# SUBHĀṢITA-RATNA-BHĀNDĀGĀRA

OR

# GEMS OF SANSKRIT POETRY

BEING

*A Collection of witty, Epigrammatic, Instructive and Descriptive Verses*
With their Sources

●

ENLARGED AND RE-EDITED
WITH SOURCES ETC, BY

NĀRĀYAN RĀM ĀCHĀRYA "Kāvyatīrth"

●

"Why are not more gems from our great authors scattered over the Country? Great books are not in every body's reach and though it is better to know them thoroughly than to know them only here and there yet it is a good work to give a little to those who have neither time nor means to get more"

—*Coleridge*

'I have gathered a posie of other men's flowers and nothing but the thread that binds them is mine own.'

—*Montaigue*

EIGHTH EDITION : 1952

NIRNAYA SAGAR PRESS, BOMBAY 2

*Price Rupees 12*

Printer & Publisher -Laxmibai Narayan Chaudhari, for the Nirnaya Sagar Press,
26 28, Kolbhat Street, Bombay 2

# सुभाषितरत्नभाण्डागारम्

नाम

विविधकाव्यालङ्कार-नाटक-कथा-पुराण स्मृत्यादिसुभाषितग्रन्थेभ्यः समुद्धृतः

स्थाननिर्देशसमेतः

सहृदयहृदयाह्लादकः सूक्तिसमुच्चयः

•

“त सज्जना सुकविशाखिविचित्रपुष्पाण्यादाय गुम्फितवत सुगुणैर्ममेतत् ।
संधारयन्तु कुसुमोज्ज्वलहाररूप कण्ठे सुभाषितमपास्तसमस्तदोषम् ॥’

— शार्ङ्गधर

श्रीमन्निंदिरारमणतीर्थचरणान्तेवासिभि
नारायण राम आचार्य “काव्यतीर्थ”
इत्येतै स्थाननिर्देशादिभिरलङ्कृत्य संशोधितम्

परिवर्धितमष्टमं सम्करणम् १९५२

निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २

# INTRODUCTION



This edition of the *Subhāṣita-ratna-bhāṇḍāgāra* replaces the seventh, published by the Nirnaya Sagar Press in 1935 and long out of print During the course of its growth through the first seven editions, the work had already become the largest published and probably the largest known collection of Sanskrit epigrams Such lyric and gnomic verse is one of the glories of Sanskrit literature Even the greatest of our poets, in composing a *mahākāvya*, drama, or connected narrative on a classical theme took pains to insert such polished stanzas, each of which is complete in itself as well as independent of its context A collection such as the present thus serves a much broader purpose than that of a specialized anthology In its own way, it is an essence, as it were, of the whole of classical Sanskrit literature, moreover, a considerable proportion of the lines carry a moral or at least a sententious weight of their own which has made them bywords, adages, maxims, with their own translations or equivalents in every modern Indian language that possesses a literature They are thus an important segment of India's literary heritage The whole of this explanation would have seemed trivially obvious in the days of our grandparents But modern Indian education has reduced Sanskrit, like every other subject, to the dead level of examination study, where the student is tested for his ability in rapid extrusion during the course of a three hour examination paper This collection will not serve the purpose of such an examination textbook, but is meant to give the reader some idea of the variety of secular thought and emotion transmitted to us by our ancestors The words are their own, if the expression and style vary from the most lucid and penetrating to the stilted and mannered superficiality, it is for us to inquire into the reasons, to draw the proper conclusions, which may not always be those the author intended to convey

Certain major changes have been made in this edition To the original six *prakaranas* a seventh on miscellaneous topics has been added in the general tradition of classical anthologies Throughout the entire work, some stanzas which seemed to have little merit have been dropped, being generally replaced by others which convey the sentiment with more force or charm This is necessarily a matter of taste, here I have exercised an editor's prerogative as fully as did my predecessors It should be kept in mind that the Subhāṣita ratna bhāṇḍāgāra is not an anthology that was made centuries ago, but began as, and still remains, an eclectic collection of choice Sanskrit verse made by the learned pundits associated with the Nirnaya Sagar Press

The earlier editions were rather perfunctory about citation of the sources from which they drew the stanzas. In the index to this edition, the source of an epigram is given as far as it could be traced. It would be quite out of the question to trace every stanza to a definite author, seeing that most of the verses have been current for a millennium or so, during which the greater portion have been known only from citations, often anonymous and sometimes self-contradictory, in the older anthologies. But at least the reader has now something to go upon and can make his own further researches with more of a start than was given by our previous editions.

In conclusion, it is a great pleasure to thank the management and the workers of this Press for their cheerful co-operation during a period of hardship, both internal and external for all of us. I also acknowledge my gratitude to the ever obliging Librarian Shri D. N. Marshall, M. A., Dip. Lib. for access to the Bombay University's collection of books and manuscripts. To my friend Prof. D. D. Kosambi of the Tata Institute of Fundamental Research I owe many valuable suggestions for possible improvements within the framework of the original plan of the edition.

Sastri Department,
NIRNAYA SAGAR PRESS
*Bombay, May 1, 1952*

N. R. ACHARYA

# सुभाषितरत्नभाण्डागारस्य
## विषयानुक्रमकोशः

### १ मङ्गलाचरणप्रकरणम्



### २ सामान्यप्रकरणम्

## ३ राजप्रकरणम्

## ४. चित्रप्रकरणम्



## ५. अन्योक्तिप्रकरणम्

## ६. नवरसप्रकरणम्

## ७. संकीर्णप्रकरणम्

# ABBREVIATIONS AND SOURCES

[ The Editor expresses his gratitude to Dr V Raghavan for the help and co-operation kindly extended by him ]

N B —*NSP refers to a publication of the Nirnaya Sagar Press, by year, KM denotes a volume of the NSP Kāvyamālā Series, by number*

अनर्घ रा = अनर्घराघवम् of Murāri, styled Bālavālmīki, son of Vardhamāna, 9th c A D, probably patronised by a Kalacūri King of Māhiṣmatī NSP 1908

अमरु = अमरुशतकम् (also called Śṛṅgāraśataka) of Amaruka, 8th cent A D NSP 1929

अरसी = अरसीठक्कुर probably Arisimha, teacher and associate of Amaracandra, of the time of Vastupāla, first half of the 13th cent A D

अल कौ = अलङ्कारकौस्तुभ of Viśveśvara Pandita (Pāndeya) of Almora, son of Lakṣmīdhara, beginning of the 18th cent NSP 1898

अल स = अलङ्कारसर्वस्वम् of Rājānaka Ruyyaka of Kashmir, son of Tilaka, guru of Mankhuka, c 1150 A D NSP 1893

अ शा, अ शाकु = अभिज्ञानशाकुन्तलम् of Kālidāsa NSP 1947

अष्ट रत्न = अष्टरत्नम् Ptd Haeberlin's Anthology and Jīvānanda's Kāvyasamgraha

आनन्द (देवीश) = देवीशतकम् of Ānandavardhana of Kashmir, son of Nona, end of the 9th cent KM ix

आमी प्र = आसीनगरप्राकारप्रशस्ति quoted in the Śārngadharapaddhati

उत्तर., उत्तर रा = उत्तररामचरितम् of Bhavabhūti, son of Nīlakantha and Jātūkarnī He was a contemporary of Vākpatirāja and lived under Yaśovarman of Kanauj, beginning of the 8th cent A D NSP 1949

औचित्य = औचित्यविचारचर्चा of Kṣemendra of Kashmir, styled Vyāsadāsa, pupil of Abhinavagupta, son of Prakāśendra, guru of Bhatta Udayasimha and *prince Lakṣmanāditya, wrote under the Kashmirian kings Ananta and* Kalaśa, first half of 11th cent, KM i

कथार्ण. = कथार्णव of Śivadāsa, a late work

कथास = कथासरित्सागर of Somadeva of Kashmir, son of Rāma, written for Sūryamatī, queen of King Ananta (1028-1063 A D) NSP 1930 and also of Hermann Brockhaus

कवि क. = कविकण्ठाभरणम् of Kṣemendra KM iv, written under King Ananta See also above

कविता = कवितामृतकूप A choice collection of Sanskrit couplets compiled and published in Calcutta, 1826

कवीन्द्र = कवीन्द्रकण्ठाभरणम् of Viśveśvara Pandita (Pāndeya) KM viii See above under Alankāra Kaustubha.

का द, काव्या = काव्यादर्श of Dandin, 7th cent ed प्रेमचन्द्र तर्कवागीश, Bibl. Indica 1863 and also of Pt Rangacarya Reddy 1938

का नीति, काम नी = कामन्दकीयनीति c 700 A. D, ed. Triv Skt Ser no xiv

का प्र, काव्य प्र = काव्यप्रकाश of Mammata Bhatta and Allata (Alaka) (1050-1100 A D) Ed Vimanācārya Jhalakikar 1917

काव्यप्र = काव्यप्रदीप of Govinda Bhatta (Thakkura) of Mithilā, son of Keśava, c end of 15th cent NSP 1933

काव्याल = काव्यालङ्कार of Rudrata surnamed शतानन्द, son of Vāmuka (850 A D) NSP 1886

काव्याल सू = काव्यालङ्कारसूत्राणि of Vāmana, minister under Jayāpida of Kashmir (779-813 A D) NSP 1926

काशीख = काशीखण्ड from Skandapurāṇa

किरात = किरातार्जुनीयम् of Bhāravi, first mentioned in the Aihole inscription (634 A D), c 550 A. D NSP 1942

कुट्टनीमत = कुट्टनीमतम् of Dāmodaragupta, of the court of Jayāpīda of Kashmir (779-813 A D) KM iii, edited also with commentary by T M. Tripathi, Gujarati Printing Press, Bombay, 1924

कुमार = कुमारसम्भवम् of Kālidāsa NSP 1946

कुव = कुवलयानन्द of Appayya Dikṣita of Tamil country, author of 104 works, patronised by Cinna Bomma of Vellore and Venkatapati Rāya of Vijayanagar, flourished between 1552 and 1624 or 1520 and 1593 NSP 1942

कृष्ण कर्णा = कृष्णकर्णामृतम् of Līlāśuka-Bilvamangala, son of Dāmodara and Nīlī, pupil of Īśānadeva, 11th cent

क्षेमेन्द्र = See above under Aucityavicāracarcā and Kavikanthābharana, author also of Kavikarnikā, Suvrttatilaka, Rāmāyanamañjarī, Bhāratamañjarī, Brhatkathāmañjarī, Lāvanyavatī, Nītilatā, Munimatamīmāmsā, Caturvarga sangraha, Bauddhāvadāna-kalpalatā, Avasarasāra, Lalitaratnamālā, Citra bhāratanāṭaka, Vātsyāyanasūtrasāra, Samayamātrkā, Pavanapañcāśikā, Sevyasevakopadeśa, Cārucaryā, Kalāvilāsa, Padya-Kādambarī, Śaśivamśa, Kanakajānakī, Deśopadeśa, Narmamālā, Muktāvalī, Amrtatarangakāvya, Darpadalana, Daśāvatāracarita, Rājāvalī, Lokaprakāśa, Vinayavallī and Vyāsāṣṭaka

खण्डप्र ; खण्डप्रशस्ति = खण्डप्रशस्तिकाव्यम् attributed to Hanūmat Kavi, a Ms

गरुड = गरुडपुराणम् NSP 1938

गीत = गीतगोविन्दम् or अष्टपदी of Jayadeva Miśra of Kindubilva in Orissa, son of Bhojadeva, flourished in the court of Lakṣmaṇasena of Bengal, 12th cent A. D NSP 1949

गुण ; गुण रत्न = गुणरत्नम् Subhāṣita ascribed to Bhavabhūti Ptd HAEBERLIN's Anthology and Jivananda's Kāvyasangraha

गोभट्ट = गोभट्ट or गोभट्ट Styled Suci-Gobhata, quoted in Saduktikarnāmrta and Suktimuktāvali

घट. क = घटकर्परकाव्यम् of Ghatakharpara (also called यमककाव्यम्), often attributed to Kālidāsa Ptd in the Kashmir Text Series with Abhinavagupta's commentary

चाणक्य = चाणक्यनीतिदर्पण of Cāṇakya ed Haberlin

चातका = चातकाष्टकम् Ptd in Hæberlin's Anthology

चा नी = (लघु) चाणक्यशतकम् of Cāṇakya, a Ms

चोर. प = चोरपञ्चाशिका of Bilhana of Kashmir, came south to the Cālukya court of Vikramāditya VI (1076–1127 A D) ed Bohlen

छलित = छलितरामनाटकम् quoted in Daśarūpa, Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa, Śṛṅgāraprakāśa, Nāṭyadarpaṇa, etc

ज्योतिस्तत्त्व = of Raghunandana Bhaṭṭācārya (A D 1490–1570), quoted in the Nirṇayasindhu (1612)

दंपती ; द = दम्पतीशिक्षा of Nilaratnasarma ed श्रीरामपुर सन् १२४० (A D 1813) (Bengali and Sanskrit)

दर्प द = दर्पदलनम् of Kṣemendra See above KM vi

दश ; दशरू = दशरूपकम् of Dhanañjaya, son of Viṣṇu, of the court of king Muñja-Vākpatirāja of Dhārā (974 A D), brother of Dhanika, author of Daśarūpakāvaloka NSP 1941

दशकु = दशकुमारचरितम् of Daṇḍin See above under Kāvyādarśa NSP 1951

दृ श ; दृष्टान्त = दृष्टान्तकलिकाशतकम् or दृष्टान्तशतकम् of Kusumadeva, quoted by Vallabhadeva, in his Subhāṣitāvali KM xiv and also cf Häberlin's Anth

धनंजय = धनंजयविजयव्यायोग of Kāñcana, son of Nārāyaṇa Vāgīśvara, wrote by the order of King Jayadeva, in his court, presided over by Gadādhara, quoted by Simhabhūpāla (Rasārṇavasudhākara c 400)

धर्म ; धर्मवि = धर्मविवेक of Halāyudha (1000–1100 A D) Häberlin Anth

धूर्तस = धूर्तसमागम of Jyotirīśvara Kaviśekhara of Mithilā 14th cent A. D. Ed Cappeller and Lassen

ध्वन्या = ध्वन्यालोक of Ānandavardhana See above under Devīśataka NSP 1935

नकुल = Mentioned in Brahmavaivaswatapurāṇa

न र. = नवरत्नम् Ptd Haberlin

नल च = नलचम्पू or दमयन्तीकथा of Trivikrama Bhatta, of Śāṇḍilya gotra, son of Nemāditya and grandson of Śrīdhara, composed the Nausari inscription of Rāṣṭrakūṭa Indra III in 915 A D NSP 1931.

नव साहसाङ्क = नवसाहसाङ्कचरितम् of Padmagupta *alias* Parimala, c 1005 A D, celebrates Sindhurāja of Malwa

नागा = नागानन्दम् of King Harṣavardhana, 7th century A D Triv Skt Series no LIX

नीतित = नीतितत्त्व of Viśveśvaradatta

नीति स. = नीतिसङ्कलन Ed Gildemeister lib

नीतिप्र = नीतिप्रदीप of Vetāla Bhatta, Ptd Haeberlin and Jivananda

नै ; नैषध = नैषधीयचरितम् of Śrīharṣa, son of Hīra and Māmalladevī, wrote under Vijayacandra and Jayacandra of Kanauj, 2nd half of the 12th century A D NSP 1952 and Calcutta 1836

पंच रत्न = पञ्चरत्नम् Ptd. Haeberlin

प त ; पंच = पञ्चतन्त्रम् of Viṣṇuśarman with Saralā Comm. NSP 1950 and also cf. Kosegarten

पद्यवेणी = पद्यवेणी of Venidatta, son of Jagajjivana, composed in 1644 A D Ptd CALCUTTA.

पद्य सं = पद्यसंग्रह of Kavibhatta Ptd HABERLIN

पार्वती प = पार्वतीपरिणयम् of Vāmanabhatta-bāna son of Komatiyajvan and pupil of Vidyāranya, patronised by Komati Vemabhūpāla of Kondavīdu, beginning of the 15th cent NSP 1923

पुष्प मा = पुष्पमालाकाव्यम् of Candrasekhara, the father of Visvanātha author of the Sāhityadarpana (1300-1384 A D)

पूर्वचातक = पूर्वचातकाष्टकम् Ptd Jivananda, Kāvyasamgraha and also edited by Śri Dinānātha Nyāyaratna, 1869

प्रदीप = प्रदीप

प्रबो ; प्रबोध च = प्रबोधचन्द्रोदयम् of Krsnamiśra, written for the Candella King Kirtivarman, 2nd half of the 11th, cent A D NSP 1985

प्र भ , प्रसगाभ = प्रसगाभरणम् an anthology, Ptd Grantharatnamālā IV nos 10, 11 Bombay

प्र रा ; प्र राघव = प्रसन्नराघवम् of Jayadeva poet and logician, son of Mahādeva and Sumitrā known also as Paksadharamisra and Pīyūsavarsa, author of Candrāloka etc, 13th cent A D NSP 1922

बाल रा = बालरामायणम् Nataka of Rajasekhara, author of Kāvyamimāmsā, Haravilāsa etc, son of Durduka and Silavati, flourished in the courts of Mahendrapāla and Mahipāla of Kanauj, beginning of the 10th cent A D

बिह्लण = See above under Corapañcāśikā Author also of Vikramānkadevacarita, and Karnasundari, from Kashmir migrated to the court of Karna of Dahala, Cāukya Karnadeva of Anhilvad (1064-94) and Cālukya Vikramāditya of Kalyān (1076-1127)

बृह नीति = बृहस्पतिनीतिसार (गरुडपुराण)

ब्रह्माड = ब्रह्माण्डपुराणम् Bombay edn

भट्टि = भट्टिकाव्यम् of Bhatti or Bhartrsvāmin, written in Valabhi under Śrīdharasena, 7th cent A D NSP 1934

भर्तृ = भर्तृहरिशतकत्रयम् of Bhartrhari ed Bohlen See below under Bhartrhari Subhāsita Samgraha

भर्तृ स = भर्तृहरिसुभाषितसंग्रह a collection of couplets generally attributed to Bhartrhari Critical edn by Prof D D KOSAMBI

भल्लट = भल्लटशतकम् of poet Bhallata, wrote in the reign of Śankaravarman of Kashmir (883-902) KM IV

भविष्य = भविष्यपुराणम् Bombay edn

भा ; भार = महाभारतम् Calcutta ed 1831-39 also Bombay edn with Nilakanthi commentary

भाग = भागवतपुराणम् NSP 1950 and also ed Burnouf

भामिनी = भामिनीविलास of Jagannātha Panditarāja, a Tailanga brahmin, son of Perubhatta, pupil of his father and Śesa Viresvara at Benaras flourished in the court of Shah Jehan (1628-1658 A D) patronised also by Asaf Khan of the same court (died 1641 A D), and prince Dara Shikoh and King Prananārāyana of Assam. NSP 1923

भाव = भावशतकम् of Bhāvamiśra, a Ms

भोज, भोजप्र = भोजप्रबन्ध of Ballāla, 16th cent A D NSP 1932.

भ्रमरा = भ्रमराष्टकम् Ptd Jivananda, Kāvyasamgraha

म, मनु = मनुस्मृति of Manu with comm of Kullūkabhatta NSP 1946

म वी च, महावीर = महावीरचरितम् of Bhavabhūti See above under Uttararāma carita NSP 1926

महा ना = महानाटकम् of Hanūmat Kavi, 11th cent A D Gildemeister's Lib

मात्स्य पु = मात्स्यपुराणम् Bombay edn

मा मा, मालती = मालतीमाधवम् of Bhavabhūti See above under U R Carita NSP 1937

मालवि = मालविकाग्निमित्रम् of Kālidāsa NSP 1935

मुकु = मुकुन्दमाला of Kulaśekhara, traditionally identified with the Tamil Vaisnava Saint, the Cera king of that name, hymn earlier than the 10th cent A D NSP 1952

मुद्रा रा = मुद्राराक्षसम् of Viśākhadatta, 9th cent A D NSP 1935

मुरा; मुरारि = See above under Anargharāghava

मृच्छ = मृच्छकटिकम् of Śūdraka NSP 1950

मेघ = मेघदूतम् of Kālidāsa NSP 1935

मोहमुद्ग = मोहमुद्गरम् Ascribed to Śankarācārya Haberlin's Anth

याज्ञ = याज्ञवल्क्यस्मृति of Yājñavalkya Muni NSP 1926

योगयात्रा = योगयात्रा of Varāhamihira, died 586 A D

रघु = रघुवंशम् of Kālidāsa with comm of Mallinātha and extracts from 5 comm NSP 1948

रत्ना = रत्नावली Nātikā of Harṣavardhana See above under Nāgānanda NSP 1938

रा; रामायण = रामायणम् of Vālmīki NSP 1930 and also ed Schlegel

रवि = (भदन्त) रविगुप्त author of the Candraprabhāvijaya, quoted in the Jayamangalā on the Kāmasūtras

रसग = रसगंगाधर of Jagannātha Panditarāja See above under Bhāminīvilāsa NSP 1947

राज त; राज = राजतरंगिणी of Kalhaṇa of Kashmir, son of Campaka, minister of Harṣa, written in 1149-50 A D under Jayasimha Ptd. Calcutta 1835

राजेन्द्र = राजेन्द्रकर्णपूर of Śambhu Kavi of Kashmir, written in praise of King Harṣa of Kashmir (1089-1101), Śambhu wrote also Anyoktimuktālatā (KM III) and is mentioned by Mankhuka (SKC XXV 96-97) as the father of the celebrated vaidya Ānanda

राघव = राघवदेव father of Gopāla, Dāmodara and Devadāsa, grandfather of Śārngadhara (au of Śārngadharapaddhati), flourished in the court of Hammīra (died 1295 A D)

†

राघवचैतन्य = Au of Mahāganapatistotra (K M I) and Kavikalpalatā (?), quoted in Śārngadharapaddhati

राघवपि = राघवविलासमहाकाव्यम् of Viśvanātha Kavirāja, quoted in साहित्यदर्पण

राघवा = राघवानन्द quoted in साहित्यदर्पण

रामरक्षा = of Valmiki

लक्ष्मणसेन = King of Bengal, son of Ballāla Sena and patron of Jayadeva, Umāpatidhara, Dhoyi and Govardhana, completed the Adbhutasāgara begun in 1168 A D by his father

लटक = लटकमेलकप्रहसनम् of Śankhadhara au of Kavikarpatikā, written under Govindacandra of Kanauj in the beginning of the 12th cent NSP 1900

वराह = वराहपुराणम् Bombay edn

वाक्यप जोन = जोनराज's commentary on वाक्यपदीय a work on the philosophy of grammar, by Bhartrhari

वानरा = वानराष्टकम् Ptd Haberlin and Jivananda.

वानर्य = वानर्यष्टकम् Ptd Haberlin and Jivananda

वामन सू = काव्यालङ्कारसूत्राणि See above under Kāvyālankārasūtrāni

वायु = वायुपुराणम् Bombay edn

वाल्मी = वाल्मीकि

वासवदत्ता = वासवदत्ता of Subandhu, middle of 7th cent A D ed Fitz Edward Hall in Bibl Ind

वासिष्ठ = योगवासिष्ठम् attributed to Vālmiki, 11th century (?) NSP 1937

विक्रम, विक्रमच = विक्रमचरितम् or Lekhārambha, a Ms

विक्रम उ, विक्रमो = विक्रमोर्वशीय of Kalidasa NSP 1942

विक्रमाङ्क दे = विक्रमाङ्कदेवचरितम् of Bilhana, historical poem on Calukya Vikramāditya VI Tribhuvanamalla (1076–1127 A D) of Kalyān See above under Corapañcāśikā and Bilhana

विदग्ध मु = विदग्धमुखमण्डनम् enigmatology of the Buddhist Dharmadāsa NSP 1926

विद्ध शा; विद्ध = विद्धशालभञ्जिका नाटिका of Rājaśekhara See above under Bālarāmāyana Ed K R Godbole, Poona 1886 and also a Ms

विष्णु पुराण = विष्णुपुराणम् Bombay edn

वृ चा; वृ चाणक्य = (वृद्ध) चाणक्यशतकम् of Cānakya Ed Bombay सवत् १९३५

वे = वेतालपञ्चविंशतिका a Ms.

वेणीदत्त = author of Padyaveṇī and Pañcatattvaprakāśikā (Lex), son of Jagajjivana grandson of Lakṣmaṇa See above under पद्यवेणी

वेणी; वे सं = वेणीसंहारम् of Bhatta Nārāyana, before 800 A D NSP 1905

चारु च = चारुचर्या of Kṣemendra See above under Aucityavicāracarcā and Kṣemendra

शा श; शान्तिश = शान्तिशतकम् of Silhaṇa, before 1205 A D Ptd HAEBERLIN and JIVANANDA

शा प = शार्ङ्गधरपद्धति of Śārngadhara. See above under Rāghavadeva, compiled in 1363 A D Ed Dr P Peterson 1888

शार्ङ्गधर = author of the Śārngadharapaddhati See above

शिशु = शिशुपालवधम् (also called माघकाव्यम्) of Māgha son of Dattaka Sarvāśraya, and grandson of Suprabhadeva minister of Varmalāta, 7th century A D. NSP 1933

शुक = शुकसप्तति ed Lassen, also some Mss

शृ ; शृ ति = शृङ्गारतिलकम् of Rudra Bhatta, KM iii 9th-10th century A. D, au also of a work Tripuravadha

शृंगारति , शृंगार = शृङ्गारतिलकम् attributed to Kālidāsa NSP 1952

शृंगारश. = शृङ्गारशतकम् of Amaruka See above under Amaru

शौनकी नी = शौनकीयनीतिसार (गरुडपुराण)

श्रीकण्ठ च = श्रीकण्ठचरितम् of Mankhaka, son of Viśvāvarta, author of Mankhakośa etc, 1135–45 A D NSP 1900

स पाठोप = संस्कृतपाठोपकारसत्तरबोधिनी

स क = सरस्वतीकण्ठाभरणम् of Bhoja (1005–1055 A D) NSP 1934

सम रत्न = समरत्नम् Ptd Jivananda's Kāvyasamgraha

सहृदया = सहृदयानन्दम् of Krisnānanda of Kapiñjala race, quoted in साहित्यदर्पण NSP 1910

साहि कौ = साहित्यकौमुदी of Baladeva Vidyābhūsana, of the Caitanya School, wrote his Utkalikāvallarī in 1765 A D, refers to Pratāparudra Gajapati of Orissa NSP 1897

सा द = साहित्यदर्पणम् of Viśvanātha Kavirāja, son of Candraśekhara, great grandson of Nārāyana He quotes his works Candrakalā, Kuvalyāśvacarita, Prabhāvatī-parinaya, Praśastiratnāvali and Rāghavavilāsa in his सा द (c 1300–1380 A D) NSP 1931

साधन = साधनपञ्चकम् of Śankarācārya NSP 1952

सु = सुभाषितावलि of Vallabhadeva of Kashmir, quoted by Sarvānanda in his commentary on the Amarakośa (1160 A D), text inflated later Ed Dr Peterson 1886

सुवृत्त ति = सुवृत्ततिलकम् of Ksemendra, see above under Aucityavicāracarcā and Ksemendra KM ii

सुश्रु = सुश्रुतसंहिता of Suśruta NSP 1938

सूक्ति = सूक्तिमुक्तावलि of Jalhana, surnamed Arohaka-Bhagadatta, edn GOS, no 82 Compiled for him by Vaidya Bhānu Pandita in A D 1257, during the reign of the Yādava King Krsna of Devagiri

सूक्ति स = सूक्तिसहस्रम् a collection of thousand elegant verses

सूर्य श = सूर्यशतकम् or मयूरशतकम् of Mayūra, 7th century NSP 1927

स्कन्द = स्कन्दपुराणम् Bombay edn.

हनु , हनु ना = हनुमन्नाटकम् of Hanūmat Kavi See above under Mahānāṭaka. Ptd Sanskrit Book Depot, Benaras, 1934

हरवि = हरविजय of Ratnākara, of Kashmir, styled Vāgīśvara Ja, flourished under Jayāpīda and Avantivarman, middle of 11th cent N S P 1914

हरि. ; हरिव = हरिवंशम् ed Calcutta also Bombay शके 1783

हर्ष = श्रीहर्ष

हि = हितोपदेश of Nārāyana Pandita, *c* 10th-14th A D N S P 1947.

श्रीः

# सुभाषितरत्नभाण्डागारम्

## प्रथमं मङ्गलाचरणप्रकरणम्

### परब्रह्म

अथ स्वस्थाय देवाय नित्याय हतपाप्मने[1] । त्यक्तक्रम[2]विभागाय चैतन्यज्योतिषे नमः ॥ १ ॥ दिक्कालाद्यनव[3]च्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये । स्वानुभूत्येकमानाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ २ ॥ अनन्तनामधेयाय सर्वाकारविधायिने । समस्तमन्त्रवाच्याय विश्वैकपतये नमः ॥ ३ ॥ कर्णिकादिष्विव स्वर्णमणवादिष्विवोदकम् । भेदिष्वभेदि यत्तस्मै परस्मै महसे नमः ॥ ४ ॥ नमो वाङ्मनसातीतमहिम्ने परमेष्ठिने । त्रिगुणाष्टगुणानन्तगुणनिर्गुणमूर्तये ॥ ५ ॥ यथा तथापि यः पूज्यो यत्र तत्रापि योऽर्चितः । योऽपि वा सोऽपि वा योऽसौ देवस्तस्मै नमोऽस्तु मे ॥ ६ ॥ नमः स्वतन्त्रचिच्छक्तिमुद्रितस्वविभूतये । अव्यक्तव्यक्तरूपाय कस्मैचिन्मन्त्रमूर्तये ॥ ७ ॥ चराचरजगत्स्फारस्फुरत्तामात्रधर्मिणे । दुर्विज्ञेयरहस्याय मुक्तिरूपात्मने नमः ॥ ८ ॥ भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य । ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ ९ ॥ नित्यं निरावृति निजानुभवैकमानमानन्दधाम जगदङ्कुरबीजमेकम् । दिग्देशकालकलनादिसमस्तहस्तमर्दासहं दिशतु शर्म महो महो वः ॥ १० ॥ लोकत्रयस्थितिलयोदयकेलिकारः कार्येण यो हरिहरद्रुहिणत्वमेति । देवः स विश्वजनवाङ्मनसातिवृत्तशक्तिः शिवं दिशतु शश्वदनश्वरं वः ॥ ११ ॥ सत्त्वत्रिगुणमयशः पुण्यापुण्यकर्मकार्यादिकारणगणो यदनुग्रहेण । विश्वप्रपञ्चरचनाचतुरत्वमेति स भावना त्रिभुवनैकमहेश्वरो वः ॥ १२ ॥ मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यदज्ञानतः खं वायुर्ज्वलनो जलं क्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति । यत्तत्त्वं विदुषां निमीलति पुनः स्रग्भोगिभोगोपमं सान्द्रानन्दमुपास्महे तदमलं स्वात्मावबोधं महः ॥ १३ ॥ यस्माद्विश्वमुदेति यत्र रमते यस्मिन्पुनर्लीयते भासा यस्य जगद्विभाति सहजानन्दोज्ज्वलं यन्महः । शान्तं शाश्वतमक्रियं यमपुनर्भावाय भूतेश्वरं द्वैतध्वान्तमपास्य यान्ति कृतिनः प्रस्तौमि तं पूरुषम् ॥ १४ ॥ यः सृष्टिस्थितिसंहृतीर्वितनुते ब्रह्मादिमूर्तित्रयैर्यत्स्वाधीनतया स्थितानि सदसत्कर्माण्यपि प्राणिनाम् । नित्येच्छाकृतिबुद्धिमानथ परो जीवात्परात्मा स्वयं सोऽव्याद्वो विदधातु पूर्णमचिराच्चेतोगतं यद्भवेत् ॥ १५ ॥ शब्दं यत्र विशेषणो निगदितुं प्रेम्णैव यश्चिन्तितं भक्तानन्दनदुमण्डलमिव ध्याते निधत्ते मुदम् । यन्मुग्धानयनान्तचेष्टितमिवाध्यक्षेऽपि नो लक्षितं तत्तेजो विनयादिमं दहदयानन्दाय वन्दामहे ॥ १६ ॥ विष्णुर्वा त्रिपुरान्तको भवतु वा ब्रह्मा सुरेन्द्रोऽथवा भानुर्वा शशलक्षणोऽथ भगवान्बुद्धोऽथ सिद्धोऽथवा । रागद्वेषविषार्तिमोहरहितः सत्त्वानुकम्पोद्यतो यः सर्वैः सह संस्कृतो गुणगणैस्तस्मै नमः सर्वदा ॥ १७ ॥ विश्वेशो वः स पायात्त्रिभुवनमखिलं यो जगत्यां नुवारविश्वेन्द्रीचीनसृष्टिस्थितिनियमनं स्वेच्छया निर्मिमीते । यस्यैवैश्वर्यमन्तः प्रभवति महिमा कोऽपि लोकोत्तरोऽस्ति यत्प्रभुत्वैरपि निपुणमनसां ज्ञानादिक्रियासु ॥ १८ ॥ ब्रह्मा दक्षः कुबेरो यमवरुणमरुद्वह्निचन्द्रेन्द्ररुद्रा ... नृप

१ नाभिन्दिगीश्वर २ दिवि- ३ भीत्यर्दीशा ४ ब्रह्म. न्द्र् ५ अङ्कतो इन्द्र... [illegible]

१ ... [illegible] २ ... [illegible] ३ ... [illegible] ४ ... [illegible] ५ ... [illegible] ६ ... ७ विश्वम् ८ पुनर्भावाय ९ ... १० ... ११ ... १२ ... १३ ... १४ ... १५ ... १६ ... [illegible]

समुद्रा ग्रहगणमरुतो दैत्यगन्धर्वनागा । द्वीपा नक्षत्रतारारविवसुमुनयो व्योम भूरश्विनौ च संलीना यस्य सर्वे वपुषि स भगवान् पातु वो विश्वरूपः ॥ १९ ॥

---

## गणेशः

वन्दे वन्दारुमन्दारमिन्दुभूषणनन्दनम् । अमन्दानन्दसंदोहबन्धुरं सिन्धुराननम् ॥ १ ॥ आलम्बे जगदालम्बे हेरम्बचरणाम्बुजे । शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात्सद्यः प्रत्यूहवार्धयः ॥ २ ॥ गजाननाय महसे प्रत्यूहतिमिरच्छिदे । अपारकरुणापूरतरङ्गितदृशे नमः ॥ ३ ॥ नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते । मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥ ४ ॥ अगजाननपद्मार्कं गजाननमहर्निशम् । अनेकदं तं भक्तानामेकदन्तमुपास्महे ॥ ५ ॥ चरत्कर्णानिलोद्धूतसिन्दूरारुणिताम्बरः । जयत्यकालेऽपि सृजन्संध्यामिव गजाननः ॥ ६ ॥ एकदन्तद्युतिसितः शंभोः सूनुः श्रियेऽस्तु वः । विद्याकन्द इवोद्भिन्ननवाङ्कुरमनोहरः ॥ ७ ॥ अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ ८ ॥ दुरितसमूहवलाहकपटलीसंहरणपवमानम् । शिवयोरङ्काभरणं वन्दे कंचिद्गजाननं तेजः ॥ ९ ॥ अविरलविगलन्मदजलकपोलपालीनिलीनमधुपकुलः । उद्भिन्ननवश्मश्रुश्रेणिरिव द्विपमुखो जयति ॥ १० ॥ एकरद द्वैमातुर निस्त्रिगुण चतुर्भुजोऽपि पञ्चकर । जय षण्मुखनुत सप्तच्छदगन्धिमदोष्टतनुतनय ॥ ११ ॥ मङ्गलकलशद्वयमयकुम्भमदम्भेन भजत गजवदनम् । यद्दानतोयतरलैस्तिलतुलनालम्बि रोलम्बैः ॥ १२ ॥ जयतो मुग्धाहरिद्रादीप्तिमतो सारभूज्जगत्पित्रोः । त्रिभुवनविभ्रमसीवरकिरा कश्चिदरुणिमा जयति ॥ १३ ॥ युगपत्स्वगण्डचुम्बनलोलौ पितरौ निरीक्ष्य हेरम्बः । तन्मुखमेलनकुतुकी स्वाननमपनीय परिहसन्पायात् ॥ १४ ॥ हृत्पङ्कजलिप्सेरितोदक्याप्तसचरदेदपुभयम् । नौमि किंचिदवधूनितपुष्कदण्डकुण्डलितमण्डितगण्डम् ॥ १५ ॥ अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् । तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ १६ ॥ अंहस्तिमिरनिषेधसंगपारतानामिव दिव्यस्वेषु । त्रिक्षेप लीलां करशीकराणां करोतु वः प्रीतिमिभाननस्य ॥ १७ ॥ दन्ताग्रनिर्भिन्नहिमाचलोर्वीरन्ध्रोत्थिताहीन्द्रमणिप्रभौघे । नागानन स्तम्भधिया कपोलौ घर्षन्पितृभ्यां हसितः पुनातु ॥ १८ ॥ दन्ताञ्चलेन धरणीतलमुन्नमय्य पातालकेलिषु धृतादिवराहलीलम् । उल्लाघनोत्फणफणाधरगीयमानक्रीडावदानमिभराजमुखं नमामि ॥ १९ ॥ आनन्दमात्रमकरन्दमनन्तगन्धं योगीन्द्रसुस्थिरमिलिन्दमपास्तबन्धम् । वेदान्तसूर्यकिरणैकविकासशीलं हेरम्बपादशरदम्बुजमानतोऽस्मि ॥ २० ॥ गण्डस्थलीगलदमन्दमदप्रवाहमाद्यद्द्विरेफमधुरस्वरदत्तकर्णः । हर्षादिवालसनिमीलितनेत्रयुग्मो विघ्नच्छिदे भवतु भूतपतिर्गणेशः ॥ २१ ॥ लक्ष्मीं तनोतु सुतरामितरानपेक्षमङ्घ्रिद्वयं निगमशाखिशिखाप्रवालम् । हैरम्बमम्बुरुहडम्बरचौर्यनिघ्नं विघ्नाद्रिभेदशतधारधुरंधरं नः ॥ २२ ॥ पायाद्गजेन्द्रवदनः स इमां त्रिलोकीं यस्योद्धृतेन गगने महता करेण । मूलावलग्नसितदन्तबिसाङ्कुरेण नालायितं तरनबिम्बसरोरुहस्य ॥ २३ ॥ अविरलमदधाराधौतकुम्भः शरण्यः फणिवरधृतगात्रः सिद्धसाध्यादिवन्द्यः । त्रिभुवनजनविघ्नध्वान्तविध्वंसदक्षो वितरतु गजवक्त्रः संततं मङ्गलं वः ॥ २४ ॥ जेतुं यस्त्रिपुरं हरेण हरिणा व्याजाद्बलिं बध्नता स्रष्टुं वारिभवोद्भवेन भुवनं शेषेण धर्तुं धराम् । पार्वत्या महिषासुरप्रमथने सिद्धाधिपैः सिद्धये ध्यातः पञ्चशरेण विश्वजितये पायात्स नागाननः ॥ २५ ॥ विघ्नध्वान्तनिवारणैकतरणिर्विघ्नाटवीहव्यवाड्विघ्नव्यालकुलाभिमानगरुडो विघ्नेभपञ्चाननः । विघ्नोत्तुङ्गगिरिप्रभेदनपविर्विघ्नाम्बुधौ वाडवो विघ्नाघौघघनप्रचण्डपवनो विघ्नेश्वरः पातु वः ॥ २६ ॥ उच्चैर्ब्रह्माण्डखण्डद्वितयसहचरं कुम्भयुग्मं दधानः प्रेङ्खद्भृङ्गारिपक्षप्रेङ्खितनटनिकटप्रोन्नतालाभिरामः । देवः शंभोरपत्यं भुजगपतितनुस्पर्धिवर्धिष्णुहस्तस्त्रैलोक्याश्चर्यमूर्तिः स जयति जगतामीश्वरः कुञ्जरास्यः ॥ २७ ॥ दोर्घोतदन्तखण्डसकलसुरगणाडम्बरेषु प्रचण्डः सिन्दूराकीर्णगण्डप्रकटितनिजसप्ताङ्गचारुद्वीपखण्डः । गण्डस्थानान्तर्धेण्टस्वाहरतनयः कुण्डलीभूतशुण्डो विघ्नानां कालदण्डः स भवतु भवतां भूतये वक्रतुण्डः ॥ २८ ॥ विघ्नेशो वः स पायाद्विहृतिषु जलधीन्पुष्करागे्रण पीत्वा यस्मिन्नुद्धृत्य तोयं वमति तदखिलं दृश्यते व्योम्नि देवैः । क्वाप्यम्भः क्वापि विष्णुः क्वचन कमलभूः क्वाप्यनन्तः क्वचिच्छ्रीः क्वाप्यौर्वः

---

१ कल्पवृक्षस्तुत्यम् २ सुन्दरम् ३ गजाननम् ४ वा... ५ विघ्नवृक्षाः ६ ... ७ ... ८ ... ९ ... १० ... ११ ... १२ ... १३ ... १४ भ्रमरैः १५ पूर्णेन्दु १६ ... १७ ... १८ ...

१ दन्ताग्रेण २ ... ३ कपोलम् ४ ... ५ महता ६ ... ७ ... ८ गुरुयम् ९ ... १० ... ११ ... १२ ... १३ भ्रमर... १४ ... १५ ... १६ ...

क्वापि शैला क्वचन मणिगणाः क्वापि नद्यादिसत्त्वाः ॥२९॥ विघ्नेश स्वं विविधान्परिहरतु स यत्कर्णतालादुदञ्चद्वायुव्याधूतकण्ठस्थलयुगलगलद्धूरिसिन्दूरपूरैः । आरुण्याद्वैतभावं गतवति जगति क्वापि नो भाति भानुर्नैवाभो शीतभानुः क्वचिदपि नितरां भासते वा कृशानुः ॥ ३० ॥ श्रोत्रं ताम्रस्य गच्छन्विशदविसधिया शावकं शीतभानोरास्यन्माल्यवैश्वानरनिशितशिखारोचिषा तप्यमानः । गङ्गाम्भः पातु मिच्छुर्भुजगपतिफणापूत्कृतैर्न्यस्यमानो माता संबोध्य नीतो दुरितमपनयेद्बालवेषो गणेशः ॥ ३१ ॥ उच्चैस्तालगण्डस्थलबहुलगलद्दानपानप्रमत्तस्फीतालिव्रातगीतिश्रुतिविधृतिकलोमीलितार्धाक्षिपक्ष्मा । भक्तप्रत्यूहपृथ्वीरहृनिवहसमुन्मूलनोद्वेलदञ्चच्छुण्डादण्डाग्र उग्रार्भक इभवदनो वः स पायादपायात् ॥ ३२ ॥ कल्याणं वो विधत्तां करटमदधुनीलोलकल्लोलमालाखेलद्दोलायमानोत्पलसुपरितदिक्चक्रवालान्तराम् । प्रेङ्खत्वेतण्डरत्नं भवतपरिचलत्कर्णतालप्ररोहद्वाताद्धूराजिह्नीर्षादरविवृतफणाशृङ्गभूषाभुजगम् ॥ ३३ ॥ यः सिन्धौ फेनराशिर्भुवि कुमुदवनं व्योम्नि नक्षत्रलक्ष्मीरब्धौ मुक्तासमूहस्तरुषु सुमनसो मानसे हंससङ्घः । श्रीकण्ठे भूतिलेशः शिवरिपु गणयो स्थितु नीहारपात पाण्डु शुण्डाग्रजन्मा जयति गणपतेः शीकराणां विलासः ॥ ३४ ॥ सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हित्रासान्नासाग्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि । गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणेर्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥ ३५ ॥

---

## सरस्वती

धातुश्चतुर्मुखीकण्ठशृङ्गाटकविहारिणीम् । नित्यं प्रगल्भवाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ १ ॥ सूक्ष्माय शुचये तस्मै नमो वाक्तत्त्वतन्तवे । विचित्रो यस्य विन्यासो विदधाति जगत्पटम् ॥ २ ॥ तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे । यत्प्रसादात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसच्छटाः ॥ ३ ॥ पातु वो निकषग्रावा मतिहेम्नः सरस्वती । प्राज्ञेतरपरिच्छेदं वचसैव करोति या ॥ ४ ॥ शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे । सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥ ५ ॥ करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः । पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥ ६ ॥ शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् । करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥ ७ ॥ आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् । मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥ ८ ॥ वचांसि वाचस्पतिमत्सरेण सारांणि लब्धुं ग्रहमण्डलीव । मुक्ताक्षसूत्रत्वमुपैति यस्याः सा सप्रसादास्तु सरस्वती वः ॥ ९ ॥ ज्योतिस्तमोहरमगोचरगोचरं तज्जिह्वाङ्कुरासदरसं मधुनः प्रवाहम् । दूरे त्वचः पुलकवन्धि परं प्रपद्ये सारस्वतं किमपि कामदुघं रहस्यम् ॥ १० ॥ तव करकमलस्था स्फाटिकीमक्षमाला नखकिरणविभिन्ना दाडिमीबीजबुद्ध्या । प्रतिकलमनुकर्षन् येन कीरो निषिद्धः स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥ ११ ॥ तमोगणविनाशिनी सकलकालमुद्द्योतिनी धरातलविहारिणी जडसमाजविद्वेषिणी । कलानिधिसहायिनी लसदलोलसौदामिनी मदन्तरवलम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥ १२ ॥ या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना । या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥ १३ ॥

---

## शिवः

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे । त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥ वामाङ्गीकृतवामाङ्गि कुण्डलीकृतकुण्डलि । आविरस्तु पुरो वस्तु भूतिभूलम्य शाम्भवम् ॥ २ ॥ निर्विघ्नाननसंभोगमविचारेण तन्वते । जगद्विध नमस्तस्मै कैलासाश्रयाय शूलिने ॥ ३ ॥ चन्द्रार्धधरदेहाय चन्द्राङ्कितमूर्तये । चन्द्रार्कानलनेत्राय चन्द्रार्धशिरसे नमः ॥ ४ ॥ भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः । जगन्त्यपि सदा पायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥ ५ ॥ पिनाकफणिबालेन्दुभस्ममन्दाकिनीयुता । पवर्गरचिता मूर्तिरपवर्गप्रदास्तु वः ॥ ६ ॥ दिगम्बरनितम्बिन्या किम-

---

१ वत्स २ भ्रमरसमुदाय ३ कृपा- ४ गगनम् ५ मशो दस्मीदं ६ प्रागनम् ७ गवेषे ८ नद ९ प्रदमान- १० तिमिरम् ११ कुरङ्ग- १२ मयूर- १३ भवत् १४ च १५ भूपे १६ पन्नगम् १७ पद्मभव १८ मयूरा- १९ सम- निशि- २० ध्वनिम् भीषेदम् २१ सर्वम् २२ वदननिभम्

१ कुन्दमुकुल २ शिवे ३ सारीकृतं ४ ब्रह्मन् ५ विष्णु ६ प्रनिगृह्य ७ गुह- ८ कृष्णे ९ बहुना [illegible] १० बहुलि [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २० [illegible]

न्धगविभूषणम् । इत्यम्बरहर पायात्परीरम्भहर परो ॥ ७ ॥ ॐ नम परमार्थैकरूपाय परमात्मने । स्वेच्छावभासितासत्यभेदभिन्नाय शभवे ॥ ८ ॥ नम शिवाय निःशेषक्लेशप्रशमशालिने । त्रिगुणग्रन्थिदुर्भेदभवबन्धनिभेदिने ॥ ९ ॥ समस्तलक्षणायोग एव यस्योपलक्षणम् । तस्मै नमोऽस्तु देवाय कस्मैचिदपि शभवे ॥ १० ॥ ससारैकनिमित्ताय ससारैकविरोधिने । नम ससाररूपाय निःससाराय शभवे ॥ ११ ॥ सत्त्वरजस्तमसा मात्राणा युक्ता या त्रितयी स्थिति । तामुलङ्घ्य तृतीयस्मै नमश्चित्राय शभवे ॥ १२ ॥ आमनाय सुदूराय गुह्याय प्रकटात्मने । सुलभायातिदुर्गाय नमश्चित्राय शभवे ॥ १३ ॥ ससेवितभृगुतुङ्ग विद्योतितवेदवेदाङ्गम् । परिनर्तितभवरङ्ग मनसिजभङ्ग समाश्रये लिङ्गम् ॥ १४ ॥ स जयति हिमकरलेखा चकास्ति य व्योमयोत्सुकाभिहिता । नयनप्रदीपकज्जलजिघृक्षया रजतशुक्तिरिव ॥ १५ ॥ पाणिग्रहे पुलकित वपुरैश भूतिभूषित जयति । अङ्कुरित इव मनोभूर्यस्मिन् भस्मावशेषोऽपि ॥ १६ ॥ मा वम सवृणु विषमिदमिति सातङ्क पितामहेनोक्त । प्रातर्जयति सलज्ज कज्जलमलिनाधर शभु ॥ १७ ॥ जयति प्रियापदान्ते गरलमैवेयक स्मराराति । विषमविशिखे विशन्निव शरण गलबद्धकरवाल ॥ १८ ॥ सध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन् । गौरीमुखार्पितमना विजयाहसित शिवो जयति ॥ १९ ॥ प्रणयकुपितप्रियापदलाक्षासधानुबन्धमधुरेन्दु । तद्वलयकनकनिकषग्रावग्रीव शिवो जयति ॥ २० ॥ अहिभूषणोऽप्यभयद सुकण्ठहालाहलोऽपि यो नित्य । दिग्वसनोऽप्यखिलेशस्त शशधरशेखर वन्दे ॥ २१ ॥ जयति जटाकिञ्जल्क गङ्गामधु मुण्डवलयबीजमयम् । गलगरलपङ्कसभवमम्भोरुहमानन शभो ॥ २२ ॥ प्रतिबिम्बितगौरीमुखविलोकनोत्कम्पशिथिलकरगलित । स्वेदभरपूर्यमाण शभो सलिलाञ्जलिर्जयति ॥ २३ ॥ आदाय चापमचल कृत्वाहीन गुण विषमदृष्टि । यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै ॥ २४ ॥ उपहरण विभवाना सहरण सकलदुरितजालस्य । उद्धरण ससाराच्चरण व श्रेयसेऽस्तु विश्वपते ॥ २५ ॥ आहतकुपितभवानीकृतकरमालादिवन्धनव्यसन । केलिकलाकलहादौ देवो व शकर पायात् ॥ २६ ॥ भिक्षुकोऽपि सकलेप्सितदाता प्रेतभूमिनिलयोऽपि पवित्र । भूतमित्रमपि योऽभयमन्त्री त विचित्रचरित शिवमीडे ॥ २७ ॥ पाणिग्रहे पर्वतराजपुत्र्या पादाम्बुज पाणिसरोरुहाभ्याम् । अश्मानमारोपयत स्मरारेर्मन्दस्मित मङ्गलमातनोतु ॥ २८ ॥ पार्श्वस्थपृथ्वीधरराजकन्याप्रकोपविस्फूर्जथुकातरस्य । नमोऽस्तु ते मातरिति प्रणामा शिवस्य सध्याविषया जयन्ति ॥ २९ ॥ क निष्ठतस्ते पितरौ ममेवेत्यपर्णयोक्ते परिहासपूर्वम् । क वा ममेव श्वशुरौ तवेति तामीरयन् सस्मितमीश्वरोऽव्यात् ॥ ३० ॥ स पातु वो यस्य जटाकलापे स्थित शशाङ्क स्फुटहारगौर । नीलोत्पलानामिव नालपुञ्जे निद्रायमाण शरदीव हस ॥ ३१ ॥ जगत्सिसृक्षाप्रलयक्रियाविधौ प्रयत्नमुन्मेषनिमेषविभ्रमम् । वदन्ति यस्येक्षणलोलपक्ष्मणा पराय तस्मै परमेष्ठिने नम ॥ ३२ ॥ वक्त्राणि पञ्च कुचयो प्रतिबिम्बितानि दृष्ट्वा दशाननसमागमनभ्रमेण । भूयोऽपि शैलपरिवृत्तिभयेन गाढमालिङ्गितो गिरिजया गिरिश पुनातु ॥ ३३ ॥ सध्यानतौ त्रिपुरभित्तनो सरोषमुत्सारिते गिरिजया निजपाणिपद्मे । उत्सर्पिकङ्कणफणीन्द्रफणार्पणेन पूर्णोऽञ्जलिर्जयति बालमृगाङ्कमौले ॥ ३४ ॥ यस्याङ्कुरागममिद परिपूर्णशक्तेरशे स्थितयपि निविष्टमशु प्रपञ्चम् । तस्मै तमालरुचिभासुरकधराय नारायणीसहचराय नम शिवाय ॥ ३५ ॥ व्योम्नीव नीरदभर सरसीव वीचिव्यूह सहस्रमहसीव सुधाशुधाम । यस्मिन्निद जगदुदेति च लीयते च तच्छाभव भवतु वैभवमृद्धये व ॥ ३६ ॥ य कन्दुकैरिव पुरदरपद्मसद्मपद्मापतिप्रभृतिभि प्रभुरप्रमेय । खेलत्यलङ्घ्यमहिमा स हिमाद्रिकन्याकान्त कृतान्तदलनो लघयत्वघ व ॥ ३७ ॥ मुक्तिर्हि नाम परम पुरुषार्थ एकस्तामन्तरायमयमेति यदन्तरात्मा । किं भूयसा भवतु सैव सुधामयूखलेखाभिरामरणभक्तिरभङ्गुरा व ॥ ३८ ॥ दिश्यात्स शीतकिरणाभरण शिव वो यस्योत्तमाङ्गभुवि विस्फुरदूर्मिपङ्क्ति । हसीव निर्मलशशाङ्ककलामृणालकन्दार्थिनी सुरसरित्प्रमद प्रयाति ॥ ३९ ॥ श्रेयासि वो दिशतु यस्य सिताशुभासा विभ्राजते सुरसरिद्वरमौलिमाला । उत्प्रेक्षणजनननाशविलीयमानचन्द्रामृतस्रवितनामृतवाहिनीव ॥ ४० ॥

१ पर्वतपते २ हेमाङ्गपुलकम् ३ भस्मना शोभितम् ४ मदन ५ कण्ठाभरणम् ६ सदने ७ आरम्भ ८ प्रेमरत ९ त्रिलोचनो हिमाचल पर्वत, वासुकि सर्पम्, विष्णु शर च विधाय त्रिपुरासुर बधार्थे प्रस्तुतोऽभूत् धनुर्धरस्य धनुः, अहीनो धनुर्दण्डाद् यूनो [illegible] विषमा अपारम्परा त्रिविधा दृष्टि न च्युत शरो यस्य [illegible] इति विरोधाभास १० स्थिरम्, पक्षे—पर्वतम् ११ गुणरहितम्, पक्षे—अहीनमपि [illegible] १२ भयहर, पक्षे—त्रिलोचनत्वादि [illegible] १३ न च्युत शरो यस्य, पक्षे—अच्युतो विष्णु स एव शरो यस्य १४ हरणम्, विरुद्धमिति

१ भवाग्र २ दारान् ३ वक्त्राणि

कुसुमशरविलासे मङ्गुरस्ताद्रिपुत्रीकरतलजलयस्य क्षमागतस्यार्धमेकम् । निजमिव शशिखण्ड याचमानस्य शम्भोर्भवतु सह विवाद कान्तया कौतुकाय ॥ ४१ ॥ कथयत कथमेषा मेनया विप्रदत्ता शिव शिव गिरिपुत्री वृद्धकापालिकाय । इति वदति पुरध्रीमण्डले सिद्धिलेशव्ययकृतनरवेष पातु व श्रीमहेश ॥ ४२ ॥ अरुणनयन सभ्रूभङ्ग दरस्फुरिताधर सुतनु शशिन क्लिष्टा कान्ति करोतु तवाननम् । कृतमनुनयै कोपोऽय ते मनस्विनि वर्धतामिति गदितयाश्लिष्टो देव्या शिवाय शिवोऽस्तु व ॥ ४३ ॥ प्रणयकुपिता दृष्ट्वा देवीं ससभ्रमविस्मितस्त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्य प्रणामपरोऽभवत् । नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहतावनतु भवतस्त्र्यक्षस्यैतद्विलक्षमनस्थितम् ॥ ४४ ॥ कस्त्व शूली मृगय भिषज नीलकण्ठ प्रियेऽह केकामेका कुरु पशुपतिर्नैव दृश्ये विषाणे । स्थाणुर्मुग्धे न वदति तरुर्जीवितेश शिवाया गच्छाटव्यामिति हतवचा पातु वश्चन्द्रचूड ॥ ४५ ॥ वन्दे देव जलधिशरधि देवतासार्वभौम व्यासप्रष्ठा भुवनविदिता यस्य वाहाधिवाहा । भूषापेटी भुवनमधर पुष्कर पुष्पवाटी शाटीपाला शतमखमुखाश्चन्दनद्रुर्मनोभू ॥ ४६ ॥ दीव्यन्मौलिस्त्रिदशपरिषन्नीराजनीयेन धाम्ना पश्यन्बाल वलभितकरप्रागता कङ्कणेन । वामाङ्केन स्फुटमभिदधन्मान्मथीं ब्रह्मविद्या जीयादोजस्त्रिपुरयुवतीपत्तनप्लोषविनम् ॥ ४७ ॥ च्युतामिन्दोर्लेखा रतिकलहभग्न च वलय द्वय चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया । अवोचद्य पश्येत्यवतु स शिव सा च गिरिजा स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनु ॥ ४८ ॥ नमस्तुभ्य देवासुरमुकुटमाणिक्यकिरणश्रेणालीसमेदमणिचरणाय स्मरजिते । महाकल्पस्याहात्त्रिभुवनचक्रेऽपि नयने निरोद्धु भूयस्तास्मरनिव काम हुतवते ॥ ४९ ॥ असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपस कथानां विश्रम्भेष्वपि च रसिक शैलदुहितु । प्रमोद वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्त स्मरहर ॥ ५० ॥ सहस्रासो नाग प्रभुरपि मत पञ्चवदन षडास्यो हन्तैकस्तनय इतरो वारणमुख । सदा भैक्ष्य शश्वत्प्रभवतु कथ वर्तनमिति श्वसन्त्या पार्वत्यामथ जयति शम्भुस्मितमुख ॥ ५१ ॥ मौनादसमितैव चाटुभणितिं सस्नेहसाकूत दूरेऽप्यञ्जलिबन्धन प्रणमन स्वल्पार्धमूर्भ्रुत । इत्थ सघटितैकनिर्ग्रहतया व्यग्रो गिरिग्रामणीजाया जातरस जयत्यनु नयन्देवस्त्रिलोकीगुरु ॥ ५२ ॥ यस्मिन्बुद्बुदसदृशा इव बहुब्रह्माण्डखण्डा क्वचिद्भ्रान्ति क्वापि च सीकरा इव विरिञ्चाद्या स्फुरन्ति भ्रमात् । चिद्रूपा लहरीव विश्वजननी शक्ति क्वचिद्द्योतते स्वानन्दामृतनिर्भर शिवमहापाथोनिधि त नुम ॥ ५३ ॥ कल्पान्ते शमितत्रिविक्रममहाकङ्कालबद्धस्फुरच्छेषस्यूतनृसिंहपाणिनखरप्रोतादिकोलामिष । विश्वैकार्णवताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्मावुभौ कर्षन्धीवरता गत स्यतु सता मोह महाभैरव ॥ ५४ ॥ भीतिर्नास्ति भुजगपुंगवविषात्प्रीतिर्न चन्द्रामृतान्नाशौच हि कपालदामलुलनाच्छौच न गङ्गाजलात् । नोद्वेगश्चितिभस्मना न च सुख गौरीस्तनालिङ्गनादात्मारामतया हिताहितसम स्वस्थो हर पातु व ॥ ५५ ॥ वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुष व्याप्य स्थित रोदसी यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषय शब्दो यथार्थाक्षर । अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते स स्थाणु स्थिरभक्तियोगसुलभो नि श्रेयसायास्तु व ॥ ५६ ॥ आनन्दक्षपिता समाधिषु मुखे गौर्या विलासोल्बसा सभ्रान्ता क्षणमुद्गता क्षणमथ स्मेरा निजे वैकृते । कूपकृष्टशरासने मनसिजे रुद्धे घृणाकूणितास्तत्कान्तारुदितेऽश्रुपूरतरला शम्भोर्दृश पातु व ॥ ५७ ॥ स्वर्भानुसुरवर्त्मनानुसरति ग्रासाभिलाषान्मनागिन्दोरिन्दुमुखि प्रशेत किमुत भ्रान्त्या भवत्या मुखम् । इत्य नाथगिरा समोर्पितदृशो वक्त्रे भवान्या भृश मानिन्या कृतचुम्बनस्मितवदनस्यादिष्टसिद्ध्यै सताम् ॥ ५८ ॥ विष्णोरागमन निशम्य सहसा कृत्वा फणीन्द्र गुण कौपीन परिधाय चर्म करिण शम्भौ पुरो धावति । दृष्ट्वा विष्णुमथ स्वकम्पहृदय सर्वाङ्गनद्धतले कृत्तिर्विस्मृतिता हियानतमुखो नग्नो हर पातु व ॥ ५९ ॥ ब्रह्माण्डोरुकूटाकृतिस्फुटमण्डलस्वैश्वानरज्वालाभिप्रसुषीषुलुण्डलगलत्स्वर्पावनपायग्यो । सर्वीर द्विपचर्मगर्जितमयश्रान्तकपाकर्षणप्रोल्लासख सहसाद्विनोदद्विनो नग्नो हर पातु व ॥ ६० ॥ दक्षोत्कण्ठे त्रिपुरमपि

१ त्रिशूली, पक्ष-सर्पाहरण् २ वैद्यम् ३ शिव, पक्षे-मयूर- ४ मयूरवाणी ५ वृक्षे ६ शिव, पक्षे-श्रिपतुर महादेव ७ समुद्र ८ ब्रह्मा... ९ ... १० ... ११ ... १२ ... १३ ... १४ ... १५ ... १६ ... १७ ... १८ ...

१ ... २ ... ३ ... ४ ... ५ ... ६ ... ७ ... ८ ... ९ ... १० ... ११ ... १२ ... १३ ...

लोचन इति ख्यातश्चतुर्भि स्तुतो वदे पञ्चमुख षडानन पिता मर्मर्मिमिरन्दित । अष्टाङ्गो नवतुल्य आमरगणे वासो दशाशा दधत्स्वश्चैकादश सोऽवतान्न विजितो यो द्वादशात्माशुभि ॥ ६१ ॥ लीलाधृतनिता कलाधर कला मौलौ दृढ कीलिता स्रीवतु युगमुन्नमय्य मुनयोर्वि श्लेषयन्त्यास्तदा । पार्वत्या कुचकुम्भपार्श्वयुगले सप्रेमदत्त क्षण कौलक्षेपणमिन्दुमोचनविधौ देव स नो रक्षतु ॥ ६२ ॥ भूत्यालेपनभूषित प्रविलसन्नेत्राभिदीपाङ्कुर कण्ठे पन्नगपुष्पदामसुभगो गङ्गाजलै पूरित । ईषत्ताम्रज टाम्रपल्लवयुतो न्यस्तो जगन्मण्डपे नभुमङ्गलकुम्भतामु पगतो भूयात्सता श्रेयसे ॥ ६३ ॥ मल्लीमाल्यधिया सुधाकर- कला कण्ठनिय कज्जलभ्रान्त्या भालविलोचनानलशिखा सिन्दूरपूरशया । कैलासे प्रतिबिम्बितात्स्ववपुषो गृह्णन्ह सन्त्या मुहु पार्वत्या प्रतिकर्मकर्मणि चिर मुग्धो हर पातु व ॥ ६४ ॥ दास्येऽह परिरम्भणानि कितव द्यूते जितानि त्वया धैर्यं धेहि यत कृत शतमहोरात्राणि तत्रावधि । इत्युक्त गिरिजया निशादिवसकृज्ज्योतिर्मयाक्षिद्वयद्रागुन्मेष निमेषकोटिघटनाव्यग्रो हर पातु व ॥ ६५ ॥ मौलौ किं नु महेश मानिनि जल कि वक्त्रमम्भोरुह किं नीलाल कवेणिका मधुकरी कीं भ्रूलता वीचिका । किं नेत्रे शफरौ किमु स्तनयुग प्रेङ्खद्रथाङ्गद्वय साशङ्कामिति वञ्चयन्गिरिसुता गङ्गाधर पातु व ॥ ६६ ॥ देव्या प्रार्थनरिरम्भणे किल करौ द्वौ द्वौ पुनस्तत्करौ रोद्धु त मुखसुसुम्ब रचयितु द्वौ चापगम्भादने । द्वौ नेत्रातलालकापनयने मोक्तु च नीवीं दृढा द्वाविथ्थ भ्रुकटीकृताखिलकर पायात्स व श कर ॥ ६७ ॥ न क्रोध त्रियतमा प्रिये स तु मर मौलिस्थ गङ्गोदरे मुग्धे मानमपूजित त्यज कृत मुष्मद्वियोगद्वयम् । वक्रे श्वेतमसु निराकुरु कृताश्लिष्टोऽमि वक्रे मया वामा- ङ्गेति हतोत्तर स्मरहर स्मेरानन पातु व ॥ ६८ ॥ अद्य येन रथीकृत नयनयोर्युग्म रथाङ्गीकृत पत्र स्व रथ कमभारथिकृत श्वासास्तुरङ्गीकृता । कोदण्डीकृतमात्मवीर्य- मचिरा मौर्वीकृत भूश्च यामाद्य विशिखीकृत दिशतु न क्षेम स धन्वी प्रभु ॥ ६९ ॥ नृत्यारम्भरसप्रसङ्गिरिसुतारिक्तार्ध संपूरये निर्म्मूर्द्धप्रतिबिम्बभास जगतामीशाय तुभ्य नम । यपराशुनगेश्वरप्रभृतिभिस्त्रारम्भमन्तीर्दिन पश्यद्भिर्धन पूर्णमाननयने शान्तोऽनि न यद्द्ये ॥ ७० ॥ रुद्रामघ्रसिवेग निरूनमहानदीपटीरनत्भ्रगङ्गाजटैर्दिक्चपटलिन नि र्माय तत्रञ्जरम् । सम्भ्राम्यत्कुजदण्डपक्षपटलद्वन्द्वेन हसायि- तक्रैल्योस्त्यव्ययनाटिकानयनट स्वामी जगत्त्रायताम् ॥ ७१ ॥ यन्नाम्नभ्रमिघूर्णमानवसुधाचक्राधिरूढे भृश मेरौ पार्श्वनिवा सिवासरनिशाचिते परिभ्राम्यति । तेजस्सलक्षितो भवन्तु शतशो दृष्टा हि तासा कथ तामसोऽपि स च पुनातु जगतामन्त्येष्टियज्वा विभु ॥ ७२ ॥ तत्तालारभटीविजृम्भ णपरिवासादिव भश्यता वामार्धेन तदेकशेषकरण विग्रहपु भैरवम् । तुल्य चास्थिभुजगभूषणमसौ भोगीन्द्रकङ्कालकै बिभ्राण परमेश्वरो विजयते कल्पान्तकर्मान्तिक ॥ ७३ ॥ चञ्चच्चन्द्रिकचन्द्रचारुकुसुमो भाग्यजटापल्लवो दृष्यद्दारण दैन्द्रशूकमणिभासस्तत्पक्षशाखालय (?) । स्थाणुर्म फलदो भव त्वतितरा गौरीमुखेन्दुस्रवत्पीयूषद्रवदोहदादिव दधद्दैनद्रुमत्व सदा ॥ ७४ ॥ वक्त्राम्भोरुहि विस्मिता सचकिता वक्षो रुहि स्फारिता श्रोणीसीमनि गुम्फिताश्रवणयोरक्ष्णो पुनर्वि स्तृता । पार्वत्या प्रतिगात्रचित्रगतयस्तन्वन्तु भद्राणि वो निद्रसान्तिकपुष्पसायकशरैरीशस्य दृग्भङ्गय ॥ ७५ ॥ शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमाञ्चादिविसष्टु लाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुल । आ शैत्य तुहिनाच- लस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मित शैलान्त पुरमातृमण्डल गणैर्दृष्टोऽवताद्व शिव ॥ ७६ ॥ दिक्कालात्ममर्यैन यस्य विभुता यस्तत्र निर्धौततत्त्वे यत्रामुष्य सुधीभवन्ति किरणा राशे स यासामभूत् । यस्तेतिर्त्तमुप सु योऽस्य हविषे यैस्तैर्य जीनातवे योद्धा यैर्गुणमेष मन्मथरिपोस्ता पान्तु नो मूर्तय ॥ ७७ ॥ जीर्णऽप्युल्लसत्कालकूटगरले कृते तथा मन्मथे नीते भासुरभालनेत्रतनुता कला तदाननले । य शक्त्या समलङ्कृतोऽपि शशिन शैलात्मजा स्वर्धुनीं धत्ते कौतुकराजनीतिनिपुण पायात्स व शंकर ॥ ७८ ॥ किं गोत्र किमु जीवन किमु धन का जन्मभू किं वय किं चारित्रममुष्य के सहचरा के वशजा प्रासता । का माता जनक पितृस्य च इति प्रेङ्क्षेण पृथ्वीभृता पृष्ट सस्मितनम्रमूकवदना सखर्यैय पान्तु व ॥ ७९ ॥ तादृक्सामससमुद्रसुद्रिनमहीभृमुद्रिरभ्रङ्कषै स्रोतोभि परिवा- रिता दिशि दिशि द्वीपे समन्तादयम् । यस्य स्फारफणा- फलीमणिचये मज्जत्कलङ्कायति शेष सोऽप्यगमत्पदद्वद्पद तस्मै नम शम्भवे ॥ ८० ॥ नौरौनायकदोस्तराय जगदा

१ कुर्वीत्क्षि वध- २ भष्टूर् ३ वकाव- ४ लालिङ्गने ५ गर्भे- ६ लल्लिङ्गनम्, ७ उत्तर ८ प्रमाम् ९ मत्स्य मिगमनमार्गे मरमुत्सर्पण १० दृष्ट-

१ ब्रह्मुरवन २ कनोभया ३ नामनेन ४ सर्व ५ दीरमाताम् ६ आत्मनाम ७ घ ८ धन्दे ९ मुर्वस १० पङ्क- ११ भरान् १२ अग्नि- १३ अतान् १४ पुनि ज्जम् १५ यज्मान- १६ अर्थे १७ धातु १८ स । मानस १९ पृथिव्या- २० धातु २१ गगन २२ ईश्वरस्य

धाराय धाराधरच्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे । नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे नागै कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय नित्य नति ॥ ८१ ॥ केयूरीकृतकङ्कणीकृतजटाजूटावतंसीकृतज्यानद्धीकृतकुण्डलीकृतकटीसूत्रीकृताहीश्वर । पायाद्वस्तिलकीकृतप्रियतमादर्शीकृताक्षीकृतघूतारम्भपणीकृतेन्दुशकल कात्यायनीकामुक ॥ ८२ ॥ कान्ता कामपि कामयत्यनुदिन ध्यानापदेशादय येनाशु मुनयोऽप्यनादिनिधन ध्यायन्ति धौतस्पृहा । इत्यङ्गात्स्वकरे हृते गिरिजया पादे च पद्मासनाद्विश्व पातु पुरभिनद्धवपुष शम्भो समाधिव्यय ॥ ८३ ॥ स्नात स्वर्गतरङ्गिणीजलभरैर्नीतसलेनाञ्चित पार्वत्या सितभूति चन्दनचयैरालिप्तगात्रोज्ज्वल । देवश्चन्द्रकलासितप्रतिलको गौरीविवाहोत्सवारम्भे शैलकृतार्हणस्त्रिजगतामर्च्यो हर पातु व ॥ ८४ ॥ उज्झित्वा दिशमम्बर वरतर वासो वसानश्चिर हित्वा वासरस पुन पितृवने कैलासहर्म्याश्रय । त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागनिचय श्रीखण्डसारद्रवैर्दन पातु हिमाद्रिजापरिणय कृत्वा गृहस्थ शिव ॥ ८५ ॥ क्रीडन्मन्दरकन्दरोदरवलन्मन्दारवृन्दावने क्रोधान्धान्धवधातत्यासुहरणे जृम्भत्त्रिशूलोद्गमः । त्रैलोक्याखिलसङ्कटोत्कटभयोद्वेलान्धकाराशुमान् पायाद्वस्त्रिपुरप्रमाथनपटुर्देवो हि पञ्चानन ॥ ८६ ॥ गर्जद्भीमभुजगभीषणफणाफूत्कारभीतिप्रद क्रीडत्प्रेतपिशाचराक्षसगण प्रत्यक्षत प्रान्तन । भालस्थप्रलयानलोद्भटशिख सत्रान्तसर्वासद शार्दूलाजिन भद्रयानकभयो भूयाद्वो भूतये ॥ ८७ ॥ गौरीचुम्बनचञ्चल परिचञ्चद्गण्डप्रभामण्डल व्यावल्गत्फणिकुण्डल रतिरसप्रस्विन्नगण्डस्थलम् । प्रौढप्रेमभरस्मयपरिचयप्रोत्कण्ठनेत्राञ्चल नमोऽस्तु त्रिभुवनये हि भवताच्छुभरागाङ्ग शिर ॥ ८८ ॥ पाणौ कङ्कणमुत्फण फणिपतिर्नेत्र ललत्पावक कण्ठ कुण्ठितकालकूटविषमो वस्त्र गजेन्द्राजिनम् । गौरीलोचनलोभनाय सुभगो वेषो वरस्यास्ति मे गण्डोल्लासविभावित पशुपतेर्हासोद्गम पातु व ॥ ८९ ॥ दिव्य वारि कथ यत सुरधुनी मौलौ कथ पावको दिव्य तद्धि विलोचन कथमहिर्दिव्य स बाहौ तव । तस्माद्द्यूतविधौ त्वयाद्य मुषितो हार परित्यज्यतामित्थ शैलसुता विहस्य लपति शम्भो शिवायास्तु व ॥ ९० ॥ श्रीकण्ठस्य सरूपिकार्तमरणी मूर्ति सदारोहिणी ज्येष्ठा भद्रपदा पुनर्वसुयुता चित्रा विशाखान्विता । दिश्यादक्षयहस्तमूलघटिताषाढा मघालङ्कृता श्रेयो वैश्रवणान्विता भगवतो नक्षत्रपालीव व ॥ ९१ ॥ त्राता भीतिभृता पतिश्चिदचिता क्लेश सता शासता हन्ता भक्तिमता सता स्वसमता कर्तापकर्ताऽसताम् । देव सेनकमुक्तिमुक्तिरचनाभूर्भूर्भुव स्वस्त्रयीनिर्माणस्थितिसहतिप्रकटितक्रीडो मृड पातु व ॥ ९२ ॥ एषा ते हर का सुगात्रि कतमा मूर्ध्नि स्थिता किं जटा हस कि भजते जटा नहि शशी चन्द्रो जल सेवते । मुग्धे भूतिरिय कुतोऽत्र सलिल भूतिस्तरङ्गायते यश्चैव विनिगूहते त्रिपथगा पायात्स व शकर ॥ ९३ ॥ मातर्जीव किमेतदञ्जलिपुटे तातेन गोपाय्यते वत्स स्वादु फल प्रयच्छति न मे गत्वा गृहाण स्वयम् । मात्रेन प्रहिते गुहे विघटयत्याकृष्य सध्याञ्जलि शम्भोर्भिन्नसमाधिरुद्धरभसो हासोद्गम पातु व ॥ ९४ ॥ सध्या यत्प्रणिपत्य लोकपुरतो बद्धाञ्जलिर्याचसे धत्से यच्च नदीं विलज्ज शिरसा तच्चापि सोढ मया । श्रीर्यातामृतमन्थने यदि हरिं कस्माद्विष भक्षित मा स्त्रीलम्पट मा स्पृशेति गदितो गौर्या हर पातु व ॥ ९५ ॥ तावन्मससमुद्रमुद्रितमही भूभृद्भिरष्टकपैस्तानद्धि परिवारिता पृथुतरैर्द्वीपै समन्तादियम् । यस्य स्फारफणामणौ निलयिनी तिर्यक्फणालकृति शेष सोऽप्यगमद्यदङ्गदपद रुद्राय तस्मै नम ॥ ९६ ॥ चिन्ताचक्रिणि हन्त चक्रिणि भिया पुञ्जासनेऽब्जासने नश्यद्धामनि तिग्मधामनि धृताशङ्के शशाङ्के भृशम् । प्रत्यवेतसि च प्रचेतसि शुचा ताम्यत्कृतान्ते च यो व्यग्रोऽभूत्कटुकालकूटकवलीकाराय पायात्स व ॥ ९७ ॥ तात त्वत्तातततात कथय हरकुलेऽलकृते सप्रदाने तच्छ्रुत्वा चन्द्रमौलिर्नतमुखकमलो जानकज्ञो बभूव । प्रत्यापादीत्तदानीं श्रृणुत हरकुले वेदकण्ठोपकण्ठी श्रीकण्ठाभीलकण्ठ प्रहसितवदन पातु यश्चन्द्रचूड ॥ ९८ ॥ या सृष्टि स्रष्टुराद्या वहति विधिहुत या हविर्या च होत्री ये द्वे काल विधत्त श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् । यामाहु सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिन प्राणवन्त प्रत्यक्षाभि प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीश ॥ ९९ ॥ एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफलो य स्वय कृत्तिवासा कान्तासमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसा य पुरस्ताद्यतीनाम् । अष्टाभिर्यस्य कृत्स्न जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमान सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीश ॥ १०० ॥ केलीकन्दाद्युदरे परिसर्पी गणेशूष्ठमन्थोत्सुकेषु क्रोड मातु कुमारे शिरसि शशिमुखि प्रेक्षमाणे गरोत्सन् । पादाब्जद्वन्द्वमुपरि दशमुखे

१ चर्मधर

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० मर्वे

याति पातालमूलं क्रुद्धोऽप्याश्लिष्टमूर्तिर्भयघनसुभया पातु दृष्ट शिरो न ॥ १०१ ॥ क्रोधेद्धैर्दृष्टिपातैस्त्रिभिरुपशमिता वह्नयोऽमी त्रयोऽपि त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टा पतन्ति । दक्षः स्तौत्यस्य पत्नी विलपति कृपणं विद्रुतं चापि देवैः शंसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै शिवो वः ॥ १०२ ॥ आसीने पूष्णि तूर्णी व्यसनिनि शशिनि व्योम्नि कृष्णे सतृष्णे दैत्येन्द्रे जातनिद्रे द्रवति मघवति क्रान्तकान्ते कृतान्ते । अब्रह्मण्यं ब्रुवाणे कमलपुटकुटीश्रोत्रिये शान्त्युपाये पायाद्वः कालकूटं झटिति कवलयन्लीलया नीलकण्ठः ॥ १०३ ॥ केयं मूर्ध्न्यन्धकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते कान्ताप्यत्रास्ति काचिन्ननु भवतु मया पृष्टमेतावदेव । नाहं द्वन्द्वं करोमि त्यजनय शिरसस्तूर्णमेनामिदानीमित्थं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजितः पातु वश्चन्द्रचूडः ॥ १०४ ॥ धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्या नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः । नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुर्देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः ॥ १०५ ॥ हर्यादिर्म्भोजजन्मप्रभृतिदिविषदां समदि प्रीतिमत्या श्वश्र्वा मौलौ पुरारेर्दुहितृपरिणये साक्षतं चुम्ब्यमाने । तद्वक्त्रं मौलिचन्द्रे मिलितमिति भृशं वीक्ष्य चन्द्रं सहासो दृष्ट्वा तद्वृत्तमाशु स्मितसुभगमुखः पातु वः पद्मनेत्रः ॥ १०६ ॥ कल्पान्तक्रूरकेलिः क्रतुकदनकरः कुन्दकर्पूरकान्तिः क्रीडन्कैलासकूटे कलितकुमुदिनीकामुकः कान्तकायः । कङ्कालक्रीडनोत्कः कलितकलकलः कालकालीकलत्रः कालिन्दीकालकण्ठः कलयतु कुशलं कोऽपि कापालिको नः ॥१०७॥ दृष्टः सप्रेम देव्या किमिदमिति भयात्संभ्रमाच्चासुरीभिः शान्तान्तस्तत्त्वसारैः सकरुणमृषिभिर्विष्णुना सस्मितेन । आदायास्त्रं सगर्वैरुपशमितवधूसंभ्रमैर्दैत्यवीरैः सानन्दं देवताभिर्मयपुरदहने धूर्जटिः पातु युष्मान् ॥१०८॥ क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण । आलिङ्गन्योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः ॥१०९॥ कल्याणं वः क्रियासुर्मन्दरनिपुणस्थावरकार्मुकाग्रस्थलस्यरादुमनवसुमनोनागहारायतीनि । नैर्मल्यकायितस्फटिकपर्वतस्थलस्तम्भमतोद्यतमौर्वीवपारतिम्यत्पलैश्चापानि त्रिपुरहर-

धनुर्ज्यालताकम्पनानि ॥ ११० ॥ कल्पान्ते क्रोधनस्य त्रिपुरविजयिनः क्रीडया सचरिष्णोः कृत्वापि प्राणिजातैर्निजमुखकुहरातिथ्यमप्रासतृप्ते । दिग्भित्ती प्रेक्ष्य शून्या प्रलयजलनि

संवीतजानोरन्तः प्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य । आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या शंभोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥ ११२ ॥ वृत्ताभिख्या हृतार्या श्रितत्रिविधगणा छन्दसा वर्णनीया याता सर्वादिमत्वं सुरगणकलिता भासमानं दधानाम् । मुक्तिस्थानं नयन्ती लघुमपि सकलं बिभ्रती माल्यधान्वन्दे व्याधाभनर्णा धृतमुनियतिका स्रग्धरा शंभुमूर्तिम् ॥ ११३ ॥ देहार्धानद्धकान्ताकचकुसुमचयो भालनेत्रानलार्चिः पीनोष्मा मौलिखेलन्मुखरसुरनदीनीररम्यो जगन्ति । स्फीतोत्तंसेन्दुकान्तिर्द्विरदहतिदृढाच्छादनव्यक्तशीतः शंभुर्भूयास्त्रिकुन्दप्रकरपरिवृतः पातु सर्वर्तुमूर्तिः ॥ ११४ ॥ हेयोपादेयशून्यं मुनिगणमनसामद्वयानन्दहेतुं सेतुं संसारवारानिधिसुखतरणे श्रीमहेशानसंज्ञम् । प्रालेयज्योतिरन्तःपरिणततिमिरव्यूहविच्छेददक्षं किंचिद्वाचामधीशं स्फुरतु मम हृदि त्र्यक्षरं विश्वसाक्षि ॥ ११५ ॥ शुद्धान्ते सीधुपानोन्मदमदनमदोन्मादमत्तालिकालीतालीसंताड्यमानोद्भटमुरजरवाडम्बरोल्लासिताङ्गः । नृत्यन्नभो विलज्जश्चलविकटतटैः सस्मयैर्लोचनार्धैर्दृष्टः स्त्रीभिः सहासं प्रहसनमुदितः पातु वो वामदेवः ॥ ११६ ॥ बिभ्रत्याय कपर्दे सुरनगरनदीमिन्दुलेखां ललाटे नश्यन्तं कालराहिं गरलमपि गले व्याघ्रचर्माङ्कभागे । पश्चाभ्यो वै त्रिनेत्रो वृषभगतिरतिर्वामभागार्धवामः संदिश्यात्संपदं वः सह सकलगुणैरद्भुताकार ईशः ॥ ११७ ॥ राजा राजाधिताङ्घ्रिस्तुपचितकलो यस्य चूडामणित्वं नागा नागारमजार्धं न मसितधवलं यद्वपुर्भूषयन्ति । मा रामारागिणी भूमलिरिति यमिनां येन योऽदाहि मारः सखा सखाश्वनुभारणकिरणनिभा पातु विश्वत्रिनेत्रः ॥ ११८ ॥ एकं दन्तच्छदस्य स्फुरति जपपरादर्धमन्यत्प्रकोपादेकः पाणिः प्रणन्तुः शिरसि कृतपदः क्षेमुमन्यत्रसौभैः । एकं ध्यानाभिमीलत्परमनिरर्द्धं वीक्षितुं चक्षुरित्थं तुल्यानिच्छापि वामा तनुरवतु स वो यस्य गण्यायमाने ॥ ११९ ॥

१ दयितायाः कण्ठविलम्बित- २ दीनस्वरेण ३ मृ्ो ४ मर्दित ५ कम्पमानैः ६ पद्मनेत्र ७ कनुकोटि ८ विलम्बद् ९ त्रिपुरहर १० पुरतः ११ शरा १२ मुक्तिकायाम्

१ योगप्रधानंसिद्धायोगविद्या २ हरि ३ भ्रातृ ४ विद्युत् ५ चतुरा देवान्तरेण निवासि बुद्धिहंकारवर्णि मनोरस विश्व ६ मरकतम ७ त्रिकेकरा

## जटाजूट

स धूर्जटिजटाजूटो जायतां विजयाय व । यत्रैकपलितभ्रान्तिं करोत्यद्यापि जाह्नवी ॥ १२० ॥ चूडापीडकपालसंकुलगलन्मन्दाकिनीवारयो विद्युत्प्रायललाटलोचनपुटज्योतिर्विमिश्रत्विष । पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासंदिग्धमुग्धेन्दवो भूतेशस्य भुजंगवल्लिवलयस्रङ्नद्धजूटा जटा ॥ १२१ ॥ गङ्गावारिभिरुक्षिता फणिफणैरुत्पल्लवास्तच्छिखारत्नैः कोरकिता सिताशुकलया स्मेरैकपुष्पश्रिय । आनन्दाश्रुपरिप्लुताक्षिहुतभुग्धूमैर्मिलद्दोहदा नाल्पं कल्पलता फलं ददतु वोऽभीष्टं जटा धूर्जटेः ॥ १२२ ॥

## गङ्गा

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् । हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥ १२३ ॥ इयं चिद्रूपापि प्रकटजडरूपा भगवती यदीयाम्भोबिन्दुर्वितरति च शंभोरपि पदम् । पुनाना धुन्वाना निखिलमपि नानाविधमघं जगत्कृत्स्नं पायाद्दनुदिनमपायात् सुरधुनी ॥१२४॥ चूडाशीतकरस्तनंधयसुधापानीरैर्भ्रमगन्धस्पृशः क्रीडाकङ्कणपन्नगेश्वरफणापीतावशिष्टा मुहु । अङ्काशीननगेन्द्रजास्तनतटीहारावलीलोलना सतापं शमयन्तु वो हरजटागङ्गातरङ्गानिला ॥ १२५ ॥ वाते वाति यदङ्गसंगमरसाच्छ्रीशम्भुरूपं भवे गौरी रुष्यति तुष्यति त्वहिपतिर्विष्याटवी शोचति । चन्द्रस्त्रस्यति कुप्यते हरिरपि ब्रह्मा परं कम्पते सा गङ्गा निखिलं कलङ्कनिचयं भङ्गं तरङ्गैर्नयेत् ॥ १२६ ॥ शार्ङ्गी भ्रमकमण्डलोरधिगतैर्य प्रापि तीर्थाङ्घ्रिणा यैर्मृत्युंजयतामनायि गरलग्रस्तो जटाजूटगैः । येभ्योऽशिक्षत माधुरीं मृदुजटाजूटे मठे चन्द्रमास्तानीमानि पयांसि गौतमि तव श्रेयांसि यच्छन्तु न ॥ १२७ ॥ यस्याम्र प्रथमादर विजयते मानौ द्वितीयादरं नित्यं नृत्यति सत्कवीन्द्रवदने भूत्वान्त्यवर्णद्वयम् । रामो रावणमाजघान समरे शंभो शिरःशालिनी सा गङ्गाहरमालिनी भवतु मे भाग्याय भागीरथी ॥ १२८ ॥ मुक्तामा [illegible] जटाटवीषु महीनिभा वहौ लाजनिभा [illegible] मोगोल्करे भोगिनाम् । नृत्यावर्तविवर्तनैरितरतः समूर्च्छनोच्छालिता खेलन्तो हरमूर्ध्नि पान्तु भवतो गङ्गापयोबिन्दव ॥ १२९ ॥ एषा धर्मरताङ्गिनी तटमुपासीनावसङ्गाङ्गिनी तुष्यद्भानविनी भगीरथनृपस्याङ्कस्थ्येवाङ्किनी । प्रेमारूढरसाङ्किनी गिरिसुताम्भावैकेरगात्रिनी [illegible] त्रिभुवनानन्दाय मन्दाकिनी ॥१३०॥ [illegible] मूर्ध्न्युन्मोदमहर्षिहर्षविहितस्नानाहिवाहाय य । [illegible] दुर्धदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥ १३१ ॥ शैवालश्रेणिशोभां दधति हरजटावल्लयो हन्त यस्यास्तद्वासोल्लासवेल्लद्दरशफरतुला यत्र धत्ते कलावान् । उन्मीलद्भोगिभोगावनिसुमगसिताम्भोजसमाविताम्भा गङ्गानङ्गारिसङ्गा मैहृति तव निधौ मङ्गलान्यातनोतु ॥ १३२ ॥ दृष्टा सद्यस्सदाहा श्रवणपथगता पुण्यपुञ्जावगाहा स्पृष्टा संसारपाथोनिधिपतितधरोद्धारधुर्या वराहा । पीतासापोपशान्तिप्रजननपटवस्ते सुधावारिवाहा कल्याणं कल्पयन्ता कलिकलुषहरा विष्णुपद्या प्रवाहा ॥ १३३ ॥ तावत्कर्णाध्वयाता जनघनकलुषाधूनने गन्धवाहा दृष्टा किं हव्यवाहा सकृदघदहने स्वर्गती पुण्यवाहा । स्पृष्टा संसारहाहारवकटुकमहाम्भोधिमग्ने वराहा पीता पीयूषधाराधिकतरमधुराः पान्तु गोदोदवाहा ॥ १३४ ॥

## शशिलेखा

*पूर्णनखेन्दुद्विगुणितमञ्जीरा प्रेमशृङ्खला जयति* । हरशशिलेखा गौरीचरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु ॥ १३५ ॥ जयति परिमुषितलक्ष्मा मयादनुपसर्पतेव हरिणेन । इह केसरिकराङ्कुरकुटिला हरमौलिविधुलेखा ॥१३६॥ श्रीकण्ठस्य कपर्दबन्धनपरिश्रान्तोरगग्रामणीसदष्टो मुकुटायतमकरिका वन्दे कलामैन्दवीम् । या विम्बप्रतिपूरणाय परितो निष्पीड्य सदंशिकायत्रेणेव ललाटलोचनशिखिज्वालाभिरावर्त्यते ॥१३७॥

## लोचनम्

जयति ललाटकटाक्ष शशिमौले पक्ष्मलः प्रियाप्रणतौ । धनुषि स्मरेण निहितः सकण्टक केतकेषुरिव ॥ १३८ ॥ *[illegible]* यिनि समुन्मीलदानन्दसान्द्रम् । भालस्थज्योतिर्जयति यमिनः स्वस्त्वलाटनेत्रव्याजव्यक्तीकृतमिव जगद्धाति चन्द्रार्धमौले ॥ १३९ ॥ मानदा गणनायके सपुलका गौरीमुखाम्भोरुहे सक्रोधा कुसुमायुधे सकरुणा पादानते वज्रिणि । सस्मेरा गिरिजासखीषु सनयाः नागाधिनाथे सदा भूतीन्द्र प्रदिशतु शर्म विपुलं शंभो कटाक्षच्छटा ॥ १४० ॥ एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभारालसम् । अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं शंभोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु व ॥ १४१ ॥ [illegible] इव तडिता घनं कृष्णं समूहो [illegible] द्विपटितमुकुले [illegible] सुहाय । [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible]

याति पातालमूलं रुद्धोऽप्याक्लिष्टमूर्तिर्भयघनमुमया पातु दृष्ट गिरीशो न ॥ १०१ ॥ क्रोधेद्धैर्दृष्टिपातैस्त्रिभिरुपशमिता वह्नयोऽमी त्रयोऽपि त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टाः पतन्ति । दक्षः स्तौत्यस्य पत्नी विलपति कृपणं विद्रुतं चापि दैवं शंसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै गिरीशो वः ॥ १०२ ॥ आसीने पूष्णि तूर्णीं व्यसनिनि शशिनि व्योम्नि कृष्णे सतृष्णे दैत्येन्द्रे जातनिद्रे द्रवति मघवति क्वापि कान्ते कृतान्ते । अब्रह्मण्यं ब्रुवाणे कमलपुटकुटीश्रोत्रिये शान्त्युपाये पायाद्वः कालकूटं झटिति कवलयन्हेलया नीलकण्ठः ॥ १०३ ॥ केयं मूर्ध्न्यन्धकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते कान्ताप्यन्यास्ति काचिन्ननु भवतु मया पृष्टमेतावदेव । नाहं द्वन्द्वं करोमि त्यपनय शिरसस्तूर्णमेनामिदानीमित्थं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजितः पातु वश्चन्द्रचूडः ॥ १०४ ॥ धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्या नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः । नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुर्देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः ॥ १०५ ॥ हर्षादम्भोजजन्मप्रभृतिदिविषदां संसदि प्रीतिमत्या श्वश्र्वा मालौ पुरारेर्दुहितृपरिणये साश्रु चुम्ब्यमाने । सद्यःकम्रे मौलिचन्द्रे मिलितमिति मृशं वीक्ष्य चन्द्रं सहासो दृष्टा तद्वृत्तमाशु स्मितसुभगमुखः पातु वः पञ्चवक्त्रः ॥ १०६ ॥ क्लान्तश्रू(?)केलि श्रुतकदनकरः कुन्दकर्पूरकान्तिः क्रीडन्कैलासकूटे कलितकुमुदिनीकामुकः पातकाय । कङ्कालक्रीडनोत्कः कलितकलकलः कालकालीकलत्रः कालिन्दीकालकण्ठः कलयतु कुशलं कोऽपि कापालिको नः ॥१०७॥ दृष्टः सप्रेमं देव्या किमिदमिति भयात्संभ्रमाच्चासुरीभिः शान्तान्तस्तत्त्वसारैः सकरुणमृषिभिर्विष्णुना सस्मितेन । आदायास्त्रं सगर्वैरुपशमितवधूसंभ्रमैर्दैत्यवीरैः सानन्दं देवताभिर्मयपुरदहने धूर्जटिः पातु युष्मान् ॥१०८॥ क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण । आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥१०९॥ कल्याणं वः क्रियासुर्मिलदुरगनिभस्फारघोरावलीढास्थुलक्ष्मदग्धाङ्गकोष्ठाः कक्षाविधिरक्षा वः(?) त्रिपुरहर-

धनुर्ज्यालताकम्पनानि ॥ ११० ॥ यस्मात्ते क्रोधनस्य त्रिपुरविजयिनः क्रीडया सञ्चरिष्णोः कुत्रापि प्राणिजातैर्निजमुखकुहरातिथ्यमप्राप्ततृप्तैः । दिग्भित्तौ प्रेक्ष्य शून्या मलयजलनिधिप्रेक्षितात्मीयमूर्तिग्रासव्यासक्तमोघश्रमजनितरुषः पान्तु वो गर्जितानि ॥ १११ ॥ पर्यङ्कग्रन्थिबन्धत्रिगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानोरन्तःप्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य । आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥ ११२ ॥ वृत्ताभिख्या हसायौ स्थितविविधगणा छन्दसा वर्णनीया याता सर्वादिमत्वं सुरगणकलिता भासमत्त्वं दधानाम् । युक्तस्थानं नयन्तीं लघुमपि सकलं बिभ्रती माल्ययान्वन्दे बाधाभवर्णां धृतसुनियतिकां स्रग्धरां शम्भुमूर्तिम् ॥ ११३ ॥ देहार्धानद्धकान्ताकचकुसुमचयो भालनेत्रानलार्चिःपीनोष्मा मौलिखेलन्मुखरसुरनदीनीरसम्यो जयन्ति । स्फीतोत्तंसेन्दुकान्तिर्द्विरदद्दतिदृढाच्छादनव्यक्तशीतः शम्भुर्भूयास्थिकुन्दप्रकरपरिवृतः पातु सर्वर्तुमूर्तिः ॥ ११४ ॥ हेयोपादेयशून्यं मुनिगणमनसामद्वयानन्दहेतुं सेतुं संसारवारानिधिसुखतरणे श्रीमहेशानसंज्ञम् । प्रालेयं ज्योतिरन्तःपरिणततिमिरव्यूहविच्छेददक्षं किंचिद्वाचामधीशं स्फुरतु मम हृदि त्र्यक्षरं विश्वसाक्षि ॥ ११५ ॥ शुद्धान्ते सीधुपानोन्मदमदनमदोन्मादमत्तालिकालीतालीसताड्यमानोद्भटमुरजरवाडम्बरोल्लासिताङ्गः । नृत्यन्प्रभो विलज्जश्चलनिकटतटे सस्वयैर्लोचनार्धैर्दृष्टः स्त्रीभिः सहासं प्रहसनमुदितः पातु वो वामदेवः ॥ ११६ ॥ बिभ्रत्याथ कपर्दे सुरनगरनदीमिन्दुलेखां ललाटे नेत्रान्तः कालवह्निं गरलमपि गले व्याघ्रचर्माङ्गभागे । पश्चात्सौ वै त्रिनेत्रो वृषभगतिरतिर्वामभागार्धवामः सदिश्यात्सम्पदं वः सह सकलगुणैरद्भुताकार ईशः ॥ ११७ ॥ राजा राजाचिताङ्घ्रिस्तुपचितकलो यस्य चूडामणिश्च नागा नागारमजार्थे न भसितधवलं यद्वपुर्भूषयन्ति । सा रामा रागिणी भूभर्तिरिति यमिना येन योऽदाहि मारः स श्रीसाश्चनुभारुण किरणनिभः पातु विश्वत्रिनेत्रः ॥ ११८ ॥ एकं दन्तच्छदस्य स्फुरति जयवशादर्धमन्यत्प्रकोपादेकः पाणिः प्रणन्तुः शिरसि कृतपदः क्षेमुमन्यस्तमेव । एकं ध्यानाद्विमीलत्यपरमविपदं वीक्षितुं चक्षुरित्थं तुल्यानिच्छापि वामा तनुरवतु स वो यस्य सव्यापवामा ॥ ११९ ॥

---

[1] दक्षिणागादस्याङ्गनीयास्या- [2] दीनस्वरेण [3] मुखे [4] मघवति [5] अपकारिणी, पक्षे—तमसि [6] शङ्खा [7] धनुष्कोटि [8] शिरःस्थम् [9] त्रिपुरस्य दार [10] पुराराम [11] वह्नयः शङ्कमूलीयलाभ्छनम्

[1] योगशास्त्रप्रसिद्धासनविशेष [2] संधि [3] आपूर्ण [4] त्रिवृत्त [5] चतुराद्यावेकादशान्तिद्वादशावृत्ति युद्धिरतकारश्रेणि क्रयोरंध विषम् [6] प्रपञ्चाभाव [7] विवेकामता

## जटाजूट

स धूर्जटिजटाजूटो जायता विजयाय व । यत्रैकपलितभ्रान्ति करोत्यद्यापि जाह्नवी ॥ १२० ॥ चूडापीडकपालसंकुलगलन्मन्दाकिनीवारयो विद्युत्प्रायललाटलोचनपुटज्योतिर्विमिश्रत्विष । पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासदिग्धमुग्धेन्दवो भूतेशस्य भुजगवल्लिवलयसन्नद्धजूटा जटा ॥ १२१ ॥ गङ्गावारिभिरुक्षिता फणिफणैरुत्पल्लवाग्रन्विच्छिन्नाश्लै कोरकिता सिताशुकलया मैरवपुष्पश्रिय । आनन्दाश्रुपरिप्लुताक्षिहुतभुग्धूमैर्मिलद्दोहदा नाल्प कल्पलता फल ददतु वोऽभीष्ट जटा धूर्जटे ॥ १२२ ॥

## गङ्गा

पर्वतभेदि पवित्र जैत्र नरकस्य बहुमतङ्गहनम् । हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भ पतन्नमत ॥ १२३ ॥ इय चिद्रूपापि प्रकटजडरूपा भगवती यदीयाम्भोबिन्दुर्वितरति च शमोरपि पदम् । पुनाना धुन्वाना निखिलमपि नानाविधमघ जगत्कृत्स्न पायादनुदिनमपायात् सुरधुनी ॥१२४॥ चूडाशीतकरस्तनधयसुधानीरन्ध्रगन्धस्पृश क्रीडाकङ्कणपन्नगेश्वरफणापीतावशिष्टा मुहु । अङ्कासीनगिरीन्द्रजास्तनतटीहारावलीलोलना सताप शमय तु वो हरजटागङ्गातरङ्गानिला ॥ १२५ ॥ याते याति यदङ्गसगमवशाच्छ्रीशम्भुरूपप्रदे गौरी रुष्यति तुष्यति त्वहिपतिर्विन्ध्याटवी शोचति । चन्द्रस्त्रस्यति कुप्यते हरिरपि ब्रह्मा पर कम्पते सा गङ्गा निखिल कलङ्कनिचय भङ्क्त तरङ्गैर्नयेत् ॥ १२६ ॥ शार्ङ्गी ब्रह्मकमण्डलोरधिगतैर्यै प्रापि तीर्थाङ्किता यैर्मृत्युजयतामनायि गरलग्रस्तो जटाजूटगै । येभ्योऽशिक्षत माधुरीं मृदुजटाजूटे मठे चन्द्रमास्तानीमानि पयासि गौतमि तव श्रेयासि यच्छन्तु न ॥ १२७ ॥ यन्नाम्न प्रथमाक्षर विजयते मानौ द्वितीयाक्षर नित्य नृत्यति सत्कवीन्द्रवदने भूत्वान्त्यवर्णद्वयम् । रामो रावणमाजघान समरे शमो शिर शालिनी सा सर्वाक्षरमालिनी भवतु मे भाग्याय भागीरथी ॥ १२८ ॥ मुक्तामा नृकपालशुक्तिषु जटावल्लीषु मल्लीनिभा वह्नौ लाज निभा दृशोर्मणिनिभा भोगोत्करे भोगिनाम् । नृत्यावर्तविवर्तनैरितपय समूर्च्छनोच्छालिता खेलन्तो हरमूर्ध्नि पान्तु भवतो गङ्गापयोबिन्दव ॥ १२९ ॥ एषा धर्मपताकिनी तटसुधासेवावसन्नाविनी शुष्यत्पातकिनी भगीरथतप साफल्यदेवाकिनी । प्रेमारूढपिनाकिनी गिरिसुतासाकेकेरालोकिनी पापाडम्बरडाकिनी त्रिभुवनानन्दाय मन्दाकिनी ॥१३०॥ स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाहाय व । भिन्दाद्युद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥ १३१ ॥ शैवालश्रेणिशोभा दधति हरजटावल्लयो हन्त यस्यास्तद्वासोल्लासवेल्लद्दरशफरतुला यत्र धत्ते कलावान् । उन्मीलद्भोगिभोगावनिसुभगसिताम्भोजसमानिताम्भा गङ्गानङ्गारिसङ्गा मैहति तव विधौ मङ्गलान्यातनोतु ॥ १३२ ॥ दृष्टा सकृद्दाहा श्रवणपथगता पुण्यपुञ्जावगाहा स्पृष्टा ससारपायोनिधिपतितधरोद्धारधुर्या वराहा । पीतातापोपशान्तिप्रजननपटवस्ते सुधावारिवाहा कल्याण कल्पयन्ता कलिकलुषहरा विष्णुपद्या प्रवाहा ॥ १३३ ॥ तावत्कर्णाध्वयाता जननजनकलुषाधूनने गन्धवाहा दृष्टा कि हव्यवाहा सकृदघदहने स्वर्गतौ पुण्यवाहा । स्पृष्टा ससारहाहारवकटुकमहाम्भोधिमग्ने वराहा पीता पीयूषधाराधिकतरमधुरा पान्तु गोदोदवाहा ॥ १३४ ॥

## शशिलेखा

पूर्णनखेन्दुद्विगुणितमञ्जीर प्रेमशृङ्खला जयति । हर शशिलेखा गौरीचरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु ॥ १३५ ॥ जयति परिमुषितलक्ष्मा मयादनुपसर्पतेव हरिणेन । इह केसरिकराङ्कुरकुटिला हरमौलिविधुलेखा ॥१३६॥ श्रीकण्ठस्य कपर्दबन्धनपरिश्रान्तोरगग्रामणीसदृशा मुकुटावतसकलिका वन्दे कलामैन्दवीम् । या बिम्बप्रतिपूरणाय परितो निष्पीड्य सदशिकायग्रेणेव ललाटलोचनशिखिज्वालाभिरावर्त्यते ॥१३७॥

## लोचनम्

जयति ललाटकटाक्ष शशिमौले पक्ष्मल प्रियाप्रणतौ । धनुषि स्मरेण निहित सकण्टक केतकेषुरिव ॥ १३८ ॥ अन्तर्नाडीनियमितमरुल्लङ्घितब्रह्मरन्ध्र स्वान्ते शान्तिप्रणयिनि समुन्मीलदानन्दसान्द्रम् । प्रत्यग्ज्योतिर्जयति यमिन स्पष्टलालाटनेत्रव्याजव्यक्तीकृतमिव जगद्व्यापि चन्द्रार्धमौले ॥ १३९ ॥ सानन्दा गणनायके सपुलका गौरीमुखाम्भोरुहे सक्रोधा कुसुमायुधे सकरुणा पादानते वज्रिणि । सस्मेरा गिरिजासखीषु सनया शैलाधिनाथे वहन्भूमीन्द्र प्रदिशतु शर्म विपुल शमो कटाक्षच्छटा ॥ १४० ॥ एक ध्याननिमीलनान्मुकुलित चक्षुर्द्वितीय पुन पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनतटे शृङ्गारभारालसम् । अन्यद्दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपित शमोर्भिन्नरस समाधिसमये नेत्र त्रय पातु व ॥ १४१ ॥ पक्ष्मालीपिङ्गलिम्न कण इव तडिता यस्य कृत्स्न समूहो यस्मिन्ब्रह्माण्डमीषद्विघटितमुकुले कालयज्वा जुहाव । अर्चिर्निष्टप्तचूडा-

१ केशादी जरसा यच्छोक्त्य तद् २ निर्यद्घनदमाला ३ निबिड ४ तिर्यग्दृष्टया ५ अनूपसदृश कश्चित्प्रदेशस्तदेशा ६ बल्वान् ७ पद्मि ८ नवत् ९ शरीति
२ सु. र. भा

१ व्यक्तीभवत् २ अक्षीणानाम्, महतामित्यर्थ ३ सान्द्रमिश्र ४ मायम् ५ जटाजूट ६ कवरिका ७ शान्तिमति ८ व्याघ्रम् ९ अधोगानि

शशिगलितसुधाधोरणाकारिकोण तार्तीय यत्पुरारस्तदवतु मदनप्लोषण लोचन व ॥ १४२ ॥

कण्ठ

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठ श्यामाम्बुदोपम । गौरी-भुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते ॥ १४३ ॥ पातु व शितिकण्ठस्य तमालश्यामलो गल । ससत्त्वपार्वतीबाहु-सुवर्णनिकषोपल ॥ १४४ ॥ कस्तूरीतिलकन्ति भाल-फलके देव्या मुखाम्भोरुहे रोलम्बन्ति तमालबालमु-कुलोत्तंसन्ति मौलि प्रति । या कर्णे विकचोत्पलन्ति कुच-योरसे च कालागुरुस्थासन्ति प्रथयन्तु तास्तव शिव श्री कण्ठकण्ठत्विष ॥ १४५ ॥ कस्तूरीयन्ति भाले तदनु न यनयो कज्जलीयन्ति कर्णप्रान्ते नीलोत्पलीयन्त्युरसि मर-कतालङ्कृतीयन्ति देव्या । रोमालीयन्ति नाभेरुपरि हरि-मणीमेखलीयन्ति मध्ये कल्याण कुर्युरेते निजगति पुरजि त्कण्ठभासा विलासा ॥ १४६ ॥

शिरोमालिका

पित्रो पादाब्जसेवागतगिरितनयापुनर्नौतिभीतक्षुभ्य-द्भूपाभुजगश्वसनगुरुमरुद्दीप्तनेत्राग्नितापात् । स्विद्यन्मौलीन्दु खण्डस्रुतबहुलसुधासेकसजातजीवा पूर्वाधीत पठन्ती हरतु विधिशिरोमालिका शूलिनो व ॥ १४७ ॥

गणा

सध्यानाण्डवडम्बरव्यसनिना देवस्य चण्डीपतेर्भ्रष्टापीड-विशीर्णमुण्डचयनव्यग्रा गणा पान्तु व । यैरौत्सुक्यवशी-कृतैर्ग्रहगणाद्राहौ गृहीते हठात्सूर्याचन्द्रमसोरिव स्मित-वतो जात कपालत्रयम् ॥ १४८ ॥

नन्दी

कण्ठालङ्कारघण्टाघणघणरणितैर्ध्मानरोदैं कगाह कैण्ठे-कालाधिरोहोचितवर्ण्यसुभगभावुकस्निग्धपृष्ठ । साक्षाद्धर्मो वपुष्मान् धवलककुदनिर्धूतकैलासकूट कूटस्थो व कपुष्टा-भिनिहततरतम सोमनृत्या विनृत्यात् ॥ १४९ ॥

ताण्डवम्

देवा दिक्पतय प्रयात परत खे मुञ्चताम्भोमुच पाताल व्रज मेदिनि प्रविशत क्षोणीतल भूधरा । ब्रह्मन् मय दूरमासमुत्सृज मा वस्तु नो नृत्यत शभो सङ्कटम् तदित्यवतु व प्रोत्सारणा नन्दिन ॥ १५० ॥ दोर्दण्ड-द्वयलीलया चलगिरिभ्राम्यच्चतुर्ब्रह्मवल्यानोद्भीतजगद्भ्रमत्सद मरालोल्लस्फणाभोगम् । मृद्गापिङ्गजटाटवीपरिसरो-त्सौर्मिमालाचलञ्चन्द्र चारु महेश्वरस्य भवता नि श्रेयसे ताण्डवम् ॥ १५१ ॥ सध्याताण्डवडम्बरव्यसनिनो भर्गस्य चण्डभ्रमिव्यानृत्यद्भुजदण्डमण्डलभुवो झञ्झानिला पान्तु व । येषामुच्छलता जवेन झगिति व्यूहेषु भूमीभृतामुड्डी नेषु बिडौजसा पुनरसौ दम्भोलिरालोकित ॥ १५२ ॥ यस्या मौलिमिलत्सुधांशुकम्या सपूर्णबिम्बायित भालाव-स्थितलोचनेन सहसैवालातचक्रायितम् । आवर्तायितमा-कपर्दममरस्रोतस्वतीधारया पातु त्रीणि जगन्ति खण्डपरशो सा ताण्डवाङ्गभ्रमि ॥ १५३ ॥ पादस्याविर्भवन्तीमवनति-मवने रक्षत स्वैरपातै सङ्कोचेनैव दोष्णा मुहुरभिनयत सर्वलोकातिगानाम् । दृष्टि लक्ष्येषु नोग्रा ज्वलनकणमुच बध्नतो दाहभीतेरित्याधारानुरोधात्त्रिपुरविजयिन पातु वो दु खनृत्तम् ॥ १५४ ॥ मूर्धव्याधूयमानध्वनदमरधुनी-लोलकल्लोलजालोद्भूताम्भ क्षोददम्भात्प्रसममभिनम क्षिप्तनक्ष-त्रलक्षम् । ऊर्ध्वन्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभसोद्यद्ब्रह्मस्तत्प्रवेश-भ्रान्तब्रह्माण्डखण्ड प्रवितरतु शिव शाभव ताण्डव व ॥ १५५ ॥ शर्वाणीपाणितालैश्चलवलयझणत्कारिभि श्ला-घ्यमान स्थाने समाव्यमान पुलकिततनुना शभुना प्रेक्षकेण । खेलत्पिच्छालिकेकाकलकलकलित क्रौञ्चभिद्बर्हियूना हेर-म्बाकाण्डबृहितै रलितमवनमस्ताण्डव त्वा धिनोतु ॥ १५६ ॥ पायादायासखेदश्रमितफणिफणारत्ननिर्यन्निर्यच्छायामाया-पतङ्गद्युतिमुदितवियद्वाहिनीचक्रवाकम् । अभ्रान्ताभ्रान्तचूडा-तुहिनकरकरानीकनालीकनालच्छेदामोदानुधावद्धुधिरमिव रगे धूर्जटेस्ताण्डव न ॥ १५७ ॥ उच्चैरुत्तालखेलद्भुजवन-पवनोद्धूतशैलौघपातस्फारोदञ्चत्पयोधिप्रकटितमुकुटस्वर्धुनी-सगमानि । जीयासुस्ताण्डवानि स्फुटविकटजटाकोटिसघट्टभू रिभ्रश्यन्नक्षत्रचक्रव्यवनमितसुमनोवृष्टिपातानि शभो ॥ १५८ ॥ देयस्त्रैगुण्यभेदात्सृजति वितनुते सहरत्येष लोकानस्यैव व्यापिनीभिस्तनुभिरपि जगद्व्याप्तमष्टाभिरेव । वन्द्यो ना-स्मेति पश्यन्निव चरणगत पातु पुष्पाञ्जलिर्व शभोर्नृत्या-वतार वलयमणिफणाफूत्कृतैर्विप्रकीर्ण ॥ १५९ ॥ चञ्च-द्देवेन्द्रमुकुटप्रस्खलितदशदिगार्कीणकोटीरकोटय सगायत्सर्व-धूर्जटय सरभसविनमत्सिद्धगन्धर्वघोष्ट्य । विक्षिप्यक्षमापत्यो निगन्तिगतपनासनोत्कररोट्यकुटालैरासन्व्यस्त्रिपुरविज-यिन पान्तु मामारभट्य ॥ १६० ॥

अर्धनारीश्वर

मन्दारमालालुलितालकायै कपालमालाङ्कितशेखराय । दिव्याम्बरायै च दिगम्बराय नम शिवायै च नम शिवाय ॥ १६१ ॥ एक स्तनस्तुङ्गतर परस्य वार्तामिव

१ षडानन- २ काननम्, मयूर इत्यर्थ ३ पूरेण ४ दशदिक्ष्वी ५ ज्वर- ६ शुद्धमरदीप्तेन्दु ७ परिभूय ८ निद्रान्, धिषिक्षरश्रया निखर्वित्यर्थ- ९ अत्यर्थनिबद्ध- १० हृष्टपूष्ट- ११ कात्यु ११ कर- ११ मानुषर्षभिदैव-

१ इन्द्रेण २ वज्रम् ३ पृथिव्या- ४ यथेष्ट क्षेपणे- ५ अतिशान्तचन्द्रकराश्रयमानानाम् ६ आधारस्य पृथिव्यादरनुरोधादनुसारात् ७ कर्णा ८ पार्वती. ९ उचितम् १० बहुपक्षय- ११ षडानन १२ अकाले भवम् १३ गर्जितम् १४ युग्मर्धेनम्, देवनिर्घोषमालेति भाव- १५ अनायासम् १६ सुरसरित् १७ वाग १८ ताण्डवप्रावण्यम्

प्रष्टुमगान्मुखाग्रम् । यस्या प्रियार्धस्थितिमुद्वहन्त्या सा पातु व पर्वतराजपुत्री ॥ १६२ ॥ यस्योपवीत गुण एव फणावृतैकवक्षोरुह कुंचपटीयति वामभागे । तस्मै ममास्तु तमसामवसानसीम्ने चन्द्रार्धमौलिशिरसे महसे नमस्या ॥ १६३ ॥ स्वेदार्द्रवामकुचमण्डनपत्रभङ्ग-सगोपिदक्षिणकराङ्गुलिभस्मरेणु । स्त्रीपुंनपुंसकपदव्यतिलङ्घिनी व शंभोस्तनु सुखयतु प्रकृतिश्चतुर्थी ॥ १६४ ॥ संभोगानतिरिच्यमानविभवो यद्विप्रलम्भो रसस्तद्दिव्य मिथुन परस्परपरिस्यूत नमस्कुर्महे । एकस्या प्रतिबिम्बसंभृतविपर्यासे मुहुर्दर्पणे सव्याङ्गस्थितिकौतुक शमयति स्वामी स यत्रापर ॥ १६५ ॥ *आश्लेषाधरबिम्बचुम्बनसुखालापस्मितान्यासता* दूरे तावदिद मिथो न सुलभ जात सुखालोकनम् । इत्थ व्यर्थकृतैकदेहघटनोपन्यासयोरावयो केय प्रेमविडम्बनेत्यवतु व स्मेरोऽर्धनारीश्वर ॥ १६६ ॥ स्वच्छन्दैकस्तनश्रीरमयदलमिलन्मौलिचन्द्र फणीन्द्रप्राचीनावीतवाही सुखयतु भगवानर्धनारीश्वरो व । यस्याध विश्वदाहव्यसननिसृमरज्योतिरर्धं कृपोद्यद्बाष्प चान्योन्यवेगप्रहतिसिमसिमाकारि चक्षुस्तृतीयम् ॥ १६७ ॥

---

## पार्वती

हरकण्ठग्रहानन्दमीलिताक्षीं नमाम्युमाम् । कालकूटविषस्पर्शजातमूर्च्छागमामिव ॥ १ ॥ पार्वतीमोषधीमेकामपर्णां मृगयामहे । शूली हालाहल पीत्वा यया मृत्युजयोऽभवत् ॥ २ ॥ अपर्णैव लता सेव्या विद्वद्भिरिति मे मति । यया वृत पुराणोऽपि स्थाणु सूतेऽमृत फलम् ॥ ३ ॥ मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी । हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥ ४ ॥ जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका । सलज्जा चान्तिके सख्या पातु न पार्वती सदा ॥ ५ ॥ तपस्वी का गतोऽवस्थामिति स्मेराननाविव । गिरिजाया स्तनौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ॥ ६ ॥ चिरमाविष्कृतप्रीतिर्मातय पान्तु वो द्विपाम् । वलयज्यारवोन्मिश्राश्चण्ड्या कोदण्डकृष्टय ॥ ७ ॥ चण्डीजङ्घाकाण्ड शिरसा चरणस्पृशि प्रिये जयति । शर्करपर्यन्तजितो वीरस्तम्भ स्मरस्येव ॥ ८ ॥ उन्नालनाभिपङ्करुह इव येनावभाति शंभुरपि । जयति पुरुषायितायास्तदानन शैलकन्याया ॥ ९ ॥

१ चक्षुरीभवति २ यज्ञोपवीतम् ३ प्रसारी ४ पवनसंबन्धिनीम्, पक्षे,–पवनपुत्रीम् ५ पर्णरहिताम्, पक्षे,–एतन्नाम्नीं पार्वतीम् ६ शूलरोगवान्, पक्षे,–त्रिशूलधारी ७ मृत्युनाशक, पक्षे,–एतन्नाम्ना प्रसिद्ध शिव ८ स्तन गुणविशेषान्तरतया तुच्छविषयपरा सुखस्याप्येतादृशवस्थासंपादनादिति भाव

अङ्कनिलीनगजाननशङ्काकुलबाहुलेयहृतवसनौ । सस्मितहरकरकलितौ हिमगिरितनयास्तनौ जयत ॥ १० ॥ कण्ठोचितोऽपि हुंकृतिमात्रनिरस्त पदान्तिके पतित । यस्याश्चन्द्रशिरा स्मरमल्लनिभो जयति सा चण्डी ॥ ११ ॥ विरञ्चिनारायणनन्दनीयो मान विनेतु गिरिशोऽपि यस्या । कृपाकटाक्षेण निरीक्षणानि व्यपेक्षते सावतु वो भवानी ॥ १२ ॥ शिरसि धृतसुरापगे स्मरारावरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री । अथ चरणयुगानते स्वकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतु ॥ १३ ॥ तद्व प्रमार्ष्टु विपद प्रणतार्तिहन्त्या न्यस्त पद महिषमूर्धनि चण्डिकाया । वैरी यदीयनखरांशुपरीतशृङ्ग शक्रायुधाङ्कितनवाम्बुधरभ्रमोऽभूत् ॥ १४ ॥ श्रुत्वा षडाननजनुर्मुदितान्तरेण पञ्चाननेन सहसा चतुराननाय । शार्दूलचर्म भुजगाभरण समस्त दत्त निशम्य गिरिजाहसित पुनातु ॥ १५ ॥ पञ्चास्यपञ्चदशनेत्रपिधानदक्षा दाक्षायणीमृदुकरा कृतिन पुनन्तु । द्वौ वर्त्मकौ कथमकेति च वादय तावष्टादशोऽपि घटयन्स्तुतिमौनमुद्राम् ॥ १६ ॥ आनन्दमन्थरपुरदरमुक्तमाल्य मौलौ हठेन निहित महिषासुरस्य । पादाम्बुज भवतु वो विजयाय मञ्जु मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकाया ॥ १७ ॥ ब्रह्मादयोऽपि यदपाङ्गतरङ्गभङ्ग्या सृष्टिस्थितिप्रलयकारणता व्रजन्ति । लावण्यवारिनिधिवीचिपरिप्लुतायै तस्यै नमोऽस्तु सतत हरवल्लभायै ॥ १८ ॥ ज्याकृष्टिबद्धखटकामुखपाणिपृष्ठप्रेङ्खन्नखांशुचयसवलितोऽम्बिकाया । त्वा पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूरलोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्ष ॥ १९ ॥ पौलस्त्यपीनभुजसपदुदस्यमानकैलाससभ्रमविलोलदृश प्रियाया । श्रेयासि वो दिशतु निह्नुतकोपचिह्नमालिङ्गनोत्पुलकमाभितमिन्दुमौले ॥ २० ॥ दिश्यान्महासुरशिर सरसीप्सितानि प्रेङ्खन्नखावलिमयूखमृणालनालम् । चण्ड्याश्चलच्चटुलनूपुरचञ्चरीकझंकारहारि चरणाम्बुरुहद्वय व ॥ २१ ॥ रचयति सहसा यच्चित्रमेतत्प्रपञ्च प्रशमयति च तद्वत्केनचित्कौतुकेन । अविदितमपरैस्तच्चण्डमुण्डादिनानादनुजदलनदक्ष शर्वसर्वस्वमव्यात् ॥ २२ ॥ प्रचण्डचण्डमुण्डयोर्महाबलैकखण्डिनी ह्यनेकरुण्डमुण्डयुग्मणे बलैकदायिनी । क्वचिद्रणशक्तिकारिणी रमाविलासदायिनी मुदेऽस्तु कालिका सदा समस्तपापहारिणी ॥ २३ ॥

१ स्तनयो कुम्भिकुम्भभ्रमाभ्यादिति भाव २ कथ मां विहायैनमेव संगोप्य बहुकाल स्तन्य प्रयच्छतीति धियेति भाव ३ कार्त्तिकेय ४ गजाननमिषार्थमिति भाव– ५ आलिङ्गनार्होऽपि, पक्षे,–अथच द्वारतया कण्ठलक्ष्ययोग्योऽपि ६ न तु करतलनादिना, पक्षे–बाणादिना ७ प्रणामार्थमिति भाव, पक्षे,–वेगवशादिति भाव ८ हस्तविन्यासविशेष ९ इन्दुमौले प्रियाया पार्वत्या १० शर्वस्य शिवस्य सर्वस्व पार्वतीरूपम्

पुरारितनुहारिणी दुरितसङ्घसंहारिणी भज मतिविवर्धिनी प्रस्कन्दानगोमदिनी । तुषारगिरिनन्दिनी मुनिहृदन्तरालम्बिनी कुमारमुखचुम्बिनी हरनितम्बिनी पातु वः ॥ २४ ॥ सत्त्वादिस्थैर्यगणितगुणैर्हैत विश्वं प्रसूय व्यक्तं धत्ते महसनकरीं या कुमारीति संज्ञाम् । मोहध्वान्तप्रसरविरतिर्निश्चमूर्तिं मम तादृशा शक्तिः स्फुरतु मम सा दीपनद्देहगेहे ॥ २५ ॥ औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः । दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥ २६ ॥ आदौ प्रेमकषायिता हरमुखव्यापारलोला शनैर्व्रीडाभारविघूर्णिता मुकुलिता भ्रूभेदमव्याजतः । पश्चात् समिलिता दृशा मरमम व्यावर्तनव्याकुला पार्वत्याः परिणीतिमङ्गलविधौ दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥ २७ ॥ प्रैत्यासन्नविवाहमङ्गलविधौ देवार्चनव्यग्रया दृष्ट्वाग्रे परिणेतुरेव लिखितां गङ्गाधरस्याकृतिम् । उन्मादस्मितरोषलज्जितधिया गौर्या कथंचिच्चिराद्दृष्टीवच नाग्निये विनिहितः पुष्पाञ्जलिः पातु वः ॥ २८ ॥ रंभा याचय मेदिनीं धनपतेर्बीजं बलाल्लाङ्गलं प्रेतेशान्महिषं तवास्ति वृषभः फालं त्रिशूलं तव । शक्ताऽहं तव चान्नदानकरणे स्कन्दोऽस्ति गोरक्षणे खिन्नाऽहं हर भिक्षया कुरु कृषिं गौरीयच पातु वः ॥ २९ ॥ हे हेरम्ब किमम्ब रोदिषि कथं कर्णौ लुठत्यग्निभूः किं ते स्कन्द विचेष्टितं मम पुरा संख्या कृता चक्षुषाम् । नैतत्तेऽप्युचितं गजास्य चरितं नासां मिमीतेऽम्ब मे तावेव सहसा विलोक्य हसितं व्यग्रा शिवा पातु वः ॥ ३० ॥ मातस्तातजटासु किं सुरसरित् किं शेखरे चन्द्रमाः किं भाले हुतभुग्लुठत्युरसि किं नागाधिपः किं कटौ । इति किं जघनद्वयान्तरगतं यद्दीर्घमालम्बते श्रुत्वा पुनरबोऽम्बिका स्मितमुखी लज्जावती पातु वः ॥ ३१ ॥ धूमव्याकुलदृष्टिरिन्दुकिरणैराह्लादिताक्षी पुनः पश्यन्तीव समुत्सुका नतमुखी भूयो ह्रिया प्रेक्षणे । सेर्ष्या पादनखेन्दुदर्पणगते गङ्गां दधाने हरे सर्वाङ्गपुलका करग्रहविधौ गौरी शिवायास्तु वः ॥३२॥ गोत्रौनाय नियोजितागदरता सर्पाय बर्हीयपि कण्ठस्थाय विषाय वीयमहत पाणौ मणीन्बिभ्रती । भर्तुर्भूतगणाय गानमेरर्तानिर्दिष्टमध्याशना रजताद्रिसुता विवाहसमये प्रीतौ च भीतौ च वः ॥ ३३ ॥ स्वेदस्यन्दितसान्द्रचन्दनचयं दोर्गौहिबन्धश्रमादूर्ध्वश्वासपरिस्खलत्स्मरकथं सदष्टदन्तच्छदम् । सीत्कारश्चितलोचनं सपुलकं श्रान्त्या मुहुर्निश्चलं पार्वत्याः सुरतं मुदे रसवतामास्तां मृडानीपतेः ॥ ३४ ॥ स्वेदस्ते कथमीदृशः प्रियतमे त्वन्नेत्रवह्नेर्विभो कस्मादुत्कम्पितमेतदिन्दुवदने भोगीन्द्रभीतेस्तव । रोमाञ्चः कथमेष देवि भगवद्गङ्गाम्भसा सीकरैरित्थं भर्तरि भावगोपनपरा गौरी चिरं पातु वः ॥ ३५ ॥ शम्पाकस्य रजः प्रमृज्य चरणे न्तो मया यावको निर्मृज्य स्तनकुड्मले च भणितं पत्राङ्कुरो निर्मितः । स्वच्छन्दं विहरेति जल्पितगिरं मा-कृतमालीजनं दृष्ट्वा केनगमाभवती कुटिलया दाक्षायणी पातु वः ॥ ३६ ॥ वक्त्रं शीतकरोऽधरो मधुरसः कामप्रदो विग्रहः श्वासो गन्धवहः सरोरुहसुहृत्पाणि स्मिताभा शुचिः । वक्षः पीनपयोधरं मधिकरणं पृथ्वी नितम्बस्थलीत्यष्टौ धूर्जटिमूर्तयः स्मरभयाद्दुर्गाश्रिता पातु वः ॥ ३७ ॥ पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां शम्भोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने । ह्रीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया विश्लिष्यन्कुसुमाञ्जलिर्गिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे पातु वः ॥ ३८ ॥ कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तकव्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् । स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥ ३९ ॥ रूपं केलिकचग्रहक्षयजदाऽम्बेन निद्रान्तरे मुद्राङ्कं शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तः कपोलस्थलम् । पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितव्रीडया प्रोन्मृष्टं करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छवि पातु वः ॥ ४० ॥ सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥ ४१ ॥ भिक्षुः क्वास्ति बलेर्मखे पशुपतिः किं नास्त्यसौ गोकुले मुग्धे पन्नगभूषणः सखि सदा शेते च तस्योपरि । आर्ये मुञ्च विषादमाशु कमले नाहं प्रकृत्या चञ्चला चेत्थं वै गिरिजासमुद्रसुतयोः संभाषणं पातु वः ॥ ४२ ॥ हे गङ्गाधरपत्नि पत्निरधुः किं कुत्रास्त्यसौ नर्तकः वृन्दारण्यभुवि क सर्पकुतुकी मात्सालियम्य हृदे । भिक्षुः क्व नु गतोऽस्ति

१ शर्मीरवली २ भर्तुः ३ पितृनिग्रम ४ परशुरामात् ५ कुबेरात् ६ बलभद्रात् ७ यमात् ८ कुरुः ९ स्कन्दः १० गोनासादिसम्भवलोहितकन्धे गोनाम मर्दनपरि[illegible] ११ कुद्धा १२ चारयौ ३ कुमारम् फलेनुगाम सर्पदेवस्यै १३ मृगमारिमादिता कालोपरिस्थितै-

१ कुम्भिनानित्यर्थे २ निमीलित ३ रोमहर्षणम् ४ साभिप्राय ५ लज्जारस ६ मम ७ उदकम्, पक्षे-अधिरस ८ शरीरम् धर्ममानरूपम् ९ कमलानां मित्रम्, सूर्ये इत्यर्थे, पाणिपक्षे,-सरोरुहाणां सदृशी कान्तिर्यस्य १० अग्नि ११ स्तनौ, पक्षे-मेघाः १२ स्थानम् आकाश भराणां आश्रितिं प्रसिद्धम् १३ इष्ट १४ स्थो दम्ब १५ गौरव, पक्षे,-शिवमस्तकी शिरसस्य निवम् १६ चन्द्रमा, पक्षे,-हर्म्य-

यज्ञमदने क्वासौ विषादी बकीक्रोडे स्यादिति पद्मजागिरिजयोर्गाम्भिक्य पान्तु व ॥ ४३ ॥ वेणीबन्धकपर्दिनी सिततनु श्रीखण्डपांसूत्करै केतक्येकदलेन्दुभृद्विसलता व्यालोपवीतिन्यपि । प्राक्पाणिग्रहणाद्विनोदरभसा सख्या पुरो लीलया धूर्जटानुकृतिं हरस्य दिशतु श्रेयांसि व पार्वती ॥ ४४ ॥ यस्याद्विद्वितय नमन्ति विबुधा स त्वेकक सर्ववित्त मृत्युजयमामनन्ति मुनय सोऽद्यापि यातिव्रता (?)। इत्याकर्ण्य कथा रहस्यपि यया पत्युर्निवाहात्पुरा भङक्त्वाङ्गानि विजृम्भित गिरिभुवो मोट्टायित पातु व ॥ ४५ ॥ सध्यारागवती स्वभावकुटिला गङ्गा द्विजिह्व फणी वक्राङ्गेमेलिन शशी कपिमुखो नन्दी च मूर्खो वृष । इत्थ दुर्जनसकटे पतिगृहे वस्तव्यमेतत्कथ गौरीत्थ नृकपाल पाणिकमला चिन्तान्विता पातु व ॥ ४६ ॥ भिक्षार्थी म क यात᳚ सुतनु बलिमखे ताण्डव क्वाद्य भद्रे मन्ये वृन्दावनान्ते क नु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहम् । बाले कच्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप एवास्य वेत्ता लीलासलाप इत्थ जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायता व ॥ ४७ ॥ दीप्तक्षुद्वेगयोगाद्वदनलहलहल्लम्बजिह्वाग्रलीढब्रह्माण्डक्षौद्रबिन्दुप्रबलतरभव ज्वाठराग्निस्फुलिङ्गाम् । कालीं कङ्कालशेषामतुलगलचलन्मुण्डमालाकरालीगुञ्जासनादिनेत्रामजिननिवसना नौमि पाशासिहस्ताम् ॥ ४८ ॥ उद्धाहारोपिताद्राक्षतनिजपदयो संगतामिन्दुमौलावानम्रे या सुधाशोर्व्यथित किल कला तूणमेवान्नपूर्णाम् । सक्तानामक्षतानाममृतहृगनलोपाधित पक्वभावान्नानार्थैरन्नपूर्णा प्रणतजनतते पूर्णतामातनोतु ॥ ४९ ॥ जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसराली-*कराल प्रत्यमालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्ग* । भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसभृताम्भोजशोभा विदधदभिनभो दण्डपादो भवान्या ॥ ५० ॥ विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे । वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुष पौरुषोपघ्ननिघ्न निर्विघ्न निघ्नती व शम यतु दुरित भूरिभावा भवानी ॥ ५१ ॥ वक्ष पीठे निरीक्ष्य स्फटिकमणिशिलामण्डलस्वच्छभासि स्वा छाया साभ्यसूया त्वमियमिति मुहु मत्यमाश्वासितापि । वामे मे दक्षिणेऽस्याश्रवसि कुवलय नाहमित्यालपन्ती दत्ताश्लेषा सहास मदनविजयिना पार्वती च पुनातु ॥ ५२ ॥ रामार्चिताङ्घ्रिरभिरामाकृति कृतविरामा सुपर्वविपदा कामार्तिहृत्सफलकामा निदेशरतकामादिनिर्जरवधू । भीमा हरस्य नुतभीमा जयासदृशमा माननीयचरिता सा मामवत्वखिलसामाद्दतस्तुतिरसामान्यमुक्तिसुखदा ॥ ५३ ॥ बालीयुतश्रवणपालीयुगा ललितचूलीविराजिचकुला केलीगतानुगमरालीकुला मधुरमालीभिरादृतकथा । नालीकदक्षसुमनालीकपाणिरिह कालीयशासिसहजा तालीदलाभतनुमाली सदा भवतु काली शुभाय मम सा ॥ ५४ ॥

१ जीर्णे २ पलायिते ३ पौरुषोपघ्नानां पराक्रमिणां निघ्न आयत्त स्तम् ४ प्रभूतप्रभावा ५ प्रतिबिम्बम् ६ सेर्ष्यां ७ कर्णे ८ दैत्यकृत देवविपत्तीनाम्

---

## षण्मुखः

शैलराजतनयास्तनयुग्मव्यापृतास्ययुगलस्य गुहस्य । शेषवक्त्रकमलानि मल वो दुग्धपाननिधुराणि हरन्तु ॥ १ ॥ विकसत्स्मरनारीनेत्रनीलाब्जखण्डान्यधिवसति सदा य सयमाध कृतानि । न तु रुचिरकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं व ॥ २ ॥ *अर्चिष्मन्ति विदार्य* वक्त्रकुहराण्यासृक्कितो वासुकेरङ्गुल्या विषकर्बुरान्गणयत सस्पृश्य दन्ताङ्कुरान् । एक त्रीणि च सप्त पञ्च षडिति प्रध्वस्तसख्याक्रमा वाच क्रौञ्चरिपो शिशुत्वविकला श्रेयांसि पुष्णन्तु व ॥ ३ ॥

---

## हरिहरौ

जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा काल कण्ठे वपुष्यथ । कामारिं कामतात वा कचिद्देव भजामहे ॥ १ ॥ गाङ्गयामुनयोगेन तुल्य हारिहर वपु । पातु नाभिगत पद्म यस्य तन्मध्यग यथा ॥ २ ॥ अबलाढ्यविग्रहश्रीरमेत्यनतिरक्षेमाल्योपेत । पञ्चकमोदितमुख पायात्परमेश्वरो मुहुरनादि ॥ ३ ॥ पन्नगधारिकरामो गङ्गोमालक्षितोऽङ्गदोऽम्बुभुज । *शशिखण्ड*शेखर उमापरिग्रहो मुहुरनादिरवतु त्वाम् ॥ ४ ॥ गवीशपत्रो नगजार्तिहारी कुमारतात शशिखण्डमौलि । लङ्केश-

१ स्त्री २ क्रोध असुरवधकालोत्पन्न इत्यर्थ ३ अरुणेत्यर्थ ४ कर्णभूषणविशेष ५ केशपाश ६ सखीभि ७ कमलनयना ८ पुष्पशरहस्ता ९ कालीय सपत्त शास्तीति स कृष्णस्तत्सहजा भगिनी यशोदोदरे दुर्गाप्रादुर्भावस्य भागवते प्रसिद्धत्वात् १० पार्वत्यर्धाङ्गीकरणात्, पक्षे,–बलाढ्यो बलिष्ठ ११ देवसपूजित , पक्षे,–मृत्युलोकसपूजित तस्य रक्षणात् १२ अक्षमाला जपमाला, पक्षे,–क्षमालय पृथ्वी १३ पञ्चानन , पक्षे,–चक्रेण मोदित मुख यस्य स १४ परमेश्वर शिव , रमेश्वरो, विष्णु १५ न विद्यते आदिर्यस्य स , पक्षे,–आद्यवर्णरहित १६ गवीशो वृषो वाहन यस्य, पक्षे,–आद्याक्षरस्य लोपात् वीशो गरुडो वाहन यस्य १७ पार्वतीदु ख नाशक पक्षे,–गजेन्द्रपीडाहारक १८ कार्तिकेयपिता, पक्षे,–मदनपिता १९ चन्द्र शिरसि यस्य, पक्षे,–मयूरपिच्छानि शिरसि यस्य २० रावणपूजितचरणकमल , पक्षे,–को ब्रह्मा, ईश शिव, एताभ्या पूजितपादपद्म

सपूनिगदपद्म पायादनादि परमेश्वरो व ॥ ५ ॥ स्फटिकमरकतश्रीहारिणो प्रीतियोगात्तदनु वपुरेक कामकसद्विषोर । भवति गिरिसुताया सार्धमम्भोधिपुत्र्या सदृश महसि कण्ठे यत्र सीमाविवाद ॥ ६ ॥ सप्रास मैत्ररध्वजो मेथन रत्नो मन्थे पुरा तदुक्त बहुमार्गगा मम पुरो निर्लज्ज वोढुम्नर । तामेवानुनयस्व मानकुटिला हे कृष्ण कण्ठग्रह मुखेन्याह रपा यमदिनिनरा लक्ष्मीश्च पायात्स व ॥ ७ ॥ यौ तौ शङ्खकपालभूषितकरौ मालास्थिमालाधरौ देवौ द्वारवतीश्मशाननिलयौ नागारिगोवाहनौ । द्वित्र्यक्षौ बलिदक्ष यज्ञमथनौ श्रीशैलजावल्लभौ पाप वो हरता सदा हरिहरौ श्रीवत्सगङ्गाधरौ ॥ ८ ॥ लेले भृङ्गि कपालिकामिनि पिता वस्त्रे पति पाथसा क प्रलेति जलादपत्यजनन प्रलेति य प्रेक्षरात् । इत्य पवतसिन्धुराजसुतयोराकर्ण्य वाक्चातुरीं सस्मेरस्य हरहरस्य च मुदो निघ्नन्तु विघ्न तु व ॥ ९ ॥ यस्मादासीत्कुमार कुवलयदलनलीलयोर्वाह गङ्गा यामा य स्याद्धसद्वा पिहितजनवयो यो गवीशध्वजोऽपि । लक्ष्मीशायेकनायो हिमकररुचिमृद्गनिशेपाशयोऽस्मौ वणसाचस्य लोलादपहरतु हरि पातक व स्मरारि ॥ १० ॥

## त्रिमूर्तयः

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्य प्राक्सृष्टे केवलात्मने । गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥ १ ॥ नमो विश्वसृजे पूर्व विश्व तदनु बिभ्रते । अथ विश्वस्य सहर्त्रे तुभ्य त्रेधास्थितात्मने ॥ २ ॥ रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजाना प्रलये तम स्पृशे । अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नम ॥ ३ ॥ श्यामश्वेतारुणाङ्गा जलधरणिधरो त्तुङ्गपद्मेन्द्रहस्था मोमांसारिद्युपेता रथचरणपिनाकाम्बुजाधार शय्या । देवा त्रिस्थानत्रा जगदवनमुखच्छेदलालासिद्धक्षा श्रीश व पातु नित्य हरिहरविधयस्तार्क्ष्यगोहसयाना ॥४॥

## विष्णुः

नमस्त्रिभुवनोत्पत्तिस्थितिसहारहेतवे । विष्णवेऽपार ससारसागरोत्तारणेताने ॥ १ ॥ आदिमध्यान्तरहित दक्षाहीन पुरातनम् । अद्वितीयमह वन्दे मद्वस्वसदृश हरिम् ॥ २ ॥ लक्ष्मीकपोलसक्रान्तकान्तपत्रलतोज्ज्वला । दोर्द्रुमा पान्तु व शौरेर्घनच्छाया महाफला ॥ ३ ॥ जयति स भगवान्कृष्ण शेते य शेषभोगशय्यायाम् । मध्येपय पयोधेरपर इवाम्भोनिधि कृष्ण ॥ ४ ॥ अतिविपुल कुचयुगल रहसि कराभ्या मृशता मुहुर्लक्ष्म्या । तदपहृत निजहृदय जयति हरिर्मृगयमाण इव ॥ ५ ॥ जयति स नाभिर्जगता सनाभिरम्भोद्भवज्जगद्बीज । दामोदरो निजोदरगह्वरनिविष्ट जगदण्ड ॥ ६ ॥ श्रीकरपिहित चक्षु सुखयतु व पुण्डरीकनयनस । जघनमिवेक्षितुमागतमञ्जनिभ नाभिसुषिरेण ॥ ७ ॥ श्याम श्रीकुचकुङ्कुमपिञ्जरितमुरो मुरद्विषो जयति । दिनमुखनम इव कौस्तुभविभाकरो यद्विभूषयति ॥ ८ ॥ प्रतिबिम्बितप्रियातनु सकौस्तुभ जयति मधुभिदो वक्ष । पुरुषायितमभ्यस्यति लक्ष्मीर्यद्वीक्ष्य मुकुरमिव ॥ ९ ॥ केलिचलाङ्गुलिलम्भितलक्ष्मीनाभिर्मुरद्विपश्चरण । स जयति येन कृता श्रीरनुरूपा पद्मनाभस्य ॥ १० ॥ रोमावली मुरारे श्रीवत्सनिवेशिताग्रभागा व । उन्नालनीलनलिनच्छायेवोत्तापमपहरतु ॥ ११ ॥ कमलाकुचकलकाचनजलधरमाभीरसुन्दरीमदनम् । अधिततशेषफणावलि(सु) कमलनभृङ्गमच्युत वन्दे ॥१२॥ जीयादम्बुधितनयाधररसमास्वादयन्मुरारिरयम् । अम्बुधिमथनक्लेश कलयन्विफल च सफल च ॥ १३ ॥ श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके यश्चञ्चरीकद्युतिमातनोति । नीलोत्पलश्यामलदेहकान्ति सदोऽस्तु भूत्यै भगवान्मुकुन्द ॥ १४ ॥ वक्षस्थली रक्षतु सा जगन्ति जगत्प्रसूतेर्गरुडध्वजस्य । श्रियोऽङ्गरागेण विभाव्यते या सौभाग्यहेम्न कषपट्टिकेव ॥ १५ ॥ वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दबिन्दु । तवार विन्दाक्ष पदारविन्द वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पद तत् ॥ १६ ॥ जयत्युपेन्द्र स चकार दूरतो बिभित्सया य क्षणलब्धलक्ष्यया । दृशैव कोपारुणया रिपोरुर स्वय भयाद्भिन्नमिवास्रपाटलम् ॥ १७ ॥ पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलग्नकाश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य । व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेद-

१ न भिन्न अभिदक्ष स पन्ने,-अपकारस्य- २ शिव, प रे,-विष्णु- ३ निवसते मदनेन विष्णुरात्मलुपेति, ४ विवाद, पन्ने-विलासम् ५ नर्मण् रतन्निलये पन्ने,-परवान भगवन कुर्यात्कवीश्वर ६ वृषाण्ड नौकुब्ज मद हिर ५ गुरु पक्ष- बृहत्काव्यद प्राणदमद गुरु ७ पार्वत्या उमया पत्रगम धैरारात्रद ८ गौ, पत्र-ला ध्वज ९ गङ्गा पन्न,-गौरा १० म भूद्गौ उमा पार्वती ११ चतुर १२ सरस- १३ बगस प्रायमगस्थ सुहृदिता-

१ भूमौ २ रक्तीतिपरमतविहीनतया स्वभावशालिति भाव ३ सिद्धिरूपे चक्षुर्लोचनवत्सन्मार्गेण पुण्डरीकनयनसुलादविवा जघन विभावनेन कृतनिश्चये ४ रवम ५ रक्तीकृतम इदविष्णुकादिति भाव ६ प्रातःकालीनाकाश सलो नीलिमसाद ७ कौस्तुभमणिरिव यो तो यस्मिन् ८ विरोधाकृतम् ९ दर्पणम १० रक्ष ११ चरणरूप पद्मनाभिर्निवेशि भाव १२ रोमावल्या नाभ्युपयोक्ता श्रीवत्से प वनितेन्द्रयो भवा १३ प्रहारोपाशम् १४ मूढ- १५ निकषावा १६ सुरतानाम-

स्वेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रिय व ॥ १८ ॥ श्रेय सदा दिशतु सालसपक्ष्मपाते निद्रायिते अपि दृशा शृङ्गारसुनमन्य । सना-हुमानचरणाम्बुजजातहर्षो लक्ष्मीमुखेक्षणपर परमेश्वरो व ॥ १९ ॥ सकलभुवनरन्ध्रैर्निर्गमिन्दो सरोजस्तुचितमिति मत्वा य स्वपादारविन्दम् । घटयितुमिव मायी योजयत्या-ननेन्दौ वटदलपुटशायी मङ्गल व कृषीष्ट ॥ २० ॥ कुच-कुचुकाग्रे पाणिषु व्यापृतेषु प्रथमजलधिपुत्रीसगमेऽनङ्ग-धाम्नि । ग्रथितनिविडनीवीबन्धनिर्मोचनार्थं चतुरधिक-कराश पातु वश्चक्रपाणि ॥ २१ ॥ विरमति महाकल्पे नामा-पथैकनिकेतनस्त्रिभुवनपुर शिल्पा यन्न प्रतिक्षणमागमम् । किमधिकरण कीदृक्कस्य व्यवस्थितिरित्यसावुदरमविशद्दृष्टु तस्मै जगन्निधये नम ॥ २२ ॥ लक्ष्मीपाणिद्वयविरचित मूर्ध्नि मूर्धश्रुतीना व्यक्त वन्दे चरणकमलद्वन्द्वमाद्यस्य पुस । यन्नैकस्य व्यधित बलिना पाद्यतोयैर्निर्तीर्णैरार्द्रस्यैव प्रणति-तरल क्षालन पद्मयोनि ॥ २३ ॥ अनादृतचमूपतिप्रहित-हस्तमस्वीकृतप्रणीतमणिपादुक किमिति विस्मितान्त पुरम् । अवाहनपरिष्क्रिय पतगराजमारोहत करिप्रवरबृंहिते भग-वत्स्वरायै नम ॥ २४ ॥ दृश्यात [1]कमलासनेऽस्तु भवतो ज्ञान मनाक्[2]मारुते [3]श्रीकण्ठोऽयमित सुराननिति नतास्तार्क्ष्येण विनापिन । प्रेयसा क तदासन क च रत कण्ठ क चेत्युल्लसद्दृश्यामासितमानसो विजयते सुस-प्रबुद्धो हरि ॥ २५ ॥ निर्ममेन मयाम्भसि स्मरपरा[4]दालि समालिङ्गिता केनालीकमिद तवाद्य कथित राधे मुधा [6]ताम्यसि । इत्युत्स्वप्नपरम्परासु शयने श्रुत्वा वच शार्ङ्गिण सव्याज शिथिलीकृत कमलया कण्ठग्रह पातु व ॥ २६ ॥ य शैवा समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदा-न्तिनो बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटव कर्तेति नैयायिका । अर्हन्नित्यथ जैनशासनरता कर्मेति मीमासका सोऽय वो विदधातु वाञ्छितफल त्रैलोक्यनाथो हरि ॥ २७ ॥ येनोत्थाप्य समूलमन्दरगिरिश्छत्रीकृतो गोकुले राहुर्येन महाबल सुररिपु कार्यादशेषीकृत । कृत्वा त्रीणि पदानि येन वसुधा बद्धो बलिर्लीलया सोऽय पातु युगे युगे युग-पतिस्त्रैलोक्यनाथो हरि ॥ २८ ॥ मुग्धे मुञ्च विषादमत्र [8]बलभित्कम्बो [9]गुरुस्त्यज्यता [10]सद्भाव मम [11]पुण्डरीकनयने मान्यानिमान्मानय । इत्थ शिक्षयत स्वयवरविधौ धन्वन्तरे-र्वाक्छलादन्यत्र प्रतिषेधमालनि विधि शृण्वन्हरि पातु व ॥ २९ ॥ नाभीपद्मनसच्चतुर्मुखमुखोद्गीतस्तवाकर्णनप्रो-न्मीलत्कमनीयलोचनकलाखेलन्मुखेन्दुद्युति । सनोध मधु-कैटभौ सकरुणस्नेह सुताम्बुधे सोल्लासप्रणय सरोज-वसति पश्यन्हरि पातु व ॥ ३० ॥ निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवत कौमोदकीलक्ष्मण कोकप्रीतिचकोरपारणपटु-ज्योतिष्मती लोचने । याभ्यामर्धविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्धनिद्रा-यितो नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुल कम्बो सपत्नीकृता ॥ ३१ ॥ [2]मैत्रिप्रद्दविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी ध्यानालम्बनता समाधिनिरतैर्नी[3]तेहितप्राप्तये । लावण्यै-कमहानिधी रसिकता लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माक कुरुता भवार्तिशमन नेत्रे तनुर्वा हरे ॥ ३२ ॥ चत्वार प्रथयन्तु विद्रुमलतारक्ताङ्गुलिश्रेणय श्रेय शोणसरोजकोरकरुचस्ते शार्ङ्गिण पाणय । मालेष्वब्जभुवो लिखन्ति युगपद्ये पुण्यवर्णावली कस्तूरीमकरी पयोधरयुगे गण्डद्वये च श्रिय ॥ ३३ ॥ आकल्प मुरजिन्मुखेन्दुमधुरोन्मीलन्मह-न्माधुरीधीरोदात्तमनोहर सुखयतु त्वा पाञ्चजन्यध्वनि । लीलालङ्घितमेघनादनिनदो य कुम्भकर्णव्यथादायी दान-वदन्तिना दशमुख दिक्चक्रमाक्रामति ॥ ३४ ॥ भ्राम्यन्मन्दरकन्दरोदरदरीव्याघर्तिभिर्वारिधे कल्लोलैरलमाकुल [5]कलयतो लक्ष्म्या मुखाम्भोरुहम् । औत्सुक्यात्तरला स्मराद्विकसिता [5]भीला समाकुञ्चिता कोपेन ज्वलिता मुदा मुकुलिता शौरेर्दृश पान्तु व ॥ ३५ ॥ पर्यङ्कीकृतनाग-नायकफणाश्रेणीमणीना गणे [6]सक्रान्तप्रतिबिम्बसवलनया बिभ्रद्वपुर्विक्रियाम् । पादाम्भोरुहधारिवारिधिसुतामक्ष्णा दिदृक्षु शतै [7]कायव्यूहमिवाचरन्नुपचिताकूतो हरि पातु व ॥ ३६ ॥ मन्थक्ष्माधरघूर्णितार्णवपय पूरान्तरोल्लोलस-ल्लक्ष्मीकन्दलकोमलाङ्गदलनप्रादुर्भवत्सभ्रमा । हर्षोत्क-ण्टकितत्वचो मधुरिपोर्देवासुराकर्षणव्यापारोपरमाय पान्तु जगतीमाबद्धवीप्सा गिर ॥ ३७ ॥ चक्र ब्रूहि विभो गदे जय हरे कम्बो समाज्ञापय भो भो नन्दक जीव पन्नग-रिपो किं नाथ भिन्नो मया । को दैत्य कतमो हिरण्य-कशिपु सत्य भवद्य शपे केनास्त्रेण नखैरिति प्रवदतो विष्णोर्मुख पातु व ॥ ३८ ॥ प्रलयोन्मेषजिह्मां क्षण-मनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणामात्मव्यापारगुर्वी जनितजलत्वा

१ ब्रह्मणि, पक्षे,-लक्ष्म्या आसने २ वायौ, पक्षे,-लक्ष्म्या शब्दे ३ शिव, पक्षे,-लक्ष्म्या कण्ठ- ४ सखी ५ असत्यम् ६ कुप्यसि ७ खेदम्, पक्षे,-शिवम् ८ बल भिनत्तीति तम्, पक्षे,-इन्द्रम् ९ बहु पक्षे,-बृहस्पति- १० मुखभावम्, पक्षे,-सद्भावेन ११ कमललोचने, पक्षे,-विष्णौ

१ राक्षस २ मत्रिप्रह्वादिविशेषणानि नेत्रपक्षे तनुपक्षे च क्रमेण द्विवचनैकवचनान्तानि ३ 'नीता इहितप्राप्तये' इति तनुपक्षे छेद- ४ पदयत ५ अदत्तभर्तृपुत्रिकाप्रानर्थत्वेन ६ सबद्ध ७ बहुशरीरताम् ८ समुद्रवासभाव- ९ उन्मीलनम् १० कुटिला ११ शेषशिर स्थानानिमर्थ-

जृम्भितं शार्ङ्गभर्तुः । नागाङ्कं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानं निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥ ३९ ॥ श्रीराजीनाक्षवक्षःस्थलनिलयरमाहस्तनालव्यलोलल्लीलाब्जानि स्मरन्ती मधुरमधुकरी नाभिपद्मे मुरारेः । त्रैलोक्यं लोकमाता द्विगुणमुखशिरोराजनेऽभ्यर्थमाना शङ्खभ्रान्त्येव दिव्यं पय इति विबुधैः शङ्क्यमाना पुनातु ॥ ४० ॥ किंचिन्निर्मुच्यमाने गगन इव मुखे शार्ङ्गनिश्वासयोर्दैर्घ्यकुर्वाणे भ्रमासां फणिपतिशिरसां रत्नदीपाङ्कुरालम् । पायास्ता वो मुरारेः शशितपनमये लोचने यद्विभासा लक्ष्म्या हस्तस्थमर्धं विकसति कमलं सार्धमम्येति निद्राम् ॥ ४१ ॥ एकस्य जीवितेशे त्वयि सकलजगत्सारमालोकयामः श्यामे चक्षुस्तवास्मिन्नपुषि निविशते नाल्पपुण्यस्य पुंसः । कस्मान्न त्वामृतेऽस्मिन्नतिरतिविपुला दृष्टिरावृत वै दैत्यैरित्युच्यमानो मुनिभिरपि हरिः स्त्रैणरूपोऽवताद्वः ॥ ४२ ॥ यस्योद्दाणबाहुद्रुमगहनवनच्छेदगोष्ठीकुठारं चक्रं निष्क्रान्ततीव्रानलबहलकणाकीर्णधारं विचिन्त्य । जातत्रासानसायो दिवसकृतिलस्य मांसलाशुप्रवाहे सुचल्यधापि राहुः स दहतु दुरितान्याशु दैत्यान्तको वः ॥ ४३ ॥

शङ्खः

भिन्दन्त्यतिहृदयानि हरः पुनातु निश्वासजातमुखरीकृतकोटरो वः । सक्रान्तकुक्षिकुहरस्पदसस्रसि धुसघट्टघोरतरघोषइवाशु शङ्खः ॥ ४४ ॥ पायात्स वः कुमुदकुन्दमृणालगौरः शङ्खो हरेः करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः । नादेन यस्य सुरशत्रुविलासिनीनां काञ्च्यो भवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु ॥ ४५ ॥

चक्रम्

दृष्टस्य यस्य हरिणा रणमूर्ध्नि मूर्तिरुद्धूततद्रुसहमह प्रसृता समन्तात् । तल्लोचनस्थितरविप्रतिबिम्बगर्भेवाभाति चक्रमरिचक्रनुदेऽस्तु तद्वः ॥ ४६ ॥ उद्वृत्तदैत्यपृतनापतिकण्ठपीठच्छेदोच्छलद्बहलशोणितशोणधारम् । चक्रं श्रियादभिमतानि हरेरुदारदिग्दाहदारुणनभः श्रियमुद्वहद्वः ॥ ४७ ॥

गरुडः

क्षीरोद्गाढितरत्नमारुतहृताहिमातकान्ताकुचस्रूर्ज्जमौक्तिकभूषण भुजगभि पूर्णेन्दुबिम्बानन । पद्माधीश्वरपादपद्मयुगलस्पर्शाभिडाक्षानन पायाद्वो विनतासुतो हरिकृपा श्रेक्ककाशीकृत ॥ ४८ ॥

दीपः

ब्रह्माण्डकुम्भकारं भुजगाकारं जनार्दनं नौमि । स्फारे यस्य फणाचक्रे धरा शरावश्रियं वहति ॥ ४९ ॥

१ शेषस्फीतफेरकाक्रम् २ हरः ३ सम्पत्तम् ४ हिमांशुबिम्बा ५ वपुः ६ महात्-

लक्ष्मीः

जयन्ति जगतां मातुः स्तनकुङ्कुमबिन्दवः । मुकुन्दाश्लेषसंक्रान्तकौस्तुभश्रीविडम्बिनः ॥ १ ॥ पायात्पयोधिदुहितुः कपोलामलचन्द्रमाः । यत्र संक्रान्तबिम्बेन हरिणा हरिणायितम् ॥ २ ॥ देवेऽर्पितवरणस्रजि बहुमाये वहति कैटभीरूपम् । जयति सुरासुरहसिता लज्जाजिह्मेक्षणा लक्ष्मीः ॥ ३ ॥ तल्पीकृताहिरगणितगरुडो हाराभिहतनिधिर्जयति । कणशतपीनश्वासो रागान्धायाः श्रियः केलिः ॥ ४ ॥ स्मेराननेन हरिणा सस्पृहमाकारवेदिनाकलितम् । जयति पुरुषायितायाः कमलायाः कैटभीध्यानम् ॥ ५ ॥ कमलासनकमलेक्षणकमलारिकिरीटकमलभृद्वाहैः । नुतपदकमला कमला करधृतकमला करोतु मे कमलम् ॥ ६ ॥ किञ्जल्कराजिरिव नीलसरोजलग्ना लेखेव काञ्चनमयी निकषोपलस्था । सौदामिनी जलदमण्डलगामिनीव पायादुरःस्थलगता कमला मुरारेः ॥ ७ ॥ दन्तैः कोरकिता स्मितैर्विकसिता भ्रूविभ्रमे पत्त्रिता दोर्भ्यां पल्लविता नखैः कुसुमिता लीलाभिरुद्वेल्लिता । उत्तुङ्गस्तनमण्डलेन फलिता भक्ताभिलाषे हिता काचित्कल्पलता सुरासुरनुता पायात्सुधाब्धेः सुता ॥ ८ ॥ उत्तुङ्गस्तनमण्डलोपरिलसत्प्रालम्बमुक्तामणेरन्तर्बिम्बितमिन्द्रनीलनिकरच्छायानुकारिद्युति । लज्जाव्याजमुपेत्य नम्रवदना स्पष्टं मुरारेर्वपुः पश्यन्ती मुदिता मुदेऽस्तु भवतां लक्ष्मीर्विवाहोत्सवे ॥ ९ ॥ आरब्धे हसितं पितामह इति त्रस्तं कपालीति च व्यावृत्तं गुरुरित्यथ दहन इत्याविष्कृता भीरुता । पौलोमीपतिरित्यसूयितमथ व्रीडानिनम्रश्रिया पायाद्वः पुरुषोत्तमोऽयमिति यो न्यस्तः स पुष्पाञ्जलिः ॥ १० ॥ क्रीडाभिन्नहिरण्यशुक्तिकुहरे रक्तात्मनावस्थिता हारं हारमुदारकुङ्कुमरसान्व्याजमव्याहरे । वीरश्रीकुचकुम्भसीम्नि स्थितो वीरस्य पश्चान्नीलस्तत्कालोचितमाधवधमधुरं मन्दस्मितं पातु वः ॥ ११ ॥ पद्मायाः स्तनहेमसद्मनि मणिश्रेणीसमाकर्षके किंचित्कञ्चुकसंधिसंनिधिगते शौरेः करे तस्करे । सद्यो जागृहि जागृहीति वलयध्वानैर्ध्रुवं गर्जता कामेन प्रतिबोधिना प्रहरिका रोमाङ्कुराः पान्तु वः ॥ १२ ॥ याहं जानामि जाम्बूनदगिरिशिखरे कान्तिरिन्दोः कलानामित्यौत्सुक्येन पत्यौ स्मितमधुरमुखाम्भोरुहं भाषमाणे । लीलादोलायमानश्रुतिकमलनिलत्भृङ्गसंगीतधारी पायादम्भोधिजाया कुसुमशरकलानाट्यनान्दीनिनादः ॥ १३ ॥ दत्त्वोद्धत्या रतान्ते भरपुरगतो पाणिनैकेन कृत्वा धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभार-

[१] हरिणा हरायितम्

मघे वहन्त्या । भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा व शय्यामालिङ्ग्य नीत वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्या पुनातु ॥ १४ ॥

## समुद्र॰

चत्से मा गा विषाद श्वसनमुरुजव सत्यजोर्ध्वप्रवृत्त कैम्प को वा गुरुस्ते किमिह बलभिदा जृम्भितेनात्र याहि। प्रत्याख्यान सुराणामिति भयशमनच्छद्मना कारयित्वा यस्मै लक्ष्मीमदाद्य स दहतु दुरित मन्थमुग्ध पयोधिः ॥ १५ ॥

## ब्रह्मा

त वन्दे पद्मसद्मानमुपवीतच्छटाच्छलात्। गङ्गा स्रोत स्रयेणैव य सदैव निषेवते ॥ १ ॥ कुलशैलदल पूर्णसुवर्ण गिरिकर्णिकम्। नमोऽधितिष्ठतेऽनन्तनाल कमलविष्टरम् ॥२॥ कृतकान्तकेलिकुतुकश्रीशीतश्वाससेकनिद्राण। घोरित-विततालिरुतो नाभिसरोजे विधिर्जयति ॥ ३ ॥ अवि-रताम्बुजसगतिसगलद्बहुलकेसरसवलितैव यः। ललित वस्तुविधानसुखोल्लसत्तनुरुहा तनुरात्मभुवोऽवतात् ॥ ४ ॥

## दशावताराः

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्य दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षय कुर्वते। पौलस्त्य जयते हल कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्य नम ॥ १ ॥ यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधि पृष्ठे जगन्मण्डल दष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीश पदे रोदसी। क्रोधे क्षत्रगणः शरे दशमुख पाणौ प्रलम्बासुरो ध्याने विश्वमसावधार्मिककुल कस्मैचिदस्मै नम. ॥ २ ॥ पाठीन कमठ क्रिटिनरहरि खर्वाकृतिर्भार्गवो राम कसनिषूदनो दैत्यबल कल्की च नारायण। युष्माक स विभूतयेऽस्तु भगवान्सेतुर्भवाम्भोनिधावुत्ताराय युगे युगे युगपतिस्त्रैलोक्य-नाथो हरि ॥ ३ ॥ वेदा येन समुद्धृता वसुमती पृष्ठे धृताप्युद्धृता दैत्येशो नखरैर्हत फणिपतेर्लोक बलि प्रापित.। क्ष्माऽक्षत्रा जगती दशास्यरहिता माता कृता रोहिणी हिंसा दोषवती धराप्ययवना पायात्स नारायण ॥ ४ ॥

१ खेदम्, पक्षे,—दरम् २ श्वासम्; पक्षे,—पवनम् ३ महा वेगम् ४ क जल पातीति तथा वरुण, पक्षे,—कम्पः ५ महान्, पक्षे,—बृहस्पति ६ बल प्रसिद्ध, तद्भिदा नाशकेन, पक्षे,—बला ख्यदैत्यनाशकेनेन्द्रेण ७ श्रीकृष्णसंनिधौ ८ वर्जनम् ९ भयनि-वारणव्याजेन १० लाङ्गलम् ११ धारयते १२ स्वक् १३ सुहे १४ मरस १५ वराहः १६ बुद्धः

३ सु २. भो

## मत्स्य

मग्ने मेरौ पतति तपने तोयबिन्दाविवेन्द्रावन्तर्लीने जलधिसलिले व्याकुले देवलोके। मात्स्य रूप सुखपुटतटा-कृष्टनिर्मुक्तवार्धि श्रीकान्तस्य स्थलजलगत वेत्यलक्ष्य पुनातु ॥ ५ ॥ वियत्पुच्छोत्तुच्छोच्छलितजलगर्भे निधिरपामपानाथ पाथ. पृथुलल्वर्दुस्थो वियदभूत्। निधिर्भासामौर्वो दिनपतिरभूदौर्वदहनश्चलत्काये यस्मिन्स जयति हरिर्मीन वपुषा ॥ ६ ॥ जीयासुः शकुलाकृतेर्भगवत पुच्छ-च्छटाच्छोटनादुद्यन्त शतचन्द्रिताम्बरतल ते बिन्दव सैन्धवा। यैर्व्यावृत्य पतद्भिरौर्वशिखिनस्तेजोजटाल वपु पानीध्मानवशोदरोचकरुजा चक्रे चिरायोसदम् ॥ ७ ॥ दिश्याद्वः शकुलाकृतिः स भगवाञ्छ्रेयसीं सपद यस्य स्फूर्जद्दुच्छपुच्छशिखरप्रेङ्खोलनक्रीडने। विष्वग्वार्धिसमु-च्छलज्जलभरैर्मन्दाकिनीसगतैर्गङ्गासागरसगमप्रणयिनी जाता विहायःस्थली ॥ ८ ॥ मायामीनतनोस्तनोतु भवता पुण्यानि पङ्कस्थिति पुच्छाच्छोटसमुच्छलज्जलगुरुप्राग्भार-रिक्तोदधे। पातालार्दमध्यसर्वटतया पर्याप्तकष्टस्थितेर्वेदो द्धारपरायणस्य सतत नारायणस्य प्रभो ॥ ९ ॥ जृम्भा-विस्तृतवक्त्रपङ्कजविधेर्हृत्वा श्रुती सागरे लीन ग्रस्तसमस्त-नक्रनिकर शङ्ख जघानाजिरे। पुच्छोत्क्षिप्तजलोत्करैः प्रति-दिश सतर्प्य यो वै धरा पायाद्वः स मृणालकोमलतनु-र्मीनाभिधानो हरि ॥ १० ॥ हहो मीनतनो हरे किमुदधे किं वेपसे शैत्यत खिन्न किं वडवानलात्पुलकित कस्मा-त्स्वभावादहम्। इत्थ सागरकन्यकासुरतशिव्यालोकनेना धिकप्रोद्यत्कामजचिह्ननिह्नुतिपर. शौरि शिवायास्तु व ॥ ११ ॥ पुच्छ चेदहमुन्नयाम्यनवधिस्तुच्छो भवेदम्बुधि क्रीडा चेत्कलये मनागपि जले पीडा पर यादसाम्। निस्सन्दो भृशमास्मृशन्निति मरब्रह्माण्डभाण्डक्षयक्षोभाकुञ्चित वेष एष भगवान्प्रीणातु मीनाकृति ॥ १२ ॥ चन्द्रादित्यो-

१ मधु २ उदकम् ३ विपुल॰ ४ दरिद्र॰ ५ सूर्य ६ वडवा नल, यदा पानीय मीनाकृत्या भगवता स्वपुच्छेनोच्छलितम्, तदा सर्वमपि सामुद्र जल वियति गतम् तत्र च रविर्वर्तत एव, स वडवानलाकृत्या दृश्यत इत्यर्थ ७ समुद्रे पानीयाभावात्समुद्रस्या काशकस्थना तत्र च वाडवाग्ने सूर्योपमेति भाव ८ मत्स्याकृते ९ इतस्तत आलोडनम् १० ऊर्ध्वं गच्छन्त ११ तेजोव्याप्तम् १२ अग्निसंयोगाभाव १३ अरुचिरोगाणाम् १४ यो निदाघ ज्वरादिरोगाक्रान्तो बहुपानीय पिबति, तस्य पश्चात्पानीयस्यारुचिर्जा-यते तथैनस्य वाडवाग्नेरपीति भाव १५ दोला १६ आकाशस्थली यत सागरजल मत्स्यपुच्छेनोच्छलित द्युनद्या सङ्गमवाप ततो गङ्गासागरसंगमतीर्थं नभस्यपि जात इति भाव १७ उल्लोलनम् १८ भूरभम् १९ संकीर्णतया २० वेदान् २१ रणाङ्गणे २२ दत्त्वा २३ अपलपनम्

रुनेत्र कैमलमनभवरकारपृष्ठप्रतिष्ठो भास्वत्कालामिजिह्व पृथुलगरगुहाहष्टनि शेषविश्व । अह्नि पुच्छोत्थितामिश्रक्ति सुरधुनेरसर्संचितामिर्मत्साह्छिनाब्धिर्नल गगनतलमल क्षालयन्न पुनातु ॥ १३ ॥ य दृष्ट्वा मीनरूप स्फुरदमल-शिखायुक्तसरक्तनेत्र तालद्विस्तीर्णकर्णक्षुभितजलनिधि नील जीमूतवर्णम् । श्वासोच्छ्वासानिलौघे प्रचलितगगन पीतवारि मुरारि दिर्ग्यूढोऽभूत्स शङ्खः स भवतु भवता भूतये मीन रूप ॥ १४ ॥ दिग्व्यूढ त मुरारि दिल शिलितदशने पीड्य-मान रदन्त हत्वा तीरे पयोधे करतलकलित पूरयामास शङ्खम् । नादेनाक्षोम्य विश्व प्रमुदितविबुध ध्वस्तदैत्य स दैवैर्दत्ताघं पद्मयोने प्रहसितवदन पातु वो दत्तवेद ॥१५॥

### कूर्म

निरवधि च निराश्रय च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुक-प्रपञ्चम् । प्रथम इह भवास कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दश-लोकवल्लिकन्द ॥ १६ ॥ भ्राम्य महागिरिनिघर्षणलब्धपृष्ठ-कण्डूयनक्षणसुखायितगाढनिद्र । सुष्वाप दीर्घतरघर्घरघोर-घोष श्वासाभिभूतजलधि कमठ स वोऽव्यात् ॥ १७ ॥ नमत्सुरम कूर्म नमदमरकोटीरनिकरप्रसर्प माणिक्यच्छवि मिलितमांजिष्ठवपुषम् । जरीजृम्भद्भिम्भैंर्दुमणिरमणीयाशु लहरीपरीरम्भस्फूर्जद्बलमिर्दुर्मेलाद्रिप्रतिभटम् ॥ १८ ॥ निष्प्र त्यूहमनल्पकल्पचरितस्थैर्योस्यरक्षागुरु क्रीडाकूर्मकलेवर स भगवान्दिश्यादमन्दा मुदम् । कल्पान्तोदधिमध्यमज्जन वशात्प्रासर्पत सल्लुठत्पृष्ठे यस्य बभूव सैकतकणच्छाय धरि त्रीतलम् ॥ १९ ॥ पृष्ठभ्राम्यदम दम दरगिरिग्रावाग्रकण्डू-यनैर्निद्राणे कमठाकृतेर्भगवत श्वासानिला पान्तु व । यैर्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्वेलाछलेनाम्भसा यातायातमत न्द्रित जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥ २० ॥ दम्भ्या यस्य विलोकनाय जगतो द्वागीषदुत्तोलितमीनामोपरि विस्फुरद्ग्रह गणे छायायिताया भुवि । हा धिग्भू मिमभूदभूत्तदिति स्तर्कि चेति पर्याकुलो हन्यादेष हठादधानि कमठाधीश कठोराणि व ॥ २१ ॥ यो धत्ते शेषनाग तदनु वसुमती सर्गशालामुक्तां युक्ता सर्वे समुद्रैर्हिमगिरिकनकप्रस्थमुख्यै र्नगेन्द्रै । एतद्ब्रह्माण्डमस्मात्कृतघटमदश भाति धन्ये मुरारे पायाद्व कूर्मदेह प्रकटितमहिमा माधव वामरूपी ॥ २२ ॥

### वराह

नमस्तस्मै वराहाय हेलयोद्धरते महीम् । खुरमध्यगतो यस्य मेरु खुरखुरायते ॥ २३ ॥ पातु वो मेदिनीदोला बालेन्दुद्युतितस्करी । दंष्ट्रा महावराहस्य पातालगृह-दीपिका ॥ २४ ॥ हरलीलावराहस्य दंष्ट्रादण्ड स पातु व । हेमाद्रिकलसा यत्र धात्री छत्रश्रिय दधौ ॥ २५ ॥ स जयति महावराहो जलनिधिजठर चिर निमग्नोऽपि । येनाद्रैरिव सह फणिगणैर्बलादुद्धृता धरणी ॥ २६ ॥ पातु व काटकोलवेशो यस्य नि श्वसितमारुतोद्धता । उच्छ्रि-तिप्रपतनैरचीकृपत्केलिकेन्दुकतुलामिला मुहु • ॥ २७ ॥ मेरूकेसरमुदारदिग्दलतपनमामूललम्बिचलशेषशरीरनालम् । येनोद्धृत कुवलय सलिलात्सलीलमुत्तसकार्थमिव पातु स वो वराह ॥ २८ ॥ न पङ्कैरालेप कलयति धरित्रीव्ययभयान्न मुस्तामादत्तेऽप्युरगनगरभ्रंशभयत । न धत्ते ब्रह्माण्डस्फुट-नभयतो घर्घररव महाक्रोड पायादिति सकलसकोचित-मुख ॥ २९ ॥ न मृद्वीयान्मृद्वी कथमिव मही पोत्रनिकषैर्मु खाग्निज्वालाभि कनकगिरिरीयाच्च विलयम् । न क्षुभ्येयु श्वासै सलिलनिधय सप्त च कथ वराहो व पायादिति विपुलचिन्तापरिकर ॥ ३० ॥ पातु त्रीणि जगन्ति सततमकूपा-रात्समभ्युद्धरन्धात्री कोलकलेवर स भगवान्यस्यैकदंष्ट्राङ्कुरे । कूर्म कन्दति नालति द्विरसन पत्रन्ति दिग्दन्तिनो मेरु कोशति मेदिनी जलजति व्योमापि रोलम्बति ॥ ३१ ॥ पातु श्रीस्तनपत्रभङ्गिमकरीमुद्राङ्कितोर स्थलो देवो व स जगत्त्रैतिमिषुधूनवाब्जचन्द्रोदय । क्रीडाक्रोडतनोर्नवेन्दु-विशदे दंष्ट्राङ्कुरे यस्य भूर्भाति स्म प्रलयाब्धिपल्वलतलो-त्खातैकमुस्ताकृति ॥ ३२ ॥ दृप्यद्दैत्यनितम्बिनीजनमनः-सतोषसकोचन कुर्याद्विश्वमनश्वर स भगवान् क्रोडावतारो हरि । यद्दंष्ट्राङ्कुरकोटिकोटरकुटीकोणान्तरस्थेयसी पृथ्वी मालायदातवेतन्दगलितेव भ्रङ्गाङ्गना ॥ ३३ ॥ अद्यौ यस्य दिशो दलानि विपुल कोश सुवर्णाचल कान्त केसरजाल-मर्ककिरणा भृङ्गा पयोदावली । नाल शेषमहोरग प्रविततवा-रानिधेर्लीलया तद्व पातु समुद्धरन्नुवलय क्रोडाकृति केशव ॥३४॥ बिभ्राणोऽभिनवेन्दुकोटिकुटिल दंष्ट्राङ्कुर लीलया क्रो-डाकारधरो हरि स भगवा भूयाद्विभूतिमिद । यस्योत्क्षिप्तवत

१ गरिष्ठ २ ब्रह्मणो जातम्, ब्रह्माण्डमिवर्ष ३ सविलय दृष्टमि ४ व्याकुल ५ तीरादागते ६ भ्राम्यायाम ७ अव भानम् ८ मुद्र- ९ शोदितम् १० अतिदर्शन विराम् ११ तदा- १२ मुरे- १३ दन्तादिव्यवर्तनशरदन् १४ व्याकुलत्व महत्तरि १५ दृष्ट्वा दी देव- १६ तदुपरि १७ दृष्ट्वादि

१ वराह २ भक्तरोव ३ यथा कन्दुक क्रीडया शिशुभि रुत्क्षिप्यतेऽधश्चिप्यते च, तदेव भूरपि श्वासवायुरेरितोर्ध्वमध पत्ति इति कुतुको नुल्यवतीति भाव ४ यथा वरिष्या समुद्रे पद्मे मुद्रिष्यादि तदेव भूमेस्तृप्येन निन्य यास्वतीति विचार्य ५ समु द्राव ६ कन्द इवाचरति ७ नालमिवाचरति ८ पत्राणीवाचरति ९ कोशक इवाचरति १० कमलमिवाचरति ११ भ्रमर इवाचरति १२ यथा पत्रोदवेऽम्भजानि सकोचमायुरन्ति तथा दैत्यवधा मधुवधु सनस्तमोवराणि निश्वोयन्यभवग्निति भाव १३ अष्टम् १४ नि धुइमवनम् १५ उत्पाटकम् १६ पृथ्वीमण्डलम्, पत्रे,-नलिनम्

क्षमाकमलिनीमालम्बमान क्षण लोलद्बालमृणालनालतुलना भेजे भुजङ्गेश्वर ॥ ३५ ॥ मुक्तैर्यास्यति कुत्रचिद्वसुमती दष्ट्राङ्कुरस्थेयसी कुक्षो क्षोभमवाप्स्यति त्रिभुवन रुद्धैरमीभि क्रमात् । इत्यस्वल्पविकल्पमीलितमते कण्ठे लुठन्तो मुहु क्रोडाकारधरस्य कैटभजित श्वासानिला पान्तु व ॥ ३६ ॥ भूयादेष सता हिताय भगवान्कोलावतारो हरि सिन्धो क्लेशमपास्य यस्य दशनप्रान्ते नटन्त्या भुव । तारा हारति वारिदस्तिलकति स्वर्वाहिनी माल्यति क्रीडादर्पणति क्षपापतिरहर्देवश्च ताटङ्कति ॥ ३७ ॥ लीने श्रोत्रैकदेशे नभसि नयनयोस्तेजसि क्वापि नष्टे श्वासग्रासोपमुक्ते मरुति जलनिधौ पादरन्ध्रार्धपीते । पोत्रैमान्तैकरोमान्तरविवरगता मार्गतश्चक्रपाणे क्रोडाकारस्य पृथ्वीमकलितविभव वैभव व पुनातु ॥ ३८ ॥ सिन्धुष्वङ्गावगाह खुरनिवरविशत्तुच्छतोयेषु नास्य प्रासा पातालपङ्के न लुठितरुचय पोत्रमात्रोपयोगात् । दष्ट्राविष्टेषु नास्य शिखरिषु च पुन स्कन्धकण्डूविनोदो येनोद्धारे धरित्र्या स जयति विभुताविघ्नितेच्छो वराह ॥ ३९ ॥ क्वेदानीं दर्पितास्ते घनमदमदिरामोदिनो दिग्द्विपेन्द्रा हे मेरो मन्दराद्रे मलय हिमगिरे साधु व क्ष्माधरत्वम् । शेष श्लाघ्योऽसि दीर्घै पृथुभुवनभरोच्चण्डशौण्डे शिरोभि शसन्सोत्प्रासमुच्चैरिति धरणिभृत पातु युष्मान्वराह ॥ ४० ॥

## नृसिंह

सुरासुरशिरोरत्नकान्तिविच्छुरिताङ्घ्रये । नमस्त्रिभुवनेशाय हरये सिंहरूपिणे ॥ ४१ ॥ शत्रो प्राणानिला पच वय दश जयोऽत्र क । इति कोपादिवाताम्रा पान्तु वो नृहरेर्नखा ॥ ४२ ॥ प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छट । श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत्पातु वो नरकेसरी ॥ ४३ ॥ व्याधूतकेसरसटाविकरालवक्त्र हस्ताग्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम् । आविष्कृत सपदि येन नृसिंहरूप नारायण तमपि विश्वसृज नमामि ॥ ४४ ॥ दैत्यास्थिपञ्जरविदारणलब्धरन्ध्ररक्ताम्बुनिर्जरसरिद्घनजातपङ्का । बालेन्दुकोटिकुटिला शुकचञ्चुभासा रक्षन्तु सिंहवपुषो नखरा हरेर्व ॥ ४५ ॥ दिश्यात्सुख नरहरिर्भुवनैकवीरो यस्याहवे दितिसुतोद्दलनोद्यतस्य । क्रोधोद्धत मुखमवेक्षितुमक्षमत्व जानेऽभवन्निजनखेष्वपि यत्नतास्ते ॥ ४६ ॥ वपुर्दलनसम्भ्रमात्स्वनखर प्रविष्टे रिपौ क्व यात इति विस्मयात्प्रहितलोचन सर्वत । धृयेति करताडनान्निपतित पुरो दानव निरीक्ष्य भुवि रेणुवज्जयति जातहासो हरि ॥ ४७ ॥ चटचटिति चर्मणि च्छमिति चोच्छलच्छोणिते धगद्धगिति मेदसि स्फुटरवोऽस्थिनि छागिति । पुनातु भवतो हरेरमरवैरिवक्ष स्थलक्षणतकरजपञ्जरक्रकचकाषजन्मानल ॥ ४८ ॥ ससत्वरमितस्ततस्ततविहस्तहस्ताटवीनिकृत्तसुरशत्रुहृत्क्षतजसिक्तवक्ष स्थल । स्फुरद्वरगभस्तिभि स्थगितसंसृतिद्युति समस्तनिर्गमस्तुतो नृहरिरस्तु न स्वस्तये ॥ ४९ ॥ चञ्चच्चण्डनखाग्रभेदविगलद्दैत्येन्द्रवक्ष क्षरद्रक्ताभ्यक्तसुपाटलोद्भटसटासम्भ्रान्तमीमानन । तिर्यक्कण्ठकठोरघोषघटनासर्वाङ्गखर्वीभवद्दिङ्मातङ्गनिरीक्षितो विजयते वैकुण्ठकण्ठीरव ॥ ५० ॥ दग्धासकर्कटवक्रकन्दरललज्जिह्वस्य हव्याशनज्वालाभासुरभूरिकेसरसटाभारस्य दैत्य हृ । व्यावल्गद्बलवद्धिरण्यकशिपुक्रोडस्थलीस्फालनस्फारप्रस्फुटदस्थिपञ्जररवक्रूरा नखा पान्तु व ॥ ५१ ॥ सोमार्धायितनिष्पिधानदशन सध्यायितान्तर्मुखो बालार्कायितलोचन सुरधनुर्लेखायितभ्रूलत । अन्तर्नादनिरोधपीवरगलरन्ध्रकूपनिर्यत्तडित्तारस्फारसटावरुद्धगगन पायान्नसिंह स व ॥ ५२ ॥ विद्युच्चक्रकरालकेसरसटाभारस्य दैत्यद्रुह शोणत्रेत्रहुताशडम्बरभृत सिंहाकृते शार्ङ्गिण । विस्फूर्जद्गलगर्जितर्जितककुम्मातङ्गदर्पोदया संरम्भा सुखयन्तु व खरनखक्षुण्णद्विपद्वक्षस ॥ ५३ ॥ दैत्यानामधिपे नखाङ्कुरकुटीकोणप्रविष्टात्मनि स्फारीभूतकरालकेसरसटासघातघोराकृते । सक्रोध च सविस्मय च सगुरुव्रीड च सान्द्रस्मित क्रीडाकेसरिणो हरेर्विजयते तत्कालमालोकितम् ॥ ५४ ॥ किं किं सिंहस्तत किं नरसदृशवपुर्देव चित्र गृहीतो नैतादृक्क्वापि जीवोऽद्भुतमुपनय मे देव सप्राप्त एष । चाप चाप न चापित्यहहहहहहा कर्कशत्व नखानामित्थ दैत्येन्द्रवक्ष खरनखमुखरैर्जल्पितान्य स वोऽव्यात् ॥ ५५ ॥ भूय कण्ठावधूतिव्यतिकरतरलोत्तसनक्षत्रमालाबालेन्दुक्षुद्रघण्टारणितदशदिशादन्तिचीत्कारकारी । अव्याद्वो दैत्यराजप्रथमयमपुरीयानघण्टानिनादो नादो दिग्भित्तिभेदप्रसरसरभस कूटकण्ठीरवस्य ॥ ५६ ॥ अन्त क्रोधोर्जिहानज्वलनभवशिखाकारजिह्वावलीढप्रौढब्रह्माण्डभाण्ड पृथुभुवनगुहागर्भगम्भीरनाद । दृप्यत्पौरीन्द्रमूर्तिर्मुरजिदवतु व सुप्रभामण्डलीभि धुर्नैर्निर्धूमधूमध्वजनिचितमिव व्योम रोमच्छटानाम् ॥ ५७ ॥ पायान्मायामृगेन्द्रो जगदखिलमसौ यत्तनूदर्चि-

१ वराहमुखाभे २ विदारणम् ३ भयाद

१ नखा २ करपत्रकम् ३ विस्तीर्णौ ४ व्याकुलौ ५ रुधिरम् ६ आच्छादिता ७ पूर्ण ८ वेद ९ विदारणम् १० सिक्ता. ११ संकीर्ण १२ उत्तमहस्तलम् १३ रोमकूपा १४ रक्तनेत्र १५ हिरण्यकशिपोरुदरचरस्य चोक्तिप्रत्युक्तय १६ किं भयमिति लभे १७ उच्चैस्ताविनी १८ उत्पद्यमान १९ भिद २० अग्नि० २१ व्याप्तम्

रविर्ज्वालाजालावलीढं बत भुवि सकलं व्याकुलं किं न भूयात् । न स्याच्चेदाशु तस्याधिकविकटसटाकोटिभिः पात्यमानादिन्दोरानन्दकं दाक्तदुपरि तुहिनासारसंदोहवृष्टि ॥ ५८ ॥ आदित्या किं दशैते प्रलयमयकृतं स्वीकृता काशदेशा किं वोल्कामण्डलानि त्रिभुवनदहनायोद्यतानीति भीतैः । पायासुर्नारसिंहं वपुरमरगणैर्बिभ्रतः शार्ङ्गपाणेर्दृष्टा दृप्तासुरोरःस्थलदरणगलद्रक्तरक्ता नखा वः ॥ ५९ ॥

## वामन

अव्याद्वो वामनो यस्य कौस्तुभप्रतिबिम्बिता । कौतुकालोकिनी जाता जाठरीव जगत्त्रयी ॥ ६० ॥ अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे । विधिविष्टरपद्मस्य नालदण्डो मुदेऽस्तु नः ॥ ६१ ॥ खर्वग्रन्थिविमुक्तसन्धि विलसद्वक्षःस्फुरत्कौस्तुभं निर्यन्नाभिसरोजकुड्मलपुटीगम्भीरसामध्वनि । पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितं पायाद्वः क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं मुरारेर्वपुः ॥ ६२ ॥ हस्ते शस्त्रकिणाङ्कितोऽरुणविभाकिर्मीरितोरःस्थली नाभिर्मेरुदलविलोचनयुगप्रोद्भूतशीतातपः । बाहूर्मिश्रितवह्निरेष तदिति व्याप्तिष्य वाम्य कैवस्तारैरध्ययनैर्हरन्बलिमनः पायाज्जगद्वामनः ॥ ६३ ॥ स्वस्ति स्वागतमर्ध्यमिह वद विभो किं दीयतां मेदिनी का मात्रा मम विक्रमत्रयपदं दत्तं जलं दीयताम् । मा देहीत्युशनाब्रवीद्धरिरयं पात्रं किमस्मात्परं चेत्येवं बलिनार्चितो मखमुखे पायात्स वो वामनः ॥ ६४ ॥ स्वामी सन्भुवनत्रयस्य विकृतिं नीतोऽसि किं याचया यद्वा विश्वसृजा त्वयैव न कृतं तद्दीयतां ते कुतः । दानं श्रेष्ठतमाय तुभ्यमतुलं बन्धाय नो मुक्तये विश्वस्तो बलिना निरुत्तरतया ह्रीतो हरिः पातु वः ॥ ६५ ॥ ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः क्षोणीनौकूपदण्डः क्षरदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः । ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥ ६६ ॥ यस्मादाक्रामतो द्यां गरुडमणिशिलाकेतुदण्डायमानादाश्च्योतन्त्या बभासे सुरसरिदमला वैजयन्तीव कान्ता । भूमिष्ठो यस्य पाश्चात्यो भुवनगृहमहास्तम्भशोभां दधानः पातामेतौ पयोजोदरललिततलौ पङ्कजाक्षस्य पादौ ॥ ६७ ॥ कस्त्वं ब्रह्मन्नपूर्वः क्व च तव वसतिर्याऽखिला ब्रह्मसृष्टिः कस्ते नाथो ह्यनाथः क्व च तव जनको नैव तातं स्मरामि । किं तेऽभीष्टं ददानि त्रिपदपरिमिता भूमिरल्पं किमेतत्त्रैलोक्यं भावगर्भं बलिमिदमवदद्वामनो वः स पायात् ॥ ६८ ॥

## परशुराम

कुलाचला यस्य महीं द्विजेभ्यः प्रयच्छतः सीमदृषत्त्वमापुः । बभूवुरुत्सर्गजलं समुद्राः स रैणुकेयः श्रियमातनोतु ॥ ६९ ॥ किं दोर्भ्यां किमु कार्मुकोपनिषदा भर्गप्रसादेन किं किं वेदाधिगमेन भास्वति भृगोर्वंशे च किं जन्मना । किं चानेन ममाद्भुतेन तपसा पीडा कृतास्तोऽपि चेद्विप्राणां कुरुतेऽन्तरित्यनुशयो रामस्य पुष्णातु वः ॥ ७० ॥ नाशिष्य किमभूद्भवः किमभवन्नापुत्रिणी रेणुका नाभूद्विश्वमकार्मुकं किमिति वः प्रीणातु रामत्रपा । विप्राणां प्रतिमन्दिरं मणिगणोन्मिश्राणि दण्डाहतेनाब्धीनां स मया यमोऽपि महिषेणाम्भांसि नोद्वाहितः ॥ ७१ ॥ पायाद्वो जमदग्निवंशतिलको वीरव्रतालङ्कृतो रामो नाम मुनीश्वरो नृपवधे भास्वत्कुठारायुधः । येनाशेषहताहिताङ्गरुधिरैः संतर्पिताः पूर्वजा भक्त्या चाश्वमखे समुद्रवसना भूर्हन्तकारीकृता ॥ ७२ ॥ द्वारे कल्पतरुं गृहे सुरगवीं चिन्तामणीनङ्कदे पीयूषं सरसीषु विप्रवदने विद्याश्चतस्रो दश । एवं कर्तुमयं तपस्यति भृगोर्वंशावतंसो मुनिः पायाद्वोऽखिलराजकक्षयकरो भूदेवभूषामणिः ॥ ७३ ॥ नो सन्ध्यां समुपासते यदि तदा लोकापवादाद्भयं सा चेत्स्वीक्रियते भविष्यति तदा राजन्यबीजे नतिः । इत्थं चिन्तयतश्चिरं भृगुपतेर्निःश्वासकोष्णीकृतो नेत्रान्तः प्रतिबिम्बशोणसलिलः सन्ध्याञ्जलिः पातु वः ॥ ७४ ॥

## रामचन्द्र

वन्दामहे महेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् । जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥ ७५ ॥ नमो रामपदाम्भोजरेणवो यत्र संततम् । कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥ ७६ ॥ स्वर्णाजिनशयनो योजितनयनो

१ वचने २ वामनम् ३ मद्यम् छामरैरूम्बनि:- ४ यतो हरेर्वामनो हृदये कौस्तुभमणौ प्रतिबिम्बितोऽस्ति, अतस्त्रैलोक्यमपि कौतुकात्तत्र जठरस्थमिवाभादिति भाव:- ५ यतो हरेर्नाभौ कमलं वर्तते, अतस्तत्र वस्तुतोऽनिर्गच्छदुदरतया समस्तागमध्वनिं धत्ते इति भाव:- ६ स्वती ७ शुक्रस्य ८ मद्या ९ शुक्राद् १० नाभिविद्ध दलभ्रंश ११ त्रिषु लोकेषु पदत्रयमेव यस्य तस्य १२ मरकतमणिनिर्मितध्वजदण्डायमानात् १३ धावन्ती १४ पताका १५ भार दानमिति भाव:-

१ यदा ब्राह्मणेभ्यो भूर्दत्ता, तदा तेषां स्वस्वभूमिसीमार्थं कुलपर्वता वृक्षाश्चिति भाव: २ यदा याचकेभ्यो दानं दीयते, तदा दानार्थमुदकपरिसर्जनं दीयते अतस्तेनैवावदान इव देव समुद्रा उत्सर्गजलतया भूवन्निति भाव: ३ धनुर्वेदविषयज्ञानरहस्येन ४ यतो महतामनुग्रहश्चेदा सफलं स्यात्, यद्युपकारं कस्यचित्कुर्यात्तेन, परं मया तपोदानि निवारितं न भवति, अत: शंभुप्रसादेन किमिति ५ यद्यपि तपस्सम्यक् साध्यते परं यदि मया तत्कर्तुं शक्यते, तदानेन तपसा किमिति भाव: ६ राजक: ७ ब्राह्मणेभ्यो दैन्येन शिक्षितेभ्य: 'मातामयाने भिक्षा स्वादसं मासचतुष्टयम् । मम धनुर्ज्ञानं प्राप्य प्रकारं द्विजोत्तमा' ॥' इत्युक्तत्वात् ८ सू.

दशास्यदिग्भागे । मुहुरवलोकितचाप कोऽपि दुराप स नीलिमा शरणम् ॥ ७७ ॥ अधिपञ्चवटीकुटीरवर्तिस्फुटितेन्दीवरसुन्दरोरुमूर्तिं । अपि लक्ष्मणलोचनैकसख्य भजत ब्रह्म सरोरुहायताक्षम् ॥ ७८ ॥ कनकनिकषभासा सीतया लिङ्गिताङ्गो नवकुवलयदामश्यामवर्णाभिराम । अभिनव इव विद्युन्मण्डितो मेघखण्ड शमयतु मम ताप सर्वतो रामचन्द्र ॥ ७९ ॥ परिणयविधौ भङ्क्त्वानङ्गद्विषो धनुरग्रतो जनकसुतया दत्ता कण्ठे स्रज हृदि धारयन् । कुसुमधनुषा पाशेनेव प्रसह्य वशीकृतोऽवनतवदनो राम पायात्त्रपाविनयान्वित ॥ ८० ॥ उत्फुल्लामलकोमलोत्पलदलश्यामाय रामामन कामाय प्रथमाननिर्मलगुणग्रामाय रामात्मने । योगारूढमुनीन्द्रमानससरोहसाय ससारविध्वसाय स्फुरदोजसे रघुकुलोत्तसाय पुसे नम ॥ ८१ ॥ यो रामो निजघान वक्षसि रणे त रावण सायकैर्हचस्स प्रतिवासर वसति सो तस्या हृय राघव । यस्यास्ते भुवनावली परिवृता द्वीपे सम सप्तभि॰ स श्रेयो विदधातु नस्त्रिभुवनत्राणैकचि तापर ॥८२॥ राज्य येन पटान्तलग्नतृणवत्त्यक्त गुरोराज्ञया पाथेय परिगृह्य कार्मुकवर घोर वन प्रस्थित । स्वाधीन॰ शशिमौलिचापविपये प्राप्तो न वै विक्रिया पायाद्व स विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरि ॥ ८३ ॥ कारुण्यामृतनीरमा श्रितजनश्रीचातकानन्दद शार्ङ्गाखण्डलचापमम्बुजभवाभीन्द्रादिवर्हीष्टदम् । चारुस्मेरमुखोल्लसज्जनकजासौदामिनीशोभित श्रीरामाम्बुदमाश्रयेऽखिलजगत्ससारतापापहम् ॥ ८४ ॥ कूर्मो मूलवदालवालवदपाराशिर्लतावद्दिशो मेघा पल्लववत्प्रसूनफलवन्नक्षत्रसूर्येन्दव । स्वामिन्व्योमतर क्रमे मम कियान्छुत्वेति गॉ मारुते सीतान्वेषणमादिशन्दिशतु वो राम सलज्ज श्रियम् ॥ ८५ ॥ एतौ द्वौ दशकण्ठकण्ठकदलीकान्तारकान्तिच्छिदौ वैदेहीकुचकुम्भकुङ्कुमरज सान्द्रारुणाङ्काङ्कितौ । लोकत्राणविधानसाधुसवनप्रारम्भयूपौ भुजौ देयास्तामुरुविक्रमौ रघुपते श्रेयासि भूयासि व॰ ॥ ८६ ॥ बालक्रीडनमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रहता ताते कानन सेवनावधि कृपा सुग्रीवसख्यावधि । आज्ञा वारिधिबन्धनावधि यशो लङ्केशनाशावधि श्रीरामस्य पुनातु लोकवशता जानक्यपेक्षावधि ॥ ८७ ॥ कल्याणाना निधान कलिमलमथन पावन पावनाना पाथेय यन्मुमुक्षो सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य । विश्रामस्थानमेक कविवरवचसा जीवन सज्जनाना बीज धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ८८ ॥ कल्याणोल्लाससीमा कलयतु कुशल कालमेघाभिरामा काचित्साकेतधामा भवगहनगतिक्लान्तिहारिप्रणामा । सौन्दर्यह्रीणकामा धृतजनकसुतासादरापाङ्गधामा दिक्षु प्रख्यातभूमा दिविपदभिनुता देवता रामनामा ॥ ८९ ॥ योऽद्धा योद्धारधीत्तान्सपदि पलभुज सपराये परा ये येनॉयेनाश्रिताना स्तुतिरवनमितेशानचापेन चापे । लङ्कालकारहर्ता कुकुभि कुकुभि य कान्तया सीतयासीद्दनो दूनोऽथ हृष्ट स विभुरवतु व स्वे समार्य समार्य ॥ ९० ॥ ऋक्षाणा भूरिधाम्ना श्रितमधिपतिना प्रस्फुरद्भीमतार स्फार नेत्रानलेन प्रसभनियमितोच्चापमीनध्वजेन । रामायत्त पुरारे कुमुदशुचि लसन्नीलसुग्रीवमङ्ग शवङ्क वापि सैन्य दशवदनशिरश्छेदहेतु श्रियेऽस्तु ॥ ९१ ॥ यत्तीर्थानामुपास्त्या गलितमलभर मन्यते स्म स्वमेव नाथासीज्जिरै यन्मम चरणरज पादपूतान्यमूनि । पादस्पर्शेन कुर्वन्झटिति निघटितग्रावभावामहल्या कौसल्यासूनुरुग्र व्यपनयतु स व॰ श्रेयसा च श्रिया च ॥ ९२ ॥

## सीता

उन्मृष्ट कुचसीम्नि पत्रमकर दृष्ट्वा हठालिङ्गनात्कोपो मास्तु पुनर्लिखाम्यमुमिति स्मेर रघूणा वरे । कोपेनारुणितोऽश्रुपातदलित प्रेम्णा च निस्तारितो दत्तो मैथिलकन्यया दिशतु न क्षेम कटाक्षाङ्कुर ॥ ९३ ॥

## हनूमान्

अशेपलङ्कापतिसैन्यहन्ता श्रीरामसेवाचरणैककर्ता । अनेकदु खाहतलोकगोप्ता त्वसौ हनूमास्तव सौख्यकर्ता ॥ ९४ ॥ कृतकोपे यस्मिन्नमरनगरी मङ्गलरवा नैवातङ्का लङ्का समजनि वन वृश्चति सति । सदा सीताकान्तप्रणतिमतिविख्यातमहिमा हनूमानव्याद्व कपिकुलशिरोमण्डनमणि ॥ ९५ ॥

## रामकृष्णौ

त्रात कौकोदरो येन द्रोणघापि करुणात्मना । पूतनामारणख्यात स मेऽस्तु शरण प्रभु ॥ ९६ ॥

---

१ समूह २ सीता ३ विभीषणस्याग्रजन्मा रावणस्त हन्तीति स ४ वाचम्

१ निश्चितम् २ राक्षसान् ३ युद्ध ४ उभय ५ भाग्येन ६ प्राप्ता ७ निरहित ८ दु खितमना ९ देवसभास्वामी १० ऋक्षाणां भल्लूकानामधिपतिना जाम्बवता, पक्षे,–नक्षत्राणामधिपतिना चन्द्रेण ११ भीमस्तारो वानरविशेष, पक्षे,–भीमा तारा नेत्रकनीनिका १२ नेत्रा नायकेन नलेन नलनाम्ना वानरेण, पक्षे,–नेत्रानलेन तृतीयनेत्राग्निना १३ उच्चा आपो यस्मिन्स उच्चापो मीनध्वज समुद्र, पक्षे,–उद्धतचापो मीनध्वज काम १४ रामायत्त रामचन्द्राधीनम्, पक्षे,–रामाया पार्वत्या अधीनम् १५ कुमुद नाम्ना वानरेण शुचि, पक्षे,–कुमुदपुष्पवच्छुचि शुभ्रम् १६ नील सुग्रीवश्च वानरा, पक्षे,–नील नीलवर्णा शोभना ग्रीवा १७ दशवदनशिरश्छेदहेतुरिति सैन्यपक्षे स्फुटम्, अन्यत्र शिवप्रसादनार्थं रावणेनात्मन शिरासि छिन्नानीति प्रसिद्धि १८ सेवनया १९ पत्रमकरम् २० नवमथा २१ भदरो भयरूप वात, पक्षे,–वायव्यसर्प २२ पूतनामा पवित्रनामा रणे ख्यातश्च, पक्षे,–पूतनाया राक्षस्या मारणेन ख्यात

मर्दितरागकम्पौ सरयूयमुनाविहारिणौ देवौ । अर्पितविप्रकुमारौ हरिरैंवतविहारिकेनप्रियौ वन्दे ॥ ९७ ॥ यः पूतनामारणलब्धकीर्तिः काकोदरो येन विनीतदर्पः । यशोदयाऽलंकृतमूर्तिरव्यात्पतिर्यदूनामथवा रघूणाम् ॥ ९८ ॥

कृष्ण

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् । वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥ ९९ ॥ देव पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचन । संसारध्वान्तविध्वंसहंसकंसनिषूदन ॥ १०० ॥ पातु वो जलदश्यामा शार्ङ्गज्याघातकर्कशा । त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः ॥ १०१ ॥ दर्पणार्पितमालोक्य मायास्त्रीरूपमात्मनः । आत्मन्येवानुरक्तो वः शिवं दिशतु केशवः ॥ १०२ ॥ हृदय कौस्तुभोद्भासि हरेः पुष्णातु वः श्रियम् । राधाप्रवेशरोधाय दत्तमुद्रमिव श्रिया ॥ १०३ ॥ देहि मत्कन्दुकं राधे परिधाननिगूहितम् । इति विस्रंसयन्नीवीं तस्याः कृष्णो मुदेऽस्तु नः ॥ १०४ ॥ चण्डचाणूरदोर्दण्डमण्डलीखण्डमण्डितम् । अव्याद्वो बालवेषस्य विष्णोर्गोपतनोर्वपुः ॥ १०५ ॥ मीमांसार्णवसोमं लसदर्कं तर्कपद्मस्य । वेदान्तविपिनसिंहं वन्दे गोविन्दसाभिधं ब्रह्म ॥ १०६ ॥ अवलोकितमनुमोदितमालिङ्गितमङ्गनाभिरनुरागैः । अधिवृन्दावनकुञ्जं मरकतपुञ्जं नमस्यामः ॥ १०७ ॥ मकरीविरचनभङ्ग्या राधाकुचकलशपीडनव्यसनी । ऋजुमपि रेखां लुम्पन्वलयवैरी हरिर्जयति ॥ १०८ ॥ कठिनतरदामवेष्टनलेखासंदेहदायिनो यस्य । राजन्ति वलिविभङ्गाः स पातु दामोदरो भवतः ॥ १०९ ॥ खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं बिभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः । भरभुग्नविनतबाहुषु गोपेषु हसन्हरिर्जयति ॥ ११० ॥ नीरं नवनीतं पियदिति पृष्टे यशोदया कृष्णः । इयदिति गुरुजनसंसदि करधृतराधापयोधरः पातु ॥ १११ ॥ राधामधुसूदनयोरनुदिनमुपचीयमानस्य । प्रणयतरोरिव कुसुमं मिथोऽवलोकस्मितं पायात् ॥ ११२ ॥ श्रुतिमपरे स्मृतिमपरे भारतमपरे भजन्तु भवभीताः । अहमिह नन्दं वन्दे यस्यालिन्दे परं ब्रह्म ॥ ११३ ॥ तत्र वेत्ति तथापि पश्यति तद्गोपबालानाम् । लोचनयुगले यातमञ्जनमासीत्तिरोऽधिष्ठितं ब्रह्म ॥ ११४ ॥ मदमयमदमयदुरगं यमुनामवनीर्य वीर्यशाली यः । मम रतिमपरिरदनिशमनारतं स क्रियात्कृष्णः ॥ ११५ ॥ स्तनमयंत जननीमुखाम्बुजं विस्मयेन मन्दस्मितमुज्ज्वलाङ्गम् । स्पृशन्तमन्य स्तनमङ्गुलीभिर्वन्दे यशोदाङ्कगतं मुकुन्दम् ॥ ११६ ॥ भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी स पातु वः कंसरिपोः कृपाणः । यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्ग्या धाराम्भसः फेनमिव व्यनक्ति ॥ ११७ ॥ विहाय पीयूषरसं मुनीश्वरा ममाङ्घ्रिराजीवरसं पिबन्ति किम् । इति स्वपादाम्बुजपानकौतुकी स गोपबालः श्रियमातनोतु वः ॥ ११८ ॥ विलिख्य सख्याः कुचकुम्भसीम्नि पत्रावलिन्यासमिषेण राधाम् । लीलारविन्देन तया सरोषं पायद्विट कोऽप्यभिहन्यमानः ॥ ११९ ॥ स पातु वो यस्य हृतावशेषास्तत्तुल्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु । लावण्ययुक्तेष्वपि वित्रसन्ति दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु ॥ १२० ॥ कुञ्चिताधरपुटेन पूरयन्वंशिकां प्रचलदङ्गुलिक्रमम् । मोहयन्निखिलवामलोचनाः पातु कोऽपि नवनीरदच्छविः ॥ १२१ ॥ अतसीकुसुमोपमेयकान्तिर्यमुनातीरकदम्बमध्यवर्ती । नवगोपवधूविनोदशाली वनमाली वितनोतु मङ्गलं वः ॥ १२२ ॥ गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां स्फीताकाङ्क्षामक्षिरोलम्बमालाम् । निश्वासल्याभात्मवक्त्रारविन्दे कुर्वन्नव्याद्देवकीनन्दनो वः ॥ १२३ ॥ पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां मूर्तीभूतं भागधेयं यदूनाम् । एकीभूतं गुप्तवित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे संनिधत्ताम् ॥ १२४ ॥ आनन्दमादधतमायतलोचनानामानीलमावलितकंधरमात्तरशम् । आपादमामुकुटमाकलितामृतौघमाकारमाकलयतामुपसान्तरं नः ॥ १२५ ॥ त्वां पातु नीलनलिनीदलदामकान्ते कृष्णस्य पाणिसरसीरुहकोशबन्धः । राधाकपोलमकरीलिखनेषु योऽस्य कर्णावतंसकमलत्रिपुलीचकार ॥ १२६ ॥ उत्फुल्लमानसरसीरुहचारुमध्यनिर्यन्मधुव्रतमरस्तुतिहारिणीभिः । राधाविलोचनकटाक्षपरम्पराभिर्दृष्टो हरिस्तव सुखानि तनोतु कामम् ॥ १२७ ॥ गोवर्धनोद्धरणहृष्टसमस्तगोपनानास्तुतिश्रवणलज्जितमानसस्य । स्मृत्वा वराहवपुरिन्दुकलाप्रकाशदंष्ट्रोद्धृतक्षिति हरेरवतु स्मितं वः ॥ १२८ ॥ अभिनवनवनीतप्रीतमाताम्रनेत्रं विकचनलिनलक्ष्मीस्पर्धि सानन्दवक्त्रम् । हृदयभवनमध्ये योगिभिर्ध्यानगम्यं नवगगनतमालश्यामलं कंचिदीडे ॥ १२९ ॥ अभिनवनवनीतस्निग्धमापीतदुग्धं दधिकणपरिदिग्धं मुग्धमङ्गं मुरारेः । दिशतु भुवनकृच्छ्रच्छेदितापिच्छगुच्छच्छवि नवशिखिपिच्छालाञ्छितं वाञ्छितं वः ॥ १३० ॥ वनरुहलक्ष्मच्छे राधापयोधरमण्डले नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम् । असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपञ्जयति जनितव्रीडाहासप्रियाहसितो हरिः ॥ १३१ ॥

१ अर्जुन. २ पूतनया मारणेन लब्धा कीर्तिर्येन; पक्षे,—विवरणा; ततो लब्धा कीर्तिर्येन. ३ काकोदर सर्पः; पक्षे,—मूढ काकः. ४ यशोदया मातृरूपेण धृतो यस्य; पक्षे,—यशसा दयया चालंकृतो यस्य. ५ धारया.

१ प्रतम.

ललितगमना नायो राजन्मनोजनितान्तभा सुरतिसदृशस्ता सन्मुरयो भवानपि तद्वने। वनभुवमितो गेहादेको न गच्छतु मा विनेत्यसकृदुदित' पुत्र पित्रा जयत्यनघो हरि ॥ १३२ ॥ देव पायात्पयसि विमले यामुने मज्जतीना याचन्तीनामनुनयपदैर्वञ्चितान्यशुकानि । लज्जालोलैरलसवलितैरुन्मिषत्पञ्चबाणैर्गोपस्त्रीणा नयनकुसुमैरर्चित केशवो न ॥१३३॥ वृन्दारण्ये तपनतनयातीरवानीरकुञ्जे गुञ्जन्मञ्जुभ्रमरपटलीकाकलीकेलिभाजि । आभीराणा मधुरमुरलीनादसमोहिताना मध्ये क्रीडन्नवतु नियत नन्दगोपालबाल ॥१३४॥ शिरश्छाया कृष्ण क्षणमकृत राधाचरणयोर्भुजावल्लिच्छाया मियमपि तदीयप्रतिकृतौ । इति क्रीडाकोपे निभृतमुभयोरप्यनुनयप्रसादौ जीयास्तामपि गुरुसमक्ष स्थितवतो ॥१३५॥ अवेमव्यापाराकलनमतुरीस्पर्शमचिरादनुन्मीलत्तन्तुप्रकरघटनायासमसकृत्। विषीदत्पाञ्चालीविपदपनयैकप्रणयिन पटाना निर्माण पतगपतिकेतोरवतु न ॥ १३६॥ कपोले पत्राली पुलकिनि विधातु व्यवसितः स्वय श्रीराधाया' करकलितनर्तिर्मधुरिपु । अभूद्वक्रे दौ यन्निहितनयन कम्पितभुजस्तदेतत्सामर्थ्ये तदभिनवरूपस्य जयति ॥१३७॥ जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमै स्वय सिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव । भुजापीडक्रीडाहतकुवलयापीडकरिण प्रकीर्णासृग्बिन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजित ॥ १३८ ॥ सुपर्ण स्वर्णाद्रौ रचितम निशङ्के जलधिजामुखाम्भोजे भृङ्गो निगमविलसत्पञ्जरशुक । त्रिलोकीकस्तूरीतिलककमनीयो व्रजवधूविहारी श्रीकृष्णो दिशतु भवता शर्म सततम् ॥ १३९ ॥ क यासि खलु चौरिके प्रमुषित स्फुट दृश्यते द्वितीयमिह मामक वहसि कन्दुक कञ्चुके । त्यजेति नवगोपिकाकुचयुग प्रमथ्नन्बलात्सपुलकपञ्जरो जयति गोकुले केशव ॥ १४० ॥ मेघैर्मेदुरमम्बर वनभुव श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्त भीरुरय त्वमेव तदिम राधे गृह प्रापय । इत्थ नन्दनिदेशतश्चलितयो प्रत्यध्वकुञ्जद्रुम राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रह केलय ॥ १४१ ॥ कौन्तेयस्य सहायता करुणया गत्वा विनीतात्मनो येनोल्लङ्घितसत्पथ कुरुपतिश्चक्रे कृतार्तातिथि । त्रैलोक्यस्थितिसूत्रधारतिलको देव सदा सपदे साधूनामसुराधिनाथमथन स्ताद्देवकीनन्दन ॥ १४२ ॥ आताम्रे नयने स्फुरन्कुचभर श्वासो न विश्राम्यति खेदाम्भ कणदन्तुर तव मुख हेतुस्तु नो लक्ष्यते । धिक्त्वो वेद मन स्त्रिया इति गिरा रुष्टा प्रिया भीषयत्सास्तत्क्षणकातरेक्षणपरिस्पृष्टो हरि पातु व ॥ १४३ ॥ ससक्तानिव पातुमौपनिषदव्याहारमाध्वीरसानुन्माष्टुं व्रजसुन्दरीकुचतटीपाटीररेणूनिव । उन्मील मुरलीनिनादबहुलामोदोपसीदद्ववीजिह्वालीढमलीकबल्लवशिशो पादाम्बुज पातु व ॥ १४४ ॥ कृष्णो गोरसचौर्यमम्ब कुरुते किं कृष्ण मात सुरापान न प्रकरोमि राम किमिद नाह परस्त्रीरत । कि गोविन्द वदत्यसौ हलधरो मिथ्येति ता व्याहरन्गोपीगोपकदम्बक विहसय मुग्धो मुकुन्दोऽवतु ॥ १४५ ॥ मातर्स्तर्णकरक्षणाय यमुनाकच्छ न गच्छाम्यह कस्माद्वत्स पिनष्टि पीवरकुचद्वन्द्वेन गोपीजन । भ्रूसञ्ज्ञाविनिवारितोऽपि बहुशो जल्पन्यशोदाग्रतो गोपीपाणिसरोजमुद्रितमुखो गोपीपति पातु व' ॥ १४६ ॥ कासि त्व वद चौर्यकारिणि मुत कस्त्व पुरो यामिक किं नूप मुषितो सुवर्णकलशौ भूपस्य केन त्वया । कुत्र स्त प्रकटौ तवाञ्चलतटे कुत्रेति तत्पश्यतामित्युक्ते धृतबल्लवीकुचयुगस्त्वा पातु पीताम्बर ॥ १४७ ॥ कृष्ण त्व पठ किं पठामि ननु रे शास्त्र किमु ज्ञायते तत्त्व कस्य विभो स कश्त्रिभुवनाधीशश्च तेनापि किम् । ज्ञान भक्तिरथो विरक्तिरनया कि मुक्तिरेवास्तु ते दध्यादीनि भजामि मातुरुदित वाक्य हरे पातु व ॥ १४८ ॥ कृष्ण त्व नवयौवनोऽसि चपला प्रायेण गोपाङ्गना कसो भूपतिरब्जनालमृदुलग्रीवा वय गोदुह । तद्याचेऽञ्जलिना भवन्तमधुना वृन्दावन मद्विना मा यासीरिति नन्दगोपवचसा नम्रो हरि पातु व ॥ १४९ ॥ कस्त्व कृष्णमवेहि मा किमिह ते मन्मन्दिराशङ्कया युक्त तन्नवनीतभाजनपुटे न्यस्त किमर्थ कर । कर्तु तत्र पिपीलिकापनयन सुप्ता किमुद्बोधिता बाला वत्सगतिं विवेक्तुमिति सजल्पन्हरि पातु व ॥ १५० ॥ स्वामी मुग्धतरो वन घनमिद बालाहमेकाकिनी क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छाया तम सहतिः । तन्मे सुन्दर कृष्ण मुञ्च सहसा वर्त्मेति गोप्या गिर श्रुत्वा

---

१ गोपीपक्षे,-ललित गमन यासा ता, कृष्णपक्षे ललिते ग गाने मनो यस्य स २ स्त्रिय, पक्षे,-नास्त्यार्य श्रेष्ठो यस्मात्स ३ राजता मनोजेन मदनेन नितान्तमत्यन्ता भा कान्तिर्यासा ता, पक्षे,-राजन्मनोजनि' शोभमानमदनस्तातो म्लानो यस्यास्तादृशी भा यस्य स ४ शोभायमानया रत्या कामपत्न्या सदृश, पक्षे,-सुष्ठु रतौ रमणे योग्य ५ सन्ति शोभनानि मुखान्याननानि यासा ता, पक्षे,-सत्सु प्रशस्तेषु केलिचतुरेषु मुख्य ६ स्वच्छे ७ स्नान कुर्वतीनाम् ८ वेमा वस्त्रव्यूतिदण्डस्तद्व्यापाररहितम् ९ तुरी तन्तुवायाना यन्त्रविशेष, तत्स्पर्श विना १० पतगा पक्षिणस्तेषा पतिर्गरुड स केतुर्ध्वजो यस्य तस्य कृष्णस्येत्यर्थ ११ विक्षिप्ते १२ पूजित १३ चिनित १४ रक्तबिन्दु १५ व्याप्तमित्यर्थः १६ रात्रौ

१ एकान्तक्रीडा २ युधिष्ठिरस्य ३ मारित- ४ कृपाल• ५ नगररक्षक

ता परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः ॥ १५१ ॥ मार किं यदुनाथ देहि चंपकं किं तेन पातु पयस्तन्मास्त्यथ कज्जलि तन्निशि निशा का वाधकारोदये । आभील्याक्षि युग निशाप्युपगता देहीति मातुः पुनर्वक्षोजाम्बरकर्षणोद्यत-करः कृष्णः स पुष्णातु नः ॥ १५२ ॥ अर्धोन्मीलितलोचनस्य पिबतः पर्याप्तमेकं स्तनं सद्यः प्रस्नुतदुग्धदिग्धमपरं हस्तेन समार्जतः । मात्रा चाङ्गुलिलालितस्य चिबुके स्मेरायमाणे मुखे विष्णोः क्षीरकणाम्बुधामधवला दन्तद्युतिः पातु वः ॥ १५३ ॥ गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा । इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यन्पुलकाङ्कुराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥ १५४ ॥ रामो नाम बभूव हुं तदबला सीतेति हुं तौ पितुर्वाचा पञ्चवटीवने निवसतस्तामाहरद्रावणः । कृष्णेनेति पुरातनीं निजकथामाकर्ण्य मात्रेरितां सौमित्रे क्व धनुर्धनुर्धनुरिति प्रोक्ता गिरः पान्तु वः ॥ १५५ ॥ कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाह्युपवनं शाखामृगस्यात्र किं कृष्णोऽहं दयिते बिभेमि सुतरां कृष्णादहं वानरात् । राधेऽहं मधुसूदनो व्रज लतां तामेव पुष्पान्वितामित्थं निर्वचनीकृतो दयितया ह्रीणो हरिः पातु वः ॥ १५६ ॥ पीठे पीठनिषण्णबालकगले तिष्ठन्स गोपालको यन्त्रान्तःस्थितदुग्धभाण्डमपभिद्याच्छाद्य घण्टारवम् । वक्त्रोपान्तकृताञ्जलिः कृतशिरःकम्पं पिबन्यः पयः पायादागतगोपिकानयनयोर्गण्डूषफूत्कारकृत् ॥ १५७ ॥ पद्मे त्वन्नयने स्मरामि सततं भावो भवत्कुन्तले नीले मुह्यति किं करोमि महिते क्रीतोऽस्मि ते विभ्रमैः । इत्युत्स्वप्नवचो निशम्य सरुषा निर्भर्त्सितो राधया कृष्णस्तत्तदमेव तत्प्रपदिश न्क्रीडाविटः पातु वः ॥ १५८ ॥ दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलिताक्षि नाथ पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥ १५९ ॥ येन भाग्यवती तवोरसि मणी कृष्णेऽस्मैर्विना कृत्वाम्ना प्रथम निना क्व सहजो वर्णो मणेस्तादृशः । स्त्रीरूपं कथमस्य लिङ्गनियमात्पृच्छामि बध्वाकृतिं मुग्धे त्वत्प्रतिबिम्बमित्यपलपन्राधां हरिः पातु वः ॥ १६० ॥ या दृष्ट्वा यमुनां पिपासुरनिशं व्यूहो गवां गाहते विद्युत्वानिति नीलकण्ठनिवहो या द्रष्टुमुत्कण्ठते । उत्तंसाय तमालपल्लवमिति च्छिन्दन्ति यां गोपिकाः कान्तिः कालियशासनस्य वपुषः सा पावनी पातु वः ॥ १६१ ॥ श्रीमद्गोपवधूसहस्रमहपरिष्वङ्गेषु तुङ्गस्तनव्यामर्दाङ्गलितेऽपि चन्दनरजस्यङ्के वहन्सौरभम् । कश्चिज्जागरजातरागनयनद्वन्द्वं प्रभाते श्रियं बिभ्रत्कामपि वेणुनादरसिको जारायणी पातु वः ॥ १६२ ॥ कण्ठालिङ्गनमङ्गलघनकुचाभोगोपभोगोत्सवं श्रोणीसंगमसौभगं च सततं मत्प्रेयसीनां पुरः । प्राप्तु कोऽयमितीर्ष्ययेव यमुनाकूले बलाद्यस्त्वयं गोपीनामहरद्दुकूलनिचयं कृष्णः स पुष्णातु नः ॥ १६३ ॥ कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम् । व्यादेहीति विकासिते च वदने दृष्ट्वा समस्तं जगन्माता यस्य जगाम विस्मयपदं पायात्स वः श्रीपतिः ॥ १६४ ॥ अम्ब भ्राम्यसि तिष्ठ गोरसमहं मथ्नामि मन्थानकं प्रालम्ब्य स्थितमीश्वरं सभयं दीनाननो वासुकिः । मा स्तुष कमलालया सुरगणः सानन्दमुत्पन्नय यत्नं प्रैक्षत यः स वोऽस्तु शिवदो गोपालबालो हरिः ॥ १६५ ॥ कालिन्द्याः पुलिनेषु केलिकुपितामुत्सृज्य रासे रसं गच्छन्तीमनुगच्छतोऽश्रुकलुषां कंसद्विषो राधिकाम् । तत्पादप्रतिमानिवेशितपदस्योद्भूतरोमोद्गतेरक्षुण्णोऽनुनयः प्रसन्नदयितादृष्टस्य पुष्णातु वः ॥ १६६ ॥ कंसं ध्वंसयते मुरं तिरयते हंसं तथा हिंसते बाणं क्षीणयते बकं लघयते पौण्ड्रं तथा लुम्पते । भौमं क्षामयते बलाद्बलभिदो दर्पं परास्कुर्वते क्लिष्टशिष्टगणप्रणश्रमरते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥ १६७ ॥ रासोल्लाससमरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवामभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया । साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिव्याजादुद्भटचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥ १६८ ॥ साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासितभ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्धदृष्टस्तनम् । गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य ललितं काचिच्चिरं चिन्तयन्नन्तर्मुग्धमनोहरो हरतु वः

१ पानपात्रम् २ दक्षजनगणयोः ३ स्वेना ४ यथा माता रघुवंशरामस्य पुरातनी कथां कथयति, तथा यशोदापि राम इति कश्चिज्जनो ... वर्णितं स तच्छ्रुत्वा कृष्णोऽपि हुंकारं ददाति ५ वानर, पा.-कृष्ण ६ कृष्णोऽहम् पक्ष-कृष्णनाम्ना ७ भ्रमर, पा.-मधुसूदननामा ८ मत्सम्बन्धिनो रघुराजः, ... इति प्रसिद्धः ९ हे रमे पा.-कमले १० पुष्पे ११ गोपे त्वयि यो राग ... , पा.-गवां परागेभूलि ... १२ गुरु गुरुन्; पा.-उभयविषमम् १३ पतितम्; पा.-... १४ विषमेषु पञ्चशरोद्भवेन ... , पा.- ... १५ स्त्रीणाम्; पा.-कामिनीनाम् १६ मधुवनम् १७ गोवानम् १८ प्रभाती हरिः, रमणीरूपे-

१ मन्मद २ विकासय ३ समुद्रमथने रत्नानुरागस्य मम ... अत एव भयंकरं प्रसह्य भागत इति भावेन धैर्य ४ मम सखी कश्चिद्बद्धविष्यतीत्यपलपया ५ अमृतमालिमविष्यतीति धिया ६ शिरश्छेदो भविष्यतीति बुद्ध्या ७ रागम् ८ सक्तः ९ गोपिकानाम् १० समीरम् ११ प्रकटम् १२ ... १३ मुग्ध... त्यादिमधुरैर्वचोभिः १४ गोप्यमावम्

क्लेश नैन[1] केशन ॥ १६९ ॥ तिर्यङ्कण्ठविलोलमौलि-तरलोत्तसस वशोन्धरद्धीतस्थानरृताचधानललनालक्षैर्न सलक्षिता । [2]समुग्ध मधुसूदनस मधुरे राधामुखेन्दा [3]मृदुसन्द पल्लनिताश्चिर ददतु व क्षेम कटाक्षोर्मय ॥ १७० ॥ वृष्टिव्याकुलगोकुलार्वनरसोदुद्धृत्य गोवर्धन बिभ्रद्वल्लनवल्लभाभिरधिकान दाश्चिर चुम्बित । कदर्पेण तदर्पिताधरतटीसिन्दूरमुद्राङ्कितो बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवता श्रेयासि कसद्विप ॥ १७१ ॥ राधामुग्धमुखारनिन्दर्म[6]धुपस्त्रैलोक्यमौलिस्थलीनेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारक्षम । स्वच्छन्दव्रजसुन्दरीजनमनस्तोपप्रदोपश्चिर कसध्वसनधूमकेतुरवतु त्वा देवकीनन्दन ॥ १७२ ॥ किं निश्राम्यसि कृष्ण भोगिभवने [9]भाण्डीरभूमीरुहि भ्रातर्यामि न दृष्टिगोचरमित सानन्दनन्दास्पदम् । राधाया वचन तदध्वगमुखान्नन्दान्तिके [11]गोपतो गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा गिर ॥ १७३ ॥ सान्द्रानन्दपुरदरादिदिविषद्वृन्दैरम दादरादानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभि [12]सदर्शितेन्दीवरम् । स्वच्छन्द मकरन्दसुन्दरगलन्मन्दाकिनीमेदुर श्रीगोविन्दपदारविन्द-मशुभस्कं[13]दाय वन्दामहे ॥ १७४ ॥ प्रातर्नील[14]निचोल-मच्युतमुर[15]सवीतपीताशुक राधायाश्चकित विलोक्य हसति स्वैरं सखीमण्डले । व्रीडाचञ्चलम[16]ञ्चल नयनयोराधाय राधानने स्वादुस्मेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मज ॥ १७५ ॥ प्रीतिं यस्तनुता हरि कुवलयापीडेन सार्धं रणे राधापीनपयोधरस्मरणकृत्कुम्भेन सभेदवान् । [17]पत्रे बिम्यति [18]मीलति क्षणमपि क्षिप्र तदालोकनाद्व्यामोहेन जित जित जितमभू[19]द्व्यालोलकोलाहल ॥ १७६ ॥ त्वामप्राप्य मयि स्वयवरपरा क्षीरोदतीरोदरे शङ्के सुन्दरि कालकूटमपिबन्मूढो मृडानीपति । इत्थ पूर्वकथाभिरन्यमनसो निक्षिप्य वासोञ्चल राधाया स्तनकोरकोपरिलसन्नेत्रो हरि पातु व ॥ १७७ ॥ वामासस्थलचुम्बिकुण्डलरुचा जातोत्तरीयच्छविं वशीगीतिमवत्रिभङ्गवपुष भ्रूलासलीलापरम् । किंचित्स्रस्तशिखण्डशेखरमतिस्निग्धालिनीलालकं राधादिप्रमदाशतावृतमह वन्दे किशोराकृतिम् ॥ १७८ ॥ अन्तर्मोहनमौलि[20]घूर्णनचलन्मन्दार-[1]विस्रसन [1]स्तम्भाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्र कुरङ्गीदृशाम् । दृप्यद्दानवदूयमानदिविषद्दुर्वारदुःखापदा भ्रश कसरिपोर्व्यपोहयतु वोऽश्रेयासि वशीरव ॥ १७९ ॥ मौलौ केकिशिखण्डिनी मधुरिमाधाराधरे वशिनी पीनासे वनमालिनी हृदि लसत्कारुण्यकल्लोलिनी । श्रोण्या पीतदुकूलिनी चरणयोर्व्यत्यस्तविन्यासिनी लीला काचन मोहिनी विजयते वृन्दावनावासिनी ॥ १८० ॥ मालाबर्हमनोज्ञकुन्तलभरा वन्यप्रसूनोक्षिता शैलेयागुरुसक्तचित्रतिलका शश्वन्मनोहारिणीम् । लीलावेणुरवामृतैकरसिका लावण्यलक्ष्मीमयीं बाला बालतमालनीलवपुष वन्दे परा देवताम् ॥ १८१ ॥ अमालम्बितवामकुण्डलधर मन्दोन्नतभ्रूलत किंचित्कुञ्चितकोमलाधरपुट साचिप्रसारीक्षणम् । आलोलाङ्गुलिपल्लवैर्मुरलिकामापूरयन्त मुदा मूले कल्पतरोस्त्रिभङ्गललित ध्याये जगन्मोहनम् ॥ १८२ ॥ कस्तूरीतिलक ललाटपटले वक्षःस्थले कौस्तुभ नासाग्रे नवमौक्तिक करतले वेणु करे कङ्कणम् । सर्वाङ्गे हरिचन्दन सुविमल कण्ठे च मुक्तावली बिभ्रत्स्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणि ॥ १८३ ॥ कालिन्दीपुलिनोदरेषु मुसली यावद्गत क्रीडितु तावत्कैर्मुरिकापय पिब हरे वर्धिष्यते ते शिखा । इत्थ बालतया प्रतारणपरा श्रुत्वा यशोदागिर पायाद्व स्वशिखा स्पृशन्प्रमुदित क्षीरेऽर्धपीते हरि ॥ १८४ ॥ आनन्देन यशोदया समदन गोपाङ्गनाभिश्चिर साशङ्क बलविद्विषा सकुसुम सिद्धै पृथिव्याकुलम् । सेर्ष्यं गोपकुमारकै सकरुण पौरै सुरै सस्मित यो दृष्ट स पुनातु वो मधुरिपु प्रोत्क्षिप्तगोवर्धन ॥ १८५ ॥ राधामोहनमन्दिर जिगमिषोश्चन्द्रावलीमन्दिराद्राधे क्षेममिति प्रियस्य वचन श्रुत्वाह चन्द्रावली । क्षेम कस तत प्रिय प्रकुपित कस क्व दृष्टस्त्वया राधा केति तयो प्रसन्नमनसोर्हासोद्गम पातु व ॥ १८६ ॥ दृष्ट क्वापि स केशवो व्रजवधूमादाय काचिद्गत सर्वा एव हि वञ्चिता खलु वय सोऽन्वेषणीयो यदि । द्वे द्वे गच्छत इत्युदीर्य सहसा राधा गृहीत्वा करे गोपीवेषधरो निकुञ्जभवन प्राप्तो हरि पातु वः ॥ १८७ ॥ किं युक्त बत मामनन्यमनस वक्षःस्थलस्थायिनीं भक्तामप्यवधूय कर्तुमधुना कान्तासहस्र तव । इत्युक्त्वा फणभृत्फणामणिगता स्वामेव मत्वा तनु निद्राच्छेदकर हरेरवतु वो लक्ष्म्या विलक्षस्मितम् ॥ १८८ ॥ स्वमासादितदर्शनामनुनय प्राणेश्वरीमादरादसेऽस्मिन्पतितैरपाङ्गवलितैर्यद्बोधितोऽप्यस्तुभि । प्रत्याख्यस्त्वमतो मया ननु हरे कोऽय क्रमव्यत्यय पातु त्वा व्रजयोषितेत्यभिहित लज्जाकर

१ तरुण २ अव्यक्तम् ३ किंचिच्चलन यथा स्यात्तथा ४ रक्षणम् ५ अनुराग- ६ नीलत्वादधरपानकर्तृत्वाच्च ७ अलंकार ८ रात्रिमुखे हि नायंस्तुष्यतीति भाव- ९ भोगी सर्प तस्य भवने, पक्षे,-भोगिन शृङ्गारिणो विलासगृहे १० भाण्डीरनाम्नि वटवृक्षे ११ सगोपन कुर्वत १२ सदर्शित इन्दीवरस्य नीलोत्पलस्य भ्रमो यत्र १३ नाशाय १४ वस्त्रम् १५ परिधानीकृतम् १६ कटाक्ष- १७ धावने १८ मृते सति १९ चक्रक- २० साधु साध्विति शिरःकम्पनम् २१ गुम्फितम्

१ अनिरुद्धोरित्यपे- २ गौरीतीर्थे, मधुद्वर्ड वा-

शार्ङ्गिण ॥ १८९ ॥ अस्मिन्कुञ्जे निनापि प्रचलति पवना-द्वर्तते कोऽपि नून परयाम किं न गवेत्यनुसरति गणे मीनरीतिर्मकाणाम् । तस्मिन्राधासखो च सुनयतु निल्स-द्रीग्या केटभारिर्व्यातन्वानो मृगारिध्वनलघुरघुरारावरौद्रान्नि नादान् ॥ १९० ॥ अङ्गुल्या कः कपाटं प्रहरति कुटिले माधव किं वसन्तो नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधर किं द्विजिह्व फणीन्द्रः । नाहं घोराहिमर्दी किमुत खगपति-र्नो हरिः किं कपीन्द्र इत्येवं सत्यभामाप्रतिवचनजित पातु वश्चक्रपाणिः ॥ १९१ ॥ वृन्दारण्ये चरन्ती निमुरपि सतत भूर्भुवन्म सृजन्ती नन्दोद्भूताप्यनादि शिशुरपि निगमैरीरिता वीक्षितापि । विधुरिरावनत्रोत्रमदमलमहा-म्भोदसच्छायरश्या माया पायादपायादविहितमहिमा कापि पैताम्बरी व ॥ १९२ ॥ नामोदस्ताखिलामो दमनियमयुजा य प्रकामोदवाहस्यामो दर्पाढ्यघामोदयमिलितयशोधारया मोदते च । वामोदन्यासदामोदरतरलदृशा दत्तरामोदयो य सामोद थीलग्नामो दन्यस्तु दुरित सोऽत्र दामोदरो व ॥ १९३ ॥ मन्दे शैलेन्द्रकल्प शिशुरखिलजनै पुष्पचापो-ऽङ्गनाभिर्गोपैस्तु प्राकृतात्मा दिवि कुलिशभृता विश्वकायोऽप्रमेय । क्रुद्ध कंसेन काले भयचकितदृशा योगिभिर्ध्येयमूर्तिर्दृष्टो रङ्गावतारे हरिरमरजनानन्दकृत्पातु युष्मान् ॥ १९४ ॥

## बलभद्र

*निष्पात्याशु हिमांशुमण्डलमध पीत्वा समन्त सुधा कृत्वैन* दिपक्ष इसन्निति हलापानाय कौतूहलात् । भो देव द्विजराजि मादृशि सुरासक्ताऽपि न धेयसे मा मुञ्चेति तदर्थितो हलधर पायादपायाज्जगत् ॥ १९५ ॥ प्रेमोन्नामितरेवतीमुखगता मासाद्य कादम्बरीमुन्मत्त क्वचिदुत्सतत्क्वचिदपि भ्राम्यत्क्वचि-त्प्रस्खलत् । रक्तापाङ्गमधीरलाञ्छनमलिश्यामाम्बराडम्बर क्षेम न वनमीकरोतु सकटं पाकाभिराम मह ॥ १९६ ॥ उष्णांशु क्वचिदन्तधामनि मनाङ् निद्रालु शीतानिले हालानो गृहयालु शुम्बदस्पृशद्धालु जायासुखम् । नित्य निष्य तयालु तिर्यगवनीशय्याशयालु क्षण गीतिस्य स्पृहयालु धाम धवल दीने दयालु श्रय ॥ १९७ ॥

## रुक्मिणी

शय्यारोपितनु मुरारिनरं सर्वाङ्गलीलाजितत्रैलोक्या धरणारविन्ददलितविनाशा तलोको हरि । बिभ्राणा मुखनिदु-मुद्दरुच चन्द्रात्मचतुर्दशस्थान या स्वतनोरपस्यदधिका वा रुक्मिणी वोऽवतात् ॥ १९८ ॥

## राधा

राधा पुनातु जगदच्युतदत्तचित्ता मन्थानमाकलयती दधिरिक्तपात्रे । यस्या स्तनस्तबककञ्चुकलोलदृष्टिर्देवोऽपि दोहनधिया वृषभं दुदोह ॥ १९९ ॥ सुधाधाम्न कान्ति-स्तव वदनपङ्केरुहगुणैर्जितेव म्लानत्व व्रजति सहसा प्राण-दयिते । वदन्त्येव कान्ते दिवसविरहातङ्कचकिता तदङ्गे सलमा तव दिशतु राधा प्रियशतम् ॥ २०० ॥

## नन्दक

सान्द्रां मुदं यच्छतु नन्दको व सोल्लासलक्ष्मीप्रतिबिम्ब-गर्भ । कुर्वन्नजस्रं यमुनाप्रवाहसलीलराधास्मरणं मुरारे ॥ २०१ ॥

## वेणु

श्रेङ्कार स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनि । तन्व्या कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कणक्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वन ॥ २०२ ॥

## बुद्ध

षट्चक्रे क्रमशो भावनापरिगत हृत्पद्ममध्यस्थित सप्तद्युतिच्छविरूपिण लयवशादात्मानमध्याश्रित । युष्माक मधुसूदनो बुधवपुर्धारी स भूयान्मुदे यस्तिष्ठल्कमलासने कृतरुचिर्बुद्धेलिङ्गाकृति ॥ २०३ ॥ रेतोरक्तमयान्यमूनि मनिना विण्मूत्रपूर्णोदराण्यालोक्येव कलेवराणि विगलत्तो-यार्द्रस्त्राणि च । मायाजालैर्नियन्त्रितानि घृणया नो मी-लयत्यक्षिणी निर्व्याजप्रणिधाननिश्चलमतिर्बुद्धे स बुद्धोऽस्तु व ॥ २०४ ॥ ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षु क्षण पश्यानङ्गशरातुर जनमिम त्रातापि नो रक्षसि । मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्त कुतोऽन्य पुमाञ्छ-श्वन्मारवधूभिरित्यभिहितो बुद्धो जिन पातु व ॥ २०५ ॥ आबाहूद्गतमण्डलाग्ररुचय सनद्धवक्ष स्थला सोष्माणो मणिनो निपक्षहृदयप्रोन्माथिन कर्कशा । उत्तुङ्गाम्बरदृष्टि-विभ्रमरा यस्य स्मरामसरा योधा वारवधूस्तनाश्च न दधु क्षोभं स वोऽव्याज्जिन ॥ २०६ ॥ बद्ध्वा पद्मासन यो नयनयुगमिद न्यस्य नासाग्रदेशे धृत्वा मूर्तौ च शान्तौ समरसमिलितौ चन्द्रसूर्याख्यवातौ । पश्यन्नन्तर्विशुद्ध

१ हास्यम् २ हसनीति । पञ्चे,—वसन्त- ३ चक्रवर्ती, पञ्चे,—कुम्भकार- ४ शिशु । पञ्चे,—चोर- ५ कृष्णपक्षे,—कपि वानर, गण्डपक्षे—कपि हर्ष- ६ गरुड- ७ शिशु । पञ्चे,—वानर ८ हलपानचापल्य ९ कान्तेन प्रार्थित-

१ शम्भु २ मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूर-अनाहत-विशुद्धि-आज्ञाख्यानि षट् चक्राणि ३ परिपाटी ४ वासना ५ व्याप्तम् ६ विष्णुः ७ शिश्न- ८ 'वद्धाया मध्यभागे यु संहेको यत्र भूया । पद्मासनमिति प्रोक्तं तत्सनविघटने. B' ९ ग्लानी- १० गानम् ११ संसारिणाम् १२ पक्षाणि १३ पीनस्तनाधिना १४ शरीरे.

किमपि च परम ज्योतिराकारहीन सौख्याम्भोधौ निमग्न स दिशतु भवता ज्ञानबोध बुधोऽयम् ॥ २०७ ॥ कामेनाकृष्य चाप हृतपटुपटह वल्गुभिर्मारवीरैर्भ्रूभङ्गोत्क्षेपजृम्भास्मितललितदृशा दिव्यनारीजनेन । सिद्धै प्रह्वोत्तमाङ्गै पुलकितवपुषा विस्मयाद्वासवेन ध्यायन्यो योगपीठादचलित इति व पातु दृष्टो मुनीन्द्र ॥ २०८ ॥ किं स्वाद्वाम्रान्मानोरमृतघनरससन्दिन स्तित पादा किं वा राकाशशाङ्को नहि तुहिनरुचि कुत्रचिन्निष्कलङ्क । साक्षाच्चिन्तामणि किं विपुलफलमणे सौकुमार्ये कुतस्त्य सदेहान्मुग्धधीमि प्रथममिति मुने पातु दृष्ट वपुर्व ॥ २०९ ॥

### कल्कि

उद्यत्करकरवाल शकतिमिरध्वसने महानिपुण । कल्किहरिर्व पायादपायत कलिनिशान्तोत्थ ॥ २१० ॥ यवनीनयनाम्बुधोरणीभिर्धरिणीनामपनीय तापवह्निम् । सुकृतद्रुमसेकमाचरन्त धृतकल्क प्रणमामि निर्विकल्पम् ॥ २११ ॥ प्रेङ्खद्वाजितरङ्गमुन्मदगजग्राहप्रगल्भ भटव्यावल्गत्स्फुटपुण्डरीकनिलय डिण्डीरपिण्डावलिम् । म्लेच्छानीकमहार्णव सुविपुल सङ्ग्रामकल्पावधौ यश्चौर्वाग्निरिवाग्रनर्दधतु व कैल्पानि कल्की हरि ॥ २१२ ॥

---

### सूर्यः

खेण्डितानेग्रकजौलिमञ्जुरञ्जनपण्डिता । मण्डिताखिलदिक्प्रान्ताश्चण्डांशो पान्तु भानव ॥ १ ॥ शुकतुण्डच्छवि सवितुश्चण्डरुचे पुण्डरीकवनबन्धो । मण्डलमुदित वन्दे कुण्डलमाखण्डलाशाया ॥ २ ॥ अतिनिततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्द । मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति ॥ ३ ॥ प्राचीकुङ्कुमतिलक पूर्वाचलरोहणैकमाणिक्यम् । त्रिभुवनगृहैकदीप वन्दे लोककलोचन देवम् ॥ ४ ॥ कटुभिरपि कठोरचक्रनाकोत्करविरहज्वरशान्तिशीतवीर्यै । तिमिरहृतमय महोभिरञ्जयति जगत्त्रयनौघमुष्णभानु ॥ ५ ॥ यद्बिम्बमम्बरमणिर्यदपा प्रसूतिर्नक्त निषिञ्चति यदग्निशिखासु भास । ज्योत्स्ना निशासु हिमधाम्नि च यन्मयूखा पूषा पुराणपुरुष स नमोऽस्तु तस्मै ॥ ६ ॥ यो रक्ततामतितरामतुल दधानो दिङ्मौढदारपरिमोहनवासवास । योषिद्द्वयीपतिविडम्बनभृत्स शश्वत्पायादपायसमुदायहरो रविर्न ॥ ७ ॥ ब्रह्माण्डसपुटकलेवरमध्यवर्ति चैतन्यपिण्डमिव मण्डलमस्ति यस्य । आलोकितोऽपि दुरितानि निहन्ति यस्य मार्तण्डमादिपुरुष प्रण

मामि नित्यम् ॥ ८ ॥ सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति करिणा कुम्भस्थमाधोरणा भिल्ली पल्लवशङ्कया निचिनुते सान्द्रद्रुमा द्रोणिषु । कान्ता कुङ्कुमशङ्कया करतले मृद्नन्ति लग्न च यत्तत्तेज प्रथमोद्भव भ्रमकर सौर चिर पातु व ॥ ९ ॥ एकस्मिन्नयने भृश तपति य काले स दाहक्रमो येनातन्यत यत्प्रकाशसमयेनैषा पद दुर्लभम् । सा व्योमावयवस्य यन्न विदिता लोके गति शाश्वती श्रीसूर्ये सुरसेवितोऽपि हि महादेव स नस्त्रायताम् ॥ १० ॥ जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधत सान्द्रसिन्दूरेणु रक्तै सिक्ता इवौघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य । आयान्त्या तुल्यकाल कमलवनरुचेवारुणा वो विभूत्यै भूयासुर्भासयन्तो भुवनमभिनवा भानवो भानवीया ॥ ११ ॥ भक्तिप्रह्वाय दातु मुकुलपुटकुटीकोटरक्रोडलीना लक्ष्मीमाक्रष्टुकामा इव कमलवनोद्घाटन कुर्वते ये । कालाकारान्धकारानलपतितजगत्साध्वसध्वसकल्या कल्याण व क्रियासु किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥ १२ ॥ साटोपव्योमहट्टोषितरजनिवणिङ्नायकोन्मुक्तमुक्तातारा मुक्ताहारापहारात्तरलखगरवप्रोत्थिताकीर्तिशान्त्यै । कर्षन्नम्भोजकुम्भोदरकुहरबहिर्नि सरत्षट्पदालीकालव्यालीं करेणाकलयतु दिनकृत्कल्मषोन्मूलन व ॥ १३ ॥ चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रा तार्क्ष्य नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुण कूबराग्र कुबेर । रह सङ्घ सुराणा जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचे सोऽवतात्स्यन्दनो व ॥ १४ ॥ किं छत्र किं नु रत्न तिलकमुत तथा कुण्डल कौस्तुभो वा चक्र वा वारिज वेत्यमरयुवतिभिर्यद्वलिद्विड्विदेहे । ऊर्ध्वे मौलौ ललाटे श्रवसि हृदि करे नाभिदेशे च दृष्ट पायात्तद्वोऽर्कबिम्ब स च दनुजरिपुर्वर्धमान क्रमेण ॥ १५ ॥ शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्दीर्घाघ्रातानघौघै पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्य । घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्तेर्दत्तार्घा सिद्धसघैर्विदधतु घृणय शीघ्रमहोनिघातम् ॥ १६ ॥

### किरणा

करजालमपूर्वचेष्टित वस्तदभीष्टप्रदमस्तु तिग्मभास । क्रियते भवबन्धनाद्विमुक्ति प्रणतानामुपसेवितेन येन ॥ १७ ॥ युष्माकमम्बरमणे प्रथमे मयूखास्ते मङ्गल विदधतूदयराग-

---

१ फेनपिण्ड २ खण्डयतु ३ पापानि ४ नायिकाविशेषा ५ कमलम् ६ पूर्वदिश

१ इन्द्र २ क्रयविक्रयस्थानम् ३ विष्णु ४ कीलक- ५ इन्द्र- ६ अश्वान् ७ यानमुखम् ८ चक्र ९ युगधर १० वेग- ११ चूडारत्नम् १२ यतो विष्णोर्नाभिदेशे कमल वर्तते १३ वामना कृत्वा १४ कुष्ठरोगविशीर्णनासिकापादपाणीन् १५ क्षतविशिष्टै- १६ शरीरै , १७ चिरकाल प्रस्तान् १८ सर्वेस १९ सत्वकृपा २० रश्मय २१ पापनाशम्

मान । कुर्वन्ति ये दिनसजन्ममहोत्सवेषु सिन्दूरपाटलमुखीरिव दिक्पुरन्ध्रीः ॥ १८ ॥ सिन्दूरणीन सीदल्पण धुन्वधूमूर्ध्नि ये सचरन्त प्रेक्ष्यन्ते दिक्षु शैला शिखरमुपि स्सत्पद्मरागाङ्कुरा ये । धुन्वते ध्वान्तधारा सह दुरित घयैर्द्दूरदस्या सुदस्या पातु त्वा पद्मनधोरकरणकिरणा पूष्णा पद्मवो ॥ १९ ॥

## तुरगा

अवतु न सवितुस्तुरगावली समतिलङ्घिततुङ्गपयोधरा ।
स्फुरितमध्यगतारुणनायका मरकतैकलतेव नभश्रिय ॥ २० ॥

---

## चन्द्रः

पालयतमरविन्दवनानि क्षालयन्तमभितो भुवनानि ।
पालयन्तमथ कोकुकुलानि ज्योतिषां पतिमहं महयामि ॥१ ॥

---

१ मेघा, पक्षे,-स्तनौ २ अरुणरूपो नायक सारथिर्यस्या, पक्षे,-अरुण आरक्तो नायको हारमध्यमणि ३ सूर्यतुरंगमाणां हरितवर्णत्वादित्यर्थ

रजनिमावसते सता कियायै सुधया तर्पयते सुरान्पितॄश्च । तमसां निशि मूर्च्छतां विहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥ २ ॥ सर्मानुप्रतिवारपारणमिलद्‌तौघयैग्रोद्भवश्चैश्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्तुषारद्युति । पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे देवः प्राससहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ ३ ॥

---

## पृथिवी

स्वर्गौकोभिरदोनिवासिपुरुषारब्धातिशुद्धाध्वरस्वाहाकारवषट्क्रियोत्थममृत स्वादीय आदीयते । आम्नायश्रवणैरलङ्कृतिजुषेऽमुष्यै मनुष्यैः शुभैर्दिव्यक्षेत्रसरित्सनितवपुषे देव्यै पृथिव्यै नम ॥ १ ॥

---

१ गिलनम् २ छिद्रकरणमाथनम् ३ दन्तदशनकृतविवरपरम्परा ४ पतनशीला ५ मदन ६ विवाह ७ देवै।

## इति श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारे प्रथमं मङ्गलाचरणप्रकरणं समाप्तम्

# द्वितीयं सामान्यप्रकरणम्

## सुभाषितप्रशंसा

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती । तस्माद्धि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ॥ १ ॥ सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया । मनो न भिद्यते यस्य स योगी ह्यथवा पशुः ॥ २ ॥ सुभाषितमयैर्द्रव्यैः संग्रहं न करोति यः । सोऽपि प्रस्तावयज्ञेषु कां प्रदास्यति दक्षिणाम् ॥ ३ ॥ संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे । सुभाषितरसास्वादः संगतिः सुजने जने ॥ ४ सुभाषितरसास्वादबद्धरोमाञ्चकञ्चुकाः । विनापि कामिनीसङ्गं कवयः सुखमासते ॥ ५ ॥ पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् । मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ ६ ॥ धर्मो यशो नयो दाक्ष्यं मनोहारि सुभाषितम् । इत्यादिगुणरत्नानां संग्रही नावसीदति ॥ ७ ॥ संगीतमपि साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम् । एकमापातमधुरमन्यदालोचनामृतम् ॥ ८ ॥ शिशुर्वेत्ति पशुर्वेत्ति वेत्ति गानरसं फणी । साहित्यरसमाधुर्यं शंकरो वेत्ति वा न वा ॥ ९ ॥ द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चाश्मतां गता । सुभाषितरसस्याग्रे सुधा भीता दिवं गता ॥ १० ॥ ससदि तदेव भूषणमुपकारकमवसरे धनं सुल्यम् । सूक्तं दधति सुवर्णं कल्याणमनर्घमिह धन्याः ॥ ११ ॥ कथमिह मनुष्यजन्मा संप्रविशति सदसि विबुधगमितायाम् । येन न सुभाषितामृतमाह्लादि निपीतमात्रसे ॥ १२ ॥ अकलितशब्दालंकृतिरनुकूला स्खलितपदनिवेशापि । अभिसारिकेव रमयति सूक्तिः सोत्कर्षशृङ्गारा ॥ १३ ॥ आस्वादितदयिताधरसुधारसस्येव सूक्तयो मधुराः । अकलितरसालमुकुलो न कोकिलः कलमुदञ्चयति ॥ १४ ॥ अवसरपठितं सर्वं सुभाषितत्वं प्रयात्यसूक्तमपि । क्षुधि कदशनमपि नितरां भोक्तुः सम्पद्यते स्वादु ॥ १५ ॥ यस्य वक्त्रकुहरे सुभाषितं नास्ति नाप्यवसरे प्रजल्पति । आगतः सदसि धीमतामसौ लेप्यनिर्मित इवावभासते ॥ १६ ॥ सुभाषितं हारि विशत्यधो गलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् । तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ १७ ॥ नायं प्रयाति विकृतिं विरसो न यः स्यान्न क्षीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः । जाड्यं निहन्ति रुचिमेति करोति तृप्तिं नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी ॥ १८ ॥ धन्या शुचीनि सुरभीणि गुणोम्मितानि वाग्वीरुधः स्ववदनोपवनोद्गतायाः । उच्चित्य सूक्तिकुसुमानि सतां विविक्तवर्णानि कर्णपुलिनेष्ववतंसयन्ति ॥ १९ ॥ किं हारैः किमु कङ्कणैः किमसमैः कर्णावतंसैरलं केयूरैर्मणिकुण्डलैरलमलं साडम्बरैरम्बरैः । पुंसामेकमखण्डितं पुनरिदं मन्यामहे मण्डनं यन्निष्पीडितपार्वणामृतकरस्यन्दोपमाः सूक्तयः ॥ २० ॥ खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्वीयं मनः सर्वदा श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति । अज्ञाञ्ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः संग्रहः ॥ २१ ॥ सुव्याहृतानि धीराणां फलतः परिचिन्त्य यः । अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ २२ ॥ सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः । सचिन्वन् धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ॥ २३ ॥

## विद्याप्रशंसा

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति । व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति संचयात् ॥ १ ॥ अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ २ ॥ सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् । अहार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ ३ ॥ दुर्बुद्धेर्न गोचरं याति दत्ता भवति विस्तृता । कल्पान्तेऽपि न या नश्येत्किमन्यद्विद्यया समम् ॥ ४ ॥ ज्ञातिभिर्वण्ट्यते नैव चोरेणापि न नीयते । दाने नैव क्षयं याति विद्यारत्न

---

१ प्रसङ्ग २ न नश्यति ३ पाषाणताम् ४ काञ्चनम्, पक्षे,–शुभपदैर्युक्तम् ५ पण्डितपूर्णायां देवयुक्तायां च ६ न कलिता शब्दस्यालंकृतिर्यया अनुप्रासादिशब्दालंकृतिशून्येत्यर्थः, पक्षे,–अकलितः शब्दो यथैतादृश्यलंकृतिर्भूषणं यस्याः सशब्दभूषणवत्त्वेऽन्यस्य ज्ञानं भविष्यतीति धियेति भावः ७ द्रुत रसप्रत्यायिका, पक्षे,–नायकचित्तानुकूल्यवती ८ कुत्सितपदानां ग्रथनं यत्र, पक्षे,–स्थानादन्यत्र पतनं यथा स्यात्तथा चरणविन्यासो यस्याः ९ सुभाषितम्, पक्षे,–शोभनोक्तिमती १० उत्कृष्टशालिशृङ्गाररसवती, पक्षे,–अहमस्यायं ममेति रतिपरिपोषवती ११ मधुरम् १२ वदति

१ बिले २ पङ्करचित ३ राहोः ४ कौस्तुभमणि ५ विकारम् ६ मान्द्यम् ७ अन्यरसानतिक्रम्य वर्तते इत्यर्थः ८ कर्णभूषणैः ९ वस्त्रादिभिः १० पूर्णं ११ किरणाः १२ नास्त्युत्तमं यस्मात् १३ विभज्यते

महाधनम् ॥ ५ ॥ सयोजयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित् । समुद्रमिव दुर्धर्षं नृपं भाग्यमतः परम् ॥ ६ ॥ विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये । आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥ ७ ॥ शुनः पुच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना । न गुह्यगोपने शक्तं न च दंशनिवारणे ॥ ८ ॥ सद्विद्या यदि का चिन्ता वराकोदरपूरणे । शुकोऽप्यशनमाप्नोति राम रामेति च ब्रुवन् ॥ ९ ॥ अनपेक्षितगुरुवचना सर्वान्ग्रन्थीन्विभेदयति सम्यक् । प्रकटयति परब्रह्म विमर्शशक्तिर्निजा जयति ॥ १० ॥ वसुमतीपतिना नु सरस्वती बलवता रिपुणापि न नीयते । समविभागहरैर्न विभज्यते विबुधबोधबुधैरपि सेव्यते ॥ ११ ॥ प्रियं प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूते मलिनं प्रमार्ष्टि । संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥ १२ ॥ न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि । व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ १३ ॥ मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् । लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ १४ ॥ विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः । विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं विद्या राजसु पूज्यते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ १५ ॥ विद्या नाम नरस्य कीर्तिरतुला भाग्यक्षये चाश्रयो धेनुः कामदुघा रतिश्च विरहे नेत्रं तृतीयं च सा । सत्कारायतनं कुलस्य महिमा रत्नैर्विना भूषणं तस्मादन्यमुपेक्ष्य सर्वविषयं विद्याधिकारं कुरु ॥ १६ ॥

---

## काव्यप्रशंसा

वा पृच्छामः सुरा स्वर्गे निवसामो वयं भुवि । किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुधा ॥ १ ॥ निर्व्याजि पद्यानि यद्यनाख्यस्य का क्षतिः । भिक्षुकक्षानिनिक्षिप्तः किमिक्षुर्नीरसो भवेत् ॥ २ ॥ याता यान्ति च यातारो लोकाः शोकाधिका भुवि । काव्यसंबन्धिनी कीर्तिः स्थायिनी निरपायिनी ॥ ३ ॥ नवोक्तिर्जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः । विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥ ४ ॥ सन्निबन्धे हि तत्काव्यं वृथा दुर्जनगर्जनम् । चन्द्रोद्गाह्नी कृते वदङ्कुरे किं विधुन्तुद ॥ ५ ॥ त एव पदविन्यासास्ता एवार्थविभूतयः । तथापि नव्यं भवति काव्यं

१ बन्धन २ भक्षिद ३ सुगमम् ४ निवेशकृद्धि ५ अन्ध दिनम् ६ उत्पादयति ७ गवेषक-

ग्रथनकौशलात् ॥ ६ ॥ सरसापि कवेर्वाणी हरिनामाङ्किता यदि । सादरं गृह्यते तज्ज्ञैः शुक्तिर्मुक्तान्विता यथा ॥ ७ ॥ काव्यस्याम्रफलस्यापि कोमलस्येतरस्य च । बन्धच्छायाविशेषेण रसोऽप्यन्यादृशो भवेत् ॥ ८ ॥ शब्दशक्त्यैव धुर्याणां सर्वदानन्दनिर्वृतिम् । काव्यविद्या श्रुतिगता स्वान्तस्यापि जीवनी ॥ ९ ॥ श्लिष्टा सभङ्गा सद्वर्ण्या निर्दोषा सद्गुणा मृदुः । नानाभङ्गीविलासा चेत्कृतिर्विकृतिरन्यथा ॥ १० ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥ ११ ॥ उभाविमौ सममुद्वीक्ष्य शीतदीधितिशेखरः । एषापि भारती भानुयुतं सीत्कृत्य नर्तति ॥ १२ ॥ अध्वनि पदग्रहपरं मदयति हृदयं न वा न वा श्रवणम् । काव्यमभिज्ञसभायां मञ्जीरं केलिवेलायाम् ॥ १३ ॥ अविदितगुणापि सुकविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् । अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥ १४ ॥ ख्यातिं गमयति सुजनः सुकविर्विदधाति केवलं काव्यम् । पुष्णाति कमलमम्भो लक्ष्म्या तु रविर्नियोजयति ॥ १५ ॥ कृतमन्दपदन्यासा विकचश्रीश्रोरुशब्दमङ्गवती । कस्य न कम्पयते कं जरेव जीर्णस्य सत्कवेर्वाणी ॥ १६ ॥ सरसा सालंकारा सुपदन्यासा सुवर्णमयमूर्तिः । आर्या तथैव भार्या न लभ्यते पुण्यहीनेन ॥ १७ ॥ सा कविता सा वनिता यस्याः श्रवणेन दर्शनेनापि । कविहृदयं विटहृदयं सरलं तरलं च सत्वरं भवति ॥ १८ ॥ भ्रमरहिता सा कचवरक्षीणा कुचवच्च सरसहिता । रसदक्षरपीयूषाधरवत्कविता महात्मना जीयात् ॥ १९ ॥ सत्पात्रोपनयोचितसर्वप्रतिनिम्बाभिनवरस्तु । कस्य न जनयति हर्षं सत्काव्यं मधुरवचनं च ॥ २० ॥ सत्सूत्रसंविधानं सदलंकारं सुवृत्तमच्छिद्रम् । को धारयति न कण्ठे सत्काव्यं माल्यमर्घ्यं च ॥ २१ ॥

१ कठिनस्येत्यर्थः २ सर्वकाल नवसौख्यम्, पक्षे,-सर्वेषां रसानामानन्दम् ३ कविता; पक्षे,-काम्यस्य शुकस्य विद्या संजीविनीत्यर्थः ४ नानार्थशब्दयुक्ता ५ पदच्छेदवैचित्र्यादनेकार्थप्रदा सती ६ कविता ७ रोगं दुरादत्वात् ८ ध्वन्यभावेऽपि यस्य ध्वनिरूपमं काव्यं तद्भिन्नमित्यर्थः; पक्षे,-ध्रुविकितद्वयम् ९ अनुप्रासमप्यर्थं धन्यमद परमुत्कृष्टो यत्र, पक्षे,-अत्यन्तचरणसंभ्रमम् १० कर्णे ११ वर्षति १२ सुतिरूल्याति, पक्षे,-चरण १३ मधुनशोभा, पक्षे,-विगता कचश्रीः केशशोभा यस्याः १४ चारवो ये शब्दभङ्गा रचनाविशेषास्तद्वती; पक्षे,-ऊरुद्विगुणवती १५ शिरः १६ भ्रमरेभ्यो मूर्खेभ्यो हिता, पक्षे,-भ्रमेण भ्रान्त्या रहिता १७ सरसोल्लासि सहिता, पक्षे,-सरसेभ्यो हिता १८ रसमधुरोभयनानन्दरमणीनाथित पीयूषं तद्वन्माधुर्यं यस्मिन्; पक्षे,-रसयुक्तानि वर्णा एव पीयूषं यस्याम् १९ स्थापनम् २० शब्दघोष- २१ दोषरहितम्

यदसेवनीयमसतामेमृतग्राय सुंवर्णविन्यासम्। सुरसार्थमय काव्य त्रिविष्टप वा सम त्रिद्व ॥ २२ ॥ सत्कविरसनाशूर्पी-निस्तुपतरशब्दशालिपाकेन । तृप्तो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधा दासी ॥ २३ ॥ काव्यसाक्षरमैत्रीर्भाजो न च कर्कशा न च ग्राम्या । शब्दा अपि पुरुषा अपि सांधर एवार्थबोधाय ॥ २४ ॥ अन्तर्गूढानेर्थानव्यञ्जयत प्रसाद-रहितस्य । सदमेस्य नदस्य च न रसं प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥ २५ ॥ आन्तरमिव बहिरिव हि व्यञ्जयितु रसमशेषत सततम् । असती सत्कविसूक्ति काचघटीति त्रय वेद ॥ २६ ॥ न ब्रह्मविद्या न च राज्यलक्ष्मीस्तथा यथेय कविता कवीनाम्। लोकोत्तरे पुसि निवेश्यमाना पुत्रीव हर्षं हृदये करोति ॥ २७ ॥ अनभ्रवृष्टि श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रम-जन्मभूमि । वैदर्भरीति कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रति-भू पदानाम् ॥ २८ ॥ सहोदरा कुङ्कुमकेसराणा भवन्ति नून कवितावि लासा । न शारदादेशमपास्य दृष्टस्तेषा यद-न्यत्र मया प्ररोह ॥ २९ ॥ नमो नम काव्यरसाय तस्मै निषिक्तमन्त पृषतापि यस्य। सुवर्णता वक्त्रमुपैति साधोर्दु-र्वर्णता याति च दुर्जनस्य ॥३०॥ अर्थो गिरामपिहित पिहितश्च कश्चित्सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभ । नान्ध्रीपयोधर इवा-तितरा प्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरा निगूढ ॥ ३१ ॥ रे रे खला शृणुत मद्वचन समस्ता स्वर्गे सुधास्ति सुलभा न तु सा भवद्भि । कुर्मस्तदत्र भवतामुपकारकारि काव्या-मृत पिबत तत्परमादरेण ॥ ३२ ॥ वाणी ममैव सरसा यदि रञ्जयित्री न प्रार्थये रसविदामवधानदानम् । सायत-नीषु मकरन्दवतीषु भृङ्गा किं मल्लिकासु परिमेचणमारभन्ते ॥ ३३ ॥ आख्यातनामरचनाचतुरस्रसधिसद्वात्वलङ्कृतिगुण सरस सुवृत्तम् । आसेदुषामपि दि कविपुगवाना तिष्ठत्य-खण्डमिह काव्यमय शरीरम् ॥ ३४ ॥ सरसपरिपक्वकर्णश्राव्य कवित्वरसायन विरसमनसा नैतु नेहामहे श्रवणान्तिकम् । मृगमदरस बिम्बौष्ठीना कठोरकुचोचित जघननिकटे क्रिमे लिम्पेज्जरन्महिषस्य क ॥ ३५॥ अमृतजलधे पाय पाय पयासि पयोधर किरति करकासाराकारा यदि स्फटिकावनी । तदिह तुलनामानीयन्ते क्षण कठिना पुन सततममृतस्यन्दोद्गारा गिर प्रतिभावताम् ॥३६॥ प्रयच्छति चमत्कृतिं विरचनाविधौ चेतस समासु पठितो भवत्यसमसाधुनादास्पदे । प्रथामुप-गतस्तनोत्यनितरामुदार यशो न पुष्यति मनोरथ कमिव काव्यचिन्तामणि ॥ ३७ ॥ समुल्लासो वाचा सरसमधु-निष्यन्दलहरी समुन्मेषद्वेषी सकलरसपोषोपजनक । न केषा-माधत्ते मनसि परितोष नवनवैर्विलासैरुन्मीलद्विकवितमधूली-परिमल ॥ ३८ ॥ यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी कुमाराणामन्त करणहरण नैव कुरुते । मदुक्तिश्चेदन्तर्मद-यति सुधीभूय सुधिया किमस्या नाम स्यादरसपुरुषा-नादरभरै ॥ ३९ ॥ परिच्छिन्नस्वादोऽमृतगुडमधुक्षौद्रपयसा कदाचिच्चाभ्यासाद्भजति ननु वैरस्यमधिकम् । प्रियाबिम्बोष्ठे वा रुचिरकविवाक्येऽप्यनवधिर्नवानन्द कोऽपि स्फुरति तु रसोऽसौ निरुपम ॥ ४० ॥ प्रसत्तेर्य पात्र तिलकयति य सूक्तिरचना य आद्य स्वादूना श्रुतिचुलुककेलेशेन मधुना । यदात्मानो विद्या परिणमति यश्चार्थवपुषा स गुम्फो वाणीना कविवृषनिषेव्यो विजयते ॥ ४१ ॥ सदा मध्ये यासामियममृतनिष्यन्दसरसा सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम्। प्रसाद ता एता धनपरिचिता केन महता महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचय ॥ ४२ ॥ नैव व्याकरणज्ञमेति पितर न भ्रातर तार्किक दूरात्सकुचि-तेव गच्छति पुनश्चाण्डालवच्छान्दसात् । मीमासानिपुण नपुसकमिति ज्ञात्वा निरस्तादरा काव्यालकरणज्ञमेत्य कविता-कान्ता वृणीते स्वयम् ॥ ४३ ॥ रम्यार्थोक्तितनूज्ज्वला रसमयप्राणा गुणोल्लासिनी चेतोरञ्जकरीतिवृत्तिकवितापाक वयो बिभ्रती । भावालकरणोचितागमवती सर्वत्र निर्दोष-ताशय्यामञ्चति कामिनीव कविता कस्यापि पुण्यात्मन ॥ ४४ ॥ निर्ह्राद क्रकचस्य किरति किं कर्णामृत चक्रकी किं वा मुञ्चति मालती परिमल पाषाणनिष्पेषणे । इत्थ तारसकर्कशा धियमसौ जल्पैर्विकल्पाकुलैरारूढ कमनीय-कान्तिदमित कार्ये कथ स्पन्दते ॥ ४५ ॥ यद्वाकृष्टसुवर्ण-सूत्रमिव यत्तद्य सुमेरोस्तटादुन्मीलत्कुरुविन्दकन्दल इव स्वच्छ पदार्थस्तु य । यत्नाप्युल्लसदशुकान्तरलसत्कान्ता-कुचान्तोपम व्यङ्ग्य यत्तदहो कवित्वमपर वाग्देवतोपघ्नम् ॥ ४६ ॥ गुम्फ पङ्कजकुड्मलद्युतिरुरस्तत्केसरोल्लासवानर्थो-ऽप्यन्तरसौरभप्रतिनिभ व्यङ्ग्य चमत्कारि यत्। द्विरेर्यद्रसिके-

१ सहृदयभिन्नानाम्, पक्षे,-पापवताम् २ अमृततुल्यम्, पक्षे,-अमृतबहुलम् ३ शोभनाक्षराणां विन्यासो ग्रथन यत्र, पक्षे-सुवर्णमयम् ४ शोभनरसार्थमधुरम्, पक्षे,-देवसमूहबहुलम् ५ मस्फोटनम् ६ निर्दोष ७ निर्दोषकाव्यास्वादेनेत्यर्थ- ८ दक्षिणपतिस्थादिरूपा ९ श्रुतिकटव, पक्षे,-क्रूरमतय १० अविदग्धप्रयुक्ता, पक्षे,-ग्राममात्रवासिन ११ व्याकरणसिद्धा, पक्षे,-निर्मलमतय- १२ अभ्यन्तरे गूढस्थितान्, पक्षे-अभ्यन्तरे स्थितान् १३ प्रतिपाद्यविषयान्, पक्षे,-पदार्थान् १४ व्यञ्जनादिव्यापानकुर्वत, पक्षे,-अप्रकटयत १५ प्रसादेन काव्यगुणेन रहितस्य, पक्षे,-निर्मलतया रहितस्य १६ काव्यस्य १७ शृङ्गारादि, पक्षे,-जलम् १८ काश्मीरदेशम् १९ अन्येषामभिमतम्, अन्यै सह विचारविनिमयो वा

१ विदुषाम् २ मुखवती ३ मानदस्य ४ गच्छति

श्चिर सहृदयैर्मुहुर्विरिमाघ्राचते तत्काव्य न पुन प्रमत्तकुकवेर्यत्किंचिदुज्जृम्भितम् ॥ ४७ ॥ निन्द्यन्ते यदि नाम मन्दमतिभिर्वक्रा कवीना गिर स्तूयन्ते न च नीरसैर्मृगदृशा वक्रा कटाक्षच्छटा । तद्वैदग्ध्यविदा सतामपि मन किं नेहते वक्रता धत्ते किं न हर किरीटशिखरे वक्रा कलामैन्दवीम् ॥ ४८ ॥ सानन्दप्रमदाकटाक्षविशिखैर्येषा न भिन्न मनो ये संसारसमुद्रपातविधुरेष्वन्येषु पोतायितम् । यैर्दुर्वारसरस्वतीविलसित द्वित्रै पदैर्गुम्फित तेषामप्युपरि स्फुरन्ति मतय कस्यापि पुण्यात्मन ॥ ४९ ॥ वाणि त्वत्पदपद्मरेणुकणिका या स्वान्तभूमि सता सप्राप्ता कविनाल्लता परिणता सैवेयमुज्जृम्भते । तत्कर्णेऽपि चिराय यत्किसलय सूक्तापदेश शिर स्पर्शितपारिजातकलिकागुच्छे विधत्ते पदम् ॥ ५० ॥

---

## नाट्यप्रशंसा

प्रत्यङ्गमङ्कुरितसर्वरसावतारनव्योल्लसत्कुसुमराजिविराजिबन्धम् । धर्मेतराशुरिव वक्रतयातिरम्य नाट्यप्रबन्धमतिमञ्जुलसविधानम् ॥ १ ॥ देवानामिदमामनन्ति मुनय कान्त क्रतु चाक्षुष रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्त द्विधा । त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरित नानारस दृश्यते नाट्य भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येक समाराधनम् ॥ २ ॥

---

## कुकाव्यनिन्दा

किं तेन किल काव्येन भृत्यमानस्य यस्य ता । उदधेरिव नायान्ति रसामृतपरम्परा ॥ १ ॥ किं तेन काव्यमधुना प्राणिता रसनिर्झरै । जडात्मानोऽपि नो यस्य भवन्त्यङ्कुरितान्तरा ॥ २ ॥ यदा प्रकृत्यैव जनस्य रागिणो भृश प्रदीप्तो हृदि मन्मथानल । तदात्र भूय किमनर्थपण्डितै कुकाव्यहव्याहुतयो निवेशिता ॥ ३ ॥ तत्किं काव्यमनल्पपीनमधुरस्तुत्योपि यद्वद्गत मात्सर्यावृतचेतसा रसवशादप्युद्धृति लाभम् । कम्प मूर्ध्नि करोत्युन्मदमक्षि बाष्पाविले लोचने अप्याकर्णितवस्तुकीर्तनपरां वाच करालम्बनम् ॥ ४ ॥ या साधूनिव साधुवादमुखरा मात्सर्यभूतानपि प्रोच्चैर्नो कुरुते सतां मतिमतां दृष्टिर्न सा भारती । या याता श्रुतिगोचर च सहसा हर्षोल्लसत्कपोलस्थिर्यतोऽपि न मुक्ताप्यवलम्बिता किं कवीना गिर ॥ ५ ॥

---

## सामान्यकविप्रशंसा

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धा कवीश्वरा । नास्ति येषां यश काये जरामरणज भयम् ॥ १ ॥ सम्सारे हेतुयुक्तानि य पठत्यविशङ्कित । स कविस्तानि काव्यानि काव्ये तस्य परिश्रम ॥ २ ॥ सुकवे शब्दसौभाग्य सुकविर्वेत्ति नापर । कल्याणवन जानाति पर कङ्कणचिननाम् ॥ ३ ॥ सन्ति श्वान इवासख्या जातिभाजो गृहे गृहे । उत्पादका न बहव कवय शरभा इव ॥ ४ ॥ कवय परितुष्यन्ति नेतरे कविसूक्तिभि । न ह्यकूपारवत्कूपा वर्धन्ते विधुकान्तिभि ॥ ५ ॥ कवीना मानस नौमि तरन्ति प्रतिभाम्भसि । यत्र हंसवयासीव भुवनानि चतुर्दश ॥ ६ ॥ अपूर्वो भाति भारत्या काव्यामृतफले रस । चर्वणे सर्वसामान्ये स्वादुवित्केवल कवि ॥ ७ ॥ उत्फुल्लगल्लैरालापा क्रियन्ते दुर्मुखै सुखम् । जानाति हि पुन सम्यक्कविरेव कवे श्रमम् ॥ ८ ॥ ते धन्यास्ते महात्मानस्तेषा लोके स्थित यश । यैर्निबद्धानि काव्यानि ये वा काव्येषु कीर्तिता ॥ ९ ॥ अमृतोन्मेषणे राग कुर्वन्त्युरगवर्जना । कविगिरश्चन्मान्यमिन्द्रसङ्गादिवृत्तवत् ॥ १० ॥ काव्यमय्यो गिरो यावच्चरन्ति विशदा भुवि । तावत्सारस्वत स्थान कविरासाद्य तिष्ठति ॥ ११ ॥ औचित्यपदविन्यासरचना सरसा कवे । बुधो यदि समीपस्थो न कुंजमा पुरो यदि ॥ १२ ॥ कवि करोति पद्यानि लालयत्युत्तमो जन । तरु प्रसूते पुष्पाणि मरुद्वहति सौरभम् ॥ १३ ॥ कवि करोति काव्यानि स्वाद जानन्ति पण्डिता । सुन्दर्या अपि लावण्य पतिर्जानाति नो पिता ॥ १४ ॥ कवि पिता पोषयति पालको रसिक पति । कवितायुवतेर्नून सोदरास्तु विवेकिन ॥ १५ ॥ तरन्ति सर्वेऽपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि । मार्मिक को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥ १६ ॥ साध्वीव भारती भाति सूक्तिसद्व्रतचारिणी । आम्नाय स्तुसदर्शप्रदिस्क्षा महाकवे ॥ १७ ॥ कतिपयनिमेषवर्तिनि जन्मजरामरणविह्वले जगति । कल्पान्तकोटिबन्धु स्फुरति कवीना यश प्रसर ॥ १८ ॥ कविगङ्गामृततीर्थस्नानै पूता भृश यशोदेहा । येषा त एव भूपा जीवन्ति मृता पृथैवान्ये ॥ १९ ॥ काव्यप्रपञ्चेषु रचयति काव्य न सारविज्ञानाति । तरव फलानि सुवते विन्दति सारं पतङ्गसमुदाय ॥ २० ॥ निर्गुणोऽपि काव्यबन्ध साधूना मानस गत स्वदते । पुष्पाणोऽपि सुवर्णमूषमान श्रुति हरति ॥ २१ ॥ विद्वत्कवय कवय केवलकवयस्तु केवल कपय । कुलजा या सा जाया केवलजाया तु केवल माया

१ कोमलशब्दैर् २ कुसुमितीर्षि

२ स्वर्गदार ३ समुद्र ४ अनेकरूपाणि; पाठा.-विष्णुपदम् भाषाजनिष्ये ५ शङ्करादिरससहिता; पाठा.-दुर्मनसा ६ कव नि; पाठा.-सुरस ७ पण्डित; पाठा सुभग ८ नीच; पाठा.-दु ९ न्मी तथा अन्य वध महत् स्पर्श- १० लोचनम् ११ कीर्तिप्रकाश १२ निन, नियु- १३ छायेंभिः-

॥ २२ ॥ अवय केवलकवय कीरा स्यु केवल धीरा । वीरा पण्डितकवयस्तानवमन्ता तु केवल गवय ॥ २३ ॥ अहमपि परेऽपि कवयस्तथापि परमन्तर परिज्ञेयम् । ऐक्य रलयोरपि यदि तत्किं करभायते कलम ॥ २४ ॥ दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिर कथमिव कवयो न ते वन्द्या ॥ २५ ॥ यास्यति सज्जनहस्त रमयिष्यति त मनेच निर्दोषा । उत्पादितयापि कविस्ताम्यति कथया दुहित्रेव ॥ २६ ॥ शीलाविज्जामारलामोरिकाद्या काव्य कर्तुं सन्तु विज्ञा स्त्रियोऽपि । विद्या वेत्तु वादिनो निर्विजेतु दातु वक्तु य प्रवीण स वन्द्य ॥२७॥ सहृदया कविगुम्फनिकासु ये कतिपया त इमे न विशृङ्खला । रसमयीपु लतास्विव षट्पदा हृदयसारजुषो न मुखस्पृश ॥२८॥ लङ्कापते सकुचित यशो यत्कीर्तिपात्र रघुराजपुत्र । स सर्व एवादिकवे प्रभावो न कोपनीया कवय क्षितीन्द्रै ॥ २९ ॥ जयति ते पञ्चमनादमिव चित्रोक्तिसदर्भविभूषणेपु । सरस्वती यद्वदनेपु नित्यमाभाति वीणामिव वादयन्ती ॥ ३० ॥ कुण्ठत्वमायाति गुण कवीना साहित्यविद्याश्रमवर्जितेपु । कुर्यादनार्द्रेपु किमङ्गनाना केशेपु कृष्णागुरुधूपवास ॥ ३१ ॥ महीपते सति न यस्य पार्श्वे कवीश्वरास्तस्य कुतो यशासि । भूपा कियन्तो न बभूवुरुर्व्यां नामापि जानाति न कोऽपि तेपाम् ॥ ३२ ॥ किं चारुचारित्रविलासशून्या कुर्वन्ति भूपा कविसग्रहेण । किं जातु गुञ्जाफलभूपणाना सुवर्णकारेण वनेचराणाम् ॥३३॥ प्रतीयमान पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीपु महाकवीनाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तमाभाति लावण्यमिवाङ्गनाया ॥ ३४ ॥ कवेरभिप्रायमशब्दगोचर स्फुरन्तमार्द्रेपु पदेपु केवलम् । वदद्भिरङ्गै कृतरोमविक्रियैर्जनस्य तूष्णींभवतोऽयमञ्जलि ॥ ३५ ॥ स्वप्रज्ञया कुञ्चिकयेव कश्चित्सारस्वत धकिमभङ्गिभाजम् । कवीश्वर कोऽपि पदार्थकोशमुद्धाट्य विश्वाभरण करोति ॥ ३६ ॥ तर्केपु कर्कशतरा स्फुरथापि पुसा काले भवन्ति मृदव कवितासु वाच । दैत्येन्द्रशैलकुलिश दयिताकपोले नाथस्य कोमलमुदाहरण नख न ॥ ३७ ॥ ख्याता नराधिपतय कविसश्रयेण राजाश्रयेण च गता कवय प्रसिद्धिम् । राज्ञा समोऽस्ति न कवे परमोपकारी राज्ञो न चास्ति कविना सदृश सहाय ॥ ३८ ॥ तेऽनन्तवाङ्मयमहार्णवदृष्टपारा सायानिका इव महाकवयो जयन्ति । यत्सूक्तिपेलवलवङ्गलवैरवैमि सन्त सद सु वदनान्यधिवासयन्ति ॥ ३९ ॥ त्रैलोक्यभूपणमणिर्गुणगर्वगुरुकश्चकास्ति कविता सविता द्वितीय । शसन्ति यस्य महिमातिशय शिरोमि पादग्रह विदधत पृथिवीभृतोऽपि ॥ ४० ॥ शब्दार्थमात्रमपि ये न विदन्ति तेऽपि या मूर्च्छनामिव मृगा श्रवणे पिबन्त । सरुद्धसर्वकरणप्रसरा भवन्ति चित्रस्थिता इव कवीन्द्रगिर नुमस्ताम् ॥ ४१ ॥ स्फारेण सौरभभरेण क्रिमेणनाभेस्तद्धानसारमपि सारमसारमेव । सत्सौमनस्यमपि न पुष्यति सौमनस्य प्रस्यन्दते यदि मधुद्रवमुक्तिदेवी ॥ ४२ ॥ अपि मुदमुपयान्तो वाग्विलासै स्वकीये परभणितिपु तृप्तिं यान्ति सन्त कियन्त । निजधनमकरन्दस्यन्दपूर्णालवालकलशसलिलसेक नेहते किं रसाल ॥ ४३ ॥ पदव्यक्तिव्यक्तीकृतसहृदयानन्दसरणौ कवीना काव्ये न स्फुरति बुधमानस्य धिषणा । नवक्रीडावेशव्यसनपिशुनो य कुलवधूकटाक्षाणा पन्था स खलु गणिकानामविषय ॥ ४४ ॥ अय मे वाग्गुम्फो विपदपदवैदग्ध्यमधुर स्फुरद्बन्धो वन्ध्यो जडहृदि कृतार्थ कविहृदि । कटाक्षो वामाक्ष्या दरदलितनेत्रान्त गलित किशोरे नि सार स तु किमपि यून स्थगयति ॥४५॥ मद्युक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधिय किमस्या नाम सार्दैरसपुरुषानादरभरै । यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी कुमाराणामन्त करणहरण नैव कुरुते ॥ ४६ ॥ भुजतरुवनच्छाया येषा निषेव्य महौजसा जलधिरशना मेदिन्यासीदसावकुतोभया । स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रह प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नम कविकर्मणे ॥ ४७ ॥ यदि प्रभुरुदारधी सुरसकाव्यकौतूहलस्तथैव च सभासदा सदसि तद्गुणग्राहिण । सुवर्णसदलङ्कृतिर्म्रति तत्र नृत्योद्यता मदीयरसनानटी रसघटीयमानदभू ॥ ४८ ॥ वदन्तु कतिचिद्धठात्फछठेति वर्णाञ्छठा घट पट इतीतर पटु रटन्तु वाक्पाटवात् । वय बकुलमञ्जरीगलदमन्दमाध्वीझरीधुरीणपदरीतिभिर्भणितिभि प्रमोदामहे ॥ ४९ ॥ हे राजानस्त्यजत सुकविप्रेमबन्धे विरोध शुद्धा कीर्ति स्फुरति भवता नूनमेतत्प्रसादात् । तुष्टैर्बद्ध तदलघु रघुस्वामिन सच्चरित्र क्रुद्धैर्नीतस्त्रिभुवनजयी हास्यमार्गं दशास्य ॥ ५० ॥ अर्थान्केचिदुपासते कृपणवत्केचित्त्वलकुर्वते वेश्यावत्खलु धातुवादिन इवोद्बध्नन्ति केचिद्रसान् । अर्थालङ्कृतिसद्रसद्रवमुचा वाचा प्रशस्तिस्पृशा कर्तार कवयो भवन्ति कतिचित्पुण्यैरगण्यैरिह ॥ ५१ ॥ मन्द निक्षिपते पदानि परित शब्द समुद्वीक्षते

---

१ वाल्मीके- २ 'चार्वी' इति लोच

१ कविता २ तोषयति ३ नीरस ४ शोभना यश्शागि, पक्ष,–हेम ५ काव्यरम, पक्ष,–उदकम् ६ वैयाकरणा ७ नैयायिका ८ द्रव्यम्; पक्षे,–काव्यार्थान् ९ भूषणानि, पक्षे,–काव्यालकरणानि १० पारद, पक्ष,–काव्यरस ११ सुमिष्टतादीनि, पक्ष,–पादनिक्षेपे चरणान् १२ शब्द शुद्धो वापशब्दो वति सम्यग्विचारयति, पक्षे,–ध्वनिमाकर्णयति

नानार्थाहरणं च कोऽङ्गति सुदोल्लकारमाकर्षति । आदत्ते सकलं सुवर्णनिचयं धत्ते रसान्तर्गतं दोषान्वेषणतत्परो विजयते चोरोपमः सत्कविः ॥ ५२ ॥ स्वेच्छाभङ्गुरभाग्यमेघतडितः शास्या न रोद्धुं श्रियः प्राणानां सततं प्रयाणपटहश्रद्धा न विश्राम्यति । त्राणं येऽत्र यशोमये वपुषि वः कुर्वन्ति काव्यामृतैस्तानाराध्य गुरूनिवधत्त सुकवीन्निर्गर्वमुर्वीश्वराः ॥ ५३ ॥ कल्याणं भगवत्कथाकथनतः काव्यं विधातुं कवेस्तस्यैवाङ्गनया क्वचिद्रचयतः शृङ्गारवीरान्विकम् । को दोषो भविता यदत्र कविताशीलैः समाश्रीयते पन्था व्यासवैमुखराश्रुतिभिनवमव्यादिषु प्रेरितः ॥ ५४ ॥ ते भूमीपतयो जयन्ति नतयो येषां द्विषद्भूभृतां ते वन्द्या यतयो विशन्ति मतयो येषां परं ब्रह्मणि । ते श्लाघ्याः कवयो वयोमदभरव्याजृम्भमाणाङ्गनादृक्पाता इव तोषयन्ति हृदयं येषां गिरः सञ्चयाः ॥ ५५ ॥ भूतावेशनिवेशिताशय इव श्लोकं करोत्यातु यः श्लाघ्यते कविरद्भुतोऽयमिति तं मिथ्या जना विक्षिताः । द्विवाण्यैर पुनः पदानि रचयन्पश्चात्समालोचयन्दूरं यः कविता निनीषति कविः कामीव स स्तूयताम् ॥ ५६ ॥ सत्यं सन्ति गृहे गृहेऽपि कवयो येषां वचश्चातुरी स्वे हर्म्ये कुलकन्यकेव लभते स्वल्पैर्गुणैर्गौरवम् । दुष्प्रापः स तु कोऽपि कोविदमतिर्यद्वाग्ममग्राहिणा पण्यस्त्रीव कलाकलापकुशला चेतांसि हर्तुं क्षमा ॥ ५७ ॥ धन्यास्ते कवयो यदीयरसनास्फुरद्भ्रमचारिणी धावतीव सरस्वती द्रुतपदन्यासेन निष्क्रामति । अस्माकं रसविच्छिले पथि गिरां देवी नवीनोदयत्पीनोत्तुङ्गपयोधरेव युवतिर्मान्थर्यमालम्बते ॥ ५८ ॥ साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यासग्रहग्रन्थिले तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती । शय्या वास्तु मृदूत्तरच्छदपटा दर्भाङ्कुरैरास्तृता भूमिर्वा हृदयंगमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ॥ ५९ ॥ येषां कामकराव्यकौशलकलालीलावती भारती तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते । यैः कान्ताकुचमण्डले कररुहाः सानन्दमारोपितास्तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भशिखरे नारोपणीयाः शराः ॥ ६० ॥ तर्के कर्कशवक्रशास्त्रगहने या निष्ठुरा भारती सा काव्ये मृदुलोक्तिभारसुरभी स्यादत्र मे कोमला । या प्रायः प्रियविप्रयुक्तवनिताहृत्कर्तनं कृतगः प्रेयोगाढरतिर्यौवने न मृदुला सा किं प्रसूनावली ॥ ६१ ॥ मातङ्गीमिव माधुरीं ध्वनिविदो नैव स्पृशन्त्युत्तमां व्युत्पत्तिं कुलकन्यकामिव रसोन्मत्ता न पश्यन्त्यमी । कस्तूरीघनसारसौरभसुहृद्व्युत्पत्तिमाधुर्ययोर्योगः कर्णरसायनं सुकृतिनः कस्यापि संजायते ॥ ६२ ॥ यन्मारस्मरवैभवं गुरुकृपापीयूषपाकोद्भवं तल्लभ्यं कविनैव नैव हठतः पाठप्रतिष्ठाजुषाम् । कासारं दिवसं वसन्नपि पयःपूरं परं पङ्किलं कुर्वाणः कमलाकरस्य लभते किं सौरभं सैरिभः ॥ ६३ ॥ अस्थाने गमिता लयं हतधिया वाग्देवता कल्पते धिक्काराय पराभवाय महते तापाय पापाय वा । स्थाने तु व्ययिता सतां प्रभवति प्रख्यातये भूतये चेतोनिर्वृतये परोपकृतये प्रान्ते शिवावाप्तये ॥ ६४ ॥ वल्मीकप्रभवेण रामनृपतिर्व्यासेन धर्मात्मजो व्याख्यातः किल कालिदासकविना श्रीविक्रमाङ्को नृपः । भोजश्चित्तपबिल्हणप्रभृतिभिः कर्णोऽपि विद्यापतेः ख्यातिं यान्ति नरेश्वराः कविवरैः स्फारैर्न भेरीरवैः ॥ ६५ ॥ येऽप्यासन्निभकुम्भशायितपदा येऽपि श्रियं लेभिरे येषामप्यवरोधपुरा युवतयो गेहेष्वहश्चन्द्रिका । तांल्लोकोऽयमवैति लोकतिलकान्स्वप्नेऽप्यजातानिव भ्रातः सत्कविकृत्यं किं स्तुतिशतैरन्धं जगत्त्वां विना ॥ ६६ ॥ मौलौ मन्दारदामभ्रमदलिपटलीकाकली श्रोणिबिम्बे कूजत्काञ्चीकलापं चरणकमलयोर्मञ्जुमञ्जीरशिञ्जाम् । उत्सङ्गे वीणगीतिं स्तनमुकुलमसृणं वल्लकीपक्ष्म वा यत्काव्ये दत्तवर्णा शिव शिव मनुते भारती भारमेव ॥ ६७ ॥ कस्याचिद्वाचि वैश्चिद्यतु यदि विहितं दूषणं दुर्दुरूढैर्दिष्ट्या किं नस्तदा स्यात्प्रथितगुणवतां काव्यकोटीश्वराणाम् । वाहाश्चन्द्रघनाहाधिकविहितजवाः पद्यपाश्चान्ध्यगवज्ञा का हानिः शरणाहक्षितिपकुलमणेरश्वकोटीश्वरस्य ॥ ६८ ॥

१ कनक धनिकानामनेकधानां संवादनम्, पक्षे-सुवर्णरूप्यादीनां हरणम्. २ स्फटिक. ३ उत्सादनादारम्; पक्षे-कङ्कणादिभूषणम्. ४ सुरविरचनानां धावनम्, पक्षे-हलनवलनम्. ५ शृङ्गारादिरसमिश्रम्; पक्षे-स्वा पूर्वी स्पर्शनम्. ६ काव्यदोषाणां गवेषणम्, पक्षे-चौरा राज्ञि स्वमानवत्ता भ्रमन्ति. ७ मधुपरा पूर्वा मना द्वे स्पन्दना मन्दीव नवभवा कामीति. ८ विरहिण. ९ दुर्जनसमूह.

---

## विशिष्टकविप्रशंसा

### अमरसिंहः

प्रयोगव्युत्पत्तौ प्रतिपदविशेषार्थकथने प्रसत्तौ गाम्भीर्ये रसवति च काव्यार्थरचने । अगम्यायामन्यैर्दिशि परिणतावर्थवचसो मतं चेदस्माकं कविरमरसिंहो विजयते ॥ १ ॥

### कालिदासः

कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी । पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु । प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ ३ ॥ कविरमरः कविरचलः कविरभिनन्दश्च कालिदासश्च । अन्ये कवयः कपयश्चापलमात्रं परं दधति ॥ ४ ॥ वयमपि कवयः कवयः कवयोऽपि च कालि

१ मधुर. २ मधिप. ३ गुरु.

दाराद्या । इष्टदो भवन्ति इष्टदश्चिन्तामणयोऽपि द्दा इष्टद ॥ ५ ॥ साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये । शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ ६ ॥ पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥ ७ ॥

### गणेश्वरः

गणेश्वरकवेर्वचोभिरुच्चैकथाचसन्ततेः प्रसन्नगिरिनन्दिनीचरणपङ्कजं ध्यायत । तथा जयति भारती भगवती यथा सा सुधा सुधीभवति शुभ्रुवामधरमाधुरी म्लायति ॥ ८ ॥

### गुणाढ्यः

शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा । धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥ ९ ॥ समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना । हरलीलेव लोकस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥ १० ॥ अतिदीर्घजीविदोषाद्व्यासेन यशोऽपहारितं हन्त । कैर्नोच्येत गुणाढ्यः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥ ११ ॥

### गोविन्दराज

इन्दुप्रभारसविदं विहग विहाय कौरावे स्फुरसि भारति का रतिस्ते । आघ्र यदि श्रयसि जल्पतु कौमुदीनां गोविन्दराजवचसां च विशेषमेव ॥ १२ ॥

### जगन्नाथपण्डितः

कवयति पण्डितराजे कवयन्त्यन्येऽपि विद्वांस । नृत्यति पिनाकपाणौ नृत्यन्त्यन्येऽपि भूतवेताला ॥ १३ ॥ माधुर्यैरपि धुर्यैर्द्राक्षाक्षीरेक्षुमाक्षिकादीनाम् । वन्द्यैव माधुरीय पण्डितराजस्य कवितायाः ॥ १४ ॥ गिरां देवी वीणागुणरणनहीनादरकरा यदीयानां वाचाममृतमयमाचामति रसम् । वचस्तस्याकर्ण्य श्रवणसुभगं पण्डितपतेरधुन्वन्मूर्धानं नृपशुरथवाय पशुपति ॥ १५ ॥ मधु द्राक्षा साक्षादमृतमथ वामाधरसुधा कदाचित्केषाचित्खलु हि विदधीरन्नपि मुदम् । ध्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितिः ॥ १६ ॥

### जयदेवः

साध्वी माध्वीक चिन्ता न भवति भवत शर्करे कर्कशासि द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत मृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते । माकन्द क्रन्द कान्ताधर धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं यावच्छृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥ १७ ॥

### ज्योतिरीशः

यश्चत्वारि शतानि मध्यघटनालङ्कारभाञ्जि द्रुतं श्लोकानां निरधाति कौतुकवशादेकाह्नमात्रे कविः । ख्यातः क्ष्मातलमण्डलेष्वपि चतुःषष्टेः कलानां निधिः सङ्गीतागमनागरो विजयते श्रीज्योतिरीशः कृती ॥ १८ ॥

### दण्डी

जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत् । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥ १९ ॥ त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणा । त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ २० ॥

### द्रोण

सरस्वतीपवित्राणां जातिस्तत्र न देहिनाम् । व्यासस्पर्धी कुलालोऽभूद्यद्द्रोणो भारते कवि ॥ २१ ॥

### धनदः

यथैव वाग्देवी शुकविघुरवागव्यसनिनी कुहूकण्ठीकण्ठे विलसति तथा वेदनवधि । तदा भूमीभागे निरुपमतमं किंचिदिव या समाधत्ते साम्यं धनदभणितीनां मधुरिमा ॥ २२ ॥

### नरहरिः

यशोधानिधेर्यदा नरहरेर्वचो वर्ण्यते तदा गतमदा मदालसमरालबालास्वरा । न विभ्रमचकोरीभवति चाधरी माधुरी सुधाकरसुधाझरीमधुकथा वृथा जायते ॥ २३ ॥

### प्रवरसेनः

कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला । सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ २४ ॥

### बाणः

हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः । भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥ २५ ॥ शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरुच्यते । शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥ २६ ॥ जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि । प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥ २७ ॥ श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरेऽलङ्कारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने । आ सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवीचातुरीसंचारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥ २८ ॥

### बिह्लण

बिन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रसरणिः कर्ता शिरोबिन्दुकः कर्मेति

---

१ साभिप्रायम् २ रसोत्कर्षाधायकरमणीयगुणवद् ३ शास्त्रज्ञत्वादि ४ अच्चर्वी ५ कामोद्दीपिका; पक्षे,-भस्मीकृतमदना ६ वर्णितगौरीप्रसाधनव्यापारा; पक्षे,-अलङ्कृता पार्वती यया ७ गुणाढ्यकृतो ग्रन्थः ८ जीवितम् ९ द्राक्षा १० हे मधो ११ आम्रो ! १२ कुरु १३ सर्वतः

१ कुमुदवदुज्ज्वला; पक्षे,-कुमुदो नाम कपिः शोभते यत्र २ दिगन्तरे पक्षे,-समुद्रस्य परभूतप्रदेशे, ३ वानरविशेष ; पक्षे,-सेतुबन्ध ४ द्रुपदपुत्री ५ यथा 'रावणः सीतां जहार' इति वाक्ये 'रावण' इति पदं बिन्दुद्वन्द्व (विसर्ग) युक्तं कर्तृ, 'सीता' इति शिरोबिन्दु (अनुस्वार) युक्तं कर्म एवमेव कर्तृकर्मपदे सर्वत्र भवत इति बिह्लणमतो जनः

प्रतिबोधिना वयमिदो ये येऽपि तेभ्यो नमः । ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणत्रुट्यत्कलङ्कैर्गिरामुल्लेखैः कवयन्ति बिह्लणकविस्तेष्वेव संनह्यति ॥ २९ ॥

### भट्टारहरिचन्द्र

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः । भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ ३० ॥

### भवभूति

सुकविद्वितयं मन्ये निखिलेऽपि महीतले । भवभूतिः शुकश्चायं वाल्मीकिस्तु तृतीयकः ॥ ३१ ॥ भवभूतेः संबन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति । एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥ ३२ ॥ रत्नावलीपूर्वकमन्यदास्तामसीमभोगस्य वचोमयस्य । पयोधरस्येव हिमाद्रिजायाः परं विभूषा भवभूतिरेव ॥ ३३ ॥

### भास

सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ ३४ ॥

### मयूर

तावत्कविविहंगानां ध्वनिर्लोकेषु शस्यते । यावन्नो विशति श्रोत्रे मयूरमधुरध्वनिः ॥ ३५ ॥ दर्पं कविभुजंगानां गता श्रवणगोचरम् । विषविद्येव मायूरी मायूरी वाङ्निकृन्तति ॥३६॥

### मातङ्गदिवाकर

अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः । श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥ ३७ ॥

### मुरारि

भवभूतिमनादृत्य निर्वाणमतिना मया । मुरारिपदचिन्तायामिदमाधीयते मनः ॥ ३८ ॥ मुरारिपदभक्तिश्चेत्तदा माघे रतिं कुरु । मुरारिपदभक्तिश्चेत्तदा माऽघे रतिं कुरु ॥ ३९ ॥ देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः । अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥ ४० ॥

### रत्नखेटदीक्षित

विपश्चितामपश्चिमे विशदकेलिनिश्चले सपत्नजित्यवव्रतस्तु रत्नखेटदीक्षिते । बृहस्पतिः क जल्पति प्रसर्पति क सर्पराडसमुखस्तु षण्मुखः सुदुर्मुखश्चतुर्मुखः ॥ ४१ ॥

### राजशेखर

बभूव वल्मीकभवः कविः पुरा ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम् । स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स वर्तते संप्रति राजशेखरः ॥ ४२ ॥ पातुं श्रोत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां संमतां व्युत्पत्तिं परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं रसस्रोतसः । भोक्तुं स्वादु फलं च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कौतुकं तद्भ्रातः शृणु राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥ ४३ ॥

### वाल्मीकि

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् । चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥ ४४ ॥ सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला । नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥ ४५ ॥ योगीन्द्रश्छन्दसां स्रष्टा रामायणमहाकविः । वल्मीकजन्मा जयति प्राच्यः प्राचेतसो मुनिः ॥ ४६ ॥ लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते । ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ ४७ ॥ आदिकवी चतुरास्यौ कमलजवल्मीकजौ वन्दे । लोकश्लोकविधात्रोर्ययोर्भिदा लेशमात्रेण ॥ ४८ ॥ तमपि मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचाम् । सुरलोकादवतारश्रान्तरखेदच्छिदं वन्दे ॥ ४९ ॥ विहितघनालंकारं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् । शक्रायुधमिव वक्रं वल्मीकभुवं मुनिं नौमि ॥ ५० ॥ सति काकुत्स्थकुलोन्नतिकारिणि रामायणेऽपि किं काव्यम् । रोहति कुल्या गङ्गापूरे किं बहुरसे वहति ॥ ५१ ॥ भास्वद्दशरथसकीर्तिरमणीरङ्गप्रसङ्गस्तनद्वन्द्वादिप्रथमध्वनिर्विजयते वल्मीकजन्मा मुनिः । पीत्वा यद्वदनेन्दुमण्डलगलत्काव्यामृताब्धेः किमप्याकल्पं कविनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी चर्चति ॥ ५२ ॥

### विजया

सरस्वतीव कार्णाटी विजयाङ्का जयत्यसौ । या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥ ५३ ॥

### विज्जका

नीलोत्पलदलश्यामां विज्जकां मामजानता । वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ ५४ ॥

---

१ सुकविः—शब्दशरसमूहः, पक्षे,—चरणः. २ मनोहरः; पक्षे,—मुक्ताहारैर्युक्तः. ३ अक्षराणि; पक्षे—ब्राह्मणादिजातयः. ४ स्थितिर्यस्य. ५ नगेन्द्रकन्या. ६ सरस्वती. ७ भवभूतिकृते करुणारसप्रधाने नाटके उत्तररामचरितसंज्ञके. ८ अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्' इति पद्य. ९ नाटकाचार्यैः पक्षे—वास्तुविद्याज्ञैः. १० प्रस्तावना, पक्षे,—प्रासादगृहविशेषैः. ११ नाटकाङ्गविशेषैः, पक्षे—ध्वजैः. १२ शिखिवर्गम्, पक्षे—दर्पमानं कविम्. १३ विष्णु, पक्षे—कविविशेषः. १४ माघकाव्ये. १५ अघे पातके मा प्रीतिं कुरु इत्यर्थः. १६ मन्दराद्रिः. १७ पूर्व इत्यर्थः.

१ साधवः. २ दूषणो राक्षसविशेषः, पक्षे—काव्यदोषः. ३ खरो राक्षसविशेषः, पक्षे—कर्कशाक्षरम्. ४ वाल्मीकिव्यासादीनाम्. ५ ले लकारे अक्षरमात्रयोगेन लोकश्लोकयोर्भेदः, पक्षे,—किंचिन्मात्रम्. ६ विहिता घना बहवोऽलंकारा उपमादयो येन तम्, पक्षे,—विहितं घनानां मेघानामलंकरणं येन तम्. ७ विचित्रा वर्णानामक्षराणामावली पङ्क्तिस्तन्मयं स्फुरणं स्फूर्तिर्यस्य तम्, पक्षे,—वर्णा नीलपीतादयस्तत्पङ्क्तिविकारस्फुरणमुत्पत्तिर्यस्य तम्. ८ वक्रोक्तिकुशलम्; पक्षे,—वक्रं कुटिलम्. ९ वाल्मीकिम्; पक्षे,—वल्मीकाज्जातम्. १० इन्द्रधनुषोऽपि तत्र वल्मीकात्प्रादुर्भाव इति लौकिकम्, 'वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य' इति च मेघदूते.

### व्यास

नम सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे । चक्रे पुण्य सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ५५ ॥ अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरि । अभाललोचन शम्भुर्भगवान्बादरायण ॥ ५६ ॥ श्रवणाञ्जलिपुटपेय विरचितवान् भारताख्यममृत य । तमहमरागमतृष्ण कृष्णद्वैपायन वन्दे ॥ ५७ ॥ व्यासगिरा निर्यास सार विश्वस्य भारत वन्दे । भूषणतयेव सज्ञा यदङ्किता भारती वहति ॥ ५८ ॥

### शाकल्यमल्ल

एकोऽभूत्पुलिनात्ततस्तु नलिनाच्चान्योऽपि नाकोरभूत्त्राच्यास्ते त्रय एव दिव्यकवयो दीव्यन्तु देव्या गिरा । अर्वाचो यदि गद्यपद्यरचनाचातुर्यमात्युद्धतास्तान्सर्वाननतिशय्य खेलतितरा शाकल्यमल्ल कवि ॥ ५९ ॥

### सातवाहन

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहन । विशुद्धजातिभि कोश रत्नैरिव सुभाषितै ॥ ६० ॥

### सुदर्शन

न मुग्धदयितावरे न विषभाजि रत्नाकरे न राहुमुखकोटरे न किल तार्क्ष्यपक्षान्तरे । सुदर्शनकवीश्वर रसिकचक्रचूडामणौ गुणौकसि सुधा बुधास्त्यजत सान्द्रचन्द्रभ्रमम् ॥ ६१ ॥

### सुबन्धु

कवीनामगलद्दर्पो नून वासवदत्तया । शक्त्येव पाण्डुपुत्राणा गतया कर्णगोचरम् ॥ ६२ ॥

### कविवृन्दम्

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिन पदलालित्य माघे सन्ति त्रयो गुणा ॥ ६३ ॥ माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे । स्मरन्तो भारवेरेव कवय कपयो यथा ॥ ६४ ॥ श्रीरामायणभारतबृहत्कथाना कवीन्नमस्कुर्म । त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्भिन्ना ॥ ६५ ॥ प्राचेतसव्यासपराशराद्या प्राच्य कवीन्द्रा जगदर्चितास्ते । गोष्ठी नवीनापि महाकवीना पूज्या गुणैर्भुवनोपकर्त्री ॥ ६६ ॥ धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासा । ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥ ६७ ॥ यस्याश्चोरश्चिकुरनिकर कर्णपूरो मयूरो भासो हास कविकुलगुरु कालिदासो विलास । हर्षो हर्षो हृदयवसति पञ्चबाणस्तु बाण केषा नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥ ६८ ॥ भासो रामिलसोमिलौ वररुचि श्रीसाहसाङ्क कविर्मेण्ठो भारविकालिदासतरला स्कन्द सुबन्धुश्च य । दण्डी बाणदिवाकरौ गणपति कान्तश्च रत्नाकर सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥ ६९ ॥ वाच पल्लवयत्युमापतिधर सदर्भशुद्धिं गिरा जानीते जयदेव एव शरण श्लाघ्यो दुरूहद्रुते । शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुत श्रुतिधरो धोयीकविक्ष्मापति ॥ ७० ॥ माघश्चोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारवि सारविद्य श्रीहर्ष कालिदास कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराज । श्रीदण्डी डिण्डिमाख्य श्रुतिमुकुटगुरुर्भल्लटो भट्टबाण ख्याताश्चान्ये सुबन्ध्वादय इह कृतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति ॥ ७१ ॥

---

## कुकविनिन्दा

अप्रगल्भा पदन्यासे जननीरागहेतव । सन्त्येके बहुलालापा कवयो बालका इव ॥ १ ॥ कविभिर्नृपसेवासु चित्तालङ्कारकारिणी । वाणी वेश्येव लोभेन परोपकरणीकृता ॥ २ ॥ अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनै । अनाख्यात सता मध्ये कविश्चौरो विभाव्यते ॥ ३ ॥ प्राय कुकवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टय । कोकिला इव जायन्ते वाचाला कामकारिण ॥ ४ ॥ किं कवेस्तस्य काव्येन सर्ववृत्तान्तगामिनी । कथेव भारती यस्य न व्याप्नोति दिगन्तरम् ॥ ५ ॥ किं कवेस्तस्य काव्येन किं काण्डेन धनुष्मत । परस्य हृदये लग्न न घूर्णयति यच्छिर ॥ ६ ॥ मुखमात्रेण काव्यस्य करोत्यहृदयो जन । छायामच्छामपि श्यामा राहुस्तारापतेरिव ॥ ७ ॥ श्लोकार्थस्वादकाले तु शब्दोत्पत्तिनिचिन्तका । नीवीविमोक्षवेलाया वस्त्रमौल्यनिचिन्तका ॥ ८ ॥ अधिमिल्लपल्लिगल्ल स्याद्दल्लवपल्लवोऽपि वाचाल । नागरनरवरपरिषदि कस्य मुखादक्षर क्षरति ॥ ९ ॥ गणयन्ति नापशब्द न वृत्तभङ्ग क्षय न चार्थस्य । रसिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतय कुकवयश्च ॥ १० ॥ दुर्जनहुताशतप्त काव्यसुवर्ण विशुद्धिमायाति । दर्शयितव्य तस्मान्मत्सरिमनस प्रयत्नेन ॥ ११ ॥ कविरनुहरति च्छाया पदमेक पादमेकमर्ध वा । सकलप्रबन्धहर्त्रे साहसकर्त्रे नमस्तस्मै ॥ १२ ॥ विपुलहृदयाभियोग्ये खिद्यति काव्ये जडो न

---

१ व्यास २ भरतचिह्नितान ३ व्याम ४ महादेव- ५ वाल्मीकि ६ चिरस्थायिनम्, पक्षे,-नाश न गच्छन्तम् ७ माधा छन्दादि, पक्षे-मूल्यवन्तम् ८ प्रयतविशेष पक्षे-ब्रह्माण्डपरम् ९ एतत्प्राज्ञा प्रबन्धेन, पक्षे-रुद्ररवा १० इन्द्रियविशेषम्, पक्षे,-कुसमेनानायक-

१ कविविशेष २ मुखित तादि, पक्षे,-अङ्कि- ३ जनानां नीरागे विरमता तस्य हेतव पक्षे,-जननया मातू रागहेतव प्रीतिहेतुभूता- ४ बहुना आलापा येषाम् पक्षे,-बही वा आला रा विरति ते ५ वर्णान्तरपरिवर्तनेन ६ गोपने- ७ रक्तदृशा पक्षे, कोपेन ८ वाग्मिनि ९ दुरुन्दम् १० इन्द्रवज्रादि, पक्षे,-दीर्घम् ११ वाक्यस्य, पक्षे,-द्रव्यस्य १२ जारा-

मौर्ख्यं स्व । निन्दति कञ्चुकमेव प्राय शुष्कस्तनी नारी ॥ १३ ॥ अतिरमणीये काव्ये पिशुनोऽन्वेषयति दूषणान्येव । अतिरमणीये वपुषि व्रणमेव हि मक्षिकानिकर ॥ १४ ॥ बालाकटाक्षसूत्रितमसतीनेत्रत्रिभागकृत भाष्यम् । कविमाणवका दूतीव्याख्यातमधीयते भावम् ॥ १५ ॥ द्राघीयसा धार्ष्ट्यगुणेन युक्ता के कैरपूर्वं परकाव्यखण्डे । आडम्बर ये वचसा वहन्ति ते केऽपि कन्थाकवयो जयन्ति ॥ १६ ॥ कर्णामृत सूक्तिरस विमुच्य दोषेषु यत्न सुमहान्खलस्य । अवेक्षते केलिवन प्रविष्ट क्रमेलक कण्टकजालमेव ॥ १७ ॥ साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थ काव्यामृत रक्षत हे कवीन्द्रा । यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचोरा प्रगुणीभवन्ति ॥ १८ ॥ गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छ नास्ति क्षति क्वापि कवीश्वराणाम् । रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धु ॥ १९ ॥ दैवीर्गिर केऽपि कृतार्थयन्ति ता कुण्ठयन्त्येव पुनर्विमूढा । या विप्रुष शुक्तिमुखेषु दैव्यस्ता एव मुक्ता न तु चातकेषु ॥ २० ॥ परिश्रमज्ञ जनमन्तरेण मौनिव्रत विभ्रति वाग्मिनोऽपि । वाचयमा सन्ति विना वसन्त पुंस्कोकिला पञ्चमचञ्चवोऽपि ॥ २१ ॥ काव्यविरोधि किमु ते सुहृदो न सन्ति ये व्यासमुदीर्णपवन न निवारयन्ति । गव्य घृत पिब निवातगृह प्रविश्य वातापिबा हि दुरुपा कवयो भवन्ति ॥ २२ ॥ य सत्पदस्य मिह काव्यमधु प्रवन मुष्णन्परस्य तनुते निजपद्यमध्ये । अभ्यासदोषजनितेव पिपीलिकाली काली विभाति लिखिताक्षरपङ्क्तिरस्य ॥ २३ ॥ हठादाकृष्टाना कतिपयपदाना रचयिता जन स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा । भवेदद्य श्वो वा किमिह बहुना पापिनि कलौ घटाना निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह ॥ २४ ॥ स्तुवञ्जनिवतके सति हरौ कवि सूक्तिभि करोति वरवर्णिनीचरितवर्णन गर्हितम् । अनीतिरवनीपतिर्यदिव शुक्तिजैर्मौक्तिकैर्विभूषयति दर्शताङ्घ्रियुग्मागयोर्यथा ॥ २५ ॥ श्रीनाथ भवनानुरूपरचना वाणी मनोहारिणी कष्ट हा कथय वर्ण्यते कुटिलस्वभावपरमात्तु नत । दुर्गग्राहनसौरभे घनपयोदेवाभिषेकोचित सर्वेके विनियुञ्जत सुमतय शाम्भालयालम्बकम् ॥ २६ ॥ वीणागुम्फितशारदाम्बुरुहासरस्वती पुरे विद्यासद्मविनिर्गलत्कणभुजो वल्गन्ति चेन्नामरा । अद्य श्व फणिना शकुन्तशिशुना दन्तावला वा धृता सिद्धाना च सुमेन मूर्धसु पद धास्यन्ति सोऽन्यावृता ॥ २७ ॥ व्याधानो व्यनाथ परिचिता शब्दा विचिन्त्य चक्रित्योगीन्द्रो न

१ भवितव्यैव २ प्रागल्भ्यम् ३ अहृ ४ अन्यदारादिमलपार्हणनामभद्रपनोरथम् ५ राजश्वनेनरराम् ६ मलारभम्

नियामक परिषद शान्ता स्वतन्त्र जगत् । तद्भूय कवयो वय वयमिति प्रस्तावनाहुङ्कृतिस्वच्छन्द प्रतिसद्म गर्जत वय मौनव्रतालम्बिन ॥ २८ ॥ स्वर्गानर्गलनिर्गलत्सुरसरित्पाथ-प्रपातप्रथाप्रत्याख्यानपटीयसापि वचसा जिह्रेति जिह्वेह न । एकद्व्यक्षरकण्ठपिष्टरचनादुर्वारगर्वग्रहा कन्थामानकुविन्दका कवयितु सज्जन्ति लज्जामुच ॥ २९ ॥ य साहित्यकेवलललक्ष्यलक्षणरतो नो तर्कसंपर्कभूर्नालंकारविचारचारुधिषण काव्यज्ञशिक्षोज्झित । तस्माच्चेद्रसशालि काव्यमुदयेदेकान्तत सुन्दर प्रासादो धवलस्तदा क्षितिपते काकस्य कार्ष्ण्याद्भवेत् ॥ ३० ॥

## पण्डितप्रशंसा

पण्डिते हि गुणा सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवला । तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्य प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ १ ॥ यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि । निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥ २ ॥ किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिन । अकुलीनोऽपि विद्यावान्दैवैरपि स पूज्यते ॥ ३ ॥ रोहण सूक्तिरत्नाना वन्दे वृन्द विपश्चिताम् । यन्मध्यपतितो नीच काचोऽप्युच्चैर्महीयते ॥ ४ ॥ विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् । नहि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥ ५ ॥ प्राज्ञो हि जल्पता पुसा श्रुत्वा वाच शुभाशुभा । गुणवद्वाक्यमादत्ते हस क्षीरमिवाम्भस ॥ ६ ॥ विद्वत्त्व च नृपत्व च नैव तुल्य कदाचन । स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते ॥ ७ ॥ अलकरोति य श्लोक शुक एव न मध्यम । अल करोति य श्लोक शुक एव नमध्यम ॥ ८ ॥ सदोषमपि निर्दोष भवत्यमे विपश्चित । रामस्येवार्जुनवपु कवेश्च सरस वच ॥ ९ ॥ गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वर । शिरसा श्लाघते पूर्व पर कण्ठे नियच्छति ॥ १० ॥ स्थिरा शैली गुणवता खलबुद्ध्या न बाध्यते । रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते ॥ ११ ॥ वेश्यानामिव विद्याना मुख कै कैर्न चुम्बितम् । हृदयग्राहिणस्तासा द्वित्रा सन्ति न सन्ति वा ॥ १२ ॥ विदुषा वदनाद्वाच सहसा यान्ति नो बहि । याताश्चेन्न पराञ्चन्ति द्विरदाना रदा इव ॥ १३ ॥ अर्थाहरणकौशल्य किं स्तुम शास्त्रवादिनाम् ।

१ श्वकन्याचरात २ विरहीतैव ३ पूज्यते ४ महतीम् ५ प्रसवकाले या वेदना ताम् ६ विपश्चित निरस्तदोषीभवे ७ नमध्यम शुको नक्रो मध्ये यस्यैवविध शुनक श्वा इति भाव ८ दोषगर्हितम, पाठे—नोपो इत्यस्त्ममहितम् ९ परशुरामस्य १० महदार्जुनशरीरम् ११ जानन्, पाठे,—उपाददान १२ गरलम् १३ अभिनन्दयति पाठे—धारयति १४ निवसदि वाचा कण्ठहरिर्नोद्वारप्रतीयते, पाठे,—धारयति १५ रीति

अव्ययेभ्योऽपि ये चार्थानिष्कर्षन्ति सहस्रश ॥ १४ ॥ स एव रसिको लोके श्रुत्वा काव्य परै कृतम् । उत्पद्यते च युगपद्वदनेऽक्ष्णोश्च यस्य वा ॥ १५ ॥ श्रुते महाकवे काव्ये नयने वदने च वा । युगपद्यस्य नोदेति स धूपो महिषोऽथवा ॥ १६ ॥ विद्या विनयोपेता हरति न चेतासि कस्य मनुजस्य । काञ्चनमणिसयोगो नो जनयति कस्य लोचनानन्दम् ॥ १७ ॥ व्याख्यातुमेव केचित्कुशला शास्त्र प्रयोक्तुमलमन्ये । उपनामयति करोऽन्न रसास्तु जिह्वैव जानाति ॥ १८ ॥ सत्य तपो ज्ञानमहिंसता च विद्वत्प्रणाम च सुशीलता च । एतानि यो धारयते स विद्वान्न केवल य पठते स विद्वान् ॥ १९ ॥ कवीश्वराणा वचसा विनोदैर्नन्दन्ति विद्यानिधयो न चान्ये । चन्द्रोपला एव करैर्हिमाशोर्मध्ये शिलाना सरसा भवन्ति ॥ २० ॥ शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान्पुरुष स विद्वान् । सुचिन्तित चौषधमातुराणा न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥ २१ ॥ न पण्डिता साहसिका भवन्ति श्रुत्वापि ते सतुलयन्ति तत्त्वम् । तत्त्व समादाय समाचरन्ति स्वार्थं प्रकुर्वन्ति परस्य चार्थम् ॥ २२ ॥ इह तुरगशतै प्रयान्तु मूढा धनरहितास्तु बुधा प्रयान्तु पद्भ्याम् । गिरिशिखरगतापि काकपङ्क्ति पुलिनगतैर्न समत्वमेति हसै ॥ २३ ॥ सन्तश्चेदिह गुणबिन्दवो बुधस्तान्सतुष्ट कलयति स्फुटेऽपि दोषे । सयुक्तानपि पयस कणान्विचिन्वन्मुक्तो भसति हि मधु मक्षिकाक्ष ॥ २४ ॥ अन्या जगद्धितमयी मनस प्रवृत्तिरन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् । लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरङ्गहृद्या विद्यावता सकलमेव गिरा दवीय ॥ २५ ॥ अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्माऽवमस्थास्तृणमिव लघु लक्ष्मीर्नैव तान्सरुणद्धि । मदमिलितमिलिन्दश्यामगण्डस्थलाना न भवति बिसतन्तुर्वारण वारणानाम् ॥ २६ ॥ शौर्योपस्कृतशब्दसुन्दरगिर शिष्यप्रदेयागमा विख्याता कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धना । तज्जाड्य वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थं विनापीश्वरा कुत्स्या स्यु कुपरीक्षका न मणयो यैरर्घत पातिता ॥ २७ ॥ हर्तुर्याति न गोचर किमपि श पुष्णाति सर्वात्मना ह्यर्थिभ्य प्रतिपाद्यमानमनिश प्राप्नोति वृद्धि पराम् । कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधन विद्याख्यमन्तर्धन येषा तान्प्रति मानमुज्झत नृपा कस्तै सह स्पर्धते ॥ २८ ॥

---

१ अव्ययेभ्य अव्ययानामनेकार्थत्वात्, पक्षे,—व्ययरहितेभ्य कृपणेभ्य इति यावत् २ उदकम्, पक्षे,—'वा' वा 'इति लौकिकशब्द' ३ नयने वा सलिलम् आन न्दाश्रुजलमित्यर्थ वदने च वा 'वाहवा' इति प्रशसाबोधको देशी शब्द ४ सैकतगतै ५ राजहस ६ लोकहितप्रचुरा ७ अतिदूरम् ८ अवमान मा कुरु ९ रोध न, कुरुते १० गजानाम् ११ शास्त्रसंस्कारेण युक्ता ये शब्दास्तै सुन्दरा गिरो येषा ते १२ पण्डिता १३ चौरै १४ सौख्यम् १५ मूल्यत १६ अविरतम् १७ सुखम् १८ दीयमानम् १९ निरन्तरम्

## कुपण्डितनिन्दा

यस्य नास्ति स्वय प्रज्ञा शास्त्र तस्य करोति किम् । लोचनाभ्या विहीनस्य दर्पण कि करिष्यति ॥ १ ॥ मूर्खचिह्नानि षडिति गर्वो दुर्वचन मुखे । विरोधी विषवादी च कृत्याकृत्य न मन्यते ॥ २ ॥ मूर्खा हि जल्पता पुसा श्रुत्वा वाच शुभाशुभा । अशुभ वाक्यमादत्ते पुरीषमिव शूकर ॥ ३ ॥ उपदेशो हि मूर्खाणा प्रकोपाय न शान्तये । पय पान भुजगाना केवल विषवर्धनम् ॥ ४ ॥ वर पर्वतदुर्गेषु भ्रान्त वनचरै सह । न मूर्खजनसपर्क सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ५ ॥ मूर्खोऽपि मूर्ख दृष्ट्वा च चन्दनादपि शीतल । यदि पश्यति विद्वास मन्यते पितृघातकम् ॥ ६ ॥ अन्त सारविहीनस्य सहाय कि करिष्यति । मलयेऽपि स्थितो वेणुर्वेणुरेव न चन्दन ॥ ७ ॥ यस्य नास्ति विवेकस्तु केवल यो बहुश्रुत । न स जानाति शास्त्रार्थान्दर्वी पाकरसानिव ॥ ८ ॥ रूपयौवनसपन्ना विशालकुलसभवा । विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा किंशुका इव ॥ ९ ॥ विद्याविधिविहीनेन किं कुलीनेन देहिनाम् । अकुलीनोऽपि यो विद्वान्दैवतैरपि पूज्यते ॥ १० ॥ मदोपशमन शास्त्र खलाना कुरुते मदम् । चक्षु प्रकाशक तेज उलूकानामिवान्धताम् ॥ ११ ॥ ज्ञानविद्याविहीनस्य विद्याजाल निरर्थकम् । कण्ठसूत्र विना नारी ह्यनेकाभरणैर्युता ॥ १२ ॥ मूर्ख स्वल्पव्ययत्रासात्सर्वनाश करोति हि । क सुधी सत्यजेद्भाण्ड शुल्कस्यैवातिसाध्वसात् ॥ १३ ॥ माता शत्रु पिता वैरी येन बालो न पाठित । न शोभते सभामध्ये हसमध्ये बको यथा ॥ १४ ॥ पुस्तकेषु च नाधीत नाधीत गुरुसनिधौ । न शोभते सभामध्ये हसमध्ये बको यथा ॥ १५ ॥ विद्यया शस्यते लोके पूज्यते चोत्तमै सदा । विद्याहीनो नर प्राज्ञ सभाया नैव शोभते ॥ १६ ॥ शोभते विदुषा मध्ये नैव निर्गुणमानस । अन्तस्तमसा दीप शोभते नार्कतेजसाम् ॥ १७ ॥ बोद्धारो मत्सरग्रस्ता प्रभव स्मयदूषिता । अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ १८ ॥ पदद्वयस्य सधान कर्तुमप्रतिभा खला । तथापि परकाव्येषु दुष्करष्वप्यसक्षमा ॥ १९ ॥ क दोषोऽत्र मया लभ्य इति सचिन्त्य चेतसा । खल काव्येषु साधूना श्रवणाय प्रवर्तते ॥ २० ॥ उपर्त्तिभिरम्लाना नोपदेशै कदर्थिता । स्वसवेदनसवेद्यधारा सहृदयोक्तय

---

१ त्यजत २ स्पर्धां करोति ३ निष्ठ ४ सुरेन्द्राणा भवनेषु, स्वर्गादिलोकेष्वपीति भाव ५ नेत्राभ्यानेत्राभ्यवस्तुमेव भी राजमार्गो भाग..

॥ २१ ॥ केषांचिद्वाचि शुकवत्परेषां हृदि मूकवत् । कस्यापि हृदयाद्वक्त्रे वल्गु वल्गन्ति सूक्तयः ॥ २२ ॥ वहन्ति नरशीर्षाणि लोमशानि बृहन्ति च । श्रीत्रासु प्रतिबद्धानि किंचित्तेषु सकर्णकम् ॥ २३ ॥ कवीनां महतां सूक्तैर्गूढार्थान्तरसूचिभिः । विध्यमानश्रुतेर्मा भूदुर्जनस्य कथं व्यथा ॥ २४ ॥ अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः । ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ २५ ॥ गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसंभ्रमाद्यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ॥ २६ ॥ निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्थाभिधायिनौ विद्धि । पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं यदिह शंसन्ति ॥ २७ ॥ अन्तर्भूतो निवसति जडे जड शिशिरमहसि हरिण इव । अजडे शशीव तपनः स तु प्रविष्टोऽपि निःसरति ॥ २८ ॥ जीवित इव कण्ठगते सूक्ते दु नासिका कवेस्तावत् । नयनविकासविधायी सचेतनाभ्यागमो यावत् ॥ २९ ॥ साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः । तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ ३० ॥ जडेषु जातप्रतिभाभिमाना गला कवीन्द्रोक्तिषु के वराकाः । प्रासाग्निनिर्वापणगर्वमम्बु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ॥ ३१ ॥ येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः । ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ३२ ॥ मुक्ताफले किं मृगपक्षिणां च मृष्टान्नपानं किमु गर्दभानाम् । अन्धस्य दीपो बधिरस्य गीतं मूर्खस्य किं धर्मकथाप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥ अज्ञातपाण्डित्यरहस्यमुद्रा ये काव्यमार्गे दधतेऽभिमानम् । ते गारुडीयाननधीत्य मन्त्रान्हालाहलास्वादनमारभन्ते ॥ ३४ ॥ अरसज्ञवेतालगवेषणाय कृतोद्यमानां खलु वैरिमाणाम् । कवीन्द्रनाद्भिर्नरनिर्झरिण्या सजायते व्यर्थमनोरथत्वम् ॥ ३५ ॥ वरं दरिद्रः श्रुतिशास्त्रपारगो न चापि मूर्खो बहुरत्नसंयुतः । सुलोचना जीर्णपटापि शोभते न नेत्रहीना कनकैरलंकृता ॥ ३६ ॥ व्यालाश्च राहुश्च सुधाप्रसादाज्जिह्वाशिरोनिग्रहमुग्रमापुः । इतीव भीता पिशुना भवन्ति पराङ्मुखाः काव्यरसामृतेषु ॥ ३७ ॥ सत्कवीनां मातुर्भूर्धिरं न य कवित्वपाण्डित्यघनस्तनधयः । कथं स सन्नामनास्ततौ हृदयो दिनादिनं प्रौढिविशेषमश्नुते ॥ ३८ ॥ निर्वाणदीपा इव हन्त सन्ति सरस्वतीवाहनराजहंसे ये क्षीरनीरप्रविभागदक्षा विवेकिनस्ते कवयो जयन्ति ॥ ३९ ॥ काव्यामृतं दुर्जनराहुनीतं प्राप्य मनोज्ञो सुमनोजनस्य । सत्कमव्याजविराजमानैस्त्र्यप्रकर्षं यदि नाम न स्यात् ॥ ४० ॥ विना न साहित्यविदापरत्र गुणः कथंचित्प्रथते कवीनाम् । आलम्बते तत्क्षणमम्भसीव विस्तारमन्यत्र न तैलबिन्दुः ॥ ४१ ॥ अत्यर्थवक्रत्वमनर्थकं या शून्या तु सर्वान्यगुणैर्व्यनक्ति । अस्पृश्यतादूषितया तया किं तुच्छश्वपुच्छच्छटयेव वाचा ॥ ४२ ॥ नीचस्तनोत्वश्रु नितान्तकार्ष्ण्यं पुष्णातु साधर्म्यभृदञ्जनेन । विना तु जायेत कथं तदीयक्षोदेन सारस्वतदृक्प्रसादः ॥ ४३ ॥ विनिनक्ति न बुद्धिदुर्विधः स्वयमेव स्वहितं पृथग्जनः । यदुदीरितमप्यदः परैर्न विजानाति तदद्भुतं महत् ॥ ४४ ॥ विदुरेव्येदपायमात्मना परतः श्रद्दधतेऽथवा बुधाः । न परोपहितं न च स्वतः प्रमिमीतेऽनुभवादृतेऽल्पधीः ॥ ४५ ॥ अथ वाभिनिविष्टबुद्धिषु व्रजति व्यर्थकतां सुभाषितम् । रविरागिषु शीतरोचिषः करजालं कमलाकरेष्विव ॥ ४६ ॥ इतरकर्मफलानि यदृच्छया विलिख तानि सहे चतुरानन । अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ ४७ ॥ कतिचिदुद्धतनिर्भरमत्सराः कतिचिदात्मवचःस्तुतिशालिनः । अहह केऽपि निरक्षरकुक्षयस्तदिह संप्रति कं प्रति मे श्रमः ॥ ४८ ॥ ये के निचिनरसशालिषु सत्कवीनां सूक्तेषु कर्णपथगामिषु नाद्रियन्ते । ते मालतीपरिमलेष्वपि कन्दलत्सु नासापुटं करतलेन पिदध्युरेव ॥ ४९ ॥ मद्वाणि मा कुरु विषादमनादरेण मात्सर्यमग्नमनसां सहसा खलानाम् । काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रतानामास्येषु धास्यसितमां कियतो विलासान् ॥ ५० ॥ चेतःप्रसादजननं विबुधोत्तमानामानन्दि सर्वरसयुक्तमतिप्रसन्नम् । काव्यं खलस्य न करोति हृदि प्रतिष्ठां पीयूषदानमिव वक्त्रविवर्ति राहोः ॥ ५१ ॥ बद्धा यदर्पणरसेन विमर्दपूर्वमर्थान्कथं झटिति तान्प्रकृतान्ददातु । चौरा इवातिमृदवो महतां कवीनामर्थान्तराण्यपि हठाद्वितरन्ति शब्दाः ॥ ५२ ॥ अर्थोऽस्ति चेन्न पदशुद्धिरथास्ति सापि नो रीतिरस्ति यदि सा घटना कुतस्त्या । साप्यस्ति चेन्न नववक्रगतिस्तदेतद्व्यर्थं विना रसमहो गहनं कवित्वम् ॥ ५३ ॥ श्लाघ्यैव वक्रिमगतिर्घनशब्दबन्धोत्तम्भा कविप्रवरसूक्तिधनुर्लतायाः । कर्णान्तिकप्रणयभाजि गुणे यदीये चेतांसि मत्सरवतां झटिति स्फुटन्ति ॥ ५४ ॥ अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितम् । श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो धृतोऽन्धमुखदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः ॥ ५५ ॥ प्रेक्षक

---

१ विटूंडवाय गमम्, २ रक्तपिशुनमनसों वदति ३ एतच्चिा 'पद' इति पाठे, न पतति सदो यस्य नाम न [illegible] ४ पुत्रिणी ५ मूर्खो व०,-बहुरत्नरत्न ६ मूर्खं, व०,-पट्टास्त्र ७ ग्रामम् ८ देवम् ९ कर्दम-

१ बुद्धिदुर्विध २ पामरजन ३ भ्रमणाभिनम् ४ जानाति ५ दुराग्रहग्रस्तचित्तेषु ६ शीतभानो ७ स्वेच्छया ८ प्रेतहरिम् ९ उद्वर्तनं यवगोधूमादिचूर्णेन मलापकर्षणं तेन सुगन्धितम् १० निर्जलप्रदेशे ११ क्षारभूमौ १२ कर्णमूलसंनिधानाय नम्रीकृतम् १३ कर्णमन्त्र- १४ बलात्कारे कृत्वा

मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्राङ्कुरात्समुद्रमपि सतरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम् । भुजगमपि कोपित शिरसि पुष्पवद्धारयेन्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५६ ॥ लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नत पीडयन्पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिल पिपासार्दित । कदाचिदपि पर्यटञ्छशविषाणमासादयेन्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ५७ ॥ यदा किंचिज्ज्ञोऽह द्विप इव मदान्ध समभव तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्त मम मन । यदा किंचित्किंचिद्बुधजनसकाशादवगत तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगत ॥ ५८ ॥ शिर शार्व स्वर्गात्पशुपतिशिरस्त क्षितिधर महीध्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् । अधोऽधो गङ्गेय पदमुपगता स्तोकमधुना विवेकभ्रष्टाना भवति विनिपात शतमुख ॥ ५९ ॥ परश्लोकान्स्तोकाननुदिवसमभ्यस्य ननु ये चतुष्पादीं कुर्युर्बहव इह ते सन्ति कवय । अविच्छिन्नोद्यच्छज्जलधिलहरीरीतिसुहृद सुहृद्या वैशद्य दधति किल केषाचन गिर ॥६०॥ वितरति गुरु प्राज्ञे विद्या यथैव तथा जडे न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्ति करोत्यपहन्ति वा । भवति च पुनर्भूयान्भेद फल प्रति तद्यथा प्रभवति शुचिर्बिम्बग्राहे मणिर्न मृदा चय ॥ ६१ ॥ अविनयभुवामज्ञानाना शमाय भवन्नपि प्रकृतिकुटिलाद्विद्याभ्यास खलत्वविवृद्धये । फणिभयभृतामस्तूच्छेदक्षमस्तमसामसौ विषधरफणारत्नालोको भय तु भृशायते ॥ ६२ ॥ व्यासादीन्कविपुङ्गवान्नुचितैर्वाक्यै सलील सहन्नुच्चैर्जल्प निमील्य लोचनयुग श्लोकान्स्वर्गे पठ । काव्य धिक्कुर यत्परैर्विरचित सर्वस्व सार्ध बुधैर्यद्यभ्यर्थयसे श्रुतेन रहित पाण्डित्यमासु बलात् ॥ ६३ ॥ ये ससत्सु निवादिन परयश शूलेन शल्याकुला कुर्वन्ति स्वगुणस्तवेन गुणिना यत्नाद्गुणाच्छादनम् । तेषा रोषकषायितोदरदृशा कोपोष्माणि श्वासिना दीप्ता स्वशिखेव कृष्णफणिना विद्या जनोद्वेजिनी ॥ ६४ ॥ ग्रीवास्तम्भभृत परोन्नतिकथामात्रे शिर शूलिन सोद्वेगभ्रमणप्रलापविपुलक्षोभाभिभूतस्थिते । अन्तर्द्वेषविषप्रवेशविषमक्रोधोष्मनि श्वासिन कथा नूनमपण्डितस्य विकृतिर्भीमज्वरारम्भभू ॥ ६५ ॥ मूर्खत्व सुलभ भजस्व कुमते मूर्खस्य चाष्टौ गुणा निश्चिन्तो बहुभोजनोऽतिमुखरो रात्रिदिव स्वप्नभाक् । कार्याकार्यविचारणान्धबधिरो मानापमाने सम प्रायेणामयवर्जितो दृढवपुर्मूर्ख सुख जीवति ॥ ६६ ॥ व्याल बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धु समुज्जृम्भते छेत्तु वज्रमणीञ्छिरीषकुसुमप्रान्तेन सनह्यते । माधुर्य मधुबिन्दुना रचयितु क्षाराम्बुधेरीहते नेतु वाञ्छति य खलान्पथि सता सूक्तै सुधास्यन्दिभि ॥ ६७ ॥ शक्यो वारयितु जलेन हुतभुक्छत्रेण सूर्यातपो नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ । व्याधिर्भेषजसग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विष सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहित मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ६८ ॥ तोय निर्मथित घृताय मधुने निष्पीडित प्रस्तर पानार्थं मृगतृष्णिकोर्मितरला भूमि समालोकिता । दुग्धा सेयमचेतनेन जरती दुग्धाशया सूकरी कष्ट यत्खलु दीर्घया धनतृषा नीचो जन सेवित ॥ ६९ ॥

काव्ये भव्यतमेऽपि विज्ञनिवहैरास्वाद्यमाने मुहुर्दोषान्वेषणमेव मत्सरजुषा नैसर्गिको दुर्ग्रह । कासारेऽपि विकासिपङ्कजचये खेलन्मराले पुन क्रौञ्चश्चञ्चुपुटेन कुक्षितनुशम्बूकमन्वेषते ॥ ७० ॥ चिच ह्यतरासि किं नु कृपणासमावनैर्लज्जसे सन्त्यन्ये तव तोषणाहितधियो धन्या वदान्या भुवि । कान्ताना कुचकुम्भकौशलरुचा नो हानिरेतावता पण्डाना हृदयेऽपि यत्प्रणयते नानङ्गरागोदय ॥ ७१ ॥ मीमासा पठिता न यैरुपनिषच्चैव श्रुता तत्त्वत श्रीमच्छङ्करभाष्यतो भगवती गीताप्यधीता न यै । सिद्धान्तापगत शिरोमणिमत ज्ञात्वाऽपि किंचित्ततो भट्टाचार्यपद गता कथमहो लज्जा लभन्ते न ते ॥ ७२ ॥ पेटीचीवरपट्टवस्त्रपटलश्वेतातपत्रच्छटाशाटीहारकघोटकस्फुटघटाटोपाय तुभ्य नम । येनानक्षरकुक्षयोऽपि जगत कुर्वन्ति सर्वज्ञताभ्रान्ति येन विना तु हास्यपदवीं सन्तोऽपि कष्ट गता ॥ ७३ ॥ साकूत निजसविदेकविषय तत्त्व सचेता भुवन्नमे नूनमबोधमोहितधिया हास्यत्वमायास्यति । तद्युक्त विदुषो जनस्य जडवज्जोष तु नामासितु जात्यन्ध प्रतिरूपवर्णनविधौ कोऽन्य बुधेनोद्यम ॥ ७४ ॥ ये तावत्स्वगुणोपबृहितधियस्तेषामरण्य जगद्येऽप्येते कृतमत्सरा परगुण स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति ये । अन्येषामनुरागिणा क्वचिदपि स्निग्ध मनो निर्वृतावित्य यान्तु तपोवनानि महता सूक्तानि मन्येऽधुना ॥ ७५ ॥ यातास्ते रससारसग्रहविधि निष्पीड्य निष्पीड्य ये वाक्तत्त्वेक्षुलता पुरा कतिपये तत्त्वस्पृशश्चक्रिरे । जायन्तेऽद्य यथायथ तु वयसे

---

१ ज्ञानलेशदुर्विदग्धत्वेन विपरीतार्थग्राही २ वालुकासु ३ मरीचिकासु ४ शशकशृङ्गम् ५ गज ६ सगर्वम् ७ सर्वसंबन्धि ८ मस्तकात् ९ ददाति १० मूर्खे ११ नाशयति १२ महान् १३ बिम्बग्रहणे १४ मृत्पिण्ड १५ कविश्रेष्ठान् १६ अयोग्यै १७ रोषेण कषायितं ताम्रमुदरं गर्भो यस्या एवविधा दृग्येषाम् १८ कृष्णसर्पाणाम् १९ श्वासदात्री २० ग्रीवास्तम्भ धारयत २१ परोत्कर्ष २२ मूर्खस्य २३ विकार २४ दारुणज्वरारम्भकहेतु

६ सु र मा

१ रोगवर्जित २ सर्पम् ३ सिंहम् ४ हीरकादीन् ५ संनद्धो भवति ६ इच्छति ७ अमृतस्राविभि ८ तोयम्

तत्र सतन्वते येऽनुपामकठोरचित्तयमकश्लेषादिशल्कोच्चयम् ॥ ७६ ॥ प्रौढ़ुप्यात्पण्डितानां कविरचसि कथं प्रत्नदूतत्व चिन्ता विधेरन्यधरत्यन्यमिजहति तथा गृह्णते स्वगुणांश्चेत् । अन्यस्त्वन्यप्रमाणं परमवतनुते छिद्यते तावता किं नाय रत्नस दोषो द्यषदिति यदिदं क्षिप्रमन्धा क्षिपन्ति ॥ ७७ ॥

## छान्दसप्रशंसा

नाध्यापयिष्यन्निर्गमाश्रमेणोपाध्यायलोका यदि शिष्य वर्गान् । निर्वेदवादं किल निर्वितान्सुर्वीतलं हन्त तदाम-विष्यत् ॥ १ ॥

## छान्दसनिन्दा

आ कष्टमप्रहृष्टा शिष्टा अपि वित्तचापलाविष्टाः । अध्यापयन्ति वेदानादाय चिराय मासि मासि भृतिम् ॥ १ ॥

## वैयाकरणप्रशंसा

वैयाकरणकिरातादपशब्दमृगा क्व यान्ति सन्त्रस्ताः । ज्योतिर्नटविटगायकभिषगाननगह्वराणि यदि न स्युः ॥ १ ॥ यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् । स्वजनः श्वजनो मा भूत्सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ २ ॥ कृतदुरितनिराकरणं व्याकरणं चतुरधीरधीयानः । बुधगणगणनावसरे कनिष्ठिकायां परं जयति ॥३॥ सूत्रं पाणिनिनिबद्धं कैवल्यपुरुषं समुद्वहति सुदंशम् । वर्णादीनां धर्मा बुद्धा विविक्तयेयुरुक्तेऽसौ ॥ ४ ॥ पीतं जले विष्णुपदावगाया पीतश्रले चापि नयेऽङ्गेऽहम् । आचक्षते शुद्धिदमौ प्रसुवैरौ च क्षतं यागमघोऽञ्जे च ॥ ५ ॥ नृणामैनेभ्यस्त

फणाभृदीशगिरा दुरापा बुधराजगोष्ठी । अबुद्धचापश्रुतिपद्धतीनां युद्धक्षमेगौद्धतयोद्धसार्था ॥ ६ ॥ नाङ्गीकृतव्याकरणौपधानामपाठव वाचि सुगाढमास्ते । कस्मिंश्चिदुक्ते तु पदे कथंचित्स्वैरं वपुः स्विद्यति वेपते च ॥ ७ ॥ शब्दशास्त्रमनधीत्य यः पुमान् वक्तुमिच्छति वचः समान्तरे । बन्धुमिच्छति वने मदोत्कटं हस्तिनं कमलनालतन्तुना ॥ ८ ॥

## वैयाकरणनिन्दा

टिड्ढाणञ्द्वयसचुट्टह्ससिड्सोक्तिसरिक्षसिप्थस्थमिव्वसस्ता हृशिचङ्गुनाष्ठुरतङ्ञशच्छोऽव्यचोऽत्यादिटि । लोपोव्योर्वलिवृद्धिरेचियचिमदाघाघ्यदाप्छेचटेरित्यन्दानखिलाश्चयन्ति कति चिच्छब्दान्पठन्त केट्न् ॥ १ ॥ सूत्रैः पाणिनिनिर्मितैर्बहुतरैर्निग्राय शब्दावलिं वैकुण्ठस्तवमक्षमा रचयितुं मिथ्याश्रमाः शाब्दिकाः । पश्चात्र निगिधं श्रमेण विविधापूपाद्यसूपान्वितं मन्दामीनैर्नुरुन्धते मितबलानाभ्रातुमप्यक्षमान् ॥ २ ॥ कुप्वोःक×पौ च शेषोध्यसखि ससजुषोरुर्निरामोऽवसानं शश्छोऽटीत्यादिशब्दैः सदसि यदि शठौ शाब्दिकाः पण्डिताः स्युः । तेषां को वापराधः कथयत सतत ये पठन्तीह थोन्तैस्ताथथ्याथथ्यथथ्याधिगधिगधिगधिक्थथ्यथथ्येति शब्दान् ॥ ३ ॥

## नैयायिकप्रशंसा

अद्भुततर्कपाथोधिराधो यस्य वर्धकः । अक्षपादोऽतर्मस्पृष्टसकलङ्कः कलानिधिः ॥ १ ॥ अपरीक्षितलक्षणप्रमाणपरामृष्टपदार्थसार्थतत्त्वैः । अवशीकृतजैनबौद्धयुक्तिजालैरलमेतैरनधीततर्कविद्यैः ॥ २ ॥ मोहं रुणद्धि विमलीकुरुते च बुद्धिं सूते च संस्कृतपदव्यवहारशक्तिम् । शास्त्रान्तराभ्यसनयोग्यतया युनक्ति तर्कश्रमो न तनुते किमिहोपकारम् ॥ ३ ॥ ज्ञानाभिरक्षितचरणः कणेमक्षवश्च श्री पक्षिलोऽप्युदयनः स च वर्धमानः । गङ्गेश्वरः शशधरो

---

१ माद्दुभोद्र २ काव्ये ३ नेत्र ४ वेनन् ५ वेननम् ६ नित्त ७ मीना ८ गणर ९ नाव्यत्तरा १० बारा ११ वैवा १२ गुहा १३ विद्या १४ व्याकरणसूत्रम्, पक्षे,-बहूनाम् १५ पाणिनिना बद्ध रचितम् पक्षे-पाणौ हस्ते निबद्धम् निबद्धः ...ते सूत्रनिर्मिते कङ्कणे बन्धुरवोर्हस्तयोश्च ...तीनि प्रसिद्धि १६ अर्थज्ञानपूर्वक स्थिरयन्, पक्षे,-धारयन् १७ सम्यग्धारयति, पक्षे-सम्यगुद्वहति; पाणिग्रहणपूर्वकं स्वीकरोतीत्यर्थः- १८ शोभनां दृष्टिम्, शुद्धाशुद्धविवेकनरशक्तिमित्यर्थः पक्षे,-शोभना दृष्ट्यस्या दन्त ... ...वम् १९ अकारप्रभृतिवर्णादीनाम्, पक्षे-ब्राह्मणादीनाम् २० ... २१ ... २२ प्रदोग करोति, पक्षे,-योजयति २३ पतनम् २४ गङ्गायाः २५ ...निर्मिते २६ ... २७ ...नम्, ... २८ ... २९ ... ३० ... ३१ अनधीतमहाभाष्याणाम्

१ दुष्प्रापा २ पण्डितराजसभा ३ अज्ञातधनुर्वेदमार्गाणाम् ४ कम्पते ५ व्याकरणम् ६ अध्ययनमकृत्वा ७ विमलतनुना ८ ... ९ यापयन्ति १० कर्णकठोरान् ११ विष्णुस्तवम् १२ कुत्सिते ... १३ अनुवर्तन्ति १४ धूर्ता १५ गायकानां ...नुसरणमेतद् १६ तर्कसमुद्र १७ गौतमः, पक्षे,-धर्मा ... स न भवतीति तथाविधश्चन्द्र इत्यर्थः १८ अज्ञानेन; पक्षे-राहुणा १९ कलानां निधिः; पक्षे,-चन्द्रः २० अज्ञातपदार्थसमूहतत्त्वैः २१ जययुक्ति २२ अज्ञानम् २३ शोधयति, नाशयतीत्यर्थः २४ उत्पादयति २५ योजयति २६ गानम २७ कणाद

बहवश्च नव्या ग्रन्थैर्व्यरुन्धत इमे हृदयान्धकारम् ॥ ४ ॥ प्राय काव्यैर्गमितवयस पाणिनीयाम्बुराशौ सारज्ञस्याप्यपरिकलितन्यायशास्त्रस्य पुस । वादारम्भे वदितुमनसो वाक्यमेक सभाया प्रेक्षा जिह्वा भवति कियतीं पश्य कष्टामवस्थाम् ॥ ५ ॥

## नैयायिकनिन्दा

परामृशन्तो लिङ्गानि व्यभिचारविचारका । तार्किका यदि विद्वासो विटै किमपराध्यते ॥ १ ॥ गुरोर्गिर पञ्च दिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रय च। अमी समाघ्रातवितर्कवादा समागता कुक्कुटपादमिश्रा ॥ २ ॥ कर्कशतर्कविचारव्यग्र किं वेत्ति काव्यहृदयानि । ग्राम्य इव कृषिविलग्नश्चलनयनान्नचोरहस्यानि ॥ ३ ॥ नैयायिकाना मलिनाम्बराणा जनुर्गत रासभचिन्तयैव । तथापि वेश्यास्तनसनिवेशस्तोतु कवे कोऽपि विशेष एव ॥ ४ ॥ न जिघ्रत्याम्राय स्पृशति न तदङ्गान्यपि सकृत्पुराण नादत्ते न गणयति किं च स्मृतिगणम् । पठञ्शुष्क तर्कं परपरिभवार्थोक्तिभिरसौ नयत्यायु सर्व निहतपरलोकार्थयतन ॥ ५ ॥ प्रयत्नैरस्तोकै परिचितकुतर्कप्रकरणा पर वाचोवश्यान्कतिपयपदौघान्विदधत । सभाया चाचाटा श्रुतिकटु रटन्तो घटपटान्न लज्जन्ते मन्दा स्वयमपि तु जिह्वेति विबुध ॥ ६ ॥ कर्मब्रह्मविचारणा विजहतो भोगापवर्गप्रदा घोष कचन कण्ठशोषफलक कुर्वन्त्यमी तार्किका । प्रत्यक्ष न पुनाति नापहरते पापानि पीलुच्छेदाव्याप्तिर्नावति नैव पात्यनुमितिर्नो पक्षता रक्षति ॥ ७ ॥ हेतु कोऽपि विशिष्टधीरनुमितौ न श्रौतयुग्म मेरुत्याचो नेति च मोघवादमुखरा नैयायिकाश्चिद्बुधा । मेषस्याण्डमियत्पल बलिभुजो दन्ता कियन्तस्त्वयेत्येव सततचिन्तनै श्रमजुषो न खु कथ पण्डिता ॥ ८ ॥ साधु व्याकरण हिताय विशद काव्य पिकीगीतवन्मीमासा श्रुतितत्परा तदनु साख्य सपातञ्जलम् । त्व तु न्याय विशुद्धवैदिकविधिव्याकोपनौद्धागमव्याघाताय निगूढतर्कगहन ह्यामोदमाधास्यसि ॥ ९ ॥ हे हे मित्र जिता मयातिमलिनो विप्रा घन चार्जित शेपेभ्य शरयश्च दानमपि सत्सपादित भूरिश । ग्रन्थाश्चापि कृता सुतर्कघटका शास्त्राणि सदूष्य वै सोऽह तर्कविभूषणोऽत्र गहने धात्रा शृगाल कृत ॥ १० ॥

## मीमासकप्रशसा

भगवदनभ्युपगमन दैवतचैतन्यनिह्नवश्चैषाम् । कर्मश्रद्धावर्धकतत्प्राधान्यप्रदर्शनायैव ॥ १ ॥ आगमरूपविचारिण्यधिकरणसहस्रशिक्षितविपक्षे । स्वामिनि जैमिनियोगिन्युपरज्यति हृदयमस्मदीयमिदम् ॥ २ ॥ शबरकुमारिलगुरवो मण्डनभवदेवपार्थसारथय । अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति सत्रायमाणतन्त्रास्ते ॥ ३ ॥ नैयायिका वा ननु शाब्दिका वा त्रैयीशिर सु श्रमशालिनो वा । वादाहवे बिभ्रति जैमिनीयन्यायोपरोधे सति मौनमुद्राम् ॥ ४ ॥ आदौ धर्मे प्रमाण विविधविधिभिदाशेषता च प्रयुक्ति पौर्वापर्याधिकारौ तदनु बहुविध चातिदेश तथोहम् । बाध तन्त्र प्रसङ्ग नयमनयशतै सम्यगालोचयद्भ्यो भिन्ना मीमासकेभ्यो विदधति भुवि के सादर वेदरक्षाम् ॥ ५ ॥

## मीमांसकनिन्दा

ते मीमासाशास्त्रलोकप्रसिद्धा सर्वर्षीणा सेहिरे नैव सत्ताम् । चैतन्यस्यापहव देवताना चक्रुर्विश्व नश्वर मन्यमाना ॥ १ ॥ मीमासका कतिचिदत्र मिलन्ति वेदप्रामाण्यसाधनकृतोऽपि न तेऽभिवन्द्या । उद्धापितोऽप्युपनिषद्भिरशेषशेषी भक्तैव नाभ्युपगत पुरुषोत्तमो यै ॥ २ ॥

## वैद्यप्रशंसा

गुरोरधीताखिलवैद्यविद्य पीयूषपाणि कुशल क्रियासु । गतस्पृहो धैर्यधर कृपालु शुद्धोऽधिकारी भिषगीदृश स्यात् ॥ १ ॥ रागादिरोगान्सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान् । औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ २ ॥ अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्र प्राप्तेषु वा तेषु न तैश्च किंचित् । चिकित्सितज्योतिषमन्त्रवादा पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति ॥ ३ ॥ मावोचि वैद्यकमथापि महामयेषु प्राप्तेषु यो भिषगिति प्रथितस्तमेव । ओंकारयत्यखिल एव विशेषदर्शी लोकोऽपि तेन भिषगेष न दूषणीय ॥ ४ ॥ मस्ते दु सहवेदनाक्वलिते मर्मे स्वरेऽन्तर्गल तसाया

---

१ कुबेरस्थानम् २ अनभ्यस्त ३ वक्ता ४ वेदम् ५ वेदाङ्गानि ६ नीरसम् ७ बहुभि ८ मूर्खा ९ लज्जां प्राप्नोति १० कर्मचिन्तन ब्रह्मचिन्तन च ११ परमाणुसमुदाय १२ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता ज्ञानविशिष्ट १३ पूर्वोक्तगन्ताद्वयम् १४ स्वर्गिन्द्रियमयश्च १५ जरत्का १६ काका

१ अपलाप २ शास्त्रदीपिकाकर्ता पार्थसारथिमिश्रपण्डित ३ वेदत्रयी ४ वाग्युद्धे ५ न्यायरूपे प्रतिबन्धके ६ सामान्य विशेषभेदेन ७ प्रतीतपदार्थे सहाविचारस्य ८ भूत पाणौ यस्य स अमृतवत्स्वदयमारोग्यम् इत्यर्थ ९ अविचार्यकार्यप्रवृत्ति १० विचाराशक्ति ११ असंतोष १२ आहयति १३ मस्तके

ज्वरपावकेन च तनौ तान्ते हृषीकव्रजे । दूने बन्धुजने कृतप्रलपने धैर्यं विधातुं पुनः कः शक्तः कलितामयप्रशमनो वैद्यात्परो विद्यते ॥ ५ ॥ श्रान्ता वेदान्तिनः किं पठथ शठतयाद्यापि चाद्वैतविद्यां पृथ्वीतत्त्वे लुठन्तो विमृशथ सततं तर्कशास्त्रार्थिनः किम् । वर्दैर्नानागमैः किं ग्लपयथ हृदयं श्रोत्रिया आत्मशूरैरेवं सर्वाननघं निचिनुत शरणं प्राणसंप्रीणनाय ॥ ६ ॥

---

## कुवैद्यनिन्दा

वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर । यमस्तु हरति प्राणान्वैद्यः प्राणान्धनानि च ॥ १ ॥ वैद्यराज नमस्तुभ्यं क्षपिताशेषमानव । त्वयि विन्यस्तभारोऽयं कृतान्तः सुखमेधते ॥ २ ॥ चिता प्रज्वलिता दृष्ट्वा वैद्यो विस्मयमागतः । नाहं गतो न मे भ्राता कस्येदं हस्तलाघवम् ॥ ३ ॥ कषायैरुपवासैश्च कृतामुल्लाघतां नृणाम् । निजौषधकृतां वैद्यो निवेद्य हरते धनम् ॥ ४ ॥ अज्ञातशास्त्रसद्भावाञ्शास्त्रमात्रपरायणान् । त्यजेद्दूराद्भिषक्पाशान्पाशान्वैवस्वतानिव ॥ ५ ॥ मिथ्यौषधैर्हन्त मृषाकषायैरमङ्गलैस्तैरयथार्थतैलैः । वैद्या इमे वञ्चितलोकवर्गाः पिचण्डभाण्डं परिपूरयन्ति ॥ ६ ॥ नष्टोऽपि दद्यादृणकोऽपि दद्यात्संप्रार्थितः पामरकोऽपि दद्यात् । वैद्यः कथं दास्यति याचमानो यो मर्तुकामादपि हर्तुकामः ॥ ७ ॥ न धातोर्विज्ञानं न च परिचयो वैद्यकनये न रोगाणां तत्त्वावगतिरपि नो वस्तुगुणधीः । तथाप्येते वैद्या इति तैलं दधन्तो जडजनानमूर्मृत्योर्भृत्या इव वसु हरन्ते गददुरम् ॥ ८ ॥ सत्काणं लोलनत्रं कुलयुवतिमुखं दृश्यते सानुकम्पं रण्डानामर्धनग्नाश्चिनमपि पुलकं स्पृश्यते पीनमङ्गम् । श्रीमानां साध्यतेऽन्तश्चिरनिहितघनं वाङ्मूत्रभिर्नोयैः पूरा सिद्धा कलाना मकरगुणनिषिद्धैर्वैद्यविद्याभिरद्या ॥ ९ ॥

## गणकप्रशंसा

चतुरङ्गबलो राजा जगतीं वशमानयेत् । अहं पञ्चाङ्गबलवानाकाशं वशमानये ॥ १ ॥ एकासनस्था जलवायुमग्नाः मुमुक्षवस्त्यक्तपरिग्रहाश्च । पृच्छन्ति तेऽप्यम्बरचारिचारं

दैवज्ञमन्ये किमुतार्थचित्ताः ॥ २ ॥ न दैवं न पित्र्यं च कर्मावसिद्ध्येत्र यत्रास्ति देशे ननु ज्योतिषज्ञः । न तारा न चारा नताना ग्रहाणां न तिथ्यादयो वा यतस्तत्र बुद्धा ॥ ३ ॥ दूतो न संचरति खे न चलेच्च वार्ता पूर्वं न जल्पितमिदं न च संगमोऽस्ति । व्योम्नि स्थितं रविशशिग्रहणं प्रशस्तं जानाति यो द्विजवरः स कथं न विद्वान् ॥ ४ ॥ वृद्धिह्रासौ कुमुदसुहृदः पुष्पवन्तोपरागं शुक्रादीनामुदयनिलयानित्यमी सन्दृष्टाः । आविष्कुर्वन्त्यखिलरचनेष्वत्र कुम्भीपुलाकन्यायाज्ज्योतिर्नयगतिविदां निश्चलं मानसारम् ॥ ५ ॥ मानो शीतकरस्य वापि भुजगग्रासे पुरो निश्चिते तीर्थानामटनं जनस्य घटते तापत्रयोच्चाटनम् । इष्टे प्रागवधारिते सति घृतेस्तुष्टेश्च लाभो भवेद्दृष्टे तु व्यसनेऽत्र तत्परिहृतिं कर्तुं जपाद्यैः क्षमा ॥ ६ ॥

---

## कुगणकनिन्दा

गणयति गगने गणकश्चन्द्रेण समागमं विशाखायाः । विविधभुजंगक्रीडासक्तां गृहिणीं न जानाति ॥ १ ॥ गणिकागणकौ समानधर्मौ निजपञ्चाङ्गनिदर्शकावुभौ । जनमानसमोहकारिणौ तौ विधिना वित्तहरौ विनिर्मितौ ॥ २ ॥ असुखमथ सुखं वा कर्मणा पक्त्रिमेणास्वहह नियतमेते भुञ्जते देहभाजः । तदिह पुरत एव प्राह मौहूर्तिकश्चेत्कथय फलममीषामन्ततः किं ततः स्यात् ॥ ३ ॥ विलिखति सदसद्वा जन्मपत्रं जनानां फलति यदि तदानीं दर्शयत्यात्मदाक्ष्यम् । न फलति यदि लग्नद्रष्टुरेवाह मोहं हरति धनमिहैव हन्त दैवज्ञपाशः ॥ ४ ॥ प्रमोदे खेदे वाप्युपनमति पुंसां विधिवशान्मयैव प्रागेवाभिहितमिति मिथ्या कथयति । जनानिष्टानिष्टस्खलनपरिहारैकनिरतानसौ मेषादीनां परिगणनयैव भ्रमयति ॥ ५ ॥ ज्योतिःशास्त्रमहोदधौ बहुतरोत्सर्गापवादात्मभिः कल्लोलैर्निनिडे कणान्कतिपयाँल्लब्ध्वा कृतार्था इव । दीर्घायुः सुतसंपदादिरचनैर्दैवज्ञपाशा इमे गेहं गेहमनुप्रविश्य धनिनां मोहं मुहुः कुर्वते ॥ ६ ॥

---

## पौराणिकनिन्दा

पौराणिकानां व्यभिचारदोषो नाशङ्कनीयः कृतिभिः कदाचित् । पुराणवक्ता व्यभिचारजातस्तस्यापि पुत्रो व्यभिचारजातः ॥ १ ॥

---

१ मग्ने २ इन्द्रियसमूहे ३ दुःखिते ४ वेदान्तवादिनः ५ वदी-बहुभिः ६ सर्वेषां मध्ये निर्दोषम् ७ नीरोगताम् ८ बाल्य-कालयोः ९ कुत्सिता भिषजो भिषग्दुराग्रहात् १० यम-सेवकान् ११ रोगिसमूहं १२ जनमण्डलम् १३ पारदादेः १४ धनवन्तः १५ प्राणान् १६ धनम् १७ द्रव्यम् १८ रोगिणाम् १९ [illegible] २० [illegible] २१ [illegible]

१ धनवृद्धी २ चन्द्रस्य ३ सूर्यचन्द्रमसो ४ ग्रहणम् ५ [illegible] पुलाकन्यायेन ६ मरणे ७ दुर्गे ८ परिहारे ९ परिहारकालेषु १० स्वजानुर्देशम् ११ कुदैवज्ञ १२ हर्षे १३ अनर्थकरो न १४ सामान्यनियम, अपवाद प्रभिद १५ [illegible] १६ व्यास

## पुरोहितनिन्दा

पुरीषस्य च रोषस्य हिंसायास्तस्करस्य च । आद्याक्षराणि सगृह्य वेधाश्चक्रे पुरोहितम् ॥ १ ॥

---

## कायस्थनिन्दा

काकाल्लौल्य यमात्क्रौर्यं स्थपतेर्दृढघातिताम् । आद्याक्षराणि सगृह्य कायस्थ केन निर्मित ॥ १ ॥ कायस्थेनोदरस्थेन मातुरामिषशङ्कया । अन्त्राणि यन्न भुक्तानि तत्र हेतुरदन्तता ॥ २ ॥ विना मद्य विना मास परस्वहरण विना । विना परापवादेन दिविरो[1] दिनि रोदिति ॥ ३ ॥ कलमाग्रनिर्गतमषीबिन्दुव्याजेन साञ्जनाश्रुकणा । कायस्थलुण्ठ्यमाना रोदिति खिन्नेव राजश्री ॥ ४ ॥

---

## सज्जनप्रशसा

अहो किमपि चित्राणि चरित्राणि महात्मनाम् । लक्ष्मीं तृणाय मन्यन्ते तद्भरेण नमन्त्यपि ॥ १ ॥ नाल्पीयसि निबध्नन्ति पदमुन्नतचेतस । येषा भुवनलाभेऽपि नि सीमानो मनोरथा ॥ २ ॥ अञ्जलिस्थानि पुष्पाणि वासयन्ति करद्वयम् । अहो सुमनसा प्रीतिर्वामदक्षिणयो समा ॥३॥ वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि । लोकोत्तराणा चेतासि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ४ ॥ गवादीना पयोऽन्येद्यु सद्यो वा जायते दधि । क्षीरोदधेस्तु नाद्यापि महता विकृति कुत ॥ ५ ॥ गङ्गा पाप शशी ताप दैन्य कल्पतरुस्तथा । पाप ताप च दैन्य च घ्नन्ति सन्तो महाशया ॥६॥ छायावन्तो गतव्याला स्वारोहा फलदायिन । मार्गद्रुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥ ७ ॥ सपदो महतामेव महतामेव चापद । वर्धते क्षीयते चन्द्रो न तु तारागण क्वचित् ॥ ८ ॥ अपकुर्वन्नपि प्राय प्राप्नोति महत फलम् । और्वं दहन्तमेवाग्निं सतर्पयति सागर ॥ ९ ॥ महता प्रार्थनेनैव विपत्तिरपि शोभते । दन्तभङ्गो हि नागाना श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ १० ॥ गुणग्रामाविसवादि नामापि हि महात्मनाम् । यथा सुवर्णश्रीखण्डरत्नाकरसुधाकरा ॥ ११ ॥ वहति शोकशङ्कु च कुर्वन्ति च यथोचितम् । कोऽप्येष महता हन्त गाम्भीर्यानुगुणो गुण ॥ १२ ॥ नागुणी गुणिन वेत्ति गुणी गुणिषु मत्सरी । गुणी च गुणरागी च विरल सरलो जन ॥ १३ ॥ महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान्रिपूनपि । सपत्नी प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगा ॥ १४ ॥ मुखेन नोद्गिरन्त्यूर्ध्वं हृदयेन नयन्त्यध । जरयन्त्यन्तरे साधुर्दोष विषमिवेश्वर ॥ १५ ॥ विकृतिं नैव गच्छन्ति सङ्गदोषेण साधव । आवेष्टित महासर्पैश्चन्दन न विषायते ॥ १६ ॥ मान्या एव हि मान्याना मान कुर्वन्ति नेतरे । शम्भुर्बिभर्ति मूर्ध्नेन्दु स्वर्भानुस्त जिघृक्षति ॥ १७ ॥ सुजन व्यजन मन्ये चारुवशसमुद्भवम् । आत्मान च परिभ्राम्य परतापनिवारणम् ॥ १८ ॥ उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा । सपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ १९ ॥ आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञा काम व्यग्रा भवन्ति च । महारम्भा कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुला ॥ २० ॥ सद्भिस्तु लीलया प्रोक्त शिलालिखितमक्षरम् । असद्भि शपथेनापि जले लिखितमक्षरम् ॥ २१ ॥ हरे पदाहति श्लाघ्या न श्लाघ्य खररोहणम् । स्पर्धापि विदुषा युक्ता न युक्ता मूर्खमित्रता ॥ २२ ॥ साधो प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् । नहि तापयितु शक्य सागराम्भस्तृणोल्कया ॥ २३ ॥ नारिकेलसमाकारा दृश्यन्तेऽपि हि सज्जना । अन्ये बदरिकाकारा बहिरेव मनोहरा ॥ २४ ॥ स्नेहच्छेदेऽपि साधूना गुणा नायान्ति विक्रियाम् । भङ्गेनापि मृणालानामनुबध्नन्ति तन्तव ॥ २५ ॥ परोपदेशे पाण्डित्य सर्वेषा सुकर नृणाम् । धर्मे स्वीयमनुष्ठान कस्यचित्सुमहात्मन ॥ २६ ॥ सपत्सु महता चित्त भवत्युत्पलकोमलम् । आपत्सु च महाशैलशिलासघातकर्कशम् ॥ २७ ॥ पतति व्यसने दैवाद्दारुणे दारुणात्मनि । सवर्मयति[10] वज्रेण धैर्येण महता मन ॥ २८ ॥ सन्त स्वत प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् । आमोदो नहि कस्तूर्या शपथेन विभाव्यते ॥ २९ ॥ पातितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुक । प्रायेण हि सुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तय ॥ ३० ॥ सकृत्कन्दुकपातेनोत्पतत्यार्य पतन्नपि । तथा त्वनार्य पतति मृत्पिण्डपतन यथा ॥ ३१ ॥ दन्तिदन्तसमान हि नि सृत महता वच । कूर्मग्रीवेव नीचाना पुनरायाति याति च ॥ ३२ ॥ लोकस्तु लोकना याति यत्र तिष्ठन्ति साधव । टकारो लुप्यते तत्र यत्र तिष्ठन्त्यसाधव ॥ ३३ ॥ किमत्र चित्र यत्सन्त परानुग्रहतत्परा । नहि स्वदेहशैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमा ॥ ३४ ॥ काकै सह विवृद्धस्य कोकिलस्य कला गिर ।

---

१ कायस्थ २ गृहस्थ भय ते ३ लक्ष्मीभरेण ४ उन्नतचेतसाम् ५ अन्यस्मिन्दिवसे ६ विकार ७ रतुल ८ पर्वतभेदने

१ जीर्णं करोति २ राहु ३ ग्रहीतुमिच्छति ४ वेणु, पक्षे,-कुलम् ५ सिहस्य ६ पादताडनम् ७ विकारम् ८ सर्वेषा कु ति ९ कठिनम् १० सयोजयति ११ क्षणिका १२ लकारलोपात् लोकः स्वायतिष्ठते १३ अव्यक्तमधुरा

खलसङ्गेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृते कुत ॥ ३५ ॥ यथा चित्त तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रिया । चित्ते वाचि क्रियाया च साधूनामेकरूपता ॥ ३६ ॥ विवेक सह सयत्या विनयो विधया सह । प्रभुत्व प्रश्रयोपेत चिह्नमेत न्महात्मनाम् ॥ ३७ ॥ उपकर्तुं प्रिय वक्तु कर्तुं स्नेहमे कृत्रिमम् । सज्जनाना स्वभावोऽय केनेन्दु शिशिरीकृत ॥ ३८ ॥ निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दया कुर्वन्ति साधव । नहि सहरते ज्योत्स्ना चन्द्रश्चाण्डालवेश्मसु ॥ ३९ ॥ उपकारिषु य साधु साधुत्वे तस्य को गुण । अपकारिषु य साधु स साधु सद्भिरुच्यते ॥ ४० ॥ हृदयानि सतामेव कठिनानीति मे मति । खलवाग्विशिखैस्तीक्ष्णैर्भि द्यन्ते न मनाग्यत ॥ ४१ ॥ अपेक्षन्ते न च स्नेह न पात्र न दशान्तरम् । सदालोकहिते युक्ता रत्नदीपा इवो त्तमा ॥ ४२ ॥ नूतेऽन्यस्यासतोऽप्यार्यो गुणान्दोषास्तु दुर्जन । तुल्येऽप्यसत्त्वे किं लोको गच्छत्यूर्ध्वमधोऽपर ॥ ४३ ॥ सन्तो मनसि कृत्वैव प्रवृत्ता कृत्यवस्तुनि । कस्य प्रतिशृणोति स्म कमलेभ्य श्रिय रवि ॥ ४४ ॥ आमरणान्ता प्रणया कोपास्तत्क्षणभङ्गुरा । परित्यागाश्च नि सङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥ ४५ ॥ सन्त एव सता नित्यमापदुद्धरणक्षमा । गजाना पङ्कमग्नाना गजा एव धुरधरा ॥ ४६ ॥ नून दुग्धाब्धिमन्थोत्थाविमौ सुजनदुर्जनौ । किं विन्दो सोदर पूर्व कालकूटस्य चेतर ॥ ४७ ॥ गोत्रस्थितिं न मुञ्चन्ति सदा सनतिमाश्रिता । वैदैन्य तत्र सततश्च महार्मेरुतयानया ॥ ४८ ॥ विगृहीत पदाक्रान्तो भूयोभूयश्च खण्डित । माधुर्यमेवावहति सुश्लोक इव सज्जन ॥ ४९ ॥ प्रकृतिप्रत्ययोपेत सद्वृत्त साधुसंमत । अर्थार्पणसमर्थश्च सुश्लोक इव सज्जन ॥ ५० ॥ गुणोऽपि नून दोषाय दुर्विपातो मलस्य च । सन्मार्गसिद्धये वृद्धिर्मजे साधुजनस्य च ॥ ५१ ॥ मुग्धन्तश्चारुरम प्रश्विना पावने पथि । घना इवार्द्रहृदया सतो जीवनहेतव ॥ ५२ ॥ धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चला । प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिन ॥ ५३ ॥ साधुरेव प्रवीण सात्सद्गुणामृतवर्षणे । नवाङ्कुरास्वादकुशल कोकिल स्लि ॥ ५४ ॥ उत्तम क्लेशविक्षोभ क्षम सादु न हीतर । मणिरेव महाशाणघर्षण न तु मृत्कण ॥ ५५ ॥ सज्जना एव साधूना प्रथयन्ति गुणोत्करम् । पुष्पाणा सौरभ प्रायस्तनुते दिक्षु मारुत ॥ ५६ ॥ स्वभाव नैव मुञ्चन्ति सन्त ससर्गतोऽसताम् । न त्यजन्ति रुत मञ्जु काकसपर्कत पिका ॥ ५७ ॥ सपत्तौ कोमल चित्त साधोरापदि कर्कशम् । सुकुमार मधौ पत्र तरो सात्कठिन शुचौ ॥ ५८ ॥ स्वभाव न जहात्येव साधुरापद्गतोऽपि सन् । कर्पूर पावकस्पृष्ट सौरभ लभतेतराम् ॥ ५९ ॥ अप्यापत्समय साधो प्रयाति श्लाघनीयताम् । विधोर्विधुतुदास्कन्दविपत्कालोऽपि सुन्दर ॥ ६० ॥ विना परीक्षा नो तत्त्व प्रसिद्ध जायते सत । स्वर्णस्येवाघो शुद्धिर्ज्ञायते कर्षण विना ॥ ६१ ॥ दृष्टदुर्जनदौरात्म्य सज्जने रज्यते जन । आरुह्य पर्वत पान्थ सानौ निर्वृतिमेत्यलम् ॥ ६२ ॥ क्षयक्षयिणि सापाये भोगे रज्यति नोत्तमा । सत्यज्याम्भोजकिञ्जल्क न प्रार्थयति शैवलम् ॥ ६३ ॥ उत्तम सुचिर नैव विपदोऽभिभवत्यलम् । राहुग्रसनसभूति क्षण विच्छाययेद्विधुम् ॥ ६४ ॥ प्राय स्वभाव मुञ्चन्ति सन्त ससर्गतोऽसताम् । चण्डाश्चण्डातपात्यादा हिमाशोरमृतस्रुज ॥ ६५ ॥ तुल्य परोपतापित्व कुद्धयो साधुनीचयो । न दाहे ज्वलतोर्भिन्न चन्दनेन्धनयो क्वचित् ॥ ६६ ॥ महता तादृश तेजो यत्र शाम्यन्त्यनौजस । अस्त यान्ति प्रकाशेन तारका हि विवस्वत ॥ ६७ ॥ आस्थामालम्ब्य नीतेषु वश क्षुद्रेष्वरातिषु । व्यक्तिमायाति महता माहात्म्यमनुकम्पया ॥ ६८ ॥ न गुणा क्वापि पूज्यन्ते सत्स्वीकारो हि गौरवम् । पीतिमा गुणसाम्येऽपि हरिद्रास्वर्णयोरिव ॥ ६९ ॥ आ स्मिर्यमिद चेत सताम्भोधिदुर्भरम् । इति कुधेव दुर्वेधा पग्दु स्वैरपूरयत् ॥ ७० ॥ काचो मणिर्मणि काचो येषा तेऽन्ये हि देहिन । सन्ति ते सुधियो येषा काच काचो मणिर्मणि ॥ ७१ ॥ दोषानपि गुणीकर्तुं दोषीकर्तुं गुणानपि । शक्तो वादी न तत्तस्य दोषा दोषा गुणा गुणा ॥ ७२ ॥ गुणराशिमहाभारनिर्भरापूरितान्तरा । सन्तो गौरवमायाति यदि तत्र किमद्भुतम् ॥ ७३ ॥ स्वात्मन्येव लय याति तादृशो गुणिना गुण । स्वय प्रख्याप्यमानोऽपि यस्तृणाय न मन्यते ॥ ७४ ॥ सुवृत्तस्यैकरूपस्य परप्रीत्यै धृतोन्नते । साधो स्तनयुगस्येव पतन कस्य तुष्टये ॥ ७५ ॥ च्युतोऽप्युद्गच्छति पुन प्रभावान तु मूढधी । कन्दुक पतनोत्थायी न तु कान्तामुचद्वयी ॥ ७६ ॥ नालोक क्रियते सूर्ये भू प्रदीप न धार्यते । नहि प्रत्युपकाराणामपेक्षा सत्सु विद्यते ॥ ७७ ॥ दृष्टापि दृश्यते दृश्य श्रुतापि श्रूयते पुन ।

---

१ विनय २ सिंहत्वम् ३ प्राणिषु ४ चन्द्रश्चाण्डालमिन्दुम् ५ चाण्डालगृहे ६ हिंसिका ७ वैधीम; पाठे–प्रवादिम् ८ योग्यतानाम्; पाठे–सान्त्वम् ९ अवस्थान्तरम् पाठे–सुवद्वनिम् १० लोचनानि नवसिन्धुतुल्य, पाठे–सानोः प्रकाश्यस्येव किंत तन्निवाराक्य ११ कुन्तलपोदाम्; पाठे–पद्मभिसिम् १२ मधुमनम् १३ सम्पत्त १४ सन्मिन, पाठे–चेदम्

१ कषपाषाणम्; कसोटी इति लोके. २ प्रमार्जयति ३ स्वेदमात्रे ४ 'भंडू' इति लोके प्रसिद्ध

सत्य न साधुवृत्तस्य दृश्यते पुनरुक्तता ॥ ७८ ॥ सत्पक्षा ऋजव शुद्धा सफला गुणसेविन । तुल्यैरपि गुणैश्चित्र सन्त सन्त शरा शरा ॥ ७९ ॥ लामप्रणयिनो नीचा मानग्रामा मनस्विन । मेंहु मरसि मत्स्यार्थी हंसस्येष्टा प्रसन्नता ॥ ८० ॥ परदु ख समाकर्ण्य स्वभावसरलो जन । उपकारासमर्थत्वात्प्राप्नोति हृदये व्यथाम् ॥ ८१ ॥ वित्ते त्याग क्षमा शक्तौ दु खे दैन्यविहीनता । निर्दम्भता सदाचारे स्वभावोऽय महात्मनाम् ॥ ८२ ॥ न कदाचित्मता चेत प्रमरत्यघ कर्मसु । जलेषु द्रुतमप्यन्त सपिराश्यानता व्रजेत् ॥ ८३ ॥ सोंगसेऽपि न कुप्यन्ति कृपया चोपकुर्वते । बोध स्वस्यैव नेच्छन्ति ते विश्वोद्धरणक्षमा ॥ ८४ ॥ साभिमानमसभाव्य मौचित्यच्युतमप्रियम् । दु खावमानदीन वा न वदन्ति गुणोन्नता ॥ ८५ ॥ आपत्स्वेव हि महता शक्तिरभिव्यज्यते न सपत्सु । अगुरोस्तथा न गन्ध प्रागस्ति यथाग्निपतितस्य ॥ ८६ ॥ शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वान स्वकीयगुणजालै । विवराणि मुद्रयन्द्रागूर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥ ८७ ॥ तरुमूलादिषु निहित जलमाविर्भवति पल्लवाग्रेषु । निभृत यदुपक्रियते तदपि महान्तो वदन्त्युच्चै ॥ ८८ ॥ सपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च धीरत्वम् । त भुवनत्रयतिलक जनयति जननी सुत विरलम् ॥ ८९ ॥ दुर्जनवचनाङ्गारैर्दग्धोऽपि न विप्रिय वदत्यार्य । अगुरुरपि दह्यमान स्वभावगन्ध परित्यजति किं नु ॥ ९० ॥ अप्रियवचनदरिद्रै प्रियवचनाढ्यै स्वदारपरितुष्टै । परपरिवादनिवृत्तै क्वचित्क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥ ९१ ॥ पतितोऽपि राहुवदने तरणिर्बोधयति पद्मखण्डानि । भवति विपद्यपि महतामङ्गीकृतवस्तुनिर्वाह ॥ ९२ ॥ छिन्नोऽपि रोहति तरुश्चन्द्र क्षीणोऽपि वर्धते लोके । इति विमृशन्त सन्त सतप्यन्ते न लोकेऽस्मिन् ॥ ९३ ॥ वासरगम्यमनूरोरम्बरमवनी च वामनैकपदा । जलधिरपि पोतलङ्घ्य सता मन केन तुल्याम ॥ ९४ ॥ गौरीपतेर्गरीयो गरल गरवा गले जीर्णम् । जीर्यति कर्णे महता दुर्वादो नाल्पमपि विशति ॥ ९५ ॥ निजपदगतिगुणरञ्जितजगता करिणा च सत्कवीना च । महतामपि [1]महिमान शोभायै सज्जना एव ॥ ९६ ॥ बाण हरिरिव

कुरुते सुजनो बहुदोषमप्यदोषमिव । यावद्दोष जाग्रति मलिम्लुचा इव पुन पिशुना ॥ ९७ ॥ महतो सुवृत्तयो सखि हृदयग्रहयोग्ययो समस्थितयो । सज्जनयो स्तनयोरपि निरन्तर सगत भवति ॥ ९८ ॥ महतोऽपि हि विश्वासा महाशया दधति नाल्पवति लघवे । सत्तृणुतेऽद्रीनुदधिर्निदाघनद्यो न मेरुमपि ॥ ९९ ॥ वैगुण्येऽपि हि महता विनिर्मित भवति कर्म शोभायै । दुर्वहनितम्बमन्थरमपि हरति नितम्बिनीवृत्यम् ॥ १०० ॥ सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने मोघा । न विदूरदर्शनतया कैश्चिदुपादीयते गृध्र ॥ १०१ ॥ भवति सुभगत्वमधिक विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य । वहति विकासितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्द्योत ॥ १०२ ॥ वदन प्रसादसदन सदय हृदय सुधामुचो वाच । करण परोपकरण येषा केषां न ते वन्द्या ॥ १०३ ॥ उपकारमेव तनुते विपद्गत सद्गुणो महताम् । मूर्च्छा गतो मृतो वा निदर्शन पारदोऽत्र रस ॥ १०४ ॥ गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वी गुर्वी ततोऽपि जगदण्डम् । तस्मादप्यतिगुरव प्रलयेऽप्यचला महात्मान ॥ १०५ ॥ अनवरतपरोपकरणव्यग्रीभवदमलचेतसा महताम् । आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥ १०६ ॥ न भवति भवति च न चिर भवति चिर चेत्फले विसवादी । कोप सत्पुरुषाणा तुल्य स्नेहेन नीचानाम् ॥ १०७ ॥ इक्षोरग्रात्क्रमश पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेष । तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानां च विपरीता ॥ १०८ ॥ उपचरितव्या सन्तो यद्यपि कथयन्ति नैकमुपदेशम् । यास्तेषा स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १०९ ॥ सुजनो न याति वैर परहितनिरतो विनाशकालेऽपि । छेदेऽपि चन्दनतरु सुरभयति मुख कुठारस्य ॥ ११० ॥ अतिकुपिता अपि सुजना योगेन मृदूभवन्ति न तु नीचा । हेम्न कठिनस्यापि द्रवणोपायोऽस्ति न तृणानाम् ॥ १११ ॥ अनुकुरुत खलसुजनावग्रिमपाश्चात्यभागयो सूच्या । विदधाति रन्ध्रमेको गुणवानन्यस्तु पिदधाति ॥ ११२ ॥ आस्तामन्य-

१ जल्काक २ घनत्वम् ३ सापराधेऽपि ४ व्यक्ता भवति ५ स्तूणा ६ पक्वा वे ७ श्रेष्ठम् ८ अनिष्टम् ९ दूषणम् १० शोभिता ११ सूर्य १२ विकासयति १३ सकटकाले १४ अरुणस्य १५ नौका १६ पादविन्यासा, पक्षे,-पदप्रयोगज्ञानम् १७ महत्परिमाणम्, पक्षे,-प्रतिष्ठाम् १८ सत्पुरुषा, पक्षे,-गजानां सज्जीकरणम् १९ बाणाग्रम्

१ गुणभिन्नो दोष, पक्ष,-बहुतरबहुगाम्भिनम् २ दोषशून्यम्, पक्षे,-बाहुरहितम् ३ समग्रलोपम्, पक्षे,-यावद्रात्रिम् ४ तद्विषयकगवेषणा रता भवन्ति, पक्षे,-निद्राभाववन्तो भवन्ति ५ तस्करा ६ श्रेष्ठयो, पक्षे,-महापरिमाणशालिनो ७ सुवर्तिनयो, पक्ष,-सुवर्तुलयो ८ आलिङ्गनयोग्ययो, पक्षे,-वक्ष स्थले विराजमानयो ९ श्रेष्ठानपि, पक्ष,-महापरिमाणानपि १० श्रेष्ठा पक्ष,-गम्भीरा ११ नीचा, पक्षे,-स्वल्पपरिमाणशालिन १२ सेव्या १३ भेता स्वाप १४ सुगन्धयति १५ परशो १६ अनुकरण कुरुत १७ करोति १८ गुणयुक्त, पक्षे,-विपत्तिनिवारणादिगुणयुक्त १९ आच्छादयति

स्सुजना परोपकारैकरणदुर्ललिता । सतापितपिशुनेषु स्व गुणेष्वपि हन्त खिद्यन्ते ॥ ११३ ॥ शरदि न वर्षति गर्जति वर्षति वर्षासु निस्वनो मेघ । नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजन करोत्येव ॥ ११४ ॥ यदमी दशन्ति दशना रसना तत्स्वादमनुभवति । प्रकृतिरियं विमलाना क्लिश्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ ११५ ॥ तदपक्त्न विधिनार्थिषु यत्सन्त स्वल्पसंपदो विहिता । तुच्छे पयसि घनाना सीदति बत जीवलोकोऽयम् ॥ ११६ ॥ अमृत किरति हिमांशुर्विषमेव फणी समुद्गिरति । गुणमेव वक्ति साधुर्दोषमसाधु प्रकाश यति ॥ ११७ ॥ गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्ति परत एव सभवति । स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥ ११८ ॥ उत्कर्षनान्निजैर्गुणो यथा यथा याति कर्णमन्यस्य । धनुरिव सुवंशजन्मा तथा तथा सज्जनो नमति ॥ ११९ ॥ दुर्जनवदनविनिर्गतवचनभुजगेन सज्जनो दष्ट । तद्विषनाशनिमित्त साधु सतोषमौषध पिबति ॥ १२० ॥ कमठकुलाचलदिग्गजफणिपतिविधृतापि चलति वसुधेयम् । प्रतिपन्नममलमनसा न चलति पुसा युगान्तेऽपि ॥ १२१ ॥ अन्त कटुरपि लघुरपि सद्वृत्त य पुमान्न सत्यजति । स भवति सद्यो वन्द्य सर्षप इव सर्वलोकस्य ॥ १२२ ॥ अद्यापि दुर्निवार स्तुतिकन्या भजति कौमारम् । सद्भ्यो न रोचते सा सन्तोऽप्यस्यै न रोचन्ते ॥ १२३ ॥ मूक परापवादे परदारनिरीक्षणेऽप्यन्ध । पङ्गु परधनहरणे स जयति लोकत्रये पुरुष ॥ १२४ ॥ पेशलमपि खलवचन दहतितरा मानस सुतत्त्वविदाम् । परुषमपि सुजनवाक्य मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥ १२५ ॥ भक्तिर्भवे न विभवे व्यसन शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे । चिन्ता यशसि न वपुषि प्राय परिदृश्यते महताम् ॥ १२६ ॥ उपरि करवालधाराकारा क्रूरा भुजगमपुङ्गवात् । अन्त साक्षाद्द्राक्षादीक्षागुरवो जयन्ति केऽपि जना ॥ १२७ ॥ स्वस्थानादपि विचलति मज्जति जलधौ च नीचमपि भजते । निजपक्षरक्षणमना सुजनो मैनाकशैल इव ॥ १२८ ॥ दुर्जनसहवासादपि शीलोत्कर्ष न सज्जनस्त्यजति । प्रतिपर्व तपनवासी निस्तमा शशी शीत ॥ १२९ ॥ विप्रियमप्याकर्ण्य ब्रूते प्रियमेव सर्वदा सुजन । क्षार पिबति पयोधेर्वर्षत्यम्भोधरो मधुरमम्भ ॥ १३० ॥ छायेव प्रात्मधुरं नयोन्तराले निदाघदिनमन्ते । एवादिमध्यपरिणतिरमणीया साधुजनमैत्री ॥ १३१ ॥ न विमोचयितु शक्य क्षमा महान्मोचितो यदि कथचित् । मन्दरगिरिरिव हि तल निवर्तते न तु स समवाप्य ॥ १३२ ॥ स्वाधीनेव समृद्धिर्जनोपजीव्यत्वमुच्छ्रयश्छाया । सत्पुसो मरुभूरिव जीवनमात्र समाशास्यम् ॥ १३३ ॥ सर्वस्य सर्वदापि स्पर्शनयोगेन तापमपनेतुम् । सुजनस्य व्यजनस्य च शक्तिमसगृह्णत पश्य ॥ १३४ ॥ किं मधुना किं विधुना किं सुधया किं च वसुधयाखिलया । यदि हृदयहारिचरित पुरुष पुनरेति नयनयोरयनम् ॥ १३५ ॥ ते वन्द्यास्ते कृतिन श्लाघ्या तेषा हि जन्मनोत्पत्ति । यैरुज्झितात्मकार्यै सुहृदामर्था हि साध्यन्ते ॥ १३६ ॥ स्वल्पापि साधुसपद्योग्या महता न पृथ्व्यपि खलश्री । सारसमेव पयस्तृषमपहरति न वारिधेर्जातु ॥ १३७ ॥ दोषो गुणाय गुणिना महदपि दोषाय दोषिणा सुकृतम् । तृणमिव दुग्धाय गवा दुग्धमिव विषाय सर्पाणाम् ॥ १३८ ॥ विषमगता अपि न बुधा परिभवमिश्रा श्रिय हि वाञ्छन्ति । न पिबन्ति भौममम्भ सरजसमिति चातका एते ॥ १३९ ॥ योग्यतयैव विनाश प्रायोऽनार्येषु यान्ति गुणवन्त । स्फुटवचना एव शुका पञ्जरबन्ध निषेवन्ते ॥ १४० ॥ निर्गुणमप्यनुरक्त प्रायो न समाश्रित जहति सन्त । सह वृद्धिक्षयभाज वहति शशाङ्क कलङ्कमपि ॥ १४१ ॥ अन्त्यावस्थोऽपि बुध स्वगुण न जहाति जातिशुद्धतया । न श्वेतभावमुज्झति शङ्ख शिखिभुक्तमुक्तोऽपि ॥ १४२ ॥ साप्तपदीन सख्य भवेत्प्रकृत्या विशुद्धचित्तानाम् । किमुतान्योन्यगुणकथाविस्रम्भनिबद्धभावानाम् ॥ १४३ ॥ स्पृहणीया कस्य न ते सुमते सरलाशया महात्मान । त्रयमपि येषा सदृश हृदय वचन तथाचार ॥ १४४ ॥ गुणिन समीपवर्ती पूज्यो लोकस्य गुणविहीनोऽपि । विमलेक्षणप्रसङ्गादञ्जनमाप्नोति काणाक्षि ॥ १४५ ॥ सहसिद्धमिद महता घनेष्वनास्था गुणेषु कृपणत्वम् । परदु खे कातरता महत्त्व धैर्य सदु खेषु ॥ १४६ ॥ उपकृतिसाहसिकतया क्षतिमपि गणयन्ति नो गुणिन । जनयन्ति हि प्रकाश दीपशिखा स्वाङ्गदाहेन ॥ १४७ ॥ उपकर्तुमप्रकाश क्षन्तु न्यूनेष्वयाचित दातुम् । अभिसधातु च गुणै शतेषु केचिद्विजानन्ति ॥ १४८ ॥ मा भूत्सज्जनयोगो यदि योगो मा पुन स्नेह । स्नेहो यदि विरहो मा यदि विरहो जीविताशा वा ॥ १४९ ॥ अम्बरमनूरुलङ्घ्य वसुधरा सापि वामनैक पदा । अब्धिरपि पोतलङ्घ्य सता मन केन तुल्य स्यात् ॥ १५० ॥ किमपेक्ष्य फल पयोधरान्ध्वनत प्रार्थयते मृगाधिप । प्रकृति खलु सा महीयस सहते नान्यसमुन्नति

---

१ दन्तरिम २ वर्धति ३ रघु; पाठ,-विनयादि- ४ कणमेदे, पाठ-श्रुतिगोचरताम् ५ वेगु, पाठ,-कुलम् ६ रतुतिरेव कन्या ७ कुमारीव्रतम् ८ कोमलम् ९ ग्रहम् १० सदाप्रविकृता

१ अमृतम् २ स्थानम् ३ खगेषु ४ अपि ५ स्तुभि, पाठ्यादिकेरितवे- ६ नौका ७ दृष्ट्वा कुर्वत ८ समाव- ९ उत्कर्षम्

यया ॥ १५१ ॥ वचनैरसता महीयसो न खलु व्येति गुरुत्वमुद्धतैः । किमपैति रजोभिरौर्वरैरवकीर्णस्य मणेर्महार्घता ॥ १५२ ॥ प्रकटान्यपि नैपुण महत्परवाच्यानि चिराय गोपितुम् । निवरीतुमथात्मनो गुणा भृशमाकौशलमार्यचेतसाम् ॥ १५३ ॥ किमिवाखिललोककीर्तितं कथयत्यात्मगुणं महामना । वदिता न लघीयसोऽपरः स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ १५४ ॥ विसृजन्त्यविरिथिनः परे विषमाशीनिपन्नरा कुधम् । दधतोऽन्तरसाररूपता ध्वनिसाराः पटहा इवेतरे ॥ १५५ ॥ जितरोपरया महाधियः सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः । विजितेन जितस्य दुर्मतेर्मतिमद्भिः सह का विरोधिता ॥ १५६ ॥ इयमुन्नतसत्त्वशालिनां महतां कापि कठोरचित्तता । उपकृत्य भवन्ति दूरतः परतः प्रत्युपकारशङ्कया ॥ १५७ ॥ सानलेपमुपलिप्सिते परैरभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि । अर्थितस्तु न महान्समीहते जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥ १५८ ॥ आदिमध्यनिधनेषु सौहृदं सज्जने भवति नेतरे जने । छेदतापनविघर्षताडनैर्नान्यभावमुपयाति काञ्चनम् ॥ १५९ ॥ चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणान् याचते जलधरं पिपासया । सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥ १६० ॥ दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः । क्षारभावमपनीय गृह्णते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥ १६१ ॥ सज्जनस्य हृदयं नवनीतं यद्वदन्ति कवयस्तदलीकम् । अन्यदेहविलसत्परितापात्सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥ १६२ ॥ उपकारिणि वीतमत्सरे वा सदयत्वं यदि तत्र कोऽतिरेकः । अहिते सहसापराद्धलब्धे सघृणं यस्य मनः सतां स धुर्यः ॥ १६३ ॥ तुङ्गात्मना तुङ्गतरा समर्था मनोरथान्पूरयितुं न नीचाः । धाराधरा एव धराधराणां निदाघदाहं शमितुं न नद्यः ॥ १६४ ॥ प्रकाममभ्यस्यतु नाम विद्यां सौजन्यमभ्यासवशादलभ्यम् । कर्णौ सपत्न्यः प्रविशालयेयुर्विशालयेदक्षियुगं न कोऽपि ॥ १६५ ॥ सन्तोऽपि सन्तः क्व विरन्तु तेजः क्व न ज्वलन्तु क्व ननु प्रथन्ताम् । विधाय रुद्धा ननु वेधसैव ब्रह्माण्डकोषे घटदीपकल्पाः ॥ १६६ ॥ प्रसादमाधुर्यगुणोपपन्ना यत्नादनौचित्यपराङ्मुखाणाम् । अर्था कवीनामिव सज्जनानां सर्वस्य सर्वावसरोपयोगाः ॥ १६७ ॥ वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति । एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥ १६८ ॥ अहो महत्त्वं महतामपूर्वं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः । यथास्यमध्ये पतितोऽपि राहोः कलानिधिः पुण्यचयं ददाति ॥ १६९ ॥ पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः । नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥ १७० ॥ रत्नाकरः किं कुरुते स्वरत्नैर्विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति । श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं परोपकाराय सतां विभूतयः ॥१७१॥ श्लाघ्यः स एको भुवि मानवानां स उत्तमः सत्पुरुषः स धन्यः । यस्यार्थिनो वा शरणागता वा नाशाभिभङ्गाद्विमुखाः प्रयान्ति ॥ १७२ ॥ सन्तस्तृणोत्सारणमुत्तमाङ्गात्सुवर्णकोट्यर्पणमामनन्ति । प्राणव्यये वापि कृतोपकाराः खलाः परे वैरमिहोद्वहन्ति ॥ १७३ ॥ कटु क्वणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव । मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ १७४ ॥ क्षारं जलं वारिमुचः पिबन्ति तदेव कृत्वा मधुरं वमन्ति । सन्तस्तथा दुर्जनदुर्वचांसि पीत्वा च सूक्तानि समुद्गिरन्ति ॥ १७५ ॥ अयं स्वभावः स्वत एव यत्परश्रमापनोदप्रवणं महात्मनाम् । सुधांशुरेष स्वयमर्ककर्कशप्रभाभितप्तामवति क्षितिं किल ॥ १७६ ॥ कर्णेजपानां वचनप्रपञ्चान्महात्मनः क्वापि न दूषयन्ति । भुजङ्गमानां गरलप्रसङ्गान्नापेयतां यान्ति महासरांसि ॥ १७७ ॥ अपांनिधिं वारिभिरर्चयन्ति दीपेन सूर्यं प्रतिबोधयन्ति । ताभ्यां तयोः किं परिपूर्णता स्याद्भक्त्या हि तुष्यन्ति महानुभावाः ॥ १७८ ॥ दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या चिन्ता परब्रह्मविनिश्चयाय । परोपकाराय वचांसि यस्य वन्द्यस्त्रिलोकीतिलकः स एकः ॥ १७९ ॥ न दुर्जनानामिह कोऽपि दोषलेपा स्वभावो हि गुणासहिष्णुः । द्वेष्यैव केषामपि चन्द्रखण्डविपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्करापि ॥ १८० ॥ दीपाः स्थितं वस्तु विभावयन्ति क्षुल्लप्रदीपास्तु भवन्ति केचित् । चिरव्यतीतानपि पूर्वजान् ये प्रकाशयन्ति स्वगुणप्रकर्षात् ॥ १८१ ॥ व्रते विवादं विमतिं विवेके सत्येऽतिशङ्कां विनये विकारम् । गुणेऽवमानं कुशले निषेधं धर्मे विरोधं न करोति साधुः ॥ १८२ ॥ वन्द्यः स पुंसां त्रिदशाभिनन्द्यः कारुण्यपुण्योपचयक्रियाभिः । संसारसारत्वमुपैति यस्य परोपकाराभरणं शरीरम् ॥ १८३ ॥ किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुमुदावबोधनम् । स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥ १८४ ॥ चिराय सत्सङ्गमशुद्धमानसो न यात्यसत्सङ्गतमात्मनाश्नरः । मनोहरेन्दीवरखण्डगोचरो न जातु भृङ्गः कुणपे निलीयते ॥ १८५ ॥ इदं हि माहात्म्य-

---

१ निष्ठुरे २ भौमैः ३ दुर्जनस्य ४ कौशलम् ५ परदूषणानि ६ वक्ता ७ अनात्मश्लाघिन- ८ क्रूरसंभवः ९ अभ्यन्तरे १० विकृतिम् ११ सुवर्णम् १२ शमयितुम् १३ संकटप्राप्ता- १४ अलीकम् ७ सु. र. भां

---

१ मुखमध्ये २ वृक्षिम् ३ धान्यम् ४ मेघा- ५ देवर्ताणि ६ शिरसः ७ त्रिलोक्यां तिलको भूषणभूत ८ इक्षुकरे- ९ मृतदेहे

विशेषसूचकं वदति चिह्नं महतां मनीषिणः । मनो यदेषां सुखदुःखसंभवे प्रयाति नो हर्षविषादवश्यताम् ॥ १८६ ॥ सुभाषितैः प्रीतिरनुन्नतिः श्रिया पराङ्गनिष्पत्तिपटीयसी क्रिया । गुणेष्वतृप्तिर्गुणवत्सु चादरो निगूढमेतच्चरितं महात्मनाम् ॥ १८७ ॥ विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः । यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ १८८ ॥ अविरतं परकार्यकृतां सतां मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतम् । अपि च मानसमम्बुनिधिर्यशो विमलशारदपार्वणचन्द्रिका ॥ १८९ ॥ यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः । लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ १९० ॥ आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् । कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥ १९१ ॥ यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् । तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यदेतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ १९२ ॥ प्रेमैव मास्तु यदि चेत्प्रथितेन सार्धं तेनापि चेद्गुणवता न समं कदाचित् । तेनापि चेद्भवतु मास्तु कदापि भङ्गो भङ्गोऽपि चेद्भवतु वश्यमवश्यमायुः ॥ १९३ ॥ चन्द्रः क्षयी प्रकृतिवक्रतनुर्जडात्मा दोषाकरः स्फुरति मित्रविपत्तिकाले[11] । मूर्ध्ना तथापि विधृतः परमेश्वरेण[12] नैवाश्रितेषु महतां गुणदोषशङ्का ॥ १९४ ॥ दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि मित्रावसानसमये विहितोदयोऽपि । चन्द्रस्तथापि हरवल्लभतामुपैति नैवाश्रितेषु महतां गुणदोषशङ्का ॥ १९५ ॥ लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वामत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् । तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ १९६ ॥ सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमन्दमानन्दयत्यखिललोकमनुक्त एव । आराधितः कथय केन करैरुदारैरिन्दुर्विकासयति कैरविणीकुलानि ॥ १९७ ॥ दाता न दापयति दापयिता न दत्ते यो दानदापनपरो मधुरं न वक्ति । दानं च दापनमथो मधुरा च वाणी त्रीण्यप्यमूनि खलु सत्पुरुषे वसन्ति ॥ १९८ ॥ केनाञ्चितानि नयनानि मृगाङ्गनानां को वा करोति रुचिराङ्गरुहान्मयूरान् । कश्चोत्पलेषु दलसंनिचयं करोति को वा करोति विनयं कुलजेषु पुंसु ॥ १९९ ॥ अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं कूर्मो बिभर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे । अम्भोनिधिर्वहति दुर्वहवाडवाग्निमङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ २०० ॥ विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां रोषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव । लोकप्रियैः परिमलैः परिपूरितस्य काश्मीरजस्य कटुतापि नितान्तरम्या ॥ २०१ ॥ किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण शक्त्या हि याति निजया पुरुषः प्रतिष्ठाम् । कुम्भा न कूपमपि शोषयितुं समर्था कुम्भोद्भवेन मुनिनाम्बुधिरेव पीतः ॥ २०२ ॥ आरभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः । विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ २०३ ॥ सौजन्यधन्यजनुषः पुरुषाः परेषां दोषानपास्य गुणमेव गवेषयन्ति । त्यक्त्वा भुजंगमविषाणि पटीरगर्भात्सौरभ्यमेव पवनाः परिशीलयन्ति ॥ २०४ ॥ आक्रोशितोऽपि सुजनो न वदत्यवाच्यं निष्पीडितो मधुरमुद्वमतीक्षुदण्डः । नीचो जनो गुणशतैरपि सेव्यमानो हास्येन तद्वदति यत्कलहेऽप्यवाच्यम् ॥ २०५ ॥ यद्वञ्चनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति । तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥ २०६ ॥ सद्व्यसनस्य परितापनुदः सुवृत्तशुद्धात्मनः सकललोकविभूषणस्य । छिद्रं प्रजातमपि साधुजनस्य दैवान्मुक्तामणेरिव गुणाय भवत्यवश्यम् ॥ २०७ ॥ न्याये खलैः परिहृतश्चलितश्च धर्मः कालः कलिः कलुष एव परं प्रवृत्तः । प्रायेण दुर्जनजनः प्रभविष्णुरेव निःशङ्कितं परिभवास्पदमेव साधुः ॥ २०८ ॥ सत्यं गुणा गुणवतां विधिवैपरीत्याद्यत्नार्जिता अपि कलौ विफला भवन्ति । साफल्यमस्ति सुतरामिदमेव तेषां यत्तापयन्ति हृदयानि पुनः खलानाम् ॥ २०९ ॥ पापं समाचरति वीतघृणो जघन्यः प्राप्यापदं सघृण एव तु मध्यबुद्धिः । प्राणात्ययेऽपि न तु साधुजनः सुवृत्तं वेलां समुद्र इव लङ्घयितुं समर्थः ॥ २१० ॥ शुद्धः स एव कुलजश्च स एव धीरः श्लाघ्यो विपत्स्वपि न मुञ्चति यः स्वभावम् । तप्तं यथा दिनकरस्य मरीचिजालैर्देहं त्यजेदपि हिमं न तु शीतलत्वम् ॥ २११ ॥ याच्ञापदं मरणदुःखमिवानुभाव्य दत्तेन किं खलु भवत्यनिभूयसापि । कल्पद्रुमान्परिहसन्त इवेह सन्तः संकल्पितैरविदितैरर्थिनं यत् ॥ २१२ ॥ ते साधवो भुवनमण्डलमौलिभूता ये साधुतां निरुपकारिषु दर्शयन्ति । आत्मप्रयो

१ उन्नते. २ धवलुरचदसि. ३ वाग्. ४ सामान्यमिदम्. ५ पद्येन सह. ६ नरस्तु. ६ सह. ७ विप्र. ८ प्रकृत्या हरणावेन वस्तुसत्यं. ९ न्यस्ययोः; पद्य-दर्श्नो मावत्यौज्ज्वल्यमा अन्यत्र. १० नोषां हानि कदोर्ध्वे दाक्षरदः; पा—शाश्वत भवति. गरिष्ठ घावद. ११ मित्र सूर्यस्य विपत्तिकाले अस्तकाले; पक्षे—मित्रे दुःखं दर्शयति. १२ मनोतिन; पक्षे—केनापि वशा मिता. १३ सूक्ष्म समये; पक्षे—मित्रस्य मरणे. १४ निश्चितम्.

१ मनोहरलोम. २ न लज्जते. ३ सुन्दर. ४ कुङ्कुमस्य. ५ भगवता. ६ दोषयुत्तम्.

जानशीकृतखिन्नदेह पूर्वोपकारिपु खलोऽपि हि सानुकम्प ॥ २१३ ॥ नान्तर्विचिन्तयति किंचिदपि प्रतीपमाक्रोपितोऽपि सुजन पिशुनेन पापम्। अर्कद्विपोऽपि हि सुखे पतिताग्रभागास्तापतेरमृतमेव करा किरन्ति ॥२१४॥ हेतो कुतोऽप्यसदृशा सुजना गरीय कार्यं निसर्गगुरव स्फुटमारभन्ते । उत्थाय किं कलशतोऽपि न सिन्धुनाथमुद्वीचिमालम पिबत्कुम्भगानगस्त्य ॥ २१५ ॥ पात्र पवित्रयति नेव गुणाक्षिणोति स्नेह न सहरति नापि मल प्रसूते । दोषावसानरुचिरश्चलता न धत्ते सत्सगम सुकृतसद्मनि कोऽपि दीप ॥ २१६ ॥ उदधिरवधिरुर्व्यास्त हनूमान्तार निरवधि गगन चेत्काण्डकोशे विलीनम् । इति परिमितिमन्तो भान्ति सर्वेऽपि भावा स तु निरवधिरेक सज्जनाना विवेक ॥ २१७ ॥ नहि भवति वियोग स्नेहविच्छेदहेतुर्जगति गुणनिधीना सज्जनाना कदाचित् । घनतिमिरनिबद्धो दूरसस्थोऽपि चन्द्र किमु कुमुदवनाना प्रेमभङ्ग करोति ॥ २१८ ॥ धवलयति समग्र चन्द्रमा जीवलोक किमिति निजकलङ्क नात्मसस्थ प्रेमार्ष्टि । भवति विदितमेतत्प्रायश सज्जनाना परहितनिरतानामादरो नात्मकार्ये ॥ २१९ ॥ प्रथमवयसि पीत तोयमल्प स्मरन्त शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् । ददति जलमनल्पास्वादमाजीवितान्त नहि कृतमुपकार साधवो विस्मरन्ति ॥ २२० ॥ मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णास्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभि प्रीणयन्त । परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्य निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त ॥२२१॥ उदयति यदि भानु पश्चिमे दिग्विभागे प्रचलति यदि मेरु शीतता याति वह्नि । विकसति यदि पद्म पर्वताग्रे शिलाया न भवति पुनरुक्त भाषित सज्जनानाम् ॥ २२२ ॥ व्यतिकरितदिगन्ता श्वेतमानैर्यशोभि सुकृतविलसिताना स्थानमूर्जस्वलानाम् । अकलितमहिमान केतन मङ्गलाना कथमपि भुवनेऽस्मिंस्तादृशा सभवन्ति ॥ २२३ ॥ वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासा प्रतिजनकमनीय कान्तिमत्केतयन्ति । अमलिनमिव रत्न रश्मयस्ते मनोज्ञा विकसितमिव पद्म बिन्दवो माकरन्दा ॥ २२४ ॥ अपि विभवविहीन प्रच्युतो वा स्वदेशाच्चहि खलजनसेवा प्रार्थयत्युन्नतात्मा । ननु तृणमुपभुङ्क्ते न क्षुधार्तोऽपि सिंह पिबति रुधिरमुष्ण प्रायश कुञ्जराणाम् ॥ २२५ ॥ वहति भुवनश्रेणीं शेष फणाफलकस्थिता कमठपतिना मध्येपृष्ठ सदा स च धार्यते । तमपि कुरुते क्रोडाधीन पयोनिधिरादरादहह महता नि सीमानश्चरित्र विभूतय ॥ २२६ ॥ अणुरपि मणि प्राणत्राणक्षमो विषभक्षिणा शिशुरपि रुषा सिंहीसूनु समाह्वयते गजान् । तनुरपि तरस्त्वन्योद्भूतो दहत्यनलो वन प्रकृतिमहता जात्य तेजो न मूर्तिमपेक्षते ॥ २२७ ॥ सुखलवदशा हर्षश्रेय्ये खल खलु खेलते स्खलति भजते लेशक्लेशे विषादविषूचिकाम् । भवति न सता दर्पोद्दामा न दैन्यमयी मतिर्दुरभिभवता गम्भीराणा सुखेष्वसुखेषु च ॥ २२८ ॥ घृष्ट घृष्ट पुनरपि पुनश्चन्दन चारुगन्ध छिन्न छिन्न पुनरपि पुन स्वादु चैवेक्षुकाण्डम् । दग्ध दग्ध पुनरपि पुन काञ्चन कान्तवर्ण न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम् ॥ २२९ ॥ केनादिष्टो कमलकुमुदोन्मीलने पुष्पवन्तौ विश्व तोयै स्नपयितुमसौ केन वा वारिवाह । विश्वानन्दोपचयचतुरो दुर्जनाना दुराप श्लाघ्यो लोके जयति महतामुज्ज्वलोऽय निसर्ग ॥ २३० ॥ कन्यादेशात्क्षपयति तम सैंक्षमति प्रजाना छायाहेतो पथि विटपिनामञ्जलि केन बद्ध । अभ्यर्थ्यन्ते जलकमुच केन वा वृष्टिहेतोर्जात्यैवैते परहितविधौ साधवो बद्धकक्षा ॥ २३१ ॥ येर्वातूलो भवति पुरत कथ्यमानैर्जनाना सामर्थ्य तर्विदधति रुज येऽप्यनुद्धीर्यमाणा । तेऽभिप्राया किमपि हृदये कण्ठलग्ना स्फुरन्तो यस्यारयेयास्तमिह सुहृद पुण्यवन्तो लभन्ते ॥ २३२ ॥ उदन्वच्छन्ना भू स च निधिरपा योजनशत सदा पान्थ पूषा गगनपरिमाण कलयति । इति प्रायो भावा स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिता सता प्रज्ञोन्मेष पुनरयमसीमा विजयते ॥ २३३ ॥ यदेतन्नेत्राम्भ पतदपि समासाद्य तरुणीकपोले व्यासङ्ग कुचकलशमस्या कलयति । तत श्रोणीबिम्ब व्यवसितविलास तदुचित स्वभावस्वच्छाना विपदपि सुख नान्तरयति ॥ २३४ ॥ यदिन्दोरन्वेति व्यसनमुदय वा निधिरपामुपाधिस्त्राय जयति जनिकर्तु प्रकृतिता । अय क सबन्धो यदनुहरते तस कुमुद विशुद्धा शुद्धाना भवनमभिसधिप्रणयिन ॥ २३५ ॥ गुणायन्ते दोषा सुजनवदने दुर्जनमुखे गुणा दोषायन्ते तदिदमपि नो विस्मयपदम् । महामेघ क्षार पिबति कुरुते वारि मधुर फणी क्षीर पीत्वा वमति गरल दुमहत्तरम् ॥ २३६ ॥ प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियम प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीत परिचय । पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरस रहस्य साधूनामनुपधि विशुद्ध विजयते ॥ २३७ ॥ असाधु साधुर्वा भवति खलु जात्यैव पुरुषो न सङ्गाद्दौर्जन्य न हि सुजनता

१ मर्यादा २ तीर्णवान् ३ ब्रह्माण्डकोशे ४ गाढ प्रहार ५ भागयवीलर्थे ६ अमृतमुदवम् ७ अमृतम् ८ पङ्क्तिभि

१ सुख २ अश्रुपरिवरम् ३ सूर्य ४ आ दारिमद्य ५ बाणप्रत्यरहितम्

कस्यचिदपि । प्रब्रूते [1]ससर्गे मणिभुजगयोर्जर्मजनिते मणिनाहर्न्पान्तरयति न तु मरा मणिगुणान् ॥ २३८ ॥ न साधु कुत्रापि व्रजति खलु दोष न गुणता खलाना सम गैंगपि कृतनिवासोऽपि निपुण । यथा परिव्यालैरपिहित तनुश्चन्दनतरुर्न वैकृत्य याति क्षपयति च ताप सुमनसाम् ॥ २३९ ॥ कर श्लाघ्यस्त्यागे शिरसि गुरुपादप्रणयिता मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम् । हृदि स्वस्था वृत्ति श्रुतमधिगतैकव्रतफल विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहता मण्डनमिदम् ॥ २४० ॥ अचिन्त्या पत्यान स्तिमपि महतामपत्रपिरोयदङ्ग्नोऽभूत्तेजसोदञ्त ऽर्थामप्यमदनाम् । मुनेर्नैनादनेर्यदननि पुनर्ज्योतिरिहह प्रनेने तेनेद मदनमयमैव त्रिभुवनम् ॥ २४१ ॥ इहानेके सन्त सततमुपकारिण्युपकृति कृतना कुर्वन्तो जगति निवसन्तोऽपि सुधिय । स्थितास्ते सन्त सुकृतपरिपाकप्रणयिनो विना स्वार्थं येषा भवति परकृत्यव्यसनिता ॥ २४२ ॥ अभेदेनोपास्ते कुमुद मुदरं वा स्थितवतो विपक्षादम्भोजादुपगतवतो वा मधुलिह । अपर्याप्त कोऽपि स्वपरपरिचर्यापरिचयप्रबन्ध साधूनामयमनभिसधानमधुर ॥ २४३ ॥ तृषार्ते सारगे प्रति जलधर भूरि विरुत घनैर्मुक्ता धारा सपदि पयसस्ताप्रति मुहु । खगाना के मेघा क इह विहगा वा जगमुचामयाच्यो नार्तानामनुपकरणीयो न महताम् ॥ २४४ ॥ शिला बाल्ये जाता चरणरजमा यत्कुलशिशो स एवाय सूर्य सपदि निजपादैर्गिरिशिरिणाम् । स्पृशन्भूयो भूयो न खलु कुरुते वामपि वधू कुले कश्चिद्धन्य प्रभवति नर श्लाघ्यमहिमा ॥ २४५ ॥ परायत्यामह्नादुपजहदपि स्वार्थपरताम भेदेन यो वहति गुरु भूतेषु सततम् । स्वभावादस्यान्त स्फुरति ललितोदात्तमहिमा समर्थो यो नित्य स जयतितर कोऽपि पुरुष ॥ २४६ ॥ तमांसि ध्वसन्ते परिणमति भूयानुपशय सकृत्सवादऽपि प्रथन इह चामुत्र च शुभम् । अय सत्यामङ्ग स्वयमपि महिमान वितरति प्रसन्नाना वाचा कृतमसदिमेव प्रसुरत ॥ २४७ ॥ प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकर त्वसन्तो नाभ्यर्थ्या सुहृदपि न याच्य कृशधन । विपद्युच्चै स्थेय पदमनुविधेय च महता सता केनोद्दिष्ट विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ २४८ ॥

प्रदानं प्रच्छन्न गृहमुपगते सभ्रमविधि प्रिय कृत्वा मौन सदसि कथन नाप्युपकृते । अनुत्सेको लक्ष्म्या निरभिभवसारा परकथा सता केनोद्दिष्ट विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ २४९ ॥ विजेतव्या लङ्का चरणतरणीयो जलनिधिर्विपक्ष पौलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपय । तथाप्येको राम सकलमवधीद्राक्षसकुल क्रियासिद्धि सत्त्वे वसति महता नोपकरणे ॥ २५० ॥ रथस्यैक चक्र भुजगयमिता सप्त तुरगा निरालम्बो मार्गश्चरणरहित सारथिरपि । रविर्गच्छत्यन्त प्रतिदिनमपारस्य नभस क्रियासिद्धि सत्त्वे वसति महता नोपकरणे ॥ २५१ ॥ धनु पौष्प मौर्वी मधुकरमयी चञ्चलदृशा दृशा कोणो बाण सुहृदपि जडात्मा हिमकर । तथाप्येकोऽनङ्गस्त्रिभुवनमपि व्याकुलयति क्रियासिद्धि सत्त्वे वसति महता नोपकरणे ॥ २५२ ॥ विपक्ष श्रीकण्ठो जडतनुरमात्य शशधरो वसन्त सामन्त कुसुममिषव सैन्यमबला । तथापि त्रैलोक्य जयति मदनो देहरहित क्रियासिद्धि सत्त्वे वसति महता नोपकरणे ॥ २५३ ॥ घटो जन्मस्थान मृगपरिजनो भूर्जवसनो वने वास कन्दाशनमपि च दुःस्थ वपुरिदम् । तथाप्येकोऽगस्त्य सकलमपिबद्वारिधिजल क्रियासिद्धि सत्त्वे वसति महता नोपकरणे ॥ २५४ ॥ जयन्ति जितमत्सरा परहितार्थमभ्युद्यता पराभ्युदयसुस्थिता परविपत्तिखेदातुरा । महापुरुषसत्कथाश्रवणजातकौतूहला समस्तदुरिताणवप्रकटसेतव साधव ॥ २५५ ॥ ये जाते व्यसने निराकुलधिय सपत्सु नात्युन्नता प्राप्ते नैव पराङ्मुखा प्रणयिनि प्राणोपयोगैरपि । ह्रीमन्त स्वगुणप्रकाशनविधावन्यस्तुतौ पण्डितास्ते भूमण्डलमण्डनैकतिलका सन्त कियन्तो जना ॥ २५६ ॥ क्षुद्रा सन्ति सहस्रश स्वभरणव्यापारमात्रोद्यता स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेक सतामग्रणी । दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपति वाडवो जीमूतस्तु निदाघतापितजगत्सतापविच्छित्तये ॥ २५७ ॥ मज्जन्तोऽपि विपत्तियोधिगहने निःशङ्कधैर्यावृता कुर्वन्त्येव परोपकारमनिश सन्तो यथाशक्ति वै । राहोर्मरकरालवक्त्रकुहरग्रासाभिभूतोऽप्यहो चन्द्र किं न

१ सुरूपे २ तामस ३ द्दानम ४ त्रिभुवनम् ५ भूषणम् ६ दुष्करम् ७ मकरोद ८ कार्तोद्दिष्टो मन्नो व भिन्नवत्थ विषम् ९ स्यदनुसारिणी १० मर्दनम् ११ पवनम् १२ प्राप्यते १३ न च विरलता १४ पौरुषेन १५ मनुमर्त्यम् १६ वारिदम् अतिकठिनम् १८ वा परागाक्षरूपम्

१ शुभम् २ भनिधौ ३ अनुदारतम ४ उपकारस्य ५ गवामाव ६ निद्रा ७ राक्ष ८ कार्यसिद्धि ९ सामम्याम् १० मनुक- ११ पुष्पमयम् १२ ज्या १३ भ्रमरत्वा १४ कुडिलित- पणी-ह्वन्द्वो भावण्यान् जन्मपा जन्मक १५ मनङ्ग १६ उत्तरस्तिम्भनम् १७ मृगा एव परिजन १८ समुद्रम् १९ व्यपचित्त- २० मेरुट २१ अभ्याकुलचिता- २२ सत्याव- २३ नेता २४ भविभरत- २५ समुद्रम् २६ वाडवाग्नि २७ मेघ- २८ दीप्त- २९ शिरेव शिरो का पयोधि समुद्र- ३० मर्कटम्

जनं करोति सुखिनं ग्रासावशेषैः करैः ॥ २५८ ॥ वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् । भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खलेष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ २५९ ॥ दृश्यन्ते भुवि भूरि निम्बतरवः कुत्रापि ते चन्दनाः पाषाणैः परिपूरिता वसुमती वज्रो मणिर्दुर्लभः । श्रूयन्ते करटारवाश्च सततं चैत्रे कुहूकूजितं तन्मन्ये खलसंकुलं जगदिदं द्वित्राः क्षितौ सज्जनाः ॥ २६० ॥ घर्मार्तं न तथा सुशीतलजलैः स्नानं न मुक्तावलिर्न श्रीखण्डविलेपनं सुखयति प्रत्यङ्गमप्यर्पितम् । प्रीत्यै सज्जनभाषितं प्रभवति प्रायो यथा चेतसः सद्युक्त्या च पुरस्कृतं सुकृतिनामाकृष्टिमन्त्रोपमम् ॥ २६१ ॥ धर्मे तत्परता मुखे मधुरता दाने समुत्साहिता मित्रेऽवञ्चकता गुरौ विनयिता चित्तेऽतिगम्भीरता । आचारे शुचिता गुणे रसिकता शास्त्रेऽतिविज्ञानिता रूपे सुन्दरता हरौ भजनिता सत्स्वेव संदृश्यते ॥ २६२ ॥ सौजन्यामृतसिन्धवः परहितप्रारब्धवीरव्रता वाचालाः परवर्णने निजगुणालापे च मौनव्रताः । आपत्स्वप्यविलुप्तधैर्यनिचयाः संपत्स्वनुत्सेकिनो मा भूवन्खलवक्त्रनिर्गतविषज्वालातताः सज्जनाः ॥ २६३ ॥ ये दीनेषु दयालवः स्पृशति यानल्पोऽपि न श्रीमदो व्यग्रा ये च परोपकारकरणे हृष्यन्ति ये याचिताः । स्वस्थाः सन्ति च यौवनोन्मदमहाव्याधिप्रकोपेऽपि ये तैः स्तम्भैरिव सुस्थितैः कलिभरक्लान्ता धरा धार्यते ॥ २६४ ॥ क्षारो वारिनिधिः कलङ्ककलुषश्चन्द्रो रविस्तापकृत्पर्जन्यश्चपलाश्रयोऽभ्रपटलादृश्यः सुवर्णाचलः । शून्यं व्योम रसा द्विजिह्वविधृता स्वर्धामधेनुः पशुः काष्ठं कल्पतरुर्दृषत्सुरमणिस्तत्केन साम्यं सताम् ॥ २६५ ॥ कस्मादिन्दुरसौ धिनोति जगतीं पीयूषगर्भैः करैः कस्माद्वा जलधारयैव धरणिं धाराधरः सिञ्चति । भ्रामं भ्राममयं च नन्दयति वा कस्मात्त्रिलोकीं रविः साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः ॥ २६६ ॥ अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यद्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः । कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्रार्थ्यते ॥ २६७ ॥ गर्वं नोद्वहते न निन्दति परान्नो भाषते निष्ठुरं प्रोक्तं केनचिदप्रियं च सहते क्रोधं च नालम्बते । श्रुत्वा काव्यमलक्षणं परकृतं संतिष्ठते मूकवद्दोषांश्छादयते स्वयं न कुरुते ह्येतत्सतां लक्षणम् ॥ २६८ ॥ किं कूर्मस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः । किं चाङ्गीकृतमुत्सृजन्हि मनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ २६९ ॥ सेतूपक्रमकौतुकाहृतगिरिप्रक्षेपवेगोच्छलन्निःशेषाम्बुपरिस्फुटोदरदरीगम्भीरिमा सागरः । चक्रे गोष्पदवद्विलङ्घिततनोऽप्यतर्भयमास्ते पूर्णत्वादतिरिच्यते हि महतस्तुच्छस्य दुर्लङ्घ्यता ॥ २७० ॥ शूराः सन्ति सहस्रशः प्रतिपदं विद्याविदोऽनेकशः सन्ति श्रीपतयो निरस्तधनदास्तेऽपि क्षितौ भूरिशः । ये कर्मण्यनिरीक्ष्य चान्यमनुजं दुःखार्दितं यन्मनस्तादूप्यं प्रतिपद्यते जगति ते सत्पूरुषाः पञ्चषाः ॥ २७१ ॥ ख्यातिं यत्र गुणा न यान्ति गुणिनस्तत्रादरः स्यात्कुतः किं कुर्याद्बहुशिक्षितोऽपि पुरुषः पाषाणभूते जने । प्रेमारूढविलासिनीमदवशव्यावृत्तकण्ठस्वनः सीत्कारो हि मनोहरोऽपि बधिरे किं नाम कुर्याद्गुणम् ॥ २७२ ॥ तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् । मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान्गुणान्कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥ २७३ ॥ साम्ये पेशलता गुणे प्रणयिता हर्षे निरुत्सेकता पत्रे सद्वृतता श्रुते सुमतिता वित्तोदये त्यागिता । साधौ सादरता खले विमुखता पापे परं भीरुता दुःखे क्लेशसहिष्णुता च महतां कल्याणमाकाङ्क्षति ॥ २७४ ॥ गेहं दुर्गतबन्धुभिर्गुरुगृहं छात्रैरहंकारिभिर्हट्टं पत्तनवञ्चकैर्मुनिजनैः शापोत्सुकैराश्रमान् । सिंहाद्यैश्च वनं खलैर्नृपसभां चौरैर्दिगन्तानपि संकीर्णान्यवलोक्य सत्यसरलं साधुः क्व विश्राम्यति ॥ २७५ ॥ दीनानां कल्पवृक्षः सुगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी ह्यादर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः । सत्कर्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीव चान्ये ॥ २७६ ॥ नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे । क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्थनीयाः ॥ २७७ ॥ वक्त्रे वल्गाप्रवेशः समरभुवि तनुप्राणरक्षापि दैवात्स्वेच्छाचारो न चास्ते नहि भवति तथा भारवाहो नितान्तम् । दुरुक्तोऽश्वः खरेण प्रहसितवदनो मूकः एतावतस्थे तस्माज्ज्ञात्वा महान्तोऽप्यसज्जनविषये मौनमेवाश्रयन्ते ॥ २७८ ॥

---

१ किरणैः २ स्वस्त्रियाम् ३ शंकरे ४ मनोजवे ५ हीरकमणिः ६ काकशब्दाः ७ कोकिलनादः ८ मुक्तासरः ९ सुजनानां गृहं समुद्रः १० चिरविकालेषु ११ गर्वरहिता १२ हर्षयुक्ता भवन्ति १३ पृथ्वी १४ विधुरं १५ पृथ्वी

१ अवज्ञया २ सुरक्षणं (त्यागम्) नोचितम् ३ संहननाद्वा

## दुर्जननिन्दा

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १ ॥ न विना परवादेन रमते दुर्जनो जनः । काकः सर्वरसान्भुक्त्वा विनामेध्यं न तृप्यति ॥ २ ॥ विगिर्खव्यालयोरन्त्यवर्णाभ्यां यो विनिर्मितः । परस्य हरति प्राणान्नैतच्चित्रं कुलोचितम् ॥ ३ ॥ विषमा मलिनात्मानो द्विजिह्वा जिह्मगा इव । जगत्प्राणहरा नित्यं कस्य नोद्वेजकाः खलाः ॥ ४ ॥ दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् । मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ५ ॥ खलानां कण्टकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया । उपानन्मुखभङ्गो वा दूरतो वा विसर्जनम् ॥ ६ ॥ अपूर्वः कोऽपि कोपाग्निः सज्जनस्य खलस्य च । एकस्य शाम्यति स्नेहाद्वर्धतेऽन्यस्य वारितः ॥ ७ ॥ उन्नतं सज्जनं दृष्ट्वा द्वेष्टि नीचः पुनः पुनः । कवलीकुरुते स्वस्थं विधुं दिवि विधुंतुदः ॥ ८ ॥ क्वचित्सर्पोऽपि मित्रत्वमियान्नैव खलः क्वचित् । न शेषशायिनोऽप्यस्य वशे दुर्योधनो हरेः ॥ ९ ॥ उपकारोऽपि नीचानामपकारो हि जायते । पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम् ॥ १० ॥ अलकाश्च खलाश्चैव मूर्धभिः सुजनैर्धृताः । उपर्युपरि संस्कारेऽप्याविष्कुर्वन्ति वक्रताम् ॥ ११ ॥ खलानां धनुषां चापि सद्वंशजनुषामपि । गुणलाभो भवेदाशु परहृद्भेदकारकः ॥ १२ ॥ बहुनिष्कपटद्रोही बहुधान्योपघातकः । रन्ध्रान्वेषी च सर्वत्र दूषको मूषको यथा ॥ १३ ॥ नौश्च दुर्जनजिह्वा च प्रतिकूलविसर्पिणी । परप्रतारणायैव दारुणा केन निर्मिता ॥ १४ ॥ यस्मिन्वंशे समुत्पन्नस्तमेव निजचेष्टितैः । दूषयत्यचिरेणैव घुणकीट इवाधमः ॥ १५ ॥ समानकठिनस्यास्य कृत्रिमां बिभ्रतो नतिम् । गुणोऽपि परहिंसायै चापस्य च खलस्य च ॥ १६ ॥ अयःपिण्ड इवोत्तप्ते खलानां हृदये क्षणात् । पतिता अपि नेक्ष्यन्ते गुणास्तोयकणा इव ॥ १७ ॥ वर्जनीयो मतिमता दुर्जनः सख्यवैरयोः । श्वा भवत्यपकाराय लिहन्नपि दशन्नपि ॥ १८ ॥ वक्रतां बिभ्रतो यस्य गुह्यमेव प्रकाशते । कथं खलु समो न स्यात्पुच्छेन पिशुनः शुनः ॥ १९ ॥ स्नेहेन भूतिदानेन कृतः स्वच्छोऽपि दुर्जनः । दर्पणश्चान्तिके तिष्ठन्करोत्येकमपि द्विधा ॥ २० ॥ आजन्मसिद्धं कौटिल्यं खलस्य च हलस्य च । सोढुं तयोर्मुखाक्षेपमलमेकैव सा क्षमा ॥ २१ ॥ यथा यथैव स्नेहेन भूयिष्ठमुपचर्यते । धत्ते तथा तथा तापं महावैश्वानरः खलः ॥ २२ ॥ स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । अहो नु सदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥ २३ ॥ दुर्जनः कृतशिक्षोऽपि सज्जनो नैव जायते । अपि गङ्गाजलस्नानाच्छ्वा केशकुशायते ॥ २४ ॥ दह्यमानाः सुतीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना । अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ॥ २५ ॥ खलः सत्क्रियमाणोऽपि ददाति कलहं सताम् । दुग्धधौतोऽपि किं याति वायसः कलहंसताम् ॥ २६ ॥ दुर्जनस्य विशिष्टत्वं परोपद्रवकारणम् । व्याघ्रस्य चोपवासेन पारणं पशुमारणम् ॥ २७ ॥ संत्यज्य शूर्पवद्दोषान्गुणान्गृह्णाति पण्डितः । दोषग्राही गुणत्यागी पल्लोलीव हि दुर्जनः ॥ २८ ॥ खलो न साधुतां याति सद्भिः संबोधितोऽपि सन् । सरित्पूरप्रपूर्णोऽपि क्षारो न मधुरायते ॥ २९ ॥ सर्पदुर्जनयोर्मध्ये वरं सर्पो न दुर्जनः । सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥ ३० ॥ अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः । शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ३१ ॥ अशक्ताः शक्तिमात्मीयां श्लाघयन्ते च दुर्जनाः । ते भवन्त्युपहासाय महतामेव संनिधौ ॥ ३२ ॥ सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः । मन्त्रेण शाम्यते सर्पो न खलः शाम्यते कदा ॥ ३३ ॥ दुर्जनं प्रथमं वन्दे सज्जनं तदनन्तरम् । मुखप्रक्षालनात्पूर्वं गुदप्रक्षालनं यथा ॥ ३४ ॥ दुर्जनः सुजनो न स्यादुपायानां शतैरपि । अपानं मृत्सहस्रेण धौतं चास्यं कथं भवेत् ॥ ३५ ॥ खलस्तु कुशलः साधोर्हितप्रत्यूहकर्मणि । निपुणः फणिनः प्राणानपहर्तुं निरागसाम् ॥ ३६ ॥ अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् । येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ३७ ॥ तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकाया विषं शिरः । वृश्चिकस्य विषं पुच्छं सर्वाङ्गे दुर्जनो विषम् ॥ ३८ ॥ दुर्जनो नार्जवं याति सेव्यमानोऽपि नित्यशः । स्वेदनाभ्यञ्जनोपायैः श्वपुच्छमिव ना

१ सिद्धार्थसुचि २ बाण ३ मद ४ अन्यवर्णौ 'दल' इति ५ कुलिनां ६ मलिनात्मानः ७ सर्पाः ८ प्रतीकार ९ उपानहा पादत्राणेन मुखभङ्ग १० निवारणात् पक्षे,-जलाद् ११ कुटिलम्, पक्षे,-केशु १२ जिनपादि ; पक्षे,-मौर्वी १३ बहुनिष्कपटद्रोही; पक्षे-बहुनिष्कपटद्रोही इति पदच्छेदः १४ बहुधा न्योपघातक, पक्षे,-बहुधान्य उपघातक इति पदच्छेदः १५ दूषणान्वेषी; पक्षे-छिद्रान्वेषी १६ प्रतिकूलम्, पक्षे,-विरुद्धम् १७ परेषां प्रकर्षेण तारणाय, पक्षे,-परेषां वञ्चनाय १८ भयंकरा, पक्षे,-काष्ठेन १९ वंशो, पक्षे-कुले २० स्वकर्मभिः २१ काष्ठभेदकः कृमिः २२ क्रियया निर्मितम् पक्षे-कपटयुक्तम् २३ नम्रत्वम् २४ मौर्वी, पक्षे,-विनयादि २५ धनुष

१ तैलेन, पक्षे,-ममतया २ भस्म, पक्षे,-वैभवम् ३ लाङ्गलम् ४ पृथ्वी, पक्षे-शान्तिः ५ बाहुल्येन ६ पूज्यते ७ अग्निः; पक्षे-वैश्वानर इति च्छेदः ८ तुलापट्टे ९ राजहंसताम् १० पाणौ ११ पारणम् १२ हितेऽन्तरायाचरणे १३ निरपराधानाम् १४ लज्जां प्राप्नोति १५ सारल्यम्

मितम् ॥ ३९ ॥ वर्धन वाथ समान खलाना प्रीतये कुत । फलन्त्यमृतसेकेऽपि न पथ्यानि विषद्रुमा ॥ ४० ॥ दुर्जनेरुच्यमानानि वचासि मधुराण्यपि । अकालकुसुमानीव भय सजनयन्ति हि ॥ ४१ ॥ शत दद्यान्न विवदेदिति विज्ञस्य समतम् । विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम् ॥४२॥ अहो खलभुजगस्य विपरीतो वधक्रम । अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्य प्राणैर्वियुज्यते ॥ ४३ ॥ न यत्नकोटिशतैरपि दुष्ट सुधीर्भवेत् । किं मर्दितोऽपि कस्तूर्या लशुनो याति सौरभम् ॥ ४४ ॥ पाषाणो भिद्यते टङ्कैर्वज्र वज्रेण भिद्यते । सर्पोऽपि भिद्यते मन्त्रैर्दुष्टात्मा नैव भिद्यते ॥ ४५ ॥ दुर्जनो दोषमादत्ते दुर्गन्धिमिव सूकर । सज्जनश्च गुणग्राही हस क्षीरमिवाम्भस ॥ ४६ ॥ अपूर्वा रसनाव्याला खलाननबिलेशया । कर्णमूले स्पृशन्त्यन्य हरन्त्यन्यस्य जीवितम् ॥ ४७ ॥ दुर्जनेन सम सख्य प्रीति चापि न कारयेत् । उष्णो दहति चाङ्गार शीत कृष्णायते करम् ॥ ४८ ॥ दुर्जन प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् । मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥ ४९ ॥ मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्ये चान्यद्दुरात्मनाम् । मनस्येक वचस्येक कर्मण्येक महात्मनाम् ॥ ५० ॥ जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नता । किं कनिष्ठा किमु ज्येष्ठा घटीयन्त्रस्य दुर्जना ॥ ५१ ॥ बिभ्राणा गरल कण्ठे भुजगपरिवेष्टिता । शाम्भवीव तनु कस्य न वन्द्या दौर्जनी सभा ॥ ५२ ॥ अक्षमालापवृत्तिज्ञा कुशासनपरिग्रहा । ब्राह्मीव दौर्जनी ससद्वन्दनीया समेखला ॥ ५३ ॥ खल करोति दुर्वृत्त नून फलति साधुषु । दशाननोऽहरत्सीता बन्धन च महोदधे ॥ ५४ ॥ कुर्वते समुखेनैव बहुधान्यस्य खण्डनम् । नम पतनशीलाय मुसलाय खलाय च ॥ ५५ ॥ अपवादादभीतस्य समस्य गुणदोषयो । असद्वृत्तेरहो वृत्त दुर्विभाव्य विधेरिव ॥ ५६ ॥ न देवाय न धर्माय न बन्धुभ्यो न चार्थिने । दुर्जनस्यार्जित वित्त भुज्यते राजतस्करै ॥ ५७ ॥ मुख पद्मदलाकार वाचा चन्दनशीतला । तोहृदय क्रोधसयुक्त त्रिविध धूर्तलक्षणम् ॥ ५८ ॥ निष्णा-ऽपि च वेदान्ते साधुत्व नैति दुर्जन । चिर जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्दवम् ॥ ५९ ॥ खल सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशन । परदु खाग्निशमनमारुत केन वर्ण्यताम् ॥ ६० ॥ यश सौरभ्यलशुन शान्तिशैत्यहुताशन । कारुण्यकुसुमाकाश खल सज्जनदु खद ॥ ६१ ॥ अन्तर्मलिनदेहेन बहिराह्लादकारिणा । महाकालफलेनेव के खलेन न वञ्चिता ॥ ६२ ॥ अहो प्रकृतिसादृश्य श्लेष्मणो दुर्जनस्य च । मधुरै कोपमायाति कटुकेनैव शाम्यति ॥ ६३ ॥ उपलब्धप्रवेशोऽपि स्नेहनिच्छेदकारक । कृतक्षोभो नरीनर्ति खलो मन्थानदण्डवत् ॥ ६४ ॥ निघृण्वती पुरश्छिद्र पृष्ठत कुर्वती गुणम् । कर्णान्विध्यति लोकस्य सूचीवत्सूचकस्य वाक् ॥ ६५ ॥ सर्वथा व्यवहर्तव्य कुतो ह्यवचनीयता । यथा स्त्रीणा तथा वाचा साधुत्वे दुर्जनो जन ॥ ६६ ॥ कापूरुष कुक्कुरश्च भोजनैकपरायण । लालित पार्श्वमायाति वारितो नच गच्छति ॥ ६७ ॥ मालिन्यमवलम्बेत यदा दर्पणवत्खल । तदैव तन्मुखे देय रजो नान्या प्रतिक्रिया ॥ ६८ ॥ नीच समुत्थितोऽन्यस्य मनसाप्य पराश्रयम् । छिद्र न रतिमाप्नोति दृष्टान्तोऽत्र कैटीभन ॥ ६९ ॥ दुर्जन परिहर्तव्य प्रत्यक्षो द्विपद पशु । विध्यते वा कुशल्येन अदृष्ट कण्टको यथा ॥ ७० ॥ यथा वृष्टि समुद्रेषु भुक्तस्योपरि भोजनम् । एव प्रीति खले सार्धमुपकारेऽर्थेऽव सीदति ॥ ७१ ॥ क्वचित्कार्यवशान्नीचोऽप्यल भवति नो महान् । कासम्यैव हि राज्ञोऽपि दर्पण कनकस्य न ॥ ७२ ॥ दुर्जनो दूषयत्येव सता गुणगण क्षणात् । मलिनीकुरुते धूम सर्वथा विमलाम्बरम् ॥७३॥ यथा दोषो विभात्यस्य जनस्य न तथा गुण । प्राय कलङ्क एवेन्दो प्रस्फुटो न प्रसन्नता ॥ ७४ ॥ सपत्तौ कर्कश चित्त खलस्यापदि कोमलम् । शीतल कठिन प्रायस्तस्य मृदु भवत्ययं ॥७५॥ प्राय प्रत्युपकारे प्रीत्येव प्रखलो जन । नयन स्नेहसपर्कात्कालुष्य समुपैत्यलम् ॥ ७६ ॥ प्राप्य वित्त जडास्तूर्ण निर्वृतिं यान्ति नान्यथा । तोयमासाद्य गर्जन्ति न रिक्ता सैनयिन्नर ॥७७॥ सदा खण्डनयोग्याय तुषपूर्णाशयाय च । नमोऽस्तु बहुबीजाय खलायोलूखलाय च ॥७८॥ जिह्वाद्वितसतान पिण्डैर्षी कलहोत्कट । तुल्यतामशुचिर्नित्य बिभर्ति पिशुन शुन ॥७९॥

१ जिह्वारूपा सर्पा २ उदकम्, पक्षे,-प्राणा ३ अधोमुखा, पक्ष-विनीता ४ ऊर्ध्वमुखा पक्षे,-उद्धता ५ परस्परसुसंबद्ध घटमालारूप 'रहाट' इति प्रसिद्धम् ६ सर्पा, पक्षे,- खारा ७ दुर्जनसबधिनी ८ अक्षमा च आलापस्तेषां वृत्तिज्ञा पक्षे,- अक्षमाला जपमाला तस्या आवृत्तिक्रमज्ञा नानातीति सा ९ कुत्सित यच्छासन शिक्षा तस्य परिग्रहोऽवलम्बो यस्या सा, पक्षे-कुशासन दर्भासन तत्परिग्रह स्वीकारो यस्या सा १० समे साधौ खला, पक्षे,-मेखलया सहिता ११ बहुधा अन्यस्य परस्य खण्डनम्, पक्षे,-धुष्कलधान्यस्य खण्डन वितुषीकरणम्

१ दहनम् २ कीर्तिरेव सौगन्ध्य तन्नाशकत्वाल्लशुन इव लशुनो हि कस्तूर्यादि सौगन्ध्य नाशयतीति प्रसिद्धि ३ शान्तिरेव शैत्य तन्नाशकत्वादग्निरिव ४ कारुण्यमेव कुसुम तस्याकाश आकाशस्य यथा पुष्प कदापि नोत्पद्यते तद्वत्तत्र कारुण्य सर्वथाऽसभवम् इत्यर्थ ५ वर्तुलफलेन ६ स्वभावसाम्यम् ७ कफस्य ८ माधुर्यै, पक्षे-सुवचनै ९ पुन पुनर्नृत्यति १० पुच्छ पश्चाद्भागम् ११ छेदम् १२ मेघा १३ मत्कुण

अहो बत खल पुण्यैर्मूकाऽप्यश्रुतपण्डित । स्वगुणोदीरणे दोष परनिन्दासु वाक्पति ॥ ८० ॥ खल सुजनपैशुन्ये सर्वतोऽक्षिशिरोमुख । सर्वत श्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ८१ ॥ स साधुवादे मूकस्य मात्सर्यगल्लरोगिण । जिह्वा कङ्कमुखेनापि कृष्टा नैव प्रवर्तते ॥ ८२ ॥ मायामय प्रकृत्यैव रागद्वेषमदाकुल । महतामपि मोहाय ससार इव दुर्जन ॥ ८३ ॥ रुचिरमपि मायावी रचयत्येव लीलया । लघुश्च महता मध्ये तम स्तन इति स्मृत ॥ ८४ ॥ खलेन धनमत्तेन नीचेन प्रभविष्णुना । पिशुनेन पदस्थेन हा प्रजे क्व गमिष्यसि ॥ ८५ ॥ ये श्रम हर्तुमीहन्ते महता चिरसभृतम् । चन्द्रालेऽमलात्मानो दुर्जना सज्जना इव ॥ ८६ ॥ अहो कुटिलबुद्धीना दुर्ग्राह्यमसता मन । अन्यद्वचसि कण्ठेऽन्यदन्यदोष्ठपुटे स्थितम् ॥ ८७ ॥ खलेषु सत्सु नियाता वयमर्पयितु गुणान् । इय सा तस्करग्रामे रत्नक्रयविडम्बना ॥ ८८ ॥ वर्धते सर्पयेनोमा सपदा शतशाखया । अङ्कुरोऽनर्थस्करोद्गन पुरुषश्चाकुलोद्गन ॥ ८९ ॥ यत्स्मृत्यैव परा याति स त सतापमततिम् । तदसन्तो हसन्तोऽपि हेलयैव हि कुर्वते ॥ ९० ॥ गुणदोषावशास्त्रज्ञ कथ विभजते जन । किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ९१ ॥ प्राय प्रकाशतो याति मलिन साधुबाधया । नाप्रसिष्यन्पेदर्के रोऽत्यास्यत्सिहिकासुतम् ॥ ९२ ॥ प्राय परोपतापाय दुर्जन सततोद्यत । अवश्यकरणीयत्वात् कारणमपक्षते ॥ ९३ ॥ यथा गजपति श्रान्तश्छायार्थी वृक्षमाश्रित । विश्रम्य त द्रुम हन्ति तथा नीच स्वमाश्रयम् ॥ ९४ ॥ चाण्डाल परदारार्थं घन लोकोपैतक्षये । प्रमुख साधुनामाय खले गलस्तरा गुणा ॥ ९५ ॥ परोपकारविज्ञानमात्रगभोपजीविनाम् । दार्शानामिव धूर्ताना जालाय गुणसग्रह ॥ ९६ ॥ करोति पूज्यमानोऽपि लोकव्यसनदीक्षित । दर्शन दर्शने श्वास गृहाहिरिव दुर्जन ॥ ९७ ॥ सत्यपसञ्चुनानुस कुद्धादासीनिषादिव । नास्तिकोऽपि सुद्विजने जन किं पुनरागमिक ॥ ९८ ॥ येषा प्राणिवधक्रीडा नर्म मर्मच्छिदो गिर । कार्यं परोपतापित्व ते मृत्योरपि मृत्यव ॥ ९९ ॥ न तथेच्छन्त्यकल्याणा परेषा वदितु गुणान् । यथैषा ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्य पापचेतस ॥ १०० ॥ अतो ह्यन्तर लोके किंचिदन्यत्र विद्यते । यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जन सज्जन जनम् ॥ १०१ ॥ अनाक्रमणप्राप्य तुष्यत्साधुरसाधुन । नैव लाभो भुजगन घर्मितो यत्र दश्यते ॥ १०२ ॥ दुष्ट सम्योऽन्येषु मृष्ट प्रभुरचा तदारम्भ । बहुनत्र गुरु साधू मारयित्वा भरिष्यति ॥ १०३ ॥ का खलेन सह स्पर्धा सज्जनस्याभिमानिन । भाषण भीषण साधुदूषण यस्य भूषणम् ॥ १०४ ॥ मुखेनैकेन विध्यन्ति पादमेकस्य कण्टका । दूरान्मुखसहस्रेण सर्वप्राणहरा खला ॥ १०५ ॥ निर्माय खलजिह्वाग्र सर्वप्राणहर नृणाम् । चकार किं वृथा शस्त्रविषवह्नीन्प्रजापति ॥ १०६ ॥ यथा परोपकारेषु नित्य जागर्ति सज्जन । तथा परापकारेषु जागर्ति सतत खल ॥ १०७ ॥ बिभेति पिशुनान्नीच प्रकाशनपटीयस । न पुनर्मूढहृदयो निन्दनीयात्स्वकर्मण ॥ १०८ ॥ वृथाज्वलितकोपाय परुषाक्षरवादिने । दुर्जनस्यौषध नास्ति किंचिदन्यदनुत्तरात् ॥ १०९ ॥ जीवन्नपि न तत्कर्तु शक्नोति सुजनस्तथा । दुर्जनो यन्मृत कुर्यात्परेभ्योऽहितमुत्तरम् ॥ ११० ॥ यद्यदिष्टतम तत्तद्देय गुणवते किल । अत एव खलो दोषान्साधुभ्य सप्रयच्छति ॥ १११ ॥ वरमत्यन्तनिष्फल सुखसेव्यो हि सज्जन । न तु प्राणहरस्तीक्ष्ण शरवत्सफल खल ॥ ११२ ॥ स्वभावेनैव निशित कृतपक्षग्रहोऽपि सन् । शरवद्गुणनिर्मुक्त खल कस्य न भेदक ॥ ११३ ॥ दुर्जन सुजनीकर्तु यत्नेनापि न शक्यते । सस्कारेणापि लशुन क सुगन्धीकरिष्यति ॥ ११४ ॥ नैवात्मनो विनाश गणयति पिशुन परव्यसनहृष्ट । प्राप्य सहस्रविनाश समरे नृत्यति मुदा कबन्ध इव ॥ ११५ ॥ रविरपि न दहति तादृग्यादृक्सदहति वालुकानिकर । अन्यस्माल्लब्धपदो नीच प्रायेण दु सहो भवति ॥ ११६ ॥ त्यक्त्वापि निजप्राणान्परहितविघ्न खल करोत्येव । कवले पतिता सद्यो वमयति खलु मक्षिकाऽन्नभोक्तारम् ॥ ११७ ॥ कृतमपि महोपकार पय इव पीत्वा निरातङ्कम् । प्रत्युत हन्तु यतते काकोदरसोदर खलो जगति ॥ ११८ ॥ नलिकागतमपि कुटिल न भवति सरल शुन पुच्छम् । तद्वत्खलजनहृदय बोधितमपि नैव याति माधुर्यम् ॥ ११९ ॥ एते स्निग्धतमा इति मा मा क्षुद्रेषु यात विश्वासम् । सिद्धार्थानामेषा स्नेहोऽप्यश्रूणि पातयति ॥ १२० ॥ गुणिना गुणेषु सत्स्वपि पिशुनजनो दोषमात्रमादत्ते । पुष्पे फले विरागी क्रमेलक कण्टकौघमिव ॥ १२१ ॥ सुजनानामपि हृदय पिशुनपरिष्वङ्गि तमिह भवति । पवन परागवाही रथ्यासु वहन्रजस्वलो भवति ॥ १२२ ॥ परिपूर्णेऽपि तटाके काक क्षुम्भोदक पिबति । अनुकूलेऽपि कलत्रे नीच परदारलम्पटो भवति ॥ १२३ ॥ दुर्जनदूषितमनसा पुसा सुजनेऽपि नास्ति विश्वा-

१ गौरा गिरा सुर्मध्यमानम्, 'उपरिष्टा' इति पाठ. २ दाहुम् ३ दशोरम्ना ४ मरूर्भिर्वीरणाम् ५ कुटिल

१ अतिरक्त परस्परम् २ पांसुपुञ्ज ३ वानि कारवति ४ नि द्रुम ५ वैरीये ६ सरल पु- ७ भेनमर्यादाम्; पक्ष-निद्रा-पै कार्य येषा ते ८ तैलम्; पक्ष-अदमाव ९ काकानि १० अह ११ वीथीषु १२ रथोत्थ १३ मनसाम्

स । बाल पयसा दग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ॥ १२४ ॥ विषधरतोऽप्यतिविषम खल इति न मृषा वदन्ति विद्वास । यदय नकुलद्वेषी स कुलद्वेषी पुन पिशुन ॥ १२५ ॥ अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धी । तिमिरे हि कौशिकाना रूप प्रतिपद्यते दृष्टि ॥ १२६ ॥ लब्धोच्छ्रायो नीच प्रथमतर स्वामिन परामवति । भूमिरजो रथ्यादावुत्थापकमेव सङ्गृणुते ॥ १२७ ॥ उपकृतमनेन सुहृदयमित्यसतामस्ति न क्वचिदपेक्षा । होतु स्वहस्तमाश्रितसुहृत्तोऽमिर्दहत्येव ॥ १२८ ॥ परवादे दशवदन पररन्ध्रनिरीक्षणे सहस्राक्ष । सद्वृत्तवित्तहरणे बाहुसहस्रार्जुन पिशुन ॥ १२९ ॥ परिशुद्धामपि वृत्तिं समाश्रितो दुर्जन परान्व्यथते । पवनाशिनोऽपि भुजगा परोपताप न मुञ्चन्ति ॥ १३० ॥ प्रेरयति परमनार्य शक्तिविहीनोऽपि जगदभिद्रोहे । तेजयति शस्त्रधारा स्वयमसमर्था शिला छेत्तुम् ॥ १३१ ॥ शिरसि निहितोऽपि नित्य यत्नादपि सेवितो बहुस्नेहे । तरुणीकच इव नीच कौटिल्य नैव विजहाति ॥ १३२ ॥ व्योम्नि स वास कुरुते चित्र निर्माति सुन्दर पवने । रचयति रेखा सलिले चरति खले यस्तु सत्कारम् ॥ १३३ ॥ अतिपेलवमतिपरिमितवर्ण लघुतरमुदाहरति शठ । परमार्थत स हृदय वहति पुन कालकूटघटितमिव ॥ १३४ ॥ मृद्घटवत्सुखभेद्यो दु सघानश्च दुर्जनो भवति । सुजनस्तु कनकघटवद्दुर्भेद्यश्चाशु सधेय ॥ १३५ ॥ मृगमीनसज्जनाना तृणजलसतोषविहितवृत्तीनाम् । लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ १३६ ॥ रे खल तव खलु चरित विद्वुषामग्रे विविच्य वक्ष्यामि । अथवाल पापात्मन् कृतया कथयापि ते हतया ॥ १३७ ॥ विध्वस्तपरगुणाना भवति खलानामतीव मलिनत्वम् । अन्तरितशशिरुचामपि सलिलमुचा मलिनिमाभ्यधिक ॥ १३८ ॥ परगुह्यगुप्तिनिपुण गुणमयमखिले समीहित नितराम् । ललिताम्बरमिव सज्जनमाखव इव दूषयन्ति खला ॥ १३९ ॥ दूरस्थापितहृदयो गूढरहस्यो निकामसौशङ्क । आश्लेषो बालाना भवति खलाना च सभेद ॥ १४० ॥ धर्मारम्भेऽप्यसतां परहिंसैव प्रयोजिका भवति । काकानाम भिषेकेऽकारणता वृष्टिरनुभवति ॥ १४१ ॥ यद्वीक्ष्यते खलाना माहात्म्य क्वापि दैवयोगेन । काशानामिव शौक्ल्य तदपि हि न चिरादनर्थाय ॥ १४२ ॥ यत्खलु खलमुखहुतवहविनिहितमपि शुद्धिमेव परमेति । तदनलशौचमिवाशुकमिह लोके दुर्लभ प्रेम ॥ १४३ ॥ वशावलम्बन यथो निस्तारो गुणस्य या च नति । तज्जालस्य खलस्य च निर्जाङ्कसुखप्रणाशाय ॥ १४४ ॥ सुगृहीतमलिनपक्षा अन्व पैरमेदिनस्तीक्ष्णा । पुरषा अपि विशिखा अपि गुणच्युता कस्य न भयाय ॥ १४५ ॥ स्वकपोलेन प्रकटीकृत प्रमत्तत्वकारण किमपि । द्विरदस्य दुर्जनस्य च मद चकारैव दानमपि ॥ १४६ ॥ सतापमोहकम्पान्सपादयितु निहन्तुमपि जन्तून् । सखि दुर्जनस्य भूति प्रसरति दूर ज्वरस्येव ॥ १४७ ॥ अर्थग्रहणे न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुन । रुधिरादानादधिक दुनोति कर्णे गुणन्मशक ॥ १४८ ॥ क्षुद्रोद्भवस्य कटुता प्रकटयतो विदधतश्च मदमुच्चै । मधुनोऽधमपुरुषस्य च गरिमा लघिमा च भेदाय ॥ १४९ ॥ त्यजति च गुणान्सुदूर तनुमपि दोष निरीक्ष्य गृह्णाति । मुक्त्वालङ्कृतकेशान् यूकामिव वानर पिशुन ॥ १५० ॥ दोषालोकननिपुणा परुषगिरो दुर्जनाश्च घूकाश्च । दर्शनमपि भयजनन येषामनिमित्तपिशुनानाम् ॥ १५१ ॥ पिशुनत्वमेव विद्या परदूषणमेव भूषण येषाम् । परदु खमेव सौख्य शिव शिव ते केन वेधसा सृष्टा ॥ १५२ ॥ हस्त इव भूतिमलिनो लङ्घयति यथा यथा खल सुजनम् । दर्पणमिव त कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥ १५३ ॥ अन्यस्य लगति कर्णे जीवितमन्यस्य हरति बाण इव । हृदय दुनोति पिशुन कण्टक इव पादलग्नोऽपि ॥ १५४ ॥ सरसेन बध्नता करमादाने कण्टकोत्करैस्तुदताम् । पिशुनाना पनसाना कोशाभोगोऽप्यविश्वास ॥ १५५ ॥ वशे घुण इव

---

१ फूत्कार कृत्वा २ नकुलद्वेषी, पक्षे,–न कुलद्वेषी ३ अत्यन्तमलदूषिते ४ पूर्णा ५ तमसि ६ घूकानाम् ७ व्यर्था करोति ८ वायुभक्षका ९ बहुप्रकारे अहे छागधनेलादिभि, पक्षे,–बहुधा प्रोक्ता १० दुःखेन संधातु शक्य ११ व्याध १२ निष्कारणशत्रव १३ नाशिता १४ मेघानाम् १५ मालिन्यम् १६ गुह्यगोपने निपुणम् १७ तन्तुमधुरम्, पक्षे,–दयादाक्षिण्यादिमधुरम् १८ मूल्यवद्वस्त्रमिव १९ दूरे स्थापित हृदय येन, पक्षे,–दूरे स्थापितमन्तःकरण येन २० अन्तःकरणविषयीभूतम्, पक्षे,–मध्यादि २१ भीति, पक्षे,–विश्वासाभाव

८ सु र. भां

१ काके स्नाने कृते वृष्टिर्भवतीति वृद्धव्यवहार २ कुन्तस्य, पक्षे,–वेणो ३ नम्रत्वम्, पक्षे,–आश्रितत्वम् ४ आधिक्यम्; पक्षे,–दैर्घ्यम् ५ पाण्डित्यशौर्यादि पक्षे,–रज्जो ६ विश्वस्तनाशायेत्यर्थ ७ सम्यग्गृहीतो दुष्टाना पक्षोऽङ्गीकारो यै, पक्षे–शाटिति कासनानर्हा श्यामपक्षवन्त इत्यर्थ ८ नीचा, पक्षे,–अहरपरिणामवन्त ९ पराभेदयन्ति ते भयैषा परस्परभेदजननेन कम्पप्रजनका इत्यर्थ पक्षे,–मर्मच्छेदकारक १० क्रूरकर्माण, पक्षे,–यथाश्रुतम् ११ साधुत्वादिगुणहीना, पक्षे,–ज्यायाश्च्युता १२ स्वगण्डस्थलेन प्रकटीकृतम् दानस्य सत उत्पत्तेरिति भाव, पक्षे,–स्वमुखे नाभिहितम् एव मया दान कृतमिति १३ गुणगुणेति शब्द कुर्वन् १४ मधुमक्षिका, पक्षे,–नीच १५ स्तनानाम्, पक्षे,–कटुभाषिणाम् १६ उन्मादम्, पक्षे,–गर्वम् १७ पक्ष्मम् १८ दूराणि, पक्षे,–राशि १९ मनोगतभयका, पक्षे,–मन्त सार २० करकृमि

न विशति दोषो रसभाविते सतां मनसि । रसमपि तु न प्रतीच्छति बहुदोषः संनिपातीव ॥ १५६ ॥ परपरितापनकुतुकी गणयति नात्मीयमपि तापम् । परहतिहेतोः पिशुनः सदंश[1] इव स्वपीडनं सहते ॥ १५७ ॥ सगुणापि हन्त विगुणा भवति खलास्याद्विचित्रवर्णापि । आखुमुखादिव शाटी[2] पदपरिपाटी कवेः कापि ॥ १५८ ॥ कतिपयदिनपरमायुषि मदकारिणि यौवने दुरात्मानः । विदधति तथापराधं जन्मैव यथा वृथा भवति ॥ १५९ ॥ दुश्चरितरेव निजैर्भवति दुरात्मा विशङ्कितो नित्यम् । दर्शनपथमापन्नः पन्नगकुलमाकुलीभवति ॥ १६० ॥ स्वयमपि भूरिच्छिद्रश्चा[3]पलमपि सर्वतोमुखं[4] तन्वन् । तितउ[5]रिव पिशुनो दोषस्य विवेचनेऽधिकृतः ॥ १६१ ॥ पिशुनः खलु सुजनानां खलमेव पुरो निधाय जेतव्यः । कृत्वा ज्वरमात्मीयं जिगाय बाणं रणे विष्णुः ॥ १६२ ॥ वक्राः कपटस्निग्धा मलिना कर्णान्तिके प्रसज्जन्तः । कं भेदयन्ति न सखे खलाश्च गणिकाकटाक्षाश्च ॥ १६३ ॥ कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गन्धगुणमखिलमादाय । यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥ १६४ ॥ आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् । तन्न न जाने जाने स्पृशति मनः किं तु नैव निष्ठुरताम् ॥ १६५ ॥ नष्टमपात्रे दानं नष्टं हितमफलबुद्धिमज्ञाने । नष्टो गुणोऽगुणज्ञे नष्टं दाक्षिण्यमकृतज्ञे ॥ १६६ ॥ रोगोऽङ्गजोऽङ्कुरोऽग्निर्विषमर्धं तरो घुणा द्रुमयः[6] । प्रकृतिस्तनश्च नरः स्वाश्रयमविनाश्य नैधन्ते ॥ १६७ ॥ आदौ रञ्जयति कृतं मध्ये परिभवति रिक्तमवसाने । खलसंगतस्य कथयत यदि सुस्थितमस्ति किंचिदपि ॥ १६८ ॥ परममदिस्थ[7]दर्शिषु जात्यैवोचितनिगूढवैरेषु । क इव खलेषु शङ्का क्षययिष्यति दम्भनिरतेषु ॥ १६९ ॥ अस्थानाभिनिवेशी प्रायो जड एव भवति नो विद्वान् । बालादन्यः कोऽम्भसि जिघृक्षतीन्दोः स्फुरद्बिम्बम् ॥ १७० ॥ लब्धोदयोऽपि हि खलः प्रथमं स्वजनं तनोति परितापम् । उच्छ्रितदहनो[9] जन्मभुवं दारु निर्दहति ॥ १७१ ॥ अल्पश्रुतलव एव प्रायः प्रकटयति वाग्विभवमुच्चैः । सकलगुणनट एव हि नाटकमधिकं विडम्बयति ॥ १७२ ॥ प्रगल्भः[8] गुणवतामाक्रम्य धुरं पुरः प्रसर्पति । तृणकाष्ठमेव जलधेरुपरि प्लवते न रत्नानि ॥ १७३ ॥ महता यदेव मूर्धसु तदेव नीचास्तृणाय मन्यन्ते । शिरसा प्रणमन्ति बुधाः काकः पुनरग्रनीडं कुरुते ॥ १७४ ॥ गुह[?] वसतामप्यसतां जगरुहजलरुहवत्यसंश्लेषः । दूरेऽपि सतां वसतां प्रीतिः कुमुदेन्दुवद्भवति ॥ १७५ ॥ साधयति यत्प्रयोजनमन्यस्तत्तस्य काकतालीयम् । दैवात्कथमप्यक्षरमुत्किरति घुणोऽपि काष्ठेषु ॥ १७६ ॥ प्रायः खलप्रकृतयो नापरिभूता हिताय कल्पन्ते । पुष्प्यत्यधिकमशोको गणिकाचरणप्रहारेण ॥ १७७ ॥ परमर्मघट्टनादिषु खलस्य यत्कौशलं न तत्कृत्ये । यत्सामर्थ्यमुपहृतौ विषस्य तन्नोपकाराय ॥ १७८ ॥ अतिसत्कृता अपि शठाः सहमुन्मुञ्चन्ति जातु न प्रकृतिम् । शिरसा महेश्वरेणापि ननु धृतो वक्र एव शशी ॥ १७९ ॥ वायुरिव खलजनोऽयं प्रायः पररूपमेति संपर्कात् । सन्तस्तु रविकरा इव सदसद्योगेऽप्यसंश्लिष्टाः ॥ १८० ॥ दूरेऽपि परस्यागसि पटुर्जनो नात्मनः समीपेऽपि । स्वं व्रणमक्षि न पश्यति शशिनि कलङ्कं निरूपयति ॥ १८१ ॥ साधुष्वेवातितरामरुन्तुदाः स्वां विवृण्वते वृत्तिम् । व्याधा निघ्नन्ति मृगान्मृतमपि न तु सिंहमाददते ॥ १८२ ॥ अविकारिणमपि सज्जनमनिशमनार्यः प्रबाधतेऽत्यर्थम् । कमलिन्याः किमिह कृतं हिमस्य यत्तां सदा दहति ॥ १८३ ॥ स्वगुणानिव परदोषान्वक्तुं न सतोऽपि शक्नुवन्ति बुधाः । स्वगुणानिव परदोषानसतोऽपि खलास्तु कथयन्ति ॥ १८४ ॥ कृत्वापि येन लज्जामुपैति साधुः परोदितेनापि । तदकृत्वैव खलजनः स्वयमुद्गिरतीति धिग्लघुताम् ॥ १८५ ॥ प्रकृतिखलत्वादसतां दोष इव गुणोऽपि बाधते लोकान् । विषकुसुमानां गन्धः सुरभिरपि मनांसि मोहयति ॥ १८६ ॥ मृगमदकर्पूरागुरुचन्दनगन्धाधिवासितो लशुनः । न त्यजति गन्धमशुभं प्रकृतिमिव सहोत्थितां नीचः ॥ १८७ ॥ उपकृतिरेव खलानां दोषस्य गरीयसो भवति हेतुः । अनुकूलाचरणेन हि कुप्यति व्याधयोऽत्यर्थम् ॥ १८८ ॥ न परं फलति हि किंचित्खल एवानर्थमावहति यावत् । मारयति सपदि विषतरुराश्रयमाणं श्रमापनुदे ॥ १८९ ॥ स्वार्थनिरपेक्ष एव हि परोपघातोऽसतां व्यसनमेव । अशनायोदन्या वा विरमति फणिनो न संदशतः ॥ १९० ॥ एकीभावं गतयोर्जलपयसोर्मित्रचेतसोश्चैव । व्यतिरेककृतौ शक्तिर्हंसानां दुर्जनानां च ॥ १९१ ॥ शल्यमपि स्खलदन्तः सोढुं शक्येत हालहलदिग्धम्[1] । धीरैर्न पुनरकारणकुपितखलालीककटुवचनम् ॥ १९२ ॥ प्रारम्भतोऽतिविपुलं मृशकृशमन्ते विभेदकुटिलम्[?] । महिषविषाणमिवालघु परुषं मयेदं खलप्रेम ॥ १९३ ॥ द्वेषयति मित्रवचनैरादरमुपदर्शय खलीकुरुते । दलयपयश्च रूपयति मूर्खमुद्गरसयथा वर्ज्यः ॥ १९४ ॥ अगुणकणो गुणराशिद्वयमपि दैवेन खलमुखे पतितम् । प्रसरति तैलमिवैव सलिले घृतवज्जडतरमेत्यन्यः ॥ १९५ ॥ सक्लिन्नता-

१ पक्षिविशेष, 'चिमटा' 'सांसी' इति लोके. २ परिधानवस्त्रविशेष. ३ बहुलाघ्नम्; पक्षे-बहुरन्ध्र ४ मौन्दर्यम्, पक्षे-चापल्यम् ५ चालनीसमम्; पक्षे,-सर्वां गित्रम् ६ चालनी ७ मिर्ये पक्षे,-क्षीपारे ८ 'दीमक' इति लोके, काष्ठे स्थितिर्लवैवास्य जन्म भवति ९ दावानल-

१ निराशा

र्द्रभावे वीतरसे शुण्ठिशकल इव पुरुषे । अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विडम्बाय ॥ १९६ ॥ परितोषयिता न कश्चन स्वगतो यस्य गुणोऽस्ति देहिन । परदोषकथाभिरल्पक स्वजन तोषयितु किलेच्छति ॥ १९७ ॥ सहजान्धदृश स्वदुर्नये परदोषेक्षणदिव्यचक्षुष । स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रता परवर्णग्रहणेष्वसाधव ॥ १९८ ॥ सुकुमारमहो लघीयसा हृदय तद्गतमप्रिय यत । सहसैव समुद्गिरन्त्यमी क्षमयन्त्येव हि तन्मनीषिण ॥ १९९ ॥ उपकारपर स्वभावत सतत सर्वजनस्य सज्जन । असतामनिश तथाप्यहो गुरुहृद्रोगकरी तदुन्नति ॥ २०० ॥ परितप्यत एव नोत्तम परितप्तोऽप्यपर सुसंवृति । परवृद्धिभिराहितव्यथ स्फुटनिर्भिन्नदुराशयोऽधम ॥ २०१ ॥ अनिराकृततापसपद फलहीना सुमनोभिरुज्झिताम् । खलता खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथ बुधो जन ॥२०२॥ अपि वेत्ति षडक्षराणि चेदुपदेष्टु शितिकण्ठमिच्छति । वसनाशनमात्रमस्ति चेद्धनदादप्यतिरिच्यते खल ॥ २०३ ॥ अहमेव गुरु सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्य । ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ २०४ ॥ वदने विनिवेशिता भुजगी पिशुनाना रसनामिषेण धात्रा । अनया कथमन्यथावलीढा नहि जीवन्ति जना मनागमन्त्रा ॥ २०५ ॥ अमरैरमृत न पीतमब्धेर्न च हालाहलमुल्बण हरेण । विधिना निहित खलस्य वाचि द्वयमेतद्बहिरेकमन्तरन्यत् ॥ २०६ ॥ वहति विषधरान्पटीरजन्मा शिरसि मषीपटल दधाति दीप । विधुरपि भजतेतरा कलङ्क पिशुनजन खलु बिभ्रति क्षितीन्द्रा ॥ २०७ ॥ मधुरिमरुचिर वच खलानाममृतमहो प्रथम पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहल विष तदेव ॥ २०८ ॥ प्रकटमपि न सवृणोति दोष गुणलवलम्पट एष साधुवर्ग । अतिपरुषपरुष विनापि दोषै पिशुनशुना भषता प्रयाति काल ॥ २०९ ॥ अन्तर्गाणि मन्यमान खलोऽय पौरोभाग्य सूक्तिमुक्तासु धत्ते । सर्वानन्दिन्यङ्कके कामिनीनामीर्मे मार्गत्येष वै मम्मराली ॥ २१० ॥ बोधितोऽपि बहुसूक्तिविस्तरै किं खलो जगति सज्जनो भवेत् । स्नापितोऽपि बहुशो नदीजलैर्गर्दभ किमु हयो भवेत्कचित् ॥ २११ ॥ वियता विमलयाप्यलंकृतो दुर्जन संदसि मास्तु कश्चन । साक्षरा हि विपरीतता गता केवल जगति तेऽपि राक्षसा ॥ २१२ ॥ दोषपोषमभियाति पर यो बाधमेति बहुसज्जनयोगात् । समतो विमतिमानसहायो दुर्जनो भ्रम इवातिचकास्ति ॥ २१३ ॥ उच्चत्न पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् । शैलशेखरगत पृषद्गणश्चारुमारुतधुतै पतत्यध ॥ २१४ ॥ भग्नकुम्भशकलेन वै मल बालकस्य जननी व्यपोहति । तद्वदोष्ठवदनेन दुर्जनो मातृत शतगुणाधिको भवेत् ॥ २१५ ॥ एवमेव नहि जीव्यते खलात्तत्र का नृपतिवल्लभे कथा । पूर्वमेव हि सुदु सहोऽनल किं पुन प्रबलवायुनेरित ॥ २१६ ॥ अकरुणत्वमकारणविग्रह परधने परयोषिति च स्पृहा । सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिद हि दुरात्मनाम ॥ २१७ ॥ इतरदेव बहिर्मुखमुच्यते हृदि तु यत्स्फुरतीतरदेव तत् । चरितमेतदधीरवितारक धुरि पय प्रतिबिम्बमिवासताम् ॥ २१८ ॥ पिशुनस्य गति प्रतिहन्यते दशति दृष्टमपि श्रुतमप्यसौ । अतिसुदुष्करमव्यतिरिक्तदृक्छ्रुतिभिरप्यथ दृष्टिविषैरिदम् ॥ २१९ ॥ नम खलेभ्य क इवाथवा न तानल नमस्येदिह यो जिजीविषु । विनैव ये दोषमृषिप्रकाण्डवनयन्ति शापेन रसातल नरान् ॥ २२० ॥ अकारणनिष्कृतनिरदारुणादसज्जनात्कस्य भय न जायते । विष महाहेरिव यस्य दुर्वच सुदु सह सनिहित सदा मुखे ॥ २२१ ॥ तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैर्हतो दिगन्ते हृदये न दूरत । यथा खलाना कुधिया दुरुक्तिभिर्दिवानिश तप्यति मर्मताडित ॥ २२२ ॥ गुणापवादेन तदन्यरोपणाद्भृशाधिरूढस्य समञ्जस जनम् । द्विधेव कृत्वा हृदय निगूहत स्फुरन्नसाधोर्विवृणोति वागसि ॥ २२३ ॥ न दुर्जन सज्जनतामुपैति बहुप्रकारैरपि सेव्यमान । भूयोऽपि सिक्त पयसा घृतेन न निम्बवृक्षो मधुरत्वमेति ॥ २२४ ॥ न लज्जते सज्जनतर्जनीयया भुजगनरकियापि दुर्जन ।

१ शुष्क २ स्वामाविकी अधा अपश्यन्ती दृग्येषा ते ३ स्वदोषे ४ आत्मप्रशंसाया प्रगल्भवाच इत्यर्थ ५ मौनव्रतिन ६ परस्तुतिवचनेषु ७ शोभना संवृति परितापगोपन यस्य स ८ उत्पादितसंताप ९ स्फुटे निर्भिन्न प्रकाशितो दुराशय परगुणद्वेषलक्षणो दुरभिप्रायो यस्य स १० अनिराकृता न निवारिता तापसंपत्तापातिशयो यया ताम्, पक्षे संतापजननैकस्वभावा परत्रासतद्धायाविरहात् ११ इहामुत्र चोपकारशून्याम्, पक्षे,-सर्वाधैरहिताम् १२ बुधैरुज्झिताम्, पक्षे,-पुष्पैर्वर्जिताम् १३ खलस्य एताम् गगनलतिकामित्यर्थ १४ दुष्टाम्, पक्षे,-निष्पाद्याम् १५ शिवम् १६ कुबेरात् १७ श्रेष्ठ १८ अतितीक्ष्णानाम् १९ गर्वोद्धतो मा भव २० जिह्वाच्छलेन २१ सर्पान् २२ चन्दनम् २३ नक्षत्रियो सज्जनो वा

१ दोषैकग्राहकत्वम् २ सूक्तय एव मुक्ताफलानि तासु ३ सर्वेषामाह्लादके ४ नाम् ५ शोभयति ६ मक्षिका ७ समायाम् ८ उत्कर्षेन्, पक्षे,-उपस्थानम् ९ मन्दबुद्धि, पक्षे,-भ्रमपरिमाण १० अम्बुकणसमुदाय ११ मन्देन १२ कम्पित १३ उच्चतो दीयते, पक्षे,-अधोदेशे पतति १४ भिन्नशरावखण्डेन १५ निरर्थकरीतेर्वा १६ इच्छा १७ असहनशीलता १८ स्वभावसिद्धम्

प्रिय कुमायासमयाभिचारिणीं विदग्धतामेव हि मन्यते परं ॥ २२५ ॥ सर्माना कस्य न तेन दोषा हठाद्गुणा वा न हृता खलेन । तथापि दोषैर्न वियुज्यतेऽसौ स्पृष्टोऽपि नैकेन गुणेन चित्रम् ॥ २२६ ॥ आराध्यमानो बहुभिः प्रकारैर्नाराध्यते नाम किमत्र चित्रम् । अयं त्वपूर्वं प्रतिभाविशेषो यत्सेव्यमानो रिपुतामुपैति ॥ २२७ ॥ विद्वानुपालम्भमवाप्य दोषान्निवर्ततेऽसौ परितप्यते च । ज्ञातस्तु दोषो मम सत्यमेतिति पापो जनः पापतरं करोति ॥ २२८ ॥ विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय । खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ २२९ ॥ सद्वंशजातं गुणकोटियुक्तं धनुः कथं पार्थिवधामहस्ते । शरः परप्राणविहारदक्षः सपक्षपातोऽप्यधमो गरीयान् ॥ २३० ॥ दृष्टो वा सुकृतशतोपलालितो वा क्लिष्टो वा व्यसनशताभिरक्षितो वा । दौःशील्याज्जनयति नैव जात्यसाधुर्विस्रम्भं भुजग इवाङ्कमध्यसुप्तः ॥ २३१ ॥ एकः खलोऽपि यदि नाम भवेत्सभायां मोघीकरोति विदुषां निखिलप्रयासम् । एकापि पूर्णमुदरं मधुरैः पदार्थैरालोड्य रेचयति हन्त न मक्षिका किम् ॥ २३२ ॥ हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन कालानलं परिचुचुम्बिषति प्रकामम् । व्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्धा यो दुर्जनं वशयितुं कुरुते मनीषाम् ॥ २३३ ॥ ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्ष्मसदृशामलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामपि न त्यजन्ति ॥ २३४ ॥ प्राक्पादयोः पतति खादति पृष्ठमांसं कर्णे कलं किमपि रौति शनैर्विचित्रम् । छिद्रं निरूप्य सहसा प्रविशत्यशङ्कः सर्वं खलस्य चरितं मशकः करोति ॥ २३५ ॥ हित्वा मदं सममसज्जनसज्जनौ तौ वन्दे नितान्तगुणदोषगुणस्वभावौ । एकः प्रिया निरभिसंहित वैरिभावः प्रीत्या परं परमनिर्वृतिपात्रभूतम् ॥ २३६ ॥ पादाहतोऽपि दृढदण्डसमाहतोऽपि यं दंष्ट्रया स्पृशति तं किल हन्ति सर्पः । हर्यादिवैष पिशुनोऽत्र मनुष्यधर्मा कर्णे परं स्पृशति हन्ति परं समूलम् ॥ २३७ ॥ उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः । दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषोऽस्य नीचस्य गोचरगतैः सुखमाप्यते वै ॥ २३८ ॥ सर्पिणोऽपि भुजगं पयसा न पयस्तमाल्कानपि निहन्ति बलेन सिंहं । दुष्टं परौरूपकृतमदनिष्टकारी विश्वासमेष इह नैव मुपासितव्य ॥ २३९ ॥ कस्तूरिका तृणभुजामटवीमृगाणां निक्षिप्य नाभिषु चकार च तान्वधार्हान् । मूढो विधिः सकलदुर्जनलोलजिह्वामूले न निक्षिपति चेत्सकलोपकारः ॥ २४० ॥ रूक्षं विरौति परितुष्यति निर्निमित्तं स्पर्शेन दूषयति वारयति प्रवेशम् । लज्जाकरं दशति नैव च तृप्यतीति कौलेयकस्य च खलस्य च को विशेषः ॥ २४१ ॥ युक्तं यथा किल निरन्तरलब्धवृत्तेरस्याभिमानतमसः प्रसरं निरोद्धुम् । विद्वत्तया जगति तामवलम्ब्य केचित्तन्न लहक्कृतिमहो शतशाखमाप्यम् ॥ २४२ ॥ प्रायः समावमनिलो महता समीपे तिष्ठन्खलः प्रभुरुतेऽर्थिजनोपघातम् । शीलार्दितैः सकललोकसुखावहोऽपि धूमे स्थिते नहि सुखेन निषेव्यतेऽग्निः ॥ २४३ ॥ धूमः पयोधरपदं कथमप्यवाप्य वर्षाम्बुभिः शमयति ज्वलनस्य तेजः । दैवादवाप्य कलुषप्रकृतिर्महत्त्वं प्रायः स्वबन्धुजनमेव तिरस्करोति ॥ २४४ ॥ नाश्चर्यमेतदधुना हतदैवयोगादुच्चैः स्थितिर्यदधमो न महानुभावः । रथ्याकलङ्कशतसंकरसङ्कुलोऽपि पृष्ठे भवत्यवकरो न पुनर्निधानम् ॥ २४५ ॥ बिसमल्पमशनाय स्वादु पानाय तोयं शयनमवनिपृष्ठे वल्कले वाससी च । नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणामविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ २४६ ॥ मलयभुवि विरूढश्चन्दनेनाभिवृद्धो न भजति किल वेणुः सौरभं चन्दनस्य । तदिह नहि विचित्रं सर्वदोषाकराणां नहि भवति खलानां साधुतागन्धलेशः ॥ २४७ ॥ हसति लसति हर्षात्तीव्रदुःखे परेषां स्खलति गलति मोहादात्मनः क्लेशलेशे । नदति वदति निन्द्यं मानिना किं च नीचः परुषवचनमल्पं श्रावितो हन्तुमेति ॥ २४८ ॥ दिगन्ते खेलन्ती सरसहृदयानन्दजननी मया नीता दुष्टप्रचुरनगरीं क्वापि कविता । अकस्मादुन्मीलत्कमलवदनपल्मीकरसनाभुजङ्गीदष्टाङ्गी शिव शिव समाप्तिं गतवती ॥ २४९ ॥ अमृदम्भोराशेः सह वसतिरासीत्कमलया गुणानामाधारो नयनफलमिन्दुः प्रथयति । कथं मिहीसूनुस्त्वमपि तुदति प्रौढदशनैर्गुणानामास्वादं पिशुनमनसा किं रसयति ॥ २५० ॥ वृथा दुग्धोऽनड्वान् स्तनभरनता गौरिति चिरं परिष्वक्तः षण्ढो युवतिरिति लावण्यसहिता । कृता वैडूर्याशा विकटकिरणे काचशकले मया मूढेन त्वां कृपणमगुणं प्रणमता ॥ २५१ ॥ स्वपक्षच्छेदं वा समुचितफलभ्रंशमथवा समूर्तेभङ्गं वा पतनमशुचौ नामथवा । शरः प्राणोच्छेत्ता हृदयपरुषत्वोऽपि धनुषः ऋजोर्वक्राक्षेपाद्भवति खलु मुच्यत्वमनुमम् ॥ २५२ ॥ गुणाना सा शक्तिर्यदिदमनुबध्नाति यदमी प्रसारान्द्वेधा मम

१ वेणु प १,-गुणम् २ मौवी पर्ने-विपानितवादि ३ अधम। पर्ने-भस्थिरिक्षे ४ मणिम् ५ दुर्जं करोति ६ पर्ण-पुष्प ७ आशिशुनापुदुष्य ८ भवर्तीस्य

१ वनम् २ भानस्य ३ रादु ४ प्रमति, पीटवडीलपे ५ प्रसूतकिरणे

यदि न तैर्योगमकरोत् । विषण्ण दौर्गत्यादिति गुणिनमालोक्य विगुण करोति स्व गेहे ध्रुवमतिसमृद्ध्योत्सवमसौ ॥ २५३ ॥ अवेक्ष्य स्वात्मान विगुणमपरानिच्छति तथा फलं चेतन्नो चेद्विलपति न सन्तीह गुणिन । निमार्ष्टुं शत्रु वा परिभवितु मुद्यच्छति ततोऽप्यहो नीचे रम्या सगुणविजिगीषा विधिकृता ॥ २५४ ॥ न विषममृत कर्तुं शक्य प्रयत्नशतैरपि त्यजति कटुता न स्वा निम्ब स्थितोऽपि पयोहृदे । गुणपरिचितामार्यो वाणीं न जल्पति दुर्जनश्चिरमपि घलाध्माते लोहे कुत कनकाकृतिः ॥ २५५ ॥ यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्व तदर्जने न हि परयशो निन्दाव्याजैरल परिमार्जितुम् । विरमसि न चेदिच्छाद्वेषप्रसक्तमनोरथो दिनकरकरान्पाणिच्छत्रैर्नुदञ्श्रममेष्यसि ॥ २५६ ॥ शमयति यश क्लेश सूते दिशत्यशिवा गति जनयति जनोद्वेगायास नयत्युपहास्यताम् । भ्रमयति मतिं मान हन्ति क्षिणोति च जीवित क्षिपति सकल कल्याणाना कुल खलसगम ॥ २५७ ॥ जिह्मो लोक, कथयति पुरा हन्त हित्वा गुणौघानम्भ क्षार गुणगणनिधेस्तस्य रत्नाकरस्य । विश्वे छिद्रानुसरणसमारूढसर्वेन्द्रियाणा दोषे दृष्टि पिशुनमनसा नानुरागो गुणेषु ॥ २५८ ॥ सन्त सच्चरितोदयव्यसनिन प्रादुर्भवद्यन्त्रणा सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दु ख सदा । अव्युत्पन्नमति' कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जन प्राकृत ॥ २५९ ॥ या लोभात्सेविधे खलस्य सुरसा वाणी बुधैर्नीयते नो जानाति स तामचेतनतया सैव स्वय लीयते । भर्तु स्नेहचयात्प्रविश्य दहने मत्तीभवत्यङ्गना गाढालिङ्गनतत्परेण मनसा प्रेतो न वेत्ति प्रियाम् ॥ २६० ॥ नागच्छन्नुपहूयते न वचनोत्थानासनै पूज्यते नो पृच्छन्ननुभाष्यते न च दृशा सान्द्रादर वीक्ष्यते । ईर्ष्यावशकषायिते हृदि घृणालेशोऽपि न स्पृश्यते किं त्वेव मनदन्समञ्जसमपि प्राज्ञ शठैर्हस्यते ॥ २६१ ॥ दूराद्वुच्छ्रितपाणिरार्द्रनयन प्रोत्सारितार्धासनो गाढालिङ्गनतत्पर प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादर । अन्तर्भूतविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटु को नामायमपूर्वनाटकविधिर्य शिक्षितो दुर्जनै ॥ २६२ ॥ जाड्य ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भ शुचौ कैतव शूरे निर्घृणता मुनौ विमतिता दैन्य प्रियालापिनि । तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्यशक्ति स्थिरे तत्को नाम गुणो भवेत्स गुणिना यो दुर्जनैर्नाङ्कित ॥ २६३ ॥ पोतो दुस्तरवारिराशितरणे दीपोऽन्धकारागमे निर्वाते व्यजन मदान्धकरिणा दर्पोपशान्त्यै सृणि । इत्थ तद्भुवि नास्ति यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भग्नोद्यम ॥२६४॥ धातस्तात तदैव दूषणमिद यन्नाम कस्तूरिका कान्तारान्तरचारिणा तृणभुजा यन्नाभिमूले कृता । यद्येव पिशुनस्य हन्त रसनामूलेऽकरिष्यस्तदा प्रायासेन विनामविष्यदतुला कीर्तिश्च निर्दोषता ॥ २६५ ॥ एके सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थं परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृत स्वार्थाविरोधेन ये । तेऽमी मानुषराक्षसा परहित स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थक परहित ते के न जानीमहे ॥ २६६ ॥ नारीणा वचनेन कर्म कुरुते दीन वचो भाषते नालस्य विजहाति तिग्मकिरणे प्रौढे समुत्तिष्ठति । किंचित्क्वापि न साहस वितनुते देहे चिर दूयते नो वा विन्दति पौरुष कुपुरुष कोऽप्येष निर्णीयताम् ॥ २६७ ॥ वक्रत्व ननु कुन्तलादिव मुखे तैक्ष्ण्य कटाक्षादिव क्रूरत्व कुचमण्डलादिव सुनैर्घृण्य स्वचित्तादिव । मालिन्य नयनाञ्जनादिव किलाधैर्यं स्वभावादिव स्वैरिण्येव सुशिक्षितोऽसि खल किं जातोऽस्यतोऽरुन्तुद ॥ २६८ ॥ वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य नि शेषित ते ग्रस्ता पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभि । तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीता क्षय लुब्धकैर्दम्भस्य स्फुरित विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥ २६९ ॥ कस्त्व भद्र खलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभि खाद्योऽहमित्याशया । कस्मात्कष्टमिद त्वया व्यवसित मद्देहमासाशिन प्रत्युत्पन्ननृमासभक्षणधियस्ते घ्नन्तु सर्वान्नरान् ॥ २७० ॥ भिक्षो मासनिषेवण प्रकुरुषे किं तेन मद्य विना मद्य चापि तव प्रिय प्रियमहो वाराङ्गनाभि सह । वेश्या द्रव्यरुचि कुतस्तव धन द्यूतेन चौर्येण वा चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या गति ॥ २७१ ॥ वेश्यावेश्मसु सीधुगन्धललनावक्त्रासवामोदितैर्नीत्वा निर्भरमन्मथोत्सवसुखैरुन्निद्रचन्द्रा क्षपा । सर्वज्ञा इति दीक्षिता इति चिरात्प्राप्ताग्निहोत्रा इति ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति दिवा धूर्तैर्जगद्वञ्च्यते ॥ २७२ ॥ धृत्ति स्वा बहु मन्यते हृदि शुच धत्तेऽनु कम्पोक्तिभिर्व्यक्त निन्दति योग्यता मितमति धुर्यस्तुनीरा रमन । गम्भागायनिवेशन कथयति स्वाशु वदन्व्यारद शुरगा दु समरुतुदा वितनुते पीडा जन प्राकृत ॥ २७३ ॥ पाकश्चेत्तु शुभस्य मेऽद्य तदसौ प्राणेन नादात्किमु स्वार्थश्चेत्त्व मयास किं न भजते दीनान्तरं धूनयन् । मत्तो

१ कुशिक्षा २ स्वेच्छाचरणनिरोधो येषां ते ३ अनिपुणमति ४ नीच ५ अग्निके ६ करटघट्ट ७ लज्जावति ८ अनेषु वचि प्रीतिर्यस्य तस्मिन् ९ शाठ्यम् १० निर्दयता ११ मननशीले १२ दीनत्वम् १३ सगर्वता १४ वाचालत्वम्

१ नौका २ अङ्कुश ३ भग्नप्रयत्न ४ दुर्गममार्गेषु चारिणाम् ५ रसनाया ६ जिह्वामूले ७ महता यत्नेन ८ खलराज ९ व्याघ्रादिभि १० घातकपशुभि ११ भक्षणीय

रत्नप्रदशोऽस्त मीर्यदि न तद्धन्य निमेष त्यजेदित्यत पुन्नोऽधम कल्पयति प्राय कृत्नोपक्रिय ॥ २७४ ॥ साश्चर्यं युधि शौर्यमप्रतिहत तत्खण्डितासण्डल याच्नोत्तानकर कृत स मगना दानेन लक्ष्मीपति । ऐश्वर्यं स्वकरास्तसमुवन लब्धाब्धिचार यश सर्वे दुर्जनसगमेन सहसा रष्ट विनष्ट क्ले ॥ २७५ ॥ वर्णस्थ गुरुलाघव न गणयत्याशङ्कते न क्वचिद्रूप नैव परीक्षते न पुरुष वृत्तेषु वार्ता श्रुत । कष्ट नायशसो बिभेति महतो नैवापशब्दान्तरयन्मृत्युर्मूर्खकवि गल धुन्दपतिश्चौरस्स तुल्यक्रिया ॥ २७६ ॥ वन्धानि दति दु खितानुपहसत्याबाधते बान्धवा न्धूरा द्वेष्टि धनच्युतान्परिभवत्या पापयत्याश्रितान् । गुह्यानि प्रस्तीरयोति घटयन् यत्नेन वैराशय श्रते शीघ्रमवाच्यमुज्झति गुणान् गृह्णाति दोषान्खल ॥ २७७ ॥ वर्णो तत्कथयति दुन्दुभिरवे राष्ट्रे यदुद्घोषित तच्चप्राज्ञतया वदन्ति करण यस्मात्रशनान्मवेत् । श्लाघन्ते तदुदीर्यते यदरिणाप्युग्र न मर्मा तत्कृते केचित्तु शाठ्यमौग्ध्यनिधयस्ते भूभृता रञ्जका ॥ २७८ ॥ मेण्ड्रस्ताण्डवमण्डपे चटुकथावीथीषु कन्थाकविगोष्ठिश्च स्वगृहाङ्गणे शिखरिभूगर्ते खट्वासु स्फुटम् । पिण्डीशूरतया विटश्च पटुतां भूभृद्गृहे गाहते गच्छन्ति द्विदकृच्छ्रवच्छ्रतुला चिर ततोऽन्यत्र ते ॥ २७९ ॥ भिक्षो कन्था स्लथा ते नहि शफरिवधे जालमश्नासि मत्स्यास्ते वै मद्योपदशा पिबसि मधु सम वेश्यया यासि वेश्याम् । दत्त्वार्घ्यं मूर्ध्न्यरीणा तव किमु रिपवो भित्तिभेत्तास्मि येषा चोरोऽस्मि द्यूतहेतोस्त्वयि सकलमिद नास्ति नष्टे विचार ॥ २८० ॥ दैवादप्युत्तमानामपहरति यदा दुर्जनो वा कदाचिन्मान नाप्नोति तेषामनुजनितगुणानेव कुर्याधिकत्वम् । स्वर्भानुर्भानवीयान्हरति यदि पुन शीतरश्मेर्मरीची ब्रह्माण्डस्मिन् गण्डे तदपि नरपते किं महेशत्वमेति ॥ २८१ ॥ हे पक्षिन्नागतस्त्व कुत इह सरसस्तत्कियद्भो विशाल किं मद्धाम्नोऽपि बाढ तदनिशठ महापाप मा ब्रूहि मिथ्या । इत्थ कूपोदरस्थ शपति तटगत दर्दुरो राजहस नीच प्राय शठार्थो भवति हि विषमो नापराधेन दृष्ट ॥ २८२ ॥ आखु कैलासगौर तुल्यति कण्टकाशस्वमासाभिगर्भी धुर्धुलाङ्गूलमूल चर्वयति धरम्भस्तकाद्धि जिघासु । भेक पार्श्वं पियासुर्जगमपि महापक्षरन्ध्राम्बुगोरे प्रायेणागमनात करोति समुचित कर्म न क्षुद्रकर्मा ॥ २८३ ॥ अपूर्व कोऽपि कोपाग्नि सज्जनस्य खलस्य च । एकस्य शाम्यति स्नेहाद्वर्धतेऽन्यस्य वारिणि ॥ २८४ ॥ विसृज्य शूकवद्दोषान् गुणान्गृह्णाति साधव । दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्जन ॥ २८५ ॥

---

१ मदीन्द्रारतमतो मधमूषक. २ मध्याडपादशिराङ्गुष्ट करगृहस्तं दशाम् ४ शङ्कु. ५ चातक. ६ नकुल.

## लक्ष्मीस्वभाव:

या स्वसद्मनि पद्मेऽपि[1] सन्ध्यावधि विजृम्भते । इंदिरा मन्दिरेऽन्येषा कथ तिष्ठति सा चिरम् ॥ १ ॥ गुणिन जनमालोक्य निजवधनशङ्कया । राजलक्ष्मी कुरङ्गीव दूर दूरं पलायते ॥ २ ॥ शूर त्यजामि वैधव्यादुदारं लज्जया पुन । सापत्न्यात्पण्डितमपि तस्मात्कृपणमाश्रये ॥ ३ ॥ गोभि क्रीडितवान्कृष्ण इति गोसमबुद्धिभि । क्रीडत्यद्यापि सा लक्ष्मीरहो देवी पतिव्रता ॥ ४ ॥ अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् । प्रज्ञाभिमानिन चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५ ॥ अनागतविधातारमप्रमत्तमकोपनम् । स्थिरारम्भमदीन च नर श्रीरुपतिष्ठते ॥ ६ ॥ मन्ये सत्यमह लक्ष्मी समुद्राद्धूलिरुत्थिता । पश्यतोऽपि न पश्यन्ति सन्तो विह्वललोचना ॥ ७ ॥ समायाति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बुवत् । विनिर्याति यदा लक्ष्मीर्गजभुक्तकपित्थवत् ॥ ८ ॥ लक्ष्मीर्यादोनिधेर्यादो नादो वादोचित वच । बिभ्यती धीवरेभ्यो या जडेष्वेव निमज्जति ॥ ९ ॥ कुटिला लक्ष्मीर्यत्र प्रभवति न सरस्वती वसति तत्र । प्राय श्वश्रूस्नुषयोर्न दृश्यते सौहृद लोके ॥ १० ॥ अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनम् । प्रमदा पतिमिव वृद्ध नेच्छति लक्ष्मीरुपस्थातुम् ॥ ११ ॥ गुणवद्भि सह सगमसुखैषपदमासुमुत्सुका लक्ष्मी । वीरकरवालवसतिर्ध्रुवमसिधाराव्रत चरति ॥ १२ ॥ श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् । उपदिशति कामिनीना यौवनमद एव ललितानि ॥ १३ ॥ वाक्चक्षु श्रोत्रलय लक्ष्मी कुरुते नरस्य को दोष । गरलसहोदरजाता तच्चित्र यन्न मारयति ॥ १४ ॥ अनुभवत ददत वित्त मान्यान्मानयत सज्जना भजत । अतिपरुषपवनविलुलितदीपशिखाचञ्चला लक्ष्मी ॥ १५ ॥ रत्नाकरतनुजनुषि द्विजराजे राजनि श्रियो मित्रे । अमृतकरे च कलयति पद्मिनि वामा कुतो भवती ॥ १६ ॥ पूरयति पूर्णमेव तरङ्गिणीसहति समुद्रमिव । लक्ष्मीरधनस्य पुनर्गोचनमार्गेऽपि नायाति ॥ १७ ॥ मुञ्चयगायिनि शूरे क्लेशमहिष्णावनाकुलारम्भे । मयि पृष्ठतो निलीने यास्यसि कमले नियद्दूरम् ॥ १८ ॥ अपि दोर्भ्यां परिवद्धा बद्धापि गुणैरनेकधा निपुणै । निर्गच्छति क्षणादिव जलधिजलोलासिपिच्छिला लक्ष्मी ॥ १९ ॥ हरिमाभिनि सिन्धुसमवे कमले

---

१ सन्ध्याकालपर्यन्तम् २ विराजते ३ लक्ष्मी ४ स्थिरा ५ मृगीव ६ समुद्रस्य ७ जलजन्तु ८ मदो यचो वादोचितं न ९ कैवर्तेभ्य, पक्षे–बुद्धिमद्भ्य १० मूर्खेषु, पक्षे–जलयो सावर्ण्यात् जलेषु ११ अन्तर्गच्छति, पक्षे–दुस्थिरं तिष्ठति १२ मनुपोषिनम् १३ नियतिपरम् १४ वृद्धस्त्री १५ खड्ग

किं कथयामि ते गुणान् । अनुरज्यसि हा जडे जने गुणगौरे पुरुषे विरज्यसि ॥ २० ॥ वीक्षितानि तव वारिधिकन्ये यत्र पातितजगन्ति लगन्ति । चित्रमत्र च परत्र च देही देहिशब्दमपहाय चकास्ति ॥ २१ ॥ यद्वदन्ति चपलेत्यपवादं नैव दूषणमिदं कमलायाः । दूषणं जलनिधेर्हि भवेत्तद्यत्पुराणपुरुषाय ददौ ताम् ॥ २२ ॥ चाञ्चल्यमुच्चैःश्रवसस्तुरगात्कौटिल्यमिन्दोर्विषतो विमोहः । इति श्रियाशिक्षि सहोदरेभ्यो न वेद्मि कस्माद्गुणवद्विरोधः ॥ २३ ॥ श्वश्रूं विना वृत्तिरिह स्वतश्च प्रायः स्नुषाणामपवादहेतुः । यद्वाणि लोके रमया विहीना सतीमपि श्यामसतीं वदन्ति ॥ २४ ॥ उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् । शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥ २५ ॥ हालाहलो नैव विषं विषं रमा जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते । निपीय जागर्ति सुखेन तं शिवः स्पृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः ॥ २६ ॥ तापापहे सुहृदये रुचिरे प्रबुद्धे मित्रानुरागनिरते धृतसद्गुणौघे । स्वाङ्गप्रघानपरिपूरितपट्पदौघे युक्तं तवेह कमले कमले स्थितिर्यत् ॥२७॥ रत्नाकरस्तव पिता कमले निवासो भ्राता सुधामयतनुः पतिरादिदेवः । केनापरेण कमले बत शिक्षितानि सारङ्गशृङ्गकुटिलानि विचेष्टितानि ॥ २८ ॥ लक्ष्मि क्षमस्व वचनीयमिदं दुरुक्तमन्धीभवन्ति पुरुषास्त्वदुपासनेन । नो चेत्कथं कमलपत्रविशालनेत्रो नारायणः स्वपिति पन्नगभोगतल्पे ॥ २९ ॥ अंसौभाग्यं धत्ते परमसुखभोगास्पदमयं विचित्रं तद्गेहं भवति पृथुकार्तस्वरमयम् । निविष्टं पल्यङ्के कलयति स कान्तारतरणं प्रसादं कोपं वा जननि भवती यत्र तनुते ॥ ३० ॥ समुद्रस्यापत्यं प्रथितमहिमा मुदितसुरः सखा प्रालेयांशोस्त्रिनयनशिरोधामवसते । सुरारातेर्योषित्सरसिरुहनिःशङ्कनिलया तथापि श्री स्त्रीत्वात्प्रकृतिचपलाऽऽलिङ्गति खलान् ॥ ३१ ॥ तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न संतिष्ठते मूर्खाद्द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि । शूरेभ्योऽप्यधिकं बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनपि श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ३२ ॥ कस्मैचित्कपटाय कैटभरिपूः पीठदीर्घालया देवि त्वाममिभाय कुप्यसि न चेत्तत्किंचिदाचक्ष्महे । यत्ते मन्दिरमम्बुजन्म तदिदं विद्यागृहं यच्च ते नीचानीचतरोपसर्पणमपामेतत्किमाचार्यकम् ॥ ३३ ॥ पद्मे मूढजने ददासि द्रविणं विद्वत्सु किं मत्सरो नाहं मत्सरिणी न चापि चपला नैवास्ति मूर्खे रतिः । मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि नितरां तत्कारणं श्रूयतां विद्वान्सर्वगुणेषु पूजिततनुर्मूर्खस्य नान्या गतिः ॥ ३४ ॥ तिर्यक्त्वं भजतु प्रतारयतु वा धर्मक्रियाकोविदं हन्तु स्वां जननीं पिबत्वपि सुरां शुद्धां वधूमुज्झतु । वेदान्निन्दतु वा हिनस्तु जनतां किं वाऽनया चिन्तया लक्ष्मीर्यस्य गृहे स एव भजति प्रायो जगद्वन्द्यताम् ॥ ३५ ॥ आलस्यं स्थिरतामुपैति भजते चापल्यमुद्योगिता मूकत्वं मितभाषिता वितनुते मौढ्यं भवेदार्जवम् । पात्रापात्रविचारणाविरहिता यच्छत्युदारात्मता मातर्लक्ष्मि तव प्रसादवशतो दोषा अमी स्युर्गुणाः ॥ ३६ ॥ हे लक्ष्मि क्षणिके स्वभावचपले मूढे च पापेऽधमे न त्वं चोत्तमपात्रमिच्छसि खले प्रायेण दुश्चारिणी । ये देवार्चनसत्यशौचनिरता ये चापि धर्मे रतास्तेभ्यो लज्जसि निर्दये गतमतिनाचो जनो वल्लभः ॥ ३७ ॥ नाहं दुश्चरिणी न चापि चपला मूर्खो न मे रोचते नो शूरो न च पण्डितो न च शठो हीनाक्षरो नैव च । पूर्वस्मिन्कृतपुण्ययोगविभवो भुङ्क्ते स मे सत्फलं लोकाना किमसह्यता सखि पुनर्दृष्ट्वा परां संपदम् ॥ ३८ ॥ हन्तुर्वे भुजगा धनार्थिमन्धान्यां तु परस्त्रीशतं स्तुर्जन्तुर्निहिंसके सह जनैः संतुष्यतो वध्यते । वक्तुस्तीक्ष्णमयुक्तमेव वचनं पैस्तुर्मितं चन्दनं नित्यं नृत्यसि मन्दिरेषु कमले केन तवैतन्मतम् ॥ ३९ ॥ यत्राभ्यागतदानमानचरणप्रक्षालनं भोजनं सत्सेवा पितृदेवतार्चनविधिः सत्यं गवां पालनम् । धान्यानामपि संग्रहो न कलहश्चित्तानुरूपा प्रिया दृष्ट्वा प्राह हरिं वसामि कमला तस्मिन्गृहे निश्चला ॥ ४० ॥ येषामन्यकल्पद्रदर्शनकलाव्युत्पत्तिशून्ये दृशौ मूढ इव परार्थचिन्तनविधौ मिथ्यालभिन्नं मुखम् । अप्रमातपशुन्मुक्षितशिशून्क्रोदवैत्साम्यतस्तेषां लक्ष्मि गृहाद्व्रजासि भयमीतेवेह नो वीक्षसे ॥ ४१ ॥ नो जानाति कुलीनमुत्तमगुणं सत्त्वान्वितं धार्मिकं नाचारप्रवणं न वार्यकुशलं न प्रणयान्हृन्नम् । नीचं शूरमपेतसत्त्वमदयं यस्मादियं सेवते तद्वशानुगुणं पयोधिसुतया लक्ष्म्या प्रमाणीकृतम् ॥ ४२ ॥ पीतोऽग-

१ लक्ष्म्या २ नारायणाय, पक्षे,-वृद्धाय ३ विभेदः ४ लक्ष्मी ५ विपरीतभावम् ६ चन्द्रः ७ नारायण ८ हरिणशृङ्गवद्वक्राणि ९ सर्पशरीरशय्यायाम् १० हे जननि, भवति यत्र यस्मिन् पुरुषे प्रसादं तनुते करोत्यसौ पुरुषो भाग्यमैश्वर्यं धत्ते यत्र कोपं तनुते सोऽसौभाग्यं सौभाग्याऽभावं धत्ते अयं प्रसादविषयः परमसुखभोगानामास्पदम् अयं कोपविषयः परमत्यन्तमसुखभोगास्पदम् भवतीति शेषः- ११ तस्य पूर्वोक्तस्य पुरुषस्य गेहं विविधचित्रयुक्तं तथा पृथु महत्कार्तस्वरं स्वर्णं तन्मयं भवति, पक्षे,-चित्ररहितं तथा पृथुकानां बालानामत्राभावमयुक्तेनार्तस्वरेण प्रचुरम् १२ स्वर्णमयम् १३ सपुत्रीकः पुरुष कान्ताया रतं रमणं तदेव रणं युद्धम्, पक्षे,-कान्तारं दुर्गमारण्यं तत्तरणं कलयति १४ चन्द्रस्य १५ विष्णो

१ वेश्या २ प्रिय ३ निष्पापान् ४ प्रातिविधानके ५ अयोग्यम् ६ निरपेक्षम्, कृपणमिति भावः ७ भिक्षारतम् ८ पर्वतो ९ पयो नीचैरेव गच्छति, समुद्रे वडवानलचरा प्रसिद्धा, अत एव निम्नस्य सार्थकत्वम् ।

स्येन तातचरणतल्हतो यत्प्रभोऽन्येन रोषादाबाल्याद्विप्रवर्यं स्वनदनविरर धारिता वैरिणी मे । गेहं मे छेदयति प्रतिदिवसममुमा तपूजानिमित्त तस्मात्खिन्ना सदाहं द्विज कुलसदन नाथ नित्य त्यजामि ॥ ४३ ॥

---

## धनप्रशसा

अहो कनकमाहात्म्य वक्तु केनापि शक्यते । नामसाम्यादहो चित्र धत्तूरोऽपि मदप्रद ॥ १ ॥ न वित्त दर्शयेत्प्राज्ञ कस्यचित्स्वल्पमप्यहो । मुनेरपि यतस्तस्य दर्शना चलते मन ॥ २ ॥ धनमर्जय काकुत्स्थ धनमूलमिद जगत् । अन्तर नैव पश्यामि निर्धनस्य मृतस्य च ॥ ३ ॥ ब्रह्मघ्नोऽपि नर पूज्यो यस्यास्ति विपुल धनम् । शशिना तुल्यवशोऽपि निर्धन परिभूयते ॥ ४ ॥ कुत आगत्य घटते विघट्य क्व नु याति च । न लक्ष्यते गतिश्चित्रा धनस्य च धनस्य च ॥ ५ ॥ स्त्रीरूप मोहक पुसो यून एव भवेत्क्षणम् । कनक स्त्रीबालवृद्धषण्ढानामपि सर्वदा ॥ ६ ॥ न नरस्य नरो दासो दासश्चार्थस्य भूपते । गौरव लाघव चापि धनाधननिबन्धनम् ॥ ७ ॥ विभवो हि यथा लोके न शरीराणि देहिनाम् । चाण्डालोऽपि नर पूज्यो यस्यास्ति विपुल धनम् ॥ ८ ॥ यस्यास्ति वित्त स नर कुलीन स पण्डित स श्रुतवान्गुणज्ञ । स एव वक्ता स च दर्शनीय सर्वे गुणा काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ९ ॥ त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीन पुत्राश्च दाराश्च सुहृज्जनाश्च । तमर्थवन्त पुनराश्रयन्ति ह्यर्थो हि लोके पुरुषस्य बन्धु ॥ १० ॥ बुभुक्षितैर्व्याकरण न भुज्यते पिपासितै काव्यरसो न पीयते । न च्छन्दसा केनचिदुद्धृत कुल हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणा ॥ ११ ॥ धनैर्निष्कुलीना कुलीना भवन्ति धनैरापद मानवा निस्तरन्ति । धनेभ्य परो बान्धवो नास्ति लोके धनान्यर्जयध्व धनान्यर्जयध्वम् ॥ १२ ॥ दुन्दुभिस्तु सुतरामचेतनस्तन्मुखादपि धन धन धनम् । इत्थमेव निनद प्रवर्तते किं पुनर्यदि जन सचेतन ॥ १३ ॥ लक्ष्म्या युवा स्वयुवति सुविलासयोग्या दूरं विदेशगमतो निवसन्धनार्थी । तत्यागमे स्मरति ता न रमेति तस्मात्ताभ्रमादपि वर कनकभ्रमोऽयम् ॥ १४ ॥ जातिर्यातु रसातल गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतु शील शैलतटात्पतत्वभिजन सदह्यता वह्निना । शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु न केवल येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्राया समस्ता इमे ॥ १५ ॥ माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न सभाषते भृत्य कुप्यति नानुगच्छति सुत कान्ता च नालिङ्गते । अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुते सभाषण वै सुहृत्तस्माद्द्रव्यमुपार्जयस्व सुमते द्रव्येण सर्वे वशा ॥ १६ ॥

---

## धननिन्दा

अर्थार्थी जीवलोकोऽय श्मशानमपि सेवते । जनितारमपि त्यक्त्वा नि स्व गच्छति दूरत ॥ १ ॥ लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति प्रायेण परवेदनाम् । शेषे धराभरक्लान्ते शेते नारायण सुखम् ॥ २ ॥ वैर हालाहल पीत सद्य प्राणहर विषम् । न तु दृष्ट धनान्धस्य भ्रूभङ्गकुटिल मुखम् ॥ ३ ॥ भक्ते द्वेषो जडे प्रीतिररुचिर्गुरुलङ्घनम् । मुखे च कटुता नित्य धनिना ज्वरिणामिव ॥ ४ ॥ आलिङ्गिता परैर्यान्ति प्रस्खलन्ति समे पथि । अव्यक्तानि च भाषन्ते धनिनो मद्यपा इव ॥ ५ ॥ आजन्मानुगतेऽव्यसिन्धुजाले विमुखमम्बुजम् । प्रायेण गुणपूर्णेषु रीतिर्लक्ष्मीवतामियम् ॥ ६ ॥ धन तावदसुलभ लब्ध कृच्छ्रेण रक्ष्यते । लब्धनाशो यथा मृत्युस्तस्मादेतन्न चिन्तयेत् ॥ ७ ॥ जनयत्यर्जने दु ख तापयति विपत्तिषु । मोहयन्ति च सपत्तौ कथमर्था सुखावहा ॥ ८ ॥ यथामिष जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि । आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ९ ॥ राजत सलिलादग्नेश्चोरत स्वजनादपि । भयमर्थवता नित्य मृत्यो प्राणभृतामिव ॥ १० ॥ धनाशया खलीकार कस्य नाम न जायते । दूरादामिषलोभेन वध्यते खेचर खग ॥ ११ ॥ बधिरयति कर्णविवर वाच मूकयति नयनमन्धयति । विकृतयति गात्रयष्टिं सपद्रोगोऽयमद्भुतो राजन् ॥ १२ ॥ लक्ष्म्या परिपूर्णोऽह न भय मेऽस्तीति मोहनिद्रैषा । परिपूर्णस्येन्दोर्भवति भय सिंहिकासूनो ॥ १३ ॥ अर्जुनीयति यदर्जने जनो यर्जनीयजनैर्तेनादिभि । मैत्री नश्यति चिराय सचिता वञ्चिता जगति के न सपदा ॥ १४ ॥ अर्थार्थी जीवलोकोऽय ज्वलन्तमुपसर्पति क्षीणक्षीरा निराजीव्या वत्सस्त्यजति मातरम् ॥ १५ ॥ अर्थार्थी यानि कष्टानि मूढोऽय कुरुते जन । शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ अर्थानामर्जने दु खमर्जितानां च रक्षणे । आये दु ख व्यये

---

१ समुद्र-- २ भूगुणा ३ सारस्वती ४ कनकम् ५ 'धत्तूर कनकाह्वय' इति कोश ६ परिभव प्राप्नोति ७ दृष्ट्वा ८ मेधावी ९ 'धन वा धनम्' इत्यनुकरणशब्द, पक्षे-विशम्

१ मनोऽभिमतम् २ भ्रुकुटिमोटनेन वक्रम् ३ भक्त अन्नम् तत्रव्यश्च द्वेष, पक्षे-भक्तजन तद्वष ४ जडेषु मूर्खेषु प्रीति, (पक्षे कटुत्वात्सत्वप्यांद) जले रुचि-- ५ गुरूणां पित्रादीनामुल्लङ्घने, पक्षे,-गुरु पदार्थानुपवासस्त्यालिन् ६ कटुभाषित्वम्; पक्षे-कटुत्वम् ७ अरे चम ८ आकाशे चरन्नपि ९ निश्चय १० राहो ११ मदस्य चाद्भुवन्नाचरति १२ मयप्रतारिभि १३ हानि

दु:ख धिगर्था: कष्टसंश्रया: ॥१७॥ वरमसिधारा तरुतलवासो वरमिह भिक्षा वरमुपवास: । वरमपि घोरे नरके पतनं न च धनगर्वितबान्धवशरणम् ॥ १८ ॥ तानीन्द्रियाण्यविकलानि मनस्तदेव सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव । अर्थोष्मणा विरहित: पुरुष: स एव ह्यन्य: क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ १९ ॥ आपद्गत हससि किं द्रविणान्ध मूढ लक्ष्मी: स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् । एतान्प्रपश्यसि घटाञ्जलयन्त्रचक्रे रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ता: ॥ २० ॥ धनमपि परदत्तं दु:खमौचित्यभाजां भवति हृदि तदेवानन्दकारीतरेषाम् । मलयजरसबिन्दुर्बाधते नेत्रमन्तर्जनयति च स एवाह्लादमन्यत्र गात्रे ॥ २१ ॥ लभेयेदयुतं धनं तदधनं धनं यद्यपि लभेत नियुतं धनं निधनमेव तज्जायते । तथा धनपरार्धकं तदपि भावहीनात्मकं यदक्षरपदद्वयान्तरगतं धनं तद्धनम् ॥ २२ ॥ दायादा: स्पृहयन्ति तस्करगणा मुष्णन्ति भूमीभुजो दूरेण छलमाकलय्य हुतभुग्भस्मीकरोति क्षणात् । अम्भ: प्लावयते क्षितौ विनिहितं यक्षा हरन्ति ध्रुवं दुर्वृत्तास्तनया नयन्ति निधनं धिग्धिग्धनं तद्बहु ॥ २३ ॥

---

## धनिप्रशंसा

धनवान्बलवाँल्लोके सर्व: सर्वत्र सर्वदा । प्रभुत्वं धनमूलं हि राज्ञामप्युपजायते ॥ १ ॥ वयोवृद्धास्तपोवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च ये परे । ते सर्वे धनवृद्धस्य द्वारे तिष्ठन्ति किंकरा: ॥ २ ॥ न सा विद्या न तच्छीलं न तद्दानं न सा कला । अर्थार्थिभिर्न तच्छौर्यं धनिना यन्न कीर्त्यते ॥ ३ ॥ पतन्ति खड्गधारासु विशन्ति मकरालयम् । किं न कुर्वन्ति सुभगे कष्टमर्थार्थिनो जना: ॥ ४ ॥ एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर । एवमाशाग्रहग्रस्तै: क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभि: ॥ ५ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवा: । यस्यार्था: स पुमाँल्लोके यस्यार्था: स च पण्डित: ॥ ६ ॥ को नाम नानुवृत्तिं सुमहानपि धनवत: कुरुते । वित्तेशभवनभित्ते: समीपमुपसेवते शम्भु: ॥ ७ ॥ हेतुप्रमाणयुक्तं वाक्यं न श्रूयते दरिद्रस्य । अप्यैतिपरुषमसत्यं पूज्यं वाक्यं समृद्धस्य ॥ ८ ॥ वैभवभाजां दूषणमपि भूषणपक्ष एव निक्षिप्तम् । गुणमात्मनामधर्मं द्वेषं च गृणन्ति काणादा: ॥ ९ ॥ वाणी दरिद्रस्य शुभा हितापि ह्यर्थेन शब्देन च संप्रयुक्ता । न शोभते वित्तवत: समीपे भेरीनिनादोपहतेव वीणा ॥ १० ॥ यादृशि तादृशि वित्तसनाथे पञ्च पिशाचशतानि वसन्ति । यानि पुनर्निवसति महीशे तानि न केनचिदाकलितानि ॥ ११ ॥ न विद्यया नैव कुलेन गौरवं जनानुरागो धनिकेषु सर्वदा । कपालिना मौलिधृतापि जाह्नवी प्रयाति रत्नाकरमेव सत्वरम् ॥ १२ ॥ गङ्गा च धारयति मूर्ध्नि सदा कपाली सा तस्य चुम्बति मुखं न कदाचिदेव । रत्नाकरं प्रति चुचुम्ब सहस्रवक्त्रैर्गङ्गा यतो युवतय: सधनानुकूला: ॥ १३ ॥ धिगस्त्वेता विद्या धिगपि कविता धिक् सुजनता वयो रूपं धिग्धिग्धिगपि च यशो निर्धनवत: । असौ जीयादेक: सकलगुणहीनोऽपि धनवान्बहिर्यस्य द्वारे तृणलवनिभा: सन्ति गुणिन: ॥ १४ ॥ परिक्षीण: कश्चित्स्पृहयति यवानां प्रसृतये स पश्चात्संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम् । अतश्चानैकान्त्याद्गुरुलघुतयार्थेषु धनिनामवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति च ॥ १५ ॥

---

## दरिद्रनिन्दा

उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथा: । बालवैधव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचा इव ॥ १ ॥ हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादत: । पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ २ ॥ इह लोकेऽपि धनिनां परोऽपि स्वजनायते । स्वजनोऽपि दरिद्राणां तत्क्षणाद्दुर्जनायते ॥ ३ ॥ परीक्ष्य सत्कुलं विद्यां शीलं शौर्यं सुरूपताम् । विधिर्ददाति निपुण: कन्यामिव दरिद्रताम् ॥ ४ ॥ येनैराम्बरखण्डेन संवीतो निशि चन्द्रमा: । तेनैव च दिवा भानुरहो दौर्गत्यमेतयो: ॥ ५ ॥ चाण्डालश्च दरिद्रश्च द्वावेतौ सदृशाविह । चाण्डालस्य न गृह्णन्ति दरिद्रो न प्रयच्छति ॥ ६ ॥ अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधस: । क्रिया: सर्वा विनश्यन्ति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ७ ॥ द्वाविमावम्भसि क्षेप्यौ गाढं बद्ध्वा गले शिलाम् । धनिनं चाप्रदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ ८ ॥ अत्यन्तविमुखे दैवे व्यर्थे यत्ने च पौरुषे । मनस्विनो दरिद्रस्य वनादन्यत्कुत: ...

---

१ वैकल्यरहितानि २ अखण्डिता ३ द्रव्यरूपोष्णतया ४ विपद्ग्रस्तम् ५ दशसहस्रम्, पक्षे,–अकारेण युतं धनम्, अधनमित्यर्थ: ६ लक्षसंख्याकम्, पक्षे,–निशब्देन युतं धनम्, निधनमित्यर्थ: ७ धनस्य परार्धं संख्याविशेष:, पक्षे,–धनशब्दसंबन्धि परभ्रं 'न' इति तच्च भावहीनात्मकम् अभावबोधकमित्यर्थ: ८ अक्षर: परमात्मा तद्धरणद्वयान्तरे गतं प्राप्तं यद्धनं मोक्षरूपं धनं तदेव धनम्, पक्षे,–अक्षरयो: पकारदकारात्मकयोर्मध्यवर्ति धनं इत्येवदक्षरद्वयात्मकम्, धनमित्यर्थ: ९ हरन्ति १० कपटम् ११ अग्नि: १२ दुष्टाचरणा: १३ नाशम् १४ समुद्रम्

१ अतिकठोरम् २ वैशेषिकशास्त्रप्रवर्तका: ३ कल्याणी ४ दुन्दुभिध्वनिहतेव. ५ दृष्टेन ६ कल्पकः ७ कपूरसे,– 'कुल्माषो परिक्षीण' इति लिपि; अन्यत्र,–प्रायो हि पण्डिता: कश्चिन्ना इति दृष्टचरम् ८ अ.क्षालम्, पक्षे,–वस्त्रम् ९ पराङ्मुखे

सुखम् ॥ ९ ॥ दूये कान्ताङ्कं वीक्ष्य मैणिकङ्कणवर्जितम् । अत पर पैरं दूये मैणिक वैणवर्जितम् ॥ १० ॥ रात्रौ जानुर्दिवा भानु कृशानु सध्ययोर्द्वयो । पश्य शीत मया नीत जानुभानुकृशानुभि ॥ ११ ॥ किं करोमि क्क गच्छामि कमुपैमि दुरात्मना । दुर्भरेणोदरेणाह प्राणैरपि विडम्बित ॥ १२ ॥ दु ख दु खमिति भूयामानवो नरक प्रति । दारिद्र्यादधिक दु ख न भूत न भविष्यति ॥ १३ ॥ किं चान्यै सुकुलाचारैं सेव्यतामेति पूरुष । धनहीन स्वपत्नीभिस्त्यज्यते किं पुन परै ॥ १४ ॥ किं वाच्य सूर्यशशिनोर्दारिद्र्य महता पुर । दिनरात्रिविभागेन परिधत्तो यदम्बरम् ॥ १५ ॥ मौरर्ये सर्वापदा निष्ठा का हि नापद जानत । तस्मिन्नप्यविषण्णो य क्क सोऽन्यत्र विपत्स्यति ॥ १६ ॥ यदि नाम कुले जन्म तत्किमर्थं दरिद्रता । दरिद्रत्वेऽपि मूर्खत्वमहो दु खपरम्परा ॥ १७ ॥ क स्वभाव-गभीरस्य जानीयाद्धृदयपदम् । बालापत्येन भृत्येन यदि सा न प्रकाश्यते ॥ १८ ॥ सतोऽपि न विराजन्ते हीनार्थस्येतरे गुणा । आदित्य इव भूताना श्रीर्गुणाना प्रकाशिनी ॥ १९ ॥ वर हि नरके वासो न तु दुश्चरिते गृहे । नरकात्क्षीयते पाप कुगृहात्परिवर्धते ॥ २० ॥ नात पापीयसीं कश्चिदवस्था शम्बरोऽब्रवीत् । यस्या नैवाद्य न प्रातर्भोजन तात विद्यते ॥ २१ ॥ न तथा बाध्यते राज-न्प्रकृत्या निर्धनो जन । यथा भद्राणि सप्राप्य तैर्विहीन सुखोचित ॥ २२ ॥ कुब्जस्य कीटखातस्य दावनिष्कुषित त्वच । तरोरप्यूषरस्थस्य वर जन्म न चार्थिन ॥ २३ ॥ धर्मार्थकामहीनस्य परकीयान्नभोजिन । काकस्येव दरिद्रस्य दीर्घमायुर्विडम्बना ॥ २४ ॥ शीतमध्वा कदन्न च वयो तीताश्च योषित । मनस प्रातिकूल्य च जराया पञ्च हेतव ॥ २५ ॥ सुहृदा हि धन भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमी प्सितम् । प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीविता मरण वरम् ॥ २६ ॥ लज्जावत कुलीनस्य याचितु धनमिच्छत । कण्ठे पाराव तस्येव व्याकरोति गतागतम् ॥ २७ ॥ कण्ठे गद्गदता स्वेदो मुखे वैवर्ण्यवेपथू । म्रियमाणस्य चिह्नानि यानि तान्येव याचत ॥ २८ ॥ धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देश भङ्ग कुलक्षयम् । परचित्तगता दारान्पुत्र च व्यसनातुरम् ॥ २९ ॥ दोषमाप्य तु वाक्येन वाच्य मौनेन हन्यते । मौन तु मौनिलाभेन जीविताशो बुभुक्षया ॥ ३० ॥ जीयत्यर्थक्षये नीचा याच्ञोपद्रवखने । कुलाभिमानमूढाना साधूना नास्ति जीवनम् ॥ ३१ ॥ शून्यमपुत्रस्य गृह चिरशून्य नास्ति यस्य सन्मित्रम् । मूर्खस्य दिश शून्या सर्वं शून्य दरिद्रस्य ॥ ३२ ॥ पक्षविकलश्च पक्षी शुष्कश्च तरु सरश्च जलहीनम् । सर्पश्चोद्धृतदष्ट्रस्तुल्य लोके दरिद्रश्च ॥ ३३ ॥ अम्बा तुष्यति न मया न स्नुषया सापि नाम्बया न मया । अहमपि न तया न तया वद राजन्कस्य दोषोऽयम् ॥ ३४ ॥ पृथुकार्तस्वरपात्र भूषितनि शेषपरिजन देव । विलसत्करेणुगहन सप्रतिसममावयो सदनम् ॥ ३५ ॥ दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरण सरोचते न दारिद्र्यम् । अल्पक्लेश मरण दारिद्र्यमनन्तक दु खम् ॥ ३६ ॥ तावत्सन्ति सहाया यावज्जन्तुर्न कृच्छ्रमाप्नोति । अभिपतति शिरसि मृत्यौ क क शक्त परित्रातुम् ॥ ३७ ॥ विकसामि रवावुदिते सकोचमुपैमि चास्तमुपयाते । दारिद्र्यसरसि मग्न पङ्कज लीलामनुभवामि ॥ ३८ ॥ घृतलवणतैलतण्डुलशाकेन्धन-चिन्तयानुदिनम् । विपुलमतेरपि पुसो नश्यति धीर्मन्दविभ-वत्वात् ॥ ३९ ॥ वीणा वशश्चन्दन चन्द्रभास शय्या यान यौवनस्यास्तरुण्य । नैतद्रम्य क्षुत्पिपासार्दिताना सर्वारम्भा-स्तण्डुलप्रस्थमूला ॥ ४० ॥ दारिद्र्य भोस्त्व परम विवेकि गुणाधिके पुसि सदानुरक्तम् । विद्याविहीने गुण वर्जिते च मुहूर्तमात्र न रतिं करोषि ॥ ४१ ॥ दारिद्र्य शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा । विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये ममेति चिन्ता क्क गमिष्यसि त्वम् ॥ ४२ ॥ एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे । न तेन दृष्ट कविना समस्त दारिद्र्यमेक गुणकोटिहारि ॥ ४३ ॥ धनैर्विमुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् । यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वा-त्कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥ ४४ ॥ अहो नु कष्ट सतत प्रवासस्ततोऽतिकष्ट परगेहवास । कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोऽतिकष्टा धनहीनता च ॥ ४५ ॥ वरं वन व्याघ्रगजेन्द्रसेवित द्रुमालय पत्रफलाम्बुभोजनम् । तृणानि

१ धीर गम्भीरे २ मणियुक्त कङ्कणं तेन वर्जितम् ३ मत्प ण्यम् ४ भुग्नपयसाम् ५ कम्पवतारीतम् ६ अवि ७ नगरम्; पक्षे,-बलम्

१ दरिद्रस्य दोष इत्यर्थे २ पृथूनि कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि यस्मिस्तत्, पक्षे,-पृथुकानां बालानामार्तस्वरा रुदितशब्दास्तेषां पात्र भाजनम् ३ भूषिता अलङ्कृता निःशेषा परिजना यस्मिन्; पक्षे,-भुवि उषिता निःशेषा परिजना यस्मिन् ४ विलसन्त्य शोभमाना करेणवो हस्तिन्यस्ताभिर्गहन निबिडम्, पक्षे,-'बिलसो बिले सीदन्तीति बिलसद', बिलसद एव बिलसत्का बिलवर्तिनो ये रेणवो धूलयस्तैर्गहन व्याप्तम् ५ गृहम् ६ विचारशील्म् ७ प्रीतिम् ८ स्थित्वा ९ विनष्टशरीरे १० हतभाग्ये ११ गुणसमुदाये १२ कालिदास 'एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणे ष्विवाङ्क' इति कुमारसंभवस्थे पद्ये १३ कोटिगुणनाशकमिति भाव- १४ परगृहवास-

शय्या वसन च वल्कल न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ ४६ ॥ यदा तु भाग्यक्षयपीडिता दशा नर कृतान्तोपहिता प्रपद्यते । तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रता चिरानुरक्तोऽपि निरज्यते जन ॥ ४७ ॥ दान न दत्त न तपश्च तप्त नाराधितौ शकरवासुदेवौ । अर्थी रणे वा न हुतश्च काय शरीर किं प्रार्थयसे सुखानि ॥ ४८ ॥ फलाशिनो मूलतृणाम्बुभक्षा विवाससो निस्तरशायिनश्च । गृहे विमूढा मुनिवच्चरन्ति तुल्य तप किं तु फलेन हीनम् ॥ ४९ ॥ अर्था न सन्ति न च मुञ्चति मा दुराशा दानाच्च सकुचति दुर्ललित मनो मे । याच्ञा च लाघवकरी स्ववधे च पाप प्राणा स्वय व्रजत किं हि विलम्बनेन ॥ ५० ॥ भमा वय परिभ्रमासीभिरुग्रधारैर्दारिद्र्यचण्डदहनेन नितान्तदग्धा । बन्धूपकारनिषमित्थमपीह मुक्त जीवाम एव रविजस्य किमस्ति निद्रा ॥ ५१ ॥ धन यदि गत गत चरणयुग्मरेणूपम धरा यदि गता गता कथय मे किमेतावता । इद पुनरेरुतुद धनिगणैरिदानींतनैर्दरिद्रिगणनाविधौ यदहमङ्कपाते धृत ॥ ५२ ॥ गते सुहृदि शत्रुता सततनिर्विवेके प्रभौ गृहे कुगृहिणीवच क्रकचदारिते वा हृदि । महाजनविवर्जिते सदसि मानिना श्रेयसे वर मरणमेव वा शरणमन्यदेशान्तरम् ॥ ५३ ॥ अप्रस्तावस्तुतिभिरनिश कर्णशूल करोति स्व दारिद्र्य वदति वसन दर्शयत्येव जीर्णम् । छायाभूतश्चलति न पुर पार्श्वयोर्नैव पश्चाच्चिस्व खेद दिशति धनिना व्याधिवदुश्चिकित्स्य ॥ ५४ ॥ निवासश्चिन्ताया परपरिभवो वैरमपर जुगुप्सा मित्राणा स्वजनजनविद्वेषकरणम् । वन गन्तु बुद्धिर्भवति च कलत्रात्परिभवो हृदिस्थ शोकाग्निर्न च दहति सतापयति च ॥ ५५ ॥ अये लाजानुच्चै पथि वचनमाकर्ण्य गृहिणी शिशो कर्णौ यत्नात्सुपिहितवती दीनवदना । मयि क्षीणोपाये यदकृत दृशावश्रुशबले तदन्त शल्य मे त्वमिव पुनरुद्धर्तुमुचित ॥ ५६ ॥ विधातुर्द्वे कन्ये सुगतिरपरा दुर्गतिरभूत्तयोराद्या धाता गुणकुलविहीनाय स ददौ । तत पश्चात्तापादिव सुगुणसञ्जातमधुना कुलीन निद्रास वरमिह वरेण्य मृगयते ॥ ५७ ॥ न भिक्षा दुर्भिक्षे मिलति दुरवस्था कथमृण लभन्ते कर्माणि द्विजपरिवृढान्कारयतु क । अदत्त्वैव ग्रास ग्रहपतिरसावस्तमयते क याम किं कुर्मो गृहिणि गहनो जीवनविधि ॥ ५८ ॥ निरस्य भालीक क्षुदुपहतशीदलरजिन विना दीपाधक्त मुखगहनसरुद्धतिमिरम् । अनाक्रान्तद्वार प्रणयिभिरपूर्णोत्सवमहो गृह कारातुल्य भवति खलु दु खाय गृहिण ॥ ५९ ॥ सखे खेद मा गा कलय किल तास्ता निजकला स्वकीर्त्या वर्धस्व क्व नु खलु तवैतद्व्यवसितम् । न तन्मोघत्वन स्फुरितमिति चेन्नैतदुचित विचित्रोत्साहाना किमिदमियदेव निधुवनम् ॥ ६० ॥ दधति न जनास्तन्नैराश्यादहष्टविभूतयो यदुचितसुखभ्रशाद्दु ख निजच्युतसपद । भवति हि तथा जात्यन्धाना कुतो हृदि वेदना नयनविषय स्मृत्वा स्मृत्वा यथोद्धृतचक्षुषाम् ॥ ६१ ॥ मारोदीश्चिरमेहि वत्सरुचिरान्दद्वाय बालानिमानायातस्तव वत्स दास्यति पिता ग्रैवेयक वाससी । श्रुत्वैव गृहिणीवचासि निकटे कुड्यस्य निष्किंचनो नि श्वस्याश्रुजलप्लवप्लुतमुख पान्थ पुन प्रस्थित ॥ ६२ ॥ वास खण्डमिद प्रयच्छ यदि वा स्वाङ्के गृहाणार्भक रिक्त भूतलमत्र नाथ भवत पृष्ठे पलालोच्चय । दपत्योरिति जल्पित निशि यदा चौर प्रविष्टस्तदा लब्ध कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गत ॥ ६३ ॥ वृद्धोऽन्ध पतिरेष मञ्चकगत स्थूणावशेष गृह कालोऽभ्यर्णजलागम कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो । यत्नात्सचिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला दृष्ट्वा गर्भभरालसा निजवधू श्वश्रूश्चिर रोदिति ॥ ६४ ॥ नो सेवा विहिता गुरोरपि मनाङ्नो वा कृत पूजन देवाना विधिवन्न वा शिव शिव स्निग्धादय सेविता । किं तु त्वच्चरणौ सरस्वति रसादाजन्मन सेवितौ तस्मान्मा विजहाति सा भगवती शङ्के सपत्नी तव ॥ ६५ ॥ क्षुत्क्षामा शिशव शवा इव भृश मन्दाशया बान्धवा लिप्ता जर्जरकर्करी जतुलवैर्नो मा तथा बाधते । गेहिन्या त्रुटितांशुक घटयितु कृत्वा सकाकु स्मित कुप्यन्ती प्रतिवेशिलोकगृहिणी सूचीं यथा याचिता ॥ ६६ ॥ दग्ध खाण्डवमर्जुनेन बलिना दिव्यैर्द्रुमै सेवित दग्धा वायुसुतेन रावणपुरी लङ्का पुन स्वर्णभू । दग्ध पञ्चशर पिनाकपतिना तेनाप्ययुक्त कृत दारिद्र्य जनतापकारकमिद केनापि दग्ध न हि ॥ ६७ ॥ उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्वह सखे दारिद्र्यभार मम श्रान्तस्तावदह चिरान्मरणज सेवे त्वदीय सुखम् । इत्युक्त धनवर्जितस्य वचन श्रुत्वा श्मशाने शवो दारिद्र्यान्मरण वर वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थित ॥ ६८ ॥ भद्रे वाणि कुरुष्व तावदभ्रा वर्णानुपूर्वी मुखे चेत स्वास्थ्यमुपैहि याहि करणे

---

१ भास्करणहीनभूपृष्ठशायिन २ स्तुत्यकारिणी ३ काले मैनेति यावत् ४ मनोरह ५ छादितवती

१ रोदन मा कुरु २ कण्ठभूषणम् ३ वस्त्रे ४ भित्ते ५ दरिद्र ६ धान्यपलालस्तर ७ जीर्णवस्त्रखण्डम् ८ कुम्भा ९ गृहस्तम्भ १० समीप ११ व्याकुला १२ कुशम् १३ लक्ष्मीरित्यर्थ १४ काष्ठनीमङ्गल सच्छिद्र कुम्भ १५ लाक्षाखण्डे १६ स्ववसहितम् १७ मदन १८ वारय

प्रश्ने स्थिरत्व भज । लज्जे तिष्ठ पराङ्मुखी क्षणमहो तृष्णे पुर स्थीयता पापो यावदह ब्रवीमि धनिन देहीति दीन वच ॥ ६९ ॥ यो गङ्गामतरत्तथैव यमुना यो नर्मदा शर्मदा का वार्ता सरिदम्बुलङ्घनविधौ यश्चार्णवास्तीर्णवान् । सोऽस्माक चिरमाश्रितोऽपि सहसा दारिद्र्यनामा सखा त्वद्दानाम्बुसरित्प्रवाहलहरीमग्नो न सभाव्यते ॥ ७० ॥ दारिद्र्याद्ध्रियमेति ह्रीपरिगत सत्त्वात्परिभ्रश्यते नि सत्त्व परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते । निर्विण्ण शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या परित्यज्यते निर्बुद्धि क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ ७१ ॥ शीतेनोद्धूषितस्य माषशिमिवच्चिन्तार्णवे मज्जत शान्ताग्निं स्फुटिताधरस्य धमत क्षुत्क्षामकण्ठस्य मे । निद्रा क्वाप्यवमानितेव दयिता सत्यज्य दूर गता सत्पात्रप्रतिपादितेव वसुधा न क्षीयते शर्वरी ॥ ७२ ॥

दारिद्र्यातुरुपस्य बान्धवजनो वाक्ये न सतिष्ठते सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृद स्फारीभवन्त्यापद । सत्त्व ह्रासमुपैति शीलशशिन कान्ति परिम्लायते पापं कर्म च यत्परैरपि कृत तत्तस्य सभाव्यते ॥ ७३ ॥ सङ्ग नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सभाष्यते नादरात्सप्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिना सावज्ञमालोक्यते । दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकामपर षष्ठ महापातकम् ॥ ७४ ॥ चौरेभ्यो न भय न दण्डपतन त्रासो न वा भूपतेर्नि सङ्ग शयन निशासु गमन दुर्गेषु मार्गेषु च । दारिद्र्य सुखमेव केवलमहो दोषद्वय वर्तते जाया निन्दति चाङ्गभोगसमये मुञ्चन्ति वै याचका ॥ ७५ ॥ वासश्चर्म विभूषण शवशिरो भस्माङ्गलेप सदा ह्येको गौ स च लाङ्गलाद्यकुशल सपत्तिरेतादृशी । इत्यालोच्य विमुच्य शकरमगाद्रत्नाकर जाह्नवी कष्ट निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते ॥ ७६ ॥ मद्गेहे मुषकीव मूषकवधूर्मूषीव मार्जारिका मार्जारीव शुनी शुनीव गृहिणी वाच्य किमन्यो जन । इत्यापन्नशिशूनसून्विजहतो दृष्ट्वा तु झिल्लीरवैल्लाततुवितानसवृतमुखी चुल्ली चिर रोदिति ॥ ७७ ॥ पीठा कच्छपवच्चरन्ति सलिले समार्जनी मीनवद्दर्वी सर्पविचेष्टितानि कुरुते सत्रासयन्ती शिशून् । शूर्पाद्यपि समस्तका च गृहिणी भित्ति प्रशान्तोन्मुखी यस्मिन्पूर्णतडागसनिभमभूदाजन्म मदीय गृहम् ॥ ७८ ॥ शील शातयति श्रुत शमयति प्रज्ञा निहन्त्यादर दैन्य दीपयति क्षमा क्षपयति व्रीडामति मथ्नाति । तेजो जर-

यत्पांसति मतिं विस्तारयत्यर्थिता पुस क्षीणधनस्य किं न कुरुते वैर कुटुम्बमह ॥ ७९ ॥ दारिद्र्येण समीरितापि बहुश कण्ठ समालम्बते कण्ठात्कष्टशतै कथ कथमपि प्राप्नोति जिह्वातलम् । जिह्वाकीलककीलितेव सुदृढ तस्मान्न निर्यात्यसौ वाणी प्राणपरिक्षयेऽपि महता देहीति नास्तीति च ॥८०॥ दृष्ट दुर्जनचेष्टित परिमितो लब्ध समानाञ्जनात्पिण्डार्थे धनिना कृत श्वलडित भुक्त कपालेष्वपि । पद्मामध्वनि सप्रयातमसकृत्सुप्त तृणप्रस्तरे यत्रान्यत्र कृत कृतान्त कुरु हे तत्रापि सज्जा वयम् ॥ ८१ ॥ आसे चेत्स्वगृहे कुटुम्बभरण कर्तु न शक्तोऽस्म्यह सेवे चेत्सुखसाधन मुनिवन मुष्णन्ति मा तस्करा । श्वभ्रे चेत्स्वतनु त्यजामि नरकाद्भीरात्महत्यावशान्नो जाने करवाणि दैव किमह मर्तु न वा जीवितुम् ॥ ८२ ॥ मा भूज्जन्म महाकुले तदपि चेन्मा भूद्विपत्सापि चेन्मा भूद्धरि कलत्रमस्ति यदि तन्मा भूद्दयार्द्र मन । तच्चेदस्ति तदस्तु मृत्युरथ चेत्तत्रापि नास्ति क्षणस्तज्जन्मान्तरनिर्विशेषसदसद्देशान्तरेऽस्तु स्थिति ॥ ८३ ॥ यै कारुण्यपरिग्रहान्न गणित स्वार्थ परार्थ प्रति यैश्चात्यन्तदयापरैर्न विहिता वन्ध्यार्थिना प्रार्थना । ये चासन्परदु खदु खितधियस्ते साधवोऽस्त गताश्चक्षु सहर बाष्पवेगमधुना कस्याग्रतो रुद्यते ॥ ८४ ॥ सक्तूञ्छोषयति द्रुतान्नविक्रेत्याक्रन्दतो बालकान्प्रत्यासिञ्चति कर्परेण सलिल शय्यातृण रक्षति । धृत्वा मूर्ध्नि पुराणशूर्पशकल शून्ये गृहे व्याकुला किं तद्यन्न करोति दुर्गतवधूर्देवे भृश वर्षति ॥ ८५ ॥ दारिद्र्यक्षितिप स मे निजपतिस्तस्य प्रसादादभूद्वाञ्छा जीवनमम्बर दश दिशो वासश्च देवालये । अस्मद्वैरिणि लब्धसगतिरिति लक्ष्म्याश्रये कुप्यता मद्वृत्तिं विनियोजितास्त्वदरय, का नाम धृतिर्मम ॥ ८६ ॥ आसीत्ताम्रमय शरीरमधुना सौवर्णवर्ण गत मुक्ताहारलताश्रुबिन्दुनिवहैर्नि श्वास मे कल्पिता । स्वल्प स्वल्पमनल्पकल्पमधुना दीर्घं वय कल्पित स्वामिन्दु स भवत्प्रसादवशात किं किं न लब्ध मया ॥ ८७॥

## दानप्रशसा

अनुकूले विधौ देय यत पूरयिता हरि । प्रतिकूले विधौ देय यत सर्व हरिष्यति ॥ १ ॥ यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् । अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ २ ॥ यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने । तत्ते वित्तमह मन्ये शेषमन्यस्य रक्षसि ॥ ३ ॥ त्याग एको गुण श्लाघ्य किमन्यैर्गुणराशिभि । त्यागा-

१ पुराणमीड्ये २ न दृश्यते ३ कथमप्योष्ठौ ४ कण्ठा- गुरु- ५ घोरम् ६ स्थानम् ७ भासनानि

१ गर्ते २ दैवे ३ पूरणकर्ता

जगति पूज्यन्ते पशुपाषाणपादपाः ॥ ४ ॥ भवन्ति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवम् । दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ ५ ॥ ग्रासादर्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किं न यच्छसि । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ६ ॥ गौरवं प्राप्यते दानान्न तु वित्तस्य संचयात् । स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः ॥ ७ ॥ दरिद्रान्भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् । व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥ ८ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं विदुः ॥ ९ ॥ उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ १० ॥ दानोपभोगवन्ध्या या सुहृद्भिर्या न भुज्यते । पुंसां यदि हि सा लक्ष्मीरलक्ष्मीः कतमा भवेत् ॥ ११ ॥ किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला । या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥ १२ ॥ आयासशतलब्धस्य प्राणेभ्योऽपि गरीयसः । गतिरेकैव वित्तस्य दानमन्या विपत्तयः ॥ १३ ॥ दानेन श्लाघ्यतां यान्ति पशुपाषाणपादपाः । दानमेव गुणः श्लाघ्यः किमन्यैर्गुणकोटिभिः ॥ १४ ॥ दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य । यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १५ ॥ यो न ददाति न भुङ्क्ते सति विभवे नैव तस्य तद्द्रव्यम् । तृणमयकृत्रिमपुरुषो रक्षति सस्यं परस्यार्थे ॥ १६ ॥ दातव्यं भोक्तव्यं सति विभवे संचयो न कर्तव्यः । पश्येह मधुकरीणां संचितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥ १७ ॥ मीयतां कथमभीप्सितमेषां दीयतां द्रुतमयाचितमेव । तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः ॥ १८ ॥ प्रार्थितेन चटुचाकुविडम्ब लम्भितेन बहुधा घनलज्जाम् । अर्थिना यदघमर्जति दाता तन्न लुम्पति विलम्ब्य ददानः ॥ १९ ॥ यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैर्दीयते सलिलमर्थिजनाय । याचनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छनचिकित्सितमेतत् ॥ २० ॥ अर्थिने न तृणवद्धनमात्रं किंतु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् । एवमाह कुशवज्जलदायी द्रव्यदानविधिरुक्तिविदग्धः ॥ २१ ॥ पङ्कसंगरविगर्हितमर्हं न श्रियः कमलमाश्रयणाय । अर्थिपाणिकमलं विमलं तद्वासवेश्म विदधीत सुधीस्तत् ॥ २२ ॥ दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि । साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ २३ ॥ अर्थो विनैवार्थनयोपसीदन्नाल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः । मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो बहुमन्तुमर्हः ॥ २४ ॥ दानेन भूतानि वशीभवन्ति दानेन वैराण्यपि यान्ति नाशम् । परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दानैर्दानं हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥ २५ ॥ तुरगशतसहस्रं गोगजानां च लक्षं कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरान्ताम् । विमलकुलवधूनां कोटिकन्याश्च दद्यान्नहि नहि सममेतैरन्नदानं प्रधानम् ॥ २६ ॥ कामं वाचः कतिचिदफलाः सन्तु लोके कवीनां सन्त्येवान्या मधुरिपुकथाः सत्त्वनात्कामदोग्ध्र्यः । वित्तं कामं भवतु विफलं दत्तमश्रोत्रियेभ्यः पात्रे दत्तैर्भवति हि धनैर्धन्यता भूरिदातुः ॥ २७ ॥ देयं भो ह्यधने धनं सुकृतिभिर्नो संचितं सर्वदा श्रीकर्णस्य बलेश्च विक्रमपतेरद्यापि कीर्तिः स्थिता । आश्चर्यं मधुदानभोगरहितं नष्टं चिरात्संचितं निर्वेदादिति पाणिपादयुगलं घर्षन्त्यहो मक्षिकाः ॥ २८ ॥

१ अनेकोपभोग्या २ नाश इत्यर्थः ३ तृणकृतकपटपुरुषाकारं सस्यरक्षणार्थं भुवप्रदेशे शृगालादिभयहेतुरक्षणादिघटितं पुरुषं स्थाप्यन्त इति प्रसिद्धम् ४ ऐश्वर्ये ५ भ्रमरीणाम् ६ हास्यत्वम्

## लोभनिन्दा

लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च । द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारणम् ॥ १ ॥ लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रजायते । लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥ २ ॥ लोभात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्द्रोहः प्रवर्तते । द्रोहेण नरकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥ ३ ॥ मातरं पितरं पुत्रं भ्रातरं वा सुहृत्तमम् । लोभाविष्टो नरो हन्ति स्वामिनं वा सहोदरम् ॥ ४ ॥ लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् । तृषार्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥ ५ ॥ लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम् । दुग्धं पश्यति मार्जारो न तथा लगुडाहतिम् ॥ ६ ॥ प्रायेण धनिनामेव धनलोभो निरन्तरम् । पश्य कोटिद्वयोपेतं लक्षाय प्रणतं धनुः ॥ ७ ॥ लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्वतो भयं दृष्टम् । कार्याकार्यविचारो लोभविमूढस्य नास्त्येव ॥ ८ ॥ सत्यप्रशमतपोभिः सत्यधनैः शास्त्रवेदिभिर्विजितः । लोभोऽर्वेटं प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराटीनाम् ॥ ९ ॥ स्नेहोपात्त इति पूर्णदशाविशेषशाली स्वमात्मनि यमुपकर्तुं निधाय । लब्धोदये तमयं गृह्णति पद्मबन्धौ दीपा भवन्ति कलुषा बत्मान्हि लोभः ॥ १० ॥ शूर्दुर्गां स्वीमटन्ति विकटं भ्राम्यन्ति देशान्तरं गाहन्ते गहनं समुद्रमथनक्लेशां कृषिं कुर्वते । सेवन्ते कृपणं पतिं गदघटासघट्टदुःसंचरं सर्पन्ति प्रधनं धनाधितधियस्तल्लोभविस्फूर्जितम् ॥ ११ ॥

१ तिष्ठतीति शेषः २ धनुः प्रान्तभागद्वयम्, अन्यपक्षे प्रामाणिकसंख्या ३ लक्ष्यम्, पक्षे—एकसंख्या ४ गर्तम् ५ किराटो वणिग्जातिविशेषः ६ गहनान् ७ अरण्यम् ८ युद्धम् ९ विलास—

## उदारप्रशंसा

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः । वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ १ ॥ अदाता पुरुषस्त्यागी धनं संत्यज्य गच्छति । दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥ २ ॥ रक्षन्ति कृपणाः पाणौ द्रव्यं[1] व्यमिवात्मनः । तदेव सन्तः सततमुत्सृजन्ति यथा मलम् ॥ ३ ॥ याचितो यः प्रहृष्येत दत्त्वा च प्रीतिमान्भवेत् । तं दृष्ट्वाप्यथवा श्रुत्वा नरः स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ आकारमात्रविज्ञानसंपादितमनोरथाः । ते धन्या ये न शृण्वन्ति दीनाः प्रणयिनां गिरः ॥ ५ ॥ कर्णलग्नश्रीगुणोत्कर्षास्त्यागिनो धन्विनोऽन्यथा । निष्फलान्न विमुञ्चन्ति मार्गणान्संमुखे स्थितान् ॥ ६ ॥ देहि देहीति जल्पन्ति त्यागिनोऽप्यर्थिनोऽपि च । आलोकयन्ति रभसादस्ति नास्तीति न क्वचित् ॥ ७ ॥ शुष्यन्ते पक्षिपञ्जरान्पठन्ति शुकसारिकाः । दातुं शक्नोति यो वित्तं स शूरः स च पण्डितः ॥ ८ ॥ अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ९ ॥ लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः । धन्यो बलिः स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥ १० ॥ कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः । ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥ ११ ॥ दाता नीचोऽपि सेव्यः स्यान्निष्फलो न महानपि । जलार्थी वारिधिं त्यक्त्वा पश्य कूपं निषेवते ॥ १२ ॥ पुंसामुन्नतचित्तानां सुखावहमिदं द्वयम् । सर्वसङ्गनिवृत्तिर्वा विभूतिर्वा सुविस्तरा ॥ १३ ॥ जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् । जन्मैव किं न धीरस्य भूयो भूयस्त्रपाकरम् ॥ १४ ॥ अपि नाम स दृश्येत पुरुषातिशयो मुनिः । गवाच्छन्नमुखा येन धनिनो नावगाहिताः ॥ १५ ॥ पृथ्वी पृथ्वीगुणा मान्या यान्ति भूपा निरङ्किन । पद्मनाभपदं यान्ति कस्मादुन्नतबुद्धयः ॥ १६ ॥ परिपूर्णगुणाभोगगरिमोद्गार एव सः । त्रिजगत्स्पृहणीयेऽस्मिन्रुचिर्द्रविणेऽपि यत् ॥ १७ ॥ त्यागो गुणो वित्तवतां वित्तं त्यागवतां गुणः । परस्परवियुक्तौ तु वित्तत्यागौ विडम्बना ॥ १८ ॥ नृणां धुरि स एवैको यः कश्चित्त्यागशालिना । निमार्ष्टि प्रार्थनापांसुधूसरं मुखमर्थिनाम् ॥ १९ ॥ बुद्धिर्या मत्सरहिता सीरन तत्वेनल्मनम् । यत्र भानयशान तत्सकृत्य न पौरुषम् ॥ २० ॥ अत्यद्भुतमिमं मन्ये स्वभावममनस्विनः । यदुपक्रियमाणोऽपि श्रीमदैर्न विलीयते ॥ २१ ॥ नैव परं न विलसयति तनुरपि या श्रीर्निवेशिता सत्सु । अवशिष्यते हिमांशोः सैव कला या स्थिता शंभौ ॥ २२ ॥ कियती पञ्चसहस्री कियती लक्षापि कोटिरपि कियती । औदार्योन्नतमनसां रत्नवती वसुमती कियती ॥ २३ ॥ प्रत्युपकुर्वन्बहु कृतोपकारमपि लज्जयति चेतः । यस्तु विहितोपकारादुपकारः सोऽधिको मृत्योः ॥ २४ ॥ जीवञ्जीवयति हि यो ज्ञातिजनं परिजनं च सुहृदश्च । तस्य सफला गृहश्रीर्धिगनुपजीव्या धनसमृद्धिम् ॥ २५ ॥ यच्छञ्जलमपि जलदो वल्लभतामेति सर्वलोकस्य । नित्यं प्रसारितकरः सवितापि भवत्यचक्षुष्यः ॥ २६ ॥ नास्य यत्केनचिदपि मनोरथा अपि यतो निवर्तन्ते । तद्यदि न लभ्यतेऽन्यैर्मनस्विनः किमभिमानफलम् ॥ २७ ॥ घटनं विघटनमथवा कार्याणां भवति विधिनियोगेन । उचितेऽनुचिते कर्मणि वृत्तिनिवृत्ती समादत्ते ॥ २८ ॥ कल्पस्थायि न जीवितमैश्वर्यं नाप्यते च यदभिमतम् । लोकस्तथाप्यकार्यं कुरुते कार्यं किमुद्दिश्य ॥ २९ ॥ धनबाहुल्यमहेतुः कोऽपि निसर्गेण मुक्तकरः । प्रावृषि वर्षत्यम्बुमुचः सरसि किमधिकाम्बुनिधे ॥ ३० ॥ द्रविणार्जनजः परिश्रमः फलितोऽप्यस्य जनस्य नीरसः । द्रविणार्जनमात्मतुष्टये परमावर्जयितुं गुणार्जनम् ॥ ३१ ॥ नाक्षराणि पठता किमपाठि पाठितोऽपि किमु विस्मृत एव । इत्थमर्थिजनसंशयदोलाखेलनां खलु चकार नकारः ॥ ३२ ॥ यः प्रशंसति नरो नरमन्यं देवतासु वरदासु सतीषु । मुग्धधीर्धनलवस्पृहयालुस्तं नृशंसमहमाधममैमि ॥ ३३ ॥ यथा शरीरं किल जीवितेन विनाकृतं काष्ठमिवावभाति । तथैव तज्जीवितमप्यवैमि लोकोत्तरेण स्फुरितेन शून्यम् ॥ ३४ ॥ जातश्च नाम न विनङ्क्ष्यति चेत्ययुक्तमुत्पाद एव नियमेन विनाशहेतुः । तुल्ये च नाम मरणव्यसनोपतापे मृत्युर्नरः परहितावहिताशयस्य ॥ ३५ ॥ उत्पादिता स्वयमियं यदि तत्तनूजा तातेन वा यदि तदा भगिनी खलु श्रीः । यद्यन्यसंगमवती च तदा परस्त्री तत्त्यागबद्धमनसः सुधियो भवन्ति ॥ ३६ ॥ त्वयि सति शिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरन्तो दर्शयन्तोऽर्थिमुद्राम् । चरमचरणपातैर्दुग्धदोग्ध्रीकामा करभमनुसराम कामधेनौ स्थितायाम् ॥ ३७ ॥ इयत्यप्येनस्मिन्निरवधिमहत्यध्वनि गुणानां एनामी द्वित्रा जरठजरठा यान्ति गणनाम् । अहो भाग्यो लोकः स न परमभीमि कृतधृति क्षय मल्गो यावत्कलयति गुणं तृणमिदम् ॥ ३८ ॥ स्वचित्तपरिचिन्तयैव परितापमात्मन्यमी न बिभ्रति मनस्विनो

१ शंमन् २ पात्रान्, पगे,-चापधन् ३ स्कीय ४ पततमस्त राट ५ नूबेद-६ मुनीषट-७ गुरुदम् ८ रवीश्वरन-

१ भस्त २ मार्गितानाम् ३ पाशान्यचरणपातै- ४ वहम्

यदमुना न तावत्क्षति । अहर्निशमिहैव ये परमनोवृत्त्या पुनर्नहन्ति विजिगीषुता किमिव तेऽनुकम्पास्पदम् ॥ ३९ ॥ मुच्यन्ते स्वगृहस्थिता इव सुखं यस्यार्थिभिः संपदः पक्षी यस्य मतिस्तम प्रहतये द्वावेव तौ प्राणितः । यस्त्वात्मभरिरत्नतेऽपि विभवे हीनश्च विद्वत्तया तस्यालेख्यमणेरिवाकृतिधृतः सत्ताप्यसत्ता ननु ॥ ४० ॥ आधारय धरावकाशविषयेऽप्याकाशमालोकने भास्वानात्ममहत्त्वसाधनविधावन्ये गुणाः केचन । इत्यस्मिन्नुपकारकारिणि सदा वर्गे परं दुस्त्यजे दैन्यव्रीडकलङ्कमुज्झतु कथं चेतो महाचेतसाम् ॥ ४१ ॥ नित्यं या गुरुभृत्यबन्धुसुजनैर्न स्वेच्छया भुज्यते पश्यन्ति स्पृहयालवो न रिपवो या विक्रमासादिताम् । यस्याः साधुशरिक्षयेण सुहृदा नाशेन वा संभवो नो संपद्विपदेव सा गुणवता प्रीतिस्तया कीदृशी ॥ ४२ ॥ न्याय्यं मार्गमनुज्झतः सुकृतिनो दैवाद्भवन्त्यापदो यास्ताः संतु बलेरिवादिपुरुषार्योर्भी स्वयं यच्छतः । शक्रस्येव जुगुप्सितैः सुबहुभिर्निन्द्यैर्मृदा कर्मभिर्देवानामुपरि प्रभुत्वमपि मे मा भूत्प्रकारणम् ॥ ४३ ॥ रुद्रोऽद्रिं जलधिं हरिर्दिविपदो दूरं विहाय श्रिता भोगीन्द्राः प्रबला अपि प्रथमतः पातालमूले स्थिताः । लीनाः पद्मवने सरोजनिलया मन्येऽर्थिसार्थाद्भिया दीनोद्धारपरायणाः कलियुगे सत्पूरुषाः केवलम् ॥ ४४ ॥

---

## कृपणनिन्दा

कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति । अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति ॥ १ ॥ यदर्ज्यते परिक्लेशैरर्जितं यन्न भुज्यते । विभज्यते यदन्तेऽन्यैः कस्यचिन्मास्तु तद्धनम् ॥ २ ॥ यत्करोत्यरतिं क्लेशं तृष्णां मोहं प्रजागरम् । न तद्धनं कदर्याणां हृदये व्याधिरेव सः ॥ ३ ॥ मृत्युः शरीरगोप्तारं धनरक्षं वसुंधरा । दुश्चारिणी च हसति स्वपतिं पुत्रवत्सलम् ॥ ४ ॥ त्यागभोगविहीनेन धनेन धनिनो यदि । भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ ५ ॥ दानोपभोगरहिता दिवसा यस्य यान्ति वै । स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ६ ॥ अबुधैरर्थलाभाय पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् । आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥ ७ ॥ कृपणेन शवेनेव मृतेनापि न दीयते । मांसं यर्धयता तेन काकस्योपकृतिः कृता ॥ ८ ॥ बोधयन्ति न याचन्ते भिक्षाद्वारा गृहे गृहे । दीयतां दीयतां नित्यमदातुः फलमीदृशम् ॥ ९ ॥ द्वारं द्वारं रटन्तीह भिक्षुकाः पात्रपाणयः । दर्शयन्त्येव लोकानामदातुः फलमीदृशम् ॥ १० ॥ न दातुं नोपभोक्तुं च शक्नोति कृपणः श्रियम् । किं तु स्पृशति हस्तेन नपुंसक इव स्त्रियम् ॥ ११ ॥ किंशुके किं शुकः कुर्यात्फलितेऽपि बुभुक्षितः । अदातरि समृद्धेऽपि किं कुर्युरुपजीविनः ॥ १२ ॥ वरं विभवहीनेन प्राणैः संतर्पितोऽनलः । नोपचारपरिभ्रष्टः कृपणः प्रार्थितो जनः ॥ १३ ॥ उदारचरितस्त्यागी याचितः कृपणोऽधिकः । एको धनं ततः प्राणानन्यः प्राणांस्ततो धनम् ॥ १४ ॥ नोपभोक्तुमपि क्लीबो जानात्युपचितां श्रियम् । ग्राम्यो विरागयत्येव रमयन्नपि कामिनीम् ॥ १५ ॥ कृपणः स्ववधूसङ्गं न करोति भयादिह । भविता यदि मे पुत्रः स मे वित्तं हरेदिति ॥ १६ ॥ यदधोऽधः क्षितौ वित्तं निचखान मितंपचः । तदधोनिलयं गन्तुं चक्रे पन्थानमग्रतः ॥ १७ ॥ निजसौख्यं निरुन्धानो यो धनार्जनमिच्छति । परार्थं भारवाहीव क्लेशस्यैव हि भाजनम् ॥ १८ ॥ *असमोगेन सामान्यं कृपणस्य* धनं परैः । अस्येदमिति संबन्धो हानौ दुःखेन गम्यते ॥ १९ ॥ सति द्राक्षाफले क्षीरे मृदामास्वादनं मुदे । अहो मातुरियं रीतिः कृपणे गर्भवर्तिनि ॥ २० ॥ अदातुर्मानसं क्वापि न स्पृशन्ति कवेर्गिरः । दोषायैवातिवृद्धस्य विलासास्तरुणीकृताः ॥ २१ ॥ शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयन्ति किम् । न त्यज्यन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् ॥ २२ ॥ धनं यदिह मे दत्से विधे मा देहि कर्हिचित् । औदार्यं धनिनो देहि यन्मदीये हृदि स्थितम् ॥ २३ ॥ वीणेव श्रोत्रहीनस्य लोलाक्षीव विचक्षुषः । व्यंसो कुसुममालेव श्रीः कदर्यस्य निष्फला ॥ २४ ॥ लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया । दातापि विसृजत्यर्थं तयैव ननु शङ्कया ॥ २५ ॥ या विपत्तिर्धनापाये नरा भोगिनदान्ययोः । प्रज्ञापकर्षात्प्रागेव प्राप्ता हि कृपणेन सा ॥ २६ ॥ गृहमध्यनिखातेन धनेन रमते यदि । स तु तेनानुसारेण रमते किं न मेरुणा ॥ २७ ॥ अतिसंचयकर्तॄणां वित्तमन्यस्य कारणात् । अन्यैः संचीयते यत्नादन्येश्च मधु पीयते ॥ २८ ॥ विडम्बनैव पुंसि श्रीः *परप्रणयपराङ्मुखे । कान्तिः कामिह पुंसीतं* गुणो कटकल्पना ॥ २९ ॥ कृत्वोपकारं यस्तस्माद्वाञ्छति प्रत्युपक्रियाम् । दीनस्तृष्णाविधेयत्वाद्भ्रान्तमप्युपलेढि सः ॥ ३० ॥ दैववशादुत्पन्ने सति विभवे यस्य नास्ति भोगेच्छा ।

---

१ संपाद्यते २ अवसाने ३ अत्यसत्वम् ४ विचारशक्ति ५ कृपणानाम् ६ पीडैव ७ कस्य का उपकृतिरुपकारः कृता, अपि तु न कस्यापि कार्पण्यर्थं , पक्षे,—काकस्य पक्षिणः

१ भिक्षुका इति शेषः २ लक्ष्मीरिति शेषः ३ भारवाहनामाम ४ नरकम् ५ चक्षुर्भ्यां मृगनयनेति यावत् ६ अंसस ७ भागरहितस्य प्रेमस्येति यावत् ८ दारिद्र्यदुःखैव

न च परलोकमीहा स भवति धनपालको मूर्ख ॥ ३१ ॥ उपभोगकातराणां पुरुषाणामर्थसंचयपराणाम्। कन्यामणिरिव सदने तिष्ठत्यर्थ परस्यार्थे ॥ ३२ ॥ यदि भवति धनेन धनी [3]क्षितितलनिहितेन भोगरहितेन । तस्माद्वयमपि धनिनस्तिष्ठति न काञ्चनो मेरु ॥३३॥ नेदनरेन्द्रद्रविणैर्दुष्कृतमिव किमपि विहितमतिघोरम्। वसुधातलोष्मपाको विरमति नाद्यापि यत्तेभ्य ॥ ३४ ॥ [6]दृढतरनिबद्धमुष्टे कोशे निषण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेद ॥ ३५ ॥ कृपणसमृद्धीनामपि भोक्तार सन्ति केचिदतिनिपुणा । जलसंपदोऽम्बुराशेर्यान्ति वश सर्वदैव वडवाग्ने ॥ ३६ ॥ प्राप्तानपि न लभन्ते भोगान्भोक्तु स्वकर्मभि कृपणा । मुखपाक किल भवति द्राक्षापाके [13]बलिभुजा हि ॥ ३७ ॥ अतिसाहसमतिदुष्करमत्याश्चर्यं च दानमर्थानाम् । योऽपि ददाति शरीर न ददाति स वित्तलेशमपि ॥ ३८ ॥ केऽपि स्वभावलुब्धास्तीव्रतरा यातनामपि सहन्ते । न तु सत्यजन्ति वित्त मात्सर्यमिवाधमाः सततम् ॥ ३९ ॥ और्वी इवातिलुब्धा भवति धनलवणवारिबहुतृष्णा । तृणलवमिव निजदेह त्यजन्ति लेश न वित्तस्य ॥ ४० ॥ [14]अर्थिनि वदयति वैयति पठति च पठति स्तनोद्यते स्तौति । पश्चाद्यामीत्युक्ते कृपण प्रणतोऽञ्जलिं कुरुते ॥ ४१ ॥ दान भोग च विना धनसत्तामात्रेण चेद्धनिन । वयमपि किमिति न धनिनस्तिष्ठति न काञ्चनो मेरु ॥ ४२ ॥ धनिनोऽप्यदानभोगा गण्यन्ते धुरि महादरिद्राणाम् । हन्ति न यत पिपासामत समुद्रोऽपि मरुरिव ॥ ४३ ॥ अभ्युपयुक्ताः सद्भिर्गतागतैरहरह सुनिर्विण्णा । कृपणजनसनिकर्षं सप्राप्यार्था स्वपतीव ॥ ४४ ॥ ते मूर्खतरा लोके येषा धनमस्ति नास्ति च त्याग । केवलमर्जनरक्षणवियोगदु खान्यनुभवन्ति ॥ ४५ ॥ याचमानजनमानसवृत्ते पूरणाय बत जन्म न यस्य । तेन भूमिरतिभारवतीय न द्रुमैर्न गिरिभिर्न समुद्रै ॥ ४६ ॥ मा धनानि कृपण खलु जीवस्तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै । तत्र नैष कुरुत मम चिन्त यत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ४७ ॥ लोक एष परलोकमुपेता हा विधाय निधने धनमेक । इत्यमु खलु तदस्य निनीषत्यर्थिवन्धुरुदयद्यचित्त ॥ ४८ ॥ सचित क्रतुषु नोपयुज्यते याचित गुणवते न दीयते । तत्कदर्यपरिरक्षित धन चौरपार्थिवगृहेषु गच्छति ॥ ४९ ॥ वरममी तरवो वनगोचरा शकुनिसार्थविलुप्तफलश्रिय । न तु धनाढ्यगृहा कृपणा फणानिहितरत्नभुजगमवृत्तय ॥ ५० ॥ न निर्यियासन्ति कदर्यहस्ताद्धनानि पाषाणरिव तैललेशा । दैवात्कदाचिद्विनियोक्तुरेव निर्गन्तुमिच्छन्त्यसुभि सहैव ॥ ५१ ॥ सुसवृतैर्जीवितवत्सुरक्षितैर्निजेऽपि देहे कृतयत्नगणस्य च । तवानुमार्गं व्रजतो भवान्तरे शठैर्धनै पञ्चनदी न पूरिता ॥ ५२ ॥ अहो धनाना महती विदग्धता सुखोषिताना कृपणस्य वेश्मनि । व्रजन्ति न त्यागदशा न भोग्यता परा च काचित्प्रथयन्ति निर्वृतिम् ॥ ५३ ॥ फल स्वेच्छालभ्य प्रतिवनमखेद [3]क्षितिरुहा पय स्थाने स्थाने शिशिरमधुर पुण्यसरिताम् । मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी सहन्ते सताप तदपि धनिना द्वारि कृपणाः ॥ ५४ ॥ यदेते साधूनामुपरि विमुखा सन्ति धनिनो न चैषामवज्ञैषामपि तु निजवित्तव्ययभयम् । अत खेदो नास्मिन्परममनुकम्पैव भवति स्वमांसत्रस्तेभ्य क इह हरिणेभ्य परिभवः ॥ ५५ ॥ न शान्तान्तस्तृष्णा धनलवणवारिव्यतिकरै क्षतच्छाय कायश्चिरविरसरूक्षाशनतया । अनिद्रा मन्दाग्निर्नृपसलिलचौरानलभयात्कदर्याणा कष्ट स्फुटमधनकष्टादपि परम् ॥ ५६ ॥ जहाति सहसानन झटिति पृच्छति स्वागत भमस्यति कृताञ्जलि श्रुतिमनोहर भाषते । ददाति कुसुम फल शिथिलयत्यभीष्टा क्रियामहो न परिचीयते कृपणवञ्चनाचातुरी ॥ ५७ ॥ [6]अयश्चणकचर्वण फणिफणामणे कर्षण करेण गिरितोलन जलनिधे पदा लङ्घनम् । प्रसुप्तहरिबोधन निशितखड्गसस्पर्शन कदाचिदखिल भवेन्न च शठाद्धनस्यार्जनम् ॥ ५८ ॥ एकैकातिशयालव परगुणश्लाघैकनैष्ठानिकाः सत्येते धनिका कलासु सकलासाचार्यचर्याचणा । अप्येते सुमनोगिरा निभृतनाद्विभ्यत्यहो श्लाघया धूते मूर्धनि कुण्डले वेपणत क्षीणे भवेतामिति ॥ ५९ ॥ प्रीतिं न प्रकटीकरोति सुहृदि द्रव्यव्ययाशङ्कया भीत प्रत्युपकारकारणभयादाकृष्यते सेवया । मिथ्या जल्पति चित्तमार्गणभयात्स्तुत्यापि न प्रीयते पीनाशो निभृतव्ययव्यतिकरस्तस्य कथ प्राणिति ॥ ६० ॥ मत्वा सारं गुणानां

१ इच्छा २ उत्तमान्या ३ भूम्यन्तर्गतेन ४ उपभोगहीनेन ५ नवनवशिरोऽभिन्ना कनकदीनारा पाटलिपुत्रमहीपतिना नन्देन भूमौ निहिता अद्यापि निष्ठीवीति प्रसिद्धि ६ दृढतरमतिनिविड निबद्धा मुष्टिर्येन; पक्षे—दृढतरं निबद्धा मुष्टि त्सरुर्यस्य ७ कोशागारे निषण्णस्य स्थितस्य पक्ष,—कोशे खड्गपिधाने स्थितस्य ८ सहजमलिनस्य मलिनवेषत्वात्; पक्ष —कृष्णवर्णत्वात् ९ आकारेण आकृत्या भेद; पक्षे,—कृपणशब्देऽकारो वर्तते कृपाण शब्दे आकारो वर्तते एतावदेव भेदे भिन्नत्वम्, कृपाण खड्ग- १० समुद्रस्य ११ वाडवाग्ने १२ मुखरोग- १३ काकानाम् १४ याचके १५ दर्शितं करोति १६ नम्र ।

१ उपस्करण चित्त यस्य २ खेदरहितम् ३ वृक्षाणाम् ४ सत्वरम् ५ कर्णमधुरम् ६ लोहम् ७ निद्रितसिंहोत्थापनम् ८ तीक्ष्ण- ९ पर्वत

शिरसि यदि शशी स्थापितो दैवयोगादीशेन क्षीणनिम्न सुस्त्रमुपचय किं न नीत क्षणेन । मिथ्येव स्यापयन्तो गुणिनि सरलता लोकमन्त्यर्थमुच्चैराढ्या कुर्वन्ति वित्त-व्ययचकितधियो मानमर्थेन शून्यम् ॥ ६१ ॥

---

## याचकनिन्दा

वेपथुर्मलिन वक्त्र दीना वाग्गद्गद स्वर । मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके ॥ १ ॥ विद्यावत कुलीनस्य धन याचितुमिच्छत । कण्ठे पारावतस्येव गाक्रोति गतागतम् ॥ २ ॥ दक्षिणाशाप्रवृत्तस्य प्रसारितकरस्य च । तेजस्तेजस्विनोऽर्कस्य हीयतेऽन्यस्य का कथा ॥ ३ ॥ साधुरेवार्थिभिर्याच्य क्षीणवित्तोऽपि सर्वदा । शुष्कोऽपि हि नदीमार्ग खन्यते सलिलार्थिभि ॥ ४ ॥ तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचक । वायुना किं न नीतोऽसौ मामय प्रार्थयेदिति ॥ ५ ॥ देहीति वचन श्रुत्वा देहस्था पञ्च देवता । मुखान्निर्गत्य गच्छति श्रीह्रीधीधृतिकीर्तय ॥ ६ ॥ नवीनदीनभावस्य याचकस्यातिमानिन । वचो जीवितयोरासीत्पुरोनि सरणे रण ॥ ७ ॥ अदृष्टमुखभङ्गस्य युक्तमन्धस्य याचितुम् । अहो बत महत्कष्ट चक्षुष्मानपि याचते ॥ ८ ॥ गतेर्भङ्ग स्वरो हीनो गात्रे स्वेदो महद्भयम् । मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके ॥ ९ ॥ दारिद्र्यानलसताप शान्त सतोषवारिणा । याचकाशाविघातान्तर्दाह केनोपशाम्यति ॥ १० ॥ दरिद्रस्य परा मूर्तिस्तृष्णा न द्रविणाल्पता । जरद्गवधन शभुस्तथापि परमेश्वर ॥ ११ ॥ वदनाच्च बहिर्यान्ति प्राणा याच्ञाक्षरै सह । ददामीत्यक्षरैर्दातु पुन कर्णाद्विशन्ति हि ॥ १२ ॥ देहीति वक्तुकामस्य यद्दु खमुपजायते । दाता चेत्तद्विजानीयाद्दद्यात्स्वपिशितान्यपि ॥ १३ ॥ काक आह्वयते काकान् याचको न तु याचकान् । काक-याचकयोर्मध्ये वर काको न याचक ॥ १४ ॥ तीक्ष्णधारेण खड्गेन वर जिह्वा द्विधाकृता । न तु मान परित्यज्य देहि देहीति भाषितम् ॥ १५ ॥ पुरत प्रेरयत्याशा लज्जा पृष्ठावलम्बिनी । ततो लज्जाशयोर्मध्ये दोलायत्यर्थिना मन ॥ १६ ॥ करा प्रसार्य रविणा दक्षिणाशावलम्बिना । न केवलमनेनात्मा दिवसोऽपि लघूकृत ॥ १७ ॥ एकेन तिष्ठताऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता । दातृ-याचकयोर्भेद कराभ्यामेव सूचित ॥ १८ ॥ हृदि लज्जोदरे वह्नि समानादभिलच्छिन्न । तेन मे दग्धलज्जस्य पुनरागमन नृप ॥ १९ ॥ सेवेव मानमखिल ज्योत्स्नेव तमो जरेव लावण्यम् । हरिहरकथेव दुरित गुणशतमप्यर्थिता हरति ॥ २० ॥ याचकवीरो धन्य केवदानग्राहक सदा तृम्य । कुरुत पराङ्मुख ग वा ह्यतिनम्र वा हरत्यसौ पुण्यम् ॥ २१ ॥ अनुसरति करिकपोल भ्रमर श्रवणेन ताड्यमानोऽपि । गणयति न तिरस्कार दानान्धविलोचनो नीच ॥ २२ ॥ कतरस्तुरहर परुप हालाहलकवलयाचनावचसो । एकैव तव रसज्ञा तदुभयरसतारतम्यज्ञा ॥ २३ ॥ अग्रे लघिमा पश्चान्महतापि पिधीयते नहि महिम्ना । वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतारविद ॥ २४ ॥ तावन्महता महती यावत्किमपि हि न याच्यते लोकम् । बलिमनुयाचनसमये श्रीपतिरपि वामनो जात ॥ २५ ॥ गुरुतामुपयाति यन्मृत पुरुषस्तद्विदित मयाधुना । ननु लाघवहेतुरर्थिता न मृते तिष्ठति सा मनागपि ॥ २६ ॥ याचना हि पुरुषस्य महत्त्व नाशयत्यखिलमेव तथा हि । सद्य एव भगवानपि विष्णुर्वामनो भवति याचितुमिच्छन् ॥ २७ ॥ उत्तमर्णधनदानशङ्कया पानकोत्थगिरया दरिद्रया । देव दग्धरसना सरस्वती नास्यतो बहिरपैति लज्जया ॥ २८ ॥ नीचतामवलम्ब्य जन को याचनादवचिनोति फलानि । हन्त वामनपद प्रतिपेदे भिक्षुतामुपगतो जगदीश ॥ २९ ॥ अन्यतो यदि निजोपचिकीर्षा मानहानिरिति भीतिरनीति । श्रीधरोऽपि हि बले श्रियमिच्छन्मानमातनुत वामनमेव ॥ ३० ॥ सतापिताना मधुरैर्वचोभिर्मिथ्योपचारैश्च वशीकृतानाम् । आशावता श्रद्दधता च लोके किमर्थिना वञ्चयितव्यमस्ति ॥ ३१ ॥ स्वार्थे धनानि धनिकात्प्रतिगृह्णतो यदास्य भजेन्मलिनता किमिद विचित्रम् । गृह्णन्परार्थमपि वारिनिधे पयोऽपि मेघोऽयमेति सकलोऽपि च कालिमानम् ॥ ३२ ॥ जनस्थाने भ्रान्त कनकमृगतृष्णाकुलितया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् । कृतालकाभर्तु-

---

१ कम्प २ मृतोऽपि दक्षिणस्या दिशि गच्छति, तस्य वा, पक्षे,-दक्षिणाया आशा तया प्रवृत्तस्य ३ प्रसारिता विस्तारिता करा किरणा येन पक्षे,-प्रसारित करो हस्तो येन ४ कार्पास ५ अहम् इति कृपया अयनो नि सरणे ६ वृद्धवृषभ एव धन यस्य स शिवस्तथापि 'परमेश्वर' इति कथ्यते ७ मांसानि ८ किरणान् पक्षे-हस्तान् ९ दक्षिणदिक् पक्षे,-दक्षिणाया आशा स्पृहा १० मु. ८ मो

१ चन्द्रकान्ति २ याचकत्वम् ३ करादस्तादानस्य ग्राहक, पक्षे,-करो राजग्राह्यो दण्डस्तस्य दान ममस्त तद्ग्राहक ४ हे शिव ५ लक्ष्मीपतिरपि ६ हस्त, पक्षे,-तनु ७ किञ्चित् ८ जनानां स्थानानि नगरपत्तनादीनि तेषु भ्रमण कृतम्, पक्षे-जनस्थाने नासिकाख्यजनपदे परिभ्रमण कृतम् ९ कनक इवमेव मृगतृष्णा मरीचिका तया, पक्षे-कनकस्य मृगो मायारूपधारी मारीचो राक्षसस्तस्य तृष्णा तया १० दे इति पदच्छेद- देहीति प्रलपितम्, पक्षे-वैदेही जानकीति प्रलपितम् ११ कामतु कुसुमस्वामिनो वदनपरिपाटीषु प्रतना भरलच्चर्य कृता, पक्षे,-धर्मराजस्य वदनपरिपाट्यामिपुपन्ना रचना कृता

वंदनपरिपाटीषु घटना मयात्र रामन धुंशल्पसुता नत्वधिगता ॥ ३३ ॥ इ गतामि भ्रात कृतनसतयी यत्र धनिन स्मिर्थ प्राणाना स्थितिमनुविधातु कथमपि । धनैर्याच्चाल्ब्धैर्ननु परिभवोऽभ्यर्थनफल निकारोऽग्रे पश्चाद्धनमहह भोलद्धि निधनम् ॥ ३४ ॥ पङ्गो वन्दस्त्वमसि न गृह यासि योऽर्थी परपा धन्योऽन्ध त्व धनमदवता नेक्षसे यन्मुखानि । श्लाघ्यो मूक त्वमपि कृपण स्तोषि नार्थाशाया य स्तोतव्यस्त्व बधिर न गिर य खलाना शृणोषि ॥ ३५ ॥ आनर्थातरदोषयाचकजने वैरायसे सनदा यस्माद्विक्रमशा लिवाहनमर्तृभृ मुञ्जभोजादय । अत्यन्त चिरजीविनो न निहितास्मे विश्वजीवात्मको मार्कण्डभुवन्लोमशप्रभृतय सृष्टा प्रभूतायुप ॥ ३६ ॥ उड्डीना गुणानिग सुखफलान्यार्गद्विकीर्णा यथ पर्यस्ता परितो यश स्तवनिता सपल्लना पल्लया । प्रागेवाप्रसृतप्रमोदहरिणच्छाया कथान्त गता दन्यारण्यमतगजेन महता भग्नेऽभिमानद्रुमे ॥ ३७ ॥ शूरा केऽपि पुर स्थिता रिपुनरश्रेणि सहन्त सुख धीरा केचन कामबाणसदृशा कान्तादृग ताहतिम् । केचित्कूररवाश्च पश्च वदनान्दन्तीचपेटा भटा नत्वार्थिप्रकर प्रसारितकर कश्चिद्धि सोढु क्षम ॥ ३८ ॥ दौर्गत्येन समीरिता हृदयत कण्ठ समालम्बते कण्ठात्कष्टतर कथ कथमपि प्राप्नोति जिह्वाञ्चलम् । लज्जाकीलककीलितेव निविड तस्मान्न निर्यात्यहो वाचा प्राणपरिक्षयेऽपि महता देहीति नास्तीति च ॥ ३९ ॥ वक्त्रादुद्गत मे हठादविवस त्व वाणि वक्र मनागीशाना तदनु क्षुधा भवतु मा लक्ष्मीरिमानुन्नतु । पश्चात्तेषु पठत्सु मा प्रति यनोगाभावलीस्तृष्णया वक्र मध्यथ वक्रयत्यनु भवन्त्वेतऽपि तयातनाम् ॥ ४० ॥ ताव सर्वगुणालय पटुमति साधु सना वल्लभ शूर सच्चरित कलङ्करहितो मानी कृतज्ञ कवि । दक्षो धर्मरत सुशीलगुणवास्तावद्य निष्ठाविनो यावन्निष्ठुरवज्रपातसदृश देहीति नो भाषते ॥ ४१ ॥ आस्वाद्य स्वयमेव वच्मि महतीममरिठ्ठो वेदना मा भूत्कश्चिदप्यय परिभवो याच्ञेति ससारिण । परव भ्रातरिय हि यौवनजराविक्रारकेलिस्थली मानम्लानमयी गुणव्ययनिकम्पागलम्यगवच्युति ॥ ४२ ॥ प्राणाना घन किं ध्रुव कठिनता तैरव सारिष्कृना निष्कामति कथ विरव हि न ये याच्ञावचाभि समम् । आत्मान पुनरा क्षिपामि विदिनस्थैर्योऽपि येषामहो मिथ्याशङ्कितवद्वियोग विधुरो यत्प्रार्थये सर्वश ॥ ४३ ॥ वासो वल्कलमास्तर किसलयान्योकस्तरूणा तल मूलानि क्षतये क्षुधा गिरिनदीतोय तृषाशान्तये । क्रीडा मुग्धमृगैर्वयासि सुहृदो नक्त प्रदीप शशी स्वाधीने विभवे तथापि कृपणा याचन्त इत्यद्भुतम् ॥ ४४ ॥ सन्ति स्वादुफला वनेषु तरव स्वच्छ पयो नैर्झर वासो वल्कलमाश्रयो गिरिगुहा शय्या लता वल्लरी । आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणा सख्य कुरङ्गै सह स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपति सेवन्त इत्यद्भुतम् ॥ ४५ ॥ निष्कन्दा किमु कन्दरोदरभुव क्षीणास्तरूणा त्वच किं शुष्का सरित स्फुरद्गिरिगुरुग्रावस्खलद्वीचय । प्रत्युत्थानमितस्तत प्रतिदिन कुर्वद्भिरुद्ग्रीविभिर्यद्द्वारार्पितदृष्टिभि क्षितिभुजा विद्वद्भिरप्यास्यते ॥ ४६ ॥ काम जीर्णपलाश सहतिकृता कथा वमानो वने कुर्यामम्बुभिरप्ययाचितसुख प्राणानुबन्धस्थितिम् । माङ्गल्यानि सवेपित सचकित सान्तर्निदाघज्वर वक्तु न त्वहमुत्सहे सकृपण देहीति दीन वच ॥ ४७ ॥ द्वार द्वारमटेयामविरलमटति द्वारपालै करालैर्दृष्टो योऽप्याहत सन्नमति गणयति स्वापमान तु नैव । क्षन्तु शक्नोति नान्य स्वसदृशमितरागारमप्याश्रयन्त धाम्यत्यारमोदरार्थे कथमहह शुना नो समो याचक स्यात् ॥ ४८ ॥

## परोपकारप्रशसा

परोपकार कर्तव्य प्राणैरपि धनैरपि । परोपकारज पुण्य न स्यात्क्रतुशतैरपि ॥ १ ॥ धनानि जीवित चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् । तन्निमित्तो वर त्यागो विनाशे नियते सति ॥ २ ॥ रविचन्द्रौ घना वृक्षा नदी गावश्च सज्जना । एते परोपकाराय युगे देवेन निर्मिता ॥ ३ ॥ तृण चाह वर मन्ये नरादनुपकारिण । घासो भूत्वा पशून्पाति भीरून्पाति रणाङ्गणे ॥ ४ ॥ परोपकृतिकैवल्ये तोलयित्वा जनार्दन । गुर्वीमुपकृति मत्वा ह्यवतारान्दशाग्रहीत् ॥ ५ ॥ आत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन्को न जीवति मानव । पर परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति ॥ ६ ॥ परोपकारशून्यस्य धिङ्मनुष्यस्य जीवितम् । जीवन्तु पशवो येषा चर्माप्युपकरिष्यति ॥ ७ ॥ रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् । अनपेक्षितगुणदोष परोपकार सता व्यसनम् ॥ ८ ॥ कृच्छ्रानुवृत्तयोऽपि हि परोपकार त्यजन्ति न महान्त । तृणमात्रजीवना अपि करिणो दान

१ कुटुम्ब न भग्न च द्रव्य लब्धाबा न संशारिग, पक्षे-कुशन्दो यस्य शाखा न प्राप्ता २ निरवकाश ३ तृणा एव पतित ४ समर्थे. ५ देवमेव प्रन्वयनगन्ध ६ कान्तादर्शनमाणम् ७ स्थिरान्

१ गृहम् २ विकराल ३ भीरून् ४ परोपकार ५ मोक्ष ६ उभयोरतुल्यना हेतवा ७ भागम् ८ मत्स्यादीन् ९ समाह

द्रनार्द्रकरा ॥ ९ ॥ परोपकाराय फलन्ति वृक्षा परोपकाराय वहन्ति नद्य । परोपकाराय दुहन्ति गाव परोपकारार्थमिद शरीरम् ॥ १० ॥ भवन्ति नम्रास्तरव फलोद्गमैर्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घना । अनुद्धता सत्पुरुषा समृद्धिभि स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ११ ॥ [1]श्रोत्र श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन । विभाति काय खलु सज्जनाना परोपकारेण न चन्दनेन ॥ १२ ॥ [2]पद्माकर दिनकरो विकच करोति चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् । नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जल ददाति सन्त स्वय परहितेषु कृताभियोगा ॥ १३ ॥ दातु परोपकृतिनिर्भरचित्तवृत्तेरास्तादूरगणना नहि सश्रितेषु । भानुर्विकासयति हन्त सरोजखण्ड पाणिस्थपङ्कजसम भुवनान्तरेषु ॥ १४ ॥

---

## कृतघ्ननिन्दा

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता लोके कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ॥ १ ॥ उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ य समाचरति पापम् । त जनमसत्यसध भगवति वसुधे कथ वहसि ॥ २ ॥ [6]व्योमनि शम्बाकुरुते चित्र[8]निर्माति यत्नत सलिले । स्नपयति पवन सलिलैर्यस्तु खले चरति सत्कारम् ॥ ३ ॥ शोक मा कुरु कुक्कुर सत्त्वेष्वहमधम इति मुधा साधो । कष्टादपि कष्टतर दृष्ट्वा श्वान कृतघ्ननामानम् ॥ ४ ॥

---

## संतोपप्रशसा

सतोपामृततृप्ताना यत्सुख शान्तचेतसाम् । कुतस्तद्धन लुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ १ ॥ अकृत्वा परसताप मगत्वा खलनम्रताम् । अनुत्सृज्य सता मार्ग यत्स्वल्पमपि तद्बहु ॥२॥ आगमिष्यन्ति ते भावा ये भावा मयि भाविन । अह तैरनुगन्तव्यो न तेषामन्यतो गति ॥ ३ ॥ यो मे गर्भगतस्यापि [10]वृत्ति कल्पितवान्स्वयम् । शेषवृत्तिविधाने च स किं सुप्तोऽथवा मृत ॥ ४ ॥ अचिन्तितानि दु खानि यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा मन्ये दैन्यमत्रा-तिरिच्यते ॥ ५ ॥ पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाक पचति यो गृहे । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥ ६ ॥ आत्माधीनशरीरेण स्वपता निद्रया सया । वेदनमपि मर्त्यानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ७ ॥ सर्वत्र सपदस्तस्य सतुष्ट यस्य मानसम् । उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भू ॥ ८ ॥ ते धन्या पुण्यभाजस्ते तैस्तीर्ण क्लेशसागर । जगत्समोहजननी यैराशाशीविषी जिता ॥ ९ ॥ अकिंचनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतस । सदा सतुष्टमनस सर्वा सुखमया दिश ॥ १० ॥ न योजनशत दूर बाध्यमानस्य तृष्णया । सतुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादर ॥ ११ ॥ अर्थी करोति दैन्य लब्धार्थो गर्वमपरितोष च । नष्टधनश्च स शोक सुखमास्ते नि स्पृह पुरुष ॥ १२ ॥ तन्मूल गुरुतायास्तत्सौरस्य तदशस्तदौर्जित्यम् । तरसौभाग्य पुसा यदेतदप्रार्थन नाम ॥ १३ ॥ सर्पा पिबन्ति पवन न च दुर्बलास्ते शुष्कैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति । कन्दै फलैर्मुनिवरा क्षपयन्ति काल सतोष एव पुरुषस्य पर निधानम् ॥ १४ ॥ चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षा [7]नैवाङ्घ्रिपा फलभृत सरितोऽप्यशुष्यन् । रुद्धा गुहा किमजितोऽवति नोपपन्नान्कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ १५ ॥ गतिर्दया यदि जन परितोषमेति नन्वप्रयत्नसुलभोऽयमनुग्रहो मे । श्रेयोर्थिनोऽपि पुरुषा परतुष्टिहेतोर्दु खार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥ १६ ॥ वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्व च लक्ष्म्या सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेष । स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्र ॥ १७ ॥ गन्धाढ्या नवमल्लिका मधुकरस्त्यक्त्वा गतो यूथिका ता दृष्ट्वाशु गत स चन्दनवन पश्चात्सरोज गत । बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसौ मन्दधी सतोषेण विना पराभवपद प्राप्नोति सर्वो जन ॥ १८ ॥ मृत्युर्भावति मूर्ध्नि शश्वदुरगी घोरा जरारूपिणी त्वामेषा ग्रसते परिग्रहमयैर्गृध्रैर्जगद्भक्ष्यते । धूत्वा बोधजलैरबोधबहुल तल्लोभजन्य रज सतोषामृतसागराम्भसि चिर मग्न सुख स्थास्यसि ॥ १९ ॥

---

## तृष्णानिन्दा

तृष्णे देवि नमस्तुभ्य धैर्यविध्वसकारिणि । विष्णुस्त्रैलोक्यनाथोऽपि यत्त्वया वामनीकृत ॥ १ ॥ तृष्णे तृष्णेऽपि ते शक्तिर्दृष्टा मर्त्येषु का कथा । त्रैलोक्यस्यापि यद्रूप तद्रूप-वामनीकृतम् ॥ २ ॥ तृष्णा चेह परित्यज्य को दरिद्र क

---

१ कर्ण २ शोभते ३ कासारम् ४ कुमुदमण्डलम् ५ भमलमतिशम् ६ व्योम आकाशे शम्बाकुरुते हलेन क्षेत्र कारयति कर्षति ७ आलेखनम् ८ पूजाम् ९ हे गवार १० स्वधर्मम् ११ श्रीसतोषामम् १२ दृष्टोदरीमहादिमद्ध्ये १३ तिरिष्यते

१ कुमितममन्नम् २ उपानद्भ्या गूढौ गोपितौ पादौ यस्य ३ सर्पिणी ४ गौरवस्य ५ उत्साहदीप्तताम् ६ अयाचनम् ७ वृक्षा ८ भगवान् ९ संतोषम् १० प्रवाहं ११ करुणापोच्छा १२ मन्दसंतोष १३ शिन्यम् १४ दलीकृत-

इश्वर । तस्याश्चेत्प्रसरो दत्तो दास्य च शिरसि स्थितम् ॥ ३ ॥ बलिभिर्मुखमाक्रान्त पलितैरङ्कित शिर । गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ ४ ॥ नास्त्यन्या तृष्णया तुल्या कापि स्त्री सुभगा क्वचित् । या प्राणानपि मुञ्चन्ती मरत्येवाधिक प्रिया ॥ ५ ॥ च्युता दन्ता सिता केशा दृङ्निरोध पदे पदे । पातसज्जमिम देह तृष्णा साध्वी न मुञ्चति ॥ ६ ॥ तृष्णे त्वमपि तृष्णार्ता त्रिपु स्थानेपु रत्यसि । व्याधितेष्वनरत्येपु जरापरिणतेपु च ॥ ७ ॥ तृष्णे देवि नमस्तुभ्य या त्व सर्वस्य सर्वदा । उत्पादयसि यत्नेन गोष्पदे सागरभ्रमम् ॥ ८ ॥ अपि मेरूपम प्राज्ञमपि शूरमपि स्थिरम् । तृणीकरोति तृष्णैका निमेषेण नरोत्तमम् ॥ ९ ॥ आशा नाम मनुष्याणा काचिदाश्चर्यशृङ्खला । यया बद्धा प्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पङ्गुवत् ॥ १० ॥ तेनाधीत श्रुत तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । येनाशा पृष्ठत कृत्वा नैराश्यमवलम्बितम् ॥ ११ ॥ गिरिर्महान्गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् । नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरीयसी ॥ १२ ॥ आशैव राक्षसी पुसामाशैव विषमञ्जरी । आशैव जीर्णमदिरा धिगाशा सर्वदोषभू ॥ १३ ॥ क्षुत्तृडाशा कुटुम्बिन्यो मयि जीवति नान्यगा । तासामाशा महासाध्वी कदाचिन्मा न मुञ्चति ॥ १४ ॥ यौवन जरया ग्रस्तमारोग्य व्याधिभिर्हतम् । जीवित मृत्युरभ्येति तृष्णैका निरुपद्रवा ॥ १५ ॥ यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हत षोडशीं कलाम् ॥ १६ ॥ दारिद्यस्य परा मूर्तिस्तृष्णा न द्रविणाल्पता । जरद्गवधनशम्भुस्तथापि परमेश्वर ॥ १७ ॥ तृष्णा हि चेत्परित्यक्ता को दरिद्र क ईश्वर । तस्याश्चेत्प्रसरो दत्तो दास्य च शिरसि स्थितम् ॥ १८ ॥ मनोरथरथारूढ युक्तमिन्द्रियवाजिभि । भ्राम्यत्येव जगत्कृत्स्न तृष्णासारथिचोदितम् ॥ १९ ॥ यथा हि शृङ्ग गो काले वर्धमानस्य वर्धते । एव तृष्णापि वित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥ २० ॥ अकर्तव्येप्यसाध्वीव तृष्णा प्रेरयते जनम् । तमेव सर्वपापेभ्यो लज्जा मातेव रक्षति ॥ २१ ॥ आशा बलवती कष्ट नैराश्य परम सुखम् । आशा निराशा कृत्वा तु सुख स्वपिति पिङ्गला ॥ २२ ॥ तृष्णानदीत्वगाधेय दुष्पूरा केन पूर्यते । या महद्भिरपि नित्य पूर्यमाणैव गच्छति ॥ २३ ॥ आसन्नापुरतो भावा दर्शयित्वा पुर पुर । छागो हरितमुष्टयेव दूरं नीतोऽस्मि तृष्णया ॥ २४ ॥ वर्तते येन न विना नरो वाञ्छतु नाम तत् । तर्षोऽभिलाषवर्णदी पृष्ठे दधाति[?]ुत्तरम् ॥ २५ ॥ तावद्गुणा गुरुत्व च यावन्नार्थयते परम् । अर्थित्वे वर्तमानस्य न गुणा न च गौरवम् ॥ २६ ॥ विद्वत्ता चैव शौर्य च सौजन्य च कुलीनताम् । खलीकरोति याच्ञैका दु शीलेवाङ्गना कुलम् ॥ २७ ॥ आशाया ये दासास्ते दासा सर्वलोकस्य । आशा येषा दासी तेषा दासायते लोक ॥ २८ ॥ दन्ता विश्लथदन्ता केशा काशप्रसूनसकाशा । नयन तमसामयन तथापि चित्त धनाङ्गनायत्तम् ॥ २९ ॥ त्वामुदर साधु मन्ये शाकैरपि यदसि लब्धपरितोषम् । हतहृदय ह्यधिकाधिकवाञ्छाशतदुर्भर न पुन ॥ ३० ॥ इच्छति शती सहस्र ससहस्र कोटिमीहते कर्तुम् । कोटियुतोऽपि नृपत्व नृपोऽपि बत चक्रवर्तित्वम् ॥ ३१ ॥ चक्रधरोऽपि सुरत्व सुरोऽपि सुरराज्यमीहते कर्तुम् । सुरराजोऽप्यूर्ध्वगतिं तथापि न निवर्तते तृष्णा ॥ ३२ ॥ अङ्ग गलित पलित मुण्ड दशनविहीन जात तुण्डम् । वृद्धो याति गृहीत्वा दण्ड तदपि न मुञ्चत्याशा पिण्डम् ॥ ३३ ॥ दिनयामिन्यौ सायप्रात शिशिरवसन्तौ पुनरायात । काल क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चत्याशावायु ॥ ३४ ॥ आशावलम्बोपचिता न कस्य तृष्णालतानर्थफल प्रसूते । दिने दिने लब्धरुचिर्विवेका मीन च मेष च वृष च भुङ्क्ते ॥ ३५ ॥ विभूतिरर्धत्यपि याचकाना न दुर्गत केचिदिहाद्रियन्ते । पीताम्बरोऽब्धे समवाप लक्ष्मीं दिगम्बरस्योपनतोऽर्धचन्द्र ॥ ३६ ॥ भिक्षाशन तदपि नीरसमेकवारं शय्या च भू परिजनो निजदेहमात्रम् । वस्त्र सुजीर्णशतखण्डमयी च कन्था हा हा तथापि विषयान्न जहाति चेत ॥ ३७ ॥ या सा जगत्परिभवस्य निमित्तभूता हेतु स्वय सुरपतेरपि लाघवस्य । सा मा विडम्बयति नाथ सदैव तृष्णा छिन्धि प्रसद्य भगवन्नपुनर्भवाय ॥ ३८ ॥ दुग्ध च यत्तदनु यत्क्वथित ततो नु माधुर्यमस्य हृतमुन्मथित च वेगात् । जात पुनर्घृतकृते नवनीतवृत्ति स्नेहो निबन्धनमनर्थपरम्पराणाम् ॥ ३९ ॥ गदोदन्ता दन्ता पलितकलित कुन्तलभरस्तम क्षेत्रे नेत्रेऽविषयपटुनी न श्रुतिपुटे। अभूदङ्ग रङ्गद्वलिवलयवल्लीविलुलित तथाप्येतच्चेतस्तरुण इव धावत्यनुदिनम् ॥ ४० ॥ गत तत्तारुण्य तरुणिहृदयानन्दजनक विशीर्णा दन्तालिर्निजगतिरहो यष्टिशरणा । जडीभूता दृष्टि श्रवणरहित कर्णयुगल मनो मे निर्लज्ज तदपि विषयेभ्य स्पृहयति ॥ ४१ ॥ वपु कुब्जीभूत गतिरपि तथा यष्टिशरणा

१ दर्प २ पृच्छतु ३ मेरुमहतम् ४ शूरमप्युरोऽपि ५ पर्वत ६ [illegible] ७ तथामवा वेश्या

१ शिर- २ दन्ता ३ मुखम ४ आश्रय ५ पूर्व- ६ मत्स्य, पत्र,-मीनराशि ७ दन्त, पक्षे,-मेषराशि ८ वृषभ; पक्षे,-वृषभराशि- ९ दण्ड एव शरण रक्षको यस्या सा

निशीर्णा दन्ताालि श्रवणनिकरं शोत्रयुगलम् । शिर शुक्र चक्षुस्तिमिरपटलैरावृतमहो मनो मे निर्लज्ज तदपि विषयेभ्य स्पृहयति ॥ ४२ ॥ गलोल्लापा सोढा कथमपि तदाराधन तया निगृह्यान्तर्बाष्प हसितमपि शून्येन मनसा । कृत श्चित्तस्तम्भ प्रतिहतधियामञ्जलिरपि त्वमाशे मोघाशे किमु परमितो नर्तयसि माम् ॥ ४३ ॥ निवृत्ता भोगेच्छा बहु-पुरुषमानो विगलित समाना स्वर्याता सपदि सुहृदो जीवित-समा । शनैर्यष्ट्युत्थान घनतिमिररुद्धे च नयने अहो दुष्ट कायस्तदपि मरणापायचकित ॥ ४४ ॥ अमीषा प्राणाना तुलितबिसिनीपत्रपयसा कृते किं नास्माभिर्विगलित विवेकैर्व्यवसितम् । यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनि सज्ञमनसा कृत वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ४५ ॥ समारम्भा भग्ना कति कति न वारास्तव पशो पिपासोस्तुच्छेऽस्मिन्द्र विणमृगतृष्णार्णवजले । तथापि प्रत्याशा विरमति न ते मूढ शतधा न दीर्णं यच्चेतो नियतमशनिग्रावघटितम् ॥ ४६ ॥ विवेकव्याकोशे विकसति शमे शाम्यति तृषा परिष्वङ्गे तुङ्गे प्रसरतितरा सा परिणति । जरा जीर्णैश्वर्यग्रसनगहनाक्षेप-कृपणस्तृषापात्र यस्या भवति मरुतामप्यधिपति ॥ ४७ ॥ अहो तृष्णावेश्या सकलजनतामोहनकरी विदग्धा मुग्धाना हरति विवशाना शमधनम् । विपद्दीक्षादक्षासहतरलतारे प्रणयिनीकटाक्षै कूटाक्षै कपटकुटिल कामकितव ॥ ४८ ॥ उत्खात निधिशङ्कया क्षितितल ध्माता गिरेर्धा-तवो निस्तीर्ण सरितापतिर्नृपतयो यत्नेन सतोषिता । मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीता श्मशाने निशा प्राप्त काणवराटकोऽपि न मया तृष्णेऽधुना मुञ्च माम् ॥ ४९ ॥ नि स्वो वष्टि शत शती दशशत लक्ष सहस्राधिपो लक्षेश क्षितिराजता क्षितिपतिश्चक्रेशता वाञ्छति । चक्रेश सुरराज-ता सुरपतिर्ब्रह्मास्पद वाञ्छति ब्रह्मा विष्णुपद हरि शिव-पद तृष्णावधिं को गत ॥ ५० ॥ माने नेच्छति वारय त्युपशमे क्ष्मामालिखन्त्या ह्रिया स्वातन्त्र्ये परिवृत्य तिष्ठति करौ व्याधूय धैर्ये गते । तृष्णे त्वामनुबध्नता फलमियत्प्राप्त जनेनामुना य स्पृष्टो न पदा स एव चरणौ स्प्रष्टु न संमन्यते ॥ ५१ ॥ दन्तैरुच्चलित धिया तरलित पाण्यङ्घ्रिणा कम्पित दृग्भ्या कुड्मलित बलेन गलित रूपश्रिया प्रोषितम् । प्राप्तायां यमभूपतेरिह महाधाट्या धरायामिह तृष्णा केवलमेकिकैव सुभटी धीरा पुरो वल्गति ॥ ५२ ॥ भ्रान्त याचनतन्त्ररेण मनसा देहीनि वाग्प्रेरिता भुक्त मानविवर्जित परगृहे साशङ्कया काकवत् । साक्षेप भ्रुकुटीकटाक्षकुटिल दृष्ट खलाना मुख तृष्णे देवि यदन्यदिच्छसि पुनस्तत्रापि सज्जा वयम् ॥ ५३ ॥ भ्रान्त देशमनेकदुर्गविषम प्राप्त न किंचित्फल त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचित सेवा कृता निष्फला । भुक्त मानविवर्जित परगृहेष्वाशङ्कया काकव-त्तृष्णे जृम्भसि पापकर्मनिरते नाद्यापि सतुष्यसि ॥ ५४ ॥ आमिष्ये सुखितो गृहीति निहितो मोहेन दाग्प्रहस्तत्सङ्गा-त्सुतदासबान्धवसुहृत्सबन्धिनामुद्भव । तन्निर्वाहकदर्थना-परिभवानौचित्यचिन्ताजुष किं सौम्य कतमा गृहस्थिति-रतोऽनर्थो मया स्वीकृत ॥ ५५ ॥ शान्तेर्मातुर्विवेका-त्पितुरपि कृपण मेङ्घु कृत्वा पृथक्त्वामाशा योषा स्वतन्त्रा व्रजति परगृहान्सर्वदा वीतलज्जा । सवृत्ते मत्कृशत्व मम यमनियमौ भ्रातरौ भर्त्सयन्ती पुष्टा चैवात्मबन्धूस्तदपि पुनरहो हन्त वन्ध्या श्रयाम ॥ ५६ ॥ लज्जे त्व भज सिन्धौ गिरिवरशिखरे त्व च तिष्ठ प्रतिष्ठे शान्ते प्रान्ते दिशान्ते कुरु वसतिमहो गर्व सर्वो मयाज्ञ । तेज पाताल-मूल भज भुवि भगवन्मान मा नाम तेऽस्तु प्रेम्णैकामाश्र-यन्तीं सततमहमिमा तूर्णमाशा श्रयिष्ये ॥ ५७ ॥

---

## धीरप्रशंसा

स एव धन्यो विपदि स्वरूप यो न मुञ्चति । त्यजत्य-र्ककरैस्तप्तं हिम देहं न शीतताम् ॥ १ ॥ चलन्ति गिरय काम युगान्तपवनाहता । कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव धीराणा निश्चल मन ॥ २ ॥ कृत पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बि-ना । योऽङ्गीकृतगुणै श्लाघ्य सविस्मयमुदाहृत ॥ ३ ॥ ग्रसमानमिवौजासि सहसा गौरवेरितम् । नाम यस्याभि-नन्दन्ति द्विषोऽपि स मत पुमान् ॥ ४ ॥ सह परिजनेन दिल्सति धीरो गहनानि तरति पुनरेक । विषमेकेन निपीत त्रिपुरजिता सह सुरैरमृतम् ॥ ५ ॥ श्लाघ्या महतामुन्नति-रद्भुतमभ्युन्नमित च धीराणाम् । कनकगिरिरनभिलङ्घ्यो रविरनिशमनुल्लङ्घितारम्भ ॥ ६ ॥ अङ्गणवेदी वसुधा कुल्या जलधि स्थली च पातालम् । वल्मीकश्च सुमेरु कृतप्रतिज्ञ-स्य धीरस्य ॥ ७ ॥ कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुण प्रमार्ष्टुम् । अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेर्नाध शिखा याति कदाचिदेव ॥ ८ ॥ अयं सुम कीर्निर-पीह मा भूदनर्थ एवास्तु तथापि धीग । निजप्रतिमाम-नुष्ठ्यमाना महोयमा वर्म समारभन्त ॥ ९ ॥ खैमंहार्दै-

१ भगिनीनाम् २ शून्यमनसा ३ वज्रपाषाणघटितम् ४ इन्द्र ५ धननिर्गिलनतया ६ हस्तिदन्तानि बारशिंगा ७ इच्छा ८ पृथ्वी ९ तवानुबन्ध कुर्वतैव १० मुञ्चितम्

१ दीनम् २ गन्तुम् निश्चितवत् ३ अहो शत्रार्थे ४ दुष्कराणि ५ शङ्करेण ६ व्यापार ७ मर्दितम् ८ कृतिमरीद ९ दरिद्रस्य १० दुस्तरम्

स्तुतुपुर्न देवा न मेनिर भीमविषेण भीतिम् । सुधा विना न प्रययुर्विराम न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीरा ॥ १० ॥ निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मी समाविशतु गच्छतु वा यथेच्छम् । अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्याय्यात्पथ प्रविचलन्ति पद न धीरा ॥ ११ ॥ कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य चित्त न निर्दहति कोपकृशानुताप । कर्षन्ति भूरि विषयाश्च न लोभपाशा लोकत्रय जयति कृत्स्नमिद स धीर ॥ १२ ॥ आपत्समुद्धरणधीरधिय परस्या जाता महत्यपि कुले न भवन्ति सर्वे । विन्ध्याटवीषु विरला खलु पादपास्ते ये दन्तिदन्तमुसलोल्लिखन सहन्ते ॥ १३ ॥ विरम विरसायासादस्मादुरध्यवसायतो विपदि महता धैर्यध्वस यदीक्षितुमीहसे । अयि जड विधे कल्पापायव्यपेतनिजक्रमा कुलशिखरिण क्षुद्रा नैते न वा जलराशय ॥ १४ ॥

---

## वीरप्रशंसा

एकेनापि हि शूरेण पदाक्रान्त महीतलम् । क्रियते भास्करेणेव स्फारस्फुरिततेजसा ॥ १ ॥ बहव पङ्गवोऽपीह नरा शास्त्राण्यधीयते । विरला रिपुखड्गाग्रधारापातसहिष्णव ॥ २ ॥ अनन्तोद्धतभूतौघसकुले भूतलेऽखिले । शस्त्रे शास्त्रे विचतुराश्चतुरा यदि मादृशा ॥ ३ ॥ महिम्नामन्तर पश्य शेषाहे साब्धिभूधरा । फणासहस्रसन्दाम्नि भ्रमरीव विभाति भू ॥ ४ ॥ स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरवालकररुहविदीर्णम् । विजयश्रीर्वीराणा व्युत्पन्नप्रौढवनितेव ॥ ५ ॥ भुजे विशाले विमलेऽसिपत्रे कोऽन्यस्य तेजस्विकथा सहेत । गतासुरप्याहवसीम्नि वीरो द्विधा विधत्ते रविमण्डल य ॥ ६ ॥ लोकोत्तर चरितमर्पयति प्रतिष्ठा पुसा कुल नहि निमित्तमुदारताया । वातापितापनमुने कलशात्प्रसूतिर्लीलायित पुनरमुद्रसमुद्रपानम् ॥ ७ ॥ नायाति वाडवशिखाक्वथनेन ताप शैत्य हिमाद्रिपयसा विनता च नाब्धि । कश्चिद्गभीरमनसा सतत विषादकाले प्रमोदसमये च समोऽनुभाव ॥ ८ ॥ सग्रामुवति ननु मण्डलमेकमेव क्ष्मापा जये समरसीम्नि वपुस्तु हित्वा । चण्डाशुमण्डलमथाभिमतानि धाम प्रेमार्द्रनिजरवधूमनमण्डलानि ॥ ९ ॥ विनाप्यर्थैर्वीर स्पृशति बहुमानोन्नतिपद समायुक्तोऽप्यर्थै परिभवपद याति कृपण । स्वभावादुद्भूता गुणसमुदया

वाप्तिविषया द्युति सैही कि श्वा धृतकनकमालोऽपि लभते ॥ १० ॥ को वीरस्य मनस्विन स्वविषय को वा विदेशस्तथा य देश श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् । यद्दष्ट्रानखलाङ्गलप्रहरण सिंहो वन गाहते तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णा छिनत्त्यात्मन ॥ ११ ॥ सामोपायनयप्रपञ्चपटव प्रायेण ये भीरव शूराणा व्यवसाय एव हि पर ससिद्धये कारणम् । निस्त्रिंशद्विकटाटवीगजघटापीठैकसचूर्णनव्यापारैकरसस्य सन्ति विजये सिंहस्य के मन्त्रिण ॥ १२ ॥ कातुरस्थ्य दशाननो न कृतवान्दारापहार यदि क्वाम्भोधि क्व च सेतुबन्धघटना क्वोत्तीर्य लङ्काजय । पार्थस्यापि पराभव यदि रिपुर्नाधास्यत्तादृक्तपो नीयन्ते रिपुभि समुन्नतिपद प्राय पर मानिन ॥ १३ ॥ वह्नि शीतयितु हिम ज्वलयितु वात निरोद्धु पयो मूर्तं व्योम विधातुमुन्नमयितु नेतु नतिं वा महीम् । उद्धर्तुं किल भूभृत स्खलयितु सिन्धु च सभाव्यते शक्तिर्यस्य जनै स एव नृपति शेषा पर पार्थिवा ॥ १४ ॥ नास्ति सततनेष्टनोल्बणतमैस्तल्पैरुवेति व्यथा प्रथिम्यश्चलितैर्न चालमसुभिर्मर्मव्यथा जायते । यद्बन्धुजनार्तनादचकितस्यान्त न वा स्थीयते न क्षेतमरण सुखस्य सुभगा काप्येव सप्राप्तिभू ॥ १५ ॥

---

## तेजस्विप्रशंसा

बालस्यापि रवे पादा पतन्त्युपरि भूभृताम् । तेजसा सह जाताना वय कुत्रोपयुज्यते ॥ १ ॥ एक स एव तेजस्वी सैहिकेय सुरद्विषाम् । शिरोमात्रावशेषेण जीयन्ते येन शत्रव ॥ २ ॥ मौनी पादप्रहारेऽपि न क्षमी नीच एव स । आकृष्टशस्त्रो मित्रेऽपि न तेजस्वी खलो हि स ॥ ३ ॥ तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्त चिरेण यत् । हिमाशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्न स्फुट फलम् ॥ ४ ॥ स्वय प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि । निदर्शनमसाराणा लघुर्बहुतृण नर ॥ ५ ॥ तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते । पञ्चम पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ६ ॥ अङ्कुरता हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु

---

१ स्वपादनखेनाह २ मागेंद्र ३ कटाक्षा एव विशिखा बाणा ४ न छिन्दन्ति ५ कोप क्रोध स एव हुताशनुरग्निस्तत्ताप ६ धैर्यम् ७ समुद्रगुरुत्वानाम् ८ पराजयस्थानम्

१ कान्तिम् २ सिंहसंबन्धिनीम् ३ सुवर्णमालाल्कृतोऽपि ४ परदेश ५ दष्ट्रानखलाङ्गूलाश्च प्रहरण यस्य तथा एव लाङ्गूलनि विराकरणाद् हलानि इति रूपकम् 'पातु वो नरसिंहस्य नखलाङ्गलकोटय ' इति कस्यचित्प्रयोग ६ प्रविशति ७ किरणा, पक्षे,-चरणा ८ पर्वतानाम्, पक्षे,-राज्ञाम् ९ राहु १० राहु ११ सूर्यम् १२ चन्द्रम् १३ मार्दवस्य १४ दृष्टान्त १५ दुर्बलानाम् १६ नियोक्ता १७ कृशानुविरोषो १८ दूरस्थोऽपि १९ पञ्चाग्निसाध्य तपो यस्य

विद्विषाम् । कथङ्कारमनालम्ब्या कीर्तिर्द्यामधिरोहति ॥ ७ ॥ अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः । केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ८ ॥ तेजस्विनि क्षमोपेते नातिकार्कश्यमाचरेत् । अतिनिर्मन्थनादग्निश्चन्दनादपि जायते ॥ ९ ॥ तेजोहीने महीपाले स्वे परे च विकुर्वते । निःशङ्को हि जनो धत्ते पदं भस्मन्यनूष्मणि ॥ १० ॥ एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः । आक्रमत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥ ११ ॥ साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते । तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥ १२ ॥ येन पाषाणखण्डस्य मूल्यमल्पं वसुंधरा । अनस्तमितसारस्य तेजसस्तद्विजृम्भितम् ॥ १३ ॥ सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु । प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ १४ ॥ यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतविकृतिं कथं सहते ॥ १५ ॥ दर्शिततीक्ष्णप्रतापैस्तेजोवद्भिः सुगोत्रसंजातैः । हीरैरिव धीरैरापत्स्वपि गम्यते नाधः ॥ १६ ॥ दीप्यन्तां ये दीप्त्यै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च । तेजः स्वविनाशाय तु भवति तृणानामिव लघूनाम् ॥ १७ ॥ मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयंहतैः । लघयन्खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥ तीव्रोष्णदुर्निषहवीर्यभृतः परेषां तेजस्विनो न गणयन्ति वपुर्महत्त्वम् । यत्पद्मरागशकलाकृतिरद्रितुङ्गं कात्स्न्येन भस्मयति काष्ठचयं स्फुलिङ्गः ॥ १९ ॥ न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः । मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः किमाग्नेयग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥ २० ॥ हस्ती स्थूलतनुः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशो वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं शैलमात्रः पविः । दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमस्तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥ २१ ॥ स्वल्पस्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थि गोः श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधः शान्तये । सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ २२ ॥ शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोऽपि सन्भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजंगशिशोर्विषम् । भुवमधिपतिर्बालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितुं न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः ॥ २३ ॥

---

## मनस्विप्रशंसा

क्षामं प्रियानपि प्राणान्विमुञ्चन्ति मनस्विनः । इच्छन्ति न त्वमित्रेभ्यो महतीमपि सत्क्रियाम् ॥ १ ॥ भूत नूतनकूष्माण्डफलानां के भवन्त्यमी । अङ्गुलीदर्शनाद्येन विलीयन्ते मनस्विनः ॥ २ ॥ ब्रह्माण्डमण्डलीमात्रं किं लोभाय मनस्विनः । शफरीस्फुरितेनाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते ॥ ३ ॥ कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः । मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ ४ ॥ पादाहतं सदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति । स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ५ ॥ समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः । प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ६ ॥ स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरः स्थिते । नान्यामङ्गुलिमभ्येति संख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥ ७ ॥ स्थैर्यतिरस्कृतिभीरूणि स्वच्छान्यङ्कुलितान्यपि । तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥ ८ ॥ शैलैर्बन्धयति स्म वानरहृतैर्वाल्मीकिरम्भोनिधिं व्यासः पार्थशरैस्तथापि न तयोरत्युक्तिरुद्भाव्यते । वागर्थौ च तुलाधृताविव तथाप्यस्मत्प्रबन्धानयं लोको दूषयितुं प्रसारितमुखस्तुभ्यं प्रतिष्ठे नमः ॥

शैलिकवत्स्वैर्नभस्य निःसंगत्वार्षचीयसः । जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ ९ ॥ अलङ्घ्यं तत्तदुद्वीक्ष्य यद्यदुच्चैर्महीभृताम् । प्रियतां ज्यायसीं मा गान्महतां केन तुङ्गता ॥ १० ॥ तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः । पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानान्न हीयते ॥ ११ ॥ दुरासदवनज्यायान्गम्यस्तुङ्गोऽपि भूधरः । न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घ्यता ॥ १२ ॥ गुरून्कुर्वन्ति ते वंश्यानन्वर्था तैर्वसुंधरा । येषां यशांसि शुभ्राणि ह्रेपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥ १३ ॥ उदाहरणमाशीःषु प्रथमे ते मनस्विनाम् । शुष्केऽशनिरिवामर्षो यैररातिषु पात्यते ॥ १४ ॥ तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाध-

---

१ कथमित्यर्थ २ निराधारा ३ हत ४ उष्णत्वरहिते ५ सारथि ६ असूर्य –अरुण ७ तुरंगा ८ कुटिलिताम् ९ मदाक्तकपोलेषु १० बलवताम् ११ सूर्यकान्त १२ अपमानम् १३ कान्ति, पक्षे,–प्रताप– १४ वाक्ष्वधिवयम्, पक्षे,–धनुष ओजस्वम् १५ प्रकाशरूपम्; पक्षे,–सामर्थ्यम् १६ पर्वत, पक्षे,–कुलम् १७ विषाद निषादिता– १८ निरहनम् १९ स्वभावाधीनत्वात् २० अनुनिम २१ किरणै २२ संततम् २३ सूर्यकान्त २४ विहृत इव २५ वज्रम् २६ विश्वास

१ प्रभावानुरूपम् २ यथेच्छन् ३ मत्स्यीस्फुरणेन ४ कदाचित् ५ गुच्छस्य ६ अपमात् ७ चननात् ८ अनु मूल्य न– ९ शत्रून् १० गाम तन ११ सायेऽत्र मा १२ पुरागननामस्थाने १३ म वांछितत्वनाद्वेतोर्भीरूणि १४ संक्षोभिताणि १५ कन्दरादिरहितकिवेपुवेण, पक्षे,–अवष्टम्भसामर्थ्यविरहेण १६ प्राणीभूतस्य, पक्षे,–विवेकभूतस्य १७ दुर्लङ्घनात्, पक्षे–शिरोऽवरोधिवनाद् १८ गौरवहीनस्य, पक्षे,–नीरसस्य १९ चन्द्रो २० प्रतापसंबन्धम् २१ मानोन्नतपुरुषम् २२ अगाधता २३ उच्चत्वम्

गाधता । अलङ्घनीयताहेतुरुभय तन्मनस्विनि ॥ १५ ॥ न क्वचिन्न बहिर्यान्ति मानिना प्रायनागिर । यदि निर्यातुमिच्छति तदा प्राणपुर सरा ॥ १६ ॥ असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहव्यथम् । अनुक्तक्लीबवचन धन्य कस्यापि जीवितम् ॥ १७ ॥ मानिनो हतमानस्य मानोऽपि न सुखप्रद । जीवन मानमूल हि माने म्लाने कुत सुखम् ॥ १८ ॥ मनस्वी म्रियते काम कार्पण्य न तु गच्छति । अपि निर्वाणमायाति नानलो याति शीतताम् ॥ १९ ॥ मनस्विहृदय धत्ते रोषेणैव प्रसन्नताम् । मसृणो मुकुर प्राय प्रसाद लभतेतराम् ॥ २० ॥ मनस्विनो न मन्यन्ते परत प्राप्य जीवनम् । बलिभुग्भ्यो न काकेभ्य स्पृहयन्ति हि कोकिला ॥ २१ ॥ दूर्वाङ्कुरतृणाहारा धन्यास्ते व वने मृगा । विभवोन्मत्तचित्ताना न पश्यन्ति मुखानि यत् ॥ २२ ॥ सुख जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविन । अर्थैरयत्नसुलभै र्जलदर्भाङ्कुरादिभि ॥ २३ ॥ उपकारेण दूयन्ते न सहन्तेऽनुकम्पिताम् । आपत्स्वपि दुराराध्या नित्यदु खा मनस्विन ॥ २४ ॥ जलसेकेन वर्धन्ते तरवो नाश्मसचया । भयो हि व्यक्ततामेति क्रिया प्राप्य तथाविधाम् ॥ २५ ॥ अकृत्रिमयमस्थाना मध्याना मरणाद्भयम् । उत्तमाना तु सत्त्वानामवमानात्पर भयम् ॥ २६ ॥ न सदश्वा कशाघात न सिंहा घनगर्जितम् । परैरङ्गुलिनिर्दिष्ट न सहन्ते मनस्विन ॥ २७ ॥ काम वनेषु हरिणास्तृणेन जीवन्त्ययत्नसुलभेन । धनिषु न दैन्य विदधति ते खलु पशवो वय सुधिय ॥ २८ ॥ प्रत्युपकुर्वन्बह्वपि न भवति पूर्वोपकारिणा तुल्य । एकोऽनुकरोति कृत निष्कारणमेव कुरुतेऽन्य ॥ २९ ॥ न नटा न विटा न गायका न परद्रोहनिबद्धबुद्धय । नृपसद्मनि नाम के वय स्तनभारानमिता न योषित ॥ ३० ॥ अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभि स्थास्नु यशश्चिचीषत । अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मी फलमानुषङ्गिकम् ॥ ३१ ॥ ज्वलति न हिरण्यरेतस चयमास्कन्दति भस्मना जन । अभिभूतिभयादसूनत सुखमुज्झन्ति न धाम मानिन ॥ ३२ ॥ पुरो वा पश्चाद्वा वयमुपनिशाम क्षितिभुजा तत किं नश्छिन्न वचनरचनाशीतजगताम् । अगारे कान्तारे पुरमध्यशभारे मृगदृशा गणैस्तुल्य मूल्य सहृदयसुभगस्य सुकविता ॥ ३३ ॥ अमुक्ताया यस्या क्षणमपि न यात नृपशतैर्भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमान क्षितिभुजाम् । तदशस्याप्यशे तदवयवलेशेऽपि पतयो विषादे कर्तव्ये विदधति जडा प्रत्युत मुदम् ॥ ३४ ॥

१ प्रत्युपकार कुर्वन् २ अनुकम्पा कर्तरि

क्वचिद्भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यङ्कशयन क्वचिच्छाकाहारी क्वचिदपि च शाल्योदनरुचि । क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दु ख न च सुखम् ॥ ३५ ॥ स जात कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवल कपाल यस्योच्चैर्विनिहितमलकारविधये । नृभि प्राणत्राणप्रवणमतिभि कैश्चिदधुना नमद्भि क पुसामयमतुलदर्पज्वरभर ॥ ३६ ॥ विपुलहृदयैर्धन्यै कैश्चिज्जगज्जनित पुरा विधृतमपरैर्दत्त चान्यैर्विजित्य तृण यथा । इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते कतिपयपुरस्वाम्ये पुसा क एष मदज्वर ॥ ३७ ॥ वरमहिमुखे क्रोधाध्माते करो विनिवेशितो विषमपि वर पीत्वा सुप्त कृतान्तनिवेशने । गिरिवरतटान्मुक्तश्चात्मा वर शतधा कृतो न तु खलजनावाप्त्यर्थ्यं कृत हितमात्मन ॥ ३८ ॥ नानीयन्ते मधुनि मधुपा पारिजातप्ररोहैर्नाभ्यर्थ्यन्ते तुहिनरुचिना चन्द्रिकाया चकोरा । अस्मद्वाचा धुरि मधुरिमा यद्यपूर्वावतार मोल्लासा स्यु स्वयमिह बुधा किं मुधाभ्यर्थनाभि ॥ ३९ ॥ मृत्पिण्डो जलरेखया वलयित सर्वोऽप्यय नन्वणूनङ्गीकृत्य स एव सयुगशतै राज्ञा गणैर्भुज्यते । तद्दद्युर्ददतेऽथवा न किमपि क्षुद्रा दरिद्रा भृश धिग्धिक्तान्पुरुषाधमान् धनकण वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥ ४० ॥ त्व चेन्नीचजनानुरागरभसादस्मासु मन्दादर का नो मानद मानहानिरियती भू किं त्वदेकप्रभु । गुञ्जापुञ्जपरम्परापरिचयाद्भिल्लीजनैरुज्झित मुक्तादाम न धारयन्ति किमहो कण्ठे कुरङ्गीदृश ॥ ४१ ॥ त्व राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता ख्यातस्त्व विभवैर्यशासि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति न । इत्थ मानद नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तर यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो नि स्पृहा ॥ ४२ ॥ ब्रह्माण्ड कियदस्ति तत्र वसुधापिण्ड किमाचक्ष्महे तत्राप्येतरतु गण्डममितास्तस्मिन्नृपा केचन । तेभ्यो दैन्यशतोपनीतविभवा दृष्टानुकम्पास्तु ते धिङ्मूढा स्पृहयन्ति हन्त किमपि स्वार्थेन तेभ्योऽपि ये ॥ ४३ ॥ पातालान्न विमोचितो बत बलिर्नीतो न मृत्यु क्षय नोन्मृष्ट शशलाञ्छनस्य मलिन नोन्मूलिता व्याधय । शेषस्यापि धरा विधृत्य न कृतो भारावतार क्षण चेत सत्पुरुषाभिमानमनिश मिथ्या वहन्खिद्यसे ॥ ४४ ॥ नाम्भोज शिशिरिता न चाभि कटकाधालकियासक्रिया नोत्तुङ्गस्तुरगो न कश्चिदनुगो नाप्यम्बर सुन्दरम् । किं तु क्ष्मातलसन्नलर्ययदोषविदुषा साहित्यविद्याजुषा चेतस्तोषकरी शिरोनतिकरी विद्यानवद्यास्ति

१ सर्पमुखे २ क्रोधपूर्णे ३ यमगृहे

न ॥ ४५ ॥ लक्ष्मीर्निर्वृतिमेति हीनचरितैर्यैरेव तच्छिक्षया किं न्वाद्यैव करोमि तामनुचरीं रामा सकामामिव । ब्रह्माण्डे निपतत्यपि स्खलति न प्रायेण येषा मनस्तेषामार्यमनस्विनामनु पद गन्तास्मि नाह यदि ॥ ४६ ॥ पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपाली कपालीमादाय न्यायगर्भे द्विजहुतहुत भुग्धूमधूम्रोपकण्ठम् । द्वार द्वार प्रवृत्तो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो मानी प्राणी स्वदेशे न पुनरनुदिन तुल्यकुल्येषु दीन ॥ ४७ ॥ अर्थानामीशिषे त्व वयमपि च गिरामीश्महे यावदित्थ शूरस्त्व वादिदर्पज्वरशमनविधावक्षय पाटव न । सेवन्ते त्वा धनाढ्या मतिमलहृतये मामपि श्रोतुकामा मय्यप्यास्था न चेत्तत्त्वयि मम सुतरामेष राजन्गतोऽस्मि ॥ ४८ ॥ श्रेयस्वी यत्र मान व्रजति दुरित कृशावमान मनुष्यैरज्ञेय यत्र दूतै प्रभुमनु मनुजो नीयते चानपेक्ष । मृत्योर्गेह वर तन्न तु कुधनवता यत्र सर्वापमानो लोकैर्विज्ञायमान स्वयमतिथितया यत्र चार्थी प्रयाति ॥ ४९ ॥

---

## अपौरुषत्वनिन्दा

मौञ्जीवन्य पैरावशाद् यदग्धोऽपि जीवति । तस्माज्जैन-निरेवास्तु जननीक्लेशकारिण ॥ १ ॥ असपादयत कश्चि दर्थं जातिक्रियागुणै । यदृच्छाशब्दवत्पुस सज्ञायै जन्म केवलम् ॥ २ ॥

---

## गुणप्रशंसा

गुणाः कुर्वन्ति दूतत्व दूरेऽपि वसता सताम् । केतकीगन्धमाघ्राय स्वयमायान्ति षट्पदा ॥ १ ॥ गुणवज्जनसपर्काद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् । पुष्पाणामनुषङ्गेण सूत्र शिरसि धार्यते ॥ २ ॥ कैलासवत्त सैव कैले यथोधे क्रियते भैन । महीभिश्च कलाभि किं याभिर्वै प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥ न पुत्रत्वेन पूज्यन्ते गुणैरासाद्यते पदम् । स्वेर्व्यापारमादत्ते प्रदीपो न पुन शनि ॥ ४ ॥ गुणा सर्वत्र पूज्यन्ते पितृ वशो निरर्थक । वासुदेव नमस्यन्ति वसुदेव न मानवा ॥ ५ ॥ यदि सन्ति गुणा पुसा विकसन्त्येव ते स्वयम् । नहि कस्तूरिकामोद शपथेन निवार्यते ॥ ६ ॥ किमाढ्यरत्नगुरुत्वाभ्या चरमोऽपि गुणैर्गुरु । केतकीकुसुमे पश्य लघुत्वेऽपि गौरवम् ॥ ७ ॥ केतकीकुसुम भृङ्ग खण्ड्यमानोऽपि सेवते । दोषा किं नाम कुर्वन्ति गुणापहृतचेतस ॥ ८ ॥ शरीरस्य गुणाना च दूरमत्यन्तमन्तरम् । शरीर क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणा ॥ ९ ॥ गुणेष्वेव हि कर्तव्य प्रयत्न पुरुषे सदा । गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणै सम ॥ १० ॥ गुणै सर्वज्ञकल्पोऽपि सीदत्येको निराश्रय । अनर्घमपि माणिक्य हेमाश्रयमपेक्षते ॥ ११ ॥ गुणेषु क्रियता यत्न किमाटोपै प्रयोजनम् । विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गाव क्षीरविवर्जिता ॥ १२ ॥ गुणैर्गौरवमायाति न महत्यापि सपदा । पूर्णेन्दुर्न तथा वन्द्यो निष्कलङ्को यथा कृश ॥ १३ ॥ स्वय समुपानिस्तारादूर्णनाभ पतत्यध । तमेव सहरन्भूय पदमुच्चैर्विगाहते ॥ १४ ॥ गुणो दूषणता याति दूषण गुणता क्वचित् । तथा हि नम्रता दोष स्तनयो स्तब्धता गुण ॥ १५ ॥ गुणैरुत्तुङ्गता याति नोच्चैरासनसस्थित । प्रासादशिखरस्थोऽपि काक किं गरुडायते ॥ १६ ॥ अहो गुणानां प्रास्यर्थं यतन्ते बहुधा नरा । मुक्ता यदर्थं भग्नास्ता इतरेषां च का कथा ॥ १७ ॥ गुणेन स्पृहणीय स्यान्न रूपेण युतो जन । सौगन्ध्यवर्ज्य नादेय पुष्प कान्तमपि क्वचित् ॥ १८ ॥ प्रभुभि पूज्यते लोके कलैव न कुलीनता । कलावान्मान्यते मूर्ध्नि सत्सु देवेषु शम्भुना ॥ १९ ॥ गुणयुक्तोऽपि पूर्णोऽपि कुम्भ कूपे निमज्जति । तस्य भारसहो नास्ति गुणकग्राहको यदि ॥ २० ॥ अहो वैचित्र्यमेतस्य ससारस्य किमुच्यते । गुणोऽपि क्लेशहेतु स्याद्विश्वास्त कण्ठक दले ॥ २१ ॥ जात्युत्कृष्टस्य हि मणेर्नोचित शाणघर्षणम् । आदर्शे चित्रकारै किं लिख्यते प्रतिबिम्बितम् ॥ २२ ॥ गुणयुक्तोऽप्यधो याति रिक्त कूपे घटो यथा । निर्गुणोऽपि मृत पश्य जनै शिरसि धार्यते ॥ २३ ॥ गुणिनोऽपि हि सीदन्ति गुणग्राही न चेदिह । सगुण पूर्णकुम्भोऽपि कूप एव निमज्जति ॥ २४ ॥ गुणो गुणान्तरापेक्षी स्वरूपख्यातिहेतवे । स्वभावरम्य लावण्य तारुण्येन मनोहरम् ॥ २५ ॥ गुणै पूजा भव त्युसां नैकस्माज्जायते कुलात् । चूडारत्न शशी शम्भोर्यनसुवैश्वैवा हरे[13] ॥ २६ ॥ सर्वत्र गुणवानेव चकास्ति प्रथितो नर । मणिर्मूर्ध्नि गले बाह्वो पादपीठेऽपि शोभते ॥ २७ ॥

---

१ शुभ्रवस्त्रेण पिहिता पाली यस्या २ भिक्षापात्रम् ३ यर्हित जीमवीरि मामीवन् ४ परे कृत्वा यादृशा तदेव दुग्ध वेन दग्ध रिन ५ अनुरसरि ६ मात्सर्यवादि- ७ इज्यापण्यतारि ८ शीर्षादि- ९ भ्रमरा १० चन्द्रस्य, पक्षे,-विदुष ११ षोडशो भाग ; पक्षे,-चतुष्षष्टिकलानाम् यतमा १२ अधो मागे भियते, पक्षे,-तिरस्क्रियते १३ शिव, पक्षे,-संसार १४ कलङ्क, पक्षे,-दोष

१ गुणाकृष्टान्त करणस्य २ शिवतुल्य ३ पुरा प्रासादे ४ अमूल्यम् ५ आडम्बरै ६ राजभवनम् ७ मौक्तिकानि, पक्षे,- मोक्षमार्गा ८ रज्जुयुक्त पक्षे,-विनयादिगुणसहित ९ विष्णु, पक्षे,-निर्मम १० पूर्ण ११ रज्ज्वादि १२ भुज: १३ इन्द्रस्य

गुणानर्चन्ति जन्तूनां न जातिं केवलां क्वचित्। स्फाटिकं भाजनं भग्नं काकिण्यापि न गृह्यते ॥ २८ ॥ नहि जन्मनि ज्येष्ठत्वं ज्येष्ठत्वं गुण उच्यते। गुणाद्गुरुत्वमायाति दधि दुग्धं घृतं यथा ॥ २९ ॥ गुणवान्सुचिरस्थायी दैवेनापि न सह्यते। तिष्ठत्येका निशा चन्द्रः श्रीमान्संपूर्णमण्डलः ॥ ३० ॥ सर्वत्र गुणवान्देशे चकास्ति प्रथतेतराम्। मणिर्मूर्ध्नि गले बाहौ पादपीठेऽपि शोभते ॥ ३१ ॥ गुण आरूपणयोग्यो धनुष इवैकोऽपि लक्ष्यलाभाय। लूतातन्तुभिरिव किं गुणैर्निर्मर्दामहैर्बहुभिः ॥ ३२ ॥ अवसरे गुणवानपि हृदयादवतार्यते हारः। पश्य शलाकावसरे तृणेऽपि भूयः प्रसार्यते स्वकरः ॥ ३३ ॥ गुणवन्तः क्लिश्यन्ते प्रायेण भवन्ति निर्गुणाः सुखिनः। बन्धनमायान्ति शुका यथेष्टसंचारिणः काकाः ॥ ३४ ॥ गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः। अलिरेति वनात्कमलं न दर्दुरस्त्वेकवासोऽपि ॥ ३५ ॥ अवलम्बितविष्णुपदं कर्षितजनचक्षुरुल्लसति। पत्रमयोऽपि पदार्थः पतङ्गतामेति गुणयोगात् ॥ ३६ ॥ अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति। निखिलरसायनमहितो गन्धेनोग्रेण लशुन इव ॥ ३७ ॥ दोषमपि गुणवति जने दृष्ट्वा गुणरागिणो न खिद्यन्ते। प्रीत्यैव शशिनि पतितं पश्यति लोकः कलङ्कमपि ॥ ३८ ॥ अन्तर्गतैर्गुणैः किं द्वित्रा अपि यत्र साक्षिणो विरलाः। स गुणो गीतेर्यदसौ वनेचरं हरिणमपि हरति ॥ ३९ ॥ गुणा गुणज्ञेषु गुणीभवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः। सुस्वादुतोयाः प्रवहन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ४० ॥ गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किंचिदप्राप्यतमं गुणानाम्। गुणप्रकर्षादुडुपेन शंभोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥ ४१ ॥ निष्कलङ्ककल्यैकयापि यः संयुतः स खलु पूज्यते जनैः। भद्र पश्य जलजोऽपि धार्यते शंकरेण शिरसा निशाकरः ॥ ४२ ॥ वक्रोऽपि पङ्कजनितोऽपि दुरासदोऽपि व्यालाश्रितोऽपि विफलोऽपि सकण्टकोऽपि। गन्धेन बन्धुरसि केतकपुष्पजेन सर्वो गुणः खलु निहन्ति समस्तदोषान् ॥ ४३ ॥ न खनति खुरैः क्षोणीपृष्ठं न नर्दति सादरं प्रकृतिपुरुषं प्रेक्ष्याप्यग्रे न कुप्यति गोवरम्। वहति च धुरं धुर्यो धैर्यादनुद्धतकन्धरो जगति गुणिनः कार्यौदार्यात्परानतिशेरते ॥ ४४ ॥ गुणानामज्ञाता प्रचुरधनदातापि न मुदे मुदे विज्ञाता भवति मितदातापि गुणिनाम्। दृशौ भ्राम्या दत्ते न पुनरवधत्ते च चतुरो दृशः प्रान्तं दत्त्वा वशयति नितान्तं पुरवधूः ॥ ४५ ॥ उपादाता यावन्न भवति गुणानां गुणवतामसत्कल्पास्तावत्त्रिभुवनमहार्घा अपि गुणाः। अपि प्राग्दैत्यारेर्हृदयवसतेः कौस्तुभमणिः स किं नासीदब्धौ श्रुतिरपि न यस्य क्वचिदभूत् ॥ ४६ ॥ विवादप्रारम्भं प्रथयति परं दम्भमतुलं गुणानां गाम्भीर्ये तत्र भवति साक्षी कलकलः। पयःपूर्णः कुम्भो ध्वनति न तथा वातवलितो यथा रिक्तो भामाध्वनिमनिभृतं मुग्धति मुहुः ॥ ४७ ॥ कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्वापि गोरोमतः पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्। काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ॥ ४८ ॥

## उद्यमप्रशंसा

उद्योगः खलु कर्तव्यः फलं मार्जारवद्भवेत्। जन्मप्रभृति गौर्नास्ति पयः पिबति नित्यशः ॥ १ ॥ उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः। षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥ २ ॥ उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः। नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ ३ ॥ न दैवमिति संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः। अनुद्यमेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥ ४ ॥ निहाय पौरुषं यो हि दैवमेवावलम्बते। प्रासादसिंहवत्तस्य मूर्ध्नि तिष्ठन्ति वायसाः ॥ ५ ॥ पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते। तस्मात्पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ६ ॥ यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्। एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ७ ॥ यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति। एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः। सोद्योगं नरमायान्ति विवशाः सर्वसंपदः ॥ ९ ॥ दैवं पुरुषकारेण साध्यसिद्धिनिबन्धनम्। ''योऽतिक्रमितुमिच्छेत स लोके नावसीदति ॥ १० ॥ योजनानां सहस्रं तु शनैर्गच्छेत्पिपीलिका। अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥ ११ ॥ कामपि श्रियमासाद्य यस्तद्वृद्धौ न चेष्टते[12]। तस्यायतिषु न श्रेयो[14] बीजभोजिकुटुम्बवत्

१ विचारक्षम, पक्ष—पक्षस्थम् २ स्तुत्यं अस्याकर्षणलाभाय, पक्ष—वेधनलाभाय ३ विचारावसरे, पक्ष—आकर्षणसरे ४ कृशा प्राप्नुवन्ति ५ भ्रमर- ६ भेक ७ आकाशाश्रय ८ पतङ्गः खगः, पक्ष—पत्र (कागद) निर्मितं सूत्रनिबद्धं क्रीडार्थं गगने उड्डाप्यते 'पतङ्ग' इति भाषायां प्रसिद्धः- ९ पूजिताः १० चन्द्रेण ११ निर्लेपविषया १२ दुष्प्राप- १३ हस्तिनोऽपि १४ पङ्कजातोऽपि १५ सर्पाश्रितोऽपि-

१ पाषाणात् २ धेनुकेशेभ्य ३ कर्दमात् ४ रक्तकमलम् ५ नीलकमलम् ६ आश्रयन्ति ७ प्रासादे देवालयशिखरे वा पाषाणनिर्मितः सिंहस्तद्वत् ८ भूरः- ९ उद्यमेन १० साध्यसिद्धिप्रधीनं तदायत्तमित्यर्थः- ११ उल्लङ्घयितुम् १२ व्यापारं न करोति १३ उत्तरकालेषु भविष्यकाले इत्यर्थः १४ कल्याणम्

॥ १२ ॥ उद्योगिनं करालम्बं करोति कमलालया । अनुद्योगिकरालम्बं करोति कमलाग्रजा ॥ १३ ॥ काकतालीयवत्प्राप्तं दृष्ट्वापि निधिमग्रतः । न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते ॥ १४ ॥ आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान्रिपुः । नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ १५ ॥ संपदा सुस्थितंमन्यो भवति स्वल्पयापि यः । कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ १६ ॥ न लभन्ते विनोद्योगं जन्तवः संपदां पदम् । सुराः क्षीरोदविक्षोभमनुभूयामृतं पपुः ॥ १७ ॥ नात्युच्चशिखरो मेरुर्नातिनीचं रसातलम् । व्यवसायद्वितीयानां नाप्यपारो महोदधिः ॥ १८ ॥ पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म दैवमिति संप्रचक्षते । उद्यमेन तदुपार्जितं चिरादैवमुद्यमवशं न तत्कथम् ॥ १९ ॥ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति । दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥२०॥

## संहतिप्रशंसा

संहतिः श्रेयसी राजन्विगुणेष्वपि बन्धुषु । तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ १ ॥ अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका । तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ २ ॥ बहूनामल्पसाराणां समवायो दुरत्ययः । तृणैर्विधीयते रज्जुर्बध्यन्ते तेन दन्तिनः ॥ ३ ॥

## क्षमाप्रशंसा

क्षमाशस्त्रं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति । अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ १ ॥ नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः । गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥ २ ॥ क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न सिध्यति ॥ ३ ॥

## विनयप्रशंसा

तिष्ठतां तपसि पुण्यमासजन्संपदोऽनुगुणयन्सुखैषिणाम् । योगिनां परिणमन्विमुक्तये केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ॥ १ ॥

## सत्यप्रशंसा

सूनृतं सर्वशास्त्रार्थनिश्चितज्ञानशोभितम् । भूषणं सर्ववचसां लक्षेरं कुलयोषिताम् ॥ १ ॥ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्रादि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २ ॥ गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः । अलुब्धैर्दानशूरैश्च सप्तभिर्धार्यते मही ॥ ३ ॥

## असत्यनिन्दा

नासत्यवादिनः सख्यं न पुण्यं न यशो भुवि । दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्नतः ॥ १ ॥ असत्यमप्रत्ययमूलकारणं कुवासनासद्म समृद्धिवारणम् । विपन्निदानं परवञ्चनोर्जितं कृतापराधं कृतिभिर्विवर्जितम् ॥ २ ॥ यशो यस्माद्भस्मीभवति वनवह्नेरिव वनं निदानं दुःखानां यदवनिरुहाणामिव जलम् । न यत्र स्याच्छायातप इव तपःसंयमकथा कथंचित्तन्मिथ्यावचनमभिधत्ते न मतिमान् ॥ ३ ॥ जिह्वैकैव सतामुभे फणिवतां स्रष्टुश्चतस्रश्च तास्ताः सप्तैव विभावसोर्नियमिता षट्कार्तिकेयस्य च । पौलस्त्यस्य दशाननं फणिपतेर्जिह्वासहस्रद्वयं जिह्वालक्षशतैककोटिनियमो नो दुर्जनानां मुखे ॥ ४ ॥

## आत्मश्लाघानिन्दा

परैः प्रोक्ता गुणा यस्य निर्गुणोऽपि गुणी भवेत् । इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः ॥ १ ॥ न सुखं न च सौभाग्यं स्वयं स्वगुणवर्णने । यथैव च पुरंध्रीणां स्वहस्तकुचमर्दने ॥ २ ॥ स्वयं तथा न कर्तव्यं स्वगुणाख्यापनं पुनः । स्वगुणाख्यापनं युक्त्या परद्वारा प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥ न सौख्यसौभाग्यकरा गुणा नृणां स्वयं गृहीता सुदृशां कुचा इव । परैर्गृहीता द्वितयं वितन्वते न तेन गृह्णन्ति निजं गुणं बुधाः ॥ ४ ॥ निजगुणगरिमा सुखाकरः स्यात्स्वयमनुवर्णयतां सतां न तावत् । निजकरकमलेन कामिनीनां कुचकलशाकलनेन को विनोदः ॥ ५ ॥

## स्वभाववर्णनम्

सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः । अतीत्य हि गुणान्सर्वान्स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥ १ ॥ किं कुलेनो-

---

१ लक्ष्मीः २ अलक्ष्मीः ३ काकागमने सति तालपतनमिव काकतालीयं तद्वत् अविज्ञानम् अकस्मादिति यावत् ४ खिन्नो न भवति ५ पुरुषश्रेष्ठम् ६ कुत्सितपुरुषाः ७ संपादयन् ८ धान्यत्वक् ९ अङ्कुरजननक्षमा न भवन्तीति भावः १० रज्जुत्वम् ११ शान्ति १२ तपोनिष्ठानाम् १३ संपादयन् १४ अनुकूलयन् १५ संपद्यमानः १६ आचरणीय

१ प्रियम् २ मनोहरम् ३ भूषणम् ४ स्त्रियो कारणम् ५ कुवासना ६ दावाग्निः ७ आविर्भावम् ८ वृक्षाणाम् ९ वह्नि १० सर्पाणाम् ११ ब्रह्मा १२ अग्नेः १३ रावणस्य १४ शेषस्य १५ अतिक्रम्य

पदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् । भवति सुतरा स्फीता सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमा ॥ २ ॥ य स्वभावो हि यस्यास्ते स नित्य दुरतिक्रम । श्वा यदि क्रियते राजा तत्किं नाश्नात्युपानहम् ॥ ३ ॥ परोपदेशकुशला दृश्यन्ते बहवो जना । स्वभावमतिवर्तन्त सहस्रेष्वपि दुर्लभा ॥ ४ ॥ किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् । कृमय किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥ ५ ॥ सति शीले गुणा भान्ति पुसा शौर्यादयो यथा । यौवने सदलकारा शोभा बिभ्रति सुभ्रुव ॥ ६ ॥ अद्रोह सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च दान च शीलमेतद्विदुर्बुधा ॥ ७ ॥ वृत्त यत्नेन सरक्षेद्वित्तमायाति याति च । अक्षीणो वित्तत क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत ॥ ८ ॥ यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते । एव चलितवृत्तस्तु वृत्तशेष न रक्षति ॥ ९ ॥ न कुल वृत्तहीनाना प्रमाणमिति मे मति । अन्त्येष्वपि हि जाताना वृत्तमेव विशिष्यते ॥ १० ॥ अकुलीन कुलीनश्च मर्यादा यो न लङ्घयेत् । धर्मापेक्षी मृदुर्दान्तो न कुलीनशतैरर ॥ ११ ॥ शील रक्षतु मेधावी प्राप्तुमिच्छु सुखत्रयम् । प्रशसा वित्तलाभ च प्रेत्य स्वर्गे च मोदनम् ॥१२॥ विदेशेषु धन विद्या व्यसनेषु धन मति । परलोके धन धर्म शील सर्वत्र वै धनम् ॥ १३ ॥ रक्तत्व कमलाना सत्पुरुषाणा परोपकारित्वम् । असता च निर्दयत्व स्वभावसिद्ध त्रिषु नितयम् ॥ १४ ॥ वचो हि सत्य परम विभूषण यथाङ्गनाया कृशता कटौ तथा । द्विजस्य विद्यैव पुनस्तथा क्षमा शील हि सर्वस्य नरस्य भूषणम् ॥ १५ ॥ न धर्मशास्त्र पठतीति कारण न चापि वेदाध्ययन दुरात्मन । स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुर गवा पय ॥ १६ ॥ निम्बोजत वक्ष्यति को जलाना विचित्रभाव मृगपक्षिणा च । माधुर्यमिक्षौ कटुता च निम्बे स्वभावत सर्वमिद हि सिद्धम् ॥ १७ ॥ वर विन्ध्याटव्यामनशनतृषार्तस्य मरण वर सर्पाकीर्णे तृणपिहितकूपे निपतनम् । वर गर्तावर्ते गहनजलमध्ये विलयन न शीलाद्विभ्रशो भवतु कुलजस्य श्रुतवत ॥ १८ ॥ वह्निस्तस्य जलायते जलनिधि कुल्यायते तत्क्षणान्मेर स्वल्पशिलायते मृगपति सद्य कुरङ्गायते । व्यालो माल्यगुणायते विषरस पीयूषवर्षायते यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतम शील समुन्मीलति ॥ १९ ॥ ऐश्वर्यस्य विभूषण सुजनता शौर्यस्य वाक्सयमो ज्ञानस्योपशम श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्यय । अक्रोधस्तपस क्षमा बलवता धर्मस्य निर्व्याजता सर्वेषामपि सर्वकारणमिद शील पर भूषणम् ॥ २० ॥ काक पद्मवने रतिं न कुरुते हसो न कूपोदके मूर्ख पण्डितसगमे न रमते दासो न सिंहासने । कुस्त्री सज्जनसगमे न रमते नीच जन सेवते या यस्य प्रकृति स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ २१ ॥ व्याघ्र सेवति कानन सुगहन सिंहो गुहा सेवते हस सेवति पद्मिनीं कुसुमिता गृध्र श्मशानस्थलीम् । साधु सेवति साधुमेव सतत नीचोऽपि नीच जन या यस्य प्रकृति स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ २२ ॥ पाण्डित्यस्य विभूषण मधुरता शौर्यस्य वाक्सयमो ज्ञानस्योपशम श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्यय । अक्रोधस्तपस क्षमा प्रभवतो धर्मस्य निर्व्याजता सर्वस्यास्य पुनस्तथैव जगत शील पर भूषणम् ॥ २३ ॥

१ अन्त्यजस्य वंशे २ नीचोद्यम् ३ दीर्घनयनम् ४ कृमिसदृशि दिवाकरि ५ गर्ते ६ मार्ग ७ अमृतम् ८ निकुम्भे ९ मोक्षस्य १० वाक्नियमनम् ११ शान्ति

---

## वाग्वर्णनम्

तास्तु वाच सभायोग्या याश्चित्ताकर्षणक्षमा । स्वेषा परेषा विदुषा द्विषामविदुषामपि ॥ १ ॥ गीतान्धेस्तु पर पार नोपैर्योय सरस्वती । अतो निमज्जनभयात्तुम्बीं वहति वक्षसि ॥ २ ॥ प्रसन्ना कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणा । भवति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रिय ॥ ३ ॥ वर्णे कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव । अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥ ४ ॥ वह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते । अनुज्झितार्थसबन्ध प्रबन्धो दुरुदाहर ॥ ५ ॥ मदीयमीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् । प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रा वाच पटीमिव ॥ ६ ॥ सर्वालकारयुक्तापि न श्लिष्टा वनितेव सा । वाणी मनोजातसुख प्रौढाना न तनोति हि ॥ ७ ॥ या कर्षति निजयोगादन्तर्गतजीवनानि

१ निष्फलत्वम् २ ह्रस्वभाव ३ गानसमुद्रस्य ४ गायनसमुद्रपरपारं न प्राप ५ इक्ष्वाकुफलम् जलतरणार्थं तुम्ब्या सह लोका कुर्वन्तीति प्रसिद्धम् ६ प्रसन्नवदना, पक्षे,-उद्यानार्थी ७ कान्त्या शोभया मनोहारिण्य, पक्षे,-भाषणगुणेन मनोहारिण्य ८ आलिङ्गनम्; पक्षे,-श्लेष ९ परिमिते १० निषादादिभि ११ स्वभविभागानुसारेण १२ यथेष्टम् १३ प्रसंगनम् १४ दुर्वच १५ अनिष्टकुमारागताम्; पक्षे-बहुमताम् १६ अर्धगुर्वीम्, पक्षे,-सान्द्राम्; कदलीदलवस्त्रामित्यर्थ १७ श्लेषादिभि ; पक्षे,-तन्तुभि १८ रचिताम्; पक्षे-निर्मिताम् १९ शब्दादिविचित्राम्; पक्षे,-विचित्ररूपाम् २० कटीतिरः २१ उपमादिभि पक्षे-कङ्कणादिभि २२ श्लेषरहिता, पक्षे-आलिङ्गनरहिता २३ मन प्रति प्राप्त माधुर्य तत्; पक्षे,-कामहर्षम् २४ चतुराणाम्; पक्षे,-मकर्षेण निविष्टवयस्कानाम् २५ हृद्गतानि जीवनानि, पक्षे,-उदकानि

सरसानाम् । वाणी सैव गुणवती घटीव यद्वा वैधूटीव ॥ ८ ॥ रतरीतिवीतयमना प्रियेव शुद्धापि वाङ्मुदे सरसा । अरसा सालङ्कृतिरपि न रोचते शालभञ्जीव ॥ ९ ॥ सुखयतितरां न रञ्जति परिचयलेश गणाङ्गनेव श्री । कुलकामिनीव नोज्झति वाग्देवी जन्मजन्मापि ॥ १० ॥ वाङ्माधुर्यान्नान्यदस्ति प्रियत्वं वाक्पारुष्याच्चोपकारोऽपि नेष्ट । किं तद्द्रव्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्दभस्यापराध ॥ ११ ॥ कामां दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति । ता चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीरा सूनृतां वाचमाहु ॥ १२ ॥ विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुति प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् । प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणा प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥ १३ ॥ केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजा । वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १४ ॥ अस्त्यद्यापि चतुःसमुद्रपरिखापर्यन्तमुर्वीतलं वर्तन्तेऽपि च तत्र तत्र रसिका गोष्ठीषु सक्ता नृपा । एकस्तत्र निरादरो भवति चेदन्यो भवेत्सादरो वाग्देवी वदनाम्बुजे वसति चेत्को नाम दीनो जन ॥ १५ ॥ ये सूक्तीन्दुकलाकलङ्कजनका ये गाढगर्वज्वरा ये वा केवलतर्ककर्कशधिय साक्षाच्च ये श्रोत्रिया । ये वा द्वेषमषीमलीमसधियस्तान्प्राज्ञगोष्ठीष्वपेढप्रावृडनमहान्परिहरन्वाचां प्रसारं कुरु ॥ १६ ॥ तथ्यं पथ्यं सहेतु प्रियमितमृदुलं सारवद्दैन्यहीनं साभिप्रायं द्रुपदं सविनयमशठं चित्रमल्पाक्षरं च बह्वर्थं कोपशून्यं स्मितयुतमथनद्दाक्षिण्यसंदेहहीनं वाक्यं ब्रूयाद्रसज्ञ परिषदि समये सप्रमेयाप्रमत्तम् ॥ १७ ॥

---

## वाग्मिप्रशंसा

विरोधिवचसो मूकान्वागीशानपि कुर्वते । जडानप्यनुलोमार्थान्प्रवाच कृतिना गिर ॥ १ ॥ तीक्ष्णा नारुंतुदा बुद्धि कर्म शान्तं प्रतापवत् । नोपतापि मन सोष्म वागेका वाग्मिन सत ॥ २ ॥ प्रसादरम्यमोजस्वि गरीयो लाघवान्वितम् । साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम् ॥ ३ ॥ न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे । अप्रकम्प्यतयान्येषामाम्नायवचनोपमम् ॥ ४ ॥ अलङ्घ्यत्वाज्जनैरन्यै क्षुभितोदन्वदूर्जितम् । औदार्यादर्थसंपत्ते शान्तं चित्तमृषेरिव ॥ ५ ॥ इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् । व्याकुर्यात्कं प्रियं वाक्यं यो वक्ता नेदृगाशय ॥ ६ ॥ श्रुतिसिद्धान्तशूरस्स तद्विरुद्धाभिरर्थत । वल्गितं वाग्मिनस्तस्य कृतिन किं न शोभते ॥ ७ ॥ अल्पाक्षररमणीयं य कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी । बहुवचनमल्पसारं य कथयति विप्रलापी स ॥ ८ ॥ शुद्धकाञ्चनरचितापि लालिता जिह्वया यदि न योजिता भवेत् । किं तया वरणमस्ति घण्टया जिह्वया जनिमता हि पूज्यया ॥ ९ भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चिता मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये । नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा गम्भीरमर्थं कतिचित्प्रकाशताम् ॥ १० ॥ स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसंपदं विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चित । इति स्थिताया प्रतिपूरुषं रुचौ सुदुर्लभा सर्वमनोरमा गिर ॥ ११ ॥ पिकस्तावत्कृष्ण परभृतया पश्यति दृशा परापत्यद्वेषी स्वसुतमपि नो पालयति य । तथाप्येषोऽभीष्ट सकलजगतां वल्लभतमो न दोषा गण्यन्ते खलु मधुरवाचां क्वचिदपि ॥ १२ ॥ आम्राधेप कषायमङ्कुरमुरुप्रेमानुबद्धाशयो माकन्दस्य यशांसि कोकिलयुवा निर्माति दिग्भित्तिषु । माध्वीकानि निपीय तस्य मधुपास्तन्नैव गुञ्जन्त्यमी को

---

१ रसिकानाम्, पक्षे,-कूपादीनाम् २ प्रागल्भ्यादिगुणयुक्ता, पक्षे,-रज्जुयुक्ता ३ स्त्रीव ४ अनुप्रासोपमाद्यलङ्काररहितापि ५ शृङ्गारादिमती पक्षे,-शृङ्गाररसवती ६ [illegible] ७ अलङ्कृतियुतापि, पक्षे,-कटककुण्डलयुतापि ८ काष्ठपुत्तलीव ९ वेश्येव १० मनोरथान् ११ प्रपूरयति १२ सत्याम् १३ विविक्ता संयोगादिनाश्लिष्टा, स्फुटोच्चरिता वर्णा अक्षराण्येवाभरणानि यस्या सा, पक्षे,-विविक्तानि शुद्धानि वर्णो रूपमाभरणानि च यस्या सा १४ सुखा श्रुति श्रवणं यस्या सा श्राव्येत्यर्थ, पक्षे,-सुखं [illegible] श्रुतिबोधकं [illegible] यस्या सा, सुगमेत्यर्थ १५ प्रसन्नानि वाचकानि गम्भीराण्यर्थगर्भाणि च पदानि सुप्तिङन्तानि यस्या सा, पक्षे,-प्रसन्ना निर्मला गम्भीरा [illegible] चरणा १६ बाहुभूषणानि १७ चन्द्रवदुज्ज्वला १८ सुगन्धद्रव्यादिना संस्कृता १९ केशा २० सम्यगलङ्करोति २१ सरस्वती २२ वदने २३ अनुकूलवादिन-

१ प्रगल्भवाच २ कुशलानाम्, ३ अभिमानोष्मम् ४ प्रसादप्रसिद्धार्थपदत्वं तेन रम्यम् ५ समासभूयिष्ठम् ६ अर्थभूयस्त्वपरिगतम् न तु शब्दाडम्बरमात्रमित्यर्थ ७ विस्तरदोषरहितम् ८ आकाङ्क्षावत्त्वरूपस्वारस्याकरं न तु दशदाडिमादिवाक्यवन्निराकाङ्क्षितमित्यर्थ ९ अध्याहारदोषरहितम् १० सर्वार्थप्रतिपादकम् न तु मात्रस्वेष्टार्थमित्यर्थ ११ असंकीर्णार्थम् १२ न्यायेन युक्त्या निश्चितार्थत्वात् १३ स्वतन्त्रमिव १४ शास्त्रे १५ अनुमानादिभिरबाध्यत्वादमलत्वान्नयता १६ वेदवाक्यतुल्यमित्यर्थ-१७ अनुल्लङ्घनीयत्वात् १८ उद्वेलाम्भोधिगम्भीरम् १९ अपाम्भीरत्वात्, पक्षे,-वाग्मित्वात् २० प्रयोजनसंपत्ते, पक्षे-अर्थिनाम्भिग्रहे- २१ लब्धे प्राप्ते अवसरसाधने कल्याणे येन तत् २२ व्याहरेत् २३ पदान्तरस्थपदस्य विरोध वैरम् २४ प्रति वक्तु २५ चपलजिह्व २६ बद्धम् न किञ्चिदर्थमन्तरीति भाव २७ सम्यगुपपन्ना नैपुण्यपना- २८ विद्युतम् २९ वचोऽभिप्रायोऽथ- ३० परार्थ ३१ संभाषिण्योऽन्य ३२ निगूढम् ३३ अर्थगौरविम् ३४ सामस्यम् ३५ कोकिल ३६ कोकिल ३७ आरसपा

भूतामसता सता च वचसा वर्त्मातिग चेष्टितम् ॥ १३ ॥ श्रोतृं मूकयति पुनन्स्थिरतम कुर्वन्नमीषा मनो निर्वाप्य परवाप्यकृत्तरहशामेकाश्रयो नायदक् । यस्त्यक्ताङ्गविकम्पन प्रचल्यन्नित्य सता मस्तक क्षीर श्रोतृषु सुरयमात्मनि गुण धत्ते स वक्तोत्तम ॥ १४ ॥ तद्वक्ता सदसि ब्रवीतु वचन यच्छृण्वता चेतस प्रोल्लास रसपूरण श्रवणयो रक्षणोर्विकासश्रियम् । क्षुन्निद्राश्रमदु खकालगतिहृल्लोकार्यान्तरप्रस्मृतिं प्रोत्कण्ठामनिश श्रुतौ वितनुते शोक निरा मादपि ॥ १५ ॥

---

## मौनगुणाः

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिका । बकास्तत्र न बध्यन्ते मौन सर्वार्थसाधनम् ॥ १ ॥ रूपवाश्चापि मूर्खोऽपि गत्वा च विपुला समाम् । सरक्षेच्च स्विका जिह्वा भार्या दुश्चारिणीं यथा ॥ २ ॥ स्वायत्तमेकान्तगुण विधात्रा विनिर्मित छादनमज्ञताया । विशेषत सर्वविदा समाजे विभूषण मौनमपण्डितानाम् ॥ ३ ॥ कोलाहले काककुलस्य जाते विराजते कोकिलकूजित किम् । परस्पर सवदता खलाना मौन विधेय सतत सुधीभि ॥ ४ ॥

---

## स्थानमाहात्म्यम्

नक्र स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति । स एव प्रच्युत स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ १ ॥ किंचिदाश्रयस योगाद्धत्ते शोभामसाध्वपि । कान्ताविलोचने न्यस्त मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ २ ॥ कुस्थानस्य प्रवेशेन गुणवानपि पीड्यते । वैश्वानरोऽपि लोहस्थ कारुकैरभिहन्यते ॥ ३ ॥ पद्मस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ । पद्मच्युतस्य तस्यैव क्लेदाहकरावुभौ ॥ ४ ॥ राजा कुलवधूर्विप्रा मन्त्रिणश्च पयोधरा । स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ता केशा नखा नरा ॥ ५ ॥ स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ता केशा नखा नरा । इति विज्ञाय मतिमान्स्वस्थान न परित्यजेत् ॥ ६ ॥ पात्रविशेषे न्यस्त गुणान्तर व्रजति शिल्पमाधातु । जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलता पयोदस्य ॥ ७ ॥ अतिमानमाम्रस्य पुष्यति मानो परिमहादनर्थ । अभिगच्छति महिमान चन्द्रोऽपि गिरीशपरिगृहीत ॥ ८ ॥ प्रायो यत्किंचिदपि

प्राप्नोत्युत्कर्षमाश्रयान्महत । मत्तेभकुम्भतटगतमेति शङ्का रता भस्म ॥ ९ ॥ अश्व शस्त्र शास्त्र वीणा वाणी नरश्च नारी च । पुरुषविशेष प्राप्ता भवन्ति योग्या अयोग्याश्च ॥ १० ॥ आश्रयवशेन सतत गुरुता लघुता च जायते जन्तो । विन्ध्ये विन्ध्यसमाना करिणो बत दर्पणे लघव ॥ ११ ॥ जानामि नागेन्द्र तव प्रभाव कण्ठे स्थितो गर्जसि शंकरस्य । स्थान प्रधान न बल प्रधान स्थाने स्थित कापुरुषोऽपि शूर ॥ १२ ॥ उभौ श्वेतौ पक्षौ चरति गगनेऽवारितगति सदा मीन भुङ्क्ते वसति सकल स्थाणुशिरसि । बके चान्द्र सर्वा गुणसमुदय किंचिदधिको गुणा स्थाने मान्या नरवर न तु स्थानरहिता ॥ १३ ॥ सिंहक्षुण्णकरीन्द्रकुम्भगलित रक्ताक्तमुक्ताफल कान्तारे बदरीधिया द्रुतमगाद्भिल्लस्य पत्नी मुदा । पाणिभ्यामवगृह्य शुक्रकठिन तद्वीक्ष्य दूरे जहावस्थाने पततामतीव महतामेतादृशी स्याद्गति ॥ १४ ॥

---

## सत्सगतिप्रशसा

महानुभावससर्ग कस्य नोन्नतिकारक । रथ्याम्बु जाह्नवीसङ्गात्त्रिदशैरपि वन्द्यते ॥ १ ॥ महाजनस्य ससर्ग कस्य नोन्नतिकारक । पद्मपत्रस्थित वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ २ ॥ महानुभावससर्ग कस्य नोन्नतिकारक । हरिहस्तगत शङ्ख पवित्र प्रथितो भुवि ॥ ३ ॥ मलयाचलगन्धेन त्विन्धन चन्दनायते । तथा सज्जनसङ्गेन दुर्जन सज्जनायते ॥ ४ ॥ वीणावशाश्रया तुम्बी चुम्बत्युच्चै कुचौ स्त्रिय । पिबत्यनार्यसयोगाद्रक्त नक्तचरी यथा ॥ ५ ॥ चन्दन शीतल लोके चन्दनादपि चन्द्रमा । चन्द्रचन्दनयोर्मध्ये शीतला साधुसगति ॥ ६ ॥ साधूना दर्शन पुण्य तीर्थभूता हि साधव । कालेन फलते तीर्थं सद्य साधुसमागम ॥ ७ ॥ करोति निर्मलाधारस्तुच्छस्यापि महार्घताम् । अम्बुनो बिन्दुरल्पोऽपि शुक्तौ मुक्ताफल भवेत् ॥ ८ ॥ हीयते हि मतिस्तात हीनै सह समागमात् । समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ९ ॥ मन्दोऽप्यमन्दतामेति ससर्गेण विपश्चित । पङ्कच्छिद फलस्येव निकषेणाविल पय ॥ १० ॥ कीटोऽपि सुमन सङ्गादारोहति सता शिर । अश्मापि याति देवत्व महद्भि सुप्रतिष्ठित ॥ ११ ॥ काच काञ्चन ससर्गाद्धत्ते मारकतीर्द्युती । तथा सत्संनिधानेन मूर्खो

१ मूक करोति २ श्रवणम्, तटस्थिति यावत् ३ प्रकर्षेणो [illegible] विनाशम् ४ रसानां श्रृङ्गारादीनां पूरणम् ५ अन्यकार्यविस्मृतिम् ६ लकारादीनाम् ७ विधानम् ८ मूर्खतायाः ९ सभायाम् १० [illegible] ११ भावेन १२ लोहकारै- १३ [illegible] स्थानम्, [illegible] १४ क्लेदनम् १५ मौक्तिकत्वम् १६ मेघस्य

१ विन्ध्यपर्वते २ मत्स्यान् पक्षे-मीनराशिम् ३ तदशेषगुण ; पक्षे-शिव ४ दूरे, ५ आश्रय ६ महामूल्यत्वम् ७ कर्दमफलस्येव ८ कलुषम् ९ उदकम् १० पाषाण ११ मरकतसंबन्धिनी

याति प्रवीणताम् ॥ १२ ॥ यथोदयगिरौ द्रव्यं[1] सन्निकर्षेण दीप्यते। तथा सत्सन्निधानेन हीनवर्णोऽपि[2] दीप्यते ॥ १३ ॥ *मुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः । कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः* ॥ १४ ॥ यदि सत्सङ्गनिरतो भविष्यसि भविष्यसि । अथ दुर्जनसंसर्गे पतिष्यसि पतिष्यसि ॥ १५ ॥ अल्पानापि धनं दानं सत्रिता यान्ति सम्पदम् । महाह्रदसमीपस्थं पश्य नीलं वनस्पतिम् ॥ १६ ॥ सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्यक्तुं न शक्यते । स सद्भिः सह कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥ १७ ॥ क्षुद्रोऽपि तनुते तात तेजस्तेजस्विसङ्गतः । अर्कसंपर्कतः पश्य दर्पणे दहनद्युतिम् ॥ १८ ॥ बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ १९ ॥ सज्जनसङ्गो मा भूद्यदि सङ्गो मास्तु तत्पुनः स्नेहः । स्नेहो यदि मा विरहो यदि विरहो मास्तु जीवितस्याशा ॥ २० ॥ वशमायो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः । नहि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥ २१ ॥ गुरुरपि लघूपनीतो न निमज्जति नियतमाशये निहितः । वानरकरोपनीतः शैलो मकरालयस्येव ॥ २२ ॥ गवाशनानां स शृणोति वाक्यमहं हि राजन्वचनं मुनीनाम् । न चास्य दोषो न च मद्गुणो वा संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥ २३ ॥ कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते सा कामधुक्कामितमेव दोग्धि । चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते ॥ २४ ॥ असज्जनः सज्जनसङ्गिसङ्गात्करोति दुःसाध्यमपीह साध्यम् । पुष्पाश्रयाच्छंभुशिरोऽधिरूढा पिपीलिका चुम्बति चन्द्रबिम्बम् ॥ २५ ॥ शाखोटकैश्चन्दनसंगतोऽपि वक्षोजयोः क्रीडितमायताक्ष्याः । पयोऽपि मद्यं श्वपचे हि मन्यते संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥ २६ ॥ सत्सङ्गाद्भवति हि साधुता खलानां साधूनां नहि खलसंगमात्खलत्वम् । आमोदं कुसुमभवं मृदेव धत्ते मृद्गन्धं नहि कुसुमानि धारयन्ति ॥ २७ ॥ किं वापरेण बहुना परिजल्पितेन संसर्ग एव महतां महसे फलाय । अम्भोनिधेस्तटरुहास्तरवोऽपि येन वेलाजलोच्छलितरत्नकृतालवालाः ॥ २८ ॥ जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति । चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ २९ ॥ दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति । भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥ ३० ॥ *कान्तारभूमिरुहमौलिनिवासशीलाः प्रायः पलायनपरा जनवीक्षणेन । कूजन्ति तेऽपि हि शुकाः खलु रामनाम सङ्गः स्वभावपरिवर्तनिधौ निदानम्* ॥ ३१ ॥ एके केचिदतिकरगताः पात्रसंज्ञां लभन्ते गायन्त्यन्ये सरसमधुरं वीणया संप्रयुक्ताः । एके तेषां सहजगतिवशाद्दुस्तरं तारयन्ति केचित्तेषां ज्वलितहृदया रक्तमेवापिबन्ति ॥ ३२ ॥ संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते । स्वात्यां सागरशुक्तिसंपुटगतं तज्जायते मौक्तिकं प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥ ३३ ॥ गङ्गेवाघविनाशिनी जनमनःसंतोषसच्चन्द्रिका तीक्ष्णांशोरपि सत्प्रभेव जगदज्ञानान्धकारापहा । छायेवाखिलतापनाशनकरी सर्वेष्टदात्री कामदा पुण्यैरेव हि लभ्यते सुकृतिभिः सत्संगतिर्दुर्लभा ॥ ३४ ॥ कीर्तिर्नृत्यति नर्तकीव भुवने विद्योतते साधुता ज्योत्स्नेव प्रतिभा सभासु सरसा गङ्गेव संमीलति । चित्तं रञ्जयति प्रियेव सततं संपत्प्रसादोचिता संगत्या न भवत्सतां किल भवेत्किं किं न लोकोत्तरम् ॥ ३५ ॥ बुद्धिं वर्धयति श्रियं वितनुते वैदग्ध्यमासूत्रयति श्रेयः पल्लवयत्यघानि दलयत्युन्मीलयत्युन्नतिम् । विज्ञानं परिशोधयत्युपचिनोत्युच्चैः कलाकौशलं किं किं नारभते हरत्रिव यथाज्जयेः सतां संगतम् ॥ ३६ ॥

1. उदयपर्वते 2. सूर्यसंनिधानेन 3. प्रकाशितो भवति 4. भवतरणे, पक्षे,-मध्ये 5. यवनानाम्, यवनगृहस्थितं सहोदरं पुरमुद्दिश्य मुनिगृहस्थितस्य शुकस्योक्तिरियम् 6. कल्पवृक्षः 7. कामधेनुः 8. मुग्धम् 9. भावयन् 10. ददाति 11. निराकरोति 12. विस्तारयति

---

## असत्संगतिनिन्दा

अहो दुर्जनसंसर्गान्मानहानिः पदे पदे । पावको लोहसङ्गेन मुद्गरैरभिहन्यते ॥ १ ॥ अन्तर्मलिनसंसर्गाच्छुद्धतापि दुष्यति । यद्वत्सुसंनिकर्षेण वर्णोऽभूत्त्रुटिगास्य ॥ २ ॥ दुष्टता दुष्टसंसर्गाद्दुष्टमपि गच्छति । सुराबिन्दुनिपातेन पञ्चगव्यघटी यथा ॥ ३ ॥ अशुरप्यसतां सङ्गः सद्गुणं हन्ति विस्तृतम् । गुणरूपान्तरं याति तक्रयोगाद्यथा पयः ॥ ४ ॥ दुर्वृत्तः क्रियते धूर्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये । किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत् ॥ ५ ॥ आनन्दमृगदावाग्निः शीलशाखिमदद्विपः । ज्ञानदीपमहावायुरयं खलसमागमः ॥ ६ ॥ असत्सङ्गाद्गुणोऽपि विषयासक्तमानसः । अकस्मात्प्रयाति गीतरक्तो यथा मृगः ॥ ७ ॥ आहत्य

1. सुवीच्यर्थे-2. लोहे 3. आनन्द एव मृगस्तस्य दावाग्निरिव दाहकत्वात् 4. शीलमेव शाखा वृक्षस्तस्य मर्दनेन इव उन्मूलकत्वात् 5. ज्ञानमेव दीपस्तस्य महावात इव, निर्वापकत्वात्

रक्ष्यमाणापि यत्नेनान्तविरागिणी । असन्मैत्री च वेश्या च श्रीश्च कस्य कदा स्थिरा ॥ ८ ॥ पानीयमात्रोपकृते दहति गुणं स्नेहमाशु नाशयति । अमले मलं नियच्छति दीपज्वालेव खलमैत्री ॥ ९ ॥ दुर्जनजनसंसर्गात्सज्जनपुरुषोऽन्न दोषमायाति । रावणकृतापराधाज्जलधेरपि बन्धनं प्राप्तम् ॥ १० ॥ संगतिं स्वविपरीतगुणैरलं मा कृथाः खलु सखे समयेऽस्मिन् । पश्य पूर्वमपि कृष्णरूपतामर्जुनोऽपि समवाप निश्चितम् ॥ ११ ॥ दुर्वृत्तसंगतिरनर्थपरम्पराया हेतुः सतां भवति किं वचनीयमत्र । लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं प्राप्नोति बन्धनमसौ किल सिन्धुराजः ॥ १२ ॥ हंसोऽध्वग श्रममपोहयितुं दिनान्ते कारण्डवाकवककोककुलं प्रविष्टः । मूकोऽयमित्युपहसन्ति लुनन्ति पक्षान्नीचाश्रयो हि महतामपमानहेतुः ॥ १३ ॥

## स्नेहवचनम्

सखि साहजिकं प्रेम दूरादपि विराजते । चकोरीनयनद्वन्द्वमानन्दयति चन्द्रमाः ॥ १ ॥ क्वेन्दोर्मण्डलमम्बुधिः क्व च रविः पद्माकरः क्व स्थितः क्वाभ्रा सन्ति मयूरपङ्क्तिरमला क्वालिः क्व वा मालती । हंसानां च कुलं क्व दूरविषये क्वास्ते सरो मानसं यो यस्याभिमतः स तस्य निकटे दूरेऽपि सन्वल्लभः ॥ २ ॥

## सुमित्रप्रशंसा

कराविव शरीरस्य नेत्रयोरिव पक्ष्मणी । अविचार्य प्रियं कुर्यात्तन्मित्रं मित्रमुच्यते ॥ १ ॥ यस्य मित्रेण संभाषा यस्य मित्रेण संस्थितिः । मित्रेण सह यो भुङ्क्ते ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥ २ ॥ शुचित्वं त्यागिता शौर्यं सामान्यं सुखदुःखयोः । दाक्षिण्यं चानुरक्तिश्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ ३ ॥ अन्यथैव हि सौहार्दं भवेत्स्वच्छान्तरात्मनः । प्रवर्ततेऽन्यथा वाणी शाठ्योपहतचेतसः ॥ ४ ॥ उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ५ ॥ स बन्धुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणे क्षमः । न तु भीतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः ॥ ६ ॥ औरसं कृतसंबन्धं तथा वंशक्रमागतम् । रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥ ७ ॥ याचते कार्यकाले यः स किं भृत्यः स किं सुहृत् । अकार्यकार्यकर्ता यस्त्वनादिष्टोऽप्यसौ सुहृत् ॥ ८ ॥ तदेवास्य परं मित्रं यत्र संक्रामति द्वयम् । दृष्टे सुखं च दुःखं च प्रतिच्छायेव दर्पणे ॥ ९ ॥ व्याधितस्यार्थहीनस्य देशान्तरगतस्य च । नरस्य शोकदग्धस्य सुहृद्दर्शनमौषधम् ॥ १० ॥ दर्शने स्पर्शने वापि श्रवणे भाषणेऽपि वा । यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स स्नेह इति कथ्यते ॥ ११ ॥ स्वाभाविकं तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते । तदकृत्रिमसौहार्दमापत्स्वपि न मुञ्चति ॥ १२ ॥ न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मनि । विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे स्वभावजे ॥ १३ ॥ शोकारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् । केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ १४ ॥ उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् । विभावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ १५ ॥ नहि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् । कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते ॥ १६ ॥ प्राणैरपि हिता वृत्तिरद्रोहो व्याजवर्जनम् । आत्मनीव प्रियाधानमेतन्मैत्रीमहाव्रतम् ॥ १७ ॥ पापान्निवारयति योजयते हिताय गुह्यानि गूहति गुणान्प्रकटीकरोति । आपद्गतं च न जहाति ददाति काले सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १८ ॥ मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तद्दुर्लभम् । ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुलास्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकषग्रावा तु तेषां विपत् ॥ १९ ॥ क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः । गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापदं युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥ २० ॥

## कुमित्रनिन्दा

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् । वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ १ ॥ रहस्यभेदो याच्ञा च नैष्ठुर्यं चलचित्तता । क्रोधो निःसत्यता द्यूतमेतन्मित्रस्य दूषणम् ॥ २ ॥

## संसारः

संसार तव निस्सारपदवी न दवीयसी । अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरेक्षणाः ॥ १ ॥ संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे । काव्यामृतरसास्वादः आलापः सज्जनैः

१ अयोगवम् २ सूत्रम्; पक्षे,-विनयादि- ३ तैलम्; पक्षे,-प्रीति- ४ मलिनम्; पक्षे,-दोषम् ५ मध्यगपाण्डव; पक्षे,-गुडपत्ने ६ मिश्रो भक्षणम् ७ तमालसुन्दर ८ मित्रैरविचारम ९ दानशीलत्वम् १० गन्तव्यम् मार्ग गमने पक्षे; सन्तत्वनिकषे ११ दारत्वम् १२ प्रीतिः

१ अस्पष्टमित्रता २ दातु ३ विषाद ४ सुहृदनुग्रह प्रगाढत्वम् ५ प्रीतेः रसायनमिव रसायनम् प्रीतिवर्धकमित्यर्थः ६ अग्नौ ७ मित्रविपत्तिम् ८ गुह्यप्रकाशनम् ९ प्रार्थनम् १० असत्य ११ अतिदूरा १२ मध्ये

सह ॥ २ ॥ दु खाङ्गारकतीव्र ससारोऽय महानसो गहन । इह विषयामृतलालस मानसमार्जार मा निपत ॥ ३ ॥ अयमविचारितचारतया ससारो भाति रमणीय । अत्र पुन परमार्थदृशा न किमपि सारमणीय ॥ ४ ॥ क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्तकलह क्वचिद्वीणावाद क्वचिदपि च हाहेति रुदितम् । क्वचिद्रम्या रामा क्वचिदपि जराजर्जरतनुर्न जाने ससार किममृतमय किं विषमय ॥ ५ ॥ कृच्छ्रेणा मेध्यमध्ये नियमिततनुभि स्थीयते गर्भगर्ते कान्ताविश्लेषदु खव्यतिकरविषमे यौवने विप्रयोग । नारीणामप्यवज्ञा विलसति नियत वृद्धभावोऽप्यसाधु ससारे रे मनुष्या वदत यदि सुख स्तोकमप्यस्ति किंचित् ॥ ६ ॥

---

## गृहस्थाश्रमप्रशंसा

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रिय । श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ १ ॥ यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो विनयधीगुणोपेत । तनये तनयोत्पत्ति सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥ २ ॥ सविप्रपादोदककर्दमानि सवेदशास्त्रध्वनिगर्जितानि । स्वाहास्वधाकारनिरन्तराणि स्वानन्दतुल्यानि गृहाणि तानि ॥ ३ ॥ सानन्द सदन सुताश्च सुधिय कान्ता न दुर्भाषिणी सन्मित्र सुधन स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापरा सेवका । आतिथ्य शिवपूजन प्रतिदिन मृष्टान्नपान गृहे साधो सङ्गमुपासते हि सतत धन्यो गृहस्थाश्रम ॥ ४ ॥ मानुष्य वरवशजन्म विभवो दीर्घायुरारोग्यता सन्मित्र सुसुत सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे । विद्वत्त्व सुजनत्वमिन्द्रियजय सत्पात्रदाने रतिस्ते पुण्येन विना त्रयोदश गुणा ससारिणा दुर्लभा ॥ ५ ॥ यशो विश्वोत्तसो जनुरनुपहत शान्तिमौनलकान्त लीला शीलानुकूला क्षपितकलिमला कापि निर्वाणवचा । वाणी वेणी गुणाना समधिकयशसा सोधिका साधिका श्री श्रीमद्गौरीमयूरीसुदिर पुरहर त्वत्कृपाया विपाक ॥ ६ ॥

---

## गृहस्थाश्रमदूषणम्

यत्र नास्ति दधिमन्थनघोषो यत्र नो लघुलघूनि शिशूनि । यत्र नास्ति गुरुगौरवपूजा तानि किं वत गृहाणि वनानि ॥ १ ॥ न विप्रपादोदककर्दमानि न वेदशास्त्रध्वनिगर्जितानि । स्वाहास्वधाकारविवर्जितानि श्मशानतुल्यानि गृहाणि तानि ॥ २ ॥ क्रोशन्त शिशव सवारि सदन पङ्कावृत चाङ्गण शय्या दशवती च रूक्षमशन धूमेन पूर्ण गृहम् । भार्या निष्ठुरभाषिणी प्रभुरपि क्रोधेन पूर्ण सदा स्नान शीतलवारिणा हि सतत धिग्धिग्गृहस्थाश्रमम् ॥ ३ ॥ तावद्विद्यानवद्या गुणगणमहिमा रूपसपत्तिशौर्ये सत्स्थाने सर्वशोभा परगुणकथने वाक्पटुत्वादरश्च । यावन्याकाकुलाभि स्वगृहयुवतिभि प्रेषितापत्यवक्त्राद्धे बाबा नास्ति तैल न च लवणमपीत्यादिवाचा प्रचार ॥ ४ ॥

---

## पुत्रप्रशंसा

इद तत्स्नेहसर्वस्व सममाढ्यदरिद्रयो । अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥ १ ॥ गृहे जानुचर केल्या मुग्धस्मितमुखाम्बुज । पुत्र पुण्यवतामेव पानीभवति नेत्रयो ॥ २ ॥ सगर्भशुक्तिनिर्भिन्न सुवृत्त सुतमौक्तिकम् । वराशीतिलकीभूत मन्दभाग्यस्य दुर्लभम् ॥ ३ ॥ वर्धते न चिर लोके वशलक्ष्मीरसततेः । सत्पात्रशेषितस्नेहवर्तिमालेव दीपिका ॥ ४ ॥ अन्त करणतत्त्वस्य दम्पत्यो स्नेहसश्रयात् । आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति कथ्यते ॥ ५ ॥ दिग्वाससं गतव्रीड जटिल धूलिधूसरम् । पुण्याधिको हि पश्यति गङ्गाधरमिवात्मजम् ॥ ६ ॥ धूलिधूसरसर्वाङ्गो विकसद्दन्तकेसर । आस्ते कस्यापि धन्यस्य द्वारि दन्ती गृहेऽर्भक ॥ ७ ॥ निन्द्यते पितृभिस्तैर्निरपत्यधन पुमान् । अध्वनीनैरतिश्रान्तैरकेशीर पादप ॥ ८ ॥ किं मृष्ट सुतवचन मृष्टतर किं तदेव सुतवचनम् । मृष्टान्मृष्टतम किं श्रुतिपरिपक्व तदेव सुतवचनम् ॥ ९ ॥ उरोरुहाद्दुग्धमिते पयोभिरापूर्य केल्या निजमास्यगर्भम् । फूत्कृत्य मातुर्वदने हसन्त तनूभव पश्यति कोऽपि धन्य ॥ १० ॥ कृतचङ्क्रमण गणेषु किंचित्कणत्किङ्किणिरिङ्खदङ्घ्रिपद्मम् । यदि सन्महित सुत श्रित स्यात्तदिद सद्म हित भवेत्तदानीम् ॥ ११ ॥ अह किमेव्या विभेमीत्यवादे तवैरी मातुर्पुरि तातपृच्छया । प्रेङ्खोल्यतुल्य भवद तमर्भक मुदा हसन्भिर्मा मूर्ति पुण्य माह ॥ १२ ॥ आलस्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्त

---

१ पाकगृहम् २ अशुचिमध्ये तन्मध्ये ३ जरायुणा बद्धशरीरे ४ गर्भाशये ५ अवमानः ६ अशुभम् ७ न्यायेन संपादित धनं येन ८ मुक्तो भवति ९ स्त्री १० लक्ष्मी ११ ब्राह्मणचरणक्षालनोदकेन पङ्किलानि १२ गृहम् १३ उत्तमकुल इत्यर्थः १४ ऐश्वर्यम् १५ शिवभूषणम् १६ अन्तःकरणम् १७ मिलिता १८ प्रवाह १९ साधयित्री २० गौरी एव मयूरी तस्या सुदिरो मेघ, पक्षे,-कामुक वल्लभ- २१ हे त्रिपुरनाशक २२ परिणाम, फलमित्यर्थ २३ लिङ्गव्यत्ययात् नपुंसकत्वं चिन्त्यम्

१२ सु र० मा

१ कर्दमयुक्तम् २ मलयुक्ता ३ भक्षिणम् ४ कठोरभाषिणी ५ इद तु लिङ्गलौकिक संबोधनम् ६ बालमुखा वदतीति स. ६ क्रियमाण इत्यर्थ ७ संततिरहिता ८ नयनम् ९ यानि १० बध्या ११ स्तनात् १२ माता १३ हसता ते १४ प्रक्षोभप्रस्त प्रक्षोभनाथ दर्शितस्य वस्तुनोऽनुरूपम् १५ भवन्तं करोति

वणरलनीयरचप्रवृत्तीन् । अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १३ ॥ आनन्दश्रुतिरालनो नयनयोरन्त सुखाम्भसान प्रस्तार प्रणयस्य मन्मथतरो पुष्प प्रसादो रत । आलान हृदयद्विपस्य विषयारण्येषु सचारिणो दम्पत्योरिह लभ्यते सुकृतत ससारसार सुत ॥१४॥

---

## कन्यापितृनिन्दा

जातेति कन्या महती हि चिन्ता कस्मै प्रदेयेति महान्वितर्क । दत्ता सुख यास्यति वा न वेति कन्यापितृत्व खलु नाम कष्टम् ॥ १ ॥

---

## सत्पुत्रप्रशंसा

एकोऽपि गुणवान्पुत्रो निर्गुणै किं शतैरपि । एकश्चन्द्रो जगच्चक्षुर्नक्षत्रै किं प्रयोजनम् ॥ १ ॥ एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना । वासित तद्वन सर्व सुपुत्रेण कुल यथा ॥ २ ॥ प्रज्ञया वा विसारिण्या यो बलेन धनेन वा । धुर वहति गोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥ ३ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन भासते । कुल पुरुषसिंहेन चन्द्रेणेव हि शर्वरी ॥ ४ ॥ को धन्यो बहुभि पुत्रै कुशूलापूरणाढकै । वरमेक कुलालम्बी यत्र विश्रूयते पिता ॥ ५ ॥ पुण्यतीर्थे कृत येन तप क्वाप्यतिदुष्करम् । तस्य पुत्रो भवेद्वश्य समृद्धो धार्मिक सुधी ॥ ६ ॥ वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि । एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणोऽपि च ॥ ७ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् । सहैव दशभि पुत्रैर्भार वहति रासभी ॥ ८ ॥ एकेनापि सुपुत्रेण जायमानेन सत्कुलम् । शशिना चैव गगन सर्वदैवोज्ज्वलीकृतम् ॥ ९ ॥ किं जातैर्बहुभि पुत्रै शोकसतापकारकै । वरमेक कुलालम्बी यत्र विश्राम्यते कुलम् ॥ १० ॥ कुम्भ परिमितमम्भ पिबत्यसौ कुम्भसभवोऽम्भोधिम् । अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनक निजेन चरितेन ॥ ११ ॥ विद्याविहीना बहवोऽपि पुत्रा कल्पायुष सन्तु पितु किमेतै । क्षयिष्णुना वापि कलावता वा तस्य प्रमोद शशिनेव सिन्धो ॥ १२ ॥ पौत्र न तापयति नैव मल प्रसूते स्नेह न सहरति नैव गुणान्क्षिणोति । द्रव्यावसानसमये चलता न धत्ते सत्पुत्र एष कुलसद्मनि कोऽपि दीप ॥ १३ ॥

---

## कुपुत्रनिन्दा

किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा । आरोहति न य स्वस्य वशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥ १ ॥ किं तया क्रियते धेन्वा या न दोग्ध्री न गर्भिणी । कोऽर्थ पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिक ॥ २ ॥ एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना । दह्यते तद्वन सर्व कुपुत्रेण कुल यथा ॥३॥ कोटरान्त स्थितो वह्निस्तरुमेक दहेत्खलु । कुपुत्रस्तु कुले जात स्वकुल नाशयत्यहो ॥ ४ ॥ अजातमृतमूर्खाणा वरमाद्यौ न चान्तिम । सकृद्दु खकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे ॥ ५ ॥ अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातौ सुतौ वरम् । यतस्तावल्पदु खाय यावज्जीव जडो दहेत् ॥ ६ ॥ यस्य पुत्रो न वै विद्वान्न शूरो न च धार्मिक । अप्रकाश कुल तस्य नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ ७ ॥ अविनीत सुतो जात कथ न दहनात्मक । विनीतस्तु सुतो जात कथ न पुरुषोत्तम ॥ ८ ॥ दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथित यश । विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार एव स ॥ ९ ॥ निरुत्साह निरानन्द निर्वीर्यमरिनन्दनम् । मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ १० ॥ वर गर्भस्रावो वरमृतुषु च नैवाभिगमन वर जातप्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता । वर वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिर्न चाविद्वान् रूपद्रविणगुणयुक्तोऽपि तनय ॥ ११ ॥ पित्रोर्नैव वच शृणोति दिवसत्यागे वनत्यालय यातीभिर्युवतीभिरध्वनि मुहु कौतूहल विन्दति । बन्धूनामुपदेशमपि वदति क्रोधैकतान वच साधून्निन्दति दुर्जन च मनुते मित्र कुपुत्रो जन ॥ १२ ॥

---

## दैवाख्यानम्

दैवमुल्लङ्घ्य यत्कार्य क्रियते फलवन्न तत् । सरोम्भश्चातकेनात्त गलरन्ध्रेण गच्छति ॥ १ ॥ भाग्यवन्त प्रसूयेथा मा शूर मा च पण्डितम् । शूराश्च कृतविद्याश्च वने सीदन्ति पाण्डवा ॥ २ ॥ न केवल मनुष्येषु दैव देवेष्वपि प्रभु । सति मित्रे धनाध्यक्षे चर्मप्रावरणो हर ॥ ३ ॥ सच्छिद्रो मध्यकुटिल कर्ण स्वर्णस्य भाजनम् । धिग्दैव निर्मल चक्षु पात्र कज्जलभस्मन ॥ ४ ॥ भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि । पश्य गच्छत एवास्त नियति केन लङ्घ्यते ॥ ५ ॥ किं करोति नर प्राज्ञ शूरो वाप्यथ पण्डित । दैव

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ प्रसन्न[illegible] ४ [illegible] ५ पुत्र[illegible] ६ रात्रि ७ गर्दभी ८ [illegible] ९ [illegible] भवति १० आचरणेन ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible]

१ कदाचित् २ यौवनलोपहेतुना ३ दोहनशीला ४ प्रकाश[illegible] ५ [illegible], पक्षे,-[illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ पुत्र[illegible] ९ [illegible] १० दैवम्

यस्य फलान्वेषि करोति निष्फलाः क्रियाः ॥ ६ ॥ दैवे विमुखतां याते न कोऽप्यस्ति सहायवान् । पिता माता तथा भार्या भ्राता वाऽथ सहोदरः ॥ ७ ॥ पिबन्ति मधु पद्मेषु भृङ्गाः केसरधूसराः । हंसाः शैवालमश्नन्ति धिग्दैवमसमञ्जसम् ॥ ८ ॥ करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः । फलं पुनस्तदेवास्य यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ ९ ॥ दैवं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् । समुद्रमथनाल्लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरो विषम् ॥ १० ॥ दैवं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् । पाषाणस्य कुतो विद्या येन देवत्वमागत ॥ ११ ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १२ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वं कालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम् ॥ १३ ॥ विपत्तौ किं विषादेन संपत्तौ हर्षणेन किम् । भवितव्यं भवत्येव कर्मणामीदृशी गतिः ॥ १४ ॥ हरिणापि हरेणापि ब्रह्मणा त्रिदशैरपि । ललाट लिखिता रेखा न शक्या परिमार्जितुम् ॥ १५ ॥ सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि । नानुभावन्ति सगा यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ १६ ॥ अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् । सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥ १७ ॥ अयाचितः सुखं दत्ते याचितश्च न यच्छति । सर्वस्वं चापि हरते विधिरुच्छृङ्खलो नृणाम् ॥ १८ ॥ मनोरथान्करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि । सिध्यसिध्योः समं कुर्याद्दैवं हि फलसाधनम् ॥ १९ ॥ पिता रत्नाकरो यस्य लक्ष्मीर्यस्य सहोदरी । शङ्खो रोदिति भिक्षार्थी फलं भाग्यानुसारतः ॥ २० ॥ तादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायोऽपि तादृशः । सहायास्तादृशाश्चैव यादृशी भवितव्यता ॥ २१ ॥ भवितव्यं भवत्येव नारिकेलफलाम्बुवत् । गन्तव्यं गतमित्याहुर्गजभुक्तकपित्थवत् ॥ २२ ॥ महतामाश्रयः पुंसो फलं भाग्यानुसारतः । ईशस्य कण्ठलग्नोऽपि वासुकिर्वायुभक्षकः ॥ २३ ॥ कर्मणा बाध्यते बुद्धिर्न बुद्ध्या कर्म बाध्यते । सुबुद्धिरपि यद्रामो हैमं हरिणमन्वगात् ॥ २४ ॥ गुणोऽपि दोषतां याति वक्रीभूते विधातरि । सानुकूले पुनस्तस्मिन् दोषोऽपि च गुणायते ॥ २५ ॥ अवश्यभाविनो भावा भवन्ति महतामपि । नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥ २६ ॥ पुरुषः पौरुषं तावद्यावद्दैवं तु सानुगम् । विपरीतगते दैवे पुरुषो न च पौरुषम् ॥ २७ ॥ न दैवेनैव याति कर्मबन्धः परिक्षयम् । अपारः पाश-मेवाशी बलीवर्दः पेर्दिने ॥ २८ ॥ अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिराः ॥ २९ ॥ भवितव्यं यथा येन नासौ भवति चान्यथा । नीयते तेन मार्गेण स्वयं वा तत्र गच्छति ॥ ३० ॥ किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मणा । प्रागेव हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥ ३१ ॥ लिखिता चित्रगुप्तेन ललाटेऽक्षरमालिका । तां देवोऽपि न शक्नोति उल्लङ्घ्य लिखितुं पुनः ॥ ३२ ॥ येन यत्रैव भोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा । स तत्र बद्ध्वा रज्ज्वेव बलाद्दैवेन नीयते ॥ ३३ ॥ सा सा संपद्यते बुद्धिः सा मतिः सा च भावना । सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ॥ ३४ ॥ अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ ३५ ॥ अघटितघटितं घटयति सुघटितघटितानि दुर्घटीकुरुते । विधिरेव तानि घटयति यानि पुमान्नैव चिन्तयति ॥ ३६ ॥ विकटाटव्याटन शैलारोहणमपां-निधितरणम् । निगडं गुहाप्रवेशो विधिपरिपाके कथं न संभाव्यः ॥ ३७ ॥ किं स न वेत्ति जगति प्रकटं लाभ-कारणं मूलम् । निजलिखिताक्षरमाला फलति कपालं न भूपालः ॥ ३८ ॥ द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् । आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ३९ ॥ अनुकूले सति धातरि भवत्यनिष्टादपीष्टमविलम्बम् । पीत्वा विषमपि शम्भुर्मृत्युञ्जयतामवाप तत्कालम् ॥ ४० ॥ अनुचितमेवाचरितं पशुपतिना यद्विधेः शिरश्छिन्नम् । छिन्नो न पापहस्तो येनायं दुर्लिपिं लिखति ॥ ४१ ॥ नहि भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन । करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ ४२ ॥ सर्वाङ्गमर्पयन्ती लीलासुप्ता क्रमेण शय्यायाम् । अङ्गनमपि भाग्यवतां भजते पुर्दपायितेव श्रीः ॥ ४३ ॥ आरोहतु गिरिशिखरं तरतु समुद्रं प्रयातु पातालम् । विधिलिखिताक्षरमालं फलति कपालं न भूपालः ॥ ४४ ॥ सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् । अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥ ४५ ॥ मनोरथातीतगोचरं न स्पृशन्ति च गिरः कवयः । स्वप्नवृत्तिरपि यत्र दुर्लभा लीलयैव विदधाति तद्विधिः ॥ ४६ ॥ अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति । जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ४७ ॥ दाता बलिः

१ वराकाः २ प्राप्नोति ३ अचोद्यमानानि ४ रोदन ५ दैवे ६ भागम् प्रतिकूलमिति पाठः ७ पौरुषम् ८ प्रतिकूलमापन्ने दैवे

१ लिखन २ दधिमा; पक्षे-रति ३ भवानी; पक्षे-भव रस- ४ दैवे ५ जीव ६ दुर्लभम् ७ [illegible] प्रतिष्ठा, तद्वत् ८ [illegible]

प्रार्थयिता च विष्णुर्दाने मुनो वाजिमखस्य काल । नमो ऽस्तु तस्मै भवितव्यतायै यस्या फल बन्धनमेव जातम् ॥ ४८ ॥ प्राप्तव्यमर्थं लभन मनुष्यो देवोऽपि त लङ्घयितु न शक्त । तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मदीय नहि तत्परेषाम् ॥ ४९ ॥ मा धाव मा धाव विनैव दैव नो धावन साधनमस्ति लक्ष्म्या । चेद्धावन साधनमस्ति लक्ष्म्या श्वा धावमानोऽपि लभेत लक्ष्मीम् ॥ ५० ॥ ईश श्वशुरो वशुराचलनाद्रि कुबेरमित्र रजताचलस्थ । तथापि भिक्षाटनमस्य जात [3]विधौ शिरस्थे कुटिले कुत श्री ॥ ५१ ॥ स्वय महेश श्वशुरो नगेश सखा धनेशस्तनयो गणेश । तथापि भिक्षाटनमेव शम्भोर्बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥ ५२ ॥ असभव हेममृगस्य जन्म तथापि रामो लुलुभे मृगाय । प्राय समासन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुसा मलिनीभवन्ति ॥ ५३ ॥ न भूतपूर्वो न च केन दृष्टो हेम्न कुरगो न कदापि वार्ता । तथापि तृष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धि ॥ ५४ ॥ धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे भार्या गृहद्वारि जन श्मशाने । देहश्चितायां परलोकमार्गे कर्मानुगो गच्छति जीव एक ॥ ५५ ॥ वने जने शत्रुजलाग्निमध्ये महार्णवे पर्वतमस्तके वा । सुप्त प्रमत्त विषमस्थित वा रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ॥ ५६ ॥ सुखस्य दु खस्य न कोऽपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा । अह करोमीति वृथाभिमान स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोक ॥ ५७ ॥ य सुन्दरस्तद्वनिता कुरूपा या सुन्दरी सा पतिरूपहीना । यत्रोभय तत्र दरिद्रता च विधेर्विचित्राणि विचेष्टितानि ॥ ५८ ॥ अमन्यवनान्ते नवमञ्जरीषु न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत् । सा किं न रम्या स च किं न रन्ता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥ ५९ ॥ विधौ विरुद्धे न पय पयोनिधौ सुधौघसिन्धौ न सुधा सुधाकरे । न वाञ्छित सिध्यति कल्पपादपे न हेम हेमप्रभवे गिरावपि ॥ ६० ॥ अव इयमव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधस स्पृहा । तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥ ६१ ॥ निपतन्ति किल दुर्बलेषु दैव तदवितथ ननु येन कारणेन । भवति न तथा यथाबलाना प्रभवति कृष्टशरासनो मनोभू ॥ ६२ ॥ हरशिरसि शिरासि यानि रेजु शिव शिव तानि लुठन्ति गृध्रपादे । अयि खलु विषम पुराकृताना भवति हि जन्तुषु कर्मणा विपाक ॥ ६३ ॥ क्व च ननु जनकाधिराजपुत्री क्व च दशकधरमन्दिरे निवास । अयि खलु विषम पुराकृताना भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाक ॥ ६४ ॥ क्व नु कुलमकलङ्कमायताक्ष्या क्व नु रजनीचरसगमापवाद । अयि खलु विषम पुराकृताना भवति हि जन्तुषु कर्मणा विपाक ॥ ६५ ॥ क्व वन तरुवल्कभूषण नृपलक्ष्मी क्व महेन्द्रवन्दिता । नियत प्रतिकूलवर्तिनो बत धातुश्चरित सुदु सहम् ॥ ६६ ॥ सृजति तावदशेषगुणाकर पुरुषरत्नमलकरण भुव । तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधे ॥ ६७ ॥ गजभुजंगमयोरपि बन्धन शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम् । मतिमता च समीक्ष्य दरिद्रता विधिरहो बलवानिति मे मति ॥ ६८ ॥ यदपि जन्म बभूव पयोनिधौ निवसन जगतीपतिमस्तके । तदपि नाथ पुराकृतकर्मणा पतति राहुमुखे खलु चन्द्रमा ॥ ६९ ॥ प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यत करसहस्रमपि ॥ ७० ॥ यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म । तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च तावच्च तत्र च [3]विधातृवशादुपैति ॥ ७१ ॥ नैवाकृति फलति नैव कुल न शील विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा । भाग्यानि पूर्वतपसा किल सचितानि काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षा ॥ ७२ ॥ आकाशमुत्पततु गच्छतु वा दिगन्तमम्भोनिधि विशतु तिष्ठतु वा यथेच्छम् । जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृन्नराणा छायेव न त्यजति कर्मफलानुबन्ध ॥ ७३ ॥ भीम वन भवति तस्य पुरं प्रधान सर्वो जन सुजनतामुपयाति तस्य । कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा यस्यास्ति पूर्वसुकृत विपुल नरस्य ॥ ७४ ॥ कैवर्तकर्कशकरग्रहणच्युतोऽपि जालान्तरे निपतित शफरो वराक । दैवात्ततो विगलितो गिलितो बकेन वक्रे विधौ वद कथ व्यवसायसिद्धि ॥ ७५ ॥ दैवे समर्प्य चिरसचितकर्मजाल सुस्था सुख वसत किं परयाचनाभि । मेरु प्रदक्षिणयतोऽपि दिवाकरस्य ते तस्य सप्त तुरगा न कदाचिदष्टौ ॥ ७६ ॥ येनाञ्चलेन सरसीरुहलोचनायास्त्रात प्रभूतपवनादुदये प्रदीप । तेनैव सोऽस्तसमयेऽस्तमयं विनीत क्रुद्धे विधौ भजति मित्रममित्रभावम् ॥ ७७ ॥ आधोरणाङ्कुशभयात्करिकुम्भयुग्म जात पयोधरयुग हृदयेऽङ्गनानाम् । तत्रापि वल्लभनखक्षतभेदभिन्न नैवान्यथा भवति यल्लिखित विधात्रा ॥ ७८ ॥ सजातसान्द्रमकरन्दरसां क्रमेण पातु गतश्च कलिकां कमलस्य भृङ्ग । दग्धा निपत्य सहसैव हिमेन सैषा वामे विधौ नहि फलन्त्यभिवाञ्छितानि ॥ ७९ ॥ सिंहो वली गिरि-

१ वचनेषु न २ देवाय ३ देवे, वधो,-चन्द्रे ४ वक्रे; वने,-शिरोधे ५ विभान्य ६ पूर्वसंचितकर्मबद्ध ७ भवत ८ यन्त्रण-दृढितम् ९ दुर्बलता, दुर्बलीकृता वा १० निराश्रयसमानेन ११ मदन- १२ केसर- १३ वरिम्भ

१ भूतानां २ दैवम् ३ देवमादर ४ कैवर्तो धीवर, तस्य कठोरकरग्रहणच्युत - ५ कुसुमासवम्

गुहागहनप्रवासी वासोदरे वसति भूमिभृता विडाल । नो पौरुष कुलमपि प्रचुरा न वाणी देव बलीय इति मुञ्च सखे विषादम् ॥ ८० ॥ संदसि विदुरभीष्मद्रोणशारद्वताना पतिभिरमरकल्पे पञ्चभि पालितापि । अहह परिभवस्य द्रौपदी पात्रमासीद्वलवति सति दैवे बन्धुभि किं विधेयम् ॥ ८१ ॥ गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ परिणतिरवधार्या यत्नत पण्डितेन । अतिरभसकृताना कर्मणामाविपत्तेर्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाक ॥ ८२ ॥ स हि गगन विहारी कल्मषध्वंसकारी दशशतकरधारी ज्योतिषा मध्य चारी । विधुरपि विधियोगाद्ग्रस्यते राहुणासौ लिखितमिह ललाटे प्रोज्झितु क समर्थ ॥ ८३ ॥ अयममृतनिधान नायकोऽप्योषधीना शतभिषगनुयात शंभुमूर्धावतस । विरहयति न चैन राजयक्ष्मा शशाङ्क हतविधिपरिपाक केन वा लङ्घनीय ॥ ८४ ॥ शशिनि खलु कलङ्क कण्टक पद्मनाले युवतिकुचनिपात पक्वता केशजाले । जलधिजलमपेय पण्डिते निर्धनत्व वयसि धनविवेको निर्विवेको विधाता ॥ ८५ ॥ प्रियसखि विपद्दण्डप्रान्तप्रपातपरम्परापरिचयचले चिन्ताचक्रे निधाय विधि खल । मृदमिव बलात्पिण्डीकृत्य प्रगल्भकुलालवद्भ्रमयति मनो नो जानीम किमत्र करिष्यति ॥ ८६ ॥ क्वचित्प्राणिप्रास घटितमपि कार्यं विघटयत्यशक्य केनापि क्वचिदघटमान घटयति । तदेव सर्वेषामुपरि परितो जाग्रति विधावुपालम्भ कोऽस्य जनतनुधनोपार्जनविधौ ॥ ८७ ॥ नमस्यामो देवान्ननु हत विधेस्तेऽपि वशगा विधिर्वन्द्य सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलद । फल कर्मायत्त यदि किममरै किं च विधिना नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्य प्रभवति ॥ ८८ ॥ त्रिलोकेश शौरी शंकरशरलक्ष्यत्वमगमद्विधाता लोकानामलभत शिर कृन्तनविधिम्[१५] । प्रयातौ तौ राहोर्दिनकरशशाङ्कौ कवलता प्रभुर्भग्न शंभु शिरसि लिखित लङ्घयति क ॥ ८९ ॥ सुधाशोर्जातेय कथमपि कलङ्कस्य कणिका विधातुर्दोषोऽय न च गुणनिधेस्तस्य किमपि । स किं नात्रे पुत्रो न किमु हरचूडार्चनमणिर्न वा हन्ति ध्वांत जगदुपरि किं वा न वसति ॥ ९० ॥ शृगालये गोमायौ मृगपरिषदि श्वापदकुले करिष्यन्कार्पण्य किमिह महिमान गमयसि । निमग्न पङ्केऽक्षिप्रानुमत करीन्द्राधिपदशामभद्र भद्र वा निखिलिखितमुन्मूलयति क ॥ ९१ ॥ धुनोति ध्वान्तानि व्यसनयति नीहारपटल कुलं राजीवाना दलयति रथाङ्ग रमयति । जगद्व्यापी देव सुखयति जनाना च नयन न याति स्वैर्मान यदि तदिह दैव जयतु क ॥ ९२ ॥ त एवामी बाणास्तदपि हरलब्ध धनुरिद स एवाह पार्थ प्रमथितसुरारातिनिचय । इमास्तास्ता गोप्यो हरिचरणचित्तैकशरणा ह्रियन्ते गोपालैर्विधिरिह बलीयान्न तु नर ॥ ९३ ॥ अलकार शङ्कास्पदनरकपाल परिजनो विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवया । अवस्थेय स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वय के पुनरमी ॥ ९४ ॥ पिता रत्नाधार शुचिसहचरास्ते च मणय स्वसा स्निग्धा लक्ष्मीरयममरज कल्पविटपी । अहो काम्य धातुस्तदपि खलु शङ्ख प्रतिपद रुदित्वा यद्दीर्घे दिशि दिशि वैराट मृगयते ॥ ९५ ॥ पत्र नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं नोलूकेन विलोक्यते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् । धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषण यद्धात्रा निजभालपट्टलिखित तन्मार्जितु क क्षमं ॥ ९६ ॥ या साधूश्च खला करोति विदुषो मूर्खान्हितान्द्वेषिण प्रत्यक्ष कुरुते परोक्षममृत हालाहल तत्क्षणात् । तामाराधय सत्क्रिया भगवतीं भोक्तु फल वाञ्छित हे साधो व्यसनिन्गुणेषु विपुलेष्वास्था वृथा मा कृथा ॥ ९७ ॥ ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्त सदा सकटे । रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटन कारित सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नम कर्मणे ॥ ९८ ॥ यद्धात्रा निजभालपट्टलिखित स्तोक महद्वा धन तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम् । तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणा वृत्तिं वृथा मा कृथा कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्य जलम् ॥ ९९ ॥ नेता यस्य बृहस्पति प्रहरण वज्र सुरा सैनिका स्वर्गो दुर्गमनुग्रह किल हरेरैरावतो वारण । इत्याश्चर्यबलान्वितोऽपि बलभिद्भग्न परै सगरे तद्व्यक्त वरमेव दैवशरण धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥ १०० ॥ जात सूर्यकुले पिता दशरथ क्षोणीभुजामग्रणी सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी यस्यानुजो लक्ष्मण । दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णु

१ सभायाम् २ देवतुल्यै ३ पराभवस्य ४ परिणाम ५ निक्षेप्तुम् ६ अतिरभसया ७ आकाशसंचारी ८ अश्वकालेना[illegible] ९ नक्षत्राणाम् १० राजरोगविशेषेण, पक्षे,-भिषजां वैद्यानां शतेन ११ समर्थो भवति १२ कृष्ण १३ शकरो बाणासुरस्य भिन्न प्रभवो परस्परं कलहेनाभिरवपादवोरसंग्रामे तत्र नरश्च[illegible] दक्षिणपाद निधायाभिवे भगवति नरानारायणाभिधेन द्रुतो भगवतस्त्रय[illegible] सुगमुखमभ्युद्गतवता[illegible] वानेन छिन्न इति भगवते १४ भ्रष्ट १५ शिरश्छेदनम् १६ भक्षणम् १७ मग्नधारम्

१ महिषे २ मृगधूर्तके ३ तमांसि ४ हिमसमूहम् ५ कमलानाम् ६ चक्रम् ७ सूर्ये ८ इदम्[illegible] ९ च[illegible], पक्षे,-रैवे १० कातरं[illegible] ११ निवाभीतौ १२ दोषविशुद्धम् १३ समये १४ कुम्भकार १५ ससमूत्रो १६ भक्षणम् १७ गम १८ इन्द्र १९ गुणानाम्

स्वयं रामो येन विडम्बितोऽपि विधिना चान्ये जने का कथा ॥ १०१ ॥ जामाता पुरुषोत्तमो भगवती लक्ष्मीः स्वयं कन्यका दूतो यस्य बभूव कौशिकमुनिर्यज्वा वसिष्ठः स्वयम् । दाता श्रीजनकः प्रदानसमये चैकादशान्या महा किं ब्रूमो भवितव्यता हतविधे रामोऽपि यातो वनम् ॥१०२॥ आसाद्यापि महोदधिं न वितृषो जातो जलैर्वाडवो मेघं प्राप्य न चातकोऽपि चरणौ भानुं न लेभेऽरुणः । चन्द्रः शंकरशेखरेऽपि निवसन्पक्षद्वये क्षीयते प्रायः सज्जनसंगतोऽपि लभते दैवानुरूपं फलम् ॥ १०३ ॥ आहारः शुचिता ध्वनौ मधुरता वाचालता माधवे बन्धौ निर्ममता जनेषु निरता नीडे[३] पराधीनता । एतैरेव गुणैर्युता परभृतस्त्यक्त्वा त्रिमेते जना वन्दन्ते खलु खञ्जनं कृमिभुजं चित्रा गतिः कर्मणाम् ॥ १०४ ॥ गीतं कोकिल ते मुदा रसविदः शृण्वन्ति वर्णामृतं नो किंचिद्वितरन्ति ते तरुदलैरेव स्वयं जीवसि । कर्णासुहृद्रमुद्गिरन्ति निभृतं काकास्तु तेभ्यो बलिं प्राज्ञा एव दिशन्ति हन्त धिगिदं वक्रं विधेः क्रीडितम् ॥ १०५ ॥ छित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुरां पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निःसृत्य दूरं वनात् । व्याधानां शरगोचरादतिजवेनोत्प्लुत्य धावन्मृगः कूपान्तःपतितः करोति विमुखे किं वा विधौ पौरुषम् ॥ १०६ ॥ लब्धं जन्म सह श्रिया स्वयमपि त्रैलोक्यभूषाकरः स्थित्यर्थं परमेश्वराभ्युपगतस्तेनापि मूर्ध्ना धृतः । वृद्धिं शीतकरस्तथापि न गतः क्षीणः परं प्रत्युत प्रायः प्राक्तनमेव कर्म बलवत्कस्य क्षतुं क्षमः ॥ १०७ ॥ रामे प्रव्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनं वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम् । कारागारनिषेवणं च मरणं संचिन्त्य लङ्केश्वरे सर्वं कालवशेन नश्यति नरः को वा परित्रायते ॥१०८॥ भग्नाशस्य करण्डपिण्डिततनोर्म्लानेन्द्रियस्य क्षुधा कृत्वाखुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः । तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा लोकाः पश्यत दैवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ॥ १०९ ॥ माता यस्य धराधरेन्द्रदुहिता तातो महेशस्तथा भ्राता विघ्नगणान्तकः पितृसखो देवो धनानां पतिः । स्यात् क्रौञ्चविदारणे सुरपतेः सेनाग्रगः षण्मुखस्तद्दैवयत्नेन युक्तं घटते नाद्यापि पंनिग्रहः ॥ ११० ॥ काश्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा काश्चिन्नयत्युन्नतिं काश्चित्पातविधौ करोति च पुनः काश्चिन्नयत्याकुलान् । अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥ १११ ॥ तुल्यं भूभृति जन्म तुल्यमुभयोर्मूल्यं च तुल्यं वपुस्तुल्यं दैर्घ्यमुदग्रटङ्कदलनं तुल्यं च पाषाणयोः । एकस्याखिलवन्दनाय विधिना देवत्वमारोपितं तद्द्वारे विहिता परस्य तु पदाघातासदा देहली ॥ ११२ ॥ यद्ब्रह्म धनुरीश्वरस्य समरे यज्जामदग्न्यो जितस्त्यक्ता येन गुरोर्गिरा वसुमती सेतुः पयोधौ कृतः । एकैकं दशकंधरक्षयकृतो रामस्य किं वर्ण्यते दैवं वर्णय येन सोऽपि सहसा नीतः कथाशेषताम् ॥ ११३ ॥ खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापितो मस्तके वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः । तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदां भाजनम् ॥ ११४ ॥ भूयिष्ठं द्रविणात्मनः जनयितुं लिप्सानना चेतसा नार्यः पञ्च मया क्रमेण कुब्जाकाले समुद्वाहिता । सद्विद्या कविता विदेशवसतिः सेवा तथाभ्यर्थना दैवेन प्रतिबन्धकेन युगपद्वन्ध्याः समस्ताः कृताः ॥ ११५ ॥ मज्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रुञ्जयत्वाहवे वाणिज्यं कृषिसेवनादिसकला विद्याः कलाः शिक्षतु । आकाशं सकलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नं परं नोऽभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ ११६ ॥ लक्ष्मीकौस्तुभपारिजातसहजः सूनुः सुधाम्भोनिधेर्दैवेन प्रणयप्रसादविधिना मूर्ध्ना धृतः शंभुना । अद्याप्युज्झति नैव दैवविहितं क्षैण्यं क्षपावल्लभः केनान्येन विलङ्घ्यते विधिगतिः पाषाणरेखासखी ॥ ११७ ॥ अम्भोधिः स्थलतां स्थलं जलधितां धूलीलवः शैलतां मेरुर्मृत्कणतां तृणं कुलिशतां वज्रं तृणप्रायताम् । वह्निः शीतलतां हिमं दहनतामायाति यस्येच्छया लीलादुर्ललिताद्भुतव्यसनिने दैवाय तस्मै नमः ॥ ११८ ॥ जन्म ब्रह्मकुलेऽग्रजो धनपतिर्यः कुम्भकर्णानुजः सूनुर्वासवजित्स्वयं दशशिरा दोर्दण्डका विंशतिः । अस्त्रं वैरिगमं विमानमजयं मध्येसमुद्रं पुरी सर्वं निष्फलमेतदेव नियतं दैवं परं दुर्जयम् ॥ ११९ ॥ यत्राखण्डलदन्तिदन्तमुसलान्याखण्डितान्याहवे धारा यत्र पिनाकपाणिपरशोरा कुण्ठितामागताः । तस्मिन्तावदुरो नृसिंहकरजैर्व्यादीर्यते साम्प्रतं दैवे दुर्बलतां गते तृणमपि प्रायेण वज्रायते ॥ १२० ॥ दोःसंदेहगवेश्वरदमनिभुजश्रीगर्वसर्वंकषकैलासोद्धरणप्रचण्डचरितो वीरः कुबेरानुजः । यत्रार्यः स्वयमस्ति सेयममरावत्यापि वन्द्या पुरी नीता मर्कटकेन वामपि दशां

---

१ वल्लि वक्रे इति पाठः. २ वसन्ते ३ कुलाये ४ कोकिला. ५ शृण्वन्ति ६ चाटुवटीनाम् ७ मधुरसंकुचितरतीरस्य ८ राशी ९ नगनम् १० कुबेर. ११ विराट.

१ पवते २ दृढता ३ उदग्र ये टङ्कोल्लेखनम् ४ द्रविणं द्रव्य सदात्मज पुत्रस्यम् ५ शिवाहिता ६ निष्फल. ७ मुद्रे ८ यान्तु ९ वज्रम् १० इच्छानुरूपाणि ११ इन्द्रस्यैरावत. १२ शिर. १३ हिरण्यकशिपोर्हरिवम् १४ समुद्र.

धिग्दैवमावश्यकम् ॥ १२१ ॥ येनागारि मृणालपन्नगशन क्रीडा करिण्या सह स्वच्छन्द भ्रमणं च कन्दरगणे पीत पयो नैर्झरम् । सोऽय वन्यकरी नरपु पतित पुण्यानि देह तृणैर्यद्दैवेन ललाटपत्रलिखित तद्रोज्झितु क क्षम ॥ १२२ ॥ दैवेन प्रभुणा स्वय जगति यद्यस्य प्रमाणीकृत तत्तस्योपनमेन्मनागपि महान्नैवाश्रय कारणम् । सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रत्यह सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकमुखे द्वित्रा पयोबिन्दव ॥ १२३ ॥ कान्त वक्ति कपोतिकाकुलतया नाथान्तकालोऽधुना व्याधोऽधो धृतचापसज्जितशर श्येन परिभ्रामति । इत्थ सत्यहिना स दष्ट इषुणा श्येनोऽपि तेनाहत स्तूर्णं तौ तु यमालयं प्रति गतौ दैवी विचित्रा गति ॥ १२४ ॥ रेवावारिणि वारणेन विपुले राजीवराजीरजःपुञ्जापिञ्जरितोर्मिणि प्रविगलद्दानाम्बुगन्धोत्कटे । पीत येन मृगारिरक्तमसकृद्दन्ताग्रलग्नस्थित कोष्ण सोऽपि पय पयो हतविधे को गोचरे नागत ॥ १२५ ॥ केषाचिन्निजवेश्मनि स्थितवतामाकस्मिकाद्रावता दृश्यन्ते फलिता लता इव फलैःपाचूलमूलं श्रिय । अद्रिं लङ्घयता गिरिं प्रयततां पृथ्वीतले धावतामुद्योगव्यवसायसाहसधिया तन्नास्ति यल्लभ्यते ॥ १२६ ॥ स्थाल्या वैदूर्यमय्या पचति तिलकणांश्चान्दनैरिन्धनौघै सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कमूलस्य हेतो । छित्त्वा कर्पूरखण्डान्वृतिमिह कुरुते कोद्रवाणा समन्तात्प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्य ॥ १२७ ॥ पञ्चैते पाण्डुपुत्रा क्षितिपतितनया धर्मभीमार्जुनाद्या शूरा सत्यप्रतिज्ञा दृढतरवपुष केशवेनापि गूढा । ते वीरा पाणिपात्रे कृपणजनगृहे भिक्षुचर्यां प्रवृत्ताः को वा कार्ये समर्थो भवति विधिवशाद्भाविनी कर्मरेखा ॥ १२८ ॥ यत्र श्यामाकबीजान्यपि चटकवधूचञ्चकोटिच्युतानि प्रोञ्छ्यन्ते सवेदमन्यशनविरहिते निर्धनश्रोत्रियाणाम् । दैवे दातर्यकस्माद्बटुलशिशुकराकृष्टहारावलीतो भ्रष्टास्तेनैव दृष्टा युवति भिरलस चूर्णिता मौक्तिकौघा ॥ १२९ ॥ यन्माता विष्णुनाभि पतिरपि च सुतो यस्य साक्षात्प्रजानां लक्ष्मीर्यस्य प्रयाभूयदपि करतले भारती सवभार । भानुर्यस्यास्ति मित्र तदपि सरसिज क्षीणमिन्दोर्मयूखैस्तातु नैवोलहन्ते गन सुकृतफल प्राप्तकाल सहायाः ॥ १३० ॥ पुत्रायोध्या क्व रामो दारभवचनाद्दण्डकारण्यमागातत्रासौ मारीचनामा कनकमयमृग क्वुत्र सीतापहार । सुग्रीवे राममैत्री क्व जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽह योऽर्थोऽसमावनीयस्तमपि घटयते क्रूरकर्मा विधाता ॥ १३१ ॥

१ नर्मदोरके २ भोजनार्थमिति जे ३ रजविद्येन ४ भ्रातिदयम् ५ 'भारती' इति प्रतिदस्तपाठाम् ६ मह्रा

---

## जरावर्णनम्

अलकरोति हि जरा राजामात्यभिषग्यतीन् । विडम्बयति पण्यस्त्रीमल्लगायनसेवकान् ॥ १ ॥ क्षणात्प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुन । निर्वास्यत प्रदीपस्य शिखेव जरतो मति ॥ २ ॥ शशिनीव हिमार्ताना घर्मार्ताना रवाविव । मनो न रमते स्त्रीणा जराजीर्णेन्द्रिये पतौ ॥ ३ ॥ मन्निरैरलकैरतै शुक्लत्व प्रकटीकृतम् । तद्भोपादिव निर्याता वदनाद्दशनावलि ॥ ४ ॥ वृद्धत्वानलदग्धस्य सारयौवनवस्तुन । दृश्यते देहगेहेषु भस्मेव पलितच्छलात् ॥ ५ ॥ वीक्ष्यते पलितश्रेणिर्नैव वृद्धस्य मूर्धनि । सूर्येण नीत जन्मेनि किं तु भस्म विधिर्यधात् ॥ ६ ॥ इयत्यामपि सामग्र्या सुकृत्त न कृत त्वया । इतीव कुपितो दन्तान्तक पातयत्यलम् ॥ ७ ॥ यममिव करधृतदण्ड हरिमिव सगद शशाङ्कमिव वक्रम् । शिवमिव च विरूपाक्ष जरा करोत्यकृतपुण्यमपि ॥ ८ ॥ वदन दशनविहीन वाचो न परिस्फुटा गता शक्ति । अव्यक्तेन्द्रियशक्ति पुनरपि बाल्य कृत जरया ॥ ९ ॥ पटु रटति पलितदूतो मस्तकमासाद्य सर्वलोकस्य । परिभवति जरा मरण कुरु धर्म विरम पापेभ्य ॥ १० ॥ शतमन्यु दण्डधर धुवेरमपि शूलिन तथा गदिनम् । कुरुते जरा न सा किं कुर्यात्स्त्रीरूपनामक मनुजम् ॥ ११ ॥ कृष्णवर्त्मनि गुणान्गणयन्ती जीवनेऽपि जरयन्त्यनुरागम् । आगता बत जरेव हिमानी सेव्यता सुरतरंगवनीयम् ॥ १२ ॥ कृता न्तस्य दूती जरा कर्णमूले समागत्य वक्तीति लोका शृणुध्यम् । परस्त्रीपरद्रव्यवाञ्छा त्यजध्व भजध्व रमानाथपादारविन्दम् ॥ १३ ॥ वर्ण सित समभिवीक्ष्य शिरोरुहाणा स्थान जरा परिभवस्य यदेव पुसाम् । आरोपितास्थिशकल परिहृत्य

१ हनुमन उक्तिरियम् २ केरे- ३ दन्तादि ४ वार्धक्य नदेवानस्तेन दग्धस्य ५ पलितनिभेन ६ पदि ७ मयमेव ८ निजितरन् ९ पुष्पम् १० यम ११ गदया भानुपरिवर्तेन सहितम्; पक्षे,-गदेन रोगेण सहितम् १२ विकृताक्षम् १३ दन्त रहितम् १४ तुद्धेकेशलवनै दूत- १५ इन्द्रम्; पक्षे,-कोपनम् १६ यमम्; पक्षे,-दण्डिनम् १७ कुबेरम्; पक्षे,-कुत्सित शरीरम् १८ शिवम्; पक्षे,-शूलयुक्तम् १९ विष्णुम्, पक्षे,- गदयुक्तम् २० अग्नौ; पक्षे,-कृष्णस्य कर्मे मार्गे ... २१ जरे पक्षे,-... २२ दूरीकुरु... २३ हिमर्तौ ... २४ सुरते ... पक्षे,-सुरा... २५ केशानाम् २६ ... २७ ...

यान्ति चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्य ॥ १४ ॥ श्रुति शिथिलता गता स्मृतिरपि प्रनष्टाधुना गतिर्विपथमागता विगलिता द्विजाना तति । गतामपि च सहति समुचित क्रियातश्च्युता कृता न जरया तया कलियुगस्य साधर्म्यता ॥ १५ ॥ गात्र सङ्कुचित गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलिर्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्र च लालायते । वाक्य नाद्रियते च बान्धवजनैर्भार्या न शुश्रूषते हा कष्ट पुरुषस्य जीर्णवयस पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ १६ ॥ स्थूलप्रावरणोऽति वृद्धकथक कासाश्रुलालाविलो भग्नोरःकटिपृष्ठजानुजघनो मुग्धोऽतिथीन्वारयन् । शून्यन्धूर्तजधूरवामि घनुषा सना सयन्त्रायसनाशपाशनिबद्धजीवविमनो वृद्धो गृहे ग्लायति ॥ १७ ॥ पादौ सस्तम्भयन्ती मुखमपि नमयन्त्यङ्गमाकुञ्चयन्ती हस्तावुत्कम्पयन्ती प्रणयिजनवचो न श्रुती श्रावयन्ती । रत्यौ मुद्रेजयन्ती वलिततनुमती नूतनोढा जरा वा तुल्या पूर्वा तु पुसे रसति बत परा भीतिहेतुर्नरस्य ॥ १८ ॥

## क्षुधावर्णनम्

नास्ति क्षुधासम दुःख नास्ति रोग क्षुधासम । नास्त्याहारसम सौख्य नास्ति क्रोधसमो रिपु ॥ १ ॥ शय्या वस्त्र चन्दन चारु हास्य वीणा वाणी सुन्दरी या च नारी । न भ्राजन्ते क्षुत्पिपासातुराणा सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूला ॥ २ ॥

## भिक्षुकः

प्रतिदिनमयत्नसुलभे भिक्षुकजननि साधुसङ्कल्पे । नृपनमननरकनाशिनि भगवति भिक्षे नमस्तुभ्यम् ॥ १ ॥ अगणितुल्याश्च घृताम्बिशोषणे देवैमोलितुल्या वटिकादिभेदने । शाकावलीकोननवद्धिरूपाल एव भट्टा इतरे भटाश्च ॥ २ ॥ अभ्यो मुक्तिमता प्रयोगसमये मन्त्रेषु पृष्ठ गत पाकागारगतस्तु पाचकमनस्तोपाय याचसति । उच्चैया

निरतो स्तोऽर्मकगणे पिण्डेषु दत्तादरो नानाथाद्यगणैकचालितमना मट्टोत्तमो राजते ॥ ३ ॥ उच्चैरध्ययन पुरातनकथा स्त्रीभि सहालापन तासामर्भकलालन पतिनुतिस्तत्पाकनिष्पस्तुति । आदेशस्य करावलम्बनविधि पाण्डित्यलेखक्रिया होरागारुडमन्त्रतन्त्रकविधिर्भिक्षोर्गुणा द्वादश ॥ ४ ॥ प्रात क्षालितगोचना करतले चञ्चलविनाङ्कुरास्तत्तत्स्थाननिवेशितोर्ध्वतिलकाश्चैला तवद्वासता । को जातश्च मृतोऽथवा मृततिथि कस्यालये वर्तते चेत्थ हृपदातैर्युता प्रतिदिन धावन्त्यहो भिक्षुका ॥ ५ ॥

## परगृहवासः

शिरसा धार्यमाणोऽपि सोम सोमेन शम्भुना । तथापि कृशता धत्ते कष्ट खलु पराश्रय ॥ १ ॥ विना कार्येण ये मूढा गच्छन्ति परमन्दिरम् । अवश्य लघुता यान्ति कृष्णपक्षे यथा शशी ॥ २ ॥ कष्ट खलु मूर्खत्व कष्ट खलु यौवनेषु दारिद्र्यम् । कष्टादपि कष्टतर परगृहवास परान्न च ॥ ३ ॥ उडुगणपरिवारो नायकोऽप्योषधीनाममृतमयशरीर कान्तियुक्तोऽपि चन्द्र । भवति विगतरश्मिमण्डल प्राप्य भानो परसदननिविष्ट को लघुत्व न याति ॥ ४ ॥

## उदरपूरणदूषणम्

अस्य दग्धोदरस्यार्थे किं न कुर्वन्ति पण्डिता । वानरीमिव वाग्देवीं नर्तयन्ति गृहे गृहे ॥ १ ॥ किमकारि न कार्पण्य कस्यालङ्घि न देहली । अस्य पापोदरस्यार्थे किमनाटि न नाटकम् ॥ २ ॥ एक स एव जीवति हृदयविहीनोऽपि सहृदयो राहु । य सकललघिमकारणमुदर न बिभर्ति दुष्पूरम् ॥ ३ ॥ कथरा समपहाय क धरा प्राप्य सयति जहास कस्यचित् । मां विलानमयत स्वपूर्तये दुर्भरत्विमुदराद्वियोगत ॥ ४ ॥ अहितहितविचारशून्यबुद्धे श्रुतिसमयैर्बहुभिस्तिरस्कृतस्य । उदरभरणमात्रकेवलेच्छो पुरुषपशोश्च पशोश्च को विशेष ॥ ५ ॥ इयमुदरदरी दुरन्तपूरा यदि न भवेदभिमानभङ्गभूमि । क्षणमपि न सहे भवादृशाना कुटिलकटाक्षनिरीक्षण नृपाणाम् ॥ ६ ॥ अर-

१ कर्मेन्द्रियम्, पक्षे,-वेद २ स्मरणम्, पक्षे,-मन्वादि ग्रन्थम् ३ आचरणम् पक्षे,-गमनम् ४ दन्तानाम्, पक्षे,-ब्राह्मणानाम् ५ इन्द्रियाणाम्, पक्षे,-धेनूनाम् ६ समानधर्मत्वम् ७ मधुरादापतति ८ अतिक्रान्तानि वृत्तानि कथयतीति ९ बहुतर शुष्कवचनानि १० खेद प्राप्नोति ११ पादयो स्तम्भन कुर्वती १२ उद्वेग कुर्वती १३ वलय चर्मैवान्य सजाता यस्या सा वलिता, सा चासौ तनुश्च दधती, पक्षे,-वलित वलन ठक्कचया दधती १४ नवीनविवाहिता स्त्री १५ नूतनोढा १६ पुरुषाय १७ उद्वेग प्राप्नोति १८ जरा १९ भयकारणम् २० सुन्दरम् २१ बकनद्दहा २२ भरणम् २३ बोधार २४ अपगतपु- २५ भोक्तॄणाम् २६ इतरसाक्षिक कुशल २७ दक्षिणाय मुखे पत्रं तु वैदिकैस्तावगम्यो दक्षिणासैन्य साक्षिकं द्रव्य

१ पठनम् २ शिशु ३ स्तुति ४ मातृपितृमातुलभ्रातृकथन प्रयासकथनमिति भाव ५ कलमाद्यादि विरचितकथनम् ६ वस्त्राणि ७ धनार्थेव ८ नक्षत्रसमूह परिवारो यस्य ९ वनस्पतीनाम् १० निष्प्रभ ११ सूर्यस्य १२ परगृहम् १३ हीनदशाम् १४ स्वसुखकारणम् १५ धारयति १६ दुःखेन पूरयितुं शक्यम् १७ मस्तकम् १८ युद्ध १९ ओमनिष्ठिन्नो २० भवनानकारणम्

हरति महत्त्वं प्रार्थना किं न जाने जनयति गुरुलघ्वानिलह किं न वेद्मि । तदपि वद वदान्य त सदा प्रत्यह मा जठरपिठरवर्ती वह्निरर्थीकरोति ॥ ७ ॥ गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि । स्थानानि किं हिमवत प्रलयं गतानि यत्सावमानपरपिण्डरतो मनुष्य ॥ ८ ॥ अभिनवमहामानप्राभवप्रभेदसंदीपनी गुरुतरगुणग्रामाम्भोजस्फुटोज्ज्वलचन्द्रिका । विपुलविलसल्लज्जावल्लीवितानकुठारिका जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनम् ॥ ९ ॥ ये वर्धन्ते धनपतिपुर प्रार्थनादु खभाजो ये चाल्पत्व दधति विषयाक्षेपपर्याप्तबुद्धे । तेषामन्त स्फुरितहसित वासराणि स्मरेयं ध्यानच्छेदे शिखरिकुहरग्रावशय्यानिषण्ण ॥ १० ॥ मातर्नात परमनुचित यत्खलाना पुरस्तादस्ताशङ्क जठरपिठरीपूर्तये नर्तितानि । तत्प्रन्त न सहजसरले वत्सले वाणि कुर्या प्रायश्चित्त गुणगणनया गोत्रवेषस्य विष्णो ॥ ११ ॥ दीनो दीनमुखै सदैव शिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरा क्रोशद्भि क्षुधितैर्निरन्नविधुरा दृश्येन्न चेद्गेहिनीम् । याच्ञाभङ्गभयेन गद्गदगलत्त्रुट्यद्विलीनाक्षर को देहीति वदेत्स्वदग्धजठरस्यार्थे मनस्वी जन ॥ १२ ॥ हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशन धात्रा मरुत्कल्पित व्यालाना पशवस्तृणाङ्कुरभुज सृष्टा स्थलीशायिन । संसारार्णवलङ्घनक्षमधिया वृत्ति कृता सा नृणा यामन्वेषयता प्रयान्ति सतत सर्वे समाप्तिं गुणा ॥ १३ ॥ किं कन्दा कन्दरेभ्य प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्य प्रध्वस्ता वा तरुभ्य सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखा । वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणा खलाना दु खोपात्ताल्पवित्तस्मयपवनवशान्नर्तितभ्रूलतानि ॥ १४ ॥

---

## सेवकनिन्दा

स्वामिनायत्तरोषस्य परचित्तानुवर्तिन । स्वयं विक्रीतदेहस्य सेवकस्य कुत सुखम् ॥ १ ॥ चलेषु स्वामिचित्तेषु सुप्ते पिशुने जने । यदि जीवत्यहो चित्र कल्य पुनर्जीवित ॥ २ ॥ सेवा श्ववृत्तिराख्याता न तै सम्यगुदाहृतम् । स्वच्छन्दचारी कुत्र श्वा विक्रीतासु क सेवक ॥ ३ ॥ सेवया धनमिच्छद्भि सेवकै पश्य यत्कृतम् । स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥ ४ ॥ वरं वन वरं भैक्ष्य वरं भारोपजीवनम् । पुसा विवेकहीनाना सेवया न धनार्जनम् ॥ ५ ॥ या प्रकृत्यैव चपला निपतत्यशुचावपि । स्वामिनो बहु मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेवका ॥ ६ ॥ मनुष्यजातौ तुल्याया भृत्यत्वमतिगर्हितम् । प्रथमो यो न तत्रापि स किं जीवत्सु गण्यते ॥ ७ ॥ तावन्नात्तिदु खाय ततो दुर्गतता सदा । तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दु खपरम्परा ॥ ८ ॥ नाश्नाति सेवया स्वेच्छं त्याद्विनिद्रो न प्रबुध्यते । न निशङ्क वचो ब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ॥ ९ ॥ भूशय्या ब्रह्मचर्यं च कृशत्व लघु भोजनम् । सेवकस्य यतेर्यद्वद्विशेष पापधर्मज ॥ १० ॥ शीतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवक । धनाय तानि चाल्पानि यदि धर्माय मुच्यते ॥ ११ ॥ मृदुनापि सुवृत्तेन सुमृष्टेनातिहारिणा । मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया ॥ १२ ॥ स्वयं जहाति सेवक सुख च मानमेव च । यदर्थमर्थमीहते तदेव तस्य हीयते ॥ १३ ॥ प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् । दु खीयति सुखहेतो को मूढ सेवकादन्य ॥ १४ ॥ मौनान्मूक प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा धृष्ट पार्श्वे वसति च सदा दूरतश्चाप्रगल्भ । क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजात सेवाधर्म परमगहनो योगिनामप्यगम्य ॥ १५ ॥ विश्वे विशिष्टैरुपकृतमपि द्वेषतामेति कश्चित्साक्षादन्यैरपकृतमपि प्रीतिमेवोपयाति । चित्र चित्र किमथ चरित नैकभावाश्रयाणा सेवाधर्म परमगहनो योगिनामप्यगम्य ॥ १६ ॥ नत्यानानुवर्तिपरहितव्यापारयुक्तात्मना सेवासव्यवहारतत्त्वविदुषा द्रोहच्युतानामपि । व्यापत्ति स्खलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा तस्मादम्बुपतेरिवावनिपते सेवा सदाशङ्किनी ॥ १७ ॥ आहारे वडवानलश्च शयने य कुम्भकर्णायते संदेशे बधिर पलायनविधौ सिंह शृगालो रणे । अन्धो वस्तुनिरीक्षणेऽथ गमने खञ्ज पटु क्रन्दने भाग्यैरेव हि लभ्यते पुनरसौ सर्वोत्तम सेवक ॥ १८ ॥

---

## जीवितसाफल्यम्

यस्य जीवन्ति धर्मेण पुत्रा मित्राणि बान्धवा । सफल जीवित तस्य नात्मार्थे को हि जीवति ॥ १ ॥ यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रव शत्रवस्तथा । अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जात स च जीवति ॥ २ ॥ यस्मिन् रमन्ते यस्य भार्या

---

१ मम्पुरुष- २ स्पर्शा ३ जठरमारुत् ४ वरदान- ५ विराजितेन स्वस्य प्रष्ट कुविर्द्य ६ दिवृशी पर्णदलस्य कुहरे स्थित स्पर्शवती सो प्रथम पात्र सदय दम्भात्तस्यो निषान्न ७ जठरज्वलनम् ८ गोत्रवेषस्य कुम्भस्य ९ कुन- १० रोदन दुर्भिक्ष- ११ यत्रो १२ नानननम् १३ कीर्तिमन्त्रम् १४ पर्वत- १५ दृष्टे १६ सेवक- १७ विकीर्ण क्वचित् प्रणय येन द- १८ सु. र. भा.

१ नरेन्द्र २ भिन्न ३ स्तरपाशौऽपि वमन् ४ दृष्टि- ५ कुलवह- ६ मदादिक- ७ मनर्थं स्तोका ८ स्तुतस्य ९ कर्मार्हे १० दयानिरत- ११ रोदने

पुनवती सती । लक्ष्मीर्दानवती यस्य सफल तस्य जीवितम् ॥ ३ ॥ स जीवति यशो यस्य कीर्तिर्यस्य स जीवति । अयशोऽकीर्तिसयुक्तो जीवन्नपि मृतोपम ॥ ४ ॥ चल वित्त चल चित्त चले जीवितयौवने । चलाचलमिद सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥ ५ ॥ यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहव स तु जीवति । काकोऽपि किं न कुरुते चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ ६ ॥ स जातो येन जातेन याति वश समुन्नतिम् । परिवर्तिनि ससार मृत को वा न जायते ॥ ७ ॥ अञ्जलिस्थानि लोकैर्ग्लानिर्मनास्थैव रक्षिता जगती । सध्याया इव वसति स्वल्पानि सखे सुखायैव ॥ ८ ॥ यज्जीवति क्षणमपि प्रथित मनुष्यैर्विज्ञानविक्रमयशोभिरभज्यमानम् । तन्नाम जीवितमिह प्रवदति तज्ज्ञा काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते ॥ ९ ॥ यो नात्मजे न च गुरौ न च भृत्यवर्गे दीने दया न कुरुते न च बन्धुवर्गे । किं तस्य जीवितफल हि मनुष्यलोके काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते ॥ १० ॥ जात कूर्म स एक पृथुभुवनभरायार्पित येन पृष्ठ श्लाघ्य जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमित यत्र तेजस्वि चक्रम् । सजातव्यर्थपक्षा परहितकरणे नोपरिष्टान्न चाधो ब्रह्माण्डोदुम्बरान्तर्मशकवदपरे जन्तवो जातनष्टा ॥ ११ ॥

## ऋणम्

न विष विषमित्याहुर्ब्रह्मस्व विषमुच्यते । विषमेकाकिन हन्ति ब्रह्मस्व पुत्रपौत्रकम् ॥ १ ॥ पाप कर्तुमृण कर्तुं मन्यन्ते मानवा सुखम् । परिणामोऽतिगहनो महतामपि नाशकृत् ॥ २ ॥ लोकद्वयप्रतिभयैकनिदानमेतद्धिक्प्राणिनामृणमहो परिणामघोरम् । एक स एव हि पुमान्परमस्ति लोके कुद्धस्य येन धनिकस्य मुख न दृष्टम् ॥ ३ ॥

## प्रवासः

यो न सचरते देशान्यो न सेवेत पण्डितान् । तस्य सकुचिता बुद्धिर्घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ १ ॥ यस्तु सचरते देशान्यस्तु सेवेत पण्डितान् । तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ २ ॥ देशे देशे किमपि कुतुकादद्भुत लोकमाना सपायैव द्रविणमतुल सेवये भूयोऽप्यवाप्य । सयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्कण्ठिताभि सतीभि सौख्य धन्या किमपि दधते सर्वसपत्समृद्धा ॥ ३ ॥ आकिंचन्याददतिपरिचयाज्जाययोपेक्ष्यमाणो भूपालानामननुसरणाद्विश्वदेवाखिलेभ्य । गेहे तिष्ठन्कुमतिरलस कूपकूर्मं सधर्मा किं जानीते भुवनचरित किं सुख चोपभुङ्क्ते ॥ ४ ॥ तीर्थानामवलोकन परिचय सर्वत्र वित्तार्जन नानाश्चर्यनिरीक्षण चतुरता बुद्धे प्रशस्ता गिर । एते सन्ति गुणा प्रवासविषये दोषोऽस्ति चैको महान्य मुग्धामधुराधराधरसुधापान विना स्थीयते ॥ ५ ॥

## व्यापारिणः

आसीत्सत्ययुगे बलिस्तदनु च त्रेतायुगे भार्गवो राम सत्यपराक्रमोऽथ भगवान्धर्मस्तथा द्वापरे । दाता कोऽपि न चास्ति सप्रति कलौ जीवन्ति केनार्थिनश्चेत्येव कृतनिश्चयेन विधिना व्यापारिणो निर्मिता ॥ १ ॥ शक्रोद्याननिवासिताम गितो दाता स कल्पद्रुम पाताल किल कामधेनुरपि सा कामप्रसूस्वर्गात् । इत्थ विश्वसृजा विचिन्त्य यवनागाराधिकारार्थिन सद्विद्यानिधिरक्षणार्थमधुना व्यापारिणो निर्मिता ॥२॥ कौपीन धृतवान्हरोऽपि भगवान्विष्णु प्रविष्टो जल वारां राशिरपेयतामुपगत को नाम दातु क्षम । इत्थ विश्वसृजा विचिन्त्य यवनागाराधिकारार्थिन सद्विद्यानिधिजीवनार्थमधुना व्यापारिणो निर्मिता ॥ ३ ॥ व्यापारान्तरमुत्सृज्य वीक्षमाणो वधूमुखम् । यो गृहेष्वेव निद्राति दरिद्राति स दुर्मति ॥ ४ ॥

## १ कलिमहिमा

यवनैरवनि क्रान्ता हिंदवो विन्ध्यमाश्रिताः । बलिना वेदमार्गोऽय कलिना कवलीकृत ॥ १ ॥ सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति । कुमार्यश्च प्रसूयन्ते प्राप्ते कलियुगे सदा ॥ २ ॥ पराधीन मुख दग्ध हस्तौ दग्धौ प्रतिग्रहात् । परस्त्रीभिर्मनो दग्ध श्रुत शाप कलौ युगे ॥ ३ ॥ राक्षसा कलिमाश्रित्य जायन्ते ब्रह्मयोनिषु । ब्राह्मणानेव बाधन्ते तत्रापि श्रोत्रियान्कृशान् ॥ ४ ॥ कुशला शब्दवार्तायां वृत्तिहीना सुरागिण । कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव ॥ ५ ॥ वागुच्चारोत्सव मात्र तत्क्रियां कर्तुम क्षमा । कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव ॥ ६ ॥ कृते च रेणुका कृत्या त्रेतायां जानकी तथा । द्वापरे द्रौपदी कृत्या कलौ कृत्या गृहे गृहे ॥ ७ ॥ मधुग-

१ दानादिप्रभवा कीर्ति शौर्यादिप्रभवं यशः २ मननशीले ३ अर्थसतानादिभिर्हि मान; पक्षे,–भक्तिकरणेन लोके आज्ञाकारित्व प्राप्यते ४ निश्चेतस्करम्; पक्षे,–अपारदर्शम् ५ भारवती मीना, पक्षे–अनुरागवती कृता ६ मत्वातम् ७ कृमयस्तु यथा स्वपक्षिविन्ति तथा तादृशा मनुष्या ब्रह्माण्डरूपोदुम्बरे तिष्ठन्ति ८ कृत्स्नम् ९ कालम् १० परिणामे भयकरम् ११ आश्चर्यम् १२ ईक्षमाणा- १३ द्रव्यम् १४ बहुलम् १५ गृहम् १६ पुन

१ दारिद्र्यात् २ अवमानित- ३ शङ्ख- ४ षोडशपाथेरी ५ अपारोश- ६ दरिद्रो भवति

मध्योत्पन्ना कृतयुगधर्मानुसारिण किमिति । इति रोषादिव कलिना पीड्यन्ते साधवो बलिना ॥ ८ ॥ नाधीतेऽत्र जनो यदि कश्चिदधीते शते सहस्रे वा । दुस्तर्केषु श्राम्यति दूरीकुरुते श्रुतिस्मृतिसुतर्कान् ॥ ९ ॥ सीदन्ति सन्तो विलसन्त्यसन्त पुना म्रियन्ते जनकश्चिरायु । परेषु मैत्री स्वजनेषु वैर पश्यन्तु लोका कलिकौतुकानि ॥ १० ॥ एतादृशे कलियुगेऽपि शतेषु कश्चिज्जातादरो जगति य श्रुतिमार्ग एव । यत्किंचिदाचरतु पात्रमसौ स्तुतीना श्लाघ्य मितोऽपि मपि किं न मैरौ सरश्चेत् ॥ ११ ॥ उपनयनविवाहाद्युत्सवैकप्रधानौ कलिविभवत एषा कालभेदानभिज्ञा । विजहति न कदाचिद्वेदपाठैकयोग्ये वयसि च यवनानीवाचनाभ्या समेते ॥ १२ ॥ न देवे देवत्व कपटपटवस्तापसजना जनो मिथ्यावादी विरलतरवृष्टिर्जलधरः । प्रसक्तो नीचानामवनिपतयो दुष्टमनसो जना भ्रष्टा नष्टा अहह कलिकाल प्रभवति ॥ १३ ॥ गता गीता नाश क्वचिदपि पुराण व्यपगत विलीना स्मृत्यर्था निगमनिचयो दूरमगमत् । इदानीं रैदासप्रभृतिवचनैर्मोक्षपदवी तदेव जानीमो कलियुग तवैवैष महिमा ॥ १४ ॥ अपरैर्ष्यापरैरहरिह नयन्तोऽशनदशासय स्नाता सध्या विदधति न जातु स्वसमये । त्यजन्त स्वा वृत्तिं द्विजकुलभवग्रामगणकीभवन्तो हन्तामी कथमपि च जीवन्ति बहव ॥ १५ ॥ कुक्षे पूर्त्यै यवननिततेर्भृत्यकृत्यानि कर्तुं विक्रीणीते वपुरपि निज वेतनैरेतदास्ताम् । विप्रो भूत्वाप्यहह गणनानैपुणैर्वञ्चयित्वा स्वर्णस्तेय रचयति जन स्वामिना पोषकाणाम् ॥ १६ ॥ वेदव्यास स नन दश यो वेद वेदाक्षराणि श्लोक त्वेक परिपठति य स स्वय जीव एव । आपस्तम्ब स इह कलयेत्सम्यगौपासन य कष्ट शिष्टस्मृतिकृति कलौ वार्श्यमृच्छन्ति विद्या ॥ १७ ॥ ये कायस्थजनाश्च ये नृपसुता ये च द्विजा शस्त्रिणस्ते यत्नादनुसृत्य निर्दयतया शुष्कार्स्तुरुष्काधिपान् । देवा भूमिसुराश्च पान्ति कृतिनस्ते चेत्सुखोदासते ब्राह्मण्याय जलाञ्जलि किल भुवि प्राज्ञै प्रदेयो भवेत् ॥ १८ ॥ आक्रान्तासु वसुधरासु यवनैरासेतुहेमाचल विद्राणे क्षितिभृद्गणे विकरुणे निद्राति नारायणे । निर्विघ्नप्रसरे कलावपि बन्गासिष्वण्टक वैदिक पन्थान किल तत्र तत्र परिपालयेको हि लोकोत्तर ॥ १९ ॥ अशानामविरामनैकिकवचोभाजाममीषा पुनर्मग्रोच्चारण एव पर्यवसित मौनव्रत कर्मसु । मामायव्ययलेखनेन नयता कालानरोषानहो पारम्पर्यत ईदृशामिह नृणा ब्राह्मण्यमन्यादृशाम् ॥ २० ॥ ये मुष्णन्ति निशि प्रविश्य भवन ये वा बलात्कानन नैते स्वामिधन हरन्ति ननु तानिन्दन्ति चोरा इति । सद्यो हन्त हरन्ति पोषकधन सरया विपर्यस ये कष्ट तानपि वञ्चकानिह पुरस्कुर्वन्ति सर्वे जना ॥ २१ ॥ सौहार्दे शशशृङ्गवत्सुजनता वन्ध्यासुतस्पर्धिनी किं ब्रूमो गुणिना गुणग्रहिलता व्योमप्रसूनोपमा । दृष्टि शीलसुधाहलाहलमयी राज्ञा सुधामण्डले लोके सप्रति यत्कले स जयति त्वदृष्टिलीलारस ॥ २२ ॥ निर्वीर्या पृथिवी निरोषधिरसा नीचा महत्त्व गता भूपाला निजकर्मधर्मरहिता विप्रा कुमार्गे रता । भार्या भर्तृविरोधिनी पररता पुत्रा पितुर्द्वेषिणो हा कष्ट खलु वर्तते कलियुगे धन्या नरा ये मृता ॥ २३ ॥ दूरादर्थिनमाकलय्य भजते सद्यो विरूपाक्षता सद्मे किं च विरोचनत्वमथ सस्थाने नृसिंहाकृतिम् । पाण्डित्योक्तिषु वैकतुण्डरचना दाने त्वपर्णात्मतामेक पद्मसुरात्मक प्रभुरहो मार्ग्ये कलौ लभ्यते ॥ २४ ॥ धर्म प्रव्रजितस्तप प्रचलित सत्य च दूरे गत पृथ्वी मन्दफला नरा कपटिनश्चित्त च शाठ्योर्जितम् । राजानोऽर्थपरा न रक्षणपरा पुत्रा पितुर्द्वेषिण साधु सीदति दुर्जन प्रभवति प्राप्ते कलौ दुर्युगे ॥ २५ ॥ सन्त क्वापि न सन्ति सन्ति यदि वा दु खेन जीवन्ति ते विद्वासोऽपि न सन्ति सन्ति यदि वा मात्सर्ययुक्ताश्च ते । राजानोऽपि न सन्ति सन्ति यदि वा लोभाद्धनग्राहिणो दातारोऽपि न सन्ति सन्ति यदि वा सेवानुकूला कलौ ॥ २६ ॥ हर्म्यस्थानमधमकमवितितेर्दुर्मानभर्मासन शास्त्रस्तोमलल्लाटभूलिपिलय शान्ति सवानामपि । सर्वाम्नायवच - समापनदिन सर्वा सदर्चाविधेर्यांशाजनिभूरभूदिह महानर्थानहोऽस्य कलि ॥ २७ ॥ प्रातर्हन्त कृतात्लवोऽपि रजकस्पृष्टाङ्गो रोमभे स्वदा धारयते पटानुदिन धृत्वा बहिर्गच्छति । गत्वा म्लेच्छपुराणुर्गी स्पृशति च स्पृष्ट्वापि न स्नात्यहो न स्नातोऽप्यथ शुद्ध एव चलो भुक्त्वापि न [13]व्रीडति ॥ २८ ॥ शरीरैर्जीवति शास्त्रमुज्झति परं शूद्रादतैस्म्बुभि स्नात्वाचामति देवता स्नपयति स्वैरं पर्वतोदनम् । उच्छिष्टात बिभेति याति येवनैरुत्यावचे संगति

१ अध्ययन न करोते २ सत्तामत्म् ३ महदेवे ४ रामा ५ हरस्पतिः ६ सार्तोक्षिम् ७ प्राप्नुवन्ति ८ म्लेच्छाधिपेशान् ९ पराधीना भोग्यु १० नष्टे

१ वन्ध्यासुतस्पर्धा २ विहितनेदमम्, पाठे,-शिराम्; ३ दृचिताहित्सम्, पाठे,-सर्वसम् ४ नृसिंहस्येव क्रूराकारैम्; पाठे,-नृसिंहस्याकृतिम् ५ यथा या कुन्दस्य रचना ताम्; कुपयस्वनिष्ये, पाठे,-पञ्चकुन्दस्य गाम्भीर्येव या रचना ताम् गनोहरपश्चिन्ये- ६ न विद्यते पर्णोऽपि यस्य ताम् अकिंचनत्व निष्ये, पाठे,-मरणो पर्णौ तद्रूपम् ७ सुवर्णाभिषेकमनम् ८ यज्ञानाम् ९ वेदवचनाम् १० मतम् ११ स्नानम् १२ गर्दभे १३ न लज्जते १४ मद्यम् १५ यवनीमेलनेऽक्षेपि

मार्तण्डान्निकटं गतानगणय मार्गान्मुहुर्गाहते ॥ २९ ॥ नीचैर्दुर्यवनैः शुनैरिपि वा निःशङ्कमालोक्ति भुङ्क्ते पङ्क्तिविदूषकैः सह नैरन्तातवेदाक्षरैः । मद्यास्वादनमत्तचित्तजनतामोहाय मोहानित कर्माण्यारमते श्रुतिस्मृतिनचोदूराण्यसाराण्यहो ॥ ३० ॥ विद्वत्ता वसुधातले विगलिता पाण्डित्यधर्मो गत श्रोतॄणा हृदयेष्वबुद्धिरधिका ध्यान गत चौरणे । गाथागीतविनोदनाक्षरचनाकुल्या जगद्रञ्जित ज्योतिर्वैचकशास्त्रसारमखिल क्षुद्रेषु जात कर्णे ॥ ३१ ॥ धिक्त्वा रे कलिकाल याहि विलय केय विपर्यस्तता हा कष्ट श्रुतिशालिनी व्यवहृतिर्म्लेच्छोचिता दृश्यते । एकैर्बोध्ययदेवता भगवती विक्रेतुमानीयते निःशङ्कैरपरै परीक्षणविधौ सर्वाङ्गमुद्धाट्यते ॥ ३२ ॥ कन्यां कामपुद्गल प्रविजहद्दुर्दयेयौवनामङ्ग एना द्रव्याशापाशाकृष्टो भ्रमति चिरतर हन्त देशान्तरेषु । अयोन्याक्षेपवाञ्छाविगलितनयसोरात्तमालिन्यमल्योर्दम्पत्योर्व्याप्नुत वै हृतविधिरुभयोर्लोकयो शोकयोगम् ॥ ३३ ॥

---

## मद्यपानगर्हणम्

वैकैल्य धरणीपातमयथोचितजल्पनम् । सन्निपातस्य चिह्नानि मद्य सर्वाणि दर्शयेत् ॥१॥ एकतश्चतुरो वेदा ब्रह्मचर्य तथैकत । एकत सर्वपापानि मद्यपान तथैकतः ॥ २ ॥ मद्यपस्य कुत सत्य दया मासाशिन कुत । कामिनश्च कुतो विद्या निर्धनस्य कुत सुखम् ॥ ३ ॥ अयुक्त बहु भाषन्ते यत्र कुत्रापि शेरते । नग्ना विक्षिप्य गात्राणि बालका इव मद्यपा ॥ ४ ॥ मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति हि विकलया बुद्ध्या । मातरमपि कामयते सावद्य मद्यपान मत्त सन् ॥ ५ ॥ चित्ते भ्रान्तिर्जायते मद्यपानाद्भ्रान्ते चित्ते पापचर्यामुपैति । पाप कृत्वा दुर्गतिं याति मूढास्तस्मान्मद्य नैव पेय न पेयम् ॥ ६ ॥

---

१ चाण्डाल २ प्रविशति ३ दुष्टयवनै ४ पङ्क्तिवादी ५ श्रुतिस्मृतिवाक्यानि ६ निष्फलानि ७ नटादौ ८ नीचेषु ९ संजातयौवनाम् १० विकलत्वम् ११ अयुक्तप्रलाप १२ त्रिदोषस्य १३ लक्षणानि १४ नाशयति १५ इच्छति १६ पापाचरणम् १७ नरकम्

## तमाखुः

तमाखुपत्र राजेन्द्र भज माज्ञानदायकम् । तमाखुपत्र राजेन्द्र भज माज्ञानदायकम् ॥ १ ॥ दारिद्र्यशीलोऽपि नरस्तमाखु नैव मुञ्चति । निवारितोऽपि मार्जारस्तमाखु नैव मुञ्चति ॥ २ ॥ बिडौजा पुरा पृष्टवान्पद्मयोनिं धरित्रीतले सारभूत किमस्ति । चतुर्भिर्मुखैरित्यवोचद्विरिञ्चिस्तमाखुस्तमाखुस्तमाखुस्तमाखु ॥ ३ ॥ न स्वादु नौषधमिद न च वा सुगन्धि नाक्षिप्रिय किमपि शुष्कतमाखुचूर्णम् । किं चाक्षिरोगजनक च तदस्य भोगे बीज मृणा नहि नहि व्यसन विना यत् ॥ ४ ॥ सुपर्णपरिसेवितस्तदनु साधुपूगान्वितो द्विजावनमहापटुस्तदनु सारसधानभाक् । सदैव सुधयाशन भवति यस्य विष्णो समस्तमाखुरिति सेव्यता भवति वै यतो रागिता ॥ ५ ॥ श्रीकृष्ण पूतनाया स्तनमलमपिबत्कालकूटेन पूर्ण प्रस्कन्न भूप्रदेशे किमपि च पिबतो यत्तदा तस्य यस्मात् । तस्मादेषा तमाखु सुरवरपरमोच्छिष्टमेतद्दुराप स्तुत्वा नत्वा मिलित्वा मुनिशमतिमुदा सेव्यते वैष्णवाग्र्यै ॥ ६ ॥ भ्रात कस्त्व तमाखुर्गमनमिह कुतो वारिधे पूर्वपारात्कस्य त्व दण्डधारी नहि तव विदित श्रीकलेरेव राज्ञ । चातुर्वर्ण्ये निषिद्धा विविधविरचित ब्रह्मणा धर्महेतोरेकीकर्तुं बलात्तन्निखिलजगति रे शासनादागतोऽस्मि ॥ ७ ॥

---

१ आसुर्मूर्तिक पत्र वाहन यस्य २ मा लक्ष्मी ३ अज्ञानदायकं तमाखुपत्र मा भजेति ४ इन्द्र ५ ब्रह्मदेवम् ६ सुपर्णेन गरुडेन सेवित, पक्षे,–सुष्टुपर्णेन नागवल्लीदलेन सह परिसेवित ७ साधूनां पूगै संघैरन्वित, पक्षे,–साधु सम्यक्पूग क्रमुकस्तेनान्वित ८ द्विजा दिन मातो ब्राह्मणादयस्तेषामवनं रक्षण तस्मिन्महासमर्थ, पक्षे,–द्विजा दन्ता ९ सार श्रेष्ठवस्तु मोक्षादि तस्य संधान संधि भजति, पक्षे,–सार खदिरसारस्तेन संधान सम्यक्मेलन भवति १० सुधयामृतेन यस्य भोजन भवति, पक्षे,–सुधया चूर्णेन सदैव यस्य भक्षण भवति ११ यतो विष्णोरागिता विषयेष्वप्रीति जायते, पक्षे,–यतस्तमाखोस्तमाखुप्रभावाद्रागिता सुरक्तिमा जायते १२ जगत्कर्त्रा, ब्रह्मणो विशेषणम्

इति श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारे द्वितीयं सामान्यप्रकरणं समाप्तम्

# तृतीयं राजप्रकरणम्

## राजसभावर्णनम्

सभाकल्पतरुं वन्दे वेदशाखोपशोभितम् । शास्त्रपुष्पसमाकीर्णं विद्वद्भ्रमरमण्डितम् ॥ १ ॥ विद्वांसः कवयो भट्टा गायकाः परिहासकाः । इतिहासपुराणज्ञाः सभा सप्ताङ्गसंयुता ॥ २ ॥ धनदैर्धर्मराजैश्च कविभिर्गुरुभिर्वृता । सभा ते भाति भूमीन्द्र सुधर्मातोऽधिका क्षितौ ॥ ३ ॥ सुवर्णवर्णललिता पदविन्यासशालिनी । वाणीव भाति ललिता सभा ते जगतीपते ॥ ४ ॥ विबुधावलिसंपूर्णा सुखपूर्णदिगीश्वरा । चतुराननसंपूर्णा स्वर्गादपि सभाधिका ॥ ५ ॥ गुरुरेकः[1] कविरेकः[2] सदसि मघोनः[3] कलाधरोऽप्येकः[4] । अद्भुतमत्र सभायां गुरवः कवयः कलाधराः सर्वे ॥ ६ ॥ अनेकविद्वज्जनरत्नपूर्णं वेदोदकन्यायतरङ्गरम्यम् । अलङ्घनीयं गुरुतीर्थमेकं सभासमुद्रं शिरसा नमामि ॥ ७ ॥ सारस्वते स्रोतसि दूरमग्नैः सुधीवरैरुद्धृतसूक्तिरत्नैः । न तत्किमप्युर्वरितं यदेषामुपायनीकृत्य पुरो भवेयम् ॥ ८ ॥ सद्वेदिमध्योत्तमहेमकुम्भस्तना सुवर्णाधिकृता प्रसन्ना । सद्रत्नभूषाविमला त्वयासौ कान्तेव सत्सद्नृप भाति रम्या ॥ ९ ॥ पद्मानना पद्मपलाशनेत्रा पद्मच्छविः पद्मकरामलांशुका । पौरीशनाथैः परिशीलनीया लक्ष्मीरिवाभाति नरेश ते सभा ॥ १० ॥ साधयोऽपि किल शीतलशीला विश्रुता अपि बहुश्रुतवन्तः । पण्डिता अपि जडाः परवादे श्रोत्रिया इह सदा निवसन्ति ॥ ११ ॥ क्वचिच्चारुचामीकरारम्भरम्या क्वचिद्रत्नविद्योतितध्वान्तदक्षा । क्वचिद्धीरकश्रेणिकैलासहासा क्वचित्क्षीरवीरप्रवीरप्रकाशा ॥ १२ ॥ नाहूतापि पुरः पदं रचयति प्राप्तोपकण्ठं हठात्पृष्टा न प्रतिवक्ति कम्पमयते स्तम्भं समालम्बते । वैवर्ण्यं स्वरभङ्गमञ्चति बलान्मन्दाक्षमन्दानना कष्टं भो प्रतिभावतोऽप्यभिसभं वाणी नवोढायते ॥ १३ ॥ चिन्तासक्तनिमग्नमन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्खाकुलं पर्यन्तस्थितचारनक्रमकरं नागाश्वहिंस्राश्रयम् । नानावाशककङ्कपक्षिरुचिरं कायस्थसर्पास्पदं नीतिक्षुण्णतटं च राजकरणं हिंस्रे समुद्रायते ॥ १४ ॥

---

१ बृहस्पतिः २ शुक्रः ३ इन्द्रस्य ४ चन्द्रः ५ हस्तिनापे ६ प्राप्नोति ७ गुप्तचराः ८ शब्दं कुर्वाणाः, पिशुना इत्यर्थः ९ राजोऽधिकरणम्

## राजमिलनम्

क्षुत्क्षामार्भकसभ्रमोक्तिनिगडे निर्भारिता नर्मतो भार्याक्रन्दितकुन्तकीलितहृदो गर्वाङ्कुरस्य गतः । प्रभ्रष्टाः पदतः कदापि नहि ये तेऽद्य त्वदीयैर्गुणैराकृष्टा विदुषां वरा वयमहो त्वां द्रष्टुमभ्यागताः ॥ १ ॥

---

## सामान्यराजप्रशंसा

राजस्त्वद्दर्शनेनैव गलन्ति त्रीणि तत्क्षणात् । रिपोः शस्त्रं करैर्दैन्यं नीवीबन्धो मृगीदृशाम् ॥ १ ॥ चिराद्यत्कौतुकाविष्टः कल्पवृक्षमुदीक्षितुम् । तन्मे सफलमद्यासीत्त्वय्यवलोकिते ॥ २ ॥ सर्वदा सर्वदोऽसीति मिथ्या संस्तूयसे जनैः । नारयो[1] लेभिरे[2] पृष्ठं न वक्षः[3] परयोषितः ॥ ३ ॥ त्वया वीर[4] गुणाकृष्टा ऋजुदृष्ट्या वियोजिताः । लक्ष्यं लब्ध्वैव गच्छन्ति मार्गणा[5] इव मार्गणाः[6] ॥ ४ ॥ कल्पद्रुमो न जानाति न ददाति बृहस्पतिः । अयं तु जगतीजानिर्जानाति च ददाति च ॥ ५ ॥ रविः करसहस्रेण देशाशापरिपूरकः । त्वमेकेन करेणैव सहस्राशाप्रपूरकः ॥ ६ ॥ बलिः पातालनिलयोऽधः कृतश्चिन्तामणिः किम् । अधः कृतो दिविस्थोऽपि चिरं कल्पद्रुमस्त्वया ॥ ७ ॥ आर्तानामिह जन्तूनामार्तिच्छेदं करोति यः । शङ्खचक्रगदाहीनो द्विभुजः परमेश्वरः ॥ ८ ॥ बहुधा राज्यलाभेन यशोरत्न भूपते । वैहुधाराज्यलाभेन स तोषो मम भूपते ॥ ९ ॥ भुजङ्गभोगसंक्रान्ता[12][13] कैलेव तव मेदिनी । अहङ्कारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ १० ॥ तुङ्गमारुह्य[15] रविणा[16] वृश्चिके निहितं पदम् । भवता शिरसि न्यस्तमयत्नेनैव भोगिनाम् ॥ ११ ॥ किं कृतेन न यत्र त्वं यत्र त्वं किमसौ कलिः । कलौ चेद्भवतो जन्म कलिरस्तु कृतेन किम् ॥ १२ ॥

---

१ वैरिणः २ पलायनाभावादित्यर्थः ३ उरःस्थलम् ४ त्वया, पक्षे,—विनयादि ५ शरम्भरः, पक्षे,—छलद्वारम् ६ याचकाः ७ बाणाः ८ पृथिवीपतिः ९ चिन्तामणिरत्नम् १० दिवो मनोरथाः ११ बहुधारा गच्छन्ति यस्य भवतः प्रतापम् १२ शेषः, पक्षे,—जारः १३ फणा, पक्षे,—उपभोगः १४ मार्गो १५ तुङ्गराशिम् १६ वृश्चिकराशौ १७ सर्वोपरि, पक्षे,—श्रमितम् १८ कृतयुगेन

असिधारापथे नाथ शत्रुशोणितपिच्छिले । आजगाम कथं लक्ष्मीर्निर्जगाम कथं यशः ॥ १३ ॥ कोऽप्यन्यः कल्पवृक्षोऽयमेकोऽस्ति क्षितिमण्डले । यत्पाणिपल्लवोऽप्येकः कुरुते॑ऽघ सुरद्रुमम् ॥ १४ ॥ अपूर्वेयं धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुतः । मार्गणौघः समायाति गुणो याति दिगन्तरम् ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरोऽसि भीमोऽसि चरितैरर्जुनो भवान् । प्रनया सहदेवोऽसि वाच्यतां नकुलस्य ते ॥ १६ ॥ बलिकर्णदधीचाद्याः पुरा पञ्चत्वमागताः । पञ्चत्वं न गताश्चित्रं त्वयि जीवति पञ्चमे ॥ १७ ॥ एक एव महान्दोषो भवता विमले कुले । लुम्पन्ति पूर्वजा कीर्तिं जाता जाता गुणाधिकाः ॥ १८ ॥ भग्नासु रिपुसेनासु नरेन्द्र त्वं महामहाः । खड्गान्तर्निजमेवैकमद्राक्षीः समुखं मुखम् ॥ १९ ॥ किं वर्ण्यतां कुचद्वन्द्वमस्याः कमलचक्षुषः । आसमुद्रकरग्राही भवान्यत्र करप्रदः ॥ २० ॥ वेधा वेदनयाश्लिष्टो गोविन्दोऽपि गदान्वितः । शम्भुः शूली विषादी च देव केनोपमीयसे ॥ २१ ॥ तृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः । हृदः पद्माकरः किं तु बुधैस्त्वं स जडाशयः ॥ २२ ॥ सदा हसालसः विश्रन्मानसः प्रचलज्जलम् । भूभृन्नाथोऽपि नायाति यस्य साम्यं हिमालयः ॥ २३ ॥ मीमांसको महीपोऽयमन्यथा शक्तिमान्कथम् । नैयायिकोऽपि स्यादेव परशङ्कैस्तु खण्डनात् ॥ २४ ॥ राजन्दौवारिकादेव प्राप्तवानस्मि वारणम् । मदवारणमिच्छामि त्वत्तोऽहं जगतीपते ॥ २५ ॥ राजन्कनकधाराभिस्त्वयि सर्वत्र वर्षति । अभाग्यच्छत्रसच्छन्ने मयि नायान्ति बिन्दवः ॥ २६ ॥ सर्वज्ञ इति लोकोऽयं भवन्तं भाषते मृषा । पदमेकं न जानासि वक्तुं नास्तीति याचके ॥ २७ ॥ आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत् । प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसंचयः ॥ २८ ॥ सत्यभामासमाश्लिष्टः साधुवृन्दावने रतः । यशोदयासमायुक्तस्त्वां पायात्त्वादृशो हरिः ॥ २९ ॥ भवान्हि भगवानेव गतो भेदः परस्परम् । महत्यागदयायुक्तः सत्यभामासमाश्रितः ॥ ३० ॥ एकमेव गुणं प्राप्य नम्रतामगमद्धनुः । तवाशेषगुणा राज्ञः स्तब्धेतेति सुविस्मयः ॥ ३१ ॥ भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्न भवति प्रभुः । परैरपरिभूता ज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ ३२ ॥ कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं सप्तिमास्थिते । सप्तसप्तिसमारूढा भवन्ति परिपन्थिनः ॥ ३३ ॥ हुतमिष्टं च तप्तं च धर्मश्चायं कुलस्य ते । गृहात्प्रतिनिवर्तन्ते पूर्णकामा यदर्थिनः ॥ ३४ ॥ फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः । द्रष्टुमाखण्डलः शक्तः क्वाहमेषु क्व ते गुणाः ॥ ३५ ॥ अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो । अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥ ३६ ॥ स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति । प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ ३७ ॥ पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् । देव त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि ॥ ३८ ॥ यद्वीर्यं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः । पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत्स्थितम् ॥ ३९ ॥ त्वयि संगरसंप्राप्ते धनुषासादिताः शराः । शैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः ॥ ४० ॥ ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः । निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुबिन्दवः ॥ ४१ ॥ मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः । श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम् ॥ ४२ ॥ यस्य चेतसि निर्व्याजं द्रव्यं तृणकणायते । क्रोधे विरोधिना सैन्यं प्रसादे कनकाचलः ॥ ४३ ॥ देव त्वद्दानपाथोधौ दारिद्र्यस्य निमज्जतः । न कोऽपि हि करालम्बं दत्ते मत्तेभदायकः ॥ ४४ ॥ राजचन्द्र समालोक्य त्वां तु भूतलमागतम् । रत्नश्रेणिमिषान्मन्ये नक्षत्राण्यप्युपागमन् ॥ ४५ ॥ धारयित्वा त्वयात्मानं महात्यागधनाधुना । मोचिता बलिकर्णाद्याः स्वयशोगुप्तकर्मणः ॥ ४६ ॥ क्षणमप्यनुगृह्णाति यं दृष्टिस्तेऽनुरागिणी । ईर्ष्ययेव त्यजत्याशु तं नरेन्द्र दरिद्रता ॥ ४७ ॥ योऽसैकृत्तरगोनाणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः । शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥ ४८ ॥ ताम्बूलेन विना राजञ्जडीभूता सरस्वती । न निःसरेन्मुखाद्वाणी गृहात्कुलवधूरिव ॥ ४९ ॥ अर्थिप्रत्य-

---

१ याचकाः, पक्षे,-बाणाः. २ विनयादि, पक्षे,-ज्या ३ अत्र वंशे पूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरं पुरुषो न कोऽपि न्यूनगुणोऽभूत्किं तु विशिष्टगुण एवाभवदिति भावः ४ वेदनया दुःखेनाश्लिष्टः, पक्षे,-वेदैर्नयेन चाश्लिष्टः ५ गदेन रुजान्वितः, पक्षे,-गदया सहितः ६ शूलेन युक्तः, पक्षे,-त्रिशूलेन युक्तः ७ दुःखी, पक्षे,-विषमत्तीति सः. ८ तृषा, पक्षे,-आशा ९ पक्षिणः, पक्षे,-ब्राह्मणाः. १० कमलम्, पक्षे,-लक्ष्मीः. ११ पण्डितः १२ उदकाशयः, पक्षे,-डलयोः सावर्ण्यात् जडाशयो मूर्खोऽयं. १३ गजम्, पक्षे,-निवारणं १४ मदेन युक्तं वारणम्, पक्षे,-मदनिवारणम्. १५ सत्यभामयालिङ्गितः, पक्षे,-सत्यं भा कान्तिर्मा लक्ष्मीरेताभिर्युक्तः. १६ साधु यद्वृन्दावनं तस्मिन् रतः, पक्षे,-साधूनां वृन्दं समूहस्तस्यावनं रक्षणं तस्मिन्नासक्तः. १७ यशोदया नन्दपत्न्या युक्तः, पक्षे,-यशः कीर्तिर्दया करुणा ताभ्यां युक्तः.

१ गकारेण, पक्षे,-नष्टः. २ महती या गदा तया युक्तः, पक्षे,-महः उत्सवस्त्यागो दानं दया करुणा तैर्युक्तः. ३ सत्यभामया समन्वितः, पक्षे,-सत्यं सत्यं भा कान्तिर्मा लक्ष्मीराभिः सम्यग्युक्तः. ४ अश्वम् ५ सूर्यमण्डलभेदिनः इत्यर्थः ६ शत्रवः ७ सहस्रबाहुरर्जुनः. ८ युद्धाय ९ शिवमस्तके १० शत्रुकुञ्जनाम्, पक्षे,-प्रकृष्टपर्वतानाम् ११ सहायः, पक्षे,-पतत्रः. १२ शतस्य कोटेश्च दातारम्, पक्षे,-वज्रेण खण्डकृतम् १३ पण्डितः, पक्षे,-देवः

र्थिलक्षैरप्यपराङ्मुखचेतसम् । त्वां पराङ्मुखता निन्दु केवलं परयोषित' ॥ ५० ॥ तव निर्वर्णयद्वर्णं स्वर्णं वर्णयतो गिरा । स्वकोशगेहान्निर्गत्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥ ५१ ॥ न समास समर्थस्य यसु व्याकरणस्य ते । विग्रहो नैव केनापि न पर सर्वनामभाक् ॥ ५२ ॥ अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् । तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ५३ ॥ धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वत । गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन ते ॥ ५४ ॥ अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रय । स्तूयते देव सद्वशमुक्तारत्न न कैर्भवान् ॥ ५५ ॥ शासति त्वयि हे राजन्नखण्डावनिमण्डलम् । न मनागपि निश्चिन्ते मण्डले शत्रुमित्रयो ॥ ५६ ॥ मत्वा लोकमदातारं संतोषे यै कृता मति । त्वयि राजनि ते राजन्न तथा व्यवसायिन ॥ ५७ ॥ पद्मोदयदिनाधीश सदागतिसमीरण । भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान्भुवि ॥ ५८ ॥ सैञ्चारीभरणोमा यमाराध्य विधुशेखरम् । संचारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥ ५९ ॥ देव त्वमेव पातालमाशाना त्व निबन्धनम् । त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मक ॥ ६० ॥ जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविण । अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणा ॥ ६१ ॥ अखण्डमण्डल श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपति । न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागत ॥ ६२ ॥ अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचन । कृपाणोदग्रदोर्दण्ड स सहस्राक्षीयति ॥ ६३ ॥ कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे । पश्यन्त्यन्तकसंकाशं त्वामेकं रिपव पुर ॥ ६४ ॥ उद्दण्डे भुजदण्डे तव कोदण्डे परिस्फुरति । अरिमण्डलरविमण्डलरम्भाकुचमण्डलानि वेपन्ते ॥ ६५ ॥ भवतामहमिव बहवो मम तु भवानिव भवानेव । कुमुदिन्या कति न विधोर्विधुरिव विधुरेव कुमुदिन्या ॥ ६६ ॥ लब्धार्धचन्द्र ईश कृतकसभयं च पौरुषं विष्णो । अद्यापि नाभिजात केनोपमिमीमहे नृप भवन्तम् ॥ ६७ ॥ सरलप्रिय गुणाढ्य लम्बितमाल विचित्रतिलक च । मनमिव वपुस्तनैतत्कथमनन नृप जनस्यास ॥ ६८ ॥ बाणकरवीरदमनकशतपत्रकबन्धुजीवकुसुमानि । नृप विविधविटपरूपस्तथापि विटप कथं नासि ॥ ६९ ॥ स्तनयुगमश्रुस्नात समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्ने । चरति विमुक्ताहार व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ ७० ॥ कल्पतरुकामदोग्ध्रीचिन्तामणिधनदशङ्खानाम् । रचितो रजोभरपयस्तेजश्वासान्तरैस्त्वमेरप ॥ ७१ ॥ तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विमो मधुरलील । मतिमानितत्त्ववृत्ति प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥ ७२ ॥ शनिरेरीनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् । यत्र प्रसीदसि पुन स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ७३ ॥ क्षणदासावेक्षणदा वनमर्जन व्यसनमैव्यसनम् । बत वीर तव द्विषता पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुख सर्वम् ॥ ७४ ॥ प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् । दिवसेन तु नरप भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥ ७५ ॥ गिरयोऽप्युन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीरा । विश्वंभराप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ७६ ॥ समदमतगजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् । क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शकरचूडापगापि कालिन्दी ॥ ७७ ॥ विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च । प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ७८ ॥ पल्लवत कल्पतरोरेष विशेष करस्य ते वीर । भूषयति कर्णमेक परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते ॥ ७९ ॥ हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो निधूतवितततृष्ण । रविवन्न चातिदु सहकैरतापितभू कदाचिदसि ॥ ८० ॥ स्तनयुगमुक्ताभरणा

१ मित्र 'स्वर्ण' २ सतीर्नारीर्बिभर्ति पालयतीति सञ्चारीभरणा तादृशीमुमां याति पत्नीत्वेन प्राप्नोति यस्तम् ३ सञ्चा अवसन्ना अरीणामिभा हस्तिनो यस्मात्तादृशो रणो यस्य तादृशोऽमायोऽकपट ४ अलमत्यर्थं पाता पालक; पक्षे,-पाताललोक ५ आशानामभिलाषाणां निबन्धनं मूलम्, पक्षे,-आशानां दिशां निबन्धन ज्ञापक, भूलोक इत्यर्थ ६ चामरमरुता चामरीयवायूनां भूमिराश्रय चामरवीज्यमानत्वात्, पक्षे,-अमराणां मरुद्गणानां च भूमिराश्रय, स्वर्गलोक इत्यर्थ ७ मण्डल राज्य बिम्बं च ८ कलावैदग्ध्य चन्द्रषोडशांशश्च ९ चन्द्रकला; पक्षे,-गलहस्त १० कृतकसभयम्, पक्षे, -कृत-कंस-भयम् ११ न-अभिजात कुलीन, पक्षे,-नाभिजात-

१ सरला वृक्षविशेषा प्रियगव एतेषां समाहारस्तेनाढ्य पूर्णम्; पक्षे,-सरलं च तत्प्रियं हृद्यं च गुणैर्गौरवत्वादिभियुक्तम् २ लम्बिनम्रमाला यस्मिंस्तत्, पक्षे,-लम्बिमाला माल्यं यस्य ३ विचित्रा नानाविधास्तिलका वृक्षविशेषा यस्मिंस्तत्; पक्षे,-विचित्रो विचित्रवर्णस्तिलक कस्तूरीकुङ्कुमादिकृतो यस्मिंस्तत् ४ विटा पालयतीति स ५ कुबेर ६ विधिविशेष ७ परागसमूह ८ श्वासाभ्यन्तरप्रकाशम् ९ एष राजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण रजोभरादिभि पञ्चभिर्भूतै रचित इत्यन्वय १० विधुराणां शत्रूणां निशेव निशा मरणं तत्कर्ता ११ मतिर्वस्तुतत्त्वावधारणक्षमा बुद्धि, मान प्रमाण ताभ्यां तत्त्वे याथार्थ्ये वृत्तिरनुसरणं यस्य स १२ प्रतिपद प्रतिस्थानं पक्षाणामात्मीयानामग्रणीरग्रसर १३ शनिग्रह १४ वज्रम् १५ महान् १६ अनुगता दारा वनिता यस्य वशीकृतवनित इत्यर्थ १७ अनुत्सवदा १८ रक्षकम्, शत्रूणां पलायनस्थानत्वात् १९ पत्रनृत्यादि २० अविस्तीर्णम्, दु खदशायां तदभिस्तारात् २१ राधेयम्, दानातिशयेनेत्यर्थ २२ असमदृष्टि, पक्षे,-त्रिलोचन २३ दुष्टजनम्, पक्षे,-वृषासुर २४ राजमार्गभाग, पक्षे,-किरणा

कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव । त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव निश्शङ्कास्ते रिपुस्त्रियो जाताः ॥ ८१ ॥ सततमुसलासङ्गाद्बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते । द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ ८२ ॥ कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः । धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति यस्य तव ॥ ८३ ॥ रत्नसानुशिखराङ्गणफुल्लकल्पपादपतलेषु निषण्णाः । उद्गृणन्ति नृपहंस सुवर्णं त्वद्यशः प्रमरकिंनररामाः ॥ ८४ ॥ गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः । ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रुषा निजाधरम् ॥ ८५ ॥ बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां संमतये बहुश्रुतम् । वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥ ८६ ॥ तारका कति न सन्ति मादृशा मादृशस्तु भवदेकजीविनः । अम्बुदस्य कति वा न चातकाश्चातकस्य पुनरेक एव सः ॥ ८७ ॥ निखिलेषु गुणेषु चिन्तता ते मनसो वैभवमद्भुतं तवैव । न च ते परतः प्रमाणभावस्तदपि न्यायनिविष्टतातिचित्रम् ॥ ८८ ॥ स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविधिम् । विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ ८९ ॥ कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः । पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ ९० ॥ गुणभेदविदग्रिमप्रसङ्गे व्यवधानादनुपस्थितं पुरस्तात् । अपि वाजिनमात्रशेषमिष्टौ घटयन्वाजिमिरर्च्यसे विधिज्ञैः ॥ ९१ ॥ यदि वै मनसि प्रशान्तिरुच्चैः कुरु कल्पद्रुमदानकौशलम् । न भवेदिति वा वद स्फुटं कलिवर्णं प्रतियामि मन्दिरम् ॥ ९२ ॥ नानन्वयस्ते न च ते विरोधोऽल्लकारकोटौ तव नोपमापि । क्षितीश नो ते विषमं न किंचित्साहित्यसौहित्यनिधिस्त्वयापि ॥ ९३ ॥ अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः । ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥ ९४ ॥ तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः । भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥ ९५ ॥ दिशापते विस्तरतो न वस्तु जानामि जानन्नपि ते गुणौघान् । यस्यैव योगस्य प्रथमानकीर्तेः स एव तद्वानिति निर्निरूढिः ॥ ९६ ॥ यशोदयामण्डिततरां तदेहो बाल्येऽपि गोपालजनस्य नेता । गोमण्डलं पासि बलेन युक्तः कथं न राजन्पुरुषोत्तमोऽसि ॥ ९७ ॥ भवतनुः क्षत्रकुलप्रसूतेर्युक्तो न भोगी खलु भोगभाजः । सुजातरूपोऽपि न याति यस्य समानतां काञ्चनकाञ्चनादिः ॥ ९८ ॥ अखण्डिता शक्तिरथोपमानं न सीदति त्वय्युदधीनरेऽस्मिन् । अदृष्टसंदेहविपर्ययस्य कोऽयं तव न्यायनये निवेशः ॥ ९९ ॥ स्वतः प्रकाशो मनसो महत्त्वं धर्मेषु शक्तिर्न तथान्यथा धीः । भूपालगोपालपदैकभक्तेरन्येव नैयायिकता तवेयम् ॥ १०० ॥ यस्यैष पत्रं सगुणं गयामि नीषु प्रोतप्रतिक्ष्मापतिमौलिरत्नाः । गृहीतदीपा इव भिन्दते स्म खङ्गान्धकारे रिपुचक्रवालम् ॥ १०१ ॥ लब्धा यदन्तःपुरसुन्दरीणां लावण्यनिःस्यन्दमुपान्तभाजाम् । गृहीतसारस्त्रिदशैः पयोधिः पीयूषसंदर्शनसौख्यमाप ॥ १०२ ॥ यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारे परार्धं गणितं यदि स्याद्गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ १०३ ॥ एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहे पतत्यगाधे वचनं कवीनाम् । एतद्गुणानां गणनाङ्कपात प्रत्यर्थिकीर्तीः खटिकाः क्षिणोति ॥ १०४ ॥ देवाधिपो वा भुजगाधिपो वा नराधिपो वा यदि हैहयः स्याम् । सदर्शनं ते गुणकीर्तनं ते सेवाञ्जलिं ते तदहं विदध्याम् ॥ १०५ ॥ अत्यादरादध्ययनं द्विजानामर्थोपलब्ध्या फलवद्विधाय । क्रतूननुच्छानवितुं तवैषा मीमांसकाधिकृतिः प्रसिद्धा ॥ १०६ ॥ तुच्छां तराध्यासमसन्निकृष्टमध्यक्षमत्यन्तमनिच्छतस्ते । अख्यातिसख्यानुगतद्विपश्च ख्यातिं स्थिताऽनिर्वचनीयरूपा ॥ १०७ ॥ अन्यार्थमङ्गीकृततारिपाणौ विशङ्कमानास्तव दाननीरम् । परस्परं दीनमुखा न के वा देवाः सुमेरुं शुशुचुः स्वभूमिम् ॥ १०८ ॥ तवाग्रतो वीर महीमहेन्द्र मन्दं गजाः शृङ्खलिनो विभान्ति । आगःसदानादरिभूपतीनामाशान्तशीला इव सापराधाः ॥ १०९ ॥ कामं नृपाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रतारग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ ११० ॥ दारिद्र्यदायादगणाधमेन दीनो द्विजोऽर्थर्णपदातिसात्कृतः । जागर्ति नाथे त्वयि भो द्विजानां निधेहि तद्येन सुखं भजे नृप ॥ १११ ॥ कमलभूतनया वदनाम्बुजे वसतु ते कमला करपल्लवे । वपुषि ते रमतां कमलाङ्गजः प्रतिदिनं हृदये कमलापतिः ॥ ११२ ॥ उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिस्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥ ११३ ॥ अनेन सर्वार्थिकृतार्थता कृता हृतार्थिनौ कामगवीसुरद्रुमौ । मिथः पयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ११४ ॥ मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्तब्धतया निरुध्यते । इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयनस्य सम्यगुपादिशद्विषाम् ॥ ११५ ॥ नृप कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान्पततः पदद्वये । तदीयचूडाभुरनिन्दरदिमभिः स्फुटेयमेनं लसपादरञ्जना ॥ ११६ ॥ इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्थिभिर्मणिप्ररोहेण विवृष्य

रोहण । कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरम् ॥ ११७ ॥ कृत च गर्वाभिमुख मनस्त्वया किमन्य देव निहताश्च नो द्विष । तमासि तिष्ठन्ति हि तावदशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ ११८ ॥ अनेन पर्यासयता श्रुबिन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु । प्रत्यर्पिता शत्रुविलासिनीनामाक्षेपसूत्रेण विनैव हारा ॥ ११९ ॥ अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्र प्रणयन्नुपाधिभि । चतुर्दशत्व कृतवान्कुत स्वय न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥ १२० ॥ अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् । अगाहताष्टादशता जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥ १२१ ॥ दिगीशवृन्दाशविभूतिरीशिता दिशा स कामप्रसरावरोधिनीम् । बभार शास्त्राणि दृश द्वयाधिका निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥ १२२ ॥ पदैश्चतुर्भि सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तप प्रपेदिरे । भुव यदेकाङ्घ्रिकनिष्ठया स्पृशन्दधावधर्मोऽपि कृशास्तपस्विताम् ॥ १२३ ॥ स्फुरद्धनुर्निस्वनतद्धनाशुगप्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य सगरे । निजस्य तेज शिखिन परशता वितेनुरङ्गारमिवायश परे ॥ १२४ ॥ अनल्पदग्धारिपुरानलोज्ज्वलैर्निजप्रतापैर्वलय ज्वलद्भुव । प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजप ॥ १२५ ॥ सिताशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणैर्महासिवेम्न सहकृत्वरी बहुम । दिगङ्गनाङ्गाभरण रणाङ्गणे यश पटतद्भटचातुरीतुरी ॥ १२६ ॥ प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता । अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत ॥ १२७ ॥ अय दरिद्रो भवतेति वैधसीं लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम् । मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादप प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रता नृप ॥ १२८ ॥ विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतो न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरु । अमानि तत्तेन निजायशोयुगद्विफालबद्धाश्चिकुरा शिर स्थितम् ॥ १२९ ॥ अजस्रमभ्यासमुपेयुषा सम मुदैव देव कविना बुधेन च । दधौ पटीयान्समय नयन्नय दिनेश्वरश्रीरुदय दिने दिने ॥ १३० ॥ अधोविधानात्कमलप्रवालयो शिर सु दानादखिलक्ष्माभुजाम् । पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा पद किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥ १३१ ॥ सद्वृत्तस देवादय कोऽपि दीनो ऋणाब्धौ विलीनो विहीनो गुणेन । भवत्सनिधिं सन्निधिं प्राप्य पीनो बभूवाशु, मीनो यथा नीरपूरम् ॥ १३२ ॥ कति नो विषया निभालिता कति वा भूमिभुजो न शीलिता । धरणीधर तावका गुणानवधार्याजगण गुरु लघुम् ॥ १३३ ॥ तव नित्यमुत्सवपरम्परा भवत्वनिशत्वमित्थमुपकारसादर । निजकीर्तिकान्तिकलितोज्ज्वले जगत्यथ सत्सुनादिभिरल सुख भज ॥ १३४ ॥ अभ्युद्धृता वसुमती दलित रिपूर क्रोडीकृता बलवता बलिराजलक्ष्मी । एकत्र जन्मनि कृत यदनेन राज्ञा जन्मत्रये तदकरोत्पुरुष पुराण ॥ १३५ ॥ एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र देव द्विषा च विदुषा च मृगीदृशा च । ताप च समदरस च रति च पुष्णन्शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ १३६ ॥ शक्ति प्रमापयति वीर तवोपमान प्रामाण्यमाप्तवचनेषु परैव जाति । जातौ गुणा गुणगणाश्रयिणो विशेषा वैशेषिक किमपि दर्शनमद्भुत ते ॥ १३७ ॥ किं कारण सुकविराज मृगा यदेते व्योमोत्पतन्ति विलिखन्ति भुव वराहा । देव त्वदस्त्रचकिता श्रयितु स्वजातिमेके मृगाङ्कमृगमादिवराहमन्ये ॥ १३८ ॥ सभाव्यमिष्टभुवनाभयदानपुण्यसभारमस्य वपुरत्र हि विस्फुरन्ति । लक्ष्मीश्च सात्त्विकगुणज्वलित च तेजो धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च ॥ १३९ ॥ प्रत्यक्षरस्रुतसुधारसनिर्विषाभिराशीर्भिरभ्यधिकभूषितभोगभाज । गायन्ति कञ्चुकविनिह्नुतरोमहर्षस्वेदोर्मयस्तव गुणानुरगेन्द्रकन्या ॥ १४० ॥ भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवशोन्नते कृतशिलीमुखसग्रहस्य । यस्यानुपप्लुतगते परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभग सतत करोऽभूत् ॥ १४१ ॥ साक कुरगकदृशा मधुपानलीला कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते । अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीत केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥ १४२ ॥ अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धताना दिव्यै प्रभाभिरनपायमयैरुपायै । शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरद सदा यो लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवन बभार ॥ १४३ ॥ नानाविधप्रहरणैर्नृप सप्रहारे स्वीकृत्य दारुणनिनादवत प्रहारान् । दृप्तारिवीरविसरेण वसुधरेय निर्विप्रलम्भपरिलम्भविधिर्वितीर्णा ॥ १४४ ॥ अन्त पुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्व पौर जन तव सदा रमणीयते श्री । दृष्ट प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसचारमत्र भुवि सचरसि क्षितीश ॥ १४५ ॥ राजन्विभाति भवतश्चरितानि तानि इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्त । धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती आतन्वती विजयसपदमेत्य भात ॥ १४६ ॥ पौर सुतीयति जन समरान्तरेऽस्यावन्त पुरीयति विचित्रचरित्रचञ्चु । नारीयते समरसीम्नि

---

१ राजपक्षे-भद्रशिलीमुखवारणदानकरशब्द यथाक्रम शोभनबाणनिवारकवितरणहस्तबोधका, हस्तिपक्षे तु-भद्रजातिभ्रमरहस्तिमदचलशुण्डादण्डबोधका २ हस्तिमदजल ३ उपायानां सततानुष्ठानमेवायतत्व भुजानामाजानुलम्बितत्वम् ४ उद्धतानां जनानाम्, पक्षे,-असुराणाम् ५ सामदानविधिभेदरूपै, पक्षे,-चतुर्भि

कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १४७ ॥ गोष्पदीं तितीर्षति तरङ्गवतीभुजगमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् । मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥ १४८ ॥ हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु स्तनतपनतनाम्भोहर्म्यगोक्षीरपाने । सुखमनुभव राजस्त्वद्विषो यान्तु नाश दिवसकमलज्वालाशर्वरीरेणुपङ्के ॥ १४९ ॥ विदधतु धरणीशा दानमुर्वीधरायां प्रभवतु सुजनस्तत्रैरत्र पुण्यशील । निजपरमतिहीन केवल सत्त्वदीनस्त्वमिह नृप कुलीन कार्यकर्ता विभासि ॥ १५० ॥ कवीनां संतापो भ्रमणमभितो दुर्गतिरिति त्रयाणां पञ्चत्व रचयसि न तच्चित्रमधिकम् । चतुर्णां वेदानां व्यरचि नवता वीर भवता द्विषत्सेनालीनामयुतमपि लक्षं त्वमकृथा ॥ १५१ ॥ समाजे सम्राजां सदसि विदुषां धाम्नि धनिनां निकाये नीचानामपि च तरुणीनां परिषदि । वयं यत्रैव स्म क्षणमतिथयस्तत्र शृणुमः स्फुरद्रोमोद्भेदा सुभग भवतः पौरुषकथाः ॥ १५२ ॥ न लोपो वर्णानां न खलु परतः प्रत्ययविधिर्निपातो नास्त्येव क्वचिदपि न भग्ना प्रकृतय । गुणो वा वृद्धिर्वा सततमुपकाराय जगतां मुनेर्दाक्षीपुत्रादपि तव समर्थं पदविधि ॥ १५३ ॥ न मिथ्यावादस्ते न च विगुणचर्चास्वभिरतिर्न वा वाच्यं किंचिद्वचसि न मनागायिनि मतिः । तथाप्येतच्चित्रं यदसि जगतीजानिरधुना त्वमेवैको लोके निगमपरभागार्थनिपुण ॥ १५४ ॥ चकोराणां चन्द्र कुसुमसमय काननभुवां सरोजानां भानुः कुवलय कदम्बं मधुलिहाम् । मयूराणां मेघ प्रथयति यथा चेतसि सुखं तथास्माकं प्रीतिं जनयति तवालोकनमिदम् ॥ १५५ ॥ अदातारं दातृप्रवरमनय निश्चविनय विरूपं रूपाढ्यं विगतजयिनं विश्वजयिनम् । अकुलं कुलं त्वामहमवदमाशापरवशान्नृपानादेस्युक्तिस्त्वयि खलु मृषावादिनि मयि ॥ १५६ ॥ यशःस्तोमानुच्चैरपचिनु चकोरप्रणयिनीरसज्ञापाण्डित्यच्छिदुग्राशिधामभ्रमकरान् । अपि त्वत्तेजोभिस्तमसि शमिते रक्षति दिशामसौ यात्रामैत्रीं नमसि नितरामम्बरमणि ॥ १५७ ॥ सुराणां पातासौ स पुनरतिपुण्यैकहृदयो महत्सत्साम्याने गुरुरुचितमार्गे स निरत । करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिं प्रणयिनां स तस्य दाता तृणमिव सुरेश विजयते ॥ १५८ ॥ मनोभूर्मुग्धासु क्षिपति यदि बाणावलिमसौ कथं ताभिः क्षिप्तास्त्वयि नयनविक्षेपविशिखा । अथ ज्ञातं भ्रम शृणु सुभग त्वद्वारनलिनीनवक्रीडाहंसं स्मरमिव विदुस्त्वां मृगदृशः ॥ १५९ ॥ यशश्चन्द्रैश्यमुक्तनरकल्पद्रुमकरे परं लक्ष्मीगर्भैर्द्विरदहयरत्नादिफलदे । निजैर्दानाम्भोभिर्नियततुलितक्षीरजलधिश्चिरं जीयाज्जीयादधिधरणि सोऽयं नरपति ॥ १६० ॥ अयं मार्तण्ड किं स खलु तुरगे सप्तभिरित कृशानु किं सर्वा प्रसरति दिशो नैष नियतम् । कृतान्त किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटा ॥ १६१ ॥ तुलाधारो धाता वहति वसुधां शूर्पदर्वी फणीशः सास्तु कनकशिखरी मानपलिका । तुलादण्डः सत्यं यदि भवति दामोदरगदा तथाप्येषोऽशक्यस्तव गुणसमूहस्तुलयितुम् ॥ १६२ ॥ न तूणादुद्धारे न गुणघटने मे श्रुतिशिखसमाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि । नृणां द्रष्टे देव क्वचन विशिखान्किंतु पतितद्विपद्वक्षोरुभैरनुमितिरमूनगोचरयति ॥ १६३ ॥ अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवैरवैमि प्रारब्धे वमथुभिरविश्यायसमये । न कम्रान्ताम्रं त प्रतिनृपभटा म्लायतु न तद्वधूनेत्राम्भोज भवतु न स तेषां कुदिवस ॥ १६४ ॥ यश पूरं दूरं तनु सुतनुनेत्रोत्पलवनीतमस्त्वाचन्द्रातपं तप सहस्राणि शरदाम् । इयं चास्ता युष्मद्गुणकथनपीयूषपटलश्रितोत्सङ्गानन्दत्सुरनरभुजङ्गा निजगती ॥ १६५ ॥ स्वसुखनिरभिलाष खिद्यसे लोकहेतो प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव । अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ १६६ ॥ नियमयति कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्ड प्रशमयसि विवाद कल्पसे रक्षणाय । अतनुषु विभवेषु ज्ञातय सन्तु नाम त्वयि तु परिसमाप्त बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ १६७ ॥ अभिमतफलदाता त्वं च कल्पद्रुमश्च प्रकटमिह विशेष क्वचनोदाहराम । कथमिव मधुरोक्तिप्रेमसमानमिश्रं तुलयति सुरशाखी देव दानं त्वदीयम् ॥ १६८ ॥ अकाण्डधृतमानसव्यवसितोत्सवै सारसैरकाण्डपटुताण्डवैरपि शिखण्डिनां मण्डलैः । दिशः समवलोकिता सरसनिर्भरप्रोल्लसद्भवत्पृथुवरूथिनीरजनिभूरजःश्यामला ॥ १६९ ॥ सहस्रकरपूरणान्निखिलजन्तुनेत्राम्बुजप्रकाशकरणादयं प्रबलवैरितेजोवधात् । दरिद्रितिमिरोद्धृतेरखिलभूपचूडामणिर्जगमं मिरहर्मणिर्जगदिदं च धत्तः समम् ॥ १७० ॥ यश करणघोरणीतुलितरोहिणीवल्लभ त्वया क्षणमुदीक्ष्यते जगति यो दरिद्रो जन । पयोधरमहीधरे नटति तस्य वामभ्रुवां रणत्कनककिङ्किणीकलरवेण देव स्मर ॥ १७१ ॥ यम प्रतिमहीभृतां हुतवहोऽसि तन्नीभृतां सतां खलु युधिष्ठिरो धनपनिर्धनाकाङ्क्षिणाम् । गृहं शरणमिच्छतां कुलिशकोटिमि-

---

१ स्पर्शसंस्याकम्, पक्षे,-शरम्यम् २ पाणिने- ३ पर्वेय

१ परिमाणपाशताम् २ परिमाणपाषाण ३ संधाने ४ आकर्णान्तम् ५ बाणान् ६ प्रसारिण ७ करशीकरे ८ नीहारकाले

निर्मितं त्वमेकं इह भूतले बहुविधो विधात्रा कृतं ॥ १७२ ॥ आलोकान्तप्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां तुल्योद्योगस्तव च सवितुश्चाधिकारो मतो न । निष्ठत्येक क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये षष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विश्रान्तिमह्न ॥ १७३ ॥ अध्याक्रान्ता वसतिरमुना-प्याश्रमे सर्वभोग्ये रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चि-नोति । अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ १७४ ॥ नैतं-चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीमेकः कृत्स्नां नगरपरि-घप्रांशुबाहुर्भुनक्ति । आशंसन्त समितिषु सुराः सक्तवैरा हि दैत्यैरस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ १७५ ॥ नातु लोकानित्र परिणतः कायवानस्त्रवेदः क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै । सामर्थ्यानामिव समुदयः संचयो वा गुणानामाविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माण-राशिः ॥ १७६ ॥ हेपन्ते यजितजलधरध्वानमेते तुरगा भूमिं पादैर्यदपि च मुहुर्दक्षिणैरालिखन्ति । यानौत्सुक्यं यदपि चलनाद्वालवेव्यञ्जयन्ति त्वद्दोर्दण्डद्वितयशरगा तत्समग्रा जयश्री ॥ १७७ ॥ दृष्टः साक्षादसुरविजयी नान्यिना चक्रवर्ती मात्स्यो न्यायः कथयति यथा वारुणी दण्डनीतः । पातालेन्द्रादहिमयमयास्त्यैव नित्यानुषक्तं तत्र पुण्यैरजनि भवता वीर राजन्वती भूः ॥ १७८ ॥ यत्कीर्त्या धवलीकृतं त्रिभुवनं मूर्त्या जगन्मोहितं भवयैश परितोषितं सुचरितरानन्दिता सज्जना । पूर्णाशा बहवः कृता वितरणैर्येन त्वया याचकास्तस्मै सन्गुणाश्रयाय भवते दीर्घायुराशास्महे ॥ १७९ ॥ दाने कल्पतरुर्नये सुरगुरुः काव्ये कविस्तेजसि प्रौढग्रीष्मरविर्धने धनपतिः सत्ये दयायां शिबिः । गाम्भीर्ये सरितांपतिर्निरुपमे शौर्ये सुभद्रापतिः श्रीमान्धर्मरतिर्महीपतिरयं जीयात्सहस्रं समाः ॥ १८० ॥ विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचचन्द्रद्युते दुर्गामार्गण-नीललोहित समिरन्वीकारवैश्वानर । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भारभीम प्रभो साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरि-श्रमुच्चैः क्रियाः ॥ १८१ ॥ हस्तन्यस्तकुशोदके त्वयि न भूः सर्वसहा वेपते देवागारतया स काञ्चनगिरिश्चित्ते न धत्ते भयम् । अज्ञातद्विपभिक्षभिक्षुकुलावस्थानदुःस्थाशया वेपन्ते मददन्तिनः परममी भूमीपते तावकाः ॥ १८२ ॥ अर्थिभ्रंशर्वहूभवत्फलभरव्याजेन कुब्जायितः सत्यास्वितिं-दानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः । आम्बे निर्व्ययरत्न-संपदुदयोदग्रः कथं याचकश्रेणीगर्जनदुर्यशोनिविडितव्रीडस्तु रत्नाचलः ॥ १८३ ॥ देव त्वत्करनीरदे दिशि दिशि प्रारब्ध-पुण्योन्नतौ चञ्चत्कङ्कणरत्नकान्तितडिति स्वर्णामृतं वर्षति । स्फीता कीर्तितरंगिणी सममभूत्तृष्णा गुणग्रामभूः पूर्णं चार्थि-सरः शशाम विदुषां दारिद्र्यदावानलः ॥ १८४ ॥ देव त्वामस-मानदाननिहितैरर्थैः कृतार्थीकृतत्रैलोक्यः फलभारमङ्कुरगिरः कल्पद्रुमो निन्दति । टङ्कच्छेदनवेदनाविरमणात्सञ्जातसौ-ख्यस्थितिः प्राचीनत्वगणितान्नरोहणतया श्रीरोहणः स्तौति च ॥१८५॥ गण्डौ पाण्डिमसात्तनूस्तनिमसात्पश्चानली वाष्प-सात्कीरः पञ्जरसान्मनोऽपि हरसात्कण्ठोऽपि कैवल्यसात् । आसन्देव चमूवरेण्य भवतः प्रत्यर्थिवामभ्रुवां कोदण्डे परिवेषभाजि विजयश्रीसाधने योधने ॥ १८६ ॥ देव त्वं मलयाचलोऽसि भवतः श्रीखण्डशाखी भुजस्तस्मिन्काल-भुजगमो निवसति स्फूर्जत्कृपाणच्छलात् । एष स्वाङ्गमर्न-गलं रिपुतुरङ्गस्कन्धेषु सघट्टयन्दीर्घव्योमविसारि निर्मलयशो निर्मोकमुन्मुञ्चति ॥ १८७ ॥ कर्पूरप्रतिपन्थिनो हिमगिरि-ग्रावाग्रसघर्षिणः क्षीराम्भोनिधिमध्यगर्भजयिनो गङ्गाघसर्वं-कषाः । स्वच्छन्दं हरिचन्दनद्युतिनुदः कुन्देन्दुसंवादिनस्त-स्यासन्नरविन्दकन्दरुचयोऽनेके गुणाः केवन ॥ १८८ ॥ मन्ये स्वर्णमणिं तवैनमतुलं पाणिं द्विजाभ्यर्चने दुर्वर्णान्यपि भिक्षुभालफलकान्यासन्सुवर्णानि यत् । तच्चित्रं परमत्र मित्र भवता दत्ता सहस्रादिमा दुर्वर्णा न सुवर्णतामुपगता क्षुद्रास्तु मुद्रा कथम् ॥ १८९ ॥ सततश्रमहारिशीतलतले पुण्याश्रमालंकृतावुद्यद्दानदवानलेन कलिते विद्वत्तरूणां चये । सद्यो वप सुवर्णवारिद विभो स्वर्णाम्बुधारास्ततो विश्व-व्यापियशः शिरोऽवनिसृतामाक्रम्य नन्दानिशम् ॥ १९० ॥ इन्दुस्त्वद्यशसां जितोऽजनि परं भासानिविस्तेजसां कन्दर्पो वपुषा सुधाजलनिधिर्गम्भीरचोविलासेन च । तत्र ते जयशील-

---

१ लोकालोकपर्वतपर्यन्तम् २ दिवसस्य ३ षष्ठे ४ साक्षात् ५ पुच्छस्य ६ 'कुं'धातोर्लिङ् ७ अर्थभवेन ८ व्ययामावाद्रुपची यमानस्य ९ कल्पवृक्षेति भावः १० दानशौण्ड

---

१ लज्जासंवरणोपायाभावः सूचित इति भावः २ पानीयम् ३ चल मत्स्यबुद्धिं प्राप्ताः ४ गुणसमूहभूमिः ५ अनुपमदानाय न्यस्तैः सुवर्णादिभिः ६ यतस्त्वया दानेन सर्वे याचकाः सफलीकृता अतस्तत्फलानां गृहयालवः केऽपि च नायमिति भावः ७ खनिः ८ निर्वणतया ९ पर्वतः १० यतस्तस्य सर्वेषां सरलतया स्वार्थे नोऽस्माकमपि भेक्ष्यति विदार्यते इति भावः ११ सेनाप्रधान १२ परि वेषो मण्डलीकरणं धनुषस्तु भवतः सेवकेऽस्मिन् परिवेषभाजि सिद्धाचे सति कदाचित्मावर्षणेन कुण्ठलता प्राप्ते सतीत्यर्थः १३ त्वं १४ चन्दनवृक्ष १५ खड्ग- १६ सघट्टयन् १७ रिपुमस्तकेष्विति यावत् १८ कञ्चुकम् १९ यथा कश्चन सर्पस्तरस्क्रन्धे संघट्टन कुर्वन्स्वं कञ्चुकं परित्यजति तथा त्वत्कृपाणोऽपि शत्रुतरस्कन्धेषु संघृष्य यशः कञ्चुकं मुञ्चतीति भावः

नेनद्धुना त्वद्दाननदन्यदोर्मध्ये न नु विजेष्यन्तीति विषये दोलायते मे मन ॥ १९१ ॥ य पृष्ठ युधि दर्शयन्यरि-नटश्रेणीषु यो वक्रता त्वा प्रत्येन विमर्ति यश्च किरति क्रूरध्वनि निष्ठुर । दोष तस्य तथाविधस्य भजनश्चापस्य गृह्णन्तु ण निस्यात स्फुटमेक एव हि ननान् सांना गुण-ग्राहिणाम् ॥ १९२ ॥ देव त्व जय यस्य राजति महायज्ञीक्षु-चोक्ष कुन् लाटीनाब्भृदु नन चेदिवनितानार्का र्मोर मन । आभीरीकटिनिस्तृता मनिरग्निगौडीकचस्यामन्ल कर्णाटरवि-निष्ठुरो रमस्त कीरीस्तुलाभ यश ॥ १९३ ॥ त [३]कौपीन-घनान्त एव हि पर धानीरन्ने मुत्रते तथा द्वारि नदन्ति वाजिनिनहासैरव लब्धा [४]क्षिति । तरतम्भेनम्कृत निज-कुन् किना बहु श्रूनहे ये दृष्टा परमेश्वरण मनना रेष्टन तुग्न वा ॥ १९४ ॥ सागङ्कस समाकुलोङ्कनमतेगत्यन्त-निम्नितच्छिन्नाङ्कस विकम्पमानहृदयस्तास्थमन्योर्भूरान् । लब्धा सञ्चजत्र क्रन विमृशनो विमान्बहून्पदयन क्लेशो योऽर्थिजनस्य वस्तुननतो ना मूल्व ते विद्विषाम् ॥ १९५ ॥ नो काम प्रतिहन्यते प्रणयिषु स्वप्नेऽपि नाथ त्वया नेवाघ कुम्भे वृष द्विरसना व्याग न त यद्गमा । नो बद्धमस्तन मूनयो न च तनुर्नित्य जडानुमहव्यभा नो विषना च हक्त्वनय च रनात क्षितावीश्वर ॥ १९६ ॥ [६]समानाङ्कन-सातेन मनना चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यथन्मनाबादितम् । कोदण्डेन शरा शरैररिशिरस्ते-नापि भूमण्डल तेन त्व मनना च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ १९७ ॥ हारनाहर देव चन्द्रधवलस्नो वेपयोधेन्द्रटी समामे त्वयि सैन्यनागा गौर्भेन्त्रक्षिरक्षो भितन् । सिन्दूरपरानन्तु मेघपटलीपातोज्झित शुक्तिषु स्वल्वैरव दिनै करिष्यति महीनानाप्रमुक्ताफलम् ॥१९८॥ कृष्णा४ घनमण्डलस्य गलित लम मुखे त्वाहूषा विद्युदाम जगाम तावकनानि गर्जिभवद्दुन्दुभिम् । वृष्टिस्त्व नरिपन्थि पार्थिवरघूत्तमेषु चक्रे स्थिति चात्र ते वसुधाधनाय वलभि त्वादण्डकान्ति धिना ॥ १९९ ॥ नान्निन्नन्ति कुचद्वय मदविभ्रमोन्नतकुम्भद्वयनागाधैगित्यान्तु नैव दधाति प्रीति तवाभिमनात् । भ्रमङ्गा नवदीपदुर्धरधनुर्भान्त्या भवन्ते न ते वैरिक्षोणिभुजो नितान्तु नदृशा भून डलाखण्डन ॥२००॥ अस्य क्षोणिपते पेराधेनरया त्वीकृता वस्यया प्रेशा चतुरवेश्यनामवधिमाव्या किनाकीतय । गायन्ते स्वरन-ध्दन [२]कैन्यता जातेन वन्ध्योदरान्नृकाना [३]प्रकरेण कूलेर-मगीदु [५]चोदये रोपनि ॥ २०१ ॥ द्वार [६]खड्गिभियपूत बहि-रनि मन्विन्नाण्डैर्गजैरन्त कञ्चुकिभि स्फुरन्मनिधैररध्या नित नृनय । आकान्त महिषीभिरेव शयन त्वाद्विद्विषा मन्दिरे राजन्सैन चिरतनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्य-स्थिति ॥ २०२ ॥ शौर्यं केसरिणा परोपकरण कल्पद्रुमे-णार्जित लावण्य मकरध्वजेन च शरच्चन्द्रेण शुभ्र यश । धैर्य ते कनकाचलेन विपुल गाम्भीर्यमम्भोधिना सौभाग्य तु तवैव केनचिदिद तर्केण नो विद्महे ॥ २०३ ॥ काम कामसमस्त्वमत्र जगति स्थानेऽपि यन्नन्दा रूपे-णेन महीपते तव धनुःपाण्डित्यमन्यादृशम् । त्व यन्निन्वि-शिख विमुञ्चसि तमेवोद्दिश्य शुक्रत्र गुप्यन्कचुकचुम्रत-स्तनहो घावन्ति देवाङ्गना ॥ २०४ ॥ सर्वे लुण्ठित-मुक्तटेस्तव भटैस्तेन द्विषत्सुभ्रुवनाम त्वयि चोचि-ताञ्जलिपुट कापुरुषनानन्वने । आग दूरत एव तिष्ठतु मनसापि त्वया लुण्ठित तद्गम्भीर वदामि कुप्यसि न चेन्सायोरय क क्रम ॥ २०५ ॥ कोदण्डस्तव हस्तगो हृदि यशस्त्वर्णितस्त्व द्वेषिणा त्व दाता रसतेन मार्गणगण-स्तानेव सेवते । देव स्व तु जयस्मितमनिश ते यान्ति वैकुण्ठता समरे तव भूपते महदिद चित्र समालोक्यते ॥ २०६ ॥ नेरिन्दा विषमेषुरिल्लनुदिन शृङ्गारवीरोद्धता नाथ श्रीपार्वतीपति कमन्दककेर्नाम नो गीयते । शम्पाया च रणाङ्गणे च पतिता सीदन्ति निश्चेतना कामिन्यश्च विरोधिनश्च शरणो येनामुना खण्डिता ॥ २०७ ॥ दोर्दण्ड-द्वयकुण्डलीकृतलसत्कोदण्डचण्डाशुगध्वस्तोद्दण्डविपक्षमण्डल-मथ त्वा वीक्ष्य मध्येरणम् । वल्गद्गाण्डिवमुक्तकाण्ड-वलय ज्वालावलीताण्डवभ्रश्यत्खाण्डवरुष्टपाण्डवमहो को न क्षितीश स्मरेत् ॥ २०८ ॥ को दण्ड न ददाति देव भवते कोदण्डमानन्वते को नाराचमिमैति पारम्दधे कोणारले लोचने । का कुन्तान्तरमेत्य वैरितरुणी काकु न वा मापते राजन्नीति धारणे तव पुर को वा रणे वर्तताम् ॥२०९॥ दृष्ट्वा मण्डलमध्यमग्नमुडुतिङ्गितरङ्गतुरङ्गमस्फुरच्चकोदण्डस्वह-स्तद्य लहरी को न क्षमामण्डले । खापयाण्डनमागकाण्ड-मनसु धाव नखखाण्डवकुप्यत्पाण्डवकाण्डवसनतुम प्रकाण्ड

१ कैरवनत्र भन देयान्, पुस्त,-को पृथिवी पीनघना पुष्ट घना- २ कन्दर्पीकम्, पुस्त-पूर्णकम्, राजनिर्घर्षे ३ न इति पदच्छेद- क्लाधमूला, पुस्त,-वाजिनीवा कबमूला नदन्ति इति पुर्वदीवर्षे ४ पुस्त, पुस्त,-भूमि- ५ छन्दस्येवं इत्यु, पुस्त,-स्थानपूरणम् ६ पुरभूमिम् ७ चतुर्वि ८ घनदेन

१ पराभ्रेल्वनकिन्नरा २ कन्य- भस्य राष्ट्रे भीरीरेव नस्तीति यथ- ३ सौधुवैत्र ४ तनुहेन ५ टीरे ६ खड्गमितिनि, पुस्ते,-न्दके- ७ दारपरे, पुस्ते-वर्ते- ८ पद्मनिपीडलीनि, पुस्ते,-मदीपकोर्थि-

वर्त्म सरेत् ॥ २१० ॥ आलान जयकुञ्जरस्य दृषदा सेतुर्विपद्वारिधे पूर्वाद्रि करवालचण्डमहसो लीलोपधान श्रिय । सग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो राजन्राजति वैरिराजवनितावैधव्यदस्ते भुज ॥ २११ ॥ त्वय्यौकसि सप्रतापगरिमण्यमेसरे त्यागिना देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा । इन्दु किं घटित किमेष विहित पूषा किमुत्पादित चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टा कुलक्ष्माभृत ॥ २१२ ॥ नानाभूषणभूषित प्रतिमयापार प्रभूता स्थितिर्मारासक्तकरो भवाधिकरुचिर्भूरी कृताश्वद्विप । शश्वत्सगतभासमानमुकुटो भिक्षुप्रवृद्धादरस्त्व राजेन्द्र रिपुस्तवापि नितरा भेद पर भेदकृत् ॥ २१३ ॥ प्रत्यावासकमज्जता प्रथमतस्त्वा योद्धुमुत्कण्ठिता योधास्तेऽभिसृता मनागरिचमू स्वाधीननाथा स्थिता । भीत्या प्रोषितभर्तृका समभवत्तत्सायकै खण्डिता दूरादन्तरिता विधाय कलह हा विप्रलब्धा विधे ॥ २१४ ॥ प्रामाण्य स्वत एव नैव परतो विज्ञायते मानता शब्दस्यापि यथार्थता स्तुतिवचोराशेर्मनोवृत्तय । विश्वव्यापकता गतो न च महानन्यो भ्रम क्वापि ते नास्ते देव मत किमस्ति भवत शास्त्रेषु न ज्ञायते ॥ २१५ ॥ प्रामाण्य परत स्वतोऽपि भवतो विज्ञायते सन्मते भूमीन्द्र प्रचुरक्षणस्थिरतया वर्णाश्चिर स्थापिता । सर्वैकैकसदीश्वरोऽपि न पर ब्रूते भवानीश्वर तनैयायिकनायकस्य भवतो मीमासकत्व कुत ॥ २१६ ॥ एक वस्तु यदस्ति विश्वजनतानन्दप्रमोदात्मक सत्य तत्त्वमसीति वाक्यमखिल त्वय्येव विश्राम्यति । त्वामाकर्ण्य न किंचिदन्यदवनीशृङ्गार भो मन्यते त्वय्यास्ते जनकादिकीर्तिजनके किं ज्ञानमीमासया ॥ २१७ ॥ खड्गाणेषु यमो जयेषु नियम पाते स्थिर चासन भ्रान्तौ श्वासविनिग्रहो गुणगणे प्रत्याहृति श्रीमत । ध्यान शूलिनि धारणा च धरणेर्धर्मे समाधिर्यतस्त्वन्निर्विण्णहृद किमीश्वरपरे वाञ्छन्ति पातञ्जले ॥ २१८ ॥ दृष्टा तो न तवास्ति वाचि न च ते सदेहलेश क्वचिद्याजोक्तिर्न कदापि शास्त्रकलने नैवानुमाने रुचि । सामान्य च विशेषवन्न मनुषे नाक्षेपबुद्धिमनाग्व्याघातोऽपि न वा मुखेऽप्यथ कथ साहित्यतर्कज्ञता ॥ २१९ ॥ मेघो भाति जलेन गौस्तु पयसा विद्वन्मुख भाषया तारुण्येन च कामिनी मधुरया वाण्या पिक स्व जलात् । मालिन्यान्नयन श्रिया च सदन ताम्बूलरागान्मुख ब्रह्माण्ड सकल त्वया नरपते भाति स्म चित्र महत् ॥ २२० ॥ दारिद्र्योपहतो यथा घनधन चान्द्रीं चकोर प्रभा कामार्तस्तरुणी क्षुधापरिगत सद्व्यञ्जन भोजनम् । सच्छिष्य सुगुरु वियोगविधुरो वत्सो यथा मातर तद्वद्व सतत स्मरामि मनसा मद्वत्सलाञ्श्रीमत ॥ २२१ ॥ लक्ष्मीस्ते सदने सदा विहरता वित्त च चिन्तामणि स्वर्धेनुस्तव गोकुले सुरतरुश्चारामभूमौ तव । वाणी ते वदने दया नयनयोर्दान करे चान्वह विष्णुश्चेतसि ते मतिश्च वसता कीर्तिश्च लोकत्रये ॥ २२२ ॥ गङ्गायत्यसितापगा फणिगण शेषीयति श्रीपति श्रीकण्ठीयति कैरवीयति कुल नीलोत्पलाना च वै । कर्पूरीयति कज्जल पिककुल लीलामरालीयति स्वकुम्भीयति कुम्भिनामपि घटा त्वत्कीर्तिसघट्टत ॥ २२३ ॥ लक्ष्मीस्ते हृदि भारती च वदने मौलौ सदा केशवश्चण्डी ते भुजदण्डयोर्गुणनिधे गेहे कुबेरस्थिति । चित्त नाथ तवास्तु धर्मसदने दानप्रसङ्ग करे सर्वास्ते विपद प्रयान्तु विपिने त्व दीर्घजीवी भव ॥ २२४ ॥ आयुस्ते नरवीर वर्धतु सदा हेमन्तरात्रिर्यथा लोकाना प्रियवर्धनो भव सदा हेमन्तसूर्यो यथा । लोकाना भयवर्धनो भव सदा हेमन्ततोय यथा नाश यान्तु तवारयोऽपि सतत हेमन्तपद्म यथा ॥ २२५ ॥ यद्बाहू वहत पराक्रमहतप्रत्यर्थिसीमन्तिनीचक्षु कज्जलकालिमामिव धनुर्मौर्वीकिण श्यामिकाम् । यद्दोर्दुर्मदकर्मकार्मुकगुणप्रोत्तालकोलाहलैर्वैरिस्त्रीकलमेखलाकलकला पीता इवास्त गता ॥ २२६ ॥ सौन्दर्य मदनादपि प्रथयति प्रौढिप्रकर्ष पुरा भेत्तार मदनारिमप्यधरयत्युद्दामदो क्रीडितम् । मुग्धत्व मदनारिमौलिशशिनोऽप्युत्कर्षमालम्बते मूर्तस्तत्किमसौ रसैर्विरचित शृङ्गारवीराद्भुतै ॥ २२७ ॥ आदाय प्रतिपक्षकीर्तिनिवहा ब्रह्माण्डभूषान्तरे निर्विभ्रम धमता नितान्तमुदिते त्वत्तेजसा तेनोष्मिमि । तत्तादृक्पुटपाकशोधितमित्र प्राप्त गुणोत्कर्षिणा पिण्डस्थ च महत्तर च भवता नि सारतार यश ॥ २२८ ॥ व्यासो नैकतयास्थित श्रुतिगण जैमी न वल्मीकतो नामो नैभवमच्युतस्य सुमहद्भाष्य च नोभाषिषम् । चिनार्यो न

१ बन्धनस्तम्भ २ अनेनास्य सेनोरविनश्वरत्व सूचितम् ३ उदयाचल ४ सूर्य ५ विलोडनलीला ६ यथा क्षीराब्धिमन्थने मन्दराचलस्तथा सग्रामामृतसागरविलोडने खड्ग यथा च तत्रामृतमुत्पन्न तथात्र यश इति भाव ७ यतस्त्वमेव विमलसकललावण्यगृहमत स्तत्पुर सकलङ्कस्य चन्द्रस्य लावण्यमयत्वेन घटन व्यर्थमेवेति भाव ८ यत पूषा स्वप्रतापगरिमलवांशमपि नाप्नोतीति भाव ९ यतश्चिन्तारत्नस्याय प्रभावो यद्याचकयाचितार्थाना सद्य एव पूरण भवति तच्च त्वत्त एव भवतीति अनर्थिताम्प्युत्पत्तिर्वृथैवेति भाव १० यत पृथ्वीभारस्त्वया भुजाभ्यामेव धारितोऽतस्तदुत्पत्तिर्व्यर्थेति भाव-

१ अनेकशाखारूपेण न विस्तारितवान्, तत्त्वतो व्यासो नाभवमित्यर्थ- २ वेदसमूहम् ३ नाह वाल्मीकिरित्यर्थ ४ नाह चतुर्मुख इत्यर्थ ५ नाह सहस्रजिह्व इत्यर्थ

रेहत्कथामचकथ सुरनाम्नि नास गुरुर्देव त्वद्गुणवृन्दवर्णनमह कर्तुं कथ शक्नुयाम् ॥ २२९ ॥ एकाभूत्कुसुमायुधेषुधिरिव प्रव्यक्तपुङ्खावली जेतुर्मङ्गलपालिकेव पुलकस्या कपोलस्थली । लोलाक्षी क्षणमात्रभाविविरहक्लेशासहा पश्यतो द्रागाकर्णयतश्च वीर भवत प्रौढाहवाडम्बरम् ॥ २३० ॥ येषा दोर्बलमेव दुर्बलतया ते समतास्तैरपि प्राय केवलनीतिरीतिशरणै कार्यं किमुर्वीश्वरै । ये क्ष्माशक्र पुन पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमास्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्रा पवित्रा परम् ॥ २३१ ॥ अत्युच्चा परित स्फुरन्ति गिरय स्फारास्तथाम्भोधयस्तानेतानपि विभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्य नम । आश्चर्येण मुहुर्मुहु स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमा स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिता ॥ २३२ ॥ येषा कण्ठपरिग्रहप्रणयिता सप्राप्य धाराधरस्तीक्ष्ण, सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेह परामोति च । तेषा सगररङ्गसक्तमनसा राज्ञा त्वया भूपते पासूना पटले प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ २३३ ॥ द्वेष्या कीर्तिकलिन्दशैलसुतया नद्यास यद्दोर्द्वयीकीर्तिश्रेणिमयी समागममगाद्गङ्गा रणप्राङ्गणे । तत्तस्त्रिविनिमज्जय बाहुज भटैरम्भि रम्भापरीरम्भानदनिकेतनन्दनवनक्रीडाडाडम्बर ॥ २३४ ॥ अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरय मे स्तादिति ध्यायति कम्प सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा । अस्यैवाभिमुख निपत्य समरे यास्यन्त्यरूर्ध्वं निज पन्था भोत्स्यति दृश्यते बिलमय प्रत्यर्थिभि पार्थिवै ॥२३५॥ विद्राणे रणचत्वरादरिगणे त्रस्ते समस्ते पुन कोपात्कोऽपि निवर्तते यदि भट धीर्या जैत्रयुद्धट । आगच्छन्नपि सम्मुख विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिरा ॥ २३६ ॥ हित्वा दैत्यरिपोरुर स्मरमन ध्रुत्यत्नदोषस्फुटासीदन्मर्कटकीटकृन्निमिसितच्छन्नीमवत्कौस्तुभम् । उज्झित्वा निजसद्म पद्ममपि तेद्व्यक्ताव नद्वीकृत लूतातन्तुभिरन्तरद्य भुजयो श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ २३७ ॥ सिन्धोर्जैत्रमेय पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्ताद्भुत यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कतय के वा न वैचयमा । यद्विन्दुश्रियमिन्दुरश्नुते जल चाविश्य दृश्येतरो यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्ति यागेश्वर ॥ २३८ ॥ युद्धा चाभिमुख रणस्य चरणस्तैर्नादसीयस्य वा बुद्धान्ति स्वपरान्तर निपततामुन्मुच्य बाणावली । छिन्न वार्वनतीभवन्निजभिय खिन्न भरेणाथवा राज्ञानेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणा शिर ॥ २३९ ॥ राज्ञामस्य शतेन किं कल्पतो हेतिं शतघ्नीं कृत लक्षैर्लक्षभिदो दृशैव जयत पेद्मानि पक्षैरलम् । कर्तुं सर्वपरैस्छिद्र किमपि नो शक्य परैर्धेन वा तरसैवोपगम विनास्ति न गति काचिद्वतैतद्द्विषाम् ॥ २४० ॥ क्षीरोदन्वदप प्रमथ्य मथितां देशेऽमरैर्निर्मिते स्तोत्रम्य सृजतस्तदस्य यशस क्षीरोदसिंहासनम् । येषा नाजनि वा जनेन *जगतामेतत्कविस्तामृतस्रोत प्रोतपिपासुकर्णकलशीभा* जाभिषेकोत्सव ॥ २४१ ॥ निस्त्रिंशैस्त्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटान्तरैस्थानस्थैर्युक्तमौक्तिकोत्करैरकिर कैरस्य नाथ कर । उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गत्तरङ्गैर्धुरक्षुण्णासु क्षितिपु क्षिप्तं बिव यश क्षोणीजैबीजव्रजम् ॥ २४२ ॥ यत्कस्यामपि मौनुमात्र ककुभि स्थैर्येमनमालम्बते जात यद्वनमाननैक शरणप्राप्तेन दावाग्निना । एषैतद्भुजतेजसा निर्जितयोस्तावत्त योरौचिती धिक्त वौडनमम्भसि द्विषि भिया येन प्रविष्ट पुन ॥ २४३ ॥ आत्मन्यस्य समुचितीकृतगुणस्याहोतरामौचिती यद्वात्रान्तरवर्जनौदजनयद्भुजानिरेव द्विषाम् । भूयोऽहक्रियते स येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत्तं मर्माणि दैल्दल समिर्देलकमाणबाणव्रज ॥ २४४ ॥ यद्वन्तु कुरु तेऽभिषेर्णनमय शक्रो भुन सा भुव दिग्दाहैरिव भस्मभि र्मघवता सृष्टैर्धृतोद्धूलना । शर्मोर्मा बत साप्यत्रेलनटन भाजि व्रत द्रागिति क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृग्वृष्टिसध्याधिया ॥ २४५ ॥ प्रागेतद्वपुराशुखेन्दु सृजत सद्दु समग्रस्त्विषा कोष शोषमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पा-

१ नाह गुणाढ्य इत्यर्थ २ इन्द्रे ३ नाह वाचस्पतिरित्यर्थ ४ विस्तीर्णा ५ स्वरम् ६ तेजआदि, पक्ष,-मित्रत्वम् ७ यमुनया ८ क्षत्रियभटै ९ एतद्विरोधिना मरणमेव शरणमिति भाव १० औत्पातिके भूकम्पे सात्त्विकोऽपेक्षा ११ प्राप्नोति १२ कम्प ‍लोहम् १३ आसन्नमृत्योरादित्यमण्डल सच्छिद्रमिव दृश्यते १४ सूर्यमण्डले १५ रणाङ्गणात् १६ प्रसिद्ध १७ पराङ्मुखत्वम्, पक्षे,-विगतमुखत्वम् १८ ठणिति कश्चिदनुकरणशब्द १९ विष्णो २० रिक्तावरोध २१ तन्तुवायकीटा २२ वक्षम् २३ लक्ष्मी २४ सेतु बबन्धीत्यम्, ततोऽप्यधिकमित्यर्थ २५ खातम् २६ सर्वेऽपि कवयो मौनिनो भवन्ति, वर्णयितुमशक्यत्वादिति भाव

१ सावर्ण्यादद्वय २ इन्दु ३ शिवलिङ्ग ४ अमुष्य ५ नश्नोभवत् ६ भारेण ७ परिवर्तितम् ८ आयुधम् ९ अश्वम् १० लक्षसंख्या, पक्षे,-शरव्यम् ११ पद्मसंख्यया, पक्षे-अब्जानि १२ पद्मसंख्याभि १३ शत्रुच्छिद्र १४ परापरत यथा, पक्षे,-परेषामरीणामर्धेन १५ पकस्वादि, पक्षे,-युद्धम् १६ विलोक्य १७ मथनोद्भूतो निर्जलो दधिक्षीरविकार १८ रूपा तर, रूपा तरापादनेन क्षीराब्धावभाव गमिते सतीत्यर्थ १९ स्वेनाक्रमणार्थम् २० पूरिते २१ खड्ग २२ संघात २३ गर्वप्रदेश २४ स्थायिन २५ समूह २६ उत्प्रेक्षित २७ संचरत् २८ कृष्टासु २९ वपनिव ३० शृङ्ग ३१ सूर्य ३२ स्थिरत्वम् ३३ औचित्यम् ३४ अत्रोजलम् सहजद्वैरि तस्मिन्, ३५ समाहतगुणस्य ३६ दण्डनमकरोदित्यर्थ ३७ दग्धरिवा ३८ अमोघबाण इत्यर्थ ३९ सेनयाभियानम् ४० धूनमस्तानुलेपना ४१ मा भमभि

थित । नि शेपश्रुतिमण्डलव्ययनशोदीपञ्जमैरेप धा शेप केशमय त्रिमन्वतमसस्तोमेस्तो निर्मित ॥ २४६ ॥ असारिप्रकर शरश्च नृपते सव्ये पतन्तावुभौ सीत्कारं च न समुखौ रचयत कॅम्प च न प्रामुत । तद्युक्त न पुन र्निवृत्तिरुभयोर्जागर्ति यन्मुक्तयोरेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपर श्वामित्रमित्यद्भुतम् ॥ २४७ ॥ एतस्योन्नतसर्वकर्मकृति-नखैलोक्यचूडामणे शम्भुब्रह्मपुरदरप्रभृतय स्तुत्यै न शक्ता यदि । देव पन्नगनायको भगवती वाणी स्वय चेज्जडा सौन्दर्यस्य निरूपणे वद कथ शक्तो भवेन्मा नव ॥ २४८ ॥ अर्धं दानवनैरिणा गिरिजयाप्यर्धं हरस्याहृत देवेत्थ भुवनत्रये स्मरहराभावे समुन्मीलति । गङ्गा सागरमम्बर शशिकला शेपश्च पृथ्वीतल सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वा मा च भिक्षाटनम् ॥ २४९ ॥ अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा समारा खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेप सृष्टो युवा । श्रीमत्कान्ति जुपा द्विपा करतलात्स्त्रीणा नितम्बस्थलाद्दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥ २५० ॥ यैर्दृष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि स्फीतासृक्स्रुतिपाटलीकृतपु रोभाग परान्दारयन् । तेपा दु सदकामदेहदहनप्रोद्धूतनेत्रा श्रल नालालीभरभासुरे पुररिपावस्त गत कौतुकम् ॥ २५१ ॥ येऽणुत्व मनसि स्वके विवृणुते रीत्या कयापि स्फुट काणा दाचरणस्य तत्समुचित मन्ये प्रतिक्ष्माभृताम् । न्यायाभिज्ञतमोऽपि यत्प्रथयसे चित्ते महत्त्व निजे मीमासामतपक्ष पातत इद मन्ये त्वयाङ्गीकृतम् ॥ २५२ ॥ ये लब्धाश्रय-मायत फलभूत कुर्वन्ति किंचिद्गुण वार्धौ वारिमुचो न कस्य विदितास्ते कर्ममीमासका । आलोच्यैव निराश्रया फलमैरे सवन्धत सद्गुणाञ्श्रीमद्राम तवाद्भुत पुनरिद मीमासकत्व स्तुम ॥ २५३ ॥ त्रैलोक्याभयलम्भकेन भवता वीरेण निस्सारित सज्जीभूतमुहूर्तमण्डलधनु पाण्डित्यमाखण्डल । किं चाजस्रमखार्पितेन हविपा सफुल्लमासोल्लसत्सर्वाङ्गीणवलीविलुसनयनव्यूह कथ वर्तते ॥ २५४ ॥ कल्पक्षोणिरुहोऽयमित्यनुदिन भूमीसुरैर्भाव्यसे कामोऽसाविति कामिनीभिरभितश्चित्ते चिर चिन्त्यसे । श्रीनारायण एव केवलमिति प्रेम्णा श्रिया ध्यायसे त्व कालोऽयमिति प्रतिक्षितिधरैरेकोऽप्यनेकात्मभृत् ॥ २५५ ॥ नीतिस्त्रीमुकुरो जयध्वजनवस्तम्भ प्रतापाशुमत्पूर्वा दिक्परिपन्थिभूपति-महासपन्मृगीवागुरा । उद्यत्पुण्यलतालवालमतनूमत्ताद्विपालानक य श्रीकेलिनिकेतन गुणमणिश्रेणी नवीनाकर ॥२५६॥ रत्नान्यम्बुधितोयगर्भमगमन्मेरु सुराञ्शिश्रिये स्वीयाङ्के कमला निधाय विदधे निद्रा हरिर्वारिधौ । यस्मिन्दित्सति भूरि दातरि नृणा भालस्थले दुर्लिपि व्रीडानम्रशिरा कमण्डलुमय जग्राह मार्ष्टुं विधि ॥ २५७ ॥ लक्ष्मीश्चेन्न सरस्वती तदुभय यद्यस्ति नोदारता सा चैतत्त्रितय भवेच्च शुहचित्सुण्यैरगण्यैरपि । सौजन्य न विजृम्भते तदपि चेत्तास्तेऽनुकूला मतिस्तत्सर्व परमेश्वरस्य कृपया त्वय्येव सभाव्यते ॥ २५८ ॥ शत्रूणा यमदण्डता मृगदृशा कन्दर्पकोदण्डता गीर्वाणद्रुमभानमर्थिविद्गुपा मध्ये त्रयाणामिति । आश्चर्यं मनुजेन्द्ररत्न भवतो यद्बाहुदण्डद्वय नानात्व गतमेकमेव जगता मध्ये त्रयाणामिति ॥२५९॥ रक्तेनैव विलोचनेन करुणारत्नाकरेण त्वया दृश्यन्ते नरदेवरत्न सुहृदा विद्वेपिणो नो नृपा । किं सिक्ता प्रथम सुधाभिरनन्दानानलै किं परे पूर्वं पल्लविता कुत किमपरे भस्मत्वमासादितम् ॥ २६० ॥ या लाक्षावलयानि बाहुयुगले कण्ठे च काचस्रज मन्यन्ते बहुभूपणानि वनिता दीनद्विजाना पुरा । ता माणिक्य-चितानि हेमवलयान्युज्झन्ति मुक्तास्रज यद्द्वाराद्बहुदानशील नृपते त्वत्त्यागलीलायितम् ॥ २६१ ॥ मेरुर्दूरगतो हिमालयगिरि प्रालेयरूपोऽभवच्चन्द्रे श्रीसहजेऽपि याचकभयात्क्षीणत्वमुन्मीलति । कौपीन कृतवान्हरोऽपि भगवान्विष्णुर्जल सेवते वारा राशिरपेयतामुपगत को नाम दातु क्षम ॥ २६२ ॥ कल्याण भवता यश प्रसरता धर्म सदा वर्धता सपत्ति प्रथता प्रजा प्रणमता शत्रुक्षयो जायताम् । वाक्य सवदता वपु प्रभवता लक्ष्मीपति प्रीयता मायुस्ते शरदा शत विजयता दानाय दीर्घायुपे ॥ २६३ ॥ दृष्ट्वैवाङ्कुशमुद्रया निगडितो दारिद्र्यदन्तावलो वाचा सुदत्याचेया मम कृतो गङ्गावगाहोत्सव । अभ्युत्थाननमस्क्रियार्धघटनैर्मानोऽपि दानोत्तरो लीलेय भवता वय तु विदुपा मूर्धानमध्यासिता ॥ २६४ ॥ पद्मा सद्मनि वेशवस्य गहने रत्नानि रत्नाकर हेमाद्रिर्हिमसानुना व्यवहित स्वर्गे सुराणा तरु । जम्बुद्वीपधरासु भूमिपतयो जाम्बूनदैर्दुर्मदास्त्व तावत्सकलाश्रयेऽसि सुलभो भाग्यैर्द्विजानामिह ॥ २६५ ॥ राजन्नभ्युदयोऽस्तु जीव शरदा साग्र शत तेऽरयो रोगैर्यान्तु लय यश शशधर काष्ठासु देदीप्यताम् । शिष्टान्पाहि बुधालय प्रणतिभिर्देहार्थिना स सदा

१ मुक्तै २ युगपद् ३ दु खाभावात्; पक्षे,–निगलभावात् ४ भयाभावात्, पक्षे,–दुष्प्रयोगाभावात् ५ भगमादिति भाव, पक्षे,–मन्यशादिति भाव ६ संसारादित्यर्थ, पक्षे,–चापादित्यर्थ ७ सर्वम्; पक्षे,–यथाक्रमम् ८ हरिणा हरिहरात्मकस्यैकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धे ९ प्रकाशमाने १० पर्वतविशेष

१ आलानक गजबन्धनस्तम्भ २ दयासागरेण

वाणी ते वदने रमा प्रतिदिनं गेहे भुजे त्वाज्यं ॥ २६६ ॥ भ्रश्यच्छ्रुतिमस्तकं प्रविगलत्सद्वर्णविप्रस्थितिर्नश्यत्साङ्गबलं प्रनष्टवचनप्राग्भावपूर्णस्मृति । वृद्धोऽत्यन्तमयं स्वयं कलिमहाम्लेच्छेन निर्मूलितो धर्मः संप्रति चाल्यते तव करालम्बेन भूमीपते ॥ २६७ ॥ बन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां क्लिश्यन्ति प्रणयन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः । अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारानिधे विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयते ॥ २६८ ॥ हित्वा त्वामुपरोधशून्यमनसा मन्ये न मौलिः परो लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते । यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ २६९ ॥ धर्मं पालय नन्दय द्विजगणान्धाम समाराधय प्रत्यर्थिक्षितिपालभूरुहवनं निर्मूलमुन्मूलय । कान्ताचित्तसरोजसौभगवने भृङ्गत्वमासादय स्फीतां कीर्तिमशेषलोकजयिनीमाकल्पमाकल्पय ॥ २७० ॥ ऐश्वर्यं नहुषस्य शम्भुविषयश्रद्धा दशास्यस्य सा शौर्यं श्रीरघुनायकस्य सहजं गाम्भीर्यमम्भोनिधेः । दातृत्वं बलिकर्णयोरिह जगत्येकत्र चेत्स्यात्तदा श्रीवीरक्षितिपालमौलिनृपते साम्यं कथंचिद्भवेत् ॥ २७१ ॥ भिक्षुद्वारि सदानवारिमधुपश्रेणीमिभान्द्रभ्रमाद्दत्ते यत्तृनधूर्वधूकरतलं शोणाम्बुजाशङ्कया । सैनान्वेति पलायितेति चकिता हस्ताग्रमाधुन्वती मुग्धा वीरमहीपते तदखिलं त्वद्दानलीलायितम् ॥ २७२ ॥ श्रीवीर क्षितिपाल ते सुललितं दानोद्यमे यद्वच क्वास्ते सर्वहिरण्यमित्युदभवत्तत्कालमाकर्ण्य तत् । तापं प्राप हिरण्यरेतसि जनिं जाड्यं हिरण्याचले खेदाम्भोऽपि हिरण्यगर्भवपुषि स्वापाय सन्नासत ॥ २७३ ॥ राजानः शशिभास्वरान्वयभुवः के के न संजज्ञिरे भर्तारं पुनरेकमेव हि भुवस्त्वां वीर मन्यामहे । येनाङ्गं परिमृद्य कुन्तलमथाकृष्य व्युदस्यायतं चोलं प्राप्य च मध्यदेशमसकृत्काञ्च्या करः प्रापितः ॥ २७४ ॥ ख्याते वैभवमस्ति नैव परतः प्रामाण्यनिर्धारणं नैवातद्वति तत्प्रकारकमतिर्नैवोपमानं तव । त्वद्देशेषु विभाति न च्छलकथा नो वा क्वचित्संशयः श्रीवीर प्रथिता कथं पुनरियं नैयायिकत्वप्रथा ॥ २७५ ॥ वीर क्षीरसमुद्रसान्द्रलहरीलावण्यलक्ष्मीमुषस्त्वत्कीर्तेस्तुलनां मृगाङ्कमलिनो धत्ते कथं चन्द्रमाः । स्यादेतत्त्वदरातिसौधशिखरप्रोद्भूतदूर्वाङ्कुरग्रासव्यग्रमतिः पतेद्यदि पुनस्तत्साङ्कशायी मृगः ॥ २७६ ॥ श्रीमद्वीर महीमहेन्द्र भवतः प्रस्थानकालोद्भवद्वादित्रध्वनिभीतभानुहरयो द्रागम्बरं प्रागमन् । तस्मिन्नेव समुपद्रवे किल विपर्यस्तं समस्तं रवेर्युग्यं सप्तरथाङ्गमेकमपदं सूतश्चिरादुक्रमः ॥ २७७ ॥ गर्वग्रन्थिलगुर्जरज्वरकरः कर्णाटकर्णाटवीदावाग्निर्द्रविडेन्द्रवीर्यदलनो गौडेन्द्रनिद्राहरः । हम्मीरप्रमदामदालसलसत्कूर्नर्तनस्तम्भनः प्रस्थाने तव वीर डिण्डिमचमत्कारः समुज्जृम्भते ॥ २७८ ॥ चिन्तागम्भीरकूपादनवरतचलद्भूरिशोकारघट्टव्याकृष्टं निःश्वसन्त्यः पृथुनयनघटीयन्त्रनिर्मुक्तधारम्[1] । नासावंशप्रणालीविषमपथपतद्बाष्पपानीयमेता देव, त्वद्वैरिनार्यः कुचकलशयुगेनान्वहं संवहन्ति ॥ २७९ ॥ त्वत्प्रारब्धप्रचण्डप्रधन[3]निर्धनितारातिवीरातिरेकक्रीडत्कीलाल[4]कुल्यावलिभिरलभत स्वैन्दमाकन्दमुर्वी[5] । दम्भोलिस्तम्भभास्वद्भुजभुजगजगद्भर्तुराभर्तुरेना तेनायं मूर्धरत्नद्युतिततिमिषतः शोभते शोणभावः[6] ॥ २८० ॥ आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः । वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूयश्चूडारत्नोडुपत्नीकर[11]परिचरणामन्दनन्दन्नखेन्दुः[12] ॥ २८१ ॥ एतेनोत्कृत्तकण्ठ[14]प्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां कष्टं दृष्ट्वैव नाभूद्भुवि समरमालोकि लोकास्पदेऽपि[16] । अश्वैरश्वैरवेगैः[17] कृतसुरखुरलीमङ्क्षु[18]संक्षुद्यमानक्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धकरणरणधुरोरेणुधारान्धकारात्[19] ॥ २८२ ॥ मन्दोद्धूतैः शिरोभिर्मणिभरगुरुभिः प्रौढरोमाञ्चदण्डस्फायन्निर्मोकसंधिप्रसरदविगलत्समदस्वेदपूराः । जिह्वायुग्माभिपूर्णाननविषमसमुद्गीर्णवर्णाभिरामं वेलाशैलाङ्कभाजो भुजगयुवतयस्त्वद्गुणानुद्गृणन्ति ॥ २८३ ॥ आ शैलेन्द्राच्छिलान्तःस्खलितसुरधुनीशीकरासारशीतादा तीरान्नैकरागस्फुरितमणिरुचो दक्षिणस्यार्णवस्य । आगत्यागत्य भीतिप्रणतनृपशतैः शश्वदेव क्रियन्ते चूडारत्नांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः ॥ २८४ ॥ श्रावं श्रावं त्वदीयं गुणगणमखिलं सर्वदा याचकेभ्यस्त्वत्प्रासामीप्सितेभ्यः सकलविषयजं भूपवर्गं विहाय । त्वत्तोऽहं प्राप्तुमिच्छुर्विबुधतिलकतां त्वत्समीपेऽतिदूरादायातस्त्वं शतायुर्भव कुरु च तथा येन नान्यं भजेऽहम् ॥ २८५ ॥ विद्यावन्तो विनीताः प्रसममभिसमं वाक्प्रबन्धेषु जीवाः के वा नैवारभन्ते त्रिजगति विततां कीर्तिनद्दीमतल्लीम् । तेषामाधा

१ भद्र पारदश्वा २ भक्षगि

१ अश्रा २ जलमार्ग ३ संग्राम ४ विनाश प्राप्ता ५ रुधिरनदी ६ भ्रणय ७ क्षरणम् ८ वज्रम् ९ शेषस्य १० रक्तिमा ११ समुद्रपरतीराणाम् १२ निरन्तरम् १३ अंशव, पक्षे,-हस्ता १४ छिन्नकण्ठे १५ नर्तक १६ युद्धप्रेक्षक जनान्येऽपि १७ भमन्दवेगे १८ सुरसंचारे १९ सपदि २० संचूर्ण्यमानाय

रमाव भुवनभरभृतो बिभ्रतो ये लसन्ते ते तु त्रैलोक्यतुङ्गा विमलफल्गुष स्पर्ति स्वल्पयन्ति ॥ २८६ ॥ वक्त्राम्भोज सरस्वत्यधिवसति सदा शोणे एवाधरस्ते बाहु काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्र । वाहिन्य पार्श्वमेताः सुचिरपरिचिता नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्ण स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाष ॥ २८७ ॥ केचिद्बद्धा सहेल निजभवनगता मोचिता केऽपि केचिद्देहाद्देहान्तराणि क्षणमपि गमिता केऽपि नीता निबन्धम् । हत्वा हत्वा च केचित्प्रतिपदमदय प्रापिता व्यर्थभाव क्षोणीनाथस्य तस्योन्नतभुजपरिघेनारय सारयश्च ॥ २८८ ॥ उच्चै कल्याणवाही करजितनमुच सर्वदा पूर्णकामो विख्यात कर्णवृत्त्या न च वचसि कटुश्चित्रपाकानुभावी । कोषापेक्षी परस्मादुचितबहुकथस्तत्पर पुण्यलोके चित्र राजाधिराज त्वमिव तव रिपुस्तत्र कम्प्र प्रतीम ॥ २८९ ॥ उत्पत्युत्पन्नशिष्टा निविधगुणगणा यत्र यान्ति प्रतिष्ठा बाधेन प्राक्तनाना न च नियमविधिर्नापि सत्यार्थदाने । ऊह सर्वत्र यस्य स्फुरति च सकल सत्य एवार्थवादो मीमांसाभावमध्यत्यभिनवमधुना मूर्तिरेषा त्वदीया ॥२९०॥ हेलाप्रस्थानवेलाहतपृथुपृतनादुन्दुभिध्वानधाराधारावाहिप्रसङ्गादसमनृपसकृत्संभ्रमभ्रान्तचित्ता । दैवादाकुञ्चिताङ्गविगलितनयनस्यन्दमिन्दीवराक्ष्यो लीयन्ते त्वद्रिपूणा निजगृहवलभीचारुचित्राङ्गनासु ॥ २९१ ॥ श्रीकण्ठासक्त हस्तोऽधिगतमणिगण शैशवाम्यस्तविद्यो लावण्यध्वस्तकाम कविजनमिलितो यौवनाप्तप्रकाम । आदत्तक्षोणिदण्डो द्विजवशकृतधी कङ्कणाहारयुक्त स श्रीमान्वीर वीर त्वमिव तव रिपुस्तत्र मुक्तादिवर्ण ॥ २९२ ॥ लोकाना मानमात्र मनुजजनरतिस्त्व ससूदाक्षिरक्षो राशामासत्वदक्ष कृतसमयरुचिर्मण्डितो वीरवर्गै । कायलक्ष्मीनकेतु करकलितयशा कोषमानैर्विहीन श्रीमद्वीराधिराज त्वमिव तव रिपुस्तत्र मन्द प्रतीम ॥ २९३ ॥ वादानाशानुयुक्तो नगरकृतमतिर्यौवनाक्रा तदेह समामप्राप्तधैर्यो न विदलित रुची राजलक्ष्म्यातिहीन । नित्य दारासमस्य प्रखरतनुनिभो य सुभिक्षानुवर्ती श्रीमद्वीराधिराज त्वमिव तव रिपुस्तत्र मुक्तादिवर्ण ॥ २९४ ॥ श्रीवीर त्वद्रिपूणा रणशिरसि शरैर्भिन्नशीर्षाङ्गकाणा वीरावेशाद्गताना दिवमधिकरुषान्योन्यशौण्डीर्यभाजाम् । श्लेषेदिव्याङ्गनाना भुवि कचनिचयो द्राक्कटाक्षे शरासारोपुभ्रान्त्यारिवीरभ्रमकुटिलहृदामाजिरावर्तते स्म ॥ २९५ ॥

---

## विशिष्टराजप्रशंसा

### अकबर

हस्ताम्भोजालिमाला नखशशिरुचिरश्यामलच्छायवीचिस्तेजोऽम्भोधूमधारा वितरणकरिणो गण्डदानप्रणाली । वैरिश्रीवेणिदण्डो लवणिमसरसीबालशैवालवल्लीवेल्लत्यम्भोधरश्रीरकबरधरणीपालपाणौ कृपाण ॥ १ ॥ वीर त्व कार्मुक चेदकबर कलयस्युग्रटङ्कारघोष दूरे सद्य कलङ्का इव धरणिभृतो यान्ति कङ्कालशेषा । शङ्कापन्नश्च किं कारणमिति मनसा भ्रान्तिपङ्कायितेन त्यक्त्वाहङ्कारमङ्काद्विसृजति गृहिणीं किं च लङ्काधिनाथ ॥ २ ॥ कर्णाट देहि कर्णाधिकविधिविहितत्याग लाट ललाटप्रोत्तुङ्ग द्राविडं वा प्रचलभुजबलप्रौढिमागाढराढम् । प्रस्फूर्जद्गुर्जर वा दलित रिपुवधूगर्भ वैदर्भक वा गाजी राजीवदृष्टे कुशशतमथवा शाहजेलालुदीन ॥ ३ ॥ गाजीजलालुदीन क्षितिपकुलमणे द्राक्प्रयाणे प्रतीते प्रेयस प्रारभन्ते तरलतरगतिव्याकुला मङ्गलानि । नेत्राम्भ पूरपूर्णस्तनकलशमुखन्यस्तबालप्रवालात्रुट्यन्मुक्ताकलापच्युतकुचकुसुमच्छन्नाकीर्णलाजा ॥ ४ ॥

### अनङ्गभीमः

पृथ्वीश्रीमदनङ्गभीम महती तद्वेष्टन वारिधिः पीतोऽसौ कलशोद्भवेन मुनिना स व्योम्नि खद्योतवत् । तद्विष्णोर्दनुजाधिनाथजयिन पूर्णं पद नामवद्देवश्वेतसि वर्तते तव सदा त्वत्तो महान्नापर ॥ ५ ॥

### अर्जुनेन्द्र

आयातस्ते समीप तव गुणविमलान्पण्डितो वादकर्ता काव्ये भव्ये हि रवामवविगतरसे रुग्युगे रोगहर्ता । नाह जाने चिकित्सा सकलगुणनिधे दुर्दरिद्रत्वरोगे श्रीमद्राजार्जुनेन्द्र प्रबलमपि यते कल्पिता सा चिकित्सा ॥ ६ ॥

### कर्ण

मुखे हारावाप्तिर्नयनयुगले कङ्कणभरो नितम्बे पत्राली सतिलकमभूत्पाणियुगलम् । अरण्ये श्रीकर्ण त्वदरियुवतीनां विधिवशादपूर्वोऽय भूषाविधिरहह जात क्रिमधुना ॥ ७ ॥ त्व छिन्नाणि पदानि गच्छसि महीमुल्लङ्घ्य यान्ति द्विषस्त्व बाणान्दश पञ्च मुञ्चसि परे सर्वाणि शस्त्राण्यपि । ते देवीपतयस्त्वदरातिनिहतास्त्व मानुषीणा पतिर्निन्दा तेषु कथ स्तुतिस्तव कथ श्रीकर्ण निर्णीयताम् ॥ ८ ॥ लोकेश कर्ण-

---

१ वाणी, पक्षे,-नदीविशेष २ आरक्त, पक्षे,-नदविशेष ३ मुद्राभि सहित, पक्षे,-अब्धि ४ सेना, पक्षे,-नद्य ५ अन्त करणे, पक्षे,-सरोविशेषे ६ अष्टापदाख्यक्रीडनस्य गुटिका ७ ककारस्थाने पकारम् ८ इह पक्षे शत्रुपक्ष आद्या वर्णलोप ९ पद्येऽस्मिन् मकारस्थाने दकार पठनीय

१ अकबरस्यैव नामान्तरम् २ मुखे हाहा इति शब्दस्य वाप्ति ३ नयनयुगले क उदक तस्य कणास्तेषां भर ४ नितम्बे पत्राणामालि पङ्क्ति ५ तिलकवृक्षालम्बिपाणियुगलम् ६ वैरिण ७ देवाङ्गनास्वामिन-

राजाद्भुतकनकमयस्तानकीनप्रतापाद्ब्रह्माण्डानां समूहो द्रव इव भवितेत्येव समाव्य दक्षात्। तन्मापि प्लावनार्थं जलनिधिनिकर व्यर्थतामन याते देव त्वद्वैरिनारीनयननयनजैर्निर्ममे नीरधिर्न ॥९॥ श्रीकण्ठप्रौढतेजा प्रबलरिपुबलासह्यसतापदक्षो भाय श्रीमल्लनापो जगति विलसति श्रीमहाराज किंतु। मन्येऽह कौशिकेनानुरमितमहसा नूतनस्वर्गसृष्ट्युत्कृष्ट सृष्ट एष प्रखरनरवरो भास्करोऽन्यो द्वितीय ॥ १० ॥

## कर्णाटवसुधराधिप

नागा प्रभुवरकातरधिया वैवर्ण्यमावर्ण्य श्रीकर्णाटवसुधराधिपनृपानिचितानि सूक्तानि न । वर्ण्यन्ते कति नाम नाणवननीदानामिविन्ध्याटवीसध्यामारतनिर्झरप्रभृतयरतेभ्य किमात्र मया ॥ ११ ॥

## कलिङ्गेश्वर

आयुर्दानमहोत्सवस विनतक्षोणीभृता मूर्तिमान्विश्वासो नयनोत्सवो मृगदृशा कीर्ते प्रकाश पर । आनन्द कलिताकृति सुमनसा वीरश्रियो जीवित धर्मस्यैष निकेतन विजयते वीर कलिङ्गेश्वर ॥ १२ ॥ धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुह हार कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घन । एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ नानामण्डनता पुरदरपुरीवामभ्रुवा विग्रहे ॥१३॥

## कल्याणदास

कीर्तिस्वर्णतरंगिणीहिमगिरिर्निधानदीरङ्कभूर्लावण्यामृतभाजन रसिकनावलीरसालद्रुम । कान्तापाङ्गकुरङ्गस्थली तरुणनालक्ष्मीविलासाम्बुज जीयाद्विश्वविभूषण नरपति कल्याणदासाभिध ॥ १४ ॥

## कायिलेन्द्र

विस्फार्य व्योमगङ्गाबलदुरुलहरीकेतनाङ्केसरालीरर्चर्मत्सिप्कदेशे हिमकरकरधम्मिल्लडरीकूल पुच्छम्। दिङ्मागारध्वनभ्स्तव विशदयशःकेसरी कायिलेन्द्र ब्रह्माण्डारण्यवीथीगिरिगहनदरीसद्मनी बम्भ्रमीति ॥ १५ ॥ वेलामुल्लङ्घ्य हेलादलितधरणिभृद्व्याहिनीकोटिपूरैरद्वैतत्काविलेन्द्रप्रबलजलनिधि प्लावनायोज्जजृम्भे । त्वत्क्रिया मेदिनीय प्रबलभुजबलप्रौढतेज प्रहासन्ताग्रामि सततं येन दहति बडवावह्निहोनेनयेना (?) ॥ १६ ॥

## कार्तवीर्य

काष्ठानुपनात्परिवर्धमाने जामन्यनाथचलने त्वदीये । श्रीकार्तवीर्य प्रभम धनन्नि मत्स्यस्पृथ्वीपनय पनङ्गा ॥१७॥

## कुसुमेन्द्रसाहि

वार श्रीकुसुमेन्द्रसाहिनृपते मोदप्रतापो वर कन्या याचन मालवक्षितिपते साम्राज्यलक्ष्मीरियम् । तस्या वेष कर्महस्त समये तनुत्मसस्यापन कर्तुं मण्डपबन्धन विरचितु मिमा वय प्रेषिता ॥ १८ ॥

१ कुम्भोदर- २ सामन ३ वेदसूते ४ कल्पारेण

## कृष्ण

श्रीकृष्ण त्वत्प्रतापेन प्रतप्तोऽद्रिर्दिग्गजो । दिग्गजा वीजयन्त्येव कर्णताले पुन पुन ॥ १९ ॥ मन्येऽरण्ये कुम्भीगिरिगुहागह्वरे पर्यटन्ती विद्या दर्भे किमपि चरणे वासुदेवस्य कीर्ति । इन्दौ कुन्दे कुमुदकुमुले चामरे चन्दने वा दत्त्वा दत्त्वा मृदुनि पुरत पादमेषा प्रयाति ॥ २० ॥ क्षीरक्षालितपाञ्चजन्यकिरणश्रीनिर्विवेकषा श्रीकृष्णार्जुनसारथेऽसुररिपो त्व कीर्तिविस्फूर्तय । कैलासन्ति हिमाचलन्ति विकसत्कुन्दन्ति कन्दन्ति च क्षीरोदन्ति हलायुधन्ति विबुधाहारन्ति हीरन्ति च ॥ २१ ॥ त्वद्व्याहूद्भूतधूल्य करिकरनिकरै सीकराश्च प्रयुक्ता व्योम व्याप्य समन्ताद्दकुकुटमणेतन पङ्कोऽद्भुतोऽभूत्। आच्छिद्य सुरै स्मा तत्र मज्जनकृते स्फाटिकीमि शिलाभिर्बद्ध पन्थास्तदानीं सुरसरिदिति त मानवा मानयन्ति ॥ २२ ॥

## गुर्जराधीश

कालिन्दि ब्रूहि कुम्भोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णाति कस्माच्छत्रोर्मे नर्मदाऽहं त्वमपि कथमहो मत्सपत्न्याश्च नाम । मालिन्य ब्रूहि किं ते प्रविरलविगलत्कज्जलैर्मालवीना नेत्राम्भोभि किमासीं समजनि कुपितो गुर्जराणामधीश ॥२३॥

## चोलेन्द्र

त्वत्खड्गखण्डितसपत्नविलासिनीना भूषामवन्त्यभिनवा भुवनैकवीर । नेत्रेषु कङ्कणमथोरुषु पत्रवल्ली चोलेन्द्रसिंह तिलक करपल्लवेषु ॥ २४ ॥ निद्रानिर्मलशरीरवि स्तनकलशयुगं चुम्बित चञ्चरीकैस्तत्रासोल्लासलीला किसलयमनसा धावय कीरदया । तद्धोपायालपन्त्य पिकनिनदधिया ताडिता काकलोकैरित्थ चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशा नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥ २५ ॥

## जगद्देव

यत्र प्रमच्छ पान्थ कथय मम सखे नास्ति स क्वापि देशो वस्तु नो यत्र रागर्विभवति भुवि खगायेति स प्रत्युवाच । नीते मेरौ समाप्ति कनकवितरणे श्रीजगद्देवनाम्ना सूर्येऽस्तहितेऽस्मिन्क्वचिपयदिवसैर्वासरद्वैतसृष्टि ॥ २६ ॥

## जनक

ज्याघात कार्मुकस्य भवति करतल कण्ठमोंकारनादं स्तेजो भाति प्रतापाभिधमवनितले ज्योतिरात्मीयमन्त । राज्य सिंहासनश्री शममपि परम वक्ति पद्मासनश्रीर्येषां ते यूयमेते निमिकुलकुमुदानन्दचन्द्रा नरेन्द्रा ॥ २७ ॥

१ नर्मदा मदुक्तस्य च संवादोऽयम्. २ यमुनाभ्रान्त्या मदुक्ते कालिन्दीयुक्ते कोपेनाह कुम्भोद्भव नर्मदापदा उत्तरम्-'हे कुम्भोद्भव अगस्त्य त्वमे' ब्रूहि इति ३ हस्तं ४ कल्पान्त्य, पक्षे,-कन्दम् ५ धवयुक्त, पक्षे,-धवनिकरवन ६ निद्रायुक्त च अस्य, पक्षे,-ल्पान्मूषाद ७ अप्यरण्यानम्

### दलपतिरायः

चन्द्र चन्द्रार्धचूड चतुरुदधिचय चन्द्रिका चन्द्रकान्त श्रावंश्लोचनान्त चमरगृहचरीनाकिमागेश्च च गर्वीकुर्वन्ति दर्शीकरनिकरमपि ध्वलगुणाभिभीति सर्वोत्प्रस्थितास्ते दलपतिगृहिणी त्वद्यशःसोमशोभाः ॥ २८ ॥

### दशरथ

चिरादक्ष्णोर्तान्ध्य शमयति समस्तासुरवधूकृपाकृष्टिश्रीदा-प्रथमसुभगमायुरभुज । त्रिलोकीजङ्घालोज्ज्वलधवलतेजा मनुकुलप्रसूति सुनाम्णो विजयलक्ष्म्या दशरथ ॥ २९ ॥ यस्योद्यद्भुजदण्डचण्डिमभरत्कोदण्डलीलार्पितैर्निष्पीते दनु-जेन्द्रनन्दवदनाम्बुरुहीनिश्रमे । लक्ष्मीमस्तनिपाटलक्षतमयी मालम्बते केवल पीठोर्मीरङ्गाङ्कुरव्यतिकरादारण्यलीय वपु ॥ ३० ॥

### दिल्लीन्द्रचूडामणि

राजेति क्षणदाकर विजयते दासोकलक्ष्मीरिति स्वर्गाग वहुनादिनीपतिरिति क्षीरोदमास्कन्दति । दुर्गाधीश इति स्फुट पुररिपु निर्दिष्टि भोगोत्कटश्रीरित्यर्हति वासुकि स्वयशसा दिल्लीन्द्रचूडामणि ॥ ३१ ॥

### मान

जयश्रिय कृपाणीय वेणी मानाख्यभूपते । अस्या कचग्रहीतायामभवन्मिसुखी तव ॥ ३२ ॥

### निजामशाहः

नृपतिनिजाम तवाद्भुतचरणार्पणपद्मपीडाभि । रचयति वहिरिव रसनामकरणध्वजकेतनादवनिः ॥ ३३ ॥ धरणिधर निजामशाह शुम्भत्करकरवालकरालकालसर्पैः । द्विपदसुपवन निपीय पीनो दिशि दिशि भुवति कञ्चुक यशस्ते ॥ ३४ ॥ चटत्कटरघोटकप्रकटचापटङ्कारघटचटदिति स्फुट स्फुटति मेदिनी खर्परम् । निजामधरणीपतौ चलति कौतुकाडम्बरा-दिव भुवनमण्डल दरदरीदरीदर्यहो ॥ ३५ ॥ क्षोणीनाथ निजामशाह भवतः प्रौढे प्रतापानलैर्वेगेन द्रवरूपतामुपगते धामीश्वराणा चये । अत्यद्भुतरथामधोरणि सुदुर्भञ्जद्भ्द्र-मामणि श्यामलामिनि निपतद्धनितले मेरो समुन्मीलति ॥ ३६ ॥ क्षोणीनाथ निजाम तावकभुज लब्ध्वा भुजगीश्वरं जानीम करवालकालभुजगी किं नाम गर्भिण्यभूत् । मत्तेभेन्द्र विभिन्नकुम्भनिदलमुक्ताफलापच्छलादच्छाभण्डपरम्परामधि-रणे सूते स्फुरन्ती मुहु ॥ ३७ ॥ वाहव्यूहखुरक्षता वसुमती रेणीकृत्य मूर्च्छावती भेरीझाङ्कृतिचञ्चलेन पयसा वारानिधि सिञ्चति । दिग्माला तनुते निजामनृपतेर्यात पताकापुरैर्धूली धोरणिरध्वनीसुतमिव प्रौढ़ दिव धावति ॥ ३८ ॥ निद्रालोष्ठी-गरिष्ठ प्रतिभटदमन श्रीनिजाम प्रतीम कृत्वा त्वत्कीर्तिगाथा वहति गणविधिं पद्मयोनि कठिन्या । पश्चाल्लेखा गुरूणाम-भवरग्रलग्नो वसुमतीमराला शुद्धा रेखा रघूना निजभुजग नभोनिम्नगादति दत्ता ॥ ३९ ॥ अहा सजातमद्भाधनर-नरपतिभावग्रहा कलिङ्गान्नैलङ्गा स्वर्गगङ्गाभिषवणमनय शौर्यदक्षाश्च वङ्गा । लाटा भिन्नटलाटा पन्नगमनदृढा-श्वासलोलाश्च चोला जायन्ते श्रीनिजाम पृथुरण भवत प्रौढनि स्वाननादात् ॥ ४० ॥

### नृसिंहः

आहवे जगदुद्दण्डगजमण्डलगाहने । श्रीनृसिंह महीपाल स्वस्त्यस्तु तव बाहवे ॥ ४१ ॥ त्वयि लोचनगोचर गते सफल जन्म नृसिंहभूपते । अजनिष्ट ममेति सादरं युधि विज्ञापयति द्विषा गण ॥ ४२ ॥ कौमुदीव तुहिनांशुमण्डल जाह्नवीव शशिखण्डमण्डनम् । यस्य कीर्तिरनुरूपमाश्रिता त्वां बिभाति नरसिंहभूपते ॥ ४३ ॥ गण्डाभोगे विहरति मदे चिन्द्रिते दिग्गजानां वैरिस्त्रीणा नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमार्ष्टि । यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतकौतस्मितेति ते कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ॥ ४४ ॥ विधात्र सम्पुकविता यानस्य तुरंगो वाञ्छाया पन्नगपदवी भोगस्य मृगाक्षी । श्रोतोस्य त्रिभुवनटिनी मासस्य वसन्तो भूषस्य कनकगिरी भूपस्य नृसिंह ॥ ४५ ॥ निशास्य चन्द्र शयन-तल्पस्य शशिमुखी सभास्य विद्वान् श्रवणपुटस्य हरिकथा । पन्नगस्य गान दिविगमनस्य निर्झरी महीस्य मन्ये सपदि नरसिंह क्षितिपति ॥ ४६ ॥ श्रीलक्ष्मीनरसिंहसान्द्रजलदे चञ्चत्करालीतडिद्भ्राजि च्छन्नरिपुप्रतापतपने कोपानलं वर्षति । पूर्णा शोणितवाहिनी सुरमन सतापत्रानल शान्तोऽभूद्विर-राम वैरिवनितालीमतमार्गोदय ॥ ४७ ॥ निर्यच्छोणित पूरताम्रवपुष सैरं रुदन्तो मुहुर्दन्तैर्श्रीनरसिंह ते रिपुजना दिग्गजसो निष्प्रभा । उच्छ्वलत्पात्रनाल्प्रहितास्ते नूल-मासन्पुनर्जन्मानो रणभूमिमातुरुदगत्तगर्भेन च्युता ॥४८॥ देव त्वत्तरुणप्रतापशिखिनो नि शेषमेधायते शत्रूणा कुल तदीयमयशो जानामि धूमायते । मार्तण्डानुकृतनगरनगाग्नी ज्वाला न कलापायते दृश्यमाना विकम्पता सुमनसां श्वद्ध पाततायते ॥ ४९ ॥ किं मध्याह्नदिवाकरोऽयमपर किं वाय मौर्वानल किं वाग्नी चपरान्य पशुपत किं मालनेत्रानल । किं वाऽस्थौ प्रलयानल किमथवा सर्वोऽपि मौमानल श्रीमन्नृसिंह मत्प्रतापमहिमा नोदेति केषा मति ॥ ५० ॥ काठिन्य कुचकुम्भयोर्नयनयोश्चाञ्चल्यमेतद्द्वय मो भवता कथ न पद्योरष्टाक्रमागादितम् । इत्थ श्रीनरसिंह ते त्रिभुवनाधीशस्य धाटीभिया कान्तारेषु मिथ पलायनपरा जल्पन्ति वैरिस्त्रिय ॥५१॥ एता सन्ति गर्भगौरवमवक्षेपोन्वरोधाहना कान्ता-रेषु पलायितु वत कथ पद्मा भवेयुः क्षमा । इत्थ चेतसि

१ दलपतिराय कविकुमारसङ्गसीसवोनाम् , २ इन्द्रस्य ३ श्रावणम्

१ चन्द्रकलाभूषणम् , हरमित्यर्थ २ गण्डस्थले ३ पठिते ४ प्रोञ्छति ५ हरवीथ्यादेरथें , मतिङ्गुमेभ्यो ६ इत्यनायते

सविभाव्य सद्य वैकुण्ठकण्ठीरव त्वद्यादावलिमि सखीभिरिव किं तद्भर्मपात कृत ॥ ५२ ॥ स्नातस्त्वद्रिपुरक्तपाथसि यशो धौताम्बर धारयँल्लक्ष्मीश त्वदरातिवक्त्रकमलैर्भूदेवता पूजयन्। जुह्वचैतदसृक्प्रकोपदहने युष्मत्प्रतापोदय शत्रुच्छन्नधरार्थ दर्पयशसा प्राणाहुतीराददे ॥ ५३ ॥ कीर्तिं श्रीनरसिंह ते त्रिपथगा तत्रोदित कैरव चान्द्र मण्डलमत्र नीलमिव यच्चञ्चद्भृङ्गवृन्द किमु। यद्वा त्वद्दलितारिवृन्दतरुणीचित्ते घनाभे स्थल चन्द्रस्तत्र विभाति नीलमिव यद्धूम स मन्यामहे ॥ ५४ ॥ अन्तर्विष्णोखिलोकी निवसति फणिनामीश्वरे सोऽपि शेते सिन्धो सोऽप्येकदेशे तमपि चुलुकयां कुम्भयो निश्चकार। धत्ते खद्योतलीलामयमपि नभसि श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र त्वत्कीर्तेः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीय विभाति ॥ ५५ ॥ नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रचयसहचरैस्त्वत्कीर्त्यै शोभिर्धावल्य नीयमाने त्रिजगति परित श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र। नेर्ष्यदेव नाभीकमलपरिमलप्रौढिमासादयिष्यद्देवाना नाम विष्यत्कथमपि कमलावामुकसारबोध ॥५६॥ श्रीमद्वैकुण्ठकण्ठीरव तव निनदाकर्णनत्रासधावच्छक्रेभोद्भिन्नगण्डस्थल विगलदतिस्वच्छमुक्तामणीनाम्। माला तारावलीय विलसति च पतद्दानधाय पयोधिनो चेत्कल्या नु तारावलिस्थ लवण सागरोऽसौ कुतस्त्य ॥ ५७ ॥ द्विर्भाव पुष्पकेतोर्विबुधविटपिना पौनरुक्त्य विकल्पश्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्ति। द्वैत देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य दुर्नेत्रानन्द कोविदाना जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ॥५८॥

### परशुराम

आदर्शाय शशाङ्कमण्डलमिद हर्म्याय हेमाचल दीपाय द्युमणिं महीमिव कथ नो भिक्षवे दत्तवान्। दित्सापल्लवित प्रमोदसलिलव्याकीर्णनेत्राम्बुजो जानीमो भृगुनन्दनस्तदखिल न प्रायशो दृष्टवान् ॥ ५९ ॥ गोनाचारविचारपारगतया वृद्धाभिरादिश्यया मात्रा वस्तुषु तेषु तेषु पुरत प्रस्तारितेषु क्रमात्। अन्नप्राशनवासरे सरभस वक्षोभरोत्सर्पिणा येनात्त धनुरीक्षिताश्च सपदि क्षत्रावतद्या दिश ॥६०॥ तन्वन्ती तिमिरद्युति कृतवती प्रत्यर्थिचक्रव्यथामेषा भार्गव तावकी विजयते निस्त्रिंशधारा निशा ॥ युद्धक्षुद्रविपक्षपक्षविदलत्कुम्भीन्द्रकुम्भस्थल प्रद्यन्मौक्तिककैतवेन परितस्तारावलीं वर्षति ॥ ६१ ॥

### पाण्ड्य

तवाङ्गणे सुन्दर वीर पाण्ड्य मतगजा शृङ्खलिनो विभान्ति। आवासदानादरिभूपनीनामाशान्तशैला इव सापराधा ॥ ६२ ॥ विन्ध्यादि करसाधनी निरुपमो रत्नाकर कोशभृत्सौगन्धी मलयाचल परिचरा सर्वेऽपि विधाधरा। विश्वाशापरिपूरण वितरण देशोऽप्यहो दक्षिण पाण्ड्याखण्डल वीर पाण्ड्य भवत किं किं न लोकोत्तरम् ॥ ६३ ॥ एतद्दन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुव सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि जगमगिरिस्तोमभ्रमाधायिभि। पृथ्वीन्द्र पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामरश्रेणीमध्यचर पुर क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ ६४ ॥

### पारसीकक्षितीश

यदपि कटकयात्रारोधि पायोधिना ते दिशि दिशि मम पत्या पारसीकक्षितीश। तदपि कुरु सुधा नो जीवितान्त नितान्त कथयति बहुभार्ये नैकनारीवियोग ॥ ६५ ॥

### पृथ्वीराज

म दश्चन्द्रकिरीटपूजनरसे तृष्णा न कृष्णार्चने स्तम्भ शम्भुनितम्बिनीप्रणतिषु व्यमो न धातुर्गृहे। अस्माक परमर्दनोऽस्ति वदने न्यस्तेन सरक्षित पृथ्वीराजनरेश्वरादिति तृण तत्पत्तने पूज्यते ॥ ६६ ॥

### वल्लालिदास

वल्लालिदास भवत शुभनामवर्णा पञ्चेषुपञ्चविशिखन्ति नितम्बिनीषु। प्राणति बन्धुषु विरोधिषु पाण्डवन्ति देवद्रुमन्ति कविपण्डितमण्डलीषु ॥ ६७ ॥

### वल्लाल

वल्लाल क्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती कीर्णान्यालोक्य रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी। मुक्त्वा श्रीखण्डखण्ड तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती श्वासामोदानुयातैर्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्का बिभर्ति ॥ ६८ ॥

### वाङ्गालक्षोणिपाल

आमेयास्त्रप्रवीणप्रबलमृगमटा शत्रुसक्षोभदक्षा यस्य प्रौढप्रतापानलबहलशिखास्ति घनत्व प्रयान्ति। सोऽयं प्राचीपयोधिप्रहितकरततीतूर्णसपूर्णकोषो वाङ्गालक्षोणिपालस्त्रिभुवनजनतागीतकीर्तिप्ररोह ॥ ६९ ॥

### वीसल

आ विन्ध्यादा हिमाद्रेर्विरचितविजयस्तीर्थयात्राप्रसङ्गादुद्ग्रीवेषु प्रहर्तृष्वपतिषु विनमत्कन्धरेषु प्रपन्न। आर्यावर्तं यथार्थं पुनरपि कृतवान्म्लेच्छविच्छेदनाभिर्देव शाकम्भरीन्द्रो जगति विजयते वीसल क्षोणिपाल ॥ ७० ॥

### भावसिंह

यस्यासि कोपपुञ्जे वसति खुरपुटे वाजिना गन्धवाहो लक्ष्मी सन्नेहदृष्टौ कमठकुलमणेर्वाचि वाचामधीशा। रौक्षे कौक्षेयकाग्रे क्षपितरिपुगणे कोपनोऽसौ कृतान्त वरत श्रीभावसिंह प्रबलमरभुजामाश्रय नाश्रयेत ॥ ७१ ॥

### भीम

रुधिरविसरप्रसाधितकरालकरवालरुचिरभुजपरिघ। झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभाति नृपभीम ॥ ७२ ॥

---

१ मिन्योदरे २ द्वेषे ३ ज्योतिरिङ्गण ४ विस्तारस्य ५ सदृशे ६ दीप्तिकम्बुक इत्यर्थ

१ वणवानाम् २ महती ३ सङ्ग्रामे

### भैरव

धनानि विद्वत्कविमण्डलीषु पक्ष्मेषुबाणानपि कामिनीषु । वर्षन्ति वज्राण्यरिधोरणीषु श्रीभैरवक्षोणिमणेः कटाक्षाः ॥ ७३ ॥

### भोज

त्वच्चित्ते भोज निर्व्याजं द्वयं तृणकणायते । क्रोधे विरोधिनां सैन्यं प्रसादे कनकोच्चयः ॥ ७४ ॥ भोज त्वद्दानपाथोधौ दरिद्रस्य निमज्जतः । न कोऽपि हि भुजालम्बं दत्ते मेऽभयदायकम् ॥ ७५ ॥ निजानपि गजान्भोजं ददानं प्रेक्ष्य पार्वती । गजेन्द्रवदनं पुत्रं रक्षत्यथ पुनः पुनः ॥ ७६ ॥ प्रतापभीत्या भोजस्य तपनो मित्रतामगात् । और्वो वाडवतां धत्ते तडित्क्षणिकतां श्रिता ॥७७॥ भोज त्वत्कीर्तिकान्तायाः नभोभालस्थितं महत् । कस्तूरीतिलकं राजन्गुणागारं विराजते ॥ ७८ ॥ अस्य श्रीभोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभम् । शत्रूणां शृङ्खलैर्लोहं ताम्रं शासनपत्रकैः ॥ ७९ ॥ धारेश त्वत्प्रतापेन पराभूतस्त्विषांपतिः । सुवर्णपात्रव्याजेन देव त्वामेव सेवते ॥ ८० ॥ त्वद्यशोजलधौ भोज निमज्जनभयादिव । सूर्येन्दुबिम्बमिषतो धत्ते कुम्भद्वयं नभः ॥८१॥ शुक्तिद्वयपुटे भोज यशोब्धौ तव रोदसी । मन्ये तदुद्भवं मुक्ताफलं शीतांशुमण्डलम् ॥ ८२ ॥ अद्य धारा सदाधारा सदालम्बा सरस्वती । पण्डिता मण्डिताः सर्वे भोजराजे भुवं गते ॥ ८३ ॥ श्रीभोज साम्यं तव कल्पवृक्षः सदावदान्योऽपि कथं प्रयाति । यतो भवद्दानसुपुष्टविप्रद्रव्येन कुक्षिंभरिरस्य भर्ता ॥ ८४ ॥ भोजप्रतापं तु विधाय धात्रा शेषैर्निरस्तैः परमाणुभिः किम् । हरः करेऽभूत्पविरम्बरे च भानुः पयोधेरुदरे कृशानुः ॥ ८५ ॥ भोजप्रतापाग्निरपूर्व एष जागर्ति भूभृत्कटकस्थलीषु । यस्मिन्प्रविष्टे रिपुपार्थिवानां तृणानि रोहन्ति गृहाङ्गणेषु ॥ ८६ ॥ यथा यथा भोजयशो विवर्धते सितां त्रिलोकीमिव कर्तुमुद्यतम् । तथा तथा मे हृदयं विदूयते प्रियालकालीधवलत्वशङ्कया ॥ ८७ ॥ पन्थाः संहर दीर्घतां त्यज निजं तेजः कठोरं रवे श्रीमन्विन्ध्यगिरे प्रसीद सदयं सद्यः समीपे भव । इत्थं दूरपलायनश्रमवतीं दृष्ट्वा निजप्रेयसीं श्रीमद्भोज तव द्विषः प्रतिदिनं जल्पन्ति मूर्च्छन्ति च ॥ ८८ ॥ धाराधीश धरामहेन्द्रगणनाकौतूहली यामयं वेधास्त्वद्गणने चकार खटिकाखण्डेन रेखां दिवि । सैवेयं त्रिदशापगा समभवत्त्वत्तुल्यभूमीधराभावात्तु त्यजति स सोऽयमवनीपृष्ठे तुषाराचलः ॥ ८९ ॥ राजन्मुकुटप्रदीप सकलक्ष्मापालचूडामणे युक्तं सचरणं तवाद्भुतमणिच्छत्रेण रात्रावपि । मा भूत्त्वद्वदनावलोकनवशाद्व्रीडाभिनम्रः शशी मा भूच्चेयमरुन्धती भगवती दुःशीलताभाजनम् ॥ ९० ॥ छन्नं सैन्यरजोभरेण भवतः श्रीभोजदेव क्षमारक्षादक्षिण दक्षिणक्षितिपतिः प्रेक्ष्यान्तरिक्षं क्षणात् । निःशङ्को निरपत्रपो निरनुगो निर्बान्धवो निःसुहृन्निःस्त्रीको निरपत्यको निरनुजो निर्हाटको निर्गतः ॥ ९१ ॥ मुक्ताः [1]केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः [2]प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः । दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥ ९२ ॥ विद्वद्वृन्दगुणानुरूपविभवत्यागैककल्पद्रुमे स्वर्गं यामिनि भोजराजनृपतौ विद्यानवद्यात्मनि । दातारो भुवि नैव भूमिवलये मा सन्तु किं तावता ज्ञातारोऽपि न सन्ति हन्त नितरामेतावता दूयते ॥ ९३ ॥ स्पृष्टाकृष्टासिपिष्टोत्कटकरटिघटाकुम्भकूटावटान्तर्निष्ठ्यूतासृक्तटिन्यास्तटनिकटरटत्कोणपादाट्टहासः । भोजेन्द्र त्वद्रणक्ष्माक्षतभटविकटोरःस्थलत्रोटकुप्यद्गृध्रोघत्रोटिकोटिप्रकटचटचटाशब्दरौद्रोऽभवद्राक् ॥ ९४ ॥ भो भोः श्रीभोजदेव श्रयत विनयतः शत्रवः क्षत्रवर्गाः प्राणत्राणाय नौका न भवति भवतां क्वाप्यरण्यं शरण्यम् । मत्वा मातङ्गकुम्भद्वितयमिति पुरा क्रूरवृत्तिर्भिनत्ति क्रुद्धः शुद्धान्तकान्ताकुचकलशयुगं रहसा सिंहशावः ॥ ९५ ॥ नीरक्षीरे गृहीत्वा सकलखगपतीन् याति नैलैकजन्मा चक्रं धृत्वा कराब्जे सकलजलनिधींश्चक्रपाणिर्मुकुन्दः । सर्वानुद्धृत्य शैलान्दहति पशुपतिर्भालनेत्रेण पश्य व्याप्ता त्वत्कीर्तिकान्ता सकलवसुमती भोजराज क्षितीन्द्र ॥ ९६ ॥ स्वर्गाद्गोपाल कुत्र व्रजसि सुरमुने भूतले कामधेनोर्वत्सस्यानेतुकामस्तृणचयमधुना मुग्ध दुग्धं न तस्याः । श्रुत्वा श्रीभोजराजप्रचुरवितरणं व्रीडशुष्कस्तनी सा व्यर्थो हि [3]स्वात्मयासस्तदपि तदरिभिश्चर्वितं सर्वमुर्व्याम् ॥ ९७ ॥ कूर्म पातालगङ्गापयसि विहरतात्तत्तटीरूढमुस्तामादत्तामादिपोत्री शिथिलयतु फणामण्डलं कुण्डलीन्द्रः । दिङ्मातङ्गा मृणालीकवलनकलनां कुर्वतां पर्वतेन्द्राः सर्वे स्वैरं चरन्तु त्वयि वहति विभो भोज देवीं धरित्रीम् ॥ ९८ ॥

### मणिपाल

प्रामाण्यं परतो न शक्तिगणना सादृश्यलोपः सदा कार्ये चेश्वरकर्तृ नानुमितौ ज्ञानं विशिष्टात्मकम् । सर्वं न्यायनयानुसारि विबुधे चैतन्यनाशोपमाचक्षते चेन्मणिपाल भूप भवतो नैयायिकत्वं कुतः ॥ ९९ ॥

१ सूर्यः २ गण्डस्थलद्वितयम् ३ द्यावापृथिव्यौ ४ इन्द्र ५ सुवर्णगिरिः ६ 'खड्ग' इति प्रसिद्धेन कठिनीशकलेन

१ सुरतक्रीडायां विच्छिन्नमुक्ताहारादगलिताः २ अपसारिता ३ जैन ४ मद्य

### मल्लशाह

मृग प्रमीलल्लोचन पिक कृतोक्तिमोचन श्रितानति कृतातितिर्मरालिकास्खल्द्गति । निरीक्ष्यते लसन्मते सुमल्ल शाहभूपते तवारिकामिनी वृथाद्भुत हुताटवी यथा ॥ १०० ॥ पलायिता तवारिवामलोचना यदा यदा पुलिन्दनायकै सुलिप्तकाल्कूटसायकैः । विहाय नासिकासु मौक्तिकं स्रजं च मौक्तिकीं विलुण्ठिता पुमर्थपञ्चमेह मल्लभूपते ॥ १०१ ॥ आदायादाय मुक्तास्तदनु शिखिधियादाय माणिक्यवर्गं धूमभ्रान्तिं वहन्त्य स्वरदनकमला मोदलुब्धालिवृन्दे । पश्तु भिल्लव्य प्रवृत्ता सरभसमस कृचद्विषत्स्तनेषु ब्रूमः किं कीर्तिपूर धवलितभुवन मल्लशाहस्य तस्य ॥ १०२ ॥

### माणिक

यश शशाङ्काभ्युदये प्रवृद्धो द्विषद्वधूनेत्रजलाम्बुराशि । नष्ट हि दारिद्र्यतमो बुधाना तव क्षितौ माणिक भूमिपाल ॥ १०३ ॥ सदर्महारैर्भवता प्रदत्तैर्मदङ्गना कण्ठतटामहारै । श्रीमाणिकक्षोणिपते प्रतुष्ट यथा यशो गायति तद्विधेहि ॥ १०४ ॥ सजाते द्रवरूपता हि रजताद्रौ स्वर्णशैले द्रुत भूमीपालललाम माणिकविभो प्रौढे प्रतापानलै । योगेऽभूदनयो सुपाण्डुररुचि सातेऽरिका ताजनैर्नीता स्वीयकपोलयोश्च निरहव्याजेन गोपायते ॥ १०५ ॥ भोगासक्तैक्चेता भयभरासुखक्लृप्तीतिह्या खाश्रिताना भोगा भव्याय यच्छञ्जगति भवत साधु भण्डारतिश्च । भूपाना ग्लानिकर्ता मदनगजभयध्वसदेहो हि भल्लाकीर्ण श्रीमाणिनेन्द्रस्त्वमिव तव रिपुस्तव दम्भ प्रतीम ॥ १०६ ॥ सङ्ग्रामक्षोणिदृप्य च्चपलरिपुचमूसिन्धुकीलालमाला पीत्वा काल कृपाणोऽम्बुद उपसमर गर्जते वीरघोषै । वर्षत्युद्दामगौर दिशि दिशि तव भो कीर्तिनारीभकुम्भप्रोद्य मुक्ताहिमाद्रमच्छुरित मरितत्रैर्माणिक्क्षोणिपाल ॥ १०७ ॥

### माधव

सत्यासक्तमना गुणाकरलताकीर्णो न दीनाश्रयोऽरिष्टध्वसपराजयश्च सुमनोवृन्दैरल वन्दित । नानास्थानकलाप्रधानमहिमा नित्य सदानन्दक श्रीमान्माधव एव माधव सम क्षोणीतले राजते ॥ १०८ ॥

### मानसिंह

काश्मी काश्मी न धत्ते कलयति न दृशा केलितल्प कलिङ्गी सिन्दूरं दूर एव क्षिपति करतलन्यस्तमा भी पुरंध्री। सौराष्ट्री मार्ष्टि भूप सपदि नयनयो रक्तता रक्तिमान कार्णाटी कर्णिकाया मन्नियति मनो मानसिंहप्रयाणे ॥ १०९ ॥

### माल्वाखण्डल

पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमय पौरुपाब्धेस्तरङ्ग सङ्ग्रामत्रासताम्यन्नुरव्यानियगोहृसनीलाम्बुवाह । ममप्रत्यर्थिवशोल्वणविजयकरिस्नानदानाम्बुपट्ट खङ्ग क्ष्मासौविदल्ल समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥ ११० ॥

### मुकुन्ददेव

करवारिरुहेण सधुनाने तरवारिं नृपतौ मुकुन्ददेवे । वरयन्त्यमरावतीतरुण्य प्रथम काञ्चनपारिजातमाला ॥ १११ ॥

### मुञ्ज

लक्ष्मीर्यास्यति गोविन्दे वीरश्रीर्वीरमेष्यति । गते मुञ्जे यश पुञ्जे निरालम्बा सरस्वती ॥ ११२ ॥

### मुद्दाफरशाह

आकाश प्रसर प्रसर्पत दिशस्त्व पृथ्वि पृथ्वी भव प्रत्यक्षीकृतमादिराजयशसा युष्माभिरुज्जृम्भितम् । श्रीमुद्दाफरशाहपार्थिवयशोराशे समुज्जृम्भणाद्ब्रीजोच्छ्वासविदीर्णदाडिम दशा ब्रह्माण्डमारोक्ष्यति ॥ ११३ ॥

### राजबहादुर

नित्यं वृद्धिमुपैषि सकल्यसे सर्वा कला सर्वदा सानन्द कुमुदाकर वितनुषे नास्ते कलङ्कस्तव । सर्वाशा परिपूरयन्समुदयं धत्सेऽनिश सर्वतो न श्रीराजबहादुरेन्द्र नृपते चन्द्राधिकस्त्व कथम् ॥ ११४ ॥

### राजेन्द्रसिंह

मूर्धा कल्याणवाही करजितसुध सवदा पूर्णकामो विख्यात कर्णवृत्त्या वचसि न च पटुश्चिधपाकानुभावी । कोपापेक्षी परस्मादुचितबहुकथ सवदा पूर्णलोक इत्थं राजेन्द्रसिंह त्वमिव तव रिपुस्तत्र कर्म्म प्रतीम ॥ ११५ ॥

### रामचन्द्र

एकादशरुद्राणामेका गौरीत्यनौचितीं मत्वा । राघव नृप तव यशसा दशापि गौरीकृता हरित ॥ ११६ ॥ रत्नैरिभवनलिखिता सीतामाहर्तुमुद्यत्य । कपिकौणपमण्डल्यो शिर शिव भूयो भवति सरम्भा ॥ ११७ ॥ शरासने सायकमादधाने श्रीराममद्रक्षितिपालमौलौ । सुराङ्गनानां वलाल्साना वामानि नेत्राणि परिस्फुरन्ति ॥ ११८ ॥ गायन्तु किंनरगणा सह किंनरीभि श्रीरामचन्द्र शिखरेषु हिमाचलस्य । शेषे दुकुददलबालमृणालनालनीहारहारहरहासमितं यशस्ते ॥ ११९ ॥ नालीकभङ्गकृदतीव नैरीनयनधुर्नर्क्षेशो नवसुधाविभावहेतु । राजा किमिन्दुरपि नार्यभिमानहारी राजा पर जयति राघवसार्वभौम ॥ १२० ॥ नृपतिमुकुटरत्न त्वत्प्रयाणप्रशस्तिं प्लवगपदनमद्यनिर्भराक्रान्तमोर्ग । लिखति दशनटङ्कैरुन्नमद्भिर्नमद्भिर्जरठकमठभर्तुर्खर्परे सर्पराज ॥ १२१ ॥ रघुतिलक नृपाल त्वद्विपक्षोणि

१ वत्तरशत्वा वसुवतीवदने

१ दिश २ अलीकमङ्गकृद्, पक्षे,-कमलविकासकृत् ३ अनाथबन्धु, पक्षे,-नदीन समुद्रस्तद्वन्धु ४ क्षत्रियश्रेष्ठ, पक्षे,-नक्षत्रनायक ५ वसुधैश्वर्यस्य कारणम् पक्षे,-नवीनाया सुधाया यो विभवस्तस्य मुख्यकारणम् ६ शत्रुमानहारी, पक्षे,-नारीणां मानहारक ७ शरीरम् ८ कपाले ९ शेषराज

पाल्यप्रतिलसदपकीर्तिश्यामले विश्वजाले । भगवति भज माने कृष्णतां शूलपाणौ त्रिपुदधिगिरिपुत्र्यौ चक्रतुलक्ष विष्णु ॥ १२२ ॥ अधाक्षीनो लङ्कामयमयमुदन्व तमतर- द्विशल्य सौमित्रेरयमुपनिनायौपधिवनम् । इति स्मार स्मार त्वदरिनगरीभित्तिलिखित हनूमन्त दन्तैर्दशति कुपितो राक्षसगण ॥ १२३ ॥ यदि क्षुण्ण पूर्वैरिति जहति रामस्य चरित गुणैरेतावद्भिर्जगति पुनरन्यो जयति क । स्वमा- त्मान तत्सद्गुणगरिमगम्भीरमधुरस्फुरद्वाग्ब्रह्माण कथमुप- करिष्यन्ति कवय ॥ १२४ ॥ झगिति जगतीमाग- च्छन्त्याः पितामहविष्टपान्महति पथि यो देव्या वाच श्रम समजायत । अथ कथमसौ मुखेदेन न चेदवगाहते रघु- पतिगुणग्रामश्लाघासुधामयदीर्घिकाम् ॥ १२५ ॥ लज्जा कीर्तिर्जनकतनया शैवकोदण्डभङ्गे तिस्र कन्या निरुपमतया भेजिरे रामचन्द्रम् । आत्या पाणिग्रहणसमये ज्यायसी जातकोषा भूर्भे सार्धं खलु गतवती मध्यमाऽथो दिग- न्तान् ॥ १२६ ॥ गेहे गेहे सुभग भवतो रामभद्र क्षितीश श्यामालिरिय स्वमपि सविधे सस्पृह भावयन्त्यः । तस्मिन्नाकस्मिकमुपगते वल्लभे भीतिभाज पौष्प चाप तव करतले वेपमाना लिखन्ति ॥ १२७ ॥ अहो रघुशिरोमणे- रभिनवप्रतापावलिप्रचण्डकिरणप्रथाप्रसरसाध्वसादाश्चयम् । सुराधिपतिरम्बुदान्कमलमिन्दिरा सेवते हिमांशुरपि चन्द्रमा सततमम्बुधौ मज्जति ॥ १२८ ॥ कीर्ति श्रीरघुवशरत्न भवत सर्वाह्निनीगाहिनी दिक्पालानखिलान्परीत्य दधती पाण्यो प्रतापानलम् । सप्ताम्भोनिधिमण्डलान्यधिगता त्वय्येकपत्नी- व्रतस्यात्यै विष्णुपद स्पृशत्यनुदिन शेषस्य शीर्षा- ण्यपि ॥ १२९ ॥ कीर्तौ व्याप्तिमवेत्य वैरिवनिताबाष्पो- दधे साधनादुत्तुङ्गे पृथिवीभुजा परिवृढे शश्वद्वि- पक्षे स्थितम् । सर्वक्ष्मापतिमौलिमण्डनमणे श्रीरामचन्द्र प्रभो चित्र पश्य तव प्रतापदहन जानन्ति सत्ता- र्किका ॥ १३० ॥ श्रीराम त्वदनेकचित्रचरितप्रोद्दामकी र्तिश्रुतिप्रागल्भ्यादैयधूतमूर्ध्नि सकलत्रैलोक्यलोकेऽपि यत् । अश्रोता फणिनस्तदेतदुचित नो चेदहिस्वामिना व्याधूते शिरसि क भू क गिरय कामी दिशामीश्वरा ॥ १३१ ॥ आत्या भूवलय दशास्यदमन त्वत्कीर्तिहसी दिव याता ब्रह्ममरालसगमवशात्सा तत्र गर्भिण्यभूत् । पश्य स्वर्ग- तरङ्गिणीपरिसरे कुन्दावदात तया मुक्त भाति विशाल- मण्डकमिद शीतद्युतेर्मण्डलम् ॥ १३२ ॥ ये मज्जन्ति निमज्जयन्ति च परांस्ते प्रस्तरा दुस्तरे वार्धौ वीर तरन्ति वानरभटान्संतारयन्तेऽपि च । नैते ग्रावगुणा न वारिधि- गुणा नो वानराणा गुणा श्रीमद्दाशरथे प्रतापमहिमा सोऽय समुज्जृम्भते ॥ १३३ ॥ कीर्ति श्रीरघुवशदीप भवतो दूती मुरारे प्रियाँ यत्नाच्चुम्ब्यमदात्तदादि गिरिशो- ऽभूदर्धनारीश्वर । ब्रह्माभूच्चतुराननं सुरपतिश्चक्षु सहस्रं दधौ स्कन्दो मन्दमतिश्चकार न करस्पर्श स्त्रिया शङ्कित ॥ १३४ ॥ एक काञ्चनभूधर सुरालय वास सुधानारिधि तीर तैरकराजमण्डलमिद सप्राप्य सत्कुण्डलम् । दूरे- स्थापि च तेन तेन सदृश स्वां भूषण चापरं स्त्री मान- ग्रहिलेव याचतितरां श्रीराम कीर्तिस्तव ॥ १३५ ॥ सग्रामो दिवसायते तव भुजः पूर्वाचलेन्द्रायते त्वत्कोधोऽप्यरुणा- यते तव लसच्छौर्यं प्रकाशायते । त्वद्वैरी तिमिरायते तद-

---

१ सप्तर्दीस्त्रमनस्त्रापनाय दिव्यकरण शुक्रमेव अत्राय भाव —या हि स्त्री दिव्य कर्तुमिच्छति सा पूर्व गङ्गा गाहते, अपर देवता भद्र शिनीकृत्य पाण्योरनल दधती सप्तमण्डलान्यतिक्रामति, ततो विष्णुपद स्पृशति, तथा सर्प कर्षति, तद्वदिय त्वत्कीर्तिरपि जलाधिराजपदविष्णु पदसर्पस्पर्शनाख्यानि पञ्च दिव्यानि सप्तर्दीस्त्रनिर्वाहाय विधत्त इति २ उत्सङ्ग ३ कम्पित ४ शेषशिरोधूनने भूमे पात एव स्यात्तत स्तेषां गिर्यादिवस्तूनां क्वाप स्थान भवेद्यतस्तेषां भूम्याश्रितत्वात्तस्याश्च शेषाश्रितत्वादित्यर्थ

१ हस २ तीरे ३ कुन्दवदुज्ज्वलम् ४ लक्ष्मीम् ५ तदारभ्य ६ महेश्वरेणेत्थ तर्कितम्—यद्यहममुना स्वपार्श्वे न स्थापयिष्यामि तदेव कीर्तिदूती लक्ष्मीमिवापहृत्य मम कामिनी गौरीमपि रामाय प्रदास्यतीति भिया स्वाङ्ग एव गौरी स्थापिता तत्प्रभृत्यर्धनारीश्वरो हर इति ख्याति ७ ब्रह्मणा स्वपत्नीरक्षणार्थं चतसृष्वपि दिक्षु मुखानि निर्मितानीति भाव ८ यतो बहूनि चक्षूंषि मम चेद्भविष्यन्ति तदा स्वाप्सरस प्रलोभ्यापहर्तुमागच्छन्तीं कीर्तिदूतीमवलोकयिष्यामीति भाव ९ मन्दा विवाहेऽलसा मतिर्यस्य स १० यतश्चेदह कृच्छ्रेण प्राक्स्त्रिय परिणेष्यामि तथापि तदपहरणे मम तस्या वियोग एव भावी, तत किमनेन परिणयनारम्भेणेति विचारादिति भाव ११ ममैक काञ्चनगिरिर्दक्षिणे करे कटकोऽस्ति, वामे तु न किमपीत्येकनैवाभरणेन शोभेते पाणी, अतोऽपरं तादृश वलयाख्य भूषण मह्य देहीति प्रार्थयते १२ यतो मह्यमेक वास उपर्यधश्चाङ्गे परिधातु शक्यते १३ उष्णकरम् १४ इदमेक तारकाणां राजा चन्द्रस्तस्य मण्डल सत्कुण्डलमेक स्मिन्कर्णे संप्राप्य तत्सममपरकुण्डल द्वितीयकर्णार्थं याचति १५ दि कृपर्यन्त प्राप्तापि १६ स्त्रिया यो मान स्वपतिसौभाग्यस्वरूपस्तद्वा द्विगर्वस्तेन ग्रहिला ग्रहगृहीता १७ अन्यापि या मानिनी मानग्रह गृहीता भवेत्सा निदेशस्थापि पति प्रभविष्णु तत्सदृश याचते यद्भूमण्डलेऽपि नाप्यते तथैव कीर्तिरप्यपरं भूषण याचत इत्यर्थ १८ यथा दिवसे सूर्य प्रभाप्रगल्भमनागुरेति तथा त्वद्बाहुरपि संग्रामे स्वस्पष्टतां प्रकटयतीत्यर्थ १९ यथा भानुरस्ताचले भासते तथा चासौ त्वदङ्गे भासत इत्यर्थ २० यथारुणो रक्तवर्णोऽग्रे प्रादु र्भवति तथा क्रोधोऽपि रक्तमुखनेत्रादिना प्रादुर्भवतीत्यर्थ २१ यथा सूर्यस्योदये सर्वत्र प्रकाश प्रसरति तथा त्वत्प्रतापभानोरुदये तव शौर्यं स्पष्टमुदेतीत्यर्थ २२ यथा सूर्योदये तमांसि नाशमायान्ति तथा त्वत्प्रतापभानूदये तव वैरिणो दिगन्तगामिनो भवन्तीत्यर्थ

बलाहकसूर्यकान्तायते त्वत्कीर्ति कमलायते रघुपते त्वत्खड्गचण्डद्युते ॥ १३६ ॥ अस्माकं परमन्दिरस्य चरितं यद्यप्यवाच्यं भवेत्स्वामी त्वं कथयामि तेन भवतः किंचित्प्रियादूषणम्। श्रीमद्राम नृप त्वया रणमुखे पाणिग्रहं सादरं यस्याः सासिलता परस्य हृदये दृष्टा लुठन्ती मया ॥ १३७ ॥ सत्यं सा बहुरूपिणी समभवत्सिद्धिस्वरूपा भवत्कीर्तिः श्रीरघुवंशरत्न विमला जागर्ति विश्वोदरे। क्ष्मापारे रिपुमन्दिरे नृपपुरे रत्नाकरे निर्झरे कान्तारे गिरिशेखरे विषधरागारे तथैवाम्बरे ॥ १३८ ॥ गर्वविशेषविशालरावणभुजप्रोद्धर्षप्रतापानलज्वालाजालनवाम्बुदः कथमसौ सीतापतिर्वर्ण्यते। यस्यारातिनृपाः कृपाणजलधौ मग्नाः पुरो गौरवादत्युच्चैर्गतयो भवन्ति च पुनर्भित्त्वा रवेर्मण्डलम् ॥ १३९ ॥ भीमं यज्जलधिं जवेन हनुमानुल्लङ्घ्य लङ्कां गतो यच्चाशोकमहावनं दलितवानक्षं च यत्क्षुण्णवान्। सीतोपायनमौलिरत्नसहितं प्राप्तश्च यत्स्वामसौ तत्राप्येष भवत्प्रतापमहिमा नियन्त्रेण कारणम् ॥ १४० ॥ धत्ते नायक राम तावकयशो रामे शशाङ्के भरुद्वाहे स्वर्गगजे हरे फणिपतौ वाण्यां वृषे मे रुचिम्। अन्येषां तु तदम्बरे तदहिते तद्यज्ञने तन्मदे तत्कण्ठे च तदीक्षणे तदलके तत्प्रोथके तत्पये ॥ १४१ ॥ श्रीमन्नायक रामभद्र भवतः पाणौ कृपाणं रणे दृष्ट्वा यदभूदरिक्षितिभुजां तत्तत्समाकर्णय। अङ्गे वेपथुरन्धता नयनयोर्वक्त्रे तृणं भूयसी भीतिश्चेतसि वाचि सस्तुतिकथा हस्तद्वयं मस्तके ॥ १४२ ॥ आकृष्टे कवचादहीन्द्ररसनाकल्पे कृपाणे त्वया श्रीमन्नायक रामचन्द्र भवतः प्रत्यर्थिना वेश्मसु। गाहन्ते सहसा लुलायचमरीशार्दूलशाखाचरीयक्षोरक्षशृगालकोलशैलभृद्भल्लूकभिल्लादयः ॥ १४३ ॥ रेफं व्यञ्जनराजतां तव तनाकारप्रकर्षं स्वरेष्वन्त्यस्यापि मकारं विस्फुरन्ति ते वर्गाक्षरेष्वादिता। ये समूय निगद्यते रघुकुलालंकारहीराङ्कुरो देव क्षोणिसुतापयोधरतटीशृङ्गारहारो हरिः ॥ १४४ ॥ स्वेदाम्भःकणमण्डलानि सुरतलीखेलोद्भवान्यन्वहं तद्वाह्वो रसैर्यन्महाबलः इति ख्यातिं गतो मारुतः। तं चास्वाद्य मुहुः सहस्रफणिताशाली बलीयानहिर्धत्ते कोमलकोमलैरपि फणैः श्रीरामचन्द्र स्थिराम् ॥ १४५ ॥ श्रीरामे मृगयां गतेऽपि धनुषा बाणे समारोपितेऽप्याकर्णान्तगतेऽथ मुष्टिगलितेऽप्येणाङ्किलिप्तेऽपि च। न त्रस्तं न पलायितं न चकितं नोत्कम्पितं न द्रुतं मृग्या मद्वशगं करोति दयितं कामोऽयमित्याशया ॥ १४६ ॥ गाम्भीर्येण महोदयेन शरणत्राणेन मर्यादया सर्वाशापरिपूरणेन महता स्थैर्येण धैर्येण च। राम त्वामनुकर्तुमिच्छतितरां वारानिधिः किं त्वसौ पीतो वानरलङ्घितः प्रमथितो बद्धः श्रिया त्याजितः ॥ १४७ ॥ देव श्रीनृप रामचन्द्र भवतो दिग्जैत्रयानोत्सवे धावद्वीरतुरगचञ्चलखुरक्षुण्णक्ष्मामण्डलात्। वातोद्धूतरजोमिलत्सुरनदीसंजातपङ्कस्थलीदूर्वाचुम्बनचञ्चवो हरिहयास्तेनैव वृद्धं दिने ॥ १४८ ॥ साधर्म्येण कथं गृणन्तु यमुनावेणीं कृपाणीं च ते श्रीमद्राम चमूवरेण्य भवतो वाग्नाक्षसिद्धान्तिनः। नाकृष्टा हलिना न कालियशतात्क्रूरा न धाराजडा न च्छायाजनिता न वक्रबहुला न प्रांसभङ्गा क्वचित् ॥ १४९ ॥ आबाल्यं पतिरेष मे जगदिदं जानाति तत्र पुनर्भूमध्ये समुपागता तदपि ते विस्मायते यः पतिः। वृद्धा नास्मि गृहे वसामि सुचिरं तिष्ठन्स्थिरात्रेति तन्मास्वर्यादिव राम भूप भवतः कीर्तिर्दिगन्तं गता ॥ १५० ॥ का शृङ्गारकथा कुतूहलकथा गीतादिकानां कथा माद्यद्-

१ यथा भानोरुदये सूर्यकान्तमणिषु महास्तापः संजायते तथा भवदुदये सति वैरिस्त्रीहृदयेषु महापश्चात्तापो भवतीत्यर्थः २ यथा भानोरुदये कमलानि विकस्वराणि भवन्ति तथा त्वत्खड्गभानोरुदये त्वत्कीर्तिर्विकासमुपैतीत्यर्थः ३ तिग्मांशुस्त्वत्खड्गस्य सर्वथा सर्वोपमत्वमस्तीति शेषः ४ परस्त्रिया: ५ यतो भक्ताः स्वस्वामिनः कथमपि हानिं सोढुमक्षमाः स्त्रीदुर्लक्षणं तु परमपमानकारणमतो भवतीत्यर्थः ६ यथा काचित्पाणिगृहीती परपुरुषस्य हृदये विलासं कुर्याद्यदा तस्या असतीत्वलक्षणेन पुरुषस्य महद्दूषणं लग्नं भवेत् ७ नानारूपत्वेन विश्वव्यापित्वमभूदिति भावः ८ अणिमाद्यष्टसिद्धिमती ९ यथा योगिनी सिद्धा गिरिदर्यादिषु स्वकामचारिणी भवेत्तथा त्वत्कीर्तिरपीति भावः १० देदीप्यमाना ११ समूहः १२ अम्भोऽप्यनलोऽम्बुदेन शाम्यति यथा तथा तत्प्रतापाग्निरपि रामेण शामित इति भावः १३ स्वर्गयायिनो भवन्ति अन्यो हि यो जलधौ निमग्नो भवति स च नीचैर्गतिरेव भवतीति प्रसिद्धम् १४ मारितवान् १५ अरत्नित १६ बलभद्रे १७ उच्चैःश्रवसि १८ ऐरावते १९ नभस्य २० रामवक्षे तद्वस्त्रस्य नीलत्वादिति भावः २१ चन्द्रशत्रौ राहावित्यर्थः २२ कृष्णानामिव शैत्याम् २३ नक्षत्रपथे आकाश इत्यर्थः २४ कपि २५ येषां मुखे तृणं दृश्यते ते शत्रवा अपि गोवदवध्या इति भावः, २६ शिरसि करद्वयं स्वप्रणामार्थं कृतवन्त इत्यर्थः

१ सहस्रे २ तन्मन्दिराणां शून्यत्वेन वनचरतिरश्चां तत्र प्रवेशस्थानादिकार्यत्वादिति भावः ३ वनगाव ४ व्याघ्रा ५ वानराः ६ वराहाः ७ शल्यकाः ८ ऋक्षाः ९ व्यञ्जनेषु श्रेष्ठत्वम् १० करादिषु ११ शस्त्राभ्यासः १२ आस्वादयन् १३ यदा त्वया वैरिणो हतास्तदा त्वद्भुजयोः परिश्रमं खेदः उत्पन्नस्तच्छोषणादायुर्महाबलोऽभूदिति भावः १४ शेषः १५ पृथ्वीम् १६ दूर्वाङ्कुरभक्षणे रता अरुणेन प्रेरिता अपि न तूर्णं प्रयान्ति किंतु शनैरेव अत एव ग्रीष्मर्तौ महान्तो दिवसा जायन्त इति भावः १७ कथयन्तु १८ छाया सूर्यभार्या १९ पानीयपाता २० वानरकाम्

तिकथा तुरगमकथा दोर्दण्डदीक्षाकथा । एकैवास्ति परं पत्नीनकथा त्वद्वैरिभूमीभुजां देव श्रीरघुनाथ नाथ जगति स्वप्नेऽपि नान्या कथा ॥ १५१ ॥ त्वं चेत्कल्पतरुर्नयं सुमनसस्त्वं चेत्सुधात्मा कला सम्पूर्णा व्यमीश्वरो यदि भवान् स्वच्छा विभूतिर्नियम् । सम्पूर्णं कमलाकरो यदि भवान् श्रीराजहंसा वयं स्वामिस्त्वं शृणु रामचन्द्र नृपते किं किं न तज्ज्ञं वयम् ॥ १५२ ॥ बाल्यादिनमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रह्लता ताते काननसेवनावधि कृपा सुग्रीवमैत्र्यावधि । आज्ञा वारिधिबन्धनावधि यशो लङ्केशनाशावधि श्रीरामस्य पुनातु लोकमनघा जानक्युपेक्षावधि ॥ १५३ ॥ त्वत्कीर्तिर्धनिका धनं मधुरिमा तत्साधमर्णा सुधा शीतांशु प्रतिभूस्तदर्थमकृते सेयं दिवं धावति । सा लीना तव वाचि रामनृपते चन्द्रो निरस्त्यम्बनि शङ्कातङ्कभृदस्य पूतत्तनुमक्त समुत्सर्पति ॥ १५४ ॥ अश्मामानं तृणं पिपासुहि तृणामास त्वगर्धनुर्दारामास मुने शिलापि नृपरामास स्वयं पादुका । कुल्यामास महार्णवोऽपि कपयो योधायभूवुस्तदा पौलस्त्यो मशकीबभूव भगवंस्त्वं मानुषानामिषा ॥ १५५ ॥ उग्रा कीर्तिलता गुणैस्तव विभो सिक्ता च दानोदकैर्मेरुस्तम्भमवाप्य दिक्षु वितता प्राप्ता नभोमण्डलम् । धूमेन्व्यप्रतिपत्तलक्ष्यजनितानि भासजे धूमिनां न्तरे कोरकितेन्दुना कुसुमिता श्रीरामचन्द्र प्रभो ॥ १५६ ॥ यद्वीजानि च मौक्तिकानि करिणां दन्ता यदीयाङ्कुरा यत्पत्राणि शरद्घना हिमगिरिर्यत्स्या प्रकाण्डो महान् । यत्पुष्पाणि च तारका हिमरुचिर्गुच्छः फलं सुन्दरं सेयं राजति रामकीर्तिलतिका ब्रह्माण्डभाण्डोदरे ॥ १५७ ॥ नो ग्लानिं भजते दिने न च सुधाधाम्नापायते नो राहुर्भ्रमते न वा मृगदृशा वक्त्रैः पराजीयते । नो मेघैश्च पिधीयते न च कुहूकालेऽपि सङ्क्षीयते श्रीरामक्षितिपाल भाति जगति त्वत्कीर्तिचन्द्रः सदा ॥ १५८ ॥ आकृष्टे युधि कार्मुके रघुपते वामोऽग्रवाहुस्तिां पुण्यैः कर्णौ मौनने च भवनं प्रागल्भ्यमभित दिम् । वामान्य पुनरत्र वांन्न मम भी पृच्छाम्यहं स्वानिन छिन्द्या सत्रानकपङ्क्तिमथवेल्वेकमादिश्यताम् ॥ १५९ ॥ अम्भः कर्दमतामुपैति सहसा पङ्कः पुनः पांसुतां रक्षुर्णा भवानावस्तुभिर्दिक्क्रान्तनीहारताम् । निश्चलत्वं गिरिय सम विषमता शून्यं जनाकीर्णता नियात त्वयि रामचन्द्रनृपते लक्ष्यं त्वन्य जगत् ॥ १६० ॥ पातालं मेकं मूलं फणिपतिरभितः कीर्तिवल्लेस्तवैषा स्थूणा कैलासशैलो गगनमिह महामण्डपं पाण्डुदण्डाः । दन्तीन्द्रस्थूलदन्ता दलततिरतुलां शारदाभ्राणि तारास्ताः पुष्पाणि चन्द्रः फलमिदममलं रामराजेन्द्र मन्ये ॥ १६१ ॥ कर्म पाठोऽस्य यष्टिर्भुजगपतिरसौ भाजनं भूतधात्री तैलापूरः समुद्राः कनकगिरिस्य वृत्तवर्तिप्ररोहः । ज्योतिश्चण्डांशुरोचिर्गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमाना शत्रुश्रेणी पतङ्गा ज्वलति रघुपते त्वत्प्रतापप्रदीपः ॥ १६२ ॥ नास्ति मर्त्यातिरिक्ता स्थितिमति न च तं पीलुपाकप्रियं न वाक्यं धर्मं प्रमाणं स्वयमपि चरितं नान्यं इशोऽन्ति कश्चित् । नो वा वेद आस्ते क्वचिदपि विषये नेव निष्प्रापनादी न पाण्डित्यमेतद्वहसि रघुपते शातमाचरतर्क्यम् ॥ १६३ ॥ पूर्वं नासिद्धबुद्धिर्द्विगुणितकणोऽप्यस्ति तेऽत्यन्तयत्नो यः कश्चिन्नैव लोपं भजति बहुतरापेक्षिणोऽप्यन्तरङ्गा । नो वा बाधः परेण कचिदपि विषये नापवादो गुणानां वृद्धीनां वर्णमात्रं मदनमिति नतो रामभाष्यमार्गः ॥ १६४ ॥ प्रौढिं धत्ता कलासु प्रथयतु कुमुदं तल्पयेत् सचरद्वा नयानन्दं विधत्तां भवतु च विबुधानन्तु राजा तथापि । दोषाविष्टो कलङ्की महजनडतनु सैंहय पक्षपाती नैष्ठेशः कथं वा कल्पयतु तुल्यां रामचन्द्रेण चन्द्रः ॥ १६५ ॥ नायत्रौ[illegible]मदमदिरासचञ्चरीकीकारानन्दगाना कविभवनमुपस्थापुरस्तात्कुर्वन्ति । पश्चाद्वदन्ति येषामुपरि कल्पना राम

१ मदोन्मत्तो द्रावैस्ति मदरोदमधुपविरवञ्चत्कादम्ब कर्दमगजातैति मत्त २ दोर्दण्डस्य [illegible] ३ तत्रैव नवे प्रवेशादरण्यवनी वनमद्भवद्भवति ४ मनोहरम्

१ स्तम्भ २ श्वेतलतिका ३ पात्रदन्ति ४ मणिमहत्व ५ दीर्घदण्ड ६ दीनाधारपानम् ७ मनस्वर्वादिवादकुञ्जराङ्कुर ८ चन्द्रपक्षे,-यथा कलासु तेषु प्रौढिं प्राप्नोति धत्ते विभुः, रामपक्षे,-यथा कलासु विद्यासु प्रौढिं धत्ते ९ चन्द्रपक्षे,-यथा कुमुदं प्रकाशं प्रथयतु विकासयतु, रामपक्षे-यथा कौ पृथिव्यां मुदं हर्षं वर्द्धयति १० चन्द्रपक्षे-यथा रात्रौ देवनागर्भनथ [illegible] सञ्चरतु रामपक्षे,-यथा सत्पथे सन्मार्गे योग्ये मार्गे सञ्चरति ११ चन्द्रपक्षे,-यथा नेत्राणां लोचनानामानन्दं विधत्तां कुरुताम् रामपक्षे,-यथा नयेन नीत्या सर्वेषामानन्दं जनयति १२ चन्द्रपक्षे,-यथा विबुधान् देवान् रक्षतु रामपक्षे,-यथा विबुधान् पण्डितान् रक्षति १३ चन्द्रपक्षे,-यथा च राजा शोभितो रतु, रामपक्षे,-यथा नम्रा किरणाः शुभ्रः राजा १४ चन्द्रपक्षे,-दोषं रात्रिमाविशति तत्स्वभावः, रामपक्षे-न दोषमावेश किन्तु गुणान् १५ चन्द्रपक्षे,-कलङ्कवान्, रामपक्षे,-कलङ्की न १६ चन्द्रपक्षे-महज्जनो वडवाग्निः तद्वस्य न रामपक्षे,-निमग्नो मूर्खलम्भो न १७ चन्द्रपक्षे-ह्वलाध एकैव कपिञ्जलानल्पः, रामपक्षे-न कपटस्य दल इव, किन्तु सर्वदा हरिरेव १८ चन्द्रपक्षे,-पक्षैकपक्षपाती शुक्लपक्षमवलम्बते, रामपक्षे,-पक्षपाती न १९ चन्द्रपक्षे,-नक्षत्राणां तारकाणामीशः स्वामी, रामपक्षे-न च नक्षत्रेशः, किन्तु सर्वेषां क्षत्रियाणामीशः, २० इवा ३१ भवत

भूपालमालेरुद्वेल्लद्दुग्धवीचीवहल्धरिमाबद्धकक्षा कटाक्षा ॥ १६६ ॥ वीर चिन्तामणिश्चेत्कनकगिरितटीजन्मभूमिर्मवश्चेत्सेवकनी चेत्कामधेनुर्निधिकुलमखिल मूल्सस्कारभृच्चेत् । वित्तेशो रक्षिता चेत्सरसिजनिलया मञ्जरी चेत्तदा सादाम क्ष्मापाल्मौले तव भुजलतया कल्पवृक्ष सदृक्ष ॥ १६७ ॥ मन्ये मृत्यो सपत्नी जगति सुविदिता कालकूटस्य कन्या धात्री कर्कोटकस्य स्मरणभयकरी किं च वज्रस्य माता । कल्पान्ताग्ने पुरश्री पभवति भगिनी भीषणा कान्तारनेन्द्रतीथ ते कृपाणी सुरसुरसुदृशा रामचन्द्रक्षितीश ॥ १६८ ॥

### रामजाम

क्षुभ्यत्प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिहृदयसरस्तोपशोष दधाने त्वद्दोष्णा सुप्रतापे तपति बहुगुणे रामजाम क्षितीन्द्र । सूर्या मित्र त्वमायात्ममजनि दहन कृष्णवर्मा निमज्जन्पारावाराम्बुपूरे निवसति वडवावह्निरन्यत्किमु धाम् ॥ १६९ ॥

### रामनाथ

करकम्पितखड्गयष्टिभीमे रणसनाहितरामनाथवीर । अरिभूभृदमर्त्यसुन्दरीणामचरन्दक्षिणवामलोचनानि ॥ १७० ॥

### रुद्र

कतिपयदिनस क्षय प्रयायात्कनकगिरि कृतवासरावसान । इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वीररुद्रदेवे ॥ १७१ ॥ कवीन्द्राणामाम प्रथमतरमेवाङ्गण भुवश्चलद्भृङ्गासङ्गाकुलकरिमदामोदमधुरा । अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता रुद्रनृपते कटाक्षा क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचरा ॥ १७२ ॥ भूयोभूयस्त्वदरिदलनाद्वासनाशासकाशायातैर्गतैरहह तरणेरुल्बणेषु व्रणेषु । साय साय लवणसलिलस्पर्शबाधासमाधावस्थाल्साकलितवपुषो रुद्र क स्यादुपाय ॥ १७३ ॥ चन्द्रोऽनेन कलङ्कितो वत वने रामोऽमुना वञ्चित किं चानेन कुलाङ्गनानयनयोर्लावण्यलक्ष्मीर्हृता । सम्यानामभिलापकस्य भवत श्रीरुद्रचन्द्र प्रभो तन्मन्ये हरिणस्य हन्त हननायाखेटकोपक्रम ॥ १७४ ॥ रुद्रस्यापि दिगम्बरस्य कृपया स्वर्गेऽमरा कोटिशो याचन्ते न कदापि काञ्चनमहो शश्वसदा भुञ्जते । एकोऽहं वसुधातले न च पुनस्तेहस पात्र सदा याचिष्ये कथमन्यभूपतिमित श्रीरुद्रभूमीपते ॥ १७५ ॥

### रूपनारायण

अये यदि समीहसे परपुरावरोध सदा समाकलय मद्वच किमपि रूपनारायण । प्रतीपनृपनागरीनयननीरकल्लोलिनी समुत्तरणचातुरी तुरगराजमध्यापय ॥ १७६ ॥

### रूपमणि

श्रीमद्रूपमणे गुणेन यदय हीनोऽपि नीतो गुरुर्गाढ गौरवमादरेण भवता तेनास्ति शम्भुर्भवान् । यत्तेनाप्यनृजु कलङ्कविकलो दोषाकरोऽपि स्फुट द्विजाधीशपदे विधाय विधृतश्चन्द्रोऽनिश मस्तके ॥ १७७ ॥

### विक्रमार्क

तत्कृत यन्न केनापि तद्दत्त यन्न केनचित् । तत्साधितमसाध्य यद्विक्रमार्केण भूभुजा ॥ १७८ ॥ सारसवत्ता विहता नवका विलसति चरति नो कङ्क । सरसीव कीर्तिशेष गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥ १७९ ॥ हस्ती वन्य स्फटिकघटिते भित्तिभागे स्वबिम्ब दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रतिगज इति त्वद्द्विषा मन्दिरेषु । दन्ताघाताद्दलितदशनस्त पुनर्वीक्ष्य सद्यो मन्द मन्द स्पृशति करिणीशङ्कया विक्रमार्क ॥ १८० ॥ कीर्तिस्ते दयिता तदीयजठरे लोकत्रय वर्तते तस्मात्त्व जगत पिता पितृधन येनाथिना त्वद्धनम् । वीर श्रीजर विक्रमार्क भवतस्त्याग न मन्यामहे कस्त्याग स्वकुटुम्बपोषणविधावर्थव्यय कुर्वत ॥ १८१ ॥

### विग्रहराज

ब्रूते सम्प्रति चाहुवाणतिलक शाकम्भरीभूपति श्रीमान्विग्रहराज एष विजयी सतानजानात्मन । अस्माभि करद व्यधायि हिमवद्विन्ध्यान्तराल भुव शेषस्वीकरणाय मास्तु भवतामुद्योगशून्य मन ॥ १८२ ॥

### वीरभान

लङ्काधामनि वीरभाननृपते प्रेक्ष्य प्रतापोदय प्रत्यागारमधीरनीरजदृशो भूयो हुताशभ्रमात् । क्षुभ्यद्वाणि विधूतपाणि विगलन्मुक्तामणि प्रस्खलद्वाणश्रेणि विलोलवेणि दयित कण्ठस्थले बिभ्रति ॥ १८३ ॥ भेरीझाङ्कृतिभिस्तुरगनिनदे कुम्भीन्द्रकोलाहले प्रस्थाने तव वीरभान दलित ब्रह्माण्डभाण्डोदरम् । आघाय ज्वलति प्रतापदहने रङ्कै पुनर्वेधसा तारानायकतारकासुरसरिद्व्याजादिवायोजितम् ॥ १८४ ॥

### वीरवर

कामो वामदृशा निधिर्नयजुषा कालानलो विद्विषा स्व शाखी विदुषा गुरुर्गुणवता पाथो धनुर्धारिणाम् । लीलावासगृह कलाकुलजुषा कर्ण सुवर्णार्थिना श्रीमान्वीरवरक्षितीश्वरवरो वर्तति सर्वोपरि ॥ १८५ ॥ जम्बुद्वीपगृहप्रकाशनकरी स्नेहक्षमाधायिनी नीत्योद्गीर्णमषीतति खलजनश्रेणीपतङ्गान्तकृत् । गाजीन्द्राकबरक्षितीश्वरमनश्चिन्तान्धकारापहा यस्य क्षोणिपतेरराजदखिल दीपोपमा लेखनी ॥ १८६ ॥

### वीरसिंह

वीरसिंहारिनारीणामञ्जनाक्ताश्रुबिन्दव । उरोजे पतिता रेजु सरोजे मधुपा इव ॥ १८७ ॥ यस्योच्छिन्ना न वेदा मनसि मदयता दूषणानामभावो दक्षो दूरेऽणुदृष्टेश्च जहति कठिनता दानशक्तिर्गरिष्ठा । आधत्ते यस्य कुन्द शिरसि

१ क्वचित् २ भवे ३ मद ४ नाद ५ दानम् ६ स्थाप-

दरनता यश्च दूरीकृताति स श्रीमान्वीरसिंह त्वमिव तत्र रिपुस्तत्र दैन्भ अतीम ॥ १८८ ॥ वैकुण्ठाभप्रकाम कमलयुतशिरा कुञ्जराकृष्टदृष्टि कोदण्डोदारनामाप्यमित-परिजनो विश्वविख्यातकीर्ति । सुन्दर्यासक्तचित्त समरण-विजयी कङ्कणाहारयुक्तो वीर श्रीवीरसिंह त्वमिव तव रिपु किंतु मुक्तादिवण ॥ १८९ ॥

## वेङ्कटपति

अत्र मन्मथमिवातिसुन्दर नैनवारिमिव दिव्यतेजसम् । शैलराजमिव धैर्यशालिन वेद्मि वेङ्कटपति महीपतिम् ॥१९०॥

## शाहिजहान

भूभृन्मौलितटीषु वर्षति महाधाराधरेऽस्मिनसौ जाता भूप सरस्वती विजयिनी कल्लोलिनी पावनी । श्रीमच्छाहि-जहा ब्रवीमि तदिद माहात्म्यमस्या कथ यस्या मज्जनि पङ्कजीयति शिरस्तन्मूर्धजो लीयति ॥ १९१ ॥

## सिन्धुराधीश्वर

अशर्मदहन वल्कटुकटाक्षरूक्षेक्षणक्षणक्षपितशात्रवे जयति सिन्धुराधीश्वरे । वय न बहु मन्महे निजभुजानमद्गाण्डिव-च्युतास्त्रशिखिताण्डवज्वलितखाण्डव पाण्डवम् ॥ १९२ ॥

## हम्मीर

मुञ्चति मुञ्चति [६]कोष भजति च भजति प्रकम्पमरिवर्ग । हम्मीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥ १९३ ॥ मा चक्र चक्रिविरहज्वरकातरो भू सङ्कोचमम्बुज न याहि न यामिनी-यम् । हम्मीरभूपहयपादविदीर्णभूमीरेणूत्करैरयमकारि दिवान्धकार ॥ १९४ ॥

---

## राजविभूषावर्णनम्

यश पटोऽयमद्भुतो न ते महीप कञ्चुक । सुपुण्यकर्म भास्पदो जयप्रद सुरक्षणम् ॥ १ ॥ प्रज्ञातृतीयोज्ञविलो चनस्य भूत्योज्ज्वलस्येश्वरकामदातु । कामारिमुत्सृज्य मुदा सकामा उष्णीषगङ्गा तव भाति मूर्ध्नि ॥ २ ॥ चित्राभिरस्योपरि मौलिभाजा भाभिर्मणीनामनणीयसीभि । अनेकधातुच्छुरिताश्मराशेर्गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ३ ॥ तमङ्गदे मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् । वहीयसा दीप्तिवितानकेन चकासयामासतुरुल्लसति ॥ ४ ॥ शिरोवेष्टनव्याजतस्ते मुखेन्दो पर पक्षपाताद्ग्रसत्येव राहुम् । स्पा मूर्ध्नि बद्ध कचच्छद्मजाल शशाङ्कोऽङ्कहीनो विभात्येष राजन् ॥ ५ ॥ ताराधिनाथमभिजित्य मुखश्रि-याद्धा राजस्त्वया पदककैतवतो व्यलम्बि । वन्दीकृता इव तदीयवधूसमूहा हारच्छलेन तव वक्षसि भान्ति नूनम् ॥ ६ ॥ धवलकुसुमभास्वत्कञ्चुकस्योपरिष्टात्कनकपरि-करेण भ्राजसे राजराज । शरदि घनगणोद्यद्विद्युदु-द्दामरेखाकलित इव धरेन्द्र प्रोन्नतो विन्ध्यशैल ॥ ७ ॥ स्वभावारक्तश्रीनखरसुषमानद्धकनकस्फुरद्विद्युद्राजत्कटकयुग-लाभ्या तव करौ । विभात काश्मीरद्रवविलुलितारविन्द-विजये हृते स्वर्गद्वारार्गल इव विभो द्विटम्भितिकृते ॥ ८ ॥

---

## गजप्रशंसा

नीता कुम्भस्थलकठिनता कामिनीनामुरोजैस्तेय धृत्वा धृतमणिगणै कञ्चुकैराबृतैत्र । इत्याख्यातु नरपति-गृहद्वारि कुम्भीन्द्रडिम्भा शुण्डादण्डैर्वपुषि बहुला धूलि मुद्धलयन्ति ॥ १ ॥ सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधि-श्यामिके व्योमान्तस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धुर धावति । जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामिश्रसध्याधिये-वास्त यान्ति समस्तवैरिवृजभुजातेज सहस्राशव ॥ २ ॥ एतद्गन्धगजस्तृषाम्भसि भृश कण्ठान्तमज्जत्तनु फेनै पाण्डुरित स्वदिक्करिजयक्रीडायश स्पर्धिभि । द तद्गन्ध-जलानुविम्बनचतुर्दन्त कराम्भोर्वमिव्याजादैवमुनल्लभे-न विरह निर्वापयत्यम्बुधे ॥ ३ ॥ स्वीयोद्दान-प्रग धप्रकुपितहृदयोत्तारितोद्दण्डशुण्डैरुद्गच्छत्पुच्छगुच्छप्रति-करटिधिया सिन्धुरैर्धावमाने । तत्पादन्यासनम्रीभवदचल-भरोद्भ्रान्तिधाराचघूर्णत्पारावाराम्बुपूर्णा धरणिरजितरा शङ्क-माना चकम्पे ॥ ४ ॥

---

## तुरगप्रशंसा

मेखलीयति मेदिन्या ककुभ कङ्कणीयति । मण्डली-स्तुरग कुर्वञ्जगत कुण्डलीयति ॥ १ ॥ धावन्तमनु धावति हरिण तव वाजिन । नाभिनिर्मुक्तकस्तूरीलुब्धा इव समीरणा ॥ २ ॥ अनूनवेगादयमद्वितीयश्छायातुरगा दपि लज्जमान । खुरोद्धतैर्वीर तुरगमस्ते रजोभिरद्धा-पतिमावृणोति ॥ ३ ॥ प्रयातुमस्माकमिद कियत्पद धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम् । इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितै पयोधिरोधक्षममुद्धत रज ॥ ४ ॥ इयती जगती कियती

---

१ दकारे मकारम् २ इह पथे चतुपथ आचाझरत्याग ३ विष्णु ४ हरम् ५ मदनशासकत्वात् ६ पिधानम्, पक्षे,-भाण्डागारम् ७ उल्लसनम्, पक्षे,-प्रकृष्टकम्पम् ८ क्षान्तिम् पक्षे,-पृथ्वीम् ९ चक्रवाकीविरहातुर-

१ अभ्रकपे २ अनर्गल इत्यर्थ ३ क्षत्रिय ४ सूर्या- ५ प्रतिबिम्बेन ६ करटीश्वर इत्यर्थ ७ ऐरावतेन ८ मध्ये-

भविता नमिता न न चानिति चाति द्य । नियदननारिदण रणभूमिमृगानिव तनमातनुत ॥ ५ ॥ विमदारवग सुर सर्गायत सुरङ्गा इवाङ्गानि सवोदयत । अटतो टटतो नट तोमरनत्सुरा सुङ्गा पुर गाहयति ॥ ६ ॥ अगजितगतागत तुरगधूल्याउरिव क्षणानुनय-गीतल प्रभवेकेलिरिधरिर । सुद्वत्त्मग्णोत्तेभाद्दशा सुरोगरिव त्वगवतुरगरिट धरणिचरमारम्यते ॥ ७ ॥ निर्मम सुरमण्डले परिमित मध्ये लघु ग्णयो स्कन्धे मधुरप्रमाणनुगनि स्निग्ध च रोमोद्गमे । पीन पश्चिम पार्श्वयो पृथुतर पृष्ठे प्रधान जवे राजा वाजिनमारुरोह सकलैर्युक्त प्रशस्तगुणै ॥ ८ ॥ धूलीभिर्दिवसेऽपि यत्र बधिरय नाना तुरगा रवेर्गति सत्वर सजयजवजये मोतुमु णमस्तु । धर्माराधनमनियुक्तनगता गतानुनाधिष्ठित नाकोत्साहमिवाद्रिविनि पदा स्पृशु तुरगोऽपि गाम् ॥ ९ ॥ जात मानरगाम पुटयन्मोतमर्ती नृपाय भिपु पल्व ल्यन्व । निटयदभूमण्डल तोयन । गार सदायन्दिर चपन्नेत्रैलोक्य मोदयहेलारम्भयोर्यो हयलव वषकार गिरा गोचर ॥ १० ॥ तदा गामिन सस्पृशति नि-निर्वाणगतन्तो मुहुरातेवमिन आनयमुतानीवाध्यापय न्तोऽनिलात् । देव स्वीयरसुरागदीणसुधाधूलीवितान दल-गलयो नटा पटिष्यति दि वलयति गहानर ॥ ११ ॥

---

## खड्गप्रशंसा

वणयानि विमल्ग्रमम्भ मि त्वदीयकरवालवर्तिन । एति यत्र मनसन्दर्शी दुर्ति निखिलद्विपुटमौक्तिक यग ॥१॥ नद्दवारि भवत दिसुच्यते लोचनोदधिवालिवारिवतल । यत्र राजति निवेशित त्वया राजहंसमनिवहोपम यग ॥२॥ न पक्षवृत्तिन सुपक्षवृत्तिनिपक्षवृत्ति करवालधूम । तथापि ते भूमिपत जाला प्रतापवह्निप्रमिति करोति ॥ ३ ॥ रिपुश्रिय किं कचमचयोऽय प्रतापवह्ने किमु धूमराजि । विलोक्य यस्यानि कृपाणरेखा जनलक्ष्यते रणेषु ॥ ४ ॥ मय यस्योपनमप्य चिन रणे रणे यस्य कृपाणलेखा । तमाम्भोग शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरण प्रसूते ॥५॥ दर्पाधवगवगनदुन्दगाटकूटसनाहिझघनोनितशोण गोचि । वीरैर्यो मे सुधि वीपक्षावशान्ति काली-यदाउ इव यस्य कर कृपाण ॥ ६ ॥ धाराधरस्त्वदसिरेष नरेन्द्र चित्र वर्षन्ति वरिवनिताजनलोचनानि । कोऽपि न सततममलितहिवेऽन्य दारिद्यमस्युदयति प्रतिमार्थि-वानाम् ॥ ७ ॥ कुरगाक्ष्या वेणी सुभग विपरीते रतिविधा-वविरुद्ध दृष्ट्वा किमपि विरतन्तीमनिमिष । अपिमीर युष्मनदन्दरवाप्यतिस्र खलखेव लन्धो विरमति परी-रम्भरमसात् ॥ ८ ॥ कृपाणीय काली तव रिपुवधू क्षीर-मनिश पिबन्ती व्यालीव प्रथयति तथा दुर्निवहतान् । यथा दूरात्स्वा स्फुरणमपि समाव्य सहसा विमुञ्चति प्रोढग्रहणभृतोऽपि प्रतिमदा ॥ ९ ॥ राजवीर विपक्ष लक्षसुनपूर्वपथ्यदीक्षागुरु सङ्ग्रामाध्वरकर्ममर्मकुशल प्रत्यर्थि-पृथ्वीभुजाम् । प्राणानर्थमणेर्मयापहरण नामारि मितु प्रभो कृपेदेन तवेति दिव्यमपिबल्येग स खड्ग पर ॥१०॥ असावर्भिभुजग सकोशविवराकृष्ट स्फुरत्कृष्णिमा कल्पो-न्मीलद्दरालरालीलललसेषा भिये नृभुजाम् । सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीनवाहामिडौषधाधीरथ पर्वसे विनिवेश्य जाड्य-मिता कैर्नाम नालम्बिता ॥ ११ ॥ भूभृन्मालितटाधु दानिश्रमारम्भोऽयमम्भोधरस्त्वत्खड्ग प्रतिपक्षपङ्कपटल प्रक्षाल्य धारया । युद्धकुद्धविरुद्धसिंधुरगण्डदण्डस्पृप्रस्त लमुक्ताभि करकाभिराशु समरे क्षोणीतले वर्षति ॥ १२ ॥ आश्चर्य समराम्बरे रिपुवधूप्रतापार्कयो सर्वग्रासमय सहेव तनुते त्वत्खड्गराहु क्षयम् । किं चान्यत्सुरलोकनि-र्भय भवास्तमिस्रमहत्सुत्सवे गृह्णाति लज्जतामकम्पहृदयो गत्वा मनसा मुह ॥ १३ ॥ देव त्वत्कपत्रकोशविगर्भ सान्निमालामसि वधव्योद्गटधूमकेतुमपरे त्वद्वैरिवामभ्रुवाम् । वेणीं कालदधो प्रतापमृगमुग्धूम च केचिज्जगुर्नये काल-भुजङ्गवल्लीमिहालाहल्यापृता ॥ १४ ॥ निस्ताया वीर कण्ठस्थलमहलगन्धद्रक्तधारास्तुर्ङ्गमाद मातगकुम्भोद्गलनवि-छलितैर्मौक्तिकै पुष्पितायाम् । सङ्ग्रामोद्यानभूमौ तुरासुर-पुटोत्वातकृष्टवरसाया जात ते खड्गवल्लया फलमतुल रसास्वादहृद्य जयश्री ॥ १५ ॥ सर्पीवेषा कृपाणी तव भुजमुपगताभावत सा यदा सद्य हृत्वारिकण्ठच्युतरुधिरनो घोरमभ्यानहन्ती । दष्पद्दानाम्बुपूरोल्कटकरिघटनाकण्ठ-गैलेषु लीना सुते सद्य किल्ण्डान्यतिविमलगलद्धारिमुक्ता-च्छलेन ॥ १६ ॥ लेखन्ती व्योमगर्भे निशि निशि मुहु-र्निपतन्ती हरन्ती शश्वच्चैद्वाधवापनखिलजनमनोविस्मय

---

१ कटुरिपुवनिता इष्टे प्रतिबिम्बमिन्दर्श २ तवकरप्रसिन दरा- ३ वधोलसधिरवो दधव ४ रणे धरैमाधवनारिणे ५ धनुर्विरवादिरिदरगूधवदनमिदैरन्वकार ६ सुवह्, रङ्ग-पेतुक 'गोपकामान्तिर्भूमि मोक्षिद न वग खड्ग' इति निदेश दिति भवर

१ वकरिमाजा २ प्रकटदुल्गगीन्दिय ३ नर्मधम् ४ सिरवैदग

वर्षयन्ती । यस्य स्फारासिधारा तटिनि तरला वैरिकण्ठोपकण्ठं प्राप्ता सद्यो नदीनं प्रणयमुकुलिनी मोदमाविष्करोति ॥ १७ ॥ चूडापीडाभिरामं स्फुरदुरुमणिभिर्मुद्रिकाकल्पभूतद्दोर्दण्डे कुण्डलीन्द्रस्तव जयति जगन्मण्डलाधार एष । क्षीरस्थाल्यारिकीर्तिं झपदि समुदितां पातुकामं प्रसर्पज्जिह्वाग्रं विभ्रन्न चपलयति चमत्कारिणीं खड्गधाराम् ॥ १८ ॥

## राजयात्रावर्णनम्

प्रयाणे तव राजेन्द्र मुक्ता वैरिमृगीदृशाम् । राजहंसगतिं पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः ॥१॥ दिङ्नारीणां स्पृशत्यङ्गं रज सद्दूषिताम्बरम् । प्रस्थाने नृपते यन्तोऽपयेयान्ति रजो घृणा ॥ २ ॥ त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम् । न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥ ३ ॥ यात्रासु यस्य ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री । आक्रान्तिबाधिच्छितपृष्ठपीठमकर्मठं कूर्मपतिं चकार ॥ ४ ॥ अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि । कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ५ ॥ यस्य यात्रासु बलोद्धूतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूमशङ्कितम् । तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥ ६ ॥ त्वय्यागते किमिति वेपत एष सिन्धुस्त्वं सेतुमन्थकृदन्त किमसौ बिभेति । द्वीपान्तरेऽपि न हि तेऽस्त्यवशंवदोऽद्य त्वा राजपुङ्गव निषेवत एव लक्ष्मीः ॥ ७ ॥ त्वयि प्रचलति प्रभो तुरगवल्गनासु स्फुरद्धरावलयधूलिभिः सकलमेव कीर्णं नभः । निशाकरहयावली निरवलम्बसंचारतः श्रमापनयनाय किं वसुमतीयमूर्ध्वं गता ॥ ८ ॥ चोली चोलीन तु कथ्यते गुर्जरी जर्जराङ्गी भूर्जात्रा न त्रिशाखी शिपि । मालवी सालनीधिम् । नो संगीतं रचयति मनाग्गङ्गपशीबृशाङ्गी नाङ्गी रागं रहसि तनुते भूपते त्वत्प्रयाणे ॥ ९ ॥ देव त्वद्विजयप्रयाणनिलसत्सद्वाजिराजिव्रजक्षुण्णक्ष्मातललीनपांसुपटलव्यासोऽतिमेषेक्षणः । सुत्रामा बहु मन्यते फणिपतिः पातालमूलस्थितं सोऽप्युद्दामकरीन्द्रदुर्धरभरभ्रान्तः सहस्रेक्षणम् ॥१०॥ देवे दिग्विजयोद्यते धृतधनुर्वैल्यार्थसीमन्तिनीवैधव्यव्रतदायिनि प्रतिदिशं क्रुद्धे परिभ्राम्यति । आसां गन्यनितम्बिनी रतिरपि प्रायो न पौष्पं करे भर्तुर्धर्तुमदामदाघमधुपीनीलीनिचोलं धनुः ॥ ११ ॥ देव त्वद्विजयोद्यमे हरिखुराग्रोतक्षतक्ष्मातलात्प्रोद्भूते रजसां परागपटले दिक्चक्रमाक्रामति । अक्ष्णां पङ्क्तिशतानि निर्दृति निजहृत्पद्वय निन्दति स्वां निरवलनिमेषतां परिपतद्बाष्पाम्बुधारो हरिः ॥ १२ ॥ युष्मद्वाजिजिताजिराजिचरणक्षेपक्षतेर्मेदिनीं मङ्क्षु क्षोणिमवेक्ष्य सिञ्चति घनैर्भर्ता नदीनां जलैः । आशामण्डलसु रटघ्वजपटैर्वातं तनोति द्रुतं चञ्चच्चञ्चलरेणुराशिविनिमित्रनेतुं दिवं गच्छति ॥ १३ ॥ धृतांधोरण देव वासवकरी पङ्केन लिप्तः कथं नीतः स्वर्गतरङ्गिणीजलमसौ तत्रास्ति पङ्कः कुतः । सर्वाशाविजयोत्सवं प्रति कृतोद्योगे धराधीश्वरे स्फायन्ते करिकर्णतालपरागोद्धताश्वखुरेणवः ॥ १४ ॥ देव त्वद्गजवाजिपत्तिपटलप्रोद्भूतधूलीभरैराकाशं वसुधायते मेरकरं सोमायते निष्प्रभः । किं चाधो भरकुब्जितः फणभृतां नाथः स कूर्मायते कूर्मा गोग्रतीयते निमषर रात्रीयते वासरः ॥ १५ ॥ वेल्लत्पक्षतिराजहंसयुवतिर्भुक्तमृणालाङ्कुराम्यत्षट्पदभूरिझाङ्कृतिपतच्चक्रीकृताक्षेद्युति । पर्यस्तत्वपयःसहृति पतद्विरतिर्विगभिति प्रस्थानध्वजवाततोलमजनि स्वर्गापगायाः पयः ॥ १६ ॥ सत्यं त्वं पुरुषोत्तमोऽसि नियतं तत्रापि रामो भवान्प्रस्थाने तव लक्षयेव रमतिं व्यक्तं यतो मेदिनी । प्राक्पूर्वाचलपश्चिमाचलकुचावावृण्वती प्रोच्छलद्धूलीरावलपयोधिलहरीचेलाञ्चलेऽञ्चलेन ॥ १७ ॥ प्रस्थाने तव भूमिपाल वसुधा जाता रजोदोषगा त्वद्विद्वारपयोधरोऽध्वाद्भुत चपलपोऽध्धूदकम् । दृङ्ज्ञाश्वासहिमापमौक्तिकगणान्वामा किरन्ति द्विपस्त्वचोत्पात इति प्रतापदहने यास्यन्ति ते शत्रवः ॥ १८ ॥ एतद्वत्तासिघातस्रवदसृगसुहृ-

---

१ राजकुमारा २ सेतुश्च मन्थश्चेति ३ इन्द्र ४ शङ्कर ५ यदि मम भर्ता भागो धनुर्धारयिष्यति तदाय रात्र मद्भर्तारं धनुर्भरतादृतिष्यतीति भयात्स्वगृह्य धनुः ग्राहयदिति भावः

१ शेष २ समुद्र ३ इन्द्रशतानि ४ यदश्वैतावद्रजः समुच्छन्ति येन तस्य सहस्रनेत्राणि तिरोहितानि बभूवुस्तेन यदि मम नेत्रसहस्रं नाभविष्यत्तदा चैतावद्गोकिरस्तत्र नापतिष्यत्तो नेत्रसहस्रं मम निष्फलमभवदिति ५ सत्यपि नेत्रसहस्रे तच्चिरोधानाय यदि हस्तसहस्रमप्यभविष्यत्तदा हस्तैः सर्वनेत्राच्छादनं कर्तुं शक्यमतो मम पाणिद्वयं व्यर्थमेवेति ६ यतो मया देवत्वादनिमेषता पक्ष्मपातनाभावः किमिति प्राप्त यस्मादश्वपुर्वारापटलान्तस्तत्त्वमभूयदि च मे नयनेष्वनिमेषता नाभविष्यत्तदा रजःपातो ऽपि नाभविष्यदत स्वामनिमेषतां निन्दतीति भावः ७ रजःस्पर्शसमुत्पन्नपीडया निर्गच्छन्ती नेत्रेभ्यो बाष्पाम्बुधारा अश्रुजलप्रवाहो यस्य सः ८ इन्द्र ९ अश्विनीकुमारे वेषम् १० वाहनम् ११ त्वद्वाजिसेनापतिविपुलसीपच्चर्मदांदाकाशमपि रजोमयं बभूवेति भावः १२ चण्डांशु १३ यथा कूर्मः स्वं शरीरं संकोचयति तथा शेषोऽपि त्वदादिनीभरेण संकुचितशरीरोऽभूदिति भावः १४ संकुचितशरीरोऽपि मत्स्यवत्स्वयोऽभूदित्यर्थः १५ यत्र त्वाद्गमत्वद्वादिन्या धूलीपटल समुच्छन्ति येन दिनमप्यन्धकारवशाद्रात्रिरेवाभवदिति भावः १६ चक्रवाकी

द्वर्शमात्रे धनैतदोरुद्दामप्रतापज्वलज्ज्वलनमिलद्धूमभूमभ्रमाय । एतद्दिग्जेत्रयात्रासमसमरभर पश्यत कस्य नासीदेतद्भासीत्खाजिव्रजखुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ॥ १९ ॥ तत्तद्दिग्जैत्रयात्रोद्धुरतुरगखुराग्रोद्धतैरन्धकारं निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभि । भूगोलच्छायमेतायमयं गणितविदुद्भेयग्रायो भियैभूदेतत्कीर्तिप्रतानैर्विधुमिरिव युवे राहुराहूयमान ॥ २० ॥ गा धारा गुर्जरादारास्त्वयि चलति गलद्वाष्पधारा निहारा रागत्रासान्वगारा क्षितिपकुलमणे गुर्जरा जर्जराशा । तेलङ्गाम्त्यक्तलिङ्गास्त्रिभुवनतिलक क्ष्यि दङ्गा कलिङ्गा मोरङ्गा मुक्तरङ्गा सपदि समभवन्वीर गङ्गाविहङ्गा ॥ २१ ॥ काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधो मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मीरश्रीका काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वा । भ्रेमुर्वात्या इवान्या प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमाना प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभानि नार्यशसु ॥ २२ ॥ जाने युष्मत्प्रयाणे क्षितितिलक रजोयोगदोपादशेषा दिग्योषा स्नाति सद्यस्त्वदरिनृपवधूनेत्रनीराप गासु । सगम्य त्वत्प्रतापैस्तदनु किमु दधुर्दोहन देव तासा प्राची प्रात प्रसूते यदियमुरुमहोऽखण्डमार्तण्डबिम्बम् ॥२३॥ घूर्णन्ते तूर्णमेतत्कुलधरणिभृतो दिग्द्विपा दिग्विदिक्षु क्षुभ्यति क्षोभयति क्षितिमतिमृदितो मर्मणा कूर्मराज । प्रस्थाने यस्य गर्जत्करटिघनघटासभ्रमन्यग्दुर्वीसुर्वी दर्वीकरेन्द्र कलयितुमुदितश्रायमार्तिं बिभर्ति ॥ २४ ॥ त्वत्खद्वाजिराजिप्रसरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालैरालोकालोकभूमीधरमतुलनिरालोकभाज प्रयाते । विश्रान्ति कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोका कोका क्रन्दति शोकानलविकलतया कि च नन्दन्त्युलूका ॥ २५ ॥ इन्द्र प्रक्षुब्धचित्तो दिशि दिशि सकलादिक्पतीन्सावधानान्कुर्वन्वज्रच्छपाणि सुरवरवलिता देवसेना निगृह्य । स्वर्गद्वारे यदी योद्धतबलनिहतप्रौढढक्कानिनाद श्रुत्वा तिष्ठ प्रकम्पत्कुच कलशतटीकिंनरीगीयमान ॥ २६ ॥ आजौ त्वद्वाजिराजिप्रखरखुरतरन्यासरीलाभिरुर्व्या दीर्णाया देव निर्यत्त्विरलमरीपाल पातालवह्नि । अम्भीयाद्विश्वमेव प्रतिनृपतिवधूनेत्रधाराम्बुधारावारा यद्येनमारादरिकुलदमन द्राङ् न निर्वापयेयु ॥ २७ ॥

### पताका

भयेन कृष्णान्यरणानि रागात्पाण्डूनि धातादिवियोगभाजाम् । द्विषां मनासि ध्वजकैतवेन लोलानि मोस्त्वा नृप सश्रयन्ति ॥ २८ ॥

---

१ वेगत २ सेनामुखम् ३ रणभूमिषु ४ उच्चण्डल ५ करम् ६ गणितशास्त्रवेद ७ ज्योतिःशास्त्रप्रमाणक यद्राशोर्भूच्छायामस्य तदेतस्कीर्तिं च दर्शयेत्युत्प्रेक्षा

### दुन्दुभि

गङ्गाम्भसि सुरत्राण तव निःसाणनि स्वन । स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥ २९ ॥ ब्रह्माण्ड प्रविशन्स्व भूधरगुहासुप्तान्हरीन्बोधयन् गर्भानैरिवधूव्रजस्य नृपते निष्पात्य हा पातकी । कीलाल परिशोष्य च प्रतिभटाना तेजसा तेऽद्भुत शोद्धु विष्णुपद स्पृशत्यधिपयोराशि पुतो दुन्दुभि ॥ ३० ॥ पौरीन्द्राणा धुरीणैरवनिधरगुहागतत प्रोच्छलद्भि स्वापभ्रशापराधप्रचलितनयनप्रान्तमाकर्ण्यमान । त्वत्प्रस्थानान्तरचत्प्रलयजलधरध्वानधिक्कारधीरो घृष्टक्षीराम्बुतीरो जगति विजयते दुन्दुभिद्वन्द्वनाद ॥ ३१ ॥

### गवाक्षविलोकनम्

आलोकमार्गे सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्य । बद्धु न सभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाश ॥ ३२ ॥ प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव । उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्का पदवीं ततान ॥ ३३ ॥ विलोचन दक्षिणमञ्जनेन सभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा । तथैव वातायनसनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ३४ ॥ जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम् । नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वास ॥ ३५ ॥ अर्धाचिता सत्वरमुत्थिताया पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती । कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ३६ ॥ स्तन धयन्त तनय विहाय विलोकनाय त्वरया व्रजन्ती । सप्रस्नुता या पदवीं स्तनाभ्या सिषेच काचित्पयसा गवाक्षम् ॥ ३७ ॥ अभिवीक्ष्य सामिकृतमण्डन यतीः कररुद्धनीविगलदशुका स्त्रिय । दधिरेऽधिभित्ति पटहप्रतिस्वनै स्फुटमट्टहासमिव सौधपङ्क्तय ॥ ३८ ॥ रभसेन हारपददत्तकाञ्चय प्रतिमूर्धज निहितकर्णपूरका । परिवर्तिताम्बरयुगा समापतन्वलयीकृतश्रवणपूरका स्त्रिय ॥ ३९ ॥ व्यतनोदपास्य चरण प्रसाधिकाकरपल्लवाद्रसवशेन काचन । द्रुतयावकैकपदचित्रितावनिं पदवीं गतेव गिरिजा हरार्धताम् ॥ ४० ॥ व्यचलन्विशङ्कटकटीरकस्थलीशिखरस्खलन्मुखरमेखलाकुला । भवनानि तुङ्गतपनीयसक्रमक्रमणक्वणत्कनकनूपुरा स्त्रिय ॥ ४१ ॥ कस्युगमपद्ममुकुटापवर्जितै प्रतिवेश्म लाजकुसुमैरवाकिरन् । अवदीर्णशुक्तिपुटमुक्तमौक्तिकप्रकरैरिव प्रियरथाङ्गमङ्गना ॥ ४२ ॥ नलिनान्तिकोपहितपल्लवश्रिता व्यवधाय चारु मुखमेकपाणिना । स्फुरिताङ्गुलीविवरनिःसृतोल्लसद्दशनप्रभाङ्कुरमजृम्भतापरा ॥ ४३ ॥

---

१ 'सुल्तान' इति पदस्य शोधनं सुरत्राण इति २ भिन्नानाम् ३ अर्धम् ४ गच्छन्ती

## रणसामग्री

अथोच्चकैर्जरठकपोतकंधरातनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युति । बलैश्चलच्चरणविधूतमुच्चरद्धनावलीरदचरत क्षमारजः ॥ १ ॥ निषङ्गिभिर्भृशमितरेतरं क्वचित्तुरंगमैरुपरि निरुद्धनिर्गमाः । चलाचलैरनुपदमाहताः खुरैर्विबभ्रमुर्थिरमध एव धूलयः ॥२॥ गरीयसः प्रचुरमुखस्य रागिणो रजोऽभवद्व्यवहितसत्त्वमुत्कटम् । सिसृक्षतः सरसिजजन्मनो जगद्बलस्य तु क्षयमपनेतुमिच्छतः ॥ ३ ॥ पुरा शरत्क्षतिजनितानि संयुगे नयन्ति नः प्रशममसृञ्जि पङ्कताम् । इति ध्रुवं व्यवसितय ध्रुवं व्यवधि पुरात्तभीतयः खमुच्चकैरनलसखस्य केतवः ॥ ४ ॥ क्वचिल्लसद्घननिकुरम्बकर्बुरः क्वचिद्धिरण्मयकणपुञ्जपिञ्जरः । क्वचिच्छरच्छशधरखण्डपाण्डुरः खुरक्षतक्षितितलरेणुरुच्चयः ॥५॥ महीभृतां महति दिगन्तदन्तिनामनीकजे रजसि मुखानुषङ्गिणि । विसारितामजिहत कोकिलावलीमलीमसा जलदमदाम्बुराजयः ॥ ६ ॥ शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी मुधा मृधे मृषत युवान एव मा । बलोद्धतं धवलितमूर्धजानिति ध्रुवं जनाञ्जरत इवाकरोद्रजः ॥ ७ ॥ सुसंहतैर्दधदपि धाम नीयते तिरस्कृतिं बहुभिरसंशयं परैः । यतः क्षितेरवयवसम्पदोऽणवस्त्विषां निधेरपि वपुरावरीषत ॥ ८ ॥ द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमातलोल्लसद्बहुलरजोऽवगुण्ठितम् । युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जगत्पयोनिधेर्जल इव मग्नमाबभौ ॥ ९ ॥ समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो रजस्वलाः परिमलिताम्बरश्रियः । दिगङ्गनाः क्षणमविलोकनक्षमाः शरीरिणां परिहरणीयतां ययुः ॥ १० ॥ निरीक्षितुं नियतिसमेत्य कौतुकात्पराक्रमं समरमुखे महीभृताम् । रजस्ततावनिमिषलोचनोत्पलव्यथाकृति त्रिदशगणैः पलाय्यत ॥ ११ ॥ विषङ्गिणि प्रतिपदमापिबत्यपो हृताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि । शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः पयोमुचः प्रययुरपेततृष्णताः ॥ १२ ॥ नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्तिभिर्वियद्गतैरनधिगतानि लेभिरे । चलच्चमूतुरगखुराहतोत्पतन्महीरजःस्नपनसुखानि दिग्गजैः ॥ १३ ॥ गजव्रजाक्रमणभरावनम्रया रसातलं यदखिलमानशे भुवा । नभस्तलं बहुतरतां रजस्तनोऽनगत्वरं दिनकृता स्फुटम् ॥ १४ ॥ समन्ततः सततविसारिणा पूरिता महीभृता करजसा महागुहा । रहत्वपानिभुरवधूरताथिना नभःसदामुपकरणीयतां ययुः ॥ १५ ॥ गते मुखच्छदपटसादृशीं दृशां पथःस्थिते दधति घने रजस्यपि । मदानिलैरधिमधुचूतगन्धिभिर्द्विपा द्विपानभिययुरेव रंहसा ॥ १६ ॥ मदाम्भसा परिगलितेन सप्तधा गजाञ्जनक्षमितरजश्चयात्तत्र । उपर्यवस्थितघनपांसुमण्डलानलोकयत्ततपटमण्डपानिव ॥ १७ ॥ तूणीरबन्धपरिणद्धभुजान्तरालमाकर्णलम्बिशिखिपिच्छकलापधारि । कोदण्डपाणि निनदत्प्रतिरोधकानामापातदुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् ॥ १८ ॥ आदावेव गजेन्द्रमौलिविलसद्दण्डा पताकावली पश्चाद्वारणराजधोरणिरतिप्रोद्दामयोधाश्रिता । उद्दण्डध्वजलाञ्छिताप्यथ घनीभूता रथानां ततिस्तत्पश्चात्तुरगावली विजयते योधैः समं सर्वतः ॥ १९ ॥ योधैरेव वशीकृताः कथमपि प्रोद्दामरोषान्विता गाढध्वान्तधराधरा इव रणक्षोणीं समालम्बिताः । इष्यमीलितघूर्णितप्रतिदिशप्रक्षिप्तनेत्राञ्चला मन्दान्दोलितमौलयो मदजलैर्भान्ति द्विपानां गणाः ॥ २० ॥ आरूढक्षितिपालभालविगलत्स्वेदाम्बुसेकोद्धता भेरीझाङ्कृतिचाटकृतिचमत्कारोल्लसन्मानसाः । क्षुभ्यत्क्षोणितलं स्फुरत्खुरपुटं चञ्चच्चलत्केशरं सभ्रान्तविरोचनं प्रतिदिशं नृत्यन्ति वाजिव्रजाः ॥ २१ ॥ अन्यूनोन्नतप्रोन्नतिमानपृथवः पृथ्वीधरश्रीभृतस्तन्वन्तः कनकावलीभिरुपमां सौदामिनीदामभिः । वर्षन्तः शममानयन्तु पलसच्चञ्चत्कारलेखायुधाः काले कालियकायकालवपुषः पांसूत्करानम्बुमुचः ॥ २२ ॥ हेषाघोषैर्हरीणां जितघननिनदैर्बृंहितैः कुञ्जराणां ज्याघातोत्थैर्निनादैः पटुपटहरवैर्मर्दलोद्दामशब्दैः । प्राप्तैः कर्णोपकण्ठं मदगजनिवहस्कन्धघण्टाप्रणादैः शृङ्गाराय त्वरन्ते त्रिदशमृगदृशो वीरवर्गानुरक्ताः ॥ २३ ॥ सज्जन्तां कुम्भभित्तिच्युतमदमदिरामत्तभृङ्गाः करीन्द्रा युज्यन्तां स्यन्दनेषु प्रसभजितमरुच्चण्डवेगास्तुरंगाः । कुन्तैर्नीलोत्पलानां वनमिव ककुभामन्तराले सृजन्तः पादाताः संचरन्तु प्रसभमसिलसत्पाणयः पत्तयोऽपि ॥ २४ ॥

## रणवर्णनम्

तनुत्राणं तनुत्राणं शस्त्रं शस्त्रं रथो रथः । इति शुश्रुविरे विष्वग्गुद्गताः सुभटोक्तयः ॥ १ ॥ पत्तिः पत्तिमभीयाय रणाय रथिनं रथी । तुरङ्गस्थं तुरङ्गस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥ मल्लानामानन्दनाधिष्ण्यो विग्रहे पुलकाङ्किते । आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलनां मिथः ॥ ३ ॥ निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुच्छितैः । आसन्व्योमदिशाभूमिः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ४ ॥ खड्गा रुधिरसंलिप्ताः प्रचण्डानुकम्पासुराः । इतस्ततोऽपि वीराणां वैद्युतं वैभवं दधुः ॥ ५ ॥ गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्निष्कोशाः खड्गराजयः । कान्तिजालच्छलादार्जो व्यहसन्मदा इव ॥ ६ ॥ खड्गा

---

१ वायोर्नभो भूमिनि रजांसि  २ मा श्रियमानाम्

---

१ परित्र  २ कुरूनमिदकैक्यचर्मनिकृनि–

शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु । रजोघने रणेऽनन्ते विद्युतां विभ्रमं दधुः ॥ ७ ॥ शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधुः । आहवक्षेत्रमभ्युप्तकीर्तिबीजोत्कराश्रियम् ॥ ८ ॥ वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे । शास्यमाना अपि त्रासादुद्धूताङ्कुशा दिशः ॥ ९ ॥ रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः । निममज्जुर्गलद्रक्तनिमग्नासु महागजाः ॥ १० ॥ खड्गनिर्लूनमूर्धानो निपतन्तोऽपि वाजिनः । प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ ११ ॥ वीराणां शस्त्रभिन्नानां शिरांसि निपतन्त्यपि । अधावन्दन्तदष्टोष्ठभीषणान्यरिषु क्रुधा ॥ १२ ॥ शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहतान्यपि । आददाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे दिशः ॥ १३ ॥ उत्क्षिप्ता अपि हस्तीन्द्रैः कोपने पत्तयः क्षणे । ते रिपूनहन खड्गपातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ १४ ॥ उत्क्षिप्य करिभिर्दूरं मुक्ता ये योधिनो दिवि । प्रापिजीनामभिर्दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रहम् ॥ १५ ॥ भुजस्य दन्तिनः पत्तिर्निघृष्टोरसिना करम् । निर्भिद्य दन्तमुसलान्यारुरोह जिघृक्षया ॥ १६ ॥ खड्गेनामूलतो हत्वा दन्तिनोऽङ्घ्रिचतुष्टयम् । अपतिष्णोः प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद्द्रुतम् ॥ १७ ॥ करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना । असिनाद्भुतहारात्तु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ १८ ॥ तुरङ्गी तुरगारूढं प्रासेनाहत्य वक्षसि । पततस्तस्य नाज्ञासीत्प्रासघातं स्वके हृदि ॥ १९ ॥ तुरङ्गसादिनि शस्त्रहतप्राणे गते भुवि । आक्रान्तोऽपि महावाजी नानम्नयनोऽत्यजत् ॥ २० ॥ द्विपा प्रासहतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासनः । हस्तोद्धृतमहाप्रासो भटो जीवन्निवाभ्रमत् ॥ २१ ॥ खड्गेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्वगः । नामूर्च्छत्कोपतो हन्तुमियेष च पतन्नपि ॥ २२ ॥ रथिनो रथिभिर्बाणैर्हतप्राणा दृढासनाः । कृतशार्ङ्गशरसंधानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥ २३ ॥ मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रुषा । खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ २४ ॥ पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरगसादी तुरगाधिरूढम् । यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ २५ ॥ उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः । विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ २६ ॥ रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः । स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ २७ ॥ आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य । शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ॥ २८ ॥

१ कुञ्जर १ गुरु २ नादन

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः । अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे ॥ २९ ॥ आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः । हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ३० ॥ तनुत्रजा वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः । उद्यन्तमग्निं शमयांबभूवुर्गजा विनिद्राः करशीकरेण ॥ ३१ ॥ शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव । रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ३२ ॥ केचिद्गदां केऽपि सचापबाणानन्ये कृपाणीमपरे च शूलम् । शक्त्यृष्टिमन्ये मुसलं परे च प्रोत्तानहस्ताः परिनर्तयन्ति ॥ ३३ ॥ सरोषमुद्दाङ्गनमध्यधावन्मत्तद्विपानामधिकोत्सुकानाम् । पादाभिघाताभिहताः पतन्ति रथाश्च योधाश्च तुरङ्गमाश्च ॥ ३४ ॥ रम्भातरूनुद्धतवातपूरा यथा तथा वारणयूथनाथाः । सङ्ग्रामभूमौ विनिपातयन्ति रथांश्च योधांश्च तुरङ्गमांश्च ॥ ३५ ॥ परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रोरुत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव । अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ३६ ॥ महास्वनः सैन्यविमर्दसम्भवः कर्णान्तमूलकषतामुपेयिवान् । पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य मन्थनो बभूव भूमा भुवनोदरंभरिः ॥ ३७ ॥ महागजानां गुरुबृंहितैः शतैः सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् । घनं रथानां पटुचण्डचीत्कृतैस्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः ॥ ३८ ॥ घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नभस्तलम् । अयायि हंसैरभिमानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ॥ ३९ ॥ विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् । किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ४० ॥ नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो न पार्श्वतोऽभूत्खलु चक्षुषो गतिः । सूच्यग्रभेद्ये पृतनारजोभरे सुनिर्भरं प्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ४१ ॥ उद्दामदानद्विपबृंहितैः शतैर्नितान्तमुत्तुङ्गतुरङ्गहेषितैः । चलद्ध्वजस्यन्दननेमिनिःस्वनैरभून्निरुच्छ्वासमिवाकुलं नभः ॥ ४२ ॥ महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्विलोलघण्टारणितै रणोज्ज्वलैः । वीरप्रमदप्रमदोर्ध्वचालितामादधिरे तता दिशः ॥ ४३ ॥ दन्तीन्द्रदानाम्बुधिरारिवीचिभिर्मदोऽपि नद्यो बहुताः पुपूरिरे । धरारजोभिस्तुरगव्रजैर्भृता पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम् ॥ ४४ ॥ निम्नप्रदेशाः स्थलतामुपागमन्निम्नत्वमुच्चैरपि गुल्मसञ्चयम् । तुरङ्गमाणां व्रजतां खुरैः क्षितिध्रैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः ॥ ४५ ॥ रथादिगन्तप्रतिघोषभीषणैर्महामहीभृत्तटदारणोल्बणैः । पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्बभूव भेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥ ४६ ॥ हतस्ततो वातविधूतचञ्चलैः पयोधिनागागमनैस्ववानुगैः । लघुका

ऽ।श्वारिंगिणीतुल्यैरमज्जि धूलीजलधौ नभोगतैः ॥ ४७ ॥ घण्टारवे रौद्रतरैर्निरन्तरैर्निस्वनैर्गर्जरवे सुभैरवे । मदद्विपाना प्रथयावभूरिर न वाहिनीना पटहस्य निःस्वना ॥४८॥ करालनाचाऽसुरीश्रमूरे सत्ताम्बरा वीक्ष्य रजस्वला दिशा । तिरोनभूरे गगने दिनेश्वरो रजोऽन्धकारे परितः धुतोऽप्यसौ ॥ ४९ ॥ आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्दिगङ्गना व्योमरजोभिदूषिता । भेरीरवाणा प्रतिशब्दितैर्घनैर्जगर्ज गाढ गुरुमत्सरादिव ॥ ५० ॥ गुरुसमीरसमीरितभूधरा इव गजा गगन निजगाहिरे । गुरुतरा बहुधारिभराहता भुवमतीव नमन्त इवाभवन् ॥ ५१ ॥ सजममाते तावपायालपेशौ सेनाम्भोधौ धीरनादौ रयेण । पक्षच्छेदात् पूर्वमेकत्र देशे वाञ्छन्तौ वा विन्ध्यमलौ निलेतुम् ॥ ५२ ॥ पत्तिः पत्तिं वाजिमेयाय वाजी नागं नागः स्यन्दनस्थो रथस्थम् । इत्थं सेना वेल्लमन्येव रागाद्वैराङ्गा प्रत्यनीकस्य भेजे ॥ ५३ ॥ रथ्याघोषैर्बृंहणैर्वारणानामैक्यं गच्छन्वाजिना हेषया च । व्योमव्यापी सतत दुन्दुभीनामव्यक्तोऽभूदीक्षितैव प्रणादः ॥ ५४ ॥ रोपावेशाद्दच्छता प्रत्यमित्र दूरोत्क्षिप्तस्थूलबाहुध्वजानाम् । दीर्घासिर्यग्गजयन्तीसदस्य पादातानां प्रेजिरे गङ्गलेगा ॥ ५५ ॥ अयनाद धन्विभिर्निष्ठुराणि स्थूलामुष्टैर्मण्डलत्व दधति । आस्फाल्यन्ते कार्मुकाणि स्म काम हस्त्यारोहे कुञ्जराणां शिरांसि ॥ ५६ ॥ घण्टानादो निःस्वनो डिण्डिमाना मैनेयाणामारवो बृंहितानि । आमेत्यैव प्रत्यरोच गजानामुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥५७॥ रोपावेशादाभिमुख्येन कौचित्पाणिग्राहं रहसैनोपयातौ । हित्वा हेतीर्मल्लयुद्धिवात प्रन्तौ बाहूबाहवि व्यासृजेताम् ॥ ५८ ॥ शुद्धा खङ्गं न कचिदासरन्तो दुराभुक्ता शीघ्रता दर्शयन्त । अन्तःसेन निद्विषामाविशन्तो मुक्तचर्म सायका वाजिताया ॥ ५९ ॥ आकम्प्याजेरभिमुखस्कन्धमुद्धरास्यायाथो वीतशङ्क शिरश्च । हेलालोला वल्मगत्यातिमत्त घर्मारोहन्मानमाज सुरेन ॥ ६० ॥ रोदोरन्ध्र व्यश्नुवानानि लोलैरङ्गप्रत्यातर्मापिते स्थानराणि । केचिद्दुर्गामेत्य सयविपैर्वा क्रीणन्ति स्म प्राणमूल्यं यशांसि ॥ ६१ ॥ वीर्योत्साहश्लाघि कृतार्थदान सङ्ग्रामोमानिना रञ्जितानाम् । अप्राताना शत्रुभिर्युक्तमुर्धं

श्रीमन्नाम श्रावयन्ति स्म सैन्या ॥ ६२ ॥ मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि प्रायेणाय व्यक्तमासीद्विशेष । आत्मीयाम्ने ये पेराय पुरस्तादभ्यावर्त्मा समुखो य परोऽस्मौ ॥ ६३ ॥ मद्धरनादद्धसद्विनीरै नीता काम गौरवेणावबद्धा । नीता हस्त चयविल्वा परण द्रोह् चक्रे कम्पचिम्भा कृपाणी ॥ ६४ ॥ नीत भेद धौतधाराभिघातादम्भोदाभे शात्रवेणापरस्य । मौक्तिकासिलीढगमार्गस्य मार्गो विद्युद्दीप्त कङ्कटे लक्ष्यत स्म ॥ ६५ ॥ आमूलान्तात्मायकेनायतेन स्यूते बाहौ मण्डलश्लिष्टमुष्टे । प्राप्यामला वेदनामस्तधैर्या दष्प्रद्रयवर्मे नान्यस्य पाणे ॥ ६६ ॥ भित्त्वा घोणामौय सेनाविरश्च स्थूलीभूतो गार्भजेण विद्ध । शिलाहेतोर्गाढ रञ्जन बद्धो हर्तुं वक्त्र नारमुर्भुर्गोऽपि ॥ ६७ ॥ निर्द्रीचीर्निक्षिप सैन्यसौचीगजान्त श्वापि दूर पयातम् । चक्रामैको मधुमिष्ट विद्युत् निन्धौ वाचो मण्डल गौरराह ॥ ६८ ॥ यानचक्रे नाङ्गन बोधनाग व्युत्थानतो हस्तिचारी मदस्य । सेनाम्वानाद्दन्तिनामात्मनैव स्थूलासावप्राग्रहस्ताभुल्या ॥ ६९ ॥ प्रत्यागते दतिनि प्राति पक्षे यत्र नाग प्रासत्राक्षच्छिदोऽपि । क्रोधाक्रान्त शूरनिर्दारिताक्ष प्रेक्षाचक्रे नैव किंचिन्मदान्ध ॥ ७० ॥ अन्योन्येषा पुङ्खपुङ्खैरमुख तौ मनोहिदानुचरैर्मुमवान । उन्मूलान सन्निपत्यापरान्तै प्राप्त्युत्त स्पन्दनाश्नीमा ॥ ७१ ॥ द्राघीयास सहसा स्वेमभाजश्वास्तदप्रासीक्ष्णतामत्यजन्त । दन्ता दन्तैराहता मौमजाना भङ्ग जग्मुर्न स्यय साम जाता ॥ ७२ ॥ मातङ्गाना दन्तसघट्टजन्मा हेमच्छेदच्छायचञ्चच्छिखाग्नि । लम्नोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रशम माक्षिप्रेषु व्यज्यत न स्म सैन्यै ॥ ७३ ॥ ओगैर्मग्ने प्रसह्योत्पातता तासिव्यद्दतदमारुह्य पर्णोत्थे । यौगोऽन्तैर्वा वह्निभिर्वारणानामुर्धैर्मूर्धव्योम्नि नक्षत्रमाग ॥ ७४ ॥ सद्यः क्षोमोदश्यामले सामजाना वृन्दे नीता शोणिते शोणिमानम् । दन्ता शोमामापुरम्भोनिधीना कन्दोद्वेला विद्रुमा वारिणीव ॥ ७५ ॥ उत्क्षिप्योर्ध्वं प्रस्फुरन्त रदाभ्यामीर्ष्यान्त प्रुपरै शात्रवीयम् । हृष्टमोर्नैर्गैरेण्यास्तुदस्य स्पष्ट प्राप सास्यमुर्धीधरस्य ॥ ७६ ॥ व्यास लोकैर्दुःसलभ्यापसार सम्भिन्नादेव धीरो महीय । सेनामध्य गाहते वारण स्म प्रक्षेप्रागा दिदेवोदगन्त ॥ ७७ ॥ भूतश्रेणिश्यामभामा गमहैर्गौरा चाना विद्धनीरन्ध्रदेह । निर्भीतत्वादाहवेनाहतेच्छो इव्य

---

१ अथम् २ नियन्तार यथा कश्चित् कश्चित् तलोहमूल्णा पर्दकरेण गुरु मुखेन भाति, तथा सेना प्रतिमे यत्र पत्ति पत्तिमाऽश्वमश्वेनेत्यादिक्रमेण भेज इत्यर्थ ३ दाम्याणि ४ अनुरूप यत् ५ पक्षवत्पाया ६ यथा कश्चित् भित्तिर पगूर्पारोहणक्रमेण गिरिदुरारोहमदितदाविमारोहति तद्वदिति भाव ७ आरणम् ८ प्रज्वलक्ष्म
१७ मु र मौ

१ वह्निन २ पराङ्मुखा ३ सरकरेण ४ चक्रम ५ कवचे ६ नामाम् ७ लोहमयेन ८ नवाहद ९ बाणविशेषेण १० सर्वव्यापिनी ११ पृथिव्या १२ गुल्फाग्रे १३ नागानाम् १४ दन्तैरुर्ध्वं १५ मुक्ताफलैरिव १६ महारत्न १७ सम्भ्र

हन्ती हस्तगमेव गजे ॥ ७८ ॥ आताम्रामा रोषभाजः कटानादाशूत्थात मार्गणे पूर्णतेन । निश्च्योतन्ती नागराजस्य जज्ञे दानस्याहो लोहितस्येव धारा ॥ ७९ ॥ दुर्निश्च्योतस्यापि पुष्पा तुल्यरूपस्तारस्ताराणामम्बरामिव धाम् । खड्गाघातैर्दारितादन्तिकुम्भादाभाति स्म प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः ॥ ८० ॥ दूरात्क्षिप्ताशिप्रचक्रेण कृत्ते मत्तो हस्तः हस्तिराजः स्वमेव । भीमं भूमौ लोलमानं सरोषः पादेनासृक्पङ्कपेषं पिपेष ॥ ८१ ॥ आरूह्याग्रात्लूनगात्रस्य भूमिं निःसाधारं गच्छतोऽश्वस्य । दीर्घायामौ दन्तयोर्युग्ममेव स्व नागस्य पापदुत्तम्भनत्वम् ॥ ८२ ॥ हस्तेनाग्रे यातभीरु गृहीत्वा कश्चिद्वीरः क्षिप्तनानूद्वेगं । आसीनानां व्याप्ति तस्येव हेतोर्नियस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ८३ ॥ आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घामन्यामुच्चैरुदृदानं करेण । सान्धिस्थानं दारुवद्दारुणात्मा कश्चिन्मध्यात्पाटयामास दन्ती ॥ ८४ ॥ उत्फुल्लत्यागर्दर्धचन्द्रेण लूने वक्त्रेऽन्यस्य क्रोधदष्टोष्ठदन्ते । सव्ये कण्ठच्छेदलीने कबन्धाद्दूरे निम्ने वल्गत मामिपाणे ॥ ८५ ॥ प्रत्यावृत्तमग्नभानि स्वर्मेये तुल्य मुक्तमारिरन्ति स्म कश्चित् । एकाधेन खण्डयुद्धर्द्धिपत सिद्धा भायै माधुरीन्द्वयेऽपि ॥ ८६ ॥ बाणाक्षिप्तारोहशून्यासनानां प्रक्रान्तानामयमन्यैर्ग्रहीतुम् । संग्रामान्ते श्राम्यतामाजिभूमौ नारी वीर समरवारणानाम् ॥ ८७ ॥ कश्चिन्मूर्छामेत्य गाढप्रहारः सिक्तः शीतैः शीकरैर्वारणस्य । उच्छ्वास प्रश्चिना तं जिघृक्षुर्व्याकृता नाकनारी मुमूर्छे ॥ ८८ ॥ लूनग्रीवात्सायकेनार्धगन्य द्यामत्युच्चैराननादुत्पतिष्णो । रैसे मुग्धे सैंहिकेयानुरागद्राहारादप्सरोभिश्चन्द्र ॥ ८९ ॥ वृत्ते युद्धे शूरमाश्लिष्य काचिद्रन्तुं तूर्णं मेरुकुञ्जं जगाम । त्यक्त्वा नाभौ देहमेति स्म यावत्पत्नी सद्यस्तद्वियोगासमर्था ॥ ९० ॥ त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्था वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्गतासु । प्राप्यामर्त्यं देवभूय सती या आशिश्लेष स्वैरं कश्चित्पुरस्त्री ॥ ९१ ॥ स्वर्ग याम काम्यताः चिराय प्रत्यगात्प्रत्यह धारयन्त्याः । कश्चिद्वीरो दिव्यनार्या परासुर्लोकांल्लोकं प्रीणयन्नेह लीलाम् ॥ ९२ ॥ गत्वा नूनं वैबुधं सद्म रम्यं मूर्छामाजामागतामानगत्या । भूयो दृष्टप्रत्यया प्राप्तसंज्ञा सा वीरमेने यत्प्रणायाद्रियन्ते ॥ ९३ ॥ कश्चिच्छस्त्रानातमृदोत्स्रोतोदुर्लभ्या भूयश्वेतनामाहवाय । व्यावर्तिष्टश्रौतेन मृत्युर्श्रमत्यक्तश्रामा वा च लोकानुवृत्ति ॥ ९४ ॥ सिन्दूरस्त्रौ नतुणाकृष्य दूरदासन्नाशीकौचिद्देवैपुरन्ध्र । अन्योन्यास्तम्भसामर्थ्ययोगादूर्ध्वावेव स्वर्गताप्यभूताम् ॥ ९५ ॥ मर्मैर्दण्डरातपत्राणि भूमौ पर्यस्तानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि । आहाराय प्रेतराजस्य रौप्यस्थालीनीव स्थापितानि स्म भाति ॥ ९६ ॥ रज्जुभ्रंशे वक्षसः कुङ्कुमाङ्का मुक्ताहारं पार्थिवानां व्यसूनाम् । हासाहृदया पूर्णकामस्य मन्ये मृत्योर्दन्ता पत्तिरक्तासवस्य ॥ ९७ ॥ निष्प्रोधीभूतमस्त्रक्षतानामस्त्र भूमौ यच्चकाराचकार । रागार्थं तत्किं नु कौसुम्भमस्मं संव्यानानामन्तरात पुरस्य ॥ ९८ ॥ रामेण त्रिःसप्तकृत्वो ह्रदाना चित्र चक्रे पञ्चक क्षत्रियाणाम् । रक्ताम्भोभिस्तत्क्षणादेव तस्मिन्सङ्ख्येऽसङ्ख्या प्रावहद्द्वीपवत्य ॥ ९९ ॥ सन्नातातामिभि शिञ्जिताग्नैवैश्याध शाताश्वावलूना । कूर्मौपम्यं व्यक्तम तर्न्नदीनामेभा प्रापन्नद्धयोऽसृङ्मयीनाम् ॥ १०० ॥ पद्माकारैराधनैरिमाना रणश्रेष्ठैश्चामरैश्च हंसैः । सोपस्काराः प्रावहन्नस्ततोया स्रोतस्विन्यो वीचिभिरचमूस्थगद्रि ॥ १०१ ॥ उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्टाद्ध्याक्रान्त बभ्रमु पत्रवाहाः । मूर्ता प्राणा नूनमद्याप्यनैक्षामासुः काय त्याजिता दारुणास्त्रैः ॥ १०२ ॥ आतन्वद्भिर्दिक्षु पक्षप्रनाद प्राप्तैर्द्दूराद्राशु तीक्ष्णसुस्वराग्रैः । आदौ रक्तमेनिस्यानामर्जीवितानां पश्चाल्नेनिपूर्गरपायि ॥ १०३ ॥ आनीतमाना यद्व्रणे सम्थितानामादत्तीव माधमङ्गेन नूनम् । स्वागम्याताद्रुद्गमती तदन्तस्तीन्नमार दीर्घनिद्रा वैवाशे ॥ १०४ ॥ नैरन्तर्यच्छिन्नदेहान्तराल दुर्भक्ष्यस्य न्यासितेन । योद्धुवाणप्रोतमासीत्य मांस पाकापूपस्वादमादे शिवाभि ॥ १०५ ॥ ग्लानिच्छेदि क्षुत्प्रबाधाय पीत्वा रक्तारिष्ट शोषिताजीर्णदोषम् । स्वादुकारं कारखण्डोपदंशं क्रोष्टा डिम्भ व्यष्टभ्यस्तनच्च ॥ १०६ ॥ स्थाया स्पृगे पुष्करण्यैनकाना प्रैल्वाशाभिर्मेदसो दारितानि । औसीरानि प्राणिन प्रैत्यदयन्त्याः सेन व्याप्तायतानि ॥ १०७ ॥ कीर्णा रजे सानिभूमि समन्तात्प्राणद्धि प्राणभाजां प्रतीके । बहारम्भैर्यथसयोजितानां रूपं स्वप्नसृष्टिकर्मा तशाग ॥ १०८ ॥ रत्नमुक्तनिगिरैश्रनिप्रकारासमृग्स्तनगरैन्नरवानन्ता । त्रासानसनमदधारकपोलमागा सरादयन्ति करिण करिणीभ्रम न ॥ १०९ ॥ सिन्दिनमिद्दिम्भास मौर्बिनस्य दृष्ट्वा परगतद्भुताद्रस्तक तकयत्ता । रदरिधगणितानिमानुभिम्बन गच्छन्मुग्धनगरमृगाक्ष्या वीक्ष्यते साम्यसूयम् ॥ ११० ॥ मत्तुरग

१ अमूर्तम् २ आयतम् ३ दुन्दुर्भी ४ भञ्जनानाभिपर चण्डदारुकम ५ वातेन ६ व धनस्थानम् ७ वृ ८ जन्हते

१ उत्तरीयाणाम् २ नद ३ गुल्फदेशमधिरूह्य ४ प्रारिकरा ५ भृङ्गानाम् ६ वाञ्छ, पो, श्वाना ७ रोनि स्म ८ वक्त्रम् ९ गुनशव १० मुक्तानि ११ द्वीनाम् १२ नृणामि १३ शवकरानि १४ अभ्यवहरन् १५ अवदे

निष्ठुरक्षुरदृढव्रणैराचिता क्षणात्समरनिर्युतभग्ननृपालचेला ञ्चिता । इय रणधरा भवद्विरददानरागजलैः किमु व्रण तलेऽर्पितं व्रणपट्टमाभिभ्रति ॥ १११ ॥ कृपाणनिरशात रुधिरनीरपूरच्छटाजटाव्रततिसंकुलं भटतिमिङ्गिलैराकुलम् । प्रमथ्य समराणवं परमकीर्तिलक्ष्मीस्त्वया विधाय मदमन्थरं मथामन्दरं मिध्रुवम् ॥ ११२ ॥ रणक्वणितकङ्कणि तरङ्गिणीव धनुर्ध्वनहुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलम् । नितान्त निरतो शरानिरतस्फुरद्भुजयोर्विचित्रमभिवर्धते भुवनभीममायोधनम् ॥ ११३ ॥ प्रतीक्ष्य तं वीर प्रतिमु खमुरोभि मरभस निपक्षाणा हेति प्रतिनियतधैर्यानुभवत । विदीर्णत्वगभारादलितपिशितच्छिन्नधमनिप्रकाण्डास्थिस्नायु स्फुटतन्निलक्ष्यावनिनद्धा ॥ ११४ ॥ शिीर्णाणके मृध भुवि परे तीक्ष्णनखैरे क्रियामातलेनाप्यहमहमिकाक्रान्त मनसः । मिथो विध्यन्ति स्म प्रबलतममदविदलक्षिति क्षोद पिष्टतनुसुरभिनक्षत्रभृत ॥ ११५ ॥ भटैर्भिरा गतिनृपतय शङ्खुनादानुरागश्रुत्वा गजपुनरपि भुजादण्ड चण्डत्विभाज । आलिङ्गन्त्यास्त्रिदशसुदृशो भ्रूलता वीक्ष्य मुधा नाथभ्रान्त्या चपलमनसो हस्तमावर्तयन्ति ॥ ११६ ॥ मुखद्भिर्मदवारि वारणगणैर्मेघायितं कार्मुकैरेतैः शक्रशरास नायितमधश्छत्रैः शिलीन्ध्रायितम् । खद्योतायितमस्त्रघट्टन समुद्भूतस्फुलिङ्गैः स्फुरत्ताराचैश्चपलायितं रणभुवा सेयैर्नभस्यायितम् ॥ ११७ ॥ भुमभ्रूयुगले मृधा ममधिकस्फारारुणाक्षी क्षणात्स्वेदाम्भःपटलप्रकृष्टतिलकैर्दष्टाधरोष्ठैरपि । दृष्टश्मश्रुभिरुत्पतद्भिरभितः संकीर्णमालक्ष्यते त्वद्भल्लाभ निकृत्तवैरिभटमुखश्रेणीशिरोभिर्वियत् ॥ ११८ ॥ क्ष्वेडाभि वकुभ पृषत्कनिकरैर्व्योम द्विधाखण्डितैर्देहैर्निष्पिता धरात लमपि प्रच्छादयन्तौ चिरम् । पुर्योतेऽश्रुजलानिलेक्षणपथान्ये तावत्कण्डोद्भवद्रोमाञ्चानि सनेपथ्यपि युद्धनर्माणि न पश्य ताम् ॥ ११९ ॥ आयुधद्भिरिकुञ्जकुञ्जरघटानिस्त्रीणरणन्नर ज्यानिर्घोषभरन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयत् । वेलद्भैरव भूरिमण्डलिकरैर्गौरो विधत्ते भुवस्तृप्यत्साग्वराल नक्रविषम व्याकीर्यमाणा इव ॥ १२० ॥ नो चापाकलन न पत्रिधरण न ज्यासमाकर्षणं नो बाहुस्फुरणं न बाणगमनं संलक्ष्यते त रणे । किंतु प्रौढकरीन्द्रकुम्भनिगलन्मुक्तागणप्रस्फुरत्स्पर्धिक्षितिपालमौलिमणिभिर्विद्योतते भूरियम् ॥ १२१ ॥ वीराणां स्फुटतुण्डघनिघट्टनपटुस्फारदोर्दण्डखण्डव्यापारक्षि प्यमाणप्रतिभटनिवहाटोपसर्पप्ररूढ । कृत कोऽप्येष युद्धाजिरभुवि जरठभियःस्फुटानुरागी लीयन्ते यत्र शत्रुप्रपतन निवहा कोटिशः शूरकीटा ॥ १२२ ॥ मायप्रोतप्रवीरो दृश्यमभिप्रगमनधनुष्मानिघसाधानद्धप्राविगानाप्रतिमतनुमह न्छायया वारितोष्णा । विश्राम्यति क्षणार्धं प्रधनपरि सरप्रान्त मुक्ताभियोगा वीरा शस्त्रप्रहारव्रणभरनिरोद्गारन्निष्पाखिलाङ्गा ॥ १२३ ॥ जीवाकृष्टि स चक्रे मृधभुवि धनुष शत्रुराशीकृताशुलक्षास्त्रिर्मार्गणानामभवदरिबले तद्य-सेन लब्धम् । मुक्ता तेन क्षमेति त्वरितमरिगणैस्तमाद्भ्र प्रतिष्ठा पश्चात् द्वेषिभिर्ये स्थितमवनिपतिर्नापि संख्यान्तरं स ॥ १२४ ॥ युष्मद्दोर्दण्डमण्डलयननमितरणचण्डकोदण्ड दण्डो मुक्तेषुनिष्ठुरमूर्छं प्रतिनृपतिभुजाखण्डमुण्डावकीर्णा । गायदूल्यत्सरगद्गलिचक्रधूत्ताले करालैरनालैरट्टहास प्रकटितदशनैर्युद्धभूर्गाति भीमा ॥ १२५ ॥

---

## अरिपलायनम्

सेल्ककाननयुक्तापि माल्यकाननवर्जिता । ह्रागतरुड कण्ठापि निर्हीगारिवधूस्तव ॥ १ ॥ विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसा । शृङ्गारशिवाभिर्व धाम त्वरिपुरे तत्र ॥ २ ॥ स्मरातदनवालगे यद्वैरिसुदृशां भृता । जघनस्तनयुग्मैर्यां व्यञ्जितकण्टकैर्नवैः ॥ ३ ॥ काठिन्यं कुचयोः सष्टु वाद्य त्य पादपद्मयो । निन्दति विश्वधातारं त्वद्धाटीप्रवेरि-योषित ॥ ४ ॥ वनेऽपिल्लकरामत्ता परिहृत्य निजप्रियम् । त्वद्वैरिवनिताद्वन्द्वे पुलिन्दा कुरुते रतिम् ॥ ५ ॥ वीर त्वद्रिपुरमणी परिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य । न हरति वनभुवि निजरसमहरचिरौचितानि पाण्डुपत्रधिया ॥ ६ ॥ त्वद्वैरिणो वीर पलायितस्य प्रकाशयत्कमरण्यमार्गान् । कृशानुराप्तीदभिनन्दनीयस्तुङ्गेषु लग्नो रिपुमन्दिरेषु ॥ ७ ॥ गजन्द्विपस्ते भयविद्रुतस्य भाल्मथक कण्टकिता वनान्ता । अद्यापि किं वाऽनुभविष्यतीति व्यपास्य दृष्टमिवाक्षराणि ॥ ८ ॥ इतस्ततमद्विद्रुतवैरिभूभृत्प्रियाथ दृणां वामानगीजतै । जगाम पृणाद्भुतमात्मदेशे शीतद्विप शीतलशीकरता किल ॥ ९ ॥ रागसावनीनायमौले भवत्त परासा द्विप पद्मनिस्तारि तत्रा । नितान्त विहृता स्वहस्तागनिर्दैर्विधत्ते पुरस्ता दुरस्तादपानि ॥ १० ॥ अम्बरभुजस्ताभिरादृतो नागरीभि र्भवनदमानाना नातिविर्ना बभूव । त्वदरिनगरमध्य सचरश्चैनजमा जरदजगरपीत क्षीयते गन्धवाह ॥ ११ ॥ त्वदरिदृपतिमाशावासम धूम्धिागभवस्मद्दह मिधु वीक्ष्य भगप्रमेण । मुरभिदुदधिवलासानां गाहमानो दिशां कुसुम बाण दूरतो निर्भाय ॥ १२ ॥ त्वदरिनृपतिकेलीसौध सरूढदूर्वाङ्कुरनवनिलेल वीक्ष्य रङ्कु सुधाशो । उपत्न

---

१ कृपाणुरनरण्यम् २ अश्वेन युध्यमाना यस्या ३ पर्मा गतिर्यस्या ४ व्याधानि ५ वायु ६ मृगम्

हरिणीनामुन्नतो भूभृतां प्रहरति रचितानि अतिजन्मा दिनं ॥ १३ ॥ वर्षासु मानवन्तो द्विषन्तः सुखानेक निगूढ गिरिषु स्थितमन्तर्नामन । शून्ये तवारिनगरे शरदि सारङ्गमादिमने कनकमुष्टिमागमात् ॥ १४ ॥ स्फुटतरमटवीषु प्रान्तरे पश्यन्ती हरिद्धृतघनकुम्भो मुक्तमुक्ताश्रयाणि । परिकम्पति हन्तास्भोजगोपमानि परिहरति च दूरान्मधु पुष्पाश्रयाणि ॥ १५ ॥ ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रेस्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषन्ते । अप्यङ्ग सुमुखरुदहतो मन्त्र तेजसाऽहो पन्न निशा न दुरीप्सितम् ॥ १६ ॥ दुग्धकुचापानक्रीडासुखेन वियुज्यसे वकुलवीथीनिन्दनस्य तं सुखासनमेचनम् । चरणयुगलवन्द्यो यानपात्रेऽकि सरोरुहाणीति निरपुरलोके यस्य द्विषां जगट स्थिर ॥ १७ ॥ मनारतसरिस्थतनयनवारिधाराभिः सुदृढ- पवनिङ्गाग्रमलिन्द्वनानोचमा । त्वद्वैरिपुरकामिनी बहुविदेशनानीराशी विनिन्दति दण्डश्चत्रा पुरुषातुष प्राश्रयम् ॥ १८ ॥ इतश्चेनवाक्षिर्निवलितरट मेतुन्दं घरिणी दुरुद्वया वटुदीनाद्धो गिरिं वन् । इदानीं निवृत्ते कलियुग नीगतनविधौ न जान यातास्त्वर च स्थिर कैन च पथा ॥ १९ ॥ क्षम कानामासरविडन नानसरति क्ष तेजसेन्द्र द्विजकुलमाहूतहन्ये । क्षमा पवनानन्ति- पुरश्चितो पङ्कजनगदनकाश्रेऽन्ये रिपुगनिपातस्थिति- मिर ॥ २० ॥ त्वं मानस्नात क्व गत इति यद्भगिनि- सुता दर्शयहे तेना निभृतलिहृ पृष्ठ स्वजननी । करेणाप्य तव दूतस्य निम्नाश्रुमृतया विलिखन्त स्फारं शिर शिर दर्शयाप्यते ॥ २१ ॥ जनौघे मृगेन्द्रनखगति वन्धा स्वापरा जगलो स्थिता गिरिरिति गिरौ निवसति । इति बालायेन क्षानितिनयो क्षोणीविश्व द्विपद्भयो- स्ते शिर शिर शिरन्ति प्रातर ॥ २२ ॥ पश्येकश्चिद्वटचारट रे का त्वगहं कुमारी हन्तास्त्वं विनय हहहा दुःखेन हन्ति यानि । इथ पृथ्वीपरिवृढ नरद्विड्द्विषोरन्त्र्यैते कन्या कश्चिद्विटकिमन्यान्यास्यागामिनेच ॥ २३ ॥ मन्त्र भूत किमिति चरित जीर्ण त्वनि निष्कावाप्य कथन इति नो दुर्गमाणे इत्यादि । मुक्ता मुक्ता मन्त्रगिरि लघिरसारगेहेष्वधाला मुखाम्भस्य सादर पान्- पति ॥ २४ ॥ घोरोन्नाद त्वदरिहरिणीलोचना शोकमाला उपहारं कुचकुम्भयोर्विनिर्गमन्ती करोति । कुम्भस्थौ यन्तुधि लहरिमज्जनिविम्बयोगिरौ मुक्तकन्धनिमाविन्ते कन्यका ॥ २५ ॥ विमुञ्चति पदे पदे रुचिरवीरहारादिक उच्च गहमसुक्तं त्यजति चैव जीवाधिकम् । पत्रयनाग यत्र तव विभो रिपौ गहना सुदुर्नगरस्वर निहिमकण्ठ वीक्ष्यते ॥ २६ ॥ धराधर तव द्विषां वधुषा विहीनिनां दधे गुणानिधे धनुर्विगुणमप्यनेक गुणम् । फलाहरणवीक्षा- कणाङ्कदगन्त निशितिशाणनिशितिशाकणसुटिकाकर्ण ॥ २७ ॥ गजनगजसुता न पाटयति मा देव्योऽपि तूष्णीं स्थिता तुच्छ मोदय मा कुमारमविर्निर्यापि किं सुयते । इथ नाथ शुकप्रसारिकयोः मुक्तोऽध्वगे पङ्कगविरस्थानरटोऽस्य त्वत्पुरस्माधिकस्मालापते ॥ २८ ॥ नामलक्ष्म्य शतकोम- लाङ्गुलिविदर्त्तः सदयं स्खलत् पदं पातितयावकेरिव गन्धावापाम्बुधुमानना । भीता मर्कटगर्जितैस्तरुस्थ डरिनार्योऽधुना दावाग्नि पतितो भ्रमन्ति पुनरप्युच्चाद्धिवाहा इव ॥ २९ ॥ तवाशुन्धितभूषणा कटगिर गेहोद्गतं विश्र- तीं मेरुतीं मनितावधरा निरसना सीत्कारमानन्वर्तान् । दोर्भ्यां चण्डतुषारपातसमथामालिङ्ग्य कण्ठे मृगा स्वामृनि दयितामिवारिवनिता त्वद्विद्विष द्वेन्ते ॥ ३० ॥ मूर्धार्क- रजोनिपातमलिना स्वकात्स्फुटाः रक्तुना सामन्तगिरि जतुमि वस्त्रोर्निशङ्कमालिङ्गिता । क्वचित् क्वचिदेकतानुगता क्वापि प्रबुद्धा क्वचिन्मुग्धा क्वापि च सारिकाप्रतिगृह भ्राता समारिविय ॥ ३१ ॥ कपाटे निचयावगाह्यतिरश्चा तु- र्ङ्गिरपटितल रुषान कचमालिहृद्गिरिधर विश्रामनाद्रि कर्ष । प्रलयेऽपि मनद्विरोधिसुर्धिन्नपुरागमहो निकट विरेतैरैरिव वने किं नाम नो चेष्टितम् ॥ ३२ ॥ ज्ञाता प्रावृषि वारिवाहपटले प्रोद्दलन्नाङ्कुरव्या निनादतुला प्रागस्फटिकैस्त्वा नितान्ताङ्कलीन । प्रसादासन विद्विषां परिपतन्तु स्वस्थानि उच्चगानुवन्ति प्रतिवासरं निरपति प्रताय निडक्रिया ॥ ३३ ॥ मौलि मानविरि शिरा नमयितु हार स्वय गुम्फितु निर्यातु दयितस्य पाणिकमठ- च्छदा विना वसति । निद्रातु च विनाऽवपालिप्यन दण्ड च शून्या दिशः सव्या त्वद्वैरिगिरिनागरी मारुत- मन्याप्यते ॥ ३४ ॥ भ्रान ताडकपाणा मन्मन्ट विन्य- भ्रम नयरे दष्ट पादविनीत्यादिनभिया लीढा नूपुरनोगत । भ्राम्यन्ती भ्रमति स्फुटानुविदित त्वद्वैरिसीमन्तिनी निद्रा सुहुराहता सुहुरपि क्षिप्ता च नान्ताह्नौ ॥ ३५ ॥ त्वत्रैलोक्यविरसुवरणान्नी [3]सनामन मन्दर पार्वतीर विलुठितु मगनम याता क्रिगता वने । तिष्ठन्ति निर्लिना प्रन्दुस्काने विस्मृतेरक्मान्यास्मुक्तस्ते सनैर्वितम दोषैर्गान्दृति ॥ ३६ ॥ एतत्किन्तिरने वार्न्तनुनच्छ- भ्रमकासे सुम्ब विश्रमीति तव द्विषानितियार्द्विरचे

[1] न ममसु- [2] स्वर [3] सदाम् [4] स्थाप- [5] वनिव दवे- [6] मार्ति

मतिम् । तावत्तत्र निपतितेन भुवि मरनामाङ्कमण्डितं दृष्ट्वा केयूरमपि कन्दर्पमग्नवागो मुहुर्मूर्च्छति ॥ ३७ ॥ या न पुरि नरेन्द्र त्वत्प्रतापवह्नि क्रियमाणं नाम किं सहजं भवेति स्वप्ने यथालिखितं कौतुकम् । यायी नन्दनप्रिया-भृतिपीतीषु निद्रालुना मी... न रूपं यतु ... णात्मनापि दुर्लभम् ॥ ३८ ॥ मण्डलि ... मरतो ... ग्रन्थि ... विमला अपि तत्प्रियतमा ... निधि... । ... तत्तमानमुक्तानां चरणन्यासरक्तमुक्ताफल... मृग ... हुनति श्यनालकान्तमुपतिष्ठति ॥ ३९ ॥ ता-दृक्छविरनन्ततिरामषी चकारयनानि । क्वापि क्वापि च कण्टकेषु गतागतमाश्रमम् । यस्य श्रीकण्ठप्रताप... -स्त्रासमिन्न ... निपतन्ति पादपिरता दीर्यन्ति दीर्यन्ति च ॥ ४० ॥ आगच्छ आगच्छ मत्र युक्त वत्तुमा सनिधेहि हृत मे मन्त्र क्वापि कृपाणीमुपनय धनुषा कि क्रियमाणचिह्नम् । गम्भीरनिविडना ... गहनेष्वपि य-मत्र प्रतिच्छन्दात् समाश्रिते त्वयि चरितद्रुमा विदिषा मानिनस्तीर ॥ ४१ ॥ यातेन ... तत् ... मार्गे वन सुग्र मार्गे पृष्ठानि पृष्ठ ... मिह तें निमिन नीत्य नैन । यत्र ... नर्मा नन विश्रमुदामनया दृश्यते नारमुदा पथि पथि ... हृदया नाथ नाथं ॥ ४२ ॥ अत्र सीमन्तरं मरालि इवे हेमताटङ्कयं सुमायां मेखलया कनकमणिनूपुरयुग्मे गृहीते । शोण ... त्वरन्मृगमदनाभिवर्णानाम-रण्ये ... यत्र ... हरिणनेत्र ... ॥ ४३ ॥ ग्रामाग्रामान्तिरागामिमूगता ... मम्भो युष्माकं दिविषां अगिनममुद्यम ... । एतनगरीक्ष्य मूर्च्छाविशाततनयो नेत्र जीवयुक्ताश्रितोपता शबर्या निजायतनं पत्र पृच्छेषु ॥ ४४ ॥ नीर-खण्डे ... गहनगिरिगुहागह्वरान्तस्तामिस्र ... रमा दरकटितदो यदेव प्रणया । तत्तद्योग्यायमान धरणिपरिवृत् मेघ युष्माकमपि यथो मोहान्ध... -सरणारणा ... नाद्धयति ॥ ४५ ॥ एतद्वीनाग्निनागे निबिडविगन्धवा ... मन्दीदाननमोदमन्थि-रिपुभूपाशरनोनिद्रव चन्द्र । आनन्द ... यत्तनयन-... -त्स ... कृपाकृतवीथ ... नीथ ॥ ४६ ॥ पूर्ण ... मणि... ... स्वात्मेभीमृणोग्राङ्गानीमनकरकुम्भपीठ्यर्गयपाने । धावना ... भूखञ्जनननुहर कण्टकाङ्कमार्गायध भुवनपि प्रतिहारिका वेणि मालिने ॥ ४७ ॥

---

## प्रतापवर्णनम्

निम्न तर्पा गजेन्द्र प्रतापनाम्ना । अनातपमु मय गानव ह्रिष्ठणम् ॥ १ ॥ गजकुम्भमाभ्यर्चतागम्न-धारापाणिमीलिता । पुनः ... विनिनाराणपूरण पूरिता ॥ २ ॥ ... मयर ... नदि मयन । प्रतापनर गनेन्द्र यन्निनामनाट ॥ ३ ॥ त्वत्प्रतापानलहेममुकुट-ज्वलितोन्मे । प्रतापज्वालामालोच्यो नगरीन निराजते ॥ ४ ॥ ज्वालिनाग्निनयनाम्बुपूर्णं निर्धाय गजश्रमपि प्रताप । किङ्करगाणराजिमहितुङ्ग यथा समुद्र पटलान्तराग ॥ ५ ॥ त्वत्प्रतापनानापनमसीदायाभिमरवि ... नितान्तम् । यावत्प्रति प्रतिभीति मुकुटेश त्वयतोऽत्य पतितस्तुतिभाशु ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठति तावत्तीव्र तत्मापन ... । तत्र तन्निशायनमाति ... विषम् ॥ ७ ॥ प्रति ... नयनानयनानुपूर्वे मय ... स्नानदानानि । युष्मत्प्रतापानलतापनाधरीयानाग्न्यने यमुना यमुनामहम ॥ ८ ॥ मातङ्गमण्डलगम भवा प्रताप ये स्थपति नरि ते करय प्रवीणा । अम्भोनिधौ नियमति पर पनर पार प्रयाति जडेनु तत्र प्रताप ॥ ९ ॥ उत्ताप ... महाम्बुवाह देवेन यो ... जितेन । निर्याति ... एव रणे निपुणा ... प्रताप ॥ १० ॥ यन्तु देव सायर प्रतापमर पारक मनातुगामीनर यलाम्ह यथ या । सुमकरन्दोदरगीतो कुन्तलम्पन्मनाविषम-पङ्क्ति प्रकम्पते मुहुर्मुहु ॥ ११ ॥ अथ ... मुकुन्द युष्मत्प्रतापमहोपमानितनुया यो नरप्रतापगणिता । द्वियामतिभृत यत्प्रस्फुलदो ... ताम्रा कान्तो विनायकाद ॥ १२ ॥ ... यदि न प्रकुप्यति ... न चेमयति तद्धोम्बुलन्... नेन ममला वैशा न कण्ठयन । देव त्वत्प्रणप्रतापदहनज्वालानलोपोणिता सर्व ... वितानयाम्बुधि पूरिता ॥ १३ ॥ देव त्वत्प्रणप्रतापन ... ज्वलज्ज्वा ... गह्वा ... नि गति न ... । ... मस्तगात ... मयकुम्भस्थल ... पानिष्ठति पूर्वा दय ॥ १४ ॥ ... परमनी युद्ध मयूर्गाढ ... नस्य सममृ ... त्वा ततित् ।

---

१ नमवि ग २ नन्दिनगम ३ भुजनाग ४ मामम ५ यदि नान ... ६ ... मृगनयन

१ यमुना २ कटिनम ३ ... ४ प्रातिर ५ ... मात्रा

मन्ये देव तया क्रमेण जनितो युष्मत्प्रतापानलो येनारातिवधूविलोचनजलैः सिक्तोऽपि [1]संवर्धते ॥ १५ ॥ देव त्वद्भुजदण्डदर्पगरिमोद्गीर्णप्रतापानलज्वालापङ्क्तिमषीतिपारदघटी विस्फारिता त्रिदिव । शेषाहिः क्व नु तारका क्व नु कति क्षीरोदधिः क्वापि प्रालेयाचलशङ्खशुक्तिरजताः कर्पूरकुन्देन्दवः ॥ १६ ॥ भङ्गाकीर्तिमषीमलीमसतया प्रत्यर्थिसेनाभटश्रेणीति दुःखाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः । अस्मादुत्तरिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतभुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १७ ॥ तावद्दीर्घविरिञ्चिवासरनिधौ जानामि यत्कल्पिता शङ्के यत्प्रतिबिम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे वाडवः । व्योमव्यापिविपक्षराजकयशःशशराशिपराभावुकः कासामस्य न स प्रतापतपनः पारं गिरां गाहते ॥ १८ ॥ शम्भुर्मानससंनिधौ सुरधुनीं मूर्ध्ना दधानः स्थितः श्रीकान्तश्चरणस्थितामपि वहन्नेतां निलीनोऽम्बुधौ । मग्नः पङ्करुहे कमण्डलुगतामेनां दधन्नाभिभूर्मन्ये वीर तव प्रतापदहनज्वालोत्करं भाविनम् ॥ १९ ॥ युष्मत्प्रोद्धतप्रतापतपनज्वालावलीव्याकुले ब्रह्माण्डे मधुसूदनोऽहिशयने शेते पयःसागरे । शम्भुर्जह्नुसुतां दधाति शिरसा भूमिस्तुषाराचलं तापव्याकुलितः पतत्यतितरां भानुः समुद्रे मुहुः ॥ २० ॥ नार्यः कुङ्कुमशङ्कया निटिलगं प्रोत्सर्पत्प्रास्तद्विषां साध्व रागममुं विभाव्य गगने गच्छन्ति केलीगृहम् । मुग्धा दावधियोऽथ्यरण्यं निमो याति द्रुतं कानने लाक्षाराग इति प्रकुप्यति घने कान्ता प्रतापोदये ॥ २१ ॥ यो नास्ताचलमस्तकं प्रति गतो दीनत्वमालम्बते यो नायाति निशासु सत्पदं नोदेति गिर्याश्रयात् । यो राहोरपि कर्कशेषु दशनेष्वासीनं वा गोचरः सोऽद्य भूप तव प्रतापतपनो वर्वर्ति सर्वोपरि ॥ २२ ॥ कान्तारे जलवृष्टवैरिणि मुहुस्त्वद्वैरिवामभ्रुवो वालैराकुललोचनैः प्रतिपदं रुद्धक्रमाध्वक्रमे । पृथ्वीचण्डरुचे पटच्चरदशासघट्टदीप्तप्रभं सिक्तं त्यक्तजलैश्चिताश्रुभिरलं युष्मत्प्रतापानलम् ॥ २३ ॥ अध्यायोधनवेदि मार्गणकृशानासीर्य खड्गस्रुचा हुत्वारेः पललं चरुं हविरसृक्कमस्तकमस्थिकं । सनेत्राह्वनीयमानसदमि-

रयोऽसौ प्रतापानलोऽस्यापि द्रागुदकाञ्जलीकृतवतु पाथोधिना श्रीमता ॥ २४ ॥ देव त्वद्भुजदण्डचण्डिमचमत्कारिप्रतापानलज्वालाजालभयादिवाभिनिशति क्षीराम्बुधिं माधव । भर्गः स्वर्गधुनां दधाति शिरसा त्यक्तत्रिलोकीकृतिर्वेधा किं तु मुहुः कमण्डलुजलस्नानमासिमति ॥ २५ ॥ श्रीमद्भीराधिवीर पृथुतरमहस्सत्त्वप्रतापाभिशीलैश्चञ्चल्वाव्वे शोषवार्ता शरणमनुगतं कुनचित्कश्चिदेन । चन्द्रः कीलासुधास्ये त्रिदशतरुवरः पाणिपद्मे च कोशे लक्ष्मीः [2]क्ष्वेडं च कोपे जलधरकुसुमं वैरिकान्तादृगन्ते ॥ २६ ॥ द्रागान्म्योदयाद्रिं चैरमगिरिमतिस्पर्धया निरमरश्मेर्मेरुं पर्यस्य लङ्कानगरमुपगतः कौतुकात्त्वत्प्रतापः । वीक्ष्यामुं वीतिहोत्रं पुनरपि विपदं देव निश्चिन्वतीनां यः क्षोभो राक्षसीनां क्षणमजनि स हि त्वद्विषां सर्वदास्ताम् ॥ २७ ॥ त्वत्खङ्गाघातजातव्यथरिपुवनितामुक्तनाप्याम्बुधारासारादारादुदाराद्दिशि दिशि सरितामुत्कवाश्चेद्ववेषु । त्वत्पातङ्गकेलिप्रकरविजयिनो विस्फुरत्त्वत्प्रतापात्पारावारानपारानपि सपदि पराशुष्यत पूरयेत ॥२८॥ दुर्वाराराति जीवनदवदहनः कोङ्कुमो दिग्वधूनां सर्वाङ्गीणोऽङ्गरागस्त्रिभुवनभवनध्वान्तविध्वंसदीपः । त्वद्दोर्द्दामदर्वीकरमुखहुतभुग्भूतधात्रीपुरध्यावासो माजिष्ठमुर्वीरमणकुलमणे जागरीति प्रतापः ॥ २९ ॥ भूजाने किं न जाने भवदतुलभुजभ्राजमानप्रतापज्योतिर्ज्वालावलीभिर्जलनिधिवलयं निर्जरं किं न भूयात् । युष्मत्प्रत्यर्थिपृथ्वीपरिवृढवनितानीरनेत्रस्रवन्तीसूनस्रोतःसहस्रैरयमिह परितश्चेन्न पूर्यते सद्यः ॥ ३० ॥

## कीर्तिवर्णनम्

राजंस्त्वत्कीर्तिचन्द्रेण तिथयः पूर्णिमा कृताः । मद्देहाच बहिर्याति तिथिरेकादशी भयात् ॥ १ ॥ अस्थिरद्धिधवचैव कुष्ठवत्त्विष्टवत्तथा । राजंस्तव यशो भाति शरच्चन्द्रमरीचिवत् ॥ २ ॥ सरस्वती स्थिता वक्त्रे लक्ष्मीर्वेश्मनि ते स्थिता । कीर्तिं किं नु पिता राजन् येन देशान्तरं गता ॥३॥ यद्गुणैर्ग्रथितैः शुद्धैरमितैर्नद्धगोलकः । बिधत्ते कीर्तिकन्याया क्रीडाकन्दुकचौरम् ॥ ४ ॥ मिक्तः स्फटिककुम्भान्तः स्थितः श्वेतीकृतैर्जलैः । मौक्तिकं चेलतां सूते तद्गुणैस्ते समं यशः ॥ ५ ॥ अहो विशाल भूपाल भुवनत्रितयोदरम् । माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ ६ ॥ त्वत्कीर्तिराजहंसा वैरिवधूवदनभाजनस्यमपि ।

[1] अत्राय भावः—वैरिस्त्रियः स्वभर्तृमरणाद्यथा यथाऽधिकं रुदन्ति तथा तथाऽधिकं नेत्राम्बुभिस्त्वत्प्रतापाग्निः संवर्धते त्वत्प्रतापो ऽधिको भवतीति यावत्, यत्र स प्रतापाग्निर्वडवानलस्तिनुलस्तिदुच्यते । मानुः समुद्रमग्नो च विनैरी पानीयबोगादेवो(?) ... त्वत्प्रतापो भवद्वैरिरमणीनेत्राम्बुभिः सिच्यमानो वृद्धिमामोलेतदुचितमेवेति [2] पराय [3] वालरत्नवनेषु [4] विन्दुवरायेभ्यो ... [5] हतविलिनेत्रम् [6] कुटिलम् [7] 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति

[1] अग्नि [2] गरलम् [3] अस्ताचल [4] धारासंपात [5] अपरिमित

पीत हासक्षीर व्यक्तीकृतमप्युनीर च ॥ ७ ॥ कुचकलशेष्य-चलानामस्त्रायामथ पयोनिधे पुलिने । क्षितिपाल कीर्तयस्ते हारन्ति हरन्ति हीरन्ति ॥ ८ ॥ रजनीषु विमलभानो करजालेन प्रकाशित वीर । धवलयति भुवनमण्डल मखिल तव कीर्तिसततिः सततम् ॥ ९ ॥ दूरेऽपि श्रुत्वा भवदीयकीर्ति कर्णा हि तृप्तौ न च चक्षुषी मे । तयोर्विवाद परिहर्तुकाम समागतोऽह तव दर्शनाय ॥ १० ॥ आवर्ण्य भूपाल यशस्त्वदीय विधूनयन्तीह न के शिरासि । विश्वम्भराभङ्गभयेन धात्रा नाकारि वर्णौ भुजगेश्वरस्य ॥११॥ यशाञ्जनश्यामश्शङ्खपङ्कजातानि जाने धवलानमापु । अरातिनारीशरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलीनिर्लुठिताधशासि ॥१२॥ य कोटिहोमानलधूमजालैर्मलीमसीकृत्य दिशा मुखानि । त्वत्कीर्तिभि क्षालयति स्म शश्वदखण्डतारापतिपाण्डुराभि ॥ १३ ॥ इय यशासि द्विषत सुधारुच स्मिङ्कमेताद्विषत विमाननम् । यशोभिरस्याखिललोकधाविभिर्विमोचिता धावति तामसी मसी ॥ १४ ॥ अद समितसमुल्वबीरयोर्नेतमुद्दस्तुजार्कम्बुमृणालहारिणी । द्विषद्रणक्षेणहरम्बुनिर्झरे यशोमरालावलिरस्य खेलति ॥ १५ ॥ अनि सर्तीमपि देहगर्भा त्वत्कीर्ति परेषामसतीं वदन्ति । स्वैर चर तीमपि च त्रिलोक्या त्वत्कीर्तिमाहु कथय सती नु ॥ १६ ॥ करवालकरालवारिधारा यमुना न्वियतरगिणी च कीर्ति । तव कामद तीर्थराज दूरादनुबभ्नाति सरस्वती कवीनाम् ॥ १७ ॥ त्रिजगदुन्नलङ्घनजाङ्घिकैस्तव यशोभिरतीव पवित्रिता । प्रथम पार्थिवपुङ्गवकीर्तयो विबुधसिन्धुजलैरिव सिन्धव ॥ १८ ॥ त्वत्कीर्तिमौक्तिकफलानि गुणैस्त्वदीयै सर्दभितु विबुधैवाम दृश प्रवृत्ता । नान्तो गुणेषु न च कीर्तिषु रन्ध्रलेशो हारो न जात इति ताश्च मिथो हसन्ति ॥ १९ ॥ पृथ्वीपते शुभमते भवतो भवस्य त्रमो वय सुयशसा नियद तरया । गौरी चकार गिरिशो निजमर्धमङ्ग गौरीकृत च भवता भुवन समस्तम् ॥ २० ॥ कीर्तिस्तव क्षितिप याति भुजङ्गगेह मातङ्गसगमकरी च दिगन्तकेषु । त्वत्स्वौम्बर भजति नैन्दनमप्यगम्य किं किं करोति न निर्गलिता सती ॥ २१ ॥ निर्मुक्तशेषधवलैरचलेन्द्रम थसक्षुब्धदुग्धमयसागरगर्भगौरे । राजद्वि बहुलपक्षदल मृगाङ्कच्छेदोज्ज्वलैस्तव यशोभिरशोभि विश्वम् ॥ २२ ॥ प्रतिनगरमटन्ती प्रत्यगार व्रजन्ती प्रतिनृपतिवक्ष कण्ठपीठे लुठन्ती । गिरिगगमिलितम्बाच्छादने सावधाना तदपि च तव कीर्तिर्निर्मलेति चित्रम् ॥ २३ ॥ त्यजसि यदपि लक्ष्मीं कीर्तिमामाद्य दानैर्नति तदपि कीर्ति सिन्धुपार न लक्ष्मी । कथय क इह हेतुर्नरेश त्वदीये वसति हृदयपद्मे न त्वमूर्मुरारि ॥ २४ ॥ अनुरणमनुक्षण क्षितिप रक्ष्यमाणा त्वया प्रयाति विदिशो दश धवलकीर्तिरेकाकिनी । इय नियतम र्थिषु प्रतिदिन वितीर्णा रमा जहाति न तवान्तिक द्वितयमेतदत्यद्भुतम् ॥ २५ ॥ मसृणतघनस्तनस्तबकचुम्बितुम्बीफलक्कणन्मधुरवीणया विबुधलोकवामभ्रुवा । त्वदीयमुपगीयते हरकिरीटकोटिस्फुरत्तुषारकरकन्दलीकिरणपूरगौर यश ॥ २६ ॥ वनेषु वनदेवता दिवि दिवौकसा वल्लभा भुजगकुलकन्यका भुजगलोकलीलावने । यश समरसचित नरमृगेन्द्र गायन्ति ते प्रभाविजितकौमुदीकुमुदपाण्डुताडम्बरम् ॥ २७ ॥ अपायि मुनिना पुरा पुनरमोचि मर्यादयाप्यतारि कपिना पुरा पुनरदाहि लङ्कारिणा । अमथि मुरवैरिणा पुनरबन्धि लङ्कारिणा क नाम वसुधापते तव यशोम्बुधि क्षाम्बुधि ॥ २८ ॥ महाराज श्रीमज्जगति यशसा ते धवलिते पयःपारावार परमपुरुषोऽय मृगयते । कपर्दी कैलास सुरपतिरपि स्व करिवर कलानाथ राहु कमलभवनो हसमधुना ॥ २९ ॥ कुविन्दस्त्व तावत्पटयसि गुणग्राममभितो यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो । शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥ ३० ॥ पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा पतङ्ग स्याद्धौकृतनमपतङ्गाभ्युदय । यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना कथञ्चित्क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधि ॥ ३१ ॥ इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिन कण्ठमूल मुरारिर्दिङ्नागाना मदजलमषीभाञ्जि गण्डस्थलानि । अद्याप्युर्वीवलयतिलकश्यामलिम्नानुलिप्तान्याभान्ति वद धवलि किं यशोभिस्त्व-

१ कथयन्ति २ पृथ्वी ३ शेषस्य ४ भुजगनिवामूह ५ शङ्खत्वानि ६ गुणितुम् ७ देवाङ्गना ८ नागलोकम् पक्षे,-गणिकापतिगेहम् ९ ऐरावतादीनामष्टदिग्गजानां समागमकरी, पक्षे,-चण्डालसंगमकारिणी १० दिक्पर्यन्तेषु पक्षे,-विजनप्रदेशेषु ११ व्योम पक्षे,-वस्त्रम् १२ सुरालयवासम् पक्षे,-पुत्रम् १३ गन्तुम दानवाय, पक्षे,-गन्तारम् १४ निश्चितबलम्

१ पीत २ अगस्तिना ३ मित ४ तीर्ण ५ हनुमता ६ मथित ७ बद्ध ८ क्षीरसमुद्रम् ९ विष्णु १० शिव ११ इन्द्र १२ ऐरावतम् १३ चन्द्रम् १४ विधि १५ यत्र सर्वेषां समुद्राणां पवनानां गगनानां सवमक्षयाणां पतिना च स्वच्छत्वेनवोल्या श्वेतत्वाच्छीराब्ध्यादीनामनवगमस्तेषामन्वेषणं तामवनावलोकयन्तीति भाव १६ तन्तुवाय, पक्षे,-कु पृथिवीं विन्दति लभते स १७ पट वस्त्र करोति, पक्षे,-पटुं करोति १८ तन्तु, पक्षे,-सद्गुण १९ नग्ना, पक्षे,-स्तुतिपाठका २० कलङ्क २१ दिग्गजानाम् २२ गुल्मानि २३ नीलिम्ना

वीये ॥ ३२ ॥ किं वृत्तान्तं परगृहगतैः किंतु नाहं समर्थस्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः । गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्यामुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा देव कीर्तिः ॥ ३३ ॥ कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् । स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसंजातशङ्का दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति ॥ ३४ ॥ अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेषस्याहर्भूयः फणसमुचितं काययष्टेर्निकायः । दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनत्रासनागाम्भुपायः कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्यदः कीर्तिपूरः ॥ ३५ ॥ कथमवनिप दर्पो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्धा विद्विषां स्वीकृता श्रीः । ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः ॥ ३६ ॥ समितिपतितनिपाताकूणनद्वारगदीर्णप्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्त्रशिरासु । लिखितमिव विरिञ्चेरस्ताडनं यस्य हस्तप्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्तिप्रशस्तिः ॥ ३७ ॥ सुमितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदीमहसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः । तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क्व नासि शुभप्रदः ॥ ३८ ॥ देव त्वद्यशसि प्रसर्पति जगल्लक्ष्मीसुधौघे श्रवश्चन्द्रेरावणयौ स्तुमः स्थितिमिरामयन्त दुग्धाम्बुधौ । किं त्वेकः पुनरस्ति दूषणकणो यत्रोपयाति भ्रमात्कृष्णः श्रीः शितिकण्ठमद्रितनया नीलाम्बरं रेवती ॥ ३९ ॥ इन्दुं निन्दति चन्दनं न महते मल्लीस्रजं नेक्षते हारं द्वेष्टि सिताब्जमुज्झति बिसलोमं निगृह्णाति च । श्रीभूपाल महीधरेषु विपिनेष्वम्भोधितीरेषु च त्वत्कीर्तिस्तनदरिप्रिया च विलसत्युच्चैः स्फुरत्पाण्डिमा ॥ ४० ॥ इन्दुं निन्दति चन्दनं न सहते निर्द्वेष्टि पङ्केरुहं हारं भारमवैति नैव कुरुते कर्पूरपूरे मनः । सर्गङ्गामवगाहते हिमगिरिं गाढं समालिङ्गते त्वत्कीर्तिर्विरहातुरेव न मनागेकत्र विश्राम्यति ॥ ४१ ॥ यस्य क्षोणिपतेर्विहायसि यशोराशौ चमत्कुर्वति द्राक्कर्पूररजोभ्रमेण वणिजो वीथीमुपस्कुर्वते । चञ्चु चञ्चुरयन्ति चन्द्रकिरणभ्रान्त्या चकोराः पयोबुद्ध्या व्योम्नि नियोजयन्ति कलशीं गानीय वामभ्रुवः ॥ ४२ ॥ कर्पूरादपि केतकादपि दलत्कुन्दादपि स्वर्णदीकल्लोलादपि कैरवादपि चलत्कान्तादुग्धादपि । दूरोन्मुक्तकलङ्कशङ्करशिरःशीतांशुखण्डादपि श्वेताभिस्तव कीर्तिभिर्धवलिता सप्तार्णवा मेदिनी ॥ ४३ ॥ देव त्वद्यशसा सदा सुमहसा गीर्वाणवृन्देऽखिले शम्भोर्मौ-वमनापिते तु सहसा यत्कौतुकं तच्छृणु । साकूता सकुतूहला सचकिता सोत्कण्ठिता साद्भुता साशङ्का च मुहुर्मुहुर्मधुरिपौ लक्ष्म्या दृशः पातिताः ॥ ४४ ॥ किं शीतांशुमरीचयः किमु सुरस्रोतस्विनीवीचयः किं वा केतकसूचयः किमथवा चन्द्रोपलानां चयः । इत्थं जातकुतूहलाभिरभितः सानन्दमालोकिता कान्ताभिस्त्रिदिवौकसां दिशि दिशि क्रीडन्ति त्वत्कीर्तयः ॥ ४५ ॥ श्रीमद्राजशिखामणे तुलयितुं धाता त्वदीयं यशः कैलासं च निरीक्ष्य तत्र लघुतां निक्षिप्तवान्पूर्तये । उक्षाणं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाजलं तस्याग्रे फणिपुंगवं तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् ॥ ४६ ॥ भारत्या वदनं श्रिया च सदनं श्रीकण्ठभक्त्या मनो धर्मेण श्रवणौ परेश चरणौ शौर्येण बाहुद्वयम् । दानेनापि करौ स मीक्ष्य सकलं यस्याज्ञया भूतलं स्थातुं चानवकाशतां कथयितुं कीर्तिस्तु दूरं गता ॥ ४७ ॥ अस्योवारमणस्य पार्वणविधुद्वैराशसङ्ग्यं यशः सर्वाङ्गोज्ज्वलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् । तत्कम्बुप्रतिबिम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिश्रियः पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ॥ ४८ ॥ कर्पूरन्ति सुधाद्रवन्ति कमलाहासन्ति हसन्ति च प्रालेयन्ति हिमालयन्ति करकासारन्ति हारन्ति च । त्रैलोक्याङ्गनरङ्गलङ्घिमगतिप्रागल्भ्यसंभाविता शीतांशोः किरणच्छटा इव जयन्त्येतर्हि त्वत्कीर्तयः ॥ ४९ ॥ किं चित्रं भुवनानि पावयति यद्वाहितानां यशो हंसा मज्जयति प्रतापदहनं निर्वापयत्याशु यत् । आश्चर्यं नृपनायकस्य भवतो यत्कीर्तिमन्दाकिनी तानारोहति भूधराञ्जलनिधीनुल्लङ्घ्य गच्छत्यपि ॥ ५० ॥ अर्धाङ्गाहितगौरवकीर्तिवनितादीव्यत्सिताशुप्रभं कैलासीकृतदिक्करीन्द्रशिरसि न्यस्तस्वपादाम्बुजम् । विश्वव्याप्यविनाशि शंकरपदं यायात्त्वदीयं यशो न स्यादस्य यदि क्षितीश भवतो दानादिकेभ्यो जनिः ॥ ५१ ॥ कृत्वा मेरुमुलूखलं प्रहसता वृन्देन दिग्योषितां स्वर्गङ्गामुसलेन शाल्य इव त्वत्कीर्तयः कण्डिताः । तासां राशिरसौ तुषारशिखरी तारागणास्तत्कणाः किं चान्यच्छशिखण्डशूर्पविसरज्ज्योत्स्नाश्च तत्पांसवः ॥ ५२ ॥ कैलासीयति वैरणीयति रमं कर्पूरपुञ्जीयति क्षीरोदीयति मौक्तिकीयति नभोगङ्गातरङ्गीयति । हंसौघीयति मानसीयति शरन्मेघीयति क्षोणिभृन्नाथीयत्यमृतीयति क्षितितले देव त्वदीयं यशः ॥ ५३ ॥ गङ्गीयत्यमितापगा फणिगणः शेषीयति श्रीपतिः श्रीकण्ठीयति

१ देवपुत्र. २ मयूर यावत्. । कापि भवितव्यमिति भाव. ३ कार्यापात्र. ४ अभिन्न., अधुना यामयोग्या इति यावत्. ५ हन्तव्य.

१ गन्धम्. २ वेल्लामम. ३ वनमार्गा. । शुभम्. ४ स्यान्तरम्. ५ मत्स्यानि पुनरुक्ति.

कैरवीयति कुल नीलोत्पलाना वने । कर्पूरीयति कज्जल पिककुल लीलामरालीयति खे कुम्भीयति कुम्भिनामपि घटा त्वत्कीर्तिसघट्टत ॥ ५४ ॥ पूर्णेन्दु करकन्दुको हिमगिरि क्रीडाविहारस्थली क्षीराब्धिर्गृहदीर्घिका प्रियसखी वाचा पतिदेवता । शय्या दिग्गजराजदन्तवलभी त्वत्कीर्तिकन्याकृते पाञ्चालीमिथुन व्यधायि विधिना गौरीगिरीशावपि ॥ ५५ ॥ वैरुद्धनकलत्रनेत्रसलिलैर्जम्बालजालस्पृशि भ्रान्त्वा भूपति भालभूषण भवत्कीर्तिर्भुवो मण्डले । यान्ती त्रिदिवालय प्रति सुराकुण्डे सुराशोर्व्यधादङ्घ्रिक्षालनमित्यय त्रिलमलस्तस्मिन्गत स्वैरताम् ॥ ५६ ॥ एतत्कीर्तिनिर्धौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितैर्विश्रान्ति कलिता कथासु जरता दैत्यैरभैः समग्रैरपि । जज्ञे कीर्तिमयादहो भयभरैरस्माद कीर्ति पुन सा यत्रास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥ ५७ ॥ त्वत्तेजप्रतिभामयादपसृता प्रत्यर्थिभूभृत्स्त्रिय कान्तारे घनकण्टकिद्रुमवनव्यस्तप्रयुक्ताम्बरा । आर्याणा पुरतस्त्रपापरवशा गच्छेयुरेता कथ क्षौमाकातरया न चेत्परिणमेत्तत्तावकीन यश ॥ ५८ ॥ चन्द्रश्चन्दनमिन्दुरिन्दुरमण पीयूषमीशादयो विश्वस्योपकृतावनेन महता ते तेऽवतारा धृता । एतचत्र न विद्यते त्रिभुवने न स्थानमेवविध जाने जन्ममपारिजात सगुण यत्रैव पूर्वं यश ॥ ५९ ॥ चन्द्राद्रूप्यकमण्डलो ससुदयक्षीरांशुगङ्गाजलैर्ज्योत्स्नाचन्दनचर्चनैर्विकसितैस्ताराप्रसूनैरपि । एतद्विष्णुपद किमश्नुति भवत्कीर्तिर्महायोगिनी पूजामूर्तिविधायि लक्ष्म तुलसीदाम्ना कदाऽन्विष्यति ॥ ६० ॥ गङ्गासागरसगमे कृतशतस्नाना बदर्याश्रमे स्थित्वासौ परिधाय तद्गुणमय श्वेत दुकूल पुन । ब्राह्म वैष्णवमैन्द्रमैश्वरमपि स्थान स्पृशन्ती मुहु कीर्तिस्ते पतिदेवता युगशत दीर्घायुराकाङ्क्षति ॥ ६१ ॥ अर्घायाम्बुधिरिन्दुमण्डलमपि श्रीचन्दन तण्डुलास्तारा बिल्वदल नभ सुरधुनी धूप प्रदीपो रवि । खेटा पञ्चफलानि किंच ककुभस्ताम्बूलमार्तिक मेरु श्रीजगतीपते तव यशोयोगेश्वरस्यार्चने ॥६२॥ देव क्षीरसमुद्रसान्द्रलहरीलावण्यलक्ष्मीमुपस्त्वत्कीर्तेस्तुलना कलङ्कमलिनो धत्ते कथ चन्द्रमा । स्यादेव त्वदरातिसौधवलभीप्रोद्भूतदूर्वाङ्कुरग्रासव्यग्रमति पतेद्यदि पुनस्तस्याङ्कशायी मृग ॥ ६३ ॥ भोगीन्द्र प्रमदोत्तरङ्गसुरगीसगीतगोष्ठीषु ते कीर्ति देव शृणोतु निशितिशती यच्चक्षुषा वर्तते । रक्ताभि सुरसुन्दरीभिरमितो गीत च कर्णद्वयीदु स्थ श्रोष्यति नाम किं स हि सहस्राक्षो न चक्षु श्रवा ॥ ६४ ॥ गीयन्ते यदि पन्नगीभिरनिश त्वत्कीर्तयस्तद्वय तुष्टा एव परतु चेतसि चमत्कारोऽयमारोहति । तासा तादृशभारभङ्गचतुरनासस्थानसदर्शिनि व्याले द्वेऽप्यवधूतमूर्धनि महीचक्र पुनर्भ्राम्यति ॥ ६५ ॥ यद्गन्धद्विपदानवारिभिरभूत्सङ्ग्रामभू पङ्किला तस्या वैरिकरीन्द्रमौक्तिकमय बीज च येनाहितम् । तस्मात्प्रादुरभूद्यशस्तरुरय तस्योद्गता कोरकास्तारास्तेषु च पूर्णचन्द्रकपटादेकक उज्जृम्भते ॥ ६६ ॥ यत्कीर्तिवरूथ भुव सुविमल सपाद्य सचारत कान्त्या मेरुगिरि विधाय सरितानाथस्य सरय द्रढम् । आराध्यामृतभानुशेखरमल सपाद्य तद्रूपता गच्छन्ती त्रिदशालय द्रुतगति शीतांशुना स्पर्धते ॥ ६७ ॥ शैलूषी तव कीर्तिरद्भुतकरी दृष्ट्वा समस्ता दिशो मेरु वशवर परीत्य परितस्तूर्णं समारुह्य तम् । भ्राम्यन्ती परित प्रनर्तिततनुर्मुक्तावलीमौक्तिकस्ताराभिस्तरलीकरोति गगन भूमण्डलाखण्डल ॥६८॥ त्वत्कीर्ति शशिन समीपमगमत्कान्तिप्रतिस्पर्धया दृष्ट्वा त च कलङ्किन पुनरसौ स्नातु जगामाम्बुधिम् । श्रुत्वा त च घटोद्भवेन मुनिना पीतोज्झित तत्पय पुण्य ब्रह्मकमण्डलु कलयितु ब्रह्माण्डमन्य ययौ ॥ ६९ ॥ कैलासीयति केतकीयति हसत्कुन्दीयति प्रोच्छलत्क्षीरोदीयति चन्दनीयति लसत्कर्पूरपूरीयति । पीयूषीयति शर्करीयति शरच्चन्द्रीयति क्ष्मापते स्वर्गङ्गीयति शक्रीयति भवत्कीर्ते करीन्द्रीयति ॥ ७० ॥ विश्वासो भवता यशस्यपि निजे कार्यो न शौर्याधिके मा कोशादिवशाच्चपुसकमिति ज्ञात्वावहेला कृथा । यज्जङ्घालधुरधरेण धरणीनाथ द्विधा कुर्वता ब्रह्माण्ड विदधेऽमुना भवदरिश्रोणीभुजा निर्गम ॥ ७१ ॥ रिङ्गत्तुङ्गतरङ्गसुन्दरसुधासिन्धु तरत्कुञ्जरा रागाच्छैरपुरसराभिसम देवानुदालिङ्गति । कृगहीश्वरमालिपत्यधि गृह याति भुव भूपते मान्धीशब्दरता तथापि कुतुक कीर्ति प्रमत्ता क्षितौ ॥ ७२ ॥ कस्तूरी मिनिमानमागतवती शौक्ल्य गता कुङ्कुम नीत चोलमभूमितपराङ्गिमा जातो मणीना गणे । ध्वात शातमभूत्सम नरपते त्वत्कीर्तिचन्द्रोदये त्रैलोक्येऽप्यभिसारमाहसरग नात कुरङ्गीदृशाम् ॥ ७३ ॥ स्नातु वाञ्छसि किं मुधैव धवलक्षीरोदपूरोदरच्छायाहारिणि वारिणि द्युसरितो दिक्पूरवि

१ जले 'जीवन भुवन वन' इति कोश २ ऐरावणमिवाचरति ३ हस्तिनाम् ४ सरस्वती ५ त्वत्कीर्तिरेव कन्या तदर्थम् ६ पुत्रिकायुगलम् ७ वैरिवाज ८ कर्दम ९ अत्राय भाव — यत्र यान्त कालुष्यमवलोक्यते तत्र ... भ्रमणेन कर्दमाङ्कितचरणया त्वत्कीर्त्या ... पादप्रक्षालनतो ... यो देवानाथ याति स ... कुण्डे चरणौ प्रक्षाल्य याति तथैवमपीति १० विलासै ११ निष्कामिनै १२ वृद्धानाम् १३ श्यामवस्तुभि १४ वसम् १५ यशोरूपस्य योगेश्वरस्य शिवस्य

१८ सुर भौ

स्तारिणि । आस्ते ते कलिकालकल्मषमषीप्रक्षालनैकक्षमा कीर्तिः सन्निहितैव सप्तभुवनस्वच्छत्वसंपादिनी ॥ ७४ ॥ क्षीरोदीयति सद्म सकलजगद्धयो वासुकीयन्ति नागाः केलासीयति शैला दिवि च दिविषदः शक्रीयन्ति सर्वे । योष्माकीणे समन्तात्प्रचलति धवले चारुकीर्तिप्रताने मद्यो पाकाचभूषा मिमिति न सहसा मौक्तिकीयन्ति देव ॥७५॥ उपद्मालाङ्कुरश्रीदिशि दिशि दशनैरेभिराशागजानां रोहन्मूलासु गौरैरुरगपतिफणैरत्र पातालकुक्षौ । अभिन्नाकाशदेशे निरुमितकुसुमा राशिभिस्तारकाणां नाथ त्वत्कीर्तिवल्ली फलति फलमिदं बिम्बमिन्दोः सुधाढ्यम् ॥ ७६ ॥ वारि पातालमूलं जलमुरगनदी कच्छपः स्वच्छकन्दः शेषो नालं दलानां निततिरपि फणाः कर्णिका शैवशैलः । ताराः स्तारा परागा मधु च मधुमती केसरा दन्तिदन्तास्तस्मिंस्त्वत्कीर्तिपद्मे भ्रमति मधुकरः शर्वरीसार्वभौमः ॥ ७७ ॥ नपालीनामराले विरचयति कचे केतकीपत्रकृत्यं कण्ठे मुक्ताकलापाद्द्विगुणयति सितान्पाण्डुरसीमन्तिनीनाम् । कर्णे कर्णाटकीनां प्रकटयतितमां दन्तताटङ्कलक्ष्मीं कार्पूरीं पत्रवल्लीं भवति तव यशो गण्डयोः केरलीनाम् ॥ ७८ ॥ एष रागाकृताङ्गा सुदृढमिह ययैवासि यष्ट्यारिकण्ठे मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती । तत्सक्तोऽस्य न किंचिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनाखिलं दत्ता भूतेभ्यः श्रीनियोगाद्वदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥ ७९ ॥ शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्रीनक्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महादुर्गिनी खड्गयष्टिः । आज्ञेयं भवता ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरमितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥ ८० ॥ अन्तः संतोषमाप्य स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्यन्नङ्गेनानस्ति रोमा रचयति पुलकश्रेणिमानन्दकंदाम् । न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तत्र विद्मः श्रण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथमुरगपतिः प्रातिमाविष्करोति ॥ ८१ ॥ यावत्पालैरलब्धास्तुमरतुमयहरिर्लोमरे गोत्तरीये सेतुप्रालेयशैलौ चरति नगपनेमात्रदेतस्य कीर्तिः । यावर्धाम्रलगाशापरिवृढनगरम्भणसम्भमुद्राविद्री सध्यापतारकचिरचिनशिराशोणशोभाकुमौ च ॥ ८२ ॥ आसे दामोदरीयामियमुदरगी याधिगम्य त्रिलोकी समातु न्नक्तिमन्ति प्रभिमभरणादत नैतद्यशांसि । तामेता पूर्यित्वा निरगुरिव मधुध्वसिनः पाण्डुपद्मच्छद्मापन्नानि तानि द्विपदशनसनामीनि नाभीपथेन ॥ ८३ ॥ देव ब्रह्माण्डभाण्डे सदसि विकसितप्रायनान्दीनिनादैर्भूतेशप्रीतिहेतोर्भुवनधवलन नाटकं नाट्यन्त्या । त्वत्कीर्तेर्मूर्तयोऽमी कुमुदकुमुदिनीकान्तकर्पूरकुन्दक्षीराब्धिक्षीरमुक्तामणिविबुधसरित्तारकाशेषशङ्काः ॥ ८४ ॥ बीजं चेदिन्द्रदन्तिस्फुरितगलतटीमुक्तमुक्तामणिः स्याच्च द्रवेदालवालं यदि भवति सुधावारिसेकीन्दुमौलिः । तन्नोत्पन्ना लता काप्यमृतकरनिभं चेत्प्रसूनं प्रसूते मन्ये तस्मात्तदानीमगनिधन भवत्कीर्तिलेशोपमार्थम् ॥ ८५ ॥ दुग्धाम्भोधावगाधे विहरति सुधया क्षालयत्यङ्घ्रियुग्मं वृत्ता ज्योत्स्ना दुकूलं कलयति मलयोद्भवचर्चां तनोति । स्वच्छन्दं नृत्यति द्राग्भुजगपतिशिरस्येव निद्राति चन्द्रे त्वत्कीर्तिः स्वामिनीव त्रिजगति विहरत्येवमुर्वीश गुर्वी ॥ ८६ ॥ स्वर्गे कल्पद्रुमाधस्तव जयति यशःपुञ्जयोगेश्वरोऽयं य नित्यं देवराजः स्नपयति नियतं कामधुग्दुग्धपूरैः । यन्मौलौ बिल्वपत्रद्युतिमिदममलं व्योम धत्ते ऽतिनीलं चन्द्रः पाटीपद्म तदुपरि ललितास्तारकास्तण्डुलानि ॥ ८७ ॥ यत्कीर्तिः कापि गङ्गा सलिलमलनिचयं नाशयन्ती गभीरं क्षीराब्धिं यत्प्रतापज्वलनकरगणैः शोषितं पूरयन्ती । भूलोकस्यात्तपालस्फुरदतुलमहादुःखसंघपङ्कं भूयः प्रक्षालयन्ती त्रिजगति महिता सोऽयमाविष्करोति ॥ ८८ ॥ तुङ्गब्रह्माण्डसिंहासनमिदमुदयच्चित्रमध्यासनित्यन्यञ्चद्दिव्यस्रवन्तीसितचमरचयं लालयद्दिग्वधूभिः । राकाचन्द्रातपत्रं दिनकरमुकुटं भ्राहयँल्लोकपालान्निर्जित्यैन्द्रं करीन्द्रं तव जयति यशश्चक्रवर्ती वघेल ॥ ८९ ॥ कालिन्दीर्मदाम्भः स्तुतमदमलिलोलत्प्रकीर्णो पुष्पयन्तो बिभ्राणः कुम्भयुग्मं गगनतलगतं स्वर्धुनीपूरशुण्डः । घण्टालः साधुनादैरनभिमतयशोमृन्मलः सद्यधानः कीर्तिस्तोमाभ्रकुम्भी जगदुदरसरः संभ्रमी बम्भ्रमीति ॥ ९० ॥ स्रग्जन्द्रह्माण्डमुक्ता तव भुजजलदोद्दामदानौघवर्षप्रोद्यत्त्वत्कीर्तिमुक्ताफलममलमहो वामकर्णे निधाय । अन्यं तेनैव तुल्यं धरणिधरसुता प्रार्थयामास पत्यौ तस्यालाभेन मन्ये प्रभुरपि जगतामर्धनारीश्वरोऽभूत् ॥ ९१ ॥

[1] भाच्छदर्या [2] द्रुमि [3] अविवमात्वोमा [4] विमीगाणे मराघो [5] नभितोत्तरदर्शाविषय [6] प्रभु, इन्द्रवत्सारविन्न [7] दरयास्तैन विलो [8] धैर्यवोम् [9] महिमानिरायवशाद

---

## कीर्तिप्रतापौ

रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः । भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् सततोदिते ॥ १ ॥ मन्निर्यितु गलरदा

[1] दिगो [2] नाभिपुण्डरीकस्थानानि [3] सर्वाक्तुपमी

विमलयति जगन्ति देव कीर्तिस्ते । मित्राह्लाद कर्तु मित्रीय द्रुह्यति प्रतापोऽपि ॥ २ ॥ सिन्दूर सीमन्तारिष्त सुभ्रा-द्वैरिराजवनितानाम् । यस्य प्रतापयशसी हरत स्म सह गुणासहने ॥ ३ ॥ तदोजसस्तद्यशस स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा । तनोति भानो परिवेषकैतवात्तदा विधि कुण्डलना विधोरपि ॥ ४ ॥ कीर्त्यास्य चन्द्रकरको-मलयातिशुभ्र शोण नवार्ककिरणप्रतिमप्रतापे । श्यामद्युति द्विपदकीर्तिमषीभिरित्थ चित्र तदाम्बरमराजत दिग्वधू-नाम् ॥ ५ ॥ क्षितिप किमपि चित्र जागरूकेऽपि युष्म यशसि शशिकदम्बे त्वत्प्रतापेऽर्कबिम्बे । नयनयुगलयानि त्वद्विपत्कामिनीनामपि च वदनपद्मान्याशु यत्सकुचन्ति॥६॥ गुणागार गौर यशसि परिपूर्ण विलसति प्रतापो वा भिन्ना दहति तव भूमीन्द्रतिलक । नवैव द्रव्याणीत्यकथ यदहो मूढतमधीश्चतुर्धा तेजोऽपि व्यभजत कणाद कथमसौ ॥ ७ ॥ कीर्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिरभितो वैकुण्ठमाप्ला वित क्षोणीनाथ तत्र प्रतापतपनै सतापित क्षीरधि । इत्येन दयितायुगेन हरिणा तत्र याचित स्वाश्रय त्वत्पद्म हरये श्रिये स्वभवन कण्ठ गिर दत्तवान् ॥ ८ ॥ भूशक्रस्य यशासि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमादेतस्य स्तुम हे महेभदशनस्पर्धीनि कैरक्षरै । लिम्पद्भि कृतक कृतोऽपि रजत राज्ञा यशःपारदैरस्य स्वर्णगिरि प्रतापदहनै स्वर्ण पुनर्निर्मित ॥ ९ ॥

## राज्याधिकारगर्हणम्

परै समुज्यते राज्य स्वय पापस्य भाजनम् । धर्मा तिक्रमतो राजा सिंहो हस्तिवधादिव ॥ १ ॥ औत्सुक्य मात्रमेवसादयति प्रतिष्ठा क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव । नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय राज्य स्वहस्तधृतदण्ड-मिवातपत्रम् ॥ २ ॥ परार्थानुष्ठाने जडयति नृप स्वार्थ-परता परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थ क्षितिपति । परार्थे श्रेत्स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्परायत्त प्रीते कथमिव रस वेत्तु पुरुष ॥ ३ ॥ भय तावत्सेव्यादभिनिविशते सेव कजन तत प्रत्यासन्नाद्भवति हृदयेष्वेव निहितम् । अतो ऽध्यारूढाना पदमसुजनद्वेषजनन मति सोच्छ्रयाणा पत-

१ सुहृद २ सूर्याय ३ परिधि ४ छ्याद ५ कुण्डला वेष्ट्य सचिरा रेखापेष्टनाम् ६ रवाद्भि ७ कृत्रिमम् ८ रसम्निसुवर्ण रजतसुवर्ण भवति तत्पुरश्चिराहात्प्रश्नेनिस्य भवतीति प्रसिद्धमेव ९ नाशयति १० गुप्ता ११ निरस्याधिकारात् १२ अतिशय प्रासन्ति राम् १३ दुःखम् १४ उन्नताम्

नमनुकूल कल्पयति ॥ ४ ॥ छित्त्वा कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृत स्वान्दोषान्कथयन्ति नाधिकरणे रागाभि-भूता स्वयम् । तै पक्षपरपक्षवर्धितबलैर्नित्य स्पृश्यते सक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरत ॥ ५ ॥

## राजसेवक

राजसेवा मनुष्याणामसिधारावलेहनम् । व्याघ्रीगात्र परिष्वङ्गो व्यालीवदनचुम्बनम् ॥ १ ॥ सपत्तय पराधीना सदा चित्तमनिर्वृतम् । स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषा ये राज-सेवका ॥ २ ॥ अन्त पुराणा विहितव्यवस्थ पदे पदेऽह स्खलितानि रक्षन् । जरातुर सप्रति दण्डनीत्या सर्व नृप स्यानुकरोमि वृत्तम् ॥ ३ ॥ अशुभपुषि कलावप्यप्रमत्ता सधर्मादनुदिवसमुपसराराचरन्ते बुधानाम् । बहुजनपरि-पुष्टा बद्धदीक्षास्त एते तनुसुखमपि हित्वा नन्दते राजसे वाम् ॥ ४ ॥ नैषा सध्याविधिरविकलो नाच्युतार्चापि साङ्गा न स्वे काले हवननियमो नापि वेदार्थचिन्ता । न क्षुद्वे-लानियतमशन नापि निद्रावकाशो न द्वौ लोकावपि तनु-भृता राजसेवापराणाम् ॥ ५ ॥ सर्व कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान्कुटुम्बी पश्चात्पुत्रैरुपहितभर कल्पते विश्रमाय । अस्माक तु प्रतिदिनमिय सादयन्ती प्रतिष्ठा सेवाकाकु परिणतिरभूत्स्त्रीषु कष्टोऽधिकार ॥ ६ ॥ नोच्चै सत्यपि चक्षुषीक्षितुमल श्रुत्वापि नाकर्णित शक्तेनाप्यधिकार इत्य-ङ्कृता यष्टि समालम्ब्यते । सर्वत्र स्खलितेषु दत्तमनसा यात मया नोद्धत सेवास्वीकृतजीवितस्य जरसा कि नाम यन्मे कृतम् ॥ ७ ॥ भेतव्य नृपतेस्तत सचिवतो राज्ञ स्ततो वल्लभादन्येभ्यश्च भवन्ति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटा । दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनै पिण्डार्थमायस्यत सेवा लाघवकारिणीं कृतधिय स्थाने श्ववृत्ति विदु ॥ ८ ॥ अप्राज्ञेन च कातरेण च गुण स्याद्भक्तियुक्तेन क प्रज्ञा विक्रमशालिनोऽपि हि भवेत्कि भक्तिहीनात्फलम् । प्रज्ञा विक्रमभक्तय समुदिता येषा गुणा भूतये ते भृत्या नृपते कलत्रमितरे सपत्सु चापत्सु च ॥ ९ ॥

## रथवेगवर्णनम्

आलिङ्गन्तो वसुधा निजखुरदलितामिवानुनेतुममी । वदनविनिर्गतचरणा इव लक्ष्यन्ते जवादश्वा ॥ १ ॥ उन्नत

१ विनतम् २ सत्यमप्यसत्यनामय्यापि स हेन य्यवृतम् ३ प्रवि प्रसन्नैत्रभूतय- ४ सप्ताय ५ निद्रा भवन्तर ६ मर्पिणी ७ प्रथमे ८ योग्यो भवति

पांसुपटलानुमितप्रवल्गद्धावत्तुराग्रचयचुम्बितभूमिभागाः । निर्मथ्यमानजलधिध्वनिघोरघोषमेते रथं गगनसीम्नि वहन्ति वाहाः ॥ २ ॥ मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः । वातोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥ ३ ॥ यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां यदन्तर्विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् । प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयोर्न मे दूरे किंचित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ४ ॥ विच्छिन्ना रथचक्रपद्धतिरियं हेलाप्लुतैर्वाजिनामायान्तीव जवेन सम्मुखममी मार्गस्थिताः शाखिनः । खेदं पादतलाहतेरिव पुरो गन्तुं गतो नेहते पादानामनुकूलमारुतभरोद्धूतोऽपि धूलिव्रजः ॥ ५ ॥ अग्रे यान्ति रथस्य रेणुपदवीं चूर्णीभवन्तो घनाश्चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलिम् । चित्रन्यस्तमिवाचलं हयशिरस्यायामवच्चामरं यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥ ६ ॥

---

## समुद्रवर्णनम्

साक्षात्क्लिष्टमूर्तेस्तस्यैषा मूर्तिरम्मयी प्रथमा । गीतः सागर इति नृभिरपरिच्छेद्यात्मगाम्भीर्यः ॥ १ ॥ लक्ष्मीरस्य हि यादः कृष्णोरस्यापि सुभटभुजवसतिः । इन्दुः स च मृडचूडामणिरपि जगतामलंकारः ॥ २ ॥ आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम् । फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ३ ॥ नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा । अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥ ४ ॥ स्वादेन तोयमभूतप्रकृतिर्यदि स्यान्नेकान्तमद्भुतमिदं पुनरद्भुतं न । लक्ष्मीसुधाकरकौस्तुभपारिजातधन्वन्तरिप्रभृतयो यदपां विवर्ते ॥ ५ ॥ आकण्ठदष्टगिरिमाध्यभिभाव्यपृष्ठपार्श्वोदरेण चिरं भुजगैरुपास्यपानः । नाभीसरोरुहजुषा चतुराननेन शेते स्विलाव भगवानरविन्दनाभः ॥ ६ ॥

---

## पर्वतवर्णनम्

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः । सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति ॥ १ ॥ अयमभिनवमेघश्यामतुङ्गसानुर्मदमुखरमयूरीमुक्तसंसक्तकेकः । शकुनिशबलनीडानोकहस्निग्धवर्ष्मा वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ २ ॥ दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूनामनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि । शिशिरकटुकषायः स्त्यायते सल्लकीनामिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ ३ ॥ इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति । फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्जस्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥ ४ ॥ एते ते गिरिकूटसंघटशिलासंघट्टशीर्णाम्भसः प्रेङ्खच्चामरचारुसीकरकणस्मेरा दरीनिर्झराः । यत्पातेषु निकुञ्जकुञ्जरमुखभ्रश्यन्मृणालाङ्कुरग्रासोद्ग्रन्थितटं रटन्ति परितः कण्ठीरवा भैरवम् ॥ ५ ॥

---

## सरोवर्णनम्

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ १ ॥

---

## वनश्रीवर्णनम्

नीपस्कन्धे निवसति लसद्बर्हभारो मयूरो दीर्घापाङ्गश्चरति च तृणं शाद्वलेऽयं कुरङ्गः । कुम्भेनोच्चैः स्पृशति विटपे सल्लकीं कुञ्जरोऽसौ कस्मै नाथ कमलनयने रोचतेऽरण्यभागः ॥ १ ॥ हरिणचरणक्षुण्णोपान्ताः सशाद्वलनिर्झराः कुसुमललितैर्विष्वग्वातैस्तरङ्गितपादपाः । विविधविहगश्रेणीचित्रध्वनिप्रतिनादिता मनसि न मुदं केषां दध्युः शिवा वनभूमयः ॥ २ ॥ वानीरप्रसवैर्निकुञ्जसरितामासक्तवासं पयः पर्यन्तेषु च यूथिकासुमनसामुज्जृम्भितं जालकैः । उन्मीलत्कुटजप्रहासिषु गिरेरालम्ब्य सानूनितः प्राग्भारेषु शिखण्डिताण्डवविधौ मेघैर्वितानायते ॥ ३ ॥ जृम्भाजर्जरडिम्भडम्बरघनश्रीमत्कदम्बद्रुमाः शलभोगभुजो भवन्ति ककुभः कादम्बिनीश्यामलाः । उद्वेलेन्दलकान्तकेतकभृतः कच्छाः सरित्स्रोतसामाविर्भूतशिलीन्ध्रलोध्रकुसुमस्मेरा वनानां ततिः ॥ ४ ॥ निष्कूजस्तिमिताः क्वचित्क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः । सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो यास्वयं तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ ५ ॥ वृत्ते क्षुद्रप्रनाल-

---

१ गिरिपक्षे,-कठिना, पक्षे वैरपक्षे,-जीर्णा। २ मेघ पक्षे,-कुचा ३ परिणताः तिर्यग्दन्तप्रहारिणो दिग्गजा यासु ताः, पक्षे,-परिणत प्रकट दिक्करिके दिव्यगुणे नतस्तनम्. करिका नखक्षतं यासां ताः ४ निविडा ५ कर्बुरे ६ पक्षिवासवृक्षाः ७ शरीरम्

१ त्रिपुरशिल २ गुहावासिनाम् ३ प्रतिरवेण स्थूलानि ४ घनताम् ५ मत्तेभकरधूत्कारध्वनयः ६ निविडीभवन्ति ७ वृक्षभेदानाम् ८ खण्डित ९ विस्तीर्ण १० पत्र ११ वेतसलतानाम् १२ पुष्पे १३ परिपाकेन १४ स्खलनीरम्भम् १५ शिखरेषु १६ विकासेन १७ वृक्षभूत- १८ गोलक १९ आडम्बरेण २० मेघमालाश्यामाः २१ विकसितैः २२ नवाङ्कुरैः २३ कुड्मलानि २४ निःशब्दतया गम्भीराः २५ भीषणाः २६ वनजन्तूनाम् २७ भूविदारप्रदेशेषु २८ कृकलासः

स्थगितमिव तल भाति शेफालिकाना गन्ध सप्तच्छदाना सपदि गजमदामोदमोह करोति । एते चोन्निद्रपद्मच्युतबहलरज कायपिङ्गाङ्गरागा गायन्त्यश्राप्यवाच किमपि मधुलिहो वारुणीपानमत्ता ॥ ६ ॥ श्रोत्र हससस्वनोऽय सुखयति दयितानूपुराह्लादकारी दृष्टिप्रीति विधत्ते तटतरुविवराल क्षिता सौधमाला । गन्धेनाम्भोरुहाणा परिमलपटुना जायते घ्राणसौख्य गात्राणा ह्लादमेते विदधति मरुतो वारिसम्पर्कशीता ॥ ७ ॥

---

## मृगयावर्णनम्

निहत निहत तूर्णं धत्त धत्त त्वराभिर्मिलत मिलत के के कुत्र कुत्र प्रयान्ति । इत इत इत एते यान्ति यान्तीत्यरण्यादतुलकलकलश्री सर्वत प्रादुरासीत् ॥ १ ॥ अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरकर्मा रविकिरणसहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्न । उपचितमपि गात्र व्यायतत्वादलक्ष्य गिरिचर इव नाग प्राणसार बिभर्ति ॥ २ ॥ मार्गे देहि पद निधेहि निभृत त शब्दमाकर्णय श्वान वारय कन्दरोत्कलकल कोऽय सखे तावक । इत्यन्योन्यमनेकधा मृगवधव्यापारपारगमैर्व्याधै कोऽप्यधिको रस प्रतिपद जल्पद्भिरुत्पाद्यते ॥ ३ ॥ क्ष्वेडानर्जितसिहगर्जितभयभ्राम्यद्गजग्रामणीभीत्युद्द्रवदक्षदर्शनकृतभ्रूभङ्गशाखामृगम् । कुन्तक्षुण्णतरक्षुवक्त्रगलितक्षोणीनिषण्णार्भकघ्राण व्यापृतरोहिताहितबहुकार वनाभ्यन्तरम् ॥ ४ ॥ एष क्षुभ्नाति पङ्क दलति कमलिनीमति गुन्द्राप्ररोहानारान्मुस्तास्थलानि सपुटयति जलान्युत्कसेतूनि याति । प्राप्त प्राप्त प्रविष्टो वनगहनमय याति यातीति सैन्यै पश्चादन्विष्यमाण प्रविशति विषमान्काननान्तान्वराह ॥ ५ ॥ आस्तीर्यन्तामुपान्ते वनवृतिनिपुणैर्जालिकैर्जालबन्धा मुच्यन्ता शृङ्खलाभ्य श्वगणिभिरटवीगह्वरे सारमेया । आकीर्यन्ता स्थलानि श्रमशिथिलहयै सादिभि पाशहस्तैर्व्याधूयन्ता कृतान्तैरिव महिषचरैर्दण्डिभि काननानि ॥ ६ ॥ शङ्कुव्याकीर्णरङ्कुद्रुतनिशितशरक्षुण्णदीव्यत्तरक्षुव्याघोषक्षुब्धकण्ठीरवरवचकितव्यस्तमातङ्गयूथम् । खड्गव्यालूनकण्ठ तुमुलकलकलप्रातकूजच्छकुन्त भल्लध्वस्ताच्छमल्ल वनभुवि मृगयाकर्म तेन प्रतेने ॥ ७ ॥

---

१ क्लेदयति २ विमर्दयति ३ विषमोन्नतानि करोति ४ उक्ता सशयमारूढा सेनवो येषा तानि ५ अरण्यवेष्टनपटुभि

## मृगयानिवृत्तिः

गाहन्ता महिषा निपानसलिल शृङ्गैर्मुहुस्ताडित छाया बद्धकदम्बक मृगकुल रोमन्थमभ्यस्यतु । विश्रब्धै क्रियता वराहपतिभिर्मुस्ताक्षति पल्वले विश्रान्ति लभतामिद च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनु ॥ १ ॥

---

## ऋष्याश्रमवर्णनम्

विष्वक्तपोवनकुमारसमर्प्यमाणश्यामाकतण्डुलहृता च पिपीलिकानाम् । श्रेणीभिराश्रमपथा प्रथमानचित्रपत्रावलीवलयिनो मुदमुद्वहन्ति ॥ १ ॥ व्याजृम्भमाणवदनस्य हरे करेण कर्षन्ति केसरसटा कलभा किलैके । अन्ये च केसरिकिशोरकपीतमुक्त दुग्ध मृगेन्द्रवनितास्तनज पिबन्ति ॥ २ ॥ मधुरमिव वदन्ति स्वागत भृङ्गनादैर्नतिमिव फलनम्र कुर्वतेऽमी शिरोभि । ननु ददत इवार्घ्य पुष्पवृष्टि किरन्त कथमतिथिसपर्या शिक्षिता शाखिनोऽपि ॥ ३ ॥ नीपस्कन्धे कुहरिणि शुका स्वागत व्याहरन्ति घ्राणग्राही हरति हृदय हव्यगन्ध समीर । एता मृग्य सलिलपुलिनोपान्तससक्तदर्भे पश्यन्त्योऽस्मान्सचकितदृशो निर्झराम्भ पिबन्ति ॥ ४ ॥ कुल्याम्भोभि पवनचपलै शाखिनो धौतमूला भिन्नो राग किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन । एते चार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां नष्टातङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्द चरन्ति ॥ ५ ॥ रसालानामन्तर्मदकलरणत्कोकिलकुल समन्तादुन्मीलद्बकुलमुकुलामोदभरितम् । घनस्निग्धच्छाय क्रमुककदलीशीतलतल ननु प्रीतिं धत्ते नवमिदमृषेराश्रमपदम् ॥ ६ ॥ नीवारा शुककोटरार्भकमुख भ्रष्टास्तरूणामध प्रस्निग्धा क्वचिदिङ्गुदीफलभिद सूच्यन्त एवोपला । विश्वासोपगमादभिन्नगतय शब्द सहन्ते मृगास्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किता ॥ ७ ॥ तत्तादृक्तृणपूलकोपनयनक्लेशाच्चिरद्वेषिभिर्मेध्या वत्सतरी विहस्य बटुभि सोल्लुण्ठमालभ्यते । आग्नेय प्रतनूभवत्यविधिभि सोच्छ्वासनासापुटैरापीतो मधुपर्कपाकसुरभि प्राग्वशजन्मानिल ॥ ८ ॥ प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमोवल्लरीकल्पाभिर्मरुधूमवल्लिभिरमी समीलितव्यञ्जना । अ सचीररयिष्यमाणवटुकव्याधौतपुष्पत्त्वचो निद्राणातिथयस्तपोवनगृहा कुर्वन्ति न कौतुकम् ॥ ९ ॥ नीवारौदनमेण्डमुष्णमधुर सद्य प्रसूतप्रियापीतादप्यधिक तपोवनमृगपर्याप्तमाचामति । गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भैक्षस्य सर्पिष्मत कर्कन्धूफलमिश्रशाकपचनामोद परिस्तीर्यते ॥१०॥

---

१ अभवन्न् २ नियति ३ क्रमस ४ तपस्वस

आमूलं क्वचिदुद्धृता क्वचिदपि च्छिन्ना स्थली बर्हिषामाभग्ना कुसुमोच्चयाच्च सदयाकृष्टाग्रशाखा लता। एते पूर्वविलूनवल्कलतया रूढव्रणाः शाखिनः सद्यश्छेदममी वहन्ति समिधां प्रस्यन्दिनः पादपाः ॥ ११ ॥ वासोऽयं दययैव नातिपृथवः कृत्तास्तरूणां त्वचो भग्नानेकजरत्कमण्डलु नभःस्वच्छं पयो नैर्झरम्। दृश्यन्ते त्रुटितोज्झिताश्च बटुभिर्मौञ्ज्यः क्वचिन्मेखला नित्याकर्णनया शुकेन च पदं साम्नामिदं गीयते ॥ १२ ॥ क्रीडन्माणवकाङ्घ्रिताडनशतैरुज्जागरस्य क्षणं शार्दूलस्य नखाङ्कुरेषु कुरुते कण्डूविनोदं मृगः। चञ्चच्चन्द्रशिखण्डितुण्डघटनानिर्मोकनिर्मोचितः किं चायं पिबति प्रसुप्तनकुलश्वासानिलं पन्नगः ॥ १३ ॥ पक्वानि प्रच्यवन्ते क्रमुकविटपिनामुन्मिषत्ताना फलानि स्पन्दन्ते राजरम्भाफलभरनमिता याति मन्दानिलेऽपि। संदृश्यन्ते विपाकच्युतमधुरफलव्यासमूलाः रसाला भारेणामी फलानां युवतिकुचभरस्पर्धिनो नालिकेराः ॥ १४ ॥

## राजनीतिः

### राजा

राजास्य जगतो वृद्धेर्हेतुर्वृद्धाभिसंमतः। नयनानन्दजननः शशाङ्क इव वारिधेः ॥ १ ॥ राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम्। राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ २ ॥ धार्मिकं पालनपरं सम्यक्परपुरंजयम्। राजानमभिमन्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः। विकलेऽपि हि पर्जन्ये जीव्यते न तु भूपतौ ॥ ४ ॥ सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः। विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥ ५ ॥ सर्वदेवमयो राजा मनुना संप्रकीर्तितः। तस्मात्तमेव सेवेत न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ ६ ॥ सर्वदेवमयस्यापि विशेषो भूपतेरयम्। शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद्देवाद्भवान्तरे ॥ ७ ॥ बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः। महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥ यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे। मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ९ ॥ अशुचिवचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुषः। शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥ १० ॥ निकटस्थं दहत्यग्निर्न तु दूरापसर्पितम्। कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यबान्धवम् ॥ ११ ॥ पात्रे त्यागी गुणे रागी भोगी परिजनैः सह। भावबोद्धा रणे योद्धा प्रभुः पञ्चगुणो भवेत् ॥ १२ ॥ आक्षेपवचनं तस्य न वक्तव्यं कदाचन। अनुकूलं प्रियं चास्य वक्तव्यं जनसंसदि ॥ १३ ॥ इन्द्रात्प्रभुत्वं ज्वलनात्प्रतापं क्रोधो यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम्। पराक्रमं रामजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञः

१ कुलानाम्

क्रियते शरीरम् ॥ १४ ॥ उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुसुमिताश्चिन्वँल्लघून्वर्धयन्नत्युच्चान्नमयन्नतान्समुदयन्विश्लेषयन्संहतान्। क्षुद्रान्कण्टकिनो बहिर्निरसयन्म्लानान्पुनः सेचयन्मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दति ॥ १५ ॥

### सभासदः

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥ १६ ॥ श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः। राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ १७ ॥

### पुरोहितः

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः। आशीर्वादपरो नित्यमेष राजपुरोहितः ॥ १८ ॥

### धर्माध्यक्षः

कुलशीलगुणोपेतः सर्वधर्मपरायणः। प्रवीणः प्रेक्षणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥ १९ ॥

### वैद्यः

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः। आर्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥ २० ॥

### मन्त्री

मन्त्रतन्त्रार्पितप्रीतिर्देशकालोचितस्थितिः। यश्च रागी भवेद्भक्तः सोऽमात्यः पृथिवीपतेः ॥ २१ ॥ स ह्यमात्यः सदा श्रेयान्काकिनीं यः प्रवर्धयेत्। कोशः कोशवतः प्राणाः प्राणाः प्राणा न भूपतेः ॥ २२ ॥ कमण्डलूपमोऽमात्यस्तनुत्यागो बहुग्रहः। नृपतिः किंक्षणो मूर्खो दरिद्रः किं वराटकः ॥ २३ ॥ प्राप्तार्थग्रहणं द्रव्यपरिवर्तोऽनुरोधनम्। उपेक्षा बुद्धिहीनत्वं भोगोऽमात्यस्य दूषणम् ॥ २४ ॥ स्वदेशजं कुलाचारविशुद्धमथवा शुचिम्। मन्त्रज्ञमव्यसनिनं व्यभिचारविवर्जितम् ॥ २५ ॥ अधीतव्यवहारं मौलं ख्यातं विपश्चितम्। अर्थस्योत्पादकं चैव विदध्यान्मन्त्रिणं नृपः ॥ २६ ॥ अन्तःसारैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः। मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ २७ ॥ समग्रं नाकुलीनस्य सर्पस्येव करोति यः। स एव श्लाघ्यते मन्त्री सम्यग्गारुडिको यथा ॥ २८ ॥ पृष्टो ब्रूते न सत्यं यः परिणामे सुखावहम्। मन्त्री चेत्प्रियवक्ता स्यात्केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ २९ ॥ क्रूरं व्यसनिनं लुब्धमप्रगल्भं भयाकुलम्। मूर्खमन्यायकर्तारं नाधिपत्ये नियोजयेत् ॥ ३० ॥ दूरादर्थं घटयति नवं दूरतश्चापशब्दं त्यक्त्वा भूयो भवति निरतः सत्सभारञ्जनेषु। मन्दं मन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुवृत्त्या कामं मन्त्री कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ ३१ ॥ नाभिज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधनस्तुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः। क्षीणापान्यिता

१ न अकुलीनस्य; पक्षे—नाकुर्नकुलः तस्य ईनस्य

शठान्यथयिता धर्म्योऽतिलोभान्वितो द्विर्भावे परतत्त्ववद्ध हृदयो राज्ञश्च कोपापह ॥ ३२ ॥

## सेनापति

समस्तनीतिशास्त्रज्ञो वाहने पूजितश्रम । शौर्यवीर्यगुणोपेत सेनाध्यक्षो विधीयते ॥ ३३ ॥ शूरोऽर्थशास्त्रनिपुण कृतशास्त्रकर्मा सङ्ग्रामकेलिचतुरश्च तुरङ्गयुक्त । भर्तुर्निदेशवशगोऽभिमतश्च तस्य सेनापतिर्नरपतेर्विजयागमाय ॥ ३४ ॥

## गजा

यत गजास्ततो वर्मो यतो धर्मस्ततो धनम् । यतो रूप तत शील यतो नागास्ततो जय ॥ ३५ ॥ यतो गजैर्विना राजा राज्यशोभा न जायते । जयप्रनाशो सैन्यस्य रक्षा तस्मादिहोच्यते ॥ ३६ ॥ यद्वद्वनमसिंह च यद्वद्राज्यमपार्थिवम् । यद्वच्छौर्यमशस्त्र तु तद्वत्सैन्यमकुञ्जरम् ॥ ३७ ॥ प्राकारगोपुराट्टालकपाटोद्घाटनादिषु । मञ्जने मर्दने चैव नागा वज्रोपमा स्मृता ॥ ३८ ॥ शरजालाञ्चितसुरा कोऽन्य शक्त पर गजात् । हन्तु प्राकारमुन्मथ्य रथाश्च नरकुञ्जरान् ॥ ३९ ॥ एकशक्तिप्रहारेण म्रियतेऽश्वो नरोऽपि च । सहेच्छत प्रहाराणां महायुद्धेषु वारण ॥४०॥ क्रीडासु च नरेन्द्राणां चले पुष्पितपङ्कजे । स्नपयन्ति गजा हस्तैर्लग्नपुष्करपुष्करे ॥ ४१ ॥ स्त्रियोऽवतारयन्त्येते मृण्मया इव निश्चला । नास्ति हस्तिसमो बन्धुर्नास्ति हस्तिसम सखा ॥ ४२ ॥ चलन्ति येषा न शन गजेन्द्रा पुर प्रयाणे बत शैलतुल्या । वाञ्छन्ति चैव विजय कथ ते राजेति शब्द च कथ लभन्ते ॥ ४३ ॥ रक्षन्ति पक्ष मुदिता स्वकीय मञ्जन्ति सैन्य कुपिता परेषाम् । प्राणैरपीच्छन्ति हित प्रभूणा गजे समान क बल बलीय ॥ ४४ ॥ सैन्योत्तारणतो धुनीषु सतत यो वारिबन्धायते यो भञ्जन्परित परोद्धतबल युद्धेषु योधायते । य स्वीयक्षितिनाथरक्षणविधौ प्रोच्चैकदुर्गायते स प्राज्ञैर्विजिगीषुभिर्गजगण के पार्थिवैर्नोऽर्थ्यते ॥ ४५ ॥ मात्तङ्गैरथ यैर्महेन्द्रभवन पुण्याधिक जायते यै श्यामैरपि सर्वलोकमहिता कीर्तिं सिता तन्यते । यैर्मत्तैरपि सगरे रिपुमद शोष समानीयते तेऽमी भाग्यवत प्रयान्ति पुरत सम्बेरमा भूपते ॥ ४६ ॥ चीत्कारैर्नाशयन्त स्वपतिभटमनो मोदयन्तो मदाढ्या प्रौढा सङ्ग्रामसीम्नि स्वबलवहुलता बाढमाढौकमाना । शुण्डादण्डप्रहारै परममपि बल कम्पयन्त परेषा यषा सर्व गजेन्द्रा भुवि विजयविधा त मता भूमिपाला ॥ ४७ ॥ सेतु सभेदयन्तो बलनिकटभटश्रेन्नतिं नोटयन्त प्राकार दारयन्त परमनमि परा भीतिमुत्पादयन्त । व्यूह विद्रावयन्त सुघनमपि वन हेलयोत्पाटयन्तो येषामाजौ गजेन्द्रा खलु धरणिभुजा तज्जय सिद्ध एव ॥ ४८ ॥ तावद्गर्जन्ति वीर्यात्परनिधनविधौ युद्धमध्येऽपि धीरास्तावद्धावन्ति वेग परमपि दधत सम्मुखीनास्तुरङ्गा । शूरारूढ सुसज्जो मदमुदितमना मानिमान विधुन्वन्यावन्नायाति कोपात्कृतविनिघरवाटोप एकोऽपि नाग ॥ ४९ ॥

## तुरगा

अश्वा यस्य जयस्तस्य यस्याश्वास्तस्य मेदिनी । अश्वा यस्य यशस्तस्य यस्याश्वास्तस्य काञ्चनम् ॥ ५० ॥ निपत्य युधि वेगेन क्षिपता मन्त्रधन्विनाम् । शत्रु निहत्य यात्येक शूरो वाजिप्रभावत ॥ ५१ ॥ शस्त्रास्त्रैर्भिन्नदेहोऽपि श्रान्तोऽपि गुरुभारत । न मुञ्चति रणे नाथमत कोऽन्यो हयात्सुहृत् ॥ ५२ ॥ दूरस्थोऽपि बली शत्रुर्न शेते रजनीष्वपि । तस्य भीत्या गृहे यस्य हयो वेगवत्तरा ॥ ५३ ॥ न गर्वैर्न नरै कार्यं सिद्धिमभ्येति भूभृताम् । तथा निमेषमात्रेण यथा वाहै सुभावितै ॥ ५४ ॥ राज्य शतन्तुसमृद्धिसमानमश्वैरश्वै श्रिय सकलकामदुघा भवन्ति । अश्वैर्यशांसि निपुलानि समुल्लसन्ति नाश्वै प्रयान्ति महशत्रुमिभादयोऽपि ॥ ५५ ॥ तीक्ष्णाग्रहेतिहतिभि सुतलोलदन्त चञ्चकरालकरवालविघट्टिताङ्घ्रिम् । कोऽन्यो विहाय हयमाहवजातमूर्च्छप्राणप्याणसमयेऽवतुमीशमीश ॥ ५६ ॥ पादा कन्दुकवत्स्थितिश्च गिरिवद्वेपाग्रो भेघवर्गेर्वै नीरजवज्जव पवनवच्चास्फालन सिंहवत् । वि यामो नटवन्मुख कुलवधूवत्रेन्दुवद्वाजिनो यस्य क्षोणिभुजो विशन्त्यदितरे साम्राज्यमुर्वीतले ॥ ५७ ॥

## खङ्ग

खङ्गाल्लक्ष्मीस्तथा राज्य यश खङ्गादवाप्यते । खङ्गा द्वैरिविनाश च यस्तात्तमभिदध्महे ॥ ५८ ॥ यस्मिन्खङ्गे शरीर प्रतिफलति यथा सङ्गराजोऽभिरञ्चो वन्द्योऽय देववृन्दैरपि यदि स भवेदर्धचन्द्रोपपन्न । नानावर्णैर्युतश्चेत्स भवति नृपते शत्रुनाशैकहेतु सेतुर्लक्ष्मीप्रवाहे निखिलरिपुकुलध्वसने धूमकेतु ॥ ५९ ॥

## सैन्यम्

प्रथम युद्धकारित्व समस्तबलपालनम् । दिग्मार्गयोपशोधित्व पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ६० ॥ स्वभावशूरमस्त्रज्ञमविरक्त जितश्रमम् । पसिद्धक्षत्रियप्राय बल श्रेष्ठतम विदु ॥ ६१ ॥ वरमल्पबल सार न बह्वी मुण्डमालिका । कुर्यादसारभङ्गो हि सारभङ्गमपि स्फुटम् ॥ ६२ ॥

## दुर्ग

न गजाना सहस्रेण न लक्षेण च वाजिनाम् । तथा सिध्यन्ति कार्याणि यथा दुर्गप्रभावत ॥ ६३ ॥ अदुर्गो विषय कस्य नार परिभवास्पदम् । अदुर्गोऽनाश्रयो राजा पोतच्युतमनुष्यवत् ॥ ६४ ॥ विषहीनो यथा नागो मदहीनो यथा गज । सर्वेषा वश्यता याति दुर्गहीनस्तथा

न्तः ॥ ६५ ॥ शतमेकोऽपि संधत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः । तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ ६६ ॥ एकः शतं योधयते प्राकारस्थो धनुर्धरः । शतं सहस्राणि तथा सहस्रं लक्षमेव च ॥ ६७ ॥ दुर्गाणि राज्ञा कार्याणि सजलानि दृढानि च । द्रव्यमन्नं च तेष्वेव स्थापनीयं प्रयत्नतः ॥ ६८ ॥

दूतः

मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥ ६९ ॥ उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा । सदैवावध्यभावेन यथार्थस्य हि वाचकः ॥ ७० ॥ भक्तो गुणी शुचिर्दक्षः प्रगल्भोऽव्यसनी क्षमी । ब्राह्मणः परमर्मज्ञो दूतः स्यात्प्रतिभानवान् ॥ ७१ ॥ साकारो निःस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः । परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥ ७२ ॥ नियोगिभिर्विना राज्यं नास्ति भूपे हि केवले । तस्मादमी विधातव्या रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥ ७३ ॥

भाण्डागारी

प्रवीणो वाक्पटुर्धीमान्स्वामिभक्तश्च नित्यशः । अलुब्धः सत्यवादी च भाण्डागारी स इष्यते ॥ ७४ ॥

लेखकः

सकृदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जितेन्द्रियः । शब्दशास्त्रपरिज्ञाता एष लेखक इष्यते ॥ ७५ ॥

प्रतीहारी

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान्प्रियदर्शनः । समयज्ञः स्वामिभक्तः प्रतीहारी स इष्यते ॥ ७६ ॥

सूपकारः

पुत्रपौत्रगुणोपेतः शास्त्रज्ञो मृष्टपाचकः । शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स इष्यते ॥ ७७ ॥

चाराः

भवन्त्यवसराग्राणां कार्याकार्यावलोकने । चारचक्षुर्महीभर्तुर्यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ ७८ ॥

अन्तःपुरवर्गः

काणाः कुब्जाश्च षण्ढाश्च तथा वृद्धाश्च पङ्गवः । एते चान्तःपुरे नित्यं नियोक्तव्याः क्षमाभृता ॥ ७९ ॥

स्त्रियः

पक्वाम्रमिव राजेन्द्र सर्वसाधारणाः स्त्रियः । परोक्षे च समक्षे च रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥ ८० ॥ सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो रक्ष्या नार्यो हि सर्वदा । द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ८१ ॥

महिषी

महिष्या रम्यया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया । सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ ८२ ॥

भृत्याः

बहूनामप्यसाराणां समुदायो हि दारुणः । राज्ञा भृत्याः प्रकर्तव्यास्ते हि सर्वक्रियाक्षमाः ॥ ८३ ॥ तृणैरावेष्ट्यते रज्जुस्तया नागो हि बध्यते । एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः ॥ ८४ ॥ न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना । तेषां च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः ॥ ८५ ॥ भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकार्यपि । मयूखैरिव दीप्तांशुस्तेजस्व्यपि न शोभते ॥ ८६ ॥ अरैः संधार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः । स्वामिसेवककयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥ ८७ ॥ शिरसा विधृता नित्यं तथा स्नेहेन पालिताः । केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः ॥ ८८ ॥ ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दण्डितोऽपि महीभुजा । न चिन्तयति यः पापं स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८९ ॥ योऽनाहूतः समभ्येति द्वारे तिष्ठति सर्वदा । पृष्टः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९० ॥ अनादिष्टोऽपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिकरं च यः । यतते तस्य नाशाय स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९१ ॥ न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन । न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९२ ॥ श्रुत्वा साङ्ग्रामिकीं वार्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति । प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९३ ॥ सीमा वृद्धिं समायाति शुक्लपक्ष इवोडुराट् । नियोगसंस्थिते यस्मिन्स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९४ ॥ सीमा संकोचमायाति वह्नौ चर्म इवाहितम् । स्थिते यस्मिन्स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता ॥ ९५ ॥ स्वाम्यादिष्टस्तु यो भृत्यः समं विषमं एव च । मन्यते न च संधार्यो भूभुजा भूतिमिच्छता ॥ ९६ ॥ स्वाम्यादेशात्सुभृत्यस्य न भीः संजायते क्वचित् । प्रविशेन्मुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥ ९७ ॥ सालसं मुखरं क्रूरं लुब्धं व्यसनिनं शठम् । असंतुष्टमभक्तं च त्यजेद्भृत्यं नराधिपः ॥ ९८ ॥ स्वाम्युक्ते यो न यतते स भृत्यो भृत्यपाशकः । तज्जीवनमपि व्यर्थमजागलकुचाविव ॥ ९९ ॥ द्विजा अपि न गच्छन्ति यां गतिं नैव योगिनः । स्वाम्यर्थे सत्यजन्प्राणांस्तां गतिं याति सेवकः ॥ १०० ॥ गजा तुष्टोऽपि भृत्यानां मानमात्रं प्रयच्छति । तेऽपि संमानमात्रेण प्राणैः प्रत्युपकुर्वते ॥ १०१ ॥ सारासारपरिच्छेत्ता स्वामी भृत्यस्य दुर्लभः । अनुकूलः शुचिर्दक्षः प्रभोर्भृत्योऽपि दुर्लभः ॥ १०२ ॥

स्नानम्

स्नानं नाम मनःप्रसादजननं दुःस्वप्नविध्वंसनं शौचस्यायतनं मलापहरणं संवर्धनं तेजसः । रूपोद्द्योतकरं गदप्रशमनं कामाग्निसंदीपनं नारीणां च मनोहरं श्रमहरं स्नाने दशैते गुणाः ॥ १०३ ॥

१ कुत्सितभृत्य

### ताम्बूलम्

ताम्बूल मुखरोगनाशि निपुण सवर्धन तेजसो नित्य जाठरवह्निवृद्धिजनन दुर्गन्धदोषापहम्। वक्त्रालकरण प्रहर्षजनन विघ्नप्रणाशे रणे कामस्यायतन समुद्भवकर लक्ष्म्या सुखस्यास्पदम् ॥ १०४ ॥

### शस्त्रधारणम्

दुष्टाविनीतशत्रूणा भयकृद्बन्धुसन्निभम्। शस्त्रधारणमौजस्य रक्षोविघ्नग्रहापहम् ॥ १०५ ॥

### छत्रधारणम्

वर्षानिलरजोघर्महिमादीना निवारणम्। राज्यलक्ष्म्या गृह धन्य चक्षुष्य छत्रधारणम् ॥ १०६ ॥

### चामरम्

चामर श्रीकर दिव्य राज्यशोभाकर परम्।

### सिंहासनम्

सिंहासन सुखैश्वर्यकर लोकानुरञ्जनम् ॥ १०७ ॥

### मालाधारणम्

सुमनोरत्नमालाना धारण दिव्यरूपकृत्।

### चन्दनलेप

पापालक्ष्मीप्रशमन चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥ १०८ ॥

### मृगया

मेदश्छेदकृशोदर लघु भवत्युत्थानयोग्य वपु सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्त भयक्रोधयो। उत्कर्ष स च धन्विना यदिषव सिध्यन्ति लक्ष्ये चले मिथ्यैव व्यसन वदन्ति मृगयामीदृग्विनोद कुत ॥ १०९ ॥

### कटकप्रयाणम्

वाजी चारुगति गजाद्धधवल छत्र प्रिया पृष्ठत। प्रोत्तुङ्गस्तनमण्डला विजयिनो भृत्या पुर पत्तय। ताम्बूल मधुर सखा सुचतुर सपद्यते चेत्पथि प्राहुस्तत्कटकप्रयाणमितरत्प्राणप्रयाण बुधा ॥ ११० ॥

### उपवनानि

नव वयो हारि वपुर्वराङ्गना सखी कलाविल्कलगह्न[1]कौमल। धन हि सर्वं विफल सुखैषिणो विना विहारोपवनानि भूपते ॥ १११ ॥ पुसा समस्तसुखैकसाधनफला मान्दर्यगर्भाङ्कुरक्रीडालोलविलासिनीजनमन स्फीतप्रमोदावहा। गुञ्जद्भृङ्गनिनिद्रपद्मजभरस्फारोल्लसद्दीर्घिकायुक्ता सन्ति गृहेषु यस्य विपुलारामा स पृथ्वीपति ॥ ११२ ॥

### तरव

यद्दुमैर्वन किं जात पुत्रैर्धर्मार्थवर्जितै। वरमेक पथि तरु यत्र विश्रमते जन ॥ ११३ ॥ दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रद। दशह्रदसम पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुम ॥ ११४ ॥

### नीति

सुलभा पुरुषा राजन्सतत प्रियवादिन। अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥ ११५ ॥ य शुभाभिजनाचारैरतिशुद्ध प्रतापवान्। धार्मिको नीतिकुशल स स्वामी युज्यते भुवि ॥ ११६ ॥ प्रजा सरक्षति नृप स वर्धयति पार्थिवम्। वर्धनाद्रक्षण श्रेयस्तन्नाशेऽन्यत्सदप्यसत् ॥ ११७ ॥ आत्मान प्रथम राजा विनयेनोपपादयेत्। ततोऽमात्यास्ततो भृत्यास्तत पुत्रास्तत प्रजा ॥ ११८ ॥ राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठा पापे पापा समे समा। लोकास्तमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा ॥ ११९ ॥ नृपाणा च नराणा च केवल तुल्यमूर्तिता। आधिक्य तु क्षमा धैर्यमाज्ञा दान पराक्रम ॥ १२० ॥ प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणै। अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ १२१ ॥ अजामिव प्रजा हन्याद्यो मोहात्पृथिवीपति। तस्यैका जायते तृप्तिर्द्वितीया न कथचन ॥ १२२ ॥ प्रजापीडनसतापात्समुद्भूतो हुताशन। राज्ञ कुल श्रिय प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ १२३ ॥ यथा बीजाङ्कुर सूक्ष्म प्रयत्नेनाभिवर्धित। फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोका सुरक्षिता ॥ १२४ ॥ हिरण्यधान्यरत्नानि[2] वहुमक्तजनान्विता। सुकाल्य इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभृत ॥ १२५ ॥ यदि न स्यान्नरपति सम्यङ्नेता तत प्रजा। अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ १२६ ॥ प्रकृति स्वामिन त्यक्त्वा समृद्धापि न जीवति। अपि धन्वन्तरिर्वैद्य किं करोति गतायुषि ॥ १२७ ॥ नरेशे जीवलोकोऽय निमीलति निमीलति। उदेत्युदीयमाने च रवाविव सरोरुहम् ॥ १२८ ॥ हिरण्यधान्यरत्नानि गजेन्द्राश्चापि वाजिन। तथान्यदपि यत्किंचित्प्रजाभ्य स्यान्महीपते ॥ १२९ ॥ मा तात साहस कार्षीर्विभवैर्गर्वमागत। स्वगात्राण्यपि भाराय भवन्ति हि विपर्यये ॥ १३० ॥ मा त्व तात बले स्थित्वा बाधिष्ठा दुर्बल जनम्। नहि दुर्बलदग्धाना काले किंचित्प्ररोहति ॥ १३१ ॥ यानि मिथ्याभिभूताना पतन्त्यश्रूणि रोदताम्। तानि सताप घ्नन्ति सपुत्रपशुबान्धवान् ॥ १३२ ॥ मा तात सपदा मग्नमारूढोऽस्मीति विश्वसी। दूरारोहपरिभ्रशविनिपातो हि दारुण ॥ १३३ ॥ स्त्रियैवाय प्रशसन्ति य प्रशसन्ति चारणा। य प्रशसन्ति बन्धक्य स पार्थ पुरुषाधम ॥ १३४ ॥ राजानो य प्रशसन्ति य प्रशसन्ति वै द्विजा। साधवो य प्रशसन्ति स पार्थ पुरुषोत्तम ॥ १३५ ॥ प्रशान्तसशरीरस्य किं करिष्यति सहता। गृहीतहस्तच्छत्रस्य वारिधारा इवारय ॥ १३६ ॥ कोऽनेनलहमिति प्रयात्स्यग्यादेशयेति च। आज्ञामवितथा कुर्याद्यथाशक्ति महीपते ॥ १३७ ॥ अल्पेच्छुर्धृतिमान्प्राज्ञश्छायेवानुगत सदा। आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ १३८ ॥

१ हितस्य

१ कलावल्लरहिता नौका यथा जन्तो सीदते तद्वत्। २ मतिसमनी ३ दाउ। भूपां वा ४ स्तुतिपाठका ५ कुन्दा

अप्राप्तकाल वचन बृहस्पतिरपि ब्रुवन् । प्राप्नुयाद्बुद्ध्यवज्ञान-मपमान च शाश्वतम् ॥ १३९ ॥ किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा । भक्त शक्त च मा राजन्नावजानातु त्वमर्हसि ॥ १४० ॥ जन जनपदा नित्यमर्चयन्ति नृपार्चितम् । नृपेणाव-मतो यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ १४१ ॥ नानिवेद्य प्रकुर्वीत भर्तु किंचिदपि स्वयम् । कार्यमापत्प्रतीकारादन्यत्र जगतीपते ॥ १४२ ॥ अतिव्ययोऽनपेक्षा च तथार्जनमधर्मत । मोक्षण दूरसस्थान कोशव्यसनमुच्यते ॥ १४३ ॥ क्षिप्रमायमना-लोच्य व्ययानश्च स्ववाञ्छया । परिक्षीयत एवासौ धनी वैश्रवणोपम ॥ १४४ ॥ यो यत्र कुशल कार्ये त तत्र विनियोजयेत् । कर्मस्वदृष्टकर्मा य शास्त्रज्ञोऽपि विमुह्यति ॥ १४५ ॥ एक हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता । बुद्धिर्बुद्धिमता युक्ता हन्ति राष्ट्र सनायकम् ॥ १४६ ॥ न तच्छस्त्रैर्न नागेन्द्रैर्न हयैर्न च पत्तिभि । कार्यं ससिद्धि मभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ १४७ ॥ दुर्योधन समन्त्रोऽपि दुर्मन्त्री प्रलय गत । राज्यमेकच्छत्रमकरोच्च सुमन्त्री चन्द्रगुप्तक ॥ १४८ ॥ अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभि पृथिवीपति । यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुत ॥ १४९ ॥ सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्य वा समञ्जसम् । अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १५० ॥ तस्मात्सभ्य सभा गत्वा रागद्वेषविवर्जित । वचस्तथाविध ब्रूयाद्यथा न नरक व्रजेत् ॥ १५१ ॥ माता पिता गुरुर्भ्राता भार्या पुत्र पुरोहित । नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति स्वधर्मे यो न तिष्ठति ॥ १५२ ॥ विशोधयेन्महीपालो मन्त्रिशालामशेषत । अयुक्तो नार्हति स्थातुमस्या मन्त्ररहस्यवित् ॥ १५३ ॥ षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्ण स्थिरो भवेत् । द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्यन्त न गच्छति ॥ १५४ ॥ त्रिविधा पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमा । नियोजयेत्तथैवैतांस्त्रिविधेष्वपि कर्म-सु ॥ १५५ ॥ तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं सवज्ञ व्यवसायि-नम् । अर्धराज्यहर भृत्य यो न हन्यात्स हन्यते ॥ १५६ ॥ निर्विशेषो यदा राजा सम भृत्येषु तिष्ठति । तत्रोद्यमस-मर्थानामुत्साह परिहीयते ॥ १५७ ॥ प्रसादो निष्फलो यस्य यस्य क्रोधो निरर्थक । न त राजानमिच्छन्ति षण्ढ पतिमिवाङ्गना ॥ १५८ ॥ अविवेकिनि भूपाले नश्यन्ति गुणिना गुणा । प्रवासरसिके कान्ते यथा साध्व्या स्तनो-न्नति ॥ १५९ ॥ न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभु-ताम् । होतारमपि जुह्वन्त दहत्येव हुताशन ॥ १६० ॥ यत्र सेव्य नृप सेव्यो न सेव्य केवलो नृप । पश्य चक्र-

[1] भेक पात्राणि, पक्षे सर्वेषां दानदिवसो महदानि भाव २ विवार ३ पारम् ४ सन्त प्रवासिनि भर्तरि मति वियोगेन भावात्या यौवन क्षय नश्यति तद्वद् ५ होमकर्तारम्

स माहात्म्य मृत्पिण्ड पात्रता गत ॥ १६१ ॥ यस्मि-न्नेवाधिक चक्षुरारोपयति पार्थिव । कुलीनो वाऽकुलीनो वा स श्रियो भाजन भवेत् ॥ १६२ ॥ राज्ञि मातरि देव्या च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि । पुरोहिते प्रतीहारे सम वर्तेत राजवत् ॥ १६३ ॥ पानमक्षास्तथा नार्या मृगया गीतवा-दिते । एतानि युक्तया सेवेत प्रसक्तो ह्यत्र दोषवान् ॥ १६४ ॥ आयाच्चतुर्थभागेन व्ययकर्म प्रवर्तयेत् । प्रभूततैलदीपो हि चिर भद्राणि पश्यति ॥ १६५ ॥ कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषापि चतुर्विधम् । प्रसादयति लोक य त लोको नु प्रसीदति ॥ १६६ ॥ सभोजन सकथन सप्रश्नोऽथ समा-गम । ज्ञातिभि सह कार्याणि न विरोध कदाचन ॥ १६७ ॥ मृदो परिभवो नित्य वैर तीक्ष्णस्य नित्यश । उत्सृज्य तद्द्वय तस्मान्मध्या वृत्ति समाश्रयेत् ॥ १६८ ॥ अबुद्धि-माश्रिताना च क्षन्तव्यमपराधिनाम् । नहि सर्वत्र पाण्डित्य सुलभ पुरुषे क्वचित् ॥ १६९ ॥ किमप्यसाध्य महता सिद्धिमेति लघीयसाम् । प्रदीपो भूमिगेहान्तर्ध्वान्त हन्ति न भानुमान् ॥ १७० ॥ अरावप्युचित कार्यमातिथ्य गृह-मागते । छेत्तुमप्यागते च्छाया नोपसहरते द्रुम ॥ १७१ ॥ अगाधहृदया भूपा कूपा इव दुरासदा । घटका गुणिनो नो चेत्कथ लभ्येत जीवनम् ॥ १७२ ॥ कथ नाम न सेव्यन्ते यत्नत परमेश्वरा । अचिरेणैव ये तुष्टा पूरयन्ति मनोरथान् ॥ १७३ ॥ भोगिनो कञ्चुकासक्ता क्रूरा कुटिलगामिन । सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजान पन्नगा इव ॥ १७४ ॥ अरसाद्दृष्टि यो भक्तमाजन्मपरिसेवितम् । न व्यञ्जने रुचिर्यस्य त्याज्यो नृप इवातुर ॥ १७५ ॥ सुगन्ध केतकीपुष्प कण्टकै परिवेष्टितम् । यथा पुष्प तथा राजा दुर्जनै परिवेष्टित ॥ १७६ ॥ असत्प्रलाप पारुष्य पैशुन्यमनृत तथा । चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नैव चिन्तयेत् ॥ १७७ ॥ प्राज्ञे नियोज्यमाने तु सन्ति राज्ञ-स्त्रयो गुणा । यश स्वर्गनिवासश्च विपुलश्च धनागम ॥ १७८ ॥ मूर्खे नियोज्यमाने तु त्रयो दोषा महीपते । अयशश्चार्थनाशश्च नरके गमन तथा ॥ १७९ ॥ इदमेव नरेन्द्राणा स्वर्गद्वारमनर्गलम् । यदात्मन प्रतिज्ञा च प्रजा च परिपाल्यते ॥ १८० ॥ मन्त्रो योध इवाधीर सर्वाङ्गै सवृतैरपि । चिर न सहते स्थातु परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ १८१ ॥ आत्मोदय परग्लानिद्वय नीतिरितीयती । तदूरीकृत्य कृति-

[1] कायसाधका, पक्षे,-कुम्भा २ गुणवन्त, पक्षे-रज्जुयुक्ता ३ जीवनोपायभूत द्रव्यम्, पक्षे,-उदकम् ४ विलासिन, पक्षे,-भोगवन्त ५ कवचम्, पक्षे,-सर्पकञ्चुकम् ६ विचार, पक्षे,-शाबरादि ७ सर्पा ८ सेवकम्, पक्षे,-ओदनम् ९ राजचिह्नयु-क्त,-रेखादौ १० रोगी ११ रहस्य सुगुप्तमपि योद्धृवत्केवल न स्थातु सहते

मिर्वाचसत्य प्रतायते ॥ १८२ ॥ नृमियोग परेणापि महि-म्ना न महात्मनाम् । पूर्णश्चन्द्रोत्याकाङ्क्षी दृष्टातोऽत्र महार्णव ॥ १८३ ॥ बुद्धिशस्त्र प्रकृत्यङ्गो घनसवृति कञ्चुक । चारेक्षणो दूतमुख पुरुष कोऽपि पार्थिव ॥१८४॥ तेन क्षमा वा नैकान्त कालनस्य महीपते । नैकमेन प्रसादो वा रसभावविद कवे ॥ १८५ ॥ कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रिय । असाध्य कुरुते कोप प्राप्ते काले गदो यथा ॥ १८६ ॥ मृदु यत्नहित तेजो भोक्तुमर्थान्प्र-कल्पते । प्रदीप स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया ॥ १८७ ॥ नालम्बते दैष्टिकता न निषीदति पौरुषे । शब्दार्थौ सत्कवि-रिव द्वय विद्वानपेक्षते ॥ १८८ ॥ स्थायिनोऽर्थ प्रवर्तन्ते भावा सचारिणो यथा । रसस्येकस्य भूयासस्तथा नेतुर्महीभृत ॥ १८९ ॥ तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता । सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रव ॥ १९० ॥ अप्रमेयामुत्तुङ्ग प्रभुशक्ति प्रथीयसीम् । प्रजावलम्बहन्मूल फलसुत्साहपादप ॥ १९१ ॥ स दोष सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृप । याति यन्तु प्रमादेन गजो व्याल स्यगाच्यताम् ॥ १९२ ॥ न सर्पस्य मुखे रक्त न दुष्टस कलेवरे । न प्रजासु न भूपाले धन दुरधिकारिणि ॥ १९३ ॥ यद्यपि क्षितिपालानामाशा सर्वत्रगा स्वयम् । तथापि शास्त्रदीपेन चरत्येव मति सताम् ॥ १९४ ॥ असाध्यमन्यथा दोष परिच्छिद्य शरीरिणाम् । यथा वैद्यस्तथा राजा शस्त्रपाणिर्विपह्यति ॥ १९५ ॥ जातमात्र न य शत्रु व्याधि वा प्रशम नयेत् । अति-पुष्टाङ्गयुक्तोऽपि स पश्चात्तेन हन्यते ॥ १९६ ॥ पातकाना समस्ताना द्वे परे तात पातके । एक दु सचिवो राजा द्वितीय च तदाश्रय ॥ १९७ ॥ राजा सपत्तिहीनोऽपि सेव्य सेव्यगुणाश्रय । भवत्याजीवन तस्मात्फल काला-न्तरादपि ॥ १९८ ॥ स जयी वरमातङ्गा यस्य तस्यास्ति मेदिनी । कोशो यस्य सुदुर्धर्षो दुर्गस्तस्य स दुर्जय ॥ १९९ ॥ सुवर्णे पट्टचेलैश्च शोभा स्याद्वारयोषिताम् । पराक्रमेण दानेन राजन्ते राजनन्दना ॥ २०० ॥ य य प्रयोऽनुरागेण सम्मानयति ससदि । तस्य तस्योत्सारणाय यतन्ते राजवल्लभा ॥ २०१ ॥ ब्राह्मण क्षत्रियो बन्धुर्ना-धिकारे प्रशस्यते । ब्राह्मण सिद्धमप्यर्थं कृच्छ्रेणापि नि-यच्छति ॥ २०२ ॥ नियुक्त क्षत्रियो द्रव्ये खड्ग दर्शयते ध्रुवम् । सर्वस्व ग्रसते बन्धुराक्रम्य ज्ञातिभावत ॥ २०३ ॥ अपराधेऽपि नि शङ्को नियोगी चिरसेवक । स स्वामिनम-वज्ञाय चरेच्च निरवग्रह ॥ २०४ ॥ उपकर्ताधिकारस्थ स्वापराध न म यते । उपकार ध्वजीकृत्य सर्वमेवावलुम्पति ॥ २०५ ॥ आज्ञाभङ्गकरा राजा न क्षाम्येत्स्वसुतानपि । विशेष कोऽनुरागस्य राजचित्तगतस्य च ॥ २०६ ॥ तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्य शत्रुभ्यो नृपवल्लभात् । नृपतिर्निज-लोभाच्च प्रजा रक्षेत्पितेव हि ॥ २०७ ॥ भोगस्य भाजन राजा न राजा कार्यभाजनम् । राजकार्यपरिध्व सान्मन्त्री दोषेण लिप्यते ॥ २०८ ॥ वर प्राणपरित्याग शिरसो वापि कर्तनम् । न तु स्वामिपदावाप्तिपातकेच्छो-रुपेक्षणम् ॥ २०९ ॥ विषदिग्धस्य भक्तस्य दन्तस्य चलितस्य च । अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरण सुखम् ॥ २१० ॥ य कुर्यात्सचिवायत्ता श्रिय तद्व्यसने सति । सोऽन्धवज्जगतीपाल सीदेत्सचारकैर्विना ॥ २११ ॥ सदामात्यो न सिद्ध स्यात्समृद्ध सर्व एव हि । सिद्धा-नामयमादेश ऋद्धिश्चित्तविकारिणी ॥ २१२ ॥ मूलभृत्या-न्परित्यज्य नागन्तून्प्रतिमानयेत् । नात परतरो दोषो राज्यभेदकरो यत ॥ २१३ ॥ मन्त्रबीजमिद गुप्त रक्ष-णीय यथा तथा । मनागपि न भिद्येत तद्भिन्न न प्ररोहति ॥ २१४ ॥ मन्त्रिणा पृथिवीपालचित्त विघटित क्वचित् । वलय स्फटिकस्येव को हि सधातुमीश्वर ॥ २१५ ॥ वज्र च राजतेजश्च द्वयमेवातिभीषणम् । एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्तत ॥ २१६ ॥ मृत प्राप्नोति वा स्वर्ग शत्रु हत्वा सुखानि वा । उभावपि हि शूराणा गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ २१७ ॥ यत्रायुद्धे ध्रुव मृत्युर्युद्धे जीवित-सशय । तमेव काल युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिण ॥ २१८ ॥ अयुद्धे हि यदा पश्यन्न किंचिद्धितमात्मन । युध्यमानस्तदा प्राज्ञो म्रियते रिपुणा सह ॥ २१९ ॥ जये च लभते लक्ष्मीं मृते चापि सुराङ्गनाम् । क्षणविध्व-सिन काया का चिन्ता मरणे रणे ॥ २२० ॥ पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो वा यदि वा सुहृत् । प्राणच्छेद करा राज्ञा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ २२१ ॥ राज्यलोभा-दहकारादिच्छत स्वामिन पदम् । प्रायश्चित्त तु तस्यैक जीवोत्सर्गो न चापरम् ॥ २२२ ॥ आत्मनश्च परेषा च य समीक्ष्य बलाबलम् । अन्तर नैव जानाति स तिरस्क्रियतेऽरिभि ॥ २२३ ॥ राजा मत्त शिशुश्चैव प्रमादी धनगर्वित । अप्राप्यमपि वाञ्छति किं पुनर्लभ्य तेऽपि यत् ॥ २२४ ॥ वर्णाकारप्रतिध्वानैर्नेत्रवक्त्रविकारत । अभ्यूहन्ति मनो धीरास्तस्माद्रहसि मन्त्रयेत् ॥ २२५ ॥ आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च । नेत्रवक्त्रविकारा-भ्या ज्ञायतेऽन्तर्गत मन ॥ २२६ ॥ षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रस्तथा प्राप्तश्च वार्तया । इत्यात्मना द्वितीयेन मन्त्र कार्यो महीभृता ॥ २२७ ॥ मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीपते । न शक्यास्ते समाधातुमिति नीतिविदा

१ हस्तिपकस्य २ अपकारवितुमिति भाव ३ आमदस्य

मतम् ॥ २२८ ॥ न तथोत्थाप्यते ग्रावा प्राणिभिर्दारुणा यथा । अल्पोपाया महासिद्धिरेतन्मन्त्रफलं महत् ॥ २२९ ॥ विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन । अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥ २३० ॥ साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । साधितुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन ॥ २३१ ॥ बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् । तद्युद्धं हस्तिना सार्धं नराणां मृत्युमावहेत् ॥ २३२ ॥ स मूर्खः कालमप्राप्य योऽपकर्तरि वर्तते । कलिर्बलवता सार्धं कीटपक्षोद्गमो यथा ॥ २३३ ॥ महत्यल्पेऽप्युपायज्ञः सममेव भवेत्क्षमः । समुन्मूलयितुं वृक्षांस्तृणानीव नदीरयः ॥ २३४ ॥ धान्यानां संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् । निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात्प्राणधारणम् ॥ २३५ ॥ यथा प्रमुक्तान्मानाद्युध्यन्ते भुवि मानवाः । न तथा बहुभिर्दत्तैर्द्रविणैरपि भूपते ॥ २३६ ॥ अविद्वानपि भूपालो विद्यावृद्धोपसेवया । परां श्रियमवाप्नोति जलासन्नतरुर्यथा ॥ २३७ ॥ पानं स्त्री मृगया द्यूतमर्थदूषणमेव च । वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं व्यसनानि महीभुजाम् ॥ २३८ ॥ शिष्टैरप्यविशेषज्ञ उग्रश्च कृतनाशकः । त्यज्यते किं पुनर्नान्यैर्यश्चाप्यात्मंभरिर्नरः ॥ २३९ ॥ सत्यं शौर्यं दया त्यागो नृपस्यैते महागुणाः । एभिर्मुक्तो महीपालः प्राप्नोति खलु वाच्यताम् ॥ २४० ॥ यो येन प्रतिबद्धः स्यात्सह तेनोदयी व्ययी । स विश्वस्तो नियोक्तव्यः प्राणेषु च धनेषु च ॥ २४१ ॥ धूर्तः स्त्री वा शिशुर्यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः । अनीतिपवनक्षिप्तः कार्याब्धौ स निमज्जति ॥२४२॥ हर्षक्रोधौ समौ यस्य शास्त्रार्थे प्रत्ययः सदा । नित्यं भृत्यानपेक्षा च तस्य स्याद्धनदा धरा ॥ २४३ ॥ दाता क्षमी गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते । शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः ॥ २४४ ॥ आहवेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः । भर्तृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ २४५ ॥ कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाशयेत् । फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत् ॥ २४६ ॥ कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः । आरोहन्ति शनैः पश्चाद्धुन्वन्तमपि पार्थिवम् ॥ २४७ ॥ विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनाम् । सेवावृत्तिविदां चैव नाश्रयः पार्थिवं विना ॥ २४८ ॥ ये जात्यादिमहोत्साहान्नरेन्द्रान्नोपयन्ति च । तेषामामरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ २४९ ॥ ये च प्राहुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः । प्रमादालस्यजाड्यानि ख्यापितानि निजानि तैः ॥ २५० ॥ सर्पान्व्याघ्रान्गजान्सिंहान्दृष्ट्वोपायैर्वशीकृतान् । राजेति कियती मात्रा धीमताम- प्रमादिनाम् ॥ २५१ ॥ राजानमेव संश्रित्य विद्वान्याति परां गतिम् । विना मलयमन्यत्र चन्दनो न प्ररोहति ॥ २५२ ॥ धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः । सदा मत्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥ २५३ ॥ सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ २५४ ॥ सा सेवा या प्रभुहिता ग्राह्या वाक्यविशेषतः । आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांस्तद्द्वारेणैव नान्यथा ॥ २५५ ॥ यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः । नहि तस्मात्फलं तस्य सुकृष्टादूषरादिव ॥ २५६ ॥ द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः । भवत्याजीवनं तस्मात्फलं कालान्तरादपि ॥ २५७ ॥ अपि स्थाणुवदासीनः शुष्यन्परिगतः क्षुधा । न त्वेवानात्मसंपन्नाद्वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ २५८ ॥ सेवकः स्वामिनं द्वेष्टि कृपणं परुषाक्षरम् । आत्मानं किं स न द्वेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः ॥ २५९ ॥ यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्ता यान्ति सेवकाः । सोऽर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदा पुष्पफलोऽपि सन् ॥ २६० ॥ जीवेति प्रब्रुवन्प्रोक्तः कृत्यं कृत्यविचक्षणः । करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥ २६१ ॥ प्रभुप्रसादजं वित्तं सुपात्रे यो नियोजयेत् । वस्त्राद्यं विदधात्यङ्गे स भवेद्राजवल्लभः ॥ २६२ ॥ अन्तःपुरचरैः सार्धं यो मन्त्रं न समाचरेत् । न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ २६३ ॥ समतोऽहं प्रभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत् । कृच्छ्रेष्वपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥ २६४ ॥ द्विषि द्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत् । यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ २६५ ॥ धृतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमाम् । पश्येद्दारान्वृथाकारान्स भवेद्राजवल्लभः ॥ २६६ ॥ युद्धकालेऽग्रगो यः स्यात्सदा पृष्ठानुगः पुरे । प्रभोर्द्वाराश्रितो हर्म्ये स भवेद्राजवल्लभः ॥ २६७ ॥ दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा । व्यालाकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुःखसेविताः ॥ २६८ ॥ दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम् । स्वल्पेनाप्यपचारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ २६९ ॥ दुराराध्याः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः । तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिताः ॥ २७० ॥ अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते । धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः ॥ २७१ ॥ सम्यग्दक्षिणयोर्यत्र विशेषो नोपलभ्यते ।

१ मलयभूमेः २ व्यालादिभयसंकुलाः, पक्षे,—सचिवादिकुटिलमतिविशिष्टाः

फलान् क्षणमप्यार्यो विद्यमानगतिर्वसेत् ॥ २७२ ॥ काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिः प्रवर्तते । न तेषां संनिधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ २७३ ॥ यस्मिन्कुल समाश्रित्य निर्विशङ्केन चेतसा । आसते सेवकः स स्यात्क लत्रमिव चापरम् ॥ २७४ ॥ यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमम् । लज्जया वक्ति नो किंचित्तेन राजा सहायवान् ॥ २७५ ॥ कुत सेवाविहीनाना चामरोद्धृतसंपदः । उद्दण्डधवलच्छत्रवाजिवारणवाहिनी ॥ २७६ ॥ अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् । देवानां च विनश्येत स द्रुतं सुमहानपि ॥ २७७ ॥ अकुलीनोऽपि मूर्खोऽपि भूपालं योऽत्र सेवते । अपि संमानहीनोऽपि स सर्वत्रापि पूज्यते ॥ २७८ ॥ अपि कापुरुषो भीरुः स्याच्चेन्नृपतिसेवकः । तथाप्नोति फलं लोकात्सन्मानमपि नो गुणी ॥ २७९ ॥ यत्सेवाशातलाभं सा वस्त्रैः पला रघुर्विपत्तये । स स्वामी दूरतस्त्याज्यो निःसारा जीविभि ॥ २८० ॥ फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमपि चोन्नतम् । संत्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ २८१ ॥ भृत्यं नृपः स्वभावान्तमज्ञनगुणावह । ददाति गुणसमं यथा पात्रानुरूपतः ॥ २८२ ॥ अपि समानसंयुक्ता कुलीना भक्तितत्पराः । वृत्तिभङ्गान्महीपालं त्यक्त्वा यान्ति सुसेवकाः ॥ २८३ ॥ कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः । कदाचित्तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ २८४ ॥ देशानामुपरि क्ष्मापा आतुराणां चिकित्सकाः । वणिजो ग्राहकाणां च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥ २८५ ॥ प्रमादिनां तथा चौराः भिक्षुका गृहमेधिनाम् । गणिका कामुकानां च सर्वलोकस्य शिल्पिनः ॥ २८६ ॥ सामादिसज्जितैः पाशैः सती क्षन्ते दिवानिशम् । भुञ्जते च यथाशक्ति जलजाञ्जलजा यथा ॥ २८७ ॥ शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथा बलम् । रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां भजेत् ॥ २८८ ॥ विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षापि मथितापि च । प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम् ॥ २८९ ॥ प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोशस्य वर्धनम् । पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितम् ॥ २९० ॥ गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः । पालनात्पोषणाद्ग्राह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ २९१ ॥ फलार्थी नृपतिर्लो-कान्पालयेद्यत्नमास्थितः । दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कु-

रानिव ॥ २९२ ॥ नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि । आन्तरस्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ २९३ ॥ यथा गौर्दुह्यते काले पाल्यते च तथा प्रजा । सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ २९४ ॥ लोकानुग्रह-कर्तारः प्रवर्धन्ते नरेश्वराः ॥ लोकानां संक्षयाच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २९५ ॥ उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता । समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ २९६ ॥ भृत्यानां स्वामिनि कार्ये भृत्या नामनुवर्तिनाम् । भवेत्स्वर्गोऽक्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले ॥ २९७ ॥ न गच्छन्तोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः । यां यान्ति योधिताः प्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः ॥ २९८ ॥ आसन्नतस्करदुर्वृत्तैस्तथा राजकृतिकादिभिः । पीड्यमाना प्रजा रक्ष्याः कूटच्छद्मादिभिः सदा ॥ २९९ ॥ प्रजानां धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः । अधर्मादपि षड्भागो जायते यो न रक्षति ॥ ३०० ॥ राजा च पुण्यपुञ्जो राजा मधुरमधुपाय । राजा पिता च माता च सर्वथा न्यायवर्तिनाम् ॥ ३०१ ॥ गुणालयोऽप्यसन्मन्त्री नृपतिर्नाधिगम्यते । प्रसन्नस्वादु-सलिलो दुष्ग्राहो यथा ह्रदः ॥ ३०२ ॥ विनाशाय कथं भूलैर्नायामितकार्मुके । ये रणे ते नृपा लोका रण ते रिपवः स्थिता ॥ ३०३ ॥ यः संमानं समायाते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् । वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित् ॥ ३०४ ॥ विभागं मदहो मूढ तेन नृपस्य गजाः । सिंहो मृगाधिपत्वेऽपि न मृगैरुपयुज्यते ॥ ३०५ ॥ कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा । संभवेत्स महीपालस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ ३०६ ॥ न पूरयन्तु नराः किंचिन्नो भूते राजसंसदि । न चैवात्मगमा । लभते च विस्मयम् ॥ ३०७ ॥ अज्ञानां पुरुषार्थकर्तृतागुणैर्गुरुणैर्वा । कार्यपेयुभिरादरः क्रियमाणैरियं धृतः ॥ ३०८ ॥ विपाकदारुणो राज्ञां रिपुरल्पोऽप्यनन्तरः । उद्वेजयति सूक्ष्मोऽपि चरणं कण्टकाङ्कुरः ॥ ३०९ ॥ निर्विषोऽपि यथा सर्पः फटाटोपैर्भयंकरः । तथाडम्बरवान्राजा न परैः परिभूयते ॥ ३१० ॥ भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् । नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात्कथंचन ॥ ३११ ॥ सामैव हि प्रयोक्तव्यमादौ कार्यं विजानता । सामसिद्धानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित् ॥ ३१२ ॥ कार्ये संपतितस्यापि न विश्वासं भजेद्रिपोः । राज्यलोभोद्यतो विप्रः स्नेहेन नाधिरोहति ॥ ३१३ ॥ उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् । पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनेव कण्टकम् ॥ ३१४ ॥

१ नमन्तो नम्रा ये सन्तोषं मुञ्चन्ति, पक्षे-नम्रा ये मुञ्चन्ति न भवन्तीति नमनाभावात् २ विभाग...दि पक्षे-...

नोपेक्षितव्यो विद्वद्भिः शत्रुरल्पोऽप्यवज्ञया । वह्निरल्पोऽपि संवृद्धः कुरुते भस्मसाद्वनम् ॥ ३१५ ॥ कौर्मं संकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् । प्राप्ते काले च मतिमानुत्तिष्ठेत्कृष्णसर्पवत् ॥ ३१६ ॥ स्वाम्यमात्यश्च राज्यं च कोशो दुर्गं बलं सुहृत् । एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयम् ॥ ३१७ ॥ संधिविग्रहयानानि संस्थितिः संश्रयस्तथा । द्वैधीभावश्च भूपानां षड्गुणाः परिकीर्तिताः ॥ ३१८ ॥ उत्साहस्य प्रभोर्मन्त्रस्यैव शक्तित्रयं मतम् । आत्मनः सुहृदश्चैव तन्मित्रस्योदयास्त्रयः ॥ ३१९ ॥ सामदाने भेददण्डाविति उपायचतुष्टयम् । हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३२० ॥ क्षत्रियस्योरसि क्षत्रं पृष्ठे ब्रह्म व्यवस्थितम् । तेन पृष्ठं न दातव्यं पृष्ठदो ब्रह्महा भवेत् ॥ ३२१ ॥ रणाधिकारादीशत्वाद्भूतानुग्रहकारणात् । यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥ ३२२ ॥ राजा नाम चरत्येष भूमौ साक्षात्सहस्रदृक् । न तस्याज्ञामतिक्रम्य संतिष्ठेरन्निमाः प्रजाः ॥ ३२३ ॥ राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्माच्च च्यवन्ते पथः प्रजाः । व्यवहारस्ततो ज्ञेयः शासितो राजशासनम् ॥ ३२४ ॥ निर्णयार्थं पृथिवीपालश्चारित्रविषयः कृतः । चारित्रेभ्यस्ततः प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥ ३२५ ॥ पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः । जये भवति संदेहः प्रधानपुरुषक्षयः ॥ ३२६ ॥ अभिभूतोऽप्यवज्ञातो यो राज्ञो द्वारि तिष्ठति । स तु राज्ञः श्रियं भुङ्क्ते नाभिमानी कदाचन ॥ ३२७ ॥ अन्तःपुरधनाध्यक्षैर्वैरिभूतैर्निराकृतैः । संसर्गं न व्रजेल्लोके विना पार्थिवशासनात् ॥ ३२८ ॥ जृम्भां निष्ठीवनं कौर्यं कोपं पर्यङ्किकाश्रमम् । भ्रुकुटिं वातमुद्रां च तत्समीपे विवर्जयेत् ॥ ३२९ ॥ राजस्तु दर्शनं कुर्याज्ज्ञात्वावसरसौष्ठवम् । गुणादिरथ पनाऽपूर्वमुपनीतो महाशये ॥ ३३० ॥ दर्शनं नाधमद्वारा राज्ञः कार्यं विपश्चिता । गरिष्ठोऽप्यतिनीचैः स्यादुपनीतो लघुर्भवेत् ॥ ३३१ ॥ शत्रोरत्यन्तमित्रं यत्तन्मैत्रीं विवर्जयेत् । अर्थयेच्चद्विरोधेन प्रतिष्ठाघातकारिणा ॥ ३३२ ॥ यत्रात्मीयो जनो नास्ति भेदस्तत्र न विद्यते । कुठारैर्दण्डनिर्मुक्तैर्भिद्यन्ते तरवः कथम् ॥ ३३३ ॥ एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम् । आदिमध्यावसानेषु न ते यान्ति विक्रियाम् ॥ ३३४ ॥ स एव जनः शूरो क्षमाक्षादितमत्सरः । अदृष्टपरसामर्थ्यः सदर्पो भवेन्नहि ॥ ३३५ ॥ स्थोऽपि राजा यद्यात्र तत्तुष्टे पणितन । अनो भूमिपतिः सेवनत्याज्यो दूरतरेण स ॥ ३३६ ॥ नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् । विसृजेन्नैव लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ ३३७ ॥ चरेद्धीमानकष्टको युक्तैरिह न नास्तिकः । अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्कार्यमनुद्धतः ॥ ३३८ ॥ सदधीत न चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः । नाभक्तं चारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ३३९ ॥ सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे यत्राभिमानिनः । सर्वे महत्त्वमिच्छन्ति कुलं तदवसीदति ॥ ३४० ॥ अकृत्वा निजदेशस्य रक्षां यो विजिगीषते । स नृपः परिधानेन वृतमौलिः पुमानिव ॥ ३४१ ॥ विजिगीषुररिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽप्यमध्यमः । उदासीनोऽन्तरान्तधिरित्येषा नृपतेः स्थितिः ॥ ३४२ ॥ गृध्राकारोऽपि सेव्यः स्याद्धंसाकारैः सभासदैः । हंसाकारोऽपि संत्याज्यो गृध्राकारैः सभासदैः ॥ ३४३ ॥ ये ह्याहवेषु वध्यन्ते स्वाम्यर्थमपराङ्मुखाः । विकटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ ३४४ ॥ पदानि क्रतुतुल्यानि आहवेष्वनिवर्तिनाम् । राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥ ३४५ ॥ तस्माद्धवादिनं क्लीबं निर्हेतिं परमागतम् । न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धं प्रेक्षितुमागतम् ॥ ३४६ ॥ सुतभृत्यसुहृद्भ्रेरिस्वामिसद्गुरुदैवते । एकैकोत्तरतो वृद्ध्या श्रीकारं पत्रमूर्धनि ॥ ३४७ ॥ सपक्षो लभते कामं वृक्षस्य विविधं फलम् । पक्षहीनो मृगेन्द्रोऽपि भूमिसंस्थो निरीक्षते ॥ ३४८ ॥ सपक्षो लभते लक्ष्यं गुणमुक्तोऽपि मार्गणः । न लक्ष्यस्थो विपक्षः स्याद्गुणैरापूर्यते यदि ॥ ३४९ ॥ परस्परानुरक्ता ये योधाः शार्ङ्गधनुर्धराः । सन्नद्धास्तुरगारूढास्ते जयन्ति रणे रिपून् ॥३५०॥ जिते लक्ष्मीर्मृते स्वर्गः कीर्तिश्च धरणीतले । तस्माद्युद्धं विधातव्यं हन्तव्या परवाहिनी ॥ ३५१ ॥ विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते । प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ३५२ ॥ सद्वंशसंभवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः । कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः ॥ ३५३ ॥ असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो संध्यां भजते रविः ॥ ३५४ ॥ चिन्त्यते नय एवादावमन्दं समुपेप्सुभिः । विनम्य पूर्वं सिंहोऽपि हन्ति हस्तिनमोजसा ॥ ३५५ ॥ स्वजातीयं विना वैरी न जय्यः स्यात्कदाचन । विना वज्रं मणिं मुक्तामणिर्भेद्यः कथं भवेत् ॥ ३५६ ॥ युक्त्या परो नयेत् श्रियं क्षपणक्षमः । नोदयत्यचिरेणैव प्रान्तरस्थमरुपय ॥ ३५७ ॥ दुर्गदेशप्रविष्टोऽपि शूरोऽभ्येति पराभवम् । गादपङ्कनिमग्नो मातङ्गोऽप्यवसीदति ॥ ३५८ ॥ नवे

१ ज्ञात्वामात्यमभिमम् २ राजसमूह ३ चतुवर्गीयोपनूत्स्थं-

नाङ्कुरति शौर्ये जयाय न तु केवलम् । अन्ययुक्त विष भुक्त पथ्य स्यादन्यथा मृति ॥ ३५९ ॥ मृदुभिर्बहुभि शूर पुंभिरेको न बाध्यते । कपोतपोतनिकरं श्येनो जातु न बाध्यते ॥ ३६० ॥ विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा । अनीत्वा पङ्कता धूलिमुदक नावतिष्ठते ॥ ३६१ ॥ म्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कुत सुखम् । पुर क्लिश्नाति सोम हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३६२ ॥ रिक्ता कर्मणि पटवस्तृप्तास्त्वलसा भवन्ति भृत्या ये । तेषा जगैकमामिव पूर्णाना रिक्तता कार्या ॥ ३६३ ॥ गन्तव्या राजसभा द्रष्टव्या राजपूजिता लोका । यद्यपि न भवन्त्यर्थास्तथा-प्यनर्था विनश्यन्ति ॥ ३६४ ॥ अतितेजस्व्यपि राजा पाना-सक्तो न साधयत्यर्थान् । तृणमपि दग्धुमशक्तो वडवाग्नि सलिलसन्धिम् ॥ ३६५ ॥ अचिराधिष्ठितराज्य शत्रु प्रकृति-ष्वरूढमूलत्वात् । नवसरोपणशिथिलस्तरुरिव सुकर समु-द्धर्तुम् ॥ ३६६ ॥ मप्रतिबन्ध कार्यं प्रभुरधिगन्तु सहाय-वानेन । दृश्य तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ ३६७ ॥ अभिमुखनिहतस्य सतस्तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्ग । उभयबलसाधुवादश्रवणसुखस्यैव नास्त्यन्त ॥ ३६८ ॥ अविवेकमतिर्नृपतिर्मन्त्री गुणवत्सु वक्रितग्रीव । यत्र खलाश्च प्रबलास्तत्र कथ सज्जनावसर ॥ ३६९ ॥ अतिगम्भीर भूपे कूप इव जनस्य दुरवतारस्य । दधति समीहितसिद्धि गुणवन्त पार्थिवा घटका ॥ ३७० ॥ सैन्य-वर्नैसदनुशासनमाश्रितभरण च राजचिह्नानि । अभिषेक पट्टबन्धो वालव्यजन व्रणस्यापि ॥ ३७१ ॥ यदि तव हृदय विद्वन्सुनय स्वप्नेऽपि मा स्म सेविष्ठा । सचिवजित षण्ढजित युवतिजित चैव राजानम् ॥ ३७२ ॥ आनयि-तव्यो नरपतिरर्जयितव्यानि भूरि वित्तानि । आरब्धव्य वितरणमानेतव्य यशोऽपि दशदिग्भ्य ॥ ३७३ ॥ असमै समीयमान समैश्च परिहीयमाणसत्कार । धुरि यो न युज्यमानस्त्रिभिरर्थपति त्यजति भृत्य ॥ ३७४ ॥ अनुया-तानेकजन परपुरुषैरक्षतेऽस्य निजदेह । अविकारस्य पुरुष शत्रु इव न शृणोति वीजते कुमति ॥ ३७५ ॥ स क्षत्रियस्त्राणसह सता यत्तत्कार्मुक कर्मसु यस्य शक्ति । वहन्द्वयी यद्यफलेऽर्थजाते करोत्यसत्कारहतानियोक्तिम् । ॥ ३७६ ॥ क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्र क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ । राज्येन किं तद्विपरीतवृत्ते प्राणैरपक्रोशम-लीमसैर्वा ॥ ३७७ ॥ अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्री । सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतर जहाति ॥ ३७८ ॥ य कामिनीमप्यपथ प्रपन्ना समुद्धरेत्क्लिष्टसहस्रतुल्याम् । कालेषु कोटिष्वपि मुक्तहस्तस्त राजसिंह न जहाति लक्ष्मी ॥ ३७९ ॥ उपे-क्षित क्षीणबलोऽपि शत्रु प्रमाददोषात्पुरुषैर्मदान्धै । साध्योऽपि भूत्वा प्रथम ततोऽसावसाध्यता व्याधिरिव प्रयाति ॥ ३८० ॥ मित्राणि शत्रुत्वमितानयन्ती मित्रत्वमप्यवशाच्च शत्रून् । नीतिर्नियत्यस्मृतपूर्ववृत्त जन्मान्तर जीवत एव पुस ॥ ३८१ ॥ सन्मन्त्रिणा वर्धयते नृपाणा लक्ष्मीमहीधर्मयश - समूह । दुर्मन्त्रिणा नाशयते तथैव लक्ष्मीमहीधर्मयश - समूह ॥ ३८२ ॥ नियुक्तहस्तार्पितराज्यभारास्तिष्ठन्ति ये सौधविहारसारा । बिडालवृन्दार्पितदुग्धपूरा स्वपन्ति ते मूढधिय क्षितीन्द्रा ॥ ३८३ ॥ सुहृदामुपकारकारणा-द्द्विषतामप्यपकारकारणात् । नृपसश्रय इष्यते बुधैर्जठर को न बिभर्ति केवलम् ॥ ३८४ ॥ विषमोऽपि विगाह्यते नय कृततीर्थ पयसामिवाशय । स तु तत्र विशेषदुर्लभ सदु-पन्यस्यति कृत्यवर्त्म य ॥ ३८५ ॥ द्विषतामुदय सुमे-धसा गुरुरस्वन्ततर सुमर्षण । न महानपि भूतिमिच्छता फलसपत्प्रवण परिक्षय ॥ ३८६ ॥ अचिरेण परस्य भूयसा विपरीता विगणय्य चात्मन । क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ३८७ ॥ अनुपालयतामु-देष्यती प्रभुशक्ति द्विषतामनीहया । अपयान्त्यचिरान्मही-भुजा जननिर्वादभयादिव श्रिय ॥ ३८८ ॥ क्षययुक्तमपि स्वभावज दधत धाम शिव समृद्धये । प्रणमन्त्यनपायमु-त्थित प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ३८९ ॥ प्रभव खलु कोशदण्डयो कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नय । न निषेधपदेषु दक्षता नियति लोक इवानुरुध्यते ॥ ३९० ॥ अभिमान-वतो मनस्विन प्रियमुच्चै पदमारुरुक्षत । विनिपात-निवर्तनक्षम मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ ३९१ ॥ विपदो-ऽभिभवन्त्यविक्रम रहयत्यापदुपेतमायति । नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पद नृपश्रिय ॥ ३९२ ॥ चञ्चल वसु नितान्तमुन्नता मेदिनीमपि हरन्त्यरातय । भूधरस्थिरमुपे-

---

१ समानबलरक्षात् २ दुष्टगमनम् ३ मत्तुमर्हे

१ दुर्बोधोऽपि, पक्षे,-दुर्ग्रवेशोऽपि २ निगूह्यते, पक्षे,-प्रविश्यते ३ कृताम्भास्पदनाय सद्, पक्षे,-कृतावतरणस्थान सद् ४ दद कालापचिरक्लम्, दयर्पतिलिप्सं, पक्षे,-चैत्र इव शास्त्र दृष्टिवान् ५ सधिविग्रहादिकालम्, पक्षे-स्नानादिकम् ६ यथा केचित्कूप दीर्घ प्रवति गम्भीरोऽपि प्रवेशार्ह सन्ति, दीर्घतरस्तु निरत, तद्वद्धी तावदे निगूढन्ति तत्त्व सति वस्तुरि बोधार्ह सन्ति, बहुषु तु न तुल्य इत्यर्थ ७ अस्य तदुत्तर पक्षोऽपुर इत्यर्थ ८ प्रसि-द्धस्तु सुख ९ अनुत्साहेन १० शास्त्र देश पक्षे,-प्रकाशम् ११ अपचारि- १२ दुरात्मेन्दन् १३ 'सहायार्थ प्रयतोत्पाद विनाशो दशकालौ । विनिपात प्रतीकार सिद्धि पञ्चाङ्ग इष्यते ॥' इति

गमागत मानमस्त सुहृद महीपतिम् ॥ ३९३ ॥ आना कीर्ति पालनं ब्राह्मणाना दान भोगो मित्रसंरक्षण च। येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः कोऽर्थस्तेषा पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ३९४ ॥ स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिप हिताव य सशृणुते स किंप्रभु । सदानुकूलेषु हि कुर्वते रति नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपद ॥ ३९५ ॥ नराधिपा नीचजनानुवर्तिनो बुधोपदिष्टेन न यान्ति ये पथा । विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गम समस्तसबाधमनर्थपञ्जरम् ॥ ३९६ ॥ नृपोऽपकृष्ट सचिवात्तदर्पण स्तनधयोऽत्यन्तशिशु स्तनादिव । अदृष्टलोकव्यवहारमूढवासुहूर्तमप्युत्सहते न वर्तितुम् ॥ ३९७ ॥ व्रजन्ति ते मूढधिय पराभव भवन्ति मायाविषु ये न मायिन । प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसवृताङ्गान्निशिता इवेषव ॥ ३९८ ॥ क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे । प्रियासु नारीष्वधनेषु बन्धुषु धनव्ययस्तेषु न गण्यते बुधै ॥ ३९९ ॥ परं विनीतत्वमुपैति सेवया महीपतीना विनयो हि भूषणम् । प्रवृत्तदानो मृदुसचरत्कर करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ४०० ॥ जाड्यकोपस्य विहन्तुमापद भवन्ति वश्या स्वयमेव देहिन । अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादर ॥ ४०१ ॥ यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोऽन्यत प्रयातुम् । अथ मरणमवश्यमेव जन्तो किमिति मुधा मलिन यश क्रियेत ॥ ४०२ ॥ आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्य विद्याविहीनमकुलीनमसगत वा । प्रायेण भूमिपतय प्रमदा लताश्च य पार्श्वतो भवति त परिवेष्टयन्ति ॥ ४०३ ॥ सत्यानृता च परुषा[5] प्रियवादिनी च हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या[6] । नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४०४ ॥ राजन्दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेना तेनाद्य वत्समिव लोकममु पुषाण । तस्मिश्च सम्यगनिश परिपोष्यमाणे नानाफल फलति कल्पलतेव भूमि ॥ ४०५ ॥ सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्या सभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् । किं चाभविष्यदरुणस्तमसा वधाय त चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४०६ ॥ तातार्यमन्त्रिसुतसोदरपण्डिताना नित्य भवन्ति विभजीकृतभाग्यभोगान् । तस्मात्सदाचन रहस्यपि तद्विधानामाज्ञा निभाय न दिशन्ति मतीं महीशा ॥ ४०७ ॥ ये बाहवो न युधि वैरिकठोरकण्ठपीठोच्छलद्रुधिरराजिविराजितासा । नापि प्रियापृथुपयोधरपत्रभङ्गसक्रान्तकुङ्कुमरसा खलु निष्फलास्ते ॥ ४०८ ॥ नरपतिहितकर्ता द्वेष्यता याति लोके जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन । इति महति विरोधे विद्यमाने समाने नृपतिजनपदाना दुर्लभ कार्यकर्ता ॥ ४०९ ॥ नियतविषयवर्ती प्रायशो दण्डयोगाज्जगति परवशेऽस्मिन्दुर्लभ साधुवृत्त । कृशमपि विकल वा व्याधित वाऽधन वा पतिमपि कुलनारी दण्डभीत्याऽभ्युपैति ॥ ४१० ॥ नृप कामासक्तो गणयति न कार्यं न च हित यथेच्छ स्वच्छन्द प्रचरति किल मत्तो गज इव । ततो मानाध्मात पतति तु यदा शोकगहने तदा भृत्ये दोषान्क्षिपति न निज वेत्त्यविनयम् ॥ ४११ ॥ अपनयत्यात्मनो भवति मतिहीन परिजनस्ततस्तत्प्रामाण्याद्व्रजति न समीपे बुधजन । बुधैस्त्यक्ते राज्ये न हि भवति नीतिर्गुणवती विपन्नायां नीतौ सकलमवश सीदति जगत् ॥ ४१२ ॥ अयुक्त युक्त वा यदभिहितमज्ञेन विभुना स्तुयादेतन्नित्य जडमपि गुरु तस्य विबुधात् । विवस्वैरस्पृष्ट कथमपि समायामभिनयेत्स्वकार्यं सतुष्टे क्षितिभृति रहस्येव कथयेत् ॥ ४१३ ॥ मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना मुहु सपूर्णाङ्गी मुहुरतिकृशा कार्यवशत । मुहुर्भ्रश्यद्बीजा मुहुरपि बहुप्रापितफलेत्यहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविद ॥ ४१४ ॥ इच्छेद्यस्तु सुख चिर वस्तुमेवनो[6] गच्छेत्स राज सभा कल्याणीं गिरमेव ससदि वदेत्कार्ये विदध्यात्कृती । अङ्केनाङ्कनमर्जयेदधिपतेराज्ञा नयेद्वैरमान्दुर्नीतोपकृति जनस्य जनयेत्कस्यापि नोपक्रियाम् ॥ ४१५ ॥ अज्ञो वा यदि वा विपर्ययगते[11] नानेऽथ संदेह[12] सद्वृत्त्यादृष्टविरोधि कर्म कुरुते यस्तस्य गोप्ता गुरु । निःसदेहविपर्यये सति पुनर्ज्ञाने निरुद्धक्रिय राजा चेत्पुरुष न शास्ति तस्य प्राप्त प्रेत्य वाप्रिय ॥ ४१६ ॥ सूचीमात्रविभेद्यमभ्रमगुण क्षोणीशनामभुवामुत्तुङ्गस्तनमण्डलेषु लभते लीलारतिं कञ्चुक । नाराचैर्निविडैर्विभिन्नवपुषा पुंसा महाबोधने स्वर्गस्त्रीकुचकुम्भसभ्रमपरीरम्भ कथ दुर्लभ ॥ ४१७ ॥ एक भूमिपति करोति सचिव राज्ये प्रमाण यदा त मोहाच्छ्रयते मद स च मदालस्येन निर्विद्यते । निर्विण्णस्य पद करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा स्वातन्त्र्यस्पृहया तत स नृपते प्राणान्तिर[14] द्रुह्यति ॥ ४१८ ॥ ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमय लोकोऽर्थन सेवते त गच्छन्त्यनु

१ दीक्षा. २ वर हस्त, प्राणद्युडादण्ड ३ जातस्नेहेन ४ दुर्जन ५ परुषा ६ दानशौण्डा ७ दोहन कर्तुमिच्छसि ८ पालय इव ९ भूमा १० रात्राम् ११ सूर्यसारथि १२ सूर्य

१ उत्तम् २ ठक्कुरो स्तनम कुर्यात् ३ निःस्पृहताम् ४ अभिनयपूर्वक दर्शयेत् ५ दक्षाद्वै ६ पृथिव्याम् ७ मनोहराम् ८ समन्यान् ९ प्रियान् १० अपकारम् ११ प्रतिकूलता गते १२ विकल्पात्मक १३ प्रमाणाशं संशयात इति भाव १४ प्राणान्तरस्य द्रोहमाचरति, मरणपर्यन्तैव करोति

ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया । भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्व सुकृतासङ्गेन नि सङ्गया भक्त्या कार्यधुर वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्तादृशा ॥ ४१९ ॥ द्वारे रुद्धमुपेक्षते कथमपि प्राप्त पुरो नेक्षते विज्ञप्तौ गजमीलनानि कुरुते गृह्णाति वाक्यच्छलम् । निर्यातस्य करोति दोपकथन तद्विद्विषामग्रत स स्वामी यदि सेव्यते कुमतिभि कि न पिशाचै कृतम् ॥ ४२० ॥ वृत्तिच्छेदविधौ द्विजातिमरणे मित्रार्थसप्रेषणे सप्राप्ते मरणे कलत्रहरणे स्वामिग्रहे गोग्रहे । प्राणत्राणपरायणैकमनसां येषा न शस्त्रग्रहस्तानालोक्य विलोकते च मनसा सूर्योऽपि सूर्यान्तरम् ॥ ४२१ ॥ धर्म प्रागेव चिन्त्य सचिवगतिमती भावनीये सदैव ज्ञेया लोकानुवृत्तिर्वरचरनयनैर्मण्डल वीक्षणीयम् । प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषयुतौ वर्जनीयौ च काले स्वात्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुन सोऽपि नापेक्षणीय ॥ ४२२ ॥ कोऽह कौ देशकालौ समविषमगुणा केऽरय के सहाया का शक्ति कोऽभ्युपाय फलमिह च कियत्कीदृशी दैवसपत् । सपत्तौ को निबन्ध प्रविदितवचनस्योत्तर कि नु मे स्यादित्येव कार्यसिद्धावनहितमनसो हस्तगा सपद स्यु ॥ ४२३ ॥

---

## सामान्यनीतिः

अनुगन्तु सता वर्त्म कृत्स्न यदि न शक्यते । स्वल्पमप्यनुगन्तव्य मार्गस्थो नावसीदति ॥ १ ॥ प्रत्यह प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मन । किं नु मे पशुभिस्तुल्य किं नु सत्पुरुषैरिति ॥ २ ॥ सद्भिरेव सहासीत सद्भि कुर्वीत सगतिम् । सद्भिर्विवाद मैत्रीं च नासद्भि किंचिदाचरेत् ॥ ३ ॥ न द्विषन्ति न याचन्ते परनिन्दा न कुर्वते । अनाहूता न चायान्ति तेनाश्मानोऽपि देवता ॥ ४ ॥ पठतो नास्ति मूर्खत्व जपतो नास्ति पातकम् । मौनिन कलहो नास्ति न भय चास्ति जाग्रत ॥ ५ ॥ गतेऽपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वात्मना बुधै । यद्यपि स्यान्न फलदा सुलभा साऽन्यजन्मनि ॥ ६ ॥ यस्य चाप्रियमन्विच्छेत्तस्य कुर्यात्सदा प्रियम् । व्याधा मृगवध कर्तुं सम्यग्गायन्ति सुस्वरम् ॥७॥ प्रहरिष्यन्प्रिय ब्रूयात्प्रहृत्यापि प्रियोत्तरम् । अपि चास्य शिरश्छित्त्वा रुद्याच्छोचेत्तथापि च ॥ ८ ॥ सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते । प्रारम्भे कृतबुद्धीना सिद्धिरव्यभिचारिणी ॥ ९ ॥ नालसा प्राप्नुवन्त्यर्थान् शठा न च मायिन । न च लोकरवाद्भीता न च शश्वत्प्रतीक्षिण ॥१०॥ नोदन्वानर्थितामेति सदाम्भोभि प्रपूर्यते। आत्मा तु पात्रतां नेय पात्रमायान्ति सपद ॥ ११ ॥ काकतालीययोगेन यदनात्मवति क्षणम् । करोति प्रणय लक्ष्मीस्तदस्या स्त्रीत्व चापलम् ॥ १२ ॥ यो यमर्थं प्रार्थयते यदर्थं घटतेऽपि च । अवश्य तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥ १३ ॥ केचिदज्ञानतो नष्टा केचिन्नष्टा प्रमादत । केचिज्ज्ञानावलेपेन केचिन्नष्टैस्तु नाशिता ॥ १४ ॥ मित्रस्वजनबन्धूना बुद्धेर्धैर्यस्य चात्मन । आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥ १५ ॥ दुष्टैरपि निजैरेव प्रावृत सर्वमुत्तमम् । वर जीर्णाम्बरं वापि हट्टे कर्पटमर्हति ॥ १६ ॥ चिन्तनीया हि विपदामादावेव प्रतिक्रिया । न कूपखनन युक्त प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥ १७ ॥ वर दारिद्र्यमन्यायप्रभवाद्विभवादिह । कृशताऽभिमता देहे पीनता न तु शोफत ॥१८॥ स्त्री विनश्यति रूपेण ब्राह्मणो राजसेवया । गावो दूरप्रचारेण हिरण्य लोभलिप्सया ॥ १९ ॥ अतिदानाद्बलिर्बद्धो ह्यतिमानात्सुयोधन । विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् ॥ २० ॥ धनमस्तीति वाणिज्य किंचिदस्तीति कर्षणम् । सेवा न किंचिदस्तीति भिक्षा नैव च नैव च ॥ २१ ॥ स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजगम । हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जन ॥ २२ ॥ गीतशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् । व्यसनेन तु मूर्खाणा निद्रया कलहेन वा ॥ २३ ॥ जानन्ति पशवो गन्धाद्वेदाज्जानन्ति पण्डिता । चाराज्जानन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना ॥२४॥ युक्तियुक्त प्रगृह्णीयाद्बालादपि विचक्षण । रवेरविषय वस्तु कि न दीप प्रकाशयेत् ॥ २५ ॥ वृथा वृष्टि समुद्रेषु वृथा तृप्तस्य भोजनम् । वृथा दान समर्थस्य वृथा दीपो दिवापि च ॥ २६ ॥ अजायुद्धमृषिश्राद्ध प्रभाते मेघडम्बरम् । दपत्यो कलहश्चैव परिणामे न किंचन ॥ २७ ॥ अर्थनाश मनस्ताप गृहे दुश्चरितानि च । वचन चापमान च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ २८ ॥ अशक्तिक त्यजेद्देश वृत्ति सोपद्रवा त्यजेत् । त्यजेन्मायाविन मित्र धन प्राणहर त्यजेत् ॥ २९ ॥ सौहृदेन परित्यक्त ति स्नेह मलजत्यनेव । सोदर भ्रातरमपि त्रिसुतान्य पृथग्जनम् ॥ ३० ॥ यस्मिन्मित्त भवेच्छोको दुख वा त्रास एव च । आयासो वा यत शल्कस्तदेवाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ३१ ॥ त्यजेदेक कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् । ग्राम जनपदस्यार्थे ह्यात्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३२ ॥ न गन्तव्यमनो गच्छेत्सिद्धे कार्ये सम फलम् । यदि कार्यविपत्ति स्यान्मुखर तत्र हन्यते ॥ ३३ ॥ धनिक श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चम । पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवस वसेत्

---

१ वृद्धतेऽपि
२० मु र भो

॥ ३४ ॥ चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन पण्डित । नासमीक्ष्य पर स्थान पूर्वमायतन त्यजेत् ॥ ३५ ॥ अनायके न वस्तव्य न वसेद्बहुनायके । स्त्रीनायके न वस्तव्य न वसेद्बाल नायके ॥ ३६ ॥ सर्वथा सत्यजेद्वाद न कचिन्मर्माणि स्पृशेत् । सर्वान्परित्यजेदर्थान्स्वाध्यायस्य विरोधिन ॥ ३७ ॥ अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । कर्मणा फलमस्तीति मनसा त्रितय चरेत् ॥ ३८ ॥ प्राणातिपात स्तैन्य च परदाराभिमर्शनम् । त्रीणि पापानि विदुषा नित्यश परिवर्जयेत् ॥ ३९ ॥ न कश्चिदपि जानाति कि कस्य श्वो भविष्यति । अत श्व करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान ॥ ४० ॥ अनन मर्त्यदेहेन यल्लोकद्वयशर्मदम् । विचिन्त्य तदनुष्ठेय कर्म हेय ततोऽन्यथा ॥ ४१ ॥ उपकार परो धर्म परार्थ कर्म नैपुणम् । पात्रे दान पर काम परो मोक्षो वितृष्णता ॥ ४२ ॥ अञ्जनस्य क्षय दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु सचयम् । अवन्ध्य दिवस कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥ ४३ ॥ परदारा न गन्तव्या सर्ववर्णेषु कर्हिचित् । न हीदृशमनायुष्य त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥४४॥ मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नैकशय्यासनो भवेत् । बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वासमपि कर्षति ॥ ४५ ॥ परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुख । गङ्गा ब्रूते कदागत्य मामय पावयिष्यति ॥ ४६ ॥ ब्रह्महत्या सुरापान स्तेय गुर्वङ्गनागम । महान्ति पातकान्याहुस्तत्ससर्गी च पञ्चम ॥ ४७ ॥ स्त्रीबालस्वामिमित्रघ्नो गोघ्नो विश्वासघातक । सुरापो ब्रह्महा चोरो यात्येते सर्वनारकान् ॥ ४८ ॥ कूटसाक्षी मृषावादी यश्चासदनुशास्ति वै । त मोहमृत्यव सर्वे तथा ये वदनिन्दका ॥ ४९ ॥ घट भिन्द्यात्पट छिन्द्यात्कुर्याद्रासभ निस्वनम् । येन केन प्रकारेण प्रसिद्ध पुरुषो भवेत् ॥५०॥ न हीदृश [2]सवनन त्रिषु लोकेषु विद्यते । दया मैत्री च भूतेषु दान च मधुरा च वाक् ॥ ५१ ॥ विवादो धनसबन्धो याचन स्त्रीषु सगति । आदानमग्रत स्थान मैत्रीभङ्गस्य हेतव ॥ ५२ ॥ दर्शितानि कलत्राणि गृहे भुक्तमशङ्कितम् । कथितानि रहस्यानि सौहृद किमत परम् ॥ ५३ ॥ दु खेन श्लिष्यते भिन्न श्लिष्ट दु खेन भिद्यते । भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीति सा दु खैकप्रदायिनी ॥ ५४ ॥ ययोरेव सम वित्त ययोरेव सम कुलम् । तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयो ॥ ५५ ॥ उत्तमा आत्मना ख्याता पितु ख्याताश्च मध्यमा । अधमा मातुलात्ख्याता श्वशुराच्चाधमाधमा ॥ ५६ ॥ ऋणशेषश्चाग्निशेष शत्रुशेषस्तथैव च । पुन पुन प्रवर्तन्ते तस्माच्छेष न रक्षयेत् ॥ ५७ ॥ कुभोज्येन दिन नष्ट कुकलत्रेण शर्वरी । कुपुत्रेण कुल नष्ट तन्नष्ट यत्र दीयते ॥ ५८ ॥ वर्वरश्च तपस्वी स्याच्छूरश्चाप्यकृतव्रण । मद्यपा स्त्री सती राजन्निति न श्रद्दधामहे ॥ ५९ ॥ नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना नापगाना महोदधि । नान्तक सर्वभूताना न पुसा वामलोचना ॥ ६० ॥ सा भार्या या प्रिय ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृति । तन्मित्र यत्र विश्वास स देशो यत्र जीव्यते ॥ ६१ ॥ व्रजत्यध प्रयात्युच्चैर्नर स्वैरेव चेष्टितै । अध कूपस्य खनक ऊर्ध्व प्रासादकारक ॥ ६२ ॥ कुर्यान्न परदारेच्छा विश्वास स्त्रीषु वर्जयेत् । हतो दशास्य सीतार्थी हत पत्न्या विदूरथ ॥ ६३ ॥ न मद्यव्यसनी क्षीब कुर्याद्वेतालचेष्टितम् । वृष्णयो हि ययु क्षीबास्तृणै प्रहरणै क्षयम् ॥ ६४ ॥ दान सत्पात्रथित कुर्यान्न पश्चात्तापवान्भवेत् । बलिनात्मार्पितो बन्धे दानशेषस्य शुद्धये ॥ ६५ ॥ न स्त्रीजित प्रमूढ स्याद्गाढरागवशीकृत । पुत्रशोकाद्दशरथो जीव जायाजितोऽत्यजत् ॥ ६६ ॥ क्षिपेद्वाक्यशरा घोरान्न पारुष्यविषप्लुतान् । वाक्पारुष्यरुषा चक्रे भीम कुरुकुलक्षयम् ॥ ६७ ॥ परषा क्लेशद कुर्यान्न पैशुन्य प्रभुप्रियम् । पैशुन्येन गतौ राहोश्चन्द्रार्कौ भक्षणीयताम् ॥ ६८ ॥ कुर्यान्नीचजनाभ्यस्ता न याच्ञा मानहारिणीम् । बलिप्रार्थनया प्राप लघुता पुरुषोत्तम ॥ ६९ ॥ वक्रै क्रूरतरैर्लुब्धैर्न कुर्यात्प्रीतिसगतिम् । वसिष्ठस्याहरद्धेनु विश्वामित्रो निमन्त्रित ॥ ७० ॥ तीव्रे तपसि लीनानामिन्द्रियाणा न विश्वसेत् । विश्वामित्रोऽपि मोत्कण्ठ कण्ठे जग्राह मेनकाम् ॥ ७१ ॥ भक्त रक्त सदासक्त निर्दोष न परित्यजेत् । रामस्त्यक्त्वा सतीं सीता शोकशल्याकुलोऽभवत् ॥ ७२ ॥ वर्जयेदिन्द्रियजयी निर्जने जननीमपि । पुत्री कृतोऽपि प्रद्युम्न कामित शम्बरस्त्रिया ॥ ७३ ॥ प्रभुप्रसादे विश्वास न कुर्यात्स्वप्नसनिभे । नन्देन मन्त्री निक्षिप्त शकटारोऽपि बन्धने ॥ ७४ ॥ अप्युन्नतपदारूढ पूज्यान्नैवापमानयेत् । नहुष शक्रता प्राप्य च्युतोऽगस्त्यावमाननात् ॥ ७५ ॥ हितोपदेश शृणुयात्कुर्वीत च यथोदितम् । विदुरोक्तमकृत्वाभूत्कौरव शोकशल्यभाक् ॥ ७६ ॥ न पुत्रायत्तमैश्वर्य कुर्यादार्य कथचन । पुत्रार्पितप्रभुत्वोऽभूद्धृतराष्ट्रस्तृणोपम ॥ ७७ ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तमाचार न त्यजेत्साधुसेवितम् । दैत्याना श्रीवियोगोऽभूत्सत्यधर्मक्रियामुचाम् ॥ ७८ ॥ नदीना नखिना चैव शृङ्गिणा शस्त्र-

१ अमरसारिमार्ग्र २ वशीकरणम्

१ भस

पाणिनाम् । विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ ७९ ॥ न कुर्यादभिचारोग्रमद्यादिदुष्टक्रियाम् । लक्ष्मणेनेन्द्रजित्कृत्याभिचारसमये हतः ॥ ८० ॥ व्याकुलोऽपि विपत्तौ सन्स्मरेद्विष्णुं सदा हृदि । शरतल्पगतो भीष्मः सस्मार गरुडध्वजम् ॥ ८१ ॥ चिन्ता जरा मनुष्याणामनध्वा वाजिनां जरा । असंभोगो जरा स्त्रीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥ ८२ ॥ प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः । तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥ ८३ ॥ पशुभिः सह गन्तव्यं स्यात्तत्र पशुभिः सह । पशुभिः सह वक्तव्यं न तु तत्र पशुभिः सह ॥ ८४ ॥ याति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् । अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ८५ ॥ विद्याभ्यासो विचारश्च समयोरेव शोभते । विवाहश्च विवादश्च समयोरेव शोभते ॥ ८६ ॥ लक्ष्मीर्वसति जिह्वाग्रे जिह्वाग्रे मित्रबान्धवाः । जिह्वाग्रे बन्धनं प्राप्तं जिह्वाग्रे मरणं ध्रुवम् ॥ ८७ ॥ यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः । न च विद्यागमः कश्चित् तत्र दिवसं वसेत् ॥ ८८ ॥ वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः । अथैवमागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ ८९ ॥ सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पण्डितः । अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो न जायते ॥ ९० ॥ मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च । द्विषतां संप्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ९१ ॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य पिशुनस्य च । चतुर्णामपि चैतेषां निष्कृतिर्नैव विश्रुता ॥ ९२ ॥ गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् । गतश्रीश्च गतायुश्च ब्राह्मणान्द्वेष्टि भारत ॥ ९३ ॥ आत्मबुद्धिः सुखायैव गुरुबुद्धिर्विशेषतः । परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयावहा ॥ ९४ ॥ विस्मयः सर्वथा हेयः प्रत्यूहः सर्वकर्मणाम् । तस्माद्विस्मयमुत्सृज्य साध्यसिद्धिर्विधीयताम् ॥ ९५ ॥ विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् । नीचादप्युत्तमा विद्या स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ९६ ॥ लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्क्रुद्धमञ्जलिकर्मणा । मूर्खं छन्दानुवृत्त्या च तत्त्वार्थेन च पण्डितम् ॥ ९७ ॥ जानीयात्प्रेषणे भृत्यान्बान्धवान्व्यसनागमे । आपत्कालेषु मित्राणि भार्यां च विभवक्षये ॥ ९८ ॥ सर्पं श्वानं गजं मत्तं रण्डां च बहुभाषिणीम् । राजपुत्रं कुमित्रं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ९९ ॥ दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं धनगर्वितम् । क्रोधवन्तं मदोन्मत्तं नमस्कारेऽपि वर्जयेत् ॥ १०० ॥ पिपीलिकार्जितं धान्यं मक्षिकासंचितं मधु । लुब्धेन संचितं द्रव्यं समूलं च विनश्यति ॥ १०१ ॥ न मारणीया धीरेण रसना नीरसे जने । को नाम कुरुते कोपं नायकः सायकक्षतिम् ॥ १०२ ॥ धातुवादेषु वित्ताशा मोक्षाशा कौलिके मते । जामातरि च पुत्राशा त्रयमेतन्निरर्थकम् ॥ १०३ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सुखिनौ न कदाचन । यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ १०४ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके परप्रत्ययकारकौ । स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ १०५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ १०६ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः । प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ १०७ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके न भूतौ न भविष्यतः । प्रार्थितं यश्च कुरुते यश्च नार्थयते परम् ॥ १०८ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके शिरःशूलकरावुभौ । गृहस्थश्च निरारम्भो यतिश्च सपरिग्रहः ॥ १०९ ॥ शत्रुर्दहति संयोगे वियोगे मित्रमप्यहो । उभयोर्दुःखदायित्वे को भेदः शत्रुमित्रयोः ॥ ११० ॥ दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः । ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥ १११ ॥ ददतो युध्यमानस्य पठतः पुलको न चेत् । आत्मनश्च परेषां च धिक्त्यागं पौरुषं श्रुतम् ॥ ११२ ॥ न तद्भुक्तं न तत्पीतं न तत्सुभ न तत्कृतम् । यन्मामममादिपक्षीरल्लेनातिरञ्जितम् ॥ ११३ ॥ निःसारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान् । न सुवर्णे ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये प्रजायते ॥ ११४ ॥ मासि मासि समा ज्योत्स्ना पक्षयोरुभयोरपि । तत्रैकः शुक्लपक्षोऽभूद्यशः पुण्यैरवाप्यते ॥ ११५ ॥ मत्स्यादयोऽपि जानन्ति नीरक्षीरविवेचनम् । परं प्रसिद्धिर्हंसस्य यशः पुण्यैरवाप्यते ॥ ११६ ॥ पशुभिर्वाहिता धुर्ती तद्वधूरथ पशुभिः । सतीं वदति लोकोऽयं यशः पुण्यैरवाप्यते ॥ ११७ ॥ सौभाग्यं विरलस्य स्यात्सकर्मगुणेष्वपि । षड्गिरादायुधा पुंसी भक्षायत्तेन दृश्यते ॥ ११८ ॥ हस्तादपि न दातव्यं गृहादपि न दीयते । परोपकरणार्थाय वचने किं दरिद्रता ॥ ११९ ॥ वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः । स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥ १२० ॥ भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरस्त्रियः । विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥ १२१ ॥ जानन्ति हि गुणान्वक्तुं तद्विधा एव तादृशाम् । वेत्ति विश्वम्भरा भारं गिरीणां गरिमाश्रयम् ॥ १२२ ॥ जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च व्यासेन परिकीर्तिताः । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥ १२३ ॥

१ न्यायमार्गानुसारिणः २ विवेचनीया पत्रं इत्यर्थः ३ तस्य निवापपरिहार ४ त्याज्य ५ विमल

१ वधूरे २ स्त्री ३ भय ४ मित्रभाव

अल्पासक्ता विनाशाय दूरतश्चाफलप्रदा । मध्यभावेन सेव्यन्ते राजा वह्निर्गुरुः स्त्रियः ॥ १२४ ॥ अमृतं दुर्लभं नृणां देवानामुदकं तथा । पितॄणां दुर्लभः पुत्रस्तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥ १२५ ॥ शनैः पन्थाः शनैः कन्था शनैः पर्वतमस्तके । शनैर्विद्या शनैर्वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥१२६॥ अन्यथागतविद्यानामन्यथागतसंपदाम् । विदुषां च प्रभूणां च हृद्यं नानल्पयत ॥ १२७ ॥ मक्षिका मशको वेश्या मूषको याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणकश्चैव सप्तैते परभक्षकाः ॥ १२८ ॥ अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते । अर्चयन्ति नरा नागं न तार्क्ष्यं न गजादिकम् ॥ १२९ ॥ शोभन्ते विद्यया विप्राः क्षत्रिया विजयश्रिया । श्रियोऽनुकूलदानेन लज्जया च कुलाङ्गनाः ॥ १३० ॥ ब्राह्मणा गणका वेश्याः सारमेयाश्च कुक्कुटाः । दृष्ट्वान्येषु कुप्यन्ति न जाने तस्य कारणम् ॥ १३१ ॥ पुत्रपौत्रवधूभृत्यैः संपूर्णमपि सर्वदा । भार्याहीनगृहस्थस्य शून्यमेव गृहं मतम् ॥ १३२ ॥ अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत्पुरा । तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥ १३३ ॥ न वयमिव यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः । धातुषु क्षीयमाणेषु शान्तिः कस्य न जायते ॥ १३४ ॥ धिग्गृहं गृहिणीशून्यं धिक्कलत्रमपुत्रकम् । धिक्पुत्रमविनीतं च धिग्ज्ञानं विषमानकम् ॥ १३५ ॥ अश्वं नैव गजं नैव व्याघ्रं नैव च नैव च । अजापुत्रं बलिं दद्याद्देवो दुर्बलघातकः ॥१३६॥ दुर्मन्त्री राज्यनाशाय ग्रामनाशाय कुञ्जरः । श्यालको गृहनाशाय सर्वनाशाय मातुलः ॥ १३७ ॥ जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि । प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तितः ॥ १३८ ॥ उद्योगः कलहः कण्डूर्द्यूतं मद्यं परस्त्रियः । आहारो मैथुनं निद्रा सेवनात्तु विवर्धते ॥१३९॥ कृतार्थं स्वामिनं द्वेष्टि कृतदारस्तु मातरम् । जातापत्या पतिं द्वेष्टि गतरोगश्चिकित्सकम् ॥ १४० ॥ चक्षुःपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १४१ ॥ नास्ति यत्र प्रियः कश्चिन्न व्रतं नोपवासकम् । या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्यसौ ॥ १४२ ॥ शुचि भूमिगतं तोयं शुचिर्नारी पतिव्रता । शुचि क्षेमकरो राजा संतोषी ब्राह्मणः शुचिः ॥ १४३ ॥ नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने । वत्सोऽपि स्तनपाने स्याच्छ्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १४४ ॥ भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च । तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं भजेत्सती ॥ १४५ ॥ असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् । काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शंभुसेवनम् ॥ १४६ ॥ उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् । विरक्तस्य तृणं भार्या निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ १४७ ॥ सप्तैतानि न पूर्यन्ते पूर्यमाणान्यनेकशः । ब्राह्मणोऽग्निर्यमो राजा पयोधिरुदरं गृहम् ॥ १४८ ॥ कल्पान्तवामसंक्षोभलङ्घिताशेषभूभृतः । स्थैर्यप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः ॥ १४९ ॥ संपत् सरस्वती सत्यं संतानं सदनुग्रहः । सत्ता सुकृतसंभारः सकारा सप्त दुर्लभाः ॥ १५० ॥ अभ्रच्छाया खलप्रीतिर्नवसस्यानि योषितः । किंचित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १५१ ॥ परोऽपि हितवान् बन्धुर्बन्धुरप्यहितः परः । अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥ १५२ ॥ जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः । स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥१५३॥ सौवर्णानि सरोजानि निर्मातुं सन्ति शिल्पिनः । तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः ॥ १५४॥ साक्षरं पुरुषं दृष्ट्वा यो नरो नाभिमन्यते । बलीवर्दसमो लोके खुरशृङ्गविवर्जितः ॥ १५५ ॥ को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः । मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ १५६ ॥ लुब्धानां याचकः शत्रुश्चोराणां चन्द्रमा रिपुः । जारस्त्रीणां पतिः शत्रुर्मूर्खाणां बोधको रिपुः ॥ १५७ ॥ अमन्त्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् । अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥ १५८ ॥ परोपदेशवेलायां शिष्टाः सर्वे भवन्ति वै । विस्मरन्तीह शिष्टत्वं स्वकार्ये समुपस्थिते ॥ १५९ ॥ गुणिनां निर्गुणानां च दृश्यते महदन्तरम् । हारः कण्ठगतः स्त्रीणां नूपुराणि च पादयोः ॥ १६० ॥ अलभ्यं लब्धुकामस्य जनस्य गतिरीदृशी । अलभ्येषु मनस्तापः संचितार्थो विनश्यति ॥१६१॥ शत्रुवाक्यामृतं श्रुत्वा तेन सौहार्दमार्जवम् । नहि धीरेण कर्तव्यमात्मनः शुभमिच्छता ॥ १६२ ॥ शूराश्च कृतविद्याश्च रूपवत्यश्च योषितः । यत्र यत्र गमिष्यन्ति तत्र तत्र कृतादराः ॥ १६३ ॥ चत्वारो धनदायादा धर्माग्निनृपतस्कराः । तेषां ज्येष्ठावमानेन त्रयः कुप्यन्ति बान्धवाः ॥ १६४ ॥ शीलभारवती कान्ता पुष्पभारवती लता । अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥ १६५ ॥ पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया । शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते

१ पक्षस्तु वाक्येषु अतिवाहते सिध्यन्ति आरोहति प्राप्यते वर्धते इति पञ्चक्रियाध्याहारः. २ मागःतिवाहनादीनि ३ एतानि स्वरसा न भवतीत्यर्थः. ४ वंशपरम्परागतविद्यानाम् ५ सगर्वं न भवति ६ कुलस्त्रियः ७ श्वानः ८ गजः ९ भवत्यपि १० वस्तुमाहात्म्येन ११ कृता दारा स्त्री येन सः १२ वेषम् १३ पवित्रम्

१ स क्रमः सर्वविद्याधनार्जनेऽपि बोध्यः २ मुक्ताहारः ३ अचिन्त्यान् ४ शोभाम् ५ प्रकरणम् ६ उपायः

॥ १६६ ॥ उपभोक्तुं न जानाति श्रियं प्राप्यापि मानवः । आकण्ठजलमग्नोऽपि श्वा लिहत्येव जिह्वया ॥ १६७ ॥ आर्ता देवान्नमस्यन्ति तपः कुर्वन्ति रोगिणः । निर्धना दानमिच्छन्ति वृद्धा नारी पतिव्रता ॥ १६८ ॥ जामाता जठरं जाया जातवेदा जलाशयः । पूरिता नैव पूर्यन्ते जकाराः पञ्च दुर्भगाः ॥ १६९ ॥ जननी जन्मभूमिश्च जाह्नवी च जनार्दनः । जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥ १७० ॥ सा श्रीर्या न मदं कुर्यात्स सुखी तृष्णयोज्झितः । तन्मित्रं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥ १७१ ॥ सुलभं वस्तु सर्वस्य न यात्यादरणीयताम् । स्वदारपरिहारेण परदारार्थिनो जनाः ॥ १७२ ॥ एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् । गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ १७३ ॥ क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे । अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयंकरः ॥ १७४ ॥ गुरुपत्न्या निशाधीशो ब्राह्मण्या पाकशासनः । गतः पञ्चेषुलक्ष्यत्वं का कथाऽन्यस्य देहिनः ॥ १७५ ॥ यस्मिन्रुष्टे भयं नास्ति तुष्टे नैव धनागमः । निग्रहानुग्रहौ न स्तः स रुष्टः किं करिष्यति ॥ १७६ ॥ आलस्योपहता विद्या परहस्तगताः स्त्रियः । अल्पबीजं हतं क्षेत्रं हतं सैन्यमनायकम् ॥ १७७ ॥ निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा । विषमस्तु न चाप्यस्तु फटाटोपो भयंकरः ॥ १७८ ॥ एक एव पदार्थस्तु त्रिधा[1] भवति वीक्षितः । कुणपः कामिनी मांसं योगिभिः कामिभिः श्वभिः ॥ १७९ ॥ नारी परमुखद्वेष्टी कविरव्यवहारवित् । अपथ्यसेवी रोगी च क्रियाहीनोपहस्यते ॥ १८० ॥ अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषिताम् । पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ १८१ ॥ सांसारिकसुखासक्तं ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनम् । कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टं तं त्यजेदन्त्यजं यथा ॥ १८२ ॥ शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे । साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ १८३ ॥ प्रीतिर्लक्ष्मीर्व्ययः क्लेशः सा किं मा किं स किं स किम् । या लोभाया परद्रोहासराधः यः परार्थकृत् ॥ १८४ ॥ मनो मधुकरो मेघो मानिनी मदनो मरुत् । मा मदो मर्कटो मत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः ॥ १८५ ॥ यावज्जीवं सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य जीवस्य पुनरागमनं कुतः ॥ १८६ ॥ असार एष संसारः सारङ्गलोचना । तदर्थं धनमिच्छन्ति तत्यागे तु धनेन किम् ॥ १८७ ॥ सत्यानुसारिणी लक्ष्मीः कीर्तिस्त्यागानुसारिणी । अभ्याससारिणी विद्या बुद्धिः कर्मानुसारिणी ॥ १८८ ॥ उपाध्यायश्च वैद्यश्च ऋतुकाले वरस्त्रियः । सूतिका दूतिका नौका कार्यान्ते ते च शपवत् ॥ १८९ ॥ विशाखान्ता गता मेघाः प्रसूतान्तं च यौवनम् । प्रणामान्तः सतां कोपो याचनान्तं हि गौरवम् ॥ १९० ॥ कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् । बुद्धयः कुब्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १९१ ॥ सदयं हृदयं यस्य भाषितं सत्यभूषितम् । कायः परहिते यस्य कलिस्तस्य करोति किम् ॥ १९२ ॥ अपत्यदर्शनस्यार्थं प्राणानपि च या त्यजेत् । त्यजति तामपि क्रूरा मातरं दारहेतवे ॥ १९३ ॥ पुत्रसू पाककुशला पवित्रा च पतिव्रता । पद्माक्षी पद्मपैर्नारी भुवि सयाति गौरवम् ॥ १९४ ॥ दातुरुन्नतचित्तस्य गुणयुक्तस्य चार्थिनः । दुर्लभः खलु संयोगः सद्बीजक्षेत्रयोरिव ॥ १९५ ॥ आज्ञामात्रफलं राज्यं ब्रह्मचर्यफलं तपः । परिज्ञानफलं विद्या दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १९६ ॥ आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमौषधमैथुने । दानं मानापमानौ च नव[2] गोप्यानि कारयेत् ॥ १९७ ॥ अग्नौ दग्धं जले मग्नं हृतं तस्करपार्थिवैः । तत्सर्वं दानमित्याहुर्यदि क्लैब्यं न भाषते ॥ १९८ ॥ सम्भ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् । विनयो वंशमाख्याति देशमाख्याति भाषितम् ॥ १९९ ॥ किं विद्यया किं तपसा किं योगेन श्रुतेन च । किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥ २०० ॥ यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः । तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ २०१ ॥ त्यजेत्स्वामिनमत्युग्रमत्युग्रमात्कृपणं त्यजेत् । कृपणादविशेषज्ञं तस्माच्च कृतशासनम् ॥ २०२ ॥ पात्रापात्रविवेकोऽस्ति धेनुपन्नगयोरिव । तृणात्संजायते क्षीरं क्षीरात्संजायते विषम् ॥ २०३ ॥ शनैर्विद्या शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः । शनैरध्वसु वर्तेत योजनान्न परं व्रजेत् ॥ २०४ ॥ द्यूतं पुस्तकवाद्ये च नाटकेषु च सक्तता । स्त्रियस्तन्द्री च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट् ॥ २०५ ॥ अतिथिर्बालकः पत्नी जननी जनकस्तथा । पञ्चैते गृहिणः पोष्या इतरे च स्वशक्तितः ॥ २०६ ॥ गाढं गुणवती विद्या न मुदे विनयं विना । मूर्खतापि मुदे भूयान्महत्तु विनयान्विता ॥ २०७ ॥ अहो साहजिकं प्रेम दूरादपि

---

१ निःधन् २ नव

विराजते । चकोरनयनद्वन्द्वमाह्लादयति चन्द्रमा ॥ २०८ ॥ साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केवलम् । सरसो विपरीतश्चेत्सरसत्वं न मुञ्चति ॥ २०९ ॥ यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा । परापवादसस्येभ्यो गां चरन्तीं निवारय ॥ २१० ॥ एकस्तपो द्विरध्यायी त्रिभिर्गीतं चतुः पथम् । सप्त पञ्च कृषीणां च सङ्ग्रामो बहुभिर्जनैः ॥ २११ ॥ काकः पक्षिषु चाण्डालः स्मृतः पशुषु गर्दभः । नराणां कोऽपि चाण्डालः स्मृतः सर्वेषु निन्दकः ॥ २१२ ॥ दातृत्वं प्रियवक्तृत्वं धीरत्वमुचितज्ञता । अभ्यासेन न लभ्येयुश्चत्वारः सहजा गुणाः ॥ २१३ ॥ लोभमूलानि पापानि रसमूलानि व्याधयः । इष्टमूलानि शोकानि त्रीणि त्यक्त्वा सुखी भव ॥ २१४ ॥ प्रदोषे दीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रविः । त्रैलोक्ये दीपको धर्मः सुपुत्रः कुलदीपकः ॥ २१५ ॥ सुखार्थी त्यजते विद्यां विद्यार्थी त्यजते सुखम् । सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ॥ २१६ ॥ अन्नदानात्परं दानं विद्यादानमतः परम् । अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवं च विद्यया ॥ २१७ ॥ दूरस्थाः पर्वता रम्या वेश्या च मुखमण्डने । युद्धस्य वार्ता रम्या च त्रीणि रम्याणि दूरतः ॥ २१८ ॥ माता यदि विषं दद्याद्विक्रीणाति पिता सुतम् । राजा हरति सर्वस्वं तत्र का परिदेवना ॥ २१९ ॥ अहेरिव गणाद्भीतः परान्नाच्च विषादिव । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति ॥ २२० ॥ अनन्तानुदितं प्रेम नवीकर्तुं क ईश्वरः । सन्धिं न याति स्फुटितं लाक्षालेपेन मौक्तिकम् ॥ २२१ ॥ सन्निकर्षोऽत्र मर्त्यानामनादरणकारणम् । गाङ्गं हित्वा यथाऽन्याम्भस्तत्रत्यो याति शुद्धये ॥ २२२ ॥ लेखनी पुस्तकं रामा परहस्ते गता गता । कदाचित्पुनरायाता भ्रष्टा भ्रष्टा च चुम्बिता ॥ २२३ ॥ पूर्वदत्तेषु या विद्या पूर्वदत्तेषु च यद्धनम् । पूर्वदत्तेषु या भार्या अग्रे धावति धावति ॥ २२४ ॥ श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् । श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षं च विन्दति ॥ २२५ ॥ मनो धावति सर्वत्र मदोन्मत्तगजेन्द्रवत् । ज्ञानाङ्कुशसमा बुद्धिस्तस्य निश्चलते मनः ॥ २२६ ॥ इच्छेच्चेद्विपुलां मैत्रीं त्रीणि तत्र न कारयेत् । वाग्वादमर्थसंबन्धं तत्पत्नीपरिभाषणम् ॥ २२७ ॥ अयुक्तं स्वामिनो युक्तं युक्तं नीचस्य दूषणम् । अमृतं राहवे मृत्युर्विषं रुद्रस्य भूषणम् ॥ २२८ ॥ पण्डिते चैव मूर्खे च बलवत्यपि दुर्जने । ईश्वरे च दरिद्रे च मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ २२९ ॥ सङ्ग्रामे सुभटेन्द्राणां कवीनां कविमण्डले । दीप्तिर्वा दीप्तिहानिर्वा मुहूर्तादेव जायते ॥ २३० ॥ विषस्य विषयाणां हि दृश्यते महदन्तरम् । उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥ २३१ ॥ पुराणान्ते श्मशानान्ते मैथुनान्ते च या मतिः । सा मतिः सर्वदा चेत्स्यात्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ २३२ ॥ आकारेणैव चतुरास्तर्कयन्ति पराङ्गितम् । गर्भस्थं केतकीपुष्पमामोदेनेव षट्पदाः ॥ २३३ ॥ न ज्ञातुं नाप्यनुज्ञातुं नेक्षितुं नाप्युपेक्षितुम् । स्वजनः स्वजने जातं विपत्पातं समीहते ॥ २३४ ॥ प्रायो दुरन्तपर्यन्ताः सम्पदोऽपि दुरात्मनाम् । भवन्ति हि सुखोदर्का विपदोऽपि महात्मनाम् ॥ २३५ ॥ उत्कर्षभूतिमिच्छद्भिः सद्भिः खलु न दृश्यते । चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीभालपट्टिका ॥ २३६ ॥ अकाण्डपातजातानामार्द्राणां मर्मभेदिनाम् । गाढशोकप्रहाराणामचिन्तैव महौषधम् ॥ २३७ ॥ अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा । निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम् ॥ २३८ ॥ शम्भुः श्वेतार्कपुष्पेण चन्द्रमा वस्त्रतन्तुना । अच्युतः स्मृतिमात्रेण साध्यः करसम्पुटैः ॥ २३९ ॥ अकृत्वा पौरुषं या श्रीर्निकामिन्यपि किं तया । जरद्गवोऽपि चाश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥ २४० ॥ मन्दाकिनीपयःपानं मन्दाक्षीमुखचुम्बनम् । मन्दरोपवनक्रीडा मन्त्रानुष्ठानतः कुरु ॥ २४१ ॥ दीपो भक्षयते ध्वान्तं कज्जलं च प्रसूयते । यदन्नं भक्षयेन्नित्यं जायते तादृशी प्रजा ॥ २४२ ॥ मौनं कालविलम्बश्च प्रयाणं भूमिदर्शनम् । भृकुट्यन्यमुखी वार्ता नकारः षड्विधः स्मृतः ॥ २४३ ॥ अक्षराणि परीक्ष्यन्तामम्बराडम्बरेण किम् । शम्भुरम्बरहीनोऽपि सर्वज्ञः किं न जायते ॥ २४४ ॥ दोषोऽपि गुणतां याति प्रभोर्भवति चेत्कृपा । *अङ्गहीनोऽपि सूर्येण सारथ्ये योजितोऽरुणः* ॥ २४५ ॥ उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् । नीचमल्पप्रदानेन इष्टं धर्मेण योजयेत् ॥ २४६ ॥ अकुले पतितो राजा मूर्खपुत्रो हि पण्डितः । निर्धनस्य धनप्राप्तिस्तृणवन्मन्यते जगत् ॥ २४७ ॥ लोकेषु निर्धनो दुःखी ऋणग्रस्तस्ततोऽधिकम् । ताभ्यां रोगयुतो दुःखी तेभ्यो दुःखी कुभार्यकः ॥ २४८ ॥ आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां विप्राणां मानखण्डनम् । पृथक्शय्या च नारीणामशस्त्रवध उच्यते ॥ २४९ ॥ प्रस्तावसदृशं वाक्यं सद्भावसदृशं प्रियम् । आत्मशक्तिसमं कोपं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ २५० ॥ पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रपाठकाः । सर्वे व्यसनिनो ज्ञेया यः क्रियावान्स पण्डितः ॥ २५१ ॥ पण्डितैः सह साङ्गत्यं पण्डितैः सह सत्कथा । पण्डितैः सह मित्रत्वं कुर्वाणो नावसीदति ॥ २५२ ॥ धीरः शौर्यमना

ठस पाण्डित्य मित्रसग्रह । अचोरहरणीयानि पञ्चैतान्यक्षयो निधि ॥ २५३ ॥ मातृवत्परदाराणि परद्रव्याणि लोष्टवत् । आत्मवत्सर्वभूतानि य पश्यति स पश्यति ॥ २५४ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणा यस्यैकोऽपि न विद्यते । अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ २५५ ॥ स जीवति गुणा यस्य धर्मो यस्य स जीवति । गुणधर्मविहीनो यो निष्फल तस्य जीवितम् ॥ २५६ ॥ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥२५७॥ षट्पद पुष्पमध्यस्थो यथा सार समुद्धरेत् । तथा सर्वेषु शास्त्रेषु सार गृह्णन्ति पण्डिता ॥ २५८ ॥ गुणान्भूषयते रूप शील भूषयते कुलम् । सिद्धिर्भूषयते विद्या भोगो भूषयते धनम् ॥ २५९ ॥ अगुणस्य हत रूपमशीलस्य हत कुलम् । असिद्धेस्तु हता विद्या अभोगस्य हत धनम् ॥ २६० ॥ दिवा पश्यति नोलूक काको नक्त न पश्यति । अपूर्व कोऽपि कामान्धो दिवा नक्त न पश्यति ॥ २६१ ॥ यौवन धनसपत्ति प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥२६२॥ गुरवमेक पुरस्कृत्य शूरा-स्मानोऽपि साधका । भवन्ति त विना नैव यथा सख्या ह्यबिन्दव ॥ २६३ ॥ वचस्तत्र वक्तव्य यत्रोक्त सफल भवेत् । स्थायीभवति चात्यन्त रङ्ग शुक्लपटे यथा ॥२६४॥ पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना कुण्डे कुण्डे नव पय । जातौ जातौ नवाचारा नवा वाणी मुखे मुखे ॥ २६५ ॥ गान्धर्व गन्धसयुक्त ताम्बूल भारती कथा । इष्टा भार्या प्रिय मित्र मपूर्वाणि दिन दिने ॥ २६६ ॥ विद्यया सह मर्तव्य कुशिष्याय न दापयेत् । तथापि दीयते विद्या पश्चात्सजायते रिपु ॥ २६७ ॥ मर्कटस्य सुरापान तस्य वृश्चिकदशनम् । तन्मध्ये भूतसचारो यद्वा तद्वा भविष्यति ॥ २६८ ॥ पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनम् । सङ्ग्रामे च गृहे मैन्य निष्पुमा विडम्बना ॥ २६९ ॥ अमानयाने पाण्डित्य क्रय-क्रीत च मैथुनम् । भोजन च पराधीन तिस्र पुसा विडम्बना ॥ २७० ॥ पादेन गम्यते पथा मानहीन च भोजनम् । अविवेकिप्रभो सेवा पातक स्मित परम् ॥२७१॥ तुष्यन्ति भोजनैर्विप्रा मयूरा घनगर्जिते । साधव परस तोषे खला परविपत्तिषु ॥ २७२ ॥ प्रत्यक्षे गुरव स्तुत्या परोक्षे मित्रबान्धवा । कर्मान्ते दासभृत्याश्च पुत्रा नैव तथा स्त्रिय ॥ २७३ ॥ विनय राजपुत्रेभ्य पण्डितेभ्य सुभाषितम् । अनृत द्यूतकारेभ्य स्त्रीभ्य शिक्षेत कैतवम् ॥२७४॥ धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासग्रहणेषु च । आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्ज सुखी भवेत् ॥ २७५ ॥ मुहूर्तमपि जीवेन्नर शुक्लेन कर्मणा । न कल्पमपि कृष्णेन लोकद्वयविरोधिना ॥ २७६ ॥ गते शोको न कर्तव्यो भविष्य नैव चिन्तयेत् । वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणा ॥ २७७ ॥ स्वभावेन हि तुष्यन्ति देवा सत्पुरुषा पिता । ज्ञातय-स्त्वन्नपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिता ॥ २७८ ॥ नराणा नापितो धूर्त पक्षिणा चैव वायस । चतुष्पदा शृगालस्तु स्वच्छाचारी तपस्विनाम् ॥ २७९ ॥ चाण्डाल पक्षिणा काक पशूना चैव कुक्कुर । कोपो मुनीना चाण्डाल -श्चाण्डाल सर्वनिन्दक ॥ २८० ॥ भ्रमन्सपूज्यते चक्र भ्रमन्सपूज्यते द्विज । भ्रमन्सपूज्यते राजा स्त्री भ्रमन्ती विनश्यति ॥ २८१ ॥ न पश्यति च जन्मान्ध कामान्धो नैव पश्यति । न पश्यति मदोन्मत्तो ह्यर्थी दोष न पश्यति ॥ २८२ ॥ स्वय कर्म करोत्यात्मा स्वय तत्फलमश्नुते । स्वय भ्रमति ससारे स्वय तस्माद्विमुच्यते ॥ २८३ ॥ खड्गमूल भवेद्राज्यमस्त्रीमूल स्थिर भवेत् । प्रज्ञामूल भवेद्धर्मो वैरमूल विनश्यति ॥ २८४ ॥ ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी । अविनीता रिपुर्भार्या पुत्र शत्रुरपण्डित ॥ २८५ ॥ नास्ति कामसमो व्याधिर्नास्ति मोह-समो रिपु । नास्ति क्रोधसमो वह्निर्नास्ति ज्ञानात्पर सुखम् ॥ २८६ ॥ विद्या मित्र प्रवासेषु भार्या मित्र गृहेषु च । व्याधितस्यौषध मित्र धर्मो मित्र मृतस्य च ॥ २८७ ॥ नास्ति मेघसम तोय नास्ति चात्मसम बलम् । नास्ति चक्षु सम तेजो नास्ति धान्यसम प्रियम् ॥ २८८ ॥ अधना धनमिच्छन्ति वाचमिच्छन्ति गर्विता । मानवा स्वर्गमिच्छन्ति मोक्षमिच्छन्ति देवता ॥ २८९ ॥ सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रवि । सत्येन वायवो वान्ति सर्व सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ २९० ॥ हस्तस्य भूषण दान सत्य कण्ठस्य भूषणम् । श्रोत्रस्य भूषण शास्त्र भूषणे किं प्रयोजनम् ॥ २९१ ॥ भुक्तमुक्त पुरानिद्धिश्चिन्ता[१] मूर्ति सुदारुणा । न मेघैर्लङ्घ्यते[२] न चान्यैरुपशाम्यति ॥ २९२ ॥ आत्मवत् क्रियता गाङ्गे पापहारिणि वारिणि । स्तनमध्ये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ २९३ ॥ सुभाषितरसास्वाद प्रौढस्त्रीसगमस्तथा । सेवा विवेकिनो राज्ञो दु खनिर्मूलन त्रयम् ॥ २९४ ॥ ईर्ष्यी घृणी त्वसतुष्ट क्रोधनो नित्यशङ्कित । परभाग्योपजीवी च षडेते दु खभागिन ॥ २९५ ॥ नव वस्त्र नव छत्र नव्या स्त्री नूतन गृहम् । सर्वत्र नूतन शस्त सेवकान्ने पुरातने ॥ २९६ ॥ वृद्धस्य वचन ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते । सर्वत्रैव विचा

१ मूर्त २ व्वर

रेण नाहारे न च मैथुने ॥ २९७ ॥ अतिदूरपथश्रान्ता छाया यान्ति च शीतलम् । शीतलाश्च पुनर्यान्ति का कस्य परिदेवना ॥ २९८ ॥ अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठत । स्वकार्यमुद्धरेत्प्राज्ञ कार्यध्वंसो हि मूर्खता ॥ २९९ ॥ कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं तथा । गतस्य शोचनं नास्ति ह्येतद्वेदविदां मतम् ॥ ३०० ॥ नाकाले म्रियते जन्तुर्विद्ध शरशतैरपि । कुशकण्टक-विद्धोऽपि प्राप्तकाले न जीवति ॥ ३०१ ॥ निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात्पतितस्य च । तक्षकेणापि दष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ ३०२ ॥ नानृषि कुरुते काव्यं नारुद्र कृम पाठक । नादेवांशो ददात्यन्नं नाविष्णु पृथिवीपति ॥ ३०३ ॥ कवय किं न पश्यन्ति किं न भक्षन्ति वायसा । मद्यपा किं न जल्पन्ति किं न कुर्वन्ति योषित ॥ ३०४ ॥ वह्निज्वालेव गृहिणी रक्षणीया प्रयत्नत । वृद्धिक्षयविकाराभ्यां स्वाश्रयक्षेममिच्छता ॥ ३०५ ॥ ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ३०६ ॥ अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरे धनयौवने । अस्थिरा पुत्रदाराश्च धर्म कीर्तिर्द्वयं स्थिरम् ॥ ३०७ ॥ लालयेत्पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् । प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ ३०८ ॥ गणेशं स्तौति मार्जार स्ववाहस्याभिरक्षणे । महानपि प्रसङ्गेन नीचं सेवितुमिच्छति ॥ ३०९ ॥ श्यामा मन्थरगामिन्य पीनोन्नतपयोधरा । महिष्यश्च महिष्यश्च सन्ति पुण्यवतां गृहे ॥ ३१० ॥ पदे पदे च रत्नानि योजने रसकूपिका । भाग्यहीना न पश्यन्ति बहुरत्ना वसुधरा ॥ ३११ ॥ राजा वेश्या यमो वह्नि प्राघूर्णो बालयाचकौ । परदु ख न जानाति अष्टमो ग्रामकण्टक ॥ ३१२ ॥ क्रोधो मूलमनर्थानां क्रोध संसारबन्धनम् । धर्मक्षयकर क्रोधस्तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत् ॥ ३१३ ॥ प्रेम सत्यं तयोरेव ययोर्योगवियोगयो । वत्सरा वासरीयन्ति वासरीयन्ति वत्सरा ॥ ३१४ ॥ किं धनेन कुबेरस्य सुभाषितगुणेन किम् । वाचस्पतेश्च दीपेन न सिन्धोश्च बिन्दुना ॥ ३१५ ॥ मधुना सिञ्चयेन्निम्बं निम्ब किं मधुरायते । जातिस्वभावदोषोऽयं कटुकत्वं न मुञ्चति ॥ ३१६ ॥ कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणै कण्ठगतैरपि । अकर्तव्यं न कर्तव्यं प्राणै कण्ठगतैरपि ॥ ३१७ ॥ अग्निहोत्रं गृहं क्षेत्रं मित्रं भार्यां सुतं शिशुम् । रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं देवतां गुरुम् ॥ ३१८ ॥ उत्तमं मार्जितं भुक्तं मध्यमं पितुरर्जितम् । कनिष्ठं भ्रातृवित्तं च स्त्रीवित्तमधमाधमम् ॥ ३१९ ॥ अलसस्य कुतो विद्या अविद्यस्य कुतो धनम् । अधनस्य कुतो मित्रममित्रस्य कुत सुखम् ॥ ३२० ॥ अनर्घ्यमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते । अनाश्रया न शोभन्ते पण्डिता वनिता लता ॥ ३२१ ॥ विप्रार्थेषु धनं प्राण स्वदारगतयोरनम् । स्वामिकार्ये हतप्राणस्ते तिष्ठति माधव ॥ ३२२ ॥ न विश्वसेदमित्रस्य मित्रस्यापि न विश्वसेत् । कदाचित्कुपितं मित्रं सर्वं गुह्यं प्रकाशयेत् ॥ ३२३ ॥ अभ्रच्छाया तृणाग्निश्च खले प्रीति स्थले जलम् । वेश्यासक्ति कुमित्रं च षडेते बुद्बुदोपमा ॥ ३२४ ॥ प्रमदा मदिरा लक्ष्मीर्विज्ञेया त्रिविधा सुरा । दृष्ट्वैवोन्मादयत्येका पीता चान्यातिसंचयात् ॥ ३२५ ॥ राजपत्नी गुरो पत्नी भ्रातृपत्नी तथैव च । पत्नीमाता स्वमाता च पञ्चैता मातर स्मृता ॥ ३२६ ॥ इक्षुदण्डास्तिला शूद्रा कामिनी हेम मेदिनी । दधि चन्दनं ताम्बूलं मर्दनं गुणवर्धनम् ॥ ३२७ ॥ पराधीनं वृथा जन्म परस्त्रीषु वृथा सुखम् । परगेहे वृथा लक्ष्मीर्विद्या या पुस्तके वृथा ॥ ३२८ ॥ असमाने तपोवृद्धि समानाच्च तप क्षय पूजया । पुण्यहानि स्वान्निन्दया सद्गतिर्भवेत् ॥ ३२९ ॥ ध्यानशस्त्रं बकानां च वेश्यानां मोहशस्त्रकम् । साधुत्वशस्त्रं मैन्दानां परप्राणार्थहारकम् ॥ ३३० ॥ ललितान्तानि गीतानि प्रसूतान्तं च यौवनम् । विशाखान्ता मेघमाला तक्रान्तं खलु भोजनम् ॥ ३३१ ॥ धातु परीक्षा दुर्भिक्षे स्त्रीपरीक्षा च निर्धने । युद्धे शूरपरीक्षा च मूल्योरल्पतमापदि ॥ ३३२ ॥ अन्यमाश्रयते लक्ष्मीस्त्वन्यमन्यं च मेदिनी । अनन्यगामिनी पुंसां कीर्तिरेका पतिव्रता ॥ ३३३ ॥ न काल खड्गमुद्यम्य शिर कृन्तति कस्यचित् । कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ३३४ ॥ जानन्नपि जनो दैवात्प्रकरोति विगर्हितम् । न कर्म गर्हितं लोके कस्यचिद्रोचते कृतम् ॥ ३३५ ॥ सद्भावेन जयेन्मित्रं सद्भावेन च बान्धवान् । स्त्रीभृत्यान्दानमानाभ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम् ॥[1] ३३६ ॥ संतोषस्त्रिषु कर्तव्य स्वदारे भोजने धने । त्रिषु चैव न कर्तव्यो दाने तपसि पाठने ॥ ३३७ ॥ न पुत्रात्परमो लाभो न भार्याया परं सुखम् । न धर्मात्परमं मित्रं नानृतात्पातकं परम् ॥ ३३८ ॥ व्यासमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् । अपि शूद्रं च धर्मज्ञं सद्वृत्तमभिपूजयेत् ॥ ३३९ ॥ शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि । सर्वदा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्यवदाचरेत् ॥ ३४० ॥ सुकुले योजयेत्कन्यां पुत्रं विद्यासु योजयेत् । व्यसने योजयेच्छत्रुमिष्टं धर्मेण योजयेत् ॥ ३४१ ॥

१ वरीदम्

नक्षत्रभूषण चन्द्रो नारीणा भूषण पति । पृथिवीभूषण राजा विद्या सर्वस्य भूषणम् ॥ ३४२ ॥ लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणा । तस्मात्पुत्र च शिष्य च ताडयेन तु लालयेत् ॥ ३४३ ॥ दूरत शोभते मूर्खो लम्बशाट पटावृत । तावच्च शोभते मूर्खो यावत्किचिन्न भाषते ॥ ३४४ ॥ सकृद्दुष्ट च मित्र य पुन सधातुमिच्छति । स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३४५ ॥ न कश्चित्क स्यचिन्मित्र न कश्चित्कस्यचिद्रिपु । कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ३४६ ॥ हस्ती हस्तसहस्रेण शतहस्तेन वाजिन । शृङ्गिणो दशहस्तेन स्थानत्यागेन दुर्जन ॥ ३४७ ॥ आपदर्थं धन रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि । आत्मान सतत रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ ३४८ ॥ परदारा परद्रव्य परीवाद परस्य च । परीहास गुरो स्थाने चापल्य च विवर्जयेत् ॥ ३४९ ॥ अप्रगल्भस्य या विद्या कृपणस्य च यद्धनम् । यच्च बाहुबल भीरोर्व्यर्थमेतत्त्रय भुवि ॥ ३५० ॥ शरीरनिरपेक्षस्य दक्षस्य व्यवसायिन । बुद्धिप्रारब्धकार्यस्य नास्ति किंचन दुष्करम् ॥ ३५१ ॥ असूयया हतेनैव पूर्वोपायोद्यमैरपि । कर्तृणा गृह्यते सपत्सुहृद्भिर्मन्त्रिभिस्तथा ॥ ३५२ ॥ अतिदाक्षिण्य युक्ताना शङ्किताना पदे पदे । परापवादभीरूणा दूरतो यान्ति सपद ॥ ३५३ ॥ आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मण । क्षिप्रमक्रियमाणस्य काल पिबति तद्रसम् ॥ ३५४ ॥ न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नर । एतदेव हि पाण्डित्य न स्वल्पाद्भूरिनाशनम् ॥ ३५५ ॥ अफलानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षण ॥ ३५६ ॥ किं नु मे स्यादिद कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वत । इति सचिन्त्य मनसा प्राज्ञ कुर्वीत वा न वा ॥ ३५७ ॥ देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातवत् । नर पतितकायोऽपि यश कायेन जीवति ॥ ३५८ ॥ निमेषमात्रमपि ते वयो गच्छन्न तिष्ठति । तस्माद्देहेष्वनित्येषु कीर्तिमेकामुपार्जय ॥ ३५९ ॥ बुधाग्रे न गुणान्ब्रूयात्साधु वेत्ति यत स्वयम् । मूर्खाग्रेऽपि च न ब्रूयाद्बुधप्रोक्त न वेत्ति स ॥ ३६० ॥ यावत्स्वस्थमिद देह यावन्मृत्युश्च दूरत । तावदात्महित कुर्यात्प्राणान्ते किं करिष्यसि ॥ ३६१ ॥ य करोति वधोदर्का नि श्रेयसकरी क्रिया । ग्लानिदोषच्छिद स्वच्छा स मूढ पङ्कयत्यप ॥ ३६२ ॥ मूल दोषस्य हिंसादेरर्थकामौ स्म मा पुष । तौ हि तत्त्वावबोधस्य दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥ ३६३ ॥ अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन्गत्वरी श्रिय । उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥ ३६४ ॥ या गम्या सत्सहा



याना यासु खेदो भय यत । तासा किं यन्न दु खाय विपदामिव सपदाम् ॥ ३६५ ॥ दुरासदानरीनुग्राद्धृतेर्विश्राम जन्मन । भोगान्भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न दुर्लभा ॥ ३६६ ॥ नान्तरज्ञा श्रियो जातु प्रियैरासा न भूयते । आसक्तास्ता समी मूढा वामशीला हि जन्तव ॥ ३६७ ॥ कोऽपवाद स्तुतिपदे यदशीलेषु चञ्चला । साधुवृत्तानपि क्षुद्रा विक्षिपन्त्येव सपद ॥ ३६८ ॥ कृतवानन्यदेहेषु कर्ता च विधुर मन । अप्रियैरिव सयोगो विप्रयोग प्रियै सह ॥ ३६९ ॥ शून्यमाकीर्णतामेति तुल्य व्यसनमुत्सवै । विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ ३७० ॥ तदा रम्याण्यरम्याणि प्रिया शल्य तदासव । तदैकाकी सबन्धु सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ ३७१ ॥ युक्त प्रमाद्यसि हितादपेत परितप्यसे । यदि नेष्टात्मन पीडा मा सञ्जि भवता जने ॥ ३७२ ॥ जन्मिनोऽस्य स्थिति विद्वाँल्लक्ष्मीमिव चलाचलाम् । भवान्मा स्म वधीन्न्याय्य न्यायाधारा हि साधव ॥ ३७३ ॥ अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरिव । व्रजत्यफलतामेव नय द्रुह इवेहितम् ॥ ३७४ ॥ कर्मायत्त फल पुसा बुद्धि कर्मानुसारिणी । तथापि सुधिया भाव्य सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ३७५ ॥ मनसा चिन्तित कर्म वचसा न प्रकाशयेत् । अन्यलक्षितकार्यस्य यत सिद्धिर्न जायते ॥ ३७६ ॥ कुदेश च कुवृत्ति च कुभार्यां कुनदीं तथा । कुद्रव्य च कुभोज्य च वर्जयेत्तु विचक्षण ॥ ३७७ ॥ अस्ति पुत्रो वशे यस्य भृत्यो भार्या तथैव च । अभावे सति सतोष स्वर्गस्थोऽसौ महीतले ॥ ३७८ ॥ माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी । अरण्य तेन गन्तव्य यथारण्य तथा गृहम् ॥ ३७९ ॥ कोकिलाना स्वरो रूप नारीरूप पतिव्रतम् । विद्या रूप कुरूपाणा क्षमा रूप तपस्विनाम् ॥ ३८० ॥ अविद्य जीवन शून्य दिक्शून्या चेदबान्धवा । पुत्रहीन गृह शून्य सर्वशून्या दरिद्रता ॥ ३८१ ॥ अदाना दोषेण कर्मदोषाद्दरिद्रता । उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥ ३८२ ॥ अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवा । अतिदाने बलिर्बद्ध सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥ ३८३ ॥ वस्त्रहीनस्त्वलकारो घृतहीन च भोजनम् । स्तनहीना च या नारी विद्याहीन च जीवनम् ॥ ३८४ ॥ पुत्रप्रयोजना दारा पुत्र पिण्डप्रयोजन । हितप्रयोजन मित्र धन सर्वप्रयोजनम् ॥ ३८५ ॥ दुर्लभ सस्कृत वाक्य दुर्लभ क्षेमकृत्सुत । दुर्लभा सदृशी भार्या दुर्लभ स्वजन प्रिय ॥ ३८६ ॥ अशोच्यो निर्धन प्राज्ञोऽशोच्य पण्डितबान्धव । अशोच्या विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥ ३८७ ॥ अविद्य पुरुष शोच्य

शोच्य मैथुनमप्रजम् । निराहारा प्रजा शोच्या शोच्य राज्यमराजकम् ॥ ३८८ ॥ कुलीनै सह सपर्क पण्डितै सह मित्रताम् । ज्ञातिभिश्च सम मेल कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ३८९ ॥ कष्टा वृत्ति पराधीना कष्टो वासो निराश्रय । निर्धनो व्यवसायश्च सर्वकष्टा दरिद्रता ॥ ३९० ॥ तस्करस्य कुतो धर्मा दुर्जनस्य कुत क्षमा । वेश्याना च कुत स्नेह कुत सत्य च कामिनाम् ॥ ३९१ ॥ प्रेषितस्य कुतो मान कोपनस्य कुत सुखम् । स्त्रीणा कुत सतीत्व च कुतो मैत्री खलस्य च ॥ ३९२ ॥ दुर्बलस्य बल राजा बालाना रोदन बलम् । बल मूर्खस्य मौनित्व चौराणामनृत बलम् ॥ ३९३ ॥ यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुव परिषेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुव नष्टमेव च ॥ ३९४ ॥ शुष्क मास स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुण दधि । प्रभाते मैथुन निद्रा सद्य प्राणहराणि षट् ॥ ३९५ ॥ सद्योमास नवान्न च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदक चैव सद्य प्राणकराणि षट् ॥ ३९६ ॥ सिहादेक बकादेक षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात् । वायसात्पञ्च शिक्षेच्च चत्वारि कुक्कुटादपि ॥ ३९७ ॥ प्रभूतमल्पकार्य वा यो नर कर्तुमिच्छति । सर्वारम्भेण तत्कुर्यात्सिहादेक प्रकीर्तितम् ॥ ३९८ ॥ सर्वेन्द्रियाणि सयम्य बकवत्पतितो जन । कालदेशोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ ३९९ ॥ बह्वाशी स्वल्पसतुष्ट सुनिद्र शीघ्रचेतन । प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्या षट् शुनो गुणा ॥ ४०० ॥ अविश्राम वहेद्भार शीतोष्ण च न विन्दति । ससतोषस्तथा नित्य त्रीणि शिक्षेत गर्दभात् ॥ ४०१ ॥ गूढमैथुनधार्ष्ट्ये च काले चालयसग्रहम् । अप्रमादमनालस्य पञ्च शिक्षेत वायसात् ॥ ४०२ ॥ युद्ध च प्रातरुत्थान भोजन सह बन्धुभि । स्त्रियमापद्गता रक्षेच्चतु शिक्षेत कुक्कुटात् ॥ ४०३ ॥ कोऽतिभार समर्थाना किं दूर व्यवसायिनाम् । को विदेश सविद्याना क पर प्रियवादिनाम् ॥ ४०४ ॥ आपदा कथित पन्था इन्द्रियाणामसयम । तज्जय सपदा मार्गो येनेष्ट तेन गम्यताम् ॥ ४०५ ॥ न च विद्यासमो बन्धुर्न च व्याधिसमो रिपु । न चापत्यसम स्नेहो न च दैवात्पर बलम् ॥ ४०६ ॥ समुद्रावरणा भूमि प्राकारावरण गृहम् । नरेन्द्रावरणा देशाश्चरित्रावरणा स्त्रिय ॥ ४०७ ॥ घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसम पुमान् । तस्माद्धृत च वह्नि च नैकत्र स्थापयेद्बुध ॥ ४०८ ॥ आहारो द्विगुण स्त्रीणा बुद्धिस्तासा चतुर्गुणा । षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुण स्मृत ॥ ४०९ ॥ जीर्णमन्न प्रशसीयाद्भार्या च गतयौवनाम् । रणात्प्रत्यागत शूर सस्य च गृहमागतम् ॥ ४१० ॥ असतुष्टा द्विजा नष्टा सतुष्टाश्च महीभुज । सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रिय ॥ ४११ ॥ अवशपतितो राजा मूर्खपुत्रश्च पण्डित । अधनेन धन प्राप्त तृणवन्मन्यते जगत् ॥ ४१२ ॥ पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगत धनम् । कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥ ४१३ ॥ पादपाना भय वातात्पद्माना शिशिराद्भयम् । पर्वताना भय वज्रात्साधूना दुर्जनाद्भयम् ॥ ४१४ ॥ यस्य क्षेत्र नदीतीरे भार्या चापि परप्रिया । पुत्रस्य विनयो नास्ति मृत्युरेव न सशय ॥ ४१५ ॥ असभाव्य न वक्तव्य प्रत्यक्षमपि दृश्यते । शिला तरति पानीय गीत गायति वानर ॥ ४१६ ॥ सुभिक्ष कृषके नित्य नित्य सुखमरोगिणि । भार्या भर्तु प्रिया यस्य तस्य नित्योत्सव गृहम् ॥ ४१७ ॥ हेला स्वास्थ्यविनाशाय बुद्धिनाशाय निर्धनम् । याचना माननाशाय कुलनाशाय भोजनम् ॥ ४१८ ॥ प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जित धनम् । तृतीये नार्जित पुण्य चतुर्थे किं करिष्यति ॥ ४१९ ॥ नदीकूले च ये वृक्षा परहस्तगत धनम् । कार्य स्त्रीगोचर यत्स्यात्सर्व तद्विफल भवेत् ॥ ४२० ॥ कूपोदक वटच्छाया श्यामा स्त्री चेष्टकालयम् । शीतकाले भवेदुष्ण ग्रीष्मकाले च शीतलम् ॥ ४२१ ॥ विष चङ्क्रमण रात्रौ विष राज्ञोऽनुकूलता । विष स्त्रियोऽप्यन्यहृदो विष व्याधिरवीक्षित ॥४२२॥ दुरधीता विष विद्या अजीर्णे भोजन विषम् । विष गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥ ४२३ ॥ प्रदोषे निहत पन्था पतिता निहता स्त्रिय । अल्पबीज हत क्षेत्र भृत्यदोषाद्धत प्रभु ॥ ४२४ ॥ हतमश्रोत्रिय श्राद्ध हतो यज्ञस्त्वदक्षिण । हता रूपवती वन्ध्या हत सैन्यमनायकम् ॥ ४२५ ॥ किं करिष्यन्ति वक्तार श्रोता यत्र न विद्यते । नग्नक्षपणके देशे रजक किं करिष्यति ॥ ४२६ ॥ अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थ च चिन्तयेत् । गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ ४२७ ॥ आयु कर्म च वित्त च विद्या निधनमेव च । पञ्चैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्यैव देहिन ॥ ४२८ ॥ यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा । इति चिन्ताविषघ्नोऽयमगद किं न पीयते ॥४२९॥ नादृष्टे निहिता काचित्क्रिया फलवती भवेत् । न व्यापारशतेनापि शुकवत्पाठ्यते बक ॥ ४३० ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ४३१ ॥ उत्थायोत्थाय बोद्धव्य महद्भयमुपस्थितम् । मरणव्याधिशोकाना किमद्य निपतिष्यति ॥ ४३२ ॥ अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा । यत्रास्ते विषसंसर्गोऽ-

१ दिगम्बरभिक्षुकाणां प्रदेशे २ वक्ष्यमाणैः १७, १८ श्लोकैः ।

मृत तदपि मृत्यवे ॥ ४३३ ॥ न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति । संशय पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ४३४ ॥ गतानुगतिको लोक कुट्टनीमुपदेशिनीम् । प्रमाणयति नो धर्मं यथा गोघ्नमपि द्विजम् ॥ ४३५ ॥ प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन भूतेषु दया कुर्वन्ति साधव ॥ ४३६ ॥ प्रत्याख्याने च दाने च सुख दुःखे प्रियाप्रिये । आत्मौपम्येन पुरुष प्रमाणमधिगच्छति ॥ ४३७ ॥ अवशेन्द्रियचित्तानां हस्तिस्नानमिव क्रिया । दुर्भगाभरणप्रायो ज्ञान भार क्रिया विना ॥ ४३८ ॥ शङ्काभि सर्वमाक्रान्तमन्न पान च भूतले । प्रवृत्ति कुत्र कर्तव्या जीवितव्य कथ नु वा ॥ ४३९ ॥ सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुता । छेत्तार संशयाना च क्लिश्यन्ते लोभमोहिता ॥ ४४० ॥ षड्दोषा पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता । निद्रा तन्द्रा भय क्रोध आलस्य दीर्घसूत्रता ॥ ४४१ ॥ माता मित्र पिता चेति स्वभावात्त्रितय हितम् । कार्यकारणतश्चान्ये भवन्ति हितबुद्धय ॥ ४४२ ॥ जातिमात्रेण किं कश्चिद्धन्यते पूज्यते क्वचित् । व्यवहार परिज्ञाय वध्य पूज्योऽथवा भवेत् ॥ ४४३ ॥ तृणानि भूमिरुदक वाक् चतुर्थी च सूनृता । एतान्यपि सता गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ४४४ ॥ आपत्सु मित्र जानीयाद्युद्धे शूरमृणे शुचिम् । भार्यां क्षीणेषु वित्तेषु व्यसनेषु च बान्धवान् ॥ ४४५ ॥ सुहृदा हितकामाना य शृणोति न भाषितम् । विपत्संनिहिता तस्य स नर शत्रुनन्दन ॥ ४४६ ॥ अपराधो न मेऽस्तीति नैतद्विश्वासकारणम् । विद्यते हि नृशंसेभ्यो भय गुणवतामपि ॥ ४४७ ॥ दीपनिर्वाणगन्ध च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम् । न जिघ्रन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गतायुष ॥ ४४८ ॥ मार्जारो महिषो मेष काक कापुरुषस्तथा । विश्वासात्प्रभवन्त्येते विश्वासस्तत्र नो हित ॥ ४४९ ॥ यदशक्य न तच्छक्य यच्छक्य शक्यमेव तत् । नोदके शकट याति न च नौर्गच्छति स्थले ॥ ४५० ॥ द्रवत्वात्सर्वलोहाना निमित्तान्मृगपक्षिणाम् । भयाल्लोभाच्च मूर्खाणा संगत दर्शनात्सताम् ॥ ४५१ ॥ पटुत्व सत्यवादित्व कथायोगेन बुध्यते । अस्तब्धत्वमचापल्य प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥ ४५२ ॥ लोकयात्रा भय लज्जा दाक्षिण्य त्यागशीलता । पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥ ४५३ ॥ अपुत्रस्य गृह शून्य सन्मित्ररहितस्य च । मूर्खस्य च दिश शून्या सर्वशून्या दरिद्रता ॥ ४५४ ॥ परिच्छेदो हि पाण्डित्य यदापन्ना विपत्तय । अपरिच्छेदकर्तृणा विपद स्यु पदे पदे ॥ ४५५ ॥ पानीय वा निरायास स्वाद्वन्न वा भयोत्तरम् । विचार्य खलु पश्यामि तत्सुख यत्र निर्वृति ॥ ४५६ ॥ जलमग्निर्विष शस्त्र क्षुद्व्याधि पतन गिरे । निमित्त किंचिदासाद्य देही प्राणान्विमुञ्चति ॥ ४५७ ॥ नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्ट नेच्छन्ति शोचितुम् । आपत्स्वपि न मुह्यन्ति नरा पण्डितबुद्धय ॥ ४५८ ॥ सुखमापतित सेव्य दु खमापतित तथा । चक्रवत्परिवर्तन्ते दु खानि च सुखानि च ॥ ४५९ ॥ वृत्त्यर्थं नातिचेष्टेत सा हि धात्रैव निर्मिता । गर्भादुत्पतिते जन्तौ मातु प्रस्रवत स्तनौ ॥ ४६० ॥ येन शुक्लीकृता हंसा शुकाश्च हरितीकृता । मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्ति विधास्यति ॥ ४६१ ॥ धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शन वरम् ॥ ४६२ ॥ जन्मनि क्लेशबहुले किं नु दु खमत परम् । इच्छासंपद्यतो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्तते ॥ ४६३ ॥ यद्यदेव हि वाञ्छेत ततो वाञ्छा प्रवर्तते । प्राप्त एवार्थत सोऽर्थो यतो वाञ्छा निवर्तते ॥ ४६४ ॥ अम्भासि जलजन्तूना दुर्गं दुर्गनिवासिनाम् । स्वभूमि श्वापदादीना राज्ञा मन्त्री परं बलम् ॥ ४६५ ॥ काय संनिहितापाय संपद पदमापदाम् । समागमा सापगमा सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ॥ ४६६ ॥ अधोऽध पश्यत कस्य महिमा नोपचीयते । उपर्युपरि पश्यन्त सर्व एव दरिद्रति ॥ ४६७ ॥ अलब्ध चैव लिप्सेत लब्ध रक्षेत्प्रेक्षया । रक्षित वर्धयेत्सम्यग्वृद्ध तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥ ४६८ ॥ शीतवातातपक्लेशा सहन्ते यान्पराश्रिता । तदंशेनापि मेधावी तपस्तप्त्वा सुखी भवेत् ॥ ४६९ ॥ एतावज्जन्मसाफल्य यदनायत्तवृत्तिता । ये पराधीनता यातास्ते वै जीवन्ति के मृता ॥ ४७० ॥ आश्रिताना भृतौ स्वामिसेवाया धर्मसेवने । पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तका ॥ ४७१ ॥ पृष्ठत सेवयेदर्कं जठरेण हुताशनम् । स्वामिन सर्वभावेन परलोकममायया ॥ ४७२ ॥ पद्भिर्याति दासत्व पूर्वे[1]णे कोऽपि मानव । कोऽपि लक्षै कृती कोऽपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥ ४७३ ॥ वाजिवारणलोहाना काष्ठपाषाणवाससाम् । नारीपुरुषतोयानामन्तर महदन्तरम् ॥ ४७४ ॥ आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा । निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयो ॥ ४७५ ॥ अनाहूतो विशेद्यस्तु अपृष्टो बहु भाषते । आत्मान मन्यते प्रीत भूपालस्य स दुर्मति ॥ ४७६ ॥ किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरम् । यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ॥ ४७७ ॥ यस्य यस्य हि

१ नाणकविशेषे, रूप्यकैरिति यावत २ पुन पुनर्दर्शनेन

यो भानस्तेन तेन हि त नरम् । अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ४७८ ॥ दोषभीतैरनारम्भस्तत्कापुरुषलक्षणम् । केरजीर्णभयाद्भ्रातर्भोजन परिहीयते ॥ ४७९ ॥ स्थान एव नियोज्यन्ते भृत्याश्चाभरणानि च । नहि चूडामणि पादे नूपुर मूर्ध्नि धार्यते ॥ ४८० ॥ मकुटे रोपित काचश्चरणाभरणे मणि । नहि दोषो मणे रस्ति किंतु साधोरविज्ञता ॥ ४८१ ॥ बालादपि ग्रहीतव्य युक्तमुक्त मनीषिभि । रवेरविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥ ४८२ ॥ बन्धुस्त्रीभृत्यवर्गस्य बुद्धे सत्त्वस्य चात्मन । आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥ ४८३ ॥ आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । कल्याणवचन ब्रूयादपृष्टोऽपि हितो नर ॥ ४८४ ॥ कुर्वन्नपि व्यलीकानि य प्रिय प्रिय एव स । अनेकदोषदुष्टोऽपि काय कस्य न वल्लभ ॥ ४८५ ॥ अप्रियाण्यपि कुर्वाणो य प्रिय प्रिय एव स । दग्धमन्दिरसारेऽपि कस्य वह्नावनादर ॥ ४८६ ॥ अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणाम सुखावह । वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र सपद ॥ ४८७ ॥ न परस्यापराधेन परेषा दण्डमाचरेत् । आत्मनावगत कृत्वा बध्नीयात्पूजयेच्च वा ॥ ४८८ ॥ गुणदोषावनिश्चित्य विधिर्न ग्रहनिग्रहे । स्वनाशाय यथा न्यस्तो दर्पात्सर्पमुखे कर ॥ ४८९ ॥ पराभव परिच्छेत्तु योग्यायोग्य न वेत्ति य । अस्तीह यस्य विज्ञान स कृच्छ्रेऽपि न सीदति ॥ ४९० ॥ ययोरेव सम वित्त ययोरेव सम कुलम् । तयोर्विवादो मैत्री वा नोत्तमाधमयो क्वचित् ॥ ४९१ ॥ बलवानपि निस्तेजा कस्य नाभिभवास्पदम् । नि शङ्क दीयते लोके पश्य भस्मचये पदम् ॥ ४९२ ॥ बन्धु को नाम दुष्टाना कुप्येत्को नातियाचित । को न तृप्यति वित्तेन कुकृत्ये को न पण्डित ॥ ४९३ ॥ धर्मार्थकामतत्त्वज्ञो नैकान्तकरुणो भवेत् । नहि हस्तस्थमप्यन्न क्षमावानभक्षितु क्षम ॥ ४९४ ॥ क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम् । अपराधिषु सत्त्वेषु नृपाणा सैव दूषणम् ॥ ४९५ ॥ सेवितव्यो महावृक्ष फलच्छायासमन्वित । यदि दैवात्फल नास्ति छाया केन निवार्यते ॥ ४९६ ॥ हीनसेवा न कर्तव्या कर्तव्यो महदाश्रय । पयोऽपि शौण्डिकीहस्ते वारुणीत्यभिधीयते ॥ ४९७ ॥ महानप्यल्पता याति निर्गुणे गुणविस्तर । आधाराधेयभावेन गजेन्द्र इव दर्पणे ॥ ४९८ ॥ वैद्यानामातुर श्रेयान्व्यसनी नौतियोगिनाम् । विदुषा जीवन मूर्ख सद्वर्णो जीवन सताम् ॥ ४९९ ॥ तावद्भयाद्धि भेतव्य यावद्भयमनागतम् । आगत तु भय वीक्ष्य प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ५०० ॥ सुपूरा स्यात्कुनदिका सुपूरो मूषकाञ्जलि । सुसतुष्ट कापुरुष स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ५०१ ॥ अम्भसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरक्षित । पैशुन्याद्भिद्यते स्नेहो वाचा भिद्येत कातर ॥ ५०२ ॥ अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्व न गच्छति । जातुषाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥ ५०३ ॥ भये वा यदि वा हर्षे सप्राप्ते यो विमर्शयेत् । कृत्य न कुरुते वेगान्न स सतापमाप्नुयात् ॥ ५०४ ॥ न वध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्बला अपि । विश्वस्तास्त्वेव वध्यन्ते बलिनो दुर्बलैरपि ॥ ५०५ ॥ महामतिरपि प्राज्ञो न विश्वास व्रजेद्रिपौ । विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारित ॥ ५०६ ॥ मन्त्रिणा भिन्नसधाने भिषजा सान्निपातिके । कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डित ॥ ५०७ ॥ अमृत शिशिरे वह्निरमृत प्रियदर्शनम् । अमृत राजसमानममृत क्षीरभोजनम् ॥ ५०८ ॥ सर्पाणा च खलाना च परद्रव्यापहारिणाम् । अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेद वर्तते जगत् ॥ ५०९ ॥ नाविदग्ध प्रिय ब्रूयात्स्फुटवक्ता न वञ्चक । नि स्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रिय ॥ ५१० ॥ औषधार्थसुमन्त्राणा बुद्धेश्चैव महात्मनाम् । असाध्य नास्ति लोकेऽत्र यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम् ॥ ५११ ॥ न यस्य चेष्टित विद्यान्न कुल न पराक्रमम् । न तस्य विश्वसेत्प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रेय आत्मन ॥ ५१२ ॥ नष्ट मृतमतिक्रान्त नानुशोचन्ति पण्डिता । पण्डिताना च मूर्खाणा विशेषोऽय यत स्मृत ॥ ५१३ ॥ अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति । स दु खे लभते दु ख द्वावनर्थौ निषेवते ॥ ५१४ ॥ स सुहृद्व्यसने य स्यात्स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् । स भृत्यो यो विधेयज्ञ सा भार्या यत्र निर्वृति ॥ ५१५ ॥ यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान्भुक्त्वा स्ववीर्यत । तस्मिन्विभवहीनो यो वसेत्स पुरुषाधम ॥ ५१६ ॥ येनाहकारयुक्तेन चिर विलसित पुरा । दीन वदति तत्रैव य परेषा स निन्दित ॥ ५१७ ॥ मूर्खाणा पण्डिता द्वेष्या निर्धनाना महाधना । व्रतिन पापशीलानामसतीना कुलस्त्रिय ॥ ५१८ ॥ मित्रद्रोही कृतघ्नश्च तथा विश्वासघातक । ते नरा नरक यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ५१९ ॥ जिह्वालौल्यप्रसक्ताना जलमध्यनिवासिनाम् । अचिन्तितो वधोऽज्ञाना मीनानामिव जायते ॥ ५२० ॥ व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते । स तेषा पारमभ्येति तत्प्रभावादसशयम् ॥ ५२१ ॥ मित्रवान्साधयत्यर्थान्दु साध्यानपि वै यत । तस्मा-

१ भवियामि २ गुरुविक्रय कुर्वन्ता हस्ते

१ लाक्षानिर्मितस्य २ कथ्यार्कोऽभवानवान् ३ व्यभिचारिणीनाम ४ मधुरलोभुपानाम्

न्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ ५२२ ॥ अपि सपूर्णतायुक्तैः कर्तव्याः सुहृदो बुधैः । नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते ॥ ५२३ ॥ यो मित्रं कुरुते मूढ आत्मनोऽसदृशं कुधीः । हीनं वाऽप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥ ५२४ ॥ कारणान्मित्रतां याति कारणाद्याति शत्रुताम् । तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता ॥ ५२५ ॥ उपकाराच्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम् । भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्सताम् ॥ ५२६ ॥ यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितम् । न तेन संगतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५२७ ॥ शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् । रसायनमिव प्राज्ञैर्हेलया न कदाचन ॥ ५२८ ॥ मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम् । मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ५२९ ॥ गुरोः सुतां मित्रभार्यां स्वामिसेवकगेहिनीम् । यो गच्छति पुमाँल्लोके तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ॥ ५३० ॥ अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत् । स्वर्गाच्च भ्रश्यते येन तत्कर्म न समाचरेत् ॥ ५३१ ॥ यः स्तोकेनापि संतोषं कुरुते मन्दधीर्जनः । तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता श्रीरपि मार्ज्यते ॥ ५३२ ॥ कृतनिश्चयिनो वन्द्यास्तुङ्गिमा नोपभुज्यते । चातकः को वराकोऽयं यस्येन्द्रो वारिवाहकः ॥ ५३३ ॥ तावत्स्यात्सर्वकृत्येषु पुरुषोऽत्र स्वयं प्रभुः । स्त्रीवाक्याङ्कुशविक्षुण्णो यावन्नो ध्रियते बलात् ॥ ५३४ ॥ अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् । अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ ५३५ ॥ अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् । रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम्[1] ॥ ५३६ ॥ आपन्नाशाय विबुधैः कर्तव्याः सुहृदोऽमलाः । न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवर्जितः ॥ ५३७ ॥ व्यसनं प्राप्य यो मोहात्केवलं परिदेवयेत् । क्रन्दनं वर्धयत्येव तस्यान्तं नाधिगच्छति ॥ ५३८ ॥ केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः । तस्योच्छेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥ ५३९ ॥ नदीनां च कुलानां च मुनीनां च महात्मनाम् । परीक्षा न प्रकर्तव्या स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ५४० ॥ मर्दितं संशोध्य[2] मानोऽपि दुरात्मा पापपूरुषः । घृष्यमाण इवाङ्गारो निर्मलत्वं न गच्छति ॥ ५४१ ॥ जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ ५४२ ॥ कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥ ५४३ ॥ यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान्स्वान्हितान्गुरून् । न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ॥ ५४४ ॥ कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तं च सौहृदम् । कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मान्तं यशो नृणाम् ॥ ५४५ ॥ कृते प्रतिकृतिं कुर्याद्धिंसिते प्रतिहिंसितम् । न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दुष्टं समाचरेत् ॥ ५४६ ॥ सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वसहाश्च ये । सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ५४७ ॥ योऽत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ५४८ ॥ मर्तव्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते । शक्यते नानुमानेन परेण परिवर्णितुम् ॥ ५४९ ॥ स्वच्छन्दवनजातेन शाकेनापि प्रपूर्यते । अस्य दग्धोदरस्यार्थे कः कुर्यात्पातकं महत् ॥ ५५० ॥ विद्यया विनयावाप्तिः सा चेदविनयावहा[1] । किं कुर्मः कं प्रति ब्रूमो गरदायां स्वमातरि ॥ ५५१ ॥ वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च । तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो[2] नराकृतिः ॥ ५५२ ॥ द्विः शरं नाभिसंधत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ५५३ ॥ मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः । तत्रापि संभवन्त्येते मित्रोदासीनशत्रवः ॥ ५५४ ॥ पञ्चैतानि विलिख्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः । आयुः कर्म च विद्या च वित्तं निधनमेव च ॥ ५५५ ॥ नास्ति सत्यं द्यूतकारे न शौचं वृषलीपतौ । मद्यपे सौहृदं नास्ति धूर्तेषु नितयं न हि ॥ ५५६ ॥ सर्वसहा ये ऋजवः प्रतिज्ञातार्थपालकाः । परोपकारिणः सेव्या निर्धना अपि ते जनाः ॥ ५५७ ॥ शरणागतरक्षार्थं स्त्रीगोद्विजहिताय च । सामर्थ्ये यस्त्यजेत्प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ५५८ ॥ कृतघ्नस्य शिशुघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य पिशुनस्य च । चतुर्णामपि चैतेषां निष्कृतिर्नैव शुश्रुम ॥ ५५९ ॥ परं पण्डितकायेन कर्तव्यः श्रुतसंग्रहः । न तत्र धनिनो यान्ति यत्र यान्ति बहुश्रुताः ॥ ५६० ॥ विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता । अङ्कमारुह्य सुप्तानां हन्तुः किं नाम पौरुषम्[3] ॥ ५६१ ॥ नाजातश्मश्रुः पितृद्वेषी नाजरा भर्तृवैरिणी । नालम्पटोऽधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः ॥ ५६२ ॥ अचला कमला कस्य कस्य मित्रं महीपतिः । शरीरं च स्थिरं कस्य कस्य वश्या वराङ्गना ॥ ५६३ ॥ गर्दभं पंढो[4] दासी श्रामण्यं पात्रं स्त्रियः । दण्डेनाक्रम्य भुञ्जीयात्ते समानमानवम् ॥ ५६४ ॥ बहुभिर्न विरोद्धव्यं दुर्जनैः सज्जनैरपि । स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपी-

१ उपदेशः २ उन्नयनकृता

१ विनयाविनाशम् २ शंकरः ३ मधुक्षितम् ४ वामीदेव

लिका ॥ ५६५ ॥ क्षन्तव्यो मन्दबुद्धीनामपराधो मनीषिणा। नहि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषे क्वचित् ॥५६६॥ राजा पश्यति कर्णाभ्यां बुद्ध्या पश्यति पण्डितः। पशुः पश्यति गन्धेन भूतें पश्यन्ति बर्बराः ॥ ५६७ ॥ प्रत्यूहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किल। अतिशीतलमप्यम्भः किं भिनत्ति न भूभृतः ॥ ५६८ ॥ अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति। स तत्र निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः ॥ ५६९ ॥ हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हताश्चाज्ञानिनो नराः। हतं चानायकं सैन्यमभर्तारो हताः स्त्रियः ॥ ५७० ॥ कन्या निष्कासिता श्रेष्ठा वधूः श्रेष्ठा प्रवेशिता। अन्नं सक्तिं श्रेष्ठं धर्मः श्रेष्ठो दिने दिने ॥ ५७१ ॥ सत्यं सत्यं मुनेर्वाक्यं नादत्तमुपतिष्ठते। अम्बुभिः पूरिता पृथ्वी चातकस्य मरुस्थली ॥ ५७२ ॥ न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत्। नेन्धनेन जयेद्वह्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ५७३ ॥ तद्गृहं यत्र वसतिस्तद्भोज्यं येन जीवति। तन्मुक्तये यदेवोक्तं नानमनानमन्यथा ॥ ५७४ ॥ पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ५७५ ॥ पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्। स्वप्नमन्यगृहे वासो नारीणां दूषणानि षट् ॥ ५७६ ॥ हन्तुं मेषोऽपसरति मृगेन्द्रः सङ्कुचत्यपि। बुद्धिमन्तः सहन्ते च निधाय हृदि किंचन ॥ ५७७ ॥ यदपथ्यमतामायुर्यदनीतिमता श्रियः। तदेतत्काकतालीयं तदेतच्च घुणाक्षरम् ॥ ५७८ ॥ वस्त्रं गां च बहुक्षीरां जम्पानमुपानहौ। औषधं बीजमाहारं मन्त्रिणीतं यथासुखात् ॥ ५७९ ॥ रागे द्वेषे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि। अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ ५८० ॥ बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च। अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ५८१ ॥ चिरेण मित्रं सधीयाच्चिरेण न कृतं त्यजेत्। चिरेण विहितं मित्रं चिरं धारणमर्हति ॥ ५८२ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः। येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनो हरिः ॥ ५८३ ॥ धनाशा जीविताशा च गुर्वी प्राणभृतां सदा। वृद्धस्य तरुणी भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ५८४ ॥ चित्तेऽम्लानी गतावर्षा प्रसूता गतयौवना। प्रवासी गतसौख्यश्च याचना गतगौरवा ॥ ५८५ ॥ शाखामृगस्य शाखायाः शाखां गन्तुं पराक्रमः। उल्लङ्घितो यदम्भोधिः प्रभावः प्रभवो हि सः ॥ ५८६ ॥ यः पुण्यं च कल्याणि पुत्रोत्सर्गैर्निधिद्यया। सुकृतादेव लभ्यन्ते नैव पार्थ पराक्रमात् ॥ ५८७ ॥ धर्मद्वारमर्जिते वित्तेऽनुसरन्ति सुखं परे। स्वयं पादस्य पानं स्वास्तिहो गजबन्धादिषु ॥ ५८८ ॥ यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः। तथा वेदं विना विप्रस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ५८९ ॥ वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान्। प्रकृत्या ह्यगुणः श्रेयान्नालंकारश्च्युतोपलः ॥ ५९० ॥ दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो यस्य हृदि वर्तते। यो यस्य हृदये नास्ति समीपस्थोऽपि दूरगः ॥ ५९१ ॥ मद्यपाः किं न जल्पन्ति किं न भक्षन्ति वायसाः। कवयः किं न पश्यन्ति किं न कुर्वन्ति योषितः ॥ ५९२ ॥ अनासक्ता सततं साधु कुरूपा च पतिव्रता। व्याधितो देवभक्तश्च निर्धनो ब्रह्मचारिणः ॥ ५९३ ॥ तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता। यावज्ज्वलति नाङ्गेषु हतः पञ्चेषुपावकः ॥ ५९४ ॥ वाहितं चाश्ववाणिज्यं राजसेवा तपोवनम्। धीयाश्चत्वारि कुर्वन्ति कृषिं कुर्वन्ति कातराः ॥ ५९५ ॥ न देवो विद्यते काष्ठे न पाषाणे न मृन्मये। भावेषु विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥ ५९६ ॥ अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दश वर्षाणि तिष्ठति। प्राप्ते चैकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥ ५९७ ॥ तृस्यर्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम्। वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ५९८ ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेच्च मत्सरात्। विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ५९९ ॥ क्षमातुल्यं तपो नास्ति न संतोषात्परं सुखम्। न तृष्णायाः परो व्याधिर्न च धर्मो दयापरः ॥ ६०० ॥ दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया। अहिंसया च दीर्घायुरिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६०१ ॥ यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रासं ग्रस्तं परिणमेच्च यत्। हितं च परिणामे स्यात्तत्कार्यं भूतिमिच्छता ॥ ६०२ ॥ बुद्धौ कलुषिताया च विकारे प्रत्युपस्थिते। अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ६०३ ॥ यदयं भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम्। उद्विजेत तदेवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ६०४ ॥ न कोपयातुधानस्य धीमान्गच्छेद्विधेयताम्। निपीतभ्रातृरुधिरः प्राप निन्दां वृकोदरः ॥ ६०५ ॥ न लोकायतवादेन नास्तिकः स्याद्दैवत। हरिर्हिरण्यकशिपुं जघान स्तम्भनिर्गतः ॥ ६०६ ॥ मदद्रोहो वैष्णवे मार्गे न कार्योऽन्यैः कुदर्शनैः। रामप्रभावमद्यापि पयोधौ पश्य सेतुना ॥ ६०७ ॥ गौर्गौः कामदुघा सम्यक्प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः। दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६०८ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ६०९ ॥ नापृष्टः कस्यचिद्

१ पाठः पुत्रोत्सादकाः

१ वार्ता २ पशुत्वम्

यत्र चान्यायेन पृच्छत । जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ६१० ॥ धर्मार्थौ यत्र न स्याता शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वक्तव्या शुभ बीजमिवोषरे[1] ॥ ६११ ॥ विद्ययैव सम कामं मर्तव्य ब्रह्मवादिना । आपद्यपि हि घोराया न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ ६१२ ॥ सावित्रीमात्रसारोऽपि वर विप्र सुयन्त्रित । नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ६१३ ॥ न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभि । ऋषयश्चक्रिरे धर्म योऽनूचान स नो महान् ॥ ६१४ ॥ नारुन्तुद स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधी । ययास्योद्विजते वाचा नालोक्या तामुदीरयेत् ॥ ६१५ ॥ यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगता विद्या शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ ६१६ ॥ य मातापितरौ क्लेश सहेते सभवे नृणाम् । न तस्य निष्कृति शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ ६१७ ॥ तयोर्नित्य प्रिय कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा । तेषु हि त्रिषु तुष्टेषु तप सर्व समाप्यते ॥ ६१८ ॥ श्रद्दधान शुभा विद्यामाददीतावरादपि[2] । अन्त्यादपि पर धर्म स्त्रीरत्न दुष्कुलादपि ॥ ६१९ ॥ यद्यत्परवश कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् । यद्यदात्मवश तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नत ॥ ६२० ॥ यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मन । तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीत तु वर्जयेत् ॥ ६२१ ॥ न द्रव्याणामविज्ञाय विधि धर्म्यं प्रतिग्रहेत् । प्राज्ञ प्रतिग्रह कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ ६२२ ॥ सर्वेषामेव शौचानामर्थशौच पर स्मृतम् । योऽर्थे शुचि स हि शुचिर्न मृद्वारिशुचि शुचि ॥ ६२३ ॥ नास्ति विद्यासम चक्षुर्नास्ति सत्यसम तप । नास्ति रागसम दुख नास्ति त्यागसम सुखम् ॥ ६२४ ॥ नात्यर्थमर्थाधितया लुब्धमुद्वेजयेज्जनम् । अब्धिर्दत्वाऽश्मरव स्वीमथ्यमानोऽसृजद्विषम् ॥ ६२५ ॥

न स्थातव्य न गन्तव्य क्षणमप्यधमै सह । पयोऽपि शौण्डिकीहस्ते मदिरा मन्यते जन ॥ ६२६ ॥ अकिंचिदपि कुर्वाण सौख्यैर्दु खान्यपोहति । तत्तस्य किमपि द्रव्य यो हि यस्य प्रियो जन ॥ ६२७ ॥ अस्तुण्णात्मघृताद् घ्रादच्छिद्रादेव वासस । अपग्रेष्यमात्राच्च भूय इच्छन्पतत्यध ॥ ६२८ ॥ आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् । मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भो भवति बन्धने ॥ ६२९ ॥ भवलोकस्थले जन्म गन्धस्तेषां पृथक्पृथक् । उत्पलस्य मृणालस्य मत्स्यस्य कुमुदस्य च ॥ ६३० ॥ तत्र मित्र न वस्तव्य यत्र नास्ति चतुष्टयम् । ऋणदाता च वैद्यश्च श्रोत्रिय सजला नदी ॥ ६३१ ॥ सच्छिद्रनिकटे वासो न कर्तव्य कदाचन । घटी पिबति पानीय ताड्यते झल्लरी यथा ॥ ६३२ ॥ तृण ब्रह्मविद स्वर्गस्तृण शूरस्य जीवितम् । जिताक्षस्य तृण नारी नि स्पृहस्य तृण जगत् ॥ ६३३ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य[1] कार्याकार्यमजानत । उत्पथप्रतिपन्नस्य[2] न्याय्य भवति शासनम् ॥ ६३४ ॥ मनसैव कृत पाप न शरीरकृत कृतम् । येनैवालिङ्गिता कान्ता तेनैवालिङ्गिता सुता ॥ ६३५ ॥ भिन्ने चित्ते कुत प्रीति साद्वा प्रीति कुत सुखम् । त्व च स्मरसि त पुत्र पुच्छच्छेद स्मराम्यहम् ॥ ६३६ ॥ मक्षिका व्रणमिच्छन्ति धनमिच्छन्ति पार्थिवा । नीचा कलहमिच्छन्ति शान्तिमिच्छन्ति साधव ॥ ६३७ ॥ हस्ती चाङ्कुशहस्तेन कशाहस्तेन वाजिन । शृङ्गी लगुडहस्तेन खड्गहस्तेन दुर्जन ॥ ६३८ ॥ देशानुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहा सत्पुरुषा गजा । तत्रैव निधन यान्ति काका कापुरुषा मृगा ॥ ६३९ ॥ वाग्वादमर्थसबन्ध परोक्षे दारदर्शनम् । यदीच्छेद्विपुला प्रीति त्रीणि तत्र न कारयेत् ॥ ६४० ॥ अर्थानामर्जने कार्य वर्धन रक्षण तथा । भक्ष्यमाणो निरादाय सुमेरुरपि हीयते ॥ ६४१ ॥ आपदर्थे धन रक्षेन्महता कुत आपद । कदाचित्कुपितो दैव सचित चापि नश्यति ॥ ६४२ ॥ शुष्यन्ति पठत सर्वे पठति शुकसारिका । दातु जानाति यो वित्त स शूर स च पण्डित ॥ ६४३ ॥ नदीतीरेषु ये वृक्षा यस्य नारी निरङ्कुशा । मन्त्रिहीनो भवेद्राजा तस्य राज्य विनश्यति ॥ ६४४ ॥ गुण पृच्छस्व मा रूप शील पृच्छस्व मा कुलम् । सिद्धि पृच्छस्व मा विद्या भोग पृच्छस्व मा धनम् ॥ ६४५ ॥ गुणो भूषयते रूप शील भूषयते कुलम् । सिद्धिर्भूषयते विद्या भोगो भूषयते धनम् ॥ ६४६ ॥ यस्य न ज्ञायते शील कुल विद्या नरस्य च । कस्तेन सह विश्वास पुमान्कुर्याद्विचक्षण ॥ ६४७ ॥ का प्रीति सह मार्जारै का प्रीतिरवनीपतौ । गणिकाभिश्च का प्रीति का प्रीतिर्भिक्षुकै सह ॥ ६४८ ॥ धीराणा भूषण विद्या मन्त्रिणा भूषण नृप । भूषण च पति स्त्रीणा शील सर्वस्य भूषणम् ॥ ६४९ ॥ महानदीप्रतरण महापुरुषविग्रहम् । महाजनविरोध च दूरत परिवर्जयेत् ॥ ६५० ॥ नारुहेद्विषम वृक्ष जीर्णां नाव न चारुहेत् । कूपे नालोकयेत्तोय न चात्मान विनाशयेत् ॥ ६५१ ॥ सकटे न च गन्तव्य विषमे न कदाचन । महापथे न गन्तव्य गन्तव्य चात्मन पथम्[3] ॥ ६५२ ॥ अनादायी व्यय कुर्यादसहायी रणप्रिय । आतुर सर्वभक्षी च नर शीघ्र विनश्यति ॥ ६५३ ॥

१ मरुभूमौ २ अवरात् ३ सर्वविक्रयकर्ता ४ मद्यम्

१ मदगर्वस्य २ उन्मार्गवर्तिन ३ 'भरुची सैरट्ठे मोरे टप्पा न विसम पथम् । वेश्या महाजन मोल सरवार' तिन जुग ॥'

मुसदिग्धस्य भक्तस्य दूतस्य चलितस्य च । अमात्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं वरम् ॥ ६५४ ॥ दीर्घशङ्कमनड्वाहं गण्डां च बहुभाषिणीम् । शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६५५ ॥ सिद्धं मन्त्रौषधं धर्मं गृहच्छिद्रं च मैथुनम् । कुभुक्तिं कुश्रुतं चैव वचनं न प्रकाशयेत् ॥ ६५६ ॥ धनेषु जीवितव्येषु स्त्रीषु भोजनवृत्तिषु । अतृप्ता मानवाः सर्वे याता यास्यन्ति यान्ति च ॥६५७॥ सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषाम् । परोक्षमिति कोऽप्यस्ति परीक्षानिकषोपलः ॥ ६५८ ॥ परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः । वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥ ६५९ ॥ नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥ ६६० ॥ वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ॥ ६६१ ॥ दानं वित्ताहतं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः । परोपकरणं कायादसारात्सारमाहरेत् ॥ ६६२ ॥ श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् । लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः ॥ ६६३ ॥ किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः । को ध्येयो भगवान्विष्णुः किं काम्यं परमं पदम् ॥ ६६४ ॥ एकामिषाभिलाषो हि बीजं वैरमहातरोः । तिलोत्तमाभिलाषो हि यथा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ ६६५ ॥ आचान्तमान्तिरुन्निद्रैर्मयूखैरहिमत्विषः । धूसरापि कला चान्द्री किं न बध्नाति लोचनम् ॥ ६६६ ॥ हेतुर्नैसर्गिकः कोऽपि प्रीतेर्यद्धि न वर्तते । मालती मधुराऽस्तीति मधुपः केन शिक्ष्यते ॥ ६६७ ॥ देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे दैवज्ञे भेषजे गुरौ । यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ६६८ ॥ न माता शपते पुत्रं न दोषं लभते मही । न हिंसां कुरुते साधुर्न देवः सृष्टिनाशकः ॥ ६६९ ॥ प्रायः सन्त्युपदेशार्हा धीमन्तो न जडाशयाः । तिलाः कुसुमसौगन्ध्यग्राहिणो न यवाः क्वचित् ॥ ६७० ॥ सत्स्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रस्फुरति स्फुटम् । दग्धस्यागुरुखण्डस्य स्फारीभवति सौरभम् ॥ ६७१ ॥ उपकर्तुं यथा स्वल्पः समर्थो न तथा महान् । प्रायः कूपस्तृषां हन्ति सततं न तु वारिधिः ॥ ६७२ ॥ जडे प्रभवति प्रायो दुःखं विभ्रति साधवः । शीतांशावुदिते पद्माः सङ्कोचं यान्ति वारिणि ॥ ६७३ ॥ कश्चित्कस्यचिदेव स्यात्सुहृत्स्निग्धसमाजनम् । पद्मं विकासयत्यर्कः सङ्कोचयति कैरवम् ॥ ६७४ ॥ ईश्वराः पिशुनाः शश्वद्भिन्नतीति किमद्भुतम् । प्रायो निधयः[1] सर्वाहीन्द्रजिह्वा दधतेतराम् ॥ ६७५ ॥

[1] पराभिमाव.

सपद्यास्ते परं साकं विपदि स्वजनैर्जडः । जृम्भत्यम्भोरुहे भृङ्गः शुष्यत्युदकशैवले ॥ ६७६ ॥ नीचाश्रमानमलिना यो भुङ्क्ते संपदं पुमान् । लशुनाक्ता स कर्पूरचर्चां वितनुते तनौ ॥ ६७७ ॥ व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् । काषायरसमास्वाद्य स्वाद्वतीवाम्बु विन्दते ॥ ६७८ ॥ गुणानामन्तरं प्रायस्तज्ज्ञो जानाति नेतरः । मालतीमल्लिकामोदं घ्राणं वेत्ति न लोचनम् ॥ ६७९ ॥ प्रभूतवयसः पुंसो धियः पाकः प्रवर्तते । जीर्णस्य चन्दनतरोरामोदः उपजायते ॥ ६८० ॥ धनागमेऽधिकं पुंसां लोभमभ्येति मानसम् । निदाघकाले प्रालेयं प्रायः शल्यं वहत्यलम् ॥ ६८१ ॥ सहजोऽपि गुणः पुंसां साधुवादेन वर्धते । कामं सुरसलेपेन कान्तिं वहति काञ्चनम् ॥ ६८२ ॥ निन्दां यः कुरुते साधोस्तथा स्वं दूषयत्यसौ । खे भूतिं यस्त्यजेदुच्चैर्मूर्ध्नि तस्यैव सा पतेत् ॥ ६८३ ॥ शुभं वाप्यशुभं कर्म फलकालमपेक्षते । शरद्येव फलत्याशु शालिर्न सुरभौ क्वचित् ॥ ६८४ ॥ भोगेच्छा नोपभोगेन भोगिनां जातु शाम्यति । लवणेनान्तरालेन तृष्णा प्रत्युत जायते ॥ ६८५ ॥ दुर्लभोऽप्युत्तमः प्रायः स्वजातीयेन लभ्यते । कर्णकोटरगं वारि वारिणैवापकृष्यते ॥ ६८६ ॥ जन्तोर्निरुपभोगस्य दृश्यते भुवि रूक्षता । वाताशिनो द्विजिह्वत्वं निहितं पश्य वेधसा ॥ ६८७ ॥ आकारः कारणं जन्तोर्दौर्जन्यस्य न जायते । कालकूटः सुधासिन्धोः प्राणिनां प्राणहारकः ॥ ६८८ ॥ न व्याप्तिरेषा गुणिनो गुणवाञ्जायते ध्रुवम् । चन्दनोऽनलसंदग्धो न भस्म सुरभि क्वचित् ॥ ६८९ ॥ कार्यापेक्षी जनः प्रायः प्रीतिमाविष्करोत्यलम् । लोभार्थी शौण्डिकः शष्पैर्मेषं पुष्णाति पेशलैः ॥ ६९० ॥ दुर्जनो जीयते युक्त्या विग्रहेण न धीमता । निपात्यते महावृक्षस्तत्समीपक्षितिक्षयात् ॥ ६९१ ॥ स्वभावसुन्दरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते । मुक्तारत्नस्य शाणाश्मघर्षणं नोपयुज्यते ॥ ६९२ ॥ येनात्मा पण्यतां नीतः स एवाविष्यते जनैः । हस्ती हेमसहस्रेण क्रीयते न मृगाधिपः ॥ ६९३ ॥ विक्रीतं निजमात्मानं वस्त्रैः संस्कुरुते जडः । परेभ्यः स्वशरीरस्य को वा भूषां वितन्वते ॥ ६९४ ॥ असमवगुणस्तुला जायते स्वात्मनस्तथा । कर्णिकार[1] सुगन्धीति वदन्तो नोपहास्यते ॥ ६९५ ॥ तटस्थैः[2] स्यापिताश्चेतो विशन्ति गुणिनां गुणाः । उत्कोचितानां पद्मानां गन्धो वायुभिराहृतः ॥ ६९६ ॥ निराशयवद्रा

[1] क्रयविक्रयकर्ता. [2] 'पाताल' इत्यादयश्चार्थकोशस्य पुस्तम्.

भाति पुसा चित्त परशाय । प्रतिमा सुरचन्द्रस्य कृपाणे याति दीर्घताम् ॥ ६९७ ॥ अधम बाधते भूयो दु सजेगो न तूत्तमम् । पादद्वय कृत्वाशु शीतस्पर्शौ न चक्षुषी ॥ ६९८ ॥ यत एवागतो दोषस्तत एव निवर्तते । अग्निदग्धस्य निस्फोटशान्ति स्यादग्निना ध्रुवम् ॥ ६९९ ॥ बुद्धिमत्स्वाभिमान को भवेत्प्रज्ञोपजीविनाम् । अन्यदीयैरलकारैर्नाहकारो विभूषणे ॥ ७०० ॥ उत्तमोऽप्यधमस्य स्याद्याच्ञानम्रकर क्वचित् । कौस्तुभादीनि रत्नानि ययाचे हरिरम्बुधिम् ॥ ७०१ ॥ प्रयत्ने समके केचिदेव स्यु फलभागिन । क्षीरोदमथना द्देवैरमृत प्रापि नासुरै ॥ ७०२ ॥ भोग परोपतापेन पुसा दुर्न्याय न स्थिर । पानमप्यसृज क्षिप्र सपीडायै जलौकसाम् ॥ ७०३ ॥ नोपभोगपरानर्थान्कोऽपि संचिनुते चिरम् । आखव किमलङ्कारानात्मन्याहृत्य कुर्वते ॥ ७०४ ॥ निव्रणवचनैर्गुरुर्गूढोऽप्यत प्रकाशते । इन्धनान्तरमस्थैश्च ज्वलत्यग्नि पय कर्णे ॥ ७०५ ॥ निकटस्थ गरीयासमपि लोको न मन्यते । पवित्रामपि यन्मर्त्या न नमस्यन्ति जाह्नवीम् ॥ ७०६ ॥ स्वजनस्यात्मवज्जन्तुर्नीयते गुणवान्परै । गोपैर्गोपवदानायि हरिर्देवो जगत्पति ॥ ७०७ ॥ उत्तमस्तोपमायाति सद्वद्भ पोष्यते यदि । वृक्ष प्रसीदति प्राय पादाभ्यङ्गेन न स्वयम् ॥ ७०८ ॥ दुर्भग साम्यकृत्या यो विभूत्यापि न तादृशः । गोमय श्रीनिवासोऽस्ति न तथापि मनोहरम् ॥ ७०९ ॥ आगच्छदुत्सवो भाति यथैव न तथा गतः । हिमाशोरुदय साय चकास्ति न तथोषसि ॥ ७१० ॥ सतोपक्षतये पुंसामारम्भित्स्वनागम । सरसा सेतुभेदाय वर्षौघ स च न स्थिर ॥ ७११ ॥ सतुष्यत्यु त्तम स्तुत्या धनेन महताधम । प्रसीदन्ति जपैर्देवा बलिभिर्भूतविग्रहा ॥ ७१२ ॥ स्वजातीयविघाताय माहात्म्य दृश्यते नृणाम् । श्येनो विहगमानेव हिनस्ति न भुजगमान् ॥ ७१३ ॥ गुरु प्रयोजनोद्देशादर्जयति न भक्तित । दुग्धदात्रीति गौर्गेहे पोष्यते न तु धर्मत ॥ ७१४ ॥ गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णाना ब्राह्मणो गुरु । पतिरेको गुरु स्त्रीणा सर्वस्याभ्यागतो गुरु ॥ ७१५ ॥ बहुभिर्मूर्ख सघातैरन्योन्य पशुवृत्तिभि । प्रच्छाद्यन्ते गुणा सर्वे मेघैरिव दिवाकर ॥ ७१६ ॥ मनागनभ्यावृत्त्या वा काम क्षाम्यतु य क्षमी । क्रियासमभिहारेण विराध्यन्त क्षमेत क ॥ ७१७ ॥ कामाय स्पृहयत्यात्मा सयतोऽपि मनीषिण । भीषीनियमितोऽप्युग्रा दाम्यमासाद्य धार्या ॥ ७१८ ॥ रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि च । आत्मापराधवृक्षाणा फलान्येतानि देहिनाम् ॥ ७१९ ॥ भूमिपतावर्थपतौ बाले वृद्धे तपोनिधौ विदुषि । योषिति मूर्खे गुरुषु च विदुषा नैवोत्तर देयम् ॥ ७२० ॥ कटुक वा मधुर वा प्रस्तुतवाक्य मनोहारि । वामे गर्दभनादश्चित्तप्रीत्यै प्रयाणेषु ॥ ७२१ ॥ अतिपरिचयादवज्ञा सततगमनादनादरो भवति । लोक प्रयागवासी कूपे स्नान समाचरति ॥ ७२२ ॥ अतिपरिचयादवज्ञा सततगमनादनादरो भवति । मलये भिल्लपुरध्री चन्दनतरुकाष्ठमिन्धन कुरुते ॥ ७२३ ॥ अतिपरिचयादवज्ञेत्येतद्वाक्य मृषैव तद्भाति । अतिपरिचितेऽप्यनादौ ससारेऽस्मिन जायते जन्म ॥ ७२४ ॥ *अनिषेयो भृत्यजन शठानि मित्राण्यदा-* यक स्वामी । अविनयवती च भार्या मस्तकशूलानि चत्वारि ॥ ७२५ ॥ वैद्यस्तर्कविहीनो निर्लज्जा कुल्यधूर्य-निर्मूर्ख । कण्टके च प्राघुणिको मस्तकशूलानि चत्वारि ॥ ७२६ ॥ शक्तिरहितोऽपि कुप्यति सेवासक्तोऽपि मान मुद्वहति । अधनोऽपि हि कामयते जानाति विधिर्विडम्बयितुम् ॥ ७२७ ॥ त्यजति भयमकृत्यपाप सुमित्रमयश प्रमादिन श्रिया । ह्री कामिनमग्र श्री क्रूर स्त्री दुर्जन लोक ॥ ७२८ ॥ अनुचितकर्मारम्भ स्वजनविरोधो बलीयसा स्पर्धा । प्रमदाजनविश्वासो मृत्युद्वाराणि चत्वारि ॥ ७२९ ॥ अन्यमुखे दुर्वादो य प्रियवदने स एव परिहास । इतरेन्धनजन्मा यो धूम सोऽगुरुभवो धूप ॥ ७३० ॥ अशठमलोभमजिह्म त्यागिनमनुरागिण विशेषज्ञम् । यदि नाश्रयति नर श्री श्रीरेव हि वञ्चिता तत्र ॥ ७३१ ॥ व्यथयतितरामुपेत स्वस्थप्रकृतेरवचलेशोऽपि । भृशमुद्विजते चक्षु सत्केन रज कणेनापि ॥ ७३२ ॥ शरदि समग्रनिशाकरकरशतहततिमिरसचया रजनी । जलदान्तरिताकामपि दिवसच्छायो न पूरयति ॥ ७३३ ॥ यत्र न फलितास्तरवो विकसितसरसीरुहा सरस्यो वा । नच सज्जना स देशो गच्छतु निधन श्मशानसम ॥ ७३४ ॥ गुणमधिगतमपि धनवानचिराद्यापयति रक्षति दरिद्र । मज्जयति रज्जुमम्भसि पूर्ण कुम्भो न खलु तुच्छ ॥ ७३५ ॥ अनुधा अजगमा अपि कयापि गत्या पर पदमवाप्ता । मत्रिण इति कीर्त्यन्ते नैयवल्गुटिका इव जनेन ॥ ७३६ ॥ सत्या इति गमवर्गैर्व्यस्ता नाम्नापि पयोपदो । ते शैलास्थिनिमन्तो हन्त लघिम्नैव बहुमान ॥ ७३७ ॥ ययार्जवेन

---

१ मन्यपत्ते २ भिहस्री ३ भगतुरु ४ सैतु निधन- ५ दुस्मायनम् ६ काष्ठम् ७ सरस्यम् ८ दानदीप्तम् ९ स्तुनीचो वा १० 'चतुरम्र।'ल्पकाष्ठनकस्य पाठ।

लघिमा गरिमाण वक्रता तनुते । छन्दःशास्त्र इवा स्मिँल्लोके सरल सखे विमसि ॥ ७३८ ॥ सुहृदि निरन्तर चित्ते गुणवति भृत्ये प्रियासु नारीषु । स्वामिनि शक्तिममेते निवेद्य दुःख जन सुखी भवति ॥ ७३९ ॥ प्राप्य चलानधिकाराञ्शत्रुषु मित्रेषु बन्धुवर्गेषु । नापकृत नोपकृत न सत्कृत कि कृत तेन ॥ ७४० ॥ वित्त परिमितमधिकव्ययशील पुरुषमाकुलीकुरुते । ऊनाशुकमिव पीनस्तनजघनाया कुलीनाया ॥ ७४१ ॥ अप्रतिबुद्धे श्रोतरि वक्तुर्वाक्य प्रयाति वैफल्यम् । नयनविहीने भर्तरि लावण्यमिवेह खञ्जनाक्षीणाम् ॥ ७४२ ॥ बहुतररहिते रमातल उत्तिष्ठन्ते हि सुमनसस्तपसि । कान्तारेऽर्जनवेग विषह्य सद्मफलास्तु विरला स्यु ॥ ७४३ ॥ प्रतिगृहकोण गुणिनो लताकीटा इव स्फुरन्ति शतम् । तद्भासक स्वगोभि को वा रविरिव गुणज्ञोऽस्ति ॥ ७४४ ॥ रमणीय स हि पुरुषो रमणी यत्रैव रज्यति विदग्धा । श्लोक स एव सुभगश्चित्त मत्त हि यत्र रसिकस्य ॥ ७४५ ॥ आपरितोषाद्विदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेत ॥ ७४६ ॥ अबला यत्र प्रबला शिशुरवनीतो निरक्षरो मन्त्री । नहि नहि तत्र धनाशा जीवितेऽप्याशापि दुर्लभा भवति ॥ ७४७ ॥ ज्वलति चलतेन्धनोऽग्निर्विप्रकृत पन्नग फणा कुरुते । प्राय स्व महिमान क्षोभात्प्रतिपद्यते जन्तु ॥ ७४८ ॥ राजनि विदुषा मध्ये वरसुरताना समागमे स्त्रीणाम् । सोऽध्यसदूषितहृदयो वाक्पटुरपि कातरो भवति ॥ ७४९ ॥ अलिरनुसरति परिमल लक्ष्मी रनुसरति नयगुणसमृद्धिम् । निम्नमनुसरति सलिल विधिलिखित बुद्धिरनुसरति ॥ ७५० ॥ स्वाधीनेऽपि कलत्रे नीच परदारलम्पटो भवति । सपूर्णेऽपि तडागे काक कुम्भोदक पिबति ॥ ७५१ ॥ किं क्रूर फणिहृदय पुनरपि कि क्रूरमङ्गनाहृदयम् । क्रूरात्क्रूरतर कि पतिसुतधनहीनकामिनीहृदयम् ॥ ७५२ ॥ अनुकूला विमलाङ्गी कुलीना कुशला सुशीलसपन्नाम् । पञ्चलकारा भार्या पुरुष पुण्योदयाल्लभते ॥ ७५३ ॥ अरसिकजनभाषणतो रसिकजनै सह वर कलह । लम्बकुचालिङ्गनतो लिकुचकुचापादताडन श्रेय ॥ ७५४ ॥ आपदि मित्रपरीक्षा शूरपरीक्षा रणाङ्गणे भवति । विनये वशपरीक्षा स्त्रिय परीक्षा तु निर्धने पुंसि ॥ ७५५ ॥ अनवसरे च यदुक्त सुभाषित तच्च भवति हास्याय । रहसि प्रौढवधूना रतिसमये वेदपाठ इव ॥ ७५६ ॥ आरोग्य विद्वत्ता सज्जनमैत्री महाकुले जन्म । स्वाधीनता च पुसा महदैश्वर्य विनाप्यर्थै ॥ ७५७ ॥ अवसरपठिता वाणी गुणगणरहितापि शोभते पुसाम् । रतिसमये युवतीना भूषाहानिर्विभूषण भवति ॥ ७५८ ॥ अव्याकरणमधीत भिन्नद्रोण्या तरङ्गिणीतरणम् । भेषजमपथ्यसहित त्रयमिदमकृत वर न कृतम् ॥ ७५९ ॥ य पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति । तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनी दलमिव विकास्यते बुद्धि ॥ ७६० ॥ विरला जानन्ति गुणान्विरला कुर्वन्ति निर्धने स्नेहम् । विरला परकार्यरता परदुःखेनापि दुःखिता विरला ॥ ७६१ ॥ उद्वेजयति दरिद्र परमुद्राया झणत्कार । गृहपतिरतिमिलिताया कङ्कणनादो यथा जारम् ॥ ७६२ ॥ कोऽन्धो योऽकार्यरत को बधिरो य शृणोति नैतानि । को मूको य काले प्रियाणि वक्तु न जानाति ॥ ७६३ ॥ कुत्र विधेयो यत्नो विद्याभ्यासे सदौषधे दाने । अवधीरणा क्व कार्या खलपरयोषित्परधनेषु ॥ ७६४ ॥ कुत्र विधेयो वास सज्जनकण्ठे यथा काश्याम् । क परिहार्यो देश पिशुनयुतो लुब्धभूपश्च ॥ ७६५ ॥ दधि मधुर मधु मधुर द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुर यस्य मनो यत्र सलग्नम् ॥ ७६६ ॥ अविदितपरमानन्दो वदति जनो विषयमेव रमणीयम् । तिलतैलमेव मृष्ट येन न दृष्ट घृत क्वापि ॥ ७६७ ॥ रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी । यज्जीवति तन्मरण यन्मरण सोऽस्य विश्राम ॥ ७६८ ॥ को धर्मो भूतदया कि सौख्यमरोगिता जगति । क स्नेह सद्भाव कि पाण्डित्य परिच्छेद ॥ ७६९ ॥ दान प्रियवाक्सहित ज्ञानमगर्व क्षमान्वित शौर्यम् । वित्त त्यागनियुक्त दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥ ७७० ॥ कल्पयति येन वृत्ति येन च लोके प्रशस्यते सद्भि । स गुणस्तेन च गुणिना रक्ष्य सवर्धनीयश्च ॥ ७७१ ॥ दुर्जनगम्या नार्य प्रायेणापात्रभृद्भवति राजा । कृपणानुसारि च धन मेघो गिरिजलधिवर्षी च ॥ ७७२ ॥ कृतशतमसत्सु नष्ट सुभाषितशत च नष्टमबुधेषु । वचनशतमवचनकरे बुद्धिशतमचेतने नष्टम् ॥ ॥ ७७३ ॥ दक्ष श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्यता

१ अल्प वत्सम् २ मूर्खे ३ खञ्जरीटनयनानाम् ४ तरु-रहिते रमातले-रसाले आम्रवृक्षे इत्यर्थ ५ पुष्पाणि, पक्षे,-शोभनमनस मुनय इत्यर्थ ६ माघमासे पक्षे,-तपश्चर्यायाम् ७ कान्तारमरण्यम् दुर्गममार्ग इति यावत् तत्संबन्धि पवनवेग कम्पनवेग विषह्य सहित्वा सद्मसानि फलानि येषामेवविधा विरला स्यु, पक्षे,-कान्ता स्त्री, रा द्रव्य, जनवेगो जनसंलाप एतान्सर्वविषह्य सहसो मोक्षरम म एव फल येषामेतादृशा विरला स्यु ८ प्रकाशक ९ स्वकान्तिभि, पक्षे,-स्वकिरणै १० चतुरा ११ अविश्वासम् १२ यौवने १३ मदम् १४ वाग्मी

सुन्दमरोगी। उद्युक्तो विद्यान्त धर्मार्थयशांसि च विनीत ॥ ७७४ ॥ निरतिशय गरिमाण तेन जनन्या स्मर्गति विद्वास । यत्कमपि वहति गर्भे महतामपि यो गुरुर्भवति ॥ ७७५ ॥ अप्रकटीकृतशक्ति शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रिया लभते । निवसन्नन्तर्दारुणि लङ्घ्यो वह्निर्न तु ज्वलित ॥ ७७६ ॥ विषमस्थस्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम् । उष्ट्राणामिव तेषां मन्येऽहं शंसित जन्म ॥ ७७७ ॥ दुरधिगम परभागो यावत्पुरुषेण पौरुष न कृतम् । जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि ॥ ७७८ ॥ आपदि येनापकृत येन च हसित दशासु विषमासु । अपकृत्य तयोरुभयो पुनरपि जात नर मन्ये ॥ ७७९ ॥ असती भवति सलज्जा क्षार नीर च शीतल भवति । दम्भी भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्तजन ॥ ७८० ॥ पश्यति परस्य युवति सकाममपि तन्मनोरथ कुरुते । ज्ञात्वेन तदप्राप्तिं व्यर्थं मनुजो हि पापभाग्भवति ॥ ७८१ ॥ स्त्रीणा हि साहचर्याद्भवन्ति चेतासि भर्तृसदृशानि । मधु रापि हि मूर्च्छयते विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ ७८२ ॥ सकृदपि दृष्ट्वा पुरुष विबुधा जानन्ति सारता तस्य । हस्ततुलयापि निपुणा पलप्रमाण विजानन्ति ॥ ७८३ ॥ कविहृदयेष्वनसूया कस्तूरीकर्दमेष्वमालिन्यम् । अक्षारता पयोधावनीपालेषु पाण्डित्यम् ॥ ७८४ ॥ वस्तुनि चिराभिलषिते कथमपि दैवात्प्रसक्तसघटने । प्राग्प्राप्तान्यपि बहुशो दु खानि पर सुखानि जायन्ते ॥ ७८५ ॥ विस्रम्भघातदोष स्वबधाय खलस्य वीरकोपकर । नरतरुमङ्ग ध्वनिरिव हरिनिद्रातस्कर करिण ॥ ७८६ ॥ सत्यपि च सुकृतकर्मणि दुर्नीतिश्चेच्छ्रिय हरत्येव । तैलै सदो पयुक्ता दीपशिखा दलति वाताली ॥ ७८७ ॥ उपचार कर्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदा पुरुषा । उत्पन्नसौहृदानामु पचार कैतव भवति ॥ ७८८ ॥ स्नेहो हि वरमघटितो न वर सजातविघटितस्नेह । हृतनयनो हि विषादी न विषादी भवति जात्यन्ध ॥ ७८९ ॥ नलिनीदलगतजल वत्तरल किं यौवन धन चायु । के शशधरकरनिकरानु कारिण सज्जना एव ॥ ७९० ॥ किं क्रूर सौहृदय किं गृहिण प्रियहिताय दारगुणा । क काम सकल्प किं दुष्करसाधन प्रज्ञा ॥ ७९१ ॥ वितरति यावद्दाता ताव त्सकलोऽपि भवति कल्माषी । विरते पयसि घनेभ्य शाम्यति शिखण्डिना ध्वनय ॥ ७९२ ॥ व्यसने मित्र परीक्षा शूरपरीक्षा रणाङ्गणे भवति । विनये भृत्यपरीक्षा दानपरीक्षा च दुर्भिक्षे ॥ ७९३ ॥ आलस्य स्त्रीसेवा सरोगता जन्मभूमिवात्सल्यम् । सतोषो भीरुत्व पड् व्याघाता महत्त्वस्य ॥ ७९४ ॥ अप्येकगशजनुषो पश्यत पूर्णत्व तुच्छताभाजो । ज्याकार्मुकयो कश्चिद्गुणभूत कश्चिदपि भर्ता ॥ ७९५ ॥ अधत्वमन्धसमये बधिरत्व बधिरकाल आलम्ब्य । श्रीकेशवयो प्रणयी परमेष्ठी नाभिवास्तव्य ॥ ७९६ ॥ नियतं पदैर्निषेव्य स्खलितेऽनर्थावह समाश्रयति । समवदन्यगति क सक्रमकाष्ठ दुरीश च ॥ ७९७ ॥ सम्यगनिष्पन्न सन् योऽर्थस्त्वरया स्फुटीक्रियते । स व्यङ्ग्य एव भवति प्रथमो विनतातनूज इव ॥ ७९८ ॥ अधरस्य मधुरिमाण कुचकाठिन्य दृशोस्तथा तैक्ष्ण्यम् । कवितायां परिपाकानुभवरसिको विजानाति ॥ ७९९ ॥ सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्य । यामिनयन्ति दिनानि च सुखदु खवशीकृते मनसि ॥ ८०० ॥ निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् । पश्यति पित्तोपहत शशिशुभ्र शङ्खमपि पीतम् ॥ ८०१ ॥ राज्ये सार वसुधा वसुधायामपि पुर पुरे सौधम् । सौधे तल्प तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥ ८०२ ॥ वाप्यो भवन्ति विमला स्फुरति कमलानि वापीषु । कमलेषु पतन्त्यलय करोति सगीतमलिषु पदम् ॥ ८०३ ॥ सनिहितेऽपि दुरापे वस्तुनि मनसोऽनवाप्तविषयस्य । भवति न सशयनाशो बहुशोऽप्याश्वासमानस्य ॥ ८०४ ॥ स्ववश करोति कर्म प्रमादयुक्तस्तु परवशो भवति । स्ववशो रोहति वृक्ष निपतत्यवशस्तत पुरुष ॥ ८०५ ॥ भोगाक्षमस्य रक्षा द्रव्यानैव कुर्वतोऽनभिमतस्य । वृद्धस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय ॥ ८०६ ॥ सर्वथा स्वहितमाचरणीय किं करिष्यति जनो बहुजल्प । विद्यते नहि स कश्चिदुपाय सर्वलोकपरितोषकरो य ॥ ८०७ ॥ कस्यचित्किमपि नो हरणीय मर्मवाक्यमपि नोच्चरणीयम् । श्रीपते पदयुग स्मरणीय लीलया भवजल तरणीयम् ॥ ८०८ ॥ आसुरं कुलमनादरणीय चित्तमेतदमरीकरणीयम् । रामधाम शरणीकरणीय लीलया भवजल तरणीयम् ॥ ८०९ ॥ जीवित तदपि जीवितमध्ये गण्यते सुकृतिभि किमु पुमाम् । ज्ञानविक्रमकलाकुललज्जात्यागभोगरहित विफल यत् ॥ ८१० ॥ लोक एव गतलोचनवत्त्व वा न विघ्नोति याच्यताम् । लोचनोत्सवकरोपजीवन यत्कलङ्कयति चन्द्रमण्डलम् ॥ ८११ ॥ य परस्य विषम

१ गुणोत्कर्ष २ विराङ्गनामिना ३ ज्ञा ४ विषय
५ निद्राहारी ६ निद्रानिरा-

१ स्वरेण्डोम

विचिन्तयेत्प्राप्नुयात्स कुमति स्वय हि तत् । पूतना हरि-वधार्थमायया प्राप सैव वधमात्मनस्तत ॥ ८१२ ॥ काके शौच द्यूतकारे च सत्य सर्पे क्षान्ति स्त्रीषु कामोपशान्ति । क्लीबे धैर्ये मद्यपे तत्त्वचिन्ता राजा मित्र केन दृष्ट श्रुत वा ॥ ८१३ ॥ एको देव केशवो वा शिवो वा एक मित्र भूपतिर्वा यतिर्वा । एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा एको वास पत्तने वा वने वा ॥ ८१४ ॥ चित्तायत्त धातुबद्ध शरीर नष्टे चित्ते धातवो यान्ति नाशम् । तस्माच्चित्त सर्वदा रक्षणीय स्वस्थे चित्ते बुद्धय सभवन्ति ॥ ८१५ ॥ शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्बलीयान्न प्राधान्य तारकायास्तु दृष्टम् । शक्त्या युक्ते विद्यमानेऽपि कान्ते न प्राधान्य योषिता क्वापि दृष्टम् ॥ ८१६ ॥ दाता दानसान्तरा स्यात्पृथिव्या गेहे गेहे याचकाना समूह । चिन्तारत्नस्यास्ति सत्त्वे विवादो मार्गे मार्गे रेणव सन्त्यसख्या ॥ ८१७ ॥ मास मृगाणा दशनो गजाना मृगद्विषा चर्म फल द्रुमाणाम् । स्त्रीणा सुरूप च नृणा हिरण्यमेते गुणा वैरकरा भवन्ति ॥ ८१८ ॥ शाठ्येन धर्मं कपटेन मित्र परोपतापेन समृद्धि-भावम् । सुखेन विद्या परुषेण नारीं वाञ्छन्ति ये व्यक्त-मपण्डितास्ते ॥ ८१९ ॥ राजा घृणी ब्राह्मण सर्वभक्षी स्त्री चावशा दुष्टबुद्धि सहाय । प्रेष्य प्रतीपोऽधिकृत प्रमादी त्याज्या इमे यश्च कृत न वेत्ति ॥ ८२० ॥ मूर्खो द्विजाति स्थविरो गृहस्थ कामी दरिद्रो धनवास्तपस्वी । वेश्या कुरूपा नृपति कदर्यो लोके षडेतानि विडम्बितानि ॥ ८२१ ॥ दान दरिद्रस्य विभोश्च शान्तिर्यूना तपो ज्ञान-वता च मौनम् । इच्छानिवृत्तिश्च सुखान्विताना दया च भूतेषु दिव नयन्ति ॥ ८२२ ॥ अर्थागमो नित्यमरो-गिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वश्यश्च पुत्रो-ऽर्थकरी च विद्या षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८२३ ॥ आरोग्यमानृण्यमविप्रवास सप्रत्यया वृत्तिर-भीतिवास । सद्भिर्मनुष्यै सह सप्रयोग षड् जीव-लोकस्य सुखानि राजन् ॥ ८२४ ॥ मृतस्य लिप्सा कृपणस्य दित्सा विमार्गगायाश्च रुचि स्वकान्ते । सर्पस्य शान्ति कुटिलस्य मैत्री विधातृसृष्टौ नहि दृष्टपूर्वा ॥ ८२५ ॥ आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् । दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्ज-नानाम् ॥ ८२६ ॥ भार्यावियोग स्वजनापवादो ऋणस्य शेष कृपणस्य सेवा । दारिद्र्यकाले प्रियदर्शन च विना-ग्निना पञ्च दहन्ति कायम् ॥ ८२७ ॥ अश्वप्लुत वासवग-र्जित च स्त्रीणा च चित्त पुरुषस्य भाग्यम् । अवर्षण चाप्यतिवर्षण च देवो न जानाति कुतो मनुष्य ॥ ८२८ ॥ राज्ञश्च चित्त कृपणस्य वित्त मनोरथ दुर्जनमानुषाणाम् । स्त्रियश्चरित्र पुरुषस्य भाग्य देवो न जानाति कुतो मनुष्य ॥ ८२९ ॥ किं पौरुष रक्षति यो न वार्तान्किं वा धन नार्थिजनाय यत्स्यात् । सा किं क्रिया या न हितानुबद्धा किं जीवित साधुविरोधि यद्वै ॥ ८३० ॥ अन्यायनिर्जित-कृतोऽपि धर्म सव्याज इत्याहुरशेषलोका । न्यायार्जि-तार्थेन स एव धर्मो निर्व्याज इत्यार्यजना वदन्ति ॥८३१॥ यशोऽधिगन्तु सुखलिप्सया वा मनुष्यसख्यामतिवर्तितु वा । निरुत्सुकानामभियोगभाजा समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धि ॥ ८३२ ॥ शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोध प्रागल्भ्यम भ्यस्तगुणा च वाणी । कालानुरोध प्रतिभानवत्त्वमेते गुणा कामदुघा क्रियासु ॥ ८३३ ॥ न खल्पमप्यध्यवसायभीरो करोति विज्ञानविधिर्गुण हि । अन्धस्य किं हस्ततलस्थितो-ऽपि प्रकाशयत्यर्थमिह प्रदीप ॥ ८३४ ॥ न कश्चित्क-श्चिदिह स्वभावाद्भवत्युदारोऽभिमत खलो वा । लोके गुरुत्व विपरीतता वा स्वचेष्टितान्येव नर नयन्ति ॥८३५॥ अपायसदर्शनजा विपत्तिमुपायसदर्शनजा च सिद्धिम् । मेधा विनो नीतिविधिप्रयुक्ता पुर स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥८३६॥ दन्तस्य निष्कोषणकेन राजन्कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि । तृणेन कार्यं भवतीश्वराणा किमङ्ग वाक्पाणिमता नरेण ॥ ८३७ ॥ त्यजेत्क्षुधार्तो महिला सपुत्रा खादेत्क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् । बुभुक्षित किं न करोति पाप क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥ ८३८ ॥ दारेषु किंचित्स्वजनेषु किंचिद्गोप्य वयस्येषु सुतेषु किंचित् । युक्त न वा युक्त मिद विचिन्त्य वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ॥ ८३९ ॥ मृगा मृगै सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरगै । मूर्खाश्च मूर्खै सुधिय सुधीभि समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ ८४० ॥ त्याज्य न धैर्य विधुरेऽपि काले धैर्यात्कदाचि-द्गतिमाप्नुयात्स । यथा समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे सायात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ८४१ ॥ दानेन तुल्यो विधिरस्ति नान्यो लोभाच्च नान्योऽस्ति पर पृथिव्याम् । विभूषण शीलसम न चान्यत्सतोषतुल्य धनमस्ति नान्यत् ॥ ८४२ ॥ एकस्य दु खस्य न यावदन्त गच्छाम्यह पारमिवार्णवस्य । तावद्द्वितीय समुपस्थित मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥८४३॥ क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्ण धनक्षये वर्धति जाठराग्नि । आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति छिद्रेष्वनर्था बहु लीभवन्ति ॥ ८४४ ॥ अर्थातुराणा न गुरुर्न बन्धु कामा-

१ दन्ती २ मित्र्याभ्यागतानाम् ३ रोम ४ दानेच्छा

तुराणां न भयं न लज्जा । विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा क्षुधातुराणां न रुचिर्न वेला ॥ ८४५ ॥ विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थेऽप्यनृतं वदेयु पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ८४६ ॥ यत्रास्ति लक्ष्मी र्विनयो न तत्र ह्यभ्यागतो यत्र न तत्र लक्ष्मी । उभौ च तौ यत्र न तत्र विद्या नैकत्र सर्वो गुणसंनिपात ॥ ८४७ ॥ द्वारि प्रविष्ट सहसा तत किं दृष्ट प्रभु खेरसुखस्तत किम् । कथा श्रुता श्रोत्ररसा तत किं व्यथा न शान्ता यदि जाठरीया ॥ ८४८ ॥ सुपात्रदानाच्च भवेद्धनाढ्यो धनप्रभावेण करोति पुण्यम् । पुण्यप्रभावात्सुरलोकवासी पुन र्धनाढ्य पुनरेव भोगी ॥ ८४९ ॥ कुपात्रदानाच्च भवेद्दरिद्रो दारिद्र्यदोषेण करोति पापम् । पापप्रभावान्नरक प्रयाति पुन र्दरिद्र पुनरेव पापी ॥ ८५० ॥ प्रभुर्विवेकी धनवांश्च दाता विद्वान्विरागी प्रमदा सुशीला । तुरगम शस्त्रनिपातधीरो भूमण्डलस्याभरणानि पञ्च ॥ ८५१ ॥ स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणाधिकस्यापि भवेदवज्ञा । निजाङ्गना यद्यपि रूपराशिस्तथापि लोक परदारसक्त ॥ ८५२ ॥ गन्ध सुवर्णे फलमिक्षुदण्डे नाकारि पुष्पं खलु चन्दनेषु । विद्वान्धनाढ्यो न तु दीर्घजीवी धातु पुरा कोऽपि न बुद्धिदोऽभूत् ॥ ८५३ ॥ सर्पस्य रत्नं कृपणस्य वित्तं सत्या कुचे केसरिणश्च केशे । मानोन्नतानां शरणागते च मृतौ भवेदन्यकरप्रचार ॥ ८५४ ॥ श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचोऽप्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गत स पन्था ॥ ८५५ ॥ प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते । न तृप्तिमुत्पादयते शरीरे वृद्धस्य दारा इव दर्शनीया ॥ ८५६ ॥ राजाश्रयस्तस्करताश्चपण्यमाथर्वणं चापि समुद्रयानम् । एतानि सिध्यन्ति महाफलानि विपर्यये प्राणहराणि पञ्च ॥ ८५७ ॥ स्वर्गच्युतानामिह भूमिलोके चत्वारि चिह्नानि वसन्ति देहे । दानप्रसङ्गो मधुरा च वाणी सुरार्चनं ब्राह्मणतर्पणं च ॥ ८५८ ॥ निरक्षरे वीक्ष्य महाधनत्वं विद्यानवद्या विदुषा न हेया । रत्नावतंसा कुलटा समीक्ष्य किमार्यनार्य कुलटा भवन्ति ॥ ८५९ ॥ गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभिस्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वम् । अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥ ८६० ॥ किमिष्टमन्नं खरसूकराणां किं रत्नहारो मृगपक्षिणां च । अन्धस्य दीपो बधिरस्य गीतं मूर्खस्य किं शास्त्रकथाप्रसङ्ग ॥ ८६१ ॥ ये शान्तदान्ता श्रुतिपूर्णकर्णा जितेन्द्रिया जीववधे निवृत्ता । प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्था ॥ ८६२ ॥ पतिव्रताया कुचकुम्भयुग्ममत्युग्रशार्दूलनखावलिश्च । वीरस्य शस्त्रं कृपणस्य वित्तं लभ्यानि चत्वारि तदन्तकाले ॥ ८६३ ॥ देशाटनं पण्डितमित्रता च वाराङ्गना राजसभाप्रवेश । अनेकशास्त्रार्थविलोकनं च चातुर्यमूलानि भवन्ति पञ्च ॥ ८६४ ॥ न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम् । यथा किराती करिकुम्भजाता मुक्ता परित्यज्य बिभर्ति गुञ्जाम् ॥ ८६५ ॥ गिरौ मयूरा गगने पयोदा लक्षान्तरेऽर्कश्च जलेषु पद्मम् । इन्दुर्द्विलक्ष कुमुदस्य बन्धुर्यो यस्य मित्रं नहि तस्य दूरम् ॥ ८६६ ॥ सुभाषितज्ञेन जनेन साकं सभाषणं सुप्रभुसेवनं च । आलिङ्गनं तुङ्गपयोधराणां प्रत्यक्षसौख्यं त्रयमेव लोके ॥ ८६७ ॥ अर्थो नराणां पतिरङ्गनानां वर्षा नदीनाम् ऋतुराट् तरूणाम् । स्वधर्मचारी नृपति प्रजानां गतं गतं यौवनमानयन्ति ॥ ८६८ ॥ जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते । गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपद ॥ ८६९ ॥ संपूर्णकुम्भो न करोति शब्दमर्धो घटो घोषमुपैति नूनम् । विद्वान्कुलीनो न करोति गर्वं जल्पन्ति मूढास्तु गुणैर्विहीना ॥ ८७० ॥ धिग्जीवितं शास्त्रकलोज्झितस्य धिग्जीवितं चोद्यमवर्जितस्य । धिग्जीवितं व्यर्थमनोरथस्य धिग्जीवितं ज्ञातिपराजितस्य ॥ ८७१ ॥ रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् । याच्ञा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा चिन्ता बलं हन्त्यदया च लक्ष्मीम् ॥ ८७२ ॥ शुष्केन्धने वह्निरुपैति वृद्धिं बालेषु शोकश्चपलेषु कोप । कान्तासु कामो निपुणेषु वित्तं धर्मो दयावत्सु महत्सु धैर्यम् ॥ ८७३ ॥ निर्वाणदीपे किमु तैलदानं चौरे गते वा किमु सावधानम् । वयोगते किं वनिताविलास पयोगते किं खलु सेतुबन्ध ॥ ८७४ ॥ त्रिविक्रमोऽभूदपि वामनोऽसौ स शूकरश्चेति स वै नृसिंह । नीचैरनीचैरतिनीचनीचै सर्वैरुपायै फलमेव साध्यम् ॥ ८७५ ॥ कुग्रामवास कुजनस्य सेवा कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या । मूर्खश्च पुत्रो विधवा च कन्या दहन्त्यमी वह्निमृते शरीरम् ॥ ८७६ ॥ अल्पीयसामेव निवासभूमिस्त्यागाद्विपत्तिर्महतां न जातु । रत्नाकरात्सन्मणयोऽभियान्ति राज्ञां शिर कायमुग्नानि भेक ॥ ८७७ ॥ अनेकशास्त्रं बहु वेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्ना । यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ८७८ ॥ अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्ना । सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ८७९ ॥ क्रोधो हि शत्रु प्रथमो नराणां देह-

स्थितो देहविनाशनाय । यथा स्थित काष्ठगतो हि वह्नि स एव वह्निर्दहते शरीरम् ॥ ८८० ॥ यथा विहगास्तरु माश्रयन्ति नद्यो यथा सागरमाश्रयन्ति । यथा तरुण्य पतिमाश्रयन्ति सर्वे गुणा काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ८८१ ॥ यती व्रती चापि पतिव्रताश्च वीराश्च शूराश्च दयापराश्च । त्यागी च भोगी च बहुश्रुतश्च स्वसङ्गमात्रेण दहन्ति पापम् ॥ ८८२ ॥ वसन्त्यरण्येषु चरन्ति दूर्वां पिबन्ति तोयान्य परिग्रहाणि । तथापि वध्या हरिणा नराणा को लोकमारा धयितु समर्थ ॥ ८८३ ॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् । धर्मो न वै यत्र च नास्ति सत्य सत्य न तद्यच्छलनानुविद्धम् ॥ ८८४ ॥ वर सखे सत्पुरुषापमानितो न नीचससर्गगुणैरलकृत । वराश्व पादेन हतो विराजते न रासभस्योपरि सस्थितो नर ॥८८५॥ आदित्यचन्द्रावनलानिलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ८८६ ॥ उपाधिभि सततसगतोऽपि नहि स्वभाव विजहाति भाव । आजन्म योन्मज्जति दुग्धसिन्धौ तथापि काक किल कृष्ण एव ॥ ८८७ ॥ किं वाससा तत्र विचारणीय वास प्रधान खलु योग्यताश्च । पीताम्बर वीक्ष्य ददौ स्वकन्या चर्माम्बर वीक्ष्य विष समुद्र ॥ ८८८ ॥ करोति नोऽशेषजनातिरिक्ता समावनामर्थवर्ती क्रियाभि । ससत्सु जाते पुरुषाधिकारे न पूरणी त समुपैति सख्या ॥ ८८९ ॥ नरस्य चिह्न नरकागतस्य विरोधिता बन्धुजनेषु नित्यम् । सरोगता नीचगतेषु सेवा ह्यतीव दोष कटुका च वाणी ॥ ८९० ॥ गादन्न गच्छामि हसन्न जल्पे गत न शोचामि कृत न मन्ये । द्वयोस्तृतीयो न भवामि राजन्केनास्मि मूर्खो वद कारणेन ॥८९१॥ यस्मिन्कुले य पुरुष प्रधान स सर्वयत्नेन हि रक्षणीय । तस्मिन्विनष्टे सकल विनष्ट न नाभिभङ्गे ह्यरका वहन्ति ॥ ८९२ ॥ पुराणमित्येव न साधु सर्व न चापि काव्य नवमित्यवद्यम् । सन्त परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढ परप्रत्ययनेयबुद्धि ॥ ८९३ ॥ सचिन्त्य सचिन्त्य जगत्समस्त त्रय पदार्था हृदय प्रविष्टा । इक्षोर्विकारा कृतय कवीना मुग्धाङ्गनापाङ्गतरङ्गितानि ॥ ८९४ ॥ बाल्यसखित्वमकारणहास्य स्त्रीषु विवादमसज्जनसेवा । गर्दभयानमसस्कृतवाणी षट्सु नरो लघुतामुपयाति ॥ ८९५ ॥ वयसि गते क कामविकार क्षीणे वित्ते क परिवार । शुष्के नीरे क कासारो ज्ञाते तत्त्वे क ससार ॥ ८९६ ॥ जरा हि सैषे परम विभूषण नराङ्गनाया कृशता तपस्विन । द्विजस्य[1] विद्या नृपतेरपि क्षमा पराक्रम शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥८९७॥ धनेन किं यो न ददाति याचके बलेन कि यश्च रिपु न बाधते । श्रुतेन कि यो न च धर्ममाचरेत्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ८९८ ॥ श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा । निशा शशाङ्केन धृति समाधिना नयेन चालक्रियते नरेन्द्रता ॥ ८९९ ॥ प्रकीर्णकेशामनवेक्ष्यकारिणीं मदा च भर्तु प्रतिकूलभाषिणीम् । परस्य वेश्माभिरतामपत्रपामेवविधा योषितमाशु वर्जयेत् ॥ ९०० ॥ सतीमपि ज्ञातिकुलैकसश्रया जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते । अत समीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभि ॥ ९०१ ॥ मनीषिण सन्ति न ते हितैषिणो हितैषिण सन्ति न ते मनीषिण । सुहृच्च विद्वानपि दुर्लभो नृणा यथौषध स्वादु हित च दुर्लभम् ॥ ९०२ ॥ परोऽवजानाति यदज्ञताजडस्तदुन्नताना न विहन्ति धीरताम् । समानवीर्यान्वयपौरुषेषु य करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्क्रिया ॥ ९०३ ॥ यदा विगृह्णाति हत तदा यश करोति मैत्रीमथ दूषिता गुणा । स्थितिं समीक्ष्योभयथा परीक्षक करोत्यवज्ञोपहत पृथग्जनम् ॥ ९०४ ॥ वनेषु दोषा प्रभवन्ति रागिणा गृहेषु पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तप । अकुत्सिते कर्मणि य प्रवर्तते निवृत्त रागस्य गृह तपोवनम् ॥ ९०५ ॥ सुजीर्णमन्न सुविचक्षण सुत सुशासिता स्त्री नृपति सुसेवित । सुचिन्त्य चोक्त सुविचार्य यत्कृत सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ ९०६ ॥ तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचै प्रणतानि सर्वत । समुच्छ्रितानेव तरून्प्रबाधते महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ ९०७ ॥ निमित्तमुद्दिश्य हि य प्रकुप्यति ध्रुव स तस्यापगमे प्रसीदति । अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै कथ जनस्त परितोषयिष्यति ॥ ९०८ ॥ न साहसैकान्तरसानुवर्तिना न चाप्युपायोपहतान्तरात्मना । विभूतय शक्यमवाप्तुमूर्जिता नये च शौर्ये च वसन्ति सपद ॥ ९०९ ॥ मुद विषाद शरद हिमागमस्तमो विवस्वान्सुकृत कृतघ्नता । प्रियोपपत्ति शुचमापद नय श्रिय समृद्धा अपि हन्ति दुर्नय ॥ ९१० ॥ उदीरितोऽर्थ पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिता । अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धय ॥ ९११ ॥ असत्यता निष्ठुरताऽकृतज्ञता भय प्रमादोऽलसता विषादिता । वृथाभिमानो ह्यतिदीर्घसूत्रता तथाङ्गरौक्ष्यादि विनाशन श्रिय ॥ ९१२ ॥ दरिद्रता धीरतया

१ भवस्य

१ अविचारपराम् २ पायु ३ धीरोदात्तानाम् ४ नीचम्

विराजते कुरूपता शीलतया विराजते । कुभोजन चोष्णतया विराजते कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते ॥ ९१३ ॥ यथा चतुर्भि कनक परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनै । तथा चतुर्भि पुरुष परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ९१४ ॥ कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसचय कुपुत्रमासाद्य कुतो जलाञ्जलि । कुगेहिनीं प्राप्य गृहे कुत सुख कुशिष्यमध्यापयत कुतो यश ॥ ९१५ ॥ मात्रा सम नास्ति शरीरपोषण चिन्तासम नास्ति शरीरशोषणम् । भार्यासम नास्ति शरीरतोषण विद्यासम नास्ति शरीरभूषणम् ॥ ९१६ ॥ गुणी गुण वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो बली बल वेत्ति न वेत्ति निर्बल । पिको वसन्तस्य गुण न वायस करी च सिहस्य बल न मूषक ॥ ९१७ ॥ सुख हि दु खान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् । सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता धृत शरीरेण मृत स जीवति ॥ ९१८ ॥ स दीक्षितो य सकल समीक्षते स पण्डितो य करणैरखण्डित । स तापसो य परतापकर्षण स धार्मिको य परमर्म न स्पृशेत् ॥ ९१९ ॥ यशस्करे कर्मणि मित्रसग्रहे प्रियासु नारीष्वधनेषु बन्धुषु । क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये धनव्ययस्त्वेषु न गण्यते बुधै ॥ ९२० ॥ विवादशीला स्वयमर्थचोरिणीं परानुकूला बहुपाकपाकिनीम् । सक्रोधिनीं चान्यगृहेषु वासिनी त्यजन्ति भार्या दशपुत्रमातरम् ॥ ९२१ ॥ अतिप्रचण्डा बहुदु खभागिनी विवादशीला परगेहगामिनी । भर्तु स्वय निन्दति या च तस्करी त्यजेत्स्वभार्या दशपुत्रपुत्रिणीम् ॥ ९२२ ॥ कुले कलङ्क कवले कदन्नता सुत कुबुद्धिर्भवने दरिद्रता । रुज शरीरे कलहप्रिया प्रिया गृहागमे दुर्गतय षडेते ॥ ९२३ ॥ प्रकट मृदु नाम जल्पत परुष सूचयतोऽर्थमन्तरा । शकुनादिव मार्गवर्तिभि पुरुषादुद्विजितव्यमीदृशात् ॥ ९२४ ॥ मतिरेव बलाद्गरीयसी यदभावे करिणामिय दशा । इति घोषयतीव डिण्डिम करिणो हस्तिपकाहत क्वणन् ॥ ९२५ ॥ महता यदि निन्दने रतिर्गुणसख्यैव तदा विधीयताम् । असतामपि चेत्स्वदे रतिर्ननु तद्दूषणमेव गण्यताम् ॥ ९२६ ॥ अथ गच्छति मूढचेतन प्रियनाश हृदि शल्यमर्पितम् । स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ९२७ ॥ महतस्तरसा विलङ्घयन्निजदोषेण कुधीर्विनश्यति । कुरुते न खलु स्वयेच्छया शलभानिन्धनमिद्धदीधिति ॥ ९२८ ॥ ध्रियते धवल खलूधकैर्धवलैरेव सितेतरैरध । शिरसोध मधत्त शकर सुरसिन्धोर्मधुजित्तमङ्घ्रिणा ॥ ९२९ ॥ कृतिनामकृती कथ कथ या तुलना यातु कृतैश्च प्रयै । बहुभिर्विधृते कचै कलापैर्विधना कि मधयोपमानमेति ॥ ९३० ॥ अरुचिर्निशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तम । उभयेन विना मनोभवस्फुरित नैव चकास्ति कामिनो ॥ ९३१ ॥ उपकारकमायतेर्भृश प्रसव कर्मफलस्य भूरिण । अनपायि निबर्हण द्विषा न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ९३२ ॥ जरा रूप हरति हि धैर्यमाशा मृत्यु प्राणान्धर्मचर्यामसूया । कामो ह्रिय वृत्तमनार्यसेवा क्रोध श्रिय सर्वमेवाभिमान ॥ ९३३ ॥ गुणवानपि नोपयाति पूजा पुरुष सत्पुरुषैरकथ्यमान । न हि सौरमणि स्वभावकान्ति रविपादैरनधिष्ठित करोति ॥ ९३४ ॥ सहसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् । वृणुते हि विमृश्यकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव संपद ॥ ९३५ ॥ विना गोरस को रसो भोजनानां विना गोरस को रसो भूपतीनाम् । विना गोरस को रस कामिनीनां विना गोरसं को रस पण्डितानाम् ॥ ९३६ ॥ सकलापि कला कलावता विकला पुण्यकला विना खलु । सकले नयने वृथा यथा तनुभाजा हि कनीनिका विना ॥ ९३७ ॥ सुकुलजन्म विभूतिरनेकधा प्रियसमागमसौख्यपरम्परा । नृपकुले गुरुता विमल यशो भवति पुण्यतरो फलमीदृशम् ॥ ९३८ ॥ कनकभूषणसग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते । न स विरौति न चापि हि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ९३९ ॥ सहजमलिनवक्रभावभाजा भवति भव प्रभवात्मनाशहेतु । जलधरपदवीमवाप्य धूमो ज्वलनविनाशमनुप्रयाति नाशम् ॥ ९४० ॥ परिहरत पराङ्गनानुषङ्ग बत यदि जीवितमस्ति वल्लभ व । हरहर हरिणीदृशो निमित्त दश दशकधरमौलयो लुठन्ति ॥ ९४१ ॥ शिशुरपि निपुणो गुरोर्गरीयान्न तु वपुषैव महान्महत्त्वसिद्धि । मणिरणुरपि भूषणाय पुसा न तु पृथुलैव शिला विलासहेतु ॥ ९४२ ॥ अनुदिनमनुकूलमाचरन्त विहितमति प्रतिकूलमाचरेत्क । शमितगरलपातकण्ठदाह शितिकण्ठ शशिन शिर सु धत्ते ॥ ९४३ ॥ नितम्बो विशाल कटिर्मध्यसूक्ष्मा कुचद्वन्द्वमत्यन्तभव्य मुख च । वचश्चेन्न किचिद्रसाल रमण्यास्तत किं तत किं तत किं तत किम् ॥ ९४४ ॥ लुब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्म । विद्याफल व्यसनिन कृपणस्य सौख्य राज्य प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ९४५ ॥ दुर्मन्त्रिण कमुपयाति न नीतिदोषा सतापयन्ति कमपथ्यभुज न रोगा ।

१ ऐश्वर्यम् २ गौरवम् ३ शुक्र लकारसंभवयोग ४ हीरकादि॰ ५ वद ६ निन्दा ७ दारुरता ८ अैं ९ महत्सु प्रीति न स

क श्रीर्न दर्पयति क न निहन्ति मृत्यु क स्त्रीकृता न विषया ननु तापयन्ति ॥ ९४६ ॥ वित्तेन किं वितरण यदि नास्ति दीने किं सेवया यदि परोपकृतौ न यत्न । किं सगमेन तनयो यदि नेक्षणीय किं यौवनेन विरहो यदि वल्लभाया ॥ ९४७ ॥ किं भूषण सुदृढमत्र यशो न रत्न किं कार्यमार्यचरित सुकृत न दोष । किं चक्षुरप्रतिहत धिषणा न नेत्र जानाति कस्त्वदपर सदसद्विवेकम् ॥ ९४८ ॥ प्राप्ता श्रिय सकलकामदुघस्तत किं दत्त पद शिरसि विद्विषता तत किम् । सतर्पिता प्रणयिनो विभवै-स्तत किं कल्प स्थित तनुभृता तनुभिस्तत किम् ॥ ९४९ ॥ आदौ न वा प्रणयिना प्रणयो विधेयो दत्तो-ऽथवा प्रतिदिन परिपोषणीय । उत्क्षिप्य उत्क्षिपति तत्प्रक-रोति लज्जा भूमौ स्थितस्य पतनाद्भयमेव नास्ति ॥ ९५० ॥ वाञ्छैव सूचयति पूर्वतर भविष्य पुसा यदन्यतनुज त्वशुभ शुभ वा । विज्ञायते शिशुरजातकलापचिह्न प्रत्युद्गतैरपसर-न्सरस (?) कलापि ॥ ९५१ ॥ शस्त्रैर्हतास्तु रिपवो न हता भवन्ति प्रज्ञाहताश्च नितरा सुहता भवन्ति । शस्त्र निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेक प्रज्ञा कुल च विभव च यशश्च हन्ति ॥ ९५२ ॥ स्थानेषु शिष्यनिवहैर्विनियुज्यमाना विद्या गुरु हि गुणवत्तरमातनोति । आदाय शुक्तिषु बलाहकविप्रकीर्णै रत्नाकरे भवति वारिभिरम्बुराशि ॥ ९५३ ॥ वार्ता च कौतुककरी विमला च विद्या लोकोत्तर परिमलश्च कुरग-नाभे । तैलस्य विन्दुरिव वारिणि दुर्निवारमेतत्त्रय प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥ ९५४ ॥ अत्यन्तमन्थनकदर्थनमुत्सहन्ते मर्यादया नियमिता किमु साधवोऽपि । लक्ष्मीसुधाकरसुधा ह्युपनीय शेषे रत्नाकरोऽपि गरल किमु नोज्जगार ॥ ९५५ ॥ अर्था हृतस्तुचितदानविहीनलुब्ध भूयो हसन्ति मम भूमिरिति नृपाणम् । जारा हसन्ति तनयानुपलालयन्त मृत्युर्हसत्यवनिप रणरङ्गभीरुम् ॥ ९५६ ॥ वैद्या वदन्ति कफपित्तमरुद्विकाराञ्ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति । भूताभिषङ्ग इति भूतविदो वदन्ति प्राचीनकर्म बलवन्मुनयो वदन्ति ॥ ९५७ ॥ कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके ख्यातिं प्रयाति नहि सर्वविदस्तु सर्वे । किं केतकी फलति किं पनस सुपुष्प किं नागवल्ल्यपि च पुष्पफलै-रुपेता ॥ ९५८ ॥ लीलावलम्बनमहर्निशमिष्टचिन्ता विचारु रूपमशनाभरणादि कार्यम् । वार्ये च दुर्जनसमाजनिजप्रश साहासादि सज्जनवचो हृदये निधेयम् ॥ ९५९ ॥ पश्यन्ति नैव करयो निजकाव्यदोष भवन्ति नो बलिभुजो निजजातिमासम् । जल्पन्ति नैव मधुपा निजमर्मवाक्य कुर्वन्ति नो युवतय पुरुषेषु बीजम् ॥ ९६० ॥ कीर्ति मृणालकमनीयभुजामनिन्द्यचन्द्रानना स्मितसरोरुहचारुने त्राम् । ज्योत्स्नासितामपहृता दयितामिव स्वा लब्धु न क परमुपक्रममातनोति ॥ ९६१ ॥ शास्त्र सुनिश्चलधिया परिचिन्तनीय सेव्यो नृपोऽपि सतत परिसेवनीय । अङ्के स्थितापि युवति परिरक्षणीया शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुत स्थिरत्वम् ॥ ९६२ ॥ हसो विभाति नलिनीदलपुञ्जमध्ये सिंहो विभाति गिरिगह्वरकदरासु । जात्यो विभाति तुरगो रणयुद्धमध्ये विद्वान्विभाति पुरुषेषु विचक्षणेषु ॥ ९६३ ॥ हसो न भाति बलिभोजनवृन्दमध्ये गोमायुमण्डलगतो न विभाति सिंह । जात्यो न भाति तुरग खरयूथमध्ये विद्वान्न भाति पुरुषेषु निरक्षरेषु ॥ ९६४ ॥ विश्वेश्वरस्तु सुधिया गलितेऽपि भेदे भावेन भक्तिमहितेन समर्चनीय । प्राणेश्वरश्चतुरया मिलितेऽपि चित्ते चैलाञ्चलव्यवहितेन निरीक्षणीय ॥ ९६५ ॥ किं कोकिलस्य विरुतेन गते वसन्ते किं कातरस्य बहुशस्त्रपरिग्रहेण । मित्रेण किं व्यसनकाल-रान्मुखेन किं जीवितेन पुरुषस्य निरक्षरेण ॥ ९६६ ॥ हार प्रलम्बितपयोधरमध्यवर्ती शुष्कस्तनान्तरगतो धरकम्बुकश्च । काणेक्षणाञ्जनमूर्ध्नि च पुष्पमाला दीनाश्रयो बुधजन खलु पश्य दु खम् ॥ ९६७ ॥ नीच समृद्धमपि सेवति नीच एव त दूरत परिहरन्ति पुनर्महान्त । शाखोटक मधुरपक्वफले रुपेत सेवन्ति वायसगणा न तु राजहसा ॥ ९६८ ॥ माक न्दराजपरिरम्भणलालिताऽपि मल्लीनधूमधुपरागवती बभूव । दृष्ट्वापि तत्कुटिलता न जहाति चूत प्राय कुजातिनि वहेषु कुतोऽभिमान ॥ ९६९ ॥ कालक्रमेण परिणामवशा दनव्या भावा भवन्ति खलु पूर्वमतीव तुच्छा । मुक्तामणि-र्जलदतोयकणोऽप्यणीयान्सपद्यते च चिरकीचकरन्ध्रमध्ये ॥ ९७० ॥ यच्चिन्तित तदिह दूरतर प्रयाति यच्चेतसापि न कृत तदिहाभ्युपैति । इत्थ विधेर्विधिविपर्ययमाकलय्य मन्त सदा सुरसरित्तटमाश्रयन्ति ॥ ९७१ ॥ अन्त प्रतप्तम रसैक्तदह्यमानमूलस्य चम्पकतरो क्व विकासचिन्ता । प्रायो भवत्यनुचितस्थितिदेशभाजा श्रेय स्वजीवपरिपालनमात्र-मेव ॥ ९७२ ॥ उचितमनुचित वा कुर्वता कार्यजात परिण-तिरवधार्या यत्नत पण्डितेन । अतिरभसकृताना कर्मणामा विपत्तेर्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाक ॥ ९७३ ॥ व्यतिषजति पदार्थानान्तर कोऽपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधी न्प्रीतय सश्रयन्ते । विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीक

१ वृत्तान्त-. २ कुतूहलकारिणी ३ भूतबाधा ४ वायस।

१ बीजम् २ कायममूहम् ३ परिणाम ४ सृदस्य

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्त ॥ ९७४ ॥ प्रथमदिवसचन्द्र सर्वलोकैकवन्द्य स च सकलकलाभि पूर्णचन्द्रो न वन्द्य । अतिपरिचयदोषात्कस्य नो मानहानिर्नवनवगुणरागी प्रायश सर्वलोक ॥ ९७५ ॥ भवति हृदयहारी कोऽपि कस्यापि हेतुर्न खलु गुणविशेष प्रेमबन्धप्रयोगे । किसलयितवनान्ते कोकिलारावरम्ये विकसति न वसन्ते मालती कोऽत्र हेतु ॥ ९७६ ॥ परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महता तथाप्युच्चैर्धाम्नो हरति महिमान जनरय । तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो रवेस्तादृक्तेजो नहि भवति कन्या गतवत ॥ ९७७ ॥ वहि सर्वाकारप्रगुणरमणीय व्यवहरन्पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति । जन निद्रानेक सकलमभिसधाय कपटैस्तटस्थ स्वानर्थान्घटयति च मौन च भजते ॥ ९७८ ॥ कलारत्न गीत गगनतलरत्न दिनमणि सभारत्न विद्वाञ्श्रवणपुटरत्न हरिकथा । निशारत्न चन्द्र शयनतलरत्न शशिमुखी महीरत्न श्रीमाञ्जयति रघुनाथो नृपवर ॥ ९७९ ॥ नरा सत्काराही जगति किल केचित्सुकृतिन समानाया जातानपि वयमि सत्यामपि धिथि । अय दृष्टान्तोऽत्र स्फुटपरिचयादभ्यसनत शुक श्लोकान्वक्तु प्रभवति न काक क्वचिदपि ॥ ९८० ॥ वर तुङ्गाच्छृङ्गाद्गुरुशिखरिण क्वापि पुलिने पतित्वाय काय कठिनदृषदन्तर्विदलित । वर न्यस्तो हस्त फणिपतिमुखे तीव्रदशने वर वह्नौ पातस्तदपि न कृत शील विलय ॥ ९८१ ॥ निर्दैवत ग्राम विबुधविधुरा भूपतिसभा मुख श्रुत्या हीन मनुजपतिशून्य च विषयम् । अनाचारान्दारानपहरिकथ काव्यमपि च प्रनष्टस्वापेत गुरुमपि सुबुद्धि परिहरेत् ॥ ९८२ ॥ मणि शाणोल्लीढ समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नाग शरदि सरित श्यानपुलिना । कलाशेषश्चन्द्र सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपा ॥ ९८३ ॥ किमासेव्य पुसा सविधमनवद्य द्युसरित किमेकान्ते ध्येय चरणयुगल कौस्तुभभृत । किमाराध्य पुण्य किमभिलषणीय च करुणा यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवति ॥ ९८४ ॥ वर मौन कार्य न च वचनमुक्त यदनृत वर क्लैब्य पुसा न च परकलत्राभिगमनम् । वर प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचिर्वर भिक्षाशित्व न च परधनास्वादनसुखम् ॥ ९८५ ॥ वर शून्या शाला न च खलु वरो दुष्टवृषभो वर वेश्या पत्नी न पुनरविनीता कुलवधू । वर वासोऽरण्ये न पुनरविवेकाधिपपुरे वर प्राणत्यागो न पुनरधमानामुपगम

१ रश्मिषाम् २ देशम् ३ निरवधानेनोदितम् ४ आयुधै हत धन- ५ दस्ती ६ शुष्क ७ नवुमकत्वम् ८ दुश्चरिता ९ दुर्विवेकिराज्ये
१३ मु ८ भो

॥ ९८६ ॥ दृढ प्रेमा मम सैदमिरिव सधि न भजते भजेतापि प्राय स्खलति खलु यत्नैरपि धृत । स्खलेनो चेत्साम्य भजति न भजेद्वा न भवति च्युताशङ्कश्चेत्स्वात्स्मृतिमुपगतस्तु व्यथयति ॥ ९८७ ॥ इय प्रीतिर्वल्ली हृदयभुवि दैवात्समुदिता तथा यत्नाद्रक्ष्या प्रकृतिमृदुलापायबहुला । यथा नैना स्पृष्ट्वा पिशुनवनदुर्वाक्यदहनो दहत्यन्त शोष व्रजति न पुन सौहृदनिधे ॥ ९८८ ॥ न रम्य नारम्य प्रकृतिगुणतो वस्तु किमपि प्रियत्व यत्र स्यादितरदपि तद्ग्राहकवशात् । रथाङ्गाह्वानाना भवति विधुरङ्गारशकटी पटीराम्भ कुम्भ स भवति चकोरीनयनयो ॥ ९८९ ॥ अरण्य सारङ्गैर्गिरिकुहरगर्भाश्च हरिभिर्दिशो दिङ्मातङ्गै सलिलमुषित पङ्कजवनै । प्रियाचक्षुर्मध्यस्तनवदनसौन्दर्यविजितै सता माने म्लाने मरणमथवा दूरगमनम् ॥ ९९० ॥ नभोभूषा पूषा कमलवनभूषा मधुकरो वचोभूषा सत्य वरविभवभूषा वितरणम् । मनोभूषा मैत्री मधुसमयभूषा मनसिज सदोभूषा सूक्ति सकलगुणभूषा च विनय ॥ ९९१ ॥ कलासीमा काव्य सकलगुणसीमा वितरण भये सीमा मृत्यु सकलसुखसीमा सुवदना । तप सीमा मुक्ति सकलकृतिसीमाश्रितभृति प्रिये सीमाह्लाद श्रवणसुखसीमा हरिकथा ॥ ९९२ ॥ शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिज मुखमनक्षर स्वाकृते । प्रभुर्धनपरायण सततदुर्गत सज्जनो नृपाङ्गनगत खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ९९३ ॥ प्रसरति मन कार्यारम्भे दृढीभवति स्पृहा स्वयमुपनयन्नर्थान्मन्त्रो न गच्छति विप्लवम् । फलति सकल कृत्य चित्त समुन्नतिमश्नुते भवति च रति श्लाघ्ये कृत्ये नरस्य भविष्यत ॥ ९९४ ॥ सरसि बहुशस्ताराच्छाये क्षणात्परिवञ्चित कुमुदविटपान्वेषी हसो निशासु विचक्षण । न दशति पुनस्ताराशङ्की दिवापि सितोत्पल कुहकचकितो लोक सत्येऽप्यपायमपेक्षते ॥ ९९५ ॥ स्वफलनिचय शाखाभङ्ग करोति वनस्पतेर्गमनमसकृत्स वर्हाटोप करोति शिखण्डिन । चतुरगमनो जात्यो योऽश्व स गौरिव वाह्यते गुणवति जने प्रायेणैते गुणा खलु दूषणम् ॥ ९९६ ॥ कृमिकुलचित लालाक्लिन्न विगन्धि जुगुप्सित निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् । सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थ विलोक्य न शङ्कते नहि गणयति क्षुद्रो जन्तु परिग्रहफल्गुताम् ॥ ९९७ ॥ मधुकरगणश्चूत त्यक्त्वा गतो नवमल्लिका पुनरपि गतो रक्ताशोक कदम्ब-

१ गर्भा ॥ १ भाद्र २ शृगै ३ गिरि ४ दिग्गजै- ५ मुखे- ६ सभा ७ दरिद्र ८ कीटकसमूहव्याप्तम् ९ लाल्याद्रम् १० भाम नभि ११ गलितम् १२ निरामम् १३ इन्द्रम् १४ तुच्छत्वम्

वन तत । तदपि सुचिर स्थित्वा तेभ्य प्रयाति सरोरुह परिचितजनद्वेषी लोको नर नवमीहते ॥ ९९८ ॥ दयासाधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेश तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमान स्वय स । तस्माद्देयो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमाना जारोऽपि स्याद्गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ ९९९ ॥ मोने मौनी गुणिनि गुणवान्पण्डिते पण्डितोऽसौ दीने दीन सुखिनि सुखवा-भोगिनि प्राप्तभोग । मूर्खे मूर्खो युवतिपु युवा वाग्मिपु प्रौढवाग्मी धन्य कोऽपि त्रिभुवन जयी योऽवधूतेऽवधूत ॥ १००० ॥ विद्यातीर्थे जगति विबुधा साधव सत्यतीर्थे गङ्गातीर्थे मलिनमनसो योगिनो ध्यानतीर्थे । धारातीर्थे धरणिपतयो दानतीर्थे धनाढ्या लज्जा तीर्थे कुलयुवतय पातक क्षालयन्ति ॥ १००१ ॥ साध्वीस्त्रीणा दयितविरहे मानिना मानभङ्गे सल्लोकानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् । अन्योद्रेके कुटिलमनसा निर्गुणाना विदेशे भृत्याभावे भवति मरण किं तु सभावितानाम् ॥ १००२ ॥ शीतेऽतीते वसनमशन वासरान्ते निशान्ते क्रीडारम्भ कुचलयदृशा यौवनान्ते विवाहम् । सेतोर्बन्ध पयसि चलिते वार्धके तीर्थयात्रा वित्तेऽतीते वितरणमतिं कर्तुमिच्छन्ति मूढा ॥ १००३ ॥ श्रेयो नून व्रजति स पुमाञ्शिक्षया वर्धितो य स्वच्छन्द यश्चरति स पराभूतिमाप्नोति काले । पूज्यो वेणुर्भवति च नतिं प्रापितो भूपतीनामन्य नृत्तोचितमिति करे नर्तका कल्पयन्ति ॥ १००४ ॥ बाले बाला विदुपि विबुधा गायने गायनेशा शूरे शूरा निगमविदि चाम्नायलीलागृहाणि । सिद्धे सिद्धा मुनिपु मुनय सत्सु सन्तो महान्त प्रौढे प्रौढा इतिमिति वचसा तादृशा यादृशेषु ॥ १००५ ॥ चान्द्री लेखा दशति दशनैर्दारुण सैंहिकेयो नव्या वल्ली दवदहनकश्चान्दनीं दन्दहीति । अप्सु म्मत्त कुवलयमयीं मालिकामालुनीते मूलादुन्मूलयति नलिनीं दुष्टहस्ती करेण ॥ १००६ ॥ यावत्स्वस्थमिद शरीरमरुज यावज्जरा दूरतो यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुप । आत्मश्रेयसि तावदेव विदुपा कार्य प्रयत्नो महान्सदीप्ते भवने तु कूपखनन प्रत्युद्यम कीदृश ॥ १००७ ॥ निर्वृत्ताध्वरकृत्य ऋत्विजमहो तीर्णापगो नाविक युद्धान्ते सुभट च सिद्धविजयो योद्धारमास्थल । वृद्ध वारवधूजन च विरतो निष्पृष्टयौवनो ध्वस्तातङ्कचयश्चिकित्सकमपि द्वेष्टि प्रदेयार्थिनम् ॥ १००८ ॥ मित्र स्वेच्छतया रिपु नयबलैर्लुब्ध धनैरीश्वर कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णा शमैर्बान्धवान् । अत्युग्र स्तुतिभिर्गुरु प्रणतिभिर्मूर्ख कथाभिर्बुध विद्याभी रसिक रसेन सकल शीलेन कुर्याद्वशम् ॥ १००९ ॥ दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यति सङ्गात्सुतो लालनाद्विप्रोऽनध्ययनात्कुल कुतनयाच्छील खलोपासनात् । स्त्री मद्यादनवेक्षणादपि कृषि स्नेह प्रवासाश्रयान्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ १०१० ॥ कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो भुवि नर कस्यापदोऽस्त गता स्त्रीभि कस्य न खण्डित बत मन को नाम राज्ञा प्रिय । क कालस्य न गोचरो धनकृते कोऽर्था गतो गौरव को वा दुर्जनवागुरानिपतित क्षेमेण यातो गृहम् ॥ १०११ ॥ वेद्य पातग्न नट कुपठित स्वाध्यायहीन द्विज योध कापुरुष हय गतरय मूर्ख परिव्राजकम् । राजान च कुमन्त्रिभि परिवृत देश च सोपद्रव भार्या यौवनगर्विता पररता मुञ्चन्ति ते पण्डिता ॥ १०१२ ॥ वृक्ष क्षीणफल त्यजन्ति विहगा शुष्क सर सारसा निर्द्रव्य पुरुष त्यजन्ति गणिका भ्रष्ट नृप मन्त्रिण । पुष्प पर्युषित त्यजन्ति मधुपा दग्ध वनान्त मृगा सर्व कार्यवशाज्जनोऽभिरमते तत्कस्य को वल्लभ ॥ १०१३ ॥ सन्तश्चेदमृतेन किं यदि खलस्तत्कालकूटेन किं दातारो यदि कल्पशाखिभिरल यद्यर्थिन किं तृणै । किं कर्पूरशलाकया यदि दृश पन्थानमेति प्रिया ससारेऽपि सतीन्द्रजालमपर यद्यस्ति तेनापि किम् ॥ १०१४ ॥ लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकै सत्य चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् । सौजन्य यदि किं गुणै समहिमा यद्यस्ति किं मण्डनै सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ १०१५ ॥ छेदश्चन्दनचूतचम्पकवने रक्षापि शाखोटके हिंसा हसमयूरकोकिलकुले काकेपु नित्यादर । मातङ्गेन खरक्रय समतुला कर्पूरकार्पासयोरेषा यत्र विचारणा गुणिगणे देशाय तस्मै नम ॥ १०१६ ॥ या राका शशिशोभना गतघना सा यामिनी यामिनी या सौन्दर्यगुणान्विता पतिरता सा कामिनी कामिनी । या गोविन्दरसप्रमोदमधुरा सा माधुरी माधुरी या लोकद्वयसाधनी तनुभृता सा चातुरी चातुरी ॥ १०१७ ॥ किं तीर्थे हरिपादपद्मभजन किं रत्नमच्छा मति किं शास्त्र श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदय । किं मित्र सततोपकाररसिक तत्त्वावबोध सखे क शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासचय ॥ १०१८ ॥ क्षान्तिश्चेद्वचनेन किं किमरिभि क्रोधोऽस्ति चेद्देहिना ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौपधै किं फलम् । किं सर्पैर्यदि दुर्जना किमु धनैर्विद्यानवद्या यदि व्रीडा चेत्किमु भूषणै सुकविता यद्यस्ति

१ ब्रजादिनम् २ उद्योग ३ सौगादितपकृत्य ४ उर्वीमानी येन स ५ योद्धारम् ६ भूप ७ निरस्तरोगसंचय ८ वैद्यम् ९ नीतिशक्तिभि

१ स्वाधीनरत्नाद २ दुष्टा ३ मदनदीप्ता

राज्येन किम् ॥ १०१९ ॥ सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निःक्लेशलेशं मनः । आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं तुष्टे विष्टपकष्टहारिणि हरौ संप्राप्यते देहिना ॥ १०२० ॥ या श्लाघ्या गुणिनां क्षमा परिभवः सैव प्रभोर्दुर्बले शूरः किं कुरुते परस्य भयतो जगति कः श्लाघ्यो य आभीयते । को मृत्युर्व्यसनं शुचः क्व जगति केनेर्जिता शात्रवैः क्षान्तैः किं न गतं गरे दलन्धिते पाण्डवे ॥ १०२१ ॥ न विप्रोऽनुसरन्ति शासयति न स्तम्भं गतिर्भिः सा स्त्री याऽनुविधायिनी न मतिमान्यः सद्भिरभ्यर्च्यते । सा श्रीर्या न मदं करोति स सुखी यस्तृष्णया मुच्यते तन्मित्रं यदकृत्रिमं स पुरुषो यः खिद्यते नेन्द्रियैः ॥ १०२२ ॥ प्रायेणाप्युत्तमवित्तपुरुषजा श्रीवल्लभा दुर्भगा दातारं कृपणा मनोज्ञजनं वित्तान्विता निर्धना । वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खा जनाः ॥ १०२३ ॥ पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः । अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ १०२४ ॥ सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्प्राणान्प्रियान्पाणिनेर्मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम् । छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गलमज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः ॥ १०२५ ॥ शक्तेनापि सता जनेन विदुषा कालान्तरप्रेक्षिणा वस्तव्यं खलु वज्रपातविषमे क्षुद्रेऽपि पापे जने । दर्वीव्यग्रकरेण धूममलिनेनायाससंयुक्तेन किं भीमेनातिबलेन मत्स्यभवनेऽपूपा न संघट्टिताः ॥ १०२६ ॥ सिद्धिं प्रार्थयता जनेन विदुषा तेजो निगृह्य स्वकं सत्त्वोत्साहवतापि दैवगतिषु स्थैर्यं प्रकार्यं क्रमात् । देवेन्द्रद्रुहिणोपमैर्बहुगुणैरभ्यर्चितो भ्रातृभिः किं क्लिष्टः सुचिरं विराटभवने पूर्वं न धर्मात्मजः ॥ १०२७ ॥ रूपेणाप्रतिमेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना कान्त्या कान्तिनिधानदैवयशसो भूयो धनं वाञ्छता । शैलभीति विगर्हिता युवतिभिः साक्षेपमालोक्यते स्वपि सप्तराजभवने पृष्ट न किं धन्दाम् ॥ १०२८ ॥ किं चित्रं यदि राजनीतिकुशलो राजा भवेद्धार्मिकः किं चित्रं यदि वेदशास्त्रनिपुणो विप्रो भवेत्पण्डितः । तच्चित्रं यदि रूपयौवनवती साध्वी भवेत्कामिनी तच्चित्रं यदि निर्धनोऽपि पुरुषः पापं न कुर्यात्क्वचित् ॥ १०२९ ॥ यामाशि मनोन्नारिवारिजदृशां दृत्वा हठादुत्थितं प्राग्भूरुहमारुरोह न पुनर्गिनाणि विलोकयन् । मीदामरमपाचरन्नर गहमा पाञ्चालजाया स्वयं को जानाति जनो जनार्दनमनोवृत्तिः कदा कीदृशी ॥ १०३० ॥ अर्थी लाघवमुज्झितो निपतनं कामातुरो लांछनं लुब्धोऽकीर्तिमसंगरः परिभवं दुष्टोऽन्यदोषे रतिं दुर्व्यसनप्रियो नरोऽरक्षस्व प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ १०३१ ॥ नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां ह्रीरङ्गनानां रतिर्दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् । लावण्यं वपुषः श्रुतं सुमनसः शान्तिर्द्विजस्य क्षमा शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थ्यं सतां मण्डनम् ॥ १०३२ ॥ कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा मर्यादा व्यसनैर्धनं च विपदा स्थैर्यं प्रमादैर्द्विजः । पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं दारिद्र्येण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हतः ॥ १०३३ ॥ तारुण्यं तरुणीजने निकेतता पुष्पे विधौ चन्द्रिका चातुरे कुसुमं पयो मिन्दां दानं द्विपेन्द्रेऽर्गले । आरण्यं गृहिणी गृहस्य गृहिणी विप्रो शुभा संततिर्लावण्यं तनुते द्विजे प्रतिपत्तिः विद्वत्तदुर्धाश्रम ॥ १०३४ ॥ माधुर्यं प्रमदाजनेषु ललितं दाक्षिण्यमार्ये जने शौर्यं शत्रुषु नम्रता गुरुजने धर्मिष्ठता साधुषु । मर्मज्ञेष्वनुवर्तनं बहुविधं मानं जने पण्डिते शाठ्यं पापिजने नरस्य कथिता पर्यन्तमष्टौ गुणाः ॥ १०३५ ॥ इन्दुं निन्दति तस्करो गृहपतिं जारो सुशीलं खलः साध्वीमप्यसती कुलीनमकुलो जह्याज्जरन्तं युवा । विद्यावन्तमनक्षरो धनपतिं नीचश्च रूपोज्ज्वलं वैरूप्येण हतः प्रबुद्धमबुधोऽप्यन्धः विशिष्टो जनः ॥ १०३६ ॥ विद्वान्सततं पौत्रिकः परवशो मानी दरिद्रो गृही द्रव्याढ्यः कृपणो यतिर्विषयभाग् वृद्धो विवाहोद्यतः । राजा दुःसचिवप्रियः सुकुलजो मूर्खः पुमान्स्त्रीजितो वेदान्ती हृतसत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ १०३७ ॥ का विद्या कविता विनार्थिनि जने त्यागं विना श्रीश्च का को धर्मः कृपया विना क्षितिपतिः को नाम नीतिं विना । कः सूनुर्विनयं विना कुलवधूः का स्वामिभक्तिं विना भोग्यं किं रमणीं विना क्षितितले किं जन्म कीर्तिं विना ॥ १०३८ ॥ दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् । शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ १०३९ ॥ स्वाधीना दयिता सुतावधि सुतोऽसौ

१ राजन २ पाठे ३ प्रसादेन्दुराधिराजम् ४ विराटनगरे

१ कम्बुग् २ निर्ने ३ आत्मलाभ कारण ४ भदमुदगगह ५ दुर्भागीन ६ दायद ७ मत्ता ८ प्रतापता ९ कोपेन १० पुण्यगुणय ११ विक्रम १२ आपीतर १३ चतुरियसी ववद्दिगम १४ गजभयाम् १५ दुम्भरी १६ गुरुस्वामदी १७ को १८ हास्यविर १९ सरकम २० तिनि २१ पुत्र न्यार्य

गोष्ठीबन्धावधि स्तनन्धयदशावधि क्रीडावधि स्तन्यपावधि तत्त्वावधि । बालाना बहुभाषितावधि वयं साधुप्रसंगावधि ग्रन्थो पुस्तकसंग्रहावधि परे चैतेऽधनत्वावधि ॥ १०४० ॥ भीमा दैवनिर्दैन्दुतालो यज्ञा प्रताप सदा सारस्यं सत्पथगस्य सहतिस्तद्वृत्तेऽपि वाडम्बर । साचारस्य सद्वचन परितोषैर्निंद्या कुम्भकर्ण प्रजाया धनुषृतेरपि नृपतेः शान्तेर्विवेको बलम् ॥१०४१॥ न्यागो भाति नदेन ¹कलङ्करहै पूर्णेन्दुना शर्वरी ईरैन प्रमदा ²वैन तुरगो नित्योत्सवेनेन्दिरम् । वाणी व्याकरणेन हंसमिथुनैर्नद्य सभा पण्डितैः सत्पुत्रेण कुलं नृपेण वसुधा लोकत्रयं विष्णुना ॥ १०४२ ॥ यदि स्यात्तनिशातननिद क्लाचिपदृश्यते का वार्ता परिदुर्बलेऽपि निरा श्रीनोऽसि ते दर्शनात् । इत्येव सत्पात्र द्विजवर ममावधन्त्यादरादेष सुतन्दर्ङ्कितेन मन्दा गेहेषु नन्तु सदा ॥ १०४३ ॥ स्यादत्यन्तनिरन्तर क्षितिपति श्रीकारणाश्रयान्मत्री तत्कथितार्थलेखनरतश्चेत्को जायते । अध्येता तदनारतेव भजते निश्चस्तु न याचते याचन्यस्य लिपि सन परिवदत्यवान्दिदूरे प्रिय ॥१०४४॥ को लाभो गुणिसङ्गम किमसुखं प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः का हानि समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः । कः शूरो विजितेन्द्रिय प्रियतमा कानुव्रता किं धनं विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥ १०४५ ॥ सत्यानि सन्ति चेद्गुणगर्वी माता सुत हन्ति चेद्देवताः वृत्तिर्धिर्निकृष्यते चेद्गुणि दहेत्सामकः । आकाशं जनतकं पतति चेदस्य विष चेद्वेदन्याय कुरुते यदि क्षितिपति कस्त निरोद्धुं क्षम ॥ १०४६ ॥ यात सुप्रसन्नवसन्तसमय पुष्पं शरन्निर्गत धातुष्क कुसुमायुध परेण कस्तूरिकामर्धतु । वाणी तर्करसोज्ज्वला प्रियतमा श्यामा वयो नूतनं मार्गं नामन एव पक्षनन्दा गीने कवीविंहृत ॥ १०४७ ॥ ⁶रोलम्बैर्न विमर्दितं विघटितं धूमाकुलैः कोकिलैर्नार्धूधृसलितं पुरैव रसतान्तैरैर्धारैर्ऽतम् । एकेनापि सुरवेन तत्र दातान्यटेऽस्य सोऽपि को न विमस्तु सुखति जनो मूर्धाभि यो टालित ॥१०४८॥ ¹⁰शोणीसंवादि परोपकारार्थं नानाविधा कार्य यातुधिपाननभ्यवनतो मूल प्रजाश्रयात् । शस्त्रेण जाग्रीनाठिति हारावृद्धेषु नृपतीश्वरैः कालसङ्गुणत्व प्रतिदिनं नादो पदलुब्धकै ॥ १०४९ ॥ मानुष्ये सति दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे पुनर्विप्रता विप्रत्वे बहुविद्यतानिपुणता विद्यावतोऽर्थज्ञता । अर्थज्ञस्य विचित्रवाक्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता लोकज्ञस्य समस्तशास्त्रविदुषो धर्मे मतिर्दुर्लभा ॥ १०५० ॥ आयाते च तिरोहितो यदि पुनर्दृष्टेऽन्यकार्ये रतो वापि स्मेरमुखो विधाय वदनं स्नेहेनावादे मुहु । अन्तर्वैरमपि वालिच्छन्नैः नृश व्यापीति यो नाथते वृत्तान्तनयधर्मीतन्तर राजमन्दिरं न प्रविशेत् ॥ १०५१ ॥ बन्दी विन्दति चेदनाल्पबद्धं शिक्षितं सूरिभि पुंभिश्चेत्कनिपाद्यते रसिकस्य ह्येषा दृगानादर । विश्रान्ता यदि वैखरीषु कविता काव्येन मद्येन किं भूपाले यतने समन्वयुने वेदध्वनस्तं गतम् ॥ १०५२ ॥ आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको न्यायान्पुरो वार्यते मध्येवारिधि वा वसस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् । खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विना धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ १०५३ ॥ मूर्खोऽपण्डितस्वान्ती क्षितिपतिरलसो मत्सरी धर्महीनो दुःस्वो मानी गृहस्थ प्रभुरपि कृपणो शास्त्रहीनो द्विजेन्द्र । आचारहीनो नरेन्द्र शुचिरपि सतत च पराधीनभोजी वृद्धो रोगी दरिद्र स च युवतिपतिर्धिग्विडम्बप्रलापन् ॥ १०५४ ॥ स्यात शक्रो मनाङ्को विधुरपि मलिनो माधवो गोपजाते वेश्यापुत्रो वसिष्ठो रतिपतिरतनु सर्वभक्षी हुताश । व्यासो मत्स्योदरीयो लवणजलनिधि पाण्डवा जारजाता रुद्र प्रेतास्थिधारी त्रिभुवनविषये कस्य दोषो न चास्ति ॥ १०५५ ॥ प्राणाघातान्निवृत्ति परधनहरणे संयम सत्यवाक्यं काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभाव परेषाम् । तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनय सर्वभूतानुकम्पा सामान्य सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधि श्रेयसामेष पन्था ॥ १०५६ ॥ आविर्भूतानुरागा क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानो पत्रच्छायै पुरस्तादुपवनमहतो दूरमाश्लिष्य गत्वा । एते तस्मिन्निवृत्ता पुनरितरककुप्प्रान्तपर्यस्तबिम्बे प्रायो भृत्यास्त्यजन्ति प्रचलितविभव स्वामिनं सेवमाना ॥ १०५७ ॥ नलिनि वन्यबन्धेन मनोरमेण चपलेन विभाति करः । कविना च विभुर्विभुना च कवि कविना विभुना च विभाति सभा । शशिना च निशा निशया च शशी शशिना निशया च विभाति नभ । पयसा कमलं कमलेन पय पयसा कमलेन विभाति सर ॥ १०५८ ॥

१ दम्पत् २ वेन ३ कुल- ४ कलन्दूरे ५ दृ- ६ प्रतरे- ७ निश्चलो न कृत- ८ मधुपकुलै- ९ दुरे- १० दावप्रबन्ध ११ वनितम्

## इति श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारे तृतीयं राजप्रकरणं समाप्तम्

# चतुर्थं चित्रप्रकरणम्

## समस्याख्यानम्

सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात् । दलितश्चकितरुणस्तव सैन्ये विसर्पति ॥ १ ॥ काम कामदुघ धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । वय धीरेण दानेन सर्वान्कामानशीमहि ॥ २ ॥ असमाने समानत्व भविता कलहे मम । इति मत्वा भुव मानी मृगात्सिंह पलायते ॥ ३ ॥ हीन हत्वा दधात्येव लाघव महतामपि । इति मत्वा द्विपद्वेषी मृगात्सिंह पलायते ॥ ४ ॥ तिष्ठार्जुनाय सङ्ग्रामे त्वा हनिष्याम्यह शरै । तिष्ठामि कर्ण किं मूढ मृगात्सिंह पलायते ॥ ५ ॥ ऋषेरस्याश्रमे पुण्ये शापसन्त्रस्तमानस । शुद्धबोधतोऽपि प्रायोऽस्य मृगात्सिंह पलायते ॥६॥ अय मृग समायाति त्वरितैस्त्वरितै पदै । ततो वेगात्पलायस्व मृगात्सिंह पलायते ॥ ७ ॥ विद्याया दुर्मदो येषा कार्पण्य विभवे सति । तेषां दैवाभिशप्ताना सलिलादग्निरुत्थित ॥ ८ ॥ सीताननागमोत्कण्ठाकर्णान्ताकृष्टधन्वन । राघवस्य शरैर्घोरै समुद्रादग्निरुत्थित ॥ ९ ॥ दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्ट चाणूरमल्लेन शतचन्द्र नभस्तलम् ॥ १० ॥ चञ्चत्तरङ्गाया गङ्गाया प्रतिबिम्बितम् । सचन्द्र शोभते ऽत्यर्थं शतचन्द्र नभस्तलम् ॥ ११ ॥ विधे विधेहि शीतांशु यावत्प्रयाति मे प्रिय । आगते दयिते कुर्या शतचन्द्र नभस्तलम् ॥ १२ ॥ सुमेरुशिखरप्रान्तस्फुरद्दिव्यनभूषणम् । परित स्फुरितै शङ्के शतचन्द्र नभस्तलम् ॥ १३ ॥ घृत न श्रूयते कर्णे दधि स्वप्नेऽपि दुर्लभम् । मुग्धे दुग्धस्य का वार्ता तक्र शक्रस्य दुर्लभम् ॥ १४ ॥ अकृत्वङ्गनतस्तक्र न शीतक्रतुना हुतम् । नादचनिति वाक्यार्थात्तक्र शक्रस्य दुर्लभम् ॥ १५ ॥ मीनमीष्मर्तुसतप्तसुन्दरध्यान्तरस्थयो । अन्योन्यालापसुस्निग्धोर्यूनोश्चन्द्रायते रवि ॥ १६ ॥ स्वस्ति क्षत्रियदेवाय जगद्देवाय भूभुजे । यद्यश पुण्डरीकान्तर्गगन भ्रमरायते ॥ १७ ॥ स्फुरिते जठरे विष्णोर्नवनीतभुज शिशो । मक्षिकापादघातेन कम्पित भुवनत्रयम् ॥ १८ ॥ अतसीपुष्पसकाश त्व वीक्ष्य जलदागमे । ये वियोगेऽपि जीवन्ति न तेषा विद्यते भयम् ॥ १९ ॥ वागर्थाविव सपृक्तौ शतकोटिप्रविस्तरम् । तुरासाह पुरोधाय नेमु सर्वे सुरा गिरौ ॥ २० ॥ आषाढी कार्तिकी माघी वचा शुण्ठी हरीतकी । गयाया पिण्डदानेन पुण्या श्लेष्महरा नृणाम् ॥ २१ ॥ जम्बूफलानि पक्वानि पतन्ति विमले जले । कपिकम्पितशाखाभ्यो गुलुगुग्गुलुगुग्गुलु ॥ २२ ॥ विदग्धे सुमुखे रक्ते नितम्बोपरि सस्थिते । कामिन्याश्लिष्टसुगले कूजित रतिकूजितम् ॥ २३ ॥ प्रलयसहायकरा इति गोलानाचम्य सकलभूमिरुहाम् । विलसति दवदहनानलिरिह जल्नाह पर शरणम् ॥ २४ ॥ निजपतिराय प्रगायी हरिर्द्वितीय करोमि किं गोपि । शृणु सखि पाणिनिसूत्रं विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २५ ॥ दैत्याना मनसि दया जाता कृष्ण हि रक्षितु कस्मात् । द्रष्टु देवमनस्स दैत्यस्त्रीणामपि प्रीति ॥ २६ ॥ श्रीनाथ न श्रुतमिति बहुधा भ्रमता मया त्रिलोकेषु । शील वारवधूना दैत्यस्त्रीणामपि प्रीति ॥ २७ ॥ रामाभिषेके मदविह्वलाया हस्ताच्च्युतो हेमघटस्तरुण्या । सोपानमासाद्य करोति शब्द ठठठठठठठठठठठ

(१) 'सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्' इति समस्या (२) 'काम कामदुघ धुक्ष्व', 'मित्राय वरुणाय च', 'सर्वान्कामानशीमहि' इति च समस्या (३, ४, ५, ६, ७,) 'मृगात्सिंह पलायते' इति समस्या (८) 'सलिलादग्निरुत्थित' इति समस्या (९) 'समुद्रादग्निरुत्थित' इति समस्या (१०, ११, १२, १३,) 'शतचन्द्र नभस्तलम्' इति समस्या (१४, १५) 'तक्र शक्रस्य दुर्लभम्' इति समस्या

(१६) 'यूनोश्चन्द्रायते रवि' इति समस्या (१७) 'गगन भ्रमरायते' इति समस्या (१८) 'मक्षिकापादघातेन कम्पित भुवनत्रयम्' इति च समस्या (१९) 'अतसीपुष्पसकाशम्', 'न तेषां विद्यते भयम्' इति च समस्या (२०) 'वागर्थाविव संपृक्तौ', 'शतकोटिप्रविस्तरम्' इति च समस्या (२१) 'पुण्या श्लेष्महरा नृणाम्' इति समस्या (२२) 'गुलुगुग्गुलुगुग्गुलु' इति समस्या (२३) 'कूजित रतिकूजितम्' इति समस्या (२४) 'प्रलयसहायकरा इति गोलानाचम्य' इति समस्या (२५) 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति समस्या (२६, २७) 'दैत्यस्त्रीणामपि प्रीति' इति समस्या

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] माघी [illegible] वचा शुण्ठी हरीतकी श्लेष्महरा [illegible] पिण्डदानेन [illegible] इति योजना

॥ २८ ॥ कर्पूरपूरच्छनिशादविधासनानदूक्यतिशुक्तिताभे । इन्दौ नृपद्वेषि तमोनितान सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी ॥ २९ ॥ विलोक्य बालामुखचन्द्रबिम्ब कण्ठे च मुक्तावलि-हारतारा । पुनर्निशाया भयभीतभीता सूर्यादये रोदिति चक्रवाकी ॥ ३० ॥ भवस्थ जन्तोर्भवति प्रमोदो विरोधिवर्गे परिभूयमाने । तिरोहिते त्वद्यशसा नरेन्द्र चन्द्रोदये नृत्यति चक्रवाकी ॥ ३१ ॥ न क्वापि गमाहितमशयाया विना नमात्त(?) जनशाल्मजाया । पुर सुराणाद्बपुर सराणा मङ्गारपूर्णं कमल प्रफुल्लम् ॥ ३२ ॥ पुञ्जायमानारुणरत्नहारे कान्तोरसि भाग्दनङ्ग भाति । सिध्येदमुष्योपमितिर्यदि स्यादङ्गारपूर्णं कमल प्रफुल्लम् ॥ ३३ ॥ रे पुत्र सत्सङ्गमवाप्नुहि त्वममत्प्रसङ्ग त्वरया विहाय । धन्योऽपि निन्दा लभते कुमङ्गात्सिन्दूरबिन्दुर्विधवाललाटे ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा प्रदग्ध तनय सशोका पुनर्निशम्याक्षशरीरभावम् । पश्यत्सु देवेषु च धावमाना रमा मुदा [1]शङ्करमालिलिङ्ग ॥ ३५ ॥ सुत पतन्त प्रसमीक्ष्य पावके न बोधयामास पति पतिव्रता । तदा ऽभवत्तत्पतिभक्तिपीडितो हुताशनश्चन्दनपङ्कशीतल ॥ ३६ ॥ उन्नमय्य [2]सकचग्रहमास्य चुम्बति प्रियतमे [3]हठवृत्त्या । [4]हूंकृता जयति मानधनाया हूंहुहूंहुहुहुहूं-हुहुहूंहूं ॥ ३७ ॥ मम करग्रहणाय पणीकृत न यदि राघवतोऽप्यधिरोहति । मयि तदैवमभून्मम जीविते शशकशृङ्गमय कठिन धनु ॥ ३८ ॥ नीलाब्जद्युतिनन्दन नितान्त वृत्तमास्यश्रीपरिचितचन्द्रिकाविलासम् । स्नाताया सरसि विलोक्य वक्त्रचन्द्र मध्याह्ने मुकुलितमम्बुज वनान्ते ॥ ३९ ॥ काचिद्दिनार्धसमये [10]रविरश्मितप्ता [11]नीलांशुकाञ्चलनिलीनमुखेन्दुबिम्बाम् । ता तादृशीं समनुवीक्ष्य कविर्जगाद राहुर्दिवा ग्रसति पर्व विना किलेन्दुम् ॥ ४० ॥ बहलबलसमथा मेघनादादयो मे सपदि युधि विशन्त कीट-

हस्ते निपेतु । इति वदति दशास्यो हस्तताल वितत्य मशकगलरन्ध्रे हस्तियूथ प्रविष्टम् ॥ ४१ ॥ मृगशिशुनयनाया अक्षिपक्ष्मप्रकोणे विलसति तरला या तारका तारकेव । प्रतिफलित इहोष्ठे भ्रान्तिरास्ते जनाना तिलतुषपुटकोणे मक्षिकोऽग्र प्रसुप्ता ॥ ४२ ॥ मधौ मन्द मन्द मरुति शिशिरे वाति रुचिरे कुलस्त्रीभि कृष्णे विहरति तथा वृष्णिनिकरे । उषा योषा तोषाद्धृदामलिन्दस्य मिषतो पुर पत्यु कामा-च्छ्वशुरमियमालिङ्गति सती ॥ ४३ ॥ स्वय सराध्येश पुरभिदमनल्पेन तपसा महेन्द्र सतोष्य त्रिदशरिपुनाशादसुकरात् । समायाते पार्थ द्रुपदतनया क्लेशनिकरा पुर पत्यु कामाच्छ्वशुरमियमालिङ्गति सती ॥ ४४ ॥ कदाचित्सा श्वाली विपिनभुवि भीमेन बहुश कृशाङ्गि श्रान्तासि क्षणमिह निषीदेति गदिता । शनै शीतच्छाय तटविटपिन प्राप्य मुदिता पुर पत्यु कामाच्छ्[1]वशुरमियमालिङ्गति सती ॥ ४५ ॥ तपापाये गोदावरतटभुवि स्थातुमनसि प्रविष्टे तत्पूर भगवति मुनौ कुम्भजनुषि । द्रुत लोपामुद्रा स्वयमविकल गन्तुमुदिता पुर पत्यु कामाच्छ्[2]वशुरमियमालिङ्गति सती ॥ ४६ ॥ सर्वस्य द्वे सुमतिकुमती सपदापत्तिहेतू एको गोत्रे प्रभवति पुमान्य कुटुम्ब बिभर्ति । वृद्धो यूना सह परिचयात्त्यज्यते कामिनीभि स्त्रीपुवच्च प्रभवति यदा तद्धि गेह विनष्टम् ॥ ४७ ॥ [3]ये पाप शमयन्ति सगतिभृता ये दानरङ्कारिणो येषा चित्तमतीव निर्मलतर येषा न मग्न मतम् । ये सर्वा सुगयन्ति हि प्रतिदिन ते साधवो दुर्लभा गङ्गावद्गजगण्डवद्गगनवद्गाङ्गेयवद्वेयवत् ॥ ४८ ॥ हारो भाति कुचद्वय तव शुभे मध्य वपु सद्वच केशा नासिकमौक्तिक सुवदने दर्पाङ्गरागो दृश । गङ्गानजद्गगण्डवद्गगनवद्गाङ्गेयवद्वेयवज्जम्बूवज्जल-बिन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत् ॥ ४९ ॥ यत्कण्ठे गरल विराजतितरा शीर्षे च मन्दाकिनी उत्सङ्गे च शिवामुख

(२८) 'ठठठठठठठठठठठ' इति समस्या (२९, ३०) 'सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी' इति समस्या (३१) 'चन्द्रोदये नृत्यति चक्रवाकी' इति समस्या (३२, ३३) 'अङ्गारपूर्णं कमल प्रफुल्लम्' इति समस्या (३४) 'सिन्दूरबिन्दुर्विधवाललाटे' इति समस्या (३५) 'रमा मुदा शङ्करमालिलिङ्ग' इति समस्या (३६) 'हुताशनश्चन्दनपङ्कशीतल' इति समस्या (३७) 'हुहुहुहुहुहुहुहुहुहूं' इति समस्या (३८) 'शशकशृङ्गमय कठिन धनु' इति समस्या (३९) 'मध्याह्ने मुकुलितमम्बुज वनान्ते' इति समस्या (४०) 'राहुर्दिवा ग्रसति पर्व विना किलेन्दुम्' इति समस्या

(४१) 'मशकगलरन्ध्रे हस्तियूथ प्रविष्टम्' इति समस्या (४२) 'तिलतुषपुटकोणे मक्षिकोऽग्र प्रसुप्ता' इति समस्या (४३, ४४, ४५, ४६) 'पुर पत्यु कामाच्छ्वशुरमियमालिङ्गति सती' इति समस्या (४७) 'सर्वस्य द्वे', 'एको गोत्रे', 'वृद्धो यूना', 'स्त्रीपुवच्च' इति चत्वारि पाणिनेः सूत्राणि समस्या (४८) 'गङ्गावद्गजगण्डवद्गगनवद्गाङ्गेयवद्वेयवत्' इति समस्या (४९) 'गङ्गावद्गजगण्डवद्गगनवद्गाङ्गेयवद्वेयवत्', 'जम्बूवज्जलबिन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत्' इति च समस्या

१ अथ नन्दनम् २ केशग्रहपूर्वकम् ३ मुखम् ४ चुम्बनं कुर्वति सति ५ कान्ते ६ बलात्कारेण ७ कण्ठेऽव्यक्तशब्द ८ मान एव धन यस्या मानिन्या इत्यर्थ ९ मध्याह्ने १० सूर्यकिरणसंतप्ताम् ११ नीलवस्त्राञ्चलपिहितमुखचन्द्राम् १२ स्वर्भानु

१ द्रौपद्या श्वशुरो वायु २ लोपामुद्राया श्वशुर पूरतरण साधन कुम्भ ३ ये गङ्गावत्संगतिभृता पाप शमयन्ति ये गजगण्डवद्दानरङ्कारिण, येषा चित्त गगनवदतीव निर्मलतरम्, येषा मत गाङ्गेयवन्न भग्नम्, ये वेयवत्सर्वा सुगयन्ति इति योजना ४ कस्तूरिकारनोऽङ्गराग ५ कर्दमवत्

कटितटे शार्दूलचर्माम्बरम् । माया यस्य रुणद्धि विश्वमखिलं तस्मै नमः शम्भवे जम्बूफलजलबिन्दुवज्जलजरजम्बालवज्जालवत् ॥ ५० ॥ ख्यातस्त्वं कल्पवृक्षपुष्टिसुमनःस्वाधीनजाम्बूनदः शीर्णास्ते रिपुसम्पदः प्रतिदिनं मित्रोदये मोदसे । पाथोनाथः कुरुषे विलम्बनमहो दृष्टान्तरस्तेऽन्यथा जम्बूफलजलबिन्दुवज्जलजरजम्बालवज्जालवत् ॥ ५१ ॥ सङ्ग्रामे रिपुभूभुजां सुरुचिर्जीवश्च देवाङ्गणाचक्षुःप्रोल्लसद्गमासनिग्रहैस्तन्मेदिनीमण्डनम् । त्वद्यापोद्धृतबाणसंहतिरभूच्छ्रीराम भूमीपते जम्बूफलजलबिन्दुवज्जलजरजम्बालवज्जालवत् ॥ ५२ ॥ वैदेहीं समवाप्य दाशरथिनारब्धे प्रयाणेऽग्रतो दृष्टा पुष्पकसंस्थिते रभसादाकाशमारोहता । लङ्कासागरजानकीसरणक्षोण्यश्रमरकारिका जम्बूफलजलबिन्दुवज्जलजरजम्बालवज्जालवत् ॥ ५३ ॥ यो द्रोणाचलमादधौ करतले योऽतीतरत्सागरं यश्चाक्षपातितवान्समुद्रवहत्पुच्छेन दावानलम् । यो रक्षःसमरेऽरुणत्कपिवरं पायाद्धनूमानसौ जम्बूफलजलबिन्दुवज्जलजरजम्बालवज्जालवत् ॥ ५४ ॥ कस्तूरीतिलकं ललाटरचितं नासामणि निश्चलं यश्च क्षुभितकेशपाशमनिशं दृष्टिं निरुद्धा पुरः । पुंसां मानसमत्स्यबन्धनविधौ धत्सेऽत्र वत्से स्वयं जम्बूफलजलबिन्दुवज्जलजरजम्बालवज्जालवत् ॥ ५५ ॥ विद्धि श्रीहृदय सदान्तमलिनं भीमं भवाम्भोनिधिं विनाने सुरतं महीशभवनं गृहं दृढं कण्टकं । दारागारसमागमं सुविषमं मोहं परं दुस्तरं जम्बूफलजलबिन्दुवज्जलजरजम्बालवज्जालवत् ॥ ५६ ॥ शुण्ठीगोक्षुरयोर्विचार्य मनसा कल्काशनं यन्मया प्रोक्तं तद्विपरीतकं कृतमहो गो सूत्रमात्रं ददौ । नार्या मूर्खजनालये न च सुखं नो वा यशो लभ्यते सद्वैद्ये कविभूपतौ हरिहरे लाभं परं गोवधः ॥ ५७ ॥ पैयासस्य पराभवाय भेषजो मासेन गोर्भूयसा दध्यन्नैरपि पायसैः प्रतिदिनं संवर्धितो यो मया । सोऽयं सिंहरवाहुहातरगमद्दीलाकुलसंभ्रमाक्रान्ताशो विलयं गता हतविधे लाभं परं गोवधः ॥ ५८ ॥ पारीन्द्रस्य पराभवाय सुरभीमाससं दुर्धमा पोष्यन्ते किं धीवरा कदुगिरं श्वानं प्रययादमी । तत्त्वगि मदमत्तवारणघटाविद्रावणे केसरी जेतव्यो भवता विगतरूपतः लाभं परं गोवधः ॥ ५९ ॥ अस्मात् जैनजीविना जलमिदं सद्धानिरानिरीत पातय परस्कसक्तमनसा दृष्टि पतीनां क्षयः । मत्वैवं किल राजदेव नृपते स्वैजैनयात्रोत्सवे मत्सी रोदिति मक्षिका च हसति ध्यायन्ति वामभ्रुवः ॥ ६० ॥ श्रुत्वा सागरबन्धनं दशशिराः सर्वैर्मुखैरेकदा तूर्णं पृच्छति वार्तिकान्सचकितो मत्वा परं सम्भ्रमात् । बद्धः सत्यमपानिधिर्जलनिधिः कीलालधिस्तोयधिः पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥ ६१ ॥ पाषाणाः पयसि प्रबद्धवपुषस्तिष्ठन्ति सेतुं गताः श्रुत्वैवं वदतां दशाननपुरः क्रुद्धः समुद्रं प्रति । धिक्त्वां नाम तवाम्बुधिः सलिलधिः पानीयधिस्तोयधिः पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥ ६२ ॥ अम्बा कुप्यति तात मूर्ध्नि विधृता गङ्गेयमुत्सृज्यतां विद्वन्षण्मुख का गतिर्मम चिरं मूर्ध्नि स्थिताया वद । कोपावशेषाद्गिरीशपन्नगे प्रत्युत्तरं दत्तवान् पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥ ६३ ॥ माध्वीके विधुमण्डले वरवधूवक्त्रे च गीतान्तरं सक्ते वक्त्रचतुष्टये दशमुखो निर्वापितसञ्चरं । बद्धोऽस्मीति चेतैर्भयवशाद्वचे वच सम्भ्रमात्पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥ ६४ ॥ पीतस्त्वं कलशोद्भवेन मुनिना ध्वस्तोऽसि देवासुरैराबद्धोऽसि च राघवेण मृदुना शैलाग्रशृङ्गैर्बद्धितः । नाभासारभटी कृतैव भवतो लोकैरिय घुष्यते पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः ॥ ६५ ॥ तां तु पर्वतसन्निभेन कपिनोल्लाखं कृतां वक्षसि क्षिप्रं वीक्ष्य निमज्जतीमथ तत्र स्पृष्टासरन्ती शिला । लोके नृत्यपरे विभीषणगृहे सीताह सेतूद्यमे तुम्बी मज्जति सन्तरन्ति दृषदः प्रेतो दिवा नृत्यति ॥ ६६ ॥ रवनो गोत्रपतिस्त्वेन्दुरधिसाम्राज्यमृतं स्वकरे तेन व्याधशराहता प्रणयिनीमेना पुनर्जीवय । इत्यूर्ध्वे गगने निशापतिमृगे कारुण्यमातन्वत शङ्काभावपतन्मृगस्य रुदतो बाष्पाम्बु भूमण्डले ॥ ६७ ॥ उन्मादाम्बुदवर्धिना पतमसि प्रभ्रष्टदिङ्मण्डले काले यामिकजाग्रदुग्रसुभटव्याकीर्णकोलाहले । कर्णसामुद्धदर्णनाम्बुवडवावर्हिर्यदन्तःपुरादायातासि तन्मु-

(५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६) 'जम्बूफलजलबिन्दुवज्जलजरजम्बालवज्जालवत्' इति समस्या (५७, ५८, ५९) 'लाभं परं गोवधः' इति समस्या (६०) 'मत्सी रोदिति मक्षिका च हसति ध्यायन्ति वामभ्रुवः' इति समस्या (६१) 'अपानिधिर्जलनिधिः कीलालधिस्तोयधिः पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः' इति समस्या (६२) 'अम्बुधिः सलिलधिः पानीयधिस्तोयधिः पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः' इति समस्या (६३, ६४, ६५) 'पाथोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारानिधिर्वारिधिः' इति समस्या (६६) 'तुम्बी मज्जति सन्तरन्ति दृषदः प्रेतो दिवा नृत्यति' इति समस्या (६७) 'शङ्काभावपतन्मृगस्य रुदतो बाष्पाम्बु भूमण्डले' इति समस्या

१ सिंहस्य २ अजगर ३ कर्णकर्मै वेशानाम् ४ दुर्गपक्षिमयूर- ५ जलधिः ६ दूरजलस्फपवारू ७ कर्म ८ मक्षिका ९ महाकुण्ड् १० क्रोधरसेन ११ वर्जितं रसिते १२ मोरे १३ सञ्जुताश्वी

जाक्षि कृतक मन्ये भय योषिताम् ॥ ६८ ॥ उमग्राहमुदन्वतो जलमतिक्रामत्यनालम्बने व्योम्नि भ्राम्यति दुर्गमक्षितिभृता मूर्धानमारोहति । व्योम याति विपाकुलैरहिकुलै पातालमेकाकिनी कीर्तिस्ते मदनाभिराम कृतक मन्ये भय योषिताम् ॥ ६९ ॥ चित्र नतनमम्बरे शिखरिणौ शीतांशुबिम्बे तम सचार जलज कपोतरणित कामागमप्रक्रिया । मीनौ विद्युति तारका विहरण ज्योत्स्ना विकोशाम्बुजे कुर्वते कुरुते करोति कुरुत कुर्वन्त्यलकुर्वते ॥ ७० ॥ यस्य द्वारि सदा समीरवरुणौ समार्जन हव्यवाट् पाक शीतगुरातपनकरण दस्रौ प्रतीहारताम् । देवा लास्यविधि च दासममरा वर्ण्या दशास्य कथ कुर्वते कुरुते करोति कुरुत कुर्वन्त्य लकुर्वते ॥ ७१ ॥ कश्चित्पान्थस्तृषार्त पथि तपनहतो गम्यमानोऽन्यपान्थ पप्रच्छानन्दलीनो वद पथिक कुतो जह्नुकन्याप्रवाह । तेनासौ शीघ्रवाचा प्रचलितमनसा विप्रवर्येण चोचे सूच्यग्रे कूपषट्क तदुपरि नगरी तत्र गङ्गाप्रवाह ॥ ७२ ॥ राम त्वत्कीर्तिवृक्षाद्बहुतरममलादुद्धिता कोरका ये तन्मध्ये रुद्ररूपोऽप्यजनि खलु यश कोरकस्तस्य चाग्रे । अस्य श्रोत्राक्षिकूपास्तदुपरि च शिरस्तत्र चास्ति स्रवन्ती सूच्यग्रे कूपषट्क तदुपरि नगरी तत्र गङ्गाप्रवाह ॥७३॥ उद्दामार्कोद्दीप्यद्दिनमणिमणिभिर्मिलितान्ते ममन्ताद्वायुव्याधूयमानज्वलनकणगणाकीर्णधूलिप्रकीर्णे । कान्तारऽस्मिन्तृषार्ते पथि पथिकमवे कापि पाथोदसेना(?)सूच्यग्रे कूपषट्क तदुपरि नगरी तत्र गङ्गाप्रवाह ॥ ७४ ॥ मा साक्षीकृत्य मुग्धे विजयममिलपॅल्लेखयामास शम्भुर्मूल्या मन्मौलिमाला सदर्शननशतीमक्षपाताद्विजित्य । गौर्यप्यानन्ददृष्टीर्जितनखनरभूर्लेन्वि शेषा तदित्थ शीर्षाणा सैव वन्ध्या मम नवतिरभूल्लोचनानामशीति ॥ ७५ ॥ प्रत्येक दिक्पतीशानिलतपनरसुन्मन्नतस्त्र यथा भूश्रोधीस्त्व यथा च स्वरसहितलम मूर्च्छनामामतालात् । कृष्णान्यस्तान्यमौलीक्षणवदवसरे सा च सा च प्रसादाच्छीर्षाणा शेष वन्ध्या नव नवतिरभूल्लोचनानामशीति ॥ ७६ ॥ इन्द्राद्या लोकपाला हरिविधुतपना नागविद्याधराद्या द्वेष्या सर्वेऽपि देवा प्रिय तव वरद कोऽस्ति वन्द्यो गरीयान् । श्रुत्वा वाच प्रियाया इति दशमुखत प्राह वाक्य दशास्य शूली शभु पिनाकी शिवभवपशुप शर्व ईशश्च भर्ग ॥ ७७ ॥

---

## प्रहेलिकाः

अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डित । अमुख स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डित ॥ १ ॥ [१]वने जाता [२]वने त्यक्ता वने तिष्ठति नित्यश । [३]पण्यस्त्री न तु सा वेश्या यो जानाति स पण्डित ॥ २ ॥ [४]गोपालो नैव गोपाल[५]स्त्रिशूली नैव शकर । [६]चक्रपाणि स नो विष्णुर्यो जानाति स पण्डित ॥ ३ ॥ उच्छिष्ट शिव निर्माल्य वमन शवकर्पटम् । काकविष्ठासमुत्पन्न पञ्चैतेऽतिपवित्रका ॥ ४ ॥ अनेकसुषिर वाद्य कान्त च ऋषिसंमितम् । [७]चक्रिणा च सदाराध्य यो जानाति स पण्डित ॥ ५ ॥ वने वसति को वीरो योऽस्थिमासविवर्जित । असिवत्कुरुते कार्य कार्य कृत्वा वन गत ॥ ६ ॥ [८][९]रविजा शशिसुदाभा तापहारी जगत्प्रिया । वर्धते वनमङ्गेन न तापि यमुनापि न ॥ ७ ॥ [१०][११][१२]तरुण्यालिङ्गित कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रित । [१३][१४]गुरूणा सनिधानेऽपि क [१५]कूजति मुहुर्मुहु ॥ ८ ॥ अवलोक्य स्तनौ वध्वा गुञ्जाफलविभूषितौ । नि श्वस्य रोदितु लग्ना कुतो व्याधकुटुम्बिनी ॥ ९ ॥

---

(६८, ६९) 'कृतक मन्ये भय योषिताम्' इति समस्या (७०, ७१) 'कुर्वते कुरुते करोति कुरुत कुर्वन्त्यलकुर्वते' इति समस्या (७०, ७२, ७४) 'सूच्यग्रे कूपषट्क तदुपरि नगरी तत्र गङ्गाप्रवाह' इति समस्या (७५) 'शीर्षाणा सैव वन्ध्या मम नवतिरभूल्लोचनानामशीति' इति समस्या (७६) 'शीर्षाणा शेष वन्ध्या नव नवतिरभूल्लोचनानामशीति' इति समस्या

---

१ नियाचे २ १९२० इति संख्या ३ सहस्रशिरसो द्विसहस्राक्षस्य सभायां प्रति गौरीगिरिशपत्नीकीरभाष

(७७) 'शूली शभु पिनाकी शिवभवपशुप शर्व ईशश्च भर्ग' इति समस्या

१ लेखपत्रम् (२) नौका (३) महोक्ष (४) दुग्ध गङ्गा मधु पट्टा म्बर पिगलश्च (५) वल्मीकम् (६) कुलालदारक (७) तक्रम् (८) कलश (९) शबरस्त्री पुत्रजायाया स्तनौ गुञ्जाफलालकृतौ दृष्ट्वा कुतो नि श्वस्य रोदिति यतो मत्पुत्र पतावनुरक्तस्तथा क्षीणतां गतो यथा गजानिनिहत्य तत्कुम्भस्थलमुक्ताफलहारै स्तनौ विभूषयितु नालम्, अतोऽतिप्रयासलभ्यैर्गुञ्जाफलैर्विभूषयति क्षीणे च सति पुत्रे तदर्जितधननिर्वाह्यवृत्तिकस्य सर्वस्यापि कुटुम्बस्य जीविनसंदेह अतो व्याधकुटुम्बिनी दुरन्तनि श्वस्य रोदितु लग्ना

---

१ अरण्ये काष्ठरूपेणोत्पन्ना २ उदके ३ मूल्य दत्त्वा भोग्या स्त्री गणिका यथा द्रव्यदानेन भोग्या तथेयमपीत्यर्थ ४ धेनूना पतित्वात्पालक ५ तत्त्रिशूलाङ्कितत्वात्तच्चिह्नवान् ६ वादौ तत्तच्चक्राङ्कितत्वात्तच्चिह्नवान् ७ त्रितम् ८ वकार आद्यो यस्य ९ कवा रोऽन्ते यस्य १० सर्पेण ११ रविरिति महाराष्ट्रभाषायां मन्था नदण्डस्य नाम १२ कुम्भ कूपसरोवरादौ जलेन भृत्वा शिरस्यारोपणसमये तरुण्या हस्ताभ्यामालिङ्ग्यते भर्तापि तरुण्या सोत्कण्ठमालिङ्ग्यते १३ कुम्भो नितम्बस्थाने गृह्यते भर्तापि नितम्बस्थाने गुह्यप्रदेशे निषेव्य १४ कुम्भो गुरूणा वृद्धगणानामग्रे परिविश्य क्षुत्पानि वदयतये भर्तापि गुरूणा मातृपितृश्वश्रूश्वशुरजनानामग्रे स्त्रियं कामयते १५ शब्द करोति

आपाण्डु पीनकठिनं वर्तुलं सुमनोहरम् । कंसोऽप्यते ऽलयें किं वृद्धैरपि सस्पृहम् ॥ १० ॥ एकचक्षुर्न काकोऽयं विलमिच्छन्न पन्नगः । क्षीयते वर्धते चैव न समुद्रो न चन्द्रमाः ॥ ११ ॥ छत्रधारी न राजासौ जटाधारी न चेश्वरः । सृष्टिकर्ता न स ब्रह्मा छिद्रकर्ता न तस्करः ॥ १२ ॥ अस्ति नास्ति शिरो नास्ति बाहुरस्ति निरङ्गुलिः । नास्ति पादद्वयं गाढमङ्गमालिङ्गति स्वयम् ॥ १३ ॥ अस्ति ग्रीवा शिरो नास्ति द्वौ भुजौ करवर्जितौ । सीताहरणसामर्थ्यो न रामो न च रावणः ॥ १४ ॥ नरनारीसमुत्पन्ना सा स्त्री देहविवर्जिता । अमुखी कुरुते शब्दं जातमात्रा विनश्यति ॥ १५ ॥ दन्तैर्हीनः शिलाभक्षी निर्जीवो बहुभाषकः । गुणस्यूतिसमृद्धोऽपि परपादेन गच्छति ॥ १६ ॥ न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति । तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद ॥ १७ ॥ य एवादिः स एवान्तो मध्ये भवति मध्यमः । य एतन्नाभिजानीयात्तृणमात्रं न वेत्ति सः ॥ १८ ॥ पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथिः । चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति ॥ १९ ॥ श्यामं च वर्तुलाकारं पुंनाम चतुरक्षरम् । शकारादि मकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ २० ॥ अर्धचन्द्रवदाकारं स्त्रीनामाथ च त्र्यक्षरम् । नकारादि रिकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ २१ ॥ अष्टपादश्चतुष्कर्णो द्विमुखी द्विमुखस्तथा । राजद्वारे पठेद्वारो न च देवो न राक्षसः ॥ २२ ॥ वृक्षस्याग्रे फलं दृष्टं फलाग्रे वृक्ष एव च । अकारादि सकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ २३ ॥ चतुर्मुखो न च ब्रह्मा वृषारूढो न शंकरः । निर्जीवी च निराहारी अजस्रं धान्यभक्षणम् ॥ २४ ॥ कृष्णमुखी न मार्जारी द्विजिह्वा न च सर्पिणी । पञ्चभर्त्री न पाञ्चाली यो जानाति स पण्डितः ॥ २५ ॥ अपूर्वोऽयं मया दृष्टः कान्ते कमललोचने । शोऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र संशयः ॥ २६ ॥ पर्वताग्रे रथारूढो भूमौ तिष्ठति सारथिः । चक्रवद्भ्रमते पृथ्वी तस्याहं कुलबालिका ॥ २७ ॥ अर्धचन्द्रसमायुक्तं पुंनाम चतुरक्षरम् । ककारादि लकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ २८ ॥ अनुनेतुं मानिन्या दयितश्चरणे सरागचरणायाः । यावत्पतति न तया तत्क्षणमवधारितं कस्मात् ॥ २९ ॥ गीत्वा निर्मितं व्याधः शृङ्गं जग्राह तरुणहरिणस्य । तमथ समीक्ष्योद्यतकरमेणीमपि लज्जिता व्याधी ॥ ३० ॥ काचिन्मृगाक्षी प्रियविप्रयोगे निशीथिनीपारमपारयन्ती । आगातुमादाय करेण वीणां मुद्रीवमालोक्य शनैरहासीत् ॥ ३१ ॥ सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्तापि सितैव नित्यम् । यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती का नाम कान्तेति निवेदयाशु ॥ ३२ ॥ वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजस्त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः । त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ॥ ३३ ॥ वृक्षाग्रवासी न च पक्षिजातिस्तृणं च शय्या न च राजयोगी । सुवर्णकायो न च हेमधातुः पुंसश्च नाम्ना न च राजपुत्रः ॥ ३४ ॥ चक्री त्रिशूली न हरिर्न शंभुर्महान्बलिष्ठो न च भीमसेनः । स्वच्छन्दचारी नृपतिर्न योगी सीतावियोगी न च रामचन्द्रः ॥ ३५ ॥ आद्येन हीना जलधावदृश्या मध्येन हीना भुवि वर्णनीयम् । अन्तेन हीनं ध्वनते शरीरं हेमाभिधं सा श्रियमातनोतु ॥ ३६ ॥ सर्वस्वापहरो न दस्युकुलजः सद्राङ्ग-

(१०) पक्वबिल्वफलं कुचयुगलं च (११) सूचिका (१२) धुम्रज (१३) विषदण्ड (१४) कञ्चुक (१५) घोटिका (१६) उपानद् (१७) नयनम् (१८) पवनम् (१९) कुलालचक्रदण्डौ (२०) शालिग्राम (२१) 'नेवरी' इति लोके (२२) वाद्यचतुष्पद 'चौपदा' इति भाषायाम् (२३) अननस (२४) वृषभस्यो गोण (२५) लेखनी (२६) अन्नोर (२७) कुम्भकारस्य

(२८) करनाटः वाद्यविशेष वा करवाल (२९) रात्रि (३०) व्याध विरचितं गानं श्रुत्वा गीतमूर्च्छितविगलितचित्तस्य तरुणहरिणस्य शृङ्गं जग्राह विमर्षम्[1] यतो महानसुरितस्य याचकस्य स इद शिरोदानं ददाति । अथ स च हरिणः शिरोऽर्पणायोद्यतकरं समीक्ष्य तज्जायां हरिणीमपि पत्युभक्त्या निजशिरोऽर्पणायोद्यतकरां समीक्ष्य धर्मार्थचारिणी व्याधी लज्जिता येन हेतुना[2] यतोऽयं हरिणो दाता, एवं च हरिणी पतिभक्ता दातृभार्या, मत्कान्तस्तु याचकः अहं च याचकजाया अस्मेव पशवो न वयं मनुष्या इत्यभिप्रेत्य लज्जितेति प्रथमोऽर्थः ॥ अथवा व्याधजायाया पूर्वहरिणीनपुरुषो मृत, स च विषमाल संगृहीतो द्वितीय पुरुष ; स च शिरोऽस्य विचिन्तयती यतो निजकान्तवियोगासहिष्णु शिरोऽर्पणायोद्यतकरा पतिभक्ता वरमियं हरिणी अहं च परिणीतप्रियमरणेऽपि जीविता संगृहीतभर्तृका चासती मानुषी इति लज्जितेति द्वितीयोऽर्थः ॥ अथवा इति चिन्तितं तया यतो येन कर्णेन गीतं श्रुतं तस्य नाशः कर्तव्य पुरो यच्चक्षुर्भ्यां करो न प्रसारितो व्याधेन नीरसस्य कठिनकुटिलस्य शृङ्गस्य तु पुरः प्रसारितः इत्यनुचितं कृतं मूर्खेण कुतोऽस्य नीचित्यं भवं मृगशृङ्गविधानक्रमेणो दृष्टकार्यविचार राज्ञा भावतरा याति आनतशिरोऽर्पणायोद्यतकरं जनं, अतो व्याधी तं हरिणं चतुरं दृष्ट्वा मूर्खं भर्तारं विचिन्त्य लज्जितेति मृगी योद्य (३१) गतोऽयं गानवियो मृगाङ्क मृगो मन्यतु । गीतमनु लचितु चन्द्राधस्यवस्थान । द्वौ निषादौ ग्रामः, तत्र स मृगं मास्य न लभेत प्रियविप्रयोगे च संतप्यते स विमेतु अतोऽस्य नाशोऽन्द्रमतो मनुष्यामार्ग मा भूदित्यानन्देन वीणावादनादिकं (३२) सारिका (३३) नारिकेरफलम् (३४) आम्र (३५) वृषभ- (३६) करज

१ नासिकाचूर्णविरोचनार्थं वृद्धैरपि सेवत इति प्रसिद्धिः  २ अनु ध्वन्यमानमाधुर्यी  ३ अङ्कनम्

१ निकारो मध्ये यस्याः  २ मकारान्तो यस्याः  ३ ककारोऽन्ते यस्याः

भूतेश्वरो दोषानिष्टक्रगे न धमनिरत कीलालपो नासुर । नृणा पृष्ठपलाशनो न पिशुन शीघ्रगमो नो हय शश्वदानिचरो न राक्षसगण कोऽय सखि नृटि मे ॥ ३७ ॥ सर्वस्वापहरो न तस्करगणो रक्षो न रक्ताशन सर्पो नैव बिलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च । अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुतस्तीक्ष्णास्यो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिता ॥३८॥ जाता शुद्धकुले जघान पितर हत्वापि शुद्धा पुन स्त्री चेषा वनिता पितेव सतत विश्वस या जीवनम् । सङ्ग प्राप्य पितामहेन जनक प्रासूत या कन्यका सा सर्वैरपि वन्दिता क्षितितले सा नाम का नायिका ॥३९॥

## अपह्नुतयः

वदन्ती जारवृत्तान्त पत्यौ धूर्ता सखीधिया । पति बुद्ध्वा सखि तत प्रबुद्धास्मीत्यपूरयत् ॥१॥ रुचिरस्वरवर्णपदा रस भाववती जगन्मनो हरति । तत्किं तरुणी नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥ २ ॥ सीत्कार शिक्षयति व्रणयत्यधर तनोति रोमाञ्चम् । नागरिक किं मिलितो नहि नहि सखि हैमन पवन ॥ ३ ॥ काले पयोधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् । उत्कण्ठितासि बाले नहि नहि सखि पिच्छिल पन्था ॥ ४ ॥ प्रहरति न पञ्चबाण केवलमबले निमेषोऽपि । वपति पर न देव क्षणदायी विप्रयोग ते ॥ ५ ॥ मधुरस्वना धृतोर्णा मण्याभरणा सुशोभना सुदती । मत्सकन्योचितदण्डा भिक्षो दयितास्ति किं न मे वीणा ॥ ६ ॥ रागी भिनत्ति निद्रा तल्प न जहाति निष्ठुर दशति । चतुर किं प्राणेशो नहि नहि सखि मत्कुणव्रात ॥ ७ ॥ आदौ गृहीतपाणि पश्चादारूढजघनकटिभागा । नखसुखलालनसुखदा सा किं रामास्ति नैव भो पामा ॥ ८ ॥ नाथ विलोक्य मेघ नहि नहि पाप तवातिपुण्याया । नहि कथयामि पयोधरमपसारय कञ्चुकीमुरस ॥ ९ ॥ पद्मदशीरजनिसमा तारामणिभूषणापि कोकिलवाक् । चन्द्रसमा गतवसना हस्तगता स्त्री न मे वीणा ॥ १० ॥ नाथ मयूरो नृत्यति तुरगाननवक्षस कथ नृत्यम् नहि कथयामि कलापिनमिह सुखलापी प्रिये कोऽस्ति ॥११॥ अक्षरमैत्रीभाज सालङ्कारस्य चारुवृत्तस्य । किं भ्रमो सखि यूनो नहि नहि सखि पद्यबन्धस्य ॥ १२ ॥ इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति का न वनस्पतिना लता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सव नहि घनागमरीतिरुदाहृता ॥ १३ ॥ तन्वी चारुपयोधरा सुवदना श्यामा मनोहारिणी नीता निष्करुणेन केनचिदहो देशान्तरादागता । उत्सङ्गोचितया तया रहितया किं जीवन प्रेक्षसे भिक्षो ते दयितास्ति किं नहि नहि प्राणप्रिया तुम्बिका ॥ १४ ॥ या पाणिग्रहलालिता सुसरला तन्वी सुवशोद्भवा गौरी स्पर्शसुखावहा गुणवती नित्य मनोहारिणी । सा केनापि हृता तया विरहितो गन्तु न शक्तोऽस्म्यह रे भिक्षो तव कामिनी नहि नहि प्राणप्रिया यष्टिका ॥ १५ ॥

## कूटानि

केशैव पतित दृष्ट्वा द्रोणो हर्षमुपागत । रुदन्ति कौरवा सर्वे हा केशव कथ गत ॥१॥ पानीय पातुमिच्छामि त्वत्त कमललोचने । यदि दासि नेच्छामि नो दासि पिबाम्यहम् ॥ २ ॥ विष भुङ्क्ष्व महाराज सज्जने परिवारित । विना केन विना नाम्या कृष्णाजिनमकण्टकम् ॥ ३ ॥ अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणा शिखण्डिन । सीदन्ति मम गात्राणि माघमा सेगवा इव ॥ ४ ॥ यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च । अह कथ द्वितीया स्याद्द्वितीया स्यामह कथम् ॥ ५ ॥ समग हेमरसाङ्ग बाण मुञ्चति राघव । सरावणोऽपि मुमुचे मध्येरीनिधर शरम् ॥ ६ ॥ शिरोर्पितपदद्वन्द्वा नासार्पितकरद्वया । अभृद्यत्कस्तनी नारी कथमेतद्भविष्यति ॥ ७ ॥ सुवर्णास्य सुरे-

(३७, ३८) मत्कुण (३९) जलवृष्टि यन सा शुद्धजलसमुदायभूतमेघादुद्भूय स्वजनना स्वोत्पादक मेघ विनाशयति, तथापि स्वय शुद्धा स्वच्छजलास्ति पितुरिव समस्तस्य जगतो जीवन च भवति सूर्यकिरणै समुद्रोदके शोषिते सति तस्मान्मेघोत्पत्तिर्भवतीति समुद्रा मेघपिता सा पूर्वोक्ता जलवृष्टिर्मेघस्य पिता स्वपितामहीभूतेन सागरेण सह नद्यादिद्वारा सगम प्राप्य तेन तज्जल वर्धयित्वा पुनर्मेघोत्पत्तय एव हेतुर्भवतीति जनक प्रासूतेत्यस्याभिप्राय

१ हेमन्तर्तुसबन्धी २ पानीं विना, पक्षे,-पत्रनामाभावेन ३ पङ्किल ४ धनोर्णादिरहिता, पक्षे,-धृतोर्णावस्त्रा ५ शोभना दन्ता यस्या सा, पक्षे,-हस्तिदन्तनिर्मितालङ्कारवती ६ अनुरक्त, पक्षे,-रक्तवर्ण ७ कण्डूरोग ८ अङ्कुरम् । पक्षे,-मेऽघपापम् ९ मेघम् । पक्षे,-स्तनम्

१ मे उर' इति पदच्छेद २ समीपे स्थातु योग्यया, पक्षे,-अङ्कमारोढु योग्यया ३ विवाह, पक्षे,-पाणौ धारणम् ४ कुलम्, पक्षे,-वेणु ५ जले ६ मृतकम् ७ कृष्णकाक ८ शृगाला ९ यदि दासी असि नेच्छामि ना दासी असि तदा पिबाम्यहमिति पदच्छेद १० विगत पराग यस्मात् ११ ककारेण विना १२ नकारद्वयरहितम् १३ कृष्णाजिनम् अत्र ककार णकार नकारा णा निष्कासने 'क आसि अम्' इति स्थिते सर्वो कृते 'राज्यम्' १४ शत्रुरहितम् १५ 'माघमासे कर्कटी प्रोक्ता तदपत्यानि सेगवा' इत्युक्ते कर्कट्या अपत्यानि यथा जन्मसमये तस्या अङ्गानि विदार्य बहिर्यान्ति तद्वदिमे बाणा ममाङ्गानि विदार्य यान्तीत्यर्थ १६ सहधर्मिणी १७ मध्यभागे रीति पित्तल तद्विशिष्टम्, पक्षे,-मध्ये रीकारविशिष्ट शरम् शरीरमित्यर्थ १८ 'अधरोऽधरापि टीका' १९ 'नासा दारूपरि स्थितम्' २० उष्मात्यवस्य २१ शोभना वर्णा नामाक्षराणि यत्र तस्य

णस्य सुवर्णस्य च जानति । प्रेषिता तत्र रामेण सुवर्णस्य च मुद्रिका ॥ ८ ॥ निश्चितं ससुरः कोऽपि न कुलीनः समे भ्रमति । सत्था सुरसबद्धं काव्यं यो नाभिनन्दति ॥ ९ ॥ येनाकारि पराभूतिर्दिननायकसूनवे । यश्चोनात्मभवाक्रान्त तन्महे श्रेयसेऽस्तु वः ॥ १० ॥ विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः । हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ ११ ॥ [13]शङ्करं पतितं दृष्ट्वा पार्वती हर्षनिर्भरा । रुरुदुः पन्नगाः सर्वे हा हा शंकर शंकर ॥ १२ ॥ हनूमति हता रामे वानरा हर्षनिर्भराः । रुदन्ति राक्षसाः सर्वे हा हा राम हता हताः ॥ १३ ॥ निरीक्ष्य राजपुत्र्येषु नाम चतुरक्षरम् । पूर्वार्धं तव शत्रूणां परार्धं तव संगरे ॥ १४ ॥ अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ १५ ॥ कुन्दकुड्मलसु पश्य सरसीरुहलोचने । अमुना कुन्दकुञ्जेन सखि मे किं प्रयोजनम् ॥ १६ ॥ राजन्कमलपत्राक्ष तत्ते भवतु चाक्षयम् । आसादयति यद्रूपं करेणु करणैर्विना ॥ १७ ॥ स्तनमण्डलमाश्रित्य नगरस्य वरयोषिताम् । कदाकर्णयते गीतं रमया सह रङ्गराट् ॥ १८ ॥ एकोना विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयूं गता । विंशतिः पुनरायाता एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥ १९ ॥ नगेऽस्ये नोपमैतस्याः सखे किमिति भाषसे । अनन्तरा मा नादिर्वा न तृतीयेति मे मतिः ॥ २० ॥ सुवर्णालंकृता कन्या हेमालंकारवर्जिता । सा कन्या निर्धना जाता गृहे गेहिति तत्पतिः ॥ २१ ॥ अहं च त्वं च राजेन्द्र लोकनाथावुभावपि । बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥ २२ ॥ अप पिबन्प्रपापालीमनुरक्तो विलोकयन् । अगस्त्यं चिन्तयामास चतुरः सापि सागरान् ॥ २३ ॥ ब्रह्म नान्तमपि श्रीवः मनः सान्तं न पश्यति । किं चित्रं लोकजनकं यातं ता नैत्यैकान्तकम् ॥ २४ ॥ अर्धरात्रे दिनस्यार्धे अर्धचन्द्रेऽर्धभास्करे । रावणेन हृता सीता कृष्णपक्षे सिताष्टमी ॥ २५ ॥ शमीगर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः । रिपुगर्भस्य यो भर्ता स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ २६ ॥ केऽहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नेऽमुष्मिन्किमुत्तरम् । कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत्सखि ॥ २७ ॥ विहगा वाहना येषां किरीटैर्धरपाणयः । पीमालसहिता देवाः सदा तिष्ठन्तु ते गृहे ॥ २८ ॥ शख ने खलु कर्तव्य-

---

१ अशीतिरक्तिकापरिमितस्य २ काञ्चनस्य ३ सुरया सहितं मद्यपं इत्यर्थः, पक्षे,-ससुरः इति पदच्छेदे सुरो देवः ४ सत्कुले प्रसूतः, पक्षे,-कौलीनः ५ समे साधौ भ्रमति भकाररहित इति यावत्, पक्षे,-मम विष्णौ मतिर्यस्य सः ६ शोभनरसविशिष्टबद्धरचितम्, पक्षे,-असुरैः संबद्धं युक्तम् ७ कवितृनिम्, पक्षे,-सुकृम ८ पराजय, पक्षे,-परा उत्कृष्टा भूतिरैश्वर्यम् ९ कर्णाय सुग्रीवाय यमाय च १० गाः सायकाः ते गोपाल्मेषामात्मभवा गोविन्दास्तासां भाव मनोज्ञम् अथ च गोमाया पृथ्व्या आत्मभवा सीता सा कान्ता यस्य तत् अथ च गोत्रस्य हिमालयस्यात्मभवा पार्वती सा कान्ता यस्य तत् ११ कृष्णस्य रामस्य शिवस्य च १२ विनागन्धेनामृतादरणसमये जितः इन्द्रस्तस्मात्मभवोऽर्जुनस्तद्द्वेषी कर्णस्तद्गुरु सिता सूर्यस्तस्मात्पादहतस्तत्किरणसंतप्त हिमापहोऽग्निस्तस्य शत्रुः पानीयं तद्धरो मेघस्तैर्व्याप्तं मेघाच्छन्नमाकाशं ह्रष्यतीति तात्पर्यार्थः १३ शेषनागम् १४ पवनवाहिनी भीमि ? १५ हरौ आरामे रावणस्योद्याने नाविशेषार्थं १६ वयः पाणिरोपान्ता यत्र तस्य धन्युक्षरी मदनमन्दिरे ? विस्मृतं चतुरक्षरं नाम 'मृत्युञ्जय' इति तत्पूर्वार्धं मृत्युरिति संगरे तव पदाम् उत्तरार्धं जय इति तव १७ 'अहमेव शिवो वेदो ब्राह्मणश्च चतुष्पथः । केशो भग इति प्रोक्तः शूलो विक्रय उच्यते ॥' इति १८ मुकाररहितेन कुड्मलेनेति यावत् १९ करेणु करणैर्विना ककाररेफणकारैर्विना यद्रूपमवशिष्यते सोऽम्भोधिस्तत्तेऽक्षयं भवत्वित्यर्थः उत्पन्नपदमत्र स्वरडिनम् 'अ ए उ' इति स्वरत्रयम् तत्र अ ए इत्यत्र वृद्धौ ऐ उ इत्यत्र आयादेशे 'आयु' इति सिद्धम् २० रमयायाः स्तन्यमानाभित्रितं हे रङ्गराट् मेरौ सा स्तन गर्जिते सा नगराः रसरतान्द्रनार्थो रमया सह वरयोषितां गीतमाकर्णयते २१ एकोना इति विंशतिशब्देन विरोधः एकोनाना इति पदच्छेदेन परिहारः-

१ कश्चित्सखनायिकां स्त्रौति त प्रति अन्या प्रतिभाषते हे सखे एतस्याः मेरोर्मध्ये उपमा नास्तीति किमिति कुतो भाषसे एतस्या उपमैव अनन्तरा मध्यवर्णरहिता उमेति यावत् अथवा सैव उमा अनादिः आद्यवर्णरहिता मा लक्ष्मीरिति यावत् उपमा उपमानम् स्त्रीति भाव तृतीया नास्तीति मे बुद्धिः २ सुष्ठुवर्णेन कान्त्यालंकृता ३ विपुद्वित्यर्थः ४ विविधा धवाः पतयो यस्याः सा कुलटेत्यर्थः ५ बहुव्रीहिपक्षे,-लोकाः जना नाथाः स्वामिनो यस्यैवंविधोऽहम् याचकत्वात् षष्ठीतत्पुरुषपक्षे,-लोकानां जनानां नाथः एवंविधस्त्वं राजत्वेन पालकत्वात् ६ समुद्रमरिकरे पुलकयन्तो मुनिसामर्थ्यं मम चेत्स्यात्तर्हि शक्तिः तृष्णात्यभावादिरमेतां पश्यामीति भार्यासाम्य यदि चतुरः सागरा सशिहिता स्युस्तान् वत जलधारां विसृजन्ती चिरमेतद्दोषिगमनुमेयमिति प्रपा इत्यभिप्राय ७ न विद्यतेऽन्तो यस्य तत्, पक्षे-नकारान्तम ८ सान्तं सहितम्, पक्षे,-सकारान्तम ९ ककारोऽन्तो यस्याः पक्षे,-कान्ता रमणी १० अकस्य दुःखस्यान्तकः नाशकम्, पक्षे,-ककारान्तं न भवतीति मद् सान्तं मनो नाथ ब्रह्म न पश्यतीति युक्तमेव परं स्वयं कान्तापार भगवान् नमस्य लोकनाथकत्वात्ता मद नैतीति चित्रमिति भाव ११ कृष्णपक्षे,-पञ्चवी दृश्य निरुक्तार्थे रावणेन सीता हृता किन्तु आहृती? अर्धरात्रे शिवा पुष्टि अर्धचन्द्रे किम्भूतेऽर्धचन्द्रे अर्धं सा करोति अर्धनरकरत्वमिति १२ शम्याः शमीवृक्षस्य गर्भोऽग्निस्तस्य गर्भोऽभिव्यक्ताः पवनेनोद्भूयमानत्वात्, तस्य च रिपुर्जलं तद्गर्भो लक्ष्मीस्तस्याः सागरमथनेन जन्मकत्वात् तस्या भर्ता हरिः सर्वप्रभवो भवाय दातारि केचित् तथापि सुखं भवन्त्यपि वदन्तो नेतव्य १३ कर्मनिचय एव 'गुह' इति कात्यायनगवेषणे पृच्छन्ते प्रश्नस्यान्ते वक्ता १४ विहङ्गः हंस, गो वृषभ १५ विद्रुम, कम्बु, पद्म, शङ्ख १६ पार्वती, सावित्री, लक्ष्मी १७ नमस्य सुकन्यानीति नवतु नाशपूर्वकम

मिति पित्रा नियोजित । तदेव शत्रु कृतवान्पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥ २९ ॥ कान्ते धावय मे पादाविति भर्त्रा निवेदिता । नैतया धावितौ पादौ भर्तुराज्ञा न लङ्घिता ॥ ३० ॥ देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । भक्षयित्वार्कपर्णानि विषं पीत्वा क्षयं गतः ॥ ३१ ॥ कुमारसंभवं दृष्ट्वा रघुवंशे मनोऽदधत् । राक्षसानां कुलश्रेष्ठो रामो राजीवलोचनः ॥ ३२ ॥ विनौ यौवनमार्गेण गच्छन्तौ लक्षितौ मया । हरेः कृत्यं दर्शयता पश्येत्युक्ते न दृश्यते ॥ ३३ ॥ विनायकपते शत्रुस्तस्य नाम षडक्षरम् । पूर्वार्धं तव राजेन्द्र उत्तरार्धं तु वैरिणाम् ॥ ३४ ॥ कोलाकृतिरपारेवो मोरोहंसो जलोदरी । कमारिरात्तलीलो वो वाधलो भूकलोऽवतु ॥ ३५ ॥ रामेरा मेऽतिरामेऽतिरमे रामे मनोरमे । सहस्रनामतत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥ ३६ ॥ यथा नयति कैलासं नगं गानसरस्वती । तथा नयति कैलासं न गङ्गा न सरस्वती ॥ ३७ ॥ मोमारामममादद्दे हयागदलनभष । यस्यैतानि न विद्यन्ते स याति परमां गतिम् ॥ ३८ ॥ तातेन कथितं पुत्र लेखं लिख ममाज्ञया । नैतेन लिखितो लेखः पितुराज्ञा न लोपिता ॥ ३९ ॥ वासनावासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयम् । सर्वभूतनिवासीना वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥ ४० ॥ अनिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः । सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥ ४१ ॥ मुद्गदाली धृतव्याली कवीन्द्र वितुषा कथम् । भक्तवल्लभसंयोगाज्जाता विगतकञ्चुकी ॥ ४२ ॥ अङ्घ्रिष्णुधामाप्य विषमाश्च करोत्ययम् । निद्रां महसपर्णानां पलायनपरायणाम् ॥ ४३ ॥ वति ते कबरीभारं सुमनं सह्यप्रियेऽति नीलत्वात् । भवति च वैलापनत्त्वानिर्जरसेव्यं कथं न स्यात् ॥ ४४ ॥ यामि विधौ नभ्युदिते पुनरेष्यामीति यदुदितं भवता । जानेत्यु दन्तमेतं नेदं तत्त्वेन मुग्धमधु ॥ ४५ ॥ अधुना मधुकरपतिना गिलितोऽप्यंधकारदंपती येन । त्रातः स पालयेत्त्वा

---

१ नतया नम्रीभूतया २ हे दवर' अनदछाग ३ सेतु ४ पानीयम् ५ वास ६ रघुवंशे कुलश्रेष्ठो राजीवलोचनो रामो राक्षमाना कु पृथिवीं मारयन्ति पीडयन्तीति कुमारः पृथ्वीपीडक इति यावत् तादृश संभवमुद्भवं दृष्ट्वा तत्र तेषां नाशे मनोऽदधत् निश्चिकायेत्यर्थः ७ यौ विना पक्षिणा गरुडेन वाहनेन वनमार्गेण जलमार्गेण क्षीराब्धाविति यावत् गच्छन्तौ स्तः, अत्र वाक्ये मया लक्ष्म्या सहितस्य हरेर्विष्णोः कृत्यं लक्षितं प्रोक्तमस्ति, परं दर्शयता दर्शनं कारयता तेषामत्र पश्येत्युक्ते सत्यपि अविमृशद्भिस्तत्कृत्यं न दृश्यते न ज्ञायते ८ वीना पक्षिणां नायको गरुडस्तस्य पतिर्विष्णुस्तस्य ९ 'हिरण्यकशिपु' इत्यर्थः १० हिरण्य सुवर्णम् ११ कशिपुस्तल्पम्, तव शत्रवो निद्रिता भवन्त्विति भावः १२ कमारिः श्रीकृष्णो वो युष्मानवतु रक्षतु कथंभूतः कमारिः? कोलाकृतिः, कोलस्य सूकरस्य रूपं यस्य सः पु० क०, अपारेव अपारे संसारे क्वणति रमति तथा यद्वा,—अपारे समुद्रे वसतीति क्षीरमं, समुद्रशायीत्यर्थः पु० क०, मोरोहंसः मायाः लक्ष्म्या उरो वक्षस्तत्र हंस इव हंसः पु० क०, जलोदरी जले उदरे उदरं गृहं यस्यास्तीति सः पु० क०, आत्तलीलः आत्ता गृहीता लीला विलासो येन सः पु० क०, वाधलः वा निश्चयेन अघं लुनातीति सः पु० क०, भूकलः भुवं कलयति उद्धरतीति सः १३ हे वरानने! अहं रामे अतिरमे कथंभूते रामे अतिरामे अतिकान्ता रामा येनासौ तस्मिन्शुद्धे ब्रह्मणि पु० क०, मनोरमे मनो रमयतीति तस्मिन् कथंभूतः अहम्? रामरः राम एव रा द्रव्यं यस्य सः यत कारणात् मे मम सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम अत इति कारणात्। अथवा अहं रामे अतिरमे कथंभूते रामे? वरानने वरमाननं यस्यासौ तस्मिन्, उत पार्वत्याः संबोधनं वा कथंभूतं रामनाम? सहस्रनामतत् सहस्रनाम तनोतीति सहस्रनामतत् 'रमन्ते योगिनो यत्र परानन्दे चिदात्मनि। अतो रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥' इति १४ गानसरस्वती यथा कैलासं नगं नयति तथा न गङ्गा न सरस्वती प्रापयति १५ मोह माया राग मद मत्सर मान दम्भ द्वेष इति प्रथमाक्षरानुक्रमेण ग्रहणम्

१ नतेन नम्रीभूतेन २ हे वामन वासयतीति वासनस्तस्य संबुद्धौ त्वं भुवनत्रयं अव रक्ष पालय कथंभूतं भुवनत्रयम्? सर्वभूतनिवासि सर्वाणि भूतानि निवसन्त्यस्मिंस्तत् हे असुदेव प्राणेश्वर! इना कामादीनां वासितं स्यं अन्तं कुरु हे वासुदेव! ते तुभ्यं नमः अस्तु ॥ अथवा असुवे न स्तौतीति असुवः तस्मै स्तोतुमशक्याय वसु भिदां ददातीति वासुदेवः तस्य संबुद्धौ हे वासुदेव! अथवा वसुदेवशब्दितं शुद्धं सत्त्वं तत्र भवो वासुदेवस्तस्य संबुद्धौ ते तुभ्यं नमः अस्तु असून् ददातीति असुदेवः, यद्वा, असूनां देवः असुदेवः हे असुदेव ॥ गणेशपक्षे,—हे सर्वभूतनिवासीन सर्वभूतैः सह निवासकारी रुद्रः स इनः पितृत्वात्स्वामी यस्येति तथोक्तस्तथा हे अम्बासुत! अम्बा पार्वती माता तस्यै सुखं ददाति तथोक्त हे पार्वतीनन्दनेत्यर्थः तथा हे दव इ महीं वाति भक्तानुग्रहीतुं प्राप्नोतीति तत्संबुद्धौ ते तुभ्यं नमो नतिरस्तु त्वं भुवनत्रयं त्रिलोकीं अवसि पालयसि कथंभूतं भुवनत्रयम्? अवासितम् वास आश्रयो जातो यस्येति वासितम्, न वासितं अवासितम् निराश्रयमित्यर्थः कया अवसि? वास एवाश्रय एव नौः दुःखसागरतरणाय हेतुभूता तरी तया किं०, सुदे शोभनप्रदे वरदानपरायणे वरद समूहे श्रेष्ठे इति शेषः ॥ हरिपक्षे,—हे इन स्वामिन्! तथा हे अम्बासुद अम्बावन्मातृवत् सु शोभनं ददातीति हे तथोक्त तथा हे इव ई लक्ष्मीं वाति प्राप्नोति स इव तत्संबुद्धौ यद्वा,—हे अम्बासुदेव इत्येकं संबोधनपदम् अम्बा माता असुदः प्राणदाता पिता कथ्यते तथैव लक्ष्मीं वाति प्राप्नोतीति हे तथोक्त जगतां मातृत्वं पितृत्वं चेति संबोधनाभिप्रायः ते नमोऽस्तु ३ चन्द्रविकासिभिः कुमुदैरित्यर्थः ४ बलदे ध्यानमान ५ आकाशम् ६ सप्ताश्व, सूर्य इत्यर्थः ७ संकोचम् ८ पद्मानाम् ९ य इव सद्मेव आचरति १० पुष्पाणाम्, पक्षे,—देवानाम् ११ अ इव विष्णुरिवाचरति १२ भव इव शिव इवाचरति १३ कलापो भूषणं तद्दरणात्, पक्षे—कलापश्चन्द्रस्तद्धरणात् १४ जरारहितैस्तरुणैः सेव्य; पक्षे,—निर्जरैर्देवैः सेव्य १५ २१, पक्षे,—चन्द्रे १६ वृत्तान्तम्, पक्षे,—उदाराख्यम् १७ हर तत्त्वेन सत्यत्वेन पक्षे,—दन्तत्वेन दकारान्तत्वेन १८ अपगतो धुकारो यस्मात्तेन १९ मधुकरपतिर्भिकरपतिस्तेन २० यकाररूपौ दंपती दन्तीत्यर्थः

विगतविकारो विनायको लक्ष्म्या ॥ ४६ ॥ [2]उपरिगत हि सवर्ण हृत्वा करतो ददामि गन्तु मे । धन्य सरोजयुगल त्यक्त्वा स्तनयुगमधारयद्राधा कृष्ण ॥ ४७ ॥ [3]अच्युतभक्तिवशादिह समभावस्तत्प्रसङ्गेन । सारमतेरभ्युदयति रतिरिति नैवाद्भुत किंचित् ॥ ४८ ॥ [4]मञ्जुलधी समावितगुणे क्वचिन्नापदाधारे । अयि सखि तत्रोपपतौ मम चेतो न त्वनीदृशे पत्यौ ॥ ४९ ॥ [5]अयि सखि शस्त सखिवत्पतिरिति किं त्व न जानासि । शस्तोऽतिसखिवदुपपतिरित्यालि कथ त्वयापि नावोधि ॥ ५० ॥ [6]द्वंद्वो [7]द्विगुरपि चाह [8]मद्गेहे नित्यमव्ययीभाव । [9]तत्पुरुष कर्म धारय येनाह स्या बहुव्रीहि ॥ ५१ ॥ [10]त्वं द्विरदमहमाना निन्दति बाला दिवा निश शम्भुम् । राहुमपि रामचन्द्र रामानुजमपि च पन्नगारातिम् ॥ ५२ ॥ स जयति चित्रचरित्रो यस्य हि [1]वरचरणपुष्करकरेणु । [2]महिषीमृषिभिमहम्य प्राजीजनदपि [3]वृषोदये [4]हेतु ॥ ५३ ॥ रविसुतहतगोकर्ण श्रुतिविषयगुणाम्बरो वनात्मधर । नरकशिरा जगदखिल चिरमव्याद्[5]समरन्पाणि ॥ ५४ ॥ सायकसहायबाहो [6]मकरध्वजनियमितक्ष्माधिपते । अब्जरुचिभास्वरत्ने भातितरामनिप [7]श्लोक ॥ ५५ ॥ [10]वाताच्छीतिररिभोऽर वो हरतान्महासुरीदयित । श्रीडमाज्यानौका वार्ताहामोऽसमस्ताना ॥ ५६ ॥ लम्बोदर तव चरणाबादरतो यो न पूजयति । स भवति विश्वामित्रो [12]दुर्वासा गौतमश्रेति ॥ ५७ ॥ [14]अम्बरमम्बुनि पत्रमराति पीतमहीनगणस्य ददाह । यस्य वधूस्तनय गृहमब्जा पातु स वो हरलोचनवह्नि ॥ ५८ ॥ [15]वसुमित्रसुतवधुगाहनारातिभूषणशिरोगेहलम्बिनी । तन्नवैरिभगिनीपते सदा पातु मा कमललोचनो हरि ॥ ५९ ॥ [16]अतनुज्वरपीडितामि बाले तव सौख्याय मतो ममोपेनाम । [18]रसमर्पय वैद्यनाथ नाह भवदावेदितलङ्घने समर्था ॥ ६० ॥ [20]अङ्गुलेपुरीविलोकन न धरासुन्दर कदाचन । अथ तत्रतिवारहेतवे[22]ऽदमयन्तीपतिलोचन भज ॥ ६१ ॥ [23]राम सीता लक्ष्मण जीविकार्थं विक्रीणीते यो नरस्त च धिग्धिक् । अस्मिन्पद्ये योऽपशब्दान्न वेत्ति व्यर्थप्रज्ञ पण्डित त च

---

१ विगतो विकारो यस्मात्स विनायक, नायक इत्यर्थ २ कृष्णो राधिका पृच्छति उपरिगत सवर्ण समानवर्ण सरोजयुगल करतो हृत्वा स्वहस्तेन आदाय मे गन्तु देहि तत्तो राधया तस्मिन्नात्र गृहीते सति उवर्णेन परिगत युक्त सवर्णरहित एवाङ्गुष्ठ सरोजयुगल उरोजयुगलमेव इति धिया कमलयुग त्यक्त्वा स्तनयुगलमेव कृष्णो धारयत् ३ इ० संसारे अच्युतभक्तिवशात्समभाव समत्व शत्रुमित्रादिषु तत्प्रसङ्गेन भक्तिप्रसङ्गेन सारमते श्रेष्ठबुद्धे पुस रति प्रीति अभ्युदयति इति न किंचिदद्भुतम् ॥ व्याकरणपक्षे,—भो अच्युतभ' अच्युता अहीना भा प्रतिभा यस्य क्विब्वशात् क्विप्प्रत्ययवशात् स प्रसिद्धो समाव सकारस्याभावो लोप भवतीति शेष तत्प्रसङ्गेन क्विप्प्रत्ययप्रसङ्गेन रमतेर्धातो सा रति अभ्युदयतीत्यपि नाद्भुतम् रमु क्रीडायामित्यस्माद्धातो क्तिनि अनुदात्तोपदेशेति मलोपे रतिरिति रूप सिध्यति ४ कापि विदुषितरा नायिका सखीं प्रति वदति अयि सखि ! तत्र तस्मिन्नुपपतौ मम चेत अस्तीति शेष कीदृशे ! मञ्जुलधी मञ्जु सुन्दर स चासौ रघुरिष्टश्च पु० की० संभावित गुणे संभाविता गुणा सौन्दर्यादयो यत्र पु० की० क्वचित्कदाचिदपि न आपदाधारे आपद्रहिते इत्यर्थ अनीदृशे उक्तगुणरहिते पत्यौ मम चेतो नास्तीति ॥ व्याकरणपक्षे,—उपपतौ उपपतिशब्दे मम मनोऽस्ति, की० मञ्जुला घिसंज्ञा यस्मिन् संभावित 'घेर्ङिति' इति गुणो यस्य ना इति पदस्य 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति सूत्रविहितस्याधारे आश्रये अनीदृशघिसंज्ञागुणनादेशरहिते केवले पतिशब्दे ५ अयि सखि ! पति सखिवत् शस्त सिद्धवद्भिषमनीय इति त्व किं न जानासि ! सखी प्रत्याह—हे आलि ! उपपतिर्जार अतिसखिवत् अतिशयितसखिवत् शस्त इति त्वयापि कथ नावोधि ॥ व्याकरणपक्षे—पतिशब्द शस्त शस इति शस्त पञ्चम्यन्तात्शसि द्वितीयाबहुवचनात्परं सखिशब्दसखिवत्स्वरूपो ज्ञेय नादेशाभावेन अयैक्यात् उपपतिशब्द शस्त द्वितीयाबहुवचनात्परं अतिसखिशब्दवत् नादेशभाक् ६ यत्र स्त्रीपुरुषरूपद्वन्द्वात्मक ७ द्वौ गावौ यस्य ८ मद्गो वस्तुमात्रम् अव्ययी व्ययाभाववान् मद्गेहे कस्यापि वस्तुनो व्ययो नास्तीत्यर्थ यद्वा अव्ययीभवन अव्ययीभाव ९ तत्पादे पुरुष ! येनाह बहुव्रीहिर्बहुधान्यविशिष्ट स्यां तत्कर्म धारय कर्म- मनागप्यदक्रमतिरस्करणमत्र चित्रम् १० गजगमने भवानीदक्षु, पन्नगवेशात्मन, मत्याधवित्रेषणात्मचन्द्रम् । रामवदनप्रसादरामानुजम्, पन्नगारिगरुडवाहनारातिं गरुडं निन्दतीति भाव

१ वर श्रेष्ठो यश्चरणकमलसंबन्धी रेणु- २ ऋषिश्रेष्ठस्य गौतमस्य पत्नीम् ३ वृष मुक्तम् ४ उत्कृष्टचरणगुण्डाभो गज सिद्धस्य महिषीं जनयामास वृषो वृषभस्तस्योदये हेतुरिति चित्रम् ५ न समोऽसमो विषम स चासौ रुक् च समरुक् शूलरोग त्रिशूलमित्यायुधविशेष स पाणौ हस्ते यस्य स शूलपाणि शिव इत्यर्थ- ६ सागर ७ समुद्र ८ चन्द्र ९ यम १० वाताच्छीतिरिति वातमपि स वानाद् शेषस्तस्मिन्शीति शयन यस्य स अरिभ अरि चक्र धरति स वार्ताहाम वार्ताहो मेघस्तस्येवाभाति स असमस्ताना असमस्त खण्डित अन शकट येन स नौका न मूर्ध्नि श्रोत्र निवासस्थान यस्य स ईश्वर ई लक्ष्मीस्तत्पतिर्विष्णुरर्द्धं पुन वो युष्माक श्रीडमाज्या अन्वयन्ति ता आजाम्बरादश्च ता आज्या अज्ञानकृतसंसारभ्रमाणि ता अंसवीरत्वादिभि ११ जगत् चतु १२ भगिनन्नक्ष १३ पतु १४ स शम्भो वो युष्मान्पातु यस्मात्परं पीतम् यस्य गृहमम्बुनि यस्य पत्र वाहन अहीनगणस्य पतिर्गरुड- यस्य वधूर्लक्ष्मी कमला यस्य तनय हरलोचनवह्नि ददाह १५ वसुमित्रमग्निस्तस्य सुतवधू गाहनारातिभूषणशिरोगेहलम्बिनी स्त्रीसंभूता शिवशिरोलम्बिनी गङ्गा तस्या भगिनी वैरिणी पाण्डवपत्नी द्रौपदी तस्या पतिरर्जुनस्तस्य कृष्ण- १६ सरान्, पक्षे,-काम १७ महनम्, पक्षे,-सर्वांशसिद्धि- १८ भेषजम्; पक्षे,-प्रीतिम् १९ अपकथे; पक्षे,-शङ्कने २० अनवद्य विपरीतार्थे २१ महत्त्वापरत्वम् २२ अनन्योचन शिवम् २३ 'जीविकार्थे चापण्ये' इत्यत्र अपण्ये इत्युक्तत्वात्पण्यार्थे कन्न इत्येव रामक सीतका लक्ष्मणक इति प्रयोग एव सत्

धिग्धिक् ॥ ६२ ॥ गोगेन्द्राहनभोजनभक्ष्योद्भृतपमित्र सपत्नजशत्रो । वाहनवैरिकृतामनतुष्टा मामिह पातु जगत्त्रयतुष्टा ॥ ६३ ॥ नदीज लङ्केशवनारिकेतुर्नगाह्वयोनाम नगारिसूनुः । एषोऽङ्गनावेषधरः प्रमाथी जित्वाद्य वो नेष्यति चाद्य गाश्च ॥ ६४ ॥ गोकर्णराडाभरणं यदीयं यद्गव्यहव्यादजमाददाह । कुमेनचूडामणिरादिगन्तात्पायादपायाद्गुरगात्मजार्धः ॥ ६५ ॥ विलासिनी काञ्चनपट्टिकायां पाटीरपङ्कैर्विरही विलिख्य । तस्याः कपोले व्यलिखत्पवर्गं तवर्गमोष्ठे चरणे टवर्गम् ॥ ६६ ॥ काचिद्वियोगानलतप्तगात्री प्राणान्समाधारयितुं लिलेख । बाह्वोर्भुजंगं हृदि राहुबिम्बं नाभौ च कर्पूरमयं महेशम् ॥ ६७ ॥ नेतः प्रयाणोन्मुखतां समीक्ष्य नैक्षत्रमुक्तावलिमस्य कण्ठे । अथा-रयत्सा स तु वासराणां संख्यापरोऽभूत्सखि कोऽत्र भावः ॥ ६८ ॥ गौरीक्षणं भूधरजाहिनाथ पत्त्र तृतीय दयितोपवीतम् । यस्याम्बरं द्वादशलोचनाख्य आस्था सुत पातु

सदाशिरो च ॥ ६९ ॥ पुंष्पेषुमाता पुरुषायमाणा लज्जावती विश्वसृजं विलोक्य । नाभीसरोजे नयनं मुरारेर्वामेतरं वारयति स्म चित्रम् ॥ ७० ॥ मृगत्रयं भाति वपुष्यवेशे फलानि चत्वारि सुमानि पञ्च । कपोलषट्कं प्रमदालतायाः पृच्छन्ति मध्ये विदुषः कवीन्द्राः ॥ ७१ ॥ इन्दीवराक्ष्या स्फुटविद्रुमोष्ठ्या सकेतमुद्दिश्य वने चरन्त्याः । चौरैः समस्ताभरणानि हृत्वा नासामणिर्नोऽपहृतः किमेतत् ॥ ७२ ॥ नृसिंहदेवे चलिते भरेण प्रत्यर्थिभूतैः क्रियते भरेण । कण्ठे कुठारः कमठे ठकारः शेषे ढकारस्तपने चकारः ॥ ७३ ॥ कुम्भेनसुपीनयनाश्रयाशादग्धोन्मदा दर्दुरहर्षकाले । स्वंजमभक्षप्रियभोजनाशा नृत्यन्ति भीमानुजगोजभाजः ॥ ७४ ॥ शिरसि देवनदीं पुरवैरिणः सपदि वीक्ष्य धराधरकन्यका । निविडमानवती रमणाङ्कके क्वचन चुम्बनमारभते स्म सा ॥ ७५ ॥ काचिद्विलोलनयना रमणे स्वकीये दूरं गते सति मनोभवबाणखिन्ना । लक्तुं शरीरमचिरान्मलयाद्रिवायु सौरभ्यशालिमहो पिबति स्म चित्रम् ॥ ७६ ॥ कान्ता रुचिं

१ गवागच्छतीति गोगः शिवस्तस्य कार्तिकेयस्तस्य वाहनं मयूरस्तस्य भोजनं भक्ष्यं सर्पस्तस्य भक्ष्यं वायुस्तद्भूतो हनूमांस्तं पातीति स तस्य सुग्रीवस्तस्य मित्रं रामस्तस्य सपत्नो रावणस्तं नन्दयतीति तस्य शत्रुरिन्द्रस्तस्य वाहनं ऐरावतस्तस्य वैरी सिंहस्तेनोपविष्टा अत एव सर्वोपरि तुष्टा अम्बिका मां पातु रक्षतु. २ भो नदीज गङ्गातनय भीष्म! एष दृश्यमानः अङ्गनावेषधरः स्त्रीरूपधारी लङ्केशवनारिकेतुः रावणवनभञ्जकहनूमद्ध्वजः नगाह्वयोऽर्जुननामा नगारिसूनुरिन्द्रपुत्रः भो भो कौरवाः! जय प्रमाथी हन्ता अद्य वो युष्माञ्जित्वा गाश्च नेष्यतीत्यर्थः. ३ उः शिवः तु धरणि अपायाच्छ्रात्पायाद्रक्षतु स कः गोकर्णा सर्पास्तेषां राट् वासुकिः यदीयं आभरणं भूयते तद्भव्यम् गोरिदं गव्यं, गव्यं च तद्धव्यं च गव्यहव्यम्, गव्यहव्यमत्तीति गव्यहव्याद् वह्निः यस्य शिवस्य गव्यहव्याद्वह्निरित्यनेन त्र्यम्बकस्य तृतीयनेत्रोत्थवह्निरित्यर्थः स अजः अनङ्गः आम्नाद यस्य तृतीयनेत्रोत्थो गव्यहव्याद्वह्निः मदनं भस्मीचकारेत्यर्थः निभूतः भानां नक्षत्राणां इनः स्वामी चन्द्रः स एव चूडामणिमुकुटरत्नं यस्य सः पु० क० अगात्मजा पार्वती अर्धे अर्धं वा यस्य सः आदिगन्तात् दिगन्तेभ्य आ इति दिगामन्तं मर्यादीकृत्य आदिगन्तं तस्मात्. ४ चन्दनद्रवैः ५ गले. ६ पवर्गस्य ओष्ठस्थानीयत्वात् ओष्ठाभ्यां तव चुम्बनं करिष्यामीति सूचितम्. ७ तवर्गस्य दन्तस्थानत्वाद्दन्तैस्तवौष्ठौ खण्डयिष्यामीति सूचितम्. ८ टवर्गस्य मूर्धस्थानत्वाद्यदि त्वं स्थास्यसि तर्हि त्वां शिरसा नमामीति सूचितम्. ९ सर्पश्वासभीत्या प्राणा स्वतो न निर्गमिष्यन्तीत्याशयेन बाह्वोर्भुजगं लिलेख. चन्द्रश्च स्वभागतया श्रुतिसिद्धः सूतानां मनो भ्रष्टीतुमागच्छेदित्याशयेन हृदि राहुम्, मन्मथत्रासाय शिवं च लिलेखेति भावः. १० नक्षत्रमालाधारणेन नक्षत्रोदयवेलाया-मागमनं कर्तव्यमिति तया सूच्यते. वासरसंख्याकरणेन सप्तदिन-मध्य एव मया गन्तव्यम् इति तेन सूचितम्. ११ स सदाशिवो वो युष्मान्पातु. स कः? यस्य गौः वृषभः पत्त्रं रथः तथा ईक्षणं तृतीयं यस्य भूधरजा पार्वती दयिता यस्य अहिनाथः शेषः उपवीतं यस्य अम्बरं वस्त्रं आशा दिशो यस्य. द्वादशलोचनाख्यः कुमारः सुतो यस्य इत्यन्वयः.

१ पुष्पेषोर्मदनस्य माता लक्ष्मी पुरुषायमाणा पुरुषवदाचरन्ती, विपरीतरतं कुर्वतीत्यर्थः, विश्वसृजं भगवन्नाभिसरोजस्थं ब्रह्माणं विलोक्य लज्जावती सती मुरारेर्दक्षिणं नयनं वारयति स्म. यतो भगवन्नेत्रे हि सूर्यचन्द्रात्मके, तत्र दक्षिणस्य सूर्यात्मकत्वात्तद्वारणेन सरोजं मुकुलितं भवेत् ततश्च ब्रह्मापि सरोजकोशेऽन्तर्हितो भवेत् इति मनसि कृत्वा तद्वारयामासेति भावः. २-३ उपरि अक्ष्णो नीलच्छाया अधस्ताच्च ओष्ठस्य रक्तवर्णच्छाया तयोः प्रतिबिम्बितं नासामौक्तिकं गुञ्जाफलमिति मनसि कृत्वा चोरैर्न हृतम् इत्यभिप्रायः. ४ नृसिंहदेवे सेनाभरेण सह यात्रार्थं चलति प्रत्यर्थिभूतैः शत्रुभूपतिभिः सेनाभिः सह पलायमानैर्भरेण साध्वसाधिक्येन कण्ठे कुठारः क्रियते कुठारघाततुल्या पीडानुभूयते. तथा च भरेण सेनासमूहगुरुत्वेन कमठे ठकारः क्रियते भूभरधरः कूर्मावतारोऽङ्गसंमर्दभीत्या पाणिपादमुखमन्तः संकोच्य ठकारतुल्योऽभूत्. तथा केवलं मण्डलाकृतिस्तस्थौ तथा शेषोऽपि एवमिव भुवः प्रदेशेऽधिकभरेण ढकारतुल्यो वक्रीकृतग्रीवकुण्डलितोऽभूत्. तपने सूर्ये च चकारः समुच्चयः क्रियते अतिभीत्या तेषां शत्रूणां शतसूर्यं नभस्तलं पश्यतां इत्यर्थः. ५ कुं पृथ्वीं धरन्ति ते कुभाः पर्वतास्तेषामिनः स्वामी हिमाचलस्तस्य सूः पुत्री पार्वती तां प्रीणातीति प्रीणः महादेवस्तस्य नयनस्य आश्रयाग्नौ नेत्रवह्निस्तेन दग्धो यः कामस्तेन उन्मदा उन्मत्ता. ६ दर्दुराणां मण्डूकानां हर्षकाले वर्षाकालस्तस्मिन्. ७ खसात् जन्म येषां तानि स्वजन्मानि खापत्यानि तानि भक्षयन्ति ते स्वजन्मभक्षाः सर्पास्त एव प्रिया भोजनस्य आशा येषां ते ईदृशाः मयूरा इत्यर्थः. ८ अत्र भीमानुजगोजभाजः इत्यस्य भीमानुजोऽर्जुनस्तत्संज्ञका ये गोजा गोः पृथिव्या जायन्ते ते गोजा वृक्षास्तत्स्वेविन स्फुरिताऽर्जुनवृक्षा येनाधिष्ठितं इति यावदित्यर्थः. एषा टीका विरश्चमुखमण्डलेऽपि न्यूनैव. ९ सविषे गले. १० मलयस्थचन्दनेष्वनिशं सर्पनिवासात्तत्सुगन्धसंपृक्तस्य वायोः सविषत्वाच्चाघ्राणेन हठादेव मे मरणं स्यादिति बुद्ध्या न पपाविति गूढाशयः. ११ कान्ता हारे रुचिं धत्ते, मुनिजनो हरे रुचिं धत्ते, अवियोगी तरुणो हिमकरे रुचिं धत्ते, कामो मकरे निजचिह्नभूते रुचिं धत्ते, रक्तमणिकङ्कणयुक्तो सह करे कुचभूषणेन सह पयोधरयुगे च रुचिं धत्ते

मुनिजनसरणोऽवियोगी वामश्च रत्नमणिरुज्ज्वलकङ्कणेन । धत्ते पयोधरयुगे कुचभूषणेन हार हर हिमकर मकरे करे च ॥ ७७ ॥ निर्जयति नयनाभ्यां कैरव पङ्कज च श्लथयति चरणाम्बु नलचर्यं पयोधे । उरसि लसति यस्य श्रेयसां सम्प्रदाय स फणिनमधिशेते पद्मया पद्मनाभ ॥ ७८ ॥ अहिरिपुपतिकान्तातातसबद्धकान्ताहरतनयनिहन्तृप्राणदातृध्वजस्य । सरिसुतसुतकान्तातातसपूज्यकान्तापितृशिरसि पतन्ती जाह्नवी न पुनातु ॥ ७९ ॥ उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽनिप्रपञ्चे । सपदि पदमुदीत केवल प्रत्ययो यस्तदियमिति च वक्तु क क्षम पण्डितोऽपि ॥ ८० ॥ हरिद्रायां राहुप्रसरपिहितेच्छापरिषदि प्रयुक्तालङ्कृत्य निपुन उरुता दुर्गकुरटीम् । वय मार्गापता प्रहर इति सेनाधिपकृतामभात्येभ्यो लेखा प्रतिदिशति सिंहक्षितिपति ॥ ८१ ॥ गता सा किं स्थानं पथि सह तया का स्थितवती नृपेणेत्थं पृष्टा सखि चतुरदूती स्थितवती । विलोक्यालंकारं निजमथ च शाकं नरपति निराकाङ्क्षं चक्रे कथय कथमेतत्प्रभवति ॥ ८२ ॥ स्नाता ते नो हारो रजतगिरिमूले न धनद सुकेशीनां मध्ये विहरति न कामो नरयुता । रमान्ते नैवाब्धिर्विबुधनगरीसीम्नि न सुरस्तथाप्यस्मिन्पद्ये स्फुटमवतु देवं किमपि न ॥ ८३ ॥ काचिद्बाला रमणवसतिं प्रेषयन्ती करण्डं सा तन्मूले समयमलिखद्व्यालमस्योपरिष्टात् । गौरीनाथ पवनतनय चम्पक चास्य भावं पृच्छत्यार्यान्प्रति कथमिदं मल्लिनाथ कवीन्द्र ॥ ८४ ॥ मन्ये सन्वदमि बहुधा दीयते नीयते ध दाधातुना भवति सदृश रूपमेषा चतुर्णाम् । द्वौ दानार्थौ भवति च तथा पालने खण्डने वा नो जानीम कथयति भवान्कस्य धातो प्रयोगम् ॥ ८५ ॥ चक्षुर्द्वादशनीलनीरजयुत सप्ताम्बुजोद्भासित नित्य षोडशशोणपद्मरुचिरं धाराभिश सेवितम् । क्षीराम्भोधिगृह सहस्रदलसत्पर्यङ्कविश्रान्ति यत्पायाद्व कमलाङ्कसन्निशयन तन्नीलरोचिर्महः ॥ ८६ ॥ रामं वानरवाहिनी पुररिपु राहु रवे सारथि कुम्भीगर्भसमुद्भव मुररिपु मारस्य मौर्वीरवम् । तन्वी नूतनपल्लवैर्विरचिते शय्यातले शायिनी सख्या वीजितना-

---

[१] स पद्मनाभ पद्मया सह फणिनि शेषमधिशेते यस्य नयनाभ्यां चन्द्रसूर्यलक्षणाभ्या कैरव पङ्कज च विरमति यस्य चरणाम्बु गङ्गा नलपयोधब्रह्मचर्यं श्लथयति दूरीकरोति गङ्गाया समुद्रपत्नीत्वात्, यस्योरसि श्रेयसां संप्रदाय कौस्तुभमणिर्लसति एवविध पद्मनाभ फणिनमधिशेते २ अहि सर्पस्तद्रिपुर्गरुडस्तत्पतिर्विष्णुस्तत्कान्ता लक्ष्मीस्तत्तात समुद्र स सम्यग्बद्धो येन स रामस्तत्कान्ता जानकी तस्या हरो हर्ता रावणस्तत्तनय इन्द्रजित्तन्निहन्ता लक्ष्मणस्तत्प्राणदाता हनूमान्स ध्वजे यस्यैवंभूतोऽर्जुनस्तस्य सखा कृष्णस्तत्सुतो मदनस्तत्सुतोऽनिरुद्धस्तत्कान्ता उषा तत्तातो बाणासुरस्तस्य सम्यक्पूज्य शिवस्तत्कान्ता पार्वती तत्पिता हिमालयस्तच्छिरसि पतन्ती जाह्नवी भागीरथीत्यर्थ ३ सिंहक्षितिपति सेनाधिपकृता लेखा अमात्येभ्य प्रधानेभ्य प्रति दिशाति कथयति इति तेषां प्रतीतिरस्तिम् वय मार्गापेता अकराब्देन इव लक्ष्यते प्रयुक्त इव सेनोपेता हरिद्राया निशायां राहुप्रसरपिहितेच्छापरिषदि सत्याम् राहुशब्देन तम, हितशब्देनाच्छादनम् इच्छाशब्देन आशा दिशा, परिषच्छब्देन मण्डलम् प्रयुक्तो योऽलंकार हार तस्य कृत्वे प्रहारार्थम् निपुन गरुत्मान् गरुत्मत् उच्यते विहारतुलानां पक्षाणां विरक्षाणाम् दुर्गकुरटीन् कुरटीशब्देन नगरी लक्ष्यते दुर्गनगरी प्रहर इत्यर्थ ४ कश्चिद्राजा कांचिन्नायिकां स्वगृहमानयत् तत्र च तद्गमनसमागम इच्छा ता स्वगृह प्रापयितु दूतीमादापयति स [illegible] । दूती ता स्वगृह प्रापय्य पुना राजनिकट आगत्य स्थितवती ता प्रत्याह राजा सा कि स्थानं गता गतवत्या तया सह पथि मार्गे का स्थितवती एवं राज्ञा पृष्टा चतुरा दूती स्थितवती सती निजमलंकार 'पाहाची' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धं तथा शाकं 'मेथी' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धं शाकविशेषं चावलोक्य तावन्मात्रेणैव नरपति निराकाङ्क्षमुत्तररहित आकाङ्क्षारहित चक्रे एतदलंकारशाकावलोकनं कथं प्रभवति राज्ञो नैराकाङ्क्ष्य संपादने कथं समर्थं भवतीति कथयेति कविप्रश्न अत्र प्रथमस्य प्राकृतपर्यायेऽर्थे 'पाहाची' इति हिन्दीभाषयोत्तरम् द्वितीयस्य सु स्वनामप्रसिद्धार्थक 'मेथी' इति हिन्दीभाषायोत्तरमिति तात्पर्यं बोध्यम्

१-२ प्रियनिवासम् ३ करण्डान्वितपुष्पसारभ गन्धवाहो हरेदिति तद्भक्षक मर्त्यम् ४ पुष्पबाणो बाणाय हरेदिति तद्धरित [illegible] ५ एवं पुष्प स्वकरे शोषयेदिति चम्पकार्थे एव मक्षमतुमा हर्तुं प्रवृत्त भय जननाय हनूमन्तम् ६ तन्मकरन्द भृङ्गो हरेदिति चम्पकमधिलिखितिति भाव चम्पके भृङ्गा न गच्छन्तीति प्रसिद्ध ७ [illegible] सन् [illegible] बहुधा वारंवार दीयते दीयत इति वदसि दायत इति रूप चतुर्णामपि धाधातुना सदृश भवति तन्मध्ये द्वौ दानार्थौ, दाण् दाने, डुदाञ् दाने, इति एक पालने, देङ् रक्षणे इति एक खण्डने, दोऽवखण्डने इति एव मध्य भवान्कस्य धातो प्रयोग कृत्वा वदति त न जानीम ८ तन्नो हरतु श्यामप्रभ महस्तेज कृष्णलक्षण वा युष्मान्पायात् तत्किंभूतम् कमलाङ्कसन्निशयने लक्ष्मीसनाथ शय्यम् पु० टि० सहस्रदलसत्पर्यङ्कविश्रान्ति सहस्रदलादिव्यासनधेरभिनम् पु० टि० क्षीराम्भोधिगृह दुग्धसमुद्रनिवासम् पु० टि० धाराभि नाभिसरोरुहस्थेन ब्रह्मणा अनिश सेवितमध्यासितम् पु० टि० षोडशशोणपद्मरुचिरं पादशोणसमस्तमनोहरम् षोडशशोणपद्मानां विवृति -विष्णोश्चत्वारो हस्ता द्वौ चरणौ तावन्त एव ब्रह्मा द्वौ करौ द्वौ चरणौ लक्ष्म्या इत्येवं षोडशशोणपद्मरुचिरम् पु० टि० नित्यमनिशम् पु० टि० सप्ताम्बुजोद्भासित सप्तकमलशोभितम् सप्ताम्बुजानां विवृति — चत्वारि मुखानि ब्रह्मण एक नाभिसरोरुहम् [illegible] विष्णोर्मुखम् एक लक्ष्मीमुखम् इत्येव सप्ताम्बुजोद्भासितम् पु० टि० चक्षुर्द्वादशनीलनीरजयुतं शोभमानद्वादशनीलोत्पलयुतम् द्वादशनीलनीरजानां विवृति —अष्टौ नयनानि ब्रह्मण द्वे विष्णोर्द्वे लक्ष्म्या इत्यर्थं द्वादशनीलनीरजयुतम् * कोकिलरक्षककाकवधेच्छया राम सख्यापकवचेन दानववाहिनीम् मन्मथवधेच्छया पुररिपुम् चन्द्रवधेच्छया राहुम् रवे शीतलत्वसिद्धयर्थं गर्भिण्या [illegible] सूरम् च शोषार्थकसमुद्रवधेच्छया [illegible] मन्मथवधेच्छया मुररिपु निनिन्दति भाव कोकिलानां कामोद्दीपकत्वं रमणस्य मौर्वीरवम्

लङ्घन्तपवना वाला मुहुनिन्दति ॥ ८७ ॥ सत्यासक्तमना प्रवृद्धनरकच्छेदी द्विजेन्द्राश्रयो युक्तानेकसुखोद्भवास्पदमल श्रीर्यत्र सराजते । यो गगा च विभर्ति यश्च सशिवो य कामदेहाश्रय मङ्क्षु साम्यमय प्रयातु भवता कृष्णेन रुद्रेण वा ॥ ८८ ॥ येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्काय पुरा स्त्रीकृतो यो गगा च दधेऽधकक्षयकरो यो बर्हिपत्र प्रिय । यस्याहु शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्य च नामामरा सोऽव्यादिष्टभुजगहारवलयस्त्वा सर्वदो माधव ॥ ८९ ॥ [1]यो व्योमाडिनगोऽहरीड्डुपगोयुग्म कगभ्रोऽपभीर्भीमभ्भर्व-र्यसुकी रमारतरसो नाम्ब्रुमुडासीनक । घोसद्यम्ववनम्य-पत्सलिलजो वार्धिस्तपोऽष्टार्धदोरायो गदतिवाड्घादमृतशा पायात्स व कदभा ॥ ९० ॥ लक्ष्मीवन्कृतनृरसू रणद-हि दृधक्क्षम पापडीलाड्ढोऽकलघी वडाछन वडी खाजा

१ अथ भवता सह कृष्णेन रुद्रेण वा साम्य प्रयातु प्राप्नोतु किभू तेन कृष्णेन अर्थवशाद्विपरिणाम किभूत ? सत्यासक्तमना सत्यभा मायामासक्त मनो यस्यासौ नामैकदेशे नामग्रहणम् प्रवृद्धो नरक सुरस्त छिनत्तीति द्विजाना पक्षिणामिन्द्रो गरुडस्तस्याश्रय सेव्य युक्तान्यनेकसुखानि यस्य ब्रह्मणस्तस्य उद्भवो यस्यात्कमलात्तत् यस्या स्पदम् अत्यमलमर्थ यत्र श्रीर्लक्ष्मी राजते योऽग गोवर्धन गा पृथ्वी च बिभर्ति शिवेन सह वर्तमान 'विष्णोश्च हृदय शिव ' इति वच नात् य कामदह प्रद्युम्नस्तस्याश्रय ॥ किंभूतो रुद्र ? सत्यामुमायासक्त चित्त यस्य 'उमा गौरी सती चण्डी' इत्यभिधानात् प्रवृद्ध यन्नरस्य ब्रह्मण क शिरस्तस्य छेत्ता द्विजाना ब्राह्मणानामिन्द्रश्च द्रस्तस्याश्रय अनेकसुखानामुद्भवो यस्य कार्तिकेयस्य तदास्पदम् श्रीर्यत्र संराजते निधिपतित्वात् यो गङ्गा बिभर्ति य शिवया पार्वत्या सह वर्तमान काम द्यति खण्डयति एवविधा या देहा तस्या आश्रय ॥ किंभूत सह ? सत्या सनृता वाक् तत्र लग्न मनो यस्य स प्रवृद्ध यन्नरक दु ख तस्य नाशक द्विजेन्द्रा ब्राह्मणास्तेषामाश्रय युक्तानि योग्यानि यानि अनेकसुखानि तेभ्य उद्भवो यस्य धर्मवातस्या तस्या आस्पदम् यत्र श्री शोभा राजते यो गा वाणीं धत्ते काम ददातीति कामदा देहा इच्छा तदाश्रय २ त्वा सर्वदा स उमाधवोऽव्याद्रक्षतु स क ? येन बलिं जितवानिति बलिजिद्विष्णुस्तस्य काय शरीर पुरा त्रिपुरवधका लेऽस्त्रीकृतोऽस्त्वेन सपादित किंभूतेन ध्वस्तो मनोभवो मारो येन ध्वस्तमदन पु० स क ? यो गङ्गा दध पुन कीदृश ? अन्धकनामा दैत्यस्तस्यान्तकर पु० कीदृश ? यो बर्हो मयूर एव पत्र रथो यस्य स स्कन्द प्रियो यस्य स पु० कीं० स्तुत्यमीड्य नाम यस्य अमरा इति आहु इतीति किम् हर इति किंभूत ? शशिमच्छिर शशि रस्ति यस्मिंस्तच्छशिमत् तादृश शिरो यस्य स हाराश्च वलयानि च हारवलयम् इष्टाश्च ते भुजगाश्च इष्टभुजगा ते हारवलयानि यस्य स इष्टा वल्लभा भुजगा सर्पा हार कण्ठभूषण वलय कटक बाहुभूषण मित्यर्थ यद्वा,–इष्टानि भुजगा एव हारवलयानि यस्येति ॥ हरिपक्षे,– सर्वं ददातीति सर्वद स माधवो लक्ष्मीपति मा लक्ष्मीस्तस्या धवो भर्ता माधव स्वामित्वात् स क ? अयेन भवेनेत्युत्तरमानेन धृतविग्र हेणेत्यर्थ अनो ध्वस्त शकटाकृति दनुज हतवानित्यर्थ अथवा अभ वेनति घोरसंसारसागर प्राक्तनकर्मानुसारेण विद्यते भवो जन्म यस्य स तेन कृष्णलीलामृतविग्रह इति पु० स क ? येनामृतविभागाय रुद्रमोहार्थे वा बलिजिदसौ कायश्चेति पुरा स्त्रीकृत स्त्रीभाव प्रापित पु० की० य अग गोवर्धनम् गां पृथ्वीं च दधे पु० की० य अन्ध अगाधे के जले क्षय गृह करोतीति विष्णुस्तु जलशायीति पु० की० बर्हिणो मयूरस्य पत्राणि बर्हाणि पिच्छानि प्रियाणि वल्लभानि यस्य स पु० की० अमरा यस्य इति स्तुत्यं नाम आहु इतीति किम् शशिम च्छिरोहर इति शशिन चन्द्र मथ्नातीति शशिमत् राहु तस्य शिर हरतीति स तथा इष्ट भुजगहा गरुडो यस्य स तथा अर सुद र्शन वलय यस्य स तथा रत परब्रह्मणि लयो यस्य स स्वत्व्य इति

१ क जल ददातीति कदास्तेषा भा इव भा यस्य स श्रीकृष्णो वो युष्मान्पायाद्रक्षतु स क य व्योमाटिनग व्योमाटा पक्षिणा इनो गरुडस्तेन गच्छतीति स तथा अह्ना इट् अहरीट् सूर्य उडु पश्चन्द्रस्तौ गोयुग्म नेत्रद्वय यस्य स तथा कु पृथ्वी अगा गिरय तान्धरतीति तथा अपगता भीर्भय यस्मात्स तथा पु० क० भीम भ्भयसुकी कभूणा देवाना अरय कभ्भरय भीमाश्च ते कभ्भरयश्च भीमभ्भरय भीमभ्भरीणा असून् प्राणान् किरतीति स कभव अरय तेषामरयो दैत्या भीमाश्च ते कभ्भरयश्च भीमभ्भयश्च तेषामसून् किरति कलेवराद्वियोजयति तथा तथा रमा लक्ष्मी तस्या रते क्रीडाया रस आसक्तियस्य स अप्सु रुहति इति अब्रुट् कमल नामाबुब्रुटि आसीन क ब्रह्मा यस्येति तथा पु० क० घोसदा देवानां चम्वा सर्वेन अवनम्य पत्सलिलज चरणकमल यस्य वाध स्तपि तानि तथा अष्टार्ध चत्वारो दोषा बाहवो यस्य आद्य अनादिरि त्यर्थ गदी गदाधर अमि पक्ष वहति मोक्ष ददाति २ हे लक्ष्मीवन् त्व मा सेवक अभ्या रक्ष कथभूतस्त्वम् ? कुनकू कुन को पृथिव्या ऊ अवन रक्षण यस्यासौ पु० क० अग्र सूयते उत्पद्यते असौ सू न सू असू अज इत्यर्थ पु० क० रणदहिन् रण सग्राम ददति ते रणदा दानवास्तान्हिनस्ति असौ शत्रुहा इत्यर्थ पु० क० दृधक् दुव दु ख दहतीति दृधक् पु० क० क्षम क्षमास्यास्तीति स पु० क० पापडी डल योरभेदात् पापली पाप लुनातीतिम पु क० इलाट् इलाया पृथिव्यां अटतीति इलाट् पुरा वामनादिरूपेण बले सकाश प्राप्त उक्त च—'बहवो मा न जानन्ति मम मायाविमोहिता । सदाहं द्विजरूपेण विचरामि महीतले ॥' इति भारतवचनात् पु० क० विविमुना रूढ वीनां पक्षिणा विभुगरुडस्तेन ऊढ वाह्यमान इत्यर्थ पु० क० अकलघी अक दु ख लङ्घयतीति अकलघी पु० क० अवलाञ्छन अवगत लाञ्छन यस्य स अवलाञ्छनस्तस्य संबुद्धौ हे अवलाञ्छन ! अवा ध्योरुपसर्गयोरकारलोप पु० क० वडी बवयो डलयोश्च साव र्ण्यात् बली बलमस्यास्तीति स पु० क० खानाम्बुदालीरुचि ख आकाशे अजन्ति गच्छन्ति ते खाना गगनचरा त च ते अम्बु दाश्च तेषामालि पङ्क्तिस्तस्या रुचिरिव रुचिर्यस्यासौ घनश्याम इत्यर्थ पु० क० मद्बाणाकरखण्डन मन्मथबाणनारदयस्तेषामाशा वाञ्छा तस्या आकर समूह तं खण्डयतीति स महेच्छासमूहना शन इत्यर्थ पु० क० क्षीरावस क्षारे क्षीरसमुद्रे आसमन्ताद्वा वन वसतीति तस्य संबुद्धौ हे क्षीरावस हे अतुल्य नास्ति तुल्यो यस्य स तस्य संबोधने कीदृ । माम् ? साधुम् असत्र प्राणासौ सह वर्तमानम् पु० क० अन्तितभिमाङ्गवसन अङ्ग च वसन च अङ्गवसने अन्तिश्च तडिच्च अन्तितडितौ तयोर्निभेव निभा ययोस्ते अन्तितडिन्निभे अङ्गवसने यस्यासौ अन्तितडिन्निभाङ्गवसन पु० क० मारवान् मारो बलमस्यास्तीति स पाटनसमर्थ इत्यर्थ

न्मुद्गालीरुचि । मद्गाशाकरखण्डनो विनिमुना क्षीरावसातुल्य मा सासू हालितडिनिमाङ्गवसनोऽव्या सेरक सारवान् ॥ ९१ ॥ खोटीच्छाशिपलेहपापडवडीर्थ्यारोडमाजी गणो यद्भक्तोऽनिमिषीर वा कुलचणा ध्यायन्ति या योगिन । कालामीलकरालभूखलमहादेत्येन्द्रमाथार्थिनी सा सासूरमा तवाघतटये स्वात्कर्ममोटी चिरम् ॥ ९२ ॥ सुंदाराः उल्पाडिमेखलतटी कच्छोटजा बिभ्रती पूता रेमरडीननीलजसमा नागीव पातालगा । साधोऽसामज फालियारिहरिणव्याधे समं पीडितामामोघोघरवाघनारण पद मन्दाकिनी व क्रियात् ॥ ९३ ॥ जायते नव सौ तथापि च नव म्यापिमिरम्यसा सगमे पट्सरयानि षडेव सुष्यथ शसि त्रीण्येव तद्वजति । चत्वार्यन्यवच मु यस्य विबुधा शैब्दस्य रूपाणि तज्जानन्ते यदि शक्तिरस्ति गदितु पाण्मासिकोऽत्रावधि ॥ ९४ ॥ मुद्गीदालिसुशालितूअरतणीगात्र सुदुग्ध घृत नीकाद्गहपलेहपापडवडी कोरीवघारीमडा । मूला कोठकुठीवडा च कपिटाटीटीदुराचीमडा आदासूरणरायता हादिवडा पुनंन्तु वो मङ्गलम् ॥ ९५ ॥ यौश्वारेद्घ्वज घग्घृतोड्डुधिपति पुभिङ्गजानिर्गणेन्द्रोराडारुडर सरेडुरतरमैवेयस्भाडरम् । उड्डीडुडुनरकास्थिघृक्त्रिदगिभेडार्दाजिनाच्छच्छनि स सादस्तुमदम्बुदालिगलरुग्देवो मुदे वो मृड ॥ ९६ ॥

---

## क्रियागुप्तादयः

### क्रियागुप्तम्

आगता पाण्डवा सर्वे दुर्योधनसमीहया । तस्मै गा च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च ॥ १ ॥ निरुद्यमानवधाङ्गयाचकान्दु ससचयान् । अत्र क्रियापद गुप्त यो जानाति स पण्डित ॥२॥ प्रात प्रात समुत्थाय द्वौ मुनी च कमण्डलू । अत्र क्रियापद वक्तुमवधिर्ब्रह्मणो वय ॥ ३ ॥ ललाटतिल कोपेत कृष्ण कमललोचन । गोकुलेऽत्र क्रिया वक्तु मर्यादा दशवार्षिकी ॥ ४ ॥ पम्पासरसि रामेण सस्नेह सविलासया । सीतया किं कृत सार्धमत्रोत्तरमीक्ष्यताम् ॥ ५ ॥ राजन्नघनश्याम निस्त्रिंशाकर्ष दुर्जय । आकल्प वसुधामेता विद्विषो व रणे बहून् ॥ ६ ॥ कान्तया कान्तसयोगे किमकारि नवोढया । अत्रापि चोत्तरं वक्तुमवधिर्ब्रह्मणो वय ॥ ७ ॥ दामोदराय पुण्यात्म पुष्पमूलफलान्यपि । अत्र क्रियापद गुप्त यो जानाति स पण्डित ॥ ८ ॥ विराटनगरे राजन्की चरादुपरीचकम् । अत्र क्रियापद गुप्त यो जानाति स पण्डित ॥ ९ ॥ कान्त विना नदीतीरे मदमालोक्य केकिनी । अत्र क्रियापद गुप्त यो जानाति स पण्डित ॥ १० ॥ अम्लानपङ्कजा माला कण्ठे रामस्य सीतया । सुधा बुधा

---

१ सा कर्ममोटी चामुण्डा तवाघतटये भवहरणाय स्वात् भवतु कथभूता सा ? सासूरमा असूया वो भस्तस्य रम तेन सह वर्तमाना कथभूता सा ? काला कृष्णवर्णा भीला भीषणा तेभ्योऽपि कराला, अतिरौद्रा इत्यर्थ भुवि खला भूखला दुर्जना, ते च ते महादैत्याश्च तेषां माथो मथन तमर्थयतीति एवंविधा तथा या कुलचणा कुलव्याना योगिन ध्यायन्ति तथा यद्भक्तो गण यस्या सेवको गण यत्प्रसादेनानिमिषीव देवराज इव 'वर्तते' इति वाक्यशेष तामेव विशिनष्टि—खे विचरन्तीति खाटी इच्छया अश्नातीति इच्छाशी पले आमिषे इहा स्पृहा अस्येति पलेह तथा इल्योरैक्यात् पाप दुनातीति पापद- बवयोरैक्यात् बलमस्यास्तीति बली तथा ईर्ष्यया रोल लोल भजते इति भ चासौ स च इति कर्मधारय- २ उल्पानि हरिततृणानि तेषामाली पङ्क्ति सैव मेखला काञ्ची यस्यास्ताद्विधा तटी भुवुर्येस्या सा तथा कच्छे जलप्राये देशे उटजानि पर्णकुटी बिभ्रती बिभ्राणा तथा पूता पावना तथा रेम शब्द त राति अङ्गीकरोतीति रेभरा सशब्दा मुखरा इत्यर्थ- तथा लीनानां एका नगनानां नीरजानां पङ्क्तिसानाम् हमचक्र वाककलहंसादीनामित्यर्थः सभा परिषद् सभा यस्या सा तथा लोप अम्बरादय नागीव पातालगा, भोगवती इत्यर्थ तथा च महा कान्त्यारि हरिणव्याधो बद्ध ने मम सदैव सुगतदिन्यर्थं पीडिताबगाद्विवेचय तथा मा मं यव इति मा तद्विरहा, इयता शून्या इत्यर्थ अमोघो नेतृणां मोक्षप्रद ओघरव सोडोऽभिनिर्वेशा मा तथा एवगुणविशिष्टा मन्दाकिनी एनारा भवता उद्धारा वो युष्माक इति शेष- अथ रणाद भवतारास पदं अवस्थिति क्रियात् करोतु पदा,—वो युष्मान् भयतारणाद भवतारणमनर्थनिवृत्ते- २ नरकतु कृद्रसेत्यर्थ- १ वायु भवति तेषां इह स्वामी नकर स भणो यस्य त कामं दहतीति कन्दारेतमवक्तृ भूत उद्दूनां नक्षत्राणां स्थिरायैर कुवृष्णा भवति टोपनीद् दिनान्दहन्ता मासा एवंवी

मा भाषा यस्य स कुभङ्गजवाभि गणानां प्रमथानामीड गवां राजा नन्दी यस्यासावितीति भावद्धू उग्रा सप्ति ते भुजंगास्तन्नीदृश दशा स्वरं मैवेयकं कण्ठभूषा तेन भयहता भ्रान्त तथा उद्दूनरकत्व इह यस्य स- नरकाणामिति विनष्ट इमानां हस्तिनमिद्द स्त्रादोजिन तेनाच्छन्न इति देवम स शूलन्दर य सुदेखात् भवदिति 'मनु सुधि इत्यत्र रोदो ईदृम् अम्बु विद्वे तेषां च अम्बुदानां दण्डला अम्बुदा मेघस्तेषामालिर्माला तेन तत्कण्ठीर्षस्य रुचा-

(१) य बनमसीहया धनेच्छया आगतास्तस्मै सर्वे पाण्डवा गा च सुवर्णं च निविधानि रत्नानि च 'अदु ददति स्म (२) निरुद्यमा याचका योगहीनानपि याचकान् अत्र दुःखसंचयान् पराण्डय (३) 'प्रात' इति क्रिया प्रा पूरणे लङ् प्रथमपुरुषद्विवचनम् (४) 'ललाट' इति लट् बाल्ये लिट् (५) 'सत्रे' इति षचा जीवे कर्मणि लिट् (६) 'अत्र' इति अत्र रक्षणे 'व' इति व दोलायमने लोट् (७) 'अपारि' इति अपृङ् लज्जायाम् कर्मणि लुङ् (८) ह दामो दर पुष्पमूलफलानि 'भाव' आनय इति भक्ती इत्यत्र प्रविष्टस्य ईवा नागरपुरस्य लो ? रूढिमत्त्वम् अन्योन्यमभिव्याहारेण आनयनार्थ कत्वम् (९) वि पक्षी कीचकाख्यो कीचकान्तरे 'अट' बभ्राम (१०) केकिनी मयूरी इत्येव मेरुजीति विभुर्निति मावद् आलोक्य विनानदीति' विद्वेषेण पुन पुनर्वा शब्द करोतीत्यर्थ-

भ्रमस्तत्र प्रत्यक्षेऽपि क्रियापदे ॥ ११ ॥ नारसिंहाकृति वीक्ष्य वने मत्तमतंगज । अत्र क्रियापद गुप्त यो जानाति स पण्डित ॥ १२ ॥ सध्यावन्दनवेलाया तडागान्ते द्विजोत्तम । अत्र क्रियापद गुप्त यो जानाति स पण्डित ॥ १३ ॥ पुस्कोकिलकुलस्तैते निता तमधुरारवे । महकारद्रुमा रम्या वसन्ते कामपि श्रियम् ॥ १४ ॥ बिम्बाकार सुधाधार कान्तावदनपङ्कजम् । अत्र क्रियापद गुप्त मर्यादा दशवार्षिकी ॥ १५ ॥ राघवस्य शरैर्घोरैर्घोररावणमाहवे । अत्र क्रियापद गुप्त मर्यादा दशवार्षिकी ॥ १६ ॥ ग्रामारागाभिभूतस्य श्लेष्मव्याधिनिपीडित । यदि ते जीवितेच्छा तदा भो शीतल जलम् ॥ १७ ॥

## कर्तृगुप्तम्

गौरीनम्रस्मादरयश्रद्धया शशिन दधौ । इहैव गोप्यते कर्ता वर्षेणापि न लभ्यते ॥ १८ ॥ अन्नवस्त्रसुवर्णानि रत्नानि विविधानि च । ब्राह्मणेभ्यो नदीतीरे ददाति व्रज सत्वरम् ॥ १९ ॥ राक्षसेभ्य सुता हृत्वा जनकस्य पुरी ययौ । अत्र कर्तृपद गुप्त मर्यादा दशवार्षिकी ॥ २० ॥ श्यामौ तत्र स्तनावेतौ पिबन्ति सतत मुदा । अत्र कर्तृपद गुप्त मर्यादा दशवार्षिकी ॥ २१ ॥ व्ययग्रासा पञ्चशिरा यस्यैर्नारिभूषण । असिरोमा क्रियादुर्ग शङ्कलायनवीक्षण ॥ २२ ॥ व्यामोह तव भिन्दन्तु छिन्दन्तु दुरितानि च । कर्तृगुप्तमिम श्लोक ये जानन्ति विचक्षणा ॥ २३ ॥ न करोति नाम रोष न वदति परुष न हन्त्यय शत्रून् । रञ्जयति महीमखिला तथापि धीरस्य वीरस्य ॥ २४ ॥ शरदिन्दुकुन्दधवल नगपतिनिलय मनोहर देवम् । ये सुकृत कृतमनिश तेषामेव प्रसादयति ॥ २५ ॥

## कर्मगुप्तम्

शीकरासारसवाहिसरोजवनमारुत । प्रक्षोभयति पान्थ सीनि श्वासैरिव मासल ॥ २६ ॥ सुभग तवाननपङ्कजदर्शनसजातनिर्भरप्रीते । शमयति कुर्वन्दिवस पुण्यवत कस्य रमणीय ॥ २७ ॥ एहि हे रमणि पश्य कौतुकं धूलिधूसरतनु दिगम्बरम् । सापि तद्वदनपङ्कज पपौ भ्रात रुक्तमपि किं न बुध्यते ॥ २८ ॥

## करणगुप्तम्

पृतिपङ्कमयेत्यर्थं कासारे दु खिता अमी । दुर्वारा मानस हसा गमिष्यन्ति घनागमे ॥ २९ ॥ अह महानसायात कल्पितो नरकस्तव । मया मासादिक भुक्त भीम जानीहि मा वक ॥ ३० ॥

## सप्रदानगुप्तम्

अम्भोरुहमये स्नाता वापीपयसि कामिनी । ददाति भक्तिसपन्ना पुत्रसौभाग्यकाम्यया ॥ ३१ ॥ प्रशस्त्यायुक्तमार्गस्य तव समानिता श्रिता । स्पृहयन्ति न के नाम गुणरत्नालय प्रभो ॥ ३२ ॥

## अपादानगुप्तम्

शिलीमुखैस्त्वया वीर दुर्वारैर्निर्जितो रिपु । निर्भेत्य लतमन्निो वनेऽपि कुसुमाकुले ॥ ३३ ॥ सरसीतोयमुद्धृत्य जन कन्दर्पकारकम् ॥ पिबत्यम्भोजसुरभि स्वच्छ मेकान्तशीतलम् ॥ ३४ ॥

## सबन्धगुप्तम्

तूणेव मधुमासेऽस्मि सहकारद्रुमञ्जरी । इयमुच्चिद्रमुकुले भाति न्यस्तशिलीमुखा ॥ ३५ ॥ भानुर्न जायते लक्ष्म्या सरस्वत्याथवा मता । अत्र षष्ठीपद गुप्त मर्यादा दशवार्षिकी ॥ ३६ ॥ प्रासमदो मधुमास प्रबला रुचिप्रियतमोऽपि दूरस्थ । असती सनिहितेय सहतशीला सखी नियतम् ॥ ३७ ॥

## अधिकरणगुप्तम्

या कटाक्षच्छटापाते पवित्रयति मानसम् । एकान्ते रोपितप्रीतिरस्ति सा कमलालया ॥ ३८ ॥ विषयमान्तता सिद्धा सवत्स्येन निरूष्मण । यथाव भस्म पद्मा च निर्वाण हन्त्यय जन ॥ ३९ ॥

---

(११) प्रत्यक्षेपि' क्षिप्ता (१२) गज सिंहस्याकृति वीक्ष्य 'नार' न जगाम ऋ गतौ कर्तरि लिट् (१३) हे द्विजोत्तम 'ऐ' आगच्छ (१४) 'मधु' दधति स (१५) पूर्वोक्त कान्तावदन 'दश' चुम्बस्वेति (१६) हे राघव' त्व रावण आहवे शरै कृत्वा 'स्य' मारय इति (१७) भो श्लेष्म व्याधिनिपीडित' यदि जीवितस्येच्छा तर्हि शीतल जल 'मा पा' मा पिबेति (१८) ई कामस्त हन्तीति 'ईन' ईश्वर इति (१९) हे ब्राह्मण! 'इभ्य' समृद्ध (२०) राक्षसाना इभ्य स्वामी रावण जनकस्य सुता सीता हृत्वा पुरी लङ्का ययौ (२१) श्यामौ तत्र कृष्णमाताग (२२) उ' महादेव (२३) उ, शिव ई ब्रह्मा अ विष्णु इत्यनेन क्रम इति ज्ञातम् तस्य बहुवचने 'ऊया' हरविरिञ्चहरय तव मोह भिन्दन्तु दुरितानि छिन्दन्तु ये कर्तृगुप्त विचक्षणा (२४) अय पुरुषा रोष न करोति परुष कठोर न वदति शत्रून हन्ति नामेति प्रसिद्धम् तथापि अस्य वीरस्य 'धी' अखिला मही रञ्जयति (२५) येरनिश सुकृत कृत तेषामेव 'मन' शरदि कुन्दधवल नगपतिनिलय देव हर प्रसादयति

(२६) पान्थस्त्रीनि श्वासैर्मासल पुष्ट इवेत्युत्प्रेक्षा शीकरासारसवाहिनवन मारुतो वेगवान्वायु 'स प्रक्षोभयति (२७) दिवस 'श' सुख कुर्वन् नयति गच्छति (२८) हे रमणि' एहि को पृथिव्यां तुकं बालक धूलिधूसरतनु दिगम्बर पश्य (२९) दुष्ट वा जल दुर्वा, तेन दुर्वारि' कलुषितजलेन (३०) महश्च नत् अन शकट च महान तेन महानसा' महता शकटेन आयात आगत नरको मृत्यु (३१) अम्भोरुहमये इत्यत्र 'अये' ई काम लक्ष्मी (३२) प्रशस्त्या युक्तमार्गस्य इत्यत्र 'प्रशस्त्यै' कल्याणाय उक्तमार्गस्य (३३) 'अलिन' भ्रमरात् (३४) 'सरसीत' सरोवरात्, ध जन्म् (३५) उच्चिद्रमुकुले 'ए' इति भिन्ने पदे विशेषे ई कामस्य ए (३६) भा कान्ति 'नु' नरस्य (३७) 'मास' चन्द्रस्य अदो मधु मद्य प्राप्तम् (३८) ए कृष्णे 'का ते' मनसि (३९) विषयमानतता इत्यत्र 'विषदि' कष्टे सिद्धा ऊष्मा द्रव्यरूपो यस्मात्तस्य निरूष्मण अमानता आदराभाव, शान्तमूष्मरहितमित्यर्थ-

### आमन्त्रितगुप्तम्

कमले कमले नित्य मधूनि पिबतस्तव । भविष्यन्ति न सदेह कष्ट दोषाकरोदये ॥ ४० ॥ सर्वज्ञेन त्वया किंचिन्नास्त्यविज्ञातमीदृशम् । मिथ्यावचनया च त्वमसत्य वेत्सि न क्वचित् ॥ ४१ ॥ पिबतस्ते शरावेण वारि कह्लारशीतलम् । केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये सनिरोपितौ ॥ ४२ ॥ वटवृक्षो महानेष मार्गमावृत्य तिष्ठति । तावत्त्वया न गन्तव्य यावदन्यत्र गच्छति ॥ ४३ ॥

### कर्तृक्रियागुप्तम्

धनघनाघनवातिघनोऽघनुद्धनुजपुञ्जमिनाबिजगुर्विग । सकमलोऽपिनर्ध्वमम्मा क्रियामिह त्रिलोकयितु च सर्वतृ दाम् ॥ ४४ ॥

### कर्तृकर्मक्रियागुप्तम्

भवानिशकरोमेश प्रति पूजापरायण । कर्तृकर्मक्रियागुप्त गो जानाति स पण्डित ॥ ४५ ॥ वीरमत्यद्भुत लोके त्रिमह वच्म्यत परम । कर्तृकर्मक्रियागुप्त मर्यादा ब्रह्मणो यय ॥ ४६ ॥

### सन्धिगुप्तम्

न मया गोरसाभिज्ञ चेत कस्मात्प्रकुप्यसि । अस्थान रुदितैरेतैरलमालोहितेक्षणे ॥ ४७ ॥

### समासगुप्तम्

विवादी भैक्ष्यमश्नाति मदारोग न मुञ्चति । हृष्टेनापि त्वया वीर शत्रुनारि सम कृत ॥ ४८ ॥ नित्यमाराधिता देवै वसम्य द्विपतस्तनु । गण्डलासे गदा शङ्ख चक्र जयति त्रिशती ॥ ४९ ॥

### लिङ्गगुप्तम्

नितान्तस्वच्छहृदय सखि प्रेयान्समागत । त्वा चिरादर्शनप्रीत्या य समालिङ्ग्य रस्यते ॥ ५० ॥ कलिकालमिव यानदगस्त्यस्य मुनेरपि । मानस खण्डयत्यत्र शशिखण्डानुकारिणी ॥ ५१ ॥

### सुब्वचनगुप्तम्

प्रमोद जनयत्येव सदारा गृहमेधिन । यदि धर्मश्च कामश्च भवेता सगतावितौ ॥ ५२ ॥

### तिङ्वचनगुप्तम्

कस्मात्त्व दुर्बलासीति सरवस्ता परिपृच्छति । त्वयि सनिहिते तासु दयात्कथय सोत्तमम् ॥ ५३ ॥

## मात्राच्युतकादयः

### मात्राच्युतकम्

महाशयमतिस्वच्छ नीरं सतापशान्तये । मलयासादति श्रान्ता समाश्रयत हे जना ॥१॥ तुषारधवल स्फूर्जन्महामणिधरोऽनघ । नागराजो जयत्येक पृथिवीधरणक्षम ॥२॥

### बिन्दुच्युतकम्

सुदृशामा चन्दनवती कान्ता तिलकभूषिता । कस्यैषानङ्गभू प्रीति मुञ्चतस्य करोति न ॥ ३ ॥ यथा सम्भव स्निग्ध सन्मार्गविहितस्थिति । तथा सर्वाश्रय सत्यमय मे वकुलद्रुम ॥ ४ ॥

### विसर्गच्युतकम्

महीरुहो विहगानामेते दृष्टकलापिनाम् । विहते समागता नीव नीरवाहाय पुत्रत ॥५॥ अगस्त्यस्य मुने शापाद्गलस्य न्दनमास्थित । महासु मालरिभणो नहुष सर्पता गत ॥६॥

(४०) कमले इत्यत्र 'क अले' इति पदच्छेदेन 'हे अले' भ्रमर' क सुध यथा स्यात्तथा पिबतस्तव (४१) सर्वज्ञानानीति [illegible] स्वामी [illegible] हे सर्वज्ञ पण्डित [illegible] (४२) हे 'कश' मृग' कह्लारशीतल वारि [illegible] दुर्विदग्धेन [illegible] (४३) [illegible] (४४) [illegible] (४५) हे 'भर' [illegible] पूजापरायणो 'भव' (४६) वीर [illegible] (४७) [illegible] (४८) विवादी [illegible] (४९) नित्य देवै [illegible] (५०) [illegible]

(५१) इय [illegible] मुनेरपि [illegible] (५२) सदारा इत्यत्र 'दा' इति [illegible] गृहमेधिन इति [illegible] (५३) [illegible] इति तिङ्वचनगुप्तम्

(१) [illegible] 'नीर' [illegible] (२) [illegible] 'नागराज' [illegible] (३) [illegible] (४) [illegible] 'वकुलद्रुम' [illegible] (५) [illegible] 'हृते' [illegible] (६) [illegible] 'महासु' [illegible]

१ [illegible]

### अक्षरच्युतकम्

महानपि सुधीरोऽपि बहुरत्नयुतोऽपि सन्। विरम कुपरी वारो नदीन केन सेव्यते॥७॥ सुशील स्वर्णगौराङ्ग पूर्णचन्द्र निभानन। सुगत कस्य न प्रीतिं तनोति हृदि संस्थित ॥८॥

### स्थानच्युतकम्

तनोतु ते यस्य फणी गरुत्मान् पाणौ मुरारिर्दयिता च शय्या। नाभौ स्फुरन्मद्ममधुप्रदेश पद्मा गतिश्चक्रमसौ विधाता ॥ ९ ॥ हर क्षयी तापकर सुदेश शातो हरिर्गोत्ररिपुर्विवस्वान्। चन्द्रो द्विजिह्वाश्रित इत्युपेक्ष्य लक्ष्म्या वृत पातु विधिर्जगति ॥ १० ॥

### व्यञ्जनच्युतकम्

भिक्षवो रुचिरा सर्वे रसा सर्वजनप्रिया। क्षमायामभिसपना दृश्यन्ते मगधे परम् ॥११॥ सत्याशीलदयोपेतो दाता सुचिरमत्मर। जिन सर्वात्मना सेव्य पदमुच्चैरभीप्सता॥१२॥

### च्युतदत्ताक्षरम्

सदागतिद्वयोच्छ्रायस्तमसो वश्यता गत। अस्तमेष्यति दीपोऽय विधुरेक शिवे स्थित ॥ १३ ॥ पूर्णचन्द्रमुखी रम्या कामिनी निर्मलाम्बरा। तनोति कस्य न स्वान्तमेकान्त मदनातुरम् ॥ १४ ॥ कूजन्ति कोकिला साले यौवने फुल्लमम्बुजम्। किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥ १५ ॥

---

## अन्तरालापाः

कस्तूरी जायते कस्मात्को हन्ति करिणा कुलम्। किं कुर्यात्कातरो युद्धे मृगात्सिंह पलायनम् ॥ १ ॥ क खे चरति का रम्या का जप्या किं विभूषणम्। को वन्द्य कीदृशी लङ्का वीरमर्कटकम्पिता ॥ २ ॥ सीमन्तिनीषु का शान्ता राजा कोऽभूद्गुणोत्तम। विद्वद्भि का सदा वन्द्या अत्रैवोक्त न बुध्यते ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर कस्य पुत्रो गङ्गा वहति कीदृशी। हसस्य शोभा का वास्ति धर्मस्य त्वरिता गति ॥ ४ ॥ भोजनान्ते च किं पेय जयन्त कस्य वै सुत। कथ विष्णुपद प्रोक्त तक्र शक्रस्य दुर्लभम् ॥ ५ ॥ पृथ्वी सबोधन कीदृक्कविना परिकीर्तितम्। केनेद मोहित विश्व प्राय केनाप्यते यश ॥ ६ ॥ क कुर्याद्भुवन सर्वे क समुन्मूलयेद्बुमान्। किं प्रतीके भवेन्मुरय क परत्रैति पुण्यताम् ॥ ७ ॥ भरत इवातिस्वच्छ कस्याम्यन्तरमगाधमतिशिशिरम्। काव्यामृतरसममस्त्वमिव सदा क कथय सरस ॥८॥ वीरे सरुषि रिपूणा नियत का हृदयशायिनी भवति। नमसि प्रस्थितजलदे का राजति हन्त वद तारा ॥ ९ ॥ भ्रमरहित कीदृक्षो भवतितरा विकसित पद्म। ज्यौतिषिक कीदृक्ष प्रायो भुवि पूज्यते लोके ॥ १० ॥ प्रभव को गङ्गाया नगपतिरतिसुभगशृङ्गधर। के सेव्यन्ते सेवकसार्थैरत्यर्थमर्थरतै ॥ ११ ॥ अयमुदितो हिमरश्मिर्वनितावदनस्य कीदृश सदृश। नीलादिकोपलम्भ स्फुरति प्रत्यक्षत कस्य ॥ १२ ॥ गैरिकमन शिलादि प्रायेणोत्पद्यते कुतो नगत। य खलु न चलति पुरुष स्थानादुक्त स कीदृक्ष ॥ १३ ॥ कस्य मैरौ दुरधिगम कमले क कथय विरचितावास। कैस्तुष्यति चामुण्डा रिपवस्ते वद कुतो भ्रष्टा ॥ १४ ॥ क संजघान कृष्ण का शीतलवाहिनी गङ्गा। के दारपोषणरता क बलवन्त न बाधते शीतम् ॥१५॥ क कौ के क कौ कान् हसति

---

(७) एकस्मिन्नर्थे नदीना इन स्वामी 'नदीन' समुद्र द्वितीयेऽर्थे नदीन इत्यस्मात् नकार सस्वरो लुप्यते तदा 'दीन' इति निष्पत्ति दीनशब्देन कृपणधनी पुमान् (८) एकस्मिन्नर्थे 'सुगतो' बुद्ध जिन द्वितीयेऽर्थे सुगत इत्यस्मात् गकार सस्वरो लुप्यते तदा 'सुत' इति स्यात् पुत्र पुत्र (९,१०) एतयो श्लोकयो मध्ये अर्थद्योतनिकाया कृताया सत्या योजनिका स्थानान्तरे धृताऽस्ति यो यस्य शब्दस्य अन्वयत्वेन लगति स शब्दस्तत्पार्श्वे धृतो नास्ति (११) एकस्मिन्नर्थे 'भिक्षव' श्वेताम्बरा द्वितीयेऽर्थे भिक्षव इति पदात् भकारलोप क्रियते तदा 'इक्षव' गुन्द्रवृक्षा (१२) एकस्मिन्नर्थे 'जिनो' वीतराग द्वितीयेऽर्थे जिन इत्यस्माज्जकारो लुप्यते तदा 'इन' इति स्थितम् इन स्वामी राजा वा (१३) एकस्मिन्नर्थे 'दीप' द्वितीयेऽर्थे दीप इत्यत्र पकारं दूरीकृत्य तत्स्थाने नकारो दीयते तदा दीन' इति अय दीनो विधुश्चन्द्र एक एव शिवे स्थित (१४) एकस्मिन्नर्थे 'कामिनी' स्त्री द्वितीयेऽर्थे 'यामिनी' रात्रि (१५) अत्र 'रसाले' इति वक्तव्ये 'साले' इति रच्युत 'वने' इत्यत्र 'यौवने' इति यौदत्त वदनेन' इत्यत्र मदनेन' इति मच्युतो वो दत्त

(१) कस्तूरी कस्मात् जायते? मृगात् करिणा कुल को हन्ति? सिंह' कातरो युद्धे किं कुर्यात्? पलायनम्—इति योजना

(२) खे क चरति? वि पक्षी रम्या—रमा जप्या? ऋक् विभूषणम्—कटकम् वन्द्य—पिता लङ्का—वीरमर्कटैर्हनूमदादिभि कम्पिता नाशितेत्यर्थ (३) चरणाद्यन्ताक्षरयोर्मेलनेनोत्तरम् यथा सीता राम विद्या (४,५) चतुर्थपादस्यपदत्रयेण प्रश्नत्रयस्योत्तरम् (६) 'कविना' हे को हे पृथ्वि' इना कामेन कविना काव्यकर्त्रा (७,८) 'सरस' तडागस्य रसेन शृङ्गारादिना सह वर्तमान (९) 'तारा' आरा चर्मप्रभेदिनी शत्रूणा भाति दुरुरूपा तारा नक्षत्रम् (१०) 'भ्रमरहित' भ्रमराणा भृङ्गाणां हितो हितकृत् भ्रमेण मिथ्यामत्या रहित शुद्धज्ञानवान् (११) 'प्रभव' उत्पत्तिस्थानम् महान्त ईश्वरा (१२) 'सदृश' समान इव दृश्यतेऽसौ तुल्य इत्यर्थ दृशा नेत्रेण सह वर्तमान सदृक् तस्य सनेत्रस्य मनुष्यस्य (१३) 'नगत' नगात्पर्वतात् न गत स न जगामेत्यर्थ (१४) 'कस्य' क जल तस्य 'क' मस्तके 'कै' मस्तकै 'कुत' पृथ्व्या समाज्ञाद् पृथ्व्याधिकारात्पतिता इत्यर्थ (१५) कृष्ण क संजघान? कमम् शीतलवाहिनी गङ्गा का? काशी दारपोषणरता के? केदारपोषणरता शीत बलवन्त क न बाधते? कम्बलवन्तम्—इति योजना

---

१ कर्तृकर्मक्रियापदानां स्थानान्तरे धृतत्वात् अन्वयो दुर्लभो यस्य वृत्तस्य तद् स्थानच्युतकम्। २ 'रसोऽपि वाक्षरं किंचित् पुनर्यत्र भवेत्। यत्रान्तरो भवेदर्थश्च्युतदत्ताक्षरं हि तत्॥' इति

१ मस्तके

घ हसतो हसन्ति हरिणाक्ष्या । अधर पञ्चमञ्ची हसी चन्दस कोरकादन्ता ॥ १६ ॥ का शम्भुकान्ता किमु कुन्दकान्त कान्तामुख किं कुरुते भुजग । क श्रीपति का विषमा समस्या गौरीमुख चुम्बति वासुदेव ॥ १७ ॥ का लोकमाता किमु देहमुख्य रते किमादौ कुरुते मनुष्य । को दैत्यहन्ता वद वै क्रमेण गौरीमुख चुम्बति वासुदेव ॥ १८ ॥ का शैलपुत्री किमु नेत्रगम्य शुकार्भक किं कुरुते फलानि । मोक्षस्य दाता स्मरणेन को वा गौरीमुख चुम्बति वासुदेव ॥ १९ ॥ के भूषयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृक्सुमा चन्द्रमस युत श्री । किमाह सीता दशकण्ठ नीता हारामहादेवरतातमात ॥ २० ॥ खे के किं समरस्य सारं कृपेर्भय किं किमुशन्ति भृङ्गा । महादय विष्णुपद च केषा भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥ २१ ॥ मजन्ति पद्मानि कदा विकास प्रिया गते भर्तरि किं करोति । रात्रौ च नित्य विरहाकुला का सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी ॥ २२ ॥ सन्तश्च लुब्धाश्च महर्षिसघा विप्रा कृपिस्था खलु माननीया । किं किं समिच्छति तथैव सर्वे नेच्छन्ति किं माधवदाघयानम् ॥ २३ ॥ का पाण्डुपत्नी गृहभूषण किं को रामशत्रु किमगस्त्यजन्म । क सूर्यपुत्रो विपरीतपृच्छा कुन्तीसुतो रावणकुम्भकर्णौ ॥ २४ ॥ करोति शोभामलके स्त्रिया को दृश्या न कान्ता विधिना च कोक्ता । अङ्के तु कस्मिन्दहन पुरारे सिन्दूरबिन्दुर्विधवाललाटे ॥ २५ ॥ किं भूषण सुन्दरसुन्दरीणा किं दूषण पाञ्चजनस्य नित्यम् । कस्मिन्विधात्रा लिखित जनाना सिन्दूरबिन्दुर्विधवाललाटे ॥ २६ ॥ कीदृक्षा गिरिशनन्दनये च धातुर्निष्ठौ का विबुधजरातमस्तृतीया । मध्यार्णे सति कथमालकोऽसि देश सौभाग्य सकलकला जयातगाहा ॥ २७ ॥ विवाहे पुरस्त्रीजनैर्लिप्यते का न के मानभावान्ति गर्भोगता का । घने वारिधौ रामत कम्पते का दरिद्रा दरिद्रा सरिद्रावणश्री ॥ २८ ॥ कस्मिन्वसति वद मीनगणा विकल्प किं वापद वदति किं कुरुते विरम्भान् । विद्युल्लतावलयवान्पथिकाङ्गनानामुद्वेजको भवति क खलु वारिवाह ॥ २९ ॥ शब्द प्रभूगत इति प्रचुराभिधायी कीदृग्भवेद्वदत शब्दविदो विचिन्त्य । कीदृग्बृहस्पतिमते विहिताभियोग प्राय पुमान्भवति नास्तिकवर्गमध्य ॥३०॥ क प्रार्थ्यते मदनविह्वलया युवत्या भाति क पुण्ड्रकमुपैति कथ यतासु । कानादरो भवति केन च रज्यतेऽज्ज वाच्यास्ति किं फलमुदाहर नालिकेरम् ॥ ३१ ॥ क वसति लघु जन्तु किं तिमान हि वान्तेर्लटिति वद पशु क लम्बकण्ठ वदन्ति । प्रमरसमयदुग्ध वेत्ति या कामिनीना तिलतुषपुटकोणे मक्षिकोष्ट्र प्रसूता ॥ ३२ ॥ को निर्दग्ध-त्रिपुररिपुणा कश्च वर्णस्य हन्ता नद्या कूल विघटयति क क परसीरतश्च । क सनद्धो भवति समरे भूषण किं कुचाना किं दु सहाद्भवति महता मानपूजापहार ॥ ३३ ॥ क कान्तारमगात्पितुर्वचनत सश्लिष्य कण्ठस्थली कामी किं कुरुते च गृध्रहठतश्छिन्न प्ररूढ च किम् । का रक्ष कुलकालरात्रिगमनचन्द्रातप द्वेष्टि को रामश्चुम्बति रावणस्य वदन सीतावियोगातुर ॥ ३४ ॥ कीदृक्प्रचमतगज कमभिनत्पादेन नन्दात्मज शब्द कुत्र हि जायते युवतय कस्मिन्सति व्याकुला । विक्रेतु दधि गोकुलात्प्रचलिता कृष्णेन मार्गे धृता गोपी काचन त किमाह करुण दानी अनोखे भये ॥ ३५ ॥ किं कुर्वन्त्युरगि द्विजा प्रतिदिन के माननीया प्रभो का वा साहसिकी निशासु यतत यौ कीदृशी वर्तते । कुत्रास्ते मधु नारिकेरजफले के सान्ति पाशाराम सध्यावन्दनमाचरन्ति विबुधा नारीभगान्तर्गते ॥ ३६ ॥ लङ्काभूपनिशाचरो रघुपति युद्धे कथ दृष्टवान् दीन पाति पितेव य पशुपति कस्तस्य वाह प्रिय । केना पूर्णफल नरै सुकृतिभि वक्षःस्थले धुन्यते जारा ये भुवि तान्प्रशास्ति कतमो मेघाभिहैवोत्तरम् ॥ ३७ ॥

(१६) हरिणाक्ष्या क कं हसति ? अधर पल्लवम् को को हसन ? भृङ्गी हंसी के कान् हसति ? दन्ता कुन्दस्य कोरकान् (१७,१८,१९) गौरी मुखम् चुम्बति वासुदेव गौरीमुखं चुम्बति वासुदेव- [illegible] (२०) हारा महादेवरता [illegible] हा राम हा देवर, हा तात, हा मातः- (२१) [illegible] [illegible] आश्रितानाम् भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् (२२) सूर्यो दये रोदिति चक्रवाकी [illegible] (२४ २५, २६) [illegible] (२७) [illegible] (२८) [illegible]

(२९) 'वारिवाह'- वारि जले वा विकल्पार्थे [illegible] वाहो मेघः- ३० नास्ति [illegible] (३१) 'नालिकेरम्' [illegible] नालिकेरम् (३२) [illegible] (३३) [illegible] (३४) [illegible] (३५) [illegible] (३६) [illegible] (३७) [illegible]

कुंत्रोदेत्युदयाचलस्य तरणी रम्या यति कस्य खे कान्त्या भान्ति च किं करोति गगने यदि निघृत्यैति क । कस्मि जाग्रति जन्तवो न च कदा सूते च का क प्रिय नक्ताम्रे तुर गस्य मानि गायत्यन्धोऽह्नि वध्यासुत ॥ ३८ ॥ अन्यस्त्रीस्पृ ह्यालवो जगति के पद्मामगम्या च का को घातुर्दर्शने सम स्मनुते रा प्रार्थ्यतेऽहर्निशम् । दृष्ट्वा यवनेश्वरो निजपुरे पद्मानना कामिनीं मित्र प्राह किमादरेण सहसा यारानदी दशमा ॥ ३९ ॥ कस्मिञ्शेते मुरारि क्व न खलु रमति-र्वायसी को निषेध स्त्रीणा रागस्तु कस्मिन्क नु खलु मितिमों शौरिसंबोधन किम् । सवुद्धि का हिमांशोर्निधिहृगनयमा चापि सवुद्धय का ब्रूते लुब्ध कथ वा कुरुकुलहनन केन तकेशवेन ॥ ४० ॥ गच्छति कौनिमग्नौ हृतनितनर का भिनत्ति सरूक कि म्याघोन्य निरूपे कं चनिभनर्मे कि नृसिंहेन मिनम् । कीदृग्दित्या प्रसूति किमनलशमन का नृपे पालनीया को वन्द्य क प्रमार्ष्टि त्रिभुवनकलुष स्वर्धुनी वारिपूर ॥ ४१ ॥ पुस सबोधन किं विदधाति करिणा के स्योऽर्भाद्विपालक का शून्या त रिपूणा नरनरनरक कोऽन्र धीरोचिक किम । के वा वर्षासु न स्युर्निसमिन हरिणा किं नम्राभैर्विभिन्न को वा मार्गे विसर्पन्विनटयति तरून्मदा वारिपूर ॥ ४२ ॥ कि तृष्णाकारि कीदृग्भयचरणम्हो रांनि क धात्विकाश्चि कोऽपस्मारी भुजगे किमु कस्शिमन स्यार्ये सवोधन किम् । का सुन्दर्यामपीन्दु कथमचरभूत का च सवुद्धिरमेर्वीन किं काननीजारमणमतिहरा हेममारङ्गलीला ॥ ४३ ॥ तायविष्णूरणाविद्भगहृदयरमास्कन्दसवुद्धय क्व क्व स्याद्धातुनय लुगिकरणरठिन कुन तरनाननोर । चन्वार सद्धिता स्यु क्व नु खलु विगतैरेकवर्णस्वरूपा किं सून पाणिनीय निरसति न सहस्रोक्तिभिर्भास्वरेऽपि ॥ ४४ ॥

(३८) चतुर्थपाम्थयपैरनुक्रमेणाक्षराणि (३९) यारा जारा नदी दश माल्हर्नी यारानदीं शना हे मित्र, एतादृशी दीपकन्त्रिया मया कदापि न दृष्ट इत्यर्थेन यावर्नामाषया उत्तरम् (४०) के उदक शेते प्रेत न नवे शर यवनविशेष केशव इन क इश वे न केशवेन (४१) स्व स्वर्गे धुनी नदी वा रिपूर रिपा हिरण्यकशिपोकर स्थलम् स्वधुनी स्व स्वर्गे धूनयति कम्पयतीति तादृशी वारि उद कम् पू पुरा अ विष्णु स्वधुनीवारिपूर (४२) न मदा वारि पू नगरी अ विष्णु नर्मै क्रीडानर्मे दावा दावानला रिपुर हिरण्यकशिपोरस्थलम् नमनाव रिपूर (४३) हेम मारे अशनि बन्धितन् गली प्रशमकण्ठ इन्द्र पृथ्वी लक्ष्मी लाभवान् गर मितम् क्षम मालवन् ह इन्द्र लीला मनी मन्वान् कलङ्कानि यावद् माग औवृते मद्रिन रम हममारङ्गलीना हेम सुवर्णस्य सारङ्गो मृग तस्य लीला

१ कस्मि प्रश्न २ मृ ३ यवनवन् ४ सैममार्धौ ५ लक्ष्मी बरेशा ६ करणमहरानसे ७ देशा ८ रमणीयम् ९ गायति १० भवनिशा मीशा मदनो राम

## बहिरालापाः

पूजायां किं पद प्रोक्तमस्तन को निमर्न्युर । क आयु-धतया ख्यात प्रगल्भासुरविद्विष ॥ १ ॥ को दुराध्यस मोहाय का प्रिया मुरविद्विष । पद प्रनवितर्के किं को दन्तच्छदभूषणम् ॥ २ ॥ पतिश्रेष्ठसर्वाचभ्रूसुरा वाच्या कथ वद । ज्येष्ठे मासि गता शोष कीदृश्योऽल्पजला मुन ॥ ३ ॥ विश्वमराप्रलम्बनवीहिमानुपसयुगा । कथ वाच्या भवन्त्येता दिनान्ते विकसन्ति का ॥ ४ ॥ आन दयति कोऽत्यर्थं सज्जनानेन भूतले । प्रबोधयति पद्मानि तमासि च निहन्ति क ॥ ५ ॥ अटवी कीदृशी प्रायो दुर्गमा भवति प्रिये । प्रियस्य कीदृशी कान्ता तनोति मुद-तोत्सवम् ॥ ६ ॥ कीदृक्कि स्थान मस्याना हित स्वेच्छा-विहारिणाम् । गुणै परेषामत्यर्थं मोदते कीदृश पुमान् ॥ ७ ॥ अगस्त्येन पयोराशे कियत्कि पीतमुच्छितम् । त्वया वैरिकुल वीर समरे कीदृश कृतम् ॥ ८ ॥ के स्थिरा के प्रिया स्त्रीणा कोऽप्रियो नक्तमाह्वय । नृत्यम् कीदृशी रम्या नवी कीदृग्घनागमे ॥ ९ ॥ का कृता विष्णुना कीदृग्योषिता क प्रगम्यते । असेव्य कीदृग

(४४) इभ हे न जने भा वे भाव इ भावे भा दीप्ती वा गतिगन्धनयो इण गतौ भावे भवस्यान्य भावि भवत्यावि वस्य त्रि अस्य इ- सथ रक्ष अक्ष सा तेषामुनय सोऽत्र ताभि मह 'भास्वरे' इत्यस्मिन्पदे 'भावे' इत्युत्तर स्फुरति 'भास्वरे' इत्यत्र मकार वकारदेवैविना 'भाव' इति पाणिनेश्चात्र मुद्रवतीत्य ।

(१) 'सुनासीर' सु पूजायाम् ना पुरुष सीरो हलम् (२) 'रामानुराग' रा धनम् मा लक्ष्मी नु इति वितर्के राग आरक्तत्वम् (३) 'विरालीनकुलीरा' वि पक्षी वर श्रेष्ठम् आली सखी नकुली नकुलस्त्री इरा मदिरा विवरेषु छिद्रेषु आलीना प्रविष्टा कुलीरा जलचरजीवविशेषा यासु ता (४) 'कुवलयवनराजय' कु पृथ्वी (वलयोरैक्यात्) बलो बलभद्र यवो धान्यभेद नरो मनुष्य आजि संग्राम कुवल्यानां कमलानां वनानां राजय पङ्क्तय (५) 'मित्रोदय' मित्रणा सखीनामुदयो वृद्धि मित्रस्य सूर्यस्य उदय उद्गमनम् (६) 'मन्मनवती' मन्मना मदनवृक्षा विद्यन्ते यस्या सा अतिगहनत्वाद्दुर्गमा मन्मन कामो विद्यते यस्या सा मयी वना इत्यर्थ (७) 'विमत्सर' वय पक्षिणो विद्यन्ते यस्मिन्सर विमत्सर ईदृश सरस्तडागम् विगतो मत्सरोऽहंकारो यस्य स (८) 'सकलङ्कम' सकल समस्त व पानीय मूत्र न कलङ्केन लाञ्छनेन सह वा मा । कुङ्कुम (९) 'अगधरारिपूराणि निरन्तरहा' अगा पर्वता धरा धरा-रिपु शत्रु- इ रति । तनरहा नतो विग्नीरा रक्षो नवन नव पो यस्या सा धर्मोन अन्तरालेन वारिपूरेण जलप्रवाहेन नविता उत्पादिता स्वरहा नृहनौ यस्या सा

स्वामी को निहन्ता निशातम ॥ १० ॥ लक्ष्मणेत्युत्तर यत्र प्रश्न स्यात्तत्र कीदृश । ग्रीष्मे द्विरदवृन्दाय वनाली कीदृशी हिता ॥ ११ ॥ प्राय कार्ये न मुञ्चन्ति नग मर्त्येन कीदृशा । माघा इति मतेच्छन्दो नौनाम्नी वद कीदृश ॥ १२ ॥ कामुका स्तु कथा नीचा सर्व कस्मिन्प्रमोदते । अथिन प्राप्य पुण्याह कस्यिश्चे वसुनि किम् ॥ १३ ॥ को दुर्लभ सर्वकार्येषु किं भृशार्थस्य वाचकम् । यो यस्माद्विरतो नित्य तत किं स करिष्यति ॥ १४ ॥ वारिणेन्द्रो भवेत्कीदृक्प्रीतये भृङ्गसहते । यद्यन्यस्य तवाम्मे किमकरिष्यमह धनम् ॥ १५ ॥ काले देशे यथायुक्त नर कुर्वन्प्रैति काम् । मुक्तावतामरम्यता किमनम करिष्यताम् ॥ १६ ॥ हिमानीम्यगिरौ स्याता कीदृशौ शशिभास्करौ । क पूज्य क प्रमाणेभ्यो न प्रभाकरसमत ॥ १७ ॥ के प्रवीणा कुतो हीन जीर्णे वासोऽशुमाश्च क । निराकरिष्णवो याच योगाचाराश्च कीदृशा ॥ १८ ॥ न श्लाघते मल कर्म मुण्डित किमुच्यते । तार्देशाना नराना च निद्रा किं नाम कथ्यताम् ॥ १९ ॥ सतत श्लाघते कर्म नीचो मुनि किमुत्तमम् । कर्तर्यपि रुचादीनां धातूना किं पद भवेत् ॥ २० ॥ किमयनया स्यात कस्य लोपो विधीयते । श्रुत शब्दविदो ज्ञात्वा समाहार क उच्यते ॥ २१ ॥ को भिन्नाचारहे शत्रू शोक वदति किं परम् । कोऽर्माशोऽतिदरिद्रस्य सेव्यते के च भिक्षुभि ॥ २२ ॥ किं मुञ्चति पयोवाहा कीदृशी हरिवल्लभा । पूजाया किं पद कोऽस्मि क कृष्णेन हतो रिपु ॥ २३ ॥ वद वल्लभ सर्वत्र साधुर्भवति कीदृश । गोविन्देनानमि तेन नन्दनेऽमनि काम्यत ॥ २४ ॥ यत्नादन्विष्य का माध्या लेखकैर्मषिमेलिता । घनाघनारवे किं गङ्ग मोदते केन वन्धकी ॥ २५ ॥ किमन ततया स्यात पादेन व्यञ्जमाहय । जनाना लोचनानन्द के तन्वन्ति धनात्यये ॥ २६ ॥ प्रायेण नीचगेहस्य क करोतीह गर्वताम् । आदौ वर्ण द्वय दत्त्वा ब्रूहि के वनगामिन ॥ २७ ॥ सानुज कानन गत्वा नैकपयाश्रयान क । मध्ये वर्णद्वय दत्त्वा रावण कीदृशो वद ॥२८॥ धत्ते वियोगिनीगण्डस्थलपाण्डुरतां नि का । यत्र वर्णा विधायान्ते सीता कृष्ण भवेत्तया ॥ २९ ॥ विष्णो का वल्लभा देवी लोकत्रितयपावनी । वर्णावाद्यन्तयोर्दत्त्वा क शब्दस्तुल्यवाचक ॥ ३० ॥ पुरुष कीदृशो वक्ति प्रायेण सकल कला । मध्यवर्णद्वय त्यक्त्वा ब्रूहि क स्यात्सुरालय ॥ ३१ ॥ यजमानेन क स्वर्गहेतु सम्यग्विधीयते । विहायाद्यन्तयोर्वर्णौ गोत्र पुत्र स्थित वद ॥ ३२ ॥ नीचेषु याचनी वाणी का क स्याच्छुभदो

(१०) 'कुमुदवनबान्धवोदय' को पृथिव्या मुद् कुमुद् पृथिव्या मध्ये प्रीति कृतेत्यर्थ अवन रक्षा नियते यस्यासौ अवनवान् रक्षाकर धवो भर्ता नास्ति दया यस्य स अन्य दयारहित कुमुदानां चन्द्र विकासिकमलानां वनानां बान्धवो भ्राता चन्द्रस्तस्योदय (११) 'कामारसहिता' सारसस्य पक्षिणो हिता प्रिया का इति प्रश्न सारसस्य योषित् लक्ष्मणा कासारेण मानसमरोवरेण सहिता [illegible] (१२) 'सावधाना' सह अवधानेन समाधिना वर्तन इति [illegible] मविद्या इत्यर्थे नौ अथा ना तु इति पदच्छेद अस्यार्थे औकारेण सहवर्तमान सौ [illegible] इति शब्द मकारस्य विसर्ग 'नौ' इति नौवाची भवेदिति योजना (१३) 'दास्यामहे' [illegible] महे महोत्सवे दास्यामहे [illegible] (१४) 'प्रयास्यती' प्रयाम आयामोऽस्यास्तीति प्रयासी अति [illegible] प्रयास्यति प्रकर्षेण तस्मात्स्थान विमुच्य गमिष्यति (१५) 'समदासर' मनदे मरमदित आसी गुरु यस्य स समानाम्य भ्रमरा हि गजानां [illegible] समदास्य [illegible] (१६) 'अहासनाम्' हासस्य भावो हासता न हासता अहासता ताम् [illegible] (१७) अभाव' [illegible] (१८) 'विरन्तवादिन' [illegible] (१९) 'परमेश्वरम्' [illegible]

(२०) 'आत्मनेपदम्' आत्मने [illegible] पद [illegible] (२१) 'सरित' [illegible] (२२) 'शीहारा' [illegible] (२३) 'कमसुर' [illegible] (२४) 'गोनन्दी' [illegible] (२५) 'नारिकेल-आरभिता' [illegible] (२६) 'राजना' [illegible] (२७) 'उरग' [illegible] (२८) [illegible] (२९) [illegible] (३०) [illegible] (३१) [illegible] (३२) [illegible]

१ [illegible]

१ [illegible]

जने। शमोरावरण कि क भजन्ते व्याधयो जनम् ॥ ३३ ॥ कस्मिन्स्वपिति क्संसारि का वृत्तिरधमा नृणाम्। किं नूते पितर बाल किं दृष्ट्वा रमते मन ॥३४॥ किमिच्छति नर काश्या भूपाना को रणे हित । को वन्द्य सर्वदेवाना दीयतामेकमुत्तरम् ॥ ३५ ॥ भागीरथी कथभूता कामिनी प्राह किं प्रियम्। एकमेवोत्तर देहि शास्त्रलौकिकभाषया ॥३६॥ बुध कीदृग्वचो नूते को रोगी कश्च नास्तिक । कीदृक्चन्द्र नमस्यन्ति किं सूत्र पाणिनेर्वद ॥३७॥ राज्ञ सबोधन कि स्यात्सु ग्रीष्मे तु का प्रिया। अधनास्तु किमिच्छति आर्तै कि क्रियते वद ॥ ३८ ॥ किमस्ति यमुनानद्या जारार्न्कि वक्ति जारिणी। औ-प्रगीर्वाणभाषाभ्यामेकमेवोत्तर वद ॥ ३९ ॥ का कान्ता कालियाराते पुनरर्थे किमव्ययम्। कि वन्द्य सर्वदेवाना फलेषु किमु सुन्दरम् ॥ ४० ॥ केदारे कीदृशो मार्गे कुत्र शेते जनार्दन । स्त्रीचित्त कुत्र रमते स्वामी किं वक्ति चेटिकाम् ॥ ४१ ॥ घनसमये शिखिषु स्यान्नृत्य कीदृक्षु कि घनात्पतति। प्रावृषि कस्य न गमन मानसगमनाय कीदृशा हसा ॥ ४२ ॥ चादय इति यत्र स्यादुत्तरमथ तत्र कीदृश प्रश्न । कथय त्वरित के स्युर्नौकाया वाहनो पाया ॥ ४३ ॥ वदतानुत्तमवचन ध्वनिरुच्चैरुच्यते स कीदृक्ष । तत्र सुहृदो गुणनिवहे रिपुनिवह कि नु कर्तार ॥ ४४ ॥ को मार्ष्टि मकरन्देस्तनय कमसूत जनकराजसुता। कथय कृषीवल सस्य पक्क किमचीकरस्त्वमपि ॥४५॥ पृच्छति पुरुष केऽस्या समभूवन्व्यञ्जकृत्तपक्षतय । बहुभय देश जिगमिषुरेकाकी वार्यते स कथम् ॥ ४६ ॥ को नयति जगदशेष क्षयमथ विमराबभूव क विष्णु । नीच कुत्र सगर्व पाणिनिसूत्र च कीदृक्षम् ॥ ४७ ॥ कि स्याद्विशेष्यनिष्ठ का सरया वदत पूर्णी भवति । नीच केन सगर्व सूत्र चन्द्रस्य कीदृक्षम् ॥ ४८ ॥ सुकपरिविन्द शब्द सुब्रह्मण्यस्य वाचक केन। स्तनभरनमिता नारी केनोपायेन रञ्जयेत्कान्तम् ॥ ४९ ॥ कीदृग्गृह याम्यगृह गतस्य कास्त्राणमम्भस्तरणे जनानाम्। भूषा कथ कण्ठ न ते नु पृष्टे मुक्ताकलापैरिति चोत्तर किम् ॥ ५० ॥ कीदृग्गन स्यान्न भयाय पृष्टे यदुत्तर तस्य च कीदृशस्य। वाच्य भवेदीगुणजातमम्बु क चाधिशेते गवि कोऽर्चनीय ॥ ५१ ॥ दधौ हरि क शुचि कीदृगन्न पृच्छत्यक किं कुरुते सशोक । श्लोक विधायापि किमित्युदार कविर्न तोष समुपैति भूय ॥ ५२ ॥ लक्ष्मीधर पृच्छति कीदृश स्यान्नृप सपत्नैरपि दुर्निवार । अकारि कि ब्रूहि नरेण सम्यग्पितृत्वमारोपयितु स्वकीयम् ॥ ५३ ॥ कीदृश वद मरुस्थल मत द्वारि कुत्र सति भूषण भवेत्। ब्रूहि कान्त सुभट सकार्मुक कीदृशो भवति कुत्र विद्विषाम् ॥ ५४ ॥ का प्रियेण रहिता वराङ्गना धाम्नि केन तनयेन नन्दिता। कीदृशेन पुरुषेण पक्षिणा बन्धन समभिलष्यते सदा ॥५५॥

(३३) 'अवेलाभोजिनम्' अवे लाभ अजिनम् ओवेलाभोजिनम् (३४) 'शेषेसवावापररूपम्' 'शेषे सेवा वा पररूपम्' (३५) 'मृत्युजय' मृत्युम् जय मृत्युजय (३६) 'मलापहा' मलापहा मला पहा (३७) 'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' अथवत् अधातु अप्रत्यय प्रातिपदिकम् अथवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् (३८) देवताराधनम्' देव तारा धनम् देवताराधनम् (३९) कालिय कालि य (४०) 'मातुलिङ्गम्' मा तु लिङ्गम् मातुलिङ्गम् (४१, ४२) 'समुत्सुकमनस' समुत्सु मुदा हर्षेण सह वर्तमाना समुदस्तेषु क पानीयम् अनस शकटस्य समुत्सुक उत्कण्ठायुक्त मनो येषा ते समुत्सुकमनस (४३) 'केनिपाता' अत्र, के निपाता इति प्रश्न प्रथमवारमेव द्वितीयवार तूत्तरम् निपाता के भवन्तीति प्रश्न चादयो निपातसंज्ञा के पानीये निपतन्ति ते केनिपाता अरित्राणि (४४) 'अवमतार' अवम नीचार्थवाचकम् तार अत्युच्चैर्ध्वनि अवमतार अरिमेमत्राणि रिपूणामपमान करिष्यन्ति इत्यर्थ (४५) 'अलीलवम्' अली भ्रमर, लव लवनामान पुत्रम्, अह अली लवलवमकरवम् (४६) 'मानवनगा' हे मानव! नगा पर्वता इन्द्रेण हि पर्वतानां पक्षच्छेद कृत इति पौराणिकी कथा, मानवन गा हे अनवन! न विद्यते अवन रक्षण यस्य स अनवन तत्संबोधन हे अरक्षित ! त्व मा गा गमन मा कुरु।

(४७) 'यमो गन्धने' यम कृतान्त अग गोवर्धनम् धने यमो गन्धने पाणिनीयव्याकरणमध्ये इद सूत्रमस्ति (४८) 'विशेषणमेकार्थेन विशेषणम् एकादीनां संख्यापूरक एकमेव भवति एकादी अङ्को लिख्यते तदा बिन्दुना साफल्य स्यात् यथा १० एकमेव अर्थेन द्रव्येण विशेषणमेकार्थेन इद चन्द्रव्याकरणसूत्रमस्ति (४९) 'उपरिविहरणेन' आद्ये सुकपरिविन्दशब्दे उ प रि वि इत्येतेषा वर्णाना हरणेन निष्कासनेन स्कन्द इति शब्द सुब्रह्मण्यस्य षडाननस्य वाचको भवति द्वितीये उपरि विहरणेन इत्यस्य विपरीतरतेनेत्यर्थ (५०) 'हाराविनाव' हारावि हा इति खेदे हा इति राव शब्दो विद्यते यस्मिस्तत् नाव नौका हे हारा', वो युष्मान् विना (५१) 'अहिममहिम' अहिमम् न सन्ति हिंस्रा घातुका जीवविशेषा यस्मिंस्तत् अहिम न विद्यते हिमम् अहिम् तस्य अहिम सत कोऽर्थ यदा अहिमशब्दात् हिम् दूरीक्रियते तदा अम इति निष्ठेत् अम नेत्रगत अश्रुपात अहिं शेषनागम् अ कृष्ण पूज्य मनू अधिशेते (५२) 'अगमकमकरोदिति' अग गोवर्धनम् अक न विद्यते क जल यत्र तत् हे अक न विद्यते क सुख यस्य स हे दु खिन्' रोदिति रोदन करोति अग मकमकरोदिति एव श्लोक अगम्य अकरोत् इति विचारयन् तुष्टो न भवति (५३) 'समजनितनय' हे सम मा लक्ष्मीस्तया सह वर्तमान हे लक्ष्मीधर! जनितनय कृतो नयो न्यायो येन स समजनि तनय', तनय पुत्र समजनि उत्पादित- (५४) 'अवारितोरणे'-अवारि न विद्यते वारि जल यस्मिस्तत् तोरणे बहिर्द्वारे सति अवारितो रणे रणे संग्रामे अवारित न वारयितु शक्यते स' (५५) 'शकुन्तलाभरतेन' शकुन्तलानाम्नी कन्ये पुत्री भरतनाम्ना पुत्रेण, नन्दिता इत्यर्थ शकुन्तानां पक्षिणां लाभोऽर्तेन तत्र रत आसक्तस्तेन, व्याधेनेत्यर्थ

१ संस्कृतया महाराष्ट्रभाषया चेत्यर्थ २ तैलंगभाषया संस्कृतया च

फीदृश हृदयहारि कूजित क सत्ता यशसि भूपतेर्मत । कस्त्वास्ति विपिने भयाकुल फीदृशश्च न भवेन्निशाकर ॥ ५६ ॥ कीदृशी निरयभूर्नेकधा सेव्यते परमपापकर्मभि । प्रेतराक्षसपिशाचसेविता कीदृशी च पितृकाननस्थली ॥ ५७ ॥ केसर द्रुमतलेषु सस्थित कीदृशो भवति मत्तकुञ्जर । तत्रत शिरमपेक्ष्य लक्षणैरर्जुन समिति कीदृशो भवेत् ॥ ५८ ॥ निर्जित सकलारातिं पृच्छति को नैको मृत्योर्भयमृच्छति । मेनास्ययकृतरुचिराशाया किं तिमिरक्षयकारि निशाया ॥ ५९ ॥ विहगपति क हृतज्ञानहित कीदृग्भवति पुर जनमहितम् । किं कठिन विदित वद धिमन्याद पतिरपि कीदृग्भयकृत् ॥ ६० ॥ अनुकूलविधायिदैवतो विजयी स्यानु कीदृशो नृप । विरहिण्यपि जानकी वने निवसन्ती मुदमादधौ कुत ॥ ६१ ॥ कुसुम पतदेत्य नाकतो वद कस्मै स्पृहयन्ति भोगिन । अपि गम्य रत वराङ्गना क नु यत्र कुरुते सुशिक्षिता ॥ ६२ ॥ कयो वद कुत्र कीदृशा कठिण किं विदित समन्तत । अधुना तव वैरियोषिता हृदि ताप प्रनलो विहाय का ॥ ६३ ॥ वसति कुत्र सरोरुहसततिर्दिनकृतो ननु के तिमिरच्छिद । पवनभक्षसपत्नरणोत्सुक पुरुषमाह्वय को जगति प्रिय ॥ ६४ ॥ न भवति मलयस्य कीदृशी भू क इह कुच न बिभर्ति क गता थी । भवदरिनिवहेषु कास्ति नित्य बलमथनेन विपक्षघायि केषाम् ॥ ६५ ॥ समयमिह वदति क निशीथ शमयति कान्वद वारिवाहवृन्दम् । वितरति जगता मन सु कीदृग्घुदमतिमात्रमय महातडाग ॥ ६६ ॥ किमकरवमह हरिर्महीध्र मसुनबलेन गवा हित विधित्सु । प्रियतमवदनेन पीयते क परिणतनिम्बफलोपम प्रियाया ॥ ६७ ॥ परिहरति भयात्तवाहित किं कमथ कदापि न विन्दतीह भीत । कथय किमकरोरिमा धरित्री नृपतिगुणैर्नृपते सयं लभेर ॥ ६८ ॥ पृच्छति शिरसिरुहो मधुमथन मधुमथनस्त शिरसिरुह च । क खलु चपलतया मुनि विदित का ननु याननया गति गदिता ॥६९॥ कीदृक्तोय दुस्तर स्यात्तितीर्षो का पूज्यास्मिन्खङ्गमामग्रयस्य । दृष्ट्वा धूम दूरतो मानविना किं कर्तासि प्रातरेवाश्रयाराम् ॥ ७० ॥ कीदृक्प्रातर्दीपवर्ते शिखा स्यादुष्ट्र पृच्छत्याभजते मृगा किम् । देवामाले किं गते प्रायशोऽस्मिँलोके कुर्याच्चो विवाह विविक्त ॥ ७१ ॥ कीदृक्सेना भवति रणे दुर्वारा वीर कस्मै स्पृहयति लक्ष्मीमिच्छन् । का सद्बुद्धिर्भवति भुव समामे किं कुर्वीध्व सुभटजना भ्रातृव्यान् ॥ ७२ ॥ कसाराद्वेद गमन केन स्यात्कमिच्छति सलभते स्वल्पेच्छु । क सर्वेषा शुभकरभूर्धीर किं कुर्यास्त्व सुजन सशोक लोकम् ॥ ७३ ॥ कीदृक्ष सकलजनो भवेत्सुराज्ञ क कालो विदित इहान्धकारहेतु । क प्रियान्तुमुदवनस्य को निहन्ति भ्रातृव्य वद शिरसा जितस्त्वया क ॥ ७४ ॥ समामे स्फुरदसिना हतास्त्वया के दु ख के बत निरये नरस्य कुर्यु । कस्मिन्नुद्भवति कदापि नैव लोम शाता के जगति महाल्पपुण्यभाज ॥ ७५ ॥ फीदृश

(५६) 'कलकविरहित' कल मधुर शब्द कवि काव्यादिश्च अहित शत्रु कलङ्केन मृगरूपाभिज्ञानेन विरहित न स्यात् इति भावार्थ (५७) 'नरकपालरचिता' नरकाणां पाला नारकजीवरक्षका यमभटास्तै रचिता वरराङ्गना नराणां कपालानि कर्पराणि तै कृत्वा रचिता श्मशानभूमिस्तु मनुष्याणां मुण्डै सहिता भवति (५८) 'दानवकुलभ्रमरहित' दानेन मदेन बकुलानां वृक्षाणां भ्रमरेभ्य सकाशात् हित हितकृत्वादित्यर्थ दानवानां दैत्यानां कुले यो भ्रमो दानवा भवी कुर्युरिति मिथ्याज्ञान तेन रहित (५९) 'विधुतारातेज' 'हे विधुताराते' विधुता कम्पिता अराय शत्रवो येन स तत्सबोधनम् अथ मह्मा विधुश्चन्द्र तारा नक्षत्राणि तासां तेज प्रकाश (६०) 'अहिमकरमय' अहि सर्पम् मकरे नास्ति करो राजदण्डो यस्मिंस्तत् भय स्यात् अहप सदा मकरा मत्स्यविशेषा [illegible] (६१) 'कुशलवधित' कुशले [illegible] [illegible] कुसुम [illegible] (६२) 'सुरतवे' सुरतवे [illegible] सुरतरु संबोधन [illegible] (६३) 'गिरिसारगुहा' गिरि [illegible] प्रधान [illegible] (६४) 'केहिरलोकरा' [illegible] (६५) 'विश्वगानाम्' [illegible] हरिद्रा नगानां [illegible]

(६६) 'अरविंदवान्' अरवि नास्ति रवि यस्मिन् तस्मिन् अरविस्मिन् दवान्दावानलान् अरविन्दवान् अरविन्दानि कमलानि विद्यन्ते यस्मिन्स (६७) 'अधर' हे कृष्ण ! त्व गोवर्धनपर्वत अधर इति धृतवान् अधर ओष्ठ (६८) 'समरंजयम्' समरं संग्रामम् जयं जयशब्दम् अह समरंजय रागिणी पृथ्वीमकरवम् (६९) 'केशवनौका' हे केशव नौका वने भोगी गृहं यस्यासौ वानर हे केशव नौका नाव (७०) 'अनुमानासे' अनु न [illegible] (७१) 'विमलकमलम्' [illegible] (७२) 'परजनेनदि' [illegible] (७३) 'सितान्देवम्' [illegible] (७४) 'विधुतिरहित' [illegible] (७५) 'नरकोप्त' [illegible]

समिति नल निहन्ति शत्रु विष्णो का मनसि मुद सदा तनोति । तुच्छ सच्छरधिमुख निगद्यते कि पश्चलै सममपमान एव केषु ॥ ७६ ॥ कामरिरहितामिच्छति भूप वामुद्धरयति शूरस्त्र्य । केनाकारि हि मन्मथजनन केन विभाति च तरुणीवदनम् ॥ ७७ ॥ हिमांशुखण्ड कुटिलोज्ज्वलप्रभ भवेद्वराहप्रवरस्य कीदृशम् । विहाय वर्ण पदमध्यसस्थित न किं करोत्येष जिन करोति किम् ॥ ७८ ॥ वसन्तमासाद्य वनेषु कीदृशा पिकेन राजन्ति रसालभूरुहा । निरस्य वर्णद्वयमत्र मध्यम तत्र द्विषा कान्ततमा तिथिश्च का ॥ ७९ ॥ उरःस्थल कोऽत्र विना पयोधर निभर्ति सबोधय मारुताशनम् । वदति क पत्तनसभव जना फल च किं गोपवधूकुचोपमम् ॥ ८० ॥ वसन्तमासाद्य वनेषु राजते विकासि कि वल्लभ पुष्पमुच्यताम् । विहगम क च परिस्फुटाक्षर वदन्ति किं पङ्कजसभव विदु ॥ ८१ ॥ समुद्यते कुत्र न याति पासुला समुद्यते कुत्र भय भवेज्जलात् । समुद्यते कुत्र तत्रापयात्यरि प्रहीणसबोधनवाचि किं पदम् ॥ ८२ ॥ तपस्विनोऽत्यन्तमहासुखाशया वनेषु कस्मै स्पृहयन्ति सत्तमा । इहापि वर्णद्वितय निरस्य भो सदा स्थित कुत्र च सत्त्वमुच्यताम् ॥ ८३ ॥ पदमनन्तरवाचि निमिष्यते कपिपतिर्निनयी ननु कीदृश । परगुण गदितु गतमत्सरा कुरुत किं सतत भुवि सज्जना ॥ ८४ ॥ वदति राममनुष्य जघन्यजो वसति कुत्र सदालसमानस । अपि च शक्रसुतेन तिरस्कृतो रविसुत निमसौ विदधे त्वया ॥ ८५ ॥ मेघात्यये भवति क समद सुभग च किं क्रमधर मुरजित् । कुटुतैलमिश्रितगुडो नियत विनिहन्ति क त्रिगुणसप्तदिने ॥ ८६ ॥ वर्षासु का भवति निर्मधु कीदृगब्ज शेषं बिभर्ति वसुधासहित क एक । आमन्त्रयस्व धरणीधरराजपुत्रीं को भूतिभस्मनिचिताङ्गजनाश्रय स्यात् ॥ ८७ ॥ कौ शक्रस्य वलयावपयोधर क कीदृक्परस्य नियत वशमेति भूप । सनोधयोरगपतिं विजयी च कीदृग्दुर्योधनो नहि भवेद्वद कीदृशश्च ॥ ८८ ॥ कासुज्जहार हरिरम्बुधिमध्यमग्ना कीदृक्श्रुत भवति निर्मलमानसानाम् । आमन्त्रयस्व वनमग्निशिखावलीढ तथापि को दहति के मदयन्ति भृङ्गान् ॥ ८९ ॥ मेघात्यये भवति किं सुभगावगाह का वा विडम्बयति वारणमङ्गनेशा । दुर्वारवीर्यविभवस्य भवेद्रणे क का स्मरतन्त्रसुभगास्तरणिप्रभाभि ॥ ९० ॥ कल्याणवाक्त्वमिव कि पदमत्र कान्त सद्रूपतेस्त्वमिव क परितोषकारी । क सर्वदा नृपगतिस्त्वमिवातिमात्र भूत्याश्रित कथय पालितसर्वभूत ॥ ९१ ॥ सूर्यस्य का तिमिरकुञ्जर वृन्दसिंही सत्यस्य का सुकृतवारिधिचन्द्रलेखा । पार्थश्च कीदृगरिदावहुताशनोऽभूत्का मालतीकुसुमदाम हरस्य मूर्ध्नि ॥ ९२ ॥ मेघात्यये भवति का सुभगावगाहा वृत्त वसन्ततिलक त्रियदक्षराणाम् । भो भो कदर्यपुरुषा विषुवद्दिने च वित्त च व सुबहु तत्क्रियता निमित्तत् ॥ ९३ ॥ प्राप्ते वसन्तसमये वद किं तरूणा कि क्षीयते विरहिणामुरग निमेति । किं कुर्वते मधुलिहो मधुपानमत्ता कीदृग्वन मृगगणास्त्वरित त्यजन्ति ॥ ९४ ॥ दुर्वारवीर्य सरुषि त्वयि का प्रसुप्ता श्यामा सपत्नहृदये [1]सुपयोधरा च । तुष्टे

(७६) 'अभिमानिषु' अभि नास्ति भीर्भय यस्य तत् मा लक्ष्मी अनिषु न विद्यन्ते इषवो बाणा यस्मिस्तत् अभिमानिषु गवत्सु (७७) 'कुकुमेन' कु पृथ्वीम् कु धराम् इन कृष्णेन कुङ्कुमेन (७८) 'दष्ट्राभम्' दष्ट्रा दाढा तद्वद् आभा शोभा यस्य तत् द्वितीयायामुदय प्राप्तश्चन्द्रो वक्रोज्ज्वलगुणेन सूकरदष्ट्रया सहोपमीयते दम्भ कपट जिन न करोति भद्र कल्याण जिन करोति (७९) 'कान्तगिरा' कान्तागिरा कान्ता मनोहरा गीर्वाणी यस्यासौ कान्तगीस्तेन कारा बन्दिगृहम् राका पूर्णमासी (८०) 'नागरगम्' ना पुमान् इ नाग इ सर्पे नागर नगरे भवस्तम् नागरङ्ग नारङ्गीफलम् (८१) 'किंशुकम्' किंशुक पलाशम् शुक कीरम् क ब्रह्माणम् (८२) 'हिमकरे' हिमकरे चन्द्रे उदिते सति मकर मत्स्य उदिते सति करे हस्ते सायुध कङ्कणे सति रे रे राम इति चामन्त्रणे (८३) 'तपसे' तपसे सकारभिन्न सकारे वनम् (८४) 'अनुसराम' अनु पश्चाद्वाचि रामस्य वर्तमान सराम अनुसराम वय परगुण प्रति अनुसरण कुर्म (८५) 'अनुजगृहे' हे अनुज भ्रात ! गृहे मया अनुजगृहे अनुगृहीत (८६) 'श्वामरोगम्' श्वा तेषु दिनेषु मैथुनेच्छो भवेत् भरमसूत्रागम् अप गोवर्धनम् श्वामरोगम्

(८७) 'कालिकापालिकमठ' कालिका श्यामता अपगता अलयो भ्रमरा यस्मात्तदपालि भ्रमररहितम् कमठ कच्छप हे कालि हे पार्वति ! कापालिको योगी तस्य मठ (८८) 'अहीनाक्षतनय' अही सर्पा ना पुमान् क्षतनय क्षत खण्डितो नयो न्यायो येन स अन्यायवान् हे अहीन सर्पाणा स्वामिन् ! अक्षतनय न क्षतो नयो न्यायो येन स अखण्डन्यायवान् हीने अक्षिणी यस्यासौ हीनाक्षोऽन्धस्तस्य तनय पुत्र न हीनाक्षतनयो अहीनाक्षतनय धृतराष्ट्रो हि हीनाक्षोऽन्ध इति पौराणिका तत्पुत्रो दुर्योधनोऽहीनाक्षतनयो न भवति, किंतु अन्धपुत्र इत्यर्थ (८९) 'कुन्दमकरन्दबिन्दव' कुं पृथ्वीम् दमयति उपशमक्षमायुक्त भवतीत्यर्थ हे दविन् दवो विद्यते यस्मिस्तत् दवि तत्संबोधनम् दव वनाग्नि कुन्दमकरन्दबिन्दव कुन्दाना पुष्पविशेषाणा मकरन्द पुष्परसस्तस्य बिन्दव कणा (९०) 'सरोजराजय' सरस्तडागम् जरा वयोहानि जय सरोजराजय कमलश्रेणय (९१) 'शंकर' श सुखम् करो राजभाग शंकरो महादेव (९२) 'भागीरथी' भा कान्ति गी वाणी रथी रथो विद्यते यस्य स भागीरथी गङ्गा (९३) 'नदीयताम्' नदी इयतां एतावदक्षराणाम् न दीयताम् (९४) 'दवविकलम्' दलम् वलम् किलम् कल अव्यक्त मधुरम् दवविकल दावाग्निना व्याकुलम्

१ श्यामवर्णो लोहमयत्वात्, पक्षे,-षोडशवार्षिकी २ सुष्ठु पय जलं धरतीति सुपयोधरा लोहनिर्मिते खड्गे पानीय दीयते इति प्रसिद्धि, पक्षे-सुस्तनी

पुनः प्रणतशत्रुसरोजसूर्य सेवाद्यवर्णरहिता वद नाम का स्यात् ॥ ९५ ॥ उरसि मुरभिदः का गाढमालिङ्गितास्ते सरसिजमकरन्दामोदिता नन्दने का । गिरिसमलघुवर्णैरणंशाख्यातिसरयैर्गुरुभिरपि कृता का छन्दसा धूर्तराहि ॥ ९६ ॥ समरशिरसि सैन्यं कीदृशं दुर्निवारं विगतघननिशीथे कीदृशी व्योम्नि शोभा । कमपि निधिनशेन प्राप्य योग्याभिमानं जगदखिलमनिन्द्यं दुर्जनः किं करोति ॥ ९७ ॥ भवति गमनयोग्या कीदृशी भूः रथानां किमति मधुरमम्लं भोजनान्ते प्रदेयम् । प्रियतम वद नीचामन्त्रणे किं पदं स्यात्कुमतिकृतविवादाश्चाक्रिरे किं समर्थं ॥ ९८ ॥ भवति जयिनी काजौ सेनाह्वयाधरभूषणं वहति किमहि पुष्पं कीदृक्कुसुमसमुद्भवम् । महति समरे वैरी वीर त्वया वद किं कृतः कमलमुकुले भृङ्गः कीदृक्पिबन्मधु राजते ॥ ९९ ॥ आह्वानं किं भवति हि तरोः कस्यचित्प्रतिवाः प्रायः कार्यं किमपि न कृती कुर्वते के परेषाम् । पूर्णचन्द्रं वहति ननु का पृच्छति म्लानचक्षुः केनोदन्यां जनितमसमं कष्टमाप्नोति लोकः ॥ १०० ॥ का सबुद्धिः सुभट भवतो ब्रूहि पृच्छामि सम्यक्प्रभातं कीदृग्भवति विपिनं सम्प्रबुद्धैर्विहङ्गैः । लोकः कस्मिन्प्रथयति मुदं का त्वदीया च जैनी प्रायो लोके स्थितमिह सुखं जन्तुना कीदृशेन ॥ १०१ ॥ गतक्लेशायासा विमलमनसः कुत्र मुनयस्तपस्यन्ति स्वस्था सुररिपुरिपोः का च दयिता । केलिप्रेया कि स्याल्लघुपुतैर्गुरुभिर्बुधा धृतवर्णं स्फुटघटितपदं कथयत ॥ १०२ ॥ निभर्ति वदनेन किं क इह स्तनपीडाकरं कुलं भवति कीदृग्गलितयौवनयोषिताम् । बभार हरिरम्बुधेरुपरि का च केन स्तुतो हत कथय कस्त्वया नगपतेर्भयं कीदृशात् ॥ १०३ ॥ हरिर्वहति का तनामत्यरिपु का गता क च का कमर्चयति रोगबाधवती पुरी कीदृशी । हरिकमधरद्वल्प्रिभृतयो धरा किं व्यधुः कया सदसि कस्त्वया बुध जितोऽम्बुधिः कीदृशः ॥ १०४ ॥ पवित्रमतिवृत्तिकृत्किमिह कि मटामधणं ब्रवीति धरणीधरश्च किमनीणमबोधनम् । हरिर्वदति को जिनो मदनवैरिणा सयुगे करोति ननु कः शिखण्डिकुलताण्डवाडम्बरम् ॥ १०५ ॥ को मोहाय दुरीश्वरस्य विदितः संबोधनीयो गुरुः को धान्या निरलं करो त्रपघन किंवत्प्र कीदृग्द्विजः । किं लेख्यानयनं भवेदतिशय दुःस्थाय कीदृक्कमलं को विभाधिपनिर्भिनोभरममो मूर्खा पुमान्कीदृशः ॥ १०६ ॥ कामिन्याः स्तनभारमध्यगतेलोलगचलच्चक्षुषः कन्दर्पैर्विलासनिलयनसते कीदृक्पुमान्सङ्गमः । हेलाकृष्टकृपाणपाटितगजानीकालुत्तसेऽरयः श्वासायासविशुष्ककण्ठकुहरा निर्यान्ति जीवार्थिनः ॥ १०७ ॥ दैत्यारातिरसौ वराहवपुषा कामुज्जहाराम्बुधेः का रूपं विनिहन्ति को मधुवधूर्नैधव्यदीक्षागुरुः । स्वच्छन्दं नवसल्लकीवयल्नैः पम्पासरोमज्जनैः के विन्ध्याद्रिवने वसन्त्यभिमतक्रीडाभिरामस्थिता ॥ १०८ ॥ का चक्रे हरिणा घने कृपणधी

(९५) 'शमी' आद्यवर्णरहिता 'मी' [illegible] । स्वयि सहवि सति मत्सहृदये का प्रमुखा । शमी, प्रणतशत्रुसरोजसूर्ये त्वयि तुष्टे सति सरसहृदये प्रमुखा सेवाद्यवर्णरहिता का ? मी (९६) 'मालिनी' मा लक्ष्मी अलिनी भ्रमरी मालिनी नाम छन्दोवृत्तम् (९७) 'अभिभवति' अभि नास्ति भीर्यस्य तद् भयरहितम् भवति भाति नक्षत्राणि यस्मिन् तत् [illegible] अभिभवति पराभवति नीचो यदि गतो दुःखनायक एव भवेदिति भावः (९८) 'रसान्वितं' [illegible] दधि क्षीरजम् रे इति नीचसंबोधने दीयते [illegible] (९९) 'पराजितः' [illegible] राग [illegible] तत्र जितः पराजितः परागेण कमलेन रञ्जितः प्रीतिमता (१००) '[illegible]' [illegible] [illegible] (१०१) '[illegible]' [illegible] [illegible] (१०२) '[illegible]' [illegible]

(१०३) '[illegible]' [illegible] (१०४) '[illegible]' [illegible] (१०५) 'पयोधरमनघ' पयो [illegible] हे [illegible] । हे [illegible] । हे [illegible] । हे [illegible] । मा लक्ष्मी [illegible] पयोधरमनघ [illegible] (१०६) '[illegible]' [illegible] (१०७) '[illegible]' [illegible] (१०८) '[illegible]' [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ हरिणिषम्

कीदृग्भुजगेऽस्ति किं कीदृक्कुम्भसमुद्भवस्य जठर कीदृग्यियासुर्वधू । श्लोक कीदृगमीप्सित सुकृतिना कीदृङ्नभो निर्मल क्षोणीमाह्वय सर्वग किमुदित रात्रौ सर कीदृशम् ॥ १०९ ॥ मुण्ड पृच्छति किं मुरारिशयन का हृति रूप नृणा कीदृग्वीरजनश्च कोऽतिगहन सबोधयात्रचितम् । का धात्री जगतो बृहस्पतिवधू कीदृक्कवि क्वादत कोऽर्थ कि भवता कृत रिपुकुल कीदृक्सरो वासरे ॥ ११० ॥ कस्मै यच्छति सज्जनो बहुधन सृष्ट जगत्केन वा नमोमाति च को गले युवतिभिर्नेण्या च का धार्यते । गौरीश कमताडयच्चरणत वा रक्षिता राक्षसैरारोहादवरोहत कलयतामेक द्वयोरुत्तरम् ॥ १११ ॥ क स्यादम्बुदयाचको युवतय क कामयन्ते पतिं लज्जा केन निवार्यते निकटके दासे कथ यावनी । भाषा दर्शयतेति वस्तुषु महाराष्ट्रे कदा वा भवेदाद्यन्ताक्षरयोर्हि लोपरचनाचातुर्यम पूर्यताम् ॥ ११२ ॥ का मेघादुपयाति कृष्णदयिता का वा सभा कीदृशी का रक्षत्यहिहा शरद्धिकचयेत्क धैर्यहृद्वी च का । क घत्ते गणनायक करतले का चञ्चला कथ्यतामारोहादवरोहतश्च निपुणैरेक द्वयोरुत्तरम् ॥ ११३ ॥ कुत्र श्री स्थिरतामुपैति भुवि को दु खी निमीषत्पद धर्मादीन्विनिवारयन्ति पथि के पान्थस्य दीनस्य च । का सदुद्धिरिह श्रियश्च तमम कौ नाशको प्रोच्यता गच्छन्त पथिक किमाह यवन सङ्गाभिलाषान्वित ॥ ११४ ॥ क खे भाति हतो निशाचरपति केनाम्बुधौ मज्जति क कीदृक्तरुणीविलासगमन को नाम राज्ञा प्रिय । पन्न किं नृपते किमप्सु ललित को रामरामाहरो मत्प्रश्नोत्तरमध्यमाक्षरपद यत्तत्तवाशीर्नेच ॥ ११५ ॥ किं त्राण जगता न पश्यति च क के देवताविद्विष किं दातु करभूषण गिरुदर क कि पिधान दृशाम् । के खे खेलनमाचरन्ति सुदृशा किं चारुताभूषण बुद्ध्या ब्रूहि विचार्य सूक्ष्ममतिम स्तवेक द्वयोरुत्तरम् ॥ ११६ ॥ क कर्णारिपिता गिरीन्द्रतनया कस्य प्रिया कस्य तुक्को जानाति परेङ्गित विषमगु कुत्रोदभूत्कामिनाम् । भार्या कस्य विदेहजा सुदति का भौमेऽह्नि निन्द्यश्च कस्तत्प्रत्युत्तरमध्यमाक्षरपद सर्वार्थसत्पक्रम् ॥ ११७ ॥ लावण्य क नु योषिता नभसि के सचारमातन्वते कासामुन्नततरा भवन्ति निनदा क शीद्दतो दपती । केषु श्री प्रकटीचकार भगवान्सीतापति पौरुष मत्प्रश्नोत्तरमध्यवर्णघटितो देवो मुदे सोऽस्तु व ॥ ११८ ॥ क पूज्य सुजनत्वमेति कतम क स्तीयते पण्डितै श्रीमत्या शिवया च केन भुवने युद्ध कृत दारुणम् । किं वाञ्छन्ति सदा जना युवजना ध्यायन्ति किं मानसे मत्प्रश्नोत्तरमध्यमाक्षरपद भूयात्तवाशीर्नेच ॥ ११९ ॥ क्षोणी क सहते करोति दिवि का नृत्य शिवाया पतिर्भूताना कमयुङ्क्त जीवहरणे का रामशत्रो पुरी । क रक्षन्ति च साधव पशुपते किं वाहन प्रोच्यतामालोमप्रतिलोमशास्त्रचतुरैरेक द्वयोरुत्तरम् ॥ १२० ॥

(१०९) 'कुमुदवनपरागरजिताम्भोविहितगमागमकोकमुग्धरेसम्' कुमुद पृथ्व्या हर्षोऽकारि, पृथ्वी उद्धृता इत्यर्थ अवनपरा अवन रक्षण धनस्य गोपन तत्र परा मावधाना गर विषम् जितानि पीतानि अम्भासि जलानि येन तज्जिताम्भ विहितगमा विहित कृतो गमो गमन यया सा गमक अर्थाभिप्रायेण गम्यते प्राप्यते स गमक अकमुद क पानीय मुञ्चन्ति ते कमुचो मेघा न विद्यन्ते कमुचो यस्मिन् तत् अकमुद्, मेघै रहितमित्यर्थ हे धरे हे पृथ्वि ! स आकाशम् कुमुदवनपरागरञ्जिताम्भोविहितगमागमकोकमुग्धरेस कुमुदानां चन्द्रविकासिकमलानां वनानि तेषां परागेण रजसा रञ्जित रक्तमुक्त कृत अम्भो जल यस्मिन् तत् ईदृश सर पुन कीदृशम् । विहितौ निष्पादितौ गमागमौ गमनागमने याभ्यां तौ विहितगमागमौ तौ च तौ कोकौ च ताभ्यां कृत्वा मुग्धा सुन्दरा रेखा पङ्क्तिर्यस्मिन् तत् यतस्तौ चक्रवाकचक्रवाकौ अन्योन्य 'वियुक्तौ मन्तौ रात्रौ मिलनाय तीरात्तीरं पर्यटत' तयोर्गमनागमनेन जलरेखाया भवात् रात्रौ सर ईदृशं इति भाव (११०) 'विकचवारिजराजिमुद्बोधच्छन्तिभूरिपरागविराजितम्' हे विकच विगता कचा केशा यस्य स तत्संबोधन हे वारिदहित ! वारि जलम्, महाप्रलये हरि शेषनागशय्यायां समुद्रजले शेते जरा वृद्धत्वम्, आजिमुद्र आजी संग्रामे समुद् सहर्ष भव संसार, हे अच्छन्ति हे अखण्डित ! भू पृथ्वी इपरा कामसेन परा उत्कृष्टा नित्ययौवनवती गवि वाण्याम्, रा द्रव्यम्, जितम् 'विकचवारिजराजिमुद्बोधच्छन्ति भूरिपरागविराजितं' विकचाना प्रफुल्लानां वारिजाना कमलानां राजि पङ्क्तिस्तया समुद्भवस्तेन उच्छन्तिो यो भूरि प्रचुर पराग तेन विराजित शोभितम् (१११) साधवे-वेधसा, कालिमा-मालिका, काल-एका (११२, ११३) धारा-राधा बधा-धाव (अहिहा इन्द्र) धरा-धरा पारा-रोपा (विदुर)

(११४) इमे उत्तरे अर्धस्लोकेरिदे एकान्येषा योजनासौकर्याय लिख्येते—प विष्णौ, भयी भीतियुक्त, आ लय (डलयोरभेदात् खड) एव प भय्या खड (११५) मदेश रामेण मैनाक मथरम् सचिव तुरग गज राजीवम् रावण यत मध्य माक्षरघटित वाक्य 'हे मे नाथ ! चिर जीव' इति राजानं प्रति आशीर्वचनम् (११६) अध अश्र दृग्विहीनश्च दानवा दैत्या दानवारि च, दानोदरमित्यर्थ तम राहु अन्धकारश्च वय पक्षिण तारुण्य च (११७) वासव हरस्य हलस्य द्युगामी 'हलस्य पिति कृति तुद' इति सूत्रेण मतिमान् नभसि रामस्य दुसुति अभ्यङ्ग एत मध्यमाक्षरघटितवाक्य 'सरस्वति नमस्तु भ्यम्' इति विषमा पञ्च गावो बाणा यस्येति विषमगु काम (११८) नैपुण्ये, अण्डजा, पारीणा, पराते, रघुषु मध्यमवर्णोद्धा रात्पुण्डरीकाक्ष—इत्युत्तरम् पारीणमित्यस्य नर्मपूर इत्यर्थ 'कर्षे रीपुरयो पारी पञ्चरूक्वां च हस्तिन' इति विश्व (११९) भूपेन्द्र, मदश, संसदि, दुर्गेण (रैन्य) वैभव, युवति, मध्यमाक्षरोद्वारेण देव मर्गो भव इत्युत्तरम् इकोरत्य स्या इति तात्पर्यम् (१२०) मार—रेमा काल—एका दीर्ने—नदी

## प्रश्नोत्तराणि

भारत चेदुदण्ड च मिधुमिन्दु च वणय । पादमेक प्रदास्यामि मपिपरिरक्षोदय ॥ १ ॥ नियमात्र जल निम्न जानुदघ्न नराधिप । तथापीयमवस्था ते नहि सर्वे भवादृशा ॥ २ ॥ अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता । त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥ ३ ॥ भूरिभारभराक्रान्तो बाधति स्कन्ध एष ते । न तथा बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥ ४ ॥ निरर्थक जन्म गत नलिन्या यया न दृष्ट तुहिनाशुबिम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥ ५ ॥ अग्रण तदिदमुन्मदद्विपश्रेणिशोणितविहारिणो हरे । उत्तमत्तम्ण केलिसद्मनः सकरी त्यजति किं मतङ्गज ॥ ६ ॥ इदमनुचितमक्रमश्च पुसा यदिह जरास्वपि मान्मथा विकारा । इदमपि न कृत्त नितम्बिनीना स्तनपतनावधि जीवित रत वा ॥ ७ ॥ यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीला वितनुते तदाचष्टे लोक शशक इति नो मा प्रति तथा । अह त्विन्दु मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्कित-तनुम् ॥ ८ ॥ मन्त्रिश्री रम्भोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना स रामो मे स्याता न युधि पुरतो लक्ष्मणसख । इय यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमूर्लघिष्ठेद पष्ठाक्षरपरविलोपात्पठ पुन ॥ ९ ॥ अष्टौ हाटककोटयस्त्रिनवतिर्मुक्ताफलाना तुला पञ्चाशन्मधुगन्धमत्तमधुपा क्रोधोद्धता सिन्धुरा । अश्वाना मयुत प्रपञ्चचतुर पण्याङ्गनाना शत दण्डे पाण्ड्यनृपेण ढौकितमिद वैतालिकायार्पणम् ॥ १० ॥

---

(१) पूर्वार्धे भोजराजस्योक्ति उत्तरार्ध तु कालिदासस्य प्रत्युक्ति (२) प्रथमचरणत्रयीमात्र नदीमुत्तितीर्षोर्भोजस्योक्ति द्वितीयार्धमुत्तरार्ध राजदर्शनार्थं तत्रागत्य पाडमकरवादकस्य प्रत्युक्ति (३) पूर्वार्धे मालीनीमियुक्तस्य भोजस्योक्ति उत्तरार्धे तु तस्य मन्त्रोक्ति (४) पूर्वार्धे मृगयाया गृहमागच्छत शिबिकावाहकमात्र राजस्योक्ति उत्तरार्ध च राजदर्शनार्थं मत्र्यस्य पितिककस्य पण्डितस्य प्रत्युक्ति (५) पूर्वार्धे विद्वत्स्योक्ति उत्तरार्ध राजकन्याया (६) पूर्वार्ध तदिदमुन्मत्तया राजकन्यया उक्ति उत्तरार्ध तत्पुरस्य विदुषस्य प्रत्युक्ति (७) पूर्वार्धे राजकीया कुपिता क्रीडामुद्दिश्य उत्तरार्ध च भोजस्य (८) पूर्वार्धे राजो चन्द्रवर्णनपरो भोजस्योक्ति उत्तरार्ध च राजदर्शनार्थं आगतस्य तद्वधे पण्डितस्य (९) प्रतिबन्धनाममुद्दिश्योत्कर्ष द्वितीयोऽर्धे उद्धृतो पूर्वचरणत्रये रावणस्योक्ति सीता प्रति चतुर्थचरणस्तु तस्य प्रत्युत्तरम् (१०) सिन्धुनदी एव विदर्भराजे भोजराजसमक्षोक्ति वैतालिकार्पणेय इति च भोजराजे वैतालिकाय दत्तस्य दानस्य विवरणस्य प्रत्युक्ति

---

१ कुत्र पदे,—कन्धेन

## चित्रम्

नमामि मामनोऽनुमान मुनिममानिनम् । नानानमनमानामनौनामानमुमेशुम् ॥ १ ॥ तारतारतरैरेतैरुत्तरोत्तरतो रुतै । रतार्ता तित्तिरी रौति तीरे तीरे तरौ तरौ ॥ २ ॥ तनुता तनुना नीता तेन ते नीतिनीतिना । नाता नूतनता तान्ति तनौ तेनातनोति न ॥ ३ ॥ या मातामता माया मा परोऽक्षरोत्तमा । तारोने गगनेऽरो तामङ्गच्छङ्गमम ॥ ४ ॥ सर मतिप्रमाद मे स्थिति विस्मरत्यति । सरस्यति पुर क्षेत्रपुरक्षेत्रमस्यति ॥ ५ ॥ समार साकदर्पेण कन्दर्पेण समागमा । शर नवाना विप्राणा नानिशाणा शरत्प्रजा ॥ ६ ॥ मारारिशक्ररामेभमुखैरामाररंहसा । सारारब्धस्तना नित्य तदार्तिहरणक्षमा ॥ ७ ॥ माता नताना सङ्घट्ट श्रिया बाधितसम्भ्रमा । मान्याथ सीमा रामाणा शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ ८ ॥ मत्ता बहुलारम्भतरलालि-

---

(१) प्रसन्न पद्यम् नमामि नमस्करोमि कम् उ शिवम् न केवल तमेव अपि तु उमेन पार्वतीनाथम्, हरिहरमिश्रार्थं त्रिभूतम् । मामनोनुमान मा लक्ष्मीस्तस्या मनसो नुत्तोऽपहृतो मानो येन स तथा त लक्ष्मीत्राणचमत्कारोपहारिणम् पु० द्वि० । मुनिं योगीश्वरे अमानिन मानरहितम् पु० द्वि० । नानानना नानाविधानि आननानि मुखानि यस्यासौ त दशाननानाकारस्यानेकविधप्रभुत्वम् पु० द्वि० । अमा नाम अमानमानाममति अतिक्रामतीत्यमानामस्तम् पु० द्वि० ओनामान मङ्गलरूपम् एवमि, उमेन हरं उ हरिं च नमामि (२, ३) स्पष्टम् (४) उ इति संबोधनम् हे अमानन्दगुण' सौहृदये स्फटिकमि प्रविशति ते अत्यन्ता विषया येषां तेषाम् तत्र क्षम मार्धे तस्य संबोधनम् हे महायोगिन्' गगने आकाशे तत्र अर प्राप्य त्रिभुवने गगने । तारोने ताराभि ऊन तस्मिन् ताम् । या माता अर्थात् विश्वस्य माता पु० प्र० । या ममता मम तासरूपेण वर्तते या वैष्णवी माया पु० प्र० । या मा लक्ष्मी पु० प्र० । या परोऽक्षरोत्तमा परब्रह्म तत्र च परोक्षा पूरम तेन धरति गच्छतीति स श्रीमहादेव तेन उत्तमोपमेति च (५) स्पष्टम् सर्वं पुरस्कृतिमगवतो सर प्रभुदि विस्मरत्यति विघ्नपुरे क्षेत्र शरीरमेव पुरमे ते तत्र सरस्यत्यारादि विघ्नं नन्द मधुरमिष्ठेरी विपरीतेन मम विघ्नपुरे स्थिति कुरु इत्यर्थ (६) नव शरद् ऋतु स्तोत्र दर्पेण साक समर त्रिभुवन गगनगा सरोऽत्र पतिविशेषेण पठेत वा नदिना दूरे कान्त विप्राणा शोषणी परीयर्क प्रतीच्यार्थ [illegible] नतान्त प्रार्थितो गिरिजा रति भगवती तेन रक्षिता च (७, ८) स्पष्टम् [illegible]

बलारवा । वारलावहलामन्दकरला महलामला ॥ ९ ॥ भामते प्रतिमासाररमामाताहताविता । भाविताश्मा शुभा वादे देवामा बत ते समा ॥ १० ॥ मारमासुषमा चारु रुचा मारवधूत्तमा । मात्तधूर्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥ ११ ॥ रसा साररसा सार मायताक्ष क्षतायसा । सातावात तवातामा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर ॥ १२ ॥ यदान तोऽयदानतो नयात्यय न यात्ययम् । शिवे हिता शिवेहिता स्मरामिता स्मरामि ताम् ॥ १३ ॥ आम्नायानामाहान्त्यावा गीतिर्नीतिर्भीतिः प्रीतिः । भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येयेच्छे च्छेत्क्षेमे देशे ॥ १४ ॥ नागविशेषे शेषे शेषेऽशेषेऽपि महते जगति । हसमिकाल काल या लङ्कालङ्घने स्तुतिर्भवत ॥ १५ ॥ विनायमेनो नयतासुखादिना विना यमेनोनयता सुखादिना । महाजनोऽदीयत मानसादर महाजनोदी यतमानसादरम् ॥ १६ ॥ निश्चस्य हेतुरमरैर्बहु गीयसे त्वं विश्वम्भरे शिवशिवे निगुणात्ममूर्ते । विद्योमतोऽपि परमा प्रथमा वदन्ति त्वां योगिन स्तुतिपरा प्रणिधान दृष्ट्या ॥ १७ ॥ पायाद्वः करणोऽरणो रणरणो राणो रणोवारणो दत्ता येन रमारमारमरमा रामारमा सा रमा । स श्रीमानुदयोदयोऽदयदयो दायोदयोदेदयो विष्णुर्जिष्णुरभीरभीरभिरभीराभीरभीसारभी ॥ १८ ॥

---

## भाषाचित्रम्

उत्सरङ्गकल्तिोत्कटारीमाजिरा उत भयकरमाला । सन्तु पायकगणा जय तेसव गामगोहुरभिलाव इलावी ॥ १ ॥ हरनयनहुताशज्वालया जो जलाया रतिनयन-

---

(९) मुरनबन्धोऽयम् शरद्वर्णनमेतत् सरलो दीर्घ आसमन्ताद्वहलेन प्रभूतेनारम्भेण तरलाना चञ्चलानामलिकुलाना भ्रमरसैन्यानामारव शब्दो यस्या सा सरलावहलारम्भतरलालिबलारवा तथा वारलाभिर्हसीभिर्बहला सतता यदि वा वारेण परिपाटया लावो लवन येषा तानि तथाविधानि हलानि हलकृष्टधान्यक्षेत्राणि यस्या सा तथाविधा तथा करं लाति गृह्णन्ति ये ते करला नृपा अमन्दा यात्राया सोधमा करला यस्या सा तथाविधा तथा बहलानि प्रभूतान्यामलान्यामलकीफलानि यस्या सा तथाविधा यदि वा बहलमत्यर्थममला निर्मला बहुलामला (१०,११) पद्मबन्धः (१२) सर्वतोभद्र हे सार उत्कृष्ट ! तव रक्षत पालयत सत सा रसा पृथ्वी सरसा उत्कृष्टरसास्तु भवतु हे आयताक्ष दीर्घलोचन, तथा सा क्षतायसा चास्तु क्षतो नाशित आयोऽधागमो येस्ते क्षतायाश्चौरादयस्तान्स्यस्यन्त नयतीति कृत्वा तथा सात सुखमवतीति सातावा, श्रेयस्करीत्यर्थ अस्त्विति सर्वत्र योज्यम् हे अत, अतति नित्यमेवोद्यम यत इत्यर्थ तथा अतासा अक्षया रसा भवत्विन्यत्रापि योग तुर्नियमे रक्षत एव, न त्वबलिसम्य तथा हे अतक्षर ! तत्क्षण तक्षस्तनूकरण त राति ददातीति तक्षर, न तक्षरोऽतक्षर, पुष्टिद इत्यर्थ (१३) यस्यामानतोऽयं जन नयात्यय नीतिविक्षेप न याति कुत अयदानत अर्थात् तयैवास्य शुभावहविधिदानात् शिवे मङ्गले हिता अनुकूलाम् शिवेन महादेवेन ईहिता प्रार्थनीयाम् स्मरेण कन्दर्पेण अमिता मातुमयोग्याम् अनभिभूतामित्यर्थ (१४) चतुर्मात्रिको विद्युन्मालाछन्द आम्नायानां वेदानामन्त्या वाक् उपनिषद् आह कथयत् किम् ? इति

वत् राक्षस्य कालः कृष्ण कालः हन्ति मारयसि अतो भवतस्तव लङ्काया लङ्घने पारगमने का स्तुतिः स्तवन ! न किमपीत्यर्थ- (१६) मृत जटायुश दृष्ट्वा राम प्रति लक्ष्मणोक्तिरियम् अय विना पक्षिस्वरूप पुरुष जटायु यमेन यतमानसादर यतमानाना रक्षितुमुद्यताना साद विषाद राति ददातीति तद् यथा स्यात्तथा अर शीघ्र मानसमानसं चित्तमेव मानसं मानसंसरस्तस्मात् अदीयत अखण्डयत अय विभूत ! महाजन महात्मा महाजनोदी च मद उत्सवमजन्ति क्षिपन्ति ये दुर्जनास्तत्रोदी तद्दमा रक- यमेन विभूतेन ! एनो विना अपराधमृते नयता स्वपुर प्रापयता असुखादिना प्राणभङ्गेन दुःखादिना ऊनयता च हीन कुर्वता च इत्यर्थ-

(१७) अस्य वसन्ततिलकाछन्दसो दुर्गास्तुतिरूपस्य पद्यस्य चतुर्णामपि पादाना षष्ठसप्तमाष्टमाक्षरलोपेन इन्द्रवज्रावृत्त शिवस्तुतिश्च जायते (१८) स पुराणप्रसिद्ध वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुर्भगवान् वो युष्मान् पायादित्यर्थ व इति बहुवचनेन सर्वसमत्व सूचितम् मायया सृष्टस्य तस्य कथ रक्षकत्व भवतीत्यत आह—श्रीमानिति श्रीर्नित्यमस्यास्तीति श्रीमान् माया विनाभूदित्यर्थ ननु बहूना रक्षणपरिपन्थिना विद्यमानत्वात्कथमस्य रक्षकत्वमित्याह—विष्णुरिति जयनशील इत्यर्थ तथा च रक्षणपरिपन्थिनोऽपि तद्वशगा इति भाव इदानी व इति बहुवचनोक्त सर्वसमत्व द्रढयितुमवतारविशेषणमुखेनाह—करण इति क जल रणति गच्छतीति करण मत्स्यकूर्मावतारवानित्यर्थ पुन अरण न विद्यते रण संग्रामो यस्य स तथा अनेन च ब्रह्मकमण्डलुप्रभवी वामनावतार उक्तो भवति यस्येति शेष स च ! यस्य विष्णो राण रणस्याय राण रणसैव चीत्यर्थ रणरण रणाच्छब्दाज्जायमानो रण शब्दो रणरण प्रतिशब्द रणोवारण रणस्य उलक्षण व्रणादिचिह्न येषा ते रणव वीरा तान् वारयतीति रणोवारण अभूत् उकारस्त्विह लक्षणम् अनेन नृसिंहावतार उक्तो भवति स ! येन अर शीघ्र अरीणा समूहो आर अरिवृन्द मिनोति हिनस्तीति आरमा तेन आरमा अरिकुलनिहन्त्रा रमा लक्ष्मीर्विप्रेभ्यो विश्राणिना दत्ता तथा रमया रमते असौ रमारमो विष्णुस्तस्मिन्रमते ते रमारमरमा ब्राह्मणास्तान् आरमयति आह्लादयति स, तथा आस बभूवेत्यर्थ अनेन क्षत्रियान्तकारिपरशुरामावतार उक्तो भवति पु० क० ! उदयोदय याति प्राप्नोतीति य न य अय अप्राप्त उदयो येन तत् अयोदय भूधरादि उत् उद्धृत अयोदय अप्राप्तोदय चलनिमग्न भूधरादि येन स तथा अनेन आदिवराह उक्तो भवति पु० क० ! अदयदय अदयेषु दयते स तथा क्रूरेष्वपि दयावानित्यर्थ अनेन बौद्धावतार उक्तो भवति पु० क० ! दायोदयोदेदय दायार्थ विभागार्थ उद्धत अयो लोहमय शस्त्र येस्ते दायोदया भ्रातरो नान्धर्तिं खण्डयतीति तथाविधोऽर्जुन तस्मिन् दयते स तथा अनेन कृष्णावतार उक्तो भवति पु० क० ! अभीरभीरभि पराङ्गनाहरणादिरूप कृत्येभ्यो अभीरा निर्भया रावणादयस्तेषु भिये भयार्थं रमते रामरूपेण वर्तते स तथा अनेन रामावतार उक्तो भवति पु० क० ! अभीराभीरभीसारभी अभीरा शूरा भीरा कातरा तेष्वपि कोऽप्यलोभादिवशात् भिय सारयन्ति प्रयच्छन्ति ते दुष्टम्लेच्छास्तेषां भी यस्मात् स तथा अनेन कल्क्यवतार उक्तो भवति

(१) हे राजन् ! तव पायकगणा सेवकलोका उत्सरङ्गकल्तिोत्कटारीमाजिरा उत्सरङ्गा अतिमुदिता कल्तिोत्कटा सज्जितप्रमुख्क

जलौघे खाक बाकी बहाया । तदपि दहति चित्त माकु-ष्या मैं करोंगी मदनसरसि भूय क्या बन्न आग लागी ॥ २ ॥ भून बादल्शाइ शोहपसरी नि मागशब्द खर शनु पाडि लुटालितो निहणिओ एय भणन्सुद्भटा । रूढे गर्दभरामघालि सहमा गे क तमेरे क्हे कण्ठे पापनिवेशि याहि शरण श्रीमल्लदेव प्रभुम् ॥ ३ ॥

---

## जातिवर्णनम्

### सिंह

गर्जन्हरि साम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्महृतानि शम्य । पद बबन्ध भ्रमितु सरोष प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादम् ॥ १ ॥ लीढमस्तविपाण्डुरामनखयोराकर्णदीर्णे मुख विन्य स्याभिमयोर्युगे चरणयो सद्यो विभिन्नद्विप । एतस्मिन्मद-गन्धवासितसट शावन्नतिर्यञ्चलत्सुश्रान्ताहविधूतलोलमधुप कुञ्जेषु शेते हरि ॥ २ ॥ पश्योदञ्चदवाञ्चदञ्चितवपु पश्चार्ध-पूर्वार्धभाजस्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग्भुग्नाग्रलाङ्गूलभृत् । दंष्ट्राकोटिनिशङ्कटास्यकुहर कुर्वन्सटामुत्कटामुत्कर्णे कुरुते क्रम करिपतौ क्रूराकृति केसरी ॥ ३ ॥ उत्कर्णोऽयमकाण्डच-ण्डिमपटु स्फारस्फुरत्केसर क्रूराकारकरालवक्त्रविकटस्तब्धो र्ध्वलाङ्गूलभृत् । चित्रेणापि न शक्यतेऽभिलिखितु सर्वाङ्गसङ्को चनाभीरुकुर्वन्द्विरिकुञ्जकुञ्जरशिर कुम्भस्थलस्थो हरि ॥ ४ ॥

### तरक्षु

लाङ्गूलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्दारयन्नग्रपद्भ्यामात्मन्येवा वलीय द्रुतमथ गगन प्रोत्पतन्विक्रमेण । स्फूर्जद्धुङ्कारघोष प्रतिदिशमखिलान्द्रावयन्नेष जन्तून्कोपाविष्ट प्रविष्ट प्रतिवन मरुणोच्छूनचक्षुस्तरक्षु ॥ ५ ॥

### करिण

*अम्भोमुचां सलिलमुद्गमतां निशीथे तालीवनेषु निभृत स्थिरकर्णतालाः । आकर्णयन्ति करिणोऽर्धनिमीलिताक्षा धारारवं दशनकोटिनिषण्णहस्ता ॥ ६ ॥*

### मृग

ग्रीवाभङ्गाभिराम मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टि पश्चार्धेन प्रविष्ट शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् । दर्भैरर्धावलीढै श्रमविवृतमुखभ्रंशिभि कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतर स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ७ ॥

### महा

नयनयनिरोधा गोपरिपूतमार्गमदाविरलरोमसोमबद्धा नाकार । कुणितरक्तगेमोगतनक्षीक्रमोशितानि कनपानैरुच्चलन्त्येव महा ॥ ८ ॥

---

घोषा मे करीआ झुपमरघा दोनो कवि मैदान ने तनि हरनी ठेमनु उत्तम मोहरभना बहुतीनामन्दा मनु ने बाघकने हमार पूर्ण सुख हर्षकीर्तियम्दरबन कमोदर कमोदर बना सावरे रंग पूरी मद सरेदननामें बंधुर

### हय

यावच्छ्वसन्ति वायुरेकीमनितुमर्हति । तावदेव तुरगो-ऽयमानगाम जगाम च ॥ ९ ॥ मण्डले मण्डलाकारो रेखा वाजीमयी जवे । सव्यापसव्ये द्विमुखो नकुलाधिष्ठितो हय ॥१०॥ पुरो नुन पश्चाद्व्रजति विधुतश्रोच्छ्रिततनु समुत्प-ल्योत्तान पतति पथि लोका प्रविशति । हय किंचिद्वच्चैर्यदि नयति पत्ति क्वचिदहो कशाघाते तिष्ठत्यथ चरणघातेन खनति ॥ ११ ॥ आस्वादयन्निव गा धमन्निव खुरै पश्चार्ध-मुज्झन्निव सीत्कुर्वन्निव ख पिबन्निव दिशो वायूश्च मुष्णन्निव । साङ्गारस्फुरा स्पृशन्निव मुन छायामसूयन्निव प्रेङ्खच्चामर-वीज्यमानवदन श्रीमान्हयो धावति ॥ १२ ॥ पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चैरासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय । घासग्रासाभिलाषादनव-रतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥ १३ ॥

### कपि

यदर्काम्बुजमित्यरुणपुष्पोदरधिया प्रविष्टो नासान्त क्वणितमणिडिम्भ प्रकुरुते । कपि स्थित्वा स्थित्वा तदिदमनुशृण्वन्विचकितो धुनोत्यास्य रौति प्रचलति चलत्युच्छलति च ॥ १४ ॥

### महोक्ष

गर्जित्वा मेघधीर प्रथममथ शनैर्मण्डलीकृत्य देहं शृङ्गाभ्यां भीषयन्तावभिमुखमवनीं दारयन्तौ खुराग्रै । मन्द मन्द समेत्य स्थिरनिहितपद दत्तघातौ सरोष मुष्येते चालयन्तौ कुटिलितममकृत्पुच्छमेतौ महोक्षौ ॥ १५ ॥

### धेनु

आहत्याहत्य मूर्ध्ना द्रुतमनुपिबत प्रस्रुत मातुरूध किंचित्कुब्जैकजानोरनवरतचलच्चारुपुच्छस्य धेनु । उत्तर्ण तर्णकस्य प्रियतनयतया दत्तहुङ्कारमुद्राविस्रस्तक्षीरधाराल्व-शबलमुखस्याङ्गमातृप्ति लेढि ॥ १६ ॥

### रासभ

आयामायाम गन्ध विकटमुखपुटो दर्शयन्दन्तपङ्क्ति धानन्युक्तनादो मुहुरपि च खराद्रुत्प्या पृष्ठलम । गर्दभ्या-पादपातद्विगुणितमुखतीनिराकृन्दिभो वेगवान्स प्रस्तर-तरति मर सन्निहितेच्छयारेण ॥ १७ ॥

### मेष

मात्वा योषीमजाया स्थितमभिमुख पश्वगन्धोपमत्त स्थित्वा सुर्य निरीक्ष्य प्रविकसितमुखो पद्मवन्ध्ना सुरेण । बैकोसरान्त्रुन नतिराक्ठनिभ घाय्दोमकुम्भ ढगमाद्भन-नवाभ्रुग इव शिरो मन्मथाय कर्णी ॥ १८ ॥

### मेर

पार्श्वासालानेगाषद्रुस्थितरतोगिनादानादन्त संप हाटारकोरमगलितगनारक्ठगर्गादिगूढ । दिविन्यार्पीकृ-ताम खुरदरपृट स्फाटिताभ्रप्रपापापानिग्रा दस्मरति रूप दापेश मेर ॥ १९ ॥

**मयूर**

मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभि । कलापिन प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥ २० ॥

**चातक**

दम्भोलिस्फूर्जदम्भोधरविपुलतडिद्दम्भगम्भीरनादैरम्भ सभारसभावनकुतुकिकुल चातकाना प्रनृत्यत् । ऊर्ध्वे विन्यस्य चञ्चूपुटमुपरि परिभ्राम्यदुत्पातवातैरम्भोदोन्मुक्तमम्भ कणमपि न चिरात्प्राप्य नम्र मिथोऽभूत् ॥ २१ ॥

**पारावत**

कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षण । पारावत परावृत्य रिरसुश्चुम्बति प्रियाम् ॥ २२ ॥

**बक**

नालेनेव स्थित्वा पादेनैकेन कुञ्चितग्रीवम् । जनयति कुमुदभ्रान्ति धूर्तबको बालमत्स्यानाम् ॥ २३ ॥ स्थित्वा धैर्यादुपाम्भ समजठरशिराश्चक्रमूर्तिर्मुहूर्त धूर्त सत्यक्ततीर क्वतिचिदपि पदान्युच्चकै क्षुधिताङ्घ्रि । पश्चाद्ग्रीवा प्रसार्य त्वरितगतिरपा मध्यमाविश्य चञ्च्वा चञ्चतीमूर्ध्वकण्ठ कथमपि शफरीं स्फारिताक्षो बकोऽत्ति ॥ २४ ॥

**कुक्कुट**

न्यञ्चच्चञ्चलचञ्चुचुम्बनचलच्चूडाग्रमुग्रपतच्चक्राकारकरालकेसरसटास्फारस्फुरत्कन्धरम् । वारवारमुदञ्चिचञ्चलघनभ्रश्य न्नखमुण्णयोर्दधा कुक्कुटयोर्द्वयो स्थितिरिति क्रूरक्रम युध्यतो ॥ २५ ॥ पक्षावुत्क्षिप्य धुन्वन्सकलतनुरुहान् भोगविस्तारितात्मा प्रागेवोद्गीननिद्र स्फुरदरुणकरोद्भासित ख निरीक्ष्य । प्रात प्रोत्थाय नीडस्थितचपलतनुर्घर्घरध्वानमुच्चैरुद्गीव पूर्वकायोन्नतविकटसट कुक्कुटो रारटीति ॥ २६ ॥

**गौरखर-कृकलासौ**

ग्रीष्मादित्यकरप्रतप्तसिकतामध्योपविष्ट सुख शेते गौरखरो मरुस्थलभुवि प्रोथ निधाय क्षितौ । गुञ्जज्जाहककण्ठवाहृतमरुद्धूतोत्पतद्धूलिभिश्छिन्नाङ्ग कृकलासकोऽपि निभृत मार्तण्डमुद्वीक्षते ॥ २७ ॥

**सर्प**

आलोकत्रस्तनारीकृतसभयमहानादधावज्जनौघव्याप्तद्वारप्रदेशप्रचुरकलकलाकर्णनस्तब्धचक्षु । काष्ठ दण्ड गृहाणेत्य तिमुखरजनैस्ताडितो लोष्टघातैर्भीत सर्पो गृहस्थानधिगत विवर कोणत कोणमेति ॥ २८ ॥

**पुलिन्द**

वामस्कन्धनिषण्णशार्ङ्गकुटिलप्रान्तार्पिताधोमुखस्रस्तद्रोणितलम्बमानशशका वेणीस्खलच्चामरान् । ज्यान्तप्रोतकपोतपोतनिपतद्रक्ताक्ततूणीरका सोऽप्यद्यत्वरितक्रमभेदजनिता स्कन्दा पुलिन्दा पुर ॥ २९ ॥

**पथिक**

गायति हसति च रुदति हृदयेन धृता प्रिया विचिन्तयति । समविषम न च विन्दति गृहगमनसमुत्सुक पथिक ॥ ३० ॥ मातर्धर्मपरे दया कुरु मयि श्रान्तेऽद्य वैदेशिके द्वारालिन्दककोणके सुनिभृत यास्यामि सुप्त्वा निशि । इत्युक्ते सहसा प्रचण्डगृहिणीवाक्येन निर्भर्त्सित स्कन्ध यस्तपलालमुष्टिविभव पान्थ पुन प्रस्थित ॥ ३१ ॥ भद्र ते सदृश यदध्वगशतै कीर्तिस्तवोद्धुष्यते स्थाने रूपमनुत्तम सुकृतिना दानेन कर्णो जित । इत्यालोक्य भृश दृशा करुणया शीतातुरेण स्तुत पान्थेनैकपलालमुष्टिरहितविना गर्जायते हालिक ॥ ३२ ॥ देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृता काननैर्यत्नेनापि न याति लोचनपथ कान्तेति जानन्नपि । उद्ग्रीवश्चरणार्धरुद्धवसुध कृत्वाश्रुपूर्णे दृशौ तामाशा पथिकस्तथापि किमपि ध्यायन्मुहुर्वीक्षते ॥ ३३ ॥

**शूर**

खड्गहस्तोऽरिमालोक्य हर्षामर्षसमन्वित । शूर पुलकितो रक्तनेत्रो हसति जृम्भते ॥ ३४ ॥

**बाल**

धूलीधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनकल्पितैकनृपा । कृतमुखवाद्यविकारा क्रीडन्ति सुनिर्भर बाला ॥३५॥ आयातो भवत पितेति सहसा मातुर्निशम्योदित धूलीधूसरितो विहाय शिशुभि क्रीडारसान्प्रस्तुतान् । दूरात्स्मेरमुख प्रसार्य ललित बाहुद्वय बालको नाथन्यस्य पुर समेति परया प्रीत्या स्तनन्धयरम् ॥ ३६ ॥

**कुमार**

अकूर्चारम्भोऽपि प्रतिचुबुकदेश करतल प्रतिज्ञाया कुर्वन् युवतिषु दृश स्निग्धतरलाम् । कुमारोऽहकारात्परिषदि समानानगणयन्भुजौ वक्ष पश्यन्नववयसि कान्तिं वितनुते ॥३७॥

**नर्तकी**

खेदक्लेदितकङ्कणा भुजलता कृत्वा मृदङ्गाश्रया चेटीहस्तसमर्पितैकचरणा मञ्जीरसश्लिथया । सा भूय कुचकम्पसूचितरय नि श्वासमामुञ्चती रङ्गस्थानमनङ्गसात्कृतवती तालावधौ तस्थुषी ॥ ३८ ॥

**लेखनकर्त्री**

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्या पदानि रचयन्त्या । कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुराग कपोलेन ॥ ३९ ॥ यद्भ्रूलते तरलिते यदुदङ्गुलीक पाणि पुरो यदपि चक्षुरलब्धलक्ष्यम् । उन्मुद्रिताधरदल च यदास्यमस्यास्तत्काव्यकर्मणि निषिक्त मवैमि चेत ॥ ४० ॥

**कलमकण्डनीगीतय**

विलासमसृणोल्लसन्मुसललोलदोकन्दलीपरस्परपरिस्खलद्वलयनिस्वनोद्धुरा । लभन्ति कलहुंकृतिप्रसभकम्पितोर स्थलत्रुटद्गमकसकुला कलमकण्डनीगीतय ॥ ४१ ॥

**इति श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारे चतुर्थं प्रकरण समाप्तम् ।**

# पञ्चममन्योक्तिप्रकरणम्

## सूर्यान्योक्तयः

रवेरेवोदयः श्लाघ्यः कोऽन्येषामुदयग्रहः । न तमांसि न तेजांसि यस्मिन्नभ्युदिते सति ॥ १ ॥ खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते शशी । उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमा ॥ २ ॥ तस्यैवाभ्युदयो भूयाद्भानोर्यस्योदये सति । विकासभाजो जायन्ते गुणिनः कमलाकराः ॥ ३ ॥ निमीलनाय पद्मानामुदयायाल्पतेजसाम् । तमसामवकाशाय मज्जत्यस्तमसौ रविः ॥ ४ ॥ कैरवस्फोटोऽम्बुजग्लानिस्तेजोहानिः सरागता । वारुणीसङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ ५ ॥ अजस्रं कमलश्रेणीवृन्दमग्नं मधूनि प्रकामं पिबन्तं मिलिन्दम् । रविर्मोचयत्यब्जकारागृहेभ्यो दयालुर्हि नो दुष्टदोषदर्शी ॥ ६ ॥ एतावत्सरसिजगुप्सनस्य कृत्यं निरम्भसरसि विनिर्गमो बहिर्यत् । आमोदो विकसनमिन्दिरानिवासस्तत्सर्वं दिनकरकृत्यमामनन्ति ॥ ७ ॥ देवो हरिर्वहतु वक्षसि कौस्तुभं तमन्ये च कांचन पुनर्द्युमणेः प्रतिष्ठा । यत्पादसङ्गविसमर्पितगौरवाणि धत्ते स एव शिरसा सरसीरुहाणि ॥ ८ ॥ उद्यन्त्यमूनि सुबहूनि महामहांसि चन्द्रोऽप्यलं भुवनमण्डलमण्डनाय । सूर्यादृते न तदुदेति न चास्तमेति येनोदितेन दिनमस्तमितेन रात्रिः ॥ ९ ॥ दिक्श्रीतमोहृतिजगज्जनरञ्जनादि सर्वं भविष्यति रवेरिव चन्द्रतोऽपि । किं त्वस्तगामिनि रवौ भविता न जाने राजीवजीवननिधौ कतमः प्रकारः ॥ १० ॥ अधिगगनमनेकास्तारका राजमाना अविगृहमपि दीपा भानुवत्ति प्रभाम् । दिशि दिशि विकसन्ति मन्त्रिणो नीतिगीता सवितरि उदितेऽस्मिन् किं नु लोकेश्वरोऽपि ॥ ११ ॥ गते तस्मिन्भानौ त्रिभुवनसमुन्मेषविरहव्यथां चन्द्रो नेष्यत्यनुचितमितो नापि तिमिरम् । इदं येनस्मारं जगति सुमनः सद्मनि ग्लौः प्रदीपः सजातोऽभिनिरहितविशोऽनुशिखा ॥ १२ ॥ पातः पूष्णो भवति महते नोपतापाय यस्मादत्कालेनाभ्युदयमगता यानि दाम्यन्ति चान्ये । एतावत्तु व्यथयति यदालोकबाह्यैस्तमोभिस्तस्मिन्नेव प्रकृतिमहति व्योम्नि लब्धोऽवकाशः ॥ १३ ॥ पततु नभसो गण्डग्रावा निमज्जतु वारिधौ व्रजतु वरुणागारद्वारं प्रभाभिरनादृतः । तदपि तरणिर्दत्त्वा पादं शिरःसु महीभृतां दलितमिरमात प्रातः पुनः समुदेष्यति ॥ १४ ॥ येनोन्मथ्य तमांसि मांसलघनस्पर्धीनि सर्वं जगच्चक्षुष्मत्तरमार्यतेन कृतमिदं देवेन तिग्मत्विषा । तस्मिन्नस्तमिते विवस्वति वियाद्भूतो जनो दुर्जनो यद्ध्याति धृतिं शशाङ्कशकलालोके प्रदीपऽध्वरा ॥ १५ ॥ यत्तोदा शिरसा न केन विधृता पृथ्वीभृतां मध्यतस्त्रिभैर्भ्यमित राहुणा कवलितं लोकत्रयीचक्षुषि । खद्योतैः स्फुरितं तमोभिरुदितं ताराभिरुज्जृम्भितं घूकैरुत्थितमत्र करवै किं किं न वैचेष्टितम् ॥ १६ ॥ पूर्वाह्णे प्रतिबोध्य पङ्कजवनान्युत्सार्य नैशं तमः कृत्वा चन्द्रमसः प्रकाशरहितं निस्तेजसं तेजसा । मध्याह्ने सविता पयः प्रतिवर्तं रापीय दीप्तैः करैः सायाह्ने रविरस्तमेति विनशं किं नाम शोच्यं भवेत् ॥ १७ ॥ दूरं यान्तु निशाचरा शशिकरा श्रेणीलम्भितातरामुद्द्योत कल्पयन्तु हन्त न चिरं खद्योतका द्योतले । ध्वान्तं ध्वंसयतुं हरनिवहं चकोरे शाम्यतु प्राचीपवनमौलिमण्डनमणिः सूर्यः समुज्जृम्भते ॥ १८ ॥

## चन्द्रान्योक्तयः

आलोकवन्तः सन्त्येव भूयांसो भास्करादयः । कलावानेव तु ध्वान्तावस्कन्दने पटुः ॥ १ ॥ दैवायत्तपि तुल्योऽभूद्गणेशस्य परिग्रहः । तथापि किं चैन्द्रगानि सुखं यान्ति कलानिधे ॥ २ ॥ अहो गजराजस्य सामिमान विचेष्टितम् । परिक्षीणस्य चन्द्रस्य सभूतस्य सुकृतता ॥ ३ ॥ व्ययमागत्कलङ्कस्य वृद्धौ सत्यं कलानिधेः । आशाखण्डे पद पूर्णं मस्तकाभ्या कृता दशाम् ॥ ४ ॥ क्षीण क्षीण सभीरस्य पूर्ण पूर्णोऽतिदुर्लभाम् । उक्ति मिश्रोपदेशो मुदा तरंगिणाम्भ ॥ ५ ॥ क्षिशावरेऽपि दीनोऽपि सकलङ्कोऽपि चन्द्रमाः । चकोरीनयनद्वन्द्वमानन्दयति सर्वदा ॥ ६ ॥ हरमुकुट सुरनदीनिकटविभिन्नगामी

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] पाठे-[illegible] ५ [illegible] पाठे-[illegible]

२७ सु० र० भां

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible], पाठे-[illegible] १४ [illegible]

द्विजेन्द्रेण । अपि गरल फणिफूत्कृतिरीक्षणतीक्ष्णांशुशुशुक्षणि क्षात ॥ ७ ॥ निजकरनिकरसमृद्ध्या धवलय भुवनानि पार्वण शशाङ्क । सुचिर हन्त न सहते हतविधिरिह सुस्थित कमपि ॥ ८ ॥ यद्यपि शिरोऽधिरोहति रौद्र क्रोधेन सिंहिकातनय । त्यजति न शरण यात सागरसूनुर्मृग तदपि ॥ ९ ॥ प्रोषितवति रजनिकरे बन्धुतया न खलु कैरवाण्येव । म्लायन्ति किंतु सहसा भुवनान्यपि तमसि मज्जन्ति ॥ १० ॥ शंकरशिरसि निवेशितपदेति मा गर्वमुद्वहेन्दुकले । फलमेतस्य भविष्यति तव चण्डीचरणरेणुमृजा ॥ ११ ॥ या महेशशिरसो विभूषण या त्रिलोकजनलोचनोत्सव । सेयमिन्दुकलिका दिनालये तापिता कमिह नातितापयेत् ॥ १२ ॥ रञ्जिता न ककुभो निवेशिता नार्चिषो बत चकोरचक्षुषु । क्षयमिन्दुरुदये निपीयते दारुणेन तमसा बलीयसा ॥ १३ ॥ क्रिरति प्रकर गवा प्रकर्षे सुमन स्वच्छतर विधो कलानाम् । कति चेत्कलयन्ति यत्प्रबोध कति चेन्नेति स तत्स्वभाव एव ॥ १४ ॥ निधे कलानामपि रीतिरेषा मर्माणि मे संस्पृशतीव भूय । कुतो विशेषात्कुमुदेऽनुराग कुतो विरागश्च कुशेशयेषु ॥ १५ ॥ निष्पीडितो यद्यपि दैवयोगान्निशाकरश्चापि विधुंतुदेन । तथापि पीयूषविशेषवर्षी सुधाकर कैरवकाननेषु ॥ १६ ॥ वक्रोऽस्तु बाल्ये तदनु प्रवृद्ध कलङ्कवानस्तु जडोऽस्तु चन्द्र । महेशमौलौ च पद दधातु जायेत वन्द्यो विविधोपकारात् ॥ १७ ॥ तारागणाश्चन्द्रमस भजन्ते न जातु नाथ नलिनाकराणाम् । एतावता तस्य किमस्ति हानिर्नाता तयोरन्तरमेष लोक ॥ १८ ॥ यस्योदयेनैव दिशा प्रसादस्तापापनोदोऽपि जगत्त्रयस्य । चकोरचञ्चूपुटपारणे तु चन्द्रस्य तस्यास्ति कियान्प्रयास ॥ १९ ॥ प्रकुर्वता सगतिमिन्दुनाधुना किं फ़िं च लब्ध जगदीश्वरेण वै । कलङ्कहानि सुरसिन्धुसगम कलाक्षयित्व च पद तथोच्चकै ॥२०॥ नयनमसि जनार्दनस्य शंभोर्मुकुटमणि सुहृदा त्वमादिदेव । त्यजसि न मृगमात्रमेकमिन्दो चिरमिति येन कलङ्किन वदति ॥ २१ ॥ विरम तिमिर साहसादमुष्माद्यदि रविरस्तमित स्वतस्तत किम् । कलयसि न पुरो महोर्मिधारायुतिनिधिरभ्युदयत्यय शशाङ्क ॥ २२ ॥ आस्ते विधु परमनिर्वृत एव मौलौ शंभोरिति त्रिजगतीजनचित्तवृत्ति । अन्तर्निगूढनयनानलदाहदु ख जानाति क परमृते बत दीनदस्मे ॥ २३ ॥ एकैव सामृतमयी सुतरामनर्घ्या काप्य स्त्यसौ हिमकरस्य कला ययैव । आरोपितो गुणविदा परमेश्वरेण चूडामणौ न गणितोऽस्य कलङ्कदोष ॥ २४ ॥ श्रेयान्विधोर्बहुलपक्षपरिक्षयोऽपि नो पूर्णतापि जलधैरिह वर्णनीया । यद्वारि न स्पृशति हन्त पृथग्जनोऽपि यस्यामृतैर्मखभुजोऽपि मुद लभन्ते ॥ २५ ॥ मारस्य मित्रमसि किं च सुधामयूख शंभावपि प्रणयिता प्रकटीकरोषि । विश्वासपात्रमसि यद्द्विपतोस्तयोरप्येतत्तव प्रकृतिशुद्धतनोश्चरित्रम् ॥ २६ ॥ रत्नाकरो जनयिता सहजश्च वर्ग किं कथ्यता ममृतकौस्तुभपारिजाता । कि तैरचिन्त्यमिह तत्पुनरन्यदेव तत्त्वान्तर कुमुदबन्धुरसौ यदिन्दु ॥ २७ ॥ नानन्दि कैरवमवर्षि न वाम्बुराशिरादीपि नाम्बरमहारि न चान्धकार । धिग्दैवदुर्विलसित यदसौ सुधांशुरभ्युदितश्च तमसा कवलीकृतश्च ॥ २८ ॥ चन्द्र समाश्रयति नाम तिथिस्त्वनेका क्षीणस्तु बिम्बपरिपूर्णमपूरणाय । एव पुन सकलमण्डलपूर्णवर्णं सा पूर्णिमेव खलु पूरयितु समर्था ॥ २९ ॥ मेरा दिश कुमुदमुद्दिदुर पिबति ज्योत्स्नाकरम्भमुदरमरयश्चकोरा । आ कीदृगन्निमुनिलोचनदूषिकाया पीयूषदीधितिरिति प्रथितोऽनुराग ॥ ३० ॥ हिमकर परभाग भूयसि प्यन्सुमेरोर्महसि यदि तदाह न क्षम सनिरोद्धुम् । इति तु बहुविधाभि काकुभि प्रार्थये त्वा पुनरपि कुमुदानामेत्यहार्यो विषाद ॥ ३१ ॥ कलास्तावत्ता सम्यग्वहसि यदसि त्व द्विजपतिर्द्युतिस्तादमूला जनिरपि च रत्नाकरकुले । बहु ब्रूम किंवा पुरहरशिरोमण्डनमसि त्वदीय तत्सर्व शशधर कलङ्काद्विफलितम् ॥ ३२ ॥ पादन्यास क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरो क्रान्त येन क्षपिततमसा मध्यम धाम विष्णो । सोऽय चन्द्र पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैर्दूरारोहो भवति महतामप्यपभ्रंशहेतु ॥ ३३ ॥ त्व भो शंभोर्निवससि शिरोदेशमाश्रित्य नित्य तत्त्वा याचे जगदुपकृतिव्यापृतिव्यममिन्दो । य सद्भावस्तव परिणत कैरवे या चकोरे स्पृश्यस्तेन प्रतिनिशमसौ चक्रवाको वराक ॥ ३४ ॥ यज्जातोऽसि पयोनिधो हरजटाजूटे प्रसिद्धोऽसि यद्विश्वसोदरदीपकोऽसि विधिना सृष्टोऽसि यच्चामृत । भ्रात शीतमयूख सर्वमधुना म्लानीकृत तत्त्वया राजीव यदपास्य कैरवकुल नीत विकासास्पदम् ॥ ३५ ॥ पीयूष वपुषोऽस्य हेतुरुदयो विश्वस्य नेत्रोत्सव पुष्ट भानुकरैरिद त्रिभुवन ज्योत्स्नाभरे सिञ्चति । सर्वाशाप्रतिरोधकान्धतमसध्वसाय बद्धोद्यमो धिग्धातारमिहापि लक्ष्म लिखितु यस्य प्रवृत्त मन ॥ ३६ ॥ उच्चै स्थानकृतोदयैर्बहुविधैर्ज्योतिर्भिरुद्यत्प्रभै शुक्राद्यै र्निममीभिरत्र वितथा प्रौढिं दधानैरपि । यावल्लोकतमोपहेन भवता लक्ष्मीर्न विस्तार्यते तावच्चन्द्र कथ

१ तृतीयनेत्राग्निरत्नोष्णाग्नि २ राहुणा ३ राहुणा ४ कुमुदवनेषु ५ मूलम् ६ अयथावन्नारम्भाद् ७ मारयति ८ शुत्र

१ मन्मनस्य २ प्रीतिम् ३ राहुणा ४ नक्षत्रै

प्रयाति परमा वृद्धिं स रत्नाकर ॥ ३७ ॥ जन्म क्षीरमहार्णवे सहभुव श्रीपारिजातादयो बिम्ब यस्य सुधामय त्रिभुवनाधीशस्य मूर्ध्नि स्थिति । इत्थं सर्वगुणोच्चयप्रियतरे यस्योदये चेद्धर्षेरमकोर चमरस्य दुष्कृतिर्मा निन्द्यो न ताराधिप ॥ ३८ ॥ इन्दु निन्दतु नाम वाच नर्मिणी निन्दतु चक्राह्वया नैरानेन सुधाकरस्य सुषमाहानिर्न वा दुर्यश । एतेनैव कृतार्थताम्य जनता यमोदमालम्बते यज्ज्योत्स्नासु चिर चकोरपरिषच्चञ्चूपुट न्यस्यति ॥ ३९ ॥

लक्ष्मीरेखगृहे सुरोदयदशा पाणिद्युतिद्रोहिणि श्यामामुक्तिमुधागहोदरमधुप्रस्यन्दसदोहिनि । जीवातुर्विदिवौकसा त्रिजगतामाप्यायना चन्द्रमसस्तव चेन्मुरहे न रज्यसि गुण श्लाघा वतास्त गता ॥ ४० ॥ यातेयं रजनी सहैव भवता भावी प्रकाशो दिशा सूर्येणापि चिर चकोरनिचये स्थेय मचिरेणानन । उद्यद्दारुणचण्डभानुजदवज्वाले जगन्मण्डले कस्मै चन्द्र समर्प्य कैरवकुल व्योमान्तमालम्बसे ॥ ४१ ॥ नक्षत्राणि बहूनि सन्ति परित पूर्णोदयान्यम्बरे किं तै शान्तिमुपैति दीर्घतिमिर किं वाऽथिकुञ्जम्मत । किं स्यादातचकोरपारणविधिर्भ्रात सुधादीधितस्तन्नः सुरैकतापशमन श्लाघ्यस्तवैवोदय ॥ ४२ ॥ ध्माता मालवगौडे कवचिता कण्ठस्य हारावलीरालीढाय जैटा स्त्रीणिग्रुठितैर्बाहुश्रीनिपाणा गर्भे । छन्ना मत्तभिराहताब्धिपटले त्रिंशाद्वचर्माम्बरे सीधा सुषति माधुरी हरशिरोरत्नरिमिन्दो कला ॥ ४३ ॥ श्रीमाहेश्वरमौलिमण्डनमणिर्वैश्वमर लोचन त्व रत्नाकरसमव क्रिमपर भूदेवदेवो भवान् । यत्कालानलकण्ठदोषपरमसाद्दद्यसे गोमनाम्नात तत्किमिहासि ते सुमनसञ्चिन्न कलाशं निधे ॥ ४४ ॥ येनास्य्युदितेन चन्द्र गमित क्लान्ति रवौ तत्र ते युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रह । हीनेनैतदनुष्ठित यदि तत किं लज्जसे नो मनागस्त्वेव जडधामता हि भवतो यद्योमि विस्फूर्जसे ॥ ४५ ॥ जन्म क्षीरनिधौ तथैव विपुल पीयूषपूर्ण वपु सत्तापार्तिहर हरस्य शिरसि स्थान सदा सुन्दरम् । तारानाथ निशासुगैररिमिन्द्र स्यात्वौषधीनां पते चन्द्र त्वां पद्मनाभस्य दारा समागमान्वयम् ॥ ४६ ॥ इन्दुर्यद्युदयादिमूर्ध्नि न भवेत्तथापि तन्मर भूतार्थौऽपि तम समुपवनमूलमुन्दति स्थित । जम्बूद्वीपाद्युदयमुद्गति पुष्पैरगमोदगत दिशा मत्पूर्णसमीपात्तनमभिव्यक्त प्रकाशितम् ॥ ४७ ॥ पूर्ण पक्ष

लोचनासुस्यतुगभायामि चालकमाल्लीगोऽपि क्षणदापते पशुपतेरथापि भूषास्पदम । एतस्मिन्न महिवेयरतरम्रेरेशे मनागस्तिति त्व साधारणरत्सुधाकर सुधा हा हन्त किं तास्मसि ॥ ४८ ॥ मीनो वाडवपावकतो जलनिधौ शम्भोरिह स्वीकृत तत्र न्यस्तरमौलिभासुरतिलक गगनस्थलीत्रासित । तस्मादेवमगाद्रिः निपतितस्तस्यैव राहोर्मुख प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापद ॥ ४९ ॥

---

## मेघान्योक्तयः

प्रेमप्रपण्यस्य मात्स्थ दोष कोऽप्यीप्स्याणि । शारदाभ्र स्य शुभ्रत्व वद तुनोत्युर्यते ॥ १ ॥ चातक स्वानुमानेन जड प्रार्थयतेऽम्बुदान् । स स्वौदार्यतया सर्वो प्रार्थयत्यम्बुना महीम् ॥ २ ॥ त्वयि वर्षति पर्जन्ये सर्वे पल्लविता द्रुमा । अस्माकमर्कवृक्षाणा पूर्वपत्रेऽपि सशय ॥ ३ ॥ आसन्यानति याच्यासु चातकाश्रूणि चाम्बुद । तावतोऽपि त्वया मेघ न मुक्ता वारिबिन्दव ॥ ४ ॥ त्वमेव चातकाधार इति केषा न गोचर । धिगम्भोधर तस्यापि कार्पण्योक्ति प्रतीक्षसे ॥ ५ ॥ यदम्बुकणमादाय प्राप्नोऽपि जलदोन्नतिम् । तस्योपर्यम्बुभेर्गर्जा मत्तिस्मोचितैव ते ॥ ६ ॥ नोपेक्षा न च दाक्षिण्य न प्रीतिर्न च सगति । तथापि हरते ताप लोकानामुन्नतो घन ॥ ७ ॥ समागमिष्यतोऽम्भोद वेत्ति क समय तव । रीति नो यदि मार्गस्तस्तदोषे गे पुर सर ॥ ८ ॥ आश्रय स्थिरनामैव तव समार्गमाश्रित । पाथोद स्निग्धता काले नोपस्थो दुर्गमावत ॥ ९ ॥ सन्ति कूपा सुरसूपा सागर सरितस्तथा । तथापि चातकस्यैव पन्थो जलदोदय ॥ १० ॥ नद्योऽपि हृदेभ्योऽपि पिबन्त्यये सदा पय । चातकस्य तु जीमूत मतानेनानन्यवनम् ॥ ११ ॥ एकस्य तस्य मध्ये धन्याम्बुध्यानि जलधरस्य । विश्व सजीवनमानामरगोक्तेयस्य ॥ १२ ॥ सर्वा न कल्पगो न मित्रो नापि देवता यन्दा । जन्द त्वयि निधास्यति गृहिरिव भुवनलोकस्य ॥ १३ ॥ दावदाहादितो निमग्ने पयोदविरहेन । श्रान साधु यदुचितं सुरोभ्यो निरता वारि ॥ १४ ॥ जम्पर जम्भगिरिकौमुदपरिवारम्पुन जगत । नो चेदमर दूरं हिमसम्पन्दान गिर ॥ १५ ॥ अपि नन्द यदि न दानशि वारिविन्द पातय जपनिता । तदस्मरिन्न नीता मस्याधुर्धिदा योन्नरे ॥ १६ ॥ नैता सरसुकुलोद्भवानि मोदनी जन्तो-

---

१ मधुर २ जरिन ३ अरुणा न मन्नी मरण्द गर्भिविक्ती- ४ मत्स्य ५ वेरमुण्ण

१ इन्द्रकारीरम २ सीमिन ३ वर्जितवनम्रन्-

घरादिषु क्वापि । तत्किं तत्र न मुञ्चसि मुक्ता भुक्ता भवति यत्राप ॥ १७ ॥ धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भ । उन्मदवारणबुद्ध्या मध्येजठर समुच्छलति ॥ १८ ॥ जलद समुद्रसेनामाचरति समग्रभुवनभरणाय । कुरुते तामपि हतमतिरौर्वभरिरनिशमोर्वाग्निः ॥१९॥ सत्रे वन तृणाल्या पिहित पीता मिताशुरवितारा । प्रध्वस्ता पन्थानो मलिनेनोद्गम्य मेघेन ॥ २० ॥ प्रावृषि शैलश्रेणीनितम्बसुञ्जन्दिगन्तर भ्रमसि । चपलान्तर घन किं तत्र वचनीय पवनवश्योऽसि ॥ २१ ॥ यद्यपि सन्ति बहूनि सरांसि स्वादुसुशीतलसुरभिपयांसि । चातकपोत स्तदपि च तानि त्यक्त्वा याचति जलदजलानि ॥ २२ ॥ एतदत्र पथिकैकजीवित पश्य शुष्यतितरा महत्सर । धिङ् मुधाम्बुधर रुद्धसद्गतिवर्धिता निमिह तेऽद्रिवाहिनी ॥ २३ ॥ मुञ्च मुञ्च सलिल दयानिधे नास्ति नास्ति समयो विलम्बने । अद्य चातककुले मृते पुनर्वारि वारिधर किं करिष्यसि ॥ २४ ॥ चातकस्य खलु चञ्चुसपुटे नो पतन्ति किल वारिबिन्दव । सागरीकृतमहीतलस्य किं दोष एष जलदस्य दीयते ॥ २५ ॥ ऊषरेषु विवरेषु चाम्भसा वीचयोऽपि भवता विनिर्मिता । क्षेत्रसीम्नि निहितास्तु बिन्दवो वारिवाह भवतो नवो नय ॥ २६ ॥ आपो विमुक्ता क्वचिदाप एव क्वचिन्न किंचिद्गरल क्वचिच्च । यस्मिन्विमुक्ता प्रभवन्ति मुक्ता पयोद तस्मिन्विमुख कुत स्त्वम् ॥ २७ ॥ पानीयमानीय परिश्रमेण पाथोद पाथोनिधिमध्यतस्त्वम् । कल्पद्रुमे सीदति साभिलाषे महोषरे मुञ्चसि किंनिमित्तम् ॥ २८ ॥ पपात पाथ कणिका न भूमावाप शान्ति ककुभा न ताप । दृष्ट्वैव जीवातुरय तडित्वान्कृषीवलाना मुदमाततान ॥ २९ ॥ प्रथितोऽसि यत स्तत पृथिव्यामपि जीमूत जनस्य जीवनेन । विषयानपि गच्छत किमेतान्घननिर्भीषयसीह राजहसान् ॥ ३० ॥ गर्जितबधिरीकृतककुभा किमपि कृत न घनेन । स्त्रियती चातकचञ्चुपुटी नापि भृता न जलेन ॥ ३१ ॥ गर्जसि मेघ न यच्छसि तोय चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् । दैवादिह यदि दक्षिणवात क्व त्व क्वाह क्व च जलपात ॥३२॥ वितर वारिद वारि दवातुरे चिरपिपासितचातकपोतके । प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा क्व च भवान्क्व पय क्व च चातक ॥ ३३ ॥ निसल्यानि कुत कुसुमानि वा क्व च फलानि तथा वनवीरुधाम् । अयमकारणकारुणिको न चेद्वितरतीह पयासि पयोधर ॥ ३४ ॥ पयोद हे वारि ददासि वा न वा त्वदेकचित्त पुनरेष याचक । वर महत्या म्रियते पिपासया तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ ३५ ॥ दीनानामिह परिहाय शुष्कसस्यान्योदार्य प्रकटयतो महीधरेषु । औन्नत्य परमवाप्य दुर्मदस्य ज्ञातोऽय जलधर तावको विवेक ॥ ३६ ॥ अन्योऽपि चन्दनतरोर्महनीयमूर्ते सेकार्थमुत्सहति तद्गुणबद्धतृष्ण । शाखोटकस्य पुनरस्य महाशयोऽयमम्भोद एव शरण यदि निर्गुणस्य ॥ ३७ ॥ आश्वास्य पर्वतकुल तपनोष्मतप्त दुर्दावबह्निविधुराणि च काननानि । नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा रिक्तोऽसि यज्जलद सैव तवोत्तमा श्री ॥३८॥ एतेषु हा तरुणमारुतधूयमानदावानले कवलितेषु महीरुहेषु । अम्भो न चेज्जलद मुञ्चसि मा विमुञ्च वज्र पुन क्षिपसि निर्दय कस्य हेतो ॥ ३९ ॥ शोषे गते सरसि शैवलमञ्जरीणामन्तस्तिमिर्लुठति तापविशीर्णदेह । अत्रान्तरे यदि न वारिद वारिपूरैराप्लावयेस्तदनु किं मृतमण्डनेन ॥ ४० ॥ शृण्वन्पुर परुषगर्जितमस्य हन्त रे पान्थ विह्वलमना न मनागपि स्या । विश्वार्तिवारणसमर्पितजीवनोऽय नाकर्णित किमु सखे भवताम्बुवाह ॥ ४१ ॥ यत्तादृशेषु सरलेषु न पक्षपातो जातो बत स्फुटमसौ कुटजेषु राग । विश्वैकजीवनपटोरपि वारिवाह दुर्वारवायुवशगस्य न तद्विचित्रम् ॥ ४२ ॥ यत्पल्लव समभवत्कुसुम यदासीत्तत्सर्वमस्य भवत पयस प्रसाद । यद्भूरुहे फलविधौ न ददासि वारि प्राचीनमम्बुद यशो मलिनीकरोषि ॥ ४३ ॥ नैवालवालवलय भरित द्रुमाणा नार्द्रीकृतापि बत चातकपोतचञ्चु । दावानलाकुलतरु शमितो न शीघ्र भाराय वारिधर वारिपदं तवाभूत् ॥ ४४ ॥ के वा न सन्ति भुवि वारिरुहावतसा हसावलीवलयिनो जलसनिवेशा । किं चातक फलमपेक्ष्य स वज्रपाता पौरंदरीं कलयते नववारिधाराम् ॥ ४५ ॥ वातैर्विधूनय विभीषय भीमनादै सचूर्णय त्वमथवा करकाभिघातै । त्वद्वारिबिन्दुपरिपालितजीवितस्य नान्या गतिर्भवति वारिद चातकस्य ॥ ४६ ॥ व्याजस्तुति स्तव पयोद मयोदितेय यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्र तु ते महदिद घन धर्मराजसाहाय्यमर्जयसि यत्पथिकान्निहत्य ॥ ४७ ॥ सपादिता सपदि दर्दुरदीर्घनादा यत्कोकिलाकलरुतानि निराकृतानि । निष्पीतमम्बु लवण न तु देवनद्या पर्जन्य तेन भवता विहितो विवेक ॥ ४८ ॥ यस्योदये गुरुमनोरथमन्थरेण सचिन्तित किमपि चेतसि

---

१ गम्भीरशब्दै २ मत्तहस्तिबुद्ध्या ३ उद्भवन करोति ४ समुद्रसेवाम् ५ मन्दमति ६ स्वोदरपूरक- ७ अहोरात्रम् ८ वाडवाग्नि ९ दावानलपीडिते १० वायौ

१ मत्स्यविशेष- २ शोभया

चातकेन । आ कष्टमिष्टफलदाननिधानहेतोरम्भोधरात्ततति संप्रति वज्रवृष्टिः ॥ ४९ ॥ दैवदहनपटलज्वालाजालाहतानां परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम् । अयि जलधर शैलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीन ॥ ५० ॥ नमसि निरवलम्बे सीदता दीर्घकालं त्वदभिमुखविनिपण्णोत्तानचञ्चूपुटेन । जलधर जलभारं दूरतस्तावदास्तां ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥ ५१ ॥ अये हेलाभिरालुलितकुलीन जलनिधौ कुतो धारामोघं वन जलद मोघं वितरसि । समन्तादुत्तालज्वलदनलमालाकवलनक्रमोपेतानेतान्कुरु पयोभिर्विटपिन ॥ ५२ ॥ अमुं कालक्षेपं त्यज जलद गम्भीरमधुरैः किमेभिर्निर्नीत सृज झटिति झाङ्कारि सलिलम् । अये पश्यावश्यामवरणसमीरव्यतिकरज्वलद्दावज्वालानलिनिकृतिमूर्तविटपिन ॥ ५३ ॥ अपां पारावारि प्रचुरतरमादाय जलद स दानाध्यक्षोऽपि प्रथितिति जगन्नाद्भुतमिदम् । स मेघो धन्यो यत्परिकिरति मुक्ताफलतया यदीयासौ कीर्तिर्नटति नृपनारीकुचतटे ॥ ५४ ॥ तवैव प्राधीण्यं जलद जगदानन्दकरणे यदम्भःपालीयहरसि खलसत्त्वाज्जलनिधेः । निसर्गाल्लावण्या नयसि च कथंचिन्मधुरतामथासारैस्तासां पुनरपुनरपास्यसि जगत् ॥ ५५ ॥ विलपति तथा सारङ्गोऽयं मयानयमुन्नतो जलमपि च ते सयोगोऽयं कथंचित्प्रस्थित । उपकुरु कुरु प्रह्व चेतो न वेत्सि यदग्रतो जलधर पुन क्व त्वं क्वायं क्व ते जलबिन्दव ॥ ५६ ॥ नीरं दूरं तदपि विरसं जगमा नो लताया-स्मिन्दातर्यपि जलनिधौ को लभेताम्बुबिन्दुम् । दानाध्यक्षे त्वयि जलधर क्वापि कुत्रापि शैले शालासन्तोऽमृतनिभजलैः सार्पिता सर्व एते ॥ ५७ ॥ तृष्या नय कमलसरसीं राजहंसावतंसा पुण्याश्चेतो हिमगिरिमुरस्तद्धृते येन मुक्ता । सप्तोऽस्मिञ्जलद दहनोचण्डदाहे निदाघे पर्जन्य स्वीकुरु तमधुना चातकं पालय वा ॥ ५८ ॥ शैलेयेषु शिलातलेषु च गिरः शृङ्गेषु गर्तेषु च श्रीखण्डेषु विभीतकेषु च तथा पूर्णेषु रिक्तेषु च । स्निग्धेन ध्वनिनाखिलेऽपि जगतीचक्रे समं वर्षतो वन्दे वारिद सार्वभौम भवतो विश्वोपकारि व्रतम् ॥ ५९ ॥ नीहाराकरसारसागरसरित्कासारनीरश्रियं त्यक्त्वा तोयद चातकेन महती सेवा समारब्धिता । तस्यैतत्फलितं समुञ्झसि शिलासताडनं मस्तके गाढं गर्जसि वज्रमुन्झसि तडिल्लेखाभिरातर्जसि ॥ ६० ॥ आरामाभरणस्य पटलचयैरर्पीततिग्मत्विष पाथोद प्रणमन्नयाकुन्तगौरेतस्य दारुजस्य । तूर्णमन्धामुखकारवातर गतप्राया पय संप्रति दृष्ट्वोऽप्येष तरुदिश परिमण्डपर्पूयं निर्मास्यति ॥ ६१ ॥ यावत्तिष्ठति चातकोऽयमसुमि कण्ठस्थलस्थायिभिस्तावद्देहि पयः पयोद फलतु त्वद्वारि कल्पद्रुमः । नो चेन्मम तृषातपीडिततनो प्राणे प्रयाणे कृते कस्मै दास्यसि को ग्रहीष्यति पुनस्तावत्तु ते स्थास्यति ॥ ६२ ॥ कूपे पानमधोमुखं भवति मे नद्यो तवत्य प्रिय सामान्यं चरटिभिः सह संभवेत् समालोक्यन् । शुष्यत्तालुगलोऽपि कम्पिततनुं श्रुत्वा गभीरध्वनिं धैर्यादुद्धृतकन्धरो जलधर त्वां याचते चातक ॥ ६३ ॥ मार्गा भूरि जलं सम्भवत्युवि स्वप्नेऽपि नो लभ्यते तीव्रो वाति समीरणः क्वचिदपि च्छायाप्रदो न द्रुमा । अङ्गारप्रकरैरिवाग्निवरविर्ग्रीष्मे तपत्यम्बरे तद्भो पान्थहिताय पूरय धरां पाथोद पाथोभरैः ॥ ६४ ॥ भेके कोटरशायिभिर्मृतमिव क्ष्मान्तर्गतं कच्छपैः पाठीनैः पृथुपङ्कपीठलुठितैर्यस्मिन्मुहुर्मूर्छितम् । तस्मिन्शुष्कसरस्यकालजलदेनागत्य तच्चेष्टितं यत्राकुम्भनिमग्नवन्यकरिणा यूथैः पयः पीयते ॥ ६५ ॥ कालातिक्रमणं कुरुष्व तडितां विस्फूर्जितैस्त्रासय स्फारैर्भीषणगर्जितैरवितथ कार्ष्ण्यं मुखे दर्शय । अस्मानन्यगते पयोद भवतो विश्वासया चातकस्तावद्देहि त्वमिहाखिलं तदपि न त्वत्तः परं याचते ॥ ६६ ॥ भूयो गर्जितमम्बुद प्रकटिता विद्युत्प्रभा पूरितं दूरावमरं तिष्ठ तिष्ठ तव कृष्ट्या तवात परम् । निर्दग्धाखिलपालिहालिकवधूसनन्दनेत्रे परं नैराश्यादिह वर्षितव्यमधुना केदारपूरं पयः ॥ ६७ ॥ गर्जसमम्बु ददाति तच कणिकारूपेण यत्र क्वचिद्भूयोऽवारमपेक्ष्य दानसमये कार्ष्ण्यं बिभर्ति मुखे । पश्चात्पाण्डुरतामुपैति लघुतामप्येति भूयस्तत श्रीमद्राम नृपालशेखर किमो दाता कियान्वारिद ॥ ६८ ॥ आसक्ता प्रतिकोटरं विषधरा मानो करा मूर्धनि ज्वालाजालकरालदावदहन प्रलयमाक्रामति । सर्वानन्दनचारुचन्दनतरोरेतस्य जीवातवे रे जीमूत विमुञ्च वारि बहुशो युष्मद्यशो जृम्भताम् ॥ ६९ ॥ ते ते चातकपोतका विवृषिता दावाग्निमग्नं वनं सर्वे निर्वापितमुष्णतापितमरुन्निर्वापिता सर्वतः । कासारा परिपूरिता पृथुपयोधाराभिरम्भोधर त्वय्येवायमहो महोर्जितमहादानाप्रदानक्रम ॥ ७० ॥ तावत्त्वमसि सर्वतो वितरसे मुक्ताफलं शुक्तिषु क्षेत्रं सिञ्चसि किं च पटलयसि श्रीखण्डमुख्यान्द्रुमान् । क्षारं क्षारगिरं जलं जलनिधेरादाय जीमूत हे विश्वं जीवयसि प्रगीतु जगति प्रौढोऽपि कस्मै गुणात् ॥ ७१ ॥ सतारं जगतो

१ दानादि २ म्लानि प्राप्नुवताम् ३ श्योनो भिनैर्मैरमार्जितैः ४ शीतम् ५ म्याजदेहस ६ कृशस्य ७ उद्यानभूषास्य

१ कृष्णताम् २ प्रतिदिनम् ३ जलाशया-

विलुम्पसि धरा धाराभिराभिश्वसि क्षेत्राण्यङ्कुरयस्यमू मुकुलयस्यहाय नीपद्रुमान् । सारङ्गस्य नभोनिवेशितदृशश्चञ्चूपुटीपूरणे वैमुख्यं वहसि त्वमम्बुद यदि प्रत्येतु को नाम तत् ॥ ७२ ॥ कूपाम्भांसि पिबन्तु कूपरसिका वापीषु वापीजुषो नादेयाश्च पतत्रिणोऽपि मुदिता आस्वादयन्त्वम्बु । सारङ्गस्य नभोनिवेशितदृशः किं तेन यावन्महीमम्भोभिः स्नपयन्नमावुदयते न प्रावृषेण्यो घनः ॥ ७३ ॥ कर्तव्यो हृदि वर्तते यदि तरोरस्योपकारस्तदा मा कालं गमयाम्बुवाह समये सिञ्चेनमम्भोभरैः । शीर्णे पुष्पफले दले विगलिते मूले गते शुष्कतां कस्मै किं हितमाचरिष्यति परीतापस्तु ते स्यास्यति ॥७४॥ नो चिन्तामणिभिर्न कल्पतरुभिर्नो कामधेन्वादिभिर्नो देवैश्च परोपकारनिरतैः स्थूलैर्न सूक्ष्मैरपि । अम्भोदेह निरन्तरं जलभरैस्तामुर्वरां सिञ्चता धौरेयेण धुरं त्वयाद्य वहता मन्ये जगज्जीवितम् ॥ ७५ ॥ हे पाथोद यथोन्नतेन भवता दिग्व्यापृता सर्वतो मन्ये धीर तथा करिष्यसि खलु क्षीराब्धितुल्यं सरः । किं त्वेष क्षमते नहि क्षणमपि ग्रीष्मोष्मणा व्याकुलः पाठीनादिगणस्त्वदेकशरणस्तद्वर्ष तावत्क्वचित् ॥ ७६ ॥ नाब्धौ स्नाति[1] न धनतिं सरःसु न मनो वापीषु नापीहितं कर्णेऽप्यर्णवसत्कथा न च कृता नाद्यापि नद्या मनः । सारङ्गेण समुत्तरङ्गरसनादण्डेन चण्डातपक्लान्तेनापि निरन्तरं जलद हे त्वय्येव दत्तं मनः ॥७७॥ निःपङ्कं शिशिरेण धीवरगणैर्निर्मत्स्यमि कूर्मकं व्याधैर्निर्विहगं निरम्बु रविणा निर्नालकं दन्तिभिः । निःशालूकमकारि शूकरगणैर्नामैकमात्रं सरो हे जीमूत परोपकारक पयोदानेन मां पूरय ॥ ७८ ॥ कासारेषु सरित्सु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरग्रहं धिक्तत्रापि शिरोनतिं[2] क्षिमपरं हेयं भवेन्मानिनाम् । इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरादुद्ग्रीवस्तव वारिवाह कुरुते धाराधरालोकनम् ॥ ७९ ॥ रे धाराधर धीर नीरनिकरैरेषा रसा नीरसा शेषा पूरकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया । एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन संचिन्तयन्नाश्चर्यं[3] परिपीडितोऽभिरमते यच्चातकस्तृष्णया ॥ ८० ॥ आरामाधिपतिर्विवेकविकलो नूनं रसा नीरसा वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्चण्डातपो दुःसहः । एवं धन्वनि चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि त्वं सिञ्चन्नमृतेन तोयद कुतोऽप्याविष्कृतो वेधसा ॥ ८१ ॥ ग्रीष्मे भीष्मतरैः करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यच्चातकस्त्वां ध्यायन्घन वासरान्कथमपि द्राघीयसो नीतवान् । दैवालोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि स्वीचक्रे करकानिपातनकृपा तत्क प्रति ब्रूमहे ॥ ८२ ॥ स क्षारो जलधिर्मरासि वितरन्त्यभ्यागतेभ्यो मितं गृह्णन्ते सरितः श्रमेण परितोऽप्याधारबन्ध बलात् । प्राप्य कूपकृतं कथंचन किमप्यारोप्य कण्ठे पदं तत्त्वा त्यागिनमेकमेव भगवन्पर्जन्य मन्यामहे ॥ ८३ ॥ हर्षं वर्षं विधत्से चिरसमयतृषाशुष्यतां चातकानां भूमेस्तापोपशान्तिं वितरति तरसा लोकशोकं धुनोषि । अम्भोदैतत्तवैकं परममनुचितं यद्विधत्से सुधांशुज्योत्स्नामीश कर्तुं वा कुधमपि वहसि प्रेम खद्योतवर्गे ॥ ८४ ॥

---

## वाय्वन्योक्तयः

वायुरेव महाभूतं वदन्तु निखिला जनाः । आयुरेवैष भूतानामिति मन्यामहे वयम् ॥ १ ॥ अलिपटलैरनुयाता सहृदयहृदयज्वरं विलुम्पन्तीम् । मृगमदपरिमललहरीं समीर किं पामरेषु रे किरसि ॥ २ ॥ परमो मरुत्सखाभस्तेजोवृद्धिं तनोतु तं जेतुम् । दीपं हरति तदस्य ज्ञानं प्रतिपत्तिनिर्वहणम् ॥ ३ ॥ प्राथमिकी घनवृष्टिः प्राप्ता शिखिनो निदाघतप्तस्य । आकस्मिकेन सा पुनरपनीता क्वापि पवनेन ॥ ४ ॥ वरतरुविघटनपटवः कटवश्चरन्ति वायवो बहवः । तत्कुसुमबहलपरिमलगुणविन्यासे कृती त्वेकः ॥ ५ ॥ गन्धवाह गहनानि गाहसे गन्धजातमिह संचिनोषि च । नैपुणच्युतिरियं तु तावकी यत्र तत्र सदसद्विवेचनम् ॥ ६ ॥ अहह चण्डसमीरण दारुणं किमिदमाचरितं चरितं त्वया । यदिह चातकचञ्चुपुटोदरे पतति वारि तदेव निवारितम् ॥ ७ ॥ अनिल निखिलविश्वप्राणितिं[3] त्वत्प्रयुक्तं सपदि च विनिमीलत्याकुलं त्वद्वियोगात् । वपुरसि परमेशस्योचितं नोचितं ते सुरभिमसुरभिं वा यत्समं स्वीकरोषि ॥ ८ ॥ राजीविनीविपिनसौरभसारगन्धिर्योऽभूद्दिवस तदिवसेषु जनैकबन्धुः । रथ्यारजांसि विकिरन्विरजं नगेन्द्राञ्जुमत्तनक्रमति पश्यत सोऽद्य वायुः ॥ ९ ॥ ये जाता लघवः सदैव गणनां याता न ये कुत्रचित्पद्भ्यामेव विमर्दिताः प्रतिदिनं भूमौ विलीनाश्चिरम् । उत्क्षिप्ताश्चपलाशयेन मरुता पश्यान्तरिक्षे सखे तुङ्गानामुपरि स्थितिं क्षितिभृतां कुर्वन्त्यमी पांसवः ॥ १० ॥ हहो दग्धसमीर सर्पति भवत्यस्मिन्वने शाखिनां शाखाघर्षणजः स कोऽपि सुचिरं जज्वाल दावानलः । येनादाहि पलायमानहरिणं भस्मीभवद्भूरुहं शुष्यन्निर्झरमुत्पतत्खगकुलं चेष्टद्भुजंगं वनम् ॥ ११ ॥ हहो धीर समीर हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः । प्रत्यङ्गं दहतीह मे त्वमपि चेदु-

१ दूरे २ भुजशिरःसंकोचः ३ ईप्सितार्थे

१ महाभूतमिति जना वर्णयन्तु वयं २ वायुरित्यत्र वायुरित्येवकारापलापेन भूतानामायुरेवेति भावः ३ जीवति ४ मन्यावहात

द्दामदावाग्निरमत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिल ॥ १२ ॥ कोऽयं भ्रान्तिप्रकारस्तव पवन घनावस्करस्थानजातं तेजस्विव्रातसेव्ये नभसि नयसि यत्पांसुपूरं प्रतिष्ठाम् । अस्मिन्नुत्थाप्यमाने जननयनपथोपद्रवस्तावदास्तां केनोपायेन सह्यो वपुषि कलुषतादोष एषस्तवैव ॥ १३ ॥

## पर्वतान्योक्तयः

नाथन्यानां निवासं विदधति गिरयः शेखरीभूतचन्द्राः शङ्केर्ज्योत्स्नाप्रवाहः द्रुतमिव तुहिनं दिक्षुखेषु क्षिपन्तः । येषामुच्चैस्तरूणामविहतगतिना वायुना कम्पितानामाकाशे विप्रकीर्णं कुसुमचय इवाभाति ताराप्रहौघः ॥ १ ॥

### हिमाचल

तरकुलसुधमापहरां जनयन्तीं जगति जीवजातार्तिम् । केन गुणेन भवानीतात हिमानीमिमां वहसि ॥ २ ॥ विन्ध्यमन्दरसुमेरुभूभृतां यत्पतिस्तुहिनपर्वतोऽभवत् । ईश्वरश्वशुरताप्रभावतस्तद्धुनः जगति जृम्भते यशः ॥ ३ ॥ क्षोणी यस्य हिरण्मयी मणिमयः प्राकारशिलोच्चयः कुञ्जाः कल्पलतामया सुरधुनीधारामयो निर्झरः । किं चेन्द्रादिसमस्तदिक्पतिपुरीमध्यति यत्पत्तनं शैलः सोऽपि गिरिर्वयं च गिरयस्तत्रैव मे का मतिः ॥ ४ ॥

### मेरु

ये सतोपसुसप्रबुद्धमनसस्तेषामभिनो मृदो येऽप्यन्ये धनलोभसङ्कुलधियस्तेषां तु दूरे नृणाम् । इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं सम्पदां स्वात्मन्येव समाप्तहेमहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ ५ ॥

### विन्ध्य

आचक्ष्महे तत्र किमद्यतनीमवस्था तस्याथ विन्ध्यशिखरस्य मनोहरस्य । यत्रैव सप्त मुनयस्तपसा निषेदुः सोऽयं विलासवसतिः पिशिताशनानाम् ॥ ६ ॥

### मलय

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा यत्राश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव । मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण शाखोटनिम्बकुटजा अपि चन्दनानि ॥ ७ ॥ विद्योतन्ते कति न गिरयस्तेषु किं नोदयन्ते शाखान्तः खदिरबदरीशालशाखोटकाद्याः । धन्यस्तावन्मलयशिखरी यत्र जातास्त एव स्वैरामोदैस्त्रिभुवनमथ प्रीणयन्तः स्फुरन्ति ॥ ८ ॥

### मन्दर

मुरारातिर्लक्ष्मीं त्रिपुरविजयी शीतकिरणं करीन्द्रं पौलोमीपतिरपि च लेभे जलनिधेः । त्वया किं वा लब्धं कथय मथितो मन्दरगिरे शरण्यः शैलानां यदयमदयं रत्ननिलयः ॥ ९ ॥

### मैनाक

शक्रादरक्षि यदि पक्षयुगं तथापि मैनाक सन्ति तव नेह गतागतानि । निःसत्त्वता च निरपत्रपता च किंतु पाथोनिधौ निवसता भवतार्जितानि ॥ १० ॥ वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिशप्रहारैरुद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः । तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ ११ ॥

### लोकालोक

एकस्याद्युदेति मूर्धनि गिरेरन्यस्य चैव क्रमादस्तं याति कलानिधिस्तदुभयोरस्त प्रशस्तोऽचलः । को नामोदयिनं करोति न शिरोमाणिक्यमस्तं पुनर्यातं यः कुरुते भवानिव स तु प्रायोऽस्ति पृथ्वीतले ॥ १२ ॥

### रोहण

रोहणाचल शैलेषु कस्तुला तुलयेत्तव । यस्य पाषाणखण्डानि मण्डनानि महीभृताम् ॥ १३ ॥ रत्नानां न हिमालयो जलनिधिः किं न स्थिरा मेदिनी किं न व्योम महत्पदं सुकृतिनां किं नाम नैवोन्नतम् । हहो रोहण किं न याचकजनमूनिः शङ्कटङ्काहितक्षान्तिस्वीकरणेन गोत्रतिलकस्त्रैलोक्यवन्द्यो भवान् ॥ १४ ॥ यामस्ते शिरमस्तु रोहणगिरे मत्तः क्षितिप्रच्युता वर्तिष्यन्त इमे कथं कथमिति स्वप्नेऽपि मैव कृथाः । भ्रातस्ते मणयो वयं यदि भवन्नामप्रसिद्धास्ततः किं शृङ्गारपरायणाः क्षितिभुजो नाङ्गीकरिष्यन्ति नः ॥ १५ ॥

### पर्वतदरी

यस्याः स केसरियुवा पदमाबबन्ध गन्धद्विपेन्द्ररुधिरारुणिताङ्गनायाम् । तामद्य पर्वतदरीं धुतधूमलोमा गोमायुरेष वपुषा मलिनीकरोति ॥ १६ ॥

### गिरिनिर्झर

कल्लोलसचलदगाधजलैरलोलैः कल्लोलिनीपरिवृढैः किम् पेयतोयैः । जीयास्स जर्जरतनुर्गिरिनिर्झरोऽयं यद्बिन्दुपापि तृषिता वितृषीभवन्ति ॥ १७ ॥

---

## समुद्रान्योक्तयः

नीरज्ञा नाप्यनेदग्ध्यमुदधेर्महिमैव सः । यत्तीरपङ्कमग्नानि महारत्नानि शेरते ॥ १ ॥ यद्यपि स्वच्छभावेन दर्शयत्युदधिर्मणीन् । तथापि जानुदघ्नोऽयमिति चेतसि मा कृथाः ॥ २ ॥ रत्नापूरितस्यापि मदलेशोऽस्ति नाम्बुधेः । मुक्ताः कतिपया प्राप्य मातङ्गा मदविह्वलाः ॥ ३ ॥ अधःकरोषि रत्नानि मूर्ध्ना धारयसे तृणम् । दोषस्तवैव जलधे रत्नं रत्नं तृणं तृणम् ॥ ४ ॥ वातोल्लासितकल्लोल धिक्ते सागर गर्जितम् । यस्य तीरे तृषाक्रान्तः पान्थः पृच्छति वापिकाम् ॥ ५ ॥ अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः ॥ ६ ॥ यद्यपि बद्धः शैलैर्यद्यपि गिरिमंथनमुषितसर्वस्वः । तदपि

१ राक्षसानाम् २ मेरुणा ३ कैलासेन ४ निर्बलत्वम् ५ निर्लज्जत्वम्

१ अवमानं २ अचतुरत्वम् ३ जानुप्रमाणः ४ वायुनोल्लासिता उत्पादिता कल्लोला महोर्मयो यस्य ५ गिरिमथनेन हृतं सर्वं स्वं चतुर्दशरत्नात्मकं धनं यस्य

परमीतभूधररक्षाया दीक्षितो जलधि ॥ ७ ॥ किं खलु रत्नैरेतै कि पुनरभ्रायितेन वपुषा ते । सलिलमपि यस्य तानक मर्णव वदन प्रयाति तृप्तिनानाम् ॥ ८ ॥ मा कुरु गुरुता गर्वे लघुरन्यो नास्ति सागर त्वत्त । जलसम्रहमन्यस्मात्त्वयि सति कुर्वन्ति पोतस्था ॥ ९ ॥ किमधिकमस्य ब्रूमो महिमान वारिधेर्हरिर्यत्र । अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि ॥ १० ॥ लघुरयमाह न लोक कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् । सर्वमलज्जाकरमिह यत्कुर्वन्तीह परिपूर्णा ॥ ११ ॥ तृषा धराया शमयत्यशेषा य सोऽम्बुदो गर्जति गर्जतूच्चै । यस्त्वेष कस्यापि न हन्ति तृष्णा स किं वृथा गर्जति निस्त्रपोऽब्धि ॥ १२ ॥ त्वमद्य सिन्धो जगदेकबन्धो रत्नानि दातु विमुखोऽसि कस्मात् । किं वा सुत कल्पमहीरुहस्ते दानै कृतार्थीकुरुते जगन्ति ॥ १३ ॥ अयि रोपमुरीकरोषि नो चेत्किमपि त्वा प्रति वारिधे वदाम । जलदेन तवार्थिना विमुक्तान्यपि तोयानि महान्न हा जहासि ॥ १४ ॥ तोयानामधिपतिराकरो मणीना शैलानामभयपद महान्महत्त्व । अग्राह्यो भवसि यदि त्वमेव तावत्को नु स्याज्जगति तदा जनावलम्ब ॥ १५ ॥ स्वस्त्यस्तु विद्रुमवनाय नमो मणिभ्य कल्याणिनी भवतु मौक्तिकशुक्तिमाला । प्राप्त मया सकलमेव फल पयोधे यद्दारुणैर्जलचरैर्न विदारितोऽस्मि ॥ १६ ॥ आदाय वारि परित सरिता मुखेभ्य किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन । क्षारीकृत च वडवादहने हुत च पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशित च ॥ १७ ॥ नि पीतपीनतिमिराणि मनोहराणि रत्नानि सन्ति न कियन्ति तवान्तिकेषु । एतस्य कौस्तुभमणेर्व्रजत परन्तु पाथोनिधे स्मरणमान्तरमावहेया ॥ १८ ॥ कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै रत्नान्यमूनि मकरालय माऽवमस्था । किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याच्ञाप्रसारितकर पुरुषोत्तमोऽपि ॥ १९ ॥ लज्जामहे वयमहो वचनेऽपि हन्त सांयात्रिका सलिलराशिममी विशन्ति । अस्माधिरोपिततदीयतटोपकण्ठकौपेयकाम्बुलवयो यदुदीर्णतृष्णा ॥ २० ॥ चपलतरतरङ्गैर्दूरमुत्सारितोऽपि प्रथयति तव कीर्तिं दक्षिणावर्तशङ्ख । परिगणय पयोधे पद्मनाभार्घ्ययोग्यस्तव निकटनिपण्णे क्षुल्लके श्लाघ्यता का ॥ २१ ॥ यद्वीचीभि स्पृशसि गगन यच्च पातालमूल रत्नैर्द्वीपयसि पयसा यत्पिधत्से धरित्रीम् । धिक् सर्व तदिदं जलनिधे यद्विमुच्याश्रुधारास्तीरे नीरग्रहणरसिकै रुध्यगैरुज्झितोऽसि ॥ २२ ॥ अय वारामेको निलय इति रत्नाकर इति श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधि । क एव जानीते निजकरपुटीकोटरगत क्षणादेन ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनि ॥ २३ ॥ अये वारांराशे कुलिशकरकोपप्रतिभयादय पक्षप्रेम्णा गिरिवरसुतस्त्वामुपगत । त्वदन्तर्वास्तव्यो यदि पुनरय वाडवशिखी प्रदीप्त प्रत्यङ्ग ग्लपयति तत कोऽस्य शरणम् ॥ २४ ॥ इत स्वपिति केशव कुलमितस्तदीयद्विषामितश्च शरणार्थिन शिखरिपत्रिण शेरते । इतोऽपि वडवानल सह समस्तसंवर्तकैरहो विततमूर्जित भरसह च सिन्धोर्वपु ॥ २५ ॥ ग्रावाणो मणयो हरिर्जलचरो लक्ष्मी पयोमानुषी मुक्तौघा सिकता प्रवाललतिका शैवालमम्भ सुधा । तीरे कल्पमहीरुहा किमपर नाम्नापि रत्नाकरो दूरे कर्णरसायन निकटतस्तृष्णापि नो शाम्यति ॥ २६ ॥ एतस्मादमृत सुरै शतमुखेनोच्चै श्रवा सद्गुण कृष्णेनाद्भुतविभ्रमैकवसतीर्लक्ष्मी समासादिता । इत्यादि प्रचुरा पुरातनकथा सर्वेभ्य एव श्रुता अस्माभिर्न च दृष्टमत्र जलधौ मृष्ट पयोऽपि क्वचित् ॥ २७ ॥ सख्येया न भवन्ति ते युगशतैर्गाम्भीर्यगुरया गुणा सत्य वारिनिधे तथापि तदिद चित्ते विधत्ते व्यथाम् । स्वच्छन्देन तिमिंगिलान्निजकुलग्रास मुहु कुर्वतो यत्ते वारयितु निजेऽपि विषये न स्वामिता विद्यते ॥ २८ ॥ कल्लोलै स्थगयन्मुखानि ककुभामभ्रंलिहैरम्भसा क्षारेणापि दिवानिश जलनिधे गर्जन्न विश्राम्यसि । एतत्ते यदि घोरनक्रनिलय स्वादु व्यधास्यद्विधि किं कर्तासि तदा न वेद्मि तरलै खैरेव दुश्चेष्टिते ॥ २९ ॥ धामारोहति वाञ्छति स्थगयितु तेजोऽपि तेजस्विनामुच्चैर्गर्जति पूरयन्नपि महीमम्भोभिरम्भोधर । काश्चिद्वागुपजीव्य तोयचुलुकान्सिन्धौ भवरसनिधौ पानीयप्रचयेषु सत्स्वपि न ते जातो विकार क्वचित् ॥ ३० ॥ कि वाच्यो महिमा तवात्र जलधे यस्येन्द्रवज्राहतिव्रस्तक्ष्माभृदमज्जदम्बुनिचये मज्जत्कलङ्काकृति । मैनाकोऽपि गभीरनीरविलसत्पाठीनपृष्ठोल्लसच्छैवालाङ्कुरकोटिकोटरकुटीकुञ्जान्तरे निर्वृत ॥ ३१ ॥ आस्ता तावदहो समुद्रमहिमा दूरेऽपि कर्णप्रियस्तीरे यस्य पिपासयैव मरण प्राप्नोति शीघ्र जन । तस्मादम्बुनिधेर्वर लघुसर कूपोऽथवा वापिका यत्र स्वीय करद्वयेन सलिल पेपीयते स्वेच्छया ॥ ३२ ॥ देवैर्यदपि तन्नद्विमथित वेदारवद्धारैर्बद्ध सिद्धवदज्ञनाविजनुषा

१ नौकाभिना', नाविका इत्यर्थ २ नौकया व्यापार कुर्वाणा ३ दक्षिणभागे आवर्तो यस्यैतादृश शङ्ख ४ नानीदि ५ विष्णुपूजायोग्य ६ क्षुद्रशङ्खे

१ जन्तूनाम् २ स्थानम् ३ पिपासा, पक्षे,-अभिलाष ४ अगस्त्य ५ शिखरिण पर्वतास्त एव पत्रिण पक्षिण ६ संवर्तकसंज्ञैर्मेघै ७ हस्तजलाशय-

कुल्यावदुल्लङ्घित । किं चासीच्चुलुकेऽम्बुबिन्दुवदय द्राक्कुम्भयोनेर्मुनेर्नातारोऽयमिति प्रथा जलनिधेरासीदथापि श्लथा ॥ ३३ ॥ पीयूषेण सुरा श्रिया मुररिपुर्मर्यादया मेदिनी शक्र कल्परुहा शशाङ्ककलया श्रीशकरस्तोषित । मैनाकाहिनगा निजोदरगता सस्थानत स्थापितास्त्वच्चूलीकरणे घटोद्भवमुनि केनापि नो वारित ॥ ३४ ॥ हे हेलाजित बोधिसत्त्व वचसा किं विस्तरैस्तोयधे नास्ति त्वत्सदृश पर परहिताधाने गृहीतव्रत । तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशोभारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायक यन्मरो ॥ ३५ ॥ पीयूषेण कृतार्थिता दिविषदो लक्ष्म्या हरि प्रीणितश्चन्द्रार्धेन विभूषित पशुपति कल्पद्रुमैर्वासव । आत्मान परिपन्थिनाप्युदधिना किं किं न तेषा कृत तस्यागस्त्यमुनिप्रपीतपयसो नोच्चै कृतैकाङ्गुलि ॥ ३६ ॥ लक्ष्म्या श्रीपुरुषोत्तमो हिमरुचा गौरीप्रियोऽलकृतो देवेन्द्रोऽपि विमानवारणहयस्त्रीरत्नकल्पद्रुमै । पीयूषैरमितैस्त्वया दिविषदश्चान्ये कृतार्थाकृता श्रीमन्वारिनिधे त्वदीयमहिमा नून न वाग्गोचर ॥ ३७ ॥ हहो वारिनिधे विधे समुचित येनासि रत्नाकरो रत्नाश्चेदवमन्यसे वद विभो नैतत्पद विन्दसि । पश्यालकरण पुरदरपुरे चिन्तामणि कौस्तुभो विष्णोर्वक्षसि मीनकेतनरिपो शीर्षे कलाना निधि ॥ ३८ ॥ पीत्वा गर्जन्त्यपस्ते दिशि दिशि जलदास्त्व शरण्यो गिरीणा सुत्रामन्त्रासभाजा त्रिदशविटपिना जन्मभूमिस्त्वमेव । गाम्भीर्यं तच्च तादृक्त्वयि सलिलनिधे किंतु विज्ञाप्यमेतत्सर्वोपायेन मैत्रावरुणिमुनिकृपादृष्टय काङ्क्षणीया ॥ ३९ ॥

## क्षीरसागर

दिशि दिशि गिरिग्रावाण स्वा वमन्तु सरस्वतीं तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरद्ध्वनिडम्बराम् । स परमपर क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीर्यते मथितुरमृत खेदच्छेदि प्रभोरनुमोदनम् ॥ ४० ॥ साक ग्रावगणैर्लुठन्ति मणयो बालार्कबिम्बोपमा नीरे नीरचरै सम स भगवान्निद्राति नारायण । एव वीक्ष्य तवाविवेकमथ च प्रौढिं परामुन्नते किं निन्दाम्यथवा स्तवीमि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥ ४१ ॥

## अगस्त्य

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसभव । येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥ ४२ ॥ अखर्वपर्वगर्तेषु विच्छिन्नो यस्य वारिधि । हा स एव मुने पाणिरघस्ताद्विन्ध्यभूभृत ॥ ४३ ॥ अल्पीयसैव पयसा यत्कुम्भ पूर्यते प्रसिद्ध तत् । ब्राह्म तेज[3] पश्यत कुम्भोद्भूत पपौ वारिधिम् ॥ ४४ ॥ गतोऽस्मि तीर जलधे पिपासया स चापि शुष्कश्चुलुकीकृतो मया । न लक्ष्यते दोषलवोऽपि तोयधेर्ममैव तत्कर्मफल विजृम्भते ॥ ४५ ॥ कम्पन्ते गिरय पुरदरभिया मैनाकमुख्या पुन क्रन्दन्त्यम्बुधरा स्फुरन्ति वडवानलोद्धता वह्नय । भो कुम्भोद्भव मुच्यता जलनिधि स्वस्त्यस्तु ते साप्रत निद्रालुश्लथबाहुवल्लिकमलाश्लेषो हरि सीदति ॥ ४६ ॥

## रत्नानि

मणिर्लुठति पादेषु काच शिरसि धार्यते । यथैवास्ते तथैवास्ता काच काचो मणिर्मणि ॥ ४७ ॥ अप्याकरसमुत्पन्ना मणिजातिरसस्कृता । जातरूपेण कल्याणि नहि सयोगमर्हति ॥ ४८ ॥ आस्तामितमारस्य तेजसस्तद्विजृम्भितम् । येन पाषाणखण्डस्य मूल्यमल्प वसुधरा ॥ ४९ ॥ धन्योऽय मणिरेकरछिन्नो भिन्नश्च चक्रनिर्घृष्ट । युक्तस्तेजोनिचयैर्धन्यो दु खेऽपि योऽधिकाभास ॥ ५० ॥ भ्रष्ट नृपतिकिरीटाद्भूमौ पतित तिरोहित[2] रजसा । विधिविलसितेन[3] रत्न जनचरणविडम्बना सहते ॥ ५१ ॥ वपु-र्परीणाहगुणेन तेभ्यो यशस्विन किं मणयो भवन्ति । तथापि चूडासु महीपतीना त एव खेलन्ति न गण्डशैला ॥ ५२ ॥ सिन्धुस्तरङ्गैरुपकरप्य फेनान्रत्नानि पङ्कैर्मलिनी करोति । तथापि तान्येव महीपतीना किरीटकोटीषु पद लभन्ते ॥ ५३ ॥ विरम रत्न मुधा तरलायसे तव न कश्चिदिहास्ति परीक्षक । विधिवशेन परिच्युतमाकरात्त्वमपि काच मणीकृतमीश्वरै ॥ ५४ ॥ अनिभालित एव केवल खनिगर्भ निधिरेष जीर्यतु । न तु सीदतु मूल्यहानितो वणिजालोकनगोचरीकृत ॥ ५५ ॥ समुद्रेणान्त स्थस्तटभुवि तरङ्गैरकरुणै समुत्क्षिप्तोऽसीति त्वमिह परिताप त्यज मणे । अवश्य क्वापि त्वद्गुणपरिचयाकृष्टहृदयो नरेन्द्रस्त्वा कुर्यान्निजमुकुटकोटिप्रणयिनम् ॥ ५६ ॥ पयोधे सत्रस्य शिरसि धृतवान् य नृपगण पणो यस्य क्षोणी चतुरुदधिसीमावधिरभूत् । स एवाय दैवाच्छबरवनितापाणिपतितो मणिर्मेषग्रीवाद्विगुणगुणबद्धो विहरति ॥ ५७ ॥ आघ्रात परिलीढमुग्रनखरै क्षुण्ण च यच्चर्वित क्षिप्त यद्भुत नीरसत्वकुपितेनेति व्यथा मा कृथा । हे सद्रत्न तवैतदेव कुशल यद्वानरेणाग्रहादन्त सारविचारणव्यसनिना चूर्णीकृत नाश्मना ॥ ५८ ॥ उत्तसेषु न नर्तित क्षितिभुजा न प्रेक्षकैर्लक्षित साकाङ्क्ष लुठितो न च स्तनतटे लीलावतीना क्वचित् । कष्ट भोश्चिरमन्तरेण जलधेर्दैवाद्विशीर्णोऽश्मनस्खलव्यालकुलाङ्गघर्षणपरिक्षीणप्रमाणो मणि ॥ ५९ ॥ ये गृह्णन्ति हठात्तृणानि मणयो ये चाप्यय खण्डर ते दृष्टा प्रतिधाम

१ अमहारि २ पाषाणसमूहे ३ ब्राह्मणतेजःप्रभाव ४ समुद्रम्

१ १ द्रुमयेन २ ह्रादिनाम् ३ दैवदुर्विपाकेन ४ विशाल्ना ५ आस्वादितम् ६ वसरेण ७ पाषाणेन ८ तेजोरहित

दग्धमणयो विच्छिन्नसम्याश्रिरम् । नो जाने किमभावत किमथवा दैवादहो श्रूयते नामाप्यत्र न तादृशस्य हि मणे रत्नानि गृह्णाति य ॥ ६० ॥ यन्मुक्तामणयोऽम्बुधेरुदरत क्षिप्ता महावीचिभि पर्यन्तेषु लुठन्ति निर्मलरुच स्पष्टाट्टहासा इव । तत्तस्येर परिक्षयो जलनिधेर्द्वीपान्तरालम्बिनो रत्नाना तु परिग्रहव्यसनिन सन्त्येव सांयात्रिका ॥ ६१ ॥ यत्रा-मुल्लिखिताख्यमेव निखिल निर्माणमेतद्विधेरुत्कर्षप्रतियोगि कल्पनमपि न्यक्कारकोटि परा । याता प्राणभृता मनोरथ गतीरुल्लङ्घ्य यत्सपदस्तस्यामासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्व-मेवोचितम् ॥ ६२ ॥ काचा काञ्चनभूषिता कति न वा मुष्णाति रत्नश्रिय मौलौ वा कति नोद्वहन्त्यपधियस्तानेव रत्नभ्रमात् । अक्ष्णा ये पुनरुन्मृजन्ति तिमिर यैर्नाम रत्नाकर सिन्धुस्ते पृथगेव हन्त मणयस्तेष्वप्यभिज्ञा पृथक् ॥ ६३ ॥

### वज्रमणि

यस्य वज्रमणेर्भेदे भिद्यन्ते लोहसूचय । करोति तत्र किं नाम नारीनखविलेखनम् ॥ ६४ ॥

### कौस्तुभमणि

न श्वेताशुवदन्धकारदलनादुद्द्योतिते रोदसी नाप्यैरावत-वन्निरस्तदितिजत्रास कृतो वासव । नो चिन्तामणिरत्नवत्त्रि-भुवने छिन्ना विपद्वाऽर्थिना भूत्वा तस्य हरेरुर प्रणयिना किं कौस्तुभेनार्जितम् ॥ ६५ ॥

### चन्द्रकान्त सूर्यकान्तौ

सोमकान्तो मणि स्वच्छ सूर्यकान्तस्तथा न किम् । उद्गारे तु विशेषोऽस्ति तयोरमृतवह्नय ॥ ६६ ॥

### चन्द्रकान्त

सुधाकरकरस्पर्शाद्बहिर्द्रवति सवत । चन्द्रकान्तमणेस्तेन मृदुत्व लोकविश्रुतम् ॥ ६७ ॥

### स्फटिक

स्फटिकस्य गुणो योऽसौ स एवायाति दोषताम् । धत्ते स्वच्छतया छाया यस्ता मलिनतामपि ॥ ६८ ॥

### मरकत

त्यज निजगुणाभिमान मरकत पतितोऽसि पामरे वणिजि । काचमणेरपि मौल्य लभसे यत्तदपि ते श्रेय ॥ ६९ ॥ केनासीन सुखमकरुणेनाकरादुद्धृतस्त्व विक्रेतु वा सममिलषित केन वाऽसि कुदेशे । यस्मिन्वित्तव्यय मरसहो माहकस्तावदास्ता नास्ति भ्रातर्मरकतमणे त्वत्परीक्षा क्षमोऽपि ॥ ७० ॥ आसीत्पूर्वे विमलजलधौ मण्डन भूपतीना नारीणा च प्रबलमुकुटे काञ्चनेन प्रसङ्गात् । तन्नीबद्ध कथमिदमहो कॉचखण्डेन सार्ध भिल्लीकण्ठे मरकतमणे वामवस्था गतोऽसि ॥ ७१ ॥

### माणिक्यम्

पौरस्त्यैर्दाक्षिणात्यै स्फुरदुरमतिभिर्मित्र पाश्चात्त्यसंघै-रौदीच्यैर्यत्परीक्ष्य क्षितिपतिमुकुटे न्यासि माणिक्यमेकम् । यद्येतस्मिन्कथचित्कथयति कृपण कोऽपि मालिन्यमन्ये प्रेक्षाव तस्तदा त निरवधिजडतामन्दिर सगिरन्ते ॥ ७२ ॥

### काच

अज्ञतया प्रेम्णा वा चूडामणिमाकलय्य काचमणिम् । नृपतिर्वहते शिरसा तेनासौ न हन्त्यमणि ॥ ७३ ॥

### शङ्ख

अन्त कुटिलता विभ्रच्छङ्ख स खलु निष्ठुर । हुंकरोति यदा ध्मातस्तदैव बहु गण्यते ॥ ७४ ॥ उच्चै रुच्चरति चिर झिल्ली वर्त्मनि तरु समारुह्य । दिग्व्यापिनि शब्दगुणे शङ्ख समाननाभूमि ॥ ७५ ॥ कीटगृह कुटि-लोऽन्त कठिन क्षाराम्बुसभव शून्य । शङ्ख श्रीपति-निकटे केन गुणेन स्थितिं लेभे ॥ ७६ ॥ जलनिधौ जनन *धवल वपुर्मुररिपोरपि पाणितले स्थिति । इति समस्तगुणा*न्वित शङ्ख भो कुटिलता हृदये न निवारिता ॥ ७७ ॥ ध्वनिरतिमधुर शुचित्वमुच्चैर्जनिरपि शङ्ख नदीनतस्तवाभूत् । अवगतमखिल बहिस्तवेद कुटिलतर पुनरन्तर न विद्म ॥ ७८ ॥ क्व वाऽम्भोधौ जन्म क्व च वपुरिद कुन्दधवल क्व चावासस्थान कृतमहह विष्णो करतलम् । क्व नीचानामास्ये परिणतिरिय चुम्बनविधावितीवाय शङ्ख करुणकरण रोदिति मुहु ॥ ७९ ॥ तात क्षीरनिधि स्वसा जलधिजा भ्राता सुरेशद्रुम सौजन्य सह कौस्तुभेन शुचिता यस्य द्विजेशा दपि । धिक्कर्माणि स एव कम्बुरधुना पाखण्डकान्ताकरे विश्रान्त प्रतिवासर प्रतिगृह भैक्ष्येण कुक्षिंभरि ॥ ८० ॥

### पाञ्चजन्य

सर्वाशापरिपूरिहुंकृतिमदो जन्मापि दुग्धोदधेर्गोविन्दा-ननचुम्बि सुन्दरतर पूर्णेन्दुबिम्बाद्वपु । श्रीरेषा सहजा गुणा किमपर मण्थ त एते हि यत्कौटिल्य हृदि पाञ्चजन्य भव तत्तेनातिलज्जामहे ॥ ८१ ॥ शङ्खा सन्ति सहस्रशो जल-निधेर्वीचिच्छटाघट्टिता पर्यन्तेषु लुठन्ति ये दलशतै कल्मा पितक्ष्मातला । एक कोऽपि स पाञ्चजन्य उदभूदाश्चर्यधामा सता य सर्वमरक्षमैर्मधुरिपो श्वासानिलै पूर्यते ॥ ८२ ॥

---

## नद्यन्योक्तय:

तटिनि चिराय विचारय विन्ध्यभुवस्तव पवित्राया । शुष्यन्त्या अपि युक्त किं खलु रथ्योदकादानम् ॥ १ ॥ कतिपयदिवसस्थायी पूरो दूरोन्नतोऽपि भविता ते । तटिनि तटद्रुमपातनपातकमेक चिरस्थायि ॥ २ ॥ यास्यति जलधर समयस्तव च समृद्धिर्लघीयसी भविता । तटिनि तटद्रुम-पातनपातकमेक चिरस्थायि ॥ ३ ॥ कुरु गम्भीराशयता

---

१ नौकाव्यापारिण- २ हीरकमण- ३ मौले ४ भूषणम् ५ काचमनिना ६ सह

१ अमूल्य २ कौटिल्यम् ३ नर्दान ...रितनिस्तलाद् ४ कुन्दपुष्पवत्शुभ्रम् ५ भगिनी ६ लक्ष्मी ७ भ्राता

कल्लोलैर्जनय लोकविभ्रान्तिम् । वीतपयोधरलक्ष्मी कस्य न चरणैर्विलङ्घ्यासि ॥ ४ ॥ मलयस्य गिरेरुपत्यमादौ तदनु आत्मृमती पटीरवृक्षे । किमु चित्रमपांनिधे कलत्र तटिनी काचन मौक्तिकानि सूते ॥ ५ ॥ नावर्ता न च तरला स्तरगमाला नेदानीं जलरयजा रवा कराला । सेवं त्वं तटिनि तटद्रुमान्निपात्य प्रौढानामपयशसामिमामि पात्रम् ॥ ६ ॥ छाया प्रकुर्वन्ति नमन्ति पुंष्पैः फलानि यच्छन्ति तटद्रुमा ये । उन्मूल्य तानेव नदी प्रयाति तरंगिणा क्व प्रतिपन्नमस्ति ॥ ७ ॥ न वारयामो भवती विशन्ती वर्षानदि स्रोतसि जह्नुजायाः । न युक्तमेतत्तु पुरो यदस्याः स्तरगभङ्गान्प्रकटीकरोषि ॥ ८ ॥

**गङ्गा**

यद्यपि दिशि दिशि सरितः परितः परिपूरिताम्भसः सन्ति । तदपि पुरंदरतरणीसंगतिसुखदायिनी गङ्गा ॥ ९ ॥ स विभुः सहेत सुधांशुं स्मरहरभालानलज्वालाः । शिशिरैः शीकरनिवहैः सिञ्चति सुरनिम्नगा नो चेत् ॥ १० ॥

**शोण**

आजन्मस्थितयो महीरुह इमे कूले समुन्मूलिता कल्लोला क्षणभङ्गुरा पुनरमी नीता परामुन्नतिम् । अन्तर्मोहपरिग्रहो बहिरपि भ्राम्यन्ति गन्धद्विपा भ्रात शोण न सोऽस्ति यो न हसति त्वत्सम्पदा विभ्रमान् ॥ ११ ॥

---

## तडागान्योक्तयः

आगच्छतामपूर्णानां पूर्णानामपि गच्छताम् । यदध्वनि न संघट्टो घटानां किं सरोवरम् ॥ १ ॥ अयमवसरः सरस्ते सलिलैरुपकर्तुमर्थिनामनिशम् । इदमतिसुलभं चाम्भो भवति पुरा जलधराभ्युदये ॥ २ ॥ कस्य तृषं न क्षपयति पिबति न कस्तव पयः प्रविश्यान्तः । यदि सन्मार्गसरोवर नक्रो न क्रोडमधिवसति ॥ ३ ॥ तानि तानि कमलानि तज्जल तानि षट्पदकुलानि ते खगाः । सर्वमेकपदं एव विच्युतं पङ्कशेषमचिराद्भूत्सरः ॥ ४ ॥ विहगैर्गतं मधुकरैः स्खलितं प्रकरैः प्रयातमपि पद्मदृशाम् । विभवे गते सकलमेव गतं ध्रुवमेकमस्ति यशः सरसः ॥ ५ ॥ आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गा भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ति । संकोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥ ६ ॥ इयत्या सम्पत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना न तृष्णार्तानां हरसि यदि वेमार सहसा । निदाघे चण्डांशौ किरति परितोऽङ्गारनिकरं कृशीभूत केयमहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥ ७ ॥ क्रौञ्च क्रीडतु कूर्दतां च कुरर कङ्क परिष्वज्यतां मद्गुर्माद्यतु सारसश्च रसतु प्रोड्डीयतां टिट्टिभ । भेका सन्तु बका वसन्तु चरतु स्वच्छन्दमाटिस्तटे हंस पद्मसर कुतः कतिपयैर्हैसैर्विना श्रीस्तव ॥ ८ ॥ एतस्मिन्मरुमण्डले परिचलत्कल्लोलकोलाहल-क्रीडत्कङ्कमपङ्कमङ्कविलसन्निःशङ्कमत्स्यव्रजम् । केनेदं विकसत्कुशेशयकुटीकोणक्वणत्षट्पदं क्षणप्रीणितपान्थमुज्ज्वलजलं चक्रे विशालं सरः ॥ ९ ॥ स्तोकाम्भःपरिवर्तिताङ्गशफरीग्रासार्थिनः सर्वतो लम्पन्ते बकटिट्टिभप्रभृतयः स्वल्पेषु साधु स्थितिम् । स च शोषमुपागतेऽद्य सरसि श्रीसद्मपद्माकरे तस्मिन्पङ्कजिनीनिवासरुचयो हंसाः क्व यास्यन्त्यमी ॥ १० ॥ माद्यद्दिग्गजदानलिप्तकरटप्रक्षालनक्षोभिता व्योम्नः सीम्नि निचेरुरप्रतिहता यस्योर्मयो निर्मलाः । कष्टं भाग्यविपर्ययेण सरसः कल्पान्तरस्थायिनस्तस्याप्येकबकप्रचारकलुषं कालेन जातं जलम् ॥ ११ ॥ रे पद्माकर यावदस्ति भवतो मध्ये पयः पूरितं तावच्चक्रचकोरकङ्ककुररश्रेणीं समुल्लासय । पश्चात्त्वं समटद्दकोटचट्टुलत्रोटीपुटव्याहतिस्फुटत्कर्कटकर्परव्यतिकरैर्निन्द्यास्पदं यास्यसि ॥ १२ ॥ याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां गन्ता क प्रति पान्थसंततिरसौ संतापमालाकुला । एवं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥ १३ ॥ सोपानानि तिरोहितानि पदवी छन्ना तृणैर्नूतनैः कालुष्यं पयसा विलोक्य शनकैरुड्डीय हंसा गताः । माधुर्यं न मधुव्रतोदितगिरा पद्मानि मग्नानि के भेकानामिह गर्जितं परमहो वृद्धेन नष्टं सरः ॥ १४ ॥ आपूर्येत पुनः स्फुरच्छफरिकासारोर्मिभिर्वारिभिर्भूयोऽपि प्रविजृम्भमाणनलिनं पश्येम तोयाशयम् । इत्याशाशततन्तुबद्धहृदयो नक्तंदिवं दीनधीः शुष्यत्यातपशोषितस्य सरसस्तीरे जरत्सारसः ॥ १५ ॥ उद्दामाम्बुदवर्धमानशिखिनीकेकातिरेकाकुले संप्राप्य सलिलं स्थलेऽपि सदा निस्तर्षसर्गागमे । भीष्मग्रीष्ममठे परस्परभयादालोड्यमानं मुहुर्दीनं मीनकुलं न पालयसि चेत्कासार का सारता ॥ १६ ॥ सौवर्णं कमलाकरं शशिशिलासोपानबन्धक्रमो वारि क्षीरमहोदरं तटतरुश्रेणीमुखं क्षोणयः । सर्वं ते रुचिरं सरोवर परं निन्द्य कुतोऽयं निधिः कूटग्राहमयात्प्रयान्ति विमुखाः पान्था निदाघेऽप्यमी ॥ १७ ॥ उड्डीनं विहगैर्मृतं जलचरैः क्ष्मान्तर्गतं कच्छपैः पाठीनैः पृथुपङ्कपीठलुठनाद्यस्मिन्मुहुर्मूर्च्छितम् । तस्मिन्नेव

---

१ पुष्पैः सह फलानि ददतीत्यर्थः २ तरंगवत्पल्लवानाम् ३ अङ्गीकृतम् ४ इन्द्रलीला रम्भोर्वश्यादीनां समागमसुखदात्री ५ आकाशगामाम् ६ मानवति सति ७ हे सरः ८ ग्रीष्मे ९ सूर्ये

१ खेलतु २ जलकाक ३ सर्व ४ गमिष्यति ५ मनो व्यापारपरम्परा ६ मार्गे यत्सरोवरं तस्य

सरस्सकालनलदेनागत्य तच्चेष्टित येनाकुम्भनिमग्नवन्यकरिणा यूथे पय पीयते ॥ १८ ॥ हंसैर्लब्धप्रशंसैस्तरलितकमलम्र स्सरङ्गैस्तरंगैर्नारंरन्तगभीरैश्चपरुबकुलनामलीनश्च मीनै । पालीरूढद्रुमालीतरसुखशयितस्त्रीप्रणीतैश्च गीतैर्भाति प्रक्रीड दातिस्तनसलिलचलचक्रवाकस्तडाग ॥ १९ ॥

मानसम्

नो या कियन्त परित स्फुरन्ति जलाशया निर्मल-भूरितोया । सदावदात परमेकमेव हंसस्य विश्रामपद वदन्ति ॥ २० ॥

## कूपान्योक्तयः

हे कूप त्व चिर जीव स्वल्पतोये बहुव्यय । गुणवद्रिक्त-पात्राणि प्राप्नुवन्ति हि पूर्णताम् ॥ १ ॥ रे कूप जीवनस्या-गार यदि दातृत्वमिच्छसि । तदा त्व गुणवत्पात्रमेक वा सनिधो कुरु ॥ २ ॥ अमुना मरकूपेन के के नाम न वञ्चिता । रुदत्पथिकनेत्राम्बुपिच्छिलप्रान्तभूमिना ॥ ३ ॥ सगुणे सेवितोपान्तो विनतै प्राप्तदर्शन । नीचोऽपि कूप सत्पात्रैर्जीवनार्थं समाश्रित ॥ ४ ॥ यद्यपि बहुगुणगम्य जीवनमेतस्य कूपमुख्यस्य । जयति तथापि विवेको दान पात्रानुमानेन ॥ ५ ॥ नितरा नीचोऽस्मीति त्व खेद कूप मा कदापि कृथा । अत्यन्तसरसहृदयो यत परेषा गुण ग्रहीतासि ॥ ६ ॥ चित्र न तदयमम्बुधिरम्बुदोघसि-धुप्र वाहपरिपूरणया महीयान् । त्व त्वर्थिनामुपकरोषि यदल्पकूप निष्पीड्य कुक्षिकुहर हि महत्त्वमेतत् ॥ ७ ॥ दिनमवसित विश्रान्ता स्म त्वया मरुकूप हे परमुपकृत शेष वस्तु वय न पुन क्षमा । भवति सुकृतेरध्वन्यानामशेषजलो भवानि-यमपि घनच्छाया भूयात्तवोपतट शमी ॥ ८ ॥ भीमश्याम प्रतनुवदन कूपपातालकुक्षिक्रोडप्रान्तोपहितविभवस्याथ किं ते ब्रवीमि । येन त्वत्त समभिलषित वाञ्छन क्षुद्र कूप क्षाम्य मूर्तेर्भवति सहसा कस्य नाधोमुखत्वम् ॥ ९ ॥

## मरुस्थलान्योक्तयः

मरौ नास्त्येव सलिल कृच्छ्राद्यद्यपि लभ्यते । तत्कटु स्तोकमुष्ण च न करोति वितृष्णताम् ॥ १ ॥ सत्पादपान्वि पुल्पल्लवपुष्पभारसपत्परीतवपुष फलभारनम्रान् । यो मञ्जु-सिञ्जितशकु तशताश्रितोग्रशाखा मरौ मृगयते न ततोऽस्ति मुग्ध ॥ २ ॥ पाय पाय पिब पिब पय सिञ्च सिञ्चाङ्गमङ्ग भूयो भूय कुरु कुरु सखे मज्जनोन्मज्जनानि । एषोऽशेष श्रमशमपटुर्दु खिताधन्यबन्धु सिन्धुर्दूरीभवतु भवतो मारव पान्थ पन्था ॥ ३ ॥ कल्याण न किमधिकमितो जीवनार्थं यतस्त्व छित्त्वा वृक्षानहह दहसि भ्रातर-ङ्गारकार । न चेतस्त्विन्नशनिपिशुनैर्यातयैराकुलानामध्वन्याना मशरण मरुप्रान्त रे कोऽप्युपाय ॥ ४ ॥ किमसि विमति किं चोन्मादी क्षणादभिलक्ष्यसे पुनरपि सखे प्रेक्षापूर्वो न काचन ते क्रिया । स्वयमजलदा जानानोऽपि प्रविश्य मरु-स्थलीं शिशिरमधुर वारि प्राप्तु यदध्वग वाञ्छसि ॥ ५ ॥ भो भो कि किमकाण्ड एव पतितस्त्व पान्थ कान्या गति-स्तत्तादृक्तृषितस्य मे खलमति सोऽय जल गूहते । अस्थानोपगतामकालसुलभा तृष्णा प्रति क्रुध्य हे त्रैलोक्य प्रथितप्रभावमहिमा मार्गोऽस्त्यसौ मारव ॥ ६ ॥

## दावानलान्योक्तयः

हे दावानल शैलाग्रवासिन साधुशाखिन । मुग्ध व्यर्थं त्वया दग्धा प्रेरितेन प्रभञ्जनै ॥ १ ॥ यस्मा महत्त्वभाजो भवन्ति गुणिनोऽमिता धनुर्दण्डा । दहतस्ता वंशालिं को वन-वह्नि विवेकस्ते ॥ २ ॥ दवदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामवाप्य वर्षैस्तम् । यच्छमयति तद्युक्त सोऽपि च दवमेव निर्दहति ॥ ३ ॥ अभ्युन्नतेऽपि जलदे जगदेकसारसाधारणप्रणय-हारिणि हा यदेते । उल्लासलास्यललित तरवो न यान्ति हे दावपावक स तावक एव दोष ॥ ४ ॥ छाया फलानि मुकुलानि च यस्य विश्वमाह्लादयन्ति सहकारमहीरुहस्य । आमृष्य तस्य शिखया नवपल्लवानि मश्नासि रे दवहुताश हताश कष्टम् ॥ ५ ॥ दुर्दैवप्रभवप्रभञ्जनभयादुद्धूत भूमीर हानेता सरलगुणाश्रयानकरुण शुष्यत्किमु भाषसि । भ्रूमस्त्वा वैनहव्यवाह यदमी दग्धार्धदग्धा अपि द्रष्टव्यास्तव तत्क्षणा-द्विलयिनो नामापि न ज्ञायते ॥ ६ ॥ विध्वस्ता मृगपक्षिणो विधुरता नीता स्थलीदेवता धूमैरन्तरिता स्वभावमलिनैराशा मही तापिता । मलीकृत्य सपुष्पपल्लवफलैर्नम्रान्महापादपा-नुद्धत्तेन दवानलेन विपिन वल्मीकशेष कृतम् ॥ ७ ॥ दिक्चक्र तृणमसना कवलित मूलान्यपि क्ष्मारुहा निर्द ग्धानि न चार्भकोऽपि हरिणीयूथस्य शेषीकृत । आ कष्ट विपिनौकसोऽपि मुनय क्षुधा कृतान्तक्रिया कृत्वेत्थ वन वह्निना किमधुना शान्तेन दीप्तेन वा ॥ ८ ॥

वडवानल

तेजासि यस्य प्रथम प्रयान्ति वारां प्रवाहेण स वह्निरन्य । अय पुनर्वाडवनामधेय समुद्रमापीय बिभर्ति तेज ॥ ९ ॥

१ रज्जुमहिते घटे—गुणयुते २ उदकाधेन् ३ भन्नाम् ४ निम ५ रमयुक्त हव्य यस्य ६ भीम भयकरं श्याम अन्धकारयुक्त वातू प्रतनु संकुचित मुख यस्य

१ अनुचितस्थाने २ वायुभि ३ अर्वाल्या ४ वेणुरहिम् ५ वनानल

## व्योमचरान्योक्तयः

### गरुड

दामोदरसुंदराहितभुवन यो वहति लीलया गरुड । कस्य तरोरुपरिष्टात्खिन्नोऽसौ श्रान्तिमपनयतु ॥ १ ॥ अहि-रहिरिति सभ्रमपदमितरजन किमपि कातरो भवतु । विहंगपतेराहारे स तु सरलमृणालदलरुचिर ॥ २ ॥

### हस

कर्पूरिचरणोद्धृतसिन्धुकल्लोललालितम् । मन्ये हस मनो नीरं कुल्याना रमते न ते ॥ ३ ॥ अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीर नीरजमण्डितम् । रमते न मरालस्य मानस मानस विना ॥ ४ ॥ एकेन राजहसेन या शोभा सरसो भवेत् । न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥ ५ ॥ हस श्वेतो बक श्वेत को भेदो बकहसयो । नीरक्षीर-विभागे तु हसो हसो बको बक ॥ ६ ॥ बककोयष्टिभिर्जुष्टे पल्वले मानस कुत । मोदते हि मरालस्य सन्मानसविहारिण ॥ ७ ॥ अपसरणमेव शरण मौन वा तत्र राज-हसस्य । कटु रटति निकटवर्ती वाचाटष्टिट्टिभो यत्र ॥ ८ ॥ यदि नाम दैवगत्या जगदसरोज कदाचिदपि जातम् । अवकरनिकर विकिरति तत्किं कृकवाकुरिव हस ॥ ९ ॥ नीरक्षीरविवेके हसालस्य त्वमेव तनुषे चेत् । विश्वस्मिन्न-धुनान्य कुलव्रत पालयिष्यति क ॥ १० ॥ सैव सैव सरसी रमणीया यत्र यत्र वलते तव राग । राजहस रसिक स्मरणीया श्रीमता तदपि मानसकेलि ॥ ११ ॥ गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुन कज्जलाभमुभयत्र मज्जत । राजहस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥१२॥ कचिदेव समय समागत त्वा न विस्मरति शश्वदम्बुजम् । मानसे विहर हस मानसे मा विमुञ्च पुनरस्य सौहृदम् ॥ १३ ॥ यत्रापि कुत्रापि भवन्ति हसा हसा महीमण्डल-मण्डलानि । हानिस्तु तेषा हि सरोवराणा येषा मरालै सह विप्रयोग ॥ १४ ॥ अम्भोजिनीवनविलासनमेव हन्त हसस्य हन्तु नितरा कुपितो विधाता । न त्वस्य दुग्धजल-भेदविधिप्रसिद्धा वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थ ॥ १५ ॥ भृङ्गाङ्गनाजनमनोहरहारिगीताराजीवरेणुकणकीर्णपिशङ्गतो-याम् । रम्या हिमाचलनदीं प्रविहाय हस हे हे हताश वद का दिशमुत्सुकोऽसि ॥ १६ ॥ स्थित्वा क्षण विततपक्षति-नान्तरिक्षे मातङ्गसङ्गकलुषा नलिनीं विलोक्य । उत्पन्नमन्यु-परिघर्घरनि स्वनेन हसेन साधु परिवृत्य गत नलिन्या ॥ १७ ॥ रे राजहस किमिति त्वमिहागतोऽसि योऽसौ बक स इह हस इति प्रतीत । तद्गम्यतामनुपदेन पुन स्वभूमौ यावद्वदन्ति न बक खलु मूढलोक ॥ १८ ॥ ये वर्धिता कनकपङ्कजरेणुमध्ये मन्दाकिनीविमलनीरतरगभङ्गै । ते साम्प्रत विधिवशात्खलु राजहसा शैवालजालजटिल जल-माश्रयन्ति ॥ १९ ॥ हा हन्त मानससर सलिलावतस रे राजहस पयसो प्रविवेचनाय । चेच्छक्तिमान्खलु भवान्न तदा किमु सालिका कपोत उत वा कलविङ्कपोत ॥ २० ॥ नेद सर सरसवारि न वारिज वा नैतन्मधूनि मधुपा सह-चामिनो वा । हेमारविन्दवनरासविलासभाजो रे हस मान-सजुषस्तव मानसेऽपि ॥ २१ ॥ हस प्रयाति शनकैर्यदि यातु तस्य नैसर्गिकी गतिरियं नहि तत्र चित्रम् । गत्या तया जिगमिषुर्बक एव मूढश्वेतो दुनोति सकलस्य जनस्य नूनम् ॥ २२ ॥ भुक्ता मृणालपटली भवता निपीतान्य-म्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि । रे राजहस वद तस्य सरोवरस्य कृत्येन केन भवितासि कृतोपकार ॥ २३ ॥ तरौ तीरोद्भूते कचिदपि दलाच्छादिततनु पतद्धारासारा गमय विषमा प्रावृषमिमाम् । निवृत्तायां तस्या सरसि सरसोत्फु-ल्लनलिने स एव त्व हस पुनरपि विलासास्य इह ते ॥ २४ ॥ गत तद्गाम्भीर्य तटमपि चित जालिकशतै सखे हसोत्तिष्ठ त्वरितममुतो गच्छ सरस । न यावत्पङ्कान्त कलु-षितनतुर्भूरिविलसद्बकोऽमौ वाचालश्चरणयुगल मूर्ध्नि कुरुते ॥ २५ ॥ पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्पराग-सुरभीकृते पयसि यस्य यात वय । स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले मरालकुलनायक कथय रे कथ वर्त-ताम् ॥ २६ ॥ वातान्दोलितपङ्कजस्थितरज पुञ्जाङ्गरागो-ज्ज्वलो य स्वच्छकलकूजित मधुलिहा सजातहर्ष पुरा । कान्ताचञ्चुपुटापवर्जितबिसग्रासग्रहेऽप्यक्षम सोऽय सप्रति हसको मरुगत कौप पयो याचते ॥ २७ ॥ यो दिव्या-म्बुजलोलमत्तमधुपप्रोद्गीतरम्य सरस्त्यक्त्वा मानसमल्पगा-रिणि रतिं बध्नाति कैदारिके । तस्यालीकसुखाशया परिभव-क्रोडीकृतस्याधुना हसस्योपरि टिट्टिभो यदि पद धत्तेऽत्र को विस्मय ॥ २८ ॥ अन्या सा सरसी मराल मुनिभिर्वि-चीरसोपानिका विन्यस्ताखिलतण्डुलान्वनलयन्दष्टोऽसि हृष्टे-र्मुखै । एषा पक्कणवापिका कमलिनीखण्डेन गुप्तात्म-भिर्व्याधैस्त्वद्विधमुग्धबन्धनविधौ क नाम नो सूत्र्यते ॥ २९ ॥ कस्त्व लोहितलोचनास्यचरणो हस कुतो मानसात्किं तत्रास्ति सुवर्णपङ्कजवनान्यम्भ सुधासनि-भम् । रत्नाना निचया प्रवालमणयो वैडूर्यरोहा कचिच्छ-म्बूका अपि सन्ति नेति च बकैराकर्ण्य हीहीकृतम् ॥ ३० ॥ य सतापमपाकरोति जगता यश्चोपकारक्षम सर्वेषाममृता-

---

१ उन्नते आहित स्थापित भुवन ब्रह्माण्ड येन २ श्रान्ति ३ गरुडस्य ४ विष्णु ५ कृत्रिमसरिताम् ६ मानससरोवरम् ७ संकरसंचयम् ८ ताम्रचूड ९ चातुर्येण

१ अलसगमनाय ? २ दुर्गन्धाते ? ३ रत्नम् ४ जलमुत्तय ?

त्मकेन वपुषा प्रीणाति नेत्राणि य । तस्याप्युन्नतिमम्बुदस्य सहसे यत्र त्वमेतावता वर्णेनैव पर मराल धवल कृष्ण-श्चरित्रैरसि ॥ ३१ ॥ आकार कमनीयता कुलगृह लीला लसा सा गति सपर्क कमलालये कलनया लोकोत्तर कूजितम् । यस्यैव गुणसपदस्ति महती तस्यातिभव्यस्य ते सरभ्यत्वमसद्धुमद्धुकल्हे नाह सहे हस हे ॥ ३२ ॥ नद्यो नीचगता दुरापपयस कूपा पयोराशय क्षारा दुग्धकोट-सकटतटोद्देशास्तडागादय । इत्थ भूतल आकलय्य सक-लानम्भोनिवेशानिति त्वा भो मानस ससरन्पुनरसौ हस समभ्यागत ॥ ३३ ॥ हसी वेत्ति परागपिञ्जरतनु कुत्रापि पद्माकरे प्रेयान्मे बिसकन्दलीकिसलय भुङ्क्ते स्वय निर्वृत । नो जानाति तपस्विनी यदनिश जम्बालमालोडयन्शैवाला-ङ्कुरमप्यसौ न लभते हसो विशीर्णच्छद ॥ ३४ ॥ प्रम्लाना नलिनी जलानि किरणै सूर्यस्य शोष ययुर्नाश प्राप विहगमावलिरिय तृष्णाविशीर्णेक्षणा । एते तीरमहीरुहा अपि पतत्पत्रश्रियोऽद्यापि रे कोऽय राजमराल शुष्कसरसी तीरे रतिप्रक्रम ॥ ३५ ॥ एषा पुष्करिणी मराल मलिनै रुद्धा कुवीथीजलैर्यस्यामज्ञतया विधेरक्षमया चेद्वस्तुमाका ङ्क्षसे । विश्रम्भो बकमण्डलेषु विनयो भेकेषु सबन्धिता रात्यन्धेषु विधीयता कृपणता कोयष्टिकश्रेणिषु ॥ ३६ ॥ पीत येन पुरा पुरदरपुरे रम्भोरुकेलिस्खलन्मन्दाराङ्कुरकण-पूरसुरभि स्वर्गापगाया पय । सोऽय मारवनारि पामरवधू पादार्पणप्रोच्छलत्पङ्कातङ्कितभेकभिन्नमघृणो हस समाशसत ॥ ३७ ॥ काके कार्ष्ण्यमलौकिक धवलिमा हसे निसर्ग-स्थितो गाम्भीर्ये महदन्तर वचसि यो भेद स किं कथ्यते । एतावत्सु विशेषणेष्वपि सखे यत्रेदमालोक्यते के काका खलु के च हसशिशवो देशाय तस्मै नम ॥ ३८ ॥ क्षुद्रो लूकनखप्रपातविगलत्पक्षा अपि स्वाश्रय ये नोज्झन्ति पुरीष पुष्टवपुषस्ते केचिदन्ये द्विजा । ये तु स्वर्गतरंगिणीविमलता-लेशेन सवर्धिता गाङ्ग नीरमपि त्यजन्ति कलुष ते राजहसा वयम् ॥ ३९ ॥ भो हसास्तावदम्भोरुहकुहररजोरञ्जिताङ्गा सहेल हसीभि पद्मखण्डे मधुरमधुकरारावरम्ये रमध्वम् । यावन्नाय दुरन्तो हरगलगरलव्यालजालालिनीलप्रोन्मील न्मेघमालामलिनसकलदिङ्मण्डलोऽभ्येति काल ॥ ४० ॥

## मधुकर

सरजस्का पाण्डुवर्णा कण्टकप्रकराङ्किताम् । केतकीं सेवसे हत कथ रोलम्ब निर्भर ॥ ४१ ॥ फलाना च दलाना च सन्तु ते ते विवेकिन । मकरन्दनिशेषनो मिलिन्दमपहाय क ॥ ४२ ॥ पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलि । सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥ ४३ ॥ क्वचित्क्वचिदय यातु स्थातु प्रेमवशवद । न विसरति तत्रापि राजीव भ्रमरो हृदि ॥ ४४ ॥ भ्रम भ्रमर यूथीषु मालतीषु चिरं मिल । मा पुन पङ्कजारण्यस्नेह-शून्य मन कृथा ॥ ४५ ॥ मधुपे मालतीपुष्प सतृष्ण यातुमुद्यते । हन्त दैवादुपागम्योपात्तमारण्यकेन तत् ॥ ४६ ॥ मधुकर तव करनिकरै किं किं क्रान्त वन न कुसुमानाम् । तद्वद सरसिजकमले लब्ध किंचिद्यदन्यतस्तत्किम् ॥ ४७ ॥ गौरीं चम्पककलिकामपहाय भ्रान्तदुर्बुद्धे । शाल्मलिकुसुम-दलेषु स्वैर गुञ्जन्न लज्जसे मधुप ॥ ४८ ॥ मदनमवलोक्य निष्फलमित्यता बन्धुजीवकुसुमानाम् । वनमुपगम्य भ्रमर सप्रति जातो जपासक्त ॥ ४९ ॥ अपसर मधुकर दूर परि-मलबहुलेऽपि केतकीकुसुमे । इह न हि मधुलवलाभो भवति पर धूलिधूसर वदनम् ॥ ५० ॥ कृत्वापि कोशपान भ्रमरयुवा पुरत एव कमलिन्या । अभिलषति बकुल-कलिका मधुलिहि मलिने कुत सत्यम् ॥ ५१ ॥ येनामन्द-मरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत । कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ५२ ॥ अमरतरुकुसुमसौरभ-सेवनसपूर्णकामस्य । पुष्पान्तरसेवेय भ्रमरस्य विडम्बना महती ॥ ५३ ॥ इह रूपमात्रसारे चित्रगते कनककह्लारे । न रसो नापि च गन्धो मधुकर बन्धो मुधा भ्रमसि ॥ ५४ ॥ अपनीतपरिमलान्तरकथे पद न्यस्य देवतरुकुसुमे । पुष्पा-न्तरेऽपि गन्तु वाञ्छसि चेद्भ्रमर धन्योऽसि ॥ ५५ ॥ मलि-नेऽपि रागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि । त्वयि चपलेऽपि च सरसा भ्रमर कथ वा सरोजिनीं त्यजसि ॥ ५६ ॥ नन्दनजन्मा मधुप सुरतरुकुसुमेषु पीतमकरन्द । दैवादवनिमुपेत कुटजे कुटजे समीहते वृत्तिम् ॥ ५७ ॥ दूरतया स्थूलतया नीलतया दानलोलुपैर्मधुपै । भ्रामित मिभराजधिया हन्ताभूदन्ततो महिष ॥ ५८ ॥ नष्टे वारिज विपिने कष्टे नष्टेऽथ मालतीनिकरे । तत्किं जीवति लोके मूलकमकरन्दबिन्दुना यदलि ॥ ५९ ॥ पवनापनीतसौरभ-दूरोदकपूरपद्मिनीलुब्ध । अपरिक्षतस्वपक्षो गन्ता हन्ता-पद मधुप ॥ ६० ॥ कति कति न लता कलिता सच रता चञ्चरीकरसिकेन । नलिनि भवन्मधु मधुरं यत्पीत तत्तदेव परिपीतम् ॥ ६१ ॥ मधुकर मा कुरु शोक विचर करीरद्रुमस्य कुसुमेषु । घनतुहिनपातदलिता कथ नु सा मालती मिलति ॥ ६२ ॥ यन्नोप न गत कमलेषु मही-

१ रजोयुक्ताम्. २ समूह. ३ भ्रमर. ४ निर्लज्ज. ५ भ्रमर.

१ पीनवर्गाम्. २ मदनबाणाख्य पुष्पम्. ३ जपापुष्पे मत्त, पक्षे,—जपे जपन आसक्त. ४ दूरं गच्छ. ५ प्रचुरपुष्परसे. ६ विश्र नितरमवे. ७ नीतानि. ८ इच्छा. ९ विस्तारिता इति यावत्. १० कल्पवृक्ष. ११ सौगन्ध्यम्.

चम्पकचकुलकुलेषु । तस्यालेर्यदि निम्बे वास कथय कथ न मनस्युपहास ॥ ६३ ॥ आलिङ्गसे चारुलता लवङ्गीमाचुम्बसे चाम्बुजिनीं क्रमेण । ता चूतवल्लीं मधुप प्रकाम सताडयस्येव पदे किमेतत् ॥ ६४ ॥ वेत्रत्वचा तुल्यरुचा वधूना कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि । भृङ्गा सहेल यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥ ६५ ॥ किं न पश्यसि महेन्द्रदिङ्मुखे शीतदीधितिरमावुदञ्चति । मीलितैव नलिनीह मा कृथास्तन्मधुव्रत मुधा गतागतम् ॥ ६६ ॥ चञ्चरीक चतुरोऽसि चन्द्रिकावैभवे कुमुदिनीं निषेवसे । भास्करे जयिनि पुष्करे नवे प्रोन्मिषन्नवदलेऽनुरज्यसि ॥ ६७ ॥ नीरजान्यपि निषेव्य निर्भर नीरसानि कुटजानि वाञ्छसि । चञ्चलस्त्वमिह चञ्चरीक ते साहस कथमिद विमोक्ष्यसि ॥ ६८ ॥ पीतमत्र मधु यापिता क्षपा भृङ्ग सर्वमचिरेण विस्मृतम् । हीनमानसुषमा हिमागमे पद्मिनीं यदिह नावलोकसे ॥ ६९ ॥ कुन्दकुड्मलमुपासता त्वया यत्र शीतसमयोऽतिवाहित । चञ्चरीक परिहीनसौरभा रोचते न भवते सरोजिनी ॥ ७० ॥ भ्रमर भ्रमता दिगन्तराणि क्वचिदासादितमीक्षित श्रुत वा । वद सत्यमपास्य पक्षपात यदि जातीकुसुमानुकारि पुष्पम् ॥ ७१ ॥ अभिनवनलिनीविनोदलुब्धो मुकुलितकैरविणीवियोगभीरु । भ्रमति मधुकरोऽयमन्तराले श्रयति न पङ्कजिनीं कुमुद्वतीं वा ॥ ७२ ॥ अलिरय नलिनीदलमध्यग कमलिनीमकरन्दमदालस । विधिवशात्परदेशमुपागत कुटजपुष्परस बहु मन्यते ॥ ७३ ॥ अपि दलन्मुकुले बकुले यया पदमधायि कदापि न हेलया । अहह सा सहसा विधुरे विधौ मधुकरी बदरीमनुसेवते ॥ ७४ ॥ यदपि भेकगणेन निषेवित प्रकटकण्टककोटिसमन्वितम् । तदपि पङ्कजमेति मधुव्रत सुरससौरभसुन्दरताश्रयम् ॥ ७५ ॥ आनम्रा स्तबकभरेण पल्लविन्य शोभन्ते कति न लता परागपूर्णा । आमोदे मधुनि च मार्दवे च तासा यो भेद स खलु मधुव्रतैकवेद्य ॥ ७६ ॥ नि शङ्क गजपतिगण्डदानधारामाराध्य भ्रमर दिनान्यमून्यनैषी । यावन्न स्फुरति करालकर्णतालस्तावत्त्व नय नलिनीवनीमुपेत्य ॥ ७७ ॥ रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभात भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्री । इत्थ विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ ७८ ॥ अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग लोल विनोदय मन सुमनोलतासु । मुग्धामजातरजस कलिकामकाले व्यर्थ कदर्थयसि किं नवमालिकाया ॥ ७९ ॥ फुल्लेषु य कमलिनीकमलोदरेषु चूतेषु यो विलसिति कलिकान्तरस्थ । पश्याद्य तस्य मधुपस्य शरद्यपाये कृच्छ्रेण वेणुविवरे दिवसा प्रयान्ति ॥ ८० ॥ ये वर्धिता करिकपोलमदेन भृङ्गा प्रोत्फुल्लपङ्कजरज सुरभीकृताङ्गा । ते साम्प्रत प्रतिदिन क्षपयन्ति काल निम्बेषु चार्ककुसुमेषु च दैवयोगात् ॥ ८१ ॥ एणीदृश श्रवणसीम्नि यदानयन्ति तेनैव तस्य महिमा नवचम्पकस्य । त्व तत्र नो विहरसे यदि भृङ्ग तेन नैतस्य किंचिदपि तनु तवैव हानि ॥ ८२ ॥ सानन्दमेष मकरन्दमिहारविन्दे विन्देत षट्पदयुवेति जनैरटङ्कि । दैवादकाण्डपरिमुद्रितपुण्डरीककोषादभूदहह नि सरण पुमर्थ ॥ ८३ ॥ आजन्मकल्पतरुकाननकामचारी यत्कौतुकादुपगत कुटज मिलिन्द । तत्कर्मण सुसदृश फलमेतदेव यत्प्राप्य साम्यमधुना मधुमक्षिकाभि ॥ ८४ ॥ मा गा विषादमलिपोतक केतकीनामन्तर्निगूढमनवाप्य मधुप्रकर्षम् । लाभ स एव परमो ननु कण्टकाना श्रेणीभिरक्षतशरीरतया प्रयासि ॥ ८५ ॥ नालिङ्गिता नवलवङ्गलता न वापि समाविता विटपिन कलगुञ्जितेन । आसादिता सपदि काचन रीतिरन्या माकन्दकोरकमुदीक्ष्य मधुव्रतेन ॥ ८६ ॥ मन्दारमेदुरमरन्दरसालसाङ्ग स्वर्नागरीनयननन्दन एष भृङ्ग । दैवादुपेत्य जगतीमगतिर्विषीदञ्छाखोटकोटरकुटीषु निलीय शेते ॥ ८७ ॥ किं केतकीपरिमलोत्थितगन्धलुब्धो गुञ्जन्भ्रमन्भ्रमर वाञ्छसि रन्तुमेताम् । तत्कण्टकै परिवृतामतुलामगम्या सत्यज्यता व्रज निकुञ्जलता सपुष्पाम् ॥ ८८ ॥ इह सरसि सहर्षं मञ्जु गुञ्जाभिराम मधुकर कुरु केलिं सार्धमम्भोजिनीभि । अनुपममकरन्दामोददत्तप्रमोदा त्यजति बत न निद्रा मालती यावदेषा ॥ ८९ ॥ भ्रमर मरणभीतिं मुञ्च चाम्पेयपुष्पे विहर हर तदीय सौरभ सौहृदेन । मधुकर सुकर चेद्वस्तु दृस्तेन लब्धु भवतु तदुपभोगेऽनिष्टमिष्ट फल वा ॥ ९० ॥ गन्धैराढ्या जगति विदिता केतकी स्वर्णवर्णा पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुप पुष्पमध्ये पपात । अन्धीभूतस्तदनु रजसा कण्टकैश्छिन्नपक्ष स्थातु गन्तु क्षणमपि सखे नैव शक्तो द्विरेफ ॥ ९१ ॥ दृष्ट्वा रैकीतोऽभ्रदलिरसौ लेख्यपद्म विशाल चित्र चित्र निमिति निमिति व्याहरन्निष्पपात । नासिन्गन्धो न च मधुकणा नास्ति तत्तीकुमार्य घूर्णन्मूर्धा बत नतशिरा व्रीडया निर्जगाम ॥ ९२ ॥ सदम्भोजाम्भोज परिषजति समोगरहितो गनोऽमन्दे कुन्दे वहति मकरन्द न हि मन । ततो मन्येऽरण्ये क्वचिदधिकपुण्येऽपि ललिता लवङ्गीमासङ्गी भजति नवभृङ्गीपरिवृढ ॥ ९३ ॥ निरानन्द

१ उपमर्द सहन्ते ता- २ सत्कृष्णम् लुब्धमिति यावत् ३ अनुसिव्वरागाम् ४ अयोग्ये काले ५ दूषयसि

१ मधुरम् २ रव कुरु ३ महदाकार-

कौंदे मधुनि विधुरो बालवकुले न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते । प्रियङ्गौ नामङ्ग रचयति न चूतेऽपि रमते स्मरैंलक्ष्मीलीलाकमलमधुपान मधुकर ॥ ९४ ॥ श्रियो वासाम्भोने त्रिदिवसरिदम्भोजकुहरे हरेर्नाभिपद्मे मधु मधुकरो य किल पपौ । स देवाद्दुमीलत्तपनकरतापव्यतिकर-व्यथाकम्प सप्रत्यतरुमरुभूमौ विचरति ॥ ९५ ॥ लतास्तास्तास्ताद्दृग्मधुरसवती पङ्कजवनी समालिङ्गश्चुम्बन्नय-मगमयद्बहुरिसमयम् । इदानीं चेन्नीचे विचरति रुचेरेष लघुचे कुचेष्टेय धातुर्भवति नहि वाच्यो मधुकर ॥ ९६ ॥ मधूके माध्वीक पिबसि शतपत्रेऽभिरमसे मधूलीभिश्रान्त-मधुप सहकारेऽपि रमसे । वसन्ते वासन्तीमधु मधुरमश्नासि बहुशो दुरावेशोऽय ते तदपि कुटजे यद्विचरसि ॥ ९७ ॥ भ्रमन्स्वैर भ्रातर्भ्रमर नवयूथेषु बहुशो मधूलीमन्विष्यन्कुमुदवनवीथीषु विचर । वसन्तप्रारम्भस्फुरितमधुसभारसुभगो न ते विस्मर्तव्य क्वचन सहकार-व्यतिकर ॥ ९८ ॥ अये मधुप मा कृथा बत वृथा मनोदीनता तुषारसमये लताशतनिषण्णव्याकुल । इय पुरत एव ते सरसपुष्पमासोदये रसालनवमञ्जरी मधुझरी जरीजृम्भते ॥ ९९ ॥ नो मल्लीमयमीहते न भजते मत्तेभकुम्भस्थलीं वासन्तीं सहते न चन्दनवनीमालम्बते न क्वचित् । जातीमेव हृदीश्वरीमिव महानन्दैककन्दाङ्कुरा ध्यायन्निर्वृतिमेति षट्पदयुवा योगीव वीतभ्रम ॥ १०० ॥ किं क्वापि प्रलयानलैर्निर्टपिनो निर्दह्य भस्मीकृता किंस्विद्देवगजेन पङ्कजवन निष्पन्दमुन्मूलितम् । किंवा हन्त कृता तकेसरिमयात्त्यक्तो मद कुञ्जरैर्येनास्मिन्विरसे करीरकुसुमे हा भृङ्ग विश्राम्यसि ॥ १०१ ॥ यस्या सगमवाञ्छया न गणिता वाप्यो विनिद्रोत्पला यामालिङ्ग्य समुत्सुकेन मनसा यात परा निर्वृतिम् । भग्ना तामवलोक्य चन्दनलतां भृङ्गेण यज्जीव्यते धैर्यं नाम तदस्तु तस्य न पुन स्नेहानुरूप कृतम् ॥ १०२ ॥ दग्धा सा बकुलावली कवलितास्ते रसालद्रुमा प्रष्टास्तेऽपि विनिद्रपुष्पपटलीपीतातपा पादपा । भ्रातर्भृङ्ग दवाग्निना वनमिद वल्मीकशेष कृत किं त्व सप्रति काननान्तर परिस्पन्दाय मन्दायसे ॥ १०३ ॥ दूराद्दुज्झति चम्पक न च भजत्यम्भोजराजीरजो नो जिघ्रत्यपि पाटलापरिमल धत्ते न चूते रतिम् । मन्दारे यदनादरो विचकिलोपान्ते न सतृप्यते तन्मन्ये क्वचिदङ्ग भृङ्गतरुणेनास्वादिता मालती ॥ १०४ ॥ येनामोदिनि केसरस्य मुकुले पीत मधु स्वेच्छया नीता येन निशा शशाङ्कधवला पद्मोदरे शारदी । भ्रान्त येन मदप्रवाहमलिने गण्डस्थले दन्तिना सोऽय भृङ्गयुवा करीरविटपे बध्नाति तुष्टि कुत ॥ १०५ ॥ भ्रातर्भ्राम्य लवङ्गवल्लीषु पिब स्वैर नवाम्भोरुह माध्वीमाधवि कामधूनि मधुराण्याकण्ठमास्वादय । कस्मादापतितोऽसि केतकमिद यस्मिन्नुदीर्णे रजो दृष्टिं लुम्पति सूचय प्रविचिता कृन्तन्ति मर्माण्यपि ॥ १०६ ॥ आस्वाद्यात्र मधूनि षट्पद मद मा गा कषायाङ्कुरैर्माकन्दस्य पिकान्प्रतारितवतो मूर्धानमध्यासित । प्रत्यासन्नतमे पिकेऽपि भवते येनार्पिता तादृशी माध्वी तस्य विवेकविच्युतिरिय साद्गुण्यमेतन्न ते ॥ १०७ ॥ नीत जन्म नवीननीरजवने पीत मधु स्वेच्छया मालत्या कुसुमेषु येन सतत केली कृता हेलया । तेनेय मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते हा धिग्दैव कृत स एव मधुप का का दशा नागत ॥ १०८ ॥ प्रारम्भे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मञ्जरीपुञ्जे मञ्जुल गुञ्जितानि रचयस्तानातनोरुत्सवान् । तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशा दैवात्कृशामश्नुवति त्व चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक विनय नीचस्त्वदन्योऽस्ति क ॥ १०९ ॥ सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापल दृष्टि सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा । सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽप्यसावन्त शून्यकरो निषेव्यत इति भ्रात क एष ग्रह ॥ ११० ॥ केतक्य कटुकण्टका कुमुदिनी दोषोदयान्मोदते जायन्ते विकला कलावति पुन पङ्केरुहा पङ्कय । अन्यानि प्रसवानि षट्पदपदन्यासैरबाधि क्वचिद्भृङ्गो भ्राम्यति कल्पवृक्ष विपदामन्तर्भवन्त विना ॥ १११ ॥ यद्प्याम्रतरोरमुष्य वनिताकर्णावतसोचितामाजिघ्रन्नवमञ्जरीं मधुप हे जातोऽसि पूर्णोत्सव । विस्मर्तुं भवतस्तथाप्यनुचित तद्गन्धमिन्दीवर यस्यास्वाद्य मधूलि चानतशिरो मञ्जु त्वयोद्गुञ्जितम् ॥ ११२ ॥ माकन्दे मधुपानमम्बु बकुले क्रीडा कदम्बद्रुमे दोलाखेलनकौतुक कुवलये क्व वो न वा विभ्रम । येनाकारि मधुव्रतेन सहसा सोऽय मधूके मधौ माध्वीक परिपीय पीवरतनुर्जीवत्यहो जीवनम् ॥ ११३ ॥ पीत पङ्कजकानने मधु मया नीपेऽपनीत वयो बन्धूके वर मन्धुता विरचिता रक्त रसालद्रुमे । किं चाकारि कुमुद्वतीपरिकरे क्रीडाकलाकौशल वस्तव्येत्तु विधीयतेऽय बदरीवृन्दस्य यद्वन्दनम् ॥ ११४ ॥

---

१ स्पर्धां करोति २ माधवीलताम् ३ गतभय- ४ कृतान्त [illegible] स पर केसरी सिंह ५ विचकिल पुष्पभेद ६ शरत्संबन्धिनी

१ अग्निशान्त्वरितां जिह्वापरिवृत्ति , पक्षे,-पूर्वविपरीताभिधानम् २ कर्णचापल्य प्रसिद्धम्, पक्ष,-पिशुनप्रतार्यत्व च ३ मद प्रसिद्ध ; पक्षे-गर्व ४ स्वपरयोर्विचार , पक्षे,-आत्मानात्मविभाग ५ गज ; पक्ष,-धारक ६ हस्त , पक्ष,-धनरहित- ७ पुष्प , पक्षे,-दस-

### कोकिल

समुद्गिरसि किं वाचं पुंस्कोकिल सुकोमलाः । श्वभ्रेऽस्मिञ्जडपाषाणगुरुनिर्घोषभैरवे ॥ ११५ ॥ तवैतद्वाचि माधुर्यं जाने कोकिल कृत्रिमम् । प्रपोषितो यैस्तानेव जातपक्षो जहासि यत् ॥ ११६ ॥ रसालशिखरासीना शतं सन्तु पतत्रिणः । तन्मञ्जरीरसामोदं विदुरेव कुहूमुखाः ॥ ११७ ॥ भद्रं भद्रं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे । वक्तारो दर्दुरा यत्र तत्र मौनं हि शोभते ॥ ११८ ॥ शृगालशशशार्दूलदूषितं दण्डकावनम् । पञ्चमं गायतानेन कोकिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ ११९ ॥ काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः । वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥ १२० ॥ तावन्मौनेन नीयन्ते कोकिलैश्चैव वासराः । यावत्सर्वजनानन्ददायिनी वाक्प्रवर्तते ॥ १२१ ॥ कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥ १२२ ॥ सहकारे चिरं स्थित्वा सलीलं बालकोकिल । तं हित्वाऽद्यान्यवृक्षेषु विचरन्न विलज्जसे ॥ १२३ ॥ कलकण्ठ यथा शोभा सहकारे भवद्गिरः । खदिरे वा पलाशे वा किं तथा स्याद्विचारय ॥ १२४ ॥ कोकिल कलमालापैरलमलमालोकसे रसालं किम् । शरनिकरभरितशरधिः शबरः संचरतीह परिसरे सधनुः ॥ १२५ ॥ तत्किं स्मरसि न मुक्तः यत्पिक रे काकमन्दिरे पूर्वम् । सहकारकुसुमकाले हठेन कुरुषेऽधुना रावम् ॥ १२६ ॥ तावत्कोकिल विरसान्यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन् । यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ १२७ ॥ एकस्त्वं गहनेऽस्मिन्कोकिल न कलं कदाचिदपि कुर्याः । साजात्यशङ्कयामी न त्वां निघ्नन्तु निर्दया काकाः ॥ १२८ ॥ अथ कोकिल कुरु मौनं जलधरसमयेऽपि पिच्छिला भूमिः । विकसति कुटजकदम्बे वक्तरि भेके कुतस्तवावसरः ॥ १२९ ॥ मलिनात्मना विरागः प्रकटीकृत एव कोकिलकलेन । जीवनदानामुन्नतिसमये वाचंयमीभवता ॥ १३० ॥ रे रे कोकिल मा भज मौनं किंचिदुदञ्चय पञ्चमरागम् । नो चेत्त्वामिह को जानीते काककदम्बकपिहिते चूते ॥ १३१ ॥ अस्मिन् सखे बधिरलोकनिवासभूमौ किं कूजितेन खलु कोकिल कोमलेन । एते हि दैवहतकास्तदभिन्नवर्णं त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः ॥१३२॥ रे बालकोकिल करीरमरुस्थलीषु किं दुर्विदग्धमधुरध्वनिमातनोषि । अन्यः स कोऽपि सहकारतरुप्रदेशो राजन्ति यत्र तव विभ्रमभाषितानि ॥ १३३ ॥ किं कोमलैः कलरवैः पिक तिष्ठ तूष्णीमेते तु पामरनराः स्वरमाकलय्य । को वा रटत्ययमये निकटे कटूनि रे बध्यतामिति वदन्ति गृहीतदण्डाः ॥ १३४ ॥ तावच्चकोरचरणायुधचक्रवाकपारावतादिविहगाः कलमालपन्तु । यावद्वसन्तरजनीघटिकावसानमासाद्य कोकिलयुवा न कुहूकरोति ॥ १३५ ॥ येनोषितं रुचिरपल्लवमञ्जरीषु श्रीखण्डमण्डलरसालवने सदैव । दैवात्स कोकिलयुवा निपपात निम्बे तत्रापि रुष्टबलिपुष्टकुलैर्विवादः ॥ १३६ ॥ हे कोकिलाखिललतासु फलानि सन्ति संत्यज्य तानि ननु चूतलतामपुष्पाम् । किं वाञ्छसीह रमितुं फलमोक्तुकामो न ज्ञायसे नृपतिसेवकभीषणीयाम् ॥ १३७ ॥ परभृतशिशो मौनं तावद्विधेहि नभस्तलोत्पतनविधये पक्षौ स्यातां न यावदिमौ क्षमौ । भुवमपरथा द्रष्टव्योऽसि स्वजातिविलक्षणध्वनितकुपितध्वाङ्क्षत्रोटीपुटाहतिजर्जरः ॥ १३८ ॥ अहयुवरवर्णिनीजनमदायतोदव्रतस्फुरच्चतुरपञ्चमस्वरजितान्यपक्षिव्रज । रसालतरुणा कृतामसमतुल्यतामात्मनो विहन्तुमिह कोकिल फलिनमत्युद्वीक्षते ॥ १३९ ॥ क्वचिज्झिल्लीनादः क्वचिदतुलकोलाहलकलः क्वचित्कङ्कारावः क्वचिदपि कपीनां कलकलः । क्वचिद्घोरः फेरुध्वनिरयमहो दैवघटनात्कथंकारं तारं रसति चरति कोकिलयुवा ॥ १४० ॥ मूकीभूय तमेव कोकिल मधुं बन्धुं प्रतीक्षस्व हे हेलोल्लासितमल्लिकापरिमलामोदानुकूलानिलम् । यस्मैतास्तव सूक्तयः सफलतामायान्त्यमी तूष्णतामसूतसूतो निदाघदिवसाः संतापसंदायिनः ॥ १४१ ॥ येनानन्दमये वसन्तसमये सौरभ्यहेलामिलद्भृङ्गालीमुखरे रसालशिखरे नीताः पुरा वासराः । आः कालस्य वशेन कोकिलयुवा सोऽप्यद्य सर्वां दिशं खेलद्वायसचञ्चुघातविदलन्मूर्धा मुहुर्धावति ॥ १४२ ॥ दात्यूहाः सरसं रसन्तु सुभगं गायन्तु केकीभृतः वांदम्बाः कलमालपन्तु मधुरं कूजन्तु कोयष्टयः । दैवाद्यावदसौ रसालविटपिच्छायामनासादयन्निर्विण्णः कुटजेषु कोकिलयुवा संजातमौनव्रतः ॥ १४३ ॥ भ्रातः कोकिल कूजितेन विमलं नाद्याप्यनर्घ्यो गुणस्तूष्णीं तिष्ठ निशीर्णपर्णपटलच्छन्नः क्वचित्कोटरे । प्रोद्दामद्रुमसङ्कटे कटुरटत्काकावलीसंकुलः कालोऽयं शिशिरस्य संप्रति सखे नायं वसन्तोत्सवः ॥ १४४ ॥ अम्भोजप्रकरोऽथ केतककुलं कुन्दोत्करः कैरवव्रातो मल्लिगणोऽथ चम्पकचयो जातीसमूहोऽथवा । नो चेदादरमातनोति पिक ते खेदं वृथा मा कृथा यस्मात्क्वापि कदापि कोऽपि भविता यस्त्वद्गुणाञ्ज्ञास्यति ॥ १४५ ॥ आसाद्याम्रवनीमिमां प्रति नवामास्वाद्य

१ स्वनसि २ वर्षाकाले ३ भेकाः ४ आम्रे ५ संचरति ६ आसमन्ताद्भागे ७ कोकिल ८ अतिवाहय ९ समानशब्दी यस्तदाभूया १० काकसमानवर्णम् ११ आम्र



१ द्रोणकाक २ जम्बुकध्वनि ३ अत्युच्चैर्यथा तथा ४ कूजति ५ कालकण्ठक जलकाक इति प्रसिद्ध ६ मयूराः ७ कलहंसाः ८ अव्यक्तमधुरम् ९ टिट्टिभाः १० पद्मसमूह-

तन्मञ्जरीं मेव पञ्चममञ्च नन्दनानभ्रान्त्या तया कोकिल। एषा वायसमण्डली घनशिरःशूलाहतिव्याकुला कुध्वानैर्बधिरीकरिष्यति वृथा श्रोत्राणि सत्पत्रिणाम् ॥ १४६ ॥ उत्कूजन्तु वटे वटे बत बकाः काकाः वराका अपि क्राङ्कुर्वन्तु मदा निनादपटवस्ते पिप्पले पिप्पले। सोऽन्यः कोऽपि रसालपल्लवलवग्रासोल्लसत्पाटवक्रीडत्कोकिलकण्ठकूजनकलालीलाविलासक्रमः ॥ १४७ ॥

## चातकः

एक एव खगो मानी वने वसति चातकः। पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरंदरम् ॥ १४८ ॥ पिपासाक्षामकण्ठेन याचितं चाम्बु पक्षिणा। नवमेघोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥ १४९ ॥ शक्यते येन केनापि जीवनेनैव जीवितुम्। किंतु कौल्यव्रतोद्भङ्गप्रसङ्गः परदुःसहः ॥ १५० ॥ अवश्यकारणैः प्राणा धारयत्येव चातकः। प्रार्थनाभङ्गभीतोऽपि शक्रादपि न याचते ॥१५१॥ चातक धूमसमूहं दृष्ट्वा मा धाव वारिधरबुद्ध्या। इह हि भविष्यति भवतो नयनयुगादेव वारिणा पूरः ॥ १५२ ॥ यद्यपि चातकपक्षी क्षपयति जलधरमकालवेलायाम्। तदपि न कुप्यति जलदो गतिरिह नान्या यतस्तस्य ॥ १५३ ॥ दीनोन्नतचञ्चुपक्षतया बह्वपि लब्धमवस्तु। चातक सत्समायनया किमपि यदस्ति तदस्तु ॥ १५४ ॥ विश्वोपजीव्ये न पिबत्यपोऽयं पद्माकरे यद्यपि चातकश्चेत्। स्वार्थक्षतिस्तस्य तृषातुरस्य लघुत्वमेवास्ति न किंचिदस्य ॥१५५॥ ऊर्ध्वीकृतग्रीव महो मुधैव किं याचसे चातकपोत मेघम्। अत्यूर्जितगर्जितमात्रमस्मिन्नम्भोधरे विन्दुलवस्तु दूरे ॥१५६॥ वृथा गतः नृत्यसि चातक त्वं न नीलमेघोऽयं गजो मदान्धः। स त्वादृशेभ्यो न ददाति नूनं मातङ्गदानं मधुपेभ्य एव ॥ १५७ ॥ आत्मानमम्भोनिधिरेतु शोषं ब्रह्माण्डमासिञ्चतु वा तरङ्गैः। नास्ति क्षतिर्नोपचितिः कदापि पयोदवृत्तेः खलु चातकस्य ॥ १५८ ॥ रक्ताब्जपुञ्जरजसारुणितान्विमुच्य स्वच्छा सुधासमरसानपि वारिराशीन्। यच्चातकः पिबति वारिधरोदबिन्दून् मन्ये तदानतिभयाच्छिरसोऽभिमानी ॥ १५९ ॥ अन्येऽपि सन्ति बत तामरसावतंसा हंसावलीवलयिनो जलसंनिवेशाः। कोऽप्याग्रहो गुरुरयं बत चातकस्य पौरंदरीं यदभिवाञ्छति वारिधाराम् ॥ १६० ॥ धिग्वारिद वैरिहतान्यजलाशयस्य यच्चातकस्य कुरुते न तृषाप्रशान्तिम्। धिक्चातकं तमपि योऽर्थितयाम्लवज्ञस्तादृश च यदुपैति पिपासितोऽपि ॥ १६१ ॥ अये वापीहंसा निजवसतिसंकोचपिशुनं कुरुध्वं मा चेतो नियति बहुतो वीक्ष्य विहगान्। अमी सारङ्गास्ते भुवनमहनीयव्रतभृतो निरीहाणां येषां तृणमिव भवन्त्यम्बुनिधयः ॥ १६२ ॥ बीजैरङ्कुरितं लताभि रुदितं वल्लीभिरुज्जृम्भितं कन्दैः कन्दलितं जनैः प्रमुदितं धाराधरे वर्षति। भ्रातश्चातक पातकं किमपि ते सम्यङ् न जानीमहे येनास्मिन्पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोबिन्दवः ॥ १६३ ॥ अये ते जलदायिनो जलधरास्तृष्णां विनिघ्नन्ति ये भ्रातश्चातक किं वृथा विरुदितैः खिन्नोऽसि विश्रम्यताम्। मेघः शारद एष काशधवलः पानीयरिक्तोदरो गर्जत्येव हि केवलं भृशतरं नो बिन्दुमप्युज्झति ॥ १६४ ॥ यः कृष्णं कुरुते मुखं जनयति त्रासं तडिद्भिस्तु यो यश्च प्रार्थयते परं दलयति श्रोत्रं निजैर्गर्जितैः। सत्यं चातक तं तथाविधमपि भ्रातस्त्वया याचता जीमूतं कृतमेव तुल्यमनयोरर्थित्वतिर्यक्त्वयोः ॥ १६५ ॥ रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयतामम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः। केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद्वृथा यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥ १६६ ॥ वापी स्वल्पजलाशयो विषमयो नीचावगाहो ह्रदः क्षुद्रात्क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूषमेकं मुनेः। गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः संत्यज्य तस्मादिमान्समानी खलु चातको जलमुचामुच्चैः पयो वाञ्छति ॥ १६७ ॥ अन्ये ते विहगाः पयोदपरितो धावन्ति तृष्णातुरा वापीकूपतडागसागरजले मज्जन्ति दत्तादराः। मामद्यापि न वेत्सि चातकशिशुं यच्छुष्ककण्ठोऽपि सन्नायं वाञ्छति नोपसर्पति न च प्रस्तौति न ध्यायति ॥ १६८ ॥

## मयूरः

अहमस्मि नीलकण्ठस्तव खलु तुष्यामि शब्दमात्रेण। नाहं जलधर भवतश्चातक इव जीवनं याचे ॥ १६९ ॥ यत्नादपि कः पश्यति शिखिनामाहारनिर्गमस्थानम्। यदि जलदनिनदमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः ॥ १७० ॥ वेगज्वलद्विटपिपुञ्जमहारयोऽयं गर्जिर्न तीव्रतरहेतिरियं न शम्पा। दावाग्निधूमनिवहोऽयमये न मेघः किं नृत्यसि द्रुतमितो व्रज तत्कलापिन् ॥ १७१ ॥ अस्मान्विचित्रवपुषः स्तनपृष्ठलग्नान्कस्माद्विमुञ्चति भवान् यदि वा विमुञ्च। रे नीलकण्ठ गुरुहानिरियं तवैव मौलौ पुनः क्षितिभृतो भवति स्थितिर्नः ॥ १७२ ॥ अये नीलग्रीव त्वं खलु सखे तेऽद्य सुनयः परं तोषं येषां तव रवविलासो वितनुते। अमी दूरात्क्रूरा क्वणितमिदमाकर्ण्य सहसा त्वरन्ते हन्तुं त्वामहह शबरा पुङ्खितशराः ॥ १७३ ॥ समन्तादाक्रान्ता दवदहनसङ्घैः शिखरिणः किरातैराकीर्णा कर-

---

१ नमनभयात् २ केन्द्रीम्, मेघोत्पन्नामित्यर्थः ३ परिहृतान्यसत्त्वा अन्ये अन्यया समुद्राश्रया येन ४ गतलज्ज, निर्लज्ज इत्यर्थः-

१ काण्डपुष्पवलाण्डुर २ मेघानाम् ३ गुरुस्थानम् ४ मेघनादेन संजातानन्दा ५ विद्युत्

कलितकाण्डैर्वनभुव । विडालैरालीढा सपदि सरसीना परिसरा शिखण्डी पाण्डित्य निजमहह कुत्र प्रकटयेत् ॥ १७४ ॥ एतस्मिन्मलयाचले बहुविधे किं तैरनिचित्करे काकोलूककपोतकोकिलकुलैरेकोऽपि पार्श्वस्थित । [1]केकी कूजति चेत्तदा विघटितव्यालावलीबन्धन सेव्य स्यादिह सर्वलोकमनसामानन्दनश्चन्दन ॥ १७५ ॥ हारीता सरस रसन्तु मधुर कूजन्तु पुस्कोकिला सानन्द गिरमुद्गिरन्तु च शुका कि ते शिर स्थैरपि । एकेनापि तलस्थितेन नदता श्रीखण्ड निस्तर्जनाद्व्यालाना च शिखण्डिना न तु महत् पाण्डित्यमुद्दण्डितम् ॥ १७६ ॥ किं दूरेण पयोधरा उपरि कि नान्ये रटन्त श्रुता निन्द्या पापतया स्वपक्षिषु गता नि नाम पक्षा क्षयम् । रम्य वा गगने न किं विहरण कि तृप्तकाकावलीपर्यायप्रतिपत्तिलाघवभयाद्भूमो स्थिता बर्हिण ॥ १७७ ॥ केका कर्णामृत ते सकुसुमकबरीकान्तिहारा कलापा कण्ठच्छाया पुरारेर्गलरुचिरुचिरा सोहृद मेघसङ्घे । विश्वद्वेषिद्विजिह्वस्फुरदुरुपिशितैर्नित्यमाहारवृत्ति कै पुण्यै प्राप्तमेतत्सकलमपि सखे चित्रवृत्त मयूर ॥ १७८ ॥

### चक्रवाक

त्यज चक्रवाकि शोक बधान धैर्यं सहस्व समयमसुम् । अयमेव वासरमणिर्हरिष्यते शापमूर्च्छां ते ॥ १७९ ॥ अस्तगतोऽयमरविन्दवनैकबन्धुर्भास्वान्न लङ्घयति कोऽपि विधिप्रणीतम् । [2]हे चक्र धैर्यमवलम्ब्य विमुञ्च शोक धीरास्तरन्ति विपद न तु दीनचित्ता ॥ १८० ॥

### शुक

अखिलेषु विहगेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणा गिरा फलम् ॥ १८१ ॥ [3]किंशुके शुक मा तिष्ठ चिर भाविफलेच्छया । बाह्यरङ्गप्रसङ्गेन के के नानेन वञ्चिता ॥ १८२ ॥ काका कि किं न कुर्वन्ति क्रेङ्कार यत्र यत्र वा । शुक एव पर वक्ति नृपहस्तोपलालित ॥ १८३ ॥ शुक तव पठन व्यसन न गुण स गुणाभास । समजनि येनामरण शरण पञ्जरवास ॥ १८४ ॥ कीर नीरसकरीरपादपे किं स्थितोऽसि कथयामि धीरत । मामकीनसहकारपादपा दु समीरलहरीभिराहता ॥ १८५ ॥ सुभाषितस्याध्ययनेऽनुपक्त शुक वराका प्रहसन्ति काका । तमेव सस्तु गिर किरन्त दृष्ट्वा भवन्ति त्रपयाऽऽनतास्या ॥ १८६ ॥ द्राक्षा प्रदेहि मधु वा वदने निधेहि देहे निधेहि किमु वा करलालनानि । जातिस्वभावचपल पुनरेष कीरस्तैरेव यास्यति कृशोदरि मुक्तबन्ध ॥ १८७ ॥ हे कीर केरवमुगीरिति सकलय्य मा मान सरससि सज्जनरञ्जनाय । बालोऽपि यत्र कलकण्ठसुकण्ठपीठ सलेढि कोमलकुहूकृतपूर्णकर्ण ॥ १८८ ॥ इदमपटु कपाट जर्जर पञ्जरोऽय विरमति न गृहेऽस्मिन्क्रूरमार्जारयात्रा । शुक मुकुलितजिह्व स्थीयता कि वचोभिस्तव वचनविनोदे नादर पामराणाम् ॥ १८९ ॥ *अमृतवचनलीलाविभ्रमैरन्नपान रचय चतुर कीर भ्रान्तचित्तेषु तेषु ।* अकलितपरसेनातापपाप पिकोऽसौ भजतु विपिनवाटीमेष पीयूषकण्ठ ॥ १९० ॥ अमुष्मिन्नुद्याने विहगखल एष *प्रतिकल विलोल काकोल* क्वणति खलु यावत्कटुतरम्[1] । सखे तावत्कीर द्रढय हृदि वाचयमकला न मौनेन न्यूनो भवति गुणभाजा गुणगण ॥ १९१ ॥ इय पल्ली भिल्लैरनुचितसभारम्भरसिकै समन्तादाक्रान्ता विषविषमबाणप्रणयिभि । तरोरस्य स्कन्धे गमय समय कीर निभृत न वाणी कल्याणी तदिह मुखमुद्रैव शरणम् ॥ १९२ ॥ अमुष्मिन्नारामे तरुभिरभिरामे विटपिन स्फुट नृत्यद्भृङ्गीनिविधनवसगीतकलनात् । परानन्दे पूर्णा क इव तव वर्णावलिपदक्रमश्रोता वेत्ता द्विजवर शुक श्राम्यसि कुत ॥ १९३ ॥ अये कीरश्रेणीपरिवृढ वृथा वासरशत किमर्थं स्व व्यर्थं क्षपयसि पलाशे रभसत । यदा पुष्पारम्भे मुखमलिनिमा किंशुकतरोस्तदैवेद ज्ञात फलपरिचयो दुर्लभ तर ॥ १९४ ॥ अपार पाथोधि पुलिनपदवी योजन*शत निरालम्बो मार्गो वियति किल शून्या दश दिश ।* इतीवाय कीर कतिपयपदान्येव गगने मुहुर्भ्राम्यन्भ्राम्यन्पतति गुणवृक्षे पुनरपि ॥ १९५ ॥ द्विजकुलपते मेघासिन्धो सुभाषितकोविद त्वयि गृहमुपायाते जात बहूपकृत मम । यदिह नियत बाला वृद्धा स्त्रिय परिचारका शुक भगवतो नाम प्रीता गृणन्ति मुहुर्मुहु ॥ १९६ ॥ वास काञ्चनपञ्जरे नृपकराम्भोजैस्तनूमार्जन भक्ष्य स्वादुरसालदाडिमफल पेय सुधाभ पय । पाठ ससदि रामनाम सतत धीरस्य कीरस्य मे हा हा हन्त तथापि जन्मविटपिक्रोड मनो धावति ॥ १९७ ॥ सत्सागत्यमवाप्य य पुरवने नाना रसास्वादवत्कीर शास्त्रविचारचारुवचनैरानन्दकारी जने । दैवेनास्फुटवाक्प्रपञ्चपिहितश्रोत्रस्य तस्याटवीं प्राप्तस्यात्मसभाप्रगल्भकपिषु स्यान्मौनमेवोचितम् ॥ १९८ ॥ भ्रात कीर कठोरचञ्चुरपणक्रोधायितै कूजितै किं माधुर्यनिषिक्तसूक्तिविशद कण्ठावटु शोष्यते । सेय दैववशाद्दशा परिणता राजन्यपान्थस्य ते भिल्लैश्छिद्रितभित्तिमुद्रितपट प्राप्तो यत पञ्जर ॥ १९९ ॥ माणिक्यद्रवलिप्तमौक्तिकतुला *बिभ्रन्ति नो दाडिमीबीजान्येष निरीक्षते न रमते हैमेऽप्यहो* पञ्जरे । तत्ताद्दग्वनवाससमदमहामोदैकभेदस्विनी धृत्तिर्मे

१ मयूर २ विघटित व्यालावलीनां बन्धन यस्य ३ पलाशवृक्षे ४ दोष- ५ मरणपर्यन्तम्

१ द्रोणकाक २ वाचयमो मौनी ३ पोनमध्यस्थिते वृक्षे

गलितानया हतगिरेत्येव शुक शोचति ॥ २०० ॥ याते यातमध स्थिते स्थितमुपर्यालोकिते लोकित यद्ध्यानशुकोऽयमाकलयते शुद्धा तदुत्स्थित । तत्सर्वं मणिभित्तिमेत्य भवता छायाशुकाङ्गीकृत तस्मिन्क्वणसुधा वितन्वति गिर तूर्ष्णीं किमु स्थीयते ॥ २०१ ॥ स्वव्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने चञ्चूकोटिविघट्टितारपुटो यास्याम्यहप ञ्जरात् । इत्थ कीरवरे मनोरथमय पीयूष मास्वादयत्यन्त सप्रविवेश वारणकराकार फणिग्रामणी ॥ २०२ ॥ दृष्ट्वा शाखावकीर्णे फलभरनमित भूमिभागानवद्धत्यक्त्वा शालप्रकाण्ड पनसमुपगताश्चिन्तयित्वेति कीर । हत्वा चञ्चु प्रहर्षाद्विगलितपयसा सभृताशेषपक्षो भिन्नश्रोड्डीय गतु गगनपरिचिता या गति सापि नष्टा ॥ २०३ ॥

काक

वय काका वय काका जल्पतीति प्रगे द्विकै । तिमिरारिस्तमो हन्यादिति शङ्कितमानसा ॥ २०४ ॥ तुल्यवर्णच्छद कृष्ण कोकिलै सह सगत । केन विज्ञायते काक स्वय यदि न भाषते ॥ २०५ ॥ अहो मोहो वराकस्य काकस्य यदसौ मुहु । सरीसर्ति नरीनर्ति पुरत शिखिहसयो ॥ २०६ ॥ आमरणादपि विरत कुर्वाणा स्पर्धया सह मयूरै । किं जानन्ति वराका काका केकारव कर्तुम् ॥ २०७ ॥ तत्काक त्वयि युक्ता कटुवाग्वैवर्ण्यधूर्तताशुचिता । यदि निष्ठाङ्गमिपुष्टे तत्र न दोषा हि तच्चित्रम् ॥ २०८ ॥ विधिरेव विशेषगर्हणीय करट त्व रट कस्तवापराध । सहकारतरौ चकार यस्ते सह वास सरलेन कोकिलेन ॥ २०९ ॥ काकस्य गात्र यदि काञ्चनस्य माणिक्यरत्न यदि चञ्चुदेशे । एकैकपक्षे ग्रथित मणीना तथापि काको न तु राजहस ॥ २१० ॥ त्रोटीपुट करट कुड्मलयाद तात यावत्प्रतिव्रजति नाकमय मराल । नो चेदमन्दलवठोररवा विहगा सर्वे मुधीति निजससदि शसिता न ॥ २११ ॥ प्रत्यङ्गण प्रतितरु प्रतिवारितीर काकाश्चरन्ति चलचञ्चुपुटा रटन्त । नो यान्ति तृप्तिमथ मण्डितपुण्डरीकखण्डे वसन्नहह तृप्यति राजहस ॥ २१२ ॥ कृष्ण वपुर्वहतु चुम्बतु सत्फलानि रम्येषु सचरतु चूतवनान्तरेषु । पुस्कोकिलस्य चरितानि करोतु नाम काक किमु ध्वनिविधौ ननु काक एव ॥ २१३ ॥ पथि निपतिता शून्ये दृष्ट्वा निरावरणानना दधिभृतघटीं गर्वोन्नद्ध समुद्धतकधर । निजसमुचितास्तास्ताश्चेष्टा विकारशताकुला यदि न कुरुते काण काक कदा नु करिष्यति ॥ २१४ ॥ गात्र ते मलिन तथा श्रवणयोरुद्वेगकृत्केङ्कृत भक्ष्य सर्वमपि स्वभावचपल दुश्चेष्टित ते सदा । एतैर्वायस सगतोऽस्यविनयैर्दोषैरमीभि पर यत्सर्वत्र कुटुम्बवत्सलमतिस्तेनैव धन्यो भवान् ॥२१५॥ रूक्षश्यामधुरस्य चातिमलिनच्छायस्य धृष्टस्य च क्षुद्रस्य क्षतकारिणोऽतिचपलस्याह्लादविच्छेदिन । येय निम्बफलेषु काक भवतस्तिक्तेषु नैसर्गिकी प्रीतिस्तत्सदृश विधेर्विलसित निष्पन्नमेतच्चिरात् ॥ २१६ ॥ कर्णारुन्तुदमन्तरेण रणित गाहस्व काक स्वय माकन्द मकरन्दशालिनमिह त्वा मन्महे कोकिलम् । धन्यानि स्थलवैभवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिका नेपालक्षितिपालफालपतिते पङ्के न शङ्केत क ॥ २१७ ॥ काक त्व फलनम्रमाम्रविपिन दैवात्समासादयन् किं कर्णौ बधिरीकरोषि पुरुषकेङ्कार कोलाहलै । मौन चेदवलम्बसे रतभरप्रक्रान्तपुस्कोकिलभ्रान्त्यापि त्वयि सचरति न कथ मुग्धाकटाक्षच्छटा ॥२१८॥ नो चारू चरणौ न चापि चतुरा चञ्चूर्न वाच्य वचो नो लीलाचतुरा गतिर्न च शुचि पक्षग्रहोऽप्य तव । क्रूर क्रेङ्कृतिनिर्भरा गिरमिह स्थाने वृथैवोद्गिरन्मूर्ख ध्वाङ्क्ष न लज्जसेऽप्यसदृश पाण्डित्यमुन्नाटयन् ॥ २१९ ॥ यस्याकर्ण्य वच सुधाक्वलित वाचयमानामपि व्यग्राणि व्यथयति मन्मथकथाश्चेतासि चैत्रोत्सवे । रे रे काक वराक साकममुना पुस्कोकिलेनाधुना स्पर्धाबन्धमुपेयुषस्तव तु किं लज्जापि नोज्जागरा ॥ २२० ॥ आलाप कलकण्ठिका न कुरुते कीरा न धीरध्वनिं व्याहार कलयन्ति कोमलगिर कूजन्ति नो बर्हिण । नीराडम्बरदुर्दिनाम्बरतले दूरे द्विरेफध्वनि काका केवलमेव केङ्कृतरवै कुर्वन्ति कर्णज्वरम् ॥ २२१ ॥ बन्ध लब्धवत परस्य वदन भिक्षाशया पश्यत स्वामासच्युतिवेदना विदधत कान्ता विना सीदत । भ्राम्यन्त सह भार्यया प्रतिदिश प्रत्यापण प्रत्यग कीरस्याध्ययन हसन्ति विविधक्रीडालसा वायसा ॥२२२॥ किं केकीव शिखण्डमण्डिततनु किं कीरवत्पाठक किं वा हस इवाङ्गनागतिगुरु सारीव किं सुस्वर । किं वा हन्त शकुन्तबालपिकवत्कर्णामृत स्यन्दते काक केन गुणेन काञ्चनमये व्यापारित पञ्जरे ॥ २२३ ॥ अत्रस्थ सखि लक्षयोजनगतस्यापि प्रियस्यागम वेत्त्याख्याति च धिक्शुकादय इमे सर्वे पठन्त स्थिता । मत्कान्तस्य वियोग तापदहनज्वालावलीनारिद काकस्तेन गुणेन काञ्चनमये व्यापारित पञ्जरे ॥ २२४ ॥ अभिनवमोदवृन्द ध्वनिजनितरुषि प्रेक्षमाणेऽन्तरिक्ष मा काक व्याकुलो

१ राजमन्दिरान्तराभ्यन्तर- २ प्रातःकाले ३ द्वौ ककारौ नास्ति यस्येति ४ निन्द्य- ५ काक ६ तुम्बुरु ७ प्रथमम् ८ चञ्चुपुटम्

१ पीडाजनकम् २ विना ३ शाङ्किनम् ४ आम्रवृक्षम् ५ मौनिनाम् ६ सह ७ पक्षिविशेष-

भूस्तरुशिखरशवकन्यलेशानशान । धत्ते मत्तेभकुम्भव्यतिकरकरजग्रामभग्नाग्रजाग्रद्ग्रासव्यासक्तमुक्ताधवलितकवलो न स्पृहामत्र सिंह ॥ २२५ ॥

बक

एष बक सहसैव विपन्न शाठ्यमहो क नु तद्गतमस्य । साधु कृतान्तक कश्चिदपि त्वा वञ्चयितु न कुतोऽपि समर्थ ॥२२६॥ न कोकिलानामिव मञ्जु कूजित न लब्धलास्यानि गतानि हसवत्। न बर्हिणानामिव चित्रपक्षता गुणस्तथाप्यस्ति बके बकव्रतम् ॥ २२७ ॥ बकोट भ्रमस्त्वा लघुनि सरसि क्वापि शफरैस्तव न्याय्या वृत्तिर्न पुनरवगाढु समुचित । इतश्चेतश्चाभ्रलिहलहरिहेलातरलितक्षितिभ्रग्रासैकप्रहिलतिमिपोत पतिरपाम् ॥ २२८ ॥ नैर्मल्य वपुषस्तवास्ति वसति पद्माकरे जायते मन्द याहि मनोरमा वद गिर मौन च सपादय । धन्यस्त्व बक राजहसपदवीं प्राप्तोऽसि किं तैर्गुणैर्नीरक्षीरविभागकर्मनिपुणा शक्ति कथ लभ्यते ॥२२९॥ जातिस्तस्य न मानसे न शुचिभिर्वृत्तिर्मृणालाङ्कुरैर्न ब्रह्मोद्वहनेन निर्मलयश प्राप्त न वाच कला । जीवन्सत्त्वनधेन बाह्यधवलो भ्राम्यन्सगर्व पुनर्मिथ्योन्नतकधर शठबको हसै सह स्पर्धते ॥ २३० ॥ रे रे शिष्टबकोट नाक्तटिनीतीरे तपस्विव्रत ध्यानेनानिमिषोपभोगमनसा युक्त करोषीदृशम् । एव यत्किल मानसस्य पदवीं वाञ्छस्ययुक्त हि तन्नीरक्षीरविवेकनिर्मलधियो हसस्य नान्यस्य सा ॥२३१॥ न भ्रूणा स्फुरण न चक्षुचलन नो चूलिकाकम्पन न ग्रीवाचलन मनागपि न यत्पक्षद्वयोत्क्षेपणम् । नासाग्रेक्षणमेकपाददमन कष्टैकनिष्ठ पर यावत्तिष्ठति हीनमीनवदनस्तावद्बकस्तापस ॥ २३२ ॥

घूक

यद्यपि तरणे किरणै सकलमिद विश्वमुज्ज्वल विदधे । तदपि न पश्यति घूक पुराकृत भुज्यते कर्म ॥ २३३ ॥

खद्योत

जर्जरतृणाग्रमदहन्सर्षपकणमप्रकाशयन्नूनम् । कीटत्वमात्मतत्त्वात्खद्योत ख्यापयन्नटति ॥ २३४ ॥ घनसन्तमसमलीमस दशदिशि निशि यद्विराजसि तदन्यत् । कीटमणे दिनमधुना तरणिकरान्तरितसितकिरणम् ॥ २३५ ॥ क्वापि गत पतिरह्ना जलदान्तरित शशी सनक्षत्र । शून्ये तमसि भवानपि खद्योत द्योतता नाम ॥ २३६ ॥ इन्दु प्रयास्यति विनङ्क्ष्यति तारकश्री स्यास्यन्ति लीढतिमिरा न मणिप्रदीपा । अध सममपि कीटमणे भविष्यत्यु मेघमेष्यति भवानपि दूरमेतत् ॥ २३७ ॥ भ्राजिष्णवो नभसि मेघकृतान्तराले स्वल्पप्रभा अपि परैरनिरस्तभास । खद्योतका प्रकटितोरुतरप्रभावास्तावन्न सैसतुरग समुदेति यावत् ॥ २३८ ॥ अदृष्टव्यापार गतवति दिनानामधिपतौ यैश शेषीभूते शशिनि गतधाम्नि ग्रहगणे । तथा ध्वान्त जात जगदुपनते मेघसमये यथामी गण्यन्ते तमसि पटव कीटमणय ॥२३९॥

१ जन्म २ शुभ्रे ३ जीवनम् ४ ब्रह्मण उद्वहनेन वाहनतया पृष्ठे धारणेन ५ सूर्य

---

## स्थलचरान्योक्तयः

### सिंह

एकोऽहमसहायोऽह कृशोऽहमपरिच्छद । स्वप्नेऽप्येवविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥ १ ॥ मृगेन्द्र वा मृगारिं वा सुख व्याहरता जन । तस्योभयमपि व्रीडा क्रीडादलितदन्तिन ॥२॥ मृगेभ्यो रक्ष्यते क्षेत्र नरैस्तृणमयैरपि । सिंहाक्रान्त पुनर्मूढ न हयैर्न च दन्तिभि ॥३॥ मृगेन्द्रेणेष शरैर्लीन वराहैश्चलित स्थलात्। हयाना हेषित श्रुत्वा सिंहै पूर्ववदासितम् ॥४॥ खनन्नाखुबिल सिंह पाषाणशकलाकुलम्। प्राप्नोति नखभङ्ग वा फल वा मूषको भवेत् ॥ ५ ॥ जीर्णोऽपि क्रमहीनोऽपि कृशोऽपि यदि केसरी । तथापि यूथनाथस्य शङ्कातङ्काय कल्पते ॥६॥ नाभिषेको न सस्कार सिहस्य क्रियते वने । विक्रमार्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ ७ ॥ वैतण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिपन्थिना । हरिणा हरिणालीषु कथ्यता क पराक्रम ॥ ८ ॥ उत्तुङ्गमत्तमातङ्गमस्तकन्यस्तलोचन । आसन्नेऽपि च सारङ्गे न वाञ्छा कुरुते हरि ॥ ९ ॥ जात स्वय न जग्राह कण्ठीरवकिशोरक । चक्षुर्व्यापारयामास कुञ्जे कुञ्जरशालिनि ॥ १० ॥ वरमुन्नतलाङ्गूलात्सटाधूननभीषणात् । सिहात्पादप्रहारोऽपि न शृगालाधिरोहणम् ॥ ११ ॥ शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक । कुले तस्मिन्प्रजातोऽसि गजो यत्र न हन्यते ॥१२॥ यस्मिञ्जीवति सिंहे वनमिदमासीद्दुरासद द्विरदै । भट्यन्ते कटिसून तस्य सटाभि शबरशिशव ॥ १३ ॥ एकाकिनि वनवासिन्यराजलक्ष्मण्यनीतिशास्त्रज्ञे । सत्त्वोच्छ्रिते मृगपतौ राजेति गिर परिणमन्ति ॥ १४ ॥ अनिश मतङ्गजाना बृहितमाकर्ण्यते यथा विपिने । मन्ये तथा न जीवति गजेन्द्रकटपलकवलन सिंह ॥ १५ ॥ यद्यपि च दैवयोगात्सिंह पतितोऽतिदुस्तरे कूपे । तदपि च वाञ्छति सतत करिकुम्भविदारण मनसि ॥ १६ ॥ यद्यपि रटति सरोष मृगपतिपुरतोऽपि मत्तगोमायु । तदपि न कुप्यति सिंहोऽप्यसदृशपुरुषेषु क कोप ॥ १७ ॥ जठरज्वलनज्वलता-

१ दृष्टिव्यापाररहित यथा स्यात्तथा २ यशोमात्रावशिष्टे ३ गतस्तेजसि ४ परिवारहीन- ५ आक्रमणबलरहित ६ मत्तगजानाम् ७ वैरिणा ८ मृगपङ्क्तिषु ९ मृगे १० सिंह ११ सिंहशावक १२ पुच्छम् १३ कम्पनम् १४ राजचिह्नरहिते १५ बलोन्नते १६ गर्जितम् १७ हस्तिगण्डस्थलमासग्रासकर

प्यपगतशङ्कं समागतापि पुरः। करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यता नु कथम् ॥ १८ ॥ हेलाविदलितकरिकुल कण्ठीरव कीदृश प्रकोपोऽयम्। लोले बालशृगाले केवक्कोलाहलाधार ॥ १९ ॥ गर्जितमाकर्ण्य मनागङ्के मातुर्निशार्धजातोऽपि। हरिशिशुरुत्पतितु द्रागङ्गान्याकुञ्च्य लीयते निभृतम् ॥ २० ॥ वयोभिमानादपमानता चेद्विधीयते फेरुजरत्तरेण। हेलाहतानेककरीन्द्रयूनो हरीन्द्र सूनोर्नहि कापि हानि ॥ २१ ॥ भिनत्ति भीम करिराज कुम्भ बिभर्ति वेग पवनादतीव। करोति वास गिरिगह्वरेषु तथापि सिंह पशुरेव नान्य ॥ २२ ॥ गम्यते यदि मृगेन्द्रमन्दिरे लभ्यते करिकपोलमौक्तिकम्। जम्बुकालयगतेन लभ्यते वत्सपुच्छखुरचर्मखण्डनम् ॥ २३ ॥ येन भिन्न करिकुम्भविस्खलन्मौक्तिकावलिभिरञ्चिता मही। अद्य तेन हरिणान्तिके कथ कथ्यता नु हरिणा पराक्रम ॥ २४ ॥ हरिरलसविलोचन सहेल बैलमवलोक्य पुनर्जगाम निद्राम्। अधिगतपतिविक्रमास्तभीतिर्न तु वनितास्य विलोकयाचकार ॥ २५ ॥ उत्तुङ्गशैलशिखरस्थित पादपस्य काकोऽपि पक्कफलमालभते सपक्ष। सिंहो बली गजविदारणदारुणोऽपि सीदत्यहो तरुतले खलु हीनपक्ष ॥ २६ ॥ अन्तर्बलान्यहममुष्य मृगाधिपस्य वाचा निवेद्य कथमद्य लघूकरोमि। जानन्ति किं तु करजक्षतकुम्भिकुम्भनिर्मुक्तमौक्तिकमयानि वनान्तराणि ॥ २७ ॥ आबद्धकृत्रिमसटाजटिलासभित्तिरारोपितो मृगपते पदवीं यदि श्वा। मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य नाद करिष्यति कथ हरिणाधिपस्य ॥ २८ ॥ भित्त्वा महागिरिशिला करजाग्रजाग्रदुद्दामशौर्यनिकरै करटिभ्रमेण। दैवे पराचि करिणामरिणा तथापि कुत्रापि नापि खलु हा पिशितस्य लेश ॥२९॥ पौरीन्द्रशावक न तावकरीतिरेषा वेशान्तरैर्विहरसि श्रशृगालशावै। कुम्भीन्द्रकुम्भदलनोत्पतनाक्रमेच्छा वशोचिता न खलु रीतिमुरीकरोषि ॥ ३० ॥ उत्प्लुत्य य शिखरिणि मदकुम्भिकुम्भमुद्भिद्य सानुरातमायतमुच्छलन्ते। पञ्चाननो नियतया जरयाभिभूत सोऽय करी लिहति वृहितलोहिताक्ष ॥ ३१ ॥ दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डा करटिन करिण्य कारुण्यास्पदमसमशीला खलु मृगा। इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखाना पुनरय नखाना पाण्डित्य प्रकटयतु कस्मिन्मृगपति ॥ ३२ ॥ न यत्र स्थेमान दधुरतिभयभ्रान्तनयना गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदम्बा करटिन। लुठन्मुक्ताभारे भवति परलोक गतवतो हरेरद्य द्वारे शिव शिव शिवाना कलकल ॥ ३३ ॥ कुरङ्गीणा यूथ निभृतमिदमङ्गीकृतमय निरातङ्को यन्निर्दयहृदयभावोऽदयतु तत्। निवेशो वा कश्चिन्नयमविनय केसरियुवा हठान्न तेषाना युवतिषु विधत्ते नखपदम् ॥ ३४ ॥ स्थितिं नो रे दध्या क्षणमपि मदान्धेक्षण सखे गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलाया वनभुवि। असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरनिर्दारित महागुरुग्रावग्राम स्वपिति गिरिगर्भे हरिपति ॥ ३५ ॥ पिब स्तन्य पोत त्वमिह मददन्तावलधिया दृगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान्। त्रयाणा लोकानामपि हृदयताप परिहरन्नय धीर धीर ध्वनति नवनीलो जलधर ॥३६॥ क्षुद्रा सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डीर्यवीर्योद्धतास्तस्यैकस्य पुन स्तवीमहि मह सिंहस्य विश्वोत्तरम्। केलि कोलकुलैर्मदो मदकलै कोलाहलो नाहलै सहर्षो महिषैश्च यस्य मुमुचे साहङ्कृते हुङ्कृते ॥ ३७ ॥ कोल केलिमलङ्करोतु करिण क्रीडन्तु कान्तासखा कासारे वनरासरा सरभस मज्जन्त्विह स्वेच्छया। अम्यस्यन्त्विमयोषितश्च हरिणा भूयोऽनुरूपा गतिं कान्तारान्तरसंचरिष्णुरधुना पञ्चाननो वर्तते ॥ ३८ ॥ नासोच्छ्रायवती तनुर्न दशनौ नो दीर्घदीर्घं कर सत्य वारण नैष केसरिशिशुस्त्वाडम्बरै स्पर्धते। तेजोबीजमसह्यमस्य हृदये न्यस्त पुनर्वेधसा तादृक्त्वादृशमेव येन सुतरा भोज्य पशु मन्यते ॥ ३९ ॥ क्षुत्क्षामोऽपि जराकृशोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कष्टां दशामापन्नोऽपि विपन्नधीधृतिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि। मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितमासैकबद्धस्पृह किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसर केसरी ॥ ४० ॥ येनानर्गलकालकेलिकलितप्रलयप्रवादम्बिनीधाराधोरणिधौतधातुषु पुरा शैलेषु लीलायितम्। सोऽय शृङ्गनिपातभग्नचरण स्फारस्फुरत्फेरवीफूत्कारै क्षुधितोऽद्य खादति मुहु पाणी मृगग्रामणी ॥ ४१ ॥ ग्रामाणामुपशल्यसीमनि मदोद्रेकस्फुरत्सौष्ठवा फेत्कारध्वनिमुद्गिरन्ति बहव सभूय गोमायव। सोऽन्य कोऽपि घनाघनध्वनिघन पारीन्द्रगुञ्जारव शुष्यद्गण्डमलोलशुण्डमचलत्कर्णं गजैर्य श्रुत ॥ ४२ ॥ एण क्रीडति शूकरश्च खनति द्वीपी च गर्वायते क्रोष्टा क्रन्दति वल्गते च शशको वेगाद्वृरुर्धावति। नि शङ्क करिपोतकस्तरुलतामुन्मोटते लीलया हहो सिंह विना त्वयाद्य विपिने कीदृग्दशा वर्तते ॥ ४३ ॥ हे मातङ्ग मदाम्बुडम्बरतया रोलम्बरोलं वहद्वन्द्यानामवलम्बन वनमिद मङ्क्षु यदुत्कण्ठसे। दृष्टस्

१ वृद्धजम्बूकेन २ मृगयाधेनामर्ता सेनाम् ३ गजभ्रमेण ४ हे सिंहशिशो ५ गजा- ६ श्रितिम् ७ सिंहस्य

१ क्रोष्ट्रीणाम् २ दिगन्तेषु ३ अदग्दरकारवत्तम् ४ नीचा- ५ 'नाहलो म्लेच्छजात्यन्तरे' इति हैम ६ शुण्डादण्ड ७ क्षुधया खिन्न ८ नूतनमेघमाला ९ जम्बुकी

क्रिमहो महोन्नतधराधौरेयधानीधरप्रस्थप्रस्थितमेघयूथमथनोत्कण्ठी न कण्ठीरव ॥४४॥ यस्यावन्ध्यरुष प्रतापप्रसतेर्नादेन धैर्यद्रुह शुष्यति स्म मदप्रवाहसरित सद्योऽपि दिग्दन्तिनाम् । दैवात्कष्टदशावश गतवत सिंहस्य तस्याधुना कर्षन्त्येव करेण केसरसटाभार जैरत्कुञ्जरा ॥ ४५ ॥ य शौर्यावधिरेय यस्य सहसा दिग्दन्तिनोऽप्यन्तिक नायाता किल येन विन्ध्यवसुधा गम्या न कस्याप्यभृत् । तस्मिन्कौतुकिना त्वया करिपतौ लुमे कपोलस्थलीभृङ्ग केसरिवीर सप्रति पुन कुत्रैष विश्राम्यतु ॥ ४६ ॥ यूना येन विभिन्नवारणघटाकुम्भोच्छलन्मौक्तिकश्रेणीभि परिपूरितास्तटभुवो भूमीभृता कोटिश । तस्यैवाद्य निवाससीमि कलभा क्रीडन्ति निःसाध्वस पारीन्द्रस्य जरातुरस्य तदहो जीर्णो जिगीषारस ॥ ४७ ॥ क क कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकर क क क कमलाकर विमलक कर्तु करी नोद्यत । के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यत सिंहीस्नेहविलासबद्धबसति पञ्चाननो वर्तते ॥ ४८ ॥ मातङ्गा किमु वल्गितै किमफलैराडम्बरैर्जम्बुका सारङ्गा महिषामद व्रजत किं शून्येषु शूरा न के । कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारे पुन सिन्धुध्वानिनि हुकृते स्फुरति यत्तद्गर्जित गर्जितम् ॥ ४९ ॥ काक पक्षबलेन भूपतिगृहे *ग्रास यदि प्राप्तवान्कि वा तस्य* महत्त्वमस्य लघुता पैञ्चाननस्यागता । येनाक्रम्य करीन्द्र*गण्डयुगल निर्भिद्य हेलालवालब्ध्वा भासवर वैराटकधिया* मुक्तागणस्त्यज्यते ॥ ५० ॥ निद्रामीलितलोचनो मृगपति र्यावद्गुहां सेवते तावत्स्वैरममी चरन्तु हरिणा स्वच्छन्दसचारिण । उन्निद्रस्य विधूतकेसरसटाभारस्य निर्गच्छतो नादे श्रोत्रपथ गते गतधिय सन्त्वेव दीर्घायुष ॥ ५१ ॥ सेरा सन्तु सभासद करिचमूदर्पज्वरोत्सारिणो हर्यक्षेण सम च जम्बुकयुना युद्धाय बद्धादर । तत्रापि प्रथयन्ति तुल्यबलतामेके तयोरुच्चकैरन्ये सशयशसिनस्तदपरे बाढ विपर्यासिन ॥ ५२ ॥ हे हर्यक्ष सहस्व सप्रति लघु गोमायुरग्रे सता मत्साधारणवन्यजन्तुमनसा गुञ्जारव सव्य धात् । नीचाना प्रकृतिर्भ्रमो मुखरता वात कथ खिद्यसे शार्दूले द्विरदे मृगे शशकुले कस्ते विपक्षमह ॥ ५३ ॥ दिङ्नागा प्रतिपेदिरे प्रथमतो जात्यैव जेतव्यता समाख्य स्फुटविक्रमोऽथ वृषभो गौरेव गौरीपते । विक्रान्तेर्निकष करोतु कतम नाम निगेकीतले वैण्ठेकाल्कुटुम्बिनी करुणया सिक्त स कण्ठीरव ॥ ५४ ॥

१ सफलकोपस्य २ मृदगना- ३ सिंहस्य ४ कपर्दकबुध्या ५ कण्ठेकाल शिवस्तत्कुटुम्बिनी पार्वती

## गज

गजस्य पङ्कमग्नस्य व्रपाकरमिद महत् । पादमुद्धृत्य यद्गच्छ हरिणोऽपि हसत्यसौ ॥ ५५ ॥ मलोत्सर्गे गजेन्द्रस्य मूर्ध्नि काक करोति चेत् । कुलानुरूप तत्तस्य यो गजो गज एव स ॥ ५६ ॥ *ग्रासाद्गलितसिक्थस्य किं गत* करिणो भवेत् । पिपीलिकस्तु तेनैव सकुटुम्बोऽपि जीवति ॥ ५७ ॥ बन्धनस्थो हि मातङ्ग सहस्रभरणक्षम । अपि स्वच्छन्दचारी श्वा स्वोदरेणापि दु खित ॥ ५८ ॥ अन्तर्नमति मार्जारी शुनी वा राजवेश्मनि । बहिर्बद्धोऽपि मातङ्गस्तत किं लघुता गत ॥ ५९ ॥ रवितप्तो गज पद्मास्तद्द्बान्बाधितु भ्रुवम् । सरो विशति न स्नातु गजस्नान हि निष्फलम् ॥ ६० ॥ कूपे पयसि लघीयसि तापेन कर प्रसारित करिणा । सोऽपि न पयसा लिप्तो लाघवमात्मा पर नीत ॥ ६१ ॥ यदि मत्तोऽसि मतङ्गज निममीमिरसारसरलतरुदलने । हरिमनुसर खरनखर *व्यपनेष्यति ते स करटकण्डूतिम् ॥ ६२ ॥ कलभ तवा*तिकमागतमलिमेन मा कदाप्यवज्ञासी । अपि दानसुन्दराणा द्विपधुर्याणामय शिरोधार्य ॥ ६३ ॥ लीलामुकुलितनयन किं सुखशयन समातनुषे । परिणामविषमहरिणा करिनायक वर्धते वैरम् ॥ ६४ ॥ आपातालगभीरे मज्जति नीरे निदाघसतप्त । न स्पृशति पल्वलाम्भ पञ्जरशेषोऽपि कुञ्जर क्वापि ॥ ६५ ॥ सूते सूकरगृहिणी सुतशतमतिदुर्भग झटिति । करिणी चिराय सूते कमपि महीपाललालित कलभम् ॥ ६६ ॥ गिरिगह्वरेषु गुरुगर्वगुम्फितो गजराजपोत न कदापि सचर । यदि बुध्यते हरिशिशु स्तनधयो भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥ ६७ ॥ केलिं कुरुष्व परिभुङ्क्ष्व सरोरुहाणि गाहस्व शैलतटनिर्झरिणीपयासि । भावानुरक्तकरिणीकरलालिताङ्ग मातङ्ग मुञ्च मृगराजरणाभिलाषम् ॥ ६८ ॥ भो भो करीन्द्र दिवसानि कियन्ति तावदस्मिन्मरौ समतिवाहय कुत्रचित्त्वम् । रेवाजलैर्निजकरेणुकरप्रयुक्तैर्भूय शम गमयितासि निदाघकाले ॥ ६९ ॥ दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालैर्दूरीकृता करिवरेण *मदान्धबुध्या । तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा* भृङ्गा पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥ ७० ॥ लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपात भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शन च । श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु धीर विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ७१ ॥ गण्डस्थले हि मदवारिजलौघलुब्धमत्तभ्रमद्भ्रमरपादतलाहतोऽपि । कोप न गच्छति नितान्तबलोऽपि नागस्तुल्ये बले हि बलवान्परिकोपमेति ॥ ७२ ॥

१ सिंहस्य २ क्रीडाम् ३ मज्जन कुरु ४ मरुदेशे ५ यापय ६ दानोदकार्थिन ७ प्रफुल्लकमलवने ८ पुच्छविक्षेपणम् ९ गजश्रेष्ठ-

न स्वां करेणुमपि नापि निजान्किशोरानात्मानमेष परिशोचति वारणेन्द्र । दावाग्निमग्नतनुरत्र यथोपसन्नान्दानार्थिनो मधुकरानधिरूढभावान् ॥ ७३ ॥ दीनं दवत्यपि जले सहसाधिरूढे को विधेमानगतिरासितुमुत्सहेत । यद्दन्तिनः कंटकटाहतटान्निमज्जोर्मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ ७४ ॥ न गृह्णाति ग्रासं नवकमलकिञ्जल्किनि जले न पङ्केराह्लादं व्रजति बिसभङ्गार्धशकले । ललन्तीं प्रेमार्द्रामपि विषहते नान्यकरिणीं स्मरन्दावभ्रष्टां हृदयदयितां वारणपतिः ॥ ७५ ॥ गले पाशालीवश्चरणयुगले गाढनिगडो दृढः स्कन्धे बन्धः शिरसि सृणिपातः खरतरः । नरः स्कन्धारूढो बत मरणयोग्येऽपि विषये न जानीमोऽत्यर्थं द्विरद वद कस्मात्तव मदः ॥ ७६ ॥ निषेवन्तामेते वृषमहिषमेषाश्च हरिणा गृहा क्षुद्राणाणि कतिपयतृणैरेव सुखिनः । गजानामास्थानं मदसलिलजम्बालितभुवा तदेकं विन्ध्याद्रेर्विपिनमथवा भूपसदनम् ॥ ७७ ॥ न कुर्याः प्राखर्यं किमपि करिपोत प्रतिमिया हरीणां हेलेयं यदिह बहुवेलं विहरसि । अकस्मादेतेषां कुटिलदृशि रोषस्पृशि मनाङ्निरर्थं माविन्यो मदकरिदरिद्रा वनभुवः ॥ ७८ ॥ जहीहि गुरुगर्जितं विजहि शुण्डया सीत्कृतं परिश्रमं शनैनेन किमु गजेन्द्र गर्वायसे । यथा न किल केसरी गिरिदरीषु निद्रां त्यजन्विमूर्च्छयति जृम्भया सुमग तावकीनं मनः ॥ ७९ ॥ रे चापल्यजुषो मृगाः श्रितनगाः कल्लोलमालाकुलामेताम्बुधिगामिनीं व्यवसिताः संगाहितुं वा कथम् । अनैनोच्छलदम्बुनिर्भरमहावर्ते ममावर्तितो यद्वावेव रसातलं पुनरसौ यातो गजग्रामणी ॥ ८० ॥ नीवारप्रसवाग्रमुष्टिकवलैर्यो वर्धितः शैशवे पीतं येन सरोजपत्रपुटके होमावशेषं पयः । तं दृष्ट्वा मदमन्थरालिवलयव्यालुप्तगण्डं गजं सोत्कण्ठं समयं च पश्यति मुहुर्दूरे स्थितस्तापसः ॥ ८१ ॥ कर्णे चामरचारुकम्बुकलिका कण्ठे मणीनां गणाः सिन्दूरप्रकरः शिरःपरिसरे पार्श्वान्तिके किङ्किणी । लब्धश्रेष्ठपवाहनेन करिणा बद्धेन भूषाविधिस्तत्किं भूधरधूलिधूसरतनुर्मन्यो न वन्यः करी ॥८२॥ पीतं यत्र हिमं पयः कवलिता यस्मिन्मृणालाङ्कुरास्तापार्तेन निमज्ज्य यत्र सरसो मध्ये विमुक्तः श्रमः । धिक्तस्यैव जलानि पङ्किलयतः पाथोजिनीं मज्जतो मूलान्युत्खनतः करीन्द्र भवतो लज्जापि नो जायते ॥ ८३ ॥ तापो नापगतस्तृषा न च कृशा धौता न धूली तनोर्न स्वच्छन्दमकारि कन्दकवलः का नाम केलीकथा । दूरोत्क्षिप्तकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा न वा पद्मिनी प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो झाङ्कारकोलाहलः ॥ ८४ ॥ नाभून्भुवि यस्य कुत्रचिदपि स्पर्धाकरः कुञ्जरः सिंहेनापि न लङ्घिता किमपरं यस्योद्धता पद्धतिः । कष्टं सोऽपि कदर्थ्यते करिवरः स्फाररवैः फेरवैरापातालगभीरपङ्कपटलीमग्नोऽद्य मग्नोद्यमः ॥ ८५ ॥ पादाघातविघूर्णिता वसुमती त्रासाकुलाः पक्षिणः पङ्काङ्कानि सरांसि गण्डकषणक्षोदक्षताः शाखिनः । प्राप्येदं करिपोतकैर्विविधवशाच्छार्दूलशून्यं वनं तत्तन्नाम कृतं विशृङ्खलतया वक्तुं न यत्पार्यते ॥ ८६ ॥ आरामोऽयमनर्गलेन बलिना भग्नः समग्रो मयेत्यन्तः संभृतहर्षनर्तितमदोदग्रः किमुन्माद्यसि । मातङ्ग प्रतिवर्षमेव भवतो भावी निदाघज्वरस्तत्रापि प्रतिकारमर्हसि सखे सम्यक्समालोचितुम् ॥ ८७ ॥ कूपं वारि विलोक्य वारणपते किं विक्षितेनास्यते प्रायो भोजनमस्य संप्रति भवास्तत्पीयतामादरात् । उन्मज्जच्छफरीपुलिन्दललनापीनस्तनास्फालनस्फारीभूतमहोर्मिनिर्मलजला दूरेऽधुना नर्मदा ॥ ८८ ॥ नो मन्ये दृढबन्धनात्क्षतमिदं नैवाङ्कुशाघातनं स्कन्धारोहणताडनात्परिभवं नैवान्यदेशागमम् । चिन्ता मे जनयन्ति चेतसि यथा स्मृत्वा स्वयूथ्यान्वने सिंहत्रासितभीतभीरुकलभा यास्यन्ति कस्याश्रयम् ॥ ८९ ॥ पत्युर्यत्पतितानशेषकवलमासेन वृत्तिः कृता पीतं यच्च करावगाहकलुषं तत्पीतशेषं पयः । प्राणान्पूर्वतरं विहाय तदिदं प्रासं करिण्या फलं यद्बन्धनकातरस्य करिणः क्लिष्टं न दृष्टं सुखम् ॥ ९० ॥ क्रीडाकारि तडागवारिणि गतातङ्कं न पङ्केरुहैर्वल्ली काचन शल्लकीतरुगता नाकर्पिता हर्षतः । नाश्लिष्टा करिणी करेण करिणा कामातुरेणामुना दंष्ट्राभिर्विकटाननं शिव शिव व्यालोकि पञ्चाननः ॥ ९१ ॥ सान्द्रामोदवतीं स्वकीयवसतीं पङ्केरुहाणां ततीरत्यस्त्वाय भ्रमर करीन्द्र भवतामभ्याशमभ्यागतः । एतच्चेतसि संप्रधाय जगतीविख्यातदानैस्तथा युष्माभिः क्रियतां यथोपरमते ह्रासाय नाशागमः ॥ ९२ ॥ त्यक्तो विन्ध्यगिरिः पिता भगवती माता च रेवोज्झिता त्यक्ता स्नेहनिबद्धबन्धुरवयस्तुल्योदया दन्तिनः । त्वल्लोभान्ननु हस्तिनि प्रतिदिनं बन्धाय दत्तं वपुस्त्वं दूरीक्रियसे लुठन्ति च शिरःपीठे कठोराङ्कुशाः ॥ ९३ ॥ स्पर्धन्तां मुग्धमेव कुञ्जरतया दिक्कुञ्जरैः कुञ्जरा भाम्या वा वनवासिनो मदजल-

---

१ वितरणम्, पक्ष-मदजलम् २ उदके, पक्षे,-दन्तयोरभेदात् जडे- ३ आक्रान्ते ४ सगर्भिक, पक्ष,-बुद्धिमान् ५ स्नातुम् ६ शकुनार ७ गण्ड ८ मज्जन कर्तुमिच्छो- ९ धीमम् १० मधुरवात ११ मृणालानि

१ पिङ्क्रियते २ दन्तमयस्य ३ पात्रम् ४ द्राक्ली ५ करिशावका-

स्निग्धगण्डस्थला । आ कालस्य कुतूहल शृणु सखे प्राचीनपालीमलै प्राय स्निग्धकपोलपालिरधम कोलोऽपि सस्पर्धते ॥ ९४ ॥ यत्तत्वप्रदलावलीकनलनैर्जातोऽसि शैलोपमो यच्छायासु कदर्थितोऽसि न कदाप्यर्कांशुमि कर्कशै । घोराघातकिरातपनिपतने यैर्नारबाणायित तन्मातङ्ग मदान्ध पाटयसि किं विन्ध्याटवीपादपान् ॥ ९५ ॥ ऊर्णो नैष दधाति नापि विषयो बाहस्य दोहस्य वा तृसिर्नास्य महोदरस्य बहुशो घासै पलालैरपि । हा कष्ट कथमस्य पृष्ठशिखरे गोणी समारोप्यते को गृह्णाति कपर्दकैरमुमिति ग्राम्यैर्गजो हस्यते ॥ ९६ ॥ घासग्रास गृहाण त्यज करिकलभ प्रीतिबन्ध करिण्या पाशग्रन्थिव्रणानामविरलमधुना देहि पङ्कानुलेपम् । दूरीभूतास्तवैते शबरवरवधूविभ्रमोद्भ्रान्तदृष्या रेवातीरोपकण्ठच्युतकुसुमरजोधूसरा विन्ध्यपादा ॥ ९७ ॥ यूथान्यग्रे गतानि प्रबलबलभृतो बद्धवैरा मृगेन्द्रा मूलादाकृष्यमाणा सपदि तटरुहो भूरुहा निष्पतन्ति । दृष्ट्वा हृष्यन्ति हन्त प्रतिदिनमखिला भिल्लपल्लया अधीशा हस्तालम्बाय केषा कल्पयतु वदन पङ्कमग्न करीन्द्र ॥ ९८ ॥

मृग

इह किं कुरङ्गशावक केदारे कलममञ्जरीं त्यजसि । तृणधन्वा तृणबाणस्तृणघटित कपटपुरुषोऽयम् ॥ ९९ ॥ तृणमुखमपि न खलु त्वा त्यजन्ति हे हरिण वैरिण शबरा । यशसैव जीवितमिद त्यज योजितशृङ्गसङ्ग्राम ॥ १०० ॥ विद्धा मृगी व्याधशिलीमुखेन मृगस्तु तत्कातरवीक्षितेन । विहाय देह विगतव्यथैका परस्य जीवान्नधिराधिरासीत् ॥ १०१ ॥ कति कति न मदोद्धताश्चरन्ति प्रतिशिखरं प्रतिकानन कुरङ्गा । क्वचिदपि पुनरुत्तमा मृगास्ते मदयति यन्मद एव मेदिनीशान् ॥ १०२ ॥ अयि कुरङ्गि तपोवनविभ्रमादुपगतासि किरातपुरीमिमाम् । इह न पश्यसि दारय मारय ग्रस पिबेति शुकानपि जल्पत ॥ १०३ ॥ अयि कुरङ्गि तुरङ्गमविक्रमे त्यज वन जवन गमन कुरु । इह वने विचरन्ति हि नायका सुरभिलोहितलोहितसायका ॥ १०४ ॥ सेय स्थली वनतृणाङ्कुरजालमेतत्सेय मृगीति हृदि जातमुद कुरङ्ग । नैव तु वेत्सि यदिहान्तरितो लताभिरायाति सज्जितकठोरशर किरात ॥ १०५ ॥ रोमन्थमारचय मन्थर मेत्य निद्रां मुञ्च श्रम तदनु सचर रे यथेच्छम् । दूरे स पामरजनो सुनय किलैते निष्कारण हरिणपोत बिभेषि कस्मात् ॥ १०६ ॥ एणीगणेषु गुरुगर्वनिमीलिताक्ष किं कृष्णसार खलु खेलसि काननेऽस्मिन् । सीमामिमा कलय भिन्नकरीन्द्रकुम्भमुक्तामयीं हरिविहारवसुधरायाः ॥ १०७ ॥ कस्तूरिका हरिण मुञ्च वनोपकण्ठ मा सौरभेण ककुभ सुरभीकुरुष्व । आस्ता यशो ननु किरातशराभिघातात्रातापि हन्त भविता भवतो दुराप ॥ १०८ ॥ द्रुततरमितो गच्छ प्राणै कुरङ्ग वियुज्यसे किमिति वलितग्रीव स्थित्वा मुहुर्मुहुरीक्षसे । विदधति हतव्याधाना ते मनागपि नार्द्रता कठिनमनसामेषामेते विलोचनविभ्रमा ॥ १०९ ॥ स्थलीना दग्धानामनुरि मृगतृष्णामनुसरस्तृषार्त सारङ्गो विरमति न खिन्नेऽपि मनसि । अजानानस्तत्त्व न स मृगयतेऽन्यत्र सरसीमभूमौ प्रत्याशा न च फलति विघ्न च कुरुते ॥ ११० ॥ पुरो रेवापारे गिरिरतिदुरारोहशिखर सर सव्ये वामे दवदहनदाहव्यतिकर । धनुष्पाणि पश्चाच्छबरहतको धावतितरा न यातु न स्थातु हरिणशिशुरेष प्रभवति ॥ १११ ॥ अग्रे व्याध करधृतशर पार्श्वतो जालमाला पृष्ठे वह्निर्दहति नितरा सनिधौ सारमेया । एणी गर्भादलसगमना बालके रुद्धपादा चिन्ताविष्टा वदति हि मृग किं करोमि क्व यामि ॥ ११२ ॥ सौरभ्येण त्रिभुवनमनोहारिणा काननेऽस्मिन्सलकस्तूरीहरिण भवता वासितो दिग्विभाग । तस्यैतत्ते फलमुपगत पत्रिभिर्लुब्धकाना विद्ध प्राणास्त्यजसि न गुण श्रेयसे निर्गुणेषु ॥ ११३ ॥ अल्पीय स्खलनेन यत्र पतन कृच्छ्रेण यत्रोन्नतिर्द्वारे वेत्रलतावितानगहने कष्ट प्रवेशक्रम । हे सारङ्ग मनोरमा वनभुवस्त्यक्त्वा विशेषार्थिना किं भूभृत्कटकस्थितिव्यसनिना व्यर्थं खुरा शातिता ॥ ११४ ॥ सारङ्गो न लतागृहेषु रमते नो पासुले भूतले नो रम्यासु वनोपकण्ठहरितच्छायासु शीतास्वपि । तामेवायतलोचनामनुदिन ध्यायन्मुहु प्रेयसीं शैलेन्द्रोदरकन्दरेषु गतधी शङ्कारिवेद स्थित ॥ ११५ ॥ आ कष्टं वनवाससाम्यकृतया सिद्धाश्रमश्रद्धया पल्लीं बालकुरङ्ग सप्रति कुत प्राप्तोऽसि मृत्योर्मुखम् । यत्रानेककुरङ्गकोटिकदनक्रीडोल्लसल्लोहितस्रोतोभि परिपूरयन्ति परिखामुद्भामरा पामरा ॥ ११६ ॥ स्वच्छन्द हरिणेन या विहरता दैवात्समासादिता भद्रप्रस्नुतदुग्धबिन्दुमधुरा शालेर्नवा मञ्जरी । नि श्वासानलदग्धकोमलतृणप्रग्रयापितान्तर्व्ययस्तामेव प्रतिवासरं मुनिरिव ध्यायन्वने शुष्यति ॥ ११७ ॥ त्यक्त जन्मवन तृणाङ्कुरवती मालेव मुक्ता स्थली विश्रान्तिस्थितिहेतवो न गणिता बन्धूपमा पादपा । बालापत्यवियोगकातरमुखी त्यक्तार्धमार्गे मृगी मृग्यन्त पदवीं तथाप्यकरुणा व्याधा न मुञ्चन्ति माम् ॥ ११८ ॥ यद्वक्र मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न

१ धान्यादविभ २ हे हरिणि ३ तपोवनभ्रान्त्या ४ चर्वितस्य पुनश्चर्वणम् ५ हरिणसंघेषु ६ जानीहि १० मु. र. भा

१ सिंहविहारस्थानस्य २ श्वान-

चाटून्मृषा नैषा गर्जगिर शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि । काले बालतृणानि खादसि पर निद्रासि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्त तप ॥ ११९ ॥ नात्र व्याधशरा पतति परितो नैवात्र दावानलो नाप्युच्चावचभीतिरस्ति कुहचिन्नो वागुरा भङ्गुरा । पर्यालोच्य कुरङ्गकेण विहितो नक्षत्रनाथाश्रयो नो जानाति यदत्र दासति विधि स्वर्भानुद तत्रणम् ॥ १२० ॥ व्योमार्धे ज्वलितो रवि क्वलित दावानलै कानन धूम्याभिर्न दिश स्फुरन्ति परित पथा शिलादन्तुर । इत्थ लोहितसिक्तसृक्कणि यथायाण मृगे धावति व्याधेनापि शरासने करुणया नारोपित सायक ॥ १२१ ॥ भुक्त्वा भव्यतृणानि नव्यसलिलान्यापीय वापीतलान्निःशङ्क परिशील्य शीतलतरूनरोमन्थमभ्यस्यति । या सैवाद्य मृगी मृगादनमुखप्राप्ता शिशु शोचते तद्द्वेधा बहुधा विपद्विरचने बीजानि नापेक्षते ॥ १२२॥ पाशक्षुण्णखुरस्य बाणपतनप्रव्यक्तरक्तच्छटाच्छन्नाङ्गस्य दवाग्निदाहविकलस्यासेदुषोऽप्याश्रमम् । धिग्दैव विषमा मृगस्य दिवसा सर्गानुकम्पामयो मा मैषीरिति भाषणेऽपि यदभूद्वाचयमोऽय मुनि ॥ १२३ ॥

करभ

वपुर्विषमसस्थान कर्णज्वरकरो रव । करभस्याशुगत्यैव छादिता दोषसहति ॥ १२४ ॥ दासेरको रमत्येष युक्त भारेऽधिरोहति । उत्तार्यमाणोऽपि पुनर्यत्त्न विभु कुर्महे ॥ १२५ ॥ तुभ्य दासेर दासीय बदरी यदि रोचते । एतावता हि किं द्राक्षा न साक्षादमृतप्रिया ॥ १२६ ॥ दु प्रापमम्बु पवन परुषोऽतितापी छायाभृतो न तरव फलभारनम्रा । इत्थ सखे करभ वच्मि भवन्तमुच्चै का सगति खलु मरौ रमणीयताया ॥ १२७ ॥ अस्याननस्य भवत खलु कोटिरेषा कण्टारिका यदि भवेद्विशीर्णपर्णा । योग्या कथ करभ कल्पतरोर्लतायास्ते पल्लवा विमलविद्रुमभङ्गभाज ॥ १२८ ॥ रूक्ष वपुन च विलोचनहारि रूप न श्रोत्रयो सुखदमारटित कदापि । इत्थ न साधु तव किंचिदिद च साधु तुच्छे रति करभ कण्टकिनि द्रुमे यत् ॥ १२९ ॥ कुमुदशबलै फुल्लाम्भोजै सरोभिरलकृता मरकतमणिश्यामा शष्पैर्विहाय वनस्थलीम् । स्मरति करभो यद्रक्षाणा चम्मरुधन्वना परिचयरति सा दुर्वारा न सा गुणवैरिता ॥ १३० ॥ करभदयिते याऽसौ पीलुस्त्वया मधुलुब्धया व्यपगतघनच्छायस्त्यक्तो न सादरमीक्षित । चलकिसलय सोऽपीदानीं प्ररूढनवाङ्कुर करभदयितावृन्दे रथ्ये सुख परिभुज्यते ॥ १३१ ॥ करभदयिते यत्तत्पीत

१ मिध्या २ सुधामनये ३ उष्ण ४ नीप्रगमनेन
५ वाम्बूरा- ६ पैतृश्रु ७ पतन-

सुदुर्लभमेकदा मधु वनगत तस्यालाभे विरौषि किमुत्सुका । कुरु परिचिते पीलो पत्रैर्धृतिं मरुगोचरे जगति सकले कस्यावाप्ति सुखस्य निरन्तरा ॥ १३२ ॥ यस्मिन्नुच्चैर्विरम गहनान्तर्गता स्वादुवल्ली स्वेच्छ भुक्ता सरलितगलेनात्म चेतोनुलग्ना । तत्तारुण्य करभ गलित कुत्र ते प्राग्विलासा यस्याधीन यदपि सुलभ तेन तुष्टिं विधेहि ॥ १३३ ॥ चिन्तां मुञ्च गृहाण पल्लवमिद वृक्षस्य शालस्य वा गाङ्गस्यास्य जलस्य चन्द्रवपुषो गण्डूषमेक पिब । जीवन्द्रक्ष्यसि ता पुन करभ हे दासेरकीया भुवो रम्या पीलुशमीकरीरबदरीकूजत्कपोताकुला ॥ १३४ ॥ यस्यासीन्नवपीलुपत्रबदरप्रासोऽपि सतुष्टये दीर्घाध्वन्यनुगम्यते न पदवी यस्य स्वयूथ्यैरपि । सोऽय सप्रति याति बालकरभ क्षीणोद्यम क्षामता मन्ये नूनमनेन दैवहतकेनास्वादित भ्रामरम् ॥ १३५ ॥ पीलूना हि फल कषायरहित रोमन्थयित्वा मरौ शाखाम यदखादि चारु करभीवक्त्रार्पित प्रेमत । तत्स्मृत्वा करभेण खेदविधुर दीर्घं तथा कूजित प्राणानामभवत्तदेव सहसा प्रस्थानतूर्य यथा ॥ १३६ ॥ यस्या सभृतमालवालवलय भूपालशृङ्गारिणीभृङ्गारोदरनिःप्रलम्भविधुरैर्नीरै सुधाबन्धुभि । तामेता मृदुलप्रवाललतिता द्राक्षालतामारटन्नुद्वीव प्रकटीकृतार्धदशनो दासेरक कृन्तति ॥ १३७ ॥

रासभ

रे रे रासभ वस्त्रभारवहनात्कुग्रासमश्नासि किं राजाश्वावसथ प्रयाहि चणकाभ्यूषा सुख भक्षय । सर्वान्पुच्छवतो हया इति वदन्त्यत्राधिकारे स्थिता राजा तदुपदिष्टमेव मनुते सत्य तटस्था परे ॥ १३८ ॥

वृषभ

नास्य भारग्रहे शक्तिर्न च वाहगुण क्वचित् । देवागारे बलीवर्दस्तथाप्यश्नाति भोजनम् ॥ १३९ ॥ गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते । असजातकिणस्कन्ध सुख स्वपिति गौर्बली ॥ १४० ॥ जात्मो गुरु सुधृष्टो वामेतरचरणभेद उपदेश । ख्यातिर्गुणधवल इति भ्रमसि सुख वृषभ रथ्यासु ॥ १४१ ॥ अनसि सीदति सैकतवत्मनि प्रचुरभारभरक्षपितोक्षके । गुरुभरोद्धरणोद्धुरकन्धर स्मरति सारथिरेष धुरधरम् ॥ १४२ ॥ एतानि बालधवल प्रविहाय वाम गोष्ठाङ्गणे तरलतर्णकचेष्टितानि । स्कन्ध निधेहि धुरि पूर्वधुरीणमुक्ते नेतर्यतासुपगतोऽसि तवाय भार ॥ १४३ ॥ गुरुनाय भार क्वचिदपि न पन्था स्वपुदितो न ते कुण्ठा शक्तिर्वहनमपि तेऽङ्ग न विकलम् । इह स्वाङ्गे नान्यस्तव गुणसमानस्तदधुना धुनानेन स्कन्ध धवल विभु मुक्त पथि भर ॥ १४४ ॥ मार्गे

१ गर्दभ २ अश्वशालाम् ३ भक्ष्यकान् ४ उदासीना-
५ शकट ६ बालुकामयमार्गे

कर्दमदुर्गमे जलभृते गर्ताशतेराकुले खिन्ने शाकटिके मरेऽतिविषमे दूरं गते रोधसि। शब्दे नेतदहं ब्रवीमि महता कृत्योच्छ्रिता तर्जनीमीदृक्षे विषमे विहाय धवल वोढुं क्षम को धुरम् ॥ १४५ ॥ दन्ता सप्त चल विषाणयुगल पुच्छाचल कर्बुर कुक्षिश्चन्द्रकितो वपु कुसुमित सघूर्णित चेष्टितम्। अस्मिन्दुष्टवृषे मृषामितगुणग्रामानभिज्ञात्मनो ग्रामीणस्य तथापि चेतसि चिर धुर्यभ्रम स्फूर्जति ॥ १४६ ॥ केषाचिद्धवलाश्चिरं निवसिताश्चित्ते परेषा पुनर्नीलो वा कपिलोऽथवा वरवृषो रक्तोऽथवा मेचक। ग्रामीणैरवधीरितोऽपि शिथिलस्कन्धोऽप्यनुच्चै श्रवा स्वाते मे परतन्त्रतुन्दिलतनुर्जागर्त्यय कर्बुर ॥ १४७ ॥ न ध्यान कुरुषे न यासि निकट नोच्चैर्वृहस्यानना दर्पान्नोल्लिखसि क्षिति खुरपुटैर्नावज्ञया वीक्षसे। किंतु त्व वसुधातलैकधवल स्कन्धाधिरूढे भरे तीराभ्युच्चतटीविटङ्कविषमाण्युल्लङ्घयन् क्षीयसे ॥ १४८ ॥ यस्यादौ व्रजमण्डनस्य वहतो गुर्वी धुर धैर्यतो धौरेयै प्रगुणीकृतो न युगपत्स्कन्ध समस्तैरपि। तस्यैव श्लथकम्बलस्य धवलस्योत्थापने साप्रत दृष्ट्वैन्नैर जरावसादिततनोर्गो पुण्यमुद्धोष्यते ॥ १४९ ॥

कपि

हार वक्षसि केनापि दत्तमज्ञेन मर्कट। लेढि जिघ्रति संक्षिप्य करोत्युन्नतमाननम् ॥ १५० ॥ कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन सदष्ट। अपि च पिशाचग्रस्त किं ब्रूमो वैकृत तस्य ॥१५१॥ वृक्षान्दोलनमद्य ते क्व नु गत नर्म स्वयूथस्य वा यूकान्वेषणरोषसौख्यबहुलाश्चेष्टा सुखोत्था क्व ता। कान्तारे फलपूर्णगह्वरकुहरस्थान्येषु ता भीषिका भीत संप्रति कौशिकाद्गलवलव्याल कपे नृत्यसि ॥ १५२ ॥

वराह

सर्वलोकपरितोषकारिणि स्वर्धुनीविमलवारिणि स्थिते। पूतिगन्धरति पल्वलोदके सूकर सुखमलीव मन्यते ॥१५३॥ आकर्ण्य गर्जितरव घनगर्जतुल्य सिंहस्य यान्ति वनमन्य दिशा भयार्ता। तत्रैव पौरुषनिधि स्वकुलेन सार्धं दर्पोद्धुरो वसति वीतभयो वराह ॥ १५४ ॥

आदिवराह

निष्कन्दामरविन्दिनीं स्थपुटितोद्देशा कसेरुस्थलीं जम्बालाविलमम्बु कर्तुमितरा सूते वराही सुतान्। दंष्ट्राग्रप्रलयार्णवोर्मिसलिलैराप्लावितायामिय यस्या एव शिशो स्थिता विपदि भू सा पोत्रिणी पुत्रिणी ॥ १५५ ॥

श्वा

पिब पय प्रमर क्षितिपातिकं कलय काञ्चन काञ्चनशृङ्खलाम्। इदमवद्यतम हि यदीदृशे भषक संप्रति केसरिण स्तुलाम् ॥ १५६ ॥

वृश्चिक

विषभारसहस्रेण गर्व नायाति वासुकि। वृश्चिको बिन्दुमात्रेणाप्यूर्ध्वं वहति कण्टकम् ॥ १५७ ॥

भेक

दिव्य चूतरस पीत्वा गर्व नो याति कोकिल। पीत्वा कर्दमपानीय भेको रटरटायते ॥ १५८ ॥ गङ्गादीना सकलसरिता प्राप्य तोय समुद्र किंचिद्गर्वी न भवति वपुर्दिव्यरत्नाकरोऽपि। एको भेक परममुदित प्राप्य गोष्पादनीर को मे को मे रटति बहुधा स्पर्धया विश्वमुच्चै ॥ १५९ ॥

जम्बुक

उदस्योच्चै पुच्छ शिरसि निहित जीर्णजटिल यदच्छाव्यापन्नद्विपपिशितलेशा कवलिता। गुहागर्ते शून्ये सुचिरमुषित जम्बुक सखे किमेतस्मिन्कुर्मो यदसि न गत सिंहसमताम् ॥ १६० ॥

सर्प

तावद्गर्जन्ति मण्डूका कूपमाश्रित्य निर्भया। यावत्करिकराकार कृष्णसर्पो न विद्यते ॥१६१॥ यस्मै ददाति विवर भूमि फूत्कारमात्रभीतेव। आशीविष स दैवाद्बिम्बिकरण्डे स्थितिं सहते ॥१६२॥ मौलौ सन्मणयो गृह गिरिगुहा त्याग विलीनत्वचो निर्यत्नोपनतैश्च वृत्तिरनिलैरेकत्रचर्येदृशी। अन्यत्रानृजुवर्त्मता द्विरसना वक्त्रे विषं वीक्षणं सर्वामङ्गलसूचक कथय भो भोगिन्सखे किं विदम् ॥ १६३ ॥

शेष

अनेके फणिन सन्ति भेकभक्षणतत्परा। एक एव हि शेषोऽय धरणीधरणक्षम ॥ १६४ ॥ मुक्तोऽसि भुवनभारे मा वक्रा वितनु कंधरा शेष। त्वय्येकस्मिन्दु खिनि सुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥ १६५ ॥

## जलचरान्योक्तयः

मत्स्य

क्षार वारि न चिन्तित न गणिता क्रूराश्च नक्रादयश्चञ्चद्वीचि कदम्बडम्बरमिलत्त्रासोऽपि दूरीकृत। मध्येऽम्भोनिधि मत्सरङ्ग भवता झम्प कृतो लीलया सपत्तिर्मकरार्जन विपदिह प्राणप्रयाणावधि ॥ १ ॥

रोहित

अगाधजलसंचारी न गर्व याति रोहित। अङ्गुष्ठोदकमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥ २ ॥

राघव

यस्मिन्वेल्लति सर्वत परिचलत्कल्लोलकोलाहलैर्मन्थाद्रिभ्रमणभ्रम हृदि हरिद्दन्तावला पेदिरे। सोऽयं तुङ्गतिमिंगिलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविद क्रोडे क्रीडतु कस्य केलिकलहत्यक्तार्णवो राघव ॥ ३ ॥

१ भ्रमम्. २ दास्त्र्याभिनि. ३ नगरे. ४ दुर्नभवति. ५ अन्यज नाम्योरे. ६ विषमोन्नतदेशान्. ७ उन्दिरियेपरवीम्. ८ पद्मर्ममिम्.

१ सर्प. २ गारुडिककरण्डे. ३ आत्मभोगकञ्चुकम्. ४ वर्जनम्. ५ वक्रमार्गता. ६ द्विराकृता रसना-रसनाद्वयमित्यर्थ.

### कूर्म

भ्रमति गिरिराट् पृष्ठे गर्जत्युपर्यपि सागरो दहति विततज्वालाजालो जगति विषानल । स तु विनिहितग्रीवाकाण्ड कटाहकुटोदरे स्वपिति भगवान्कूर्मो निद्राभरालसलोचन ॥ ४ ॥ पुत्रिण्य कति नात्र सति भुवनेऽभूवन्कियन्त्योऽथवा सौभाग्यैकमठी तथादिकमठी स्त्रीषु प्रशसास्पदम् । भग्ने भोगिनि भङ्गुरेषु कैरिषु भ्रष्टोत्सवे दष्ट्रिणि क्षोणीं साहसिकाग्रणीस्तुलयितु जागर्ति यस्या सुत ॥ ५ ॥

---

## वृक्षान्योक्तय:

अहो एषा वर जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् । धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिन ॥ १ ॥ पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभि । गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैकामान्वितन्वते ॥ २ ॥ प्रत्यग्रे पत्रनिचयैस्तरुर्यैरेव शोभित । जहाति जीर्णांस्तानेव किं वा चित्र कुजन्मन ॥३॥ छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे । फलान्यपि परार्थाय वृक्षा सत्पुरुषा इव ॥ ४ ॥ परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशते । अचुम्बितान्त करणा साधु जीवन्ति पादपा ॥ ५ ॥ मुखेन गरल मुञ्चन्मूले वसति चेत्फणी । फलसदोहगुरुणा तरुणा किं प्रयोजनम् ॥ ६ ॥ शाखाशतचितवियत सन्ति कियन्तो न कानने तरव । परिमलभरमिलदलिकुलदलितदला शाखिनो विरला ॥ ७ ॥ तीव्रो निदाघसमयो बहुपथिकजनश्च मारव पन्था । मार्गस्थिततरुरेक कियता सतापमपहरति ॥ ८ ॥ हिमसमयो वनवह्निर्जवन पवनस्तडिल्लताविभव । हन्त सहन्ते यावत्तावद्द्रुम कुरु परोपकृतिम् ॥ ९ ॥ अध्वन्यध्वनि तरव पथि पथि पथिकैरुपास्यते छाया । विरल स कोऽपि विटपी यमध्वगो गृहगत स्मरति ॥ १० ॥ कश्चिन्नव पल्लवमाददाति कश्चित्प्रसूनानि फलानि कश्चित् । पर करालेऽस्य निदाघकाले मूले न दाता सलिलस्य कश्चित् ॥ ११ ॥ व्यागुञ्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीतान्याकर्ण्य श्रुतिमदजालयातिरेकात् । आभूमीतलनतकन्धराणि मन्येऽरण्येऽस्मिन्नवनिरुहा कुटुम्बकानि ॥ १२ ॥ भुक्तानि यैस्तव फलानि पचेलिमानि क्रोडस्थितैरहह वीतभयै प्रसुप्तम् । ते पक्षिणो जलभयेन विकृष्यमाण पश्यन्ति पादप भवन्तममी तटस्था ॥ १३ ॥ धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीना घर्मव्यथा वहति शीतभवा रुज च । यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमस्ते ॥ १४ ॥ इहोद्याने सप्रत्यहह परिशिष्टा क्रमवशादमी वल्मीकास्ते भुजगकुललीलावसतय । गतास्ते विस्तीर्णस्तबकभरसौरभ्यलहरीपरीतव्योमान प्रकृतिगुरव केऽपि तरव ॥ १५ ॥ विपन्नपद्मिन्या मृतमनिमिषैर्यातमलिभि खगैरप्युड्डीन रथचरणहसप्रभृतिभि । दशा दीना नीते सरसि विषमग्रीष्मदिवसै कुलीनत्वादास्ते तटरुहतरु कोऽपि तदपि ॥ १६ ॥ इय बाला वल्ली मृदुकिसलय तापविलय घनच्छाय शाल घनमतिविशाल परिगता । पर त्वस्याभ्यन्तर्गरललवमसीकृतवनभुजग प्रोत्तुङ्ग कथमिव वराकी कलयतु ॥ १७ ॥ यज्जातोऽसि चतुष्पथे घनलसच्छायोऽसि किं छायया सयुक्त फलितोऽसि किं यदि फले पूर्णोऽसि किं सनत । हे सद्वृक्ष सहस्व सप्रति सखे शाखाशिखाकर्षणक्षोभामोटनभञ्जनानि जनत स्वैरेव दुश्चेष्टितै ॥ १८ ॥ छायासुप्तमृग शकुन्तनिवहैर्विष्वग्विलुप्तच्छद कीटैरावृतकोटर कपिकुलै स्कन्धे कृतप्रश्रय । विश्रब्ध मधुपैर्निपीतकुसुम श्लाघ्य स एवस्तरुर्यत्राङ्गीकृतसत्त्वसप्लवभरे भग्नापदोऽन्ये द्रुमा ॥ १९ ॥ भुक्त स्वादुफल कृत च शयन शाखाग्रजै पल्लवैस्त्वच्छायापरिशीतल सुसलिल पीत व्यपेतश्रमै । विश्रान्ता सुचिर पर सुमनस प्रीति किमन्योच्यते त्व सन्मार्गतरुर्वय च पथिका याम पुनर्दर्शनम् ॥ २० ॥ पान्थाधार इति द्विजाश्रय इति श्लाघ्यस्तरूणामिति स्निग्धच्छाय इति प्रियो दृश इति स्थान गुणानामिति । पर्यालोच्य महातरो तव घनच्छाया वय सश्रितास्त्वत्कोटरवासिनो द्विरसना दूरीकरिष्यन्ति न ॥ २१ ॥ मूल स्थूलमतीव बन्धनदृढ शाखा शतमासला वासो दुर्गमहीधरे तरुपते कुत्रास्ति भीतिस्तव । एक किंतु मनागय जनयति स्वान्ते ममाधिज्वरं ज्वालालीवलयीभवन्नवकरणो दावानलो घस्मर ॥ २२ ॥ ये पूर्वे परिपालिता फलभरच्छायादिभि प्राणिनो विश्रामद्रुम कथ्यता तव विपत्काले क्व ते साम्प्रतम् । एता सगतिमात्रकल्पितपुरस्कारास्तु धन्यास्त्वचो यासा छेदनमन्तरेण पतितो नाय कुठारस्त्वयि ॥ २३ ॥ वृद्धिर्यस्य तरोर्मनोरथशतैराशावता प्रार्थिता जातोऽसौ सरसप्रकामफलद सर्वाश्रितोपाश्रय । नानादेशसमागतैरविदितैराक्रान्तमन्यै खगैस्त लब्धावसरोऽपि गृध्रशकुनिर्दूरे स्थितो वीक्षते ॥ २४ ॥ छायाभि प्रथम ततस्तु कुसुमै पश्चात्फलै स्वादुभि प्रीणात्येव तरु पथीति पथिकै श्रान्तै सुख स्थीयते । को जानाति यदत्र कोटरगत प्रत्यग्रहालाहलज्वालाजालकरालवक्त्रकुहर कृष्ण फणी वर्तते ॥ २५ ॥ आमोदैर्मरुतो मृग किसलयैर्लम्बैस्त्वचा तापसा पुष्पै षट्चरणा फलै शकुनयो धर्मार्दितारछायया । स्कन्धै गन्धगजाश्च विश्रमरुजा शश्वद्विभक्तास्त्वया प्राप्तस्त्व द्रुम बोधिसत्त्वपदवीं सत्य सुजाता परे ॥ २६ ॥ रोलम्बै-

---

१ दिग्गजेषु २ नूतने- ३ कु पृथ्वी तस्या जन्म यस्य, पक्षे-कुत्सित जन्म यस्य ४ समूह ५ मरुदेशसबन्धी ६ पक्वानि ७ दानशौण्डाना गुरवे ८ व्याप्तम् ९ स्वभावतो महान्त-

१ सर्पा, राजपक्षे,-पिशुना सचिवादय २ पुष्प

र्निमित गृह विघटित धूमाकुलै कोकिलैर्मायूरैश्चलित पुरैव रभसा कीरैरघीरैर्गतम् । एकेनापि सपल्लवेन तरुणा दावानलोपप्लव सोढ को न विपत्सु मुञ्चति जनो मूर्धापि यो लालित ॥ २७ ॥ एकस्त्व मरुभूरुहेन्द्र विततै शाखाशतैरश्चित पुष्प्यत्पुष्पफलान्वितैरमृदितैर्जीव्या सहस्र समा । अश्रान्त श्रमरुग्णपान्थजनतासार्थनिर्वाहण कस्त्वा सारिकम तरेण भुवन निर्मातु धर्माशय ॥ २८ ॥ धत्से मूर्धनि दु सहा दिनमणेरुद्दामधामच्छटाश्छायाभि पथिकान्निदाघमथितान्पुष्णासि पुष्पै फलै । धैर्यं मुञ्चसि नैव येन भवता शाखा सुविस्तारितास्तेनाशासु वनस्पते तव यशस्तोम समुज्जृम्भते ॥२९॥ तीव्रोऽय नितरा निदाघसमय प्रोद्यत्प्रचण्डद्युतिर्मार्गो मारव एष तत्र पथिका सचारिण कोटिश । तेषा कश्चिदिहाश्रयस्तरुवरो दैवेन सपादित सोऽप्येक सुकृती करोतु वियता सतापनिर्वापणम् ॥ ३० ॥

### कल्पद्रुम

कल्पद्रुमोऽपि कालेन भवेद्यदि फलप्रद । को विशेषस्तदा तस्य वन्यैरन्यैर्महीरुहै ॥ ३१ ॥ न मया रचित तवालवाल पयसा वा विहितस्तवाभिषेक । अयि कल्पतरो परोपकारे भवतो विश्वविलक्षण प्रकार ॥ ३२ ॥ किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसख्यास्तुल्योपनीतपिककाक फलोपभोगा । धन्यस्तु कल्पविटपी फलसप्रदान कुर्वन्सदैव विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ ३३ ॥ स्वर्णै स्कन्धपरिमहो मरकतैरुल्लासिता पल्लवा मुक्ताभि स्तबकश्रियो मधुलिहा वृन्दानि नीलोत्पलै । सकल्पानुविधायि यस्य फलित कस्तस्य धत्ते तुला धिग्जातु द्रुमसकथासु यदय कल्पद्रुमोऽपि द्रुम ॥ ३४ ॥ औदार्यं भुवनत्रयेऽपि विदित [1]सभूतिरम्भोनिधेर्वासो [2]नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहर । एव दातृगुणोत्कर सुरतरो सर्वोऽपि लोकोत्तर स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको विवेको यदि ॥ ३५ ॥ न द्वारि द्विरदावली न परितो वानायुजश्रेणय किंवा शौक्तिकमौक्तिकैर्मृगदृशा तारा न हारावलि । हे कल्पद्रुम दूरतोऽस्तु भवत सेवाभय वैभव तुष्यामि त्वयि तावतापि यदि न खेरा भवति द्विप ॥ ३६ ॥ *जन्माभूदुदधौ विधौ सहजता वृन्दारके* र्वन्धता तत्तत्कामफलाय शक्तिरतुला यस्यास्ति वश्यानिशम् । विश्रामाय चिराय कल्पलतिका भूयोऽयमालम्बते कस्त्वा स्तोतुमपि क्षमोऽस्ति तदपि त्व जल्प कल्पद्रुम ॥ ३७ ॥

### पारिजात

पारिजाततरु यावन्न लभेत मधुव्रत । भ्रमण तावदेवास्य कुञ्जे कुञ्जे तरौ तरौ ॥ ३८ ॥ परिमलसुरभितनभसो वहत्य कनकाद्रिपरिसरे तरव । तदपि सुराणा चेतसि निवसितमिव पारिजातेन ॥ ३९ ॥

१ सभव २ वसति ३ इन्द्रवने ४ आमोद

### चन्दन

सन्त्येव लिखिताकाशा महीयासो महीरुह । तथापि जनताचित्तानन्दनश्चन्दनद्रुम ॥ ४० ॥ यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलकुसुमविवर्जितो विहित । निजवपुषैव परेषा *तथापि सतापमपहरति ॥ ४१ ॥ अयि मलयज महिमाय* कस्य गिरामस्तु विषयस्ते । उद्गिरतो यद्गरल फणिन पुष्णासि परिमलोद्गारै ॥ ४२ ॥ पाटीर तव पटीयान्क परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् । यत्पिंषतामपि नृणा पिष्टोऽपि तनोषि परिमलै पुष्टिम् ॥ ४३ ॥ यैस्त्व गुणगणवानपि सता [1]द्विजिह्वैरसेव्यता नीत । तानपि वहसि पटीरज किं कथयामस्त्वदीयमौन्नत्यम् ॥ ४४ ॥ जनक सानुविशेषो जाति काष्ठ भुजगमै सङ्ग । स्वगुणैरेव पटीरज यातोऽसि तथापि महिमानम् ॥ ४५ ॥ मूल भुजगै शिखर प्लवङ्गै शाखा विहगै कुसुमानि भृङ्गै । नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रित सत्त्वभरै समन्तात् ॥ ४६ ॥ कति न सन्ति महीषु महीरुह सुरभिपुष्परसालफलालय । सुरभयन्ति न केऽपि च भूरुहानिति यशोऽस्ति पर तव चन्दन ॥ ४७ ॥ धिक्चेष्टितानि परशो परिशोचनीयवालप्रवालमलयाद्रिरुहद्रुहस्ते । निर्भिद्यमानहृदयोऽपि महानुभाव स त्वन्मुख पुनरमी सुरभीकरोति ॥ ४८ ॥ कालागुरौ सुरभितातिशयेऽपि सह्यादारम्यते सुरभिताऽपरपादपेऽपि । पाटीर पाटवमिद तव सन्निवातैस्तादात्म्यमेति कतरो न तरो समूह ॥ ४९ ॥ उपानीत दूरात्परिमलमुपाघ्राय मरुता समायासीदक्षिन्मधुरमधुलोभा मधुकर । परो दूरे लाभ कुपितफणिनश्चन्दनतरो पुनर्जीवन् यायाद्यदि तदिह लाभोऽयमतुल ॥ ५० ॥ कान्ताकेलिं कलयतु तरु कोऽपि कश्चित्प्रभूणामत्यानन्द जनयतु फलै कोऽपि लोकान्धिनोतु । धन्य मन्ये मलयजमहो य प्रभूतोपताप [10]ससारस्य द्रुतमपनयत्यात्मदेहव्ययेन ॥ ५१ ॥ आमोदैस्ते दिशि दिशि गतैर्दूरमाकृष्यमाणा साक्षाल्लक्ष्मी तव मलयज द्राग्दुमभ्यागता स्म । किं पश्याम सुभग भवत क्रीडति क्रोड एव व्यालस्तुभ्य भवतु कुशल मुञ्च न साधु याम ॥ ५२ ॥ केचिल्लोचनहारिण कतिपये सौरभ्यसभारिण केऽप्यन्ये फलधारिण प्रतिदिन ते सन्तु हन्त द्रुमा । *धन्योऽय हरिचन्दन परिसरे यस्य स्थितै शाखिभि* शाखोटादिभिरप्यहो मृगदृशामङ्गेषु लीलायितम् ॥ ५३ ॥ भ्रातश्चन्दन किं ब्रवीमि विटपस्फूर्जत्फणाभीषणा गन्धस्यापि महाविषा फणभृतो गुल्मै यदेते कृता । दैवात्पुष्पफला-

१ जनमनू २ नन्दन ३ अतिशयेन पटु समर्थ ४ रीतिम् ५ अङ्गीकर्तुम् ६ येषण कुर्वताम् ७ सर्पै ८ वानरै ९ प्रीणयतु १० ससारे स्थितस्य जनस्य

न्वितो यदि भवानभविष्यत्तदा नो जाने किमकल्पयिष्यदधिकं रक्षार्थमस्यात्मनः ॥ ५४ ॥ एतैर्दक्षिणगन्धवाहचलनैः श्रीखण्ड किं सौरभं ब्रूमस्ते परितो मधुव्रतयुवा येनायमानीयते । माकन्दादपहृत्य पङ्कजवनादुद्धूय कुन्दोदरादुद्भ्राम्य द्विपगण्डमण्डलदलादाकृष्य हृष्यन्मना ॥ ५५ ॥ वासः शैलशिलातटेषु सहजः सङ्गो भुजंगैः सह प्रेङ्खत्क्षारपयोधिवीचिभिरभूदुद्भूतसेकक्रिया । जानीमो न वयं प्रसीदतु भवाञ्श्रीखण्ड तत्कथ्यतां कस्मात्ते परतापखण्डनमहो पाण्डित्यमभ्यागतम् ॥ ५६ ॥ लोकानन्दन चन्दनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्थीयतां दुर्वंशैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् । ते ह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुला न स्वान्येव कुलानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनम् ॥ ५७ ॥ सौरभ्यं भुवनत्रयेऽपि विदितं शैत्यं नु लोकोत्तरं कीर्तिः किं च दिगङ्गनाङ्गनगता किं त्वेतदेकं शृणु । सर्वानेव गुणानियं निगिरति श्रीखण्ड ते सुन्दरानुज्झन्ती खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजिह्वावली ॥ ५८ ॥ श्रीमच्चन्दनवृक्ष सन्ति बहवस्ते शाखिनः कानने येषां सौरभमात्रकं निवसति प्रायेण पुष्पश्रिया । प्रत्यङ्गं सुकृतेन तेन शुचिना ख्यातः प्रसिद्धात्मना योऽसौ गन्धगुणस्त्वया प्रकटितः क्वासाविह प्रेक्ष्यते ॥ ५९ ॥ जातः केलिकलावतीकुचतटीसौभाग्यमासादितुं त्रैलोक्याधिपतेर्यशः कथयितुं भाले विपद्यापितुम् । किं वाच्यं गुणगौरवस्य महिमा ख्यातोऽखिले भूतले धिग्दैवं कलये यदत्र मलये भग्नः पटीरद्रुमः ॥ ६० ॥ एकस्मिन्मलयाचले बहुविधैः किं तैरकिंचित्करैः काकोलूककपोतकोकिलकुलैरेकोऽपि पार्श्वस्थितः । केकी कूजति चेत्तदा विघटितव्यालावलीबन्धनः सेव्यः स्यादिह सर्वलोकमनसामानन्दनश्चन्दनः ॥ ६१ ॥

अगुरु

अगुरुरिति वदतु लोको गौरवमत्रैव पुनरहं मन्ये । दर्शितगुणैव वृत्तिर्यस्य जने जनितदाहेऽपि ॥ ६२ ॥ एणाद्या पशवः किरातपरिषन्नैषा गुणग्राहिणी संचारोऽस्ति न नागरस्य विषयोच्छिन्नं मुनीनां मनः । धूमेनातिसुगन्धिनात्र विपिने दिक्चक्रमामोदयन्नामूलं परिदह्यतेऽगुरुतरुर्वक्ष्ये किमाचक्ष्महे ॥ ६३ ॥

चम्पक

साधारणतरुबुद्ध्या न मया बद्धस्तवालवालोऽपि । लज्जयसि मामिदानीं चम्पक भुवनाधिवासिभिः कुसुमैः ॥ ६४ ॥ यद्यपि खदिरारण्ये कुसुमो वसते हि चम्पको वृक्षः । तदपि च परिमलमतुलं दिशि दिशि कथयति समीरणस्तस्य ॥ ६५ ॥ रूपगौरभसमृद्धिसमेतं चम्पकं प्रति यदुत मिलिन्दाः । कामिनस्तु जगृहुस्तदशेषा ग्राहका हि गुणिनां कति न स्युः ॥ ६६ ॥ केनात्र चम्पकतरो बत रोपितोऽसि कुग्रामपामरजनान्तिकवाटिकायाम् । यत्र प्रवृद्धनवशाकविवृद्धिलोभाद्गोभङ्गवाटघटनोचितपल्लवोऽसि ॥ ६७ ॥ उद्यानपालकलशाम्बुनिषेचनानामेतस्य चम्पकतरोरयमेव कालः । अस्मिन्निदाघनिहते घनवारिणा वा संवर्धिते तव वृथोभयथोपयोगः ॥ ६८ ॥ यन्नादृतस्त्वमलिना मलिनाशयेन किं तेन चम्पक विषादमुरीकरोषि । विश्वाभिरामनवनीरदनीलवेषाः केशाः कुशेशयदृशां कुशलीभवन्तु ॥ ६९ ॥ कोपं चम्पक मुञ्च याचकजनैरायासितस्त्वं सखे मा म्लासीः परितो विलोकय तरून्कस्तेऽधिरूढस्तुलाम् । कोपश्चेन्नियतस्तवास्ति हृदये धात्रे तथा कुप्यतां येन त्वं हि सुवर्णवर्णकुसुमामोदोऽद्वितीयः कृतः ॥ ७० ॥ सन्त्येकेऽपि महीरुहाः प्रतिदिनं ससक्तमत्तालयस्तत्तादृग्गुणिनो लवङ्गलवलीमाकन्दकुन्दादयः । आशास्य जनुरस्य चम्पकतरोर्यत्कोरकान्तर्दलं स्वैरङ्गैरुपमीय राजरमणी सासूयमालोकते ॥ ७१ ॥

बकुल

निसर्गात्तारामे तरुकुलसमारोपसुकृती कृती मालाकारो

दधानः प्रेमाणं तरुषु समभावेन विपुलं न मालाकारोऽस्मात्कृतकरुणा बालबकुले । अयं तु द्रागुद्यत्कुसुमनिकराणां परिमलैर्दिगन्तानातेने मधुपकुलझङ्कारभरितान् ॥ ७३ ॥

अशोक

गर्जायसे निकचकोरकमञ्जुगुञ्जदुद्वृत्तषट्पदघटाविभवेन किं नु । वामभ्रुवां चरणताडनदोहदानि किं नाम न स्मरसि तानदशोक तानि ॥ ७४ ॥ उन्मीलयन्ति कुसुमानि मनोरमाणि के नाम नात्र तरवः समयोचितानि । कस्येदृशं कथय दोहदमस्ति तस्य यादृग्विनिर्मितमशोकमहीरुहस्य ॥ ७५ ॥ मृदूनां स्वादूनां लघुरपि फलानां न विभवस्तवाशोक स्तोकः स्तबकमहिमा सोऽप्यसुरभिः । यदेतन्नो तन्वीकरचरणलावण्यसुभगं प्रवालं बालं स्यात्तरुषु स कलङ्कः किमपरः ॥ ७६ ॥ किं ते नम्रतया किमुन्नततया किं वा घनच्छायया किं वा पल्लवलीलया किमनया वाऽशोक पुष्पश्रिया । यत्त्वन्मूलनिषण्णखिन्नपथिकस्तोमः स्तुवन्नन्वहं न स्वादूनि मृदूनि खादति फलान्याकण्ठमुत्कण्ठितः ॥ ७७ ॥

यूथी

यूथि यथोचितविधिना विधेयमातिथ्यमेतस्मिन् । मालति वा प्राणेश प्राघुणिकस्ते घुणाक्षरन्यायात् ॥ ७८ ॥

मालती

कुसुमस्तबकानम्रा सन्त्येव परितो लताः । तथापि भ्रमरभ्राति हृल्लेखैव मालती ॥ ७९ ॥ मालतीकुसुमे भाति गुञ्जन्मत्तमधुव्रतः । प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्ख

१ दुर्गोर्गाभि; पाठे,-दुर्गुणै २ यूथाः ३ नाशा पक्षे,-शत्रु

१ कुशल २ भ्रमर ३ मुग्धपरदेश ४ समृद्ध ५ भ्रमर, भ्रमरे, ६ अतिथि ७ मन्मथ

मापूरयन्निव ॥ ८० ॥ गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे मालति मा मौनमुपयासीः । शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेनं वहन्ति सुरतरवः ॥ ८१ ॥ अयि किं गुणवति मालति जीवति भवती विना मधुपः । अथ यदि जीवति जीवतु जीवितमपि तस्य जीवनाभासः ॥ ८२ ॥ मा मालति म्लायसि यद्यविचिश्चुम्ब तुम्बीकुसुमं षंडङ्घ्रिः । पदेश्वतुर्भिर्हि युतः पशुश्चेत्स षड्भिरघ्र्यर्धपशुः कथं नो ॥ ८३ ॥ कति सन्ति लवङ्गलता ललिता नवकोरकिता धरणीसुतले । कति बन्धुरगन्धभृतस्तरवो गुरवो निवसन्ति गिरौ मलये ॥ ८४ ॥ अयि मालति सौरभसारविनिर्जितसविकसत्कमलानिलये । मधुपानविधौ मधुपस्य पुनर्भुवने भवतीमहमाकलये ॥ ८५ ॥ किं मालतीकुसुम ताम्यसि निष्ठुरेण केनापि यत्किल विलूनमितो लताग्रात् । लोकोत्तरेण विलसद्गुणगौरवेण को नामुना शिरसि नाम करिष्यति त्वाम् ॥ ८६ ॥ अदीयस्त्वाधिक्यान्न भवति विमर्दक्षममिदं न चान्येभ्यो रूपं भवति कुसुमेभ्योऽधिकतरम् । प्रसून मालत्यास्तदपि हृदयाह्लादकरणं प्रवीणैरामोदैर्भवति जगतो मौलिनिलयम् ॥ ८७ ॥ अस्मिन्केलिवने सुगन्धपवने क्रीडत्पुरस्त्रीजने गुञ्जद्भृङ्गकुले विशालबकुले कूजत्पिकीसंकुले । उन्मीलन्नवपाटलापरिमले मल्लीप्रसूनाकुले यद्येकापि न मालती विकसिता तत्किं न रम्यो मधुः ॥ ८८ ॥

## मल्लिका

न च गन्धवहेन चुम्बिता न च पीता मधुपेन मल्लिका । विहितैव कठोरशाखया परिणामस्य जगाम गोचरम् ॥ ८९ ॥

## दमनक

वद प्रादुर्भावावधि परिमलावस्थितदशा जगत्या विख्याता दमनक प्रतीपास्तव गुणाः । तथाप्यस्मिन्भृङ्गे मधुलवपिपासापरवशे दृढप्रेमाबद्धे कथय कथमौदास्यमकरोः ॥ ९० ॥

## केतकी

कालक्रमकमनीयक्रोडेयं केतकीति का शङ्का । वृद्धिर्यथा यथा स्यात्तथा तथा कण्टकोत्कर्षः ॥ ९१ ॥ पत्राणि कण्टकशतैः परिवेष्टितानि वार्तापि नास्ति मधुनो रजसान्धकारः । आमोदमात्ररसिकेन मधुव्रतेन नालोकितानि तव केतकि दूषणानि ॥ ९२ ॥ एतासु केतकिलतासु विकासिनीषु सौभाग्यमद्भुततरं भवती बिभर्ति । यत्कण्ठकैर्व्यथितमात्मवपुर्न जानंस्त्वामेव सेवितुमुपक्रमते द्विरेफः ॥ ९३ ॥ एकेन चेत्परिहृतोऽसि महेश्वरेण किं तेन केतक विषादमुरीकरोषि । अन्ये न किं जगति सन्ति महागुणा ये त्वां वहन्ति शिरसा नरदेवदेवाः ॥ ९४ ॥ हे हेमकेतकि कथं बहु गर्वितासि ससेव्यसे मधुकरैरखिलैरितीव । नैषा रसातिशयता नलिनीवियोगात्तैर्दीयते निकटकण्टकशूलझम्पः ॥ ९५ ॥ रोलम्बस्य चिराय केतकपरिष्वङ्गेष्वभङ्गो रसः सुज्ञातं बत केतकस्य च मनो भृङ्गप्रसङ्गोत्सुकम् । जानात्येव मिथोऽनुरागमनयोः सर्गोऽपि नैसर्गिकं प्रत्यूहाय दलेषु धिक्समभवन्मर्माविधः कण्टकाः ॥ ९६ ॥

## पाटला

पाटलया वनमध्ये कुसुमितया मोहितस्तथा भ्रमर । सैवेयमिति यथाभूत्प्रतीतिरस्यान्यपुष्पेऽपि ॥ ९७ ॥

## सहकार

अरविन्देषु कुन्देषु रमितं कालयोगतः । अये माकन्द जानीहि तवैवायं मधुव्रतः ॥ ९८ ॥ यद्यपि दिशि दिशि तरवः परिमलबहुलाश्च पारिजाताद्याः । तदपि रसालोऽप्येकः कोकिलहृदये सदा वसति ॥ ९९ ॥ वेत्ता कोकिल एव ज्ञाता च रसाल एव नियतमिदम् । यः पञ्चमसुद्रायति यस्यास्थिषु पुलकमुकुलानि ॥ १०० ॥ लोडितमखिलं गहनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे । सहकार न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा जगति ॥ १०१ ॥ कुन्दे कदम्बे कुमुदेऽरविन्दे यथाकथंचित्समयं नयन्ति । प्राप्ते वसन्ते पुनरुत्तरङ्गा रसाल जानीहि तवैव भृङ्गाः ॥ १०२ ॥ भूरिशोऽपि च वसन्ति कानने शाखिनः फलविशेषशालिनः । कोकिलस्य तदपीह मानसं नो रसालमपहाय तुष्यति ॥ १०३ ॥ आम्र यद्यपि गता दिवमास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये । हन्त संप्रति तथापि जनानां छाययैव दलयस्यतितापम् ॥ १०४ ॥ फलितस्य रसालशाखिनः फलदानव्यसनैकशालिनः । निनिपत्य ददातु कः फलं श्रमसुप्ताध्वगपाणिपल्लवे ॥ १०५ ॥ कति पल्लविता न पुष्पिता वा तरवः सन्ति समन्ततो वसन्ते । जगतीविजये तु पुष्पकेतोः सहकारी सहकार एक एव ॥ १०६ ॥ वहसि बलिभुजां कुलानि मौलौ यदि सहकार तदत्र किं निषिद्धम् । परमुदयति पल्लवाग्रलेपु स्फुरदलिभिस्तव सौरभप्रसिद्धिः ॥ १०७ ॥ दिङ्मण्डले परिमलैः सुरभीकरोषि सौन्दर्यमावहसि लोचनगेमनीयम् । हहो रसाल फलवर्यं तथापि दूये यद्ग्रन्थिरं च कठिनं हृदयं बिभर्षि ॥ १०८ ॥ उत्सवकौतुकरसेन विलासिनीभिर्लूनानि यस्य न नखैरपि पल्लवानि । उद्यानमण्डनतरो सहकार स त्वमङ्गारकारकरगोचरतां गतोऽसि ॥ १०९ ॥ यावत्फलोदकसुखः सहकार जातं प्रागेव कण्टकचयेन वृतोऽसि तावत् । छायापि ते न सुलभा फलमस्तु दूरे तन्निष्फलोऽपि हि वरं सुखसेवनीयः ॥ ११० ॥ उत्फुल्लरम्य सहकार रसाल-

१ सिचति २ मूढ ३ इक्ष्वाकुकुसुमम् ४ षट्पद ५ सन्ताप कुरुषे ६ छिन्नम् ७ मार्दवाधिक्यात् ८ वायुना ९ छादिता १० परिणतिं प्राप्तेयर्थः

१ कर्णभूषणम्

वचो कूजलिकावलिनिवास तथा विधेहि । गुञ्जद्भ्रमद्भ्रमरवस्त्वयि बद्धतृष्णो नान्यान्प्रयाति पिचुमन्दकरीरवृक्षान् ॥ १११ ॥ शश्वन्निसर्गमलिना सहकार काम लुण्ठन्ति तान्यपि मधूनि तव द्विरेफा । युक्तं न तत्तव कषायरसप्ररोहैरेतान्प्रतारयसि किं कलकण्ठयूनः ॥ ११२ ॥ रे रे रसाल तरुसार वचो विधेहि वासन्तिकीं स्वफलपल्लवपुष्पलक्ष्मीम् । तावद्विकस्वरपिकद्विजसालुरुद्राड् न व्यथितोऽसि कलभैः शलभैश्च यावत् ॥ ११३ ॥ यद्यध्वनीन चिरमध्वनि घर्मखिन्न कासारतीररुहमाश्रय नम्रमाम्रम् । छाया न केवलमितः श्रमिता लभन्ते काम पचेलिमफल विमल जल च ॥ ११४ ॥ सौरभ्यगर्भमकरन्दकरम्बितानि पङ्केरुहाण्यपि विहाय समागतस्त्वाम् । ससारसार सहकार तथा विधेहि येनोपहासविषयो न भवेद्द्विरेफ ॥ ११५ ॥ कति कति न वसन्ते वल्लयः शाखिनो वा किसलयसुमनोभिः शोभमाना बभूवुः । तदपि युवजनाना प्रीतये केवलोऽभूदभिनवकलिकालीभारशाली रसाल ॥ ११६ ॥ यदेकस्मिन्वर्षे न फलति रसालस्तरुरयं पिक किं काकेष्ट फलितमपि निम्ब व्रजति किम् । व्रजन्म्लानिं ग्लानिं न वदति च कस्यापि पुरतः स्वरन्वारंवारं पुनरपि रसाल मृगयते ॥ ११७ ॥ अधिश्रीरुद्याने त्वमसि भवत पल्लवचयो धुरीण कल्याणे तव जगति शाखा श्रमहरा । मुदे पुष्पोल्लेख फलमपि च तुष्ट्यै तनुभृता रसाल त्वा तस्माच्च्यवति शतशः कोकिलकुलम् ॥ ११८ ॥ न तादृक्पूरे न च मलयजे नो मृगमदे फले वा पुष्पे वा तव मिलति यादृक्परिमल । पर त्वेको दोषस्त्वयि खलु रसाले यदधिप पिके वा काके वा लघुगुरुविशेष न मनुषे ॥ ११९ ॥ चिरश्रान्तो दूरादहमुपगतो हन्त मलयात्तदेक त्वद्गेहे तरुणि परिणेष्यामि दिवसम् । समीरेणोक्तैव नवकुसुमिता चूतलतिका धुनाना मूर्धान नहि नहि नहीत्येव वदति ॥ १२० ॥ वियुक्ता वासन्ती बकुलमुकुले नापि मिलित व्यनेमि व्याकोश क्षणमपि न कोऽपि क्षितिरुह । यमालोक्योत्कण्ठातरलमिह भृङ्गेन चलित विदूरा माकन्द स खलु दलितो यूथपतिना ॥ १२१ ॥ येऽभिना कुसुमोद्गमादनुदिन त्वामाश्रिता षट्पदास्ते भ्राम्यन्ति फलोद्गतिर्विरहिदो दृष्ट्वा न समायसे । ये कीटास्तव दृक्पथ न च गतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे धिक्त्वा चूततरो परागपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥ १२२ ॥ आकर्ण्याम्रफलस्तुति जलमभूत्तन्नारिकेलान्तरं प्रायः कण्टकित तथैव पनस जात द्विधोर्वारुकम् । आम्लेऽधोमुखमेव कादलमल द्राक्षाफल क्षुद्रता श्यामत्व बत जाम्बव गतमहो मात्सर्यदोषादिह ॥ १२३ ॥ यो दृष्ट स्फुरदस्थिसपुटनशात्तिर्यक्प्रवालाङ्कुरो दैवात्स द्विदलादिकक्रमवशादारूढशाखाशत । स्निग्ध पल्लवितो घन मुकुलित स्फारच्छद पुष्पित सोत्कर्ष फलितो भृश च विनत कोऽप्येष चूतद्रुम ॥ १२४ ॥ एतस्मिन्वनमार्गभूपरिसरे सौन्दर्यमुद्राङ्कित प्रोद्यद्भि फलपुष्पपत्रनिचयैश्चूत स एक परम् । य वीक्ष्य स्मितवक्त्रमुद्रित महासतोषमुल्लासितस्फारोत्कण्ठमकुण्ठितक्रममभी धावन्ति पान्थव्रजा ॥ १२५ ॥ कूष्माण्डीफलवत्फल न यदपि न्यग्रोधवन्नोन्नता रम्भापत्रनिभ दल न कुसुम नो केतकीपुष्पवत् । सौरभ्य कुसुमे फले तदपि तत्किचित्समुज्जृम्भते लोको येन रसाल शालनिकरास्त्यक्त्वा गुणान्स्तौति ते ॥ १२६ ॥ गर्व मा कुरु शर्करे तव गुणाञ्जानन्ति राज्ञा गृहे ये दीना धनवर्जिताश्च कृपणा स्वप्नेऽपि पश्यन्ति नो । आम्रोऽह मधुरूपरैर्मम फलैस्तृप्ता हि सर्वे जना हे रण्डे तव किं गुणा मम फलैस्तुल्य न किंचित्फलम् ॥ १२७ ॥ उन्मीलद्रसबिन्दुगन्धकुसुमा वल्ल्यो वसन्तोदये कान्ता कोमलपल्लवा कति कति क्रीडावने सन्ति न । सौभाग्यैकनिधे रसाल तदपि श्रीमञ्जरीशालिनस्त्वत्तोऽन्यत्र च कुत्रचिन्मधुकरश्रेणी न विश्राम्यति ॥ १२८ ॥ स्निग्धाम्रा फलिनो वृता परिमलै पौष्पैर्मधुस्यन्दिनो नानन्दाय भवन्ति किं वनभुवा भूमीरुहो भूरिश । माधुर्य मधुनस्तवैव परम माकन्द मन्यामहे माध्वीमर्मविदो दृढ मधुलिह स्यूता यतो मर्मणि ॥ १२९ ॥ आस्ता गाढतरानुशीलनविधि ससर्शन दूरत समाघ्राविषयीकृतोऽसि न मनागस्यो पद प्रापित । किं ब्रूम सहकार तावक गुणानन्यादृशैर्दुर्लभान्सौरभ्येण यदध्वगानपि मुहु प्रीणासि दूरादपि ॥ १३० ॥ त्व सामान्यतरुभ्रमेण सकलक्षोणीरुहक्ष्मापतौ माकन्देऽपि किरात पातय मुधा मास्मि कुठार हठात् । एष श्लाघ्यजनस्य जीवितमलिव्यूहस्य बन्धुर्मधो सर्वस्व कुसुमायुधस्य निजयामात्य पिकाना गुरु ॥ १३१ ॥ शान्ता घर्मरुजा श्रम शिथिलितस्त्वीर्णस्तृषामुद्गमो वारंवारमुदारकोकिलरवैरानन्दित मानसम् । सर्वं प्राप्तमभीप्सित तव तले चूत प्रसन्ना द्विजश्रेणीकूजितरञ्जिताखिलमनो यामो वय स्वस्ति ते ॥ १३२ ॥

## पनस

गरीय सौरभ्य रसपरिचये नार्हन्ति सुधा सिता मृद्वीकापि प्रैथिमनि निमग्न फलभर । परार्थ कारश्रीरिति पुलकित कण्टकमिषादहो त चारित्र पनस भवत कस्य न मुद ॥ १३३ ॥

१ चन्दने २ कस्तूरिकायाम्

१ स्थूलत्वे

### तमाल.

पास्यन्ति कस्य कुसुमे मधुपा मधूनि स्थास्यन्ति कस्य शिखरेषु विहगमाला । इत्येन शोचति पर परितो विसारिदावाग्मिमग्नपुरेष तरुस्तमाल ॥ १३४ ॥

### कदली

तालीतरोरनुपकारि फल फलित्वा लज्जावशादुचित एव विनाशयोग । एत चिन्तसुपकृत्य फलै परेभ्य प्राणान्निजाञ्झटिति यत्कदली जहाति ॥ १३५ ॥

### द्राक्षा

दौसेरकस्य दासीय बदरी यदि रोचते । एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षादमृतप्रदा ॥ १३६ ॥ यद्यपि न भवति हानि परकीया चरति रासभे द्राक्षाम् । असम ञ्जसमिति मत्वा तथापि खलु खिद्यते चेत ॥ १३७ ॥

### दाडिम

मयि जीवति बीजाढ्ये किमन्ये बीजपूरका । इति सचिन्त्य मनसा विदद्रे दाडिमीफलम् ॥ १३८ ॥ आ पुष्पप्रसवान्मनोहरतया विश्वास्य विश्व जन हृहो दाडिम तावदेव सहसे वृद्धि स्वकीयामिह । यावन्नैति परोपभोगसहतामेषा ततस्ता तथा ज्ञात्वा ते हृदय द्विधा दलति यत्तेनातिवञ्चो भवान् ॥ १३९ ॥

### नालिकेर

उच्चैरेष तरु फल च विपुल दृष्ट्वैव हृष्ट शुक पक्व शालिवन विहाय जडधीस्त नालिकेर गत । तत्रारुह्य बुभुक्षितेन मनसा यत्न कृतो भेदने वाञ्छा तस्य न केवल विगलिता चञ्चूर्गता चूर्णताम् ॥ १४० ॥

### ताल

अये ताल व्रीडा व्रज गुरुतया भाति न भवान् फले न च्छाया नो कठिणपरिवारो हि भवत । इय धन्या धन्या सरलकदली सुन्दरदला परात्मान मन्ये सुखयति फलेनामृतवता ॥ १४१ ॥ अध्वन्यध्वनि भूरुह फलभृतो नम्रानुपेक्ष्यादराद्दूरादुन्नतिसश्रयव्यसनिन पान्थस्य मूढात्मन । यन्मूल समुपागतस्य मधुरच्छायाफलै का कथा शीर्णेनापि हि नोपयोगमगमत्पर्णेन तालद्रुम ॥ १४२ ॥

### भूर्ज

दौर्जन्यमात्मनि पर प्रथित विधात्रा भूर्जद्रुमस्य विफलस्य समर्पणेन । किं चर्मभिर्निशितशस्त्रशतावकृत्तैराशा न पूरयति सोऽर्थिपरम्पराणाम् ॥ १४३ ॥ कुर्वन्तु नाम जनतोपकृतिं प्रसूनच्छायाफलैरविकलै सुरभैर्द्रुमास्ते । सोढास्तु कर्तनरुज पररक्षणार्थमेकेन भूर्जतरुणा करुणापरेण ॥ १४४ ॥

### अश्वत्थ

वर्धिते सेविते किं ते सत्यश्वत्थेऽन्यपादपे । वर्धितो नरकाद्रक्षेत्स्पृष्टोऽरिष्टानि हन्ति य ॥ १४५ ॥

### न्यग्रोध

महात्तरुर्वा भवति समूलो वा निनश्यति । नाङ्कुरप्रक्रियामेति न्यग्रोधकणिकाङ्कुर ॥ १४६ ॥ न्यग्रोधे फलशालिनि स्फुटतर किंचित्फल पच्यते बीजान्यङ्कुरगोचराणि कतिचित्सिध्यन्ति तस्मिन्नपि । एकस्त्वेष्वपि कश्चिदङ्कुरवर प्राप्नोति तामुन्नति यामासाद्य निदाघपीडिततनुर्ग्लानिच्छिदे धावति ॥ १४७ ॥ विस्तीर्णो दीर्घशाखाश्रितशकुनिशत शाखिनामग्रणीस्त्व न्यग्रोध क्रोधमन्त प्रकटयसि न चेद्ब्रूमि किंचित्तदल्पम् । जल्पोऽप्येष नैपाकृत्यलघुपरिकरा कापि कूष्माण्डवल्ली पल्लीपृष्ठप्रतिष्ठा हसति हि फलने त्वत्फलाना किमन्यन् ॥ १४८ ॥

### मधूक

तत्तेजस्तरणेर्निदाघसमये तद्वारि मेघागमे तज्जाड्य शिशिरे यदेकशरणै सोढ पुरा येद्लै । आयातोऽप्यधुना फलस्य समय कोऽय विना तैरिति स्मृत्वा तानि शुचेव रोदिति गलत्पुष्पैर्मधूकद्रुम ॥ १४९ ॥ मूलादेव यदस्य विस्तृतिभरच्छायाप्यनन्यादृशी ते यस्य प्रसवा सुमङ्गुलरसैरानन्दयन्त प्रजा । स्नेह च प्रकटीकरोति परम भूय फलाना गुणैर्हितैर्वैकैकगुणास्तरून्भज सखे तस्मा मधूकद्रुमम् ॥ १५० ॥

### शाल्मलि.

विशाल शाल्मल्या नयनसुभग वीक्ष्य कुसुम शुकस्यासीद्बुद्धि फलमपि भवेत्तादृशमिति । चिर तत्र स्थित्वा फलमपि च काले परिणत विपाके तूलोऽन्त सपदि मरुता सोऽप्यपहृत ॥ १५१ ॥ दूरे मार्गोन्निरससि पुन कण्टकैरावृतोऽसि छायाशून्य फलमपि च ते वानरैरप्यभक्ष्यम् । निर्गन्धस्त्व मधुपरहित शाल्मले सारशून्य सेवास्माक भवति विफला तिष्ठ नि श्वस याम ॥ १५२ ॥ हसा पद्मवनाशया बलिभुजो गृध्राश्च मासाशया पान्था स्वादुफलाशया मधुलिह सौरभ्यगन्धाशया । दूराद्विष्फलरक्तपुष्पनिचयैनि सार रथ्योन्नते रे रे शाल्मलिपादप प्रतिदिन के न त्वया वञ्चिता ॥ १५३ ॥ काय कण्टकभूषितो न च घनच्छायीकृता पल्लवा पुष्पाणि च्युतसारभाणि न दलश्रेणी मनोहारिणी । किं ब्रूम फलपाकमस्य यदुपन्यासेऽपि लज्जामहे तद्ब्रो केन गुणेन शाल्मलितरो जातोऽसि सीमद्रुम ॥ १५४ ॥

### निम्ब

निम्ब किं बहुनोक्तेन निष्फलानि फलानि ते । यानि सजातपाकानि काका नि शेषयन्त्यमी ॥ १५५ ॥ यश्च निम्ब परशुना यश्चैन मधुसर्पिषा । यश्चैन गन्धमाल्याद्यै सर्वस्य कटुरेव स ॥ १५६ ॥ पश्यानुरूपमिन्दिन्दिरेण माकन्दशेखरो मुखर । अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुल मिलति ॥ १५७ ॥ चित्र चित्र बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्र जातो दैवादुचितघटनासंविधाता विधाता । यन्निम्बाना परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया यच्चैतस्या कैवलनकलाकोविद काकलोक ॥ १५८ ॥ यस्मादर्थिजनो मनोभिलषित लब्ध्वा मुदा मेदुर सार्ध

१ उद्यन्य २ पुष्पोदयादारभ्य ३ सकृद्वन् ४ दुर्जनत्वम्

१ श्रेष्ठ २ रञ्जाकृत् ३ शोकेन ४ काका- ५ व्यथानि ६ अत्र वृक्षति सिद्धति भवति इत्यध्याहारेण वाक्यानि पूरणीयानि ७ भनरेण ८ काककुलम् ९ समृद्धि- १० मधुरचातुर्यम्

बन्धुजनेश्वराद निनिधाभोगान्विलासोद्धुर । त दैवेन विवेकशून्यमनसा निर्मूल्य चूतद्रुम स्थाने तस्य तु काक लोकवसतिर्निम्ब समारोपित ॥ १५९ ॥

वब्बुल

पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या कदाप्यदृष्ट वृत च खलु शूकै । उपसर्पेम भवन्त बब्बुल वद कस्य लोभेन ॥ १६० ॥ गात्र कण्टकसङ्कट प्रविरलच्छाया न चायासहृन्निर्गन्ध कुसुमोत्करस्तव फल न क्षुद्विनाशक्षमम् । बब्बूलद्रुम मूलमेति न जनस्तत्तावदास्तामहो ह्यन्येषामपि शाखिना फलवता गुप्त्यै वृतिर्जायसे ॥ १६१ ॥ आमूलाग्रनिबद्धकण्टकतनुर्निर्गन्धपुष्पोद्गमच्छाया न श्रमहारिणी न च फल क्षुत्क्षामसतोषकृन् । रे रे बब्बुल साधुसङ्गरहितस्तत्तावदास्तामहो ह्यन्येषामपि शाखिना फलवता गुप्त्यै वृतिर्जायसे ॥ १६२ ॥ शाखा कण्टककोटिभि परिवृता यत्र फल कुत्सित पत्र क्षुद्रतर न चास्ति गहना छायापि पान्थप्रिया । अन्येषामपि शाखिना फलभृता रक्षार्थमानीयसे बब्बूलद्रुम कैर्गुणैर्गुरुतरैर्वृक्षेषु समाभ्यसे ॥ १६३ ॥

खदिर

विना खदिरसारेण हारेण हरिणीदृशाम् । नाधरे जायते रागो नानुराग पयोधरे ॥ १६४ ॥ चन्दने विषधरान्महामहे वस्तु सुन्दरमगुप्तिमत्कुत । रक्षितु वद किमात्मसौष्ठव सचिता खदिर कण्टकास्त्वया ॥ १६५ ॥ पर तदिह नास्ति यत्र खदिरै खरैरावृत न तेऽपि खदिरा न ये कुटिलकण्टकैरावृता । न ते कुटिलकण्टका किमपि ये न मर्मच्छिद समुज्झत वृथास्थितिं बत सहध्यमध्वश्रमम् ॥ १६६ ॥

किंशुक

किंशुक किं शुकमुखवत् कुसुमानि विकासयस्यनिशम् । यस्या जनोऽनुरागी सा गीरते कदापि नोच्चार्या ॥ १६७ ॥ त्यज किंशुक पुष्पिताभिमान निजशिरसि भ्रमरोपसेवनेन । विकसन्नवमालिकावियोगात्कुरुते वह्निधिया त्वयि प्रवेशम् ॥ १६८ ॥ उपनदिपुलिने महापलाश पत्रसमुच्छ्रदेक पत्रपाणि । दवदहनविनष्टजीविताना सलिलमिवैष ददाति पादपानाम् ॥ १६९ ॥

शाखोट

शाखोट शाल्मलिपिशाचशरीरकाया शून्यत्र तु पुण्यनिलयो यदसौ वसन्त । पुष्पभ्यर्मायति पल्लवपुष्पलक्ष्मा सौरभ्यसमजविधिस्तु निषेधयीन ॥ १७० ॥ कस्त्व भो कथयामि दैवहतक मा विद्धि शाखोटक वैराग्यादिव वक्षि साधु विदित कस्मादिद कथ्यते । वामेनात्र वटस्तमध्वगजन सर्वात्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्यापि मे ॥ १७१ ॥

पीलु

धन्या सूक्ष्मफला अपि प्रियतमास्ते पीलुवृक्षा क्षितौ क्षुत्क्षीणेन जनेन हि प्रतिदिन येषा फल भुज्यते । किं तैस्तत्र महाफलैरपि पुन कल्पद्रुमाद्यैर्द्रुमैर्येषा नाम मनागपि श्रमनुदे छायापि न प्राप्यते ॥ १७२ ॥

करीर

फल दूरतरेऽप्यास्ता पुष्पाणि कुसुमैर्जनान् । इतरे तरवो मन्ये करीर तव किंकरा ॥ १७३ ॥ किं पुष्पै किं फलैस्तस्य करीरस्य दुरात्मन । येन वृद्धि समासाद्य न कृत पत्रसग्रह ॥ १७४ ॥

बिल्व

आमोदीनि सुमेदुराणि च मृदुस्वादूनि च क्ष्मारुहामुद्यानेषु वनेषु लब्धजनुषा सन्तीतरेषामपि । किं तु श्रीफलता तवैव जयिनी मालूर दिङ्मण्डले यस्यैतानि फलानि यौवनवतीवक्षोजलक्ष्मीगृहा ॥ १७५ ॥

शालि

शाखासततिसनिरुद्धनभसो भूयास एवावनौ विद्यन्ते तरव फलैरविकलैरार्तिच्छिद प्राणिनाम् । किंतु छिन्नदलैरलकृततनो शाले स्तुमस्तुङ्गता दत्त्वा येन निज शिर सुकृतिना को नाम न प्रीणित ॥ १७६ ॥

कुटज

समुपागतवति दैवादवलेहा कुटज मधुकरे मा गा । मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामय यतो मान्य ॥ १७७ ॥

इक्षु

कान्तोऽसि नित्यमधुरोऽसि रसाकुलोऽसि किं चासि पञ्चशरकार्मुकमद्वितीयम् । इक्षो तवास्ति सकल परमेकमून यत्सेवितो भजसि नीरसता क्रमेण ॥ १७८ ॥ परार्थे य पीडामनुभवति भङ्गेऽपि मधुरो यदीय सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमत । न सप्राप्तो वृद्धि यदि स भृशमक्षेत्रपतित किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुव ॥ १७९ ॥ सुखे यद्वेरस्य वपुरपि पुनर्ग्रन्थिनिचित न सतत कोऽपि क्षणमपि भजेन्मूलमभित । फल चैवाप्राप्य नितथरसलिप्सोर्हि मम तस्तादिक्षोर्नायुक्त विहितमितरैर्यत्तु दलनम् ॥ १८० ॥

लवङ्गी

अयि दुष्कृतकेन केन वत्से हलिद्वारि लवङ्गि पुष्पितासि । लवकास्तत्र पाशुभि परीता परित प्राङ्गणसीम्नि यल्लुठति ॥ १८१ ॥ लून मत्तमतङ्गजै कियदपि च्छिन्न तुषारार्दितै शिष्ट ग्रीष्मजतीक्ष्णभानुकिरणैर्भस्मीकृत काननम् । एषा कोणगता मुहु परिमलैरामोदयन्ती दिशो हा कष्ट ललिता लवङ्गलतिका दावाग्निना दह्यते ॥ १८२ ॥ सौरभ्येण समावृणोषि ककुभ पुष्पासि पुष्पान्ययौ नात तु वृथा तथापि कियतीस्त्व यापयेर्यामिनी । अस्मिन्दासपुरे परस्तात् इतो नियतस्विसीम्नि मालाकारगृहे लवङ्गि रचितावरसे गुणान् ज्ञास्यति ॥ १८३ ॥

१ निकाम २ पुष्पप्रकर- ३ प्राचीनम् ४ यत्रानु ५ रक्षारहितम् ६ पत्राग्रसृ ७ समितकष्टकादिभि

१ कन्ननीत शेर २ गुणानसति ३ अमे ४ पवम्याम् ५ विरसा दन्नामिरिक्षमाधनाभावेन विरम रसस्य लिप्सा इक्षुमिक्ष्टा यमिसस

## कार्पास

नीरसान्यपि रोचन्ते कार्पासस्य फलानि मे । येषा गुणमय जन्म परेषा गुह्यगुप्तये ॥ १८४ ॥ श्लाघ्य कार्पासफल यस्य गुणै रन्ध्रनति पिहितानि । मुक्ताफलानि तरुणीकुचकलश तटेषु विलसन्ति ॥ १८५ ॥ निष्पेषोऽस्थिचयस्य दु महत्तर ग्रासस्तुलारोहण ग्राम्यस्त्रीनखचुम्बनव्यतिकरस्तन्त्रीप्रहारव्यथा। मातङ्गोक्षितमण्डनारिकणिकापान च कूर्चाहति कार्पासेन परार्थसाधनविधौ कि किं न चाङ्गीकृतम् ॥ १८६ ॥

## शण

भूर्जं परोपकृतये निजकवचविकर्तन सहते । परबन्धनाय तु शण प्रेक्षध्वमिहान्तर कीदृक् ॥ १८७ ॥

## कण्टकारिका

उचित नाम नारङ्ग्या केतक्यामपि कण्टका । रसगन्धोज्झिते कि ते कण्टका कण्टकारिके ॥ १८८ ॥

## धत्तूर

माधुर्यसाराधरितामृतस्य तत्कण्टकित्व पनसस्य सह्यम् । उन्मादिनो मातुलपुनकस्य कथ सहामो बत कण्टकित्वम् ॥ १८९ ॥ धत्तूर धूत तरणे दुर्निवासयोग्ये स्थाने पिशाचपतिना विनिवेशितोऽसि । किं कैरवाणि विकसन्ति तम प्रयाति चन्द्रोपले द्रवति वार्धिरुपैति वृद्धिम् ॥ १९० ॥ धत्तूरकण्टक फलप्रतिरोधबुद्ध्या वैर वृथैव कुरुषे पनसेन सार्धम् । सन्तो हसन्ति न भजन्ति च चेतसा त्वा भ्रान्ता भवन्ति पुरुषास्तव सेवनेन ॥ १९१ ॥ महेशस्त्वा धत्ते शिरसि रसराजस्य जयिनी विशुद्धिस्त्वत्सङ्गात्कनकमयमेतत्त्रिभुवनम् । तनोति त्वत्सेना ननु कनकवृक्ष त्वदपर पर को नु स्यात्तद्यदि न मुलभीभावमभज ॥ १९२ ॥

## पलाण्डु

कर्पूरधूलीरचितालवाल कस्तूरिकाकुङ्कुमलिप्तदेह । सुवर्णकुम्भै परिपिच्यमानो निज गुण मुञ्चति किं पलाण्ड ॥ १९३ ॥

## तृणानि

रूढस्य सिन्धुतटमनु तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याणम् । यत्सलिलमज्जदाकुलजनस्य हस्तावलम्बन भवति ॥ १९४ ॥ उत्तुङ्गैस्तरुभि किमेभिरखिलैराकाशसस्पर्शिभिर्धन्योऽसौ नितरामुलूपविटपी नद्यास्तटेऽवस्थित । एव य कृतबुद्धिरुज्झितजलव्यालोलवीचीवशान्मज्जन्त जनमुद्धरामि सहसा तेनैव मज्जामि वा ॥ १९५ ॥

## कलमा

कलमा पाकविनम्रा मूलतलाघ्रातसुरभिकह्लारा । पवनाकम्पितशिरस प्राय कुर्वन्ति परिमलश्लाघाम् ॥ १९६ ॥ अस्थानवैहि कलैमानल्मोहताना येषा प्रचण्डमुसलैरवदाततैव । स्नेह विमुच्य सहसा खलता प्रयान्ति ये स्वल्पपीडनवशान्न वय तिलास्ते ॥ १९७ ॥

## ताम्बूलम्

कि वीरुधो भुवि न सन्ति सहस्रशोऽन्या यासा दलानि न परोपकृतिं भजन्ते । एकैव वल्लिषु विराजति नागवल्ली या नागरीवदनचन्द्रमलकरोति ॥ १९८ ॥ वल्लीना कति न स्फुरन्ति परित पत्राणि कि तैरिह स्निग्धैरप्यतिकोमलैरपि निजामेवाश्रयद्भि श्रियम् । तानेव स्तुमहे महाजनमुखश्रीकारिजन्मव्रतान्या सूते नवनागरीप्रियतमास्ताम्बूलवल्लीदलान् ॥ १९९ ॥

## तुम्बी

सर्वास्तुम्ब्य समकटुरसास्तुम्बिवल्लीप्रसूतास्ता सबद्धा अपि कतिपया दुस्तर तारयन्ति । शब्दायन्ते सरसमपरा शुष्ककाष्ठे निषण्णास्तन्मध्येऽन्या ज्वलितहृदया शोणित सपिबन्ति ॥ २०० ॥ एके तुम्बा व्रतिकरगता पात्रतामानयन्ति गायन्त्यन्ये सरसमधुर शुद्धवशे विलग्ना । एके तावद्ग्रथितसगुणा दुस्तर तारयन्ति तेषा मध्ये ज्वलितहृदया रक्तमेके पिबन्ति ॥ २०१ ॥

## वश

छिन्न सनिशितै शस्त्रैर्विद्धश्च ज्वलनसप्तधा । तथापि हि सुवशेन विरस नापजल्पितम् ॥ २०२ ॥

## कुन्द

एष षट्पदयुवा मदायत कुन्द यापयति यामिनीस्त्वयि । दुर्वहा तदपि नापचीयते पद्मिनीविरहवेदना हृदि ॥ २०३ ॥ सदर्शयस्व मधुनेभवमस्ति यत्ते रे कुन्द कि दुरभिमानमुरीकरोषि । एतन्न चेतसि करोषि सरोजबन्धु पुष्पधयोऽपि मम सौरभमातनोति ॥ २०४ ॥

## कमलानि

वरमश्रीकृतैवास्तु नेतरश्रीसमानता । इति कैरवकोद्भेदे कमल मुकुलायते ॥ २०५ ॥ प्रसारितकरे मित्रे जगदुद्द्योतकारिणि । किं न केरव लज्जा ते कुर्वत कोशसवृतिम् ॥ २०६ ॥ लक्ष्मीसपर्करूपोऽय दोष पद्मस्य निश्चितम् । यदय गुणसदोहधामनीन्दो पराङ्मुख ॥ २०७ ॥ अन्तरच्छिद्राणि भूयासि कण्टका बहवो बहि । कथ कमलनालस्य नाभूवन्भङ्गुरा गुणा ॥ २०८ ॥ मालतीमुकुला याता कुन्दा मन्दायितास्तथा । पङ्कजस्यामिद ब्रूम कुत्र यातु मधुव्रत ॥ २०९ ॥ पङ्कज जलेषु वास प्रीतिर्मधुपेषु कण्टकै सङ्ग । यद्यपि तदपि तवैतच्चित्र मित्रोदये हर्ष ॥ २१० ॥ कुसुम कोशातक्या

---

१ शुभ्राणि २ सुन्दरमयम् ३ मानक्रेना त्वनेनोक्षित सिक्त य न पडवारि सिक्थद्रवोदक तत्कणिकाया पानम् अतीवानुचीति भाव ४ माधुर्यमारेण तुच्छीकृतममृत येन ५ धत्तूरफलस्य ६ शकरेण ७ चन्द्रकान्त ८ जयिनी उत्कर्षवती रसराजस्य पारदस्य विशुद्धि यतस्त्रिभुवन कनकमय सुवर्णमय तनोतीत्यन्वय ९ जातेति शेष १० कर्पे ११ शाल्मिविशेषान् १२ कण्डितानाम्

१ शुभ्रत्वम् २ तैलम्, पक्षे,-प्रीतिम् ३ दुर्जनत्वम्, पक्षे,-खल्करूपत्वम् ४ लता ५ तुम्बीफलानि ६ शब्द कुर्वन्ति ७ रक्तम् ८ कोशसवरणम् ९ रन्ध्राणि, पक्षे,-दोषस्थानानि १० सूत्र, पक्षे,-गुणा ११ सौभाग्यादय पक्षे,-तन्तव १२ उदकेषु पक्षे,-डलयो सावर्ण्यात् जडेषु मूर्खेषु १३ भ्रमरेषु, पक्षे-मद्यपेषु १४ स्वाकण्टकै, पक्षे,-दुष्टै- १५ सूर्योदये पक्षे,-सुहृदभ्युदये

विकसति रात्रौ दिवा च कूष्माण्ड्या । अलिकुलनिचयै रुचिरं किं तु यशः कुमुदकमलयोरेव ॥ २११ ॥ उदितवति द्विजराजे कस्य न हृदये मुदः पदं दधति । सङ्कुचसि कमल यदयं हर हर वामो विधिर्भवत ॥ २१२ ॥ एते हि गुणाः पङ्कज सन्तोऽपि न ते प्रकाशमायान्ति । यल्लक्ष्मीवसतेस्तव मधुपैरुपजीव्यते कोशः ॥ २१३ ॥ पद्मिनि किमिति क्रीडसि मधुपैर्ल्जाल्वोऽपि न हि किं ते । हर हर विस्मृत्योक्तं क्व नु लज्जा सवितृरक्तायाः ॥ २१४ ॥ किं कुप्यसि कस्मैचन सौरभसाराय कुप्य निजमधुने । यस्य कृते शतपत्र प्रतिपत्र तेऽद्य मृग्यते भ्रमरैः ॥ २१५ ॥ अयि मकरन्दस्यन्दिनि पद्मिनि मन्ये तवैव सुभगत्वम् । पुष्पवतीमपि भवतीं त्यजति न वृद्धः शुचिर्हंसः ॥ २१६ ॥ मधुप इव मारुतेऽस्मिन्मा सौरभलोभमम्बुजिनि मंस्थाः । लोकानामेव मुदे महितोऽप्यात्मासुनार्थिता नीतः ॥२१७॥ न कुले यापि न शीले न वास्ति रूपेऽपि कश्चिदुत्कर्षः । यत्पुष्णाति मिलिन्दानरविन्द महत्त्वमेतत्ते ॥ २१८ ॥ रे पद्मिनीपत्र भवच्चरित्रं चित्रं प्रतीमो वयमत्र किंचित् । त्वं पङ्कजन्मापि यदच्छभावादपि स्पृशस्यम्बु न पङ्कसक्ति ॥ २१९ ॥ जनि सरोङ्कादतिपङ्किनो यद्यलोलुपैर्गा मधुपैर्विहार । कलङ्क एवैष कुमुद्वतीनां कलङ्किनि किं तु कलावतीनाम् ॥ २२० ॥ अपि त्वया कैरविणि व्यधायि सुधा सुधाबन्धुनि बन्धुभाव । जनापवादः परितः प्रयात समागमो हन्त न जातु जातः ॥ २२१ ॥ कमलिनि मलिनीकरोषि चेत किमिति बकैरवहेलितानभिज्ञैः । परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते जगति भवन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः ॥ २२२ ॥ रुचिरतिरुचिरा शुचित्वमुच्चैः शिरसि धृत स्वयमेव शङ्करेण । कमलिनि मलिनीकरोषि कस्मा मुखमिदमिन्दुमुदीक्ष्य लोककान्तम् ॥ २२३ ॥ नलिनि निपुणता वदामि किं ते भ्रमरविलासिनि लासलालमाया । त्रिभुवननयनोत्सव यदिन्दु नयसि न हन्त दृगन्तवर्त्मसीमाम् ॥ २२४ ॥ स्वच्छन्द दलदरविन्द ते मरन्द निन्दन्तो विदधतु गुञ्जित मिलिन्दाः । आमोदानथ हरिदन्तराणि नेतुं नैवान्यो जगति समीरणात्प्रवीण ॥२२५॥ यावत्त्वा न खलु हसन्ति कैरविण्यो यावत्त्वा तरणिकरा परामृशन्ति । यावत्ते मधुविमनो मनोऽस्ति तावन्माध्वीकं वितर सरोज षट्पदेभ्य ॥२२६॥ रे पद्मिनीदल तवात्र मया चरित्रं दृष्टं विचित्रमिव यद्विदितं ध्रुवं तत् । यैरेव शुद्धमलिलैः परिपालितस्त्वं तेभ्यः पृथग्भवसि पङ्कभवोऽसि यस्मात् ॥२२७॥ काम भवन्तु मधुलम्पटषट्पदौघसङ्घट्टघर्घरघनध्वनयोऽब्जखण्डा । गायनपि श्रुतिसुखं विधिरेष यत्र भृङ्ग स कोऽपि धरणीधरनाभिपद्म ॥ २२८ ॥ विभ्रम्य काननमसौ दिवसावसाने त्वय्येव षट्पदयुवा हृदयं बबन्ध । राजीव चेन्मलिनिमानमुरीकरोषि क स्वादहो मधुलिहामधुनावलम्ब ॥ २२९ ॥ स्वामोदवासितसमग्रदिगन्तराला रक्ता मनोहरशिखा सुकुमारमूर्ति । सेव्या सरोजकलिका तु यदैव जाता नीत स्तदैव विधिना मधुपोऽन्यदेशम् ॥ २३० ॥ किं बान्धवेन रविणा हरिणाथ किं वा लक्ष्म्या च किं च जलजोदरजेन किं वा । एतस्य शुद्धचरितस्य सरोरुहस्य नैषा तुषारजनिता शमिता विपत्ति ॥ २३१ ॥ लक्ष्मीनिवास इति वारिरुहा प्रसिद्धिरन्वेषिता कतिपया वैरटास्तु सन्ति । राज्ञि प्रसारितकरे किमहं ददामि सङ्कोचितं वदनमम्बुरुहैरितीव ॥ २३२ ॥ लक्ष्मी स्वयं निवसति त्वयि लोकधात्रि मित्रेण चापि विहितोऽस्ति दृढोऽनुराग । बन्दीव गायति गुणांस्तव चञ्चरीक क पुण्डरीक तव साम्यमुरीकरोति ॥ २३३ ॥ अयि दलदरविन्द स्यन्दमानं मरन्दं तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गा । दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाह ॥ २३४ ॥ समुत्पत्ति स्वच्छे सरसि हरिहस्ते निवसनं निवास पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमल । गुणैरेतैरन्यै रपि च ललितमम्बुज तव द्विजोत्तंसे हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥ २३५ ॥ नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतावासस्य कोशे रुचिर्दण्डे कर्कशता मुखेऽतिमृदुता मित्रे महान्प्रश्रय । आमूलं गुणसङ्ग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रिय ॥ २३६ ॥ नीरान्निर्मलतो जनिर्मधुरता वामामुखस्पर्धिनी वासो यस्य हरे करे परिमलो गीर्वाणचेतोहर । सर्वस्व तदहो महाकविगिरा कामस्य चाम्भोरुह त्व चेत्प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे किं त्वा प्रति ब्रूमहे ॥ २३७ ॥ एकस्मिन्ननिरावयो समनानि स्वच्छे सरोवारिणि भ्रात काविदिहैव कानिचिदहान्यत्र व्यतीतानि नौ । लब्ध तामरस त्वया मृगदृशा लीलावतसास्पद शैवाल विलुठामि पामरवधूपादाहते पाथसि ॥ २३८ ॥ वैमुख्य मृगलान्छनस्य

१ सर्वानुरक्तायाः, पक्षे,–सविता पिता तस्मिन्रक्ताया पितृगामिन्या इत्यभिप्रायः २ पुष्पयुक्ताम्, पक्षे,–रजस्वलाम् ३ श्वेत, पक्षे–पवित्र ४ राजहंस, पक्षे,–परमहंस– ५ चन्द्रस्य ६ कलुषी करोषि ७ अवहेलनां नीता, तिरस्कृतेति यावत् ८ अपण्डितैः ९ मर्मज्ञाः– १० भ्रमराः– ११ दिगन्तराणि १२ वायो १३ सूर्यकिरणा

१ कर्दमोत्पन्न २ भ्रमरा ३ हस्त, पक्षे,–करदंका– ४ लक्ष्म्याः– ५ पक्षिश्रेष्ठे ६ दोषाणामाकरे, पक्षे,–चन्द्रे ७ देवमनोहारी ८ मङ्गीकरोषि

मनसो निर्माति मे न व्यथा नो दूये चिरलालिता मधुलिह सर्पन्ति यान्तिकम् । जलतीव दुरक्षराणि मधुपश्रेणीरवच्छद्मना यत्कादम्ब कुमुद्वती हसति मा तन्मे मनस्ताम्यति ॥ २३९ ॥ सम्भूतिस्तव मानसे सरसिज त्वत्तो रमैर्गासिता सर्वास्ता ककुभस्तवास्ति परमो वपुर्विनस्तानिति । त्व चेदद्य गुणानरद्य शिशिरे शीतानिले शीर्यसि प्राय प्राप्तमिद तदत्र परम दिष्टेऽव्ददष्ट बलम् ॥ २४० ॥ खद्योतालरला भवन्ति भगवानस्तगतो भानुमान् कोक शोकमुपैति मत्तमनस केङ्कुर्वते कौशिका । इत्थ चेतसदसद्विवेविकधुरो धाता तदेताहश न द्रष्टव्यमितीव मुदितवती पद्मेक्षण पद्मिनी ॥ २४१ ॥ पौलोमीपतिकानने विलसता गीर्वाणभूमीरुहा येन प्रातसमुज्झितानि कुसुमा याजभ्रिरे निर्जरै । तस्मिन्नद्य मधुव्रते विधिवशान्माध्वीकमाकाङ्क्षति त्व चेदघसि लोमसम्बुज तदा किं त्वा प्रति ब्रूमहे ॥ २४२ ॥

लता

लतानामेतासामुदितकुसुमाना मरुदय मत लास दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् । लतास्त्वधन्यानामहह दृशमादाय सहसा ददत्याधि याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिक्रम् ॥२४३॥

---

## संकीर्णान्योक्तयः

### शिव

भस्मनि स्मररिपोरनुरागो हीयते न घनसारपराग । भूषण यदि फणी न मणीना काचिदप्यपचितिर्न च हेम्न ॥ १ ॥ उरसि फणिपति शिखी ललाटे शिरसि विधु सुरवाहिनी जटायाम् । प्रियसखि कथयामि किं रहस्य पुरमथनस्य रहोऽपि ससदेव ॥ २ ॥ इय तावल्लीला यदधिरुरुहे धूद्धवृषभो यदुद्वेहे रुण्ड यदिह चितिभस्मापि लिलिपे । अय को व्यापारो यदतिलकि भाले हुतवहो यदयैनि व्यालो यदकवलि हालाहलमपि ॥ ३ ॥ विश्राणे त्वयि भस्म क समभवन्म दादरश्चन्दने क क्षौम क्लयाचरार न कृती कृत्तिं वसाने त्वयि । धत्तूरस्पृहयालुता त्वयि गते तत्याज क केतकी स्वातन्त्र्याजहिहि त्वमीश्वर गुणाँल्लोकोऽस्ति तद्राहक ॥ ४ ॥ त्व चेतसचरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिना व्याले काञ्चनकुण्डलानि कुरुषे हानिर्न हेम्न पुन । मूर्ध्ना चेद्वहसे जलाञ्जमयश किं नाम लोकत्रयीदीपस्याम्बुजबान्धवस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥ ५ ॥ छेदसि ब्रह्मशिरो यदि प्रेषयसि प्रेतेषु सख्य यदि क्षीबं क्रीडसि मातृभिर्यदि रतिं धत्से श्मशाने यदि । सृष्टा संहरसि प्रजा यदि तथाप्याधाय भक्त्या मन क सेवे करवाणि किं त्रिजगती शून्या त्वमेवेश्वर ॥ ६ ॥

### परशुराम

त्व जामदग्न्य जननीवधपातकेन सदूषित क्रतुविदा धुरि नाभविष्य । गीर्वाणवन्द्यचरणस्तव चन्द्रमौलिराचार्यक स भगवान् यदि नाकरिष्यत् ॥ ७ ॥

### रामचन्द्र

सङ्ग्रामाङ्गणमागते दशमुखे सौमित्रिणा विस्मित सुग्रीवेण विचिन्तित हनुमता व्यालोलमालोकितम् । श्रीरामेण परतु पीनपुलकस्फूर्जत्कपोलश्रिया सान्द्रानन्दरसालसा निदधिरे बाणासने दृष्टय ॥ ८ ॥

### सीता

वनान्ते खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता भुजप्रान्त भर्तुर्भजति भयहर्तु सपदि या । अहो सेय सीता दशवदननीता हलरवै परीता रक्षोभि श्रयति विवशा कामपि दशाम् ॥९॥

### इन्द्र

जम्भारिरेव जानाति रम्भासयोगविभ्रमम् । घेटीचेटीविट किमिन्द्रानात्यमरकामिनीम् ॥ १० ॥

### स्मर

पुरो गीर्वाणाना निजभुजबलाहोपुरुषिकामहो कार वार पुरभिदि शर समुखयत । स्मरस्य स्वर्बालानयनशुभमालाचनपद वपु सद्यो भालानलभसितजालास्पदमभूत् ॥ ११ ॥

### आकाशम्

य पीयूषसहोदरै स्नपयति ज्योत्स्नाजलै सर्वतो यश्च त्वामविकाधिक ज्वलयति प्रोद्दामतापै करैः । भ्रातर्व्योम तयोरपि स्थितिमिह व्यातन्वतो विक्रियानिर्मुक्तस्य महत्त्वमेतदसम दूरेऽधिरूढ तव ॥ १२ ॥

### पृथ्वी

विश्वास्य मधुरवचनै साधून् ये वञ्चयन्ति नम्रतमा । तानपि दधासि मात काश्यपि यातस्तवापि च विवेक ॥ १३ ॥

### जलम्

शैत्य नाम गुणस्तवैव सहज स्वाभाविकी स्वच्छता किं ब्रूम शुचिता भवन्ति शुचय स्पर्शेन यस्यापरे । किं चात परमुच्यते स्तुतिपद यज्जीवन देहिना त्व चेन्नीचपथेन गच्छसि पय कस्त्वा निरोद्धु क्षम ॥ १४ ॥ अब्ज त्वजमथाब्जभूस्तत इद ब्रह्माण्डमण्डात्पुनर्विश्व स्थावरजगम तदितरत्व मूलमित्थ पय । धिक्त्वा चोर इव प्रयासि निभृत निर्गत्य जालान्तरैर्बध्यन्ते विवशास्त्वदेकशरणास्त्वामाश्रिता जन्तव ॥ १५ ॥

### मारुत

सैषा नाविकघोरणी निपतिता मध्येजल क्षेपणी पन्था पर्वतदुर्गमो घनघनच्छन्नाश्च तारापथ । हहो मारुत दुस्तरो जलनिधि शीर्णा च नौ साम्प्रत मध्ये मज्जय वा तट गमय वा हस्ते तवास्ते द्वयम् ॥ १६ ॥

### मृगतृष्णिका

जलभ्रमोत्पत्तिकृतो गुणौघा प्रकाशय त्वा मृगतृष्णिकायाम् । जलाशयभ्रान्तिरभून्ममैषा प्रभूतसतापकरी पिपासा ॥ १७ ॥

---

१ नम्निा २ दिग्गजानाम् ३ जलाशु च द्रम्, पर्मे,-जडानुम् ४ सूर्यस्य ५ दशापयसि ६ मघ ७ माद्यादिभि

१ इन्द्र- २ धन्वाद्विका दासी, तस्या जार ३ देवाङ्गनाम् ४ भूमे ५ गत- ६ गन्धिा ७ जलमध्ये ८ निविडघनाच्छादित ९ अंतरिक्षम् १० भिन्ना

### सुवर्णम्

अग्निदाहे न मे दुःखं छेदे न निकषे न वा । यत्तदेव महद्दुःखं गुञ्जया सह तोलनम् ॥ १८ ॥ न वै ताडनात्तापना-द्वह्निमध्ये न वै विक्रयात्क्लिश्यमानोऽहमस्मि । सुवर्णस्य मे मुख्यदुःखं तदेकं यतो मां जना गुञ्जया तोलयन्ति ॥ १९ ॥

### मौक्तिकम्

अत्यच्छेनाविरुद्धेन सुवृत्तेनातिचारुणा । अन्तर्भिन्नेन संप्राप्तं मौक्तिकेन निबन्धनम् ॥ २० ॥ हृदये कुरु संचयं गुणानां यदि रे वाञ्छसि नासिके निवासम् । इति मौक्तिक ते वदामि नूनं गुणहीनो नहि नासिके विभाति ॥ २१ ॥ रत्नाकरे परिहृता वसति विमन्यदङ्गीकृतं कठिनवेधनदुःखभारम् । वक्षोजकुम्भपरिरम्भणलोलुपेन किं किं न तेन विहितं बत मौक्तिकेन ॥ २२ ॥

### सुवर्णकार

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ किं मां मुहुः क्षिपसि वारशतानि वह्नौ । संदीप्यते मयि सुवर्णगुणातिरेको लाभः परं तव मुखे खलु भस्मपातः ॥ २३ ॥

### हार

मुक्ताहार गुणीभूय नोपसर्प्य स्तनस्त्वया । विभिन्ने यस्य काठिन्यं व्यर्थं तदुपसर्पणम् ॥ २४ ॥ गुणवतस्तव हार न युज्यते परकलत्रकुचेषु विलुण्ठनम् । स्पृशति शीतकरो जघनस्थलीमुचितमस्ति तदेव कलङ्किनः ॥ २५ ॥ सद्वृत्त-सद्गुणविचित्रमहार्हहारः ते कान्तावनस्तनतटाश्रितचारुमूर्ते । आ पामरीकठिनकण्ठविलम्बमङ्गो हा हार हारितमहो भवता गुणित्वम् ॥ २६ ॥ दीर्णोऽसि चेत्कनकसूत्रनिवेशनाय मुक्ता-कलाप किमतो भवतो विषादः । यत्पञ्चबाणजयमङ्गलहेमकुम्भकुम्भस्तनीस्तनतटे भवितानुषङ्गः ॥ २७ ॥ अन्येऽपि सन्ति बत नो गुणिनो जगत्यां हार त्वमेव गुणिनामुपरि स्थितोऽसि । एणीदृशामुरसि नित्यमवस्थितस्य सद्वृत्तता च शुचिता च न खण्डिता यत् ॥ २८ ॥ येनाकारि महीभृतामविरलं कण्ठेषु लीलायितं येन प्रापि सरोजसुन्दरदृशां तुङ्गस्तनालिङ्गनम् । जातं येन गजेन्द्रगण्डपुलिने साधारणं गुञ्जया मुक्तादाम तदेव पामरपुरे नाप्नोति कां कां दशाम् ॥ २९ ॥

### कञ्चुक

श्रीमता कथय कञ्चुक पूर्वं कानि कानि सुकृतानि कृतानि । जन्म यापयसि येन समस्तं हारवद्धृदये हरिणाक्ष्याः ॥ ३० ॥

### कुण्डलम्

यत्पूर्वं पवनाशिशयनमसिलैः श्रीर्णं तपो दुष्करं तस्यैतत्फल-मीदृगं परिणतं यज्जातरूपं वपुः । मुग्धापाण्डुकपोलचुम्बनसुखं सङ्गश्च रत्नोत्तमैः प्राप्तं कुण्डल वाञ्छसे किमपरं यन्मूढ दोलायसे ॥ ३१ ॥

### नासाभूषणम्

हारस्यातिदुरापमस्ति भुवने हे नासिकाभूषण त्वत्सौभाग्यमिति प्रतीहि वनितावक्त्रेन्दुकान्तिप्रद । यत्कान्तातनुसंगमाय सहते सोऽन्तर्निभेदव्यथां सा नासा पुटभेदनादपि भवत्सङ्गं यतो वाञ्छति ॥ ३२ ॥

### वलय

गुणानामन्तानादनुभवतु तावत्प्रतिपदं मुहुर्बाहुच्छेद-व्यतिकरमसौ स्वर्णवलयः । अपि ज्ञाते तत्त्वे तव गुणसमुद्रस्य पुरतः समं गुञ्जापुञ्जैस्तुलनमतिलज्जाकरमिदम् ॥ ३३ ॥

### रत्न

हे रत्न हेमतुल्या तुलितोऽसि नित्यं मानं जहीहि किमु पश्यसि नो विशेषम् । स्वर्णं मरत्नघटितं नृपशेखरेषु त्वं पापपामरवधूचरणेषु लीनः ॥ ३४ ॥

### वीणादण्ड

यदेतत्कामिन्या सुरतविरतौ पल्लवरुचा करेणानीतस्त्वं वससि सह हारेण गुणिना । मुहुः कुर्वन्गीतं कुचकलश-पीठोपरि लुठन्नये वीणादण्ड प्रकटय फलं कस्य तपसः ॥ ३५ ॥

### मुरली

माधवस्य मुरली मुखलग्ना रागमावहतु किंतु वयस्ये । वंशजाहमिति मास्तु सगर्वा या विमर्शपि बहुशो विवराणि ॥ ३६ ॥ परिपीड्य करद्वयेन गाढं परपुंसा परिचुम्बितानमपि । मुरली महनीयवंशजाता मुहुरानन्दममन्दमातनोति ॥ ३७ ॥

### कुविन्द

भ्रातर्ग्राम्यकुविन्द कन्दलयता वस्त्राण्यमूनि त्वया गोणी-विभ्रमभाजनानि सुबहून्यात्मा किमायास्यते । किं त्वेकं रुचिरं चिरादभिनवं वासस्तदासूत्र्यतां यन्नोज्झति कुचस्थलक्षणमपि क्षोणीभुजां वल्लभा ॥ ३८ ॥

### लाङ्गलिक

रे लाङ्गलिक निपत्यानोडे लोहं पुरा यदद्राक्षीः । संसर्गविशेषात्तदखिलमजनिष्ट हेम नृपयोग्यम् ॥ ३९ ॥

### कर्णधार

दुर्गा नदी शिथिलबन्धविडम्बिनी नौरम्बुनता जलमुचो विषमः समीरः । आरूढवानिजकुटुम्बयुतोऽध्वनीनस्तत्कर्णधार कुरु यत्नदृशं कुलस्य ॥ ४० ॥ जीर्णा तरिः सरिदियं च गभीरनीरा नक्राकुला वहति वायुरतिप्रचण्डः । तार्या स्त्रियश्च शिशवश्च तथैव वृद्धास्तत्कर्णधारभुजयोर्बलमाश्रयाम ॥ ४१ ॥

### तैलिक

अमी तिलास्तैलिक नूनमेतां स्नेहादवस्थां भवतो-पनीताः । द्वेष्योऽमीष्यद्यदमीषु नूनं तदा न जाने किमिवाकरिष्य ॥ ४२ ॥

### पञ्जरलावक

भ्रातः पञ्जरलावक मा कुरु संतोषमन्यनिधनेन । भ्रातस्तवैव धातुः स्वामित्वं किं न जानासि ॥ ४३ ॥

### व्याध

एको निश्वसितौ हरिण्यपघृणः प्राणानहं प्राणिनामित्येव परिचिन्त्य मा स्म मनसि व्याधानुतापं वृथा ।

१ सुगन्ध. २ पा०-गुणयुक्तस्य. ३ न द. ४ कन्दुकुस्य. ४ सौवर्णे च.

१ गुणयुक्तेन. २ स्वर्णे मणिविनिवेश. ३ निष्करुण-.

भूपाना भवनेषु किंच विमलक्षेत्रेषु गूढाशया साधूनामरयो वसन्ति कति नो त्वत्तुल्यकक्षा खला ॥ ४४ ॥ सर्वोद्वेगकर मृगादनममु सत्यं हा धिक्त्वया लोकसा-नपकारिण गिरिनदीतीराटवीनिर्वृतम् । अश्व त तृणमेण शावमदय व्याध घ्नताम् वृथा देवो दुर्बलघातकोऽयमिति सा गाथा यथार्थीकृता ॥ ४५ ॥

### विषमन्त्री

भेकैर्नं क्वणता सरोषपरुष यत्कृष्णसर्पानने दातु कर्णचपेटमुज्झितभिया हस्त समुल्लासित । यच्चाधोमुख मक्षिणी विदधता नागेन तूष्णीं स्थित तत्सर्वं विषमन्त्रिणो भगवत कस्यापि लीलायितम् ॥ ४६ ॥

### मालाकार

तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानो निदाघे मालाकार व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टि । सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारा धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥ ४७ ॥

### कायस्थ

विप्रेभ्य साधुदान रिपुजनसुहृदा चोपकारान्कुरु त्व सौजन्य बन्धुवर्गे निजहितमुचित स्वामिकार्यं यथार्थम् । श्रोत्रे ते तथ्यमेतत्कथयति सतत लेखनी भाग्यशालिनो चेन्नष्टेऽधिकारे मम सुखसदृश तावकास्य भवेद्धि ॥ ४८ ॥

### कवि

कस्त्व भो कविरस्मि तत्किमु सखे क्षीणोऽस्यनाहारतो धिग्देश गुणिनोऽपि दुर्मतिरिय देश न मामेव चिर् । पाकार्थी क्षुधितो यदेव विदधे पाकाय बुद्धि तदा विन्ध्ये नेन्धनमम्बुधौ न सलिल नान्न धरित्रीतले ॥ ४९ ॥

### बाला

ये शिरसा निहिता अपि न भवन्ति सखे समान सुखदुःखा । चिकुरा इव ते बाला एव जरापाण्डु-भावेऽपि ॥ ५० ॥

### शैलूष

वश प्राग्वुरसौ घुणव्रणमयो जीर्णा वरत्रा इमा कीला कुण्ठतया विशन्ति न महीमाहन्यमाना अपि । आरोह-व्यवसायसाहसमिद शैलूष सत्यज्यता दूरे श्रीर्निकटे कृतान्तमहिषग्रैवेयघण्टारव ॥ ५१ ॥

### दुर्शीलचा

मौलि स्वर्णकिरीटघातिरुचिर केयूरभव्यौ भुजौ त्वद्वृत्त्या किल कङ्कणप्रभृतयो देवेति विज्ञाप्यसे । इत्थ वल्गनाया कुशील नृपाहकारदार्ढ्ये वृथा न्यस्तास्ते भवतो भविष्यति मषीमात्रावशेष वपु ॥ ५२ ॥

### बाला

सग्दाम मूर्धनि निधेहि गवेधुकाना गुञ्जामयीमुरसि धारय हारयष्टिम् । बाले कलावति चिर पतितासि पल्लीं तल्लौहमन्यदपि भूषणमेषणीयम् ॥ ५३ ॥

### पल्लीपतिपुत्री

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुरप्रान्त हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षम लक्ष्यते । तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जर-कुल कुम्भाभयाभ्यर्थनादीन त्वामनुनाथते कुचयुग पत्रावृत मा कृथा ॥ ५४ ॥

### पान्थ

न यत्र गुणवत्पात्रमेकमप्यस्ति सनिधौ । कस्तत्र भवत पान्थ कृपाम्बुग्रहणाग्रह ॥ ५५ ॥ वापी कापि कदापि न श्रुतचरी को वेद कीदृक्सरो व्योमाम्भोजवनीव चात्र तटिनी केनाम विज्ञायते । हहो पान्थ दुरन्तसाहसभरैरत्रागत चेन्मरौ मण्डूकाकुलपङ्कसङ्कुलजलादन्धो केन पिब ॥ ५६ ॥

### कस्तूरिका

अयि त्यक्तासि कस्तूरि पामरै पङ्कशङ्कया । अल खेदेन भूपाला किं न सन्ति महीतले ॥ ५७ ॥ यद्यपि दैवाल्लब्धा कस्तूरीभूमिरत्र भूरितरम् । नैया क्रिमसौ तदपि हि शौचार्थं जानता पुमा ॥ ५८ ॥ दुर्लीलपल्लीपतिपुत्रहस्ते कस्तूरि कस्ते वद दुर्विपाक । आरभ्य सौरभ्यकथासु मौन मालिन्यमात्रे वचसोऽवकाश ॥ ५९ ॥ अयि बत गुरुगर्व मा स्म कस्तूरि यासीरखिलपरिमलाना मौलिना सौरभेण । गिरिगहनगुहाया लीनमत्यन्तदीन स्वजनक-ममुनैव प्राणहीन करोषि ॥ ६० ॥ जन्मस्थान न खलु विमल वर्णनीयो न वर्णो दूरे पुसा वपुषि रचना पङ्कशङ्का करोति । यद्यप्येव सकलसुरभिद्रव्यगर्वापहारी को जानीते परिमलगुण कोऽपि कस्तूरिकाया ॥ ६१ ॥

### दीप

रक्ष पात्रगत स्नेह प्रदीप श्रीविवर्धनम् । प्रयास्यति विना तेन मक्षत्र यद्वद्गुणा ॥ ६२ ॥ बहिरतिनिर्मलरूप वहतस्त दीप दैवतो जगति । अन्तर्गतमचिरादान्तरमौज्ज्वल्य कज्जलद्वारा ॥ ६३ ॥ न मणेरितोऽधिका मा नो मृदुता न प्रकाशसमता वा । अचिरस्थितिरिति दीपो न हि बहुमूल्योऽस्मनव्याय ॥ ६४ ॥ या वर्ति वहसि पर प्रदीप भद्र स्मीयासाविति हृदि मा स्म मन्यथास्त्वम् । सस्नेहे त्वयि निशि भानुनाहितासौ नेव चेदहनि सति क्व या गता सा ॥ ६५ ॥ प्रदीप किमु कुप्यसि प्रलयमारुतप्रज्वल-त्प्रभापटलपाटलप्रकटपावकव्यक्तये । त्वमङ्ग किमु कामिनी-

१ मण्डूकेन २ निर्भयेन ३ काष्ठकीट ४ हस्तिकण्ठस्थ, गजमण्डा वा

१ कृपाद २ जन्म ३ हस्तपादादिशारिरार्थं ४ श्री शोभा

कुचतटीपटीपल्लवप्रकम्पनपरिस्फुरत्पवनलेशगर्भ गत ॥ ६६ ॥ रे रे दीप तिरस्कृताखिलतमस्तोमारिवर्गस्य ते रात्रौ गूढनिजाङ्गपातिशलभाघातेन किं पौरुषम् । तत्कर्माचर येन तावकयशो भूयात्प्रभाते पुनर्न स्नेहो न च सा दशा नहि पर ज्योति पर स्थास्यति ॥ ६७ ॥

### तुला

गुरुषु मिलितेषु शिरसा प्रणमसि लघुषून्नता समेषु समा । उचितज्ञासि तुले किं तुलयसि गुञ्जाफलै कनकम् ॥ ६८ ॥ प्राप्य प्रमाणपदवीं को नामास्ते तुलेऽवलेपस्ते । नयसि गरिष्ठमधस्तात्तदितरमुच्चैस्तरा कुरुषे ॥ ६९ ॥

### कुम्भ

दृढतरगलबन्धनिबन्ध कूपनिपातोऽपि कलश ते धन्य । यज्जीवनदानैस्त्व तर्षामर्ष नृणा हरसि ॥ ७० ॥ श्लाघ्य नीरसकाष्ठताडनशत श्लाघ्य प्रचण्डातप क्लेश श्लाघ्यतर सुपङ्कनिचयै श्लाघ्योऽतिदाहानल । यत्कान्ताकुचपार्श्व-बाहुलतिकाहिन्दोललीलासुख लब्ध कुम्भवर त्वया नहि सुख दु खैर्विना लभ्यते ॥ ७१ ॥

### कलश

भ्रात काञ्चनलेपगोपितबहिस्ताम्राकृते सर्वतो मा भैषी कलश स्थिरो भव चिर देवालयस्योपरि । ताम्रत्व गतमेव काञ्चनमयी कीर्ति स्थिरा तेऽधुना नान्तस्तत्त्वविचारण प्रणयिनो लोका बहिर्दुद्धय ॥ ७२ ॥

### दुग्धम्

को हि तुलामधिरोहति शुचिना दुग्धेन सहजमधुरेण । तप्त विकृत मथित तथापि यत्स्नेहमुद्गिरति ॥ ७३ ॥

### वडिशदण्ड

यत्सद्गुणोऽपि सरलोऽपि तटस्थितोऽपि वंशोद्भवोऽपि विदधासि नृशसकर्म । वक्रात्मनो वडिशदण्ड तदेव तस्य जानामि सगतिफल तव कण्टकस्य ॥ ७४ ॥

### शर

कोटिद्वयस्य लाभेऽपि नत सद्वंशज धनु । असद्वंश्य शर स्तब्धो लक्ष्यलाभाभिकाङ्क्षया ॥ ७५ ॥

### लम्पाक

प्रागल्भ्य प्रथयन् यशो विशदयन्धाटीं मुखे योजयन्भूपाना कल्यन्कया विरचयन्हस्ताङ्गुली स्फोटयन् । दान पल्लवयन्गुण द्विगुणयन्नेत्राञ्चल घूर्णयँल्लम्पाक सविध समेत्य सुदृशा किं नाम नो भाषते ॥ ७६ ॥

### खल

किमहं वदामि खल दिव्यमत गुणपक्षपातमभितो भवत । गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्यदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥ ७७ ॥

१ काञ्चनलेपेन गोपिता बाह्या ताम्राकृतिर्यस्य २ लम्पटो धूर्तो वा

### कण्टक

सुमुखोऽपि सुवृत्तोऽपि सन्मार्गपतितोऽपि सन् । सता वै पादलग्नोऽपि व्यथयत्येव कण्टक ॥ ७८ ॥

### कालकूटम्

नन्वाश्रयस्थितिरिय तव कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्ट पदोपदिष्टा । प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुन खलानाम् ॥ ७९ ॥

### जिह्वा

द्वात्रिंशद्दशनद्वेषिमध्ये भ्रमसि नित्यश । तदिद शिक्षित केन जिह्वे सचारकौशलम् ॥ ८० ॥

### नन्दनवनम्

स्वर्लोकस्य शिखामणि सुरतरुग्रामस्य धामाद्भुत पौलोमी पुरुहूतयो परिणति पुण्यावलीनामसि । सत्य नन्दन किंचिद सहृदयैर्नित्य विधि प्रार्थ्यते त्वत्त खाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानर ॥ ८१ ॥

### वसन्त

धूमायिता दश दिशो दलितारविन्दा देह दहन्ति दहना इव गन्धवाहा । त्वामन्तरेण मृदुताम्रदलाम्रमञ्जुगुञ्जन्मधुव्रत मधो किल कोकिलस्य ॥ ८२ ॥

### मुसल

जगति विदितमेतत्काष्ठमेवासि नून तदपि च किल सत्य कानने वर्धितोऽसि । नवकुवलयनेत्रापाणिसङ्गोत्सवेऽस्मिन्मुसल किसलय ते तत्क्षणाद्यन्न जातम् ॥ ८३ ॥

### सर्वीर्णा

गतास्ते दिवसा यत्र स्थवज्ञा कल्पशाखिनाम् । ओदुम्बरफलेभ्योऽपि स्पृहयामोऽद्य जीवितुम् ॥ ८४ ॥ नौका वै भजते तावद्यावत्पारं न गच्छति । उत्तीर्णे तु नदीपारे नौकाया किं प्रयोजनम् ॥ ८५ ॥ एका भूरुभयोरैक्यमुभयोर्दलकाण्डयो । शालिश्यामाकयोर्भेद फलेन परिचीयते ॥ ८६ ॥ कौस्तुभमुरसि मुरारे शिरसि शशी द्योतते पुरजयिन । ननु जनमना नु जलधे-र्जगमतुरियतीं गति पश्य ॥ ८७ ॥ साधो कुण्डलघटना-परिश्रमादलमविद्धकर्णा पू । वसति दिगम्बरनगरे रजक-श्चतुरोऽपि किं कुरुते ॥ ८८ ॥ शतपदी सति पादशते क्षमा यदि न गोष्पदमप्यतिवर्तितुम् । गिमियता द्विपदस्य हनूमतो जलनिधे क्रमणे विवदामहे ॥ ८९ ॥ हे मल्लि हे मालति हे लवङ्गि न तादृशी क्वापि भवादृशीनाम् । क्षण समाधाय मधुव्रत या निस्सारयेदम्बुजिनीवियोगम्

१ आश्रयो निवासस्तत्र स्थिति २ उत्कृष्टम् ३ स्थानम् ४ अभ्य न्तरे ५ सदाशिवस्य ६ दन्ता ७ अवमान० ८ कल्पवृक्षाणाम्

॥ ९० ॥ य कुतपाणिरिह भूप इति प्रसिद्धो भूखण्ड-मात्रविभव परसेनकश्च । तस्यात्मज सततमिच्छति राजशब्द व्रीडे जगज्जननि हन्त निराश्रयासि ॥ ९१ ॥ इन्द्रो यमोऽसि वरुणोऽसि हुताशनोऽसि ब्रह्मा हरो हरिरसीत्य सकृद्यदुक्ति । भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठ तस्यान्ततस्य फलमिन्धनमुद्वहामि ॥ ९२ ॥ आ सनत स्फुरतु कैरवमा पिबन्तु ज्योत्स्नाकरम्भमुदरभरयश्चकोरा । यातो यदेष चरमाचलमूलचुम्बी पङ्केरुहप्रकरजागरणप्रदीप ॥ ९३ ॥ खरनखरविमुक्ता रक्तरक्ताश्च मुक्ता परिणतबदराणा विभ्रमेणोपगृह्य । सपदि सरसि धौता प्रत्यभिज्ञाय मुक्ता इति किरति किराती हन्त कान्तार एव ॥ ९४ ॥ अब्धे रम्भ स्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षे पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते । आहो रिक्त कथमपि भवेदेष देवात्तदानीं को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्प ॥ ९५ ॥ इयत्येतस्मि न्वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये वराहो वा राहु प्रभवति चमत्कारविषय । महीमेको मग्ना यद यमवहद्दन्तमुसले शिर शेष शत्रु निगिलति पर सत्यजति च ॥ ९६ ॥ श्रुत्वा कुम्भसमुद्भवेन मुनिना किंचित्तदा त्याहित सिन्धार्वन्धुकुटुम्बदर्दुरकुल हर्षादिद ध्यायति । गाम्भीर्याद्यदि ते न बिभ्यति न वा त्रस्यन्ति भेकी शिशोरन्नागत्य सुख वसन्तु तिमयो जातानुकम्पा वयम् ॥ ९७ ॥ वक्त्रा नेप तनूविवर्तनगतिं गृह्णाति साचिभित सैरेर्द्गलनैरमुष्य न मनाक्चेत परावर्तते । हस्ते त्व मुनिदारकस्य पतिता कल्याणि तन्नीयता वेदीमार्जनबर्हिरर्पण-वषट्कर्तव्यपाकेर्वय ॥ ९८ ॥ स त्यन्येऽपि बृहस्पति-प्रभृतय सभानिता पर्वपास्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते । द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भासुरौ भ्रात पर्वणि पश्य दानवपति शीर्षावशेषीकृत ॥ ९९ ॥ वीणाप्येकगुणेन राजरमणीनीरन्ध्रपीनस्तनद्वन्द्वे खेलति शुष्कदारुनिचया नि सारतुम्बीफला । चञ्चत्पा-र्श्विकशर्वरीपरिवृढप्रौढप्रथाभासुर मुक्ताजातमपीह निर्गुण-तया योग्य न सभाव्यते ॥ १०० ॥ तृष्णालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरीगणे मौन मुञ्चति किं च कैरवकुले कामे धनुर्धुन्वति । माने माननतीजनस्य सपदि प्रस्थातु-कामेऽधुना धात किं नु विधौ विधातुमुचितो धाराधरा-डम्बर ॥ १०१ ॥ कस्मै हन्त फलाय सज्जनगुणग्रामार्जने सज्जसि स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वच पथ्य समाकर्णय । ये भावा हृदय हरन्ति नितरा शोभाभरै सभृतास्तैरेवास्य कले कलेवरपुषो दैनदिन वर्तनम् ॥ १०२ ॥ मर्यादानिलयो महोदधिरय रत्नाकरो निश्चित सर्वाशापरिपूरकोऽनुगमित सपत्तिहेतोर्मया । शम्बूकोऽपि न लभ्यते किमपर रत्न महार्घ पर दोषोऽय न महोदधे फलमिद जन्मान्तरीय मम ॥१०३॥ एक कर्णमहीपति प्रतिदिन लक्षाधिका याचका कस्मै किं वितरिष्यतीति मनसा चिन्ता वृथा मा कृथा । आस्ते किं प्रतियाचक सुरतरु प्रत्यम्बुज किं रविश्चन्द्र किं प्रतिकैरव प्रतिलतागुल्म किमम्भोधर ॥ १०४ ॥

१ कूपनिवासिभेकसमूह

## इति श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारे पञ्चममन्योक्तिप्रकरणं समाप्तम् ।

# पष्ठं नवरसप्रकरणम्

## शृङ्गाररसनिर्देश

### मनसिजप्रशंसा

अनङ्गेनाबलासङ्गाज्जिता येन जगत्त्रयी । स चित्रचरित काम सदा कामप्रदोऽस्तु व ॥ १ ॥ एक वस्तु द्विधा कर्तु बहव सन्ति धन्विन । धन्वी स मार एवैको द्वयोरैक्य करोति य ॥ २ ॥ न कठोर न वा तीक्ष्णमायुध पुष्प धन्वन । तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥ स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध । हरतापि तनु यस्य शम्भुना न हृत बलम् ॥ ४ ॥ कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने । नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकर-केतवे ॥ ५ ॥ बाणेष्वारोप्य गुणान्विधाय चापं वियोगि नीनयन । स्वयमतनुर्नगदेतज्जयति सुमाढ्यो विचित्र-धानुष्क ॥ ६ ॥ सपदमतरलक्ष्म्यामनन्यसामान्यबहलदर्प निधे । पुष्णातु चित्तयोनेरघटितघटनापटीयसी विभुता ॥ ७ ॥ याभिरनङ्ग साङ्गीकृत स्त्रियोऽस्त्रीकृताश्च ता येन । वामाचरणप्रवणौ प्रणमत तौ कामिनीकामौ ॥ ८ ॥ जयति मनसिज सुखैकहेतुर्मिथुनकुलस्य वियोगिना कठोर । वपुषि यदिषुपातवारणार्थं वहति वधू शशिखण्डमण्डनोऽपि ॥ ९ ॥ चेतोभुवश्चापलति प्रसङ्गे का वा कथा मानुष लोकभाजाम् । हर्तु पुरामप्यलिकेक्षणस्य तथाविध पौरुष-मर्धमासीत् ॥ १० ॥ शिव शिव हि गिरेन पुष्पधन्वा प्रलयनटेन निमिल्यकारि भस्म । स हि पुनरुदितस्त्रिलोय लोके स तु मणिमन्त्रमहौषधैरसाध्य ॥ ११ ॥ शम्भुस्वय-म्भुहरयो हरिणेक्षणाना येनाक्रियन्त सतत गृहकर्मदासा । वाचामगोचरचरित्रविचित्रिताय तस्मै नमो भगवते कुसु-मायुधाय ॥ १२ ॥ वक्ष स्थलीनदनवामशरीरभागे पुष्यति यस्य विभुता पुरुषाश्रयोऽपि । सोऽय जगत्त्रितयजित्वर-चापधारी मार परान्प्रहर्तीति न विस्मयाय ॥१३॥ [१]स्त्री-वाक्यसाधनवता भवता [१]मैनोज [२]स्वैर जगज्जितमनङ्ग-तयापि सत्यम् । स्वाबद्धवान्बहुशर प्रतिलब्धगात्र धुर्या

१ शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानका । बीभत्सरौद्रशान्ताश्च नवधा कीर्तिता रसा ॥' २ प्रत्यक्षाकालिकानटक शिव इति यावत् ३ हर ४ उत्तम ५ छन कर्तुम् ६ अचि रम्य- ७ मानाम् ८ गृह कर्मकरा दासा- ९ मदनाय १० भस्मानि ११ मदन १२ कामेच्छया

स्तनो यदपि कर्म कियत्र जाने ॥ १४ ॥ हारो जलार्द्र वसन नलिनीदलानि प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभास । यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि निर्वाणमेष्यति कथ स मनोभवाग्नि ॥ १५ ॥ कुलगुरुरबलाना केलिदीक्षाप्रदाने परमसुहृदनङ्गो रोहिणीवल्लभस्य । अपि कुसुमपृषत्कैर्देव-देवस्य जेता जयति सुरतलीलानाटिकासूत्रधार ॥ १६ ॥ [२]हृदयतृणकुटीरे दीप्यमाने स्मराग्नावुचितमनुचित वा वेत्ति क पण्डितोऽपि । किमु कुवलयनेत्रा सन्ति नो नाकनार्य-[३]स्त्रिदशपतिरहल्या तापसीं यत्सिषेवे ॥ १७ ॥ न गम्यो मन्त्राणा न च भवति भैषज्यविषयो न चापि प्रध्वस व्रजति विविधै शान्तिकशतै । भ्रमावेशादङ्गे किमपि विदधद्भङ्ग-मसम [६]स्मरापस्मारोऽय भ्रमयति दृश घूर्णयति च ॥ १८ ॥ कान्तेत्युत्पललोचनेति विपुलश्रोणीभरेत्युन्नमत्पीनोत्तुङ्गपयो-धरेति सुमुखाम्भोजेति सुभ्रूरिति । दृष्ट्वा माद्यति मोदते ऽभिरमते प्रस्तौति विद्वानपि प्रत्यक्षाशुचिपुत्रिका स्त्रियमहो कामस्य दुश्चेष्टितम् ॥ १९ ॥ चन्द्रे शीतल्यत्यलीकनयन शमो सुधाशीकरैर्निष्प्रत्याकुलयत्सु सयमधनान्कान्ता-दृगन्तेषु च । लीलायै परमेश्वर धनुरिषून्बिभ्रत्प्रसूनात्मन स्वच्छन्द रतिवल्लभो विजयते त्रैलोक्यवीर स्मर ॥ २० ॥ इक्षुर्धन्व शरा प्रसूनविततिर्भृङ्गावली सिञ्जिनी यस्याज्ञा वशवर्तिन प्रमनसो निर्दिष्टराष्ट्रादय । यद्बाणाभिहता विरञ्चिमुरजिन्मृत्युञ्जयेन्द्रादयो व्यासाशेषमस्त्रा इव त्रिभुवन पायादजेय स्मर ॥ २१ ॥ प्रासादीयति वैणवादिगहन दीपीयति द्राक्तम पर्यङ्कीयति भूतल दृषदपि श्लक्ष्णोपधा-नीयति । कस्तूरीयति कर्दम किमपर यूनो रसाविष्टयोर्येना-लोकितयो स वन्द्यमहिमा देवो नमस्य स्मर ॥ २२ ॥

---

### स्त्रीप्रशसा

दृशा दग्ध मनसिज जीवयन्ति दृशैव या । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुवे वामलोचना ॥ १ ॥ न हयैर्न च मातङ्गैर्न रथैर्न च पत्तिभि । स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगता त्रयम् ॥ २ ॥ सोम शौच ददौ तासा गन्धर्वाश्च शुभा गिरम् ।

१ पुष्पबाण २ हृदयमेव तृणगृहम् ३ इन्द्र ४ औषधोपायसाध्य- ५ नाशम् ६ रोगविशेष ७ कामम् ८ जीवन्त कुर्वन्ति ९ शिवस्य

अपि सर्वाङ्गकान्तिरत्र तस्मान्निष्कसमा स्त्रिय ॥ ३ ॥ स्त्रिय पवित्रमतुल नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासि मासि रजो यासा दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ ४ ॥ अमृतस्येव कुण्डानि रत्नानामिव राशय । रतेरिव निधानानि निर्मिता केन योषित ॥ ५ ॥ प्राणाना च प्रियायाश्च मूढा सादृश्यकारिण । प्रिया कण्ठगता रत्यै प्राणा मरणहेतव ॥ ६ ॥ अकृत्रिमप्रेमरसा विलासालसगामिनी । असारे दग्धससारे सार सारङ्गलोचना ॥ ७ ॥ हरिणप्रेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते । सेवित सर्वसपद्भिरपि तद्भवन वनम् ॥ ८ ॥ यासामञ्चलवातेन दीपो निर्वाणता गत । तासामालिङ्गने पुसा नरके पतन कुत ॥ ९ ॥ नामृत न विष किंचिदेका मुक्त्वा नितम्बिनीम् । यस्या सङ्गेन जीव्येत म्रियेत च वियोगत ॥ १० ॥ यासा नाम्नापि काम स्यात्सगम दर्शन विना । तासा दृक्सगम प्राप्य यन्न द्रवति कौतुकम् ॥ ११ ॥ यावद्दृष्टिर्मृगाक्षीणा नो नरीनर्ति भङ्गुरा । तावज्ज्ञानरता चित्ते विवेक कुरुते पदम् ॥ १२ ॥ समाश्लिष्टा समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि । दृष्टाश्च दशनै कान्त दासीकुर्वन्ति योषित ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नेव नयनानन्द सुरेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ १४ ॥ कार्पासकृतकूर्पासशतैरपि न शाम्यति । शीत शातोदरीपीनवक्षोजालिङ्गन विना ॥ १५ ॥ सपन्न रमणी शीलसपन्नरमणी विना । इत्यूढवान्नरमणी रमणीं रुक्मिणीं हरि ॥ १६ ॥ पादसवाहने वैञ्री केशसमार्जने फणी । अहो भाग्य पुरंध्रीणा दधिसमन्थने रवि ॥ १७ ॥ प्रभवति मनसि विवेको विदुषामपि शास्त्रसभवस्तावत् । निपतन्ति दृष्टिविशिखा यावन्नेन्दीवराक्षीणाम् ॥ १८ ॥ सन्तु *विलोकनभाषणविलासपरिहासकेलिपरिरम्भा । स्मरणमपि* कामिनीनामलमिह मनसो विकाराय ॥ १९ ॥ ह्लादनतापनशक्ती सहजे स्त सुभ्रुवा कटाक्षेषु । तन्नाद्या प्रबला स्यान्नेदीयस्त्वे परा दवीयस्त्वे ॥ २० ॥ अवलोकनमपि सुखयति कुवलयदलचारुचपलनयनाया । किं पुनरमृतसमान सरभसमालिङ्गन तस्या ॥ २१ ॥ क्रीडावेलालुद्ध सागरसलिलमिव योषिता हृदयम् । रागोदुरुदयमानो भूयो भूयस्तरङ्गयति ॥ २२ ॥ आदानपानलेपै काश्चिद्वरलेपतापहारिण्य । पुरत स्थितैव सिद्धौषधिवल्ली कापि जीवयति ॥ २३ ॥ उपनिषद परिपीता गीतापि च हन्त मतिपथ नीता । तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद्बहिर्याति ॥ २४ ॥ यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥ २५ ॥ यत्र पतत्यबलाना दृष्टिर्निशिता पतन्ति तत्र शरा । तच्चापरोपितशरो धावत्यासा पुर स्मरो मन्ये ॥ २६ ॥ स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽलीकपण्डितो युवती । यस्मात्तपसोऽपि फल स्वर्ग स्वर्गेऽपि योषितोऽप्सरस ॥ २७ ॥ अङ्कुश कुचयो कृश वलग्ने वितत चक्षुषि विस्तृत नितम्बे । अरुणाधरमाविरस्तु चित्ते करुणाशालिकपालिभागधेयम् ॥ २८ ॥ अधरे नववीटिकानुरागो नयने कज्जलमुज्ज्वल दुकूलम् । इदमाभरण नितम्बिनीनामितरद्भूषणमङ्गदूषणाय ॥ २९ ॥ रत्नानि विभूषयन्ति योषा भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या । चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गात् ॥ ३० ॥ ताव देव विदुषा विवेकिनी बुद्धिरस्ति भवबन्धभेदिनी । यावदिन्दुवदना न कामिनी वीक्षिता रहसि हसगामिनी ॥ ३१ ॥ तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासविलब्धविग्रहा । स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मन ॥ ३२ ॥ तावदेव कृतिना हृदि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपक । यावदेव न कुरङ्गचक्षुषा ताड्यते चपललोचनाञ्चलै ॥ ३३ ॥ मेये धरित्र्या पुरजव सार पुरे गृह सद्मनि चैकदेश । तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सार ॥ ३४ ॥ *आस्य सहास्य नयन सलास्य सिन्दूरबिन्दूदय*शोभि भालम् । नवा च वेणी हरिणीदृशश्चेदन्यैरगण्यैरपि भूषणै किम् ॥ ३५ ॥ मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्या समर्यादमिद वदन्तु । सेव्या नितम्बा किमु भूधराणामुत *स्मरस्मेरविलासिनीनाम्* ॥ ३६ ॥ *स्मितेन भावेन च लज्जया* भिया पराङ्मुखैरर्धकटाक्षवीक्षणै । वचोभिरीर्ष्याकलहेन *लीलया समस्तभावै* खलु बन्धन स्त्रिय ॥ ३७ ॥ अविश्रसन्धूर्तधुरधरोऽपि नर पुरध्रीपुरतोऽन्ध एव । अशेषशिक्षाकुशलोऽपि वाक् प्रतार्यते किं न पिकाङ्गनाभि ॥ ३८ ॥ *उडुराजमुखी मृगराजकटिर्गजराजविराजितमन्द*गति । यदि सा वनिता हृदये निहिता क्व जप क्व तप क्व समाधिरति ॥ ३९ ॥ तदाखण्डलाशा महीमण्डलाशा तथा भोगिभोगानुराग त्यजाम । मन क्षोभदक्षान्द्रुपात कटाक्षान्कुरंगेक्षणाश्चेत्क्षण पातयन्ति ॥ ४० ॥ भ्रूचातुर्याकुञ्चिताक्षा कटाक्षा स्निग्धा वाचो लज्जिताश्चैव हासा । लीलामन्द प्रस्थित च स्थित च स्त्रीणामेतद्भूषण चायुध

१ सुवर्णसदृशा २ मधमिव ३ पादस्पर्शनिर्हरणार्थे कृष्णो भाण्डीरबकारण्डो वज्रीति लोके कथ्यते, पक्षे,-इन्द्र ४ दन्तपङ्क्तिका, पक्षे,-शेष ५ मन्थनी, पक्षे-सूर्य ६ ब्रह्मप्रतिपादका श्रुतिशिरोभागा ७ अभ्यस्ता

१ स्थूलम् २ मध्ये ३ हरस्य ४ स्वच्छम् ५ मृगम् ६ दास युक्तम् ७ भयेन ८ प्रणयकोपेन ९ बध्यते १० कोकिलाभि

च ॥ ४१ ॥ नून हि ते कविवरा विपरीतबोधा ये नित्य माहुरबला इति कामिनीस्ता । याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपाते शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबला कथ ता ॥ ४२ ॥ नान्दीपदानि रतिनाटकविभ्रमाणामाद्याक्षराणि परमाण्य थवा स्मरस्य । दष्टेऽधरे प्रणयिना विधुताग्रपाणे सीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्या ॥ ४३ ॥ अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्परिणतिविरसत्वात्सगमेनाङ्गनाया । इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयामस्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥ ४४ ॥ द्रुत यस्यालोकाद्विरहिजनशोकापनयन यदङ्के मानन्द नयनमरविन्द विहरति । न यस्यापैति श्री कचनिचयराहोरपि पुर समे खेद रामा वदनहिमधामा शमयतु ॥ ४५ ॥ श्रुत दृष्ट स्पृष्ट स्मृतमपि नृणा ह्लादजनन न रत्न स्त्रीभ्योऽन्यत्क्वचिदपि कृत लोकपतिना । तदर्थे धर्मार्थौ विभववरसौख्यानि च ततो गृहे लक्ष्म्यो मान्या सततमबला मानविभवे ॥ ४६ ॥ ललाटे कस्तूरीतिलकमबला कज्जलरुचि दृशो कर्णद्वन्द्वे विमलमणिताटङ्कयुगलम् । गले मुक्तामाला शुचि वसनमङ्गे च सतत वशीकर्तुं विश्व दधति खलु बाह्योपकरणम् ॥ ४७ ॥ भवन्तो वेदान्तप्रणिहितधियामत्र गुरवो विदग्धालापाना वयमपि कवीनामनुचरा । तथाप्येतद्ब्रूमो न हि परहितात्पुण्यमधिक न चास्मिन्ससारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥ ४८ ॥ विमुञ्चति बुधो जन सुकृतचिन्तन दूरतो जहाति च मुनिस्तपस्त्यजति धीरता शकर । विधिर्भवति चञ्चलस्त्रिजगतीपति क्षुभ्यति क्षण कुटिलदृष्टयो यदि पतति वामभ्रुव ॥ ४९ ॥ अमृतममृत क सदेहो मधून्यपि नान्यथा मधुरमधिक चूतस्यापि प्रसन्नरस फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्थ सन्रसान्तरविज्जनो वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥ ५० ॥ वचसि भवति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता श्रुतिमुखरमुखाना केवल पण्डितानाम् । जघनमरुणरत्नग्रथितकाञ्चीकलाप कुवलयनयनाना को विहातु समर्थ ॥ ५१ ॥ किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यै प्रलापैर्द्वयमिह पुरुषाणा सर्वदा सेवनीयम् । अभिनवमदलीलालालस सुन्दरीणा स्तनभरपरिखिन्न यौवन वा वन वा ॥ ५२ ॥ यासा सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुरागो भृश या प्राणान्परमर्पयन्ति न पुन सपूर्णदृष्टिं प्रिये । अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासा निषेधात्मकस्तास्त्रैलोक्यविलक्षणा अपि सदा वामा जयन्त्येव ता ॥ ५३ ॥ स्त्रीमुद्रां कुसुमायुधस्य परमां सर्वार्थसपत्करीं ये मूढा प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिण । ते तेनैव निहत्य निर्दयतर नग्नीकृता मुण्डिता केचिद्रक्तपटीकृताश्च जटिला कापालिकाश्चापरे ॥ ५४ ॥ द्रष्टव्येषु किमुत्तम मृगदृश प्रेमप्रसन्न मुख घ्रातव्येष्वपि किं तदास्यपवन श्राव्येषु किं तद्वच । किं स्वाद्येषु तदोष्ठपल्लवरस स्पृश्येषु किं तद्वपुर्ध्येय किं नवयौवने सहृदयै सर्वत्र तद्विभ्रम ॥ ५५ ॥ यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुव यत्तत्रैव पतन्ति सततममी मर्मस्पृशो मार्गणा । तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्कर क्रोधनो धावत्यग्रत एव शासनधर सत्य सदासा स्मर ॥ ५६ ॥ विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशनास्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कज सुललित दृष्ट्वैव मोह गता । शाल्यन्न सघृत पयोदधियुत ये भुञ्जते मानवास्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्विन्ध्यस्तरेत्सागरे ॥ ५७ ॥ आलोलैरुपगम्यते मधुकरै केशेषु माल्यग्रह कान्ति कापि कपोलयो प्रथयते ताम्बूलमन्तर्गतम् । अङ्गानामनुलेपन परिमलैरालेपनप्रक्रिया वेष कोऽपि सरोजसुन्दरदृश सूते सुख चक्षुषो ॥ ५८ ॥ सद्रत्नस्फारहारा भयवरदकरा स्रस्तधम्मिल्लभारा मूलाधाराधिकारा निगमनिधिधरा काव्यकोटिप्रचारा । समारानल्पकारा सदनमयहरा चिद्घनैकावतारा तारा शृङ्गारधारा मनसि वसतु ते सर्वदा सर्वसारा ॥ ५९ ॥ ससारेऽस्मिन्नसारे परिणतितरले द्वे गती पण्डितानां तत्त्वज्ञानामृताम्भ पुलकितमनसा यातु काल कदाचित् । नो चेन्मुग्धाङ्गनाना स्तनजघनभराभोगसभोगिनीना स्थूलोपस्थस्थलीषु स्थगितकरतलस्पर्शलोभोद्यतानाम् ॥ ६० ॥ ससारेऽस्मिन्नसारे कुनृपतिभवनद्वारसेवाकलङ्कव्यासङ्गव्यस्तधैर्यं कथममलधियो मानस सविदध्यु । यद्येता प्रोद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्युरम्भोजनेत्रा प्रेङ्खत्काञ्चीकलापा स्तनभरविनमन्मध्यभागास्तरुण्य ॥ ६१ ॥

१ कुमचन्द्र

---

## कुचवर्णनम्

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे । तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारिता न शारदपार्विकशर्वरीश्वर ॥ १ ॥ निमस्य रोम्णा कपटेन कोटिभिर्विधिर्न लेखाभिरजीगणद्गुणान् । न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता कृताश्च किं दूषणशून्यबिन्दव ॥ २ ॥ अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुव गृहीतार्गलदीर्घपीनता । उर श्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिर प्रसारिता ॥ ३ ॥ स्वकेलिलेशस्मितनिन्दितेन्दुनो निजांशदृक्तर्जितपद्मसपद । अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ ४ ॥ सरोरुह तस्य दृशैव तर्जित जिता स्मितेनैव विधोरपि श्रिय । कुत परं भव्यमहो महीयसी तदाननस्यो-

पमितौ दरिद्रता ॥ ५ ॥ स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजै समं चमर्येव तुलाभिलाषतः । अनागसे शंसति बालचापलं पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात् ॥ ६ ॥ निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्जितः । अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनि स्वैरधुनापि लोचनैः ॥ ७ ॥ विलोकयन्तीभिरजस्रभावनाबलादमुं तत्र निमीलनेष्वपि । अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्मितः ॥ ८ ॥ न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम् । तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥ ९ ॥

## बालावर्णनम्

अभ्यासः कर्मणा सम्यगुत्पादयति कौशलम् । विधिना तावदभ्यस्तं यावत्सृष्टा मृगेक्षणा ॥ १ ॥ न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसंभवा । तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ २ ॥ इयं व्याधायते बाला भ्रूरस्याः कार्मुकायते । कटाक्षाश्च शरायन्ते मनो मे हरिणायते ॥ ३ ॥ मनोऽपि शङ्कमानाभिर्बालाभिरुपजीव्यते । अषडक्षीणषाड्गुण्यमन्त्री मकरकेतनः ॥ ४ ॥ अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा । तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥ ५ ॥ निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् । क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥ ६ ॥ प्रेङ्खणप्रेक्षणालापान्कुरुत्व सखितत्रपम् । न वीणाया प्रवीणाया स्वञ्जनं स्मररञ्जनम् ॥ ७ ॥ दग्धो विधिर्विधत्ते न सर्वगुणसुन्दरं जनं कमपि । इत्यपवादभयादिव मुग्धाक्षी निर्मिता विधिना ॥ ८ ॥ मीनवती नयनाभ्यां चरणाभ्यामपि सुफुल्लकमलवती । शैवालिनी च केशैः सुरसेयं सुन्दरी सरसी ॥ ९ ॥ अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी । किसलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥ १० ॥ अमृतं तदधरबिम्बे वचनेष्वमृतं विलोकनेऽप्यमृतम् । अमृतभृतौ कुचकुम्भौ सत्यं सा सृष्टिरपरैव ॥ ११ ॥ स्तनकलशास्खलदम्बरसवरणव्यग्रपाणिकमलायाः । निपतन्ति भाग्यभाजामुपरि कटाक्षाः सरोजाक्ष्याः ॥ १२ ॥ कुङ्कुमपङ्केनाङ्कितदेहा गौरपयोधरकम्पितहारा । नूपुरहंसरणत्पदपद्मा कं न वशीकुरुते भुवि रामा ॥ १३ ॥ मन्दमन्दगमना करिणी किं वा विशालनयना हरिणी किम् । पूर्णचन्द्रवदना रजनी किं पश्य गच्छति सखे तरुणी किम् ॥ १४ ॥ उत्तुङ्गस्तनभरतान्ततान्तमध्यं विक्षिप्यद्दनकवशात्तनान्तसूनम् । वक्त्राब्जभ्रमदलिभीतभीतनेत्रं मुग्धाक्षी मम धुरि मन्दमन्दमेति ॥ १५ ॥ उदयदुदयदीक्षणाय पत्युश्चपलदृशास्त्रपया निरुध्यमानम् । मन इव कृपणस्य दानकाले कति न ततान गतागतानि चक्षुः ॥ १६ ॥ अदम्भा हि रम्भा विलक्षा च लक्ष्मीर्घृताची ह्रिया चीरसच्छादितास्या । अहो जायते मन्दवर्णाप्यपर्णा समाकर्ण्य तस्या गुणस्यैकदेशम् ॥ १७ ॥ एकान्तसुन्दरविधानजडः क वेधा सर्वाङ्गकान्तिचतुरं क च रूपमस्याः । मन्ये महेश्वरभयान्मकरध्वजेन प्राणार्थिना युवतिरूपमिदं गृहीतम् ॥ १८ ॥ किं कौमुदी शशिकला सकला विचूर्ण्य सयोज्य चामृतरसेन पुनः प्रयत्नात् । कामस्य घोरहरहुंकृतिदग्धमूर्तेः सञ्जीवनौषधिरियं विहिता विधात्रा ॥ १९ ॥ नेदं मुखं मृगनियुक्तशशाङ्कबिम्बं नेमौ स्तनावमृतपूरितहेमकुम्भौ । नैवालकावलिरियं मदनास्त्रशाला नैवेदमक्षियुगलं निगडं हि यूनाम् ॥ २० ॥ चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगान् रूपोच्चयेन विधिना विहिता कृशाङ्गी । स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ २१ ॥ चन्द्रो जडः कदलिकाण्डमकाण्डशीतमिन्दीवराणि च विमुद्रितविभ्रमाणि । येनाक्रियन्त सुतनो स कथं विधाता किं चन्द्रिका क्वचिद्दशीतरुचिः प्रसूते ॥ २२ ॥ निर्मुक्तशैशवदशाशिशिरा नवीनसंप्राप्तयौवनवसन्तमनोरमश्रीः । उन्मीलितस्तननवस्तबका निकाममेणीदृशस्तनुलता तनुते मुदं नः ॥ २३ ॥ नीलोत्पलोल्लसितखञ्जनमञ्जुनेत्रा संपूर्णशारदसुधाकरकान्तवक्त्रा । बाला जगत्त्रितयमोहनदिव्यमूर्तिर्मन्ये विभाति जगति स्मरवीरकीर्तिः ॥ २४ ॥ एताः स्खलद्वलयसंहतिमेखलोत्थझङ्कारनूपुररवाहृतराजहंसाः । कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तरुण्यो विश्वस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ २५ ॥ एषा भविष्यति विनिद्रसरोरुहाक्षी कामस्य कापि दयिता तनुजाऽनुजा वा । यः पश्यति क्षणमिमां कथमन्यथासौ कामस्तमस्तकरुणस्तरुणं हिनस्ति ॥ २६ ॥ अपाङ्गतरले दृशौ तरलवक्रवर्णा गिरो विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् । इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ २७ ॥ दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विषश्चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् । शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद्ध्रुवं वेधसो विधाय ललनां जगत्त्रयललामभूतामिमाम् ॥ २८ ॥ क्वचित्सभ्रूभङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिगतैः क्वचिद्भीतित्रस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।

१ निर्निमेषै-

१ ब्रह्मा २ भीष्मम् ३ युवतीः ४ नेत्रप्रान्तचञ्चले ५ विलासभरेण मन्थरा मन्दा गतिः ६ कृतस्थिति-

नवोढानामेभिर्नंदनकमलैर्नैश्चलितै स्फुरल्लीलालीना मकरपरिपूर्णा इव दृश ॥ २९ ॥ अमुष्या लावण्य मृदुलमृदुलानप्यवयवान्मनोलौल्य धातु करकठिनता मे विमृशति । पद चित्ते धत्ते मतिरिति पुरा पङ्कजभुवा ध्रुव कल्याणीय कलितमुकुलैरेव रचिता ॥ ३० ॥ समीचीना चीनांशुकपरिवृताङ्गी प्रविलसत्कुचापीना हीना जघनघनभागेऽब्जवदना । न दीना दीनान्त कलितमदना सेयमधुना नवीना मीनाक्षी व्यथयति मुनीनामपि मन ॥ ३१ ॥ स्फुरन्नानारत्नारुणितवसना वृत्तमसृणस्तनापीना मत्ता तरलजघना हंसगमना । स्वराधीनासीना कविहृदि जिताशेषललना नवीना मीनाक्षी व्यथयति मुनीनामपि मन ॥ ३२ ॥ उदासीनालीनामपि वचसि लीना तनुलसत्त्रपाधीना दीनालपनपदवीनायकधृता । कवीनामासीना हृदि कुमुदिनीनाथवदना नवीना मीनाक्षी व्यथयति मुनीनामपि मन ॥ ३३ ॥ निलीना वेश्मान्त कथमपि सखीनामभिहितै कृताधीना हीनाकृतिरपि मतीनामविषया । कवीनामज्ञत्व नयति विपीना तनुतया नवीना मीनाक्षी व्यथयति मुनीनामपि मन ॥ ३४ ॥ कुचाभ्या भास्वन्ती विजितलकुचाभ्या युवमनो हरन्ती बिब्बोकै सरसि विहरन्ती मधुरगी । तरुण्या लावण्य किमपि विदधानार्भकविधौ नवीना मीनाक्षी व्यथयति मुनीनामपि मन ॥ ३५ ॥ अमलमृणालकाण्डकमनीयकपोलरुचेस्तरलसलीलनीलनलिनप्रतिफुल्लदृश । विकसदशोकशोणकरकान्तिभृत सुतनोर्मदलुलितानि हन्त ललितानि हरन्ति मन ॥ ३६ ॥ किमिन्दु किं पद्म किमु मुकुरबिम्ब किमु मुख किमब्जे किं मीनौ किमु मदनबाणौ किमु दृशौ । खगौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किमु कुचौ तडिद्वा तारा वा कनकलतिका वा किमबला ॥ ३७ ॥ तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने उदञ्चद्रोमाञ्च भजति जडतामङ्गमखिलम् । कपोलौ घर्मार्द्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषय मन सान्द्रानन्द स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम् ॥ ३८ ॥ मधुरवचनै सभ्रूभङ्गै कृताङ्गुलितर्जनैरलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभि । असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैस्त्रिभुवनजये सा पञ्चेषो करोति सहायताम् ॥ ३९ ॥ कर्पूरेण स्थलविरचना कुङ्कुमेनालवाल माध्वीकानि प्रतिदिनपय पञ्चबाण कृपाण (?) । तत्रोत्पन्ना यदि किल भवेत्काञ्चनी कापि वल्ली सा चेदस्या किमपि लभते मुग्धम सौकुमार्यम् ॥ ४० ॥ लावण्यामृतदीर्घिका कुलगृह सौन्दर्यसौभाग्ययोस्त्रैलोक्याकररत्नकन्दलिरिय जीव्यात्सहस्र समा । रूपालोकनकौतुकेन बहुना शिल्पश्रमेणादरान्मन्ये यां विधिना विहाय विहित सृष्टेर्ध्वजारोपणम् ॥ ४१ ॥ अस्या सर्गविधौ[1] प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रद शृङ्गारैकरस स्वय नु मदनो मासो नु पुष्पाकर । वेदाभ्यासजड कथ नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातु प्रभवेन्मनोहरमिद रूप पुराणो[2] मुनि ॥ ४२ ॥ वक्त्र चन्द्रविकासि पङ्कजपरीहासक्षमे लोचने वर्ण स्वर्णमपाकरिष्णुरलिनीजिष्णु[3] कचाना चय । वक्षोजाविभकुम्भविभ्रमहरौ[4] गुर्वी नितम्बस्थली वाचा हारि[5] च मार्दव युवतिषु स्वाभाविक मण्डनम् ॥ ४३ ॥ अस्याश्चेद्गतिसौकुमार्यमधुना हसस्य गर्वैरल सलापो[6] यदि धार्यता परभृतैर्वाचयमत्वव्रतम्[7] । अङ्गानामकठोरता यदि दृषत्प्रायेव[8] सा मालती कान्तिश्चेत्कमला[9] किमत्र बहुना काषायमालम्बताम्[10] ॥ ४४ ॥ निर्मित्सुं[11] सुदतीमजो[12] विरचिते यत्रे शशिभ्रान्तित कोशीभूत[13]निजाम्बुजासनमधिष्ठातु न शक्तो विधि । मध्य विस्मृतवान्कुचौ च कठिनो पीनौ नितम्बौ कचा वक्राश्चिमितवान्मति स्फुरति हि स्वस्थे नृणा चेतसि ॥ ४५ ॥ सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम कान्ते कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभू । विद्या वक्रगिरा विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणा पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणि सा प्रिया ॥ ४६ ॥ दृष्टि सालसता बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखी सभोगवार्तास्वपि । पुसामङ्कमपेतशङ्कमधुना नारोहति प्राग्यथा बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनै ॥ ४७ ॥ आयाति श्रियमञ्जसा नयनयोरम्भोरुहप्रेयसी सनाह स्तनयोरय कलयते सभोगयोग्या दशाम् । वैदग्ध्येन सहासिका वितनुते वाचामिय प्रक्रिया मुग्धाया पुनरैन्दवीं न सहते मुरयामभिस्या मुखम् ॥ ४८ ॥

---

## वयःसंधिवर्णनम्

यथा यथा विशत्यस्या हृदये हृदयेश्वर । तथा तथा बहिर्यातौ मन्ये सकोचत कुचौ ॥ १ ॥ अन्तरङ्गमनङ्गस्य शृङ्गारकुलदैवतम् । अङ्गीकरोति तन्वङ्गी सा विलासमय वय ॥ २ ॥ अन्यैव रूपसपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी[15] । नैषा नलिनपत्राक्षी सृष्टि साधारणी विधे ॥ ३ ॥ अनायासकृश मध्यमशङ्कतरले दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुव ॥ ४ ॥ दृश्य दृशा सहस्रैमनसामप्युनैर्निर्भावनीय च । सुकृतशतकोटिभोग्य किमपि वय सुभ्रुवो जयति ॥ ५ ॥

---

१ उत्पत्तिविधाने २ जीर्ण ३ तुच्छ कुर्वन् ४ जयशील ५ मनोहरम् ६ मिथो भाषणम् ७ मौनव्रतम् ८ पाषाणरूपा ९ लक्ष्मी १० काषायवस्त्रम् ११ निर्मातुमिच्छु १२ ब्रह्मा १३ मुकुलीभूतस्वीयकमलासनम् १४ चातुर्यम् १५ परिपाटी १६ ध्येयम्

न्य[1]ञ्चति वयसि प्रथमे समुदञ्चति तरुणिमनि सुदृश । दधति स्म मधुरिमाण वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशम् ॥ ६ ॥ यदवधि विलासभवन यौवनमु[2]दियाय चन्द्रवदनाया । दहन विनैव तदवधि यूना हृदयानि दह्यन्ते ॥ ७ ॥ अधर किसलयराग कोमलविटपानुकारिणौ बाहू । कुसुममिव लो[3]भनीय यौवनमङ्गेषु सनद्धम् ॥ ८ ॥ मृ[4]दुलवलिललितमध्य पृ[5]थुलकुच चा[6]रु विपुलभूजघनम् । पु[7]न्नागस्पृहणीय स्फुरति घन यौवन च नारीणाम् ॥ ९ ॥ सभिन्नयोरमुष्या वयसो पयसोरिवाङ्गेषु । अनयो रसद्विभेद मानसजन्मा पर वेद ॥ १० ॥ स्तनतटमिदमुत्तुङ्ग निम्नो मध्य समुन्नत जघनम् । विषमे मृगशावाक्ष्या वपुषि नवे क इव न स्खलति ॥ ११ ॥ उदयति तरुणिमतरणौ शैशवशशिनि प्रशान्तिमायाते । कुचचक्रवाकयुगल तरुणितटिन्या मिथो मिलति ॥ १२ ॥ अचल चलदिव चक्षु प्रकृतमपीद समुद्यदिव वक्ष । अतदिव तदपि शरीर सप्रति वामभ्रुवो जयति ॥ १३ ॥ अयमङ्कुरभाव एव तावत्कुचयो कर्षति लोकलोचनानि । इतरेतरपीडनीमवस्था गतयो श्रीरनयो कथ भवित्री ॥ १४ ॥ परिहरति यथा यथा वयोऽस्या स्फुरदुरुकन्दलशालिबालभावम् । द्रढयति धनुषस्तथा तथा ज्या स्पृशति शरानपि सज्जयन्मनोभू ॥ १५ ॥ निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो दृशि सुदृश स्वबल वयस्यराले । दिशि निपतति यत्र सा च तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्था ॥ १६ ॥ यथा यथाऽस्या कुचयो समुन्नतिस्तथा तथा लोचनमेति वक्रताम् । अहो सहन्ते बत नो परोदय निसर्गतोऽन्तर्मलिना ह्यसाधव ॥ १७ ॥ सम विलासोऽङ्कुरित स्तनाभ्या नवा विलासेन सहावतीर्णा । अवर्तितान्यस्तपयैन साक कान्त प्रकारो वचसा कृशाङ्ग्या ॥ १८ ॥ उन्मीलित तूलिकयेव चित्र सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् । बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्त नवयौवनेन ॥ १९ ॥ असभृत मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्य करण मदस्य । कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्र बाल्यात्पर साधु वय प्रपेदे ॥ २० ॥ आवृणोति यदि सा मृगीदृशी स्वां[10]चलेन कुचकाञ्चनाचलम् । भूय एव बहिरेति गौरवादुन्नतो न सहते तिरस्क्रियाम् ॥ २१ ॥ अत्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे वक्रे भ्रुवावतितरा वचन ततोऽपि । मध्योऽधिक तनुरनूनगुरुर्नितम्बो मन्दा गति किमपि चाद्भुतलोचनाया ॥ २२ ॥ भ्रूपल्लवो धनुरपाङ्गतरङ्गितानि बाणा गुणा श्रवणपालिरिति स्मरेण । तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवतायामस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ २३ ॥ दृशो सीमावाद श्रवणयुगलेन प्रतिकल स्तनाभ्या सरुद्ध हृदि मनसिजस्तिष्ठति बलात् । नितम्ब साक्रन्द क्षिपति रशनादाम परत प्रवेशस्त्वङ्ग्या वपुषि तरुणिम्नो निजयते ॥ २४ ॥ अनाघ्रात पुष्प किसलयम[1]लून कररुहै[2]रनाविद्ध रत्न मधु नवमनास्वादितरसम् । अखण्ड पुण्याना फलमिव च तद्रूपमनघ न जाने भोक्तार कमिह समुपस्थास्यति विधि ॥ २५ ॥ भ्रुवौ काचिल्लीला परिणतिरपूर्वा नयनयो स्तनाभोगो व्यक्तस्तरुणिमसमारम्भसमये । इदानीं बालाया किममृतमय किं विषमय किमानन्द साक्षाद्ध्वनितमधुर पञ्चमरव ॥ २६ ॥ अनाकूतैरव प्रियसहचरीणा शिशुतया वचोभि पाञ्चालीमिथुनमधुना सगमयितुम् । उपादत्ते नो वा विरमति न वा केवलमिय कपोलौ कल्याणी पुलकमुकुलैर्दन्तुरयति ॥ २७ ॥ प्रगल्भानामन्त प्रविशति शृणोति प्रियकथा स्वय तत्तच्चेष्टाशतमभिनयैर्वञ्चयति च । स्पृहामन्त कान्ते वहति न समभ्येति निकट यथैवेय बाला हरति हि तथा चित्तमधिकम् ॥ २८ ॥ स्मित किंचिद्वक्त्रे सरलतरलो दृष्टिविभव परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरस । गतीनामारम्भ किसलयितलीलापरिकर स्पृशन्त्यास्तारुण्य किमिह न हि रम्य मृगदृश ॥ २९ ॥ इमे तारुण्यश्रीनवपरिमला प्रौढसुरतप्रतापप्रारम्भा स्मरविजयदानप्रतिभुव । चिर चेतश्चौरा अभिनवविकारैकरुचयो विलासव्यापारा किमपि विजयन्ते मृगदृश ॥ ३० ॥ अपक्रान्ते बाल्ये तरुणिमनि चागन्तुमनसि प्रयाते मुग्धत्वे चतुरिमणि चाश्लेषरसिके । न केनापि स्पृष्ट यदिह वयमा मर्म परम यदेतत्पञ्चे[3]षोर्जयति वपुरिन्दीवरदृश ॥ ३१ ॥ तदात्वप्रोन्मीलन्म्रदिमरमणीया कठिनता विचित्य प्रत्यङ्गादिव तरुणभावेन घटिता । स्तनौ सविभ्राणा क्षणविनयवैयात्यमसृणस्मरोन्मेषा केषामुपरि न रसाना युवतय ॥ ३२ ॥ न शीर्ण दृग्भङ्गी कलयति कुरङ्गीनयनयो कुचश्री कर्कन्धूफलमपि न बन्धूकृतवती । सुधाया सध्रीची न च वचनवीची परिचिता तथापि श्रीरस्या युवजननमस्या विजयते ॥ ३३ ॥ उदञ्चद्वक्षोजद्वयनटभरक्षोभितकटि स्फुरद्भ्रूभ्या मन्दीकृतविलसदिन्दीवरयुगम् ।

---

१ गच्छति सति २ उदय प्राप ३ स्पृहणीयम् ४ मृद्वी या त्व त्रिवलीविशेषस्तेन ललितो मध्यमागो यस्य तत्, पक्षे,-मृदुला या वल्यो वल्लिविनय तेन ललितो मध्यो यस्मिन् ५ पृथव स्थूला स्तुचा यस्मिन्, पक्षे,-पृथुलौ कुचौ यस्मिन् ६ सुन्दरम् ७ विपुला वे भूजा वृक्षास्तैर्घन निबिडम् पक्षे,-विपुला भूर्येषा ते विपुलभुव एतादृशा जघना यस्मिस्तत् बहुप्रदेशव्यापकजघनमित्यर्थ ८ पुन्नागे वेमरवृक्षे स्पृहणीयम्, पक्षे,-पुरुषश्रेष्ठे स्पृहणीयम् ९ कुटिले अर्धयौवनरूपे १० स्ववस्त्रेण

१ अच्छिन्नम् २ वेधरहितम् ३ मदनस्य

समुदञ्चद्भङ्ग प्रविहितधनुर्भङ्गमनिश वयस्तत्पद्माक्षा कथ मिव मनो न व्यथयतु ॥ ३४ ॥ मुख विकसितस्मित वशितवक्रिमप्रेक्षित समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मति । उरो मुकुलितस्तन जघनमसबन्धोद्धुर बतेन्दु- वदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ ३५ ॥ न दन्तुरमुर स्थल वचसि नाश्रिता चातुरी विकारि न विलोकित भ्रुवि न वक्रिमोपक्रम । तथापि हरिणीदृशो वपुषि कापि कान्ति च्छटा पदामृतमहामणिद्युतिरिवात्र सलक्ष्यते ॥ ३६ ॥ इद परमसुन्दर तनुपुर कुरङ्गीदृशा निवार्य खलु शैशव स्वय मनेन नीत बलात् । तदागमनशङ्कया मकरकेतुना कि कृत पयोधरधराधरौ त्रिवलिवाहिनीदुस्तरौ ॥ ३७ ॥ स्थिर- त्वमचिरद्युतौ तमसि कोऽपि बन्धग्रहो विधौ किमपि सौरभ मधुनि कापि वर्णात्मता । शिरीषनवदामनि स्फुरति कोऽपि शैलोदयो वयोऽभिनववेधसस्तदिह मन्महे कौशलम् ॥३८॥ क्षण सरलवीक्षण क्षणमपाङ्गसवीक्षण क्षण रजसि खेलन क्षणमतीव भूषादर । क्षण द्रुततरा गति क्षणमतीव मन्दा गति क्षणक्षणविलक्षण जयति चेष्टित सुभ्रुव ॥ ३९ ॥ क्षोभ धत्ते यदतिबहल स्निग्धलावण्यपूर प्रत्यङ्ग यत्तदम नुमरन्त्यूर्मयो विभ्रमाणाम् । उन्मग्न यत्स्फुरति च मना कुम्भयोर्द्वद्वमेतत्तन्मन्येऽस्या स्मरगजयुवा गाहते हृत्तडा गम् ॥ ४० ॥ मन्द मन्द श्रवणपुटकोपान्तगन्ता दृगन्त किंचित्किंचिद्विरमति मनो धूलिकेलीरसेभ्य । आविर्भाव स्तनमुकुलयो कापि कान्ति ममन्तादद्य श्रो वा कुसुम धनुषो यौवराज्याभिषेक ॥ ४१ ॥ सनद्धोऽय नवतरु- णिमा काममास्कन्दुकामो नैना मुञ्चत्यहह सहसा कौतुकी बालभाव । तद्वैराज वरतरतनुस्वणभूमौ प्रवृत्त प्रायस्त्व स्मादनुदिनमय क्षीयते मध्यदेश ॥ ४२ ॥ [६]श्रोणीबन्धस्त्य जति तनुता सेव्यते मध्यभाग पद्भ्या मुक्तास्तरलगतय सश्रिता लोचनाभ्याम् । धत्ते वक्ष कुचसचिवतामद्वितीय तु वक्त्र तद्गात्राणा गुणविनिमय कल्पितो यौवनेन ॥ ४३ ॥ सभ्रूभङ्ग करकिसलयावर्तनैरालपन्ती सा पश्यन्ती ललित ललित लोचनस्याञ्चलेन । विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैरयातैर्नि सङ्गीत प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥ ४४ ॥ दोलाया जघनस्थलेन चलता लोलेक्षणा लज्जते साशङ्क तनुमध्यकशतभिया क्रीडावने क्रीडति । धत्ते दिक्षु निरी- क्षण स्मितमुखी पार्श्वनताना रुते सज्ज मौग्ध्यविसर्जनाय सुतनो श्रृङ्गारमित्र वय ॥ ४५ ॥ वक्षस्यावरणादरस्तन युगोद्भेद विनाप्यङ्गुलीमुद्रासूचितहासमास्यमधिक नो पुत्रिकादौ रस । तिर्यग्लोचनवीक्षितानि वचसा छेकोक्ति- सक्रान्तयस्तस्या सीदति शैशवे समभवत्कोऽप्येष नव्य क्रम ॥ ४६ ॥ लावण्यामृतनिर्झरेण सुदृश सिक्तास्थिलाङ्गस्थली जातस्तत्र नवीनयौवनकलालीलालतामण्डप । तस्मिन्वेष विशेषशीतलतरच्छायासु सुप्तोत्थित कन्दर्पस्त्रिजगज्जयोद्यम परोऽप्यद्यापि निद्रालस ॥ ४७ ॥ बाल्ये गेहपतौ निमी लति वय सधि विधाय स्मरश्चौरश्चारुतर विशन्निभृत बालाशरीरालयम् । चाञ्चल्य चरणे पृथुत्वमुदरे निर्लज्जता चेतसि क्षामत्व हृदये दृशो सरलता सर्वस्वमस्या हरन् ॥ ४८ ॥ एतस्या रतिवल्लभक्षितिपते क्रीडासरस्या शनै सशोष नयतीव शैशवजल तारुण्यतिग्मद्युति । अन्तस्या च यथा यथा विकसति प्राय कुचोच्चस्थली स्थौल्य हन्त तथा तथा वितनुते दृक्पीनमीनावली ॥ ४९ ॥ रेखा काचन कज्जलस्य नयनाम्भोजे मिथ कौशलादालीभि सर लीकृतापि कुटिलीभाव समालम्बते । लक्ष्या वक्षसि पाणि पद्मनिषमस्पर्शोदयादुन्नतिर्जानीमो वयमेणशावनयने बाल्य न पाल्य तव ॥ ५० ॥ मध्यस्य प्रथिमानमेति जघन वक्षो जयोर्मन्दता दूर यात्युदर च रोमलतिका नेत्रार्जव धावति । कन्दर्प परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्त क्षणादङ्गानीव परस्पर विदधते निर्लुण्ठन सुभ्रुव ॥ ५१ ॥ दृष्टि शैशव मण्डना प्रतिकल लावण्यमभ्यस्यते पूर्वाकारमुरस्तथापि कुचयो शोभा नवामीहते । सप्राप्ता गुरुता तथाप्युपचिता भोगा नितम्बस्थली तन्व्या स्वीकृतमन्मथ विजयते तन्नेत्र पेय वय ॥ ५२ ॥ तत्तस्या कमनीयकान्ति विजित- त्रैलोक्यनारीवपु श्रृङ्गारस्य निकेतन समभवत्तत्सारसार वय । यस्मिन्विस्मृतपक्ष्मपालिचलना कामालसा दृष्टयो नो यूना पुनरुत्पतन्ति पतिता पाशे शकुन्ता इव ॥ ५३ ॥ केलीकौतुकमादराच्छ्रवणयोरालीभिराश्राव्यते बालाभिस्तु पुर पुरेव रजसि क्रीडार्थमाहूयते । चेतो याति न वा तत स्तदुभयोरेणीदृश सांप्रत मध्ये चुम्बकयोरय शकलवन्नि पक्षपात मन ॥ ५४ ॥ उत्तालालकभञ्जनानि कबरीपाशेषु शिक्षारसो दन्ताना परिकर्म नीविनिहन भ्रूलास्ययोग्यामह । तिर्यग्लोचनचेष्टितानि वचसा छेकोक्तिसक्रान्तय स्त्रीणा म्लायति शैशवे प्रतिकल कोऽप्येष केलिक्रम ॥ ५५ ॥ मानो नर्तनपण्डितभ्रु वदन किंचिद्गलमे दृशौ स्तोकोद्भेद निवेशिनस्तनमुरो मध्य दरिद्राति च । अस्या यज्जघन घनं च कलया प्रत्यङ्गमेणीदृश सत्यकारमिव स्मरैकसुहृदा तद्यौवनेनार्पितम् ॥ ५६ ॥ लावण्यामृतमाहित वरतनोरङ्गे

१ स्वायत्तीकृतम् २ समुद्गत ३ नियतैकविषयता ४ उन्नतम् ५ उत्तमाश्मवनि ६ नयनबन्ध ७ सूक्ष्मताम् ८ चञ्चलगमनानि ९ तिर्यक्-

१ बन्धनम् २ परिमाणेन

स्थित यत्पुरा तत्तारुण्यघनोदयेन बहुधा[१]संवर्धित पद्मम् । वीक्ष्य स्यन्दनशङ्कित कुचयुगव्याजान्नितम्बस्थलाच्चक्रे सेतुयुग न चेदिह कुतस्तादृग्रसस्थास्नुता ॥ ५७ ॥ विस्तारी स्तनभार एष गमितो न स्वोचितामुन्नतिं रेखोद्भासि कृत वलित्रयमिद न स्पष्टनिम्नोन्नतम् । मध्येऽस्या ऋजुरायतार्धकपिशा रोमावली निर्मिता रम्य यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्र वयो वर्तते ॥ ५८ ॥ चाञ्चल्य चरणौ विहाय नयनप्रान्त प्रतिष्ठासते वस्तु वाञ्छति वाचि काचिदमृतस्पर्धाकरी माधुरी । कान्ति काचन वक्षसो विजयते तन्व्या दुकूलाञ्चल तन्मन्ये दिवसैः कियद्भिरतनुर्जेता जगन्मण्डलम् ॥ ५९ ॥ आलापान्भ्रूविलासो विरलयति लसद्बाहुनिक्षिप्ति यात नीविग्रन्थिप्रथिम्ना प्रतनयति मनाङ्मध्यनिम्नो नितम्ब । उत्पुष्यत्पार्श्वमूर्च्छत्कुचशिखरमुरो नूनमन्त स्मरेण स्पृष्टा कोदण्डकोट्या हरिणशिशुदृशो दृश्यते यौवनश्री ॥ ६० ॥

---

## तरुणीपृथगवयववर्णनम्

### केशपाश

अस्या मनोहराकारकबरीभारनिर्जिता । लज्जयेन वने वास चक्रुश्चमरबर्हिण ॥ १ ॥ भाति विन्यस्तकह्लार सुकेश्या केशसञ्चयम् । शोणिताद्रैः शरैः पूर्णं तूणीरमिव मान्मथम् ॥ २ ॥ स्तनाभोगे पतन्भाति कपोलात्कुटिलोऽलक । शशाङ्कबिम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरग ॥ ३ ॥ चलत्कामिमनोमीनमादातु चित्तजन्मन । गलयष्टिरिवाभाति बालवेणी गुणोज्ज्वला ॥ ४ ॥ एणीदृशो विजयते वेणी पृष्ठावलम्बिनी । कशेव पञ्चबाणस्य युवतर्जनहेतवे ॥ ५ ॥ तमस्तोम भृश सोममण्डलोपरि राजसे । धूमपानेन कि नाम धाम गम्यमत परम् ॥ ६ ॥ वेणी श्यामा भुजगीव नितम्बान्मस्तक गता । वक्त्रचन्द्रसुधा लेढु सान्द्रसिन्दूरजिह्वया ॥ ७ ॥ तस्या कचभरव्याजात्तनयस्नेहलालित । आरूढ पार्वतीबुद्ध्या गुहबर्हीव मूर्धनि ॥ ८ ॥ श्यामा मिलिन्दमाला बालाया वदनपद्ममकरन्दम् । आस्वादितुमिव मिलिता ललिता वेणीमिषादेषा ॥ ९ ॥ मलिना अपि [१]संयमनात्कुटिला अपि [२]सुमनसा समागमत । [३]बाला अपि [४]मुक्तानामनुषङ्गान्निर्जरत्वमुपयान्ति ॥ १० ॥ स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवास विन्यस्तसायतनमल्लिकेषु । कामो वसन्तात्यय मन्दवीर्य केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ११ ॥ एणीदृश पाणिपुटे निरुद्धा वेणी विरेजे शयनोत्थिताया । [६]सरोजकोशादिव निष्पतन्ती [१]श्रेणी घनीभूय मधुव्रतानाम् ॥ १२ ॥ इय मुखाम्भोरुहसंनिधाने विलम्बिधम्मिल्लततिच्छलेन । समागता सादरमेव बाला द्विरेफमालामुत वा दधाति ॥ १३ ॥ अस्या सपक्षैकविधो कचौघ स्थाने मुखस्योपरि वासमाप । पक्षस्थितानद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिना येन जित कलाप ॥ १४ ॥ अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृत शीतरुचान्धकारम् । स्फुटस्फुरद्भङ्गिकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम् ॥ १५ ॥ अस्या कचाना शिखिनश्च किं नु विधि कलापौ विमतेरगाताम् । तेनायमेभि किमपूजि पुष्पैरमर्सि दत्त्वा स किमर्धचन्द्रम् ॥ १६ ॥ आभाति शोभातिशय प्रपञ्चादेणीदृशोऽस्या रमणीयशोभा । वेणी लसत्कुन्तलधोरणीना श्रेणीव किं चास हरिन्मणीनाम् ॥ १७ ॥ विधि किमस्या नितराममान्तमङ्गेषु शृङ्गाररस सुकेश्या । स्निग्धोल्लसत्कुन्तलकेतनेन निधाय मूर्ध्नि स्तबकीचकार ॥ १८ ॥ चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि याबिभर्ति सा । पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छति चामरेण क ॥ १९ ॥ लसन्मौक्तिकश्रेणिगङ्गातरङ्गा स्वयनन्दिनी भास्वतो नीलवर्णा । ससीमन्तसिन्दूरसारस्वताभा त्रिवेणीयमेणीदृशो मौलिवेणी ॥ २० ॥ एता नवाम्बुधरकान्तिमुदीक्ष्य वेणीमेणीदृशो यदि वदन्ति वदन्तु नाम । ब्रूमो वय मुखसुधांशुसुधाभिलाषादभ्यागता भुजगिनीं मणिमुद्वहन्तीम् ॥ २१ ॥ स्वर्भानुराकलयितु स समुद्यतोऽभूद्राका विनाननसुधांशुमहो यदस्या । मन्ये तदस्य न च तिष्ठति पूर्णिमाया भागो हि किंतु परिपूर्णकले सुधांशौ ॥ २२ ॥ विकचकचकलाप किंचिदाकुञ्चितोऽय कुचकलशनिवेशी शोभते श्यामलाक्ष्या । मधुरसपरितोषात्किंचिदुत्फुल्लकोशे कमल इव निलीन पेटक षट्पदानाम् ॥ २३ ॥ न जीमूतच्छेद स हि गगनचारी न च तमो न तस्येन्दोर्मैत्री न च मधुकरास्ते हि मुखरा । न पिच्छ तत्केकिन्युचितमसितोऽय न च मणिर्मृदुत्वादाज्ञात घनचिकुरपाशो मृगदृश ॥ २४ ॥ धुनोतु ध्वान्त नस्तुलितदलितेन्दीवरवन घनस्निग्ध श्लक्ष्ण चिकुरनिकुरम्ब तव शिवे । यदीय सौरभ्य सहजमुपलब्धु सुमनसो वसन्त्यस्मिन्मन्ये बलमथननारीविटपिनाम् ॥ २५ ॥ उन्मीलद्वदनेन्दुकान्तिविसरैर्दूरे समुत्सारित मम पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्त प्रभाभिर्हृतम् । एतस्या कलविद्धकण्ठकदलीकल्प मिलत्सौतु कादप्रासाद्गसुख रूपेण सहसा केशेषु लग्न तम ॥ २६ ॥

### अभ्यङ्गारम्भ

अस्या पीठोपविष्टाया अभ्यङ्ग वितनोत्यसौ । लसच्छ्रोणि चलद्वेणि नटत्कुचपयोधरम् ॥ २७ ॥ आनर्त्य कण्ठ निचयेन

१ बन्धनात्, पक्षे,-इन्द्रियनिग्रहात् २ पुष्पाणाम्, पक्षे-साधूनाम् ३ बयोरभेदात् केशा, पक्षे,-अर्भका ४ मौक्तिकानाम्, पक्षे,-जीवन्मुक्तानाम् ५ जरारहितत्वम्, पक्षे,-देवत्वम् ६ कमलकुड्मलात्

१ पङ्क्ति २ भ्रमराणाम् ३ केशकलापा- ४ पश्चात्कृतेन

मभ्यगावद्ध्य वक्षोरुहयुग्मयुग्मम् । कासो कुरालम्बिततैल पात्रा मन्द समासीदति सुदरीं ताम् ॥ २८ ॥ वक्षोजौ निबिड निरुध्य सिंचयेनाकुश्य मध्य शनै कृत्वा चम्पकतैलसेकमवशा सपीड्य मन्द शिर । पाणिभ्या चलकङ्कणोद्यतझणत्कारोत्तराभ्या करोत्यभ्यङ्ग परिपश्यत सकुतुक दोरन्तर प्रेयस ॥ २९ ॥

## सीमन्तरचनम्

स्नेहसवर्धितान्बालान्दृढ बध्नाति सुदरी । करुणा हरिणाक्षीणा कुत कठिनचेतसाम् ॥ ३० ॥ सम्प्राप्तचिकुरभाव कचनिचयो वा युवा करे लग्न । स्त्रीभिर्दृढ निबध्यो न चेतरत्कैलत्रमनुसरति ॥ ३१ ॥ यथा यथाऽय वलते भुजोऽन्या उदञ्चित सयमने कचानाम् । तथा तथा वल्गति काममेक स एव वक्षोरुह उत्पलाक्ष्या ॥३२॥ जानुभ्यामुपविश्य पार्ष्णिनिहितश्रोणीभरा प्रोन्नमद्दोर्वल्ली नमदुन्नमत्कुचनटी दीव्यन्नखाङ्कावलि । पाणिभ्यामवधूय कङ्कणझणत्कारावतारोत्तर बाला नह्यति किं निजालकभर किं वा मदीय मन ॥३३॥ अश्रान्त हृदयग्रहेण कुचयोरत्यक्तकाठिन्ययोराबद्धस्फुटमण्डलोन्नतिमिलच्चोल विमुच्योरस । नीवीविच्छुरित विधाय तमसु वामस्तनालम्बिनीं वेणीं पाणिनखाञ्चलै शिथिलयत्याक्रम्य पीठ पदा ॥ ३४ ॥ आमुग्धाङ्गुलिपल्लवौ कचभरे व्यापारयन्ती करौ वध्वोत्कम्पनिबद्धमानसतया शून्या दधाना दृशम् । बाहूत्क्षेपसमुन्नते कुचतटे पर्यस्तचोलाशुका ह्रीसकोचितबाहुमूलसुभगा बध्नाति जूटीं वधू ॥ ३५ ॥ जानुस्थापितदर्पण परिणमद्ग्रीव समुद्यद्भुजन्यञ्चत्पर्शुसमुन्नमद्भुजलसत्कक्षान्तरोहत्कुचम् । पाणिभ्या प्रविभज्य केशनिचय सीमन्तकर्मोद्यता चेत कस्य वशीकरोति न बलाद्बाला विलोलेक्षणा ॥ ३६ ॥ केशा वामकरावलम्बितशिखा भूयो रणत्कङ्कण व्याधूयाथ कनिष्ठिकानखमुखेना कुञ्चितान्याङ्गुलि । सीमन्त विरचय्य तस्य कैरमेणोन्मृज्य पार्श्वद्वय तान्पश्चाद्युगपत्प्रणीय करयोर्युग्मेन बध्नात्यसौ ॥ ३७ ॥

## सीमन्तसिन्दूरम्

वहन्ती सिन्दूर प्रबलकबरीभारतिमिरत्विषा वृन्दैर्वन्दीकृतमिव नवीनार्कमरणम् । तनोतु क्षेम नस्तव वदनसौन्दर्यलहरीपरीवाहस्रोत सरणिरिव सीमन्तसरणि ॥३८॥ अये मातर्दृष्ट्वा मुखममृतमानुभ्रमवशात्कचच्छद्मा राहुर्वमति किमु तृष्णातरन्ति । किमेव कन्दर्पा तव तरुणि सिन्दूरसरणिच्छलाद्गोत्क भूयो बहिरिव रसम्। कन्यति ॥ ३९ ॥

१ करत्रान्तेन २ केशेषु ३ 'कलत्र श्रोणिभार्ययो' ४ कामि ५ संयमम् ६ वसनमर्यादानिहितम् ७ कृत्वा ८ करवदिर्भाग

## ललाट

केशान्धकारादथ दृश्यमालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् । एना यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ ४० ॥

## तिलक

बाले ललामलेखेय भाले भल्लीव राजते । भ्रूलताचापमाकृष्य न विद्ध क हनिष्यति ॥४१॥ कस्तूरीतिलक बाले भाले मा कुरु मा कुरु । अद्य साम्य भजामीति जृम्भते शशलाञ्छन ॥ ४२ ॥ श्यामलेनाङ्कित भाले बाले केनापि लक्ष्मणा । मुख तवान्तरासुप्तभृङ्गफुल्लाम्बुजायते ॥ ४३ ॥ नासावशविनिर्मुक्तमुक्ताफलसनाभिना । भाति भालतलस्थेन बाला चन्दनबिन्दुना ॥ ४४ ॥ लोचनफुल्लाम्भोजद्वयलोभान्दोलितैकमना । कस्तूरीतिलकमिषादयमलिकेऽलि समुल्लसति ॥ ४५ ॥ अस्या ललाटे रचिता सखीभिर्विभाव्यते च दनपत्रलेखा । आपाण्डुरक्षामकपोलभित्तावनङ्गबाणव्रणपङ्क्तिकेव ॥ ४६ ॥ अस्यास्तनुस्पन्दनसस्मितो वै स मीनकेतुर्जगतीं विजेतुम् । सकुङ्कुमालेखमिषेण वीरो व्यमोचयच्चारुतरा पताकाम् ॥ ४७ ॥ विराजतेऽस्यास्तिलकोऽयमञ्चितो विकुञ्चितभ्रूलतिकाद्वयान्तरे । विजित्य लोकद्वितय दिव प्रति स्मरेण बाणो धनुषीव योजित ॥४८॥ अस्या सुगधिघनसकुङ्कुमपङ्कदत्तो मुग्धश्रकास्ति तिलको मदिरेक्षणाया । आविष्टरागमभिरामसुखारविन्दनिष्यन्दलग्नमिव मे हृदय द्वितीयम् ॥ ४९ ॥ अस्या सयमवान्कचो मधुकरैरभ्यर्थ्यमानो मुहुर्भृङ्गीगोपनजाभिशापमचिरादुन्मार्ष्टुकामो निजम् । सीमन्तेन करेण कोमलरुचा सिन्दूरबिन्दुच्छलाद्दातपायसपिण्डमण्डलमसावादातुमाकाङ्क्षति ॥ ५० ॥ केयूर न करे पदे न कटक मौलौ न माला पुन कस्तूरीतिलक तथापि तनुते ससारसारश्रियम् । सर्वाधिक्यमलेखि भालफलके यत्सुभ्रुवो वेधसा जानीम स्मितु तत्र मन्मथमहीपालेन मुद्रा कृता ॥ ५१ ॥

## भ्रुवौ

भ्रूरेखायुगल भाति तस्याश्चटुलचक्षुष । पत्रद्वयीव हरिता नासावशविनिर्गता ॥ ५२ ॥ असितात्मा समुन्नद्ध समाविष्कृतचापल । भुजगकुटिलस्तस्या भ्रूविक्षेप खलायते ॥ ५३ ॥ स्मरकल्पद्रुमो भाले तव भाले द्विपत्रक । पत्रयोरनयोश्छाया भ्रुवोर्व्याजादुदञ्चति ॥५४॥ किंचित्सविभ्रमोदञ्चिभ्रूलता भाति भामिनी । बालक्रीडाप्रतिद्वन्द्वि तर्जयन्तीव यौवनम् ॥५५॥ कामकार्मुकतया कथयन्ति भ्रूलता मम पुनर्मतमन्यत् । लोचनाम्बुरुहयोरुपरिस्थ भृङ्गशावकततिद्वयमेतत् ॥ ५६ ॥ तस्या शृङ्गाराञ्जननिर्मितेव कान्ति-

१ निष्कलङ्कमुखस्य कस्तूरीतिलकेन लाञ्छनवत्त्वाच्चन्द्र साम्यं भजेदिति भाव २ श्यामवर्णेन ३ चिह्नेन

भ्रुवोरायतलेखयोर्या । ता वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्ग स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥ ५७ ॥ अस्या प्रियाया भवतो मनोभूचापेन चापे घनसारभाव । निजा यदङ्गोपदशामपेक्ष्य सप्रत्यनेनाधिकतीर्यतार्जि ॥ ५८ ॥ स्मार धनुर्यद्विधुनोज्झितास्या यास्मिन भूतेन च लक्ष्मलेखा । एतद्भ्रुवौ जन्म तदाप युग्म लीलाचलत्वोचितबालभावम् ॥ ५९ ॥

नेत्रद्वयम्

नूनमानाकरस्तस्या सुभ्रुवो मकरध्वज । यतस्तन्नेत्रसचारसूचितेषु प्रवर्तते ॥ ६० ॥ नि सीमशोभासौभाग्य नताङ्ग्या नयनद्वयम् । अन्योन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम् ॥ ६१ ॥ आसा व्रतमतीवाक्ष्णोर्यत्पुर परिसर्पणम् । सह यात मनस्तत्र त्यक्त्वा भूयो निवर्तनम् ॥ ६२ ॥ अर्जुन कृष्णसयुक्त कर्णे यत्रानुधावति । तत्रैव तु कुरुक्षेत्रमिति मुग्धे मृशामहे ॥ ६३ ॥ एकमेवाक्षि वामाक्षि रञ्जयाञ्जनलेखया । जायतामैन्दवे बिम्बे खञ्जनाम्बुजसगम ॥ ६४ ॥ अमुष्य मुषिता लक्ष्मीश्चक्षुषेति न नूतनम् । न वेद्मि कथयत्यस्या कर्णे लग्नमुत्पलम् ॥ ६५ ॥ मृगसबन्धिनी दृष्टिरसौ यदि न सुभ्रुव । धावति श्रमणोत्तसलीलादूर्वाङ्कुरे कुत ॥ ६६ ॥ तस्या श्रवणमार्गेण चलिते यदि लोचने । कुत प्रकामधवले धत्त कृष्णानुरक्तताम् ॥ ६७ ॥ श्रूयता कौतुक सोऽपि स्मर शृङ्गारिणा गुरु । अमुष्या शिष्यतामेति श्रवणोन्मुखयोर्दृशो ॥ ६८ ॥ भासत्कुण्डलमाणिक्यप्रभाप्रतिहतेरिव । नताङ्ग्या श्रवणोत्सङ्गमारूढा नयनद्वयी ॥ ६९ ॥ नयनस्य तुला चक्रे नलिनेन नतभ्रुव । अनेन चलिते भृङ्ग मामर्भमाद्विधिर्दधौ (?) ॥ ७० ॥ अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गय । जनयन्ति मुहुर्यूनामन्त सतापसततिम् ॥ ७१ ॥ यदि स्या मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् । तदोपमीयते तस्या वदन चारुलोचनम् ॥ ७२ ॥ श्रमयति शरीरमधिक भ्रमयति चेत करोति सतापम् । मोह मुहुश्च कुरुते विषविषम वीक्षण तस्या ॥ ७३ ॥ अतिपूजिततारेय दृष्टि श्रुतिलङ्घनक्षमा सुतनु । जिनसिद्धान्तस्थितिरिव सवासना क न मोहयति ॥ ७४ ॥ नयनच्छलेन सुतनोर्वदनजिते शशिनि कुन्पतो क्रोधात् । नासानालनिबद्ध स्फुटितमिन्दीवरे द्वेधा ॥ ७५ ॥ आयामिनोस्तदक्ष्णोरञ्जनरखाविधिं वितन्वत्या । पाणि प्रसाधिकाया प्रापदपाङ्ग चिरेण विश्रम्य ॥ ७६ ॥ मृगात्नीलोत्पलानिर्विशेषमधीरस्निग्धसितमायताक्ष्या । तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीत नु मृगाङ्गनाभि ॥ ७७ ॥ मुग्धारविन्दोपरिभागगस्य नेत्रद्वय खञ्जनमामनन्ति । प्रफुल्लपत्रास्बुजपार्श्ववर्ति दलद्वय भृङ्गयुत मत मे ॥ ७८ ॥ इन्दीवर लोचनयोस्तुल्यायै निर्माय यत्नेन विधि कदाचित् । अतुल्यता वीक्ष्य ततो रजामि निक्षिप्य चिक्षेप स पङ्कमध्ये ॥ ७९ ॥ इषुत्रयेणैव जगत्रयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन । शेषा द्विबाणी सफलीकृतेय प्रियादृगम्भोजपदेऽभिषिच्य ॥ ८० ॥ सेय मृदु कौसुमचापयष्टि स्मरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या । तनोति न श्रीमदपाङ्गमुक्ता मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम् ॥ ८१ ॥ आघूर्णित पक्ष्मलमक्षिपद्म प्रातद्युति श्वेत्यजितामृताशु । अस्या इवासाश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ ८२ ॥ कर्णोत्पलेनापि मुख सनाथ लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन । यदेतदीयेन सत कृतार्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ८३ ॥ त्वच समुत्तार्य दलानि रीत्या मोचात्वच पद्मपाटलानाम् । सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघादस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ ८४ ॥ चकोरनेत्रेणदृगुत्पलाना निमेषयन्त्रेण किमेष सृष्ट । सार सुधोद्गारमय प्रयत्नैर्निधातुमेत नयने निधातु ॥ ८५ ॥ ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्या सकाशान्नयनद्वयश्री । भूयोगुणेय सकला यदावृत्ताम्योऽनयालभ्यत विस्मयतीन्य ॥ ८६ ॥ दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दृग्मार्गमस्य मिथो मिलेताम् । न चेत्कुत स्वादनयो प्रयाणे विघ्न श्रव कूपनिपातभीत्या ॥ ८७ ॥ केदारभाजा शिशिरप्रवेशात्पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या । जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणेय यतश्च तत्तोरवदाचकोर ॥ ८८ ॥ नतभ्रुवो लोचनखञ्जरीटौ विहारमानद्वमिहारभेते । कथ न मानदद्वदो युवानस्तारण्यमत्तार्निविमुञ्चयतु ॥ ८९ ॥ खदृशोर्जनयति सान्द्रता सुरकण्डूयनकैतवान्मृगा । जितयोरुदयप्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात् ॥ ९० ॥ नलिन मलिन विवृण्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे । अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्वदुर्विधम् ॥ ९१ ॥ श्रुतिलङ्घनमीहमानयोर्मलिनाम्भ तरयोरधीरयो । स्मृवितापरत्वमेतयोरुचित लोचनयोर्मृगीदृश ॥ ९२ ॥ लोचने हरिणगर्वमोचने मा विभूषय नताङ्गि कज्जलै । सायक सपदि जीवहारक किं पुनर्हि गरलेन लेपित ॥ ९३ ॥ कामिनी नयनकज्जलपङ्कादुत्थितो मदनमत्तवराह । कामिमानसवनान्तरचारी मूलमुन्मनति मानलतायाः ॥ ९४ ॥ रामाविलोलनयने किमु मीनयग्मौ नीलोत्पले किमथवा किमु खञ्जरीटौ । किं वा जगत्त्रयजयाय कृतिनि जाने कन्दर्पभूपरचिता नव वार्मणस्य ॥ ९५ ॥ मुग्धशिशुपरिवृत्तोत्तानताटङ्कपाशाद्यधि-

१ नेत्रदासावेन सचिरेषु

१ मिषेण

चकितचकोरीकान्तिचोरं तदक्षि । त्रिभुवनयुवचेतोबन्धसंकेतहेतोः सहचरमिव कर्तुं पाशमाशङ्कय याति ॥ ९६ ॥

### कटाक्षः

यान्ती गुरुजनैः सार्धं स्मयमानमुखाम्बुजा । तिर्यग्ग्रीवं यदद्राक्षीत्तन्निष्पत्राकरोज्जगत् ॥ ९७ ॥ क्वचित्कृष्णार्जुनगुणा क्वचित्कर्णान्तगामिनी । अपाङ्गश्रीस्तवाभाति सुभ्रूर्भारतगीरिव ॥ ९८ ॥ विशालाक्षीकटाक्षस्य साक्षी त्र्यक्षो महेश्वरः । नाद्यापि प्रकृतिं याति येन विद्धो दिगम्बरः ॥ ९९ ॥ यासां कटाक्षविशिखैः स्मरचौरेण ताडिताः । हृतचैतन्यसर्वस्वा मोह्यन्ते मुग्धकामुकाः ॥ १०० ॥ रे रे घरट्ट मा रोदीः क कं न भ्रामयन्त्यमूः । कटाक्षवीक्षणादेव कराकृष्टस्य का कथा ॥ १०१ ॥ हत्वा लोचनविशिखैर्गत्वा कतिचित्पदानि पद्माक्षी । जीवति युवा न वा किं भूयो भूयो विलोकयति ॥ १०२ ॥ अस्याः कररुहखण्डितकाण्डपटप्रकटनिर्गता दृष्टिः । पटविगलितनिःकलुषा स्रवते पीयूषधारेव ॥ १०३ ॥ वसन्तनीलोत्पलषट्पदानां गीतामृतं श्रोतुमिवोत्तरङ्गौ । नतभ्रुवो लोचनकृष्णसारौ कर्णान्तिकं संततमाश्रयेते ॥ १०४ ॥ नयनाञ्चलचञ्चरीकपूरो वलतेऽयं यत एव पक्ष्मलाक्ष्याः । तत एव भवन्ति नीलपक्षप्रकराणा ननु दृष्टयो नवीनाः ॥ १०५ ॥ यत्र यत्र वलते शनैः शनैः सुभ्रुवो नयनकोणविभ्रमः । तत्र तत्र शतपत्रघोरणी तोरणीभवति पुष्पधन्वनः ॥ १०६ ॥ भवनभुवि सृजन्तस्तारहारावतारादिशि दिशि विकिरन्तः केतकानां कुटुम्बम् । वियति च रचयन्तश्चन्द्रिकां दुग्धमुग्धा प्रति नयननिपाताः सुभ्रुवो विभ्रमन्ति ॥ १०७ ॥ प्रणालीदीर्घस्य प्रतिपदमपाङ्गस्य सुहृदः कटाक्षव्याक्षेपाः शिशुशफरकालप्रतिभुवः । युवानां सर्वस्वं कुसुमधनुषोऽस्मान्प्रति सखे नवं नेत्राद्वैतं कुवलयदृशः संनिदधति ॥ १०८ ॥ दिनान्ते क्लान्तीनां कनककलशाकारकुचयोरुपर्यस्यन्तीनां कमलकलिकाकोमलकरौ । समुद्यत्कालिन्दीतरलतरकल्लोलकुटिलं कटाक्षं कान्तानां कमिह कमितारं न कुरुते ॥ १०९ ॥ शिलासम्यग्धौतोज्ज्वलधवलधारापरिसरानिमानन्तःश्यामानिव विषमबाणस्य विशिखान् । दृढप्रत्यायमाण्यपि हृदयमर्माणि रजतः कटाक्षानेतस्या मुनिरपि न सोढुं प्रभवति ॥ ११० ॥ पिपासुरिव चञ्चलं विकटकर्णकूपाञ्जलं ततः प्रतिचलन्मुहुः श्रवणपाशभीतोऽमितः । तनोति तरलाकृतिस्तरललोचने सततं गतागतकुतूहलं मुहुरपाङ्गरङ्गस्थलं ॥ १११ ॥ मनोमार्गे तावदास्ते प्रमनति पुरपस्तादेवेन्द्रियाणां रज्जा तावद्विधत्ते विनयमपि समालम्बते तावदेव । भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथजुषो नीलपक्ष्माण एते यावल्लीलावतीनां हृदि न धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति ॥ ११२ ॥

### अश्रूणि

अश्रुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः । अप्राप्य मानभङ्गं विगलति लावण्यवारिपूर इव ॥ ११३ ॥

### नासा

पुराणबाणत्यागाय नूतनास्त्रकुतूहलात् । तन्नासा भाति कामेन तूणीवाधोमुखीकृता ॥ ११४ ॥ दन्तालिदाडिमीबीजभक्षणोत्कण्ठचेतसः । मन्ये मारशुकस्येयं नासा चञ्चूर्विराजते ॥ ११५ ॥ नासादसीया तिलपुष्पतूणं जगत्त्रयन्यस्तशरत्रयस्य । श्वासानिलामोदभरानुमेया दधद्द्विबाणीं कुसुमायुधस्य ॥ ११६ ॥ केचित्तिलस्य कुसुमं शुकचञ्चुमन्ये नासां वदन्ति कथयाम्यहमन्यदेव । संरक्षितो निजशरासनसंनिधाने वामेन केतकदलैकमयो निषङ्गः ॥ ११७ ॥

### नासाभूषणम्

नासामौक्तिकमबले किमधरबिम्बेन विद्रुमं कुरुषे । दृष्ट्या गुञ्जावीनं शिव शिव भूयस्तदेव हसितेन ॥ ११८ ॥ श्लेष्मागारे वसतिर्जाताक्षाकं तदत्र मा यात । आन्दोलनच्छलादिह निवारयन्तीव मौक्तिकानि निर्यान् ॥ ११९ ॥ सुधामयोऽपि क्षयरोगशान्त्यै नासाग्रमुक्ताफलकच्छलेन । अनङ्गसंजीवनदृष्टशक्तिर्मुखामृतं ते पिबतीव चन्द्रः ॥ १२० ॥ आकाशात्पतितं पुनर्जलनिधौ मध्ये चिरं संस्थितं पश्चाद्दुःसहदेहरन्ध्रजनितक्लेशान्वितं मौक्तिकम् । बाले बालकुरङ्गलोचनयुगे घोरं तपः संचरन्नासाभूषणतामुपैति सखि ते बिम्बाधरापेक्षया ॥ १२१ ॥ अस्याः कामनिवासरम्यभवनं वक्त्रं विलोक्यादराच्छिश्लिष्येव सुधाकरः प्रियतमं भूमीगतं शोभनम् । नासामौक्तिककैतवेन रुचिरा तारापि सा रोहिणी मन्ये तद्विरहासहिष्णुहृदया तत्संनिधिं सेवते ॥ १२२ ॥

### कर्णौ

सौन्दर्यपाने वक्त्रेन्दोः कुरङ्गासङ्गभीतया । सूचितौ श्रोत्रपाशाभ्यां पाशाविव मृगीदृशा ॥ १२३ ॥ कमनीयतानिवासं कर्णस्तस्या विचित्रमणिभूषः । सविधप्रसृतरत्नशङ्कुनिधिं दूरतरमकरोत् ॥ १२४ ॥ तालीदलं मानसजो कर्णपाशौ प्रसारयन्ती सुतनुः कराभ्याम् । रराज कर्णान्तनिषण्णदृष्टिः शाणे दधानेव कटाक्षबाणान् ॥ १२५ ॥ वियोगमाप्याश्रितनेत्रपद्मच्छद्मान्वितोत्सर्गपयःप्रसूनौ । कर्णौ रिरम्याः रतितत्पतिभ्यां निवेचयूणौ निधिशिल्पमीदृक् ॥ १२६ ॥ इहानिशं येन पथातिनम्रं शर्मौघनिष्यन्दरसप्रवाहः । सोऽस्या श्रवःपत्रयुगे प्रणालीरेखेव धारालमिकर्णकूपम् ॥ १२७ ॥ अस्याः यदष्टादश संनिमज्य विद्या

१ व्यथयामास सपत्रनिष्पत्राभ्यां निम्पन्ने २ बाणे ३ मृगविशेषः

१ मेघेन्द्रियेण २ प्रमाणे ३ आन्दोलननिपात् ४ जायान्

श्रुती दधतुरर्धमर्धम् । कर्णान्तरुत्कीर्णगभीररेख. किं तस्य सव्यैव न वा नवाङ्क ॥ १२८ ॥ मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण । एकाविपाश वरुण विजिग्येऽङ्गीकृतायामतती रतीश ॥ १२९ ॥ आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोरुचित स्मरोऽपि । तच्चापयो कर्णलते भ्रुवोर्ज्य वशावगशौ चिपिटे किमस्या ॥ १३० ॥

### कर्णभूषणम्

मुक्ताताटङ्कयुग प्रतिमुक्त कर्णपार्श्वयोरस्या । मुखकमलमिव निषेवितुमागतममृतांशुबिम्बयुगम् ॥ १३१ ॥ ताटङ्कमस्यास्तरलेक्षणाया मुक्ताफलैश्चारुरचि विधत्ते । मुखश्रिया चन्द्रमिवाभिभूय बन्दीकृत तारकचक्रवालम् ॥ १३२ ॥ शशी हर्तुं लोभान्मुखकमलशोभा श्रुतिफलसिषेवे सातङ्कस्तव तरुणि ताटङ्ककपटात् । तदन्त पीयूष निखिलमथ निक्षेसुमधरे मनोजन्मा मुष्णन्मुहुरहह तुच्छतमकरोत् ॥ १३३ ॥

### कपोलौ

कपोलपाली तव तन्वि मन्ये लावण्यधन्ये दिशमुत्तरायाम् । विभाति यस्या ललिताळकाया मनोहरा वैश्रवणस्य लक्ष्मी ॥ १३४ ॥ स्वर्णच्छवीनामसितेक्षणाना कर्णान्ततो गण्डलतातलानि । भृङ्गा सहेल यदि नापतिष्यन्कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥ १३५ ॥ आबध्नत्परिवेषमण्डलमलवक्त्रेन्दुबिम्बाद्बहि कुर्वत्यङ्कजजृम्भमाणकलिकाकर्णावतसक्रियाम् । तन्वङ्ग्या परिनृत्यतीव हसतीवोत्सर्पतीवोल्बण लावण्य ललतीव काञ्चनशिलाकान्ते कपोलस्थले ॥ १३६ ॥

### अधर

तवैष विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधर । करोति कस्य नो मुग्धे पिपासाकुलित मन ॥ १३७ ॥ अल्पेनापि सुरक्तेन साधनेन प्रयोजनम् । ओष्ठद्वयसहायेन कान्तासेन जगज्जितम् ॥ १३८ ॥ सर्वस्यैव हि रत्नस्य व्रणेऽर्घ परिहीयते । दयिताधररत्न तु व्रणित यात्यनर्घताम् ॥ १३९ ॥ अधरोऽयमभीराक्ष्या बन्धुजीवप्रभाहर । अन्यजीवप्रभा हन्त हरतीति किमद्भुतम् ॥ १४० ॥ मुखारविन्ददत्तश्री सुतनोररुणोऽधर । कुरुते हारमाणिक्यप्रदीपान्पाण्डुरत्विष ॥ १४१ ॥ सततोदयमध्येव वदनेन्दोरनिन्दिता । तदोष्ठमुद्रा लावण्यसमुद्रस्येव विद्रुम ॥ १४२ ॥ अधरोऽसौ कुरङ्गाक्ष्या शोभते नाभिकातले । सुवर्णनलिकामध्या माणिक्यमिव विच्युतम् ॥ १४३ ॥ अधर स्खलु बिम्बनामक फलमाभ्यामिति भव्यमव्ययम् । लभतेऽधरबिम्ब इत्यद पदमस्या रदनच्छदे वदत् ॥ १४४ ॥ उदितो निशि कलानिधिर्भवेदेतदीयमुखतुल्यतासये । प्रापितो मलिनभावमेतया लज्जया नमसि यात्यदृश्यताम् ॥ १४५ ॥ अपि मृगाक्षि तवाधरपल्लवे दयितदन्तपद न भवत्यद । भुवनमोहनमन्त्रपदाङ्कित किमुत यन्त्रमिद स्मरयन्त्रिण ॥ १४६ ॥ अभिलपन्ति तवाधरमाधुरीं तदिह किं हरिणाक्षि सुधा बुधा । सुरसुधामधरीकुरुते यतस्त्वदधरोऽधरतामगमत्तत ॥ १४७ ॥ पुष्प प्रवालोपहित यदि स्यान्मुक्ताफल वा स्फुटविद्रुमस्थम् । ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुच स्मितस्य ॥ १४८ ॥ बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहानम् । रागश्रिया शैशवयौवनीया समाह सध्यामधरोष्ठलेखा ॥ १४९ ॥ अस्या मुखेन्दावधर सुधाभूर्बिम्बस्य युक्त प्रतिबिम्ब एष । तस्याधरश्रीर्द्रुमभाजि देशे सभाव्यमानास्य तु विद्रुमेऽसौ ॥ १५० ॥ जानेऽतिरागादिदमेव बिम्ब बिम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् । द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणा नाम्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥ १५१ ॥ प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशुर्वसत्यसौ राहुभयव्ययेन । इमा दधाराधरबिम्बलीला तस्येव बाल करचक्रवालम् ॥ १५२ ॥ अधरममृत क सदेहो मधुन्यपि नान्यथा मधुरमधिक द्राक्षायाश्च प्रसन्नरस फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्थ सन्रसान्तरविज्जनो वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥ १५३ ॥ त्व पीयूष दिवोऽपि भूषणमसि द्राक्षे परीक्षेत को माधुर्ये तव विश्वतोऽपि विदित माध्वीक माध्वीकता । एतत्किं तु मनागरुन्तुदमिव भ्रूमो न चेत्कुप्यसि य कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नान्यत्र कुत्रापि स ॥ १५४ ॥

### दन्ता

द्विधा विधाय शीतांशु कपोलौ कृतवान्विधि । तन्व्यास्तद्रसनिष्यन्दबिन्दवो रदनावलि ॥ १५५ ॥ चन्द्राधिकेत मुखचन्द्रिकाणा दरायत तत्किरणाङ्कनानाम् । पुर परिस्तपृपद्द्वितीय रदावलीद्वन्द्वति बिन्दुवृन्दम् ॥ १५६ ॥ राजौ द्विजानामिह राजदन्ता सबिभ्रति श्रोत्रियविभ्रम यत् । उद्वेगरागादिमृजावदाताश्चत्वार एते तदवैमि मुक्ता ॥ १५७ ॥ यावद्यावत्कुवलयदृशा मृज्यते दन्तपालिस्तावत्तावद्द्विगुणमधरच्छायया शोणशोचि । काचित्त्वस्या परिमलकलाहूतमत्तालिकान्त्या वक्त्राश्वासे प्रसरति मुहु श्यामिकाप्याविरासीत् ॥ १५८ ॥

### चिबुक

त्रिलोकिताभ्या मुखमुखभव्य किं वेधसेय सुषमागमामौ । धृत्युद्धवा यच्चिबुके चकास्ति निम्न मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ १५९ ॥

---

१ अलका वेश्मा, पक्षे—कुबेरनगरी २ वैश्रवणस्य कुबेरस्य पक्षे,—वै इति पदच्छेद श्रवणस्य कर्णस्य ३ प्रवालकान्ति पक्षे—शिखा द्रुमच्छाया यस्मात् ४ मरुदेशसमान ५ छिद्रे नाशे सती स्वल्पाशयम् ६ मूल्यम् ७ सजातभगम् ८ अमूल्यताम् ९ बन्धूक पुष्पम्, पक्षे,—बन्धुभूता जीवा

१ लोहिताद् २ निकटत्वम् ३ ताराम्बम् ४ मांसल

## मुखम्

जितेन्दुपद्मलावण्य क कान्तावदन जयेत्। मुक्त्वा तदेव सुरतश्रमजिह्मितलोचनम् ॥ १६० ॥ चलद्भृङ्गमिवाम्भोजमधीरनयन मुखम् । तदीय यदि दृश्येत काम कुद्धोऽस्तु किं तत ॥ १६१ ॥ विलसल्लानन तस्या नासाग्रस्थितमौक्तिकम् । आलक्षितबुधाश्लेष राकेन्दोरिव मण्डलम् ॥ १६२ ॥ मुख वहति बन्धूकबन्धुरेणाधरेण सा । पूर्णेन्दुमिव सौन्दर्यादङ्कलालितकौस्तुभम् ॥ १६३ ॥ विधाय पूर्णपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद्ध्रुवम् । धाता निजासनाम्भोजविनिमीलनदु स्थित ॥ १६४ ॥ शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् । करोति ते मुख तन्वि चपेटापातनातिथिम् ॥ १६५ ॥ राकायामकलङ्क चेदमृताशोर्भवेद्वपु । तस्या मुख तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ १६६ ॥ आनन मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमरसकीर्ण स्मरामि सरसीरुहम् ॥ १६७ ॥ इय सुनयना दासीकृततामरसश्रिया । आननेनाकलङ्केन जयतीन्दु कलङ्किनम् ॥ १६८ ॥ लावण्यमधुभि पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्बकदम्बै कैर्न पीयते ॥ १६९ ॥ ननु नीलाञ्चलसवृतमाननमाभाति हरिणनयनाया । प्रतिबिम्बित इव यमुनागभीरनीरान्तरेणाङ्क ॥ १७० ॥ अम्बुनिमम्बुनि मग्न त्रासादाकाशमाश्रितश्चन्द्र । सप्रति क परिपन्थी य प्रति कोपारुण वदनम् ॥ १७१ ॥ आसाय सलिलभरे सवितारमुपास्य सादर तपसा । अधुनाब्जेन मनाक्तव मानिनि तुलना मुखस्याप्ता ॥ १७२ ॥ सुविरलमौक्तिकतारे धवलाशुकचन्द्रिकाचमत्कारे । वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र सदेह ॥ १७३ ॥ पुसा दर्शय सुन्दरि मुखेन्दुमीषत्त्रपामपाकृत्य । जायाजित इति रूढा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥ १७४ ॥ अबले सलिले व्यवसिता ते मुखभावो गमितो न पङ्कजेन । कथमादिमवर्णलोपजस्य द्विजराजेन कृतोरुनिग्रहस्य ॥ १७५ ॥ सुषमाविषये परीक्षणे निखिल पद्ममभाजि तन्मुखात् । अधुनापि न भङ्गलक्षण सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम् ॥ १७६ ॥ य मरालं कमल रमागृह विश्वलोचनमहोत्सव विधि । एष तादृगमुनन्मृगीदृशो मीनकेतननिकेतन मुखम् ॥ १७७ ॥ साधु चन्द्रमसि पुष्करै कृत मीलित यदभिरामताधिके । उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठित पुन ॥ १७८ ॥ तस्या मुखस्यातिमनोहरस्य कर्तु न शक्त सदृश प्रियाया । अद्यापि शीतद्युतिरात्मबिम्ब निर्माय निर्माय पुनर्भिनत्ति ॥ १७९ ॥ अनेन रम्भोरु तवाननेन पीयूषभानोस्तुलया धृतस्य । ऊनस्य नून परिपूरणाय तारा स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डा ॥ १८० ॥ अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णिमास्य पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमाशुम् । भ्रूलक्ष्मखण्ड दधदर्धमिन्दुर्भालस्तृतीय खलु यस्य भाग ॥ १८१ ॥ व्यधत्त धाता मुखपद्ममस्या सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि । सरोजराजौ सृजतोऽदसीया नेत्राभिधेयावत एव सेनाम् ॥ १८२ ॥ दिवारजन्यो रविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपत स्वलक्ष्मीम् । अस्या यदास्ये न तदा तयो श्रीरेकश्रियेद तु कदा न कान्तम् ॥ १८३ ॥ अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाच्च ताता मुकुराच्च मित्वात् । अभ्यर्थ्य धत्त खलु पद्मचन्द्रौ विभूषण याचितक कदाचित् ॥ १८४ ॥ अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्धी मिलत्कुङ्कुमरोषभासा । प्रसह्य चन्द्र खलु नह्यमान स्यादेव तिष्ठन्परिवेषपाश ॥ १८५ ॥ विधोर्विधिर्बिम्बशतानि लोप लोप कुहूरात्रिषु मासि मासि । अभङ्गुरश्रीकममु किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम् ॥ १८६ ॥ कपोलपत्त्रान्मकरात्सकेतुर्भ्रूभ्या जिगीषुर्धनुषा जगन्ति । इहावलम्ब्यास्ति रति मनोभू रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥ १८७ ॥ धिक्तस्य मन्दमनस कुकवे कवित्व य स्त्रीमुख च शशिन च सम करोति । भ्रूभङ्गविभ्रमकटाक्षनिरीक्षितानि कोपप्रसादहसितानि कुत शशाङ्के ॥ १८८ ॥ चन्द्र कलङ्करहित शफरद्वय च निस्तोयमन्धतमस च सुगन्धि तन्व्या । वक्त्रच्छलेन भुवि सृष्टवतो विधातुर्वर्ण्येत केन करकौशलमद्भुत तत् ॥ १८९ ॥ अस्यामपूर्व इव कोऽपि कलङ्करिक्तश्चन्द्रोऽपर किमुत तन्मकरध्वजेन । रोमावलीगुणमिलत्कुचमन्दरेण निर्मथ्य नाभिजलधिं ध्रुवमुद्धृत स्यात् ॥ १९० ॥ लोके कलङ्कमपहातुमय शशाङ्को जातो मुखत्वम मुख तरलायताक्षि । तत्रापि कलयसि तन्वि कलङ्कलेखा नार्य समाश्रितना हि कलङ्कयन्ति ॥ १९१ ॥ यन्मधुमिश्रितमितो रसनामणीना यत्कुसुमसौरभवद्गदल्यो वदति । यद्गीतय स्खलद्दलद्द्रुतयश्च लीला दोलाविलासतरलस्तदय मुखेन्दु ॥ १९२ ॥ प्रविश झटिति गेह मा बहिस्तिष्ठ कान्ते ग्रहणसमयवेला वर्तते शीतरश्मे । तव मुखमकलङ्क वीक्ष्य नून स राहुर्ग्रसति तव मुखेन्दु पूर्णचन्द्र विहाय ॥ १९३ ॥ यदमराते सिन्धोरन्त कथचिदुपार्जित सकल-

१ सपत्राम्बदेशम् २ मुखम् मुखनाम्बलिप्ये- ३ काशी मवर्णो यस्य तस्य भावस्तया पकाराद पङ्कजस्य मकारान्त्य वर्णलोपे, पद-कमलायम् ४ अन्ते अकारो यस्यैताद्दृशस्य पङ्कजस्य, पाक-अङ्गुलस्य ५ चन्द्रेण पाणिरात्मनोऽपर ६ कृत उरुर्महान् निग्रहो यस्य

१ मुख्यम्

मपि तद्वाना कान्तामुखे विनिवेशितम् । सुरसुमनस श्वासामोदे शशी च कपोलयोरमृतमधरे तिर्यग्भूते निष च विलोचने ॥१९४॥ असानन्तश्चश्चद्धिकचनवलीलाब्ज-युगलस्तलस्फुर्जत्कम्बुर्विलसदलिसघात उपरि । विना दोषा-सङ्ग सततपरिपूर्णाखिलकल कुत प्रासश्चन्द्रो विगलित कलङ्क सुमुखि ते॥ १९५॥ जगन्नेत्रानन्द वदनमतुल पक्ष्मलदृश कथकार पङ्केरुहमनुविधातु प्रभवति । अय चेदाकाङ्क्षी सह मदनकोदण्डलतया चाको राकेन्दु कुवलयसुग कि न वहति ॥ १९६॥ अनाकाशे चन्द्र सरसिजदलद्वन्द्वसहितो गृहीत पश्चार्धे कुटिलकुटिलै सोऽपि तिमिरै । सुधा मुञ्चत्युच्चैरशनिमथ समोहजननी किमुपालालीय वदत जगत कर्तुरुदिता ॥ १९७॥ सुधा बद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृता किरञ्ज्योत्स्नामच्छा नवलेवलि-पाकप्रणयिनीम् । उपप्राकाराग्र प्रेहिणु नयने तर्कय मनाग नाकाशे कोऽय गलितहरिण शीतकिरण ॥ १९८॥ निना साय कोऽय समुदयति सौरभ्यसुभग किरञ्ज्योत्स्नाधारा-मधिधरणि तारापरिवृढ । धनुर्धत्ते स्मार तिरयति निहार न तमसा निरातङ्क पङ्केरुहयुगलमङ्के नटयति ॥ १९९॥ अनुच्छिष्टो दैवैरपरिदलितो राहुदशनै कलङ्केनास्पृष्टो न खलु परिभूतो दिनकृता । कुहूभिर्नो लुप्तो न च युवति-चक्रेण विजित कलानाथ कोऽय कनकलतिकायामुदयते ॥ २००॥ सितज्योत्स्नागङ्गा तपनतनया श्यामलरुचि सरस्वत्योष्ठाभारुणकिरणसौन्दर्यजयिनी । इमास्तिस्रस्तीर्था-धिप इव मुखे सुभ्रु मिलितास्तवेद सेवको न लभत इहा नन्दलहरीम् ॥ २०१॥ कोप स्फीततर स्थितानि परित पत्राणि दुर्गे जल मैत्र मण्डलमुज्ज्वल चिरमधो नीता-स्तथा कण्टका । इत्याकृष्टशिलीमुखेन रचना कृत्वा तद त्यद्भुत यत्नेन जिगीषुणापि न जित मुग्धे त्वदीय मुखम् ॥ २०२॥ आरब्धे दयितामुखप्रतिसमे निर्मातुमब्जेऽपि व्यक्त जन्मसमानमेव मिलितामशुच्छटा वर्षति । आत्म द्रोहिणि रोहिणीपरिवृढे पर्यङ्कपङ्केरुह सकोचादथ दु स्थितस्य न विधेस्तच्छीलमुन्मीलितम् ॥ २०३॥ तानि प्राचि दिनानि यत्र रजनी सेहे तमिस्रापद सा सृष्टिर्विरराम यत्र भवति ज्योत्स्नामयो नातप । अद्यान्य समयस्तथा हि तिथ-योऽप्यस्या मुखम्योदये हस्ताहस्तिकया हरति परितो राकावराकीयश ॥ २०४॥ अज्ञातेन्दुपराभव परिलस-द्धम्मिल्लेनाञ्जन भ्रान्तभ्रूलतमेणनाभितिलक श्रीखण्डपत्राल-कम् । बन्धूकाधरसुन्दर सुखनिव्यामोहि वाक्यामृत प्रौढोस्याद्भुतपङ्कज वरतनोरास्य न कस्य प्रियम् ॥ २०५॥ चातुर्यस्यैकचिह्न फलममलगिरो मूलमुत्तापशान्ते पद्माया सप्रसाद स्थलमपि च रुचा कोशभूत कलानाम् । शृङ्गार-स्यातिमान शरदमृतकरस्पर्धि सौभाग्यसिन्धोरास्य तस्या सहास्य मनसि न मृदुले कस्य लास्य तनोति ॥ २०६॥

## स्मितम्

कामबाणप्रहारेण मूर्च्छितानि पदे पदे । जीवन्ति युवचेतासि युवतीना स्मितामृते ॥ २०७॥ स्मयमान-मायताक्ष्या किंचिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् । असमग्र-लक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पङ्कज दृष्टम् ॥ २०८॥ धवलीकरोति हरितो मलिनीकुरुते मन सपत्नीनाम् । अस्या हासविकासो मम तु मनो रक्तमाचरति ॥ २०९॥ यदि प्रसादीकुरुते सुधाशोरेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य । तत्कौमुदीना कुरुते तमेव निर्मित्यै देव सफल स्वजन्म ॥ २१०॥

## कण्ठ

कण्ठस्य निदधे कान्ति मुक्ताभरणता यथा । नास्या स्वभावरम्यस्य मुक्ताभरणता तथा ॥ २११॥ असा-वुद्वेल्लावण्यरत्नाकरसमुद्भव । जगद्विजयमाङ्गल्यशङ्ख कुसुमधन्वन ॥ २१२॥ श्रोत्रपीयूषगण्डूषै काकलीकल-गीतिभि । कण्ठ कुण्ठितचातुर्या विपञ्चीपञ्चमध्वने ॥ २१३॥ अय त्रयाणा ग्रामाणा विधान मधुरध्वनि । रेखात्रयमितीवास्या सूचित कण्ठकन्दले ॥ २१४॥ कण्ठस्य तस्या स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्त-लस्य । अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्य-भाव ॥ २१५॥ कवित्वगानप्रियवादसत्यान्यस्या विधाता न्यवितताधिकण्ठम् । रेखात्रयन्यासमिषाद्यदीया वासाय सोऽय विबभाज सीमा ॥ २१६॥ मुक्तोत्कर सकटशुक्तिमध्या-द्विनिर्गत सारसलोचनाया । जानीमहेऽस्या कमनीय-कम्बुग्रीवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप ॥ २१७॥

## वाणी

अमृतद्रवमाधुरीधुरीणा गिरमाकर्ण्य कुरङ्गलोचनाया । मुहुरभ्यसन कषायकण्ठी कलकण्ठी कुरुते कुहूरुतानि ॥ २१८॥ स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजात-वाचि । अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥२१९॥ शिरीषकोशादपि कोमलाया वधा विधा-याङ्गमशेषमस्या । प्राप्तप्रकर्ष सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि मृदु-त्वमुद्राम ॥२२०॥ प्रसूनबाणाद्वयवादिनी सा कापि द्विजे-नोपनिषत्प्रियेण । अस्या निभास्यद्विजराजनो वा नार्थ्यते भैक्षभुजा तरुण्य ॥२२१॥ पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णो श्रयणात्सपत्नीम् । आस्ते मुखस्या भजते जिनास्य सरस्वती तद्विनिगीषया किम् ॥२२२॥ कण्ठे वसन्ती चतुरा

१ प्रसारयन् २ कनाविशेष ३ लहरीम् ४ भैत्र्य ५ स्पद

१ प्रशंस्य

यदस्याः सरस्वती वादयते निपश्चीम्। तदेनं आगम्य मुखे मृगाक्ष्या श्रोतु श्रुतौ याति सुधारसत्वम्॥ २२३ ॥

### बाहू

दयिताबाहुपाशस्य कुतोऽयमपरो विधिः। जीवयत्यर्पितः कण्ठे मारयत्यपवर्जितः ॥ २२४ ॥ शब्दवद्भिरलंकारैरुपेतमतिनिर्मलम्। सुवृत्तं काव्यवद्रेजे तद्बाहुलतिकाद्वयम् ॥ २२५ ॥ सरले एव दोर्लेखे यदि चञ्चलचक्षुषः। अमुष्याभ्यो मृणालीभ्यः कथमाजह्रतुः श्रियम्॥ २२६ ॥ बाहू तस्याः कुचाभोगनिरुद्धान्योन्यदर्शनौ। मन्ये कथमेताभ्यां मृणालीकीर्तिलुण्ठनम्॥ २२७ ॥ बाहू प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन्। उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ २२८ ॥ अजीयतावर्तशुभंयु नाम्या दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम्। नि:सूत्रमास्ते घनपङ्कमृत्सु मूर्ताषु नाकीर्तिषु तन्निमग्नम्॥ २२९ ॥

### करौ

कुसुमायुधकोदण्डे हस्तौ निस्तीर्णचक्षुषः। अशोकपल्लवास्त्राणां प्रतिहस्तत्वमागतौ ॥ २३० ॥ नाहं धार्यमधीराक्षि मुखेन्दो समुखं त्वया। इतीव लीलापद्मेन करेऽस्याः कान्तिरर्पिता ॥ २३१ ॥ स्पृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन। उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥ २३२ ॥ अस्याः करस्पर्शनगर्धनद्धिर्बालत्वमाप्तस्तरुपल्लवो य। भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्वं कुर्वन्कथं वास्तु न स प्रवालः ॥ २३३ ॥ अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः। इत्याह धाता हरिणेक्षणाया किं हस्तलेखीकृतया तया माम् ॥२३४॥ मुग्धे प्रतारयसि किं कुसुमानि हर्तुमेनान्यशोकनिटपस्य कुतूहलेन। अस्यैव तन्वि नवपल्लवडम्बरेषु (२) हारयिष्यसि ननु स्वयमेव पाणी २३५

### कङ्कणम्

गौराङ्ग्या भुजलावण्यमीलितं हेमकङ्कणम्। कण्ठाश्लेषे वयस्याभिः काठिन्यादन्वमीयत ॥ २३६ ॥ प्रकोष्ठबन्धे विम्बोष्ठ्यास्तस्याः काञ्चनकङ्कणम्। नालं वलयितं हस्ते हेमाब्जस्येव राजते ॥ २३७ ॥ सौवर्णकङ्कणश्रेण्या भाति तद्बाहुकन्दली। तूणचम्पकमौर्व्येव पुष्पचापेन वेष्टिता ॥ २३८ ॥ सहेमकटकं धत्ते सा करं पद्मतस्करम्। पद्मिनीनालमस्येव मूले वेष्टितमञ्जुना ॥ २३९ ॥ हस्ते चकास्ति बालायास्तस्याः कङ्कणमालिका। मनःकुरङ्गबन्धाय पाशालीव मनोभुवः ॥ २४० ॥ कृशाङ्ग्या कुचभारेण दूरमुल्लासितौ भुजौ। वहतः कम्रहायेव वाचालां वलयावलिम् ॥ २४१ ॥ न्यस्तानि दन्तवलयानि करे कदाचित्तानि दुरन्तघटितानि ममैव तन्त्र। अस्या निसर्गमृदुपाणिसरोजमेषामामोचने झटिति यमुनीव भूत ॥ २४२ ॥

### हस्तरेखा

आयुरेखा चकास्त्यस्याः करे द्राघीयसी विधिः। शौण्डीर्यगर्वनिर्वाहप्रत्याशा च मनोभुवः ॥ २४३ ॥

### अङ्गुल्यः

सुदीर्घा रागशालिन्यो बहुपर्वमनोहराः। तस्या विरेजुरङ्गुल्यः कामिना सकथा इव ॥ २४४ ॥ रज्यन्नखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिषाद्दसौ हेतुलपञ्चतूणे। हैमेकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्वा प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ २४५ ॥

### मुद्रिका

अङ्गुलीषु कुरङ्गाक्ष्याः शोभते मुद्रिकावलिः। प्रोतेव बाणैः पुष्पेषोः सूक्ष्मलक्ष्यपरम्परा ॥ २४६ ॥

### स्तनौ

मृद्वङ्गि कठिनौ तन्वि पीनौ सुमुखि दुर्मुखौ। अत एव बहिर्यातौ हृदयात्ते पयोधरौ ॥२४७॥ तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥ २४८ ॥ यन्न माति तदङ्गेषु लावण्यमतिसंभृतम्। पिण्डीकृतमुरोदेशे तत्पयोधरतां गतम् ॥२४९॥ स्वयंभू शंभुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः। नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥ २५० ॥ अविवेकि कुचद्वन्द्वं हन्तु नाम जगत्त्रयम्। श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तं जनमारणम् ॥ २५१ ॥ प्रायश्चित्तं न गृह्णीतस्तन्वङ्ग्याः पतितौ स्तनौ। अत एव तयोः स्पर्शे लोकोऽयं शिथिलादरः ॥२५२॥ पयोधरघनीभावस्तावदम्बरमध्यगः। आश्लेषोपगमस्तत्र यावच्चैव प्रतन्यते ॥ २५३ ॥ भाति निर्विवरे तस्याश्चित्रं कुचयुगान्तरे। क्रीडाकुण्डलितोद्दण्डकोदण्डः कुसुमायुधः ॥ २५४ ॥ कुचद्वये चकोराक्षी चिबुकप्रान्तचुम्बिनि। मर्मोक्तिषु न शक्नोति स्थातुं लज्जानतानना ॥ २५५ ॥ शङ्के तच्चित्तमक्लेशसाध्यं कुसुमधन्वनः। काठिन्यं बहिरेवास्याः स्तनाभ्यां येन धारितम्॥ २५६ ॥ सा स्तनाञ्जलिनेव मन्मथं प्रथमागतम्। करोतीवोन्मुखं बाला बाधरं यौवनश्रियः ॥ २५७ ॥ अस्त्यप्रतिसमाधेयं स्तनद्वन्द्वस्य दूषणम्। स्फुटता कमुकानां यन्नायात्यावरणीयताम्॥ २५८ ॥ कुम्भौ सदम्भौ करिणां कलशौ मन्दकौशलौ। चक्रवाकौ वराकौ च तदीयकुचयोः पुरः ॥ २५९ ॥ सुरेन्दुचन्द्रिकापूरप्लाव्यमानौ पुनः पुनः। शीतभीताविवान्योन्यं तस्याः पीडयतः स्तनौ ॥ २६० ॥ तत्कुचौ चरतः किंचिन्न मनसि न्यूनम्। नित्योन्मुखौ यदासाते मौलीरत्नस्य भासतः ॥ २६१ ॥ सा धारयत्यधीराक्षी दुर्वहं स्तनमण्डलम्। गापर्वतमारूढश्चित्रं कुसुमकार्मुकः ॥ २६२ ॥ तस्यास्तुङ्गस्तनच्छाया

---

१ लक

---

१ निरोपदर्शनरहितम्, पक्षे-त्रिकोणद्वयम् परस्परं संश्लिष्टत्वात् २ वेन, पक्षे,-क्ण ३ पापनिष्कृतिम्, पक्षे,-प्रायो बाहुल्येन चित्त ध्यातम् ४ पतितौ, पक्षे,-भक्तितौ ५ पयोधराणां मेघानां धनीभावः प्रादुर्भावः ६ आकाशमध्यवर्ती च ७ आश्लेषानुपगमः, स्याद्य, पक्षे,-सुगमम्

चक्रास्ति निरलीतटे । लीना तिमिरलेखेव वदनेन्दोरगोचरे ॥ २६३ ॥ स्वकीय हृदय भित्त्वा निर्गतौ यो पयोधरौ । हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा तयो ॥ २६४ ॥ अल्प निर्मितमाकाशमनालोच्यैन वेधसा । इदमेनविध मावि भवत्या स्तनमण्डलम् ॥ २६५ ॥ उच्छ्वस मण्डलग्रा तरेख- मावद्धकुड्मलम् । अपर्याप्तमुगे वृद्धे शसत्यस्या स्तनद्वयम् ॥ २६६ ॥ मध्येन तनुमध्या मे मध्य जितवतीत्ययम् । इभकुम्भौ भिनत्त्यस्या कुचकुम्भनिभौ हरि ॥ २६७ ॥ पटविघटितमपि कुचतटमकपटमनस कुरङ्गनयनाया । मणिमवमयूखपटलीपटलीनतया न सम्यगालोचि ॥ २६८ ॥ प्रतिपक्षो यदि वक्षोरुहपरिणाह कुरङ्गनयनाया । आकाश- वासतपस श्रीफल विफलस्तवायास ॥२६९॥ चञ्चत्काञ्चन शैलात्स्या वक्षोरुहौ तन्व्या । नो चेत्तावधिरूढा कथ- मनिमिपता भजेत मे दृष्टि ॥ २७० ॥ करतलयुगपरिणद्धे कुचकलशे कुङ्कुमारुणे तस्या । सिन्दूरिते करिपते कुम्भे नक्षत्रमालेव ॥२७१॥ काठिन्यमङ्गैरखिलैर्निरस्त कुत्रो युवत्या शरण जगाम । अघ पतिष्याव इतीव भीत्या न शक्नुतस्तानपि हातुमेतत् ॥२७२॥ दिवानिश वारिणि कण्ठदघ्ने दिवाकराराधनमाचरन्ती । वक्षोजताक्ष्यै किमु पक्ष्मलाक्ष्यास्तपश्चरत्यम्बुज पङ्क्तिरेपा ॥ २७३ ॥ अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्या स्तन- द्वय पाण्डु तथा प्रवृद्धम् । मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥ २७४ ॥ किं नर्मदाया मम सेयमस्या दृश्याभितो बाहुलतामृणाली । कुचौ किमुत्तस्यतु रन्तरीपे स्परोष्मशुष्यत्तरवाल्यवार ॥ २७५ ॥ ताल प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् । पर च नाश्रित्य तरु महान्त कुचौ कृशाङ्गया स्तत एव तुङ्गौ ॥ २७६ ॥ एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् । तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकार ॥ २७७ ॥ निःशङ्कसकोचितपङ्कजोऽय- मस्यामुदीतो मुखमिन्दुबिम्ब । चित्र तथापि स्तनकोक- युग्म न स्तोकमप्यञ्चति विप्रयोगम् ॥ २७८ ॥ आभ्या कुचाभ्यामिभकुम्भयो श्रीरादीयतेऽस्याननयो क ताभ्याम् । भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥ २७९ ॥ कराग्रजाग्रच्छदवोटिरर्थी ययोरिमौ तौ तुल- येत्कुचौ चेत् । गर्वे तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जात वैटीम- प्यधुना न लुब्धम् ॥ २८० ॥ मध्य तनूकृत्य यदीदमीय वेधा न दध्यात्कमनीयमशम् । केन स्तनौ सम्प्रति यौव- नेऽस्या सृजेदनन्यप्रतिमाद्वयस्थे ॥ २८१ ॥ तन्वोपकण्ठ- स्थिततारहारस्फुरत्प्रभाशैवलिनीजलेषु । लीनो मनोजद्विप एव तस्य व्यक्तौ न गण्डौ निभुरोजपिण्डौ ॥ २८२ ॥ सता समालोकयता विवेकान्हर्वीपि हुत्वा स्मरबाणवह्नौ । धत्ते स्तन श्यामशिरोमिषेण तनूदरि न्यायुषमस्तवि दुम् ॥ २८३ ॥ नयननीरज कि भवता कृत मुखशशी यदय रिपुराश्रित । इति वचो वितरीतुमिवो मुख वरतनो स्तन- चक्रयुग बभौ ॥ २८४ ॥ बदरामलकाम्रदाडिमानामपहृत्य श्रियमुन्नतौ क्रमेण । अधुना हरणे कुचौ यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलक्ष्म्या ॥ २८५ ॥ कनककुड्मलायित पुर- स्तादथ पङ्केरुहकोरकायमाणम् । क्रमश कल्शायमान- मास्ते सुदृशो वक्षसि कस्य भागधेयम् ॥ २८६ ॥ अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमित शान्तिझरेरगाधताम् । स्मरयौवनयो खलु द्वयो प्लवकुम्भो भवत कुचावुभौ ॥ २८७ ॥ कलशे निजहेतुदण्डज किमु चक्रभ्रमिकारिता गुण । स तदुच्च- कुचौ भवप्रभाङ्गरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥ २८८ ॥ जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैन व्यानम्रीकृतकमनीयहे- मकुम्भौ । नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते किल कनकाचलेन सार्धम् ॥ २८९ ॥ शुकीचञ्चूत्खातच्छवि फलयुग यौवनतरोरय शङ्कुक्षुण्ण मदनकरिण कुम्भयुगलम् । समुद्र भोगायामृतकलशयुग्म सुकृतिन कुचद्वन्द्व तन्व्या नवनखपदाङ्क विजयते ॥ २९० ॥ कुचावस्या काम- द्विपकलभकुम्भाविति परे वदन्त्यन्ये वक्षसरसि कमले काञ्चनघटौ । ममाय सिद्धान्त स्फुरति मदनेन त्रि- जगतीं विनिर्जित्य न्युब्जीकृतमिव निज दुन्दुभियुगम् ॥ २९१ ॥ जम्बीर वा कमलमुकुल हेमगुच्छ यथेच्छ माङ्गल्य वा कलयतु जनो भूपतेर्मन्मथस्य । एतद्द्वन्द्व कलयति मतिर्मामकीना नवीना केनाप्यस्या हृदि विनि- हित मन्मथानन्दकन्दम् ॥ २९२ ॥ पुष्पेषोरभिषेकहेमक- लशौ हारप्रभावाहिनीचक्राह्वौ मदनो मदद्विपपते कुम्भौ रते कन्दुकौ । कन्दौ बाहुमृणालिकायुगलयोर्लावण्यनाल- फले नव्यौ रत्नसमुद्गकौ वहति सा लावण्यपूर्णौ स्तनौ ॥ २९३ ॥ यूना मोहमहाफलप्रसविनी नाभ्यालवालो- त्थिता सेयतु रोमलता सुधामृतनिधेर्लावण्यनामामृतम् । नेष्यन्सारणिका विभज्य कृतवान्स्तूपद्वय पार्श्वयो पयेषु- स्तदिद पयोधरयुग लोका समाचक्षते ॥ २९४ ॥ उद्भिन्न किमिद मनोभवनृपक्रीडारविन्दद्वय सूते तन्वथ- मेकन्न किल लसद्रोमावलीनान्त । चक्रद्वयमिद क्षम तदपि न स्यातु मुखेन्दो पुरो लावण्याम्बुनि

१ कण्ठप्रमाणे २ सूर्याराधनम् ३ लावण्यलेश कर्दिर्का च

१ चक्रवाकौ २ संपुटौ ३ पवनाश्चिह्नम्

मन्मथौ ननगजस्यावैमि कुम्भद्वयम् ॥ २९५ ॥ उद्भिद्य निपत्य पक्वबदरीभाव समेत्य क्रमात्पुन्नागाकृतिमाप्य पूगपदवीमारुह्य बिल्वश्रियम् । लब्ध्वा तालफलोपमां च ललितामासाद्य भूयोऽधुना चञ्चत्काञ्चनकुम्भजृम्भणमिमावस्याः स्तनौ बिभ्रत ॥ २९६ ॥ रत्याप्तप्रियलाञ्छने कठिनतावासे रसालिङ्गिते प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृद्गुरुत्वापहे । कोकस्पर्धिनि भोगभाजि जनितानङ्गे खलोन्मुखे भाति श्रीरमणावतारदशकं बाले भवत्याः स्तने ॥ २९७ ॥ मध्योऽस्य बलिसद्म दृष्टिरधिकं पृथ्वी सुपर्वालयो बाहुस्तत्कमलेक्षणा त्रिजगतीमेकैव संरक्षति । इत्येव स्तनयोर्मिषेण कनकक्षोणीभृता सघृतौ यस्यामात्मकिशोरकौ पविभयव्यग्रेण जम्भद्विष ॥ २९८ ॥

## कञ्चुकी

उपरि पीनपयोधरपातिता पटकुटीव मनोभवभूपतेः । विजयिनस्त्रिपुरारिजिगीषया तव विराजति भामिनि कञ्चुकी ॥ २९९ ॥

## हार

घटीयन्त्रायते हारो नाभिकूपे मृगीदृशः । ससेक्तुमिव लावण्यपयसा यौवनद्रुमम् ॥ ३०० ॥ हारः कुरङ्गशावाक्ष्या राजति स्थूलमौक्तिकः । नाभिलावण्यपानीयघटीयन्त्रगुणोपमः ॥ ३०१ ॥ मातङ्गकुम्भसंसर्गजातपातकशङ्कया । स्नातीव मुक्ताहारोऽस्याः स्फुरत्कान्तिजले गले ॥ ३०२ ॥ प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः । मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥ ३०३ ॥ हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः ॥ ३०४ ॥ मणिहारलता विभाति तन्व्याः स्तनसिंहासनसीम्नि तस्थिवांसम् । अभिषेक्तुमनङ्गदेवराजं गलशङ्खाद्गलितेव दुग्धधारा ॥ ३०५ ॥ ग्रीवाकृतेनाकृशोभितापि प्रमाधिता माणवकेन सेयम् । आलिङ्ग्यतामध्यवलम्बमाना मुग्धतामागखिलोध्वकाया ॥ ३०६ ॥ स्तनातटे चन्दनपङ्किलेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् । हारावलीरत्नमयूखधाराकारा स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ३०७ ॥ निबिडानुरक्तकुचकोकदम्पती सुखतारकापरिवृढेन शासितुम् । अवतारितेव निजतारकावली हरिणीदृशः स्फुरति हारवल्लरी ॥ ३०८ ॥ एकावलीकलितमौक्तिककैतवेन तन्व्याः समुन्नतपयोधरयुग्मसेनाम् । चक्रुर्भवानि यमिनां मतिनिर्मलानि कदर्पमुक्तशरपातकृतान्तराणि ॥ ३०९ ॥ सारङ्गाक्ष्याः कुचकलशयोरन्तराकाशदेशं प्रासच्छेदं क्वचिदपि चलन्प्रस्खलन्निपपात । नाभीकूपं समजनि नतस्तस्य देहच्युतासौ नक्षत्राणां ततिरिव समालम्बते हारशोभाम् ॥ ३१० ॥ मुक्तावली स्मरविदाहविपाण्डुमूले नद्धा चकास्ति सितकम्बुनि कण्ठकाण्डे । निश्चिन्वती मृगदृशो वदनं मृगाङ्कं नक्षत्रपङ्क्तिरिव संपतिता नभस्तः ॥ ३११ ॥

## मध्यदेश

युक्तं मध्ये कृशा तन्वी कार्मुकीकरणाय यत् । अत्रैव कुसुमास्त्रेण पीड्यते श्लिष्टमुष्टिना ॥ ३१२ ॥ स्तनौ मारार्पणव्यग्रौ काञ्ची कलकलोन्मुखी । कस्यां दिशि न मध्यस्य तस्याः कार्श्यं सहेतुकम् ॥ ३१३ ॥ मध्यं तव सरोजाक्षि पयोधरभरार्दितम् । अस्ति नास्तीति संदेहः कस्य चित्ते न भासते ॥ ३१४ ॥ स्मरमानसिकसमस्याः सात्त्विनिमा निरवधिर्मध्यः । श्रीरेव पूरयति या न गिरा देवी न चापि गुरुरस्याः ॥ ३१५ ॥ अस्मिन्प्रकृतिमनोज्ञे लभा प्रायेण मान्मथी दृष्टिः । सुन्दरि यतो भवत्याः प्रतिक्षणं क्षीयते मध्यः ॥ ३१६ ॥ वयःप्रकर्षादुपचीयमानस्तनद्वयस्योद्वहनश्रमेण । अत्यन्तकार्श्यं वनजायताक्ष्या मध्यो जगामेति ममैष तर्कः ॥ ३१७ ॥ बद्धा ह्रियोमा त्रिवलीगुणेन गृह्णाति रोमावलिनेत्रवल्लीम् । इतीव चिन्ताकुलभङ्गुरोऽस्य मध्यो मृगाक्ष्याः कृशतामुपैति ॥ ३१८ ॥ काञ्चीगुणैर्विरचिता जघनेषु लक्ष्मीर्लब्धा स्थितिः स्तनतटेषु च रत्नहारैः । नो भूषिता वयमितीव नितम्बिनीनां कार्श्यं निसर्गलमधार्यत मध्यभागे ॥ ३१९ ॥ स्फुटमसदवलग्नं तन्वि निश्चिन्वते ते तदनुपलभमानास्तर्कयन्तोऽपि लोकाः । कुचगिरिवरयुग्मं यद्विनाधारमास्ते तदिह मकरकेतोरिन्द्रजालं प्रतीमः ॥ ३२० ॥ तुङ्गाभोगे स्तनगिरियुगे प्रौढबिम्बे नितम्बे सीमादेशं हरति नृपतौ यौवने जृम्भमाणे । मध्यो भीरुः क्वचिदपि ययौ पद्मपत्रेक्षणायाः शून्यं मध्यस्थलमिति तनं [illegible]न्विदन्ती वदन्ति ॥ ३२१ ॥ देहं हेमद्युति परिहृताम्भोजदर्पं च दृष्टिं राशीभूतभ्रमरपटलीचारुवेषं च केशम् ।

---

१ रत्याप्तः प्रियस्य लाञ्छनं चिह्नं नखक्षताङ्गरागादिकं येन तथाभूते, पक्षे,-रत्याः आप्तः प्रियः कामस्तस्य लाञ्छनं मत्स्यस्तद्रूपे २ कठिनताया आवासे स्थानभूते पक्षे,-कठिनताया आवासे कूर्मे ३ रसेनालिङ्गिते, पक्षे,-रसया पृथिव्या स्वाद्धरणकाले आलिङ्गिते वराहे ४ प्रकृष्टाह्लादे एकरसे तत्परे, पक्षे,-प्रह्लाद एवो रस प्रीतिर्यस्य तस्मिन्नृसिंहे ५ क्रमादुदरामल्कादिपरिमाणलाभेनोपचिते प्रवृद्धे, पक्षे-क्रमः पादविक्षेपस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वामने ६ भूभृतां पर्वतानां गुरुत्वमपहन्ति नाशयति तादृशे ततोऽपि महत्त्वात्, पक्षे-भूभृतां राज्ञां गौरवनाशके भार्गवे ७ चक्रवाकस्पर्धीनि तत्सदृशत्वात्, पक्षे,-सीतावियोगातुरतया चक्रवाकशापदे रामे ८ भोग सुखं शरीरं तद्भाजि, पक्षे,-भोग फणा तद्भाजि शेषावतारे बलभद्रे ९ जनितमदने; पक्षे,-जनितमनङ्गमास्य शरीरस्य विरुद्धं मौनमौनत्यागसमाधिप्रभृति येन तस्मिन्बुद्धे १० खेऽभिवर्द्धिपेषु [illegible] आमन्त्र उन्मुखा भासिस्तादृशे, पक्षे-खलीनमश्वस्य वल्गा [illegible] कल्किनीति ११ विष्णो- १२ भ लान, पक्षे,-गज-

१ पुष्पमाणः २ मध्यम्

दृष्ट्वा सद्यो विपुलहृदयानन्दमूढेन धात्रा सारङ्गाक्ष्याः किमु रचयितुं विस्मृतो मध्यदेशः ॥ ३२२ ॥ आक्रान्ते शैशवेऽस्मिन्नभिनववयसा शासनान्मीनकेतोर्बालाया नेत्रयुग्मं श्रुतियुगमविशङ्कृयुगेनापि सार्धम् । वक्षोजद्वन्द्वमुच्चैरिह निरगाच्छ्रोणिबिम्बेन साकं मध्यं संगृह्य बद्धत्रिवलिभिरमितं कार्श्यमङ्गीकरोति ॥ ३२३ ॥

नाभिः

मन्ये समासलावण्ये सारसर्गे मृगीदृशः । अपूरयित्वैव गतो नाभिरन्ध्रं चतुर्मुखः ॥ ३२४ ॥ कुचकुम्भौ समालम्ब्य तरन्ती कान्तिनिम्नगाम् । प्रमादितस्ततो दृष्टिर्नाभौ निमज्जति ॥३२५॥ स्तनौ तुङ्गौ समारूढे चापन्नस्मरे स्मरे । कोदण्डाटनिमुद्रेव जाता नाभी नतभ्रुवः ॥३२६॥ उरोजचक्रमनोज्ञरूपा केशावलीव भ्रमराजिता वा । सगीतवत्सत्पुटभेदहृद्या विधेव नाभीसरसी मृगाक्ष्याः ॥ ३२७ ॥

वलित्रयम्

एकमेव वलिं बध्वा जगाम हरिरुन्नतिम् । तन्व्यास्त्रिवलिबन्धेऽपि सैव मध्यस्य नम्रता ॥ ३२८ ॥ स्तनभाराय मध्येन त्रिवलिव्याजतः कृता । तस्याः शङ्कितमङ्गेन भ्रूभङ्गानामिवावलिः ॥ ३२९ ॥ तदीयत्रिवलीमार्गसोपानारोहणश्रमः । अनङ्गत्वादनङ्गस्य जातो रत्येकगोचरः ॥३३०॥ परिहृत्य दुरारोहं तस्याः स्तनतटं कृता । कदर्परथसंचारमार्गालीव वलित्रयी ॥ ३३१ ॥ दरिद्रमुदरं दृष्ट्वा चक्रे लावण्यपूर्णयोः । पश्चान स्तनयोस्तस्यास्त्रिवलीविषमं विधिः ॥ ३३२ ॥ राजति त्रिवली तस्याः स्तनभारोन्नतिक्रमात् । उपर्युपरि जातेव हास्यमुद्रापरम्परा ॥ ३३३ ॥ मध्यत्रिवलीत्रिपथे पीवरकुचचत्वरे च चपलदृशाम् । छलयति मदनपिशाचः पुरुषं हि मनागपि स्खलितम् ॥३३४॥ मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला । आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥३३५॥ अनन्यसाधारणकान्तिकान्ततनोरमुष्या किमु मध्यदेशे । जगत्त्रयीजन्मभृतां निषण्णा चिन्तावलीव त्रिवलीमिषेण ॥३३६॥ मध्यात्समानीय सुसारभागं वक्षोजमुत्पादयिता विधाता । अतिप्रयत्नात्त्रिवलीमिषेण सोपावनर्मत्रितयं चकार ॥३३७॥ मत्वा चापं शशिमुखि निजं मुष्टिना पुष्पधन्वा तन्वीमेनां तव तनुलता मध्यदेशे बभार । यस्मादत्र त्रिभुवनवशीकारमुद्रानुकारास्तिस्रो भान्ति त्रिवलिकपटादङ्गुलीसन्धिरेखाः ॥३३८॥

रोमावली

नाभिरन्ध्रं प्रविष्टास्याः श्यामला रोमवल्लरी । प्रस्तातिमिरलेखेव मेचलामणिकान्तितः ॥ ३३९ ॥ भाति रोमावली तस्याः पयोधरभरोन्नतौ । जाता रसालाकेव श्रोणिवैदूर्यभूमितः ॥ ३४० ॥ नाभिसङ्गेन गौराङ्ग्याः शोभते रोममञ्जरी । कदर्पहेमकटकालाक्षाधारेव निर्गता ॥ ३४१ ॥ नाभीवलयसंबद्धा रोमाली भाति सुभ्रुवः । सहिता निगडेनेव शृङ्खला स्मरदन्तिनः ॥ ३४२ ॥ रोमावली विलासिन्याः प्रविष्टा नाभिमण्डलम् । कियद्गाम्भीर्यमत्रेति तात्पर्यमिव बिभ्रति ॥ ३४३ ॥ लिखन्त्या कामसाम्राज्यशासनं यौवनश्रियः । गलितेव मषीधारा रोमाली नाभिगोलकात् ॥३४४॥ जाने रतिरिपुं तन्मध्ये ददाति शनकैः पदम् । गम्भीरनाभिकुहरप्रवेशाशङ्कया स्मरः ॥ ३४५ ॥ कुचदुर्गराजधान्योर्मध्येमार्गे मृगीदृशो मदनः । किमकृत नाभीवापीमपि रोमालीतमालवनरेखाम् ॥ ३४६ ॥ वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वामिविधिं विधित्सुनी । विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्नि प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३४७ ॥ तन्व्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवरोमराजिः । नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३४८ ॥ गौरीव पत्या सुभगा कदाचित्कर्तीयमप्यर्धतनूसमस्याम् । इतीव मध्ये निदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥ ३४९ ॥ रोमावलीरज्जुमुरोजकुम्भौ गम्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् । मद्दृष्टितृष्णा विरमेयदि स्वाद्वैषा यतैषा सिचयेन गुप्तिः ॥ ३५० ॥ उन्मूलितालानविलाभनाभिश्छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमदामा । मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य प्रस्थापनप्रोथकुचास्तु वास्तु ॥ ३५१ ॥ रोमावलिभ्रूकुसुमैः समौर्वीचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि । व्यस्तैरपि स्वाङ्गभिरेतदीयैर्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥ ३५२ ॥ गम्भीरनाभीह्रदसंनिधाने रराज तन्वी नवरोमराजिः । सुखे दुर्मीतस्तनचक्रवाकद्वन्द्वोज्झिता शैवलमञ्जरीव ॥ ३५३ ॥ स्वर्णारदातमुतिकायकाण्डे सपूर्णपीयूषमयूखमुख्य । एणीदृशः पृष्ठविलम्बिवेणीबिम्बं पुरो राजति रोमराजी ॥ ३५४ ॥ पयोधरस्तावदयं समुन्नतो रसस्य वृष्टिं सविधे भविष्यति । अतः समुद्गच्छति नाभिरन्ध्रतो विसारि रोमालिपिपीलिकावलिः ॥ ३५५ ॥ गम्भीरनाभीह्रदपार्श्ववर्तिनी विराजते लोमलता मृगीदृशः । मुखारविन्दस्य रसाभिलाषिणी द्विरेफपङ्क्तिश्चलितेव नीरवा ॥ ३५६ ॥ समुदितकुचकुम्भमङ्गनाया हृदयमनङ्गमतङ्गजोऽधिरोहे । तदधिरोहपदप्रपनाय रोमावलिरिह शृङ्खलिका विलोक्यते यत् ॥ ३५७ ॥ दत्तं मया पदमिदं नवयौवनाय त्वं सत्वरं क्वचन शैशव याप येति । कामस्य हस्तलिखिताक्षरमालिकेव रोमावली विजयते जलजेक्षणायाः ॥ ३५८ ॥ नाभीबिलान्तरविनिर्गतपन्नगीव सम्रम्भिता रयवमुखभ्रमलक्षणाय । नाथामुरीश्य गण्डभ्रम

१ वलिनामान दैवम्, परो,-वलिम्

१ रोमावलिरेव पिपीलिकावलिः

मुद्वहन्ती गुमेव पीनकुचपर्वतयोरधस्तात् ॥ ३५९ ॥ अतिबहुतरलज्जाशृङ्खलाबद्धपादो मदननृपतिवाहो यौवनोन्मत्तहस्ती । प्रकटितकुचकुम्भो लोमराजीकरेण पिबति सरसि नाभीमण्डलाख्ये पयांसि ॥ ३६० ॥ रचयति युवनेत्रक्षेत्रपीयूषवृष्टिं नवजलधररेखा रोमराजिच्छलेन । यदुदयति कलापिप्रक्रियेव तदुच्चै स्तनघनसमयोऽस्यामाविरस्तीति विद्म ॥ ३६१ ॥ असुमिहिराशाण्यामृतसरसि नून मृगदृश स्मर शर्वप्लुष्ट पृथुजघनभागे निपतति ।यदङ्गाङ्गाराणा प्रशमपिशुना नाभिकुहरे शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिमिषात् ॥ ३६२ ॥ इय सुध चञ्चत्कनकलतिका पङ्कजभुवा निषिक्ता लावण्यामृतरसभरेणानुदिवसम् । अक स्मान्द्रोमालीमधुपपटलीह स्फुरति यत्तत शङ्के पुष्पोद्गममसमयमायातमधुना ॥ ३६३ ॥ हरक्रोधज्वालावलिभिरवलीढेन वपुषा गभीरे ते नाभीमरसि कृतझम्पो मनसिज । समुत्तस्थौ तस्मादचलतनये धूमलतिका जनस्ता जानीते तन्न जननि रोमावलिरिति ॥ ३६४ ॥ निर्णेतव्यो मनसिजकलातन्त्रसिद्धान्तसारो जेतव्या च त्रिदशसुदृशामङ्गलावण्यलक्ष्मी । रोमश्रेणीलिखनसुभग पत्रमादर्शयन्ती पत्रालम्ब जगति कुरुते सुभ्रुवो यौवनश्री ॥ ३६५ ॥ उत्तुङ्गस्तनपर्वतादवतरद्गङ्गेव हारावली रोमाली नवनीलनीरजरुचि सेय कलिन्दात्मजा । जात तीर्थमिद सुपुण्यजनक यत्रानयो सगमश्चन्द्रो मज्जति लाञ्छनापहतये नून नखाङ्कच्छलात् ॥ ३६६ ॥ उत्तुङ्गस्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते रागान्धेषु तदोष्ठपल्लवमिद कुर्वन्तु नाम व्यथाम् । सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वय मध्यस्थापि करोति तापमधिक रोमावली केन सा ॥ ३६७ ॥ यूना धैर्यतृणाङ्कुर कवलयन् व्रीडाम्बुपूर पिबन् शृङ्गारो हरिणस्तव स्तन गिरे सीमानमारोहति । नाभे काचन तस्य निसृतवती कस्तूरिकामालिका रोमश्रेणिमहोत्सव वितनुते कल्याणि जानीमहे ॥ ३६८ ॥ सौन्दर्यस्य मनोभवेन गणनारेखा किमेषा कृता लावण्यस्य विलोकितु निजगतामेषा, किमुद्रीविका । आनन्दद्रुमकन्दली नयनयो किं या मसृजृम्भते सुन्दर्या किमु या स्वभावसुभगा रोमावलिर्मीलति ॥३६९॥

पृष्ठभाग

अस्या खलु ग्रथितनिरुद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिबिम्बवेशात् । स्मरप्रशस्ती रजताक्षरेव पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥३७०॥

नितम्ब

तन्नितम्बस्य निन्दति वृद्धि परिजनाङ्गना । काञ्चीनवनवमध्यमयोन कदर्थिता ॥ ३७१ ॥ नितम्बबिम्बं बिम्बोष्ठी धत्ते कन्दर्पदोस्तम्भप्रशस्तिशिलाघनम् । धत्ते कन्दर्पदोस्तम्भप्रशस्तिफलकोपमम् ॥ ३७२ ॥ विस्तारिणा मुहुस्तस्या श्रोणीबिम्बेन पीडिता । त्रुटिता त्रुटितास्मीति फूत्करोतीव मेखला ॥ ३७३ ॥ आयासभुजायाम सखेदोऽस्या सखीजन । श्रोण्या कथचित्कुरुते रशनादामबन्धनम् ॥ ३७४ ॥ नितम्बगौरवेणासौ गौराङ्गी खिद्यते दृढम् । हारयत्यपरिस्पन्दा कन्दुक क्रीडितेषु यत् ॥ ३७५ ॥ स कथ न स्पृहणीयो विषयरतैस्तन्नितम्बविन्यास । शान्तात्मनापि विहित निश्चिदृशा गौरव यत्र ॥ ३७६ ॥ पृथुवर्तुलतन्नितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया । विधिरेकचक्रचारिण किमु निर्भर्त्सति मान्मथ रथम् ॥ ३७७ ॥ चक्रेण विश्व युधि मत्स्यकेतु पितुर्जित वीक्ष्य सुदर्शनेन । जगज्जिगीषत्यमुना नितम्बद्वयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ३७८ ॥ रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुण च लावण्यजल च बाला । तारुण्यमूर्ते कुचकुम्भकर्तुर्बिभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ३७९ ॥

काञ्ची

बद्धा मणिमयकाञ्ची तस्या परिणाहशालिनि नितम्बे । पङ्क्तिरिव सारसाना सुरसरित पुलिनमण्डलाभोगे ॥ ३८० ॥ स्रस्ता नितम्बादवरोपयन्ती पुन पुन केसरपुष्पकाञ्चीम् । न्यासीकृता स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥ ३८१ ॥

जघनम्

तस्या पद्मपलाशाक्ष्यास्तन्व्यास्तज्जघन घनम् । दृष्ट सखीभिर्यामिस्ता पुम्भाव मनसा ययु ॥ ३८२ ॥ अनङ्गरङ्गपीठोऽस्या शृङ्गारस्वर्णविष्टर । लावण्यसारसघात सा घना जघनस्थली ॥ ३८३ ॥ तदीयजघनाभोगगरिमा विस्मयास्पदम् । दूरपाती पृषत्कोऽभूयेनानङ्गस्य साङ्गना ॥ ३८४ ॥ वपुरनुपम नाभेरूर्ध्व विधाय मृगीदृशो ललिततलितैरङ्गन्यासै पुरा रभसादिव । तदनु सहसा खिन्नेनेव प्रजापतिना भृश पृथुलपृथुल स्थूलस्थूला कृता जघनस्थली ॥ ३८५ ॥

मदनमन्दिरम्

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् । न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥३८६॥ गौरमुग्धघनतानराङ्गके रेजुरुत्थिततनूरुहाङ्कुरा । तर्पणाय मदनस्य वेधसा स्वर्णशुक्तिनिहितास्तिला इव ॥३८७॥

ऊरू

मन्ये तदूरू सभाव्य हस्तगर्वापहारिणौ । वहत्यम्बरय वाहेतोर्मातङ्गस्य मतङ्गजा ॥ ३८८ ॥ लम्भिता कदलिस्तम्भास्तदूरुभ्या पराभवम् । अत्यन्तमृदुभिर्भिन्नो जडैर जयडिण्डिम ॥ ३८९ ॥ उरु कुरङ्गकदृशश्च

१ कुचोमथन २ यमुना ३ नखमाच्छलेन

१ प्रशान्तमनसा २ भङ्गणा ३ मलन्तगुन्दरे ४ मार्दवेन

उच्चैस्तरां चलो भाति । सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव ॥ ३९० ॥ तरुमूरुयुगेण सुन्दरी किमु रम्भा परिणाहिना परम् । तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ॥ ३९१ ॥ रम्भापि किं चिह्नयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वेन न चैतदूरू । स्तम्भेन येनोपरि सा ददाना पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ३९२ ॥ विधाय मूर्धानमधश्चरं चेत्सुचेत्तपोभिः स्वममरामनम् । जाड्यं च नाधे कदली बलीयस्तदा यदि स्यादिदमूरुचारु ॥ ३९३ ॥ ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तस्याः करः पराजीयत वारणीयः । युक्तं ह्रिया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥ ३९४ ॥ अस्या मुनीनामपि मोदमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली । नानारदादादि सुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ ३९५ ॥ पश्यन्हतो मन्मथबाणपातैः शक्तो विधातुं न निमीलितं चक्षुः । ऊरू विधाता हि कथं कृतौ तौ निन्यासयत्या सुमतेर्वितर्कः ॥३९६॥ नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः । लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥३९७॥ कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥ ३९८ ॥

## जङ्घे

जङ्घे तदीये सतापं यज्जनस्यानुरागिणः । जनयाचक्रतुस्तीव्रं तत्र हेतुर्विलोमता ॥ ३९९ ॥ हेममञ्जीरमालाभ्यां भाति जङ्घालताद्वयम् । लावण्याय कृतास्थानं कुङ्कुमेनेव सुभ्रुवः ॥ ४०० ॥ वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये । शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पादयितास यत्नः ॥ ४०१ ॥ क्रमोद्गता पीवरताधिजङ्घं वृक्षाधिरूढं विदुषी किमस्याः । अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ४०२ ॥

## चरणौ

अमूल्यस्य मम स्वर्णतुलाकोटिद्वयं रियत् । इति कोपादिवाताम्रं पादयुग्मं मृगीदृशः ॥ ४०३ ॥ जाग्रत कमलालक्ष्मीं यज्जग्राह तदद्भुतम् । पादद्वन्द्वस्य मत्तेभगतिस्त्रैये तु का स्तुतिः ॥ ४०४ ॥ स्तनभारोऽत्र वक्त्रेन्दुचन्द्रिकावरणं मम । इति तत्पादयोर्लक्ष्मा वेद्मि प्राङ्गणपद्मिनी ॥ ४०५ ॥ अलपूर्वस्य रागस्य पूरणाय पद्मवाः । पद्मानि पादयुग्मस्य प्रत्युदाहरणानि च ॥ ४०६ ॥ दृश्यते मानसोत्तसा राजहंसा क्वचिचदि । गतौ चरणयोस्त्या प्रश्यते यावदन्तरम् ॥ ४०७ ॥ नितम्बपीड्यमानेन पादयुग्मेन सुभ्रुवः । कृता भ्रुकुटिभङ्गीव नीलनूपुरमालया ॥ ४०८ ॥ चरणस्मरं तदीयं लाक्षाबालातपेन सरलितम् । अभ्यास भृङ्गमालानलिभिर्मणिरचितनूपुरव्याजात् ॥४०९॥ अमनुरणन्मणिमेखलमविरलसिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् । परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ ४१० ॥ दशकेरववान्धवादधानौ जडसंसर्गविमुक्तिसारधानौ । चरणौ नलिनेन तोलयन्तः कथमस्या कवयो न यान्ति लज्जाम् ॥ ४११ ॥ अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ । आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्या स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥४१२॥ अस्याः पदौ चारुतया महान्तावपेक्ष्य सौक्ष्म्यालवमावभाज । जाता प्रवालस्य महीरुहाणां जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः ॥ ४१३ ॥ जगद्वधूमूर्धसु रूपदर्पाद्देतयाधायि पदारविन्दम् । तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागैर्द्वयं प्रगल्भप्रबलारुणं तत् ॥ ४१४ ॥ यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ पदाब्जराजौ परिशुद्धपार्ष्णी । जाने न शुश्रूषयितुं समिच्छू नतेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ ४१५ ॥ प्रियासखीभूततो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः । एतत्पदच्छद्मसरागपद्मसौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ ४१६ ॥

## गुल्फौ

अरुन्धतीकामपुरभिल्लक्ष्मीजम्भद्विषद्वारननाम्विकानाम् । चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयासा यदद्दश्यसिद्धि ॥४१७॥

## पादाङ्गुल्यः

एष्यन्ति यायद्गणनादिगन्ताद्भूपा स्मरार्ता शरणे प्रवेष्टुम् । इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टास्तावत्य एवाङ्गुल्योऽत्र रेखाः ॥४१८॥

## नखाः

तस्याः पादनखश्रेणी शोभते किल सुभ्रुवः । रत्नावलीव लावण्यरत्नाकरसमुद्गता ॥ ४१९ ॥ तत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥ ४२० ॥ तद्वक्त्रनेत्रपद्म प्रकटितमसकृत्स्पर्धितं यन्मयैतज्जातं तस्मात्कृशत्वं ग्रहणमपि ततो जायमानं कलङ्कः । तत्सर्वं क्षम्यतां मे पुनरपि न करोम्येवमुक्त्वा तु तस्या गाढं लग्नः शशाङ्कश्चरणनखमणिच्छद्मना पादयुग्मम् ॥ ४२१ ॥

## गमनम्

सलीलमियमायाती कामिनी गजगामिनी । उन्नतं हि नमज्योति पुष्पैर्भुवमिवार्चति ॥ ४२२ ॥ मारयन्त्या जनं सर्वं निरागसमिवाणया । मातङ्गानां गतिर्यास्ता-द्गासीदसशयम् ॥ ४२३ ॥ मा राजहंसेरिव सन्नताङ्गी गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु । व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥ ४२४ ॥ गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा । इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥ ४२५ ॥

## जृम्भा

वक्रीकृतभुजलतिकं वक्रीकृतबाहुमहीमम् । नो हरति कस्य हृदयं हरिणदृशो जृम्भणारम्भः ॥ ४२६ ॥

---

१ गुल्फाः २ नियमेन ३ सुवर्णस्य विंशतिपलात्मकस्य तुला कोटिद्वयम्, पक्षे-पादाङ्गदद्वयम्

आस्येन्दो परिवेषवद्रतिपतेश्चाप्येयकोदण्डवद्धम्मिल्लाम्बुमुच, क्षणद्युतिवदासज्जो क्षिपती भुजौ । विश्लिष्यद्वलि लक्ष्यनामि विगलन्नीव्युन्नमन्मध्यम किंचित्किंचिदुदञ्चदञ्चलमहो कुम्भस्तनी जृम्भते ॥ ४२७ ॥

## निद्रा

सार्थं नानथकपद ध्रुवती मन्थराक्षरम् । निद्रार्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि ॥ ४२८ ॥ उत्तानासुपधाय बाहुलतिकामेकामपाङ्गश्रितामन्यामप्यलसा निधाय विपुलाभोगे नितम्बस्थले । नीवीं किंचिदिव श्लथा विदधती निश्वासलोलालका तल्पोत्पीडनतिर्यगुन्नतकुच निद्राति शातोदरी ॥ ४२९ ॥ आमीलन्नवनीलनीरजतुलामालम्बते लोचन शैथिल्य नवमल्लिकासहचरैरङ्गैरपि स्वीकृतम् । आलापादधर स्फुरल्लयति प्रेङ्खन्नालोपमामा नन्दप्रभवाश्च बाष्पकणिका मुक्ताश्रिय बिभ्रति ॥ ४३० ॥

## कान्ति

सुन्दरी सा भवत्येष विवेक केन जायते । प्रभामात्र हि तरल दृश्यते नात्र नाश्रय ॥ ४३१ ॥ अवयवेषु परस्परबिम्बितेष्वतुलकान्तिषु राजति यत्तनो । अयमय प्रविभाग इति स्फुट जगति निश्चिनुते चतुरोऽपि क ॥ ४३२ ॥

---

## समग्रस्त्रीस्वरूपवर्णनम्

सा दृष्टा यैर्न वा दृष्टा मुषिता सममेव ते । हृदय हृतमेकेषामन्येषा चक्षुषो फलम् ॥ १ ॥ मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलै शिरोरुहै । पादाभ्या पद्मरागाभ्या रेजे रत्नमयीव सा ॥ २ ॥ गुरुणा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भास्वता । शनैश्चराभ्या पादाभ्या रेजे ग्रहमयीव सा ॥ ३ ॥ फलायते कुचद्वन्द्वमिव हेमलतायते । अङ्गानि कुसुमायन्ते मनो मे भ्रमरायते ॥ ४ ॥ वक्रे गुरुत्व यदि ते छन्दःशास्त्रविदो विदु । कठिने कुचयुग्मेऽस्या वदता किं नु हीयते ॥ ५ ॥ विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्व्या स्तनद्वयी । तव दत्ता सदा मोद लसत्तरलहारिणी ॥ ६ ॥ दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥ ७ ॥ अगूढ नितम्बभागे क्षाम मध्ये समुन्नत कुचयो । अत्यायत नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति ॥ ८ ॥ अव्याजसुन्दरीं ता विज्ञानेनाद्भुतेन योजयता । उपकल्पितो विधात्रा बाण कामस्य विषदिग्ध ॥ ९ ॥ आलोक्य चिकुरनिकर सतत सुमनोभिरासयोग्य ते । कामो निष निषङ्ग परित्यज्य पञ्चकर्प साङ्ग ॥ १० ॥ आगत्य विक्रमपुरिव पश्यति हरिणीव चरति हर्षात् । स्फुरति तटिदिव विरेव स्वदते तुहिनाशुरेखेव ॥ ११ ॥ वर्णोच्चपमहीन कृष्ण नेत्रान्तमचम्प तम् । कुचमस्या स्त्रीरूपं पुरुषो लीला वहत्यहो शमो ॥ १२ ॥ अङ्ग भूषणनिकरो भूषयतीत्येष लौकिको वाद । अङ्गानि भूषणाना कामपि सुषमामजीजनस्तस्या ॥ १३ ॥ सौरभ मम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ । हृदय मदयति वदन तव शरदिन्दुर्यथा बाले ॥ १४ ॥ मधुर सुधावदधर पल्लवतुल्योऽतिपेलव पाणि । चकितमृगलोचनाभ्या सदृशी चपले च लोचने तस्या ॥ १५ ॥ कलयति कुवलयमालाललित कुटिल कटाक्षविक्षेप । अधर किसलयलीलामानन मस्या कलानिधिविलासम् ॥ १६ ॥ तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवो पठत्यग्रे । अधिवसति सकलललना मौलिमिय चकितहरिणचलनयना ॥ १७ ॥ नयनयुगासेचनक मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् । रूपमिद मदिराक्ष्या मदयति हृदय दुनोत्यपि च ॥ १८ ॥ सन्यस्तभूषापि नरैव नित्य विनापि हार हसतीव कान्त्या । मद विनापि स्खलतीव भावैर्वाच विना व्याहरतीव दृष्ट्या ॥ १९ ॥ भ्रूयुग्ममुच्चैर्धनुरुज्झितज्य बाणा कटाक्षा कुटिला नितान्तम् । तथापि यूना हृदय भिनत्ति कोऽय विलासो वनिताजनस्य ॥ २० ॥ अलीकरूपो यदि मध्यभाग पयोधराकारमृतश्च केशा । उत्सङ्गशोभापि सरोरुहाक्ष्या कस्य शोभा कलयेन्न कस्मात् ॥ २१ ॥ सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेश विनिवेशितेन । सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्ना देकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ २२ ॥ प्रत्यङ्गमसामभिकेन रक्षा कर्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति । वज्र च भूषामणिमूर्तिधारि नियोजित तद्द्युतिकार्मुक च ॥ २३ ॥ भ्रूश्चित्ररेखा च तिलोत्तमाख्या नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टि । दृष्टा तत पूरयतीयमेवानेकाप्सर प्रेक्षणकौतुकानि ॥ २४ ॥ वर्णा कश्चिदन्तच्छदबाहुपाणिपदादिन साखिलतुल्यहेतु । उद्वेगभागद्वयताभिमानादिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ २५ ॥ यस्या पदाङ्गुष्ठनखौ मुख च बिभर्ति पूर्णं द्युचतुष्टय या । कलाचतुष्टिरूपैति वास तस्या कथ मुग्धगुणिनाम नासाम् ॥ २६ ॥ कार्त्स्न्येन निर्वर्णयितु च रूप मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागतानाम् । न तु प्रियेष्वायतलोचनाना समभ्यपातीनि विलोचनानि ॥ २७ ॥ यतो यतोऽङ्गादपयाति वक्षुकस्ततस्तत स्वर्णमरीचिवीचय । यतो यतोऽस्या निपतति दृष्टयस्ततस्तत श्यामसरोजवृष्टय ॥ २८ ॥ तदा तदङ्गस्य बिभर्ति विभ्रम विलेपनामोदमुच स्फुरद्रुच । दरस्फुरत्काञ्चनकेतकीदलात्सुवर्णमभ्यस्यति सौरभ यदि ॥ २९ ॥ अधरे मधुग सरस्वतीय ननु वर्ण मणिवर्णिताप्रवाह । शिरसि प्रतिभाति चारुवेणी कथमेणीनयना न

---
१ हरिणनयना

तीर्थराज ॥ ३० ॥ वेणी विडम्बयति मत्तमधुव्रतालीमङ्गीकरोति गुणमैन्दवमास्यमस्याः । बाहू मृणाललतिकाश्रियमाश्रयेते पुङ्खानुपुङ्खयति कामशरान्कटाक्षः ॥३१॥ बन्धूकबन्धुरधरः सितकेतकाभः चक्षुर्मधूककलिकामधुरः कपोलः । दन्तावली विजितदाडिमबीजराजिरास्यं पुनर्विकचपङ्कजदत्तदास्यम् ॥ ३२ ॥ येनोत्पलानि च शशी च मृणालिकाश्च रम्भालताश्च कमलानि च निर्मितानि । नूनं स एव मृगशावदृशोऽपि वेधा सृष्टिक्रमो यदयमेकतया चकास्ति ॥ ३३ ॥ सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा । तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामृणालज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥ ३४ ॥ राजीव जीवसि मुधा न सुधाकर त्वमस्याः समं पदनखस्य कुतो मुखस्य । अग्रे दृशोर्मृगदृशः कतमः कुरङ्गस्तत्खञ्जनत्वमपि किं जनरञ्जनाय ॥ ३५ ॥ सा दुग्धमुग्धमधुरच्छविरङ्गयष्टिस्ते लोचने तरुणकेतकपत्रदीर्घे । कम्बोर्विडम्बनकरश्च स एव कण्ठः मैवेयमिन्दुवदना मदनायुधं वा ॥ ३६ ॥ ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलेश्च काण्डौ मध्यं च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः । लावण्यवारिपरिपूरितशातकुम्भकुम्भौ मनोजनृपतेरभिषेचनाय ॥ ३७ ॥ तन्वी शरत्त्रिपथगापुलिने कपोलौ लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ । तद्बन्धनाय सुचिरार्पितसुभ्रुचापचाण्डालपाशयुगलाविव शूल्यकर्णौ ॥ ३८ ॥ व्याकोशकोकनदशोककरः करोऽयं खेलच्चकोरमयचोरमिदं च चक्षुः । उद्भिन्नविद्रुमरहस्यहरोऽधरोऽयं तत्सादरण्यमपि वश्यमरण्यमस्याः ॥ ३९ ॥ मुखं यदि किमिन्दुना यदि चलाचले लोचने किमुत्पलकदम्बकैर्यदि तरङ्गभङ्गी भ्रुवौ । किमात्ममनघन्वना यदि सुसयता कुन्तला किमम्बुरुहडम्बरैर्यदि तनूरियं किं श्रिया ॥ ४० ॥ इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः सुधाधाराधाराश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः । इमे नेत्रे रात्रिंदिवमधिकशोभे कुवलये तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥ ४१ ॥ विनैवाम्भोवाहं बहलरुचिदीप्ताम्बरतलात्तडिल्लेखा हेमद्युतिविततिरम्या विलसति । विनैव स्वर्गङ्गां लसति रभसव्यग्रशफरीपरीवर्तैः सार्धं स्फुरति विकचेन्दीवरवनम् ॥४२॥ तमःस्तोमः पूर्वं तदनु सकलः शीतकिरणस्ततः कोकद्वन्द्वं तदनु च न किंचित्पुनरभूत् । अधस्तस्यावर्तस्तदनु कदलीकाण्डयुगलं ततोऽप्यासौ पद्मौ शिवशिव विधे शिल्परचना ॥ ४३ ॥ पदाभ्यामुत्क्षिप्तामधरयति शोणाम्बुजरुचिं कराभ्यामादत्ते नवकिसलयानामरुणताम् । प्रवालस्य च्छायां दशनवसनाग्रेण पिबति स्मितज्योत्स्नापूरैरुपहसति कान्तिं हिमरुचेः ॥ ४४ ॥ वहत्यस्याः दृष्टिर्विकचनवनीलोत्पलतुलामखण्डसामिख्या वदनमिदमिन्दोः कलयति । कुचौ किंचिन्मीलत्कमलतुलनां कन्दलयतस्तमः शोभा चित्रा चिकुरनिकुरम्बे हि कुरुते ॥ ४५ ॥ करे वेणीमेणीसदृशनयना स्नानविरतौ दधाना हर्म्याग्रे हरनयनतेजोहुतमपि । इयं मुग्धा दुग्धाम्बुधिबहलकल्लोलसदृशा दृशा वारंवारं मनसिजतरुं पल्लवयति ॥ ४६ ॥ दायादस्य मनसिजधनुर्भ्रूविलासस्य धत्ते योगक्षेमौ वहति नयनद्वन्द्वमिन्दीवराणाम् । तद्वाराणां पुनरिह जगज्जैत्रलावण्यभाजामामात्यमे मलयदखिलं म्लानवर्णं सुवर्णम् ॥ ४७ ॥ नीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः कुम्भावेभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार । भ्रूविश्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादीद्वक्त्रज्योत्स्ना शशधररुचं दूषयामास तस्याः ॥ ४८ ॥ तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः । श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ ४९ ॥ वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीलीम् । अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ तत्रत्यानां सुलभममृतं सन्निधानात्सुधांशोः ॥ ५० ॥ तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत्स्मितं का सुधा तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ्मधु । धिक्कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते किं वा बहु ब्रूमहे यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥ ५१ ॥ सौरभ्यं मृगलाञ्छने यदि भवेदिन्दीवरे वक्रता माधुर्यं यदि विद्रुमे तरलता कन्दर्पचापे यदि । रम्भाया यदि विप्रतीपगमनं प्राप्तोपमानं तदा तद्वक्त्रं च तदीक्षणं तदधरस्तद्भ्रूस्तदूरूयुगम् ॥ ५२ ॥ वेणीवेल्लनमङ्गणं किमु चलत्तेणीदृशो मध्यमं सव्यानं निमिदं विवृत्तिविषमाद्वासः स्तनात्स्रंसते । नृत्यन्तीव किमन्तिके वलितयोः स्निग्धा दृशोः कान्तयः साकूतस्मितगर्भितं किमु मुखं यत्तु सखी वाञ्छति ॥ ५३ ॥ बाहू द्वौ च मृणालमास्यकमलं लावण्यलीलाजलं श्रोणीतीर्थशिला च नेत्रशफरीधम्मिल्लशैवालकम् । कान्तायाः स्तनचक्रवाकयुगलं कन्दर्पबाणानलैर्दग्धानामवगाहनाय विधिना रम्यं सरो निर्मितम् ॥ ५४ ॥ जित्वत्याननमिन्दुकान्तिरधरः बिम्बप्रभा चुम्बति स्पृष्टं वाञ्छति चारुचम्पकुलच्छायाविशेषं स्तनौ । लक्ष्मीः कोकनदस्य खेलति करावाऽन्यं किं चादरा-

---

१ तद्गम्भीरा नाभि- २ सुजनया तद्द्रुमेंद्ये मध्ये ३ सरनि स्वच्छायारोमावली ४ सोपानपङ्क्ति तत्सङ्क्री त्रिवलीम् ५ कुचौ ६ पुण्यकृतां सुगम्यौ, पक्षे,-सुलभगमनौ ७ चन्दनवर्णि; पक्षे,-चन्दनरसेन ८ भिनम् ९ मारसी

देतस्या सुदृश करोति पदयो सेवा प्रवालद्युति ॥ ५५ ॥ कर्णारुन्तुदमेव कोकिलरुत तस्या श्रुते भाषिते चन्द्रे लोकरुचिस्वदाननरुचे प्रागेव संदर्शनात्। चक्षुमालनमेव तन्नयनयोरग्रे मृगीणा वर हैमी वल्लयपि तावदेव ललिता यावन्न सा लक्ष्यते ॥ ५६ ॥ चक्षुर्मेचकमम्बुज विजयते वक्त्रस्य मित्र शशी भ्रूसूनस्य सनाभि मन्मथधनुर्लावण्यपण्य वपु । लेखा कापि रदच्छदे च सुतनोर्गात्रे च तत्कामिनीमेना वर्णयिता स्मरो यदि भवेद्वैदग्ध्यमभ्यस्यति ॥ ५७ ॥ स्निग्धस्मेरविलोलमुग्धमधुरा यन्नेत्रयोर्विभ्रमा यद्यामृष्टविलासपत्रलतिका घर्मोद्गमा गण्डयो । यच्च प्रौढकदम्बकुड्मलसखी काप्यङ्गके विक्रिया तत्तस्या किमपि स्फुट रतिपते कोदण्डविस्फूर्जितम् ॥ ५८ ॥ स्निग्धेन्द्रोपलसुन्दर कचभरो वक्त्र सगोत्र विधोवक्षोजौ मणिकुम्भडम्बरमुषौ मध्योऽस्ति वा नास्ति वा। श्रोणीमण्डलमूरुदुर्वहमहो शोणाब्जतुल्ये पदे मन्ये मञ्जुगिरो मरालमहिलाध्येयो गतेर्विभ्रम ॥ ५९ ॥ नेत्रोपान्तवतंसिते श्रुतिपुटे नीलोत्पल निष्फल हासश्रीपरिकर्मिते स्तनतटे हारोऽप्यहार कथम्। पिण्डालक्तकपातन चरणयो पीडाफल ताम्रयोर्वामाक्ष्या वपुषि स्वभावसुरभौ व्यर्थानुलेपव्यथा ॥ ६० ॥ एतस्या स्तनपद्मकोरकयुग यस्याननेन्दो सित ज्योत्स्नाभिर्न मजत्यदो मृगदृश शङ्के विकास पुन । तस्मिँल्लोचनपङ्कज विकसित भ्रूभृङ्गससेवित स्वान्ते सशय मातनोति सुतरामेतन्ममैवाद्भुत ॥ ६१ ॥ पानायाधरतोऽमृत वसतयेऽप्यस्या स्तनक्ष्माधरोऽधस्तात्संजघनात्कन्दरधर सरयाय चक्षुर्मृग । जप्यो मद्वरो मनोहरकथा ध्यानाय वक्त्राम्बुज चेत्थ देहतपस्थले सति वय सन्तो वनान्त गता ॥ ६२ ॥ कर्णोत्सङ्गविसर्पिणी नयनयो कान्तिर्नतमोत्पल लाक्षासभ्रमनिर्व्यपेक्षमधर लावण्यमेवा क्षति। हारोऽस्या स्मितचन्द्रिकैव कुचयोरङ्गप्रभाकञ्चुकी तन्व्या केवलमङ्गभारमधुना मन्ये पर भूषणम् ॥ ६३ ॥ अम्लाश्वदलावली कृतमलिश्रेणीभिरेणीदृश सौन्दर्ये यदि चक्षुषोस्तरलयो किं मन्मथस्यायुधै । का प्रीति कनकारविन्दमुकुले पीनौ स्तनौ चेदतो मन्ये काचिदिय मनोभवकृता माया जगन्मोहिनी ॥ ६४ ॥ ऊर्ध्वे नीरदवृन्दमैन्दवमिद बिम्ब तथो निर्मित व्योम्न पल्लवचिन्तितस्य निहितौ नीगयुप्रयुनतौ। किं चाथ पुलिनोचयस्य कदली काण्डावरारोपितौ तन्मन्ये चतुरस्य पुष्पधनुष सर्गोऽन्यमन्यादृश ॥ ६५ ॥ भृङ्गालीमुदरे क्षिपन्ति शतश पद्मानि शश्वीमिव प्रत्यागच्छति लङ्घनार्थमसकृद्व्योमाङ्गण चन्द्रमा । वक्रेणापहृते कुरङ्गसुदृशस्त्रैलोक्यरूपोच्चये प्रत्यावर्तनगन्धयेन कति न क्लेश समातन्वते ॥ ६६ ॥ वक्त्र निर्मलमुन्नता कुचतटी मध्यप्रदेश कृश श्रोणीमण्डलमङ्गनाकुलगुरोर्देवस्य सिंहासनम् । कृत्वा चाम्बुदशश्रुतुल्यमिद तुष्टाव मन्ये विधिर्हर्षोद्गदगद्यपद्यरचनागर्भैश्चतुर्भिर्मुखै ॥ ६७ ॥ मध्य विष्णुपद कुचौ शिवपद वक्त्र विधातु पद धम्मिल्ल सुमनपद प्रविलसत्काञ्ची नितम्बस्थली। वाणी चेन्मधुराधरोऽरुणधर श्रीरुद्धभूमिर्वपुस्तस्या किं कथयामि पुण्यचरित मान्या सदा निर्जरै ॥ ६८ ॥ यत्तीर्थाम्बु सुराम्बुजासवरसो नेत्रे नवेन्दीवरे दन्तश्रेणिरखण्डिताक्षतचयो दूर्वा च रोमावली। उत्तुङ्ग च कुचद्वय फलयुग पात्र कराम्भोरुह तन्मन्ये मदनार्चनाहितमति साङ्गोपहारैरियम् ॥ ६९ ॥ दीर्घाक्ष शरदिन्दुकान्ति वदन बाहू नतावसयो सक्षिप्त निबिडोन्नतस्तनमुर पार्श्वे प्रमृष्टे इव । मध्य पाणिमितो नितम्बि जघन पादावुदग्राङ्गुली छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनस सृष्ट तथास्या वपु ॥ ७० ॥ नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वय वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छत । कान्ति काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्पर्धिनी स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्या कटाक्षच्छटा ॥ ७१ ॥ दृष्टि कापि सुरा सुधा स्मितमिद वक्त्र कलाना निधिर्वक्षो कुम्भिभ्रमौ दृशौ विजयते धन्वन्तरि सत्कृपा। कान्ति श्रीस्त्रिवलीतरङ्गलहरी नाभी गतावर्तितामेतस्यामचिरेण भाविकलने लावण्यवारानिधौ ॥ ७२ ॥ किं तारुण्यतरोरिय रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारानिधे । उद्गाढोत्कलिकावता स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिण किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिण ॥७३॥ जानीमो वदन सरोरुहदृशो निर्माय पद्यसुहृद्भ्यामाम कठोरपारकशिखासतापित पद्मम् । रम्भामूरुतटी स्तन रसघटीं पीयूषवीचीं वचो बाहू वारविस कर किसलय नाभीं सरो निर्ममे ॥ ७४ ॥ जानीमो वयमासनस्य कमल तस्या मुखेन्दोस्त्विषा सकोच समुपागते न भगवान्स्य सरोजासन । मुम भ्रूलतिकायुग विहितवान्वक्रे दृशो सृष्टवान् मध्य विस्मृतवान्वचाश्च कुटिला नामभ्रुव सृष्टवान् ॥ ७५ ॥ मुक्ता विद्रुममन्तरा मधुरम पुष्प पर धूर्तह प्रालेयद्युतिमण्डले खलु तयोरेवासिका नाणव । तद्योदश्वति शङ्खमूर्ध्नि न पुन पूर्वाचलाभ्यन्तरे तानीमानि विकल्पयन्ति त इमे येषा न सा दृक्पथे ॥ ७६ ॥ इन्दुर्निम इवाग्रेन

१ नीलम् २ भूभोगया- ३ मोदरम् ४ दृशी ५ सजघन, प० ३.-सद्जघन

१ मध्ये २ वेलम् ३ भावादहरम्, न तु मधुरतरागुलम् ४ चन्द्रमण्डले, ५ इकशिखाशिखावशिनि- इन्दुविरुच्यमिवर्ष-

जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदल श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्य कलया च कोकिलवधूकण्ठेऽप्यिव प्रस्तुत सुदर्या पुरतश्च हन्त शिखिना बर्हा सगर्हा इव ॥ ७७ ॥

## परस्परदर्शनम्

स्मरतोरभिप्रापकल्पितान्बहुश स्वमभुव समागमान् । अपि दृष्टिपथ प्रपन्नयोर्निविशश्वास चिर मनस्तयो ॥ १ ॥ आघ्रात कमल प्रियेण सुदृशा स्मितापनीत मुख दत्त विभ्रमकन्दुके नखपद सीत्कृत्य गूढो स्तनौ । दत्ता चम्पकमालिकोरसि मुजानिर्भिन्नरोमाञ्चया मीलल्लोचनया स्थित प्रणयिनोर्दूरेऽपि पूर्णो रस ॥ २ ॥

## नायकदर्शनम्

न जाने समुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये । सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्णताम् ॥ १ ॥ या यां प्रिय प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमुखी बभूव । निशङ्कमन्या सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जघ्नुरमु कटाक्षे ॥ २ ॥ काचिन्निवारितबहिर्गमना जनन्या द्रष्टु प्रिय भवनजालकमाससाद । तस्या विलोचनमदृश्यत दीशदत्तयचोपरुद्धशफरोपमित क्षणेन ॥ ३ ॥ कृच्छ्रेण कापि गुरुणैव जनेन रोधमुल्लङ्घ्य नायकसमीपमुप प्रतस्थे । हा हन्त शीघ्रगमन प्रतिरोधहेतुस्तस्या पुन स्तनमरोऽपि गुरुर्बभूव ॥ ४ ॥ नान्त प्रवेशमरुणद्विमुखी न चासीदाचष्ट दोषपरुषाणि न चाक्षराणि । सा केवल सरलपक्ष्मभिरक्षिपातै कान्त विलोकितवती जननिर्विशेषम् ॥ ५ ॥ किंचित्कुञ्चितहारयष्टि सरलभ्रूवल्लि साचिस्मित प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युति भुजापर्यस्तकर्णोत्पलम् । अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णस्य कण्डूयन कुर्वाणा नृपकन्यका सुकृतिन सव्याजमालोकते ॥ ६ ॥

## नायिकादर्शनम्

प्रियादर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरै । प्राप्यते येन निर्वाण सरागेणापि चेतसा ॥१॥ क्षीरसागरकल्लोललोललोचनया नया । असारेऽपि हि ससार सारवानिव लक्ष्यते ॥२॥ सेयं सीधुमयी वा सुधामयी वा हलाहलमयी वा । दृग्भ्यां निपीतमात्रा मदयति मोदयति मूर्च्छयति ॥ ३ ॥ गच्छति न तृप्तिमेतत्सुललितमस्या समापिबद्रूपम् । नयनयुग मम नूर सप्रति समुपैति सफलतां चैवम् ॥ ४ ॥ जानीमहेऽस्या खलु सारगाक्ष्या विराजतेऽन्त प्रियवक्त्रचन्द्र । तत्कान्तिजाले प्रसृतैस्तदङ्गेष्वापाण्डुता कुड्मलताऽक्षियुग्मे ॥ ५ ॥ सेय मगाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशो । मनोरथश्रीर्मनस शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचर गता ॥६॥ तामनङ्गजयमङ्गलश्रिय किंचिदुच्चभुजमूललोकिताम् । नेत्रयो कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तर ॥ ७ ॥ इदमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतपीनपयोधरा । पृथुनितम्बमरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ॥ ८ ॥ इय सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा कुसुम्भारुण चारु वासो वसाना । समस्तस्य लोकस्य चेत प्रवृत्तिं गृहीत्वा घटे न्यस्य यातीव भाति ॥ ९ ॥ कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यून । लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभूत्रयनावनौ सा ॥ १० ॥ अर्धस्मितेन विनिमय्य दृशार्धमाणमर्ध विधूय वसनाञ्चलमर्धमार्गे । अर्धेन नेत्रविशिखेन निवृत्य सार्धमर्धार्धमेव तरुणी तरुण चकार ॥ ११ ॥ आधाय कोमलकराम्बुजकेलिनालीमालीसमाजमधिकृत्य समालपन्ती । मन्दस्मितेन मयि साचिविलोकितेन चेतश्चकोरनयना चुलुकीचकार ॥ १२ ॥ मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति येयम् । मम हृदयमनङ्गवह्नितप्त भृशमिव चन्दनशीतल करोति ॥ १३ ॥ पुर स्थित्या किंचिद्वलितमुखमालोक्य सखे सखेदा श्वासति भुवमिदमदृष्ट्वा तव दृश । इतश्चञ्चत्काञ्चीरणितमुखरात्सौधशिखरादराकाया कोऽय कवलयति चान्द्रेण महसा ॥ १४ ॥ अये केय लीलाधवलगृहवातायनतले तुंगकोटिकाणे कुसुमधनुष जागरयति । अहो नेत्रद्वन्द्व निरसति विलङ्घ्य श्रुतिमहो कथ न त्रैलोक्य जयति मदन स्मेरवदन ॥ १५ ॥ तडिल्लेखा नेय विलसति पर सौधशिखरे वसन्त्या कस्याश्चित्कनकरुचिरा गात्रलतिका । अपीद नो मज्जत्कुवलयवनमीनतरल परं तस्या एव स्फुरति नयनालोकललितम् ॥१६॥ सखे साय स्नात्वा कनकरुचिकौसुम्भवसन वसानायास्तिर्यग्वलितचिकुरस्यन्दिसलिलम् । दिशान्त्या दृष्टेय कुसुमशरकोदण्डलतिकामकस्मादस्माक मृगशिशुदृशो दर्शनमभूत् ॥१७॥ अमृतममृत चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुज रतिरपि रति कामं कामो मधूनि मधून्यपि । इति न भजते वस्तु प्राय परस्परसकर तदियमबला धत्ते लक्ष्मीं कुत सकलात्मिकाम् ॥ १८ ॥ केय श्यामोपलविरचितोत्तुङ्गहर्म्यैकशालमध्ये कनककदलीकन्दलीगर्भगौरी । हार्द्राम्बुदवसहचरं कान्तिपूर वहन्ति कामक्रीडामवनजलधौ वीचिकेवाविरस्मि ॥ १९ ॥ अर्वच्छाय निरयति सुधाश्मिविदुमतली चक्रमस्य महति

१ धीरा- २ मीन
३५ सु. र. भां

१ वसनम् २ मनोरथमिव ३ मदनम् ४ नूपुरध्वनिभि- ५ प्रकाशा

सुषमामण्डले दूरमभ्रम् । रक्तादर्शप्रतिफलमिव श्रीसदद्म वहन्ती दृष्टा काचित्तरलनयना देवतेव स्मरस्य ॥ २० ॥ नेयं विद्युद्युवमधिगता काञ्चनी नापि वल्ली मन्दं मन्दं प्रचलति यतो नापि वा पन्नगस्य । चूडारत्नस्फुरदुरुशिखा क्वापि धत्ते सरोजं वा वा तर्हि प्रकृतिसुभगा तत्सखे न प्रतीमः ॥२१॥ वक्त्रोपान्तं नयनयुगलं सर्वतो निक्षिपन्ती श्रोणीभाराच्छिथिलशिथिलन्यस्तपादारविन्दा । आरादालीकरकिसलये दत्तहस्तावलम्बा काचिन्मन्था विकसितमहीचक्रमायाति तन्वी ॥ २२ ॥ इयं भुजगिनीश्रिता स्मदनेकपुष्पान्विता द्विरेफततिसेविता प्रमदलक्षनालंकृता । फलद्वयभरानता विलसिता नवैः पल्लवैर्विलोचनपथं गता भवति कापि हैमी लता ॥ २३ ॥ पातालाद्भुवनावलोकनपरा किं नागकन्योत्थिता मिथ्या तत्खलु दृष्टमेव हि मया तस्मिन्कुतोऽस्तीदृशी । मूर्ता स्यादिह कौमुदी न घटते तस्या दिवा दर्शनं केयं हस्ततलस्थितेन कमलेनालोक्यते श्रीरिव ॥ २४ ॥ अच्छिन्नामृतबिन्दुवृष्टिसदृशीं प्रीतिं ददत्या दृशा याताया विगलत्पयोधरभराद्द्रष्टव्यतां कामपि । अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पर्शास्पदत्वं गता नैते यन्मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाद्भुतम् ॥ २५ ॥ श्रोणीभारभरालसा दरगलन्माल्यापवृत्तिच्छलाल्लीलोत्क्षिप्तभुजोपदर्शितकुचोन्मीलन्नखाङ्कावलिः । नीलेन्दीवरदामदीर्घतरया दृष्ट्या धयन्ती मनो दूरान्दोलनलोलकङ्कणझणत्कारोत्तरं सर्पति ॥ २६ ॥ लग्नं पादतले नखेषु विलुठत्सक्तमूर्वोर्युगे विश्रान्तं जघनस्थले निपतितं नाभीसरोमण्डले । शून्यं मध्यमवेक्ष्य रोमलतिकामालम्बमानं क्रमादारूढं स्तनयोः प्लुतं नयनयोर्लीनं मनः कैशिके ॥ २७ ॥ अस्या धाम सरोवरे भुजबिसे वक्त्रारविन्दे भ्रमन्नेत्रभ्रूभ्रमरे सुयौवनजले कस्तूरिकापङ्किले । वक्षोजप्रतिकुम्भिकुम्भदलनक्रोधादुपेत्य द्रुतं मग्नश्चित्तमतंगजः कथमसावुत्थाय निर्यास्यति ॥ २८ ॥ स्वैरं सस्मितमीक्षते क्षणमलं व्याजृम्भते वेपते रोमाञ्चं तनुते मुहुः स्तनतटे व्यालम्बते नाम्बरम् । आलिङ्गत्यपरां तनोति चिकुरं प्रत्युत्तरं याचते केयं कामकलाविलासवसतिर्लोलेक्षणा भाविनी ॥ २९ ॥ खेलत्खञ्जननेत्रया परिलसत्स्वर्णारविन्दास्यया पीनोत्तुङ्गनिरन्तरस्तनभरव्यालोलसन्मध्यया । स्फीतस्फीतनितम्बया क्षणमपि व्यालोकितश्चानया किं न स्याद्दशिनां वर स्मरहर स्मारैः शरैर्जर्जरः ॥ ३० ॥ सायं चन्द्रकलामृतोदयगिरिस्पर्धां दधानं स्तनस्पर्धोत्तुङ्गतरो नखाङ्करुचिरं शोणाम्बराभ्यन्तरे । अस्याः क्व न निरीक्ष्य गोत्वमकरोत्तीक्ष्णं कटाक्षं क्षणं मृत्तात्रृष्टगरिष्ठकेतकदलभ्रान्तिं वहन्नप्ययम् ॥ ३१ ॥ उत्तुङ्गस्तनशैलदुस्तरमुरो निम्नातिनाभिस्थली भीमं देहवनं स्फुरद्भुजलतं रोमालिजालाकुलम् । व्याधः पञ्चशरः किरत्यतितरां तीक्ष्णान्कटाक्षाशुगांस्तन्मे ब्रूहि मनःकुरङ्ग शरणं क साम्प्रतं यास्यसि ॥ ३२ ॥ वक्त्रश्रीजितजर्जरेन्दुमलिनं कृत्वा करे कन्दुकं क्रीडाकौतुकमिश्रभावमनया ताम्रं वहन्त्याननम् । भृङ्गाभ्रमहकृष्णकेतकदलस्पर्धावतीनां दृशा दीर्घापाङ्गतरङ्गितैकसुहृदामेषोऽस्मि पात्रीकृतः ॥ ३३ ॥ स्कन्धे विन्यस्य सख्या भुजमपरकरस्पार्धचन्द्रेण मध्यं बिभ्राणा धूयमानस्तनतटवसना गन्धवाहेन मन्दम् । पश्चात्तान् दृग्विलासैरिव नलिनदलैः कोमलैरास्तृणन्ती सौधाग्रे कस्य साक्षात्परिणमति तपःसिद्धिरेषा सुवेषा ॥ ३४ ॥

---

## विरहः

समानकुलशीलयोः सुवयसोः परायत्तयोः परस्परविलोकनाकुलितचेतसोः प्रेयसोः । तनुत्वमनुविन्दतोर्बहुविधां व्यथां विन्दतोरशक्यविनिवेदना विरहवेदना वर्धते ॥ १ ॥

---

## वियोगिनोऽवस्थावर्णनम्

प्रियाविरहितस्यास्य हृदि चिन्ता समागता । इति मत्वा गता निद्रा के कृतघ्नमुपासते ॥ १ ॥ अनाशितं शयितमन्न निपीतमन्न तोयं तया सह मया विधिवञ्चितेन । इत्यादि हन्त परिचिन्तयता वनान्ते हा तस्य लोचनपयोभिरभूत्पयोधिः ॥ २ ॥ मन्दं मरुद्वहति गर्जति वारिवाहो विद्युल्लता चलति नृत्यति नीलकण्ठः । एतावति व्यतिकरे तरुणस्य तस्य मूर्च्छैव केवलमभूदवलम्बनाय ॥ ३ ॥ गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं श्वसितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदितोऽथवा । भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥ ४ ॥ धत्ते चक्षुर्मुकुलिनि रणत्कोकिले बालचूते मार्गे गात्रं क्षिपति बकुलामोदगर्भस्य वायोः । दावप्रेम्णा सरसबिसिनीपत्रमात्रातपत्रस्ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥ ५ ॥ रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते शय्योपान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः । दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडावनम्रश्चिरम् ॥ ६ ॥ प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठे श्लथं बिभ्रत्काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासापरक्ताधरः । चिन्ताजागरणप्रताम्रनयनस्तेजोगुणैरात्मनः संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ७ ॥ चन्द्रश्चण्डकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रा-

१ निम्नगरमणीया २ प्रत्यक्षस्वरूपवती ३ दृष्टा

१ दर्पवदाचरति २ वज्रवदाचरति

यते माल्य सूचिकुलायते मलयजालेप स्फुलिङ्गायते । रात्रि कल्पशतायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमय सहारकालायते ॥ ८ ॥ माकन्दाक्षिप मा मरन्दनिकर मूको भव त्व शुक स्फार कोकिल कोमलं कलरव भ्रात क्षण सहर। सौगन्ध्य वह गन्धवाह न मनाक्सर्वे क्षण क्षम्यता जानीध्व तरणस्य तस्य यदय काल करालो महान् ॥ ९ ॥

---

## वियोगिन्या अवस्थावर्णनम्

दह्यमानेऽपि हृदये मृगाक्ष्या मन्मथाग्निना। स्नेहस्तथैव यत्तस्यौ तदाश्चर्यमिवाभवत् ॥ १ ॥ जीवेन तुलित प्रेम सखि मूढेन वेधसा। लघुर्जीवो ययौ कण्ठे गुरुप्रेम हृदि स्थितम् ॥ २ ॥ कपोलफलकावस्या कष्ट भूत्वा तथाविधौ। अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षा क्षामता गतौ ॥ ३ ॥ वल्लभो त्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुष। राकाविभावरीजानिर्विष ज्वालाकुलोऽभवत् ॥ ४ ॥ अस्तमितविषयसङ्गा मुकुलितनय नोत्पला मुहु श्वसिता। ध्यायति किमप्यलक्ष्य बाला योगाभियुक्तेव ॥ ५ ॥ लिखति न गणयति रेखा निर्झरबाष्पाम्बु धौतगण्डतला। अवधिदिवसावसान मा भूदिति शङ्किता बाला ॥ ६ ॥ अपसारय घनसारं कुरु हार दूर एव किं कमलै। अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिश बाला ॥ ७ ॥ पातयति हृदयदेशे प्रियजनगर्भे पुन पुनर्मुग्धा। वर्णितमदनातङ्का बाष्पवर्ती भावमन्थरा दृष्टिम् ॥ ८ ॥ क्षिप्यति पश्यति चुम्बति पुन पुन पुलकमुकुलितैरङ्गै। प्रियसङ्गाय स्फुरिता वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥ ९ ॥ कमले निधाय कमल कलयन्ती कमलवासिन कमले। कमलयुगादुद्धृत कमल कमलेन वारयति ॥ १० ॥ नयनोत्पलचलधारां दृष्ट्वा वारानिधिभ्रान्त्या। वडवानल इव भगवान्वसति तनौ कृशतनोस्ताप ॥ ११ ॥ लीनामसृत्सरोरुहदलैरन्वेष्टुमेष कुसुमेषु। भ्रमति द्राग्पुरन्त संताप दीपमादाय ॥ १२ ॥ कुसुमितलताभिरहताप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि। परिवर्तते स्म नलिनी लहरीभिर्लोलिताप्यघूर्णत सा ॥ १३ ॥ शशभृत्तवपल्लवे शशाङ्के मकरन्दस्रुतिधारिणी सरोजे। अपि चास्य मरुद्गणाप्रसूते तिलकुसुम स्फुटचम्पकौपदाम्नि ॥ १४ ॥ अधिदेहलि हन्त हेमवल्ली शरदिन्दु सरसीरुहे शयान। उपमञ्जनचञ्चु मौक्तिकाली फलित कम्प सुजन्मनस्तपोभि ॥ १५ ॥ विश्रम्य विश्रम्य वनद्रुमाणां छायासु तन्वी विचचार काचित्। तनूत्तरीयेण करोद्धृतेन निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ १६ ॥ अपि मरणमुपैति सा मृगाक्षी विलसति वैर कथ रसान्तरस्य। अपि कथमधुना दधातु शान्ति विषमशरज्वरतीव्रदेहदाह ॥ १७ ॥ निवेशिते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम्। मृदुतनोर्वितनोतु कथ न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थित ॥ १८ ॥ सा तोरणान्तिकमुपेत्य दिशोऽवलोक्य नि श्वस्य दीर्घमुपधाय करं कपोले। मत्वा च त पुरत एव ससभ्रमत्वाज्ज्ञात्वाऽसं मोहलिखितेव न किं चिमासीत् ॥ १९ ॥ असालसो विरहताण्डवरङ्गभूमौ स्वेदोदबिन्दुकुसुमाञ्जलिमाविकीर्य। नान्दीं पपाठ पृथुवेपथुवेपमानकाञ्चीलताकलरवै स्मरसूत्रधार ॥ २० ॥ मदनदहनशुष्यत्तत्तनौ तावकुचान्तर्घनमलयजपङ्के गाढनद्धाखिलाङ्गि। उपरि विततपक्षो लक्ष्यतेऽलिर्निमग्न शर इव कुसुमेषोरेष पुङ्खावशेष ॥ २१ ॥ नवकिसलयतल्प कल्पित तापशान्त्यै करसरसिजसङ्गात्केवल म्लापयन्त्या। कुसुमशरकृशानुप्रापिताङ्गारतायाः शिव शिव परिताप को वदेत्कोमलाङ्ग्या ॥ २२ ॥ दरललितहरिद्राभन्थिगौरे शरीरे स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्यय पाण्डुभाव। वलति सति हि यस्मिन्सार्थमावर्त्य हेम्ना रजतमिव मृगाक्ष्या कल्पितान्यङ्गकानि ॥ २३ ॥ किसलयमिव मुग्ध बन्धनाद्विप्रलून हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोक। ग्लपयति परिपाण्डुक्षाम मस्या शरीर शरदिज इव घर्म केतकीगर्भपत्रम् ॥ २४ ॥ परिमृदितमृणालीम्लानमङ्ग प्रवृत्ति क्वमपि परिवारप्रार्थनाभि क्रियासु। कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्त कपोल ॥ २५ ॥ स्थगयति नयनास्त छद्मना धूमधूम्र प्रथयति च नितान्त कार्श्यमङ्गप्रवृत्त्या। अहह विरहबाधा छादयत्यम्बुजाक्षी तदपि वदति साक्षी पाण्डुरो गण्डदेश ॥ २६ ॥ परिम्लान पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतस्तनोर्मध्यस्यान्त परिमिलनमप्राप्य हरितम्। इद व्यस्तन्यास श्लथभुजलताक्षेपवलनै कृशाङ्ग्या सताप वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥ २७ ॥ प्रयातेऽस्त भानौ श्रितशकुनिनीडेषु तरुषु स्फुरत्सन्ध्यारागे शशिनि शनकैरुन्नमति च। प्रियप्रत्याख्यानद्विगुणविरहोत्कण्ठितदशा तदारब्ध तन्व्या मरणमपि यन्नोत्सवपदम् ॥ २८ ॥ लतामूले लीनो हरिणविरहीनो हिमकर स्खलन्मुक्ताकारा गलति जलधारा कुवलयात्। धुनीते मधुरं तिन्दुसुमनमा हि पवनो गृहद्वारे पुण्य परिणमति कन्यापि कृतिन ॥ २९ ॥ मगल-

१ चन्दनलेप २ मल्लिका इत्यपरति ३ तरुषपन्निभैरोरावरति

१ आसेतिकिशापदम् २ प्राप्नम ३ मखीजन ४ कुच पोमा गयो ५ कुत्स ६ संपन्न ७ हरिद्रोन् ८ भुजाग्रपथि ९ शुष्या

श्रेणीभिर्नियतमुपनीत सफलता गतिस्पर्धावैर मृदुकलरवै-रम्बुजदृशा । यदेता शृण्वत्या प्रियविरहवत्या कृशतनो-रगादस्मा स्तम्भादहह गतिसभाजनमपि ॥ ३० ॥ अ-गारेऽस्मिन्वा ते गिरिशमनिशानाथशकल भुजगानुत्तुङ्गा-नवष्टम्भमपि वातायनपथे । निकुञ्जेषु श्येनानविगृहशिरो राहुग्रस्य स्विन्ना नीयन्ते शिव शिव तया हन्त दिवसा ॥ ३१ ॥ स्तनन्यस्तोशीर प्रशिथिलमृणालैकवलय प्रियाया साबाध तदपि कमनीय वपुरिदम् । समस्ताप काम मनसिजनिदाघप्रसरयोर्न तु ग्रीष्मस्यैव सुभगमपराद्ध युव-तिषु ॥ ३२ ॥ कपोले पाण्डुत्व किमपि जलधारा नयन-योस्तनौ कार्श्यं दैन्य वचसि हृदि दावानलशिखाम् । अनज्ञा प्राणेषु प्रकृतिषु विपर्यासमधुना किमन्यद्वैराग्य सकल-विषयेष्वाकलयते ॥ ३३ ॥ निकाम क्षामाङ्गी सरसकदली-गर्भसुभगा कलाशेषा मूर्ति शशिन इव नेत्रोत्सवकरी । अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरामिय न कल्याणी रमयति मन कम्पयति च ॥ ३४ ॥ घनोऽय चेदद्येदुपरि विकिरश्चन्दनरसानुदाराश्चैहारी सरिद्धुरसि हारीभवति वा । समन्तात्प्राणाली चिरमुपननाली मिलति वा तदप्यस्यास्ताप प्रियविरहज किं निरमति ॥ ३५ ॥ इतो विद्युद्वल्लीविलसित मित केतकतरुज स्फुरद्गन्ध प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमित । इत केकिक्रीडाकलकलभर पक्ष्मलदृशा कथ यास्यन्त्येते विरहदिवसा सम्भ्रमरसा ॥ ३६ ॥ न नीतमुपनासिक परि-मलव्ययाशङ्कया न हन्त विनिवेशित विरहवह्निकुण्डे हृदि । दृशोर्बहिरिति श्रुतौ न निहित प्रियप्रेषित करे कमलमर्पित मृगदृशा दृशा पीयते ॥ ३७ ॥ वीणामङ्के कथमपि सखी प्रार्थनाभिर्निधाय स्वैर रत्ना सरसिजदृशा गातुमारब्धमेव । तन्त्रीमुद्धा किमपि विरहक्षीणदीनाङ्गयष्टीमेनामेव स्पृशति बहुशो मूर्च्छना चित्रमेतत् ॥ ३८ ॥ अन्तस्तार तरलतरल स्तोकमुपीडमाज पक्ष्माग्रेषु ग्रथितपृषत कीर्णधारा क्रमेण । चित्तातङ्क निजगरिमत सम्यगाख्यापयन्तो निर्यान्त्यस्या कुवलयदृशो बाष्पधारा प्रवाहा ॥ ३९ ॥ मुक्त्वानङ्ग कुसुमविशिखान्पञ्च कुण्ठीकृतानामान्मन्ये मुग्धा प्रहरति हठा त्यनिशा वारुणेन । धारा पूर कथमपरथा स्फारनेत्रप्रणाली-वक्त्रोद्भ्रान्तमिवरलितिविपिने सारणीसाम्यमेति ॥ ४० ॥ म्लिन्नौ गण्डौ स्फुरितमधर स्पन्दित चूचुकाग्र सन्नौ बाहू मसृणमुकुले लोचने भ्रूश्चलैव । अङ्गादङ्गादजनि पुलक-श्रेणिरुच्च सकम्पौ किं च श्वासान्तरलितदुकूलाञ्चलाश्चच-लास्या ॥ ४१ ॥ पीनोत्तुङ्गस्तनकलशयोर्मारहारं न धत्ते हस्तेनापि स्पृशति सहसा नैव कर्पूरवीटीम् । मञ्च नापि प्रयाति शयितु दृगन्तानलपात ताडङ्कन्ती गुरुजनभया-द्रोदुकामा स्वतारम् ॥ ४२ ॥ गण्डे पाण्डौ कलयति पुनश्चान्दनान्पत्रभङ्गान्निद्रालाभे स्वयमरुणदृक्पृच्छति त्वा निदानम् । प्रत्यासन्ने मधुरलपिते गृहके कीरशावे कण्ठे धत्ते कमलनयना चारु वैदूर्यहारम् ॥ ४३ ॥ नीवीबन्धो-च्छ्वसनमधरस्पन्दन दोर्विषाद स्वेदश्चश्रुमसृणमधुरापाङ्ग-स्निग्धमुग्धम् । गात्रस्तम्भ स्तनमुकुलयोरुन्नमश्च प्रकम्पो गण्डाभोगे पुलकपटल मूर्च्छना चेतना च ॥ ४४ ॥ सध्या कोप नत उपगता हन्त रात्रि कृपाणी चन्द्र चक्र विरह-विधुरा तारकापङ्क्तिमुग्राम् । तूणीरान्तर्गतशरततिं प्रज्वल त्पुङ्खभागा सनद्धाश्च कलयति पुनर्मन्मथ राक्षसेन्द्रम् ॥ ४५ ॥ लीलावल्लीभवनकुहरे पञ्जरप्राप्तचकोरीचञ्चुक्षत शशिकरकण वीक्ष्य मूर्च्छामुपैति । लीलारामात्पिकमुख रितात्का कथा सा बिभेति स्वालापेभ्यश्चकितनयना यत्कुहू कोमलेभ्य ॥ ४६ ॥ व्यजनमरुत श्वासश्रेणीमिमामुप चिन्वते मलयजरसो धाराबाष्प प्रपञ्चयितु प्रभु । कुसुम-शयन कामास्त्राणा करोति सहायता द्विगुणगरिमा कामो-न्माद कथ नु विरंसति ॥ ४७ ॥ विषयविधुरा दृष्टि श्वासानिला ग्लपिताधरास्तनुरपि भृश म्लाना लूनेव पल्लव मञ्जरी । अपि च लवलीपाकोद्भेदाभिरामनवद्युति स्फुरति कुचयोर्मूले गण्डे च कश्चन पाण्डिमा ॥ ४८ ॥ कथ-मपि कृतप्रत्यावृत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे विरहकृशया कृत्वा व्याज प्रकल्पितमश्रुतम् । असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमाद ससम्भ्रम प्रचलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसित पुन ॥ ४९ ॥ तवज्ञया गुरुसंनिधौ नयनज यद्वारि संस्त-म्भित तेनान्तर्गलितेन मन्मथशिखी सिक्तो वियोगोद्भव । मन्ये तस्य निरस्यमानकिरणस्यैषा मुखेनोद्गता श्वासायास समागतालिसरणिव्याजेन धूमावली ॥ ५० ॥ मुग्धा स्वप्न समागते प्रियतमे तत्पाणिसस्पर्शन रोमाञ्चाञ्चितया शरीर लतया समाच्य कोपात्किल । मा वा वल्लभ सस्पृशेति सहसा शून्य वदन्ती मुहु सख्या नो हसिता सचिन्तमसकृ-द्रसशोचिता प्रत्युत ॥ ५१ ॥ शीघ्र भूमिगृहे गृहाण वसतिं प्राणे किमु क्रीडसि प्राप्ता पश्यसि किं न दैवहतिका ज्योत्स्ना गवाक्षोदरे । इत्थ मन्मथतीव्रसज्वरजुषो गेहेषु वामभ्रुवा मुहुरुच्छ्रित कुरङ्गलाञ्छनभयाद्दीना सखीना गिर ॥ ५२ ॥ शय्या पुष्पमयी परागमयतामङ्गार्पणादश्नुते ताम्यन्त्यतिक-ताम्यन्तनलिनीपत्राणि दाहोष्मणा । न्यस्त च स्तन मण्डले मलयज शीर्णान्तर दृश्यते बाष्पादानु भवन्ति फेनि-लमुग्धा मृणालाङ्कुरा ॥ ५३ ॥ आरात्तु गतुदीरिते ऽपि कुसुमे हस्तामम्लोहित लाक्षारञ्जनवार्तयापि सहसा रक्त तल पादयो । अङ्गानामनुलेपनक्षरणमप्यस्य तसेदा-

वह हन्तांधीरदृश किमन्यदलङ्कामोदोऽपि मारायते ॥ ५४ ॥ अङ्गासङ्गिमृणालकाण्डमयते भृङ्गावलीना रुच नासामौक्तिकमिन्द्रनीलसरणिं श्वासानिलार्द्राहते । क्षिप्ता सा हिमवालुकापि कुचयोर्धत्ते क्षण दीर्पता तप्ताय पतिताम्बुवत्करतले धाराम्बु सलीयते ॥ ५५ ॥ केशैं कोमलमालिकामपि चिर या बिभ्रती खिद्यते या गात्रेषु घन विलेपनमपि न्यस्त न वोढु क्षमा । दीपस्यापि शिखा न चापि भवने स्वप्नेऽपि या वीक्षितु ताप सा विरहानलस्य महत सोढु कथ शक्ष्यते ॥ ५६ ॥ उद्धूयेत तनूलतेति बिसिनीपत्रेण नो वीज्यते स्फोट स्यादिति नाङ्गक मलयज क्षोदाम्भसा सिच्यते । स्यादस्यातिभरालराभर इति नासान वा पल्लवारोपो वक्षसि तत्कथ वरतनोराधि समाधीयताम् ॥ ५७ ॥ नि श्वासानलविद्धदन्तवसना नेत्राम्बुसिक्तस्तनी हस्तन्यस्तकपोलदीनवदना हारैकभूषावती । बिभ्राणासपदेन तुङ्गजघना विस्रसिनीं वेणिकामास्ते स्थण्डिल एव पाण्डुमधुरक्षामालसैरङ्गकै ॥ ५८ ॥ क्षामक्षामकपोलमाननमुर काठिन्यमुक्तस्तन मध्य क्लान्ततर प्रकामविनतावसौ छवि पाण्डुरा । शोच्या च प्रियदर्शना च मदनग्लानेयमालक्ष्यते पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ५९ ॥ कर्पूराम्बुनिषेकभाजि सरसैरम्भोजिनीना दलैरास्तीर्णेऽपि विवर्तमानवपुष स्वस्त्यजि स्रस्तरे । मन्दोन्मेषदृशा किमन्यदभवत्सा काप्यवस्था तदा यस्याश्चन्दनचन्द्रचम्पकदलश्रेण्यादि वह्नीयते ॥ ६० ॥ आलीपालितपद्मिनीदलचलत्सर्वाङ्गमङ्गीकृतस्वाङ्गालिङ्गनमर्मरीकृतनवाम्भोजालिशय्या चिरात् । चैतन्य कथमप्युपेत्य शनकैरुन्मील्य नेत्राञ्चल बाला केवलमेव शून्यहृदया शून्य जगत्पश्यति ॥ ६१ ॥ न क्रीडासु कुतूहल वितनुते नाल कृतौ सादरा नाहारेऽपि च सस्पृहा न गणयत्यालापकेलीं सखीम् । बाला केवलमङ्गवैरनुकल्क्षामैर्विविक्तस्थले ध्यायन्ती किल किंचिदन्तरधुना नि स्पन्दमास्ते सदा ॥ ६२ ॥ सोन्मेषो न सखीजन परिजन प्रागल्भ्यभूमिर्न वा वास ल्यादविभावितस्फुटवयोवस्थाविशेषो गुरु । आयाता नव मल्लिकापरिमलक्रूरा शरद्वासरा कस्याख्यातु नितम्बिनी पितृगृहावस्थानदु स्थ जनु ॥ ६३ ॥ दु ख दीर्घतर वह त्यपि सखीवर्गाय नो भाषते शैवाले शयन सृजत्यपि पुन शेते न वा लज्जया । कण्ठे गद्गदवाचमयति दृशा धत्ते न वा ष्पोदक सताप सहते यदम्बुजमुखी तद्वेद चेतोभव ॥ ६४ ॥ कण्ठे मौक्तिकमालिका स्तनतटे कार्पूरमच्छ रज सान्द्र चन्दनमङ्गके वलयिता पाणौ मृणालीलता । तन्वी नक्तमिय चकास्ति तनुनी चीनांशुके बिभ्रती शीतांशोरधिदेवतेव गलिता व्योमाग्रमारोहत ॥ ६५ ॥

---

## वियोगिनो विप्रलापाः

यदि प्रियावियोगेऽपि रुध्यते दीनदीनकम् । तदिद दग्धमरणमुपयोग क्व यास्यति ॥ १ ॥ दिव्यचक्षुरह जात सरागेणापि चक्षुषा । इहस्थो येन पश्यामि देशान्तरगता प्रियाम् ॥ २ ॥ नपुसकमिति ज्ञात्वा ता प्रति प्रहित मन । तत्तु तत्रैव रमते हैता पाणिनिना वयम् ॥ ३ ॥ न मे दु ख प्रिया दूरे न मे दु ख हृतेति सा । एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या व्यतिवर्तते ॥४॥ यदि स्मरामि तन्वङ्गीं जीविताशा कुतो मम । अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किम् ॥ ५ ॥ मुग्ध तस्या स्मितस्मेर किंचिदञ्चलसवृतम् । मदालोकनलोलाक्ष स्मृत्वा मन्ये सुधा मुधा ॥ ६ ॥ तद्वियोगसमुत्थेन तच्चिन्ताविपुलार्चिषा । रात्रिंदिव शरीर मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ७ ॥ विशालाक्ष्या कटाक्षेण विकृष्ट रश्मिनेव मे । हृदय किं करिष्यामि न पुनर्विनिवर्तते ॥ ८ ॥ सति प्रदीपे सत्यग्नौ सत्सु तारारवीन्दुषु । विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतमिद जगत् ॥ ९ ॥ दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदय मम । मया तु हृदय दत्त्वा गृहीतो मदनज्वर ॥ १० ॥ अपूर्वो दृश्यते वह्नि कामिन्या स्तनमण्डले । दूरतो दहते गात्र हृदि लग्नस्तु शीतल ॥ ११ ॥ भ्रूचापवल्लीं सुमुखी याव न्नयति वक्रताम् । तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यते हृदय मम ॥ १२ ॥ मन प्रकृत्यैव चल दुर्लक्ष्य च तथापि मे । कामेनैतत्कथ विद्ध सम सर्वैं शिलीमुखै ॥ १३ ॥ या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलकृतम् । यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ॥ १४ ॥ अरविन्दमिद वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम् । स्मरामि वदन तस्याश्चारु चञ्चललोचनम् ॥ १५ ॥ स्पर्शे स्तनतटस्पर्शो वीक्षण वक्त्रवीक्षणम् । तस्या केलिकथालापसमय समय सखे ॥ १६ ॥ कुत प्रेमलवोऽप्यस्ति नले मे हृदये ननु । सुन्दरीं तामनालोक्य यदह प्राणिमि प्रिय ॥ १७ ॥ त्वनमय मे पाप वार्ताविरहो रसायनीभूत । यदमद्यसाम्यधिराज्ययामि कथमन्यथा दिवसान् ॥ १८ ॥ सगमविरहविकल्पे वरमिह

---

१ चञ्चद्रूप २ विसराणम् ३ प्राप्नोति ४ गृहपद्धीनाम् ५ वासितम् ६ प्राप्नोति ७ कर्पूर ८ दीप्यमानाम् ९ तत्कालोत्पत्ति जनन

१ रोदनक्रिया २ अतीन्द्रियाकारान् ३ प्रेषिता ४ विलेन हास्या वय प्रमत्तम् ५ चञ्चदञ्जनेनावगुण्ठितम् ६ अमृतम् ७ ध्यानम् ८ जीवनसाधकरसायनरूपो जात

विरहो न संगमस्तस्याः । सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥ १९ ॥ अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे । यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥ २० ॥ दैवादहमत्र तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च । अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥ २१ ॥ स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम् ॥ २२ ॥ आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् । विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ २३ ॥ तस्याः सुतनुसरम्या चेतो नयनं च निष्पतितम् । चेतो गुरु तु निमग्नं लघु नयनं सर्वतो भ्रमति ॥ २४ ॥ निष्पासयन्त्यनके सागरसरिदम्बुपूरपरिपतितम् । हृदयह्रदे निमग्नामिन्दुमुखीं मा बहिः कुरुताम् ॥ २५ ॥ दर्शनपथमुपयाता यदवधि मदिरायतेक्षणा सहसा । तदवधि हृदयेनाहं मदनेषुभयाग्निनोन्मुक्तः ॥ २६ ॥ अपसरति न च पुरो मृगाक्षी रजनिरियं च न याति नैति निद्रा । प्रहरति मदनोऽपि दुःखितानां बत बहुशोऽभिमुखीभवत्यपायः ॥ २७ ॥ पुनरपि मिलनं यदाकदाचित्प्रियतमया कृपया भवेद्विधातुः । हरिरिव कमले हृदि प्रतिष्ठामिह रमणीं तनवे तनोरभिन्नाम् ॥ २८ ॥ स्खलदश्रुकम्पव्यनस्ततारं स्मितकान्तिस्नपिताधरप्रवालम् । असमाप्तनकारमात्रशोभं हरिणाङ्कं हरिणीदृशः स्मरामि ॥२९॥ अधृतपरिपतन्निचोलबन्धं मुषितनकारमनङ्गदृष्टिपातम् । प्रकटहसितमुन्नतास्यबिम्बं पुरमुदृशः स्मरचेष्टितं स्मरामि ॥ ३० ॥ नयनेन निरीक्षिता नताङ्गी हृदये हन्त पतन्ति पतन्ति । विषमा विषमायुधव्यथासौ परिभूयेत परः परापराधे ॥ ३१ ॥ यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति नैतद्धि सम्यक्कविभिः प्रणीतम् । येनातिचार्वङ्ग्यपि मे हृदिस्था दुनोति गात्रं विरहे प्रियासौ ॥ ३२ ॥ पञ्चसायकमहेन्द्रजादिना पाणिपद्मसमुदञ्चिता स्वयम् । मोहनाय मनसः प्रगल्भते पिच्छिकेन मम चञ्चलेक्षणा ॥ ३३ ॥ दूरमस्तु दरघूर्णिततारं शारदेन्दुमुखवीक्षणमक्ष्णोः । एतदेव मम पुण्यमगण्यं यत्कृशोदरि दृशोरतिथिस्त्वम् ॥ ३४ ॥ भवति कोऽपि विमोहविधुंतुदो हृदयचन्द्रमसं मम दारुणः । तदपि हन्त तदन्तरशायिनी लगति चिह्नसगीव मृगेक्षणा ॥ ३५ ॥ असुलभा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् । अभिमुखीष्विव वाञ्छितसिद्धिषु व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ॥ ३६ ॥ तैस्तैर्महाविरहवह्निशिखावलीभिरापाण्डुरस्तनतटे हृदये प्रियायाः । मन्मार्गवीक्षणनिवेशितदीनदृष्टेर्नूनं छमच्छमिति बाष्पकणाः पतन्ति ॥ ३७ ॥ कान्तामुखं सुरतकेलिविमर्दखेदसंजातघर्मकणनिच्छुरितं रतान्ते । आपाण्डुरं विलसदर्धनिमीलिताक्षं संस्मृत्य हे हृदय किं शतधा न यासि ॥ ३८ ॥ अद्यापि तत्प्रचलकुण्डलमृष्टगण्डं वक्त्रं स्मरामि विपरीतरताभियोगे । आन्दोलनश्रमजलस्फुटसान्द्रबिन्दुमुक्ताफलप्रकरनिच्छुरितं प्रियायाः ॥ ३९ ॥ निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्थराणि नाप्यर्थवन्ति न च नाम निरर्थकानि । अद्यापि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥ ४० ॥ अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीं फुल्लारविन्दनयनां तनुरोमराजिम् । सुप्तोत्थितां मदनविह्वललालसाङ्गीं विद्यां प्रमादगलितामिव चिन्तयामि ॥ ४१ ॥ अद्यापि सा मनसि संप्रति वर्तते मे रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपालपुत्र्या । जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात्कर्णे कृतं कनकपत्रमनालपन्त्या ॥ ४२ ॥ आसन्नमार्गमतिलङ्घ्य नतेन मूर्ध्ना पश्चात्प्रसङ्गवलितेन मुखेन यान्त्या । आरोपिताः कतिपये मयि पङ्कजाक्ष्या साकूतहाससमनतिप्रकटाः कटाक्षाः ॥ ४३ ॥ राजल्ललाटफलका कमनीयकूजत्काञ्चीगुणप्रणयिनी धृतकेशपक्षा । हा किं करोमि मम सा हृदयं प्रविष्टा नाराचयष्टिरिव पुष्पशिलीमुखस्य ॥ ४४ ॥ यत्र क्षिपामि दृशमन्यदिदृक्षयाहं तत्रागतं स्फुरति केवलमेतदेव । तद्वक्त्रबिम्बमरुणाधरलोभनीयं ते लोचने तदलसालसमीक्षितं च ॥ ४५ ॥ मन्दस्मितेन मधुराधरपल्लवेन कुम्भोन्नमत्कुचभरेण कृशोदरेण । विद्युन्निभाङ्गलतया च विचिन्त्यमाना चेतो धुनोति च विनोति च चञ्चलाक्षी ॥ ४६ ॥ तामिन्दुसुन्दरमुखीं सुचिरं विभाव्य चेतः कथं कथमपि व्युपरर्तते मे । लज्जां विजित्य विनयं विनिवार्य धैर्यमुन्मथ्य मन्थरविवेकमकाण्ड एव ॥ ४७ ॥ यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभावमानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् । तत्संनिधौ तदधुना हृदयं मदीयमङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥ ४८ ॥ पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चादन्तर्बहिः परित एव विवर्तमानाम् । उद्बुद्धमुग्धकनकाब्जनिभं वहन्तीमासक्ततिर्यगपवर्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥ ४९ ॥ लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन । व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ५० ॥ यान्त्या मुहुर्वलितकंधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ ५१ ॥ तां हेमचम्पकरुचिं

१ न्तरितिषु २ संगमम्

१ मन्दानि

मृगशावकाक्षीं पार्श्वे स्थिता च पुरत परिवर्तमानाम् । पश्चात्तथा दशदिशासु परिस्फुरन्तीं पश्यामि तन्मयमहो भुवन किमेतत् ॥ ५२ ॥ अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमुत्तरीय धर्तुं पुर स्तनतटात्पतित प्रवृत्ता । वाच निशम्य नयन नयन ममेति किंचित्तदा यदकरोत्स्मितमायताक्षी ॥ ५३ ॥ राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सस्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमास्या । तत्किं करोमि कथमत्र तनोमि मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इहाभ्युपाय ॥ ५४ ॥ यान्त्या सर सलिलकेलिकुतूहलाय व्याजादुपेत्य मयि वर्त्मनि वर्तमाने । अन्त स्थितद्युतिचमत्कृतिदत्तरङ्गैरङ्गीकृत किमपि वामदृश स्मरामि ॥ ५५ ॥ मन्दादर कुसुमपत्त्रिषु पेलवेषु नून बिभर्ति मदन पवनास्त्रमद्य । हारप्रकाण्डसरला कथमन्यथामी श्वासा प्रनर्तितदुकूलदशा सरन्ति ॥५६॥ पीतो यत प्रभृति कामपिपासितेन तस्या मयाधररस प्रचुर प्रियाया । तृष्णा तत प्रभृति मे द्विगुणत्वमेति लावण्यमस्ति बहु तत्र किमप्यपूर्वम् ॥ ५७ ॥ अलसविलसितानामुल्लसद्भ्रूलताना मसृणमुकुलिताना प्रान्तविस्तारितानाम् । प्रतिनयननिपाते किंचिदाकुञ्चिताना विविधमहमभूव पात्रमालोकितानाम् ॥ ५८ ॥ अलसवलितमुग्धस्निग्धनिस्पन्दमन्दैरधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारै । हृदयमशरण मे पक्ष्मलाक्ष्या कटाक्षैरपहृतमपविद्ध पीतमुन्मूलित च ॥ ५९ ॥ क्रमसरलितकण्ठप्रक्रमोल्लासितोरस्तरलितवलिलेखासूत्रसर्वस्वमस्या । स्थितमतिचिरमुच्चैरग्रपादाङ्गुलीभि करकलितसखीक मा दिदृक्षो स्मरामि ॥ ६० ॥ व्रीडायोगान्नतवदनया सन्निधाने गुरूणा बद्धोत्कम्पस्तनकलशया मन्युमन्तर्निगृह्य । तिष्ठेत्युक्त किमिव न तया यत्समुत्सृज्य बाष्प मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभाग ॥ ६१ ॥ वारंवार तिरयति दृशोरुद्गम बाष्पपूरस्तत्सकल्पोपहितजडिम स्तम्भमभ्येति गात्रम् । सद्य स्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीक पाणिर्लेखाविधिषु नितरा वर्तते किं करोमि ॥ ६२ ॥ हा हा देवि स्फुटति हृदय ध्वसते देहबन्ध शून्य मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि । सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा विष्वङ्मोह स्थगयति कथ मन्दभाग्य करोमि ॥ ६३ ॥ ऊरू रम्भा दृगपि कमल शैवल केशपाशो वक्त्र चन्द्रो लपितममृत मध्यदेशो मृणालम् । नाभि कूपो वलिरपि सरित्पल्लव किं च पाणिर्यस्या सा चेदुरसि न कथ हन्त तापस्य शान्ति ॥ ६४ ॥ प्रासादे सा दिशि दिशि च सा पृष्ठत सा पुर सा पर्यङ्के सा पथि पथि च सा तद्वियोगातुरस्य । हहो चेत प्रकृतिरपरा नास्ति मे कापि सा सा सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवाद ॥ ६५ ॥ कुन्द दन्तैर्मधु निगदिते षट्पद दृग्विलासैरेभिर्हासैरमृतलहरीं कुन्तलैरम्बुवाहम् । इन्दोर्बिम्ब वदनशशिना पङ्कज च स्तनाभ्या त्व जित्वा तान्वससि हृदये तेन मा निक्षिपन्ति ॥ ६६ ॥ स्वप्ने दृष्टा किमपि पिशुनाशङ्कया नैव पृष्टा स्पृष्टा नीवी न खलु भयत किङ्किणीनिक्वणानाम् । आश्लेषाय स्पृहयति मयि द्रागभ्यसीददसीमा निद्रामुद्रा शिव शिव दृशोरीदृशो दुर्विपाक ॥ ६७ ॥ दलति हृदय गाढोद्वेग द्विधा न तु भिद्यते वहति विकल कायो मोह न मुञ्चति चेतनाम् । ज्वलयति तनूमन्तर्दाह करोति न भस्मसात्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ६८ ॥ जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादय प्रकृतिमधुरा सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये । मम तु यदिय याता लोके विलोचनचन्द्रिका नयनविषय जन्मन्येक स एव महोत्सव ॥ ६९ ॥ मयि सकपट किंचित्क्वापि प्रणीतविलोचने किमपि नयन प्राप्ते तिर्यग्विजृम्भिततारकम् । स्थितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्चित कुवलयदृश स्मेर स्मेर स्मरामि तदाननम् ॥ ७० ॥ हृदयमिषुभि कामस्यान्त सशल्यमिद सदा कथमुपलभे निद्रा स्वप्ने समागमकारिणीम् । न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य ता मम नयनयोरुद्बाष्पत्व सखे न भविष्यति ॥ ७१ ॥ कुसुमशयन न प्रत्यग्र न चन्द्रमरीचयो न च मलयज सर्वाङ्गीण न वा मणियष्टय । मनसिजरुज सा वा दिव्या ममाल्ममोहितु रहसि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा ॥ ७२ ॥ ईदृग्मशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृत निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्तिभिरश्रुभि । अनतिलुलितज्याघाताङ्क मुहुर्मणिबन्धनात्कनककवलय स्रस्त स्रस्त मया प्रतिसार्यते ॥ ७३ ॥ सदा कान्तागारे परिमलमिलत्पुष्पशयने शयान श्यामाया कुचयुगमह वक्षसि वहन् । अये स्निग्धे मुग्धे चपलनयने चन्द्रवदने प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ७४ ॥ तया गाढ मुक्तो भुवि धनुषि सधाय निशित कटाक्षेषुर्नान्यै सह पठनयोग्य शरगणे । पतङ्गाने गाने परममृतमाश्चौदिव तदा दवीयानद्याय दल्यति पुनर्न भगयति ॥ ७५ ॥ तदा मुग्ध वक्त्र किसलयमस्त सोऽधरमणिर्विशाले ते नेत्रे स्तनभरनता सा तनुरता । सलीढ तथास

१ लज्जा २ नम्रमुखत्वेन ३ क्रोधम् ४ रुद्धा

१ कनकवल्यमिलये २ दृशो, अश्रुभिरित्यनेन संबन्ध- ३ भस्म न्दे विरहजसतापादनो ४ विवर्णो हीनवर्णो मणयो यस्मिन्नेवविध कृतम् ५ नेत्रप्रान्त- ६ मौर्वीघर्षणजन्य किण- ७ सुवर्णकङ्कणम् ८ वारंवार गलितम्

जननयनसजीवनसुधा प्रिया सा सा सा सेत्स्यजनि हृदय तन्मयमहो ॥ ७६ ॥ कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा तदानन्द सान्द्र स्फुरति निहताशेषविषय । सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसन परीरम्भारम्भ क इव भविताम्भोरुहदृश ॥ ७७ ॥ पुरस्तादृच्छन्ती सह सहचरीभि प्रियतमा ममालाप श्रुत्वा सचकितपराधृत्तवदना । किमग्रे व्यासङ्गादहमहह यामीति विनयप्रणालीमालीना यदकृत तदन्तर्धयति ॥ ७८ ॥ समुत्तीर्णे तन्व्या निशितनयनान्तेन मृदिते स्तनद्वन्द्वस्यन्दैः स्मितलवसुधाभि प्लुतमति । मदन्त केदार मदनकृषिकारेण जनिता चिरादाशानही किमिति न फल हन्त लभते ॥ ७९ ॥ विलीयेन्दु साक्षादमृतरसवापी यदि भवेत्कलङ्कस्तत्रत्यो यदि च विकचेन्दीवरवनम् । तत स्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवै कदाचिन्मुञ्चेय मदनशिखिपीडाव्यतिकरम् ॥ ८० ॥ परागै कार्पूरैस्तुहिनसलिलैश्चान्दनरसै सुधाभिर्ज्योत्स्नाभि स्नपितमिव य प्रागकृत माम् । स एवासौ मार शिव शिव वियोगे मृगदृश कराल काकोल स्त्ररति मयि कालानलमपि ॥ ८१ ॥ न दूतीसचारो न सरसपरोक्षोक्तिकलना न सासूरये हास क्वचिदपि न वाचा व्यतिकर । अहो चित्र चेत क्षणपरिचितालोकनवशान्मुहुर्धावधाव व्रजति सुदृश नो विरमति ॥ ८२ ॥ शरीर क्षाम स्यादसति दयितालिङ्गनसुखे भवेत्सास्र चक्षु क्षणमपि न सा दृश्यत इति । तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहित प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परिताप वहसि किम् ॥ ८३ ॥ दृगन्तव्यापारप्रबलनिगडेन स्फुरदुरस्तटीकारागारे तत्र समुचित बन्धनमिदम् । अरे चेतस्त्यक्त्वा यदिह जनमाजन्मसुहृद क्षणप्राप्तामेतामधरमधुलोभेन भजसे ॥ ८४ ॥ विपत्तिन्धु बन्धु विगलितजल नेत्रयुगल सशोक भूलोक भुवनवलय खेलनिलयम् । अनङ्ग नीरन्ध्र विघटितघन कोशमवन विधातु किं धातस्तव हृदि न लज्जा प्रभवति ॥ ८५ ॥ न वक्षोजाक्षेपप्रभृतिकुतुकानामवगमो न पीयूषस्वादस्मितललितवाचामनुभव । न चासीन्मे तादृग्दृढपरिचय पङ्कजदृश कुतो हेतोस्तन्वी क्षणमपि न निर्याति मनस ॥ ८६ ॥ आ पात्री सामृतक्रघनप्रेमविस्फारिताना सव्रीडाना सकलकरणानन्दनार्द्रिघमानाम् । तेषा तेषा हृदयनिहितान्कृतनिष्पन्दिनेत्रव्यापाराणा पुनरपि तथा सुभ्रुवो विभ्रमाणाम् ॥ ८७ ॥ तदङ्गमपि नाम तत्सहजकान्तिपूराप्लुत सुवर्णकदलीदलीद्गतिगभीर पुन । कठोरमदनव्यथापिशुनपाण्डिमाधिष्ठितप्रथीय कुचमण्डल परिरभेय वीक्षेय वा ॥ ८८ ॥ जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया मा मा सस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तु प्रवृत्ता पुर । नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रिया भ्रातस्तावदह शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृत ॥ ८९ ॥ याता किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते नो कार्या नितरा कृशासि कथयत्येव सबाष्पे मयि । लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मा हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचित ॥ ९० ॥ श्वासा एव मृगीदृशो न गणिता के नाम झञ्झानिलास्तीर्णा बाष्पपरम्परैव सरिता वृन्देषु क सभ्रम । सोढा कातरदृष्टिरेव वियती वज्राभिघातव्यथा प्रेमैवाय सुपेक्षितो यदि तदा प्राणेषु कोऽनुग्रह ॥ ९१ ॥ सा बाला वयमप्रगल्भमनस सा स्त्री वय कातरा सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुग धत्ते सखेदा वयम् । साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तु न शक्ता वय दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाता स्म इत्यद्भुतम् ॥ ९२ ॥ प्रेमार्द्रा प्रणयस्पृश परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि । यास्वन्त करणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लय ॥ ९३ ॥ धन्या सा गृहदेहली स्पृशति या तत्पादपद्मप्रभा जाता सा सरसी रमाद्विशति सा यस्या विहारेच्छया । धन्य कोऽपि स एव य खलु तया नेत्रेण सभाव्यते धिग्धिग्व्यर्थसमेषु मा यदन यत्नेक कथचित्कथम् ॥ ९४ ॥ किं मे सद्गुरुसेवनै प्रतिदिन किं व्योमकेशार्चनै किं स्वाध्ययनेन वा सुरपुरप्राप्त्याथवा किं फलम् । एतस्या कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भप्रभावोद्भवस्वेदाम्भोभिरनङ्गवह्निरधुना निर्वापितो नो यदि ॥ ९५ ॥ तन्वी सा यदि गायति श्रुतिकटुर्वीणाध्वनिर्जायते यथाविष्कुरुते स्मितानि मलिनैवालक्ष्यते चन्द्रिका । आस्ते म्लानमिवोत्पल नवमपि स्वाङ्केस्फुरो नेत्रयोस्तस्या श्रीरवलोक्यते यदि तडिद्वल्ली विवर्णैव सा ॥ ९६ ॥ तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलस्निग्धा दृशोर्विभ्रमास्तद्वक्त्राम्बुजसौरभ स च सुधास्यन्दी गिरा वक्रिमा । सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि मन्मानस तस्या लग्नसमाधि हन्त विरहव्याधि कथ वर्तते ॥ ९७ ॥ तस्मिन्पञ्चशरे स्मरे भगवता भर्गेण भस्मीकृते जानाम्यक्षयसायक कमलभू कामान्तर निर्ममे । यस्यामीभिरितस्ततश्च विशिखैरापुङ्खमग्नात्मभिर्जात मे विदलत्कदम्बमुकुलस्पर्धोपमान वपु ॥ ९८ ॥ ज्योत्स्नी श्यामलिमानमानयन मो सान्द्रैर्मषीकूर्चकैर्मध्य तप्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलाना स्मितम् । चन्द्र चूर्णयत क्षणाच्च कणश कृत्वा शिलापट्टके येन द्रष्टुमह क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किता

१ स्मितम् २ शैलम् ३ वह्नि

॥ ९९ ॥ किं तिष्ठामि किमु व्रजामि किमिह जागर्मि निद्रामि किं किं जानामि किमु भ्रमामि किमु वा मुह्यामि दुःख्यामि वा । किं नास्म्यस्मि किमित्यनल्पकलिते न क्वापि पक्षे स्थित प्राप्यानिर्वचनीयमेव कमपि क्रूर विकार सखे ॥ १०० ॥ आसीन शयित स्थित प्रचलित स्वमायितो जागृत पश्यन्मीलितलोचनो व्यवहरन्मौन प्रपन्नोऽथवा । ता प्रेमाकुलवीक्षिता स्मितमुखीं सव्रीडमन्दागमा क्षिप्यन्तीं प्रणयार्द्रमुग्धलपिता पश्यामि नक्तंदिवम् ॥ १०१ ॥ नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयो । लीयन्ते कबरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा दुर्वारा मधुपा कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥ १०२ ॥ सा मे यद्यपि सुन्दरी भगवतो मामेव चेतोभुवो न स्वप्ने न च जागरे नयनयो पन्थानमासादिता । तामाकर्ण्य तथापि तादृशदशावैधुर्यमासेदुषीमानन्दाद्भुतशोककौतुकभयव्रीडाकुल मे मन ॥ १०३ ॥ सा सचारचमत्कृतिर्नयनयो स भ्रूलताविभ्रमस्तद्बिम्बाधरपाटलस्मितयुतस्तस्यास्स सा वैखरी । सेय चङ्क्रमचातुरी चरणयो सोऽप्यङ्गहारक्रमो दिष्ट्या तन्मम नेत्रपानमखिल जायेत जीवामि च ॥ १०४ ॥ लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च । सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुव पञ्चभिश्चिन्तासततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥ १०५ ॥ सा विद्याधरकन्यका किमु भुव पुण्यै प्रपन्ना नृणा लावण्यामृतसागराद्विमथिता लक्ष्मी किमायोत्थिता । आ ज्ञात घनसारचन्दनसुधाज्योत्स्नामृणालादिभि प्रारब्धा हृदय मम भ्रमयितु पौष्पेषवी शाम्बरी ॥ १०६ ॥ हृत्वा पद्मवनद्युति प्रियतमेवेय दिनश्रीर्गता रागोऽस्मिन्मम चेतसीव सवितुर्बिम्बेऽधिक लक्ष्यते । चक्राह्वोऽहमिव स्थित सहचरीं ध्यायन्नलिन्यास्तटे सजाता सहसा ममैव भुवनस्याप्यन्धकारा दिश ॥ १०७ ॥ नेत्रे खञ्जनगञ्जने नवसुधाधारानुकारा गिर पाणि पद्मसहोदर कचरुचि शैवालजालोपमा । वक्त्र कार्तिकपौर्णिमापतिसम हारिद्रहृद्य वपुस्त्व यस्मै वलसे विलासिनि हृदा तेनैव तप्त तप ॥ १०८ ॥ आस्ता दूरतया तदीयवदनाम्भोजामृतास्वादन नोदेत्येव मनोरथोऽपि हृदये तत्सगमाशा प्रति । उत्कण्ठाशिथिलीकृताङ्गलतिक वीक्षेत मामेकदा सस्नेह यदि सा सरोजवदना धन्योऽस्म्यह तावता ॥ १०९ ॥ निद्रे लोचनमुद्रण विरचय स्वप्न त्वमप्याचर प्राणाभिन्नतमा चिरात्प्रियतमा मच्चेतसो गोचरम् । भ्रातर्बोध दृढानुरोध न तथा कुर्या यथा प्रेयसीप्रौढाश्लेषविघट्टनेन भवत क्रीडन्ति दुष्कीर्तय ॥ ११० ॥ उन्नेवोद्घटिता किमत्र कुलिशोद्भिन्ना कृपाटावली मर्यादेव विलङ्घिता सखि पुन केय कलिन्दात्मजा । आक्षिप्ता खलु दृष्टिरेव किमिय व्यालावली वा पुन प्राणा एव समर्पिता सखि पुनस्तस्मै किमेषा तनु ॥ १११ ॥ सव्याज तिलकालकान्विरलयँल्लोलाङ्गुलि सस्पृशन्वारवारमुदञ्चयन्कुचयुगप्रोदञ्चिनीलाञ्चलम् । यद्भ्रूभङ्गतरङ्गिताञ्चितदृशा सावज्ञमालोकित तद्गर्वादवधीरितोऽस्मि न पुन कान्ते कृतार्थीकृत ॥ ११२ ॥ क्वाकार्य शशलक्ष्मण क्व च कुल भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणा प्रशमाय न श्रुतमहो कोपेऽपि कान्त मुखम् । किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषा कृतधिय स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा चेत स्वास्थ्यमुपैहि क खलु युवा धन्योऽधर पास्यति ॥ ११३ ॥

हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेदरुजान्धकारितमिद दग्ध दिन कल्पितम् । किं कुर्म कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत्कथ तादृग्यामवतीमयो भवति म नो जीवलोकोऽधुना ॥ ११४ ॥ माता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्द्यूते रात्रिरिय जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च । इत्यन्त पुरसुन्दरी प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्रा स्थित नाडिका ॥ ११५ ॥ सा सौन्दर्यनिधिर्विलासभवन मीनध्वजस्यापि वा कान्तीनामधिदेवताधिकरण माधुर्यसारस्य वा । तामुद्वीक्ष्य सखे तदादि गतवान्सर्वेन्द्रियाणामह सार्धं तद्गतमानसेन गलितोत्साह किलानीशताम् ॥ ११६ ॥ तस्या किं मुखपङ्कज स्मितरुचा चन्द्रद्युतेर्निन्दक किं वा नेत्रयुग कटाक्षचतुर किं भ्रूलताविभ्रमम् । किं वा स्निग्धमवेक्षित मयि पुनर्यान्त्या सखीना पुर किं किं सप्रति चिन्तयामि हृदये कामेन लक्ष्यीकृत ॥ ११७ ॥ शीतांशुर्विषसोदर फणभृता लील्यसद चन्दन हार क्षारपयोभव प्रियसुहृत्पङ्केरुह भास्वत । इत्येषा निमिनास्तु वस्तु मदनज्वालाविधाताय यद्वाह्याकारपरिभ्रमेण तु वय तत्तत्यजो वञ्चिता ॥ ११८ ॥ जाने स्मरविधौ ममाद्य चुलुकोत्क्षेपस्य पुरस्तादभूत्स्मयूपे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नातपत्र मह । तस्यान्तर्नगनिस्तुषीकृतशरश्चन्द्रप्रभैरङ्ककैर्दृष्टा काप्यवरा मगत्कृतवनी मा मन्मथ मन्मथम् ॥ ११९ ॥ सौमित्रे ननु सेव्यता तरुतल चण्डाशुरुज्जृम्भते चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति । वत्सैतद्विदित कथ तु भवता धत्ते कुरङ्ग यत क्वासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥ १२० ॥ पादाङ्गुष्ठेन भूमि किसलयरुचिना सापदेश लिखन्ती भूयो

१ कोमलपल्लवकान्तिना २ सव्याजम्

भूय क्षिपन्ती मयि मितशबले लोचने लोलतारे । वक्त्रं ह्रीनम्रमीषत्स्फुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना यन्मा नोवाच किंचित्स्थितमपि पुरतो मानसं तद्दुनोति ॥ १२१ ॥ चक्षुःप्रीत्या निषण्णे मनसि परिचयाच्चिन्त्यमानेऽभ्युपाये याते रागे विवृद्धिं प्रविसरति गिरां विस्तरे दूतिकायाः । आस्तां दूरे स तावत्सरभसदयितालिङ्गनानन्दलाभस्तद्गेहोपान्तरथ्याभ्रमणमपि परा निर्वृतिं सतनोति ॥ १२२ ॥

### मदनं प्रत्युक्तयः

स्वयमग्राह्यदु खो य स दुनोति न विस्मय । त्वं स्मर प्राप्तदाहोऽपि दहसीति निमुच्यते ॥ १२३ ॥ भवनेत्रमनोवह्निर्व्यापि त्वयि मन्मथ । ज्वलतीवान्यथा किं ते विशिखास्तत्कणा इव ॥ १२४ ॥ अद्यापि नूनं हरकोपवह्निस्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ । त्वमन्यथा मन्मथ मद्विधाना भस्मावशेष कथमेवमुष्ण ॥ १२५ ॥ वृथैव सक्ल्पशतैरजस्रमनङ्ग नीतोऽसि मयातिवृद्धिम् । आकृष्य चाप श्रवणोपकण्ठे मय्येव युक्तस्तव बाणमोक्ष ॥ १२६ ॥ क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी क्व च ते विश्वसनीयमायुधम् । मृदुतीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि ॥१२७॥ अनुममार न मार कथ नु सा रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता । अयमनाथवधूवधपातकी दयितयापि तयासि किमुज्झित ॥ १२८ ॥ भुवनमोहनजेन किमेनसा तव परत बभूव पिशाचता । यदधुना विरहाधिमलीमसामभिभवन्भ्रमसि स्मर मद्विधाम् ॥ १२९ ॥ स्मर नृशसतमस्त्वमतो विधिः सुमनस कृतवान्भवदायुधम् । यदि दृढ धनुरायसमाशुगं तव सृजेत्त्रिजगत्प्रलय व्रजेत् ॥ १३० ॥ विधिरवशममेद्यं मत्स्य ते जनमनः खलु लक्ष्यमकल्पयत् । अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वदिषुभिर्व्यदलिष्यदसावपि ॥ १३१ ॥ अपि विधि कुसुमानि तवाशुगान्स्मर विधाय स निर्वृतिमासवान् । अदित पञ्च हि ते स नियम्य तान्तदपि तैरत जर्जरित जगत् ॥ १३२ ॥ सह तया स्मर भस्म झटित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः । ध्रुवमभूदधुना वितनो शरस्तव वटुम्बर एव स पञ्चम ॥ १३३ ॥ त्वमुचित नयनार्चिषि शभुना भुवनशान्तिकहोममहूनि कृत । तव वयस्यमपास्य मधु मधु हतवता हरिणा बत किं कृतम् ॥ १३४ ॥ बाणाभिमस्तवन्मो विस्मिममाङ्ग प्रायो न वेत्सि विषमाशर स्वपीडाम् । सताप एव भवता किमु ना वमावि चण्डीपतेः रक्तिकलोचनगोचरेण ॥ १३५ ॥ तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु । विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखैस्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकरोषि ॥ १३६ ॥ हृदि बिसलताहारो नाय भुजंगमनायक कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युति । मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग क्रुधा किमु धावसि ॥ १३७ ॥ पाणौ मा कुरु चूतसायकममु मा चापमारोपय क्रीडानिर्जितविश्व मूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् । तस्या एव मृगीदृशो मनसिजप्रेङ्खत्कटाक्षानलश्रेणीजर्जरित मनागपि मनो नाद्यापि सधुक्षते ॥ १३८ ॥ रे रे निर्दय दुर्निवार मदन प्रोत्फुल्लपङ्केरुह बाण सवृणु सवृणु त्यज धनु किं पौरुष मां प्रति । कान्तासङ्गवियोगदु खदहनज्वालावलीढ वपु शूराणा मृतमारणे न हि परो धर्म प्रयुक्तो बुधै ॥ १३९ ॥ आपुङ्खाग्रममी शरा मनसि मे मग्ना सम पञ्च ते निर्दग्ध विरहाग्निना वपुरिद तैरेव सार्धं मम । तत्कदर्प निरायुधोऽसि भवता जेतु न शक्त परो दु खी स्यामहमेक एव सकलो लोक सुख जीवतु ॥ १४० ॥ बाणा पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसख्यो जन प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यल्लोके प्रसिद्धि गतम् । दृष्ट तत्त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसख्यैरय विद्ध कामिजन शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥ १४१ ॥ तद्विच्छेदकृशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दय क्रूर पञ्चशर शरैरतिशितैर्भिन्दन्मनो निर्भरम् । शभोर्भूतकृपाविधेयमनस प्रोद्दामनेत्रानलज्वालाजालकरालित पुनरसावास्ता ममस्त्वात्मना ॥ १४२ ॥ बाणान्सहर मुञ्च कार्मुकलता लक्ष्य तव त्र्यम्बक के नामात्र वय शिरीषकलिकाकल्प यदीय मन । तत्कारुण्यपरिग्रहात्कुरु दयामस्मिन्विधेये जने स्वामिन्मन्मथ तादृश पुनरपि स्वमाकृत दर्शय ॥ १४३ ॥

### चन्द्रं प्रत्युक्तयः

चण्डीशचूडाभरण चन्द्र लोकतमोपह । विरहिप्राणहरण कदर्थय न मा वृथा ॥ १४४ ॥ तारापते कुमुदिनीमनुकूलकान्ता पादेन पीडयसि कम्पयसि द्विजातीन् । निद्रेषमाचरसि किं च वियोगिलोके नक्तचरस्य भवत करुणा कुत स्यात् ॥ १४५ ॥ किं रे निधो मृगदृशा मुखमद्वितीय राजीव दूष्यसि दृगम्बुजमन्यदेव । झङ्कारमावहसि भङ्गतनुर्नु तादृङ्मर्माणि भिद्र न पुनरीदृशमीक्षणीयम् ॥ १४६ ॥ अभिलषसि यदिन्दो वक्त्रलक्ष्मीं मृगाक्ष्या पुनरपि सकृदब्धौ मज्ज सक्षालयाङ्कम् । सुविमलमथ बिम्ब पारिजातस्य गन्धै सुरमय वद नो चेत्त्व क्व तस्या मुख क्व ॥ १४७ ॥ सुतिदुग्धसमुद्रतो भगवत श्रीकौस्तुभो

१ द्योतमानवक्रा तारा कनीनिका ययो २ लज्जया नम्रम् ३ संतापयति ४ बडवाग्निः ५ समुद्रे ६ दैत्यविशेषम् ७ अमन्दम्

१ वज्रवत्कठिनान्करोषि २ वाद्धिर ३ निष्करुण ४ विकसितम् ५ ब्रह्मदर ६ विरुद्धस्वभावम् ७ पद्मिन ; पक्षे,-ब्राह्मणान् ८ रात्रिचरस्य, पक्षे-राक्षसस्य ९ लाञ्छनमिलथे १० उत्पत्ति

सोदरौ सोहार्दे कुमुदाकरेषु किरणा पीयूषधाराकिर । स्पर्धा ते वदनाम्बुजर्मृगदृशा तत्स्याणुचूडामणे हहो चन्द्र कथ नु सिञ्चसि मयि ज्वालामुचो रोचिष ॥ १४८ ॥

### पवन प्रत्युक्त्य

उन्मीलन्मुकुलकरालकुन्दकोशप्रच्योतद्घनमकरन्दगन्ध बन्धो । तामीषत्प्रचलविलोचना नताङ्गीमालिङ्ग पवन मम स्पृशाङ्गमङ्गम् ॥ १४९ ॥ व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया वक्षोजयो कनककुम्भविलासमाजो । आलिङ्गसि प्रसभ मङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह ॥ १५० ॥

### मेघ प्रत्युक्त्य

भो मेघ गम्भीरतर नद त्व तव प्रसादात्स्मरपीडित मे । सस्पर्शरोमाञ्चितजातराग कदम्बपुष्पत्वमुपेति गात्रम् ॥१५१॥ भ्रमय जलदानम्भोगर्भा प्रमोहय चातकान्कलय शिखिन केरोत्कण्ठान्कठोरय केतकान् । विरहिणि जने मूर्च्छां लब्ध्वा विनोदयति व्यथामकरुण पुन सञ्जाव्याधि विधाय किमीहसे ॥ १५२ ॥ मलयमरुता भ्राता याता विकासितमल्लिका परिमलभरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि । घन घटयितु नि स्नेह त य एव निवर्तने प्रभवति गवा किं नश्छिन्न स एव धनजय ॥ १५३ ॥

### अशोक प्रत्युक्ति

रक्तस्त्व नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्ये प्रियाया गुणैस्त्वामायान्ति शिलीमुखा स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि । कान्तापाद तलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयो सर्वे तुल्यमशोक केवलमह धात्रा सशोक कृत ॥१५४॥ रक्ताशोक कृशोदरी क नु गता त्यक्त्वानुरक्त जन नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वातावधूत शिर । उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासघट्टदष्टच्छद-स्तत्पादाहृतिमन्तरेण भवत पुष्पोद्गमोऽय कुत ॥ १५५ ॥

### तमाल प्रत्युक्ति

धन्यस्त्वमसि तमाल स्पृष्टस्तन्व्या लतावदनया यत् । अद्य स्थावरजन्मा जातस्त्व जङ्गमादधिक ॥ १५६ ॥

### मृणालहार प्रत्युक्ति

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्किं शोषमायासि मृणालहार । न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य तत्रावकाशो भवत किमु स्यात् ॥ १५७ ॥

### मधुकर प्रत्युक्त्य

वदनमिद न सरोज नयने नेन्दीवरे एते । इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर न मुधा परिभ्राम्य ॥ १५८ ॥ भ्रात द्विरेफ भवता भ्रमता समन्तात्प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् । ब्रूषे किमोमिति सखे कथयाशु त मे किं व्यवसति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम् ॥ १५९ ॥ चलापाङ्गा दृष्टि स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचर । करौ व्याधुन्वत्या पिबसि रतिसर्वस्वमधर वय तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्व खलु कृती ॥ १६० ॥ उन्मीलन्नयनान्तकान्तिलहरीनिष्पीतयो केवलादामोदादवधारणीयवपुषो कान्तासखे न क्षणम् । यत्कर्णोत्पलयो स्थितेन भवता किंचित्समुद्गुञ्जित भ्रातस्तिष्ठति कुत्र तत्कथय मे कान्त प्रियाया मुखम् ॥ १६१ ॥

### हस प्रत्युक्ति

हस प्रयच्छ मे कान्ता गतिरस्यास्त्वया हृता । विभावितैकदेशेन देय यदभियुज्यते ॥ १६२ ॥

### चकोर प्रत्युक्ति

चुलुकयसि चन्द्रदीधितिमविरलमश्नासि नूनमङ्गारान् । अधिकरणमुष्णमनयो किमिह चकोरावधारयसि ॥ १६३ ॥

### कृष्णसार प्रत्युक्ति

स्नेह स्वीकुरु कृष्णसार कथय क्वागा मम प्रेयसी नो जानासि यदावयो समजनि व्यापारतो भिन्नता । स्फीते यत्किल मण्डले हिमरुचेर्जात त्वया लाञ्छन मध्ये भास्कर-मण्डले तदधुना दत्त कलङ्को मया ॥ १६४ ॥

### सारङ्ग प्रत्युक्ति

रे सारङ्गा वनवसतयस्तत्त्वमाख्यात यूय कुत्राधीत त्रिभुवनमनोहारि चापल्यमक्ष्णो । आ जानीमो गमनसमये हृत कान्तारसीमन्येकाकिन्या ध्रुवलयदृशो लुण्ठिता यौवनश्री ॥ १६५ ॥

### मयूरविषयकोक्ति

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्घनरुचिरकलापो नि सपत्नोऽद्य जात । रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्या सति कुसुमसनाथे किं हरेदेष बर्ह ॥ १६६ ॥

### मुक्ताकलाप प्रत्युक्ति

सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्व मुक्ताकलाप लुठसि स्तनयो प्रियाया । बाणै स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा स्वप्नेऽपि तां कथमह न विलोकयामि ॥ १६७ ॥

---

## वियोगिन्या विप्रलापाः

हारो नारोपित कण्ठे मया विश्लेषभीरुणा । इदानीमन्तरे जाता पर्वता सरितो द्रुमा ॥ १ ॥ बिभेमि सखि सवीक्ष्य भ्रमरीभूतकीटकम् । यद्ध्यानादागते पुस्त्वे तेन सार्धं रति कथम् ॥ २ ॥ या पश्यति प्रिय स्वप्ने धन्यास्ता सखि योषित । अस्माक तु गते कान्ते गता निद्रापि वैरिणी ॥ ३ ॥ यदीययन्मात्रोक्य गन प्रेयान्वियुज्यते ।

१ रक्तवर्ण, पक्षे,-अनुरक्त २ भ्रमरा, पक्षे,-बाणा ३ कान्ता पादघात- 'पादाहत प्रमदया विकसत्यशोक-'

१ सीतावियोगदुःखमाननानस्य सुवेषलमुखात्मे श्रीरामस्यो क्तिरियम् २ वियोग-

आलोक्ये कथ सरयस्तस्य चन्द्रमसो मुखम् ॥ ४ ॥ विरमत विरमत सख्यो नलिनीदलतालवृन्तपवनेन । हृदयगतोऽयं वह्निर्झटिति कदाचिज्ज्वलेत् ॥ ५ ॥ अनल्पस्तम्भनविद्या सुभग मयाश्रयितमेव जानाति । मन्मथशरामितप्ते हृदि मे कथमन्यथा वससि ॥ ६ ॥ अजनि प्रतिदिन मेषा कर्दमशोषा मदङ्गसङ्गेन । प्रतिनिशमपूरि पम्पा दक्षिणसपातिभि सलिलै ॥ ७ ॥ मदकलकूजान्तकासरसुरपुटनिर्धूतधूलिसकाशम् । केतकरजो निरीक्ष्य सखि यदि कार्यं मम प्राण ॥ ८ ॥ आलि वालिशतया वलिरस्मै दीयता बलिभुजे न कदापि । केवल हि कलकण्ठशिशूनामेष एव कुलेषु निदानम् ॥ ९ ॥ गरलद्रुमकन्दमिन्दुबिम्ब करुणा वारिजवारणो वसन्त । रजनी स्मरभूपतेः कृपाणी करणीय किमत पर विघात ॥ १० ॥ हन्तालि सतापनिवृत्तयेऽस्या किं तालवृन्त तरलीकरोषि । उत्ताप एषोऽन्तरदाहहेतुर्नतं भ्रमो नैं व्यजनानलोय ॥ ११ ॥ वरमसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निशैव वर न पुनर्दिनम् । उभयमेतदुपैत्वथवा क्षय प्रियजनेन न यत्र समागम ॥ १२ ॥ अहमिह स्थित वत्यपि तावकी त्वमपि तत्र वसन्नपि मामक । न तनुसगम एव सुसगमो हृदयसगम एव सुसगम ॥१३॥ बकुलमालिकयापि मया न सा तनुरभूषि तदन्तरभीरुणा । तदधुना विधिना कृतमावयोर्गिरिदरीनगरीशतमन्तरम् ॥ १४ ॥ दहनता न धृतुर्दनधुर्व्यथा विरहजैव यथा यदि नेदृशम् । दहनमाशु विशन्ति कथ स्त्रिय प्रियमपासुमुपासितुमुद्धुरा ॥ १५ ॥ कति न सन्ति जना जगतीतले तदपि तद्विरहाकुलित मन । कति न सन्ति निशाकरतारका कमलिनी मलिनी रविणा विना ॥ १६ ॥ अरतिरियमुपैति नापि निद्रा गणयति तस्य गुणान्मनो न दोषान् । विगलति रजनी न सगमाशा व्रजति तनुस्तनुता न चानुराग ॥ १७ ॥ प्रियसखि न तथा पटीरपङ्को न च नलिनीदलमारुतोऽपि शीत । शमयति मम देहदाहमन्त सपदि यथा हि यथा नरेन्द्रसूनो ॥ १८ ॥ एतानि नि सहतनोरसमञ्जसानि शून्य मन पिशुनयन्ति गतागतानि । एते च तीव्रतरताप्रयन्ति तापमाउम्भितोज्झितनतल्पिने प्रवाले ॥ १९ ॥ अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या सा बाधते किमिह चन्दनचर्चितेन । य कुम्भकारभवनोपरि पङ्कलेपस्तापाय केवलमसौ न च तापशान्त्यै ॥ २० ॥ बत सखि कियदेतत्पश्य वैर स्मरस्य प्रियविरहकृशेऽस्मिन्रागिलोके तथा हि । उपवन सहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कित कालकूटम् ॥ २१ ॥ कठयति मम चेतस्तल्पमङ्गारकल्प ज्वलयति मम गात्र चन्दन चन्द्रकश्च । तिरयति मम नेत्रे मोहजन्मान्धकारो विकृतबहुविकार मन्मथो मा दुनोति ॥ २२ ॥ रिपुरिव सखीसवासोऽय शिखीव हिमानिलो विषमिव सुधारश्मिर्यस्मिन्दुनोति मनोगते । हृदयमदये तस्मिन्नेव पुनर्वलते बलात्कुवलयदृशा वाम कामो निकाम निरङ्कुश ॥ २३ ॥ ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकल शशी दहतु मदन किं वा मृत्यो परेण विधास्यति । मम तु दयित श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया कुलममलिन न त्वेवाय जनो न च जीवितम् ॥ २४ ॥ इदानीं तीव्राभिर्दहन इव भाभि परिवृतो ममाश्रयं सूर्य रिपु सखि रजन्यामुदयति । अय मुग्ध चन्द्र स्तिमिति मयि ताप प्रकटयत्यना याना बाले किमिव विपरीत न भवति ॥ २५ ॥ पिकाली वाचालीभवति बहुधाऽलीकवचने मृणाली व्यालीव व्यथयति तितरामङ्गमनिशम् । विषज्वालाजाल सखि किरति पीयूषकिरणो जगत्प्राण प्राणानपहरति केय परिणति ॥ २६ ॥ मनोरागस्तीव्र विषमिव विसर्पत्यविरत प्रमाथी निर्धूम ज्वलति विधुत पावक इव । हिनस्ति प्रत्यङ्ग ज्वर इव गरीयानित इतो न मा त्रातु तात प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥ २७ ॥ आदौ हालाहलहुतभुजा दत्तहस्तावलम्बो बाल्ये शम्भोर्निटिलमहसा बद्धमैत्रीनिरूढ । प्रौढो राहोरपि मुखनिषेणान्तरक्षीकृतो य सोऽय चन्द्रस्तपति किरणैर्मामिति प्रासमेतत् ॥ २८ ॥ भस्मीभूत कुसुमविशिख शम्भुनेत्राग्निनाभूज्ज्वालादायी तदनु मनसि प्रासजन्मा बभूव । भूयस्तस्मिन्विरहदहनैर्दाहितोऽसौ मयैव कुतोऽयसौ व्यथयति पुनर्मामहो तन्न वेद्मि ॥ २९ ॥ पञ्चत्व तनुरेति भूतनिवहा स्वाशैर्मिलन्तु ध्रुव धातार प्रणिपत्य हन्त शिरसा तत्रापि याचे वरम् । तद्वापीषु पयस्तदीयमुकुरे ज्योतिस्तदीयाङ्गनव्योम्नि व्योम तदीयवर्त्मनि धरा तत्तालवृन्तेऽनिल ॥ ३० ॥ यास्यामीति समुद्यतस्य गदित विश्रब्धमाकर्णित गच्छन्दूरमुपेक्षितो मुहुरसौ व्यावृत्य तिष्ठन्नपि । तच्छून्ये पुनरागतास्मि भवन प्राणास्त एते दृढा सख्यस्तिष्ठत जीवितव्यसनिनी दम्भादह रोदिमि ॥३१॥ यात्रामङ्गलसविधानरचनाव्यग्रे सखीना जने बाष्पाम्भ पिहितेक्षणे गुरुजने तद्वत्सुहृन्मण्डले । प्राणेशस्य महीं गणार्पितदृश कृच्छ्रादपि भ्रामत किं व्रीडाहतया मया मुकुलितापाङ्गो न कण्ठेऽर्पित ॥ ३२ ॥ दाक्षिण्य मलयानिलस्य विदित शैत्य सुधादीधितेर्गाचामेव न गोचर मलयजस्यापि स्फुट सौष्ठवम् । विश्लेषे तव केन मे परिचिता

१ विराम कुरुत २ पञ्चात्मक स्वर- इयमपि रामाकि- ३ नम्यो नवीनो जनकाङ्गरग ; पक्षे –व्यजन तालवृन्तम् ४ दर्पम्

१ ललाटनेत्राग्निना २ प्रसिद्ध- ३ ग्रहणकाले सेवकालीशब्दान्त रक्तो भासित इत्यर्थे- ४ पापप्रसमित्यर्थे-

प्राणेश तत्तत्कथाविष्कारे पुनरप्रमाणयति मामभ्याहृतेय तनु ॥ ३३ ॥ दुर्वारा स्मरमार्गणा प्रियतमो दूरे मनो ऽत्युत्सुक गाढ प्रेम नव वयोऽतिकठिना प्राणा कुल निर्मलम्। स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्काल कृतान्तोऽक्षमी नो सख्यश्चतुरा कथ नु विरह सोढव्य इत्थ मया ॥ ३४ ॥ शान्तत्त्वविबोधनकुसुमवत्पीयूषनिमित्तनवान्यासन् भजति प्रिये मृगदृशोऽथ प्रस्थिते तत्क्षणात्। गेह तन्मुकुर तदेव वलय तच्चन्दन सा निशा कारावत्करवालवत्ककचवत्काकोलवत्कालवत् ॥ ३५ ॥ रोलम्बो मधुप पिकस्तु परभृद्गन्धानुसारी मरुद्भ्रमा केनलपक्षपातनिरताश्चन्द्रोऽपि दोषाकर । चेतो नैति शुकस्त्विहैकपठितारयायी पयोदो जडक वाह प्रहिणोमि हन्त कठिनस्त्वान्ताय कान्ताय मे ॥ ३६ ॥ आयाता मधुयामिनी यदि पुनर्नायात एव प्रभु प्राणा यान्तु विभावसौ यदि पुनर्जन्मग्रह प्रार्थये । व्याध कोकिलबन्धने हिमकरध्वंसे च राहुग्रह कन्दर्पे हरनेत्रदीधितिरह प्राणेश्वरे मन्मथ ॥ ३७ ॥ रात्रिर्मे दिवसायते हिमरुचिश्चण्डांशुलक्षायते तारापङ्क्तिरपि प्रदीप्तनवज्वालावह्निस्फुलिङ्गायते। धीरो दक्षिणमारुतोऽपि दहनज्वालावलीढायते हा हा चन्दनबिन्दुरप्य जलनत्सचारिरङ्गायते ॥ ३८ ॥ गुञ्जन्ति प्रतिगुञ्जमम्बुजदलद्रोणीषु भृङ्गाङ्गना फुल्लपुष्परसालीविशिखरे कूजन्ति मायत्पिका । काम काममय करोति विशिखैर्हन्तु मुहुर्दुर्दिन का सा तन्मलयानिलस्य सखि मे भीतिस्त्वयोद्भाव्यते ॥ ३९ ॥ रोलम्बा परिपूरयन्तु हरितो झङ्कारकोलाहलैर्मन्द मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि। माद्यन्त कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिका पञ्चम प्राणा सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी ॥ ४० ॥ वार्यन्ता मन्दमन्द मधुकरनिकरप्रौढझङ्कारधारा क्षिप्यन्ता यत्र कुत्र प्रतिदिशमधुना भूरिभाराश्च हारा । दह्यन्ता सर्व एते कमलदलयुता किं च हा पुष्पभारास्तारा नाराचधारा विकिरति हृदये मन्मथोऽय हताश ॥ ४१ ॥ श्रुत्वा नामापि यस्य स्फुटघनपुलक जायतेऽङ्ग समन्ताद्दृष्ट्वा यस्याननेन्दु भवति वपुरिद चन्द्रकान्तानुकारि। तस्मिन्नागत्य कण्ठग्रहणसरभसस्थायिनि प्राणनाथे भग्ना मानस्य चिन्ता भवति मम पुनर्वज्रमय्या कदा नु ॥ ४२ ॥

मदन प्रत्युक्तय

हृदयमाश्रयसे यदि मामक ज्वलयसीत्थमनङ्ग तदेति कम्। स्वयमपि क्षणदग्धनिजेन्धन क्व भवितासि हताश हुताशवत् ॥ ४३ ॥ जटा नेय वेणीकृतकचकलापो न गरल गले कस्तूरीय शिरसि शशिलेखा न कुसुमम्। इय भूतिर्नाङ्गे प्रियविरहजन्मा धवलिमा पुरारातिभ्रान्त्या कुसुमशर किं मा व्यथयसि ॥ ४४ ॥ पञ्चत्व यान्तु बाणा समयपरिणतस्ते विदीर्णोऽस्तु चाप क्रूर क्रूराहितवक्त्र विशतु तव रथो मा मन त्व शरीरी। किं ते शापेन मादृग्युवतिवधमहापातकिन्मीनकेतो शप्य पाथोजयोनि स खलु रचितवान्पापिनो दीर्घमायु ॥ ४५ ॥

चन्द्र प्रत्युक्तय

सतापय चिर चन्द्र न तत्र प्रतिपिध्यसे। निवारय करस्पर्शं रामस्याह परिग्रह ॥ ४६ ॥ मुग्धस्त्व वद विधुतुद किं वदामि किं त्यक्तवानसि मुखे पतित शशाङ्कम्। असार्द्रबिम्बगलितेन सुधारसेन सधानमेति तव किं न जरत्कबन्ध ॥ ४७ ॥ प्रियविरहमहोष्मामर्मरामङ्गलेखामपि हृतक हिमांशो मा स्पृश क्रीडयापि। इह हि तव लुठन्तः क्लेशपीडा भजन्ते दरजरठमृणालीकाण्डमुग्धा मयूखा ॥ ४८ ॥

रोहिणीं प्रत्युक्ति

भो रोहिणि त्वमसि रात्रिचरस्य भायाऽथैन निवारय पति सखि दुर्निवारम्। जालान्तरेण मम सद्मनि सनिविष्ट श्रोणीतट स्पृशति किं कुलधर्म एष ॥ ४९ ॥

---

## नायिका प्रति सखीवचनम्

वियोगवह्निकुण्डेऽस्मिन्हृदये ते वियोगिनि। प्रियसङ्गसुखायैव मुक्ताहारस्तपस्यति ॥ १ ॥ पाण्डु क्षाम वदन हृदय सरस तवालस च वपु । आवेदयति नितान्त क्षेत्रियरोग सखि हृदन्त ॥ २ ॥ सखि पतिविरहहुताशस्तिमिति प्रशम न याति नयनोदै । शृणु कारण नितम्बिनि मुञ्चसि नयनोदक तु सस्नेहम् ॥ ३ ॥ सहसा हृदये निधाय चेतो नयनादिन्द्रियमुद्रणा विधाय। अयि कण्टकिताङ्गयष्टि सत्य कथय ध्यायसि किं रहो निषण्णा ॥ ४ ॥ सहचरि शपथा शत मदीया वद विरहग्लपिता निजामवस्थाम्। सहचरि परिपृच्छ भानुकन्यानवदलिनीनलिनीनिकुञ्जशय्या ॥ ५ ॥ नलिनीदलतालवीजन सखि तन्व्या विनिवारित मया। तनुवल्लिविभूतिशङ्कया विनिवार्य भ्रमिता निल क्षणम् ॥ ६ ॥ अय निपाको वद कस्य यून कल्याणि कल्याणपरम्पराणाम्। यदश्मिकोणस्तवदच्छधारा हारावतारो गुणमन्तरेण ॥ ७ ॥ यासस्तदेव वपुषो वलय तदेव हलस्य सैव जघनस्य च रत्नराजी । वाचालभृङ्गसुमनो सुरभी समस्तमप्याधिक भवति ते सखि किं निदा

---

१ मद्य- २ विषम्

१ भस्म २ पाण्डुरता ३ प्रियमाल्य ४ मुक्तस्तवक भाहारो येन, पक्षे,-मुक्तानां मौक्तिकानां हार ५ पतुर्विरहो निवाग एव हुताशोऽस्ति- ६ नेत्रोदकै अश्रुभिरिति यावत्

नम् ॥ ८ ॥ उत्पादयत्यलमिह मनसो विषाद सीदत्सरोरुहनिभ वदन त्वदीयम् । ज्ञात्वा निदानमहमत्र समानदु खा प्राणैरपि प्रियतमे भवितु समीहे ॥ ९ ॥ अनुदिन मधिर ते कम्पते कायरहो शिर शिर नयनान्त नाश्रुधारा जहाति । कथय कथय कोऽय यत्कृते कोमलाङ्गि त्यजति न परिणद्ध पाण्डिमान कपोल ॥ १० ॥ विलुलितमतिपूरैर्बाष्पमान दशोकप्रमरमवसृजन्ती तृष्णयोत्तानदीर्घा । स्नपयति हृदयेश स्नेहनिष्यन्दिनी त धवलबहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टि ॥ ११ ॥ अविरतलतल्प क्लिन्नवाप लीलापरिमिलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली । सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥ १२ ॥ अलसवलिते प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुकुलीकृते क्षणमभिमुखैर्लज्जालोलैर्निमेषपराङ्मुखे । हृदयनिहित भावाकूत वमद्भिरिवेक्षणे कथय सुकृती कोऽय मुग्धे त्वयाद्य निरीक्ष्यते ॥ १३ ॥ भगिनि मदन श्रीमानेष त्वया यदि लिख्यते किमपि सुमुखि व्यग्रासीति व्रजामि निजालयम् । यदपि मकरोऽध्वस्तात्पौष्प कर च शरासन तदपि परितो दृष्टिर्देया जन सखि नामर ॥ १४ ॥ गोपायन्ती विरहजनित दु खमग्रे गुरूणा किं त्व मुग्धे नयनगलित बाष्पपूर रुणत्सि । नक्त नक्त नयनसलिलैरेष आर्द्रीकृतस्ते शय्योपान्त कथयति दशामातपे शोष्यमाण ॥ १५ ॥ शोणौ कोणौ सखि नयनयोरधतौ गोपनाय शङ्कामेन स्फुरय तितरा स्वेदबिन्दुप्रचार । अन्त प्रेमाङ्कुरपरिकरारम्भकन्दमस्या किंचिकिंचिन्स्थयति पुन कापि दिव्या मुखश्री ॥ १६ ॥ मुक्ताहार न च कुचगिर कङ्कण नैव हस्तात्कर्णात्स्वर्णाभरणमपि वा नीतनानैव तावत् । अहो स्त्रग्मे बकुलकुसुम भूषण सदधान कोऽय चौरो हृदयमहरत्त्वि तत्र प्रतीम ॥ १७ ॥ साय धामप्रथनसमये त्वया कर्णमूले सख्या मन्दस्मितसुभगया सादर सूच्यमान । धन्य कोऽय कमलनयने यत्कथाया पुरस्ताद्बहुल्यम निजमपि मुहु सुचिन्द्दि न वेत्सि ॥ १८ ॥ मुख पाण्डुच्छाय नयनयुगल बाष्पतरल तनु क्षामक्षामा गतमविशद धैर्यनिगम । ह्रिय मुक्त्वा मूढे कथयसि न मे सारवचनान्यवस्था येनेय तव सखि मुहूर्तेन पतिता ॥ १९ ॥ पक्ष्मामथिताश्रुबिन्दुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्धिभिर्युर्वत्या हरहासहारि हृदये हारावलीभूषणम् । बाले बाल मृणालनालवलयालकारकान्त कर निन्यस्याननमायताक्षि सुकृती कोऽय त्वया स्मर्यत ॥ २० ॥ आसन्नामरगम्य वेमरन्तामेकेन पुष्पोज्ज्वल सव्य नि गदया नितम्बफलके कृत्वा करम्भोरुद्दम् । आमीलन्नयना तरान्तसरित श्वासस्य निन्दन्त्य या कस्येद दृढसौहृदे प्रतिदिन दीन त्वया मर्यते ॥ २१ ॥ उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतट लोलद्भ्रमद्भूलत स्वेदाम्भ स्नपिताङ्गयष्टि विगलद्व्रीड सरोमाञ्चया । धन्य कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिता साम्प्रत मुग्धे दुग्धमहाब्धिफेनपटलप्रख्या कटाक्षच्छटा ॥ २२ ॥ मुग्धे दोर्लतिका निधाय न कृतो द्वारोपरोधस्त्वया लग्ना नो रुदती गतासि रभसात्तस्योत्तरीयाञ्चले । कालेऽस्मिन्कुसुमाकरे द्विगुणितप्रेमोत्सवे रागिणा गच्छन्नमत एव मूढ हृदये मुक्तस्त्वया वल्लभ ॥ २३ ॥ निशान्तो दिवसस्तटीमयमटत्यस्ताचलस्याशुमान्स्प्रत्यङ्कुरितान्धकारपटलैर्लम्बालका यौरभूत् । एष त्वविंश वेश्मन शशिमुखि द्वारस्थलीतोरणस्तम्भालम्बितबाहुवल्लि रुदती किं स्व पथ पश्यसि ॥ २४ ॥ आहारे विरति समग्रविषयग्रामे निवृत्ति परा नासाग्रे नयन यदेतदपर यच्चैकतान मन । मौन चेदमिद च शून्यमखिल यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूया सखि योगिनी किमसि भो किं वा वियोगिन्यसि ॥ २५ ॥ यत्तालीदलपाकपाण्डु वदन यद्दुर्दिन नेत्रयोर्यत्प्रेङ्खोलितकेलिपङ्कजनना श्वासा प्रसर्पन्ति च । गौरी क्षुभ्यतु वर्तते यदि न ते तत्रोऽपि चित्ते युवा विधिरस्त्वया खलु पांसुखेलनसखी लोकेऽपि यन्निह्नव ॥ २६ ॥ क्षाम गात्रमतीव पाण्डु वदन क्लिष्टा कपोलस्थली कोऽसौ चेतसि वर्तते तव युवा लोकैकमान्याकृति । त्यक्त्वा किंचिदपत्रपा कथय मे खिन्नासि किं त्व वृथा घोर पञ्चशरो यदि त्वमबला वक्ष्यामि नात परम् ॥ २७ ॥ चिन्तासि स्तिमित मन करतले लीना कपोलस्थली प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डुवदन श्वासैकखिन्नोऽधर । अम्ब शीरपद्मिनीकिसलयैर्नापैति ताप शम कोऽप्यप्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीना दशामीदृशीम् ॥ २८ ॥ लावण्यद्रविणव्ययो न गणित क्लेशो महानर्जित स्वच्छन्दचरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मित । एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हृता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमा तन्वता ॥ २९ ॥ जानीमस्तव गौरि चेतसि चिर शम्भु समुज्जृम्भते तापो नेत्रतनूनपादिव तनौ तीव्र समुन्मीलति । अक्ष्णोरस्मिषेण गच्छति बहिर्गङ्गातरङ्गावलि पाण्डिम्न कपटेन चन्द्रकलिकाकान्ति समुन्मीलति ॥ ३० ॥ न प्रीति पवने रतिर्न रसने प्रेमा न पङ्केरुहे न स्नेह कुसुमे सुख न शयने यत्नो न वा जीवने । चन्द्रे नैव चमत्कृतिर्मृगयते मोदा न मौनव्रते तेन तेन नियास्य[1] स्तनुमिमा यस्मै तवेय दशा ॥ ३१ ॥ मा व हृदये

१ वनमीनमेवर्ध २ दीना

निधाय सुचिर रोमाञ्चिताङ्गी मुहुर्जृम्भा मन्थरतारका सुल लिताङ्गा दधाना दशम्। सुतेनालिखितेव शून्यहृदया लेखावशेषीभवत्सात्मद्रोहिणि किं ह्रिया कथय मे गूढो निहन्ति स्मर ॥ ३२ ॥ श्वासास्ते सखि सूचयन्त्यनिरता सतापबाधा पर विघ्नस्तत्र न कारण वयमिति स्वान्तेऽतिचिन्ताभर। किं वा घर्मनिपीडिता तव तनूवल्ली निकाम प्रिये पुष्पाद प्यतिकोमला मलिनता याता मृणाली यथा ॥ ३३ ॥

---

## दूतीं प्रति स्वावस्थाकथनम्।

अह्निसवीक्षण चक्षुरह्निसमीलन मम। अह्निसस्पर्शन पाणिरद्य मे किं करिष्यति ॥ १ ॥ हन्त कान्तमपि त दिदृक्षते मानस मम न साधु यत्यते। इन्दुरिन्दुमुखि मन्दमारुतश्चन्दन च वितनोति वेदनाम् ॥ २ ॥ तुष्यन्तु मे छिद्रमवाप्य शत्रव करोतु मे शान्तिमर गृहेश्वर। मणिस्तु वक्षोरुहमध्यभूषण ममास्तु सौन्दर्यनिकेतन प्रिय ॥ ३ ॥ कालो मधु कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहरा समीरा। केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्ज मञ्जुर्दूरे पति कथय किं करणीयमद्य ॥ ४ ॥ कान्त कृतान्तचरित कुटिला तदम्बा वज्रोपमानि वचनानि च दुर्जनानाम्। प्रलङ्गमन्तरतनो प्रहरन्ति बाणा प्राणा पुन सखि बहिर्न खलु प्रयान्ति ॥ ५ ॥ अकस्मादेकस्मिन्नथि सखि मयासु वनतट व्रजन्त्या दृष्टो यो नवजलधरश्यामलतनु। स दृग्भङ्ग्या किं वाकुरुत नहि जाने तत इद मनो मे व्यालोल क्वचन गृहकृत्ये न वलते ॥ ६ ॥ गते प्रेमावन्धे प्रणयबहुमाने विगलिते निवृत्ते सद्भावे प्रणयिनि जने गच्छति पुर। तदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गतास्ताश्च दिवसान्न जाने को हेतुर्दलति शतधा यन्न हृदयम् ॥ ७ ॥ स्वामी कुप्यतु कुप्यता परिजना निन्दन्तु मामन्यनर्कि तान्वप्रथतामय तु जगति प्रौढो ममोपद्रव। आशास्य पुन रेतदेव यदिद चक्षुश्चिर वर्धता येनेद परिचीयते मुररिपो सौन्दर्यसार वपु ॥ ८ ॥ निस्नेह पतिरुज्झिता करुणया श्वश्रूजन वृथा वाग्बाणैर्हृदय भिनत्ति कलहोत्ताला पुन र्यातर। नित्य निन्दति नैव नन्दति कदाप्येषा ननान्दापि तन्मात क शरण व्रजामि तरुणी दीनाहमेकाकिनी ॥ ९ ॥ किं स्वप्न स्मिु जागर किमथवा रात्रि किमासीद्दिन मोहानस्थितया मया न किमपि ज्ञात किमेतत्सखि। यन्नामश्रवणादनन्तरमिद वृत्त तमेव प्रिय चेतो दुर्लभमभ्युपास्त सकलव्यापारमावाञ्छति ॥ १० ॥

---

## नायकं प्रति दूतीप्रेषणम्।

अपूजितेवास्तु गिरीन्द्रकन्या किं पक्षपातेन मनोभवस्य। यदस्ति दूती सरसोक्तिदक्षा दास पति पादतले वधूनाम् ॥ १ ॥ न च मेऽवगच्छति यथा लघुता करुणा यथा च कुरुते स मयि। निपुण तथैनमवगम्य वदेरभिदूति काचिदिति सदिदिशे ॥ २ ॥ ननु सदिशेति सदृशोदितया त्रपया न किंचन किलाभिदधे। निजमैक्षि मन्दमनिश निशितै कृशित शरीरमशरीरशरै ॥ ३ ॥ दिशि दिशि परिहासगूढगर्मा पिशुनगिरो गुरुगञ्जन च तादृक्। सहचरि हृदये निवेदनीय भवदनुरोधवशादय विपाक ॥ ४ ॥ वृथा गाथाश्लोकैरलमलमलीका मम रुज कदाचिद्धूर्तोऽसौ कथिवचनमित्याकलयति। इद पार्श्वे तस्य प्रहिणु परिलग्नाञ्जनचयस्रवद्बाष्पोत्पीडस्थगितलिपि ताटङ्कयुगलम् ॥ ५ ॥ वाच्य तस्मै सहचरि भवद्भूरिविक्षेपदग्धौ स्नेहैरिद्धे मम वपुरिद्द कामहोता जुहोति। प्राणानस्मै तदिह सुचिता दक्षिणा दातुमीहे तत्रादेशो भवतु भवता यत्नमेषामधीश ॥ ६ ॥ जीवामीति वियोगिनी यदि लिखेदनेव वृत्ता कथा अद्य श्वोऽथ मरिष्यतीति मरणे कालात्यय किं कृत। आगन्तव्यमिहेति सप्रति सखे सभावना निष्फला भात सप्रति याहि नास्ति लिखित तद्ब्रूहि यत्ते क्षमम् ॥ ७ ॥ उल्लङ्घ्यापि सखीरच समुचितामुल्लङ्घ्य लज्जामल भित्त्वा भीतिभर निरस्य च निज सौभाग्यगर्वे मनाक्। आज्ञा केवलमेव मन्मथगुरोरादाय नून मया त्व नि शेषविलासिवर्गगणनाचूडामणि सभृत ॥ ८ ॥ दूति त्व तरुणी युवा स चपल श्यामास्तमोभिर्दिश सदेश स रहस्य एव विपिने सकेतकावासक। भूयोभूय इमे वसन्तमरुतश्चेतो नयन्त्यन्यथा गच्छ क्षेमसमागमाय निपुणे रक्षन्तु ते देवता ॥ ९ ॥

---

## नायकस्याग्रे दूत्युक्तयः।

सुभग त्वत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा। उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना ॥ १ ॥ त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्या स्रसते मदनव्यथा। यथा सुदयमाजीन्दौ ग्लानि कुमुदसहते ॥ २ ॥ विरहे तव तन्वङ्गी कथ क्षपयतु क्षपाम्। दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ॥ ३ ॥ सा सुन्दर तव विरहे सुतनुरियमात्रगोचना भवति। एता वर्णीभवस्था याता दिवसैरियमात्र ॥ ४ ॥ तव विरहे विधुवदना मदनाधिक का न सीदति। सीदति विरहे यस्या साधु तवाप्यफल तस्या ॥ ५ ॥ प्राणेश तव विरहिणी हिमकरकिरणेषु हर्म्यमिलितेषु। सतापनि सहाली सुभनि

निचय चकोराणाम् ॥ ६ ॥ अनयनपथे प्रिये न व्यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे । म्लानेव केवल निशि तपन शिखा वासरे ज्वलति ॥ ७ ॥ सा सर्वथैव रक्ता राग गुञ्जेव न तु मुखे वहति । वचनपटोस्तव राग केवलमास्ते शुकस्येव ॥ ८ ॥ न सवर्णो न च रूप न सत्क्रिया नैव सा प्रकृति । बाला त्वद्विरहापदि जातापभ्रंशभावेव ॥ ९ ॥ सा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति वराकी । सारीव कितव भवतानुकूलिता पातिताक्षेण ॥ १० ॥ गायति गीते शसति वशे वादयति सा विपञ्चीषु । पाठयति पञ्जरशुक तव सदेशाक्षर रामा ॥ ११ ॥ तव विरहमसहमाना सा तु प्राणान्विमुक्तवती । किंतु तथाविधमङ्ग न सुलभमिति ते न मुञ्चन्ति ॥ १२ ॥ अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशि । सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवश तस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ १३ ॥ त्वद्विरहे विस्तारितरजनौ जनिते दुचन्दनद्वेषे । बिसिनीव माघमासे विना हुताशेन सा दग्धा ॥ १४ ॥ या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणो दक्षिणस्त्वदितरस्याम् । जलधिरिव मध्यसस्थो न वेलयो सदृश माचरसि ॥ १५ ॥ अनुरागवर्तिना तव विरहेणोष्मेण सा गृहीताङ्गी । त्रिपुररिपुणेव गौरी वरतनुरर्धावशिष्टेव ॥ १६ ॥ अगणितगुणेन सुन्दर कृत्वा चारित्रमप्युदासीनम् । भवतानयगति सा विहितावर्तेन तरणिरिव ॥ १७ ॥ कितव प्रवञ्चिता सा भवता मन्दाक्षमन्दसचारा । बहुदायैरपि सप्रति पाशकसारीव नायाति ॥ १८ ॥ रुष्टे का परुषे मन्दे का हन्त मारुत चर्चा । त्वयि गतवति हृदयेशे जीवनदा तापि जीवन हरति ॥ १९ ॥ कुशल तस्या जीवति कुशल पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरपि तदेव कथयति मृता न कथयामि या श्वसिति ॥ २० ॥ उद्धूयेत नतभ्रू पक्ष्मनि पातोद्भवै पवनै । इति निर्निमेषमस्या विरहव्ययस्या विलोक्यते वदनम् ॥ २१ ॥ त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् । आलोके हि हिमाशोर्विकसति कुमुद कुमुद्वत्या ॥ २२ ॥ तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिका दलिताम् । हन्त नितान्तमिदानीमा किं हतजल्पितैरथवा ॥ २३ ॥ स्मरशरशतविधुरया भणामि सख्या कृते किमपि । क्षणमिह विश्राम्य सखे निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा ॥ २४ ॥ तव विरहे मलयमरुद्दवा नल शशिरुचोऽपि सोष्माण । हृदयमरुतमपि भित्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्या ॥ २५ ॥ व्यजन व्यजन जल जल घनसारो घनसार इत्यपि । अवरोधगृहेषु सुभ्रुवा कुररीणामिव कातरो ध्वनि ॥ २६ ॥ मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति । त्वयि मत्सरादिव निरस्तदय सुतरा क्षिणोति खलु ता मदन ॥ २७ ॥ तव सा कथासु परिघट्टयति श्रवण यदङ्गुलिमुखेन मुहु । घनता ध्रुव नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमतृप्ततया ॥ २८ ॥ उपताप्य मानमलघूष्णिमभि श्वसितै सितेतरसरोजदृश । द्रवता न नेतुमधर क्षमते नवनागवल्लिदलरागरस ॥ २९ ॥ दधति स्फुट रतिपतेरिषव शितता यदुत्पलपलाशदृश । हृदय निरन्तरबृहत्कठिन स्तनमण्डलावरणमप्यभिनत् ॥ ३० ॥ कुसुमादपि स्मितदृश सुतरा सुकुमारमङ्गमिति नापरथा । अनिश निजेरकरुण करुण कुसुमेषुरुत्पतति यद्विशिखै ॥३१॥ विषतानिषेवितमपक्रियया समुपैति सर्वमिति सत्यमद । अमृतसुतोऽपि विरहाद्भवतो यदमू दहति हिम रश्मिरुच ॥ ३२ ॥ उदित प्रिया प्रति सहार्दमिति श्रदधीयत प्रियतमेन वच । विदितेङ्गिते हि पुर एव जने समुदीरिता खलु लगन्ति गिर ॥ ३३ ॥ त्व विनिर्जितमनोभवरूप सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता । पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्ता तापयत्यनुशयादिव काम ॥ ३४ ॥ क्षणमपि विरह पुरा न सेहे नयननिमीलनखिन्नया यया ते । श्वसिति कथमसौ रसालशाखा चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्राम् ॥ ३५ ॥ सखि दयितमिहानयेति सा मा प्रहितवती कुसुमेषुणाभितप्ता । हृदयमहृदया न नाम पूर्व भवदुपकण्ठमुपागत विवेद ॥३६॥ चिरमपि कलितान्यपारयन्त्या परिगदितु परिशुष्यता मुखेन । गतघृण गमितानि सत्सखीना नयनयुगै सममार्द्रता मनासि ॥ ३७ ॥ अचकमत सपल्लवा धरित्रीं मृदु सुरभिं विरहय्य पुष्पशय्याम् । भृशमरतिमवाप्य तत्र चास्यास्तव सुखशीतमुपैतुमङ्कमिच्छा ॥ ३८ ॥ हारावशेषा ननु कण्ठनाला त्वन्नामशेषा रसना तदीया । लावण्यशेषा तनुमात्रयष्टिस्त्वद्ध्यानशेष परम तदायु ॥ ३९ ॥ तस्या महाविरहवह्निशिखाकलापतप्ते स्थितोऽसि हृदये सतत प्रियाया । प्रालेयशीकरसमे हृदि सा कृपालो बाला क्षण वसति नैव खलु त्वदीये ॥४०॥ अङ्गानि मे दहतु कान्त वियोगवह्नि सरक्षता प्रियतमो हृदि वर्तते य । इत्याशया शशिमुखी गलदश्रुबिन्दुधाराभिरुष्णमभिषिञ्चति हृत्प्रदेशम् ॥ ४१ ॥ सकेतकुञ्जभुवि सा शयनोपधानव्यालकृत सुभग कुण्डलिन न वेद । तत्कण्ठलग्नघनचन्दनगन्धलुब्धस्तत्रैव निश्चलमुवास चिराय सोऽपि ॥ ४२ ॥ राकासुधाकरकरैर्नलिनीदलैश्च नीहारहारघनसारभरै किमेतै । किं वा भयेन हरिचन्दनपङ्कसेकैन त्वा विना मृगदृश परितापशान्ति ॥ ४३ ॥ त्वामञ्जनीयति कलासु विलोकयन्ति त्वा शृण्वती कुवलयीयति कर्णपूरम् । त्वा पूर्णिमानिधुमुखी हृदि भावयन्ती वक्षोनिलीननवनीलमणीकरोति ॥ ४४ ॥ अविरल

परिवाहैरश्रुणः सारणीना स्मरदहनशिखोष्णश्वासपूरैश्च तस्या । सुभग बत कृशाङ्ग्या स्पर्धयान्योन्यमेभिः क्रियत इव पुरोभू पङ्किला पांसुला च ॥४५॥ त्वदवधुनिमित्त गूढमुन्नेतुमस्या सुभग तव कथाया प्रस्तुताया सखीभिः । भवति विततपृष्ठोदस्तपीनस्तनाग्रा ततवलयितबाहुर्जृम्भितै साङ्गभङ्गै ॥ ४६ ॥ विपुलपुलकपालि स्फीतसीत्कारमन्तर्जनित जडिमराकुव्याकुल व्याहरन्ती । तव सितर विधायामन्दकन्दर्पचिन्तारससजलनिधिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी ॥ ४७ ॥ अङ्गेऽनङ्गज्वरहुतवहश्चक्षुषि ध्यानमुद्रा कण्ठे जीव करकिसलये दीर्घशायी कपोल । असे वेणी कुचपरिसरे चन्दन वाचि मौन तस्या सर्वे स्थितमपि न तु त्वा विना क्वापि चेत ॥ ४८ ॥ *किं धृष्टेन द्रुततरमितो गम्यता सा प्रिया ते* दृष्टा मार्गे दिवसमखिल सास्रमेका मयेनम् । पान्थे पान्थे त्वमिति रभसोद्ग्रीवमालोकयन्ती दृष्टे दृष्टे न भवति भवानित्युदस्र वलन्ती ॥ ४९ ॥ चित्रोत्कीर्णादपि विषधराद्भीतिभाजो निशाया किं नु ब्रूमस्त्वदभिसरणे साहस नाथ तस्या । ध्यान्ते यान्त्या यदतिनिभृत बालया सप्रकाशत्रासात्पाणि पथि फणिफणारत्नरोधी व्यधायि ॥ ५० ॥ यावद्यावद्भवति कलया पूर्णकाम शशाङ्कस्तावत्तावद्द्युतिमयवपु क्षीयते सा मृगाक्षी । मन्ये धाता घटयति *विधु सारमादाय तस्यास्तस्माध्यानन भवति सखे* पूर्णिमा तावदेहि ॥ ५१ ॥ हस्ताम्भोजे वदनमलकानाय ताबाहुमूले द्वारि स्वैर *नयनमधरे तर्जनीं सनिधाय ।* दीर्घोच्छ्वास विरतविषया स्वादमुत्कण्ठितोष्ण मुग्धाक्षी त्वा हृदि विदधती बाष्पमाविष्करोति ॥ ५२ ॥ आद्य कोप त्वदनु मदनस्त्वद्वियोगस्तृतीय शान्त्यै दूतीवचनमपर पञ्चम शीतभानु । इत्थ बाला निरवधि पर त्वा फल प्रार्थयन्ती हा हा पञ्चाग्न्यनमधुना सेवते योगिनीव ॥ ५३ ॥ धातु शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपाद स्मरस्य । जात दैवात्सदृशमनयो सगत यत्तदेतच्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ ५४ ॥ *अभ्रध्वानैर्मुखरितदिश श्रेणयस्तोयदाना धारासारैर्धरणि*वलय सर्वत प्लावयन्ति । तेन स्नेह वहति विपुल मत्सखीयुक्तमेतत्त्व नि स्नेहो यदसि तदिद नाथ मे विस्मयाय ॥ ५५ ॥ प्रादुर्भूते नवजलधरे त्वत्पथ द्रष्टुकामा प्राणा पङ्केरुहदलदृशा कण्ठदेश प्रयान्ति । *अन्यत्किं वा तव* मुखविधु द्रष्टुमुद्ग्रीव गन्तु वक्ष पक्ष सृजति बिसिनीपल्लवस्य च्छलेन ॥ ५६ ॥ गृहीत ताम्बूल परिजनवचोभि कथमपि स्मरत्यन्तर्मुद्रा या सुभग तव मूर्ति प्रतिदिनम् । तथैवास्ते हस्त कठिनफणिवल्लीकिसलयस्तथैवासीत्तस्या क्रमुकफल-

---

[१] पञ्चधा तापम्, पक्षे—पञ्चाग्निनानक तप



कालीपरिचितम् ॥ ५७ ॥ *गलत्येका मूर्च्छा भवति पुनरन्या* यदनयो किमप्यासीन्मध्ये सुभग सकलायामपि निशि । *लिखन्त्यास्तत्तस्या* कुसुमशरलेख तव कृते समाप्तिस्वस्तीति प्रथमपदभागोऽपि न गत ॥ ५८ ॥ सखीभिक्षा याचे बत नतशिरास्त्वामिदमह न चेदस्ति प्रीति कुरु तदपि कारुण्यकणिकाम् । अवस्था सा तस्या मुहुरतमयमस्या किमपर प्रमोहो विश्रामस्त्वमथ मरण वा प्रतिकृति ॥ ५९ ॥ विमुञ्चन्त्या प्राणाश्चिरविरहदु *खासहनया तथा* सदिष्ट ते कठिनहृदयापश्चिममिदम् । अपत्य बालेका मम *विधिहताया सखि लता तथा नय सेव्या व्यसनरुचये* दीयत इति ॥ ६० ॥ न हार नाहार कलयति विहार विषमिव स्मरन्ती सा रामा सुभग भवतश्चागमदिनम् । पर क्षीणा दीना परमसुखहीना सुवदना कुहूपक्षग्लानश्चपल-नयनाङ्गीकृतगति ॥ ६१ ॥ क्षण मूर्च्छामेति भ्रमति परितोऽथ क्षणमपि क्षण प्रैति स्तम्भ निरवधि भवद्ध्याननिरता । क्षण स्वप्ने बाला तव सुभग योग च लभते क्षण तेजश्शम्भोर्नयनजमथ ध्यायति यमम् ॥ ६२ ॥ कुसुमशयनेऽप्यङ्ग ताम्यत्यनङ्गविवर्तिनं वदनपवनै श्यामच्छायो बभूव *सखीजन । हृदयनिहित शीतो लेपस्तमीति रव करोत्यहह* कठिनावस्था तस्यास्त्वयैवमुपेक्ष्यते ॥ ६३ ॥ विरहविषम काम वाम तनु कुरुते तनु दिवसगणनादक्षश्चाय *व्यपेत-*घृणोपम । त्वमपि वशगो मानव्याधेर्विचिन्तय नाथ हे किसलयमृदुर्जीवत्येव कथ प्रमदाजन ॥ ६४ ॥ मृगशिशुदृशस्तस्यास्ताप कथ कथयामि त दहनपतिता दृष्टा मूर्तिर्मया न हि वैधवी । इति तु विदित नारीरूप स लोकदृशा सुधा तव शठतया शिल्पान्वर्यो विधेर्विघटिष्यते ॥ ६५ ॥ मुहुर्व्यजनवीजनै सरसचन्दनासेचनै सरोजदलवेष्टनैरपि *न चेष्टते सुन्दरी । तथापि तव नामनि प्रियसखीभिरावे*दिते निवेदयति जीवित श्रवणसीम्नि रोमोद्गम ॥ ६६ ॥ गेहाद्दङ्गणमङ्गणादपि बहिर्बाह्याच्च पुष्पोत्सव तामार्तिं यदि वेत्ति सैव सुमुखी किं चान्यदाचक्ष्महे । पर्यङ्केऽपि तवाङ्गसङ्गसुभगे स्वेदाम्भसा निर्झरैर्धारामण्डपतामनीयत सया तस्मिन्रुदत्या मुहु ॥६७॥ दृष्टे चन्द्रमसि प्रसूनमपि व्योमाङ्गणस्थेयमित्र रक्षुजमिमत्तनासि त्वयि गते दूरं निजप्रेयसि । श्वास वैश्वानरीयति सुगन्ध तस्या सरोजीयति क्षीरोदीयति मन्मथो मृगदृशो दन्तावलीनातीयति ॥ ६८ ॥ आरामो *विपिनायते प्रियसखीमालापि जालायते तापोऽपि श्वसिता*दावदहनज्वालाकलापायते । सापि त्वद्विरहेण हन्त हरिणीरूपायते हा कथ *कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयन् शार्दूल-*विक्रीडितम् ॥ ६९ ॥ अङ्कन्न नयनाम्बु बन्धुषु कृत

ताप सखीष्वाहितो दैन्य न्यस्तमशेषत परिजने चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता । अद्य श्व किल निर्वृतिं व्रजति सा श्वासे पर खिद्यते विश्रब्धो भव विप्रयोगजनित दु ख विभक्त तया ॥ ७० ॥ त्वच्चिन्तापरिकल्पित सुभग सा सभाव्य रोमाञ्चिता शू यालिङ्गनसचलद्भुजयुगेनात्मानमालिङ्गति । किं चान्यद्विरहव्यथाप्रशमनीं सप्राप्य मूर्च्छां चिरात्प्रत्युज्जीवति कर्णमूलपठितैस्त्वन्नाममन्त्राक्षरै ॥ ७१ ॥ नीरागा मृगलाञ्छने मुखमपि स्व नेक्षते दर्पणे त्रस्ता कोकिलकूजिता दपि गिर नोन्मुद्रयत्यात्मन । चित्र दु सहदाहदायिनि धृतद्वेषापि पुष्पायुधे सा बाला सुभग प्रति प्रतिपद प्रेमाधिक पुष्यति ॥ ७२ ॥ उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षौमाञ्चलेनावृणु क्रीडाकाननमाश्रयन्ति चलयकाणै समुत्रासय । इत्थ वञ्जुलदक्षिणानिलकुहूकण्ठीषु साङ्केतिकव्याहारा सुभग त्वदीयविरहे तस्या सखीना मिथ ॥७३॥ वर्षन्ति स्तनयित्नवो न सरले धारागृहे वर्तसे गर्जन्ति प्रतिकूलनादिनि न त द्वारि स्थिता दन्तिन । इत्येव गमितो घनव्यतिकर सा राजपुत्री पुनर्नीतो वाति कदम्बपुष्पसुरभो केन प्रतारिष्यते ॥ ७४ ॥ सप्राप्तेऽवधिवासरे क्षणमसा त्वद्वर्त्मवातायन वारवारमुपेत्य निष्क्रियतया निश्चित्य किंचिच्चिरम् । सप्रत्येव निवेद्य केलिकुररी सास्र सखीभि शिशोर्माधव्या सहकारकेण करुण पाणिग्रहो निर्मित ॥ ७५ ॥ नाथ मुञ्चति सुभ्रुनामपि तनुत्यागे वियोगज्वरस्ते नाह विहिताञ्जलिर्यदुपते पृच्छामि सत्य वद । ताम्बूल कुसुम पटीरमुदक यद्बन्धुभिर्दीयते स्वादेव परत्र तत्किमुचितज्वालानलीदु सहम् ॥ ७६ ॥ श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्व मार्गमालोकते दीर्घ रोदिति निक्षिपत्यविरत क्षामा भुजावल्लरीम् । किं च प्राणसमा न काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सगम निद्रा वा छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ॥ ७७ ॥ कोदण्डो विशिखो मनोनिवसति कामस्य तस्या अपि भ्रूवल्ली नयनाञ्चल मनसि ते वास समु मीलति । इत्थ साम्यविधौ तयो प्रभवति स्वामिस्तथा स्निग्धता तन्वाना तनुता क्रमाद तनुता नैषा यथा गच्छति ॥ ७८ ॥ शोकोत्पत्तिरशोकत सुमनसो यद्वैमनस्योदयो वैरस्य च रसालतो विकलना तावत्कलाना निधे । किं चान्यन्नलदो भवत्यनलदो निर्णीत मुन्नीयते वाम येन गमेक एव न भवानन्यामशेष जगत् ॥ ७९ ॥ नैपुर्ये कलकण्ठकोमलगिरा पूर्णस्य शीतद्युते स्निग्धत्व बत दक्षिणस्य मरुतो दाक्षिण्यहानिश्च ताम् । स्वर्तव्याकृतिमेव कर्तुमबला मनाहमातन्यते तद्विभ म्रियते तृणादिच लोद्धूतस्त्वदाशिप्रभै ॥ ८० ॥ या चन्द्रस्य कलङ्किनो जनयति सैरधनेन त्रपा धाचा मन्दिरकीरसुन्दरगिरो या सर्वदा निन्दति । निश्वासेन तिरस्करोति कमलामोदान्वितान्यानिला सा तरैव रहस्त्वया विरहिता काचिद्दशा नीयते ॥ ८१ ॥ चन्द्र चन्दनकर्दमेन लिखित समार्दैदष्टाधरा काम पुष्पशर किलेति सुमनोवर्गे लुनीते च यत् । वन्य निन्दति यच्च मन्मथमसौ भद्रक्त्वाग्रहस्ताङ्गुलीस्तत्काम सुभग त्वया वरतनुर्वातूलता लम्भिता ॥८२॥ तापोऽम्भ प्रसृतिपच प्रचयवान्बाष्प प्रणालोचित श्वासा कम्पितदीपवर्तिकलिका पाण्डिम्नि मम वपु । कि चान्यत्कथयामि रात्रिमखिला त्व मार्गवातायने हस्तच्छन्ननिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्या स्थितिर्वर्तते ॥ ८३ ॥ बिभ्राणा हृदये त्वया विनिहित प्रेमाभिधान नव शल्य यद्विदधाति सा विधुरिता साधो तदाकर्ण्यताम् । शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेङ्खति भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति गलत्युन्मूर्च्छति त्रुट्यति ॥ ८४ ॥ कार्श्ये चेत्प्रतिपत्कला हिमरुच स्थूलैव चेत्पाण्डिमा लीना एव मृणालिका यदि पुनर्बाष्प कियानम्बुधि । सतापो यदि शीतलो हुतवहस्तस्या कियद्वर्ण्यता किं तु त्वत्स्मृतिमात्रमेव शरण लावण्यशेष वपु ॥ ८५ ॥ सौधादुद्विजते त्यजत्युपवन द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं द्वारात्त्रसति चित्रकेलिसदसो वेष विष मन्यते । आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले सकल्पोपनमत्त्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥ ८६ ॥ सा न स्नाति न चानुलिम्पति न वा केशेषु धत्ते स्रज न क्रीडासु मनो दधाति न सखीरालोकते चाटुषु । किं तु न्यस्य मुखाम्बुज करतले बाष्पायमाणेक्षण निश्वासग्लपिताधरं च शयने जागर्ति ते चिन्तया ॥ ८७ ॥ सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्युत्कम्पते ताम्यति ध्यायत्युद्भ्रमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि । एतावत्यतनुज्वरे वरतनु र्जीवेन्न किं ते रसास्स्वर्वैद्यप्रतिम प्रसीदसि यदि त्यक्तोऽन्यथा हस्तक ॥ ८८ ॥ कदर्पज्वरसज्वराकुलतनोराश्चर्यमस्याश्चिर चेतश्चन्दनचन्द्रमकमलिनीचिन्तासु सताम्यति । किं तु क्षान्तिवशेन शीतलतनु त्वामेवमेक प्रिय ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ क्षीणा क्षण प्राणिति ॥ ८९ ॥ अङ्गेष्वाभरण करोति बहुश पत्रेऽपि सचारिणि प्राप्त त्वा परिशङ्कते वितनुते शय्या चिर ध्यायति । इत्याकल्पविकल्पतल्परचनासकल्पलीलाशतव्यासक्तापि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशा नेष्यति ॥ ९० ॥ आलम्ब्याङ्गणवापिकापरिसरे चूतद्रुमे मञ्जरीं सर्पत्सान्द्रपरागलम्पटरणद्भृङ्गाङ्गनाशोभिनीम् । मन्ये स्वां तनुमुत्तरीयशकलेनाच्छाद्य बाला स्फुर

१ शेषम्

१ विरहविह्वला २ ग्लानिं प्राप्नोति ३ चलति ४ नैर्बल्यातिशयेन मृतप्राया भवति ५ खेदातिशयादित्यर्थ ६ क्षीणा भवति

कण्ठध्वाननिरोधकम्पितकुचश्वासोद्गमा रोदिति ॥ ९१ ॥ चित्राय त्वयि चिन्तिते स्तनुभुवा सज्जीकृतं स्वं धनुर्वर्ते धर्तुमुपागतेऽङ्गुलियुगे बाणा गुणे योजिता । प्रारब्धे तव चित्रकर्मणि पुनस्तद्बाणभिन्ना सती भित्तिं द्रागवलम्ब्य सिंहलपते सा तव चित्रायते ॥ ९२ ॥ आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषा श्वासानिलोल्लासितप्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः संतापिताना दशाम् । संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥ ९३ ॥ ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः । अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्करव्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ९४ ॥ पाणिर्नीरवकङ्कणः स्तनतटी निष्कम्पमानांशुका दृष्टिर्निश्चलतारका समभवन्निस्ताण्डवं कुण्डलम् । कश्चिन्नार्पितया समं कृशतनोर्भेदो भवेन्नो यदि त्वन्नामस्मरणेन कोऽपि पुलकारम्भः समुज्जृम्भते ॥ ९५ ॥ दत्तोऽस्याः प्रणयस्त्वयैव भवता चेयं चिरं लालिता दैवादद्य किल त्वमेव कृतवानस्या नवं विप्रियम् । मन्युर्दुःसह एष यात्युपशमं नो सान्त्ववादैः स्फुटं हे निस्त्रिंश विमुक्तकण्ठकरुणं तावत्सखी रोदितु ॥ ९६ ॥ चूडारत्नमपांनिधिर्यदि भवेच्चेत्कुन्तलं गण्डकी कावेरी यदि कङ्कणं यदि पुनर्ग्रैवेयकं गौतमी । मुक्तास्रक्सुरनिम्नगा यदि यदि स्यान्मेखला नर्मदा कौशेयं यदि कौशिकी कृशतनोस्तापस्तदाप्येति वा ॥ ९७ ॥

---

## नायकं प्रति नायिकासंदेशः

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता । नादृष्टेन न दृष्टेन भवता विद्यते सुखम् ॥ १ ॥ आलीभिः सह भाषितं किमपि तद्दूरमपि सव्रीडं क्षितं पञ्चेषुः कुसुमैरपूजि कथमप्याधाय चित्ते मनाक् । तेनापि प्रिय चेत्तथा मयि कृपाकार्पण्यमालम्बसे प्राणेश प्रबल तदत्र निखिलं तत्प्रातिकूल्यं विधेः ॥ २ ॥ नित्यं ब्रह्म यथा स्मरन्ति मुनयो हंसा यथा मानसं सानन्दाः स्फुटसल्लकीवनयुता ध्यायन्ति रेवां गजाः । युष्मद्दर्शनलालसाः प्रतिदिनं युष्मान्स्मरामो वयं धन्यः कोऽपि स वासरोऽत्र भविता यत्रावयोः संगमः ॥ ३ ॥ इन्दुं कैरविणीव कोकपटलीवाम्भोजिनीबान्धवं मेघं चातककामिनीव मधुपश्रेणीव पुष्पाकरम् । माकन्दं पिकसुन्दरीव तरुणी प्राणेश्वरं प्रोषितं चेतोवृत्तिरियं मम प्रियसखे त्वां द्रष्टुमुत्कण्ठते ॥ ४ ॥

---

## नायिकां प्रति संदेशप्रेषणम्

दैवाद्दयेर्जगति विचरन्निच्छया मत्प्रिया चेदाश्वास्यैतद्नु कथयेर्मामकीनामवस्थाम् । आशातन्तुर्न च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीयः प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स एकः ॥ १ ॥

---

## नायिकां प्रति नायकसंदेशः

त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे । दिनावसाने छायेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥ १ ॥ स्मर्तव्योऽहं त्वया कान्ते न स्मरिष्याम्यहं तव । स्मरणं चेतसो धर्मस्तच्चेतो भवताहृतम् ॥ २ ॥ त्वया मम ममेतस्य कल्पा अपि समासमाः । भवत्या विप्रयुक्तस्य कल्पकल्पः क्षणोऽपि मे ॥ ३ ॥ यतः प्रभृति ते कान्त मुखमालोकितं मया । काम काम ममाङ्गानि व्यथयत्यमितं शरैः ॥ ४ ॥ तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव । ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥ ५ ॥ किमकारि मन्दमतिना रतिपतिना कामतन्त्रनिपुणेन । स्यूतासि हरिणनयने हन्त हृदि स्नेहतन्तुना न तनौ ॥ ६ ॥ कृष्णा ते कचसंहतिरम्बुजनयने तवाधरः शोणः । त्वं सुरतरङ्गिणी कथमभितस्तापी न ते वियोगः स्यात् ॥ ७ ॥ दूरे मुक्तालतया बिसंसितया विप्रलोभ्यमानो मे । हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥ ८ ॥ स्निग्धमालपसुरुक्षमेव वा त्वत्कथैव सखि मे रसायनम् । शीतलं सलिलमुष्णमेव वा पावकं हि शमयेदसंशयम् ॥ ९ ॥ स्वप्नेऽपि देवि रमसे न मया विना त्वं स्वापे त्वया विरहितो मृतवद्भवामि । दूरीकृतास्मि विधिदुर्ललितैस्तथापि जीवत्यवेहि मन इत्यसवो दुरन्ताः ॥ १० ॥ वल्गत्कचानि वलनासहमध्यमानि कण्ठोदयत्कलरुतानि गलत्कुचानि । आस्वादिताधरदलान्यलसेक्षणानि तान्येव तन्वि सुरतानि तव स्मरामि ॥ ११ ॥ अद्यापि सुन्दरि तवाननचन्द्रबिम्बचन्दीकृताम्बुजयुगं परिचुम्ब्य चेतः । त्वत्संगमोद्भवसुखं तनुते तथापि वैरं करोति करुणाविकलो विवेकः ॥ १२ ॥ त्वदीयमुखपङ्कजं यदि वियोगवार्तया तवाधरसुधा यदा भवति किं सुधा नो सुधा । त्वदङ्गपरिरम्भणं मणकृतं सुधागाहनैस्त्वदीयदृगनुग्रहस्तदपि धिग्विधिगैन्द्रं पदम् ॥ १३ ॥ भवतु विदितं व्यर्थालापैरलं प्रिय गम्यतां तनुरपि न ते दोषोऽस्माकं विधिस्तु पराङ्मुखः । तव यदि तथाभूतं प्रेम प्रपन्नमिमां दशां प्रकृतितरले का नः पीडा गते हतजीविते ॥ १४ ॥ यदिन्दोर्लक्ष्मीस्ते वदनकमले वासमकरोत्तमस्तोमस्येमा तव तरुणि धम्मिल्लमभजत् । अनुप्रासा हारानलिमपि च तारान्निरुचि शरण्याया कर्मे

---

१ तावकाले २ कौमलानि

मम शरणदाने परिभव ॥ १५ ॥ भनत्या विश्लेषे गुरुहृदय खेदेन तनुना तनुर्नित्य धत्ते सदृशमिति मत्तेभगमने । इद तावच्चित्र कमलमुखि सर्वैरवयवै सुरूपा त्व लोके नियतमसुरूपा भवसि न ॥ १६ ॥ सुमध्ये वाग्भङ्गैर्वचन विधिमङ्गीकुरु न वा स्मितज्योत्स्नाकान्त कुरु वदनमेतन्मयि न वा । त्रिलोकीमूर्धन्या यदि विविधपुण्याधिकतया मया दृष्टासि त्व तदिह सफल मेऽजनि जनु ॥ १७ ॥ यदि प्राणा एव प्रणयपरिणाह कथमय विभिन्ना तेभ्यश्चेत्कथमियमभेदध्वनसिति । न भिन्ना नाभिन्ना यदि भवसि किं नाम तदपि त्वमेकासि त्व मे कुवलयदलश्रेणि नयने ॥ १८ ॥ यदेक कासार रचयति तथा कूपमथवा तडाकाङ्क्षा देवो वितरतितरा श्रीपतिरपि । मया तु त्वद्धेतो कमलमुखि सान्द्राश्रुसलिले कृता पारावारास्तदपि गणना ते न हृदये ॥ १९ ॥ इतो विद्युत्पुञ्जस्फुरितमसकृद्धापयतु मामित केकानेका हरतु हृदय निर्दयमिदम् । इत कामो वाम प्रहरतु मुहु पुङ्खितशरो गतासि त्व दूर चपलनयने प्राप्स्यसि कुत ॥ २० ॥ हिमांशुश्चण्डांशुर्नव जलधरो दावदहन सरिद्वीचीवात कुपितफणिनि श्वासपवन । नवा मही भद्दी कुवलयवन कुतगहन मम त्वद्विश्लेषात्सुमुखि विपरीत जगदिदम् ॥ २१ ॥ आस्ता तावद्वचन रचनाभाजनत्व विदूरे दूरे चास्ता तव तनुपरीरम्भसभाव नापि । भूयो भूय प्रणतिभिरिह किंतु याचे विधेया स्मार स्मार स्वजनगणने कापि लेखा ममापि ॥ २२ ॥ श्यामा स्वङ्ग चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपात वक्त्रच्छाया शशिनि शिखिना बर्हभारेषु केशान् । उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्हन्तैकस्मिन्क्वचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ २३ ॥ त्वामालिख्य प्रणयकुपिता धातुरागै शिलाया मात्मान ते चरणपतित यावदिच्छामि कर्तुम् । अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सगम नौ कृतान्त ॥ २४ ॥ मामाकाशप्रणिहितभुज निर्दयाश्लेषहेतोर्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसदर्शनेषु । पश्यन्तीना न खलु बहुशो न स्थलीदेवताना मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशा पतन्ति ॥ २५ ॥ भित्त्वा सद्य किसलयपुटा देवदारुद्रुमाणा ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ता । आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाता पूर्व स्पृष्ट यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ २६ ॥ सक्षिप्येत क्षण इव कथ दीर्घयामा त्रियामा सर्वावस्थास्वहरपि कथ मन्दमन्दातप स्यात् । इत्थ चेत श्चटुलनयन दुर्लभप्रार्थन मे गाढाष्माभि कृतमशरण त्वद्वियोगव्यथाभि ॥ २७ ॥ कस्याख्याय व्यतिकरमिम मुक्तदु खो भवेय को जानीते निभृतमुभयोरावयो स्नेहसारम् । जानात्येक शशधरमुखि प्रेमतत्त्व मनो मे त्वामेवैतच्चिरमनुगत तत्प्रिये किं करोमि ॥ २८ ॥ त्वद्रूपामृतपानदुर्ललितया दृष्ट्या क्व विश्रम्यता त्वद्वाक्यश्रवणाभियोग परयो श्रव्य कुत श्रोत्रयो । एभिस्त्वत्परिरम्भनिर्भररसैरङ्गै कथ स्थीयता कष्ट त्वद्विरहेण सप्रति वय कामवस्था गता ॥ २९ ॥ यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्न तदिन्दीवर मेघैरन्तरित प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी । येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ ३० ॥ गाढालिङ्गनगण्डचुम्बनकुचस्पर्शादिलीलायित सर्वं विस्मृतमेव विस्तृततरो बाले खलेभ्या भयात् । सलापस्त्वधुना सुदुर्घटतमस्तत्रापि नातिव्यथा यत्त्वद्दर्शनमप्यभूदसुलभ तेनैव दूये भृशम् ॥ ३१ ॥ धन्यस्तन्वि स एव पाण्डिमभरश्चुम्बन्कपोलस्थल धन्य तन्वि तदेव कार्श्यमिह यत्त्वत्सङ्गमालिङ्गति । धन्योऽय विरहानलस्तव मनो यस्यानुवृत्ते पद दूरे हन्त तया तु पातकितया मादृग्जन सीदति ॥ ३२ ॥ न स्नान न च भोजन न पठन नान्यत्र सौख्य धृतिर्नान्यस्त्रीजन सेवन न च कथानिद्राविलासोद्यम । किंतु त्वा परिचिन्तयामि सतत ध्यानेन चेत स्थिता स्वप्नालोकनकामकेलिविधिना जीवामि कान्ते तव ॥ ३३ ॥ रात्रि कालयुगोपमा मलयजो गन्धानिल किं विष सोम सूर्य इवाभवन्मलयजालेप स्फुलिङ्गोपम । तिक्त सुस्वरगीतवाद्यपरभृत्नारावतादिध्वनिर्वज्रस्याहतिरेव कर्णयुगले विच्छेदतो मे तव ॥ ३४ ॥ चन्द्रो द्वादश भास्करा सममवन्रात्रिर्युगाना शत मिष्ट तिक्तरस विलेपनमहो दीप्तानलो मे तव । विच्छेदान्मलयानिल प्रियतमे किं कालकूट श्रुतौ गीतादिध्वनिरेव वज्रसदृशोऽरण्य विचित्र गृहम् ॥ ३५ ॥ स्नाना न्निर्गत्य दूर व्रजति मयि चिर मुक्तकण्ठ रुदित्वा पश्चादुन्मृज्य नेत्रे प्रणतिमुपगता वेपमानाङ्गयष्टि । कान्ते यन्मा मनोज्ञ प्रलयघनघटाटोपबद्धान्धकारे काले कापालिकोऽपि प्रवसति न गृहात्तन्मनो मे दुनोति ॥ ३६ ॥

---

## दूर्ती प्रति नायिकाप्रश्नाः

उल्लापयन्त्या दयितस्य दूर्तीं वध्वा निभूर्तं च निवेश यन्त्या । प्रसन्नता कापि मुखस्य जज्ञे वेपश्रिया नु प्रिय वार्तया नु ॥ १ ॥ अलमलमघृणस्य तस्य नाम्ना पुनरपि सैव कथा गत स काल । कथय कथय वा तथापि दूति प्रतिवचन द्विषतोऽपि माननीयम् ॥ २ ॥ कथय निपुणे

१ छादिनः २ भाषणम्

कस्मिन्दृष्ट कथ नु स्थिरचिर किमभिलिखित किं तेनोक्त कदा स इहैष्यति । इति बहुविधप्रेमालापप्रपञ्चितविस्तरा प्रियतमकथा स्वल्पेऽप्यर्थ प्रयाति न नष्टताम् ॥ ३ ॥

---

## दूत्युपहासप्रश्नाः

पार्श्वाभ्या सप्रहाराभ्यामधरे व्रणखण्डिते । दूति सङ्ग्राम-योग्यासि न योग्या दूतकर्मणि ॥ १ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन दूति मत्कार्यसिद्धये । समासान्यपि दत्तानि वक्तव्येषु तु का कथा ॥ २ ॥ किं त्व निगूहसे दूति स्तनौ वक्र च पाणिना । खण्डिता एव शोभन्ते शूराधरपयोधरा ॥ ३ ॥ त्व दूति निरगा कुञ्ज न तु पापीयसो गृहम् । किंशुका-भरण देहे दृश्यते कथमन्यथा ॥ ४ ॥ दूति त्वया कृत महो निखिल मदुक्त न त्वादृशी परहितप्रवणास्ति लोके । श्रान्तासि हन्त मृदुलाङ्गि गता मदर्थं सिध्यन्ति कुत्र सुकृतानि विना श्रमेण ॥ ५ ॥ रजन्यामन्यस्या सुरतपरिवृत्तावनुचित मदीय यद्वास कथमपि हृत तेन सुहृदा । त्वया प्रत्यानीत निजवसनदानात्पुनरिद कुतस्त्वादृग्दूति स्खलित-शमनोपायनिपुणा ॥ ६ ॥ नि शेषच्युतचन्दन स्तनतट निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेय तनु । मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ ७ ॥ दूतीद नयनोत्पलद्वयमहो तान्त नितान्त तव स्वेदाम्भ-कणिका ललाटफलके मुक्ताश्रिय बिभ्रति । नि श्वासा प्रचुरीभवन्ति नितरा हा हन्त चन्द्रातपे यातायातवशाद्वृथा मम कृते श्रान्तासि कान्ताकृते ॥ ८ ॥ दूति श्वासविशेष एष किमहो चण्डि त्वराधावनाद्विभ्रष्टालकवल्लरी कथमहो त्वन्नाथपादार्पणात् । निर्मृष्टाधररागपल्लवरुचिस्त्वत्कार्यसज-ल्पनाद्वासस्तस्य किमङ्गसगतमहो निश्वासहेतोस्तव ॥ ९ ॥ श्वास किं त्वरिता गता पुलकिता कस्मात्प्रसाद कृत सखा वेण्यपि पादयोर्निपतनाच्चीरी गमादागमात् । स्वेदार्द्रे मुख-मातपेन गलित क्षामा किमत्युक्तिभिर्दूति म्लानसरोरुहा कृतिधरस्यौष्ठस्य किं वक्ष्यसि ॥ १० ॥ खिन्न केन मुख दिवाकरकरैस्ते रागिणी लोचने रोषात्तद्वचनोत्थिताद्विलुलिता नीलालका वायुना । भ्रष्ट कुङ्कुममुत्तरीयकषणात्क्लान्तासि गत्यागतैर्युक्त तत्सकल किमत्र वद हे दूति क्षुतस्याधरे ॥ ११ ॥ साय स्नानमुपासित मलयजेनाङ्ग समालेपित यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रब्धमन्दा गति । आश्चर्य तव सौकुमार्यमभित क्लान्तासि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वममीलन व्यतिकरे शक्नोमि तेनासितुम् ॥ १२ ॥

---

१ धार्ष्ट्यो रागो रक्तिमा यस्य २ मत्प्रियम् ३ अञ्जनरहिते

## नायिकां प्रति नायकावस्थाकथनम्

पदशब्दलीनहृदयो रूपालकारभावनानिपुण । कविरिव सचिन्तमुद्रलरुणि तवार्थे पर स युवा ॥ १ ॥ परिहरति रतिं मति लुनीते स्खलतितरा परिवर्तते च भूय । इति तव विषमा दशास्य देह परिभवति प्रसभ किमत्र कुर्म ॥ २ ॥ विकिरति मुहु श्वासाञ्श्वासा पुरो मुहुरीक्षते प्रवि-शति मुहु कुञ्जात्कुञ्ज मुहुर्बहु ताम्यति । रचयति मुहु शय्या पर्याकुल मुहुरीक्षते मदनकदनक्लान्त कान्ते प्रियस्तव वर्तते ॥ ३ ॥ सा मा द्रक्ष्यति वक्ष्यति स्मरकथा प्रत्यङ्ग-मालिङ्गने प्रीतिं यास्यति रस्यते सखि समागत्येति चिन्ता-कुल । मार्गं पश्यति वेपते पुलकयत्यानन्दति स्विद्यति प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमपुञ्जे निकुञ्जप्रिय ॥ ४ ॥ पूर्वं यत्र सम त्वया रतिपतराशादिता सिद्धयस्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधव । ध्यायस्त्वामनिश जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीभूयस्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भा-मृत वाञ्छति ॥ ५ ॥

---

## सूर्यास्तमनसमयवर्णनम्

मन्त्रसस्कारसपन्नास्तन्वदौरन्वतीरप । एतत्त्रयीमय ज्योतिरादित्यारय निमज्जति ॥ १ ॥ तापनैरिव तजोभि र्दग्धनिर्वाणमेचरा । दिशो जाता प्रतीची तु समुद्राचरति क्रमात् ॥ २ ॥ पुराणरश्मिजालेषु सस्तेष्वस्तावलम्बनम् । बिम्बमम्बुरुहा नेतुरम्बरादवलम्बते ॥ ३ ॥ निर्गेत्य सगर्भे राग पश्चिमाया विवस्वत । कृत कृष्ण मुख प्राच्या नहि नार्या विनेर्ष्यया ॥ ४ ॥ करिष्यति कलानाथ कुतुकी कर-मम्बरे । इति निर्वापयामास रविर्दीव निशाङ्गना ॥ ५ ॥ निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजै । विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्त ज्ञायत रवि ॥६॥ अस्त गतवति सवि-तरि भर्तरि मधुर निवेश्य कोशान्ते । कमलिन्योऽपि रमन्ते किमत्र चित्र मृगाक्षीणाम् ॥ ७ ॥ कृतोपकार प्रियबन्धुमर्कं मा द्राक्ष्म हीनाशुमध पतन्तम् । इतीव मत्वा नलिनीवधू-भिर्निमीलितान्यम्बुरुहेक्षणानि ॥ ८ ॥ साध्यरागरुधिरारुण-माशाभि पपात रविमण्डलमब्धौ । क्रूरकालकरवालविलून वासरस्य सहसैव शिरो नु ॥ ९ ॥ नो रविर्न च तमो न तमीशो न द्युतिर्ग्रहगणो न च सन्ध्या । यादृशी प्रथमत किल सृष्टेस्तादृगेव भुवन श्रियमूहे ॥ १० ॥ भानुबिम्बमिद-मस्तगामि च प्रोद्यत कुमुदबन्धुमण्डलम् । दृश्यत रविशते प्रयामिना क्रोधरक्तमिव लोचनद्वयम् ॥ ११ ॥ स्थान माद्रिमस्य दन्तिन गण्डभित्तिमदपानितम् । आविभात

---

१ दूरे २ भुवनम्, पक्षे-नयनम् ३ नक्ष- ४ छिन्नम्

चरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ॥ १२ ॥ पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं कथमिदं विवस्वता । दीर्घया प्रतिमया सरोम्भसा तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ १३ ॥ उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः । दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरबिसाङ्कुरा इव ॥ १४ ॥ एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः । हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ १५ ॥ पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः । खं हृतातपजलं विवस्वता भाति किंचिदिव शेषवत्सरः ॥ १६ ॥ आविशद्भिरुटजाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः । आश्रमाः प्रविशदग्न्यधेनवो बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ॥ १७ ॥ बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् । षट्पदाय वसतिं महीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ १८ ॥ दूरलग्नपरिमेयरश्मिना वारुणी दिगरुणेन भानुना । भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ १९ ॥ साध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा बिभर्ति दिक् । सपरायवसुधा सशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुत्थितम् ॥२०॥ कोऽत्र भूमिवलये जनान्मुधा तापयन्सुचिरमेति संपदम् । वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः ॥ २१ ॥ मध्यमोपलनिभे लसदंशावेकतश्च्युतिमुपेयुषि भानौ । द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलं हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥ २२ ॥ अंशुपाणिभिरतीव पिपासुः पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा । क्षीबतामिव गतः क्षितिमेष्यँल्लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥२३॥ मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वः पश्चिमे नभसि संभृतसान्द्रः । सामि मज्जति रवौ न विरेजे खिन्नजिह्म इव रश्मिसमूहः ॥ २४ ॥ कान्तदूत्य इव कुङ्कुमताम्राः सायमण्डनमभि त्वरयन्त्यः । सादरं ददृशिरे वनिताभिः सौधजालपतिता रविभासः ॥२५॥ अग्रसानुषु नितान्तपिशङ्गैर्भूरुहान्मृदुकरैरवलम्ब्य । अस्तशैलगहनं नु विवस्वानाविवेश जलधिं नु महीं नु ॥ २६ ॥ आकुलश्चलपतत्रिकुलानामारवैरनुदितौषसरागः । आययावहरिदश्वविपाण्डुस्तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥ २७ ॥ आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्त्या संध्यया गगनपश्चिमभागः । सोर्मिविद्रुमवितानविभासा रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥२८॥ प्राञ्जलावपि जने नतमूर्ध्नि प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा । संध्ययानुविदधे विरमन्त्या चापलेन सुजनेतरमैत्री ॥ २९ ॥ अभितापसंपदमथोष्णरुचिर्निजतेजसामसहमान इव । पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधेरधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ ३० ॥ गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं दधती रतेन भृशमुत्सुकताम् । मुहुरन्तपालमुपमस्तगिरेः सवितुश्च योषिदमिमीत दृशा ॥ ३१ ॥ विरलातपच्छविरनुष्णवपुः परितो विपाण्डु दधदभ्रशिरः । अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः परिमन्दसूर्यनयनो दिवसः ॥ ३२ ॥ अपराह्णशीतलतरेण शनैरनिलेन लोलितलताङ्गुलये । निलयाय शाखिन इवाह्वयते ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ३३ ॥ उपसंध्यमास्त तनु सानुमतः शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः । करजालमस्तसमयेऽपि सतामुचितं खलूच्चतरमेत्य पदम् ॥ ३४ ॥ नवकुङ्कुमारुणपयोधरया स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया । अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा भृशमन्वरज्यदतुषारकरः ॥ ३५ ॥ गतवत्यराजत जपाकुसुमस्तबकद्युतौ दिनकरेऽवनतिम् । बहलानुरागकुरुविन्ददलप्रतिबद्धमध्यमिव दिग्वलयम् ॥ ३६ ॥ द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो वपुरर्धमग्नवपुषः पयसि । रुरुचे विरञ्चिनखभिन्नबृहज्जगदण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ३७ ॥ अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् । निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ ३८ ॥ अभितिग्मरश्मि चिरमा विरमादवधानखिन्नमनिमेषतया । विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं न्यमिमीलदब्जनयनं नलिनी ॥ ३९ ॥ अविभाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिबिम्बमस्तमितभानु नभः । अवसन्नतापमतमिस्रमभादपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥ ४० ॥ रुचिधाम्नि भर्तरि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ ४१ ॥ महद्भिरोघैस्तमसामभिद्रुतो भयेऽप्यसंमूढमतिर्भ्रमन्क्षितौ । प्रदीपवेषेण गृहे गृहे स्थितो विभज्य देहं बहुधेव भास्करः ॥ ४२ ॥ अयमसौ गगनाङ्गणदीपकस्तरलवालभुजंगशिखामणिः । क्षणविडम्बितवाडवविग्रहः पतति वारिनिधौ विधुरो रविः ॥ ४३ ॥ अभिभूय सतामवस्थितिं जडजेषु प्रतिपाद्य च श्रियम् । जगतीपरितापकृत्कथं जलधौ नावपतेदसौ रविः ॥ ४४ ॥ परिपतति पयोनिधौ पतङ्गः सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृङ्गः । उपवनतरुकोटरे विहंगस्तरुणिजनेषु शनैः शनैरनङ्गः ॥ ४५ ॥ शुचिरिति परितः प्रसिद्धिभाजि प्रकटिततेजसि दुर्जये कृशानौ । निजवसुनिकुरम्बमस्तवेलाव्यतिकरयार्त्तिदधे सरोजबन्धुः ॥ ४६ ॥ जगदिव बहुलातपाभितप्तं जनयितुमद्य जलाभिषेकशीतम् । परिधृतरविशातकुम्भकुम्भा प्रचलति पश्चिमवारिधिं दिनश्रीः ॥ ४७ ॥ पतति रविरपूर्ववारिराशौ हृदि पथिकस्य यथात्मभूर्हुताशः । प्रसरति चरमा तमःप्ररोहः प्रतिपदमध्वयथा मनोविमोहः ॥ ४८ ॥ अस्तावलम्बिरविबिम्बतयोदयाद्रिचूडोन्मिषत्सकलचन्द्रतया च सायम् । संध्याप्रवृत्त

१ मधूर्णे

१ प्रीतियुक्तम्. पक्षे,-रक्तिमाविनम्. २ कृतिभिक्कासयामास ३ अपेतं गतं वसु द्रविणं तेजश्च यस्मात्. ४ अपरदिगेव गणिका ५ निजद्रव्यसमूहम्; पक्षे,-किरणसमूहम्. ६ स्थापयामास ७ सूर्य-

हरहस्तगृहीतकांस्यतालद्वयेन समलक्ष्यत नाकलक्ष्मी ॥४९॥ यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया । प्रेत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्या सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकर करोति ॥ ५० ॥ कृत्वा प्रबुद्धकमलामखिला निलोकीमम्भोनिधेर्विशति गर्भमसाविदानीम् । अन्त प्रसुप्तहरिनाभिसरोजबोधकौतूहलीव भगवानरविन्दबन्धु ॥ ५१ ॥ पूर्वां क्षणक्षमनिरस्तसमस्तरागा हित्वा निजान्तिकमुपेत्य रवौ सरागे । आलोकत पुनरमुष्य धृतप्रसादा जाता चिरेण चरमा परमानुरक्ता ॥ ५२ ॥ स्पृष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् । श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुपागतान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच ॥ ५३ ॥ पृथु गगनकरन्धस्कन्धचक्र निमेत रिपु रुधिरकपाल कौलकापालिकस्य । कललभरितमन्त किं नु तार्क्ष्याण्डखण्ड प्रजनयति वितर्कं साध्यमर्कस्य बिम्बम् ॥ ५४ ॥ अयमपि खरयोषित्करणकाषायमीषद्विसृमरतिमिरौर्णाजर्जरोपान्तमर्चि । मदकलकलविङ्कीकाकुनान्दीकरेभ्य क्षितिरुहशिखरेभ्यो भानुमानुच्चिनोति ॥ ५५ ॥ गतवति दिननाथे पश्चिमक्ष्माधरान्त शिशिरकरमयूखैर्निर्भर दह्यमाना । परिहृतमिलितालि पान्थकान्तेव दीना सपदि कमलिनीय ह्रासहीना बभूव ॥ ५६ ॥ उदयगिरितटस्थ पद्मिनीर्बोधयित्वा मृदुतरकिरणाग्रैस्ता स्वय चोपभुज्य । मलिनमधुपसङ्घातासु सजातरोष कृतरुधिरविरोचिर्भानुरस्त प्रयात ॥ ५७ ॥ अयमपि पुरुहूतप्रेयसीमूर्ध्नि पूर्ण कलश इव सुधांशु साधुरुल्लालसीति । मदनविजययात्राकालविज्ञापनाय स्फुरति जलधिमध्ये ताम्रपात्रीव भानु ॥ ५८ ॥ रवेरस्त तेज प्रमुदयति खद्योतपटली मरालाली मूका कलकल परोलूकपटली । इद कष्ट दृष्ट्वा चिरमसहमाना कमलिनी भ्रमद्भृङ्गव्याजात्करलयति हालाहलमिव ॥ ५९ ॥ सैरन्ध्री करकृष्टकङ्कणमरन्द्धीरध्वनि सचरद्दूतीसूचितसन्धिविग्रहविधि सोल्लाससलीलाधर । वारस्त्रीजनसज्जमानशयन सन्नद्धपुष्पायुध श्रीखण्डद्रवधौतसौधशिखरो रम्य क्षणो वर्तते ॥६०॥ विश्लेषोत्कुलचक्रवाकमिथुनैरुत्पक्षमाक्रन्दित कारुण्यादिव मीलितासु नलिनीष्वस्त च मित्रे गते । शोकेनेव दिगङ्गनाभिरभित श्यामायमानैर्मुखैर्नि श्वासानिलधूमरतय इवो द्दीणालामोराजय ॥ ६१ ॥ निर्यद्गाढरजीवपिण्डकरणिविभ्रत्क्षोण्णे करैर्माञ्जिष्ठ रविबिम्बमम्बरतलादस्ताचल चुम्बति । किं च लोकनम कल्पकल्पनाश्यामायमान मनाग्धूमश्यामपुराणचित्ररचनारूप जगज्जायते ॥ ६२ ॥ सन्ध्याताण्डवचण्डदण्डपरशुप्रारब्धभीमभ्रमीवेगस्रस्तकपर्दवासुकिफणामाणिक्यशङ्कावहम् । मम पायसि पश्चिमस्य जलधेर्मार्तण्डबिम्ब ततो ध्वान्तैर्भूतगणैरगाहि भुवन मन्ये तदन्वेषिभि ॥ ६३ ॥ पाश्चात्याम्बुधिदृष्टपूर्वनिडवासदर्शनोत्कण्ठया धावद्व्यतुरगनिष्ठुरखुरक्षुण्णोऽस्तशैलस्थले । तस्मादुच्छलितेन धातुरजसा लिप्तानुरक्ताङ्गको मन्दांशु प्रियदर्शन खलु सहसांशुर्दरीदृश्यते ॥ ६४ ॥ तद्रोदोऽन्तरसतताघतमस निर्भिद्य तिग्मांशुभि सठेतु बलिमद्भग कृतमतिर्मातुर्जगाहेऽम्बुधिम् । अयत्सप्रति सनिपत्य वृणुते लोके तमोमण्डल किं चैतस्य नयत्यहो परिभव पाथोजिनीं वल्लभाम् ॥ ६५ ॥ द्रागेन्द्रीमनुचुम्ब्य सस्मितमुखीमामोदिनीं पद्मिनीं कृत्वासौ परिरम्भसम्भ्रमपरिश्रान्ता च वारस्त्रियम् । सरक्तो हिमभानुरथ चरमा श्लिष्यत्यहो रागिणीं काश्मीरोपलसत्पयोधरभरा कान्ता दिश वारुणीम् ॥ ६६ ॥ ध्माता मालतला नले कवलिता कण्ठोत्थहालाहलैरालीढाथ जटाटवीवलयितैराशीविषाणा गणै । कीर्णा मस्मभिराहृतास्थिपटलैर्विद्धा जटाग्रैरपि स्वीयामुज्झति माधुरीं हरशिरोरत्न निमिन्दो कला ॥ ६७ ॥ आवासोत्सुकपक्षिण कलरुत कामन्ति वृक्षालयान्कान्ता भाविवियोगभीरुरधिक क्रन्दत्यय कातर । चक्राह्वो मधुपा सरोजगहन धावत्युलूको मुद धत्ते वारुणता गतो रविरसावस्ताचल चुम्बति ॥ ६८ ॥ अध्वान नैकचक्र प्रभवति भुवनभ्रान्तिदीर्घं विलङ्घ्य प्रात प्रातु रथो मे पुनरिति मनसि न्यस्तचिन्तातिभार । सन्ध्याकृष्टावशिष्टस्वकरपरिकरै स्पष्टहेमारपङ्क्ति व्याकृष्यास्तस्थितोऽस्तक्षितिभृति नयतीवैष दिक्चक्रमर्क ॥ ६९ ॥ प्राचीमालम्बमाने घनतिमिरचये बान्धवे बन्धकीना समाप्ते च प्रतीचीं शशिकरनिकरे वैरिणि स्वैरिणीनाम् । अर्धश्यामोपलार्धस्फटिकमिव दिशामन्तराल विधत्ते कालिन्दीजह्नुकन्यामिलदमलजलस्यन्दसदोहमैत्रीम् ॥ ७० ॥ सन्ध्यावध्यस्तशोण तनुदहनचिताङ्गारमङ्गारबिम्ब तारानारास्थिकीर्णं विशदनरकरङ्कायमाणो कलेन्दु । हृष्यद्रक्षश्चयौघ घनतिमिरमहाधूमधूम्रानुकारं जात लीलाश्मशान जगदखिलमहो कालकापालिकस्य ॥७१॥ गाढ प्रौढाङ्गनाभि सुरतरतमन समदोत्सारिताश्च मुग्धाभि सस्नेहा रतिसमरभय चिन्तयन्तीभिरेवम् । पान्थानामङ्गनाभि ससलिलनयन शून्यचित्ताभिरेष कष्ट द्योतमानो भृशममजदय मण्डलश्चण्डरश्मे ॥ ७२ ॥ व्योमस्थानि छ

१ विकासोल्लासदाम् २ कमलिन्या- ३ वराट ४ दिवसकमलम् ५ प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिता- ६ अधिरकलेवरम् ७ काल इव कापालिको भिक्षु- ८ गरुड- ९ वियोगकुल-

१ सन्ध्यायां कृष्ण वर्णसहितास्तेभ्योऽवशिष्टो य स्वकराणां परिकर समूहस्तद्वा रश्मि हेमनिर्मितानामराणां पङ्क्तिर्यस्मिन्स्तद् २ दिशां चक्र मण्डलम्, रथश्च

गुच्छावलिभिरिव तमोलहरीभिर्नियन्ते पर्यन्ता प्रान्तवृत्त्या पयसि वसुमती नूतने मज्जतीव । वात्यासवेगविष्वग्वित-तनलयितस्फीतधूम्याप्रकाश प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निज नीलिमान वनेषु ॥ ७३ ॥

## चक्रवाकावस्थाख्यानम्

रतिकेलिकिरु कश्चिदेप मन्मथमन्थर । पश्य मुग्धु समाश्वस्ता वादम्बश्चुम्बति प्रियाम् ॥ १ ॥ दष्टतामरस-केसरलग्नो क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयो । निघ्नयो सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पता गतम् ॥ २ ॥ आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन । सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दु खिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ३ ॥ गम्यतामुपगते नयनाना लोहितायति सहस्रमरीचौ । आससाद विरहय्य धरित्रीं चक्रवाकहृदयान्यभिताप ॥ ४ ॥ इच्छता सह वधू भिरभेद यामिनीविरहिणा विहगानाम् । आपुरेव मिथुनानि वियोग लङ्घ्यते न खलु कालनियोग ॥ ५ ॥ यच्छति प्रतिमुख दयितायै वाचमन्तिकगतेऽपि शकुन्तौ । नीयते स्म नतिमुज्झितहर्ष पङ्कज मुखमिवाम्बुरुहिण्या ॥ ६ ॥ आयाति याति पुनरेव जल प्रयाति पद्माङ्कुर च विचिनोति धुनोति पक्षम् । उन्मत्तवद्भ्रमति कूजति मुक्तकण्ठ कान्ता वियोगविधुरो निशि चक्रवाक ॥ ७ ॥ एकेनाक्ष्णा प्रविततरुपा वीक्षते व्योम्नि सगात् लम्बमान भानोर्बिम्ब जलविलुलितेनापरेण स्वकान्तम् । अह्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी द्वौ सकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥ ८ ॥ वापीतोय तटरहनन पद्मिनीपत्रशय्या चन्द्रालोको विकचकुसुमामोद हृद्य समीर । यत्रैतेऽपि प्रियविरहिणो दाहिनश्चक्रवाक्ष स्तत्रोपाय क इव भवतु प्राणसधारणे य ॥ ९ ॥ चक्राह्वो विरही हतोऽपि हृदये बाणेन न त्यक्तवान्प्राणा प्राणसमास मागमसुखध्यानैकतानश्चिरम् । स्वा छायामवलोक्य वारिणि गलद्रक्तामवेक्ष्य प्रिया भ्रान्तस्तद्व्रणवेदनापरिगत कष्ट मृत साम्प्रतम् ॥ १० ॥ तीरात्तीरमुपैति रौति करुण चिन्ता समालम्बते किंचिद्ध्यायति निश्चलेन मनसा योगीव युक्ते क्षण । स्वा छायामवलोक्य कूजति पुन कान्तेति मुग्ध खगो धन्यास्ते मुनि ये निवृत्तमनसो धिग्दु खिता कामिन ॥ ११ ॥ मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयिताश्लिष्ट पुर सारसम् । चक्राह्वेन वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छत ॥ १२ ॥ मङ्क्त्वा भोक्तु न भुङ्क्ते त्रुटितबिसलताकोटिमिन्दोर्विनिर्यच्चाराधाराधारात्तृषार्त पिबति न पयसा निर्गुण पत्रसस्था । छायामम्भोरुहाणाम् लिकुलसवला वेत्ति सध्यामसध्या कान्ताविश्लेषभीरुर्दिनमपि रजनी मन्यते चक्रवाक ॥ १३ ॥

## सध्यावर्णनम्

उच्चैस्तरादम्बरशैलमौलेश्च्युतो रविर्गैरिकगण्डशैल । तस्यैव पातेन विचूर्णितास्य सध्यारजोराजिरिवोज्जिहीते ॥ १ ॥ विहिताञ्जलिर्जनतया दधती विकसत्कुसुम्भकुसुमारुणताम् । चिरमुज्झितापि तनुरोज्झदसौ न पितृप्रसू प्रकृतिमात्मसुत ॥ २ ॥ अथ सान्द्रसाध्यकिरणारुणित हरिहेतिहूति मिथुन पततो । पृथगुत्पपात विरहार्तिदलद्धृदयस्थलस्रुतसृगनुलिप्तमिव ॥ ३ ॥ निलय श्रिय सततमेतदिति प्रथित यदेव जल जन्म तया । दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो चपलाजन प्रति न चोद्यमद ॥ ४ ॥ दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलय किमिहास्यते बत मयानलया । रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमादिति सध्ययापि सपदि व्यगमि ॥ ५ ॥ मुग्धस्य केलिविजितस्मरचापयष्टेरात न्वती रुचिमतीव सुधाकरस्य । रागोद्धुरा स्फुटमुदश्चित तारकश्री सध्याविरस्ति ननु क्वापि पतिव्रतेव ॥ ६ ॥

## रजनिवर्णनम्

व्योमपात्रमपि चक्रपाणिना विस्फुटोडुकुसुमानि बिभ्रति । अन्यपाणिकलितेन्दुदर्पणा कामिनीव रजनीयमागता ॥ १ ॥ नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचार परगृहदूपणनिश्चितैकवीरम् । घन तिमिरनिरुद्धसर्वभावा रजनिरिय जननीव सवृणोति ॥ २ ॥ अस्तोदयाचलनिलम्बिरवीन्दुबिम्बव्याजात्क्षण श्रवणयोर्निहितारविन्दा । ताराच्छलेन कुसुमानि समुत्क्षिपन्ती सध्येयमागतवती प्रमदेव काचित् ॥ ३ ॥ शशाङ्के सनद्धे भरत इव सध्यायवनिका तिरोभूत्वा पुष्पाञ्जलिमिव विकीर्योडु निकरम् । कल गायन्तीभि कुमुदवनभृङ्गीभिरधुना नभोरङ्ग प्राप्ता विहरति निशैलासिक्यवधू ॥ ४ ॥ उन्मुक्तामिर्दिवसमधुना सर्वतस्ताभिरेव स्वच्छायाभिर्निचुलितमिव प्रेक्ष्यते विश्वमेतत् । पयन्तेषु ज्वलति जलधौ रत्नसानौ च मध्ये चित्राङ्गीय रमयति तमस्तोममीला धरित्री ॥ ५ ॥ ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् । द्वीपाद्द्वीप भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले न्यस्त सिद्धाञ्जनपरिमल लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ६ ॥

## तमोवर्णनम्

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जन नभ । असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलता गता ॥ १ ॥ अविज्ञातविशेषस्य सर्व

१ दैवनियोग २ संवदादि- ३ निन्दव

१ नाट्यनिपुणा नटीव रात्रि २ अहरेव ३ कौतुके ४ रात्रिरूपा योगिनी

तेजोपहारिण । स्वामिनो निर्विवेकस्य तमसश्च किमन्तरम् ॥ २ ॥ आपूरितमिदं श्यामतमसतमसेरलम् । ब्रह्माण्डमण्डलं भाति सकज्जलकरण्डवत् ॥ ३ ॥ तनुलग्ना इव ककुभः क्ष्मानलयं चरणचारपात्रमिव । वियदपि चालिकदम्बं मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते ॥ ४ ॥ अम्बरनिपिनमिदानीं तिमिरवराहोऽवगाहते जलधे । रोमसु यदस्य लग्नास्तारकजलबिन्दवो भान्ति ॥ ५ ॥ घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः । ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम् ॥ ६ ॥ ओषधातपभयादपलीनं वामरच्छविविरामपटीयः । संनिपत्य शनकैरिव निम्नादन्धकारमुदवाप समानि ॥ ७ ॥ एकतामिव गतस्य विवेकः कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे । भास्वता निदधिरे भुवनानामात्मनीव पतितेन विशेषाः ॥ ८ ॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु । पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥ ९ ॥ रात्रिरागमलिनानि विकासं पङ्कजानि रहयन्ति विहाय । स्पष्टतारकमियाय नभःश्रीर्वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥ १० ॥ नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः । लोक एष तिमिरौघवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ११ ॥ शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् । सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ्महत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥ १२ ॥ पिदधति[1] तिमिरे समस्तलोकं प्रलयमहाब्धिनिभे भृतोचनीचे । व्यरुचदुडुगणो वैलक्षरोचिर्विविधफेनसमूहतुल्यरूपः ॥ १३ ॥ पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ । अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥ १४ ॥ व्यसरद्धु भूधरगुहान्तरतः पटलं बहिर्बहुलपङ्करुचि । दिवसावसानपटुनस्तमसो बहिरेत्य चाधिकमभक्त गुहाः ॥ १५ ॥ विमलम्बताम्बरनिलम्बमधः स्थिमवर्धतोर्ध्वमवनीतलतः । विससार तिर्यगथ दिग्भ्य इति प्रचुरीभवन्नविरधारि तमः ॥ १६ ॥ स्थगिताम्बरक्षितितले परितस्तिमिरे जनस्य दृशमन्धयति । दधिरे रसाञ्जनमपूर्वमतः प्रियवेश्मवर्त्म सुदृशो दृदृशुः ॥ १७ ॥ अवधार्य कार्यगुरुतामभवन्न भयाय सान्द्रतमसन्तमसम् । सुतनोः स्तनौ च दयितोपगमे तनुरोमराजिपथवेपथवे ॥ १८ ॥ ददृशेऽपि भास्कररुचाह्नि न यः स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम् । द्युतिमग्रहीद्ग्रहगणो लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥ १९ ॥ अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः कृतमन्यवः पतिषु दीपशिखाः । समयेन तेन चिरसुप्तमनोभवबोधनं सममबोधिषत ॥ २० ॥ विवस्वतानायिषतेव मिथ्या स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् । गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ २१ ॥ चरमगिरिनिकुञ्जमुपगामिनी भगवति गच्छति विप्रयोगखिन्ना । मुकुलितनयनाम्बुजा धरित्री वपुषि बभार तमांसि शैवलानि ॥ २२ ॥ काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणामाबद्धरेखमभितो रुचिमञ्जरीभिः । एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति ॥ २३ ॥ उद्दामदिग्द्विरदचपलकर्णपूरगण्डस्थलोच्चलदलिस्तवकाकृतीनि । मीलन्नभासि मृगनाभिसमानभासि दिक्कन्दरेषु निलयन्ति तितमांसि ॥ २४ ॥ सिन्धौ सुधांशुशकलं परिगृह्य सन्ध्याक्षे मकरी निपतिताम्बरभूरुहाग्रे । चञ्चूपुटेन चपलेन तया विकीर्णास्तारामिषेण पतिता इव पक्षखण्डाः ॥ २५ ॥ व्यसनिन इव विद्या क्षीयते पङ्कजश्रीर्गुणिन इव विदेशे दैन्यमायाति भृङ्गः । कुनृपतिरिव लोकं पीडयत्यन्धकारो धनमिव कृपणस्य व्यर्थतामेति चक्षुः ॥ २६ ॥ इदं नभसि भीषणभ्रमदुलूककोलाहलैर्निशाचरविलासिनीनिवहदत्तनेत्रोत्सवम् । प्रतिस्फुरति निर्भरप्रचुरपङ्कमग्नोल्लसद्वराहकुलमांसलप्रबलबन्धमन्धं तमः ॥ २७ ॥ पुरः पूर्वामेव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं क्रमात्क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागांस्तिरयति । उपेतः पीनत्वं तदनु भुवनस्येक्षणपथं तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥ २८ ॥ अमुष्मिन्नुद्यानद्रुमकुहरनीरन्ध्रभरिते तमःखण्डे पिण्डीकृतबहलकालायसघने । यतामद्यास्माकं कथमपि पुरो यस्तचरणं निमेषेऽप्युन्मेषे नहि नहि विशेषो नयनयोः ॥ २९ ॥ कोकोलः कलकण्ठिका कुवलयं कादम्बिनी कर्दमः कंसारिः कबरी कृपाणलतिका कस्तूरिका कज्जलम् । कालिन्दी कचपट्टिका करिघटा कामारिकण्ठस्थली यस्यैते ककरदा भवन्ति सखि तद्वन्दे विनिद्रं तमः ॥ ३० ॥ किं भूमौ परितः स्फुरन्ति करिणः कस्तूरिकायाः रसैः सिक्ता किं निखिला दिशः स्विदखिलं लिप्तं मषीभिर्नभः । किं व्याप्तं भुवनं समस्तमपि च श्रीकण्ठकण्ठत्विषा कालिन्दीजलसन्निभे सघनिभे जातेऽन्धकारेऽधुना ॥ ३१ ॥ मदसादृश्यविलुप्तकुम्भमणिभिन्नीलाद्रिनागीगणमसौ निरन्तरमिलन्नीलीरसश्योतिनि । एतत्कोकिलकायकान्तिमहतां लुम्पति धृति दशोरुनिद्रामनपुञ्जमेचकरुचौ भीमान्धकारक्रमाः ॥३२॥ चिन्वचौरश्चिर्वितानि घटयद्वेतालगाढोत्सुक्यं तन्वानं शैवसाधनोत्सवरसं निर्व्याजवीरात्मनाम् । पुर्यामुन्नतमन्मथानां गुमाङ्गनासंगमं दृष्यत्कोकिलकण्ठमन्ति

१ निरोदधति सति २ अन्धकारे ३ धवलकान्ति- ४ किरणा- ३८ पु. ६. मा

१ गच्छताम् २ निभे- ३ मेरसि- ४ पटलाद्द ५ रात्रलतिका ६ गजसमूह ७ करमदा ८ कदम्बस्थानि ९ प्रेषणा भवन्ति

ध्वान्तं समुज्जृम्भते ॥ ३३ ॥ नाकाशं न दिशो न भूधरकुलं नाम्भोधयो न क्षितिर्न द्यौर्नाम्बुधरा न तीव्रकिरणो नेन्दुर्न तारागणः । एते षट्पदकायकान्तिपटलीपाण्डित्यवैतण्डिकैः कल्लोलैस्तमसामसाम्प्रतमयं निश्चेतुमाकल्प्यते ॥ ३४ ॥ एतद्व्योमवनीवराहवलयं विश्वैककवीरस्मरस्कन्धावारमदान्धसिन्धुरकुलं श्यामावधूरेशिकम् । चक्षुष्याञ्जनवस्तु घूकमदसाक्षिक्लिष्टचक्राह्वयस्तोमान्तर्गतधूमकेतनमहाधूम्या तमस्तार्यते ॥ ३५ ॥ सर्वे ध्वान्तमिदं वदन्तु बहुधा सिद्धान्त एव तु न स्वाधारेषु करेषु पुष्करमणेः सत्स्वेषु नूनं शनैः । अस्तालम्बतयाम्बरेण पतता ग्रस्ते समस्ते जगत्युन्मीलत्करकन्दलैरपि विधोस्तत्तावदुत्तार्यते ॥ ३६ ॥ विश्वं चाक्षुषमस्तमस्ति हि तमः कैवल्यमोपाधिकप्राच्यादिव्यवहारबीजविरहाद्विज्ञानमेव स्थितम् । गृह्यन्ते भयहेतवः पटुभिरप्यक्षान्तरैर्भीति च ध्वान्तेनातिघनेन वस्तु वचसा ज्ञातं स्वरेणामुकः ॥ ३७ ॥ व्योम्नि प्राङ्गणसीम्नि साध्यकिरणं विस्तार्य चेलाञ्चलं ध्वान्तैः कार्मणपांसुमिश्रं जगतां द्राङ् मोहयित्वा दृशौ । ताराशौक्तिकमौक्तिकानि विहगश्रेणीरवच्छद्मना जिजिहृत्य च मायिकः स्मरनटो वक्त्राद्बहिर्वर्षति ॥ ३८ ॥ उत्खातच्छिन्नसंध्यारणकमलवनो व्योमकासारमध्यं मग्ने मत्तो निशीथाह्वयवनमहिषो मङ्क्षु विश्वं निमग्नः । तत्कालोद्भिद्यमानं सह तनुपृथुभिस्तारकाबुद्बुदौघैस्तत्क्षणादेवोज्जिहीते कलुषितभुवनं भीषणो ध्वान्तपङ्कः ॥ ३९ ॥ चूडारत्ने स्फुरद्भिर्विषधरविवराण्युज्ज्वलानुज्ज्वलानि प्रेक्ष्यन्ते चक्रवाकीमनसि निविशते सूर्यकान्तात्कृशानुः । किं चामी शल्ययन्तस्तिमिरमुभयतो निर्भराहस्तमिस्रासघट्टोत्पिष्टसंध्याकणनिकरपरिस्पर्धिनो भान्ति दीपाः ॥ ४० ॥

## अभिसारिकासंचारकथनम्

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा । गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥ १ ॥ मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः । क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २ ॥ मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः । अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ॥ ३ ॥ गजं वा वर्षं वा मेघं सुखं वा शतशोऽशनिम् । न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥ ४ ॥ प्राणेशमभिसरन्ती पथि स्खलन्ती सुपिच्छिले मुग्धा । अवलम्बनाय वारां धारासु करं प्रसारयति ॥ ५ ॥ अयि यामिनि गजगामिनि कामिनि सौदामिनीव यं व्रजसि । जलदेन न जाने कति कति सुकृतानि तेन विहितानि ॥ ६ ॥ जलधर निर्लज्जस्त्वं यन्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् । स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥ ७ ॥ यद्वदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र गौतमोऽस्मीति । तद्वन्मामपि दुःखनिरपेक्ष्य निवार्यता जलद ॥ ८ ॥ यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः । अयि विद्युत्प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ ९ ॥ रभसादभिसर्तुमुद्यतानां वनितानां सखि वारिदो विवस्वान् । रजनी दिवसोऽन्धकारमर्चिर्विपिनं वेश्म विमार्ग एव मार्गः ॥ १० ॥ चन्द्रोदये चन्दनमङ्गकेषु निहत्य विन्यस्य विनिर्गतायाः । मनो निहन्तुं मदनोऽपि बाणान्करेण कौन्दान्विभराबभूव ॥ ११ ॥ स्फुरदुरसिजभारभङ्गुराङ्गी किसलयकोमलकान्तिना पदेन । अथ कथय कथं सहेत गन्तुं यदि न निशासु मनोरथो रथः स्यात् ॥ १२ ॥ संचरन्ति मृगनाभिचर्चिता मेचकाम्बरकृतावगुण्ठनाः । प्राणनाथमभिसर्तुमुद्यताः सुभ्रुवस्तिमिरदेवता इव ॥ १३ ॥ क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे प्राणाधिपो वसति यत्र मनःप्रियो मे । एकाकिनी वद कथं न बिभेषि बाले नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः ॥ १४ ॥ मन्दं निधेहि चरणौ परिधेहि वासो नीलं पिधेहि वलयावलिमञ्चलेन । मा जल्प साहसिनि शारदचन्द्रकान्तदन्तांशवस्तव तमांसि समापयन्ति ॥ १५ ॥ मूढे निरन्तरपयोधरया मयैव कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र । मा गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्ती मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशा सपत्नी ॥ १६ ॥ उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ । प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा यदि किमपरं त्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे ॥ १७ ॥ न जल्प दशनत्विषा भवति ते तमिस्रक्षतिस्त्वरञ्जय दृगञ्चलं भवतु तेन गाढं तमः । अपीह सखि साध्वसं पथि जहीहि निम्नोन्नते स्मर समदसिन्धुरं समधिरुह्य निर्गच्छसि ॥ १८ ॥ वातोद्धूतमुखी प्रनष्टतिलका तोयार्द्रलीनांशुका मेघानां निनदेन भीतहृदया गत्वा प्रियस्यालयम् । द्वारं नेच्छति लज्जया प्रलपितुं देहीति वर्षाहता पादौ नूपुरकर्दमप्रतिहतौ सशब्दयन्ती स्थिता ॥ १९ ॥ मुक्ता मौक्तिकदाम हेमवलयश्रेणी समुत्सारिता वासो नीलमुरीकृतं नियमितो मञ्जीरकोलाहलः । गच्छन्त्यास्तव साहसं न सहते तन्वङ्गि सगोपनं धम्मिल्लच्युतमल्लिकापरिमलग्राही निशीथानिलः ॥ २० ॥ जाता प्रासादपालीकनकमणिवातायनक्षमामणिस्यदीपच्छायाविच्छेदतुच्छीकृतविरलतमा ये निशीथान्धकाराः । तेऽमी स्फारीक्रियन्ते मतिविशिखमितः कान्तसंकेतधावद्वामभ्रूमुक्तनेत्र

१ उद्दृत्तभारिण्य. २ पद्मयुक्ते.

१ निबिडे. २ अर्धरात्रे. ३ पुङ्खिताः शरा येन.

लतरलतरत्तारकामेचकिम्रा ॥ २१ ॥ उत्तस केकिपिच्छै र्मरकतवलयै श्यामले दो प्रकाण्डे हार सान्द्रेन्द्रनीलैर्मृगमदरचितो वक्षपत्रप्रपञ्च । नीलाब्जै शेखरश्रीरसितवसनता चेत्यमीकाभिसारे सप्रत्येणेक्षणाना तिमिरभरसखी वर्तते वेषलीला ॥ २२ ॥ मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिता सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुका । शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यता गता प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिका ॥ २३ ॥

## नक्षत्रोदयवर्णनम्

घनतरतिमिरघुगोत्कररजध्यानामिव पतन्ति काष्ठानाम् । छिद्रैरमीभिरिन्दुभि किरणव्याजेन चूर्णानि ॥ १ ॥ उद्वर्तैनिव शैलकेलिरभसस्रस्तानि पायोनिधेरन्तर्भूषणमौक्तिकानि दिग्जिस्त्रीभि समुत्कण्ठया । गाढ तत्र निमज्जितेन रविणा बद्धा दृढ रश्मिभि प्रोत्क्षिप्तानि निपत्य तानि गगने तारापदेश दधु ॥ २ ॥

## चन्द्रोदयवर्णनम्

तत कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥ १ ॥ कुमुदेष्वधिक भाति पतिताश्चन्द्ररश्मय । अतिप्रवृद्धशीलेषु कुलेष्विव समृद्धय ॥ २ ॥ आनन्द कुमुदादीनामिन्दु कन्दलयन्नयम् । लब्धयत्नम्बरामोग हनूमानिव सागरम् ॥ ३ ॥ पिनद्धीन तरङ्गाग्रे समुद्र फेनचन्दनम् । तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गना ॥ ४ ॥ नयनानन्ददायी दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति । अधुना निरुद्धाश प्रविशीर्णमिद तम ॥ ५ ॥ नाशयन्तो घनध्वान्त तापयन्तो वियोगिन । पतन्ति शशिन पादा भासयन्त क्षमातलम् ॥ ६ ॥ ज्योत्स्नाचय पय पूरस्तारका कैरवाणि च । राजति व्योमकासारराजहस सुधाकर ॥ ७ ॥ इदमाभाति गगने भिन्दान सतत तम । अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम् ॥ ८ ॥ उदयतटान्तरितमिय प्राची सूचयति दिङ्निशानाथम् । परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थित रमणी ॥ ९ ॥ अथ पथिकवधूदहनानैरुदभूत्निशाकरलोर । कुमुदप्रबोधदूतो व्यसनगुरुश्चक्रवाकीणाम् ॥ १० ॥ विनयनचूडारत्न मिव सितपो कुमुद्वतीदयित । अयमुदयति कुङ्कुमारुणरमणीयकपोलमश्चन्द्र ॥ ११ ॥ हसो यथा राजति पञ्जरस्थ सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थ । वीरो यथा दर्पितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाऽम्बरस्थ ॥ १२ ॥ आकाशवापीसितपुण्डरीक शाणोपल मन्मथसायकानाम् । पश्योदित शारदमम्बुजाक्षि सन्ध्याङ्गनाकुङ्कुमबिन्दुबिम्बम् ॥ १३ ॥ वीथीषु वीथीषु विलासिनीना मुखानि सवीक्ष्य शुचिस्मितानि । जालेषु जालेषु करं प्रसार्य लावण्यभिक्षामटतीव चन्द्र ॥ १४ ॥ नभोलताकुञ्जमुपागताया प्रमोदपर्याकुलतारकाया । निशाङ्गनाया स्फुरता करेण शशी तमकञ्चुकमुन्मुमोच ॥ १५ ॥ मनोजराजस्य सितातपत्र श्रीखण्डचित्र हरिदङ्गनाया । विराजति व्योमसर सरोज कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम् ॥ १६ ॥ अथ मन्मथवाहिनीपराग किमपि ज्योतिरुदस्फुरत्पुरस्तात् । तिमिरस्य जरा चकोरकूर्चं कुलटाकेलिवनीदवानलार्चि ॥ १७ ॥ नवकुङ्कुमचर्चिता रजन्या गगनाशोकतरो प्रवालशाखा । मणिकुट्टिमलता स्मरस्य मन्ये शशिन प्राथमिकी मयूखलेखा ॥ १८ ॥ उपोढरागेण विलोलतारक तथा गृहीत शशिना निशामुखम् । यथा समस्त तिमिरांशुक तया पुरोऽपि रागाद्गलित न लक्षितम् ॥ १९ ॥ करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततम पटलांशुके निवेश्य । विकसितकुमुदेक्षण विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुख सुधांशु ॥ २० ॥ अयमशरगरल यतो जगन्मोहकारि भृशमत्ति नित्यश । उज्ज्वल जठरमोषधीपतेरञ्जनाममभवत्तत प्रिये ॥ २१ ॥ मानिनीजनविलोचनपातानुष्णबाष्पकलुषान्प्रतिगृह्णन् । मन्दमन्दमुदित प्रययौ ख भीतभीत इव शीतमयूख ॥ २२ ॥ शक्रपर्वतनुबद्धपताकीकुङ्कुमाक्तकुचगौरकाकृति । सूच्यते कमिनीमिरुद्गमत्पद्मरागशररलीलया शशी ॥ २३ ॥ इन्दुरिन्दुरिति किं दुराशया विन्दुरेष पयसो विलोक्यते । नन्विद विजयते मृगीदृश श्यामकोमलकपोलमाननम् ॥ २४ ॥ रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकासितम् । एतदुद्गिरति रात्रिचोदिता दिग्महत्स्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ २५ ॥ पश्य पक्कनिनीपत्रशिराबिम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा । विप्रयुक्तविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुन विडम्ब्यते ॥ २६ ॥ अङ्गुलीभिरिव केशसंचय संनियम्य तिमिरं मरीचिभि । कुड्मलीकृतसरोजलोचन चुम्बतीव रजनीमुख शशी ॥ २७ ॥ रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एव परिशुद्धमण्डल । विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ २८ ॥ उन्नतेषु शशिन प्रभा स्थिता निम्नसश्रयपरं निशातम । नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसैव गुणदोषयोर्गति ॥ २९ ॥ चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलबिन्दुभिर्गिरि । मेखलातरव निद्रितानम् बोधयत्यसमये शिखण्डिन ॥ ३० ॥

१ विरहिणीकपोलवत्पाण्डुरेण २ प्राचीदिक् ३ उदय ४ आकाश एव वापी तस्या श्वेतकमलम्

१ ... २ ... ३ ... मौव्याम् धावनाम् ४ पयोगाणां कुलमोदनम भोजनमिति यावत्

उन्नतानतभागवत्तया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् । भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तदन्तिनः ॥३१॥ एतदुच्छ्रसितपीतमैन्दवं सोढुमक्षममिव प्रभारसम् । मुक्त षट्पदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ३२ ॥ आननानि हरिणीनयनानामद्भुतानि च समीक्ष्य जगत्याम् । लज्जयेव घनमण्डललीनो मन्दमन्दमहहेन्दुरुदेति ॥ ३३ ॥ व्यानशे शशधरेण विमुक्तः केतकीकुसुमकेसरपाण्डुः । चूर्णमुष्टिरिव लम्बितकार्तिर्जासनस्य दिशमञ्जुसमूहः ॥ ३४ ॥ उज्झती शुचमिवाशु तमिस्रामन्तिकं व्रजति तारकराजे । दिक्प्रसादगुणमण्डनमूहे रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री ॥३५॥ नीलनीरजनिभे हिमगौरं शैलरुद्धवपुषः सितरश्मेः । खे रराज निपतत्करजालं वारिधेः पयसि गाङ्गमिवाम्भः ॥३६॥ द्यां निरुन्धदतिनीलघनाभं ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् । क्षिप्यमाणमसितेतरभासा शम्भुनेव करिचर्म चकासे ॥ ३७ ॥ अतिकान्तिकृतेन्दुविसृष्टे जिह्मिता जहति दीधितिजाले । निःसृतस्तिमिरभारनिरोधादुच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥३८॥ लेखया विमलविद्रुमभासा संततं तिमिरमिन्दुरुदासे । दंष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्गया मण्डलं भुव इवादिवराहः ॥३९॥ दीपयन्नथ नभः किरणौघैः कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः । हेमकुम्भ इव पूर्वपयोधेरुन्ममज्ज शनकैस्तुहिनांशुः ॥ ४० ॥ उद्धते द्रुमविमिश्रितमिस्रां पश्यति स्म रजनीमवितृप्तः । व्युप्तकेरुस्फुटमुखीमतिजिह्मां व्रीडया नववधूमिव लोकः ॥४१॥ न प्रसादमुचितं गमिता द्यौर्नोद्धृतं तिमिरमद्रिवनेभ्यः । दिङ्मुखेषु न च धाम विकीर्णं भूषितैव रजनी हिमभासा ॥ ४२ ॥ श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं तारकास्ततकरस्य हिमांशोः । उद्वमन्नभिरराज समन्तादङ्गराग इव लोहितरागः ॥ ४३ ॥ प्रेरितः शशधरेण करौघः संहृतान्यपि नुनोद तमांसि । क्षीरसिन्धुरिव मन्दरभिन्नः काननान्यविरलोच्चतरूणि ॥ ४४ ॥ शाखा गमितया शशिपादैश्छायया विटपिनां प्रतिपेदे । न्यस्तशुक्लबलिचित्रतलाभिस्तुल्यता वसतिवेश्ममहीभिः ॥ ४५ ॥ गन्धमुद्धतरजःकणवाही विक्षिपन्विकसतां कुमुदानाम् । आदुधाव परिलीनविहङ्गा यामिनीमरुदपां वनराजीः ॥ ४६ ॥ सविधातुमभिषेकमुदासे मन्मथस्य लसदंशुजलौघः । यामिनीवनितया ततचिह्नः सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥ ४७ ॥ ओजसापि खलु नूनमनूनं नासहायमुपयाति जयश्रीः । यद्विभुः शशिमयूखसखः सन्नाददे विजयि चापमनङ्गः ॥ ४८ ॥ कल्पितमम्बरमाकल्य करैर्मुदितपङ्कजकोशपयोधरः । विकसदुत्पलनेत्रविलोकितः सनि निशा सरसीकुरुते विधुः ॥ ४९ ॥ वसुधान्तनिःसृतमिवाहिपतेः पटलं फणामणिसहस्ररुचाम् । स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः ककुभः समस्कुरुत माधवनीम् ॥ ५० ॥ विशदप्रभापरिगतं विबभावुदयाचलव्यवहितेन्दुवपुः । मुखमप्रकाशदशनं शनकैः सविलासहासमिव शक्रदिशः ॥ ५१ ॥ कलया तुषारकिरणस्य पुरः परिमन्दभिन्नतिमिरौघजटम् । क्षणमभ्यपद्यत जनैर्न मृषा गगनं गणाधिपतिमूर्तिरिति ॥ ५२ ॥ नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमःकबरीभृतो मलयजार्द्रमिव । ददृशे ललाटतटहारि हरेर्हरितो मुखे तुहिनरश्मिदलम् ॥ ५३ ॥ प्रथमं कलाभवदथार्धमथो हिमदीधितिर्महदभूदुदितः । दधति ध्रुवं क्रमश एव न तु द्युतिशालिनोऽपि सहसोपचयम् ॥ ५४ ॥ उदमज्जि कैटभजितः शयनादपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा । प्रथमप्रबुद्धनदराजसुतावदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना ॥ ५५ ॥ अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपुर्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः । परिवारितं परितः ऋक्षगणैस्तिमिरौघराक्षसकुलं बिभिदे ॥ ५६ ॥ उपजीवति स्म सततं दधतः परिमुग्धतां वणिगिवोडुपतेः । घनवीथिवीथिमवतीर्णवतो निधिरम्भसामुपचयाय कलाः ॥ ५७ ॥ रजनीमवाप्य रुचमाप शशी सपदि व्यभूषयदसावपि ताम् । अविलम्बितक्रममहो महतामितरेतरोपकृतिमच्चरितम् ॥ ५८ ॥ दिवसं भृशोष्णरुचिपादहता रुदतीमिवानवरताल्किरुतैः । मुहुरामृशन्मृगधरोऽग्रकरैरुदशिश्वसत्कुमुदिनीवनिताम् ॥ ५९ ॥ प्रतिकामिनीति ददृशुश्चकिताः स्मरजन्मघर्मपयसोपचिताम् । सुदृशोऽभिभर्तृशशिरश्मिगलज्जलबिन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम् ॥ ६० ॥ अमृतद्रवैर्विदधदब्जदृशामपमार्गमोषधिपतिः स करैः । परितो विसर्पि परितापि भृशं वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ६१ ॥ अमलात्मसु प्रतिफलन्नभितस्तरुणीकपोलफलकेषु मुहुः । विससार सान्द्रतरमिन्दुरुचामधिकावभासितदिशां निकरः ॥६२॥ उपगूढवेलमलघूर्मिभुजैः सरितामचुक्षुभदधीशमपि । रजनीकरः किमिव चित्रमहो यदुरागिणां गणमनङ्गलघुम् ॥६३॥ भवनोदरेषु परिमन्दतया शयितोऽलसः स्फटिकपर्यरुचः । अवलम्ब्य जालकमुखोपगतानुदतिष्ठदिन्दुकिरणान्मदनः ॥ ६४ ॥ अविभावितेषुविषयः प्रथमं मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा । उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना यदधर्मधाम्नि धनुराचकृषे ॥ ६५ ॥ युगपद्विकासमुदयाद्गमिते शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत । द्रुतमेत्य पुष्पधनुषो धनुषः कुमुदेऽङ्गना मनसि चावसरम् ॥ ६६ ॥ ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन्दधदाकुलत्वमधिकं रतये । अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ६७ ॥ ख्याता वयं गमभुपा मधुकोशान्तर्यश्चन्द्र प्रभारितकरो द्विजराज एव । अस्य समागमकृतोऽस्य पुनर्द्वितीयो मा भूत्कलङ्क इति सङ्कुचिता

१ कैरविणी, निरैकतरा वा २ क्षतिमन्दगामिनीम्

नन्दिन्य ॥ ६८ ॥ उद्दामहूणतरुणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः । बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारमेतद्दम्भापदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥ ६९ ॥ ताराक्षताः प्रतिदिशं किरन्कण्ठनादान्मधुराक्षराणि निगदन्कुसुमेषुरेष । लाभाय वामरमणैर्मुषितस्य सायं संचारयत्यमृतदीधितिकांस्यपात्रम् ॥ ७० ॥ एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बिहिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिबिम्बम् । उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन ॥ ७१ ॥ भूयस्तराणि यदमूनि तमस्विनीषु ज्यौत्स्नीषु च प्रविरलानि ततः प्रतीमः । संध्यानलेन भृशमम्बरमूषिकायामावर्तितैरुडुभिरेव कृतोऽयमिन्दुः ॥ ७२ ॥ उज्जृम्भते कुमुदिनीमुकुलक्रमेण मृगाङ्को विष्वग्विकीर्णपरिपाटलरश्मिदण्डः । उत्प्लुतविद्रुमकुलो जलधेस्तरङ्गादुत्क्षिप्यमाण इव कश्चन राजकम्बुः ॥ ७३ ॥ गगनविपिनसिंहः कामभूपातपत्रं निखिलदिगबलानां कन्दुकः क्रीडनाय । मणिरिव रतिभर्तुः कार्मणं पार्वणोऽयं जयति कुमुदबन्धुर्बन्धुरश्चन्द्रबिम्बः ॥ ७४ ॥ अयमुदयति चन्द्रो वारिधेरम्बुगर्भादमृतकणकरालैरंशुभिर्दीप्यमानः । भुजगशयनवक्षोहर्म्यदेशे लगन्त्या वदनमिव यदृच्छोत्तानितं विश्वमातुः ॥ ७५ ॥ अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधौतविश्वः परिणतविमलिम्नि व्योम्नि कर्पूरगौरः । ऋजुरजतशलाकास्पर्धिभिर्यस्य पादैर्जगदमलमृणालीपञ्जरस्थं विभाति ॥ ७६ ॥ उदयति कलमन्द्रैः कण्ठतालैरलीनां कुमुदमुकुलकेषु व्यञ्जयन्नङ्गहारान् । मदमुखरचकोरीतोयकर्मान्तिकोऽयं तुहिनरुचिरधामा दक्षिणं लोकचक्षुः ॥ ७७ ॥ मृगाङ्कोऽयं धत्ते गगनजलधेः फेनतुलना सितच्छत्राकारां मदननृपतेर्विश्वजयिनः । त्रियामारामाया मलयजविशेषप्रतिकृतिं जगद्धात्रीदेव्या मणिमुकुरलक्ष्मीं च विमलाम् ॥ ७८ ॥ कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लेढि शशिनस्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करी संकलयति । रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताप्यंशुकमिति प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥ ७९ ॥ अयं नेत्राद्वैरजनि रजनीवल्लभ इति भ्रमं कोऽन्यः प्राप्तपरिचयपराधीनमनसाम् । सुधानामाधारः स खलु रतिबिम्बाधरसुधारसास्वादस्निग्धादजनि नयनात्पुष्पधनुषः ॥ ८० ॥ जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः । परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्कितनले शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ ८१ ॥ तथा पौरस्त्यायां दिशि कुमुदकेदारकलिकाकवाटश्रीमिन्दुः किरणलहरीमुल्लसयति । समन्तादुन्मीलद्बहलजलबिन्दुस्तबकिनो यथा पुञ्जायन्ते प्रतिगुडकमणाद्रूमणयः ॥ ८२ ॥ सुधारश्मिः सद्यस्तिमिरनिकरान्तं विरचयन्नलिन्दे स्यन्दं शशिमणिसमूहं च वितरन् । उदेत्यादौ रक्ताम्बुजसमरुचिः कैरववने प्रमोदं तन्वानो मधुपवनितागीतिमधुरम् ॥ ८३ ॥ त्रिनयनजटावल्लीपुष्पं निशावदनस्मितं प्रहकिसलयं संध्यानारीनितम्बनखक्षतिः । तिमिरभिदुरं व्योम्नः शृङ्गं मनोभवकार्मुकं प्रतिपदि नवस्येन्दोर्बिम्बं सुखोदयमस्तु नः ॥ ८४ ॥ प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः । उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥ ८५ ॥ मयूखनखरत्रुटिततिमिरकुम्भिकुम्भस्थगेच्छलत्तरलतारकागणविकीर्णमुक्तागणः । पुरंदरहरिद्दरीकुहरगर्भसुप्तोत्थितस्तुषारकरकेसरी गगनकाननं गाहते ॥ ८६ ॥ प्रसारणपरैः करैः प्रकटितानुरागोदये सुधाकिरणकामुके त्वरितमम्बरालम्बिनि । तदा विगलितोल्लसत्तिमिरजालनीलांशुका पुरंदरदिगङ्गना पुलकितेव तारागणैः ॥ ८७ ॥ कलानिधिरयं रवेः समुपगम्य रूपं स्वयं दिनान्तसमयेऽस्पृशत्पदि पद्मिनीं रागवान् । धवान्यकरसंगमामुकुलितेति पूर्णाकृतिं समीक्ष्य जहसुः प्रियां कुमुदभूदतः पाण्डुरः ॥ ८८ ॥ दर्पादेकः कुसुमधनुषो जीवितं कैरवाणां जीवंजीवप्रणयगरिमा भाग्यराशिर्निशायाः । शृङ्गारश्रीललितहसितं पानपात्रं सुराणां पौरस्त्याद्रेर्जयति शिखरं किं तमः स्थातुमीष्टे ॥ ८९ ॥ तैः सर्वैर्नीमदभिसृतानेत्रसिद्धाञ्जनैर्वा नीरन्ध्रैर्वा त्रिभुवनदशामपट्टैस्तमोभिः । व्याप्तं पृथ्वीवलयमखिलं क्षालयन्नुच्छलद्भिर्ज्योत्स्नाजालैरयमुदयते शर्वरीसार्वभौमः ॥ ९० ॥ पश्योदेति वियोगिनां दिनमणिः शृङ्गाररक्षामणिस्ताराहारमौक्तिकहारनायकमणिश्चण्डीशचूडामणिः । प्रौढानङ्गभुजंगमस्तकमणिः कन्दर्पसीमन्तिनीकाञ्चीमध्यमणिश्चकोरपरिपच्चिन्तामणिश्चन्द्रमाः ॥ ९१ ॥ ओंकारो मदनद्विजस्य गगनक्रोडैकदंष्ट्राङ्कुरस्तारामौक्तिकशुक्तिरप्रतिमसलम्बेरमस्याङ्कुशः । शृङ्गारांकुरबन्धुरा विरहिणीमर्मच्छिदा कर्तरी संध्यावारवधूनखक्षतिरियं चान्द्री कला जृम्भते ॥ ९२ ॥ स्वैरं कैरवकोशान्विदलयन्यूनां मनो दोलयन्नम्भोजानि निमीलयन्मृगदृशां मानं समुन्मूलयन् । ज्योत्स्नां कन्दलयन्दिशो धवलयन्नम्भोधिमुद्वेलयन्कौलक्ष्मं वपुरिन्दुः समुज्जृम्भते ॥ ९३ ॥ एष स्वर्गतरंगिणीजलमिलद्दिग्दन्तिदन्तद्युतिर्भ्रंश्यद्राजतकुम्भविभ्रमधरः शीतांशुरभ्युद्यतः । हंसीयत्यमरापगाम्बुजीयति स्वर्डिण्डीरपिण्डीयति स्फारस्फाटिककुण्डलीयति दिशामानन्द

१ सुन्दर. २ दशि. ३ पूर्वं कृत्वाऽऽकृति स्वकं सम्यक् तथा रविं प्रथमं पद्मिनीदर्शनेन विहाय पश्चात्कुमुदिनीमरैनं गिरिगतया शिरावन्येन सहरमिति मामसिक्ते. ४ नैगरिव. ५ शिविर. सुर्वरवार. ६ वराह. ७ उद्घाटनधाम, 'चन्द्रा' इति पाठे.

कन्दीयति ॥ ९४ ॥ जद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे किं मानि नीना हृदि स्थातु वाञ्छति मान एष झगिति क्रोधा दिवालोहित । उद्यन्दूरतरप्रसारितकर कर्षत्यसौ तत्क्षणा त्फुल्लत्कैरवकोशनि सरदलिश्रेणीकृपाण शशी ॥ ९५ ॥ केलासायितमद्रिभिर्विटपिभि श्वेतातपत्रायित मृत्पङ्केन दधीयित जलनिधौ दुग्धायित वारिभि । मुक्ताहारलतायित व्रततिभि शङ्खायित श्रीफलै श्वेतद्वीपजनायित जनपदैर्जाते शशाङ्कोदये ॥ ९६ ॥ पीयूषाश्रपण जगत्त्रयदृगामालानलेखालयो विश्वो माथहुताशनस्य वसुभामुद्घाटिनी कुञ्चिका । वीरेषु प्रथमा च पुष्पधनुषो रखा मृगाक्षीमुख श्रीणा च प्रतिराजनीजमधिकानन्दी नवश्चन्द्रमा ॥ ९७ ॥ दिग्वालाकरकन्दुक स्मरवधूसीमन्तमुक्तामणि कामक्षोणिपतेर्निहारवलभीनिर्व्यूहपारावत । हृष्टव्योमि विकीर्णतारकमणि श्यामा वणिक्सुश्रुन स्फार स्फाटिकसपुट कुमुदिनीकान्तोऽयमुन्मीलति ॥ ९८ ॥ यातस्यास्तमनन्तर दिनकृतो वेषेण रागान्वित स्वैर शीतकर कर कमलिनीमालिङ्गितु योजयन् । शीतस्पर्शमुपेत्य सप्रति तया रुद्धे सुखाम्भोरुहे हासेनेव कुमुद्वतीवनितया वैलक्ष्यपाण्डूकृत ॥ ९९ ॥ एतत्कोकनुटुम्बिनीजनमन शल्य चकोराङ्गना चञ्चूकोटिकपाटयोर्घटितयोरुद्घाटिनी कुञ्चिका । दग्धस्यापि नवाङ्कुर स्मरतरोराद्रीगसा प्रेयसीमानोद्दामगजाङ्कुशो विजयते मुग्ध सुधाशोर्वपु ॥ १०० ॥ क्षीराब्धेर्लहरीषु फेनधवलाश्च द्रोपलेषु स्रवत्पाथ सीकरिणो विकासिकुमुदक्रोडे रज पिञ्जरा । उन्मीलन्ति चकोरचञ्चुगहने छिन्नप्ररूढाश्रम दुर्वन्ति प्रियविप्रयुक्तरमणीगात्रे सुधाशो करा ॥ १०१ ॥ ध्वान्तौघे शितिकण्ठकण्ठमहसि प्रासे प्रतीचीमुख प्राचीमश्वति किं च दुग्धलहरीमुग्धे विधोर्धामनि । एतत्कोकचकोरशोकरभसस्मेरप्रसङ्गोल्लसद्दृक्पातोर्मिकदम्बचुम्बितमिव त्रैलोक्य मामासते ॥ १०२ ॥ शीतांशुस्फटिकालवालवलयद्रागुल्लसत्कौमुदीवल्लीनूतनपल्लवाञ्चितमिव प्राप्य क्षण ताम्रताम् । चञ्चन्मत्तचकोरचञ्चुघटनाच्छिन्नाग्रकाण्डस्रुतक्षीरस्यन्दनिरन्तराप्लुतमिव श्वेत वियद्भासते ॥ १०३ ॥ य श्रीखण्डतमालपत्रति दिश प्राच्या स्मरक्ष्मापते पाण्डुच्छत्रति दन्तपत्रति नियलक्ष्मीकुरङ्गीदृश । केलिश्वेतसहस्रपत्रति रते किं च क्षपायोषित क्रीडाराजतशुक्तिपात्रति शशी सोऽय जगन्नेत्रति ॥ १०४ ॥ ये पूर्व यवसूचिसूनुसुहृदो ये वतवामच्छदच्छायासाम्यभृतो मृणालतिकालावण्यभाजो ऽत्र ये । ये धाराम्बुविडम्बिन क्षणमयो ये तारहारश्रियस्तेऽमी स्फाटिकदण्डडम्बरजितो जाता सुधाशो करा ॥१०५॥ सद्य शन्दनपङ्कपिच्छिलमिव व्योमाङ्गण कल्पय न्दर्वैरावतरान्तदन्तमुसलच्छेदोपमेयाकृति । उद्यन्छल्ययमच्छमौक्तिककलताप्रालम्बलम्बै करैर्मुग्धाना स्मरलेखवाचनकलाकेलिप्रदीप शशी ॥ १०६ ॥ कोकानाकुलयश्चकोरतरुणीर्वेक्लव्यमुन्मूलयन्नम्भोजानि निमीलयन्कुमुदिनीरुन्मीलय सर्वत । पान्थाना कुलता नयन्कुलवधूचेत समुल्लासयन्नस्त याति दिवापति समुदय यात्येष दोषापति ॥ १०७ ॥ स्वर्गामामृतपानचारुचषक किं कामदेवाङ्गनाक्रीडाकन्दुक एष किं सुरनदीडिण्डीरपिण्ड किमु । किं छत्र स्मरभूपते क्विमु यश पुञ्ज पुरस्तादिद चेत सशयकारक समुदित शीतद्युतेर्मण्डलम् ॥१०८॥ पद्मिन्या दयितेऽनुधावति रुषा स्व पद्मिनीद्रोहिण भ्रान्त्या भीतमना दिगन्तमखिल चन्द्रो जगाहेऽम्बुधिम् । गाढे तत्र च तत्र विह्वलमुकर्षन्ति तारा पतिं सोऽय तच्छ्रमवारिकुङ्कुमरसै सिक्तोऽरुणो दृश्यते ॥१०९॥ भानावभ्युदिते तथा मयि गते किं स्यान्मम प्रेयसी हा हेत्यस्तमित शशी रसवशादिन्दीवरिण्या स्मरन् । सोऽय सप्रति नीलिमाङ्कितततनुस्तस्माद्दरीदृश्यते ये वै यत्किल सस्मरति चरमे तद्रूपमेष्यन्ति ते ॥ ११० ॥ आदायामृतपूर्णमर्कचषक शोणारविन्दप्रभे पाणाविन्द्रवधूर्विलोक्य च पुनस्तत्खिन्नम श्यामिकाम् । चिक्षेपोपरि कोपत परिजनेऽसशोध्य दत्ता सुधेत्येन त शशिन प्रशसति जनस्तत्पाणिमुक्तार्जुनम् ॥१११॥ आनीला करपल्लवैरपनयन्नच्छा तम कञ्चुकीमाशा सप्रति वासवीमनुसरन्नक्षीणराग शशी । अस्याश्च स्तनसङ्गिनीमिव वहन्नङ्केन कस्तूरिकामालिङ्गत्ययमादरेण रजनीमर्धोन्मिषत्तारकाम् ॥ ११२ ॥ यत्पीयूषमयूखमालिनि तम स्तोमावलीढायुषा नेत्राणामपमृत्युहारिणि पुर सूर्योढ एवातिथौ । अम्भोजानि पराञ्चि तन्निजमघ दत्त्वेव तेभ्यस्ततो गोराङ्गीनदनोपमासुकृतमादत्ते पतिर्यज्वनाम् ॥ ११३ ॥ य प्राक्प्रत्यगगागुदञ्चि वसुमा नामानि सबिभ्रत ज्योत्स्नाजालझलज्झलाभिरभितो लुम्पन्तमन्ध तम । प्राचीनाद्चलादितद्विजगतामालोक्य बीजाद्बहिर्निर्यान्त हरिणाङ्कमङ्कुरमिव द्रष्टु जनो जीवति ॥ ११४ ॥ स श्रीकण्ठकिरीटकुट्टिमपरिष्कारप्रदीपाङ्कुरो देव कैरवबन्धुरन्धतमसप्राग्भारकुक्षिम्भरि । सस्कर्ता निजकान्तिमौक्तिकमणिश्रेणीभिरेणीदृशा गीर्वाणाधिपतेर्मुधारसवतीपौरोगव प्रोद्गात् ॥११५॥ प्राचीनाचलचुम्बिचन्द्रमणिभिर्निर्व्यूढपाद्य निर्झरैर्निर्यासैरडुभिर्निजेन वपुषा दत्तार्घलाजाञ्जलि । अन्त प्रौढकलङ्कतुच्छमभित सान्द्र परिस्तीर्यते विश्वादङ्कुरमपनैशिकस्तम सदोहमिन्दोमह ॥ ११६ ॥ साय नायमुदेति वासरमणिश्चन्द्रो नु चण्डद्युतिर्धामानि कथम स्वरे निमशनि स्वच्छान्तरीक्षे कुत । इत्तेद निरणायि पान्थरमणीप्राणानिलाशासया धावद्घोरविभावरीविषधरीभोगस्य भीमो मणि ॥११७॥ प्राणायामोपदेश सरसिरहमुने

यौवनोन्मादलीलागोष्ठीनां पीठमर्दस्त्रिभुवनवनितानेत्रयोः प्रातराशः । कामायुधश्रेमभञ्जा शमितकुमुदिनीमानमुद्रानुराग शृङ्गाराद्वैतवादी प्रभवति भगवानेष पीयूषभानुः ॥ ११८ ॥ कल्लोलक्षिप्तपङ्कत्रिपुरहरशिरःस्रवन्तीमृणालं कर्पूरक्षोदजालं कुसुमशरधनुर्धूसरं भृङ्गारनालम् । एतद्दुग्धाब्धिबन्धोर्गगनकमलिनीपत्रपानीयबिन्दोरन्तस्तोषं न केषां विलसयति जगन्मण्डनं खण्डमिन्दोः ॥ ११९ ॥ सरम्भोद्रिक्तनक्तसमयदशमुखोच्चण्डदोर्दण्डहेलाकैलासः सप्तलोकीजयमुदितमनोजन्मनादिव्यशङ्खः । लोलाक्षीगण्डपालीलवणिमजलधेरुद्गतः फेनपिण्डः पश्य व्योमावकाशं विशति विरहिणां दत्तशङ्कः शशाङ्कः ॥ १२० ॥ क्वैतन्मार्तण्डबिम्बं सरसि सरसिजश्रेणिहासः क्व यातः क्वैते याता रथाङ्गाः सपदि गतह्रियः क्व प्रविष्टा मरालाः । सन्ध्यारागारुणाङ्गः कुपित इव पतिः प्रोद्यतोऽयं हिमांशुर्मन्ये हर्षादिवेयं हसति कुमुदिनी जाग्रतीनां निनादैः ॥ १२१ ॥ प्राचीभागे सरागे घरणिविरहिणीक्लान्तरङ्गे समुद्रे निद्रालौ नीरजालौ विकसति कुमुदे निर्विकारे चकोरे । आकाशे सावकाशे तमसि शममिते नागलोके सशोके कन्दर्पे मन्ददर्पे वितरति किरणान् शर्वरीसार्वभौमः ॥ १२२ ॥

### चन्द्रकलावर्णनम्

अकलङ्कचन्द्रकलया कलिता सा भाति वारुणी तरुणी ।
भालस्थलीव शम्भोः सन्ध्याध्यानोपविष्टस्य ॥ १२३ ॥

### ज्योत्स्नावर्णनम्

दलविततिभृतां तले तरूणामिह तिलतण्डुलितं मृगाङ्करोचिः । मदचपलचकोरचञ्चुकोटीकवलनतुच्छमिवान्तराऽन्तराभूत् ॥ १२४ ॥ आलोक्य चन्द्रममम्युदितं समन्तादुद्वेलदूर्मिनिचलत्कलशाम्बुराशेः । विष्वग्विसारिपरमाणुपरम्परैव ज्योत्स्नात्मना जगदिदं धवलीकरोति ॥ १२५ ॥ सितकिरणकपोलीमालिमालोक्यन्ती तिमिरविरहतापव्याकुलां व्योमलक्ष्मीम् । रजनिरमलताराशीकरैः सिक्तमस्याः परिमलयति गात्रं चन्द्रिकाचन्दनेन ॥ १२६ ॥ अपि पिबत चकोराः कृत्स्नमुन्नाम्य कण्ठं क्रमकवलनचञ्चच्चञ्चवश्चन्द्रिकाम्भः । विरहविधुरितानां जीवितत्राणहेतोर्भवति हरिणलक्ष्मा येन तेजोदरिद्रः ॥ १२७ ॥ सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः । सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति ॥ १२८ ॥ भास्वत्कर्तनशाणचक्रनभसाकाशबैलायसायसचूर्णं निबिडं निपत्य तम इत्यार्याः जगत्यागमात् । येन दोःकलिमिद्धपारदमहाबिन्दोः समायोगतो जातं रूप्यरजोमयं वयमिदं ज्योत्स्नां समाचक्ष्महे ॥ १२९ ॥ एतत्सर्वं पैरवमहरे शृङ्गारदीक्षागुरौ दिक्कान्तामुकुरे चकोरसुहृदि प्रौढे तुषाररत्विषि । कर्पूरैः किमपूरि किं मलयजैरालेपि किं पारदैरक्षालि स्फटिकोपलैः किमघटि द्यावापृथिव्योर्वपुः ॥ १३० ॥ उन्मीलन्ति मृणालकोमलरुचो राजीवसंवर्तिकाः सन्ततवृत्तयः कतिपये पीयूषभानोः कराः । अम्भोभिर्धवलीभवत्सु गिरिषु क्षुब्धोऽयमुन्मज्जता निश्वेनेव तमोमयो निधिरपामद्याय फेनायते ॥ १३१ ॥ किं नु ध्वान्तपयोधिरेष कतकक्षोदैरिवेन्दोः करैरत्यच्छोऽयमधश्च पङ्कपटलं छायापदेशादभूत् । किं वा तत्करकर्तरीभिरभितो निस्तक्षणादुज्ज्वलं व्योमैवेदमितस्ततश्च पतितास्तच्छायाच्छलेन त्वचः ॥ १३२ ॥ पौलोमीकुचकुम्भकुङ्कुमरजःसाजन्यजन्मोद्धताः शीतांशोद्युतयः पुरन्दरपुरीसीमासु रङ्गन्ति ते । एताभिर्लिहतीभिरन्धतमसान्युद्भ्रमन्तीभिर्दिशः क्षोणीमास्तृणतीभिरन्तरतमं व्योमेदमोजायत ॥ १३३ ॥ नेशाय भगवाननुदस्यति शशी गव्यूतिमात्रीमपि धामध्वापि तमस्तु कैरवकुलश्रीचाटुकाराः कराः । भ्राम्यन्ति स्वर्गभूमि शैलगहनोत्सङ्गेषु संरुन्धत जीवग्राहमिव क्वचित्क्वचिदपि च्छायासु गृह्णन्ति च ॥ १३४ ॥ यच्चन्द्रावितकैतकोदरदलस्रोतश्रियं बिभ्रती येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधौ योग्यच्छविः प्रागभूत् । उत्सेच्या कलशीभिरञ्जलिपुटैर्ग्राह्या मृणालाङ्कुरैः पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा चन्द्रिका वर्तते ॥ १३५ ॥ मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि । कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ॥ १३६ ॥ इन्दोरत्र नियामायुवतिकुचतटीचन्दनस्थासकस्य व्योमश्रीचामरस्य त्रिपुरहरजटावल्लरीकोरकस्य । कन्दर्पक्षोणिपालस्फटिकमणिगृहस्यैतदागण्डलाशानामामुक्ताफलस्य स्थगयति जगतीं कोऽपि भासां विलासः ॥ १३७ ॥ लक्ष्मीक्रीडातडागो रतिधवलगृहं दर्पणो दिग्वधूनां पुष्पं श्यामालतायास्त्रिभुवनजयिनो मन्मथस्यातपत्रम् । पिण्डीभूतं हरस्य स्मितममरसरित्पुण्डरीकं मृगाङ्को ज्योत्स्नापीयूषवापी जयति सितवृषस्तारकागोकुलस्य ॥ १३८ ॥

### सकलङ्कचन्द्रवर्णनम्

दोषागमनमाशङ्क्य रविरेष तिरोहितः । कथमिन्दुः समायाति कृत शङ्का कलङ्किनः ॥ १३९ ॥ यश्च विरहिणं वचित्रासयामास तेजसा । यत एव निर्गमैर्न सत्कर्मा- भूद्विपी दाय ॥ १४० ॥ शिवभालानलोत्थेन धूमयोगेन कालिमा । विधौ शुभ्रतरे किं वा इति मन्मानसाशय ॥ १४१ ॥ इन्दोरवकल्पाया रुद्रेणोद्धृत्य मूर्ध्नि धृतायाः । स्थानमिव तुच्छमेतत्कलङ्करूपं परिणमति ॥ १४२ ॥ अस्तं गतवति सवितरि पायसपिण्डं सुधाकरं प्राप्ती । निरावदम्बरकुरुभुवि चरति कलङ्कच्छदात्

१ चन्द्रमा २ हृदयम् ३ लोहविशेषः

१ विष्णो २ निर्गमाः कलङ्कम् ... ३ ... पत्रम् ४ निरीक्षय

काक ॥ १४३ ॥ कृष्णवर्णहृदयं सितदीप्तिं दुर्धियं किल कलङ्किनमाहुः । कृष्णवर्णसमुदीरणमात्रादेव यद्गलति दृश्यकलङ्कः ॥ १४४ ॥ आयताम्रसितरश्मिनिबद्धं लाञ्छनच्छलनिमग्नरसदिव्यम् । चन्द्रकेतनमरुत्तटचक्रं क्रीडयोत्सृजति किं स्मरबालः ॥ १४५ ॥ शम्बरारिरमृतं विषगर्भे चन्द्रबिम्बकपटात्प्रयुनक्ति । यद्धि हि सितमथासितमन्तः प्रोषितान्दहति दर्शनमात्रात् ॥ १४६ ॥ अयं पुरः पार्वणशर्वरीश किं दर्पणोऽयं रजनीरमण्याः । यतस्तदीयं प्रतिबिम्बमस्मिन्सलक्ष्यते लाञ्छनकेतनेन ॥ १४७ ॥ प्रदोषमातङ्गमनङ्गदेवस्तुङ्गं समारुह्य समागतोऽयम् । सिन्दूरिते तस्य सुधांशुकुम्भे बिमङ्कुशो लक्ष्ममिषेण दत्तः ॥ १४८ ॥ मम प्रिया केरविणी करेण संतापयामास दिनाधिनाथः । इतीव दुःखैर्विकलः कलावान्पपौ विषं लक्ष्ममिषेण सद्यः ॥१४९॥ कलाधिनाथानयनाय साय कुमुद्वतीप्रेषितं एष भृङ्गः । किमिन्दुनालिङ्ग्य सरागमङ्के कृतं कलङ्कभ्रममातनोति ॥१५०॥ नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥१५१॥ मधुव्रतौघः कुपितः स्वकीयमधुप्रपापद्मनिमीलनेन । बिम्बं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः कलङ्कमङ्के ध्रुवमातनोति ॥१५२॥ अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्मपातसंजातपातकमिव स्फुटलाञ्छनश्री । वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालैर्दिक्सुन्दरीवदनचन्दनबिन्दुरिन्दुः ॥ १५३ ॥ अच्छप्रकाशवति चन्द्रमसि प्रियेऽस्मिन्नाह्लादकारिणि सुधावति पूर्णबिम्बे । धाता विचिन्त्य मनसाखिलदृष्टिपातं हर्तुं चकार किमु कज्जलबिन्दुयोगम् ॥ १५४ ॥ दष्टे जगद्वपुषि कालभुजंगमेन तत्राधिकारमिषमाविरभूद्विषं यत् । संजातलक्ष्माणि तदिन्दुमणौ निपात्य ज्योत्स्नामये पयसि तत्क्षिपति स्म धाता ॥ १५५ ॥ दिग्यन्त्रतस्तिमिरचूर्णविशेषपूर्णादुद्गत्वरोडुमयरङ्गकविस्फुलिङ्गात् । कालेन पूर्वगिरिदुर्गजुषा प्रयुक्तो वृत्तोपलो विधुमिषात्पथिकान्हिनस्ति ॥ १५६ ॥ मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टनव्रणकिणं स्फुरतीन्दुमध्ये । छाया मृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥ १५७ ॥ अनास्य प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि । अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ १५८ ॥ ममयशबरो व्योमारण्ये सुधाशनमक्षिकामुविहितं सुधाबिम्बक्षौद्रस्फुरत्पटलं प्रति । कल्पयति कलङ्कास्य धूम निपीड्य पुनश्च तक्किरति मधुरज्योत्स्नाक्षौद्रं महीतलभाजने ॥१५९॥ रुचिभिरमितदृष्टेरुत्कीर्णैरिव त्रसरेणुभियदुडुभिरपि च्छेदैः स्थूलैरिव श्रियते नभः । प्रकृतिमलिनो मास्वद्बिम्बोन्मृजाकृतकर्मणस्तदयमपि हि त्वष्टुः कुन्दे भविष्यति चन्द्रमाः ॥ १६० ॥ तरुणतमालकोमलमलीममेतदयं कलयति चन्द्रमाः किल कलङ्कमिति नुवते । तदनृतमेव निर्दयविधुंतुददन्तपदव्रणविवरोपदर्शितमिदं हि विभाति नभः ॥१६१॥ अङ्क केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे सारङ्ग कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे । इन्दोर्यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥ १६२ ॥ रङ्कावङ्कगते निविष्टपतनीखेलतुरङ्गीगणे साकं क्रीडनकौतुकेन रभसादुत्प्लुत्य याते दिवम् । तच्छायानुगतात्ममूर्तिरधुना धर्तुं तमेव शशी मन्दव्यायतरश्मिजालकलितः खाग्रं समारोहति ॥ १६३ ॥ काश्मीरेण दिहानमम्बरतलं वामभ्रुनामाननद्वैराज्यं विदधानमिन्दुदृषदा भिन्दानमम्भः शिरः । प्रत्युद्यत्पुरुहूतपत्तनवधूदत्तार्घदर्वाङ्कुरक्षीबोत्सङ्गकुरङ्गमैन्दवमिदं बिम्बं समुज्जृम्भते ॥१६४॥

---

## नायकागमनावस्थावर्णनम्

श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया । भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥ १ ॥ आगच्छन्सुचितो येन येनानीतो गृहं प्रति । प्रथमं सखि कः पूज्यः किं काकः किं क्रमेलकः ॥ २ ॥ सज्जितसकलशरीरा क्षणे क्षणे मनसि किमपि गणयन्ती । उत्सवमिव तं दिवसं मनुते मुग्धा प्रियागमने ॥ ३ ॥ अभ्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय । सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्संभारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते ॥ ४ ॥ आयातो दयितः स्ववेति सहसा न श्रद्दधे भाषितं सद्यः संमुखतां गतेऽपि सुमुखी भ्रान्तिं निजां मन्यते । कण्ठाश्लेषिभुजेऽपि शून्यहृदया स्वप्नान्तरं शङ्कते प्रत्यावृत्तिमिव प्रियस्य निभृतं प्रत्येति शातोदरी ॥ ५ ॥ द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया प्रोल्लाम्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् । आनीतं पुरतः शिरोंशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते ॥ ६ ॥

---

## नायकागमने नायिकां प्रति सखीवचनम्

नित्यं मनोरथस्यापि सखि दुर्गम एव यः । अभवत्साम्प्रतं कामं प्रत्यक्षेण विभाति सः ॥ १ ॥ धैर्यमाधाय लज्जां च व्यपनीय विलासिनम् । समानयामि किं नैनं दिव्या स्वयमुपस्थितम् ॥ २ ॥ अशङ्कसर्गि तरङ्गितं दृशोर्भ्रुवोराला त

१ मथ्यमाने २ मन्दर ३ चिह्नम् ४ मूर्ते ५ छायादीनाम्

१ कलङ्कम् २ अङ्कम् ३ स्तुतिं ४ घनम् ५ गाढधाम्नाम् ६ अत्यन्तसंनिहिते

विकासि वेष्टनम् । विमारि रोमाञ्चितकञ्चुक तनोस्तनोति योऽसौ सुमगे तवागत ॥ ३ ॥ कलय वलय घम्मिल्लेऽस्मिन्निवेशय मल्लिका रचय निचय मुक्ताहार विभूषय सत्वरम् । मृगमदमषीपत्रालेप कुरुष्व कपोलयो सहचरि समायात प्रात स ते हृदयप्रिय ॥ ४ ॥

## नायकातिथ्यवर्णनम्

आयाते दयिते मरुस्थलभुवामुत्प्रेक्ष्य दुर्लङ्घ्यता गेहिन्या परितोषबाष्पकलिलामासज्य दृष्टि मुखे । दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवल लोलाञ्चलेनादराद् मृष्ट करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्न रज ॥ १ ॥ बाला चन्दनमालिकाकिसलयग्रथीनघ कुर्वते श्रुत्वा वल्लभवाहनस्य रटित दासेरकस्याङ्गने । आक्रन्दात्सुहृदो वनाद्गुरुजन नाशाप्रसङ्गादसुन्कान्त स्त्रीजघपात का सरसस्तकीर्त परावर्तयत् ॥२॥ किंचित्कम्पितपाणिकङ्कण रवै पृष्ट ननु स्वागत व्रीडानम्रमुखाब्जया चरणयोर्न्यस्ते च नेत्रोत्पले । द्वारस्यस्तनयुग्ममङ्गलघटे दत्त प्रवेशो हृदि स्वामिन्कि न तवातिथे समुचित सत्यानयानुष्ठितम् ॥ ३ ॥ दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरै पुष्पाणा प्रकर स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभि । दत्त स्वेदमुचा पयोधरभरेणार्घ्यो न कुम्भाम्भसा स्वैरेवावयवै प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृत मङ्गलम् ॥ ४ ॥

## नायकस्य नायिकां प्रति प्रश्नः

कृशा केनासि त्व प्रकृतिरियमङ्गस्य ननु मे मलाधूम्रा कस्माद्गुरुजनगृहे पाचकतया । स्मरस्यस्मान्कच्चिन्नहि नहि नहीत्येवमनदत्स्मरोत्कम्प बाला मम हृदि निपत्य प्ररुदिता ॥ १ ॥ कृशासीत्यालीना मलिनवसनासीत्यवनता चिराद्दृष्टासीति स्तनकलशकम्प प्ररुदिता । परिष्वक्ता यावत्प्रणय पदवीं कामपि गता तत स्मारङ्गाक्ष्या हृदयसदने लीनमभवत् ॥ २ ॥ अङ्गानामतितानव कुत इद कस्मादकस्मादये मुग्धे पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति । तन्व्या सर्वमिद स्वभावत इति व्याहृत्य पक्ष्मान्तरव्यापी बाष्पभरस्तया चलितया नि श्वस्य मुक्तोऽन्यत ॥ ३ ॥

## प्रणयकलहे नायिकानुनयः

अनिर्दयोपभोगस्य रूपस्य मृदुन कथम् । कठिन खलु ते चेत शिरीषस्येव बन्धनम् ॥ १ ॥ किं त्वा भणामि विच्छेद दारुणायासकारिणि । काम कुरु वरारोहे देहि मे परिरम्भणम् ॥ २ ॥ मयि ते पादपतिते किंकरत्वमुपागते । प्रिये कामातुर कोप कान्ते कोऽन्योऽपरोऽस्यति ॥ ३ ॥ दाक्षिण्य नाम बिम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् । तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धना ॥ ४ ॥ मुखमिन्दुर्यथा पाणि पल्लवेन समं प्रिये । वाच सुधा इवोष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत् ॥ ५ ॥ सोढुमलमस्मि नाह सुन्दरि मन्दागमाद्विलम्ब ते । पञ्चशरास्त्रहत मा सजीवय चारुगात्रि परिरम्भे ॥ ६ ॥ सकृदिव समर्प्य बाले मम हस्ते मदनवमतप्तस्य । अपहरसे कुचकुम्भ तृषितकरादमृतकुम्भमिव ॥ ७ ॥ अपराधी नूनमह प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् । सेव्यो जनश्च कुपित कथ नु दासो निरपराध ॥ ८ ॥ त्वामयमाबद्धाञ्जलि दासजनस्तमिममर्थमर्थयते । स्वपिहि मया सह सुरतव्यतिकरखिन्नेव मा मैवम् ॥ ९ ॥ सरले साहसराग परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् । विरस विरहायास वोढु तव चित्तमसह मे ॥ १० ॥ क्षीण क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते नित्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यात तु ॥ ११ ॥ अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा । अयमीहितकुसुमाना सपादयिता तवास्ति दासजन ॥ १२ ॥ मधुधारेव न मुञ्चसि मानिनि रूक्षापि माधुरीं सहजाम् । कृतमुखभङ्गापि रस ददासि मम निम्नगा यथाम्भोधे ॥१३॥ विरममेवानलयाऽतितोषात्तयापि रोषारुणितेव दृष्टि । निशापति क्षिप्यति पश्चिमाशामये किमाशा विफलीकरोषि ॥ १४ ॥ यदि प्रिये वेत्सि तव प्रभु मामनन्यसाधारण दासमङ्गयो । तदद्य वक्षो मम पात्रमस्तु स्वयग्रहाश्लेषमहोत्सवानाम् ॥१५॥ उत्तरङ्गय कुरङ्गलोचने लोचने कमलगर्भमोचने । अस्तु सुन्दरि कलिन्दनन्दिनीवीचिडम्बरगभीरमम्बरम् ॥ १६ ॥ शशिमुखि तव भाति भङ्गुरभ्रूर्युवजनमोहकरालकालसर्प । यदुदितभयभञ्जनाय यूना त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमन्त्र ॥ १७ ॥ त्वयि निबद्धरते प्रियवादिनि प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतस । कमपराधलव मयि पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजन यत ॥ १८ ॥ सिञ्ज सुन्दरि सगममाप्तस्य ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे । परिगृहाण गते सहकारता त्वमतिमुक्तसमाचरित मयि ॥ १९ ॥ मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते यो बाष्पबिन्दुरधरं परिबाधमान । त तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २० ॥ मुग्धे विधेहि मयि निर्दय दन्तदंश दोर्वल्लिबन्धनिबिडस्तनपीडनानि । चण्डि त्वमेव मुदमञ्च पञ्चबाणचण्डालकाण्डदलनादसव प्रयान्ति ॥२१॥ मा मा नमाप्यमुपेहि विलोलनेत्रे दासे जन किमिति सम्भ्रमकातराणि । किं मुच्यत बत मया चिरकाङ्क्षितस्य मध्ये यतानि परिरम्भमुखस्य मन्द ॥ २२ ॥ किं दीर्घे‑

१ इत्यादम् २ स्वभावनग्ध्र प्रसिद्ध- १५ मु. ८ मा

१ कोपेन २ कोपम् ३ मधुनुगा

क्लमविमर्दिभिरार्द्रवातं सचालयामि नलिनीदलतालवृन्तम् । अङ्के विधाय चरणावुत पद्मताम्रौ सवाहयामि करभोरु यथासुख ते ॥ २३ ॥ आताम्रतामपनयामि विलक्ष एष लाक्षाकृता चरणयोस्तव देवि मूर्धा । कोपोपरागजनिता तु मुखेन्दुबिम्बे हर्तुं क्षमो यदि पर करुणा मयि स्यात् ॥२४॥ इन्दीवरेण नयन मुखमम्बुजेन कुन्देन दन्तमधर नवपल्लवेन । अङ्गानि चम्पकदलै स विधाय वेधा कान्ते कथ घटित वानुपलेन चेत ॥ २५ ॥ किं मुक्तमासनमल मयि सभ्रमेण नोत्थातुमित्थमुचित मम तन्तुमध्ये । दृष्टिप्रसादविधिमात्रहृतो जनोऽयमत्यादरेण किमिति क्रियते विलक्ष ॥२६॥ मुग्धालक सितपराजितचन्द्रलेख दृग्लीलया कुवलयश्रियमाददानम् । एतन्मुख दिविषदामपि दुर्निरीक्ष्य तद्वह्निमामिव मुधा किमध करोषि ॥ २७ ॥ लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्स्मेरेऽधुना इव मुखे तरलायताक्षि । क्षोभ यदेति न मनागपि तेन मन्ये सुव्यक्तमेव जलराशिरय पयोधि ॥ २८ ॥ किं ते निसर्गरुचिरौ चरणौ कराभ्या सवाहयामि नयने च तवाञ्जनेन । किं रञ्जयामि किमु ते स्तनयोर्विचित्रा पत्रावलीं विरचयाम्यचिरेण तन्वि ॥ २९ ॥ सुतनु जहिहि मौन मुञ्च वाचो जडत्व प्रणयिनि मयि कोप किंकरे किं करोषि । अथ यदि तव चित्ते सापराधोऽस्मि बाले निजभुजयुगवल्लीबन्धन मा विधेहि ॥ ३० ॥ किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्यद्विरमतु परिहासश्चण्डि पर्युत्सुकोऽस्मि । कलयसि कलितोऽह वल्लभे देहि वाच भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वल निर्दयासि ॥ ३१ ॥ यदिदमगणयित्वा दुर्वह श्रोणिभार मदभिसरणलोभात्प्रस्थित पद्मताम्रम् । अयमहमभिवाञ्छाम्यग्रमूर्ध्नैव पासु सुमुखि पदतल ते चुम्बितु चुम्बितु च ॥ ३२ ॥ वितरय कुचयोस्त्वदर्शनोपक्रमाणा मदनशररुजाना शान्तये मामकीनाम् । सकृदपि परिरम्भ सुभ्रु दोर्मूलकूलकषघनपरिणाहख्यातयोरेतयोस्ते ॥ ३३ ॥ चरणकमलदासस्त्वेष सङ्कल्पसङ्गे सुमुखि यदभिधत्से त्व बलात्कारधूर्तम् । प्रसभविधृततैर्ष पीडयाम्यारमेव द्विरद इव सरोज पाणिमापाटल ते ॥ ३४ ॥ विकिर धवलदीर्घापाङ्गससर्पि चक्षु परिजनपथवर्तिन्यत्र किं सभ्रमेण । स्मितमधुरमुदार देवि मामालपोच्चै प्रभवति मम पाण्योरञ्जलि सेवितु त्वाम् ॥ ३५ ॥ परिलुठति ललाटे मद्गुरु भ्रूलता किं मदनजयपताकाविभ्रम बिभ्रतीयम् । सुरति च निमकाण्डे चण्डि बिम्बाधरोऽय मृदुपवनविधूतोन्निद्रबन्धूकबन्धु ॥ ३६ ॥ मुहुर्मुहुरवेक्षण सरसमञ्जसा सस्तव समुच्चलतरङ्गिणि प्रचुरनर्मर्मस्पृहा । मुहुर्निबिड

१ नीलोत्पलेन २ पाषाणेन तत्स्तद्दृढकठिनत्वात् ३ अभिलाष-

नम्रता परिजनव्यपेक्षापि नो कुत सुमुखि शिक्षिता कथय कोपरीतिस्त्वया ॥ ३७ ॥ तरङ्गय दृशोऽङ्गने रचय वक्ष्य मिन्दीवर क्षण वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चन कालिमा । स्फुटीकुरु रदच्छद व्रजतु विद्रुम श्वेततामुदञ्चय मुख मनागभवतु लज्जितश्चन्द्रमा ॥ ३८ ॥ उदञ्चय दृगञ्चल चलतु चञ्चरीकोच्चय प्रपञ्चय वच सुधा श्रवणपालिमालिङ्गतु । भ्रुव नटय नागरि त्यजतु मन्मथ कार्मुक मुख च कुरु समुख व्रजतु लाघव चन्द्रमा ॥ ३९ ॥ पुरोदिगनुरागिणी तदपि नानुरागोदय कृशोदरि निशा कृशा तदपि ते न मान कृश । प्रसन्नमिदमम्बर तदपि न प्रसन्न मनो ननाद चरणायुधस्तदपि मौनमालम्बसे ॥ ४० ॥ कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधि शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमुच्चै प्रणमितम् । न दृष्टे शैथिल्य मिलत इति चेतो दहति मे निगूढान्त कोपा कठिनहृदये सवृतिरियम् ॥ ४१ ॥ गतप्राया रात्रि कृशतनु शशी सीदत इव प्रदीपोऽय निद्रावशमुपगतो घूर्णत इव । प्रणामान्तो मान त्यजसि न तथापि क्रुधमहो कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि कठिनम् ॥ ४२ ॥ इद दूर्वाकाण्डद्युतिमुषि कपोले कतिपयै श्रमाम्भोभि कीर्णे सहजबकुलामोदसुभगम् । समाकाङ्क्षे ताम्राधरमनुमनुष्य प्रियतमे मनोज्ञ ते पातु मुखकमलमाघ्रातुमथवा ॥ ४३ ॥ प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुद सत्यज रुष प्रिये शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वच । निधान सौख्याना क्षणमभिमुख स्थापय मुख न मुग्धे प्रत्येतु प्रभवति गत कालहरिण ॥ ४४ ॥ प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येव नो पुनरिति भवेदभ्युपगम । न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा किमेत स्निग्धवक्तु क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥४५॥ कृतेऽप्याशाभङ्गे कथमिव मया ते प्रणतयो धृता स्मित्वा हस्ते विसृजसि रुष सुभ्रु बहुश । प्रकोप कोऽप्यन्य पुनरयमसीमाद्य गुणितो वृथा यत्र स्निग्धा प्रियसहचरीणामपि गिर ॥४६॥ कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता निपीतो नि श्वासै रयममृतहृद्योऽधररस । मुहु कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्प स्तनतट प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥४७॥ सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते किमपि मनस समोहो मे तदा बलवानभूत् । प्रबलतमसामेवप्राया शुभेषु हि वृत्तय स्रजमपि शिरस्यन्ध क्षिप्ता धुनोत्यहिशङ्कया ॥ ४८ ॥ परिहर कृतातङ्के शङ्का त्वया सतत घनस्तन जघनयात्राकान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि । विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरं स्तनभरपरीरम्भारम्भे विधेहि

१ भग्नकोपने २ निराकृतिदुःखम् ३ माधाम् ४ सर्पभ्रान्त्या

विधेयताम् ॥ ४९ ॥ व्यथयति वृथा मौन तन्वि प्रपञ्चय पञ्चम तरुणि मधुरालापैस्ताप विनोदय दृष्टिभि । सुमुखि विमुखीभाव तावद्विमुञ्च न वञ्चय स्वयमतिशयस्निग्धो मुग्धे प्रियोऽहमुपस्थित ॥ ५० ॥ कठिनहृदये मुञ्च भ्रान्ति व्यलीककथाश्रिता पिशुनवचनैर्दु ख नेतु न युक्तमिम जनम् । किमिदमथवा सत्य मुग्धे त्वया हि विनिश्चित यदभिरुचित तन्मे कृत्वा प्रिये सुखमास्यताम् ॥ ५१ ॥ पादासक्ते सुचिरमिह ते वामता कैव मुग्धे नर्मासक्ते प्रणयिनि जने कोऽपराधोऽपराध । इत्थ तस्या परिजनकथा कोमले कोपवेगे बाष्पोद्भेदैस्तदनु महसा न स्थित न प्रवृत्तम् ॥ ५२ ॥ कोऽय कोपनिधि प्रयच्छ करुणागर्भ वचो जायता पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिनी मेदिनी । आस्ता वा स्पृहयालु लोचनमिद व्यावर्तयन्ती मुहुर्यस्मै कुप्यसि तस्य सुन्दरि तपोवृन्दानि वन्दामहे ॥ ५३ ॥ सूर्येऽस्ताचलमौलिमालिनि गृहे दीपावलीशालिनि प्राणस्वामिनि मानिनि प्रतिपद सत्कारमात वति । यन्मान न जहासि कोपकलनादारोहित स्तत्क्षणादिन्दु सुन्दरि पूर्वपर्वतशिर सीमानमारोहति ॥५४॥ सत्येवास्ते गृहे गृहे युवतयस्ता पृच्छ गत्वाधुना प्रेयांस प्रणमन्ति किं तव पुनर्दासो यथा वर्तते । आत्मद्रोहिणि दुर्जनप्रलपित कर्णे वृथा मा कृथाश्छिन्नस्नेहरसा भवन्ति पुरुषा दु खानुवर्त्या यत ॥ ५५ ॥ क्षीणाशु शशलाञ्छन सखि पुन क्षीणो न मानस्तव स्मेर पङ्कजन मनागपि न ते स्मेर मुखाम्भोरुहम् । पीत श्रोत्रयुगेन षट्पदरुत पीत न ते जल्पित रक्ता शक्रदिगङ्गना रविकरैर्नाद्यापि रक्तासि किम् ॥ ५६ ॥ किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाश प्रमादान्मया निद्राच्छेदविवर्तनेष्वभिमुखी नाद्यापि सभाविता । अन्यस्त्रीजनसकथालघुरह स्वप्ने त्वया लक्षितो दोष पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोग्ये मयि ॥ ५७ ॥ चक्षुर्लोचनमैतु मानिनि मुख सदर्शय श्रोत्रयो पीयूषस्रुतिसौख्यमस्तु मधुरा वाच प्रिये व्याहर । ताप शाम्यतु मे प्रसादशिशिरा दृष्टि शनै पातय त्यक्त्वा दीर्घमभूतपूर्वमचिराद्रोष सखीदोषजम् ॥ ५८ ॥ कल्याणाङ्गि त्वचानुरक्तमनसा त्व येन सप्रार्थ्यते यस्यार्थे सुमुखि त्वया पुनरसुत्यागेऽपि सन्नह्यते । सोऽय सुन्दरि पञ्चबाणविशिखव्यालीढदोरन्तरस्तैरेपीडितपीनरस्तनतटस्त्वद्दोर्लतापञ्जरे ॥ ५९ ॥ शीताशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ रम्भागर्भनिभ तवोरुयुगल बाहू मृणालोपमौ । इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान्नि शङ्कमालिङ्ग्य मामङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह्येहि निर्वापय ॥ ६० ॥ स्निग्ध यद्यपि वीक्षित नयनयोस्ताम्रा तथापि द्युतिर्माधुर्येऽपि सती स्खलत्यनुपद ते गद्गदा वागियम् । नि श्वासा नियता अपि स्तनभरोत्कम्पेन सलक्षिता कोपस्ते प्रकट प्रयत्नविधृतोऽप्येष स्फुट लक्ष्यते ॥ ६१ ॥ भ्रूभङ्गे क्रियते ललाटशशिन कस्मात्कलङ्को मुधा वाताकम्पितबन्धुपुष्पसमता नीतोऽधर किं स्फुरन् । मध्यश्वासविकम्पितस्तनभरेणाय पुन क्लिश्यते कोप मुञ्च तवैव चित्तहरणायैतन्मया क्रीडितम् ॥ ६२ ॥ भ्रूभङ्ग न करोषि रोदिषि मुहुर्मुग्धेक्षणे केवल नातिप्रस्फुरिताधरानवरत नि श्वासमेवोज्झसि । वाच नापि ददासि तिष्ठसि पर प्रध्यातनम्रानना कोपस्ते स्तिमितोऽतिपीडयति मा गूढप्रहारोपम ॥ ६३ ॥ धृष्ट किं पुरतोऽवलम्ब्य विहसन्गृह्णामि कण्ठे प्रिया किं वा चाटुशतप्रपञ्चरचनाप्रीता करिष्यामि ताम् । किं तिष्ठामि कृताञ्जलिर्निपतितस्तस्या पुर पादयो सत्य सत्यमहो न वेद्म्यनुनयस्तस्या कथ स्यादिति ॥ ६४ ॥ सुभ्रु त्व कुपितेत्यपास्तमशन त्यक्ता कथा योषिता दूरादेव मयोज्झिता सुरभय स्रग्गन्धधूपादय । राग रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना सद्यस्त्वद्विरहे भवन्ति सुभगे सर्वा ममान्धा दिश ॥ ६५ ॥ व्यावृत्त खलु सर्वतो विषयतस्त्वय्येव लीन मनो नित्य च त्वदधीनमेव नियत मज्जीवित मानिनि । मय्येव मयि नूनमन्यविषया शङ्का त्वया त्यज्यतां किं वान्यत्र निशाकरोऽभिरमते मुक्त्वा क्षण कौमुदीम् ॥ ६६ ॥ यद्गम्य गुरुगौरवस्य सुहृदो यस्मिँल्लभन्तेऽन्तरं यद्दाक्षिण्यवशात्प्रसह्य सहते नर्मोपचारानपि । यल्लज्जा निरुणद्धि यत्र शपथैरुत्पाद्यते प्रत्ययस्तत्किं प्रेम स उच्यते परिचयस्तत्रापि कोपेन किम् ॥ ६७ ॥ मुग्धे मानिनि कोपरीतिरियती युक्ता न तथ्य त्विद कान्ते किं त्वदुपेक्षिता मम तनु शोभेत नेहाद्भुतम् । अन्यायो भवति च्छलस्य करणे दक्षे जनेऽप्यादरा काहेति प्रतिरुद्धवागक्रस्व यास्तम्भन चुम्बनै ॥ ६८ ॥ मान मानिनि मुञ्च देवि दयित मिथ्या वच श्रूयते किं कोपो निजसेवके यदि वच सत्य त्वया गृह्यते । दोर्भ्यां बन्धनमाशु दन्तदलन पीनस्तनास्फालन दोषश्चेन्मम ते कटाक्षविशिखै शस्त्रै प्रहारं कुरु ॥ ६९ ॥ सुभ्रु त्व नवनीतकल्पहृदया केनापि दुर्मन्त्रिणा मिथ्यैव प्रियकारिणा मधुमुखेनास्मासु चण्डीकृता । किं त्वेतद्विमृश क्षण प्रणयिनामेणाक्षि कस्ते हित किं धात्रीतनया वय किमु सखी किं वा किमस्मत्सुहृत् ॥ ७० ॥

---

## सख्यनुनयः

मुग्धे मान न ते कर्तु युक्त प्राणाधिके प्रिये । धत्ते मन्नी प्रियप्राण जीवित जीवन विना ॥ १ ॥ कुर्विनामि यदा तदि निधाय कज्जलतम् । अपान मुक्तागाम्यां

१ स्निग्ध २ विकसितम् ३ भवरुद्ध- ४ प्राप्ती

१ दृष्ट- २ विपाश- ३ कृतम्

कण्ठमस्य दृढं तदा ॥ २ ॥ स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते । पश्य निर्जितकंदर्पं कंदर्पवशगं प्रियम् ॥ ३ ॥ रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना । वदामि सखि ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिता क्रुधः ॥ ४ ॥ यदि कुप्यसि नास्ति रति कोपेन विनाथवा कुत कामः । कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥ ५ ॥ अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् । मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः ॥ ६ ॥ अस्तमेति रजनि रदस्यति तिमिरमिदं चञ्चति मनोभूः । उक्तं न त्यज मुक्तं विरचय रक्तं मनस्तस्मिन् ॥ ७ ॥ नियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं मधुरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः । धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥ ८ ॥ जहीहि कोपं दयितोऽनुगम्यतां पुरोऽनुशेते तव चञ्चलं मनः । इति प्रियं काचिदुपैतुमिच्छतीं पुरोऽनुनिन्ये निपुणः सखीजनः ॥ ९ ॥ सभयचकितं विन्यस्यन्तीं दृशं तिमिरे पथि प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् । कथमपि रहः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः सुमुखि सुभगः स त्वां पश्यन्नुपैतु कृतार्थताम् ॥ १० ॥ चपलहृदये किं स्वातन्त्र्यात्स्वयं गृहमागतश्चरणपतितः प्रेमार्द्रार्द्रः प्रियः समुपेक्षितः । तदिदमधुना यावज्जीवं निरस्तसुखोदया रुदितशरणा दुर्जातानां सहस्व रुषां फलम् ॥ ११ ॥ लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो निराहाराः सख्यः संततरुदितोच्छूननयनाः । परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैस्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ १२ ॥ असद्वृत्तो नायं न च खलु गुणैरेष रहितः प्रियो मुक्ताहारस्तव चरणमूले निपतितः । गृहाणैनं मुग्धे व्रजतु निजकण्ठप्रणयितामुपायो नास्त्यन्यस्तव हृदयसंतापशमने ॥१३॥ अनालोच्य प्रेम्णः परिणतिमनादृत्य सुहृदस्त्वयाकाण्डे मानः किमिति सरले संप्रति कृतः । समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोद्भासुरशिखाः स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारण्यरुदितैः ॥ १४ ॥ अयेऽस्तमयते शशी नहि कृशीभवत्याग्रहो विनश्यति तमो हठः किमणुमर्प्यपास्तं मनः । सखि प्रकटितोऽरुणो न करुणोदयस्ते मनाक्प्रयाति खलु यामिनी न विमनीकृथा नायकम् ॥ १५ ॥ आयातः कुमुदेश्वरो विजयते सर्वेश्वरो मारुतो भृङ्गः स्फूर्जति भैरवो न निकटं प्राणेश्वरो मुञ्चति । एते सिद्धरसाः प्रसूनविशिखा वैद्योऽनयोत्सवो मानव्याधिरयं कृशोदरि कथं त्वच्चेतसि स्थास्यति ॥ १६ ॥ मानं मानिनि मुञ्च मानसमुरुं साम्राज्यमुज्जृम्भतां हा हा गच्छति यामिनी न समयो यातः पुनः प्राप्यते । अत्यल्पागमि कलितावधिकमये कान्ते पदान्तानते कोऽयं कोकिलवाणि केलिसमये कोपस्त्वयालम्बितः ॥ १७ ॥ स्निग्धे यत्परुषासि यत्प्रणमति स्तब्धासि यद्रागिणि द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन्प्रिये । तन्मुग्धे विपरीतकारिणि तव श्रीखण्डचर्चा विषं शीतांशुस्तपनो हिमं हुतवहः क्रीडामुदो यातनाः ॥ १८ ॥ त्वया चित्तेन चिरं वहन्नयमतिश्रान्तो भृशं तापितः कन्दर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंबाधविम्बाधरम् । अस्याङ्गं तदलंकुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीलवक्रीते दासजनेऽपि सेवितपदाम्भोजे कुतः संभ्रमः ॥ १९ ॥ मुग्धे किं नगरे क्षिपस्यविरतं नेत्राम्बु मानोन्नते पश्यैनं चरणाग्रनम्रशिरसं स्वं कान्तमात्ताञ्जलिम् । अप्रह्वे तव चेतसि प्रणयिनि प्राप्तेऽतिनिर्विण्णतामभ्यासक्तमनस्युपेक्षितगता फूत्कृत्य रोदिष्यति ॥२०॥ मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरीकुरु प्रेयसि । सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥२१॥ अङ्गुल्यग्रनखेन बाष्पसलिलं निक्षिप्य निक्षिप्य किं तूष्णीं रोदिषि कोपने बहुतरं फूत्कृत्य रोदिष्यसि । यस्यास्ते पिशुनोपदेशवचनैर्मानेऽतिभूमिं गते निर्विण्णोऽनुनयं प्रति प्रियतमो मध्यस्थतामेष्यति ॥ २२ ॥ नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा गिरो दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाशच्छलात् । इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य संगोपनं तत्स्यादेव न चेत्पुनः सहचरी कुर्वीत माचिस्मितम् ॥ २३ ॥

## कलहान्तरिताप्रलापाख्यानम्

उपचारानुनयास्ते नितरामुपेक्षिता सखीवचसा । अधुना निष्ठुरमपि यदि स वदति कलिकैतवाद्यामि ॥ १ ॥ प्रयाहि तत्रैव ययानुरज्यसे किमत्र निस्त्रिंश तव प्रयोजनम् । न कञ्चुकग्रन्थिमपाकुरुष्व मे कथं हृदि ग्रन्थिमपाकरिष्यसि ॥ २ ॥ अकरोः किमु नेत्रशोणिमानं किमकार्षीः करपल्लवावरोधम् । कलहं किमवाः क्रुधा रसने हितमर्थं न विदन्ति दैवदग्धाः ॥ ३ ॥ स्फुरसि बाहुलते किमनर्थकं त्वमपि लोचनमात्रमहो गता । तमहमागतमप्यपराधिनं न परिरब्धुमलं न च वीक्षितुम् ॥४॥ मानोन्नतेत्यसहनेत्यनिपुणेतेति मय्येन धिक्कृतिरनेकमुखी सखीनाम् । दाक्षिण्यमात्रमसृणेन विचेष्टितेन धूर्तस्य तस्य हि गुणानुपवर्णयन्ति ॥५॥ नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना

१ नम्र० २ उत्त्रासचकिता ३ संततरोदनेन शोथयुक्तानि नयनानि यासाम् ४ पाषाणहृदये ५ मौक्तिकानां हारः, पक्षे—मुक्त आहारो येन येन प्रियेणेत्यर्थः ६ हृदयदाहशान्त्यै ७ मनस्सरे ८ नाशयति

१ कोप २ सरलत्वम् ३ कथय ४ उदासीनताम् ५ नम्यताम् ६ अमृतधारातुल्या ७ केतकीगर्भवद्गौराङ्गि ८ निर्दय

दन्तदष्टम् । प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्नवपरिमलगन्ध केन शक्यो वरीतुम् ॥ ६ ॥ इदं कृष्ण कृष्ण प्रियतम नतु श्वेतमथ किं गमिष्यामो यामो भवतु गमनेनाथ भवतु । पुरा येनैव मे चिरमनुसृता चित्तपदवी स एवान्यो जात सखि परिचिता कस्य पुरुषा ॥ ७ ॥ कथमपि सखि क्रीडाकोपाद्व्रजेति मयोदिते कठिनहृदयस्त्यक्त्वा शय्या बलाद्गत एव स । इति सरभसध्वस्तप्रेम्णि व्यपेतघृणे स्पृहा पुनरपि हतव्रीड चेतः करोति करोमि किम् ॥ ८ ॥ अद्यारभ्य यदि प्रिये पुनरहं मानस्य चान्यस्य वा गृह्णीया शठदुर्नयेन मनसा नामापि सक्षोभत । तत्तेनैव विना शशाङ्ककिरणस्पष्टाट्टहासा निशा एको वा दिवस पयोदमलिनो भूयान्मम प्रावृषि ॥ ९ ॥ मानव्याधिनिपीडिताहमधुना शक्नोमि तस्यान्तिक नो गन्तु न सखी जनोऽस्ति चतुरो यो मा बलान्नेष्यति । मानी सोऽपि जनो न लाघवभयादभ्येति मात स्वय कालो याति चल च जीवित मिद क्षुण्ण मनश्चिन्तया ॥ १० ॥ निःश्वासा वदन दहति हृदय निर्मूलमुन्मथ्यते निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुख नक्तदिन रुद्यते । अङ्ग शोषमुपैति पादपतित प्रेयास्तदोपेक्षित सख्य क गुणमाकलय्य दयिते मान वय कारिता ॥ ११ ॥ तद्वक्त्राभिमुख मुख विनमित दृष्टि कृता पादयोस्तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया । पाणिभ्या च तिरस्कृत सपुलक स्वेदोद्गमो गण्डयो सख्य किं करवाणि यान्ति शतशो यत्कञ्चुके सधय ॥ १२ ॥ नो चाटु श्रवण कृत न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षित कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृता । पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथ नार्पित ॥ १३ ॥ भर्तुर्यस्य कृते गुरुर्लघुरभूद्द्रोही कनिष्ठीकृता धैर्यं कोपधन गत सहचरी नीतिः कृता दूरत । निर्मुक्ता गुणवत्त्रपा परिचिता स्रोतस्विनी विद्रुवत्स क्रोधादवधीरितो हतधिया मातर्बलीयान्विधि ॥ १४ ॥ यत्पङ्केरुहलक्ष्म पाणिकमले भाग्यालये यद्गुरुर्न्यस्त या मम यल्ललाटफलके भाग्याक्षरं वेधसा । तत्सर्वं सखि यो यथार्थमकरोत्तस्मिन्प्रकोप कृतो धिङ् मा धिङ् मम जीवित धिगतनु धिक्चेष्टित धिग्वय ॥ १५ ॥ केकाभि कण्यतु वैरिणीयमिहा सभूय कर्णज्वरं विद्युद्भि सह भीषयन्तु परित पाथोधराणा घटा । पर्यपूर्णधिरीकरोतु ककुभ सर्वा शराणा रवैरोह दग्धदुरन्तजीवकृते कस्यापि वश्या मति ॥ १६ ॥

---

१ लब्धदर्शने २ भा ३ दक्षान्यस्मान मन्यसमान, भोजन् ४ मयूरसमूह-

## नायकानुनयः

घनघनमपि दृष्ट व्योम वातो मरुत्वान् शिखिकुलकलवाचा श्रोत्रमासीन्निरास । असुमम न मृताहं त्वद्वियोगेऽपि जाते तव घनपरिरम्भप्रार्थनाशानुशेन ॥ १ ॥ मयि मलयसमीरो वर्षतीव स्फुलिङ्गानहह हिमकरो मामभिना सिञ्चतीव । किमिति मकरकेतो किं नु वक्ष्ये कठोरे कथमपि तदह ते नाथ नोपेक्षणीया ॥ २ ॥ त्व तावद्बहुवल्लभो नवयुवा कान्त सुखी निर्घृणो नो जानासि परव्यथा शठमते नैवासि दुःखी यत । किं त्वन्या परिपृच्छ मन्मथशरै पीडामसह्यामिमा जाता नो भव येन सज्जनजनै कापालिको नोच्यसे ॥ ३ ॥ मुक्तो मानपरिग्रह सह सखीसार्थेन तन्मन्त्रिणा शक्ता त्वच्चरणप्रसादरहिता नाह क्षण प्राणितुम् । पश्य त्व सुकृश शरीरकमिद या यामवस्था गत सैषाह तव पादयोर्निपतिता नाथ प्रसीदाधुना ॥ ४ ॥

---

## नायकयोरुक्तिप्रत्युक्तयः

सार्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त कान्ता सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या । अस्माकमस्ति न कथञ्चिदिहावकाशस्तस्मात्कृत चरणपातविडम्बनाभि ॥ १ ॥ तदवितथमवादीर्यन्मम त्व प्रियेति प्रियजनपरिभुक्त यद्दुकूल दधान । मदधिवसति मागा कामिना मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्व वल्लभालोकनेन ॥ २ ॥ यदा त्व चन्द्रोऽभू शिशिरकरसपर्करुचिरस्तदाह जाता द्राक्शशधरमणीना प्रतिकृति । इदानीमर्कस्त्व खररुचिसमुत्सारितरस किरन्ती कोपाग्नीनहमपि रविग्रावघटिता ॥३॥ तवेद पश्यन्त्या प्रसरदनुराग बहिरिव प्रियापादालक्तच्छुरितमरुणद्योतिहृदयम् । ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव त्वदालोक शोकादपि किमपि लज्जा जनयति ॥ ४ ॥ कृतककृतकैर्मायाशाठ्यैस्तवाप्यतिवर्तिन निभृतनिभृतै कार्यालापैर्मयाप्युपलक्षितम् । भवतु विदित नेष्टा तेऽह वृथा परिखिद्यते अहमसहना त्व निःस्नेह समेन सम गतम् ॥ ५ ॥ कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौन यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपात प्रसाद । तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशस पश्य जात त्व पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्ष खलाया ॥ ६ ॥ बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुष रोषान्मया किं कृत खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि । तत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥७॥ किं मे वक्त्रमुपेत्य चुम्बसि बलादिभ्रम लज्जा

---

१ दृष्टिपातेन २ मन्मिदर्पे- ३ नाट्यम् ४ कोपम्

क ते वस्त्रान्त शठ मुञ्च मुञ्च शपथै किं धूर्त वागम्बरैः । खिन्नाहं तव रात्रिजागरवशात्तामेव याहि प्रिया निर्माल्योज्झितपुष्पदामनिकरे का षट्पदानां रतिः ॥ ८ ॥ साहार वचन प्रयच्छसि न मे नो वाञ्छितं यच्छसि प्रायः प्रोच्छ्वसिषि द्रुतं हुतवहज्वालासमं रात्रिषु । कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराञ्चुम्बसे तत्ते धूर्त हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममेवापरा ॥ ९ ॥ सत्यं तद्यदवोचथा मम महान्रागस्त्वदीयादिति त्वं प्राप्तोऽसि विभात एव सदनं मा द्रष्टुकामो यत । राग किं च निर्मापि नाथ हृदये काश्मीरपत्रोज्ज्वलं नेत्रे जागरजं ललाटफलके लाक्षारसापादितम् ॥ १० ॥ रोहन्ती प्रथमं ममोरसि तव प्रासो निवृद्धिं क्रमौ सत्पापात्र वाक्यभङ्गमलिना मौग्ध्यं परं त्याजिता । धात्री कण्ठमपास्य बाहुलतिके कण्ठे तवासज्जिते निर्दाक्षिण्य करोमि किं नु विशिखाप्येषा (१) न पर्याप्तव ॥ ११ ॥ अनानेन परा ङ्मुखी परिमदादाक्षिण्य मा दुःखिता किं लब्धं चटुल त्वयेह नयनं सौभाग्यमेतां दशाम् । पश्यैतद्दयितांकुचव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागारुणं वक्षस्ते मलतैलपङ्कशबलैर्वेणीपदैरङ्कितम् ॥ १२ ॥

## नायकशिक्षा

अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् । मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १ ॥ अधिरजनि जगाम धाम तस्याः प्रियतमयेति रुषा सजावनद्धः । पदमपि चलितुं युवा न सेहे किमिव न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥ २ ॥ सालक्तकेन नवपल्लवकोमलेन पादेन नूपुरवता मदनालसेन । यस्ताड्यते दयितया प्रणयापराधात्सोऽङ्गीकृतो भगवता मकरध्वजेन ॥ ३ ॥ सालक्तकं शतदलाधिककान्तिरम्यं रत्नौघधामनिकरारणनूपुरं च । क्षिप्तं भृशं कुपितया तरलोत्पलाक्ष्या सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ ४ ॥ कोपात्किंचिदुपानतोऽपि रभसादाकृष्य केशेष्वलं नीत्वा मोहनमन्दिरं दयितया हारेण बद्ध्वा दृढम् । भूयो यास्यसि तद्गृहानिति मुहुः कण्ठार्धरुद्धाक्षरं जल्पन्त्या श्रवणोत्पलेन सुकृती कश्चिद्रहस्ताड्यते ॥ ५ ॥ मा बाढं भवतेरितेति निविडं संयम्य बाह्वोः सखा भूयो द्रक्ष्यसि तां शठेति नितरां संभर्त्स्य सतर्ज्य च । आलीनां पुर एव निह्नुतिपरं कोपादसन्नूपुरं मानिन्याश्चरणप्रहारविधिना प्रेयान्नगोमीकृतः ॥ ६ ॥ पादे मूर्धनि ताम्रतामुपगते कर्णोत्पले घूर्णिते छिन्ने हारलतागुणे करतले सपातजातव्रणे । अप्राप्तप्रियताडनव्यतिकरा हन्तुं पुनः कोपिता वाञ्छन्ती मुहुरेणशावनयना पर्याकुला रोदिति ॥ ७ ॥ कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं नीत्वा केलिनिकेतनं

दयितया सायं सखीनां पुरः । भूयोऽप्येवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान्रुदत्या हसन् ॥ ८ ॥

## नायिकाप्रसादः

भवति विततश्वासोन्नाहप्रणुन्नपयोधरं हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम् । तदनु वदनं मूर्च्छाच्छेदात्प्रसादि विराजते परिगतमिव प्रारम्भेऽह्नः श्रिया सरसीरुहम् ॥ १ ॥ आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रिर्नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव छिन्नभूयिष्ठधूमा । मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् ॥ २ ॥ कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् । अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ३ ॥ परिम्लाने माने मुखशशिनि तस्याः करधृते मयि क्षीणोपाये प्रणिपतनमात्रैककरणे । तया पक्ष्मप्रान्तव्रजपुटनिरुद्धेन सहसा प्रसादो बाष्पेण स्तनतटविशीर्णेन कथितः ॥ ४ ॥ कृष्णस्निग्धरजनीनिके विकसत कर्णान्तदीर्घे दृशावुत्कम्पो हृदयस्य वेपितकुचाभोगं शनैः शाम्यति । धत्ते शीतरुचो विधुन्तुदमुखान्मुक्तस्य लक्ष्मीमिदं मुग्धाङ्ग्या निगलद्विमोहतिमिरं वक्त्रं प्रसीदत्क्रमात् ॥ ५ ॥

## परस्परप्रमादः

पदप्रणतमालोक्य कान्तमेवान्तवान्तरम् । मुञ्चन्ती बाष्पसंतानं मुमुखी तेन चुम्बिता ॥ १ ॥ इह स्फुट तिष्ठति नाथ कण्टकः शनैः शनैः कर्ष नखाग्रलीलया । इति च्छलात्काचिदपास्य कण्टकं पदं तदुत्सङ्गतले न्यवेशयत् ॥ २ ॥ निपपात ससंभ्रमभृतः श्रवणादसितभ्रुवः प्रणदितालिकुलम् । दयितावलोकविकसन्नयनप्रसरप्रणुन्नमिव वारिरुहम् ॥ ३ ॥ उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् । रमणोरसि तामुपगतः सहसा परिरभ्य कश्चन वधूमरुधत् ॥ ४ ॥ अनुदेहमागतवतः प्रतिमां परिणायकस्य गुरुमुद्वहता । मुकुरेण वेपथुभृतोऽतिभरात्स्थमप्यपाति न वधूकरतः ॥ ५ ॥ अवनम्य वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन गाढमुपगूढवता । दयितेन तत्क्षणचलद्रशनाकलकिङ्किणीरवमुदासि वधूः ॥ ६ ॥ करुद्धनीवि दयितोपगतौ गलितं त्वराविरहितासनया । क्षणदृष्टहाटकशिलासदृशस्फुरदूरुभित्ति वसनं वसनं ॥ ७ ॥ पिदधानमन्वगुरुगम्य दृशौ मुरतेन जनाय वद कोऽयमिति । अभिधातुमध्यवसितौ न गिरा पुनरैवि प्रियं नवनधूर्गदत् ।

१ मकरन्दकुसुमन्दुगतानां भ्रमराणाम् पक्षे,-अनेकस्त्रीसक्तानाम्

१ वीरपातेन मृगाक्षिता २ नैमल्यम् ३ नेत्ररेखे

॥ ८ ॥ उदितोरुसादमतिवेपथुमत्सुदृशोऽभिभर्तृ विधुर त्रपया । वपुरादरातिशयशंसि पुन प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥ ९ ॥ परिमन्थरामिरलघूरुभरादधिवेश्म पत्युरुपचारविधा । स्खलिताभिरप्यनुरद प्रमदा प्रणयातिभूमिमगमन्गतिभि ॥ १० ॥ मधुरोन्नतभ्रु ललित च दृशो सकरप्रयोगचतुर च वच । प्रकृतिस्थमेव निपुणागमित स्फुट नृत्यलीलमभवत्सुतनो ॥ ११ ॥ लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्त त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य । अध्यासितु तव चिर जघनस्थलस्य पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् । ॥ १२ ॥ सुतनु जहिहि मौन पश्य पादानत मा न खलु तव कदाचित्कोप एवविधोऽभूत् । इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताक्ष्या नयनजलमनल्प मुक्तमुक्त न किंचित् ॥ १३ ॥ वचोनीचीदान स्फुरदधरपान विनिनय कृशीभूते माने मयि मृगयमाणे मृगदृश । बभूव भ्रूभङ्ग सनयनतरङ्ग सपदि य प्रमुत्व व्यातेने जगदुपरि तेनेह मदन ॥ १४ ॥ तदेवाजिह्माक्ष मुग्धमविशदस्ता गिर इमा स एवाङ्गश्लेषो मयि सरसमाश्लिष्यति तनुम् । तदुक्त प्रत्युक्त यदपटु शिरकम्पनपर प्रिया मानेनेय पुनरपि कृता मे नववधू ॥ १५ ॥ दृष्ट्वैकासनसस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छल । ईषद्वक्रितकन्धर सपुलक प्रेमोल्लसन्मानसामन्तर्हासलसत्कपोलफलका धूर्तोऽपरा चुम्बति ॥ १६ ॥ आगत्य प्रणिपातसान्त्वितसखीदत्तान्तरे सागसि स्वैर कुर्वति तल्पपार्श्वनिभृते धूर्तेऽङ्गसवाहनम् । ज्ञात्वा स्पर्शनशान्त्रिय स्त्रिल सखीभ्रान्त्या समय शनै खिन्नासीत्यभिधाय मीलितदृशा सानन्दमारोपित ॥ १७ ॥ सत्य दुर्लभ एष वल्लभतरो रागो ममास्मिन्पुन कोपोऽस्यातिगुरुर्न चातिनिपुणा सख्योऽपि सबोधने । सचिन्त्येति मृगीदृशा प्रियतमे दृष्टे श्लथा मेखला बध्नन्त्या न गत स्थित न च चलद्वासोऽथवा सधृतम् ॥ १८ ॥ वाचो वाग्मिनि किं तवाद्य परुषा सुभ्रु भ्रुवो विभ्रमोऽप्युद्भ्रान्त कृत एष लोलनयने किं लोहिते लोचने । नास्त्यागो मयि किं मुधैव कुपितेत्युक्ते पुन प्रेयसा मानिन्या जलबिन्दुदन्तुरपुटा दृष्टि सखीष्वाहिता ॥ १९ ॥ सा यावन्ति पदान्यलीकवचनैरालीजनै पाठिता तावन्त्येव कृतागसो द्रुततर सलप्य पत्यु पुर । प्रारभे पुरतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितु प्रेम्णो मौग्ध्यविभूषणस्य सहज कोऽप्येष कान्त क्रम ॥ २० ॥ दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलित पार्श्वस्थित वक्त्रवन्न्यग्भूत बहिरासित पुलकवत्स्पर्शं समातन्वति । नीवीबन्धवदागत शिथिलता समापममाणे क्षणान्मानेनापसृत ह्रियेव सुदृश पादस्पृशि प्रेयसि ॥ २१ ॥ एकस्मिञ्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तर ताम्यतोरन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये सरक्षतोर्गौरवम् । दम्पत्यो शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषोर्भग्नो मानकलि सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रह ॥ २२ ॥ कृत्वा निग्रहमश्रुपातकलुष शय्यासनादुत्थिता क्रोधाच्चापि विहाय गर्भभवनद्वार रुषा प्रस्थिता । दृष्ट्वा चन्द्रमस प्रभाविरहित प्रत्यूषवाताहता हा रात्रिस्त्वरिता गतेति पतिता कान्ता प्रियस्योरसि ॥ २३ ॥ पश्याम किमिय प्रपद्यत इति स्थैर्य मयालम्बित किं मा नालपतीत्यय खलु शठ कोपस्तयाप्याश्रित । इत्यन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे सव्याज हसित मया धृतिहरो मुक्तस्तु बाष्पस्तया ॥ २४ ॥ चक्षुर्लुप्तमषीकण कवलितस्ताम्बूलरागोऽधरो निश्रान्ता कबरी कपोलफलके लुप्तेव गात्रद्युति । जाने सप्रति मानिनि प्रणयिना कैरप्युपायक्रमैर्भग्नो मानमहातरुस्तरुणि ते चेन स्थलीवर्धित ॥ २५ ॥ तस्या सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्कित कि वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते । इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्सप्रमार्ष्टु मया सश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्यापि तद्विस्मृतम् ॥ २६ ॥ नापेतोऽनुनयेन य प्रियसुहृद्वाक्यैर्न य सहृतो यो दीर्घं दिवस विषह्य हृदये यत्नात्कथचिद्धृत । अन्योन्यस्य हृत मुखे निहितयोस्तिर्यक्कथचिद्दृशो सभेदे सपदि स्मितव्यतिकरे मानो निहृत्योज्झित ॥ २७ ॥ शून्य वासगृह विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिर निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् । विश्रब्ध परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थली लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिर चुम्बिता ॥ २८ ॥ कान्ते घोरकृतान्तवक्त्रकुहरात्त्व पुण्यपुञ्जेन मे मुक्ता हन्त तदर्जन श्रमभर प्रत्यङ्गमालिङ्ग्य माम् । इत्याकर्ण्य निमीलितार्धनयन स्मेर शनैराननं सोल्लास वदनाम्बुज मृगदृशा स्मेरं चुचुम्ब प्रिय ॥ २९ ॥ एकस्मिञ्शयने सरोरुहदृशोर्निशाय निद्रा तयोरेका पल्लवितावगुण्ठनवतीमुत्कन्धरो दृष्टवान् । अन्यस्या सविध समेत्य निभृतव्यालोलहस्ताङ्गुलिव्यापारैर्विमनायत चरणयोराकुञ्चित स्पन्दनम् ॥ ३० ॥ लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानि शङ्कदष्टाधर कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थित । मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायु स्थिता तस्य सा भ्रान्त्या धूर्ततया च वेत्रनतिना तेनानिश चुम्बिता ॥ ३१ ॥ जाता नोत्कलिका स्तनौ न लुलितौ गात्र न रोमाञ्चित वक्त्र स्वेदकणाश्चित न सहसा

१ लज्ज २ न किंचित्पुरुषम् ३ शिरःकम्पनम्

१ मौनस्थम् २ कलापमिव

यावच्छठेनामुना । दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुषा प्राणेश्वरेणाद्य मे तत्केनापि निरूप्यमाणनिपुणो मानः समाधीयताम् ॥३२॥

## प्रियवाटूक्तयः

मुग्धे धानुष्कता केयमपूर्वा त्वयि दृश्यते । यया विध्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ १ ॥ कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी । याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ २ ॥ स्मितपुष्पोद्गमोऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवे । फलं तु जातं मुग्धाक्षि चक्षुषोर्मम पश्यतः ॥ ३ ॥ अपूर्वं चौर्यमभ्यस्तं त्वया चञ्चललोचने । दिवैव जाग्रता पुंसां चेतो हरसि दूरतः ॥ ४ ॥ कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि । किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन्कर्मणि मन्यसे ॥ ५ ॥ दृष्टिं देहि पुनर्बाले कमलायतलोचने । श्रूयते हि पुरा लोके विषस्य विषमौषधम् ॥ ६ ॥ विभ्रमैर्विश्वहृद्यैस्त्वं विजयाय्यनवद्यया । केनापि हेतुना मन्ये प्राप्ता विद्याधरी क्षितिम् ॥ ७ ॥ त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते । मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥ ८ ॥ बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत । अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि दृश्यते ॥ ९ ॥ पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ । वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ १० ॥ अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् । यदनेन न संप्राप्तः पाणिसर्शोत्सवस्तव ॥ ११ ॥ कमले कमलोत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते । बाले तव मुखाम्भोजे दृष्टमिन्दीवरद्वयम् ॥ १२ ॥ आकर्णय सरोजाक्षि वचनीयमिदं भुवि । शशाङ्कस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते ॥ १३ ॥ नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः । सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे ॥ १४ ॥ यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि दृश्यते । मृणालसूत्रमपि ते न संमाति स्तनान्तरे ॥१५॥ अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः । अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥ १६ ॥ निर्णेतुं शक्यमस्तीति तव मध्यं नितम्बिनि । अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ १७ ॥ राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् । तपनीयशिलाशोभी कटिश्च हरते मनः ॥ १८ ॥ आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् । कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ १९ ॥ आवर्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे । तरङ्गा वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका ॥ २० ॥ साहजिकरूपनत्या भजति भवत्या विभूषणं भारम् । सर्वाङ्गसौरभिण्या दमनकसहया किमालि कुसुमेन ॥ २१ ॥ इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् । ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥ २२ ॥ आरुह्य शैलशिखरं त्वद्वदनापहृतकान्तिसर्वस्वः । पूर्वक्रुधमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥ २३ ॥ कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ २४ ॥ आक्षिपसि केणमक्ष्णा वल्लिरपि बद्धस्त्वया त्रिधा मध्ये । इति जितसकलवदान्ये तनुदाने लज्जसे सुतनु ॥ २५ ॥ नयननिपातेऽङ्कुरितं पल्लवितो वचसि पुष्पितो हसिते । फलतु कृशाङ्गि तवाङ्गस्पर्शेन मनोरथोऽस्माकम् ॥ २६ ॥ उचितं गोपनमनयोः कुचयोः कनकाद्रिकान्तितस्करयोः । अवधीरितविधुमण्डलमुखमण्डलगोपनं किमिति ॥ २७ ॥ वदनेन निर्जितं तव निलीयते चन्द्रबिम्बमम्बुधरे । अरविन्दमपि च सुन्दरि निलीयते पाथसां पूरे ॥ २८ ॥ सत्यं तपः सुगात्र्यै यत्तस्त्वाम्बुपु रविप्रतीक्षः सत् । अनुभवति सुगतिमद्य त्वत्पदजन्मनि समन्ततः कमनीयम् ॥ २९ ॥ दलदमलकोमलोत्पलपलाशशङ्काकुलोऽप्यमलिपोतः । तव लोचनयोरनयोः परिसरमनुवेलमनुसरति ॥ ३० ॥ तव कुवलयाक्षि वक्षसि कुण्डलिता कापि काञ्चनी कान्तिः । कुसुमेषोर्विजिगीषोर्भजति च भवतीह भूयसी कण्डूः ॥ ३१ ॥ कम्बुकण्ठि चरणः शनैश्चरो राहुरेप तव केशकलापः । न च्युतं तदपि यौवनमेतत्सा पयोधरगुरोरनुकम्पा ॥ ३२ ॥ कमलाक्षि विलम्ब्यतां क्षणं कमनीये कचभारबन्धने । दृढलग्नमिदं दृशोर्युगं शनकैरेव समुद्धराम्यहम् ॥ ३३ ॥ अयि मन्मथचूतमञ्जरि श्रवणायतचारुलोचने । अपहृत्य मनः क्व यासि तत्किमराजकमत्र राजते ॥ ३४ ॥ भवत्कृते खञ्जनमञ्जुलाक्षि शिरो मदीयं यदि याति यातु । नीतानि नाशं जनकात्मजार्थे दशाननेनापि दशाननानि ॥ ३५ ॥ ताम्बूलरागोऽधरपल्लवो यद्यदञ्जनं लोचनचुम्बनोत्सुकम् । हरश्च कण्ठग्रहलालसो यत्स्वार्थं स तेषां न तु भूषणं ते ॥ ३६ ॥ यत्त्वद्भ्रमादितस्तु तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि लक्ष्मीम् । एकार्थलिप्साकृत एव मन्ये शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ३७ ॥ सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः सदा च मे निःश्वसतो गता निशा । त्वया समेतस्य विशाललोचने ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥३८॥

१ इन्दीवरसदृशं नेत्रयुगलम्. २ अभीरनया निन्दितम्. ३ व्याल नाम, पक्षे,-चन्द्रनाम्. ४ लोभशीलैः पक्षे-व्याधैः. ५ भ्रमरैः पक्ष-बाणैः. ६ जन्म, पक्षे,-अरण्यम्. ७ पद्मानाम्, पक्षे,-हरिणानाम्.

१ आर्वव्यावरण प्रकार. २ श्रोत्रम्, पक्षे,-अङ्गाधिराम्. ३ बलि नाम दैत्य, पक्षे,-त्रयो साकल्यात् बलि बन्धितम्. ४ जिन मतानुगौ्छे. ५ जन्मनाम्.

तवानन सुन्दरि फुल्लपङ्कज स्फुट जपापुष्पमसौ तवाधर । विनिद्रपद्म तव लोचनद्वय तवाङ्गमन्यत्किल पुष्पसचय ॥३९॥ प्रिये सदा पूर्णतर मनोहर ते निष्कलङ्क मुखचन्द्रमण्डलम् । विलोक्य सव्रीडतया निशापतिर्गत प्रतप्तो जलधेर्जलान्तरम् ॥ ४० ॥ त्वदूर्तुरस्थूलसुवर्णकान्ति रम्यस्तनश्रीफलयुग्ममेतत् । दृष्ट्वा वने श्रीफलमाकुल किं लज्जाभिरालम्बितमेव वृक्षे ॥ ४१ ॥ जघान बाणैर्दशभिर्दशास्यशिरांसि सीताहरणे स राम । त्वदङ्गसङ्गाय सदानुरक्ते प्रयातु मे मस्तकमेकमेव ॥ ४२ ॥ शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिर किमभिधानममावकरोत्तप । तरुणि येन तवाधरपाटल दशति बिम्बफल शुकशावक ॥ ४३ ॥ अनधिगत मनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा । यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु तत कृती भवेयम् ॥ ४४ ॥ दलितकुचनखाङ्कमङ्कपालिं रचय ममाङ्कमुपेत्य पीवरोरु । अनुहर हरिणाक्षि शकराङ्कस्थितहिमशैलसुताविलासलक्ष्मीम् ॥ ४५ ॥ कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललित विलासजुषोर्दृशो पुर का । अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ४६ ॥ नारब्ध कुचपरिरम्भणेषु वाम्य वैमुख्य किमपि न चुम्बने कदाचित् । किं नीवीगतमबले रुणत्सि पाणिं विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवाद ॥ ४७ ॥ दासे कृतागसि भवेदुचित प्रभूणा पादप्रहार इति मानिनि नास्मि दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कितकण्टकाग्रैर्यच्छिद्यते तव पद ननु सा व्यथा मे ॥ ४८ ॥ बाले तवाधरसुधारसपानकाले चेतो मदीयमभिवाञ्छति शेषभावम् । आलिङ्गने तव विरोचनपौत्रभावमाखण्डलत्वमखिलाङ्गनिरीक्षणे ते ॥ ४९ ॥ एको हि खञ्जनवरो नलिनीदलस्थो दृष्ट करोति चतुरङ्गबलाधिपत्यम् । किं वा करिष्यति भवद्वदनारविन्दे जानामि नो नयनखञ्जनयुग्ममेतत् ॥ ५० ॥ कोपस्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमन्यत् । आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चैर्दन्तक्षत मम समर्पय चुम्बन च ॥ ५१ ॥ म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि सतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि । एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ५२ ॥ मालिन्यमब्जशशिनोर्मधुलिट्कलङ्कौ धत्तो मुखे तु तव दन्तिवरागनामाम् । दोषाविति क्वचन मेऽनैनतो गुणाय वस्तुगुणो हि वचसि भ्रमविप्रलम्भौ ॥ ५३ ॥ पादास्य पर शशिन सुखयति गात्र बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूला । सरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासीत्त्वत्सगमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥५४॥ पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य कि बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् । काल कलिर्जगदिद न कृतज्ञमज्ञे स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥ त्वद्वक्त्रसाम्यमयमम्बुजकोशमुद्रामङ्गीत्तनत्मुपममिनेकरोपगृह्या । लब्ध्वापि पर्वणि विधु क्रमहीयमान शसत्यनीत्युपचिता श्रियमाशुनाशाम् ॥ ५६ ॥ मृदुलकनककान्ति श्वाससौरभ्यरम्य वदनकमलमेतन्नेत्रमत्तद्विरेफम् । तव किमु सुसमीक्ष्य व्रीडया पद्मवृन्द सरसि सलिलपूर्णे मर्तुकाम विवेश ॥ ५७ ॥ य प्रागासीदभिनवयोर्विभ्रमावासजन्मा चित्तोन्माथी विगतविषयोपप्लवानन्दसान्द्र । वृत्तीरन्तस्तिरयति तवाश्लेषजन्मा स कोऽपि प्रौढप्रेमा नव इव पुनर्मन्मथो मे विकार ॥ ५८ ॥ गोत्रे साक्षादजनि भगवानेष यत्पद्मयोनि शय्योत्थाय यदखिलमह प्रीणयति द्विरेफान् । एकाभ्या यद्वहति भगवत्युष्णभानौ च भक्ति तत्प्रापुले सुतनु वदनौपम्यमम्भोरुहाणि ॥ ५९ ॥ उभे ये मम न सहते जातिवैरी निशायामिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्प । नीत शान्ति प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षाल्लभा मन्ये ललिततनु ते पादयो पद्मलक्ष्मी ॥ ६० ॥ ह्रस्व स्वेदस्नपित इव यश्चन्दनक्षोदवृन्दैरालिप्तोऽलङ्कृतपरिसर फुल्लकह्लारहारै । आराधीत्थ तव नवकुरङ्गाक्षि वक्षोजशम्भु साक्षात्कार तदपि न दिशत्येव किं वा करोमि ॥ ६१ ॥ विनिश्चेतु शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्प किमु मद । तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो विकारश्चैतन्य भ्रमयति च सम्मीलयति च ॥ ६२ ॥ सितज्योत्स्नाभिस्ते धवलयति विश्व शशिमुखि हसास्ते पीयूषद्रवमिव विमुञ्चन्ति परित । वपुस्ते लावण्य विरति मधुर दिक्षु तदिद श्रुतस्ते पारुष्य सुतनु हृदयेनापगुणितम् ॥ ६३ ॥ स्तुम क वामाक्षि क्षणमपि विना य न रमसे विलेभे क प्राणान् रणमखमुखे य मृगयसे । सुलभे को जात शशिमुखि यमालिङ्गसि बलात्तव श्री कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥ ६४ ॥ पुराभूदस्माक प्रथममविभिन्ना तनुरिय ततो नु त्व प्रेयान् वयमपि हताशा प्रियतमा । इदानीं नाथस्त्व वयमपि कलत्र किमपर हतानां प्राणाना कुलिशकठिनाना फलमिदम् ॥ ६५ ॥ दृशौ तव मदालसे मदनमितुमल्पान्वित गति र्नयनमनोरमा विधुनरम्भ

१ अन्नीवदनाग्रे २ वैराग्य विभ्रमावासजन्मा, ३ वाञ्छर रतम, दत्तमदवदनाद ४ कदमवन्, वधुम्मदरसाद ५ नमिन रसम् ६ माहित- ७ मिथो मिथनद ८ भन्निचरणे
४० पु. ८ मा

१ कुमुम, पते-मान्दारगृहन् २ कुम्भीमव ९१-कुदन् ३ गृहीता ४ दोष ५ मृर्तीरिम्भ, पो-प्रम्पान्द- ६ दक्षा ७ वक्षरकठोरम्

मूरुद्वयम् । रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवाबहो विबुधयौवन वहसि तन्वि पृथ्वीगता ॥ ६६ ॥ दिनकरकरामृष्ट विभ्रद्द्युतिं परिपाटला दशनकिरणैरुत्सर्पद्भिः स्फुटी कृतकेसरम् । अयि मुखमिदं मुग्धे सत्यं सम कमलेन ते मधु मधुकर किं त्वेतस्मिन्पिबन्न विभाव्यते ॥ ६७ ॥ च चूक्षुतिबाधनोऽयमपर क्षिप्तो मधूकच्छविर्गण्डे चण्डि चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् । नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति प्रिये प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ ६८ ॥ केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने ह्यन्तर्वक्त्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः । मुक्तानां सततं निवासरुचिरं वक्षोजकुम्भद्वयं चेत्थं तन्वि वपुः प्रशान्तमपि ते रागं करोत्येव न ॥ ६९ ॥ भ्रूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां श्यामात्मा कुटिलः करोतु कबरीभारोऽपि मारोद्यमम् । मोहं तावदयं च तन्वि तनुतां बिम्बाधरो रागवान्सद्वृत्तः स्तनमण्डलस्तव कथं प्राणैर्मम क्रीडति ॥ ७० ॥ ये ये खञ्जनमेकमेव कमले पश्यन्ति दैवात्क्वचित्ते सर्वे कवयो भवन्ति सुतरां प्रख्यातभूमीभुजः । त्वद्वक्त्राम्बुजनेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति ये ये जनास्ते ते मन्मथबाणजालविकला मुग्धे किमत्यद्भुतम् ॥ ७१ ॥ धत्ते बर्हभरे शिखी तव न किं धम्मिल्लभारश्रियं सारङ्गो भजते न किं तव दृशो सौभाग्यमालोक्यते । मत्तेभश्च शिरःपदे वहति ते वक्षोजलक्ष्मीं न किं तान्मन्ये तरुणि त्वया वितृणुते साम्यं वनश्रीरियम् ॥ ७२ ॥ किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् । वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे ॥ ७३ ॥ लावण्यामृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णागरुश्यामले वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वङ्गि दूरोन्नते । नासावंशमनोज्ञकेतकतनुभ्रूपत्रगर्भोल्लसत्पुष्पश्रीस्तिलकः सहेलमलकैर्भृङ्गैरिवापीयते ॥ ७४ ॥ अन्तः कूजदुदारकण्ठमसकृन्मुग्धेति लोलेक्षणं प्राय स्मेरकपोलभूम्ममृतप्रस्यन्दि बिम्बाधरम् । आधूताङ्गुलिपल्लवाग्रममलं मित्यानर्तितभ्रूलतं पीतं येन मुखं त्वदीयमबले सोऽहं हि धन्यो युवा ॥ ७५ ॥ दूरादेव दता मया प्रतिवचो यन्मौनमासेवितं यद्दावानलदीप्तिभिस्तनुरियं चन्द्रातपैस्तापिता । ध्यातं यत्सु-

बहून्यनन्यमनसा नक्तंदिनानि प्रिये तस्यैतत्तपसः फलं मुखमिदं पश्यामि यत्तेऽधुना ॥ ७६ ॥ काश्मीरद्रवगौरि हन्त किमयं भूयोऽङ्गरागे ग्रहः को वा नीलसरोरुहाक्षि नितरां नेत्राञ्जने संभ्रमः । रक्ताशोकदलोपमेयचरणे किं लाक्षया दत्तया नो रागान्तरमीहते निजरुचा विभ्राजमानो मणिः ॥ ७७ ॥ तन्वि त्वद्वदनस्य विभ्रमलवं लावण्यवारांनिधेरिन्दुः सुन्दरि दुर्वसि धुलहरीबिन्दुं कथं विन्दतु । उत्कल्लोलविलोचने क्षणमयं शीतांशुरालम्बतामुन्मीलन्नवनीलनीरजवनीखेलन्मरालश्रियम् ॥ ७८ ॥ वेणीं ते प्रसमीक्ष्य चित्रकुसुमैरुद्भासितां बर्हिणो लज्जन्ते निजबर्हवृन्दमधिकं भारं विदित्वा प्रिये । निर्याताः शनकैरिति स्वनिलयाद्दूरे निलीय स्थिताः पश्यैतानपि लज्जयेव मधुपान्वल्लीर्विहायोद्गतान् ॥ ७९ ॥

## पानगोष्ठीवर्णनम्

दृश्यते पानगोष्ठीषु कान्तावक्त्रगतं मधु । स्मरं सहायमासाद्य भक्तो राहुरिवेन्दुना ॥ १ ॥ सागसि प्रियतमे कृतकोपा यान्द्रियुग्मपतितेऽपि न तुष्टा । सैव मद्यपरिलुप्तविवेका तं तथैव परितोषयति स्म ॥ २ ॥ मूर्तिमन्तमिव रागरसौघं ते परस्परसमर्पितवक्त्राः । आननासवमिषेण तदानीमक्षिपन्त हृदयेषु युवानः ॥ ३ ॥ सज्जितानि सुरभीण्यथ यूनामुल्लसन्नयनवारिरुहाणि । आययुः सुघटितानि सुरायाः पात्रतां प्रियतमावदनानि ॥ ४ ॥ सोपचारमुपशान्तविचारं सानुतर्षमनुतर्षपदेन । ते मुहूर्तमथ मूर्तमपीप्य प्रेम मानमपधूय वधूः स्वाः ॥ ५ ॥ कान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे मग्नबालसहकारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ६ ॥ कापिशायनसुगन्धि विघूर्णन्मदोऽधिशयितुं समशेत । फुल्लदृष्टि वदनं प्रमदानामब्जचारु चषकं च पङ्क्तिः ॥ ७ ॥ बिम्बितं भृतपरिस्रुति जानन्भाजने जलजमित्यबलाया । घ्रातुमक्षि पतति भ्रमरः स भ्रान्तिमाजि भवति क्व विवेकः ॥ ८ ॥ दत्तमिष्टतमया मधु पत्युर्बाढमाप पिबतो रसवत्ताम् । यत्सुवर्णमुकुटाङ्गुमिरासीच्चेतनाविरहितैरपि पीतम् ॥ ९ ॥ स्वादनेन सुतनोरविचारादोष्ठत समचरिष्ट रसोऽन्यः । अन्यमन्यदिव यन्मधु यून स्वादमिष्टमतनिष्ट तदेव ॥ १० ॥ बिभ्रतौ मधुरतामतिमात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते । आननैर्मधुरसो विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥ ११ ॥ पीतवत्यभिमते मधुतुल्यस्वादमोष्ठरुचकं विदर्दद्धौ । लभ्यते स्म परिरक्ततयात्मा यावकेन वियतापि युवत्या ॥ १२ ॥ वस चित्तमदनं मदनीयप्रेयसीमदनपानपरस्य । स्वादितं सकृदि

१ बन्धनयुक्ता, पक्षे,-नियमवान् २ कणस्य, पक्षे,-वेदस्य ३ दन्तानाम्, पक्षे,-ब्राह्मणानाम् ४ मौक्तिकानाम्; पक्षे,-जीवन्मुक्तानाम् ५ भ्रूरेव चापस्तस्मिन् ६ कटाक्ष एव विशिखो बाणः ७ मलिनस्वभाव ८ समुद्रस्य, पक्षे,-कामस्य ९ आलोक, पक्षे,-प्रकाशः १० उन्नतो भवति ११ चञ्चलनेत्रम्

१ निद्रुषि प्राप २ मदे ३ विदष्टमिष्टो

वासव एव भ्रत्युत क्षणविदशपदेऽभूत् ॥ १३ ॥ पीतशीधु मधुरैर्मिथुनानामानने परिहृत चषकात । ब्रीडया रुदधियालिविरावैर्नालनीरजमगन्धदयस्तात् ॥ १४ ॥ प्रातिभ त्रिसरकेण गताना वक्रवाक्यरचनारमणीय । गूढ सूचितरहस्यसहास सुभ्रुवा प्रववृते परिहास ॥ १५ ॥ हावहारि हसित वचनाना कौशल दृशि विकारविशेषा । चक्रिरे भृशमृजोरपि वध्वा कामिनेव तरुणेन मदेन ॥ १६ ॥ अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ कोपदीप्तमुररीकृतधैर्यम् । क्षालित नु शमित नु वधूना द्रावित नु हृदय मधुवारै ॥ १७ ॥ सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमदिद्युतदङ्गे । विभ्रम मधुमदः प्रमदाना धातुलीनमुपसर्ग इवार्थम् ॥ १८ ॥ सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु । गन्तु मुत्थितमकारणत स्म द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥ १९ ॥ मधम दविगलत्रपमीषच्चक्षुरुन्मिषितपक्ष्म दधत्या । वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥ २० ॥ या कथचन सखीवचनेन प्रागभिप्रियतम प्रजगल्भे । ब्रीड जाड्यमभज मधुपा सा स्वा मदाप्रकृतिमेति हि सर्व ॥२१॥ छादित कथमपि त्रपयान्तर्य प्रिय प्रति चिराय रमण्या । वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषोऽभवदसाविव राग ॥ २२ ॥ आगतानगणितप्रतियातान्वल्लभानभिसिसारयिषूणाम् । प्रापि चेतसि स निष्प्रतिसारे सुभ्रुवामवसर सरकेण ॥ २३ ॥ मा पुनस्तमभिसीसरमागस्कारिण मदविमोहितचित्ता । योषि दित्यभिलिलाप न हालां दुस्त्यज खलु सुखादपि मान ॥ २४ ॥ ह्रीविमोहमहरद्दयितानामन्तिक रतिसुखाय निनाय । सप्रसादमिव सेवितमासीत्सद्य एव फलद मधु तासाम् ॥ २५ ॥ दत्तमात्तमदन दयितेन व्याप्तमातिशयिकेन रसेन । सस्वदे मुखसुरां प्रमदाभ्यो नाम रूढमपि च च्युद पादि ॥ २६ ॥ लब्धसौरभगुणो मदिराणामङ्गनास्यचषकस्य च गन्ध । मोदितालिरितरेतरयोगादन्यतामभजतातिशय नु ॥ २७ ॥ मानभङ्गपटुना सुरतेच्छां तन्वता प्रथयता दृशि रागम् । लेभिरे सपदि भावयता तद्योषित प्रणयिनेव मदेन ॥ २८ ॥ पानधौतनवयावकराग सुभ्रुवो निभृतचुम्बनदक्षाः । प्रेयसामधररागरसेन स्म निलिम्पति सखीरधरौष्ठम् ॥ २९ ॥ अर्पित रसितवत्यपि नाममाह्वमन्ययुवते दयितेन । उज्झति स्म मदमप्यपिबन्ती वीक्ष्य मद्यमितरा तु ममाद ॥ ३० ॥ अन्ययान्यवनितागतचित्त चित्तनाथमभिशङ्कितवत्या । पीतभूरिसुरयापि न मेदे निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतु ॥ ३१ ॥ कोपवत्यनुनयानगृहीत्वा प्रागथो मधुमदाहितमोहा । कोपित विरहरोदितचिह्ना यातयेव कल्पयत्यनुनिनाये ॥ ३२ ॥ घूर्णिता मुकुलिताक्षियुगानामप्रसाद मनसादितवाचाम् । ईर्ष्ययेव हरता ह्रियमासां तद्गुण स्वयमकारि मदेन ॥३३॥ गण्डभित्तिषु पुरा सदृशीषु व्याप्ति नाधित तदा प्रतिमेन्दु । पानपाटलितकान्तिषु पश्चाल्लोध्रचूर्णतिलकाकृतिरासीत् ॥ ३४ ॥ उद्धतैरिव परस्परसङ्गादीरितान्युभयत कुचकुम्भै । योषितामतिमदेन जुघूर्णुर्विभ्रमातिशयपुष्टि वपूंषि ॥ ३५ ॥ चारुता वपुरभूषयदासा तामनूननवयौवनयोग । त पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्ता मदो दयितसगमभूष ॥ ३६ ॥ क्षीबतामुपगतास्वनुवेल तासु रोषपरितोषवतीषु । अग्रहीन्नु सशर धनुरुज्झाचकार नूनमिति निषङ्गमनङ्ग ॥ ३७ ॥ शङ्कया वयुनतो वनिताभि प्रत्यभेदि दयित स्फुटमेव । न क्षम भवति तत्त्वविचारे मत्सरेण हृतसवृति चेत ॥ ३८ ॥ आननैर्विचकसे हृषिताभिर्वल्गमानमभितन्तुभिरमानि । आर्द्रता हृदयमाप च रोषो लोलति स्म वचनेषु वधूनाम् ॥ ३९ ॥ रूपमप्रतिविधानमनोज्ञ प्रेमकार्यमनपेक्ष्य विकासि । चाटु चाकृतकसभ्रममासां कार्मणत्वमगमन्रमणेषु ॥ ४० ॥ *लीलयैव सुतनोस्तुलयित्वा गौरवाद्वसपि* लाघविकेन । मानवञ्चनविदा वदनेन क्रीतमेव हृदय दयितस्य ॥ ४१ ॥ शीधुपानविधुरासु निगृह्णन्मानमाशु शिथिलीकृतलज्ज । सगतासु दयितैरुपलेभे कामिनीषु मदनो नु मदो नु ॥ ४२ ॥ पातुमाहितरतीन्यभिलेषुस्तर्पयत्यपुनरुक्तरसानि । सस्मितानि वदनानि वधूना सोत्पलानि च मधूनि युवान ॥४३॥ कान्तसगमपराजितमन्यौ वारुणीरसनशान्तविवादे । मानिनीजन उपाहितसधौ सदधे धनुषि नेषुमनङ्ग ॥४४॥ कुप्यताशु भवतानतचित्ता कोपिताश्च वरिवस्यत यून । इत्यनेक उपदेश इव स्म स्वाद्यते युवतिभिर्मधुवार ॥ ४५ ॥ भर्तृभि प्रणयसभ्रमदत्ता वारुणीमतिरसां रसयित्वा । ह्रीविमोहविरहादुपलेभे पाटव नु हृदय नु वधूभि ॥ ४६ ॥ स्वादित स्वयमथैधितमान लम्भित प्रियतमै सह पीत । आसव प्रतिपद प्रमदानां नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ ४७ ॥ भ्रूविलाससुभगाननुकर्तुं विभ्रमानिव वधूनयनानाम् । आददे मृदुविलोलपलाशैरुत्पलैश्चषकवीचिषु कम्प ॥ ४८ ॥ ओष्ठपल्लवविदशरुचीना हृद्यतामुपययौ रमणानाम् । फुल्ललोचनविनीलसरोजैरङ्गनास्यचषकैर्मधुवार ॥ ४९ ॥ प्राप्यते गुणवतापि गुणाना व्यक्तमाश्रयवशेन विशेष । तत्तथा हि दयिताननदत्त व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५० ॥ वीक्ष्य रत्नचषकेष्वतिरिक्ता कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् । जज्ञिरे बहुमता प्रमदानामोष्ठयावकनुदो मधुवारा ॥ ५१ ॥ लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्यय विनिमय नु वितेने ॥ ५२ ॥

---

१ प्रागल्भ्यम् २ मदन

तुल्यरूपमसितोत्पलमक्ष्णोः कर्णगं निरुपकारि विदित्वा । योषितः सुहृदिव प्रविभेजे लम्भितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥५३॥ क्षीणयावकरसोऽप्यतिपाने कान्तदन्तपदसंभृतशोभम् । आययावतितरामिव वध्वाः सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥ ५४ ॥ रागवान्तनयनेषु नितान्तं विद्रुमारुणकपोलतलेषु । सर्वगापि ददृशे वनिताना दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ५५ ॥ बद्धकोपविकृतीरपि रामश्चारुतामभिमताममुपनिन्ये । वश्यतां मधुमदो दयितानामात्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ५६ ॥ वाससां शिथिलतामुपनाभि ह्रीनिरासमपदे कुपितानि । योषितां विदधती गुणपक्षे निर्ममार्ज मदिरा वचनीयम् ॥५७॥ भर्तृरूपसखि निक्षिपतीनामात्मनो मधुमदोद्यमितानाम् । व्रीडया विफलया वनिताना न स्थितं न विगतं हृदयेषु ॥ ५८ ॥ रुन्धती नयनवाक्यविकासं सादितोभयकरा परिरम्भे । व्रीडितस्य ललितं युवतीनां क्षीबता बहुगुणैरनुजह्रे ॥ ५९ ॥ योषिदुद्धतमनोभवरागा मानवत्यपि ययौ दयिताङ्कम् । कारयत्यनिभृता गुणदोषे वारुणी खलु रहस्यविभेदम् ॥ ६० ॥ आहिते नु मधुना मधुरत्वे चेष्टितस्य गमिते नु विकासम् । आबभौ नव इवोद्धतरागः कामिनीष्ववसरः कुसुमेषोः ॥ ६१ ॥ मा गमन्मदविमूढधियो नः प्रोज्झ्य रन्तुमिति शङ्कितनाथाः । योषितो न मदिरां भृशमीषुः प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥६२॥ चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं मन्मथो मधुमदः शशिभासः । सगमश्च दयितैः स्म नयन्ति प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥ ६३ ॥ धार्ष्ट्यलङ्घितयथोचितभूमौ निर्दयं विलुलितालकमाल्ये । मानिनीरतिविधौ कुसुमेषुर्मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ६४ ॥ शीधुपानविधुरेषु वधूनां निघ्नतामुपगतेषु वपुःषु । ईहितं रतिरसाहितभावं वीतलक्ष्यमपि कामिषु रेजे ॥ ६५ ॥ पीतवस्तुपरिणामो मधुनेव सार्धमन्तः प्रविश्य चषकप्रतिबिम्बवर्ती । मानान्धकारमपि मानवतीजनस्य नूनं बिभेद यदसौ प्रससाद सद्यः ॥ ६६ ॥ पिपि प्रिय सस स्वयं मुमु मुखासवं देहि मे तत त्यज दुदु द्रुतं भभम भाजनं काञ्चनम् । इति स्खलितजल्पितं मदवशात्कुरङ्गीदृशः प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥ ६७ ॥

## द्यूतक्रीडावर्णनम्

स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम । स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया ॥ १ ॥ आश्लेषचुम्बनरतोत्सवकौतुकानि क्रीडादुरोदरपणः प्रतिभूरनङ्गः । भोगः स यद्यपि जये च पराजये च यूनोर्मनस्तदपि वाञ्छति जेतुमेव ॥ २ ॥ रतिक्रीडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं मया लब्धे तस्याः क्वणितकलकण्ठार्धमधरे । कृतभ्रूभङ्गासौ प्रकटितविलक्षार्धरुदितस्मितक्रोधोद्भ्रान्तं पुनरपि विदध्यान्मयि मुखम् ॥ ३ ॥ अद्य द्यूतजिताधरग्रहविधावीशोऽसि तत्खण्डनादाधिक्ये वद को भवानिति मृषा कोपाञ्चितभ्रूलता । सद्यः स्विन्नकराग्रकुन्तलपरायत्तीकृतास्यस्य मे मुग्धाक्षी प्रतिकृत्य तत्कृतवती द्यूतेऽपि यन्नार्जितम् ॥ ४ ॥ गाढालिङ्गनपूर्वमेकमनया द्यूते जिते चुम्बनं तत्किंचित्परिरम्य दत्तममुना प्रत्यर्पितं चानया । नैतत्तादृगिदं न तादृशमिति प्रत्यर्पणप्रक्रमैर्यूनोश्चुम्बनमेकमेव बहुधा रात्रिर्गता तन्वतोः ॥ ५ ॥ आश्लेषे प्रथमं क्रमेण विजिते हृद्येऽधरस्यार्पणे नर्मद्यूतविधौ पणं प्रियतमे कान्ता पुनः पृच्छति । अन्तर्हासनिरोधसंभृतरसोद्भेदस्फुरद्गण्डया स्वैरं सारिविसारणाय विहितः स्वेदाम्बुगर्भः करः ॥ ६ ॥

## बाह्यरतक्रीडावर्णनम्

### आलिङ्गनम्

ह्रीतया गलितनीवि निरस्यन्नन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि । मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं सस्वजे दयितया हृदयेशः ॥ १ ॥ उत्तरीयविनयात्त्रपमाणा रुन्धती किल तदीक्षणमार्गम् । आवरिष्ट विकटेन विवोढुर्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥ २ ॥ अंशुके हृतवती तनुबाहुस्वस्तिकापिहितमुग्धकुचाग्रा । भिन्नशङ्खवलयं परिणेत्रा पर्यरम्भि रभसादचिरोढा ॥ ३ ॥ संजहार सहसा परिरम्भः प्रेयसीषु विरहय्य विरोधम् । संहितं रतिपतिः स्मितभिन्नक्रोधमाशु तरुणेषु महेषुम् ॥ ४ ॥ संसमानमुपयन्तरि वध्वा श्लिष्टवत्युपसपत्नि रसेन । आत्मनैव रुरुधे कृतिनेव स्वेदसङ्गि वसनं जघनेन ॥ ५ ॥ पीडिते पुरउरःप्रतिपेषं भर्तरि स्तनयुगेन युवत्याः । स्पष्टमेव दलतः प्रतिनार्यास्तन्मयत्वममवद्धृदयस्य ॥ ६ ॥ दीपितस्मरमुरस्युपपीडं वल्लभे घनमभिष्वजमाने । वक्रतां न ययतुः कुचकुम्भौ सुभ्रुवः कठिनतातिशयेन ॥ ७ ॥ सप्रवेष्टुमिव योषित ईषुः श्लिष्यतां हृदयमिष्टतमानाम् । आत्मनः सततमेव तदन्तर्वर्तिनो न खलु नूनमजानन् ॥ ८ ॥ स्नेहनिर्भरमधत्त वधूनामार्द्रतां वपुरसंशयमन्तः । यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्रक्नोपमम्बु ववृधे यदनेन ॥ ९ ॥ न स्म माति वपुषः प्रमदानामन्तरिष्टतमसंगमजन्मा । यद्बहुर्बहिरवाप्य विकासं व्यानशे तनुरुहाण्यपि हर्षः ॥ १० ॥ यत्प्रियव्यतिकराद्वनितानामङ्गजेन पुलकेन बभूवे । प्रापि तेन भृशमुच्छ्वसिताभिर्नीविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ११ ॥

### चुम्बनम्

लोलदृष्टि वदनं दयितायाश्चुम्बति प्रियतमे रभसेन । व्रीडया सह विनीवि नितम्बादंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥ १२ ॥ आदृता नखपदैः परिरम्भाश्चुम्बितानि घनदन्तनिपातैः । सौकुमार्यगुणसंभृतकीर्तिर्वाम एव सुरते

१ अनवसरे अस्थाने वा। २ भवाते ३ 'जामीन' इति लोके

१ अङ्गानां सन्तरीरणार्थम्

प्वपि काम ॥ १३ ॥ ह्रीभरादवनत परिरम्भे रागवाननडुजेप्ननकूप्य । अर्पितोष्ठदलमाननपद्म योषितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥ १४ ॥ पल्लवोपमिति साम्यसपक्ष दष्टनत्यधरनि म्बममीष्टे । पर्यकूजि मरुजेन तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण ॥ १५ ॥ केनचिन्मधुरमुल्बणराग बाष्पतप्तमधिक विरहेषु । ओष्ठपल्लवमपाम्य मुहूर्त सुभ्रुन सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ १६ ॥

## विहार

आवृतान्यपि निरन्तरमुच्चैर्योषितामुरसिजद्वितयेन । रागिणामित इतो विमृशद्भि पाणिभिर्नगृहिरे हृदयानि ॥ १७ ॥ कामिनामसकलानि विभुग्नै स्वेदवारिमृदुभि करजाग्रै । अक्रियन्त कठिनेषु कथचित्कामिनीकुच तटेषु पदानि ॥ १८ ॥ सोष्मणस्तनशिलाशिखराग्रादात्तघम सलिलैस्तरुणानाम् । उच्छ्वसत्कमलचारुषु हस्तैर्निम्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ १९ ॥ आमृशद्भिरभितो वलिवीचीर्लोलमानवितताङ्गुलिहस्तै । सुभ्रुनामनुभवात्प्रतिपेदे मुष्टिमेयमिति मध्यमभीष्टै ॥ २० ॥ प्राप्य नाभिनदमज्जनमाशु प्रस्थित निवसनग्रहणाय । औपनीविकमरुध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ २१ ॥ कामिन कृतरतोत्सवकालक्षेपमाकुलवधूकरसङ्गि । मेखलागुणविलग्नमसूया दीर्घसूत्रमकरोत्परिधानम् ॥ २२ ॥ अम्बर विनयत प्रियपाणेर्योषितश्च करयो कलहस्य । वारणामिव विधातुमभीक्ष्ण कक्ष्यया च वलयैश्च शिशिञ्जे ॥ २३ ॥ ग्रथिमुद्ग्रथयितु हृदयेशे वासस स्पृशति मानधनाया । भ्रूयुगेण सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेद ॥ २४ ॥ आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमर्धमुकुलीकृतदृष्ट्या । रक्तवैणिकहताधर तन्त्रीमण्डलक्वणितचारु चुकूजे ॥ २५ ॥ आयताङ्गुलिरभूद तिरिक्त सुभ्रुवा कृशिमशालिनि मध्ये । श्रोणिषु प्रियकर पृथुलासु स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥ २६ ॥ चक्षुरेव ललनोरुषु राजी सर्वगेभवशगेलकराणाम् । कामिनामनिभृतान्यपि रम्भास्तम्भकोमलतलेषु नखानि ॥ २७ ॥ ऊरुमूल चपलेक्षणमभ्यन्यैर्वतसकुसुमे प्रियमेता । चक्रिरे सपदि तानि यथार्थं मन्मथस्य कुसुमायुधनाम ॥ २८ ॥

---

## सुरतप्रशसा

सुरते च समाधौ च मनो यत्र न लीयते । ध्यानेनापि हि कि तेन कि तेन सुरतेन वा ॥ १ ॥ यत्र न मदन विकार सङ्गारसमर्पण च गाथाणाम् । तस्मिन्सुरतभावे पशु कर्मणि पशव एव रज्यन्ते ॥ २ ॥ प्रतिक्षणमसुलसत्तन कल्पाकल्पारान्वितशशाङ्कविलोकने यदि तवास्ति कौतूहलम् । विलोकय तदा सखे सुरतमगपर्यङ्कनमदृष्टदयिताननं निविडकञ्चुकोत्तारणे ॥ ३ ॥ नरैर्निष्फलजन्मभिर्गिरिदरी न किं सेव्यते न चेच्छ्रवणगोचरीभवति जातुचिज्जन्मनि । कपोतरवमाधुरीविरचनानुसारादरीरतासहकृशोदरीवचनकातुरीतिध्वनि ॥ ४ ॥ सदष्टेऽधरपल्लवे सचकित हस्ताग्रमाधुन्वती मा मा मुञ्च शठेति कोपवचनैरानर्तितभ्रूलता । सीत्काराञ्चितलोचना सरभस यैश्चुम्बिता मानिनी प्राप्त तैरमृत श्रमाय मथितो मूढै सुरै सागर ॥ ५ ॥ किं वेदैर्गुरुसेवने किमपरव्योमार्चने किं फल किं स्वाध्यायनेन मे सुरपदप्राप्त्याथ किं वा फलम् । एतस्या कुचकुम्भसभ्रमपरीरम्भप्रवाहोद्गमस्वेदाम्भोभिरनङ्गवह्निरधुना निर्वापितो नो यदि ॥ ६ ॥ प्राङ् मा मेति मनागनागतगुण जाताभिलाष तत सव्रीड तदनु श्लथोद्यममनु प्रभ्रष्टधैर्यं पुन । प्रेमार्द्रस्पृहणीयनिर्भररह क्रीडाप्रगल्भ ततो नि सङ्गाङ्गनिघर्षणाधिकसुख रम्य कुलस्त्रीरतम् ॥ ७ ॥ शङ्काशृङ्खलितेन यत्र नयनप्रान्तेन न प्रेक्ष्यते केयूरध्वनिभूरिभीतिचकित नो यत्र वाश्लिष्यते । नो वा यत्र शनैरलब्धदशन बिम्बाधर पीयते नो वा यत्र विधीयते च भणित तत्किं रत कामिनो ॥ ८ ॥ आकाशे नदन सरोरुहयुगे मञ्जीरमञ्जुध्वनि शीतांशौ कलकूजित किसलये पीयूषपानोत्सव । स्वर्गक्षोणिधरे नवाम्रसरिभवो ध्वान्ते करार्कर्षण रम्भाया रसनारव स्तरुणयो पुण्यानि मन्यामहे ॥ ९ ॥

---

## नववधूसगमे सखीवाक्यम्

*रक्षामालिकया बाले बद्धया किं प्रयोजनम् । अनन्यमानिनावेतौ कुचग्रहकचग्रहौ ॥ १ ॥* बाला तन्वी मृदुतनुरिय त्यज्यतामत्र शङ्का दृष्टा काचिद्भ्रमरभरतो मञ्जरी भज्यमाना । तस्मादेषा रहसि भवता निर्दय पीडनीया मन्दाक्रान्ता विसृजति रस नेक्षुयष्टि समग्रम् ॥ २ ॥ नीरन्ध्र परिरम्यते प्रियतमो भूयस्तरा चुम्ब्यते तद्वाढ क्रियते यदस्य रुचिर चाटूत्करै स्तूयते । सख्या मुग्धवधूरसौ रतविधौ यत्नेन सा शिक्षिता निर्भ्रान्त गुरुणा पुन शतगुण पञ्चेषुणा कारिता ॥ ३ ॥ नार्यस्तन्वि हठाद्धरन्ति रमण तिष्ठन्ति नो वारितास्तत्किं ताम्यसि किं च रोदिषि मुधा तासां प्रिय मा कृथा । कान्त केलिरुचिर्युवा सहृदयस्तादृक्पति कातरे किं नो बर्बरकर्कशै प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते ॥ ४ ॥

---

## नववधूसगमः

यावत्स्वार्द्रपदप्रहारगोनिकयेन दयितेन । मुग्धा माप्यमतल्प विलोक्य परिचुम्बिता सहसा ॥ १ ॥ आभाति भाल्वितय पाणिसरोजेन कुञ्चितावयवा । अभिनव यसन्तमन्दारविगुल्मेव मान्चुतन्ता ॥ २ ॥ गिपती

कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् । अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधू शयने ॥ ३ ॥ भुजपञ्जरे गृहीता नवपरिणीता वरेण रहसि वधू । तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते नितराम् ॥४॥ असमुखालोकनमाभिमुख्य निषेध एवानुमतिप्रकार । प्रत्युत्तर मुद्रणमेव वाचो नवाङ्गनाना नव एव पन्था ॥ ५ ॥ चुम्बनेषु परिवर्तिताधर हस्तरोधि रसनाविघट्टने । विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद्वधूरतम् ॥ ६ ॥ विरम नाथ विमुञ्च ममाञ्चल शमय दीपमिम समया सखीम् । इति नवोढवधूवचनैर्युवा मुदमगादधिका सुरतादपि ॥ ७ ॥ नीवीदृढार्पितकरा निबिडीकृतोरु व्रीडानता तत इतो वदन हरन्तीम् । आरोप्य वक्षसि सुख परिरब्धुमेना बाला बलादभिलषामि न पारयामि ॥ ८ ॥ पटालम्भे पत्यौ नमयति मुख जातविनया हठाश्लेष वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् । न शक्नोत्याख्यातु स्मितमुखसखीदत्तनयना ह्रिया ताम्यत्यन्त प्रथमपरिहासे नववधू ॥ ९ ॥ समाकृष्ट वास कथमपि हठात्पश्यति तदा क्रमादूरुद्वन्द्व जरठशरगौर मृगदृश । तया दृष्टि दत्त्वा महति मणिदीपे निपुणया निरुद्ध हस्ताभ्या झटिति निजनेत्रोत्पलयुगम् ॥ १० ॥ बलान्नीता पार्श्वे मुखमभिमुख नैव कुरुते धुनाना मूर्धान हरति बहुशश्चुम्बनविधिम् । हृदि न्यस्त हस्त क्षिपति गमनारोपितमना नवोढा वोढार सुखयति च सतापयति च ॥ ११ ॥ स्फुरद्रोमोद्भेदस्तरलतरताराकुल दृशो भयोत्कम्पोत्तुङ्गस्तनयुगभरासङ्गसुभग । अधीराक्ष्या गुञ्जन्मणिवलयदोर्वल्लिरचित परीरम्भो मोद जनयति च समोहयति च ॥ १२ ॥ अप्यौत्सुक्ये महति दयितप्रार्थनासु प्रतीपा काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुख कातरा स्वाङ्गदाने । आबाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लब्धान्तरत्वादाबाधन्त मनसिजमपि क्षिप्तकाला कुमार्य ॥ १३ ॥ दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता शय्याया परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते । निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते बाला वामतया प्रियस्य नितरा प्रीत्यै नवोढाभवत् ॥ १४ ॥ असाकृष्टदुकूलया सरभस गूढौ भुजाभ्या स्तनावाकृष्टे जघनांशुके कृतमथ ससक्तमूरुद्वयम् । नाभीमूलनिबद्धचक्षुषि तया व्रीडानताङ्ग्या प्रिये दीप फूत्कृतिवातनेपितशिख कर्णोत्पलेनाहत ॥ १५ ॥ हस्त कम्पयती रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुलि हस्तौ स्वौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् । पातु पक्ष्मलचक्षुरुन्नमयत साचीकरोत्यानन व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुख निर्वर्तयत्येव मे ॥ १६ ॥ कण्ठाश्लेषिगमुन्नतस्तनभरश्रोणीतटग्राहिणि ससक्तोरुयुग गृहीतजघनप्राकारमध्यन्तत । द्रागेव श्लथबन्धमिन्दुवदना गाढावमर्दासह विज्ञायात्यजदाशु काञ्चनपट व्रीडाकुलापि क्षणम् ॥ १७ ॥ कान्ते काञ्चुलिकावलोकिनि कलावत्या नमन्त्या स्थित तस्मिन्कोमलकाकुभाषिणि तया स्पन्दी निरुद्धोऽधर । उत्थायाथ करस्पृशि प्रियतमे यूनोर्नवे सगमे काञ्चीकूजितकैतवेन मदनो धौ शान्तिमभ्यस्यति ॥ १८ ॥ इत्थ तल्पतलाधिरोहणमिय पर्णार्पणप्रक्रिया शय्याया वचनक्रमस्य दयितस्यैव विधाराधना । एव केलिगृहोपदेहलि बलादानीयमाना मुहुश्चाटूक्तिप्रकरैश्चिर नववधूरालीभिरध्याप्यते ॥ १९ ॥

---

## सुरतकेलिकथनम्

आस्ता दूरेण विश्लेष प्रियामालिङ्गतो मम । स्वेद किं नु सरिन्नाथो रोमाञ्च किं नु पर्वत ॥ १ ॥ उग्ररूप कुचद्वन्द्व हारगङ्गाधर तव । चन्द्रचूड करिष्यामि कुरु तावद्दिगम्बरम् ॥ २ ॥ कान्ते कलितचोलान्ते दीपे वैरिणि दीप्यति । आसीदसितपद्माक्ष्या पक्षो नयनमुद्रणम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मानन्दप्रचुर किमपीद नेति रतिषु वचनेन । श्रुतिसीमसगताक्षी मुग्धे सारङ्गमादिशसि ॥ ४ ॥ तव तन्वि तरुणपुण्यादम्बरमणिमकरसक्रमो जात । अधिवेणि भवति नियम फलमविलम्बेन भावि कामस्य ॥ ५ ॥ विधृता प्रियस्य केशा कण्ठे लग्न भुजे वलितम् । मज्जन्त्या रससिन्धौ किं किं न कृत तया सुदृशा ॥ ६ ॥ पृष्ठे कञ्चुकमुक्त्यै सुतनुरसव्य प्रहिण्वती पाणिम् । हन्तुमिव चित्तहरिण यूनस्तूणादिवेषुमादत्ते ॥ ७ ॥ चारुनूपुररणत्कृत रते कामिना हरति मानस यथा । नो तथा मधुरगीतवादितकेकिचातकपिकस्वना अपि ॥ ८ ॥ हेमकुम्भमिव तुङ्गमुरोज वल्लभे स्पृशति चोरवदस्या । जाग्रति स्म सहसैव तदानीं यामिका इव तनूरुहसघा ॥ ९ ॥ पाणिपल्लवविधूननमन्त सीत्कृतानि नयनार्धनिमेषा । योषिता रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ १० ॥ धैर्यमुल्बणमनोभवभावा वामता च वपुरर्पितवत्य । व्रीडित ललितसौरतधार्ष्ट्यास्तेनिरेऽभिरुचितेषु तरुण्य ॥ ११ ॥ पाणिरोधमविरोधितवाञ्छ भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भा । कामिन स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदिते च सुखेऽपि ॥ १२ ॥ वारणार्थपदगद्गदवाचामीर्ष्यया मुहुरपत्रपया च । कुर्वते स्म सुदृशामनुकूल प्रातिकूल्यकतयैव युवान ॥ १३ ॥ अन्यकालपरिहार्यमजस्र तद्द्वयेन विदधे द्वयमेव । धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभिर्निर्दयत्वमितरैरबलासु ॥ १४ ॥ बाहुपीडनकचग्रहणाभ्यामाहतेन नखदन्तनिपाते । बोधितस-

नुशयस्तरुणीनामुन्मिमील विशदं निधुवनेषु ॥ १५ ॥ कान्तया सपदि कोऽप्युपगूढः प्रौढपाणिरपनेतुमियेष । संहतस्तातिरस्कृतदृष्टिर्भ्रष्टमेव न दुकूलमपश्यत् ॥ १६ ॥ आहतं कुचतटेन तरुण्या साधु सीधुमधुनेति पपात । शुष्यतः प्रियतमोरसि हारात्पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥ १७ ॥ सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि । हासभूषणरवाश्च रमण्या कामसूत्रपदतामुप जग्मुः ॥ १८ ॥ उद्धतैर्निभृतमेकमनेकैश्छेदनं मृगदृशामभिरामैः । श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्चीनूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ १९ ॥ ईदृशस्य भवतः कथमेतल्लाघवं मुहुरतीव रतेषु । क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्यां काचिदाम जघनस्य महत्त्वम् ॥ २० ॥ प्राप्यते स्म गतचित्रकचित्रैश्छिन्नमार्द्रनखलक्ष्म कपोले । दध्रिरेऽथ रभसच्युतपुष्पा स्वेदबिन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ २१ ॥ यद्यदेव रुरुचे रुचिरेभ्यः सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् । आनुकूलिकतया हि नराणामाक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ २२ ॥ प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य । शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ २३ ॥ पत्युः प्रवृत्तस्य रतौ जिगीषावचो निशम्याथ न किंचिदूचे । कलावती किं तु विहस्य तस्य कपोलयोः स्वेदमपाचकार ॥ २४ ॥ उरोरुहाम्भोरुहदर्शनाय विमुञ्चत कञ्चुकबन्धनानि । आनन्दनीराकुललोचनस्य प्रियस्य जातो विपुलः परिश्रमः ॥ २५ ॥ स्वामिन्प्रभो प्रिय गृहाण परिष्वजस्व किं किं शठोऽस्यकरुणोऽसि सुखोचितोऽसि । हा दुःसह स्खलस्खल विरमेति वाचः क्षीणा भवन्ति सुरते प्रणयानुवृत्ता ॥ २६ ॥ मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमार्द्रे कान्तापयोधरयुगे रतिखेदखिन्नः । वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती धन्यः क्षपां क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः ॥ २७ ॥ कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु । तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः ॥ २८ ॥ आसीन्तितालसनिवर्तितवारकाञ्चीगुरुण्ठवघनदरश्लथबाहुवल्लीम् । प्रस्वेदवारिकणिकाचितगण्डबिम्बां संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः ॥ २९ ॥ रतिरभसविनीता तत्र तत्र ताकुचान्तश्रमदमकराभा नाभिदेशेऽप्यधो वा । स्मितमधुरमुखीनां क्षीणनेत्रोत्सवानामधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ ३० ॥ अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किंचिज्जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचचक्षे । मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यपूर्णमदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥ ३१ ॥ अभिनवकुलका-लीमधिता गद्गदान्तं निगदति विनिगूढानन्दहृन्दोऽथ चेतः । सुदति वदति पुण्यैः कस्य धन्यैर्मनोजप्रसरसरसहृद्देतश्चापलं लोचनस्य ॥ ३२ ॥ भवत्यास्खलान्ते कृतकपटकण्डूतिपिहितस्मितं याते गेहाद्बहिरवहितालीपरिजने । प्रियास्यं पश्यन्त्याः स्मरशरसमाकूतसुभगं सलज्जाया लज्जा व्यगमदिव दूरं मृगदृशः ॥ ३३ ॥ दुकूलं दोर्मूलाद्व्यपनयति परीरम्भरसिके हरत्यम्भोजाक्षी निभृतनिभृतं नम्रवदना । प्रियाश्लेषद्वेषिण्यपसरतु लज्जा स्फुटमिति स्मितक्षीरेणेव स्तनस्पर्शशम्भु क्षपयति ॥ ३४ ॥ चिरविरहिणो रत्युत्कण्ठाश्लथीकृतगात्रयोर्नवमिव जगज्जातं भूयश्चिरादभिनन्दतोः । कथमपि दिने दीर्घे याते निशामधिरूढयोः प्रसरति कथा बह्वी यूनोर्यथा न तथा रतिः ॥ ३५ ॥ दृशा सपदि मीलितं दशनरोचिषा निर्गतं करेण परिवेपितं वलयकैर्व्याक्रन्दितम् । प्रिये समदयोषिता ननु निखण्ड्यमानेऽधरे परव्यसनकातरा निमिव कुर्वता साधव ॥ ३६ ॥ नैषा वेग मृदुतरतनुस्ताननीलं विसोढुं शक्ता नैवं चपल नितरां खेदयेन्दीवराक्षीम् । इत्यभ्यासं विदधत इति प्राणनाथस्य गत्वा कर्णोपान्ते निभृतनिभृतं नूपुरं शशतीव ॥ ३७ ॥ आयाते दयिते मनोरथशतैर्नीते कथंचिद्दिने वैदग्ध्यापगमाज्जडे परिजने दीर्घां कथां कुर्वति । दष्टास्मीत्यभिधाय सत्वरपदं व्याधूय चीनांशुकं तन्वङ्ग्या रतिकातरेण मनसा नीतः प्रदीपः शमम् ॥ ३८ ॥ गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा । मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥ ३९ ॥ दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजैराविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः । हस्तेनानमितः कचेऽधरसुधास्यन्देन संमोहितः कान्तः कामपि तृप्तिमाप तदहो कामस्य वामा गतिः ॥ ४० ॥ ईषन्मीलितदृष्टिमुग्धहसितं सीत्कारधारावशादव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्दन्तांशुधौताधरम् । श्वासोत्कम्पिपयोधरोपरिपरिष्वङ्गात्कुरङ्गीदृशो हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ ४१ ॥ श्लिष्टं मण्डलमेव विगलितं सम्भाषणं तम प्राणेन मधुमानकेनकशिग्गार्जीरायितं च स्थितम् । शान्तं कुण्डलमण्डनं कुचयुगं दृष्टिर्निमीलितं पीनं विद्रुमसंनिभं न हि ततो जाने किमासीदिति ॥ ४२ ॥ गाढाश्लेषनिपीडनाभिरमितामालोक्य हारावलीं म्लातुं हन्त प्रिया क्षणं निविडया नीव्यापि न व्यापृतम् । विस्रब्धाङ्गवेदनासहनया कामस्य धीरामना मानिनयोः समागमसुखं यूनोर्मनोगमना ॥ ४३ ॥ हारस्त्रुट्यति कङ्कणं निपतति सर्वाङ्गुरी विस्फुरत्यान्तं धावति सीत्करोति रजनीजानिर्यती मन्यते ।

१ मेखलाविमर्द-

काञ्ची क्षुभ्यति काञ्चनक्षितिधरे किं च क्षत चञ्चति प्रारम्भे मदनाहवस्य विजयी देवो मनोभूरभूत् ॥ ४४ ॥ सिन्दूर रविमिन्दुमाननमसो धम्मिल्लराहुस्त्वय यद्वाढ ग्रसतीव तत्प्रियतमे निर्णीतमौत्पातिकम् । चोले चञ्चलता भविष्यति मुहु स्साकुन्तले कृपण नीवी श्वसति न स्थिरा समुदयेदङ्गे महान्सगर ॥ ४५ ॥ पश्यन्तीं परिणामकेलिषु मुहुर्नि शङ्कमालिङ्ग्य ता प्रोल्लूजत्कलमप्रहीषमधर स्पर्धावती साप्यभूत् । नाह वेद्मि न वेत्ति सा च दयिता तत्रावयोश्चेष्टित शय्या वेत्ति न वेत्ति वा स तु कुत सङ्ग्राममलोल स्मर ॥ ४६ ॥ प्रत्यूह पुलकाङ्कुरेण निबिडाश्लेषे निमेषेण च क्रीडाकूतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभि । आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभूदुद्गत स तयोर्बभूव सुरतारम्भ प्रियभावुक ॥ ४७ ॥ ईषत्कम्पपयोधर गुरुकटिप्रौढप्रहाराद्भुत खिद्यद्बालमनेकहास्यसरस सम्मन्दव्यथम् । वारवारमुर प्रहारसुभग सदश्यमानाधर किंचिद्वृत्तनितम्बदेशनखर धन्यो रत सेवते ॥ ४८ ॥ त्व मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासस्पृशि । शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो निर्यात शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजन ॥ ४९ ॥ कोक स्तोकविमुक्तमौक्तिकभरो निस्पन्दमिन्दीवर चाप चापलवर्जित हिमकरक्रोडे तम क्रीडति । वात कातरयत्यपाकृतरस बन्धूकमेतावती वार्ता क्वापि कदापि पाणिपिहिता कस्यापि वा तिष्ठति ॥ ५० ॥ धम्मिल्लो भङ्गमेतु प्रविशतु तिलक केशपाशान्धकार पत्राली गण्डपालीं त्यजतु च विवर कर्णयोर्गन्तुकामा । वामायाः कान्तदन्तक्षततितसहने एक एवाधरोऽसौ वीर कामाहवेऽस्मिन्निति वदति मुहुर्नूपुर क्वाणभङ्ग्या ॥ ५१ ॥

## विपरीतरतक्रिया

प्रशान्ते नूपुरारावे श्रूयते मेखलाध्वनि । कान्ते नून रतश्रान्ते कामिनी पुरुषायते ॥ १ ॥ पततु तवोरसि सतत दयिताधम्मिल्लमल्लिकानिकर । रतरसरभसकचग्रहलुलितालकवल्लरीगलित ॥ २ ॥ विपरीतमविपरीत यद्रतमन्यत्तदेव विपरीतम् । तरुमारोहति लतिका नारोहति च लतिका तरु क्वापि ॥ ३ ॥ साक्षादभूत्त्वयभूरय मुक्तास्तिमिरनिकर भरा । प्रणनाम शीतरोचिस्तरपाठ मेखला विदधे ॥ ४ ॥ वियति विलोलति जलद स्खलति विधुश्चलति कूजति कपोत । निष्पतति तारकाततिरान्दोलति वीचिरमरवाहिन्या ॥ ५ ॥ स्थगयति तम शशाङ्क चलति गिरि स्रवति तारकापटलम् । कथयति मन्ये काञ्चीपुरसीमनि किमपि सक्षोभम् ॥ ६ ॥ मुक्ता पतन्ति भूमौ बाला कलयन्ति केवला मुक्तिम् । चुम्बत्यम्बरमवनिं विपरीते किं न विपरीतम् ॥७॥ वल्गत्कुच व्याकुलकेशपाश खिद्यन्मुख स्वीकृतमन्दहासम् । पुण्यातिरेकात्पुरुषा लभन्ते पुमानमम्भोरुहलोचनानाम् ॥ ८ ॥ वक्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्न कुङ्कुम कापि कण्ठे । पुस्त्व तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गरेखा लिलेख ॥ ९ ॥ मधुरानसमुल्लसत्प्रवालचलहेमाचलकान्तिभिर्जटालम् । विधुनि पतदन्धकारजालशुभकाल क्व पुनर्विलोकयाम ॥ १० ॥ अभिमुखपतयालुभिर्ललाटश्रमसलिलैरपनीतपत्रलेख । कथयति पुरुषायितवधूना मृदितहिमद्युतिनिर्मल कपोल ॥ ११ ॥ तन्नास्ति कारयति यन्न मनोभवस्य सा शक्तिरप्रतिहता भुवने तथा हि । उद्वाह्य पीवरपयोधरमण्डलाग्र वल्गन्ति यत्पुरुषवत्प्रमदा अपीह ॥ १२ ॥ मुग्धे तवास्ति दयिता पुरुषो भव त्वमित्युक्तया नहि नहीति शिरो विधूय । स्वसात्कराप्रियकरे वलय क्षिपन्त्या वाच विनाभ्युपगम कथितो मृगाक्ष्या ॥१३॥ वीरायितेषु मृगशावविलोचनाना कण्ठोदिताम्यचरम कलकूजितानि । आम्रेडयद्भिरथ सौधगतै कपोतै शङ्के गृहीत इति सप्रति शिष्यभाव ॥ १४ ॥ तम स्तोम सोम गिलति वमतीवोडुनिकर रथाङ्गद्वन्द्वेऽस्मिन्नमरतटिनी खेलति मुहु । लतायामुत्कम्पो मदनवसतीकाञ्चनगिरिर्विपर्येति प्रायो रतिपतिमते सर्वमधुना ॥ १५ ॥ विहायसि विहारिणी भवतु नाम सौदामिनी सुमेरुशिखरादध पततु नाम मन्दाकिनी । पर तदिदमद्भुत यदयमेत्य भूमीतल नमन्ममृतदीधिति कमलसारमाकर्षति ॥ १६ ॥ प्रारब्धे रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे तया साहसप्राय कान्तजयाय किंचिदुपरि प्रारम्भि तत्सभ्रमात् । खिन्ना येन कटीतटी शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कम्पित वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरस स्त्रीणा कुत सिध्यति ॥ १७ ॥ आलोलामलकावलीं सकुसुमा बिभ्रच्चलत्कुण्डल किंचिन्मृष्टविशेषक तनुतरै स्वेदाम्भस सीकरै । तन्व्या यत्सुरतान्ततान्तनयन वक्त्र रतव्यत्यये तत्त्वा पातु चिराय किं हरिहरब्रह्मादिभिर्दैवतै ॥ १८ ॥ प्रारब्धे विपरीतनामनि रते सर्वे तदाभूषणात्क्षामाङ्ग्या विपरीतमेव कुटिला मुक्ता सुवृत्ता अपि । मुक्ता निपतिता भवन्ति तरलास्तौ चापलौ चेद्बहु सीदन्ति श्रुतिपारगा सुमनस कान्ता नु कान्तायते ॥ १९ ॥ निशेषं व्यपनीय नीविवसन मञ्जुक्वणन्मेखल क्रीडादोलनखिन्नमध्यमतिक किंचित्प्रकम्पस्तनम् । उपलुण्ड

१ केशकलापरूप २ मुखरूप ३ कण्ठरूप ४ मुक्ताकलापरूप ५ त्रिवलिरूपा

१ धाराभि

लताण्डन च रुचिर विक्रम्य कान्तोपरि क्लान्ता वक्षसि कामिना मुकुलितप्रान्ताक्षिक शेरते ॥ २० ॥ प्रागलभ्य पुरु षायिते मम पुर पश्येति सनद्धया तन्व्या ताम्यदुरोजयापि सुचिरं विक्रम्य रम्य तया । श्रान्ता वक्षसि मे निपत्य च पुन सापत्रप सस्मित साकूत च समीक्षित मृगदृशा यच्च त्कथ कथ्यते ॥ २१ ॥

---

## सुरतनिवृत्तिः

सन्यासमकृत काञ्ची जही कलत्र दुकूलमबलाया । तत्याज रागमधरो मुक्तिमुरीचक्रिरे चिकुरा ॥ १ ॥ सुतनु श्रुतिसेवनतो मन्ये नयन निरञ्जन जातम् । मुग्धा स्नेहा-क्षवरी मुक्ता मुक्तिं कथ प्राप ॥ २ ॥ स्त्रिमालसनयनान्त स्त्रिमालिकलसकुन्तलस्तबकम् । वदनमलुप्ततिलक मदन नेदयति दवयति धृतिं मे ॥ ३ ॥ पपात मेरो सुरसिन्धु धारा ववर्ष तारागणमन्धकार । बभूव भृङ्गानलिरप्यकम्पा शशाम शम्पालतिकाविलास ॥ ४ ॥ पपात गङ्गा हरमौलि सङ्गादन्ध तमोभूतमपेतबन्धम् । तडिल्लता चञ्चलताम हासीदसन्दमासीदरविन्दयुग्मम् ॥ ५ ॥ कामसगरविधौ मृगीदृश प्रौढपौरुषधरे पयोधरे । स्वेदराजिरुदियाय सर्वत पुष्पवृष्टिरिव पुष्पधन्वन ॥ ६ ॥ सगतामिहचितैश्चलितापि प्रागमुच्यत चिरेण सखीव । भूय एव समगस्त रतान्ते ह्रीर्वधूभिरसहा विरहस्य ॥ ७ ॥ प्रेक्षणीयकमिव क्षणमास ह्रीविभङ्गुरविलोचनपाता । सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूलच्छाय माननयुग सुरतान्ता ॥ ८ ॥ अप्रभूतमतनीयसि तन्वी काञ्चिधाम्नि पिहितैकतरोरु । क्षौममाकुलकरा विचकर्ष कान्तपल्लवममीष्टतमेव ॥ ९ ॥ मृष्टचन्दनविशेषकभक्तिश्लिष्ट-भूषणक्षर्दितमाल्य । सापराध इव मण्डनमासीदात्मनैव सुदृशामुपभोग ॥ १० ॥ योषित पतितकाञ्चनकाञ्ची मोह-नातिरभसेन नितम्बे । मेखलेव परित स्म विचित्रा राजते नखनखक्षतलक्ष्मी ॥ ११ ॥ भातु नाम सुदृशा दशनाङ्क पाटलो धवलगण्डतलेषु । दन्तवाससि समानगुणश्री सम्मुखो ऽपि परभागमवाप ॥ १२ ॥ सुभ्रुवामधिपयोधरपीठ पीडनैस्त्रुटितवत्यपि पत्यु । मुक्तमौक्तिकलघुर्गुणशेषा हार-यष्टिरभवद्गुरुरेव ॥ १३ ॥ विभ्रमार्थमुपगूढमजस्र यत्प्रियै प्रथमरत्यवसाने । योषितामुचितमन्मममादौ तद्वितीयसुरतस्य बभूव ॥ १४ ॥ आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पैरप्यनारततरामि-रताम्य । दीयते स्म शयितुं शयनीये न क्षण क्षणद यापि वधूभ्य ॥ १५ ॥ उपबर्हमम्बुजदृशो निज भुज विरचय्य वक्षसि गण्डमण्डले । विजसीम सनियमि निधाय सादरं स्वपिति सनातिकराम्बुजो युवा ॥ १६ ॥ करकिसलय धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी क्षिपति सुमनोमालाशेषं प्रदीपशिखां प्रति । स्थगयति मुहु पत्युर्नेत्रे विहस्य समाकुला सुरतविरतौ रम्या तन्वी मुहुर्मुहुरीक्षते ॥ १७ ॥ सुरतविरतक्रीडाखेदश्रमस्थहस्तया रहसि गलित तन्व्या प्रातु न पारितमंशुकम् । रतिरसजडैरङ्गैरङ्गे पिधातु मशक्तया प्रियतमतनौ सर्वाङ्गीण प्रविष्टमधृष्टया ॥ १८ ॥ प्रियकृतपटस्तेयव्रीडाविलम्बनविह्वला किमपि कृपणालापा बाला विलोक्य ससम्भ्रम । अपि विचलिते स्कन्धावारे गते सुरताहवे त्रिभुवनमहाधन्वी स्थाने न्यवर्तत मन्मथ ॥ १९ ॥ शयानसोत्तान हृदि निहितवक्षोरुहभरा तिरश्चीने वक्त्रे निबिडकलितात्मीयरदना । समाक्रम्योरुभ्यामति-दृढतर सक्थियुगल स्वपित्यम्भोजाक्षी शिथिलभुजबन्धेय-मधुना ॥ २० ॥ मुख जृम्भारम्भि भ्रमरति मदामोदलहरी दृशोस्तन्द्राभार स्फुरति विगलत्यङ्गलतिका । स्वमेताद्वक्कान्ति क्रमञ्जुषि धन्यैव नितरामसौ धन्यो यस्ते सकलरजनीं जागरयिता ॥ २१ ॥ प्रियाया प्रत्यूषे गलितकबरीबन्धन विधावुदञ्चद्दोर्नालीदरदलितचेलाञ्चलयुर । धनाकूते पश्य-न्त्यथ मयि समन्दाक्षिवलित नमन्त्या यद्रूप नहि लिखितु-मीशो मनसिज ॥ २२ ॥ रतान्ते प्राणेशे वसनमददाने क्षणमपि स्थिताया याचन्त्या वितर मम चेल गुणनिधे । सरोष पश्यन्त्या किमपि च हसन्त्या परिचलन्नमन्त्या-स्तद्रूप न हि लिखितुमीशो मनसिज ॥ २३ ॥ शान्ते मन्मथ सगरे रणभुवा सत्काममातन्वती वासोऽदाज्जघनस्य पीन कुचयोर्हारं श्रुत कुण्डलम् । बिम्बोष्ठस्य च वीटिका सुनयना पाण्यो रणत्कङ्कणे पश्चाल्लम्बिनि केशपाशनिचये युक्तो हि बन्धक्रम ॥ २४ ॥ नेपथ्यादपि राजते हि नितरां व्यालुप्तभूषा तनु सभोगश्रममीलित विजयते चक्षु कटाक्षादपि । गाढालिङ्गनकौतुकादपि नव दोर्वल्लिविस्रसन प्रीत्यालापरसादपि प्रियतम मौन कुरङ्गीदृश ॥ २५ ॥ निर्वृत्ते सुरतोत्सवे बहुविधे जातेऽधिकेऽङ्गक्लमे तल्पे स्वेद-जलार्द्रचन्दनमये निश्चिद्रहीतेऽम्बरे । सान्द्रस्नेहवशाद्विशेष विषयव्यासङ्गजिह्मात्मनोर्दम्पत्यो स्मरपरवशतुरतया भूयोऽपि जाता स्पृहा ॥ २६ ॥ मुक्ताभूषणानि दुबिम्बमजनी व्यापीप तारे नभ स्मारं चापमपेतचापल्यमभूदिन्दीवर मुद्रित । व्यालीन कलकण्ठकण्ठनिनदैर्मन्दानिलैर्मन्दित निष्कम्प स्तबकानि चक्रदलना माभूत जातोऽथ किम् ॥ २७ ॥ नीवी सदमन कचे नियमन श्रोणीतले चालन नि श्वास स्पन्दन मुखे ममम सत्याद्दतिर्भूषणे । ध्यान प्रेमणि धारा मन्ननटे तन्व्या समापि प्रिये निर्वेदादिव किं रतान्तमुत्सवा स्वाङ्गस्योत्सवः ॥ २८ ॥ निर्वैरौ कुचकुम्भौ कथ

मरस्तत्याज बन्ध ययौ काञ्ची निर्गुणता निरञ्जनदशा दृग्भ्या समासादिता । नीरागोऽधरपल्लवश्च गुरुणा केनापि गौराङ्गि ते शङ्के शम्बरशासनोपनिषदा तत्त्वावबोध कृत ॥ २९ ॥ तन्द्रातुन्दिलशोणलोचनयुग दत्ताङ्कदन्तच्छद पर्यस्तालकवल्लि घर्मपटलप्रोद्भिन्नपत्रावलि । जृम्भोज्जृम्भित-सीधुसौरभमिलद्भृङ्गीभिरङ्गीकृतस्तोत्र शसति वृत्तमेन रजनी-वृत्तान्तमेणीदृश ॥ ३० ॥ स्वामि भङ्गुरयालक सतिलक भाल विलासि कुरु प्राणेश त्रुटित पयोधरतटे हार पुन र्योजय । इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सपूर्णचन्द्रानना स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥ ३१ ॥ व्यालोल केशपाशस्तरलितमलकै स्वेदलोलौ कपोलौ क्लिष्टा बिम्बाधरश्री कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टि । काञ्ची काचिद्गताशा स्तनजघनपद पाणिना छादयन्ती भूपाहीनापि काचित्प्रियहृदयमहो प्रीणयत्येव मुग्धा ॥३२॥ सव्यासव्यो रवाहुव्यतिकरमधुर कूर्परन्यस्तशीर्षे ससक्तास्याब्जयुग्मश्वसित-हृतचलचारुनासाविभूषम् । भूयो निद्रातिरेकात्क्रमशिथिल-भुजाश्लेषदत्तावकाशोच्छ्वासोदश्चत्कुचाग्रप्रतिहतहृदय शेरतेऽमी रतान्ते ॥ ३३ ॥ व्यामिश्रैकैकबाहु प्रचलितपृथुलैकैकचारू-रुकाण्ड दष्ट्वा दष्टाधरोष्ठ दरशिथिलतनुश्लेषमालिङ्ग्य कान्ता । शश्वन्नि श्वासवेगस्फुरितगुरुकुचद्वन्द्वसघृष्टवक्षा श्रान्त शेते रतान्ते सुखमिह सुकृती लीलया कामिलोक ॥ ३४ ॥

## चन्द्रास्तसमयवर्णनम्

कलङ्कदाशो गगनाम्बुराशौ प्रसार्य चन्द्रातपतन्तुजालम् । लग्नोडुमीनाँल्लघु सजिघृक्षुश्चन्द्रप्लवस्थश्चरमाब्धिमेति ॥ १ ॥ असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्त व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दु । जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्ण विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥ २ ॥ धृ्तेन तारावलितण्डुलानामङ्केन च श्रीफलपल्लवेन । अभ्यर्च्य जामेश्वरमिन्दुबिम्ब विसर्जयत्येष नभोमुनीन्द्र ॥ ३ ॥ मन्दममिमैर्धुर्यैर्मोपला दर्शितैश्वयथु चामनत्तम । दृष्ट्यस्तिमिरज सिषेविरे दोर्षमोषधिपतेरसनिधौ ॥ ४ ॥ अरुणकिरणजालैरन्तरिक्षे गतर्क्षे चलति शिशिरवाते मन्द-मन्द प्रभाते । युवतिजनकदम्बे नाथमुक्तौष्ठबिम्बे चरम गिरिनितम्बे चन्द्रबिम्ब ललम्बे ॥ ५ ॥ जरठ इव मरालो जर्जरामैर्मयूखै स्खलति शिशिरभानु पश्चिमाम्भोधिपारे । क्षयगरत इवाभूत्तत्र तत्रान्तरिक्षे विरलविरलभास किं च तारा लुठन्ति ॥ ६ ॥ चरमगिरिपुरन्ध्रीचक्रकण्डूयनेन

१ शिवम् २ मन्दीभूतमग्निम्, पक्षे,–रोगविशेष ३ धृतवन्त ४ मृतकान्ता ५ पुष्टवम्, पक्ष–रोगविशेष– ६ आन्ध्यम्, पक्षे,–रोगविशेष ७ चन्द्रस्य; पक्षे–वैद्यस ८ इव

स्वपिति सुखमिदानीम तरिन्दो कुरङ्ग । परिणतरविगर्भ-व्याकुला पौरुहूती दिगपि घनकपोतीहुङ्कृतै कुप्यतीव ॥ ७ ॥ उदयमुदितदीप्तिर्याति य सगतौ मे पतति न वर-मिन्दु सोऽपरामेष गत्वा । स्मितरुचिरिव सद्य साभ्यसूय प्रभेति स्फुरति विशदमेषा पूर्वकाष्ठाङ्गनाया ॥ ८ ॥ नव कुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गादधिकरुचिरशेषामप्युषा जाग रित्वा । अयमपरदिशोऽङ्के मुञ्चति स्रस्तहस्त शिशयिषुरिव पाण्डुम्लानमात्मानमिन्दु ॥ ९ ॥ सपदि कुमुदिनीभि र्मीलित हा क्षपापि क्षयमगमदपेतास्तारकास्ता समस्ता । इति दयितकलत्रश्चिन्तयन्नङ्गमिन्दुर्वहति कृशमशेष भ्रष्टशोभ शुचेव ॥ १० ॥ प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रावलीकैरधिगत रतिशोभै प्रत्युषप्रोषितश्री । उपहसित इवासौ चन्द्रमा कामिनीना परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागै ॥ ११ ॥ विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं दिनकरकरस्पृष्टा मैन्द्रीं निरीक्ष्य दिश पुर । जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृश कलुषान्तर श्रयति हरित हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युति ॥ १२ ॥ नक्षत्रक्षितिनायकोऽयमधुना रुद्ध प्रमातागमे ससाश्वेन बलीयसातिमहसा रोषारुणज्योतिषा । भ्रश्यद्भ्रान्त-शिरोरुहा प्रविगलत्तारालिहारावलीमादाय क्षणदा प्रिया क्षितिधर पाश्चात्यमारोहति ॥ १३ ॥ सश्लिष्य सानुराग स्वकरपरिचयप्राप्तभूरिप्रसादा या पूर्वा मुक्तपूर्वा रविकर-कलिता तामुदीक्ष्यामृतांशु । निस्तेजा पश्चिमाब्धौ प्रविशति हि सता दु सहो मानभङ्ग किं वक्तव्य सिताशो स तु सकलसता मण्डलस्यापि नेता ॥ १४ ॥

## मध्यरात्रक्रीडावर्णनम्

शमितनिखिलदीपे सुप्तनिद्रालुलोके रतपरवशचित्ता मध्यरात्रे विबुद्धा । प्रथमसुरतखिन्ना मुग्धिका बोधयन्तो बहुदृढपरिरम्भै कामुका खेदयन्ति ॥ १ ॥ अनुनयम गृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये । कथमपि परिवृत्ता निद्रयान्धा किल स्त्री मुकुलित नयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ २ ॥ चिररतिपरिखेदप्राप्त-निद्रासुखाना चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धा । अपरि चलितगात्रा कुर्वते न प्रियाणामशिथिलभुजचक्राश्लेषभेद तरुण्य ॥ ३ ॥ वदनशशिन सर्खे शीतादिवागतवेपथु स्तनयुगलके भ्रान्त्या तुङ्गे निविष्ट इव भ्रमात् । ज्वलित मदनागारे तन्व्यास्ततो जघनस्थले सपुलकजल पत्यु पाणिर्विलीन इवाभवत् ॥ ४ ॥ रतिकृति गते मायानिद्रा

१ सुखहस्तलम्मम् २ चन्द्र– ३ नक्षत्राणाम्, पक्षे,–द्विजानाम् ४ नायक ५ निर्लज्जुवती ६ प्रभाते

प्रवर्तितचुम्बना पुलकप्रचयगा तत्र गत्वा मुग्धादृतानना । कृतकशयनो निमीलाक्षोऽसीत्युदीर्य कश्चिद् वधूर्भणितमधरं कृत्वा दन्तैरपूरयत स्पृहाम् ॥ ५ ॥

---

## प्रभातवर्णनम्

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी । दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥ १ ॥ कुक्कुटे कूजति क्षणमात्रं श्लिष्टयोस्तयोः । दिवाकरकराक्रान्तं शशिकान्तमिवापयौ ॥ २ ॥ विकसितसङ्कुचितपुनर्विकसत्स्वम्बुजेषु दुर्लक्ष्या । कलिकाः कथयति नूतनविकासिनीर्मधुलिड्भ्रमर्यः ॥ ३ ॥ प्रियतमसतेरपयान्त्यो मिथः करम्बितकराम्बुजमात्रम् । करजपदव्रणविरलसत्पुलकममूः किमपि निवदन्ते ॥ ४ ॥ आश्लेषशेषा रतिरङ्गनानामोदशेषा कुसुमस्रगथी । तूणीरशेषः कुसुमायुधोऽपि प्रभातशेषा रजनी बभूव ॥ ५ ॥ नभोवनान्तमसौ निशान्ते नक्षत्रसेनासहितः शशाङ्कः । करामलन्यस्तकतिचित्प्रहस्य पाथा प्रभाते प्रपलायतेऽथ ॥ ६ ॥ चन्द्रकान्तगलदम्बुनाधुना हा चकोरनयने समाश्रिते । कोकशोकहृदयानलः पुनः सूर्यरत्नमणिमाश्रयत्यहो ॥ ७ ॥ सन्निगूह्य चिकुरे तमोमयं यामिनी तदनु केलिविच्युतम् । कुर्वती श्रवसि चन्द्रमण्डलं कुण्डलं गगनकेलिमुञ्झति ॥ ८ ॥ तरुणीं दिवाकरमयूखमञ्जरीमरुणामशोकशिखरावलम्बिनीम् । कमनीयपुष्पमनसा समाश्रितां मधुपो विडम्बयति मञ्जुभाषिणीम् ॥ ९ ॥ प्राची दिगम्बरमणौ दयिते विभाते प्राप्तेऽम्बरं स्पृशति तारकसञ्जिकेयम् । धीरा जगाद रमणस्य न भूषणानि रोषारुणा त्यजति तारकभूषणानि ॥ १० ॥ यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतारुणपुरःसर एकतोऽर्कः । तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥ ११ ॥ अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वतीयं दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा । इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ १२ ॥ प्रालेयमिश्रमकरन्दकरालकोशैः पुष्पैः समं निपतिता रजनी प्रबुद्धे । अर्कांशुभिन्नमुकुलोदरसान्द्रगन्धसंसूचितानि कमलान्यलयः पतन्ति ॥ १३ ॥ दिग्मण्डलीमुकुटमण्डनपद्मरागरत्नाङ्कुरे किरणमालिनि गर्भस्थेऽपि । सौख्यप्रसुप्तिकमधुव्रतचक्रवालचापल्यदुःखजननी सरगाः सरस्सु ॥ १४ ॥ पीत्वा भृशं कमलकुड्मलशोणकोणा दोषातनीं तिमिरवृष्टिमिव स्फुटन्त । निर्यन्मधुव्रतमिषादुद्वमतीव बिभ्रति कारणगुणानिव मौक्तिकानि ॥ १५ ॥ आसन्नेऽमरमनकुरितैर्मयूखैः प्रथमशैलविहारिणीनाम् । सोऽयं करोति कुसुमायुधसुन्दरीणां कर्णेषु कल्पतरुपल्लवभङ्गलक्ष्मीम् ॥ १६ ॥ अन्यत्र यापितनिशं परिलोहिताक्षमायान्तमागतमिवागतमुष्णरश्मिम् । प्रातर्निरीक्ष्य कुपितेव हि पद्मिनीयमुत्फुल्लकोकनदलोहितलोचनाभूत् ॥ १७ ॥ या कामला निधुवनश्रमपीडिताङ्गी निद्रां गता दयितबाहुलतानुबद्धा । सा सा तु यातु भवनं मिहिरोद्गमोऽयं सङ्केतवाक्यमिति काकवधूर्वदति ॥ १८ ॥ दिशि दिशि मृगयन्ते वल्गुना वामनेत्रे मुहुरपगतनिद्राः संसयो हेषितेन । अयमपि च सरोषं कामिभिः श्रूयमाणो नदति मधुरतारं ताम्रचूडो विहङ्गः ॥ १९ ॥ अविरतमभिरामा गणिकाः सर्वरात्रं रतिविधुरालीला कौतुकेनाभिवीक्ष्य । इदमुदयशितानामस्फुटालोकवत्सप्रयाणमिव सान्द्रं पूर्णते दीपमार्गे ॥ २० ॥ रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न यावन्नयनयुगममीलत्तावदेवाहतोऽसौ । रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्यद्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २१ ॥ अहरकमनीयं स निद्राहतोऽर्थं प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति । मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां ददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥ २२ ॥ विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः शयितुमनधिगच्छञ्जीवितेशोऽवकाशम् । रतिपरिचयनश्यन्नैद्रतन्द्रः कथंचिद्गमयति शयनीये शर्वरीं किं करोतु ॥ २३ ॥ द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्तवैशाखशैले दधति दधनि धीरमारवान् वारिणीव । शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेते कलशिमुदधिगुर्वीं बल्लवा लोडयन्ति ॥ २४ ॥ परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलिताक्षः क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वज्ञुरेव । रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ २५ ॥ कृतधवलिमभेदैः कुङ्कुमेनेव किंचिन्मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम् । हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानैर्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ २६ ॥ शिशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य श्वसनसुरभिगन्धिं साम्प्रतं सत्वरेव । व्रजति रजनिरेषा तन्मयूखाङ्गरागैः परिमलितमनिन्द्यैरम्बरान्तं वहन्ती ॥ २७ ॥ व्रजति विषयमक्ष्णामंशुमाली न यावत्तिमिरमखिलमस्तं तावदेवारुणेन । परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमग्रेसरोऽपि ॥ २८ ॥ विगततिमिरपङ्कं पश्यति व्योम यावद्धुवति विरहखिन्नः पक्षती यावदेव । रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥ २९ ॥ अम्भोजन्ध्यराजीगुम्फहृन्मापदाना बद्धमधुपमाला जलेन्दीवराक्षी । अनुसरति शिवे पद्मिनी व्याहरन्ती रजनिमविरजाना पूर्वसन्ध्या सुखेन ॥ ३० ॥ अयमुदयमहीभृन्मूर्ध्नि पाणिं गृहीत्वा दिवसविरहखेदी

१ भव. २ दर्पं करोति ३ कुकुर- ४ कर्णमनु-

दिन्दुपादान्हवींषि । अरुणकिरणवह्नौ कन्यका पौरुहूती हरिदपि किमकार्षीत्तारकालाजहोमम् ॥ ३१ ॥ कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्ड त्यजति मुदमुलूक प्रीतिमांश्चक्रवाक । उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्त हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाक ॥ ३२ ॥ लुलितनयनतारा क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा रजनय इव निद्राक्रान्तनीलोत्पलाक्ष्य । तिमिरमिव दधाना स्रंसिन केशपाशानवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्व ॥ ३३ ॥ शिथिलयति सरागो यावदर्को नलिन्या कमलमुकुलनीवीमग्रिमग्रन्थिमुद्रा करेण । प्रविकसदलिमाला गुञ्जितैर्मञ्जुशब्दा जनयति मुदमुच्चै कामिना कामिनीव ॥ ३४ ॥ नमसि विरलतारा मौक्तिकानीव भान्ति स्फुटतरमयमस्तक्ष्माधर चुम्बतीन्दु । रविरुदयधरित्रीधारिमूर्धानमेतु हृदयमनु नितान्तोल्लासमङ्गीकरोति ॥ ३५ ॥ अभूत्प्राची पिङ्गा रसपतिरिव प्राश्य कनक गतच्छाय श्चन्द्रो बुधजन इव ग्राम्यसदसि । क्षणात्क्षीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपरा न दीपा राजन्ते द्रविणरहितानामिव गुणा ॥ ३६ ॥ इत शुक्ला चन्द्रद्युतिभिरिह रक्तारुणकरैस्तमिस्रैरप्य त स्खलितगतिभिर्मेचकरुचि । प्रभातश्रीरेषा विलसति पुरस्या सुकृतिना मिमङ्क्ष्णा जह्नुयुमणिविधिजासगम इव ॥ ३७ ॥ तमोभि पीयन्ते गतवयसि पीयूषवपुषि ज्वलिष्यन्मार्तण्डोपलपटलधूमैरिव दिश । सरोजाना कर्षज्वलिमयमयस्कान्तमणिवत्क्षणादन्त शल्य तपति पतिरद्यापि न रुचाम् ॥ ३८ ॥ इत पौरस्त्याया ककुभि विवृणोति क्रमदलत्तमिस्रामर्माण किरणकलिकामम्बरमणि । इतो निष्क्रामन्ती नवरतिगुरो प्रोञ्छति वधू स्वकस्तूरीपत्राङ्कुरमकरिकामुद्रितमुर ॥ ३९ ॥ द्रुमा पाण्डुप्राया धृतनिबिडगर्भा स्त्रिय इव प्रफुल्लास्ते कन्दा नृपतिकृतमाना इव जना । पिको मन्द मन्द हृदि मदननामानि जपति प्रमोरम्भे पूर्वपरिचितसमाक कविरिव ॥ ४० ॥ विरलविरलीभूतास्तारा कली सुजना इव व्यपसरति च ध्वान्त चित्तात्सतामिव दुर्जन । मन इव मुने सर्वत्रापि प्रसन्नमभूत्तमो विगलति निशा क्षिप्र लक्ष्मीरनुद्यमिनामिव ॥ ४१ ॥ व्रजत्यपरवारिधिं रजतपिण्डपाण्डु शशी न भान्ति जलबुद्बुदद्युतिसपत्निकास्तारका । कुरण्टकविपाण्डुरं दधति धाम दीपाङ्कुराश्चकोरनयनारुणा भवति दिक्च सौत्रामणी ॥४२॥ अथ मृदुमृणालिनीनवविलासनैहासिकस्तिनपा वितपते पति सपदि दस्यमाना निजा । स्तनौ पुलकयन्ति चोत्पलदृशा प्रियोर स्थले विपर्ययितवृत्तयो घुसृणपङ्कपत्राङ्कुरा ॥ ४३ ॥ जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टैर्हस्तैर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धा । स्त्रीभि सार्धं घनपरिमलस्तोकलक्ष्याङ्गरागा मुञ्चन्त्येते विकचनलिनीगर्भशय्या द्विरेफा ॥ ४४ ॥ य सैन्ये स्मरपार्थिवस्य विरहिप्रत्यर्थिनामग्रणीज्योंत्स्नानिर्झरमुज्झति स्म जगता यस्तापनिर्वापणम् । सोऽयं तारकनायक किमपरं शृङ्गारसंजीवन जात पुष्पपरागपाण्डुरजरत्कूष्माण्डपिण्डाकृति ॥ ४५ ॥ ये कुण्ठीकृतवल्लभप्रणतय शश्वैरनङ्गस्य ये न प्राप्ताश्च निशीथिनीपतिकरै शैथिल्यवीथीमपि । ते नि शङ्कविटङ्कताम्रचुमुलप्रोतप्लुतप्लावितैश्छिन्ना कुक्कुटकूजितैर्मृगदृशा मानमहग्रन्थय ॥४६॥ कान्ते जग्मुषि ताम्रचूडरटित श्रुत्वा प्रबुद्धा जवात्किचिद्रीसवदिष्मुख प्रविकसद्दृष्ट्वा गवाक्षाध्वना । सत्रासेन समीरिता प्रियतमप्रेम्णावरुद्धा शनैरुत्थानोपनिवेशनानि कुरुते तल्पे मुहु पांसुला ॥ ४७ ॥ निर्यान्त्या रतिवेश्मन परिणतप्राया विलोक्य क्षपा गाढालिङ्गनचुम्बनानि बहुश कृत्वाप्यसंतुष्टया । एक भूमितले निधाय चरण तल्पे प्रकल्प्यापर तन्वङ्ग्या परिवर्तिताङ्गलतया प्रेयाश्चिरं चुम्बित ॥ ४८ ॥ पद्मिन्या सकला विधाय विकलां ताराधिप सपद तत्प्रेयस्युदयोन्मुखे सति रवावुद्धिमतामाश्रित । तारा स्वस कैरवैर्विकृष्य सहसा गच्छन्नितोऽस्ताचल लग्ना काश्चन ता प्रभाकरकरे पश्यन्परिम्लायति ॥ ४९ ॥ एते केतकधूलिधूसररुच शीतद्युतेरंशव प्राप्ता संप्रति पश्चिमस्य जलधेस्तीर जराजर्जरा । अप्येते विकसत्सरोरुहवनीदक्पातसभाविता प्राचीरागमुदीरयन्ति तरणेस्तारुण्यभाज करा ॥ ५० ॥ सद्य सघटमानकोकमिथुनव्याजेन पीनस्तनद्वन्द्वव्यञ्जितयौवनोज्ज्वलरुचो निर्माय दिक्कन्यका । दुर्दैवाक्षरमालिकामिव झटित्याकृष्य भृङ्गावलीं लक्ष्मीमम्बुजिनीजनस्य तनुते देवस्त्विषामीश्वर ॥ ५१ ॥ उन्मीलन्ति निशानिशाचरवधूत्योच्चाटनामान्त्रिकाय सालससुप्तपङ्कजवनप्रोद्बोधवैतालिका । फुल्लत्पङ्कजकोशगर्भकुहरप्रोद्भूतभृङ्गावलीझङ्कारप्रणवोपदेशगुरवस्तीव्रद्युते रश्मय ॥ ५२ ॥ एतत्तर्कय चक्रवाकसुदृशामाश्वासनादायिन प्रौढध्वान्तपयोधिमग्नजगतीदत्तावलम्बोत्सवा । दीप्तांशोर्विकसन्ति दिङ्मृगदृशा काश्मीरपङ्कोदकव्यैस्तुक्षीचतुप

१ गगनहोमम् २ घूक ३ चञ्चलनयनकनीनिका ४ क्षाम कृशो षकेन्दुमण्डलं यासां ता ५ शिथिलान् ६ राजगृहेभ्य ७ वाराङ्गना ८ पारद ९ वधोगरहिता १० रौप्यगोलकवत्पाण्डुर ११ ऐन्द्री प्राचीत्यर्थ -

१ राज्ञाम् २ श्रेष्ठ अग्रेसर इत्यर्थ ३ ज्योत्स्नाप्रवाहम् ४ शृङ्गाररस जीवनौषधम् ५ जीर्ण ६ कुक्कुटारावम् ७ संभ्रमेण ८ प्राचीमुखम् ९ स्वैरिणी १० निर्गच्छन्त्या ११ केलिमन्दिरात् १२ प्रभातप्रायाम् १३ रात्रिम् १४ निधाय १५ वलिताङ्गवल्लिर्यया सा १६ प्रियतम १७ हीनाम् १८ शोभाम् १९ सिन्नत्वम २० किरणै २१ जलेन परस्पराभ्युक्षणरूपा क्रीडा

सरोरुहवनश्रीकेलिकारा करा ॥ ५३ ॥ द्विजैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकमिवच्छायैर्न्यितं तारकं योत्क्राममानमरालेन वपुषा मत्ताश्वकोराङ्गना । यान्तोऽस्ताचलचूडसुद्धसमधुच्छत्रच्छविश्चन्द्रमा प्राची बालबिडालोचनरुचा जाता च पानं करुप् ॥ ५४ ॥ जाता पक्वपलाण्डुपाण्डुमधुरच्छायाकिरस्तारका प्राचीमङ्कुरयन्ति किंचन रुचो राजीवजीवातव । लूतातन्तुवितानवर्तुलमितो बिम्ब दधत्कुम्बति प्रात प्रोषितरोचिरम्बरतलादस्ताचलं चन्द्रमा ॥ ५५ ॥ प्राची विभ्रमकर्णिकाकमलिनीसनर्तिका सम्प्रति द्वे निस्रो रमणीय मम्बरमणेर्धामुच्चरन्ते रुच । सूक्ष्मोच्छ्वासमपीडमुत्सुकतया सम्भूय कोपाद्बहिर्निष्क्रामद्भ्रमरौघसभ्रममरादम्भोजमुज्जृम्भते ॥५६॥ एकद्विप्रभृतिक्रमेण गणनामेषामिवास्त यता कुर्वाणा समकोचयद्दशशतान्यम्भोजसनर्तिका । भूयोऽपि क्रमश प्रसारयति ता सम्यचमनुघता सख्यातु सकुतूहलेव नलिनी भानो सहस्र करान् ॥ ५७ ॥ प्रत्यासन्नसुरेन्द्रसिन्धुरशिरसिन्दूरसान्द्रारुणा यत्तेजस्त्रसरेणवो वियदित प्राचीनमाचिन्वते । शङ्के सम्प्रति यावदभ्युदयते तत्तुङ्गङ्क्षोन्मृजारज्यद्बिम्बरजस्फुटानलयितो देवस्त्विषामीश्वर ॥ ५८ ॥ प्रलयज्वलिते पतङ्गमणिभिर्नीराजिता मानव साविना कुरुविन्दकन्दलरुच प्राचीमलङ्कुर्वते । प्रौढध्वान्तकपलितस्य वपुष स्थायाच्छलेन क्षणादप्रक्षालितनिर्मलं जगदहो निर्मोकमुन्मुञ्चति ॥ ५९ ॥ लोकोन्निद्रनिदाघदीधितिमहस्सन्द्रालुचन्द्रातपास्तायते ककुभो रथाङ्गगृहिणीगार्हस्थ्यगर्हाभिद । अद्यापि स्वकुलायशाखिशिरसि म्विन्ना रुवन्तो मुहुस्तूष्णीं प्रत्यभिजानते बलिभुजो भीता स्वयूथ्यम्वरान् ॥६०॥ प्राची वासकसज्जिकामुपगते भानौ दिशा वल्लभे पश्यैता रुचय पतङ्गदपदामामियताडिपमा । लोकस्य क्षणदानिरङ्कुशरसौ समोगनिद्रागमौ कोकद्वन्द्वकुमुद्वतीविपिनयोर्निक्षेपमातन्वते ॥ ६१ ॥ मालिन्यं परिदृश्यते हिमरुचौ मन्दश्रियस्तारका शीता केचन सचरन्ति कमलामोदस्पृशो मारुता । आसीदन्ति च चक्रवाकमिथुनान्यन्योन्यमुत्कण्ठया पादैस्ताडित केरवा मधुलिहो गच्छन्ति पद्माटवीम् ॥ ६२ ॥ किंचिद्विसमकेशपाशकुसुमा क्रीडाविलोलांशुका सुमालुप्तशरीरचन्दनतया लोलैक्लनेत्रोत्पला । सम्भोगश्रमनिद्रितैर्रथयनै सकेतशालान्तराधिद्राग्निरक्ताधिताधनयना निर्यान्ति वारुना ॥ ६३ ॥ सौरभ्ये चलिते रसे विगलिते चाभासिनर्गे गते म्लानानीव कुमुद्वतीसमधुना मूर्च्छां परामृच्छती । तासु द्वीस्व तपाविधा कमलिनी जाता महाशोऽनुष्मि हृतोऽदीस्व विपक्षैरियनितां का वा न सन्तुष्यति ॥६४॥ आलोकैरभिपाटलैरवसमा विस्तारयद्भिर्दिन नश्यत्प्रतिमाश्रितद्विरविपदा शङ्कन सूर्योदयम् । पुञ्जीभूय भयादिवाघनतम मन्ये द्विरेफच्छलान्नीलश्रीकमलोम्हाहोदरकुटीकोणान्तरे लीयते ॥ ६५ ॥ मिन्दानो मानिनीनां पतिषु रुषमयं हर्म्यपारावतेभ्यो वाचालत्वं ददानः कविषु कवितामातिम सदधान । प्रातस्त्यस्तूर्यनाद स्थगयति गगनं मांसलः पाशुनत्वादम्बलादुत्थिताना नरवरकरिणां शृङ्खलानिक्षितेन ॥६६॥ कुर्वन्नाकुमपृष्ठो मुखनिकटकटीस्कन्धरोमा तिरश्चीं लोलेनाहन्यमानस्तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण । निद्राकण्डूकषायं कषति निविडितश्रोत्रशुक्तिस्तुरङ्गस्त्वङ्गत्प्रस्थमग्नप्रथमनवयवक कोणमङ्गे सुरेण ॥ ६७ ॥ कोकानुद्दीपयन्त पथि पथि कुलटामानसं कम्पयन्त प्रस्थातारं प्रभाते प्रियतमनवला गाढमालिङ्गयन्त । उद्यातु चाङ्गमङ्गी कुलकमलदृशा कारयन्तो निशान्ते कूकारा कुक्कुटानां मधुमधुरसमारम्भगम्भीरधीरा ॥ ६८ ॥

---

## प्रभातवायुवर्णनम्

लता पुष्पवतीं स्पृष्ट्वा स्नातो विमलवारिणा । पुनः सपङ्कशङ्कीव मन्दं चरति मारुत ॥ १ ॥ लवङ्गलतिकाभङ्गदयालुर्दक्षिणानिल । कथमुन्मूलयत्येष मानिनीमानपर्वतान् ॥ २ ॥ सुरतभरखिन्नवरतनुविलासिनीपानकेलिनर्जरित । पुनरपि विरहश्वासैर्मलयमरुन्मांसलीक्रियते ॥ ३ ॥ दरफुल्लकमलकाननसौरभसम्भारमन्थर पवन । दयितोरसि शयितामपि दयिता सनाथयाचक्रे ॥ ४ ॥ मिश्रितकमलकुटुम्बा शिक्षितगजगामिनीगमन । ललितहिमगिरिपादा प्रातरमी मातरिश्वान ॥ ५ ॥ आदाय बकुलगन्धानन्धीकुर्वन्पदे पदे भ्रमरान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावन पवन ॥ ६ ॥ अपहाय शनै पटीरवाटीरिह लाटीजनमानलुण्ठनाय । समुदेति मनोजराजधाटीपरिपाटीषु रुषेव गन्धवाह ॥ ७ ॥ वासो विधूय स्तनयोरमुष्या कपोलयोर्मीलितकाकचिह्नम् । अवारित प्रोञ्छति वारिधारां मुखे मृगाक्ष्या सुकृती समीर ॥ ८ ॥ अरविन्दवृन्दमकरन्दतुन्दिलो मरुदेति मन्दमिह मन्दराचलात् । मुग्धाङ्गनाकुन्तलमल्लिकाकवरीपरीमलकरीपरीषन ॥ ९ ॥ उत्सार्य कुन्तलभरान् दुकूलमुत्साम्य वाहुलतिकामवलम्ब्य । स्वेदाम्बुसिक्तवदन स्पृहयति यस्मै तस्मै नम सुरतिने मलयानिलाय ॥ १० ॥ चोलाङ्गनाकुचनिचोलनखानुविद्धाः कावेरीतीरवनकुन्तलरम्यगोष्ठ । लाटीललाटतटलोलविलोलनोऽय फुल्लारविन्दवनबन्धुरवेति वायु ॥ ११ ॥ वैमानिको नरदनुजनर्धमानमधटवीपरिमलम्भगनुनेय । आयाति सोऽयं मन्दोदितसारभासीमुखपवनलघुरूपपर ॥ १२ ॥ मन्दानिलोऽपि मुग्धाः तनिता तनाल्पधन्यावृधा नयनपर्वं

मपाकरोति । भूयोऽभिलाषजननी पुनरन्यथैव खेदापनोदनकला मलयानिलस्य ॥ १३ ॥ विकचकमलगन्धैरन्धयन्भृङ्गमाला सुरभितमकरन्द मन्दमावाति वात । प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामारमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्ष ॥ १४ ॥ स्तनपरिसरभागे दूरमावर्तमाना स्फुटतनिमनि मध्ये किंचिदेव स्खलन्त । बबुरलघुनितम्बाभोगरुद्धा वधूना निधुवनरसखेदच्छेदिन प्राह्णवाता ॥ १५ ॥ दरविगलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागप्रकटितपटवासैर्वासयन्काननानि । इह हि दहति चेत केतकीगन्धबन्धु प्रसरदसमबाणप्राणवद्गन्धवाह ॥ १६ ॥ सललितमलकाना वल्लरी र्नर्तयन्तो मधुसुरभिमुखाब्जोच्छ्वासगन्धानुबन्धा । नवतररतभाजा योषिता स्वेदबिन्दून्सतृष इव पिबन्तो वान्ति मन्द समीरा ॥ १७ ॥ उषसि मलयवासी जालमार्गप्रविष्टो विकचकमलरेणु व्याकिरन्मोहचूर्णम् । सपदि शमितदीपो वायुचोरो वधूना हरति सुरतखेदस्वेदमुक्ताफलानि ॥ १८ ॥ कुसुमपरिमलेनामोदितालिर्लताना वलितकिसलयाना लास्यलीलोपदेष्टा । लुलितकमलवृन्द शीकरासारवोढा मृदुमलयसमीरो वाति वैभातिकोऽयम् ॥ १९ ॥ विलुलितकमलौघ कीर्णवल्लीवितान प्रतिवनमवधूताशेषशाखिप्रसून । क्वचिदयमनवस्थ स्थास्नुतामेति वायुर्वधूकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेश्मान्तरेषु ॥ २० ॥ पुरातनपरीमलप्रकरमेदुरा मारुता न वान्ति मुकुलीभवत्कुसुदगर्भलीना इव । चरन्ति नवसौरभा पुनरमी समीराङ्कुरा सजृम्भणसरोजिनीसरसिजात्समुत्का इव ॥ २१ ॥ अमी तटसमीपनिर्झरतरङ्गरिङ्गत्पयोजडीकृतपटीरभूरुहकुटीरसंचारिण । मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरादुरासदवनप्रियप्रियतमारुता मारुता ॥ २२ ॥ लताकुञ्जे गुञ्जन्मदवदलिपुञ्ज चपलयन्समालिङ्गन्नङ्ग द्रुततरमनङ्ग प्रबलयन् । मरुन्मन्द मन्द दलितमरविन्द तरलयन्रजोवृन्द विन्दन्किरति मकरन्द दिशि दिशि ॥ २३ ॥ अनन्यक्षुण्णश्रीर्मलयवनजन्मायमनिलो निपीय स्वेदाम्बु स्मरमकरसमुक्तविभवम् । विदर्भाणा भूरि प्रियतमशरीरम्भरभसप्रसङ्गादङ्गानि द्विगुणपुलकासञ्जि तनुते ॥ २४ ॥ वृथा धूलीधारा परिकिरसि वाला प्रथयसे नवावेग कोऽयं पवन तव हा नन्वसमये । रतान्तश्रान्ताभि स्तिमितनयनान्ताभिरनिश स्तनौ यत्कान्ताभिर्न सुलभनर क्वापि च भवान् ॥ २५ ॥ वारंवार धुनत्कुसुमितारण्यरेवातटे वा सेनापुण्य परिणतमिद तारक तर्कयामि । यत्त्वा मत्वान्तिकमुपगतं कामगानाभिरामा रामा सैरं कुचकलशनो वक्षमुत्सारयति ॥ २६ ॥ चूतश्रेणीपरिमलमुपघ्नमञ्जरीकानुयाता भूयो भूय कुवल्यकुटीकोटरे लीयमाना । मन्द मन्द सुरतविरतौ वान्ति सीमन्तिनीना गण्डाभोगश्रमजललवग्राहिणो गन्धवाहा ॥ २७ ॥ रामाणा रमणीयवक्त्रशशिन स्वेदोदबिन्दुप्लुतो व्यालोलालकमञ्जरी प्रचलयन्धुन्वन्नितम्बाम्बरम् । प्रातर्वाति मधौ प्रकामविकसद्राजीवराजीरजपुञ्जामोदमनोहरो रतिरसग्लानिं हरन्मारुत ॥ २८ ॥ उल्लिखत्कुसुमासवै कुमुदिनीं रोजप्रिया पुष्पिणीमालिङ्गन्निशि निर्भयं परिचय कुर्वन्पुन पैङ्कजै । यावत्पङ्कजसौरभसवनखिल गृह्णँल्लघु प्रस्थितस्तावत्कैरव उपस्थिते मरुदय निम्न्रमयाद्धावति ॥ २९ ॥ अधोत्सङ्गवसद्भुजगकवलक्लेशादिवेशाचलप्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डशैलानिल । किं च स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदयादुन्मीलन्ति कुहू कुहूरिति कलोत्तालाः पिकाना गिर ॥ ३० ॥ नारीणा मृगनाभिकुङ्कुमरसप्रक्षालनश्यामगात्रसभोगश्रमशीकरान्परिहरन्नाकम्पयन्कुन्तलान् । पुष्पामोदमनोरमान्विगलितानम्भोजगन्ध वहन्प्रातस्त्य पवनो वहत्ययमलं स्वान्तप्रमोदप्रद ॥ ३१ ॥ प्रात सीमन्तिनीना निधुवनलुलितान्स्रंसयन्केशपाशानुन्मीलत्पङ्कजान्त परिमलसुरभि स्मारयन्कामलीला । स्वच्छावश्यायबिन्दून्दिशि दिशि विकिरन्स्थूलमुक्ताफलाभान्धूलीभि केतकीना धवलितभुवनो वाति मन्दं नभस्वान् ॥ ३२ ॥ धुन्वानाश्चन्दनाली बकुलमुकुलजा धूलिमुद्धूलयन्तश्चुम्बन्तश्चूतयष्टी परिमलबहुलाश्चम्पकान्कम्पयन्त । आपदारामसीमातटघटितघटीयन्त्रनिर्मुक्तवारा धारामाधारयन्त श्रमशमपटवो वान्त्यमी गन्धवाहा ॥ ३३ ॥ कुप्यत्केरलकेशबाहुप्रकरनियमिताशेषलेखाम्बुजाक्षीशापक्षीणा क्षरन्त क्षणपरिकलिता केकिना कामिनीभि । कार्णाटीनामकाण्डे मृगमदमसृण केशपाशं स्पृशन्त पम्पासपातलम्पा मलयजमरुतो जातकम्पा पतन्ति ॥ ३४ ॥ कृत्वा कार्णाटकान्ताकुचकनकगिरिप्रान्तसंचारलीला कम्पामासाद्य पम्पापयसि वनभुवि क्षिप्तमल्लीरजस्का । आकर्षन्त पुरस्तान्निगडमिव कलध्वानपुष्पन्धयाली धावन्त्येते मदान्धा मदननरपतेः सिन्धुरा गन्धवाहा ॥ ३५ ॥ एते पाटीरवाटीनवविटपनटीलास्यशिक्षातिदक्षा दोलाखेलत्पुरन्ध्रीश्रमजलकणिकाजालपातिप्रतानाः । सौरभ्यादापतद्भिर्मधुकरपटलै पृष्ठतोऽनुप्रयाता वामाभे स्मारधाम्न्या पथिककुलवधूबद्धवैरा समीरा ॥ ३६ ॥ एष क्रीडान्तताम्यत्कुसुमपुरवधूवक्त्रसौरभ्यवद्धुर्गन्धनिद्राजडाना रसितमनुसरो द्रोघयन्सारसानाम् । आबाल्य

---

१ मत्त-. पक्षे,-सं(क-. २ चन्द्रमियान्. पक्षे-कृन्तमियान्. ३ पुष्पगुल्मम्. पक्षे,-रजस्वलाम्. ४ निम्नदेः. पक्षे,-विटैः. ५ पङ्कजसौरभ कमलमौल्स्लदेव स धनम्. ६ सत्वरम्. ७ प्रभाते. ८ अभिमल्लनकृत्. ९ प्रमरयन्.

झानुकूलस्खलितविचकिलश्रेणिग धातुधाराद्रोऽम्भोद्घुष्यमाण स्मरजयबिरुदाडम्बरो मातरिश्वा ॥ ३७ ॥ कावेरीवारिवेल्लद्घहरिपरिकरक्रीडनक्लान्तशान्तस्फीतश्रीखण्डखण्डभ्रमणभरमरुद्भूरिसौरभ्यगर्भा । चोलस्त्रीचीनचेलाञ्चलकलनकलाक्रान्तकान्ताकुचान्ता यान्ति प्रेमाभिकीलाकलितनववधूवद्धवरा समीरा ॥ ३८ ॥ चञ्चत्कर्पूरचौरा मलयगिरिगुरुभावहाना दधाना मन्दानन्दैर्मिलिन्दैरहमहमिकयानुद्रवद्दीर्घपान्था । कावेरीवारिसेका निम्नतरतरत्तीरवानीरसिक्ता मुक्तार्द्रा स्वेदनिद्रालव इव पवनालालनन्या विशन्ति ॥ ३९ ॥ लीलादोलातिखेलारसरभसलसद्वालचेलाञ्चलाना चोलीनामापिबन्तो मृगमदसुरभिस्वेदबिन्दूनमन्दान् । लोलन्त केरलीना कुचकलशलसत्कुङ्कुमालेपनेषु श्लिष्यन्तो मालवीना मलयजमधुरा कञ्चुकीर्नान्ति वाता ॥ ४० ॥ भृङ्गाली कण्ठमाला स्फुटितकमलिनीधूलिभिर्धूसराङ्गाश्चञ्चन्तश्चन्द्रकल्पालघुतरलहरीशीकरासारलालाः । अङ्कादङ्कं व्रजन्तो विकसितनिलसत्केतकीमालतीना मोदन्ते मन्दमन्द मलयगिरिदरीगर्भतो वातपोता ॥ ४१ ॥

---

## सूर्योदयवर्णनम्

तत श्रोक्रवधूबन्धुर्बन्धूककुसुमप्रभ । उदयाद्रिशिरोरत्नमुययौ तेजसा निधि ॥ १ ॥ निजानुरागरक्ता प्राची चुम्बत्यर्केऽतिरागिणीम् । लज्जयेव ययौ क्वापि श्यामा मीलितलोचना ॥ २ ॥ निसर्गसौरभोद्धान्तभृङ्गसगीतशालिनी । उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥ ३ ॥ पुरुहूतदिगङ्गना प्रसूता रविमुद्दामसुत चिरादुपेतम् । अलिनो नलिनोदराद्विमुक्ता प्रियबाहुद्वयबन्धनाप्तमोदा ॥ ४ ॥ उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् । वहति गिरिरय विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ ५ ॥ घटमानकोककुचभामृशन्करैर्विकसत्पयोजनयनान्तरोचित । परिचुम्बतीदमरुणप्रभाधरं रविरेष वासवनितामुखं मुहु ॥ ६ ॥ आगत्य संप्रति वियोगविसस्थुलाङ्गीमम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियाम । एतां प्रसादयति पश्य शनै प्रभाते तन्वङ्गि पादपतनेन सहस्ररश्मि ॥ ७ ॥ उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा गायन्ति मत्तमधुपा गृहदीर्घिकासु । एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि बिम्बम् ॥ ८ ॥ भूयो निपीय रजनाम्बुधिमात्मभास पुङ्ख्विवमुद्यत तपन उन्नतेन । और्वाग्निरम्बरपयोनिधिमध पातु लीनोऽद्भुदक्लमनिति मन्येत ॥ ९ ॥ अयमुदयति मुद्राभञ्जन पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् । विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्बिभिन्दन्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमासि ॥ १० ॥ करनखरविदीर्णध्वान्तकुम्भीन्द्रकुम्भातुहिनकणमिषेण क्षिप्तमुक्ताप्ररोह । अयमुदयधरित्रीधारिमूर्धाधिरूढो नयनपथमुपैतो भानुमत्केसरीन्द्र ॥ ११ ॥ नवकनकपिशङ्ग वासराणा विधातु ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासा वितानम् । जनितभुवनदाहारम्भमम्भासि दग्ध्वा ज्वलितमिव महाब्धेरूर्ध्वमौर्वानलार्चि ॥ १२ ॥ विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखै कलश इव गरीयान्दिग्भिराकृष्यमाण । कृतचपलविहङ्गालापकोलाहलाभिर्जलनिधिजलमध्यादेष उत्तार्यतेऽर्क ॥ १३ ॥ पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्न स्फुटमनिशमनापि ज्वालया वाडवाग्ने । यदयमिदमिदानीमङ्गमुद्य दधाति ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौर विवस्वान् ॥ १४ ॥ अनुदिनरुचिरासौ केवल नोदयाद्रि क्षणमुपरिगतेन क्ष्माभृत सर्व एव । नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूकसूनस्तबकरचितमेते शेखर बिभ्रतीव ॥ १५ ॥ उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेव रिङ्गन्सकमलमुखहासं वीक्षित पद्मिनीभि । विततमृदुकराग्र शब्दयन्त्या वयोभि परिपतति दिवोऽङ्के हेलया बालसूर्य ॥ १६ ॥ क्षणमयमुपविष्ट क्ष्मातलन्यस्तपाद प्रणतिपरमवेक्ष्य प्रीतमह्नाय लोकम् । भुवनतलमशेष प्रत्यवेक्षिष्यमाण क्षितिधरतटपीठादुत्थित सप्तसप्ति ॥ १७ ॥ उदयमयते दिङ्मालिन्य निराकुरुतेतरा नयति निधन निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रिया । रचयतितरा स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं बत बत लसत्तेज पुञ्जो विभाति विभाकर ॥ १८ ॥ अय खलु मृणालिनीनवविलाससहासिकस्त्वरा नितपते पति सपदि दृश्यमानो दिना । स्तनौ पुलकयन्ति चोत्कटदशा प्रियोर स्थले निपर्यमितधृतयो घुसृणपङ्कपङ्काङ्कुरा ॥ १९ ॥ आयान्त्या दिवसश्रिय पदतलस्पर्शानुमानादिव व्योमाशोकतरोर्नवीनकलिकागुच्छ समुज्जृम्भते । आतन्वन्नवसंभ्रमप्रसाधनाभुरङ्गीदृशामुन्मीलत्तरुणप्रभारकरम्भोभिरुत्प्रेक्ष्यते ॥ २० ॥ एतत्तरणिचक्रवाकहृदयाश्वासाय ताराग्रासाय स्फुरदिन्दुमण्डलपरीहासाय भास्वन्निधि । दिक्कान्ताकुचकुम्भकुङ्कुमरसन्यासाय पङ्केरुहोल्लासाय स्फुटवैरेवरनश्वराय निपतेते ॥ २१ ॥ मौक्तिकस्फुटलोचनो प्रथितगल्लताराच्छहारावली न्यायचन्द्रमुखी निद्रालुतमवेणी सद्योऽपास्तवराम् । प्राप्तगन्धर्वनिशि चरीमिव वसुद्रापद्रागं कराकम्पित यामिनीमनुगतपम्भोजिनीवल्लभ ॥ २२ ॥ यामबीरनिधि प्रमानगमय प्रोद्धृत्य लोकत्रयीमानिक्य रविबिम्बमम्बरशिरोरत्नीमिरामेचकं । तावत्कर्तुमिवात्मनूत्न भुवि पद्माकरेण स्वय दृश्यमानपीता गज्जलवल्लभ

पुर स्थाप्यते ॥ २३ ॥ मञ्जिष्ठारुणदीधितिर्मधुकरैर्माङ्गल्यगीतिस्तत कोकाह्लादपटु सरोरुहवन प्रीत्या समुज्जृम्भयन् । लोकालोककर करैश्च तमसा स्तोम समुत्सारयन्नारोहत्युदयाचल रविरय बन्धूकगुच्छच्छवि ॥२४॥ कीलालै कुङ्कुमाना सकलमपि जगज्जालमेतन्निषिक्त मुक्ताश्रोमत्तभृङ्गा विघटितकमलक्रोडकारागृहेभ्य । उत्सृष्ट गोसहस्र किमुत कलकल श्रूयते च द्विजाना मार्गैर्द्वारकाणा हरिद्दयहरिता सूयते पुनरवम् ॥ २५ ॥

## नायिकानिर्गमनम्

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपद पराप्ते । श्लथीकृताश्लेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ १ ॥ गुरुत्रासादासादितमनदुपालम्भवचसा मुहु स्मार स्मार कथमपि निशीथे समगमम् । इदानीं मुग्ध त्व दयित पुनरेष्यामि समभूदुष कालीनोऽय चटुलचटकालीकलकल ॥ २ ॥ प्रवुद्धाया प्रातर्लसदलसदोर्वल्लिवलय गलन्मल्लीदाम्न शिथिलकबरीबन्धसमये । प्रियालोके घूर्णन्नयनमसृणस्मेरमधुरो मुखे जृम्भारम्भी जयति भृशमिन्दीवरदृश ॥ ३ ॥ प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते जातातङ्का रचयति चिर चन्दनालेपनानि । धत्ते लाक्षामसकृदधरे दन्तदन्तावघाते क्षामाङ्गीय चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती ॥ ४ ॥ धम्मिल्ल परिबध्नती नखमुखै सीमन्तमातन्वती पश्यन्ती नखरोत्सव कुचयुगे सव्यापसव्य मुहु । नाभीसीमनि कुञ्चिताङ्गुलिदल नीवीभर रुन्धती शय्यागारविनिर्गतापि हृदयाघ्रायापि निष्क्रामति ॥५॥ एषा का मुक्तमुक्ता विलुलितवसना स्वेदलम्नान्तवस्त्रा प्रत्यूषे याति बाला मृग इव चकिता सर्वत शङ्कयन्ती । केनेद वक्त्रपद्म स्फुरदमधुरस खण्डित केन पीत स्वर्ग केनाद्य भुक्तो हरनयनहतो मन्मथ कस्य तुष्ट ॥६॥

## संभोगाविष्करणम्

रतखिन्नतनु प्रातर्लज्जानम्रमुखीं वधूम् । स्मरन्तीं रात्रिचरित दृष्ट्वाप्नोति न को मुदम् ॥ १ ॥ राजते राजरामाया एष बिम्बाधरव्रण । सुधा पीत्वेव कान्तेन तच्छेषोऽय स मुद्रित ॥ २ ॥ आच्छादयसि किं मुग्धे वस्त्रेणाधरपल्लवम् । खण्डिता एव शोभन्ते वीराधरपयोधरा ॥ ३ ॥ सखि दशनक्षतमधरे किं गोपयसे प्रयत्नेन । सप्रति रजनिरहस्य नयनाल्स्य निवेदयति ॥ ४ ॥ संवरणाय वधूटी बहुपरिपाटी करोतु किं तेन । सप्रति रजनिरहस्य नयनालस निवेदयति ॥ ५ ॥ उषसि परिवर्तयन्त्या मुक्तादामोपनीतना नीतम् । पुरुषायितवैदग्ध्य लज्जावति कैन कलितते ॥ ६ ॥ चन्दन स्तनतटेऽधरबिम्बे यावक घनतर च सपत्न्या । प्रातरीक्ष्य कुपितापि मृगाक्षी सागसि प्रियतमे परितुष्टा ॥ ७ ॥ दर्पणेषु परिभोगदर्शिनी पृष्ठत प्रणयिनो निषेदुष । प्रेक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मन कानि कानि न चकार लज्जया ॥ ८ ॥ किमपि कान्तभुजान्तरवर्तिनी कृतवती यदिय कलभाषिणी । तदनुकृत्य गिरा गुरुसंनिधौ ह्रियमनीयत सारिकया वधू ॥ ९ ॥ धन्यासि या कथयसि प्रियसगमेऽपि नर्मोक्तिचाटुकशतानि रतान्तरेषु । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्य शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि ॥ १० ॥ बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाह चकर च किल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य । विदितमिति सखिभ्यो रात्रिवृत्त विचिन्त्य व्यपगतमदयाह्नि व्रीडित मुग्धवध्वा ॥ ११ ॥ शशपदमणिमाल चन्द्ररेखाभिराम ललितपुलकजाल लक्ष्यबिन्दुप्रवालम् । वपुरनघमुष्या वक्ति कस्यापि यून सुरतकलहलीलासूक्ष्ममार्गाभियोगम् ॥ १२ ॥ प्रभाते पृच्छन्तीरनुरहसवृत्त सहचरीर्न वोढा न व्रीडामुकुलितमुखीय सुखयति । लिखन्तीना पत्राङ्कुरमनिशमस्यास्तु कुचयोश्चमत्कारो गूढ करजपदमासा कथयति ॥ १३ ॥ क्वचित्ताम्बूलाक्त क्वचिदगुरुपङ्काङ्कमलिन क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपद । वलीभङ्गाभोगैरलकपतितै शीर्णकुसुमै स्त्रिय सर्वावस्थ कथयति रत प्रच्छदपट ॥ १४ ॥ नखक्षतमुर स्थलेऽधरदले रदस्य व्रण च्युता बकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली । रतान्तसमये मया सकलमेतदालोकित स्मृति क्व च रति क्व च क्व च तवालि शिक्षाविधि ॥ १५ ॥ वक्षस्ते दृढलमककशकुचद्वन्द्वानभिमान्तर कण्ठ कङ्कणरत्नकोटिस्खलनासुव्यक्तमुद्राङ्कित । व्यत्यासव्यतिषञ्जितश्च तिलक फाले तवाय सखे कस्याश्चित्प्रकटीकरोति सुरतप्रौढि परा मुग्धर ॥ १६ ॥ तस्या पाटलपाणिजाङ्कितमुरो निद्राकषाये दृशौ निर्धूताधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजा । काञ्चीदाम दरश्लथाञ्चलमिति प्रातर्निरातैर्दृशो रेभि कामशरैस्तदद्भुतमहो पत्युर्मन कीलितम् ॥ १७ ॥ यद्रात्रौ रहसि व्यपेतविनय वृत्त रमात्कामिनोरन्योन्य शयनीयमीहितरसात्तातिप्रवृत्तस्पृहम् । तस्यानन्दमिलद्दृशो कथमपि स्मृत्वा गुरूणा पुरो हासोद्भेदनिरोधमन्थरमिलत्तारं कथंचित्स्थितम् ॥ १८ ॥ दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेना कर्णित यद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसंनिधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधू । कर्णालम्बितपद्मरागशकल विन्यस्य चञ्च्वा पुटे व्रीडार्ता प्रकरोति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥१९॥ धन्यास्ता सखि योषित प्रियतमे सर्वाङ्गलग्नेऽपि या प्रागल्भ्य रचयति

१ पयोभि- २ देवतानाम् ३ आनशरीरविकृति

मन्मथनिधानात्स्वस्य धैर्यं महत् । अस्माकं तु तदीयपाणि कमलेनोन्मोचयत्यंशुकं कोऽयं वा वयमत्र किं च सुरत नैव स्मृतिर्नायते ॥ २० ॥ कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनात्तद्वासः श्लथमेखलागुणधृतं किंचिनि तम्बे स्थितम् । एतावन्मम वेद्मि केवलमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः कोऽसौ कोऽस्मि रतं नु वा कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥ २१ ॥ गाढाश्लेषविशीर्णचन्दनरजःपुञ्जप्रमारादियं शय्या संप्रति कोमलाङ्गि परुषेत्यारोप्य मां वक्षसि । गाढौष्ठमहं पूर्वमातुरतया पादाग्रसंदंशकेनाकृष्याम्बरमात्मनो यदुचितं धूर्तेन तत्प्रस्तुतम् ॥ २२ ॥ निद्रातुन्दिलशोणलोचनयुग दत्ताङ्कदन्तच्छदं पर्यस्तालकवल्लि घर्मपटलप्रामृष्टपत्रावलि । जृम्भाजृम्भितसीधुसौरभमिलद्भृङ्गीभिरङ्गीकृतस्तोत्र शंसति वक्त्रमेव रजनीवृत्तान्तमेणीदृशः ॥ २३ ॥

## प्रियप्रस्थानावस्थाकथनम्

*मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्छिता ।* बुद्धा पश्यति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥ १ ॥ यामीति प्रियपृष्टया प्रियाया कण्ठलग्नयोः । वचोजीवितयोरासीत्पुरोनिःसरणे रणः ॥ २ ॥ *बाष्पाकुलं प्रलपतोर्गृहिणि* निवर्तस्व कान्त गच्छेति । यातं दयत्पलोर्दिनमनुगमनावधि सरम्मीरे ॥ ३ ॥ यामि न यामीति धवे वदति पुरस्तात्क्षणेन तन्वङ्ग्याः । गलितानि पुरो वलयान्यपराणि तथैव दलितानि ॥ ४ ॥ मनसि विविशते स कोऽपि तापप्रापितानि बाहुलतातरङ्गितेऽपि । सरसिजमकरन्दगन्धबन्धुर्वहति यदेष शनैः शनैः समीरः ॥ ५ ॥ कान्ते कथंचिद्गदितप्रयाणे क्षणं विनम्रा विरहार्दिताङ्गी । ततः समालोक्य कदागतोऽसीत्याप्याय कान्ता मुदमाससाद ॥ ६ ॥ लज्जा विहाय रुदितं विधृतः पटान्ते मा गास्त्वमित्युदितमञ्जल्यो मुखेऽस्याः । भ्रिया पुरः पतितमेव निवेतनाय प्राणेश्वरे प्रजति किं न कृतं कृशाङ्ग्या ॥ ७ ॥ गन्तुर्विनम्र दुदये हृदयेश्वरस्य प्रत्यूषमारीतिनिदक्षमजातकम्पा । निद्रां जलैरशिशिरैर्नयनाम्बुजाते कान्ता तदमरिशिरे पतितैर्जहार ॥ ८ ॥ प्राणेश्वरे विशति जन्मति निर्गमाय क्षामोदरी यदनमानमयाचयार । आर्ता पुनर्नभृतमेत्य स्तनिकुञ्ज मुन्नतकोकिलकलध्वनिमाततान ॥ ९ ॥ गन्तुं प्रिये वदति निश्चयितं न दीर्घमासीत्तयोर्नयनयोर्नन्मानिरासीत् । आयुर्विधि पठितुर्मोदरा परतु भास्वती किमु वर सदु दानगाम ॥ १० ॥ प्रहरविरतौ मध्ये वाहस्तोऽपि परेण वा किमुत सकले याते वाह्नि प्रिय त्वमिहैष्यसि । इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो हरति गमनं बाला लापैः सबाष्पजलाकुलैः ॥ ११ ॥ पितुर्गृहपुरं त्यक्त्वा सार्धं मम निजबाधवैर्न च परिचितिर्नीता पत्युर्गृहेऽपि कयाचन । कतिपयदिनोद्वस्येऽस्मिन् प्रिये प्रवसत्यसौ कथयतु मनस्ताप कस्मै नव नवगामिनी ॥१२॥ सान्त्वप्रायैः प्रणयवचनैर्गन्तुमापृच्छमाने कान्ते तिर्यङ्नमितवदना रुन्धती बाष्पपूरम् । दीर्घाच्छ्वासस्थगननिकोलमपि नासापुटान्ता सव्याङ्गुल्या गणयति मृगीलोचना कङ्कणानि ॥१३॥ यामी त्युक्ते हृदयवविना प्रेयसा शङ्खभूषा नैव सैरं झटिति गलिता पाणिपद्मग्रहाग्रात् । नो यास्यामीत्युत्तरपदमिमां वाचमाकर्णयन्त्यालाव्या शेषा अपि चटचटेलेव भग्ना समीपु ॥ १४ ॥ आयाते श्रुतिगोचरं प्रियतमप्रस्थानकाले बलात्तत्स्थानस्थितया तया जनमलं दृष्ट्वा चिरं मुग्धया । सोच्छ्वास दृढमश्रुनिर्भरगलद्बाष्पाम्बुधौतं तया न्यस्य निर्विवेश्य मन्दृहृदये निःशब्दकं रुद्यते ॥ १५ ॥ दृष्ट कातरनेत्रया चिरतरं बद्धाञ्जलि याचितं पश्चादंशुकपल्लवेन विधृतो निर्व्याजमालिङ्गितः । इत्याक्षिप्य समस्तमर्मसघृणो गन्तुं प्रवृत्त शठ पूर्वं प्राणपरिग्रहो दयितया मुक्तस्ततो वल्लभः ॥ १६ ॥ लग्ना नाशुकपल्लवे भुजलता नो द्वारदेशेऽर्पिता नो वा पादयुगे तया निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः । काले केवलमम्बुदालिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठस्तन्व्या बाष्पजलौघकल्पितनदीपूरेण रुद्धः प्रियः ॥ १७ ॥ दूरं सुन्दरि निर्गतामि नगरादेष द्रुमः क्षीरवानस्मादेव निवर्ततामिति शनैरुक्त्वा प्रयोगेन प्रियाम् । गाढालिङ्गनचञ्चितस्तनतटाभोगस्फुटत्कञ्चुकीश्योरस्त्वलमश्रुपूरितदृशः प्रस्थानमङ्ग स्मृत ॥ १८ ॥ यामि प्रेयसि वारिदागमदिने जानीहि मामागतं चिन्ता चेतसि मा विधेहि कथयन्नेव समाप्ते मयि । निःश्वासैः पवनायितं घनतनोरङ्गैः कदम्बायितं बाला केतकपत्रकायितमहो रम्या पयोदायितम् ॥ १९ ॥ *यामीत्यप्रियवादिनि* प्रियतमे मुद्रामलङ्कृत्य केनचित्प्रवहिर्नितेश्चरणे भूमौ शरीरस्थितिः । अन्तर्गानगते पुनर्मृगदृशो बाष्पा विभिन्ना दशा लाजावरोट इव स्फुटत्प्रतिरलं हारोऽपि यामगुरुः ॥ २० ॥ प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैजस्रं गतं धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः । यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गन्तव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥ २१ ॥ गच्छामीति मया मृगाक्षि निगदते त्यक्त्वा निर्निमेषं बाष्पस्तोमधिकेन मां पशुना । अथ प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यतामित्थं स्नेहविवर्धिनो मृगशिशुः पोष्यस्तु मामासीत ॥ २२ ॥ खिन्नात्मेदृग्विनिवृत्तेन मनसा मौनेन

१ प्रस्थानम्. २ प्रथम. ३ प्रियकुसुमि. ४ मरन्दो. ५ द्रुमोऽस्या. ६ दृष्टिः.

पादानत प्रत्याख्यानपराङ्मुख प्रियतमो गन्तु प्रवृत्तो ऽधुना। सव्रीडैरलसैर्निरन्तरलुठद्बाष्पाकुलैर्लोचनै श्वासोत्कम्प कुच निरीक्ष्य सुचिर जीवाशया वारित ॥ २३ ॥ कान्तो यास्यति दूरदेशमिति मे चिन्ता परं जायते लोकानन्दकरो हि चन्द्रवदने वैरायते चन्द्रमा । किं चाय वितनोति कोकिलकलालापो विलापोदय प्राणानेव हरन्ति हन्त नितरामारामन्दानिला ॥ २४ ॥

## सखीं प्रति नायिकावाक्यम्

वयो नव्य स्वान्त विषयतरल हन्त सतत प्रियो दूरे देशे जनकनगर दुर्लभतरम् । जनश्वाय दुष्टो भृशमिदमनर्थाय सतत कथकार पार कथय सखि यामोऽस्य वयस ॥ १ ॥ आयाता जलदावली सरभस विद्युत्समालिङ्गिता शैलाना परित सशब्दमहिमुक्श्रेणी नरीनृत्यति । एव सत्यपि हन्त सप्रति पतिर्देशान्तर प्रस्थितस्तदु ख विनिवेदयता सखि कथ कस्याधुनाग्रे मया ॥ २ ॥

## नायकं प्रति नायिकोक्तयः

गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थान सन्तु ते शिवा । ममापि जन्म तत्रैव भूयाधन गतो भवान् ॥ १ ॥ न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति । यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयापि ते ॥ २ ॥ सहिष्ये विरह नाथ देहादृश्याञ्जन मम । यदक्तनेत्रा कदर्प प्रहर्तु मा न शक्ष्यति ॥ ३ ॥ प्राणेश विज्ञप्तिरिय मदीया तत्रैव नेया दिवसा कियन्त । सम्प्रत्ययोग्यस्थितिरेष देश करा हिमांशोरपि तापयन्ति ॥ ४ ॥ एतस्मिन्सहसा वसन्तसमये प्राणेश देशान्तर गन्तु त्व यतसे तथापि न मय तापाप्रपद्येऽधुना । यस्मात्कैरवसारसौरभमुषा साक सरोवायुना चान्द्री दिक्षु विजृम्भते रजनिषु स्वच्छा मयूखच्छटा ॥ ५ ॥ लोलैर्लोचनवारिमिश्र शपथै पादप्रणामै परैरन्यासा विनिवारयन्ति कृपणा प्राणेश्वर प्रस्थितम् । पुण्याह व्रज मङ्गल सुदिवस प्रात प्रयातस्य यत्स्वत्स्नेहोचितमीहित प्रिय मया त्व निर्गत श्रोष्यसि ॥ ६ ॥ मास्ताश्रूततरुर्गुरुर्मनसिज कोऽप्येष भृङ्गस्वनो मन्दो गन्धवहः सितो मलयजो दोषाकरो माधव । अङ्गारो नवपल्लव परभृतो विशो गुरोराज्ञया निर्यातोऽसि विचारिता कथममी क्रूरा मदा न त्वया ॥ ७ ॥ मा याहीत्यपमङ्गल व्रज किल स्नेहेन शून्य वचस्तिष्ठेति प्रभुता यथारुचि कुरुष्वैपाप्युदासीनता । नो जीवामि विना त्वयेति वचन संभाव्यते वा न वा तन्मां शिक्षय नाथ यत्समुचित वक्तु त्वयि प्रस्थिते ॥ ८ ॥

१ मयूरपङ्क्ति- २ स्मरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भीकृत

## नायकं प्रति सखीवाक्यम्

किमिति सखे परदेशे गमयसि दिवसान्धनाशया लुब्ध । वर्षति मौक्तिकनिकर तव भवनद्वारि काञ्चनी वल्ली ॥ १ ॥ या बिम्बौष्ठरुचि क्व विद्रुममणि स्वप्नेऽपि ता लब्धवान् हासश्रीसदृशैस्तपोभिरपि किं मुक्ताफलैर्भूयते । तत्कान्तिशतशोऽपि वह्निपतनैर्हेम क्व तत्सेत्स्यति त्यक्त्वा रत्नमयीं प्रयासि दयिता कस्मै धनायाध्वग ॥ २ ॥ उपद्रुहिंषि दुर्दरावपुषि प्रक्षीणपान्थायुषि श्च्योतद्विमुषि चन्द्ररुड्मुषि सखे हसद्विषि प्रावृषि । मा मुञ्चोच्चकुचान्तसततगलद्बाष्पाकुला बालिका काले कालकरालनीलजलदव्यालुप्तभास्वत्त्विषि ॥ ३ ॥ मा गच्छ प्रमदाप्रिय प्रियशतैरभ्यर्थितस्त्व मया बाला प्राङ्गणमागतेन भवता प्राप्नोत्यवस्था पराम् । किं चास्या कुचभारनि सहतरैरङ्गैरनङ्गाकुलेस्तुट्यत्कञ्चुकजालकै रनुदिन नि सूनमस्तद्वहम् ॥ ४ ॥

## सखायं प्रति नायकोक्तिः

शेते शीतकरोऽम्बुजे कुवलयद्वन्द्वाद्विनिर्गच्छति स्वच्छा मौक्तिकसहतिर्धवलिमा हैमीं लतामञ्चति । स्पर्शोत्पङ्कजकोशयोरभिनवा यान्ति स्रज क्लान्ततामेषोत्पातपरम्परा मम सखे यात्रास्पृहा कृन्तति ॥ १ ॥

## नायिकां प्रति सखीवाक्यम्

वारंवारमुदश्रु लोचनयुग पर्याकुल जायते नि श्वासा विरमन्ति न क्षणममी व्याक्लिष्टदन्तच्छदा । प्रस्थानश्रवणादपि प्रियतमस्याहो तवेय स्थितिर्नो जाने निलय गते तु दयिते कीदृग्दशामाप्स्यसि ॥ १ ॥

## देशान्तरोपगतो नायक

दिदृक्षमाण क्षणमायताक्ष्या मुखाम्बुज मञ्जुलमध्वनीन । मुहूर्तमात्र सुमुहूर्तकाले सवर्षकाल कल्पयाचकार ॥ १ ॥ निशम्य केलीभवनोपकण्ठे मञ्जीरमञ्जुध्वनिमध्वनीन । यथा तथा बद्धकथावशेष समापयामास सम सुहृद्भि ॥ २ ॥ मुख प्रियाया समुदीक्षमाण कान्तो दिनस्यान्तमपेक्षमाण । मुहुर्मुहुर्व्योमनि तिग्मभानौ निवेशयामास विलोचने स्वे ॥ ३ ॥

## वसन्तवर्णनम्

मधुपराजिपराजितमानिनीजनमन सुमन सुरभिश्रियम् । अभृत वारितवारिजविप्लव स्फुटितताम्रततामवन जगत्

१ विस्तीर्णम्

॥ १ ॥ रणत्कङ्कणानां क्षणन्नूपुराणां चलत्कुण्डलानां क्वणत्किङ्किणीनाम् । वधूनां मुखाम्भोरुहं द्रष्टुकामो रथं मन्थरं चक्रबन्धुश्चकार ॥ २ ॥ विकसितसहकारभारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः । नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥ ३ ॥

## वसन्तसमयस्वभावाख्यानम्

कोकिलश्चूतशिखरे मञ्जरीरेणुपिञ्जरः । गदितैर्व्यक्ततामेति कुलीनश्चेष्टितैरिव ॥ ४ ॥ परिचुम्बति संश्लिष्य भ्रमरश्चूतमञ्जरीम् । नवसंगमसंहृष्टः कामी प्रणयिनीमिव ॥ ५ ॥ आम्रे पल्लविते स्थित्वा कोकिला मधुरस्वरम् । चुकूज कामिनां चित्तमाकर्षन्तीव दूतिका ॥ ६ ॥ सुभगे कोटिसंख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः । वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥ ७ ॥ पैतङ्गपाकसमये पतङ्गपतिविक्रमाः । पैतङ्गस्योदये चेलुः पैतङ्गा इव वानराः ॥ ८ ॥ सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्च्छितदिगन्ते । मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ भवेत्कस्य नोत्कण्ठा ॥ ९ ॥ मलयानिलमिलनोत्कटमदकलकलकण्ठकलकलापः । मधुरमधुविधुरमधुपो मधुरयमधुना धिनोति धराम् ॥ १० ॥ किंशुककलिकान्तर्गतमिन्दुकलास्पर्धिकेसरं भाति । रक्तनिचोलकपिहितं धनुरिव जतुमुद्रितं वितनोः ॥ ११ ॥ आयाता मधुरजनी मधुरजनीगीतिहृद्येयम् । अङ्कुरितं स्मरविटपी स्मरविटपीनस्तनीमबलाम् ॥ १२ ॥ अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः । रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ॥ १३ ॥ सपदि सखीभिर्निभृतं विरहवतीगात्रमत्र मज्यन्ते । सहकारमञ्जरीणां शिम्बोद्गमप्रथमप्रथमे ॥ १४ ॥ असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः । वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥ १५ ॥ प्रसूनवृन्दैर्मकरन्दतोयं सलीलमादाय वसन्तकामी । वनस्थलीवामदृशां मुखानि सिञ्चत्यसौ मन्दमरुत्करेण ॥ १६ ॥ व्यतीतकल्पे शिशिरैकवास्ये सकलपुष्पोद्गममधुपाङ्गी । इय लवङ्गी सुरभिगमादुच्चनगुच्छलतिकेव भाति ॥ १७ ॥ दक्षे जनोऽसौ खलु विद्यमानमविद्यमानं तु न कोऽपि तावत् । वियोगिनां पुष्पनमप्यशोकं शोकप्रदोऽभूदतिविस्मयेतत् ॥ १८ ॥ जगौ विशाखावसरे वनस्थलीवगतपो फामदुतारणाशिनि । विरुद्धिजं प्रीतमना मनोरमं मुहुर्मुहुर्मञ्जलमप्रमादयत् ॥ १९ ॥ रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् । उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥ २० ॥ आस्वादितं सादुमरन्दबिन्दुस्वच्छन्दमिन्दीवरसुन्दरीभिः । माकन्दपुष्पं प्रमदाजनस्य प्रमोदमामोदभरैरकार्षीत् ॥ २१ ॥ कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य । दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २२ ॥ असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि । पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जितनूपुरेण ॥ २३ ॥ सद्यःप्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे । निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २४ ॥ वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः । प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २५ ॥ बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्बभुः पलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ २६ ॥ लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य । रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलंचकार ॥ २७ ॥ मृगाः प्रियालद्रुममञ्जरीणां रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः । मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ २८ ॥ चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज । मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ २९ ॥ हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् । स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥ ३० ॥ मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः । शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ ३१ ॥ ददौ रसात्पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः । अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३२ ॥ गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किंचित्समुच्छ्वसितपत्रलेखम् । पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्बे ॥ ३३ ॥ पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः । लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३४ ॥ न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् । न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ ३५ ॥ कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् । इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ ३६ ॥ उपहितं शिशिरापगमश्रिया मुकुलजालमशोभत किंशुके । प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३७ ॥ व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम् । न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं वसन्

१ दाक्षिणात्येषु वरेण्यमन्दे २ गतवतः ३ सूर्यस्य ४ ... ५ पुंनाग ; पक्षे,—वानर ६ प हरिण ; पक्षे,—सुग्रीवस्य सेना ७ सौ । पक्षे,—रक्तपुष्प-

हिमम् ॥ ३८ ॥ अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा । अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥ ३९ ॥ नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः । अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ ४० ॥ कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् । किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ ४१ ॥ विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः । मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ ४२ ॥ सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः । मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपैर्बकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ४३ ॥ प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः । सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ४४ ॥ श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः । उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ४५ ॥ ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् । पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ४६ ॥ शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः । विकचतामरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ४७ ॥ उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः । सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ४८ ॥ अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः । कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ४९ ॥ हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् । युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ५० ॥ अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः । न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ५१ ॥ अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः । कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ५२ ॥ अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदैश्च यवाङ्कुरैः । परभृताविरुतैश्च विलासिनः स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ॥ ५३ ॥ उपचितावयवा शुचिभिः कणैरलिकदम्बकयोगमुपेयुषी । सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ५४ ॥ ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः । कुसुमकेसररेणुमलिव्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ५५ ॥ अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया । अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जलतामबलाजनः ॥ ५६ ॥ त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः । परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ५७ ॥ नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् । मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ ५८ ॥ विलुलितालकसंहतिरामृशन्मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम् । तनुतरङ्गततिं सरसां दलत्कुवलयं वलयं मरुदाययौ ॥ ५९ ॥ स्फुटमिवोज्ज्वलकाञ्चनकान्तिभिर्युतमशोकमशोभत चम्पकैः । विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः कपिशितं पिशितं मदनाग्निना ॥ ६० ॥ स्मरहुताशनमुर्मुरचूर्णतां दधुरिवाम्रवणस्य रजःकणाः । निपतिताः परितः पथिकव्रजानुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥ ६१ ॥ रतिपतिप्रहितेव कृतक्रुधः प्रियतमेषु वधूरनुनायिका । बकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिरगान्निरगान्मधुपावलिः ॥ ६२ ॥ प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः किमपि काम्यगिरा परपुष्टया । प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ ६३ ॥ मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव । कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥ ६४ ॥ समभिसृत्य रसादवलम्बितः प्रमदया कुसुमावचिचीषया । अविनमन्न रराज वृथोच्चकैरनृततया नतया वनपादपः ॥ ६५ ॥ वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभृतसंभृतशोभया । चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥ ६६ ॥ कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितद्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः । मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे किमु मुहुर्मुमुहुर्गतभर्तृकाः ॥ ६७ ॥ मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया । मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ ६८ ॥ अरुणिताखिलशैलवना मुहुर्विदधती पथिकान्परितापिनः । विकचकिंशुकसंहतिरुच्चकैरुदवहद्दवहव्यवहश्रियम् ॥ ६९ ॥ कमलिनी मलिनी दयितं विना न सहते सह तेन निषेवितुम् । तमधुना मधुना निहितं हृदि स्मरति सा रविसारमहर्निशम् ॥ ७० ॥ सुहृदस्तरुणीनखक्षतानां प्रतिपक्षाः पथिकाङ्गनाजनानाम् । दहनद्युतिदस्यवः समन्ताद्विपिने किंशुककुड्मला विरेजुः ॥ ७१ ॥ किंशुककलिनिवहा विलसन्तः कुड्मलाः कुटिलतां कलयन्तः । पान्थवारणविदारणताम्राः कामकेसरिनखा इव रेजुः ॥ ७२ ॥ प्रस्फुरत्प्रचुम्बनास्पदा वीरुधश्च तरलाश्चकाशिरे । क्रीडिता इव कुसुम्भवारिभिः काममित्रसमये समागते ॥ ७३ ॥ कूजितानि कलयन्वनप्रियो न प्रियो विरहिणामजायत । मन्मथास्त्रमपि मञ्जुना दरं सादरं मुनिमनोऽम्बुजं व्यधात् ॥ ७४ ॥ बकुलकुड्मलमिलन्मिलिन्दमालामदकल्लोलितकूजितोदयेन । अहह नियमिनोऽपि तत्त्वचिन्ताच्च्युतमतयो मतयोगिनो बभूवुः ॥ ७५ ॥ कुसुमनगवनान्युपैतुकामा किसलयिनीमवलम्ब्य चूतयष्टिम् । क्वण

१ कुशाग्नि- २ पुष्पावचयं कर्तुमीलिया।

दलितकुन्ननूपुरा तिरासे नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मी ॥७६॥ विकसितकुसुमाधरं हसन्तीं कुरबकराजिवधूं विलोकयन्तम्। ददृशुरिव सुराङ्गना निषण्णं सशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु ॥ ७७ ॥ मुहुरनुपतता विधूयमानं विरचितसंहृति दक्षिणानिलेन। अलिकुलमलकाकृतिं प्रपेदे नलिनमुखान्तविसर्पि पङ्कजिन्याः ॥ ७८ ॥ श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठे नवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती। मधुसुरभिणि षट्पदेन पुष्पे मुख इव शाल्मलिका(?)वधूश्चुचुम्बे ॥ ७९ ॥ उत्सृष्टमम्बुजवनामिव मानरत्नमादाय षट्पदतिला मधुवागिपूगान्। पुंस्कोकिलस्य कलकूजितकैतवेन सङ्कल्पनाश्रयमयमातनुते रसालः ॥ ८० ॥ उत्फुल्लपङ्कजनिपतत्कलसद्विरेफ किञ्चिद्विनिद्रकुमुदोत्कर सम्भृतश्रीः। आमुग्नदलविनिधाकृतमाल्यमालश्चिन्न कस्य तनुते ललितमभाल ॥ ८१ ॥ धुवलमूनि मदमूर्च्छदक्षिनीति धृताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्दसौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि ॥ ८२ ॥ कुपितापि मेन पतिना सह या सहकारविलोकनजातरसा। तरसा रमते स न हा रमणी रमणीयतनु सुतनु सुरभौ ॥ ८३ ॥ स्वल्पमल्पतरुणा कामिनीलोचनेषु क्षिपति कुसुमगन्धा धूलिजालं विशालम्। तदनु हरति दन्तश्यामतामिव मानवविदग्धो धूर्तकामीनरेषु ॥८४॥

पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाङ्कुराणां दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च। नरि नरि किरति द्राक्सायकान्पुष्पधन्वा पुरि पुरि निवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥ ८५ ॥ इह मधुपवधूना पीतमल्लीमधूनां विलसति कमनीयं कोकिलीसम्प्रदाय। इह नटति सलीलं मञ्जरी वञ्जुलस्य प्रतिपदमुपदिष्टा दक्षिणेनानिलेन ॥ ८६ ॥ विकसति सहकारे स्फारसौगन्ध्यसारे वहति धुतपटीरे मन्दमन्दं समीरे। कलयति कलनाद कोकिलेकोऽपि रुष्ट क्षणमपि न मृगाक्ष्या वल्लभो दुर्लभोऽभूत् ॥ ८७ ॥ इह हि नवनवान्ते मञ्जरीरेणुपुञ्जपिञ्जरणधरन्देहा वल्लहेल सरति। तदलिमलिमृगा हारिहुङ्कारिकण्ठा वहलपरिमलालीसुन्दरं सिन्दुवारम् ॥ ८८ ॥ स्थाने स्थाने मलयमरुता पूर्यमाणा(?)पाली पुष्पालीषु स्मरगजरजआमोदिन्या पराग। जाते धूते मधु मधुकरश्रेयसी आनुदस्य निर्विमल्य सरसि भरते रागगम्यामिवेश ॥८९॥ प्रमूनाग्निसा कुन्दे किसलये कम्राधिभि स्फुरन्मधुमदस मद्भमत्कोकिलाकूजिते। इति मनसामुनतैरुत्तमनायमी मलयलीममण्डपदिव वियाद्गुणमुपागतम ॥ ९० ॥ विगरिभिरिवोमर्दे रचितान्तगुणायं प्रसूनगुम्फैः विगलितपरागा। अशोकशिखरशिखिभि मुनरनाभिवृते



षट्पदैर्निरन्तरनिषेवितामितमधौ मधौ रेमिरे ॥ ९१ ॥ मन्दोऽय मलयानिल किसलय चूतद्रुमाणा नव माधवको किलकूजित विचकिलामोद पुरा मधु। बाणानित्युपदी करोति सुगभि पञ्च पञ्चषे यूनामिन्द्रियपञ्चकस्य युगपत्संमोहसंपादिन ॥ ९२ ॥ उद्यद्विद्रुमकान्तिभि किसलयै स्ताम्रा त्विष बिभ्रतो भृङ्गालीविरुतै कलैर्गनिशद्व्याहारलीलाभृत। आम्यन्तो मलयानिलाहतिचलै शाखामहस्तै मुहुर्भ्रान्ति प्राप्य मधुप्रसङ्गमधुना मत्ता इवामी द्रुमा ॥९३॥ चूताना चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्व रज सन्नद्ध यदपि स्थित कुरबक तत्कोरकावस्थया। कण्ठेषु स्खलित गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलाना रुत शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्धकृष्ट शरम् ॥ ९४ ॥ पुष्पाणि प्रथम तत प्रकटिता स्फातोल्मरा पल्लवा पश्चादुन्मदकोकिलाकुलकलावकोलाहल कोमल। इत्थ प्रादुरभूदुपेत परित प्रान्तप्रमोदप्रद प्रोद्दामद्रुमगर्जितवनश्रेणीगृहद्दुमावलि ॥ ९५ ॥ स्तोत्र चैत्रगुणोदयस्य विरहिप्राणप्रयाणानकटंकार स्मरकार्मुकस्य सुदृशां शृङ्गाररीशागुरु। दोलाकेलिकलासु मङ्गलपद बन्दी वनान्तश्रियो नादोऽय कलकण्ठकण्ठकुहरोद्वेल्लित श्रूयते ॥ ९६ ॥ माकन्दच्युतपुष्परेणुपटलीकूलाल्यनालोदरे मन्दस्यन्दिमरन्दपूरभरिते वातोत्थपुष्पैः। रेङ्गन्तो ललित मधोर्गुणगणान्गायन्ति पुष्पधया कान्तानामधरे धयति मधुर मत्त मधूलीरसम् ॥ ९७ ॥ आरूढो मलयानिलद्विपवर युक्तो विरागानुगै पीत पुष्पविलोचनैर्नवरजाशीगङ्गाना गणै। अभ्यायद्वा(?)पतो मधुमहीपाल्मत कोकिलालीलापभिन्नस्मदमर्दिताभ ङ्कारभेरीरवै ॥ ९८ ॥ वासन्तीव वनस्थली नवनवा शोभा वभाराद्य पाण्थापीडयति स्म तस्तर इव क्रूरैः शरैर्मन्मथ। उत्तार मधुप क्षमापतिरिव प्राप्त प्रतिष्ठां पर गति सीकुरुते स्म पुष्पलतालम्बेन वाक्यं क्रमात् ॥ ९९ ॥ साम्य संप्रति सेवते विचकिल पाम्थाविरैर्मौलिरैर्नालीश्री दन्तनवगारुमतैर पवेन्नोदरिव। मुहाल्लितारथेटि किन्तु कमिद किञ्चिद्विधृतायते माद्भिष्टलवरेश्च पाटलितोऽन्यैर वैचित्रिति ॥ १०० ॥ गर्भप्रथिपु वीरुधां सुमनसो मध्ये ङ्कुर पल्लवा वाञ्छामात्रपरिग्रहः विरमधूकण्ठोदरे पवन। किं च श्रीति जगति जिष्णु दिनर्द्धिर्मनोजन्मनो देवस्यापि चिरोपित यदि भवेदस्मान्वदन्नप्यसु ॥ १०१ ॥

मदनपूजा

पुरुमुकुलमूर्तिंदधनी विपिनेन तनौर वन्दद। आभाति मकरकेतौ पार्थस्य पादलिम्बिव ॥ १०२ ॥

१ कराम्भ २ दहे ३ आ लिन- ४ अध- ५ स्पु-
६ भवC- ७ लि ८ करान्म् ९ कन्तान्तमुदर
१० दयना ११ मान्म्

## कुसुमावचय

निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुश प्रतारिता कापि । नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितु कुसुमलावी ॥ १०३ ॥ असरव्यपुष्पोऽपि मनोभवस्य पञ्चैव बाणार्थमय ददाति । एव कदर्यत्वमिनावधार्य सर्वस्वमग्राहि मधोर्वधूभि ॥ १०४ ॥ अताडयत्सल्लवपाणिनैक पुष्पोच्चये राजवधूरशोकम् । तच्छेदहेतोरलिपङ्क्तिभङ्ग्या विकूजिता बाललता स्मरेण ॥ १०५ ॥ अन्यत्र यूय कुसुमावचाय कुरुध्वम त्रास्मि करोमि सख्य । नाह हि दूर भ्रमितु समर्था प्रसीदताय रचितोऽञ्जलिर्व ॥ १०६ ॥ उच्चित्य प्रथममवस्थित मृगाक्षी पुष्पौघ श्रितविटप ग्रहीतुकामा । आरोढु पदमदधादशोकयष्टयामूल पुनरपि तेन पुष्पिता सा ॥ १०७ ॥ मुखकमलकमुन्नमय्य यूना यदभिनवोढवधूर्बलादचुम्बि । तदपि न किल बालपल्लवाग्रग्रहपरया विविदे विदग्धसरया ॥ १०८ ॥ प्रततिविततिभिस्तिरोहिताया प्रतियुवतौ वदन प्रिय प्रियाया । यदधयदधरावरोपनृत्यत्करवलयस्वनितेन तद्विवव्रे ॥ १०९ ॥ विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्धरणिरुहाधिरुह्य वधूर्लताया । रमणमृजुतया पुर सखीनामकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ११० ॥ सललितमवलम्ब्य पाणिनासे सहचरमुच्छ्रितगुच्छवाञ्छयान्या । सकलकलशकुम्भविभ्रमाभ्यामुरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् ॥ १११ ॥ मृदुचरणतलाग्रदु स्थितत्वादसहतरा कुचकुम्भयोर्भरस्य । उपरि निरवलम्बन प्रियस्य न्यपतदथोच्चतरोच्चिचीषयान्या ॥ ११२ ॥ उपरिजतरुजानि याचमाना कुशलतया परिरम्भलोलुपोऽन्य । प्रथितपृथुपयोधरा गृहाण स्वयमिति मुग्धवधूमुदास दोर्भ्याम् ॥ ११३ ॥ इदमिदमिति भूरुहा प्रसूनैर्मुहुरतिलोभयता पुर पुरोऽन्या । अनुरहसमवापि नायकेन त्वरयति रन्तुमहो जन मनोभू ॥ ११४ ॥ विजनमिति बलादमु गृहीत्वा क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या । अभिपतितुमना लघुत्वभीतेरभवदमुष्यति वल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ११५ ॥ पूर्वं द्विरेफपरिभूतिभयादवत्या यत्केशपुष्पभरण हरिणाक्षि मुक्तम् । व्यर्थ तदद्य पुनरप्यलकेषु भृङ्गा पुञ्जीभवन्निजकुलभ्रमत पतन्ति ॥ ११६ ॥ सन्तु द्रुमा विमलयोत्तरपुष्पभारा प्राप्ते वसन्तसमये कथमित्थमेव । न्यासैनवद्युतिमतो पदयोस्तवेय भू पुष्पिता सुतनु पल्लवितैव भाति ॥ ११७ ॥ अनुभवत कुवल्या भाग्यवन्त्यो नितान्त कुसुमनव्यनेऽलसङ्गखेलासुखानि । मम तु मधुकराणा वाटपाटच्चगणा सपदि पतति घाटी पुष्पवाटीनिवेशे ॥ ११८ ॥ पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तया गण्डयोर्नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे । लीयन्ते कबरीभरे निजकुल व्यामोहजातस्पृहा दुर्वारा मधुपा कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि ॥ ११९ ॥

## वसन्तवायव

यथायथ ता सहिता नभश्चरे प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुध । वन विशन्त्यो वनजायतेक्षणा क्षणद्युतीना दधुरेकरूपताम् ॥ १२० ॥ विनयति सुदृशो दृश परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन । तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोर्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥ १२१ ॥ स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव प्रतियुवतेरभिधानमङ्गनानाम् । वरतनुरमुनोपहूय पत्या मृदुकुसुमेन यदाहताप्यमूर्च्छत् ॥ १२२ ॥ विपुलकमपि यौवनोद्धताना घनपुलकोदयकोमल चकाशे । परिमलितमपि प्रिये प्रकाम कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ १२३ ॥ हिमलवसदृश श्रमोदबिन्दूनपनयता किल नूतनोढवध्वा । कुचकलशकिशोरकौ कथञ्चित्तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥ १२४ ॥ ममदनमवतसितेऽधिकर्णं प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमाया । व्रजदपि लघुता बभूव भार सपदि हिरण्मयमण्डन सपत्न्या ॥ १२५ ॥ अतिमन्दचन्दनमहीधरवात स्तबकाभिरामलतिकातरुजातम् । अपि तापसानुपवन मदनार्ता मदमञ्जुगुञ्जदलिपुञ्जमकार्षीत् ॥ १२६ ॥ उपवनतरुनृत्याध्यापने लब्धवर्णो विरचितजलकेलि पद्मिनीकामिनीभि । प्रियसुहृदसमेषोरायियौ योगियोगस्थितिविदलनदक्षो दक्षिणो गन्धवाह ॥ १२७ ॥ आलिङ्गन्ते मलयजतरूनास्वजन्ते वनान्तानापृच्छन्ते चिरपरिचिता मालयान्निर्झरौघान् । अद्य स्थित्वा द्रविडमहिलाभ्यन्तरे श्व प्रभाते प्रस्थातारो मलयमरुत कुर्वते सनिधानम् ॥ १२८ ॥ लताकुञ्ज गुञ्जन्मदवदलिपुञ्ज चपलयन् समालिङ्गन्नङ्ग द्रुततरमनङ्ग प्रबलयन् । मरुन्मन्द मन्द दलितमरविन्द तरलयन्रजोवृन्द विन्दन्किरति मकरन्द दिशि दिशि ॥ १२९ ॥ मलयशिखरगदात्कैलास मनोभवशासनाकुवनवल्य जेतु वाञ्छवसन्तसमीरण । विहितवसतिं केलासाग्रे भुजङ्गधर हर मनसि विमृशन्भीत शङ्के प्रयाति शनै शनै ॥ १३० ॥ पथि पथि लतालोलाक्षीभि स्रवन्मधुसीकर कुसुमनिकर वपतीभि सहर्षमिवार्चित । मधुकरवधूगीतासक्त कुरङ्गकमाश्रित प्रसरति वने मन्द मन्द वसन्तसमीरण ॥ १३१ ॥ उदञ्चत्कावेरीलहरिषु परिष्वङ्गरङ्गे नटन्त कुहूकण्ठीकण्ठीरवरवलवत्रासितप्रोषितेभा । अमी चैत्रे मैत्रावरुणितरुणीकेलिकङ्केलिमल्लीचलद्वल्लीहल्लीसकसुरभयश्चण्डि चञ्चन्ति वाता ॥ १३२ ॥ हेमाम्भोरुहपत्तने परिमलस्तेयी वसन्तानिलस्तस्मैरिव यामिकैर्मधुकरैरारब्धकोलाहल । नियातस्त्वरया प्रजन्निपतित श्रीखण्ड

---

१ मलयसंबन्धिन २ मेनविरफूर्जिताश्वसम्

वर्द्धन्ति [illegible] मन्द [illegible] ॥ १३३ ॥ मद [illegible] [illegible] ॥ [illegible] ॥१३४॥ [illegible] ॥ १३५ ॥ [illegible] ॥ १३६ ॥ [illegible] ॥ १३७ ॥

## वसन्तपथिकाः

[illegible] ॥ १३८ ॥ [illegible] ॥ १३९ ॥ [illegible] ॥ १४० ॥ [illegible] ॥ १४१ ॥ [illegible] ॥ १४२ ॥ [illegible] ॥१४३॥ [illegible] ॥ १४४ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ १४५ ॥ [illegible] ॥ १४६ ॥ [illegible] ॥ १४७ ॥

## ग्रीष्मवर्णनम्

[illegible] ॥ १ ॥ [illegible] ॥ २ ॥

## ग्रीष्मजलक्रीडावर्णनम्

[illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥ ७ ॥ [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible] ॥१०॥ [illegible] ॥ ११ ॥

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible]

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible]

निदधिरे दयितोरसि तत्क्षणस्नपनवारितुषारभृतस्तना । सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं विचकरे च करेण वरोरुभिः ॥ १२ ॥ कथमिव तव संमतिर्भवित्री सममृतुभिर्मुनिनावधीरितस्य । इति विरचितमल्लिकाविकासः स्मयत इव स्म मधुं निदाघकालः ॥ १३ ॥ बलवदपि बलं मिथोविरोधि प्रभवति नैव विपक्षनिर्जयाय । भुवनपरिभवी न यत्तदानीं तमृतुगणः क्षणमुन्मनीचकार ॥ १४ ॥ अपि शिशिरतरोपचारयोग्यं द्वितयमिदं युगपत्सहामहे । जरठितरविदीधितिश्च कालो दयितजनेन समं च विप्रयोगः ॥ १५ ॥ तप्ता मही विरहिणामिव चित्तवृत्तिस्तृष्णाधमेषु कृपणेष्विव वृद्धिमेति । सूर्यकरैर्दहति दुर्वचनैः खलो नु छाया सतीव न विमुञ्चति पादमूलम् ॥ १६ ॥ छाया वियोगिवनितेव गता कृशत्वं तप्तं पयः पिशुनमानसवद्बभूव । केनाधुना बत मनागवलोकनीयः क्रुद्धोत्तमर्णमुखमण्डलवत्पतङ्गः ॥ १७ ॥ रिक्तेषु वारि कथया विपिनोदरेषु मध्याह्नजृम्भितमहातपतापतप्ताः । स्कन्धान्तरोत्थितदवाग्निशिखाच्छलेन जिह्वां प्रसार्य तरवो जलमर्थयन्ते ॥ १८ ॥ मुखकृतबिसखण्डश्चण्डमार्तण्डतापात्सितजलजतलस्थो राजते राजहंसः । रजतघट इवायं विद्रुमानद्धधारानिरवविगलदम्बुः कम्बुकण्ठि प्रतीहि ॥ १९ ॥ रजनिचरमयामेष्वादिशन्ती रतेच्छां किमपि कठिनयन्ती नालिकेरीफलाम्भः । अपि परिणमयित्री राजरम्भाफलानां दिनपरिणतिभोग्या वर्तते ग्रीष्मलक्ष्मीः ॥ २० ॥ निजां कायच्छायां श्रयति महिषः कर्दमवियां च्युतं गुञ्जापुञ्जं रुधिरमिति काकः कलयति । समुत्सर्पत्सर्पः सुषिरविवरं तापविवशः सचीत्काराधूतं प्रविशति करं कुञ्जरपतेः ॥२१॥ तदात्वस्नातानां दरदलितमल्लीमुकुलिताः स्रजो बिभ्राणानां मलयजरसार्द्रार्द्रवपुषाम् । निदाघाभिज्ञोपक्लपितमभिसाय मृगदृशां परिष्वङ्गोऽनङ्गं पुनरपि शनैरङ्कुरयति ॥ २२ ॥ जलार्द्रा शष्पाणां निसृसिसलयैः केलिवलया शिरीषैरुत्तंसा विचकिलमयी हाररचना । शुचावेणाक्षीणां मलयजरसार्द्राश्च तनवो विना तन्त्रं मन्त्रं रतिरमणमृत्युञ्जयविधिः ॥ २३ ॥ हरन्ति हृदयानि यच्छ्रवणशीतला वेणवो यदर्दति कैरम्बिता शिशिरवायुना वारुणी । भवति च हिमोपमा स्तनभरो यदेणीदृशो रुचेस्परि सस्थितो रतिपते प्रसादो गुरुः ॥ २४ ॥ मूलं वालकवीरुधां सुरमयो जातीतरूणां त्वचः सारश्चन्दनशाखिनां किसलयान्यार्द्राण्यशोकस्य च । शैरीषी कुसुमोद्गतिः परिणमन्मोचश्च सोऽयं गणो ग्रीष्मेणोष्महरः पुरा मिलित्वा ददे दग्धाय पञ्चेषवे ॥ २५ ॥ अङ्गारैः खचितेव भूर्वियदपि ज्वालाकरालं करैः तिग्मांशोः किरतीव तीव्रमभितो वायुः कुकूलानलम् । अप्यम्भांसि नखंपचानि सरितामाशा ज्वलतीव च ग्रीष्मेऽस्मिन्नवह्निदीपितमिवाशेषं जगद्वर्तते ॥ २६ ॥ पाश्चात्यैर्मरुमारुतैस्त्रिजगतामुन्मूलयन्नाद्भुता दावाग्निर्ज्वलितोऽपारगहनान्यप्यानयन्भस्मताम् । वात्याभिस्तृणपत्रधूलिनिकरान्भुत्थन्विहाय स्थले ग्रीष्मः शुष्यदपुच्छपल्वललुठन्मत्स्यः समभ्यागतः ॥ २७ ॥ अत्यच्छं सितमंशुकं शुचि मधु स्वामोदमच्छं रजः कार्पूरं विधृतार्द्रचन्दनकुचद्वन्द्वा कुरङ्गीदृशः । धारावेश्म सपाटलं विचकिलस्रग्दाम चन्द्रत्विषो धातः सृष्टिरियं वृथैव तव न ग्रीष्मोऽभविष्यद्यदि ॥ २८ ॥ माकन्दद्रुममञ्जरीषु वसतिस्तत्पल्लवैर्वर्तनं सा नो मञ्जुलता वचः सु मधुना सर्वं सह प्रस्थितम् । एतत्तिष्ठतु दुःश्रवं मृदुहृदा निःस्वामिनस्तस्य सखे प्रोन्मीलत्करुणो द्विजोऽयमिति हि त्वं ग्रीष्म मुष्णाहि न ॥२९॥ कानि स्थानानि दग्धान्यतिशयगहना सन्ति के वा प्रदेशाः किं वा शेषं वनस्य स्थितमिति पवनासङ्गविस्पष्टतेजाः । चण्डज्वालावलीढस्फुटिततनुलताग्रन्थिमुक्ताट्टहासो दावाग्निः शुष्कवृक्षे शिखरिणि गहनेऽधिष्ठितः पश्यतीव ॥ ३० ॥ बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानां किं त्वं पक्ष्मान्तवान्तैर्मलिनयसि मुधा वक्त्रमश्रुप्रवाहैः । एषा प्रोद्वृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण्णविन्ध्योपलानां दावाग्नेः संप्रवृद्धा मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥३१॥ स्फीतं शीतं गतं क्व क्व शिशिरकिरणः क्वास्ति हेमन्तमासः क्वैते पानीयपूर्णा मलिनजलधराः क्वाद्य विद्युत्प्रमोदः । इत्युच्चैर्जल्पमानैरिव मुखरमुखैर्भिल्लिद्वैरुपेतो वातौघश्चागतोऽसौ प्रकटितविजयस्तम्भचिह्नैर्निदाघः ॥ २२ ॥

## मध्याह्नः

एष सूर्यांशुसंतप्तो मृगः कुवनमाश्रितः । साधुर्मार्गपरिक्षीणो नीचं प्राप्येव सीदति ॥ ३३ ॥ मध्याह्ने नूनमापोऽपि तिग्मतापोपशान्तये । दधुः कमलिनीपत्रमातपत्रमिवोपरि ॥ ३४ ॥ दुःसहतापभयात्सप्रति मध्यस्थिते दिवमनाथे । छायामिव वाञ्छन्ती छायापि गता तरुतलानि ॥ ३५ ॥ रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः । अवाङ्मुखो जिह्मगतिः श्वसन्मुहुः फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥३६॥ अलसद्रिपूणामनिलाशनानां दत्तो निवासः खलु चन्दनेन । इतीव रोषाद्भुजगस्य वायुर्व्यशोषयच्चन्दनमङ्गसस्यम् ॥३७॥ स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया । अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया ॥३८॥ तरुणतरणितेजःपुञ्जसंतप्तदेहः पतति जरठगण्डः पल्वले पङ्कलेहः । हरिरपि सलिलार्थी शङ्कया तस्य नीरं न पिबति न च याति क्लिश्यति प्राप्य तीरम् ॥ ३९ ॥ स्थिरति मिहिरे निष्पन्दीच करानतियामनी स्खलकमठदेहच्छाया जनस्य निषेवते । गजपतिमुखोद्गीर्णैरार्द्रैरथ भ्रमरेणुभिः शिशिरम-

१ दुर्गा. २ दरणद. ३ गुंफिमिना.

धुरामेणा कच्छस्थलीमधिशेरते ॥ ४० ॥ मानो पादैर्दहन परुषैर्दह्यमानान्तराणामुत्क्रामन्त क्लि विटपिना प्राणपिण्डा इवामी । गाढोदन्याकुलितमनसो भिन्नचञ्चूपुटान्ता कोकूयन्ते विहगशिशव कोटराणा मुखेषु ॥ ४१ ॥ वहद्बहल मारुतप्रसरदग्निखण्डैरिव स्फुरद्द्युमणिमण्डलद्युतिवितानकैस्तापिता । विसारि वपुरात्मन सपदि वासरश्रीरिय चलन्मरुमरीचिकासिचयपल्लवेनावृति ॥ ४२ ॥ विशन्तीना स्नातु जघनपरिवेषैर्मृगदृशा यदम्भ मग्रास प्रमदवनवाप्यास्तटभुवम् । गभीरे तन्नाभीकुहरपरिणाहाध्वनि रसत्कुहुकारस्फार रचयति निनाद नयति च ॥४३॥ धत्ते पद्मलतादलेप्सुरुपरि स्व कर्णताल द्विप शष्पस्तम्बरसान्नियच्छति शिखी मध्येशिखण्ड । शिर मिथ्या लेढि मृणालकोटिरमसाद्दष्ट्राङ्कुर शूकरो मध्याह्ने महिषश्च वाञ्छति निजच्छायामहाकर्दमम् ॥ ४४ ॥ सर्पत्सारिणि वारिशीतलतले विन्यस्तपुष्पोत्करे नीरन्ध्रे कदलीवने गुरुदलच्छायाहृतार्कत्विषि । कर्पूरागरुपङ्कपिच्छिलघनोत्तुङ्गस्तनालिङ्गिभि कान्ताकेलिरतैरहो सुकृतिभिर्मध्यदिन नीयते ॥ ४५ ॥ उद्दामद्युमणिद्युतिव्यतिकरप्रक्रीडदर्कोपलज्वालाजालजटालनाङ्गलतटीनिष्कूजकोयष्टय । भौमोष्म प्लवमानसूर्यकिरणा क्रूरप्रकाशा दृशामाशु कम समापयन्ति धिगमूर्मध्याह्नशून्या दिश ॥ ४६ ॥ मध्याह्ने हरितो हुताशनमुच कामोऽपि वामभ्रुवा पाटीरद्रवचर्चिता स्तनतटीमासाद्य निद्रायते । एणा केसरिणोऽपि केसरसटोपान्तश्रिता शेरते छायामङ्गगता न मुञ्चति तरुर्नौढा नवोढामिव ॥४७॥ मध्याह्ने चलतालवृन्तमनिल सर्वात्मना सेवते वारि स्वेदमिषेण शीतलवधूवक्षोजमालम्बते । निद्रा नेत्रमुपैति पक्ष्मयुगलच्छायाश्रिता देहिकी पान्थानामथ पादयोर्निपतति छायापि मा यान्त्विति ॥ ४८ ॥ काश्मर्या कृतमालमुद्गतदलं कोयष्टिकष्टीकते तीराश्मन्तकशिम्बिचुम्बितमुखा धावन्त्यप पूर्णिका । दात्यूहैस्तिनिशस्य कोटरवति स्कन्धे निलीय स्थित वीरुन्नीडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यध कुक्कुटा ॥ ४९ ॥ स्वे स्वे कर्मणि सनियोज्य सुहृदो भूमीसुरान्मन्त्रिणश्चक्रनिर्भयमारचय्य भगवान्सप्राप्तरागोदय । स्वालोकक्षणकौदिशीकमधुनोत्पात विचिन्वन्निव ध्वान्त क्वापि [3]निलीन मम्बरमणिर्व्योमाग्रमारोहति ॥ ५० ॥ छाया सश्रयते तल विटपिना श्रान्तेव पान्थै सम मूल याति सरो जलस्य जडता ग्लानेर मीनै सह । आचामत्यहिमांशुदीधितिरप स्तसेव लोकै सम निद्रा गर्भगृह सह प्रविशति क्लान्तेन कान्ताजन ॥५१॥ उष्णालु शिशिरे निषीदति तरोर्मूलाल-

१ द्विनाग २ भयद्रुतम् ३ गुप्तम् ४ सूर्य ५ पिबति ६ उष्णक्लान्त

वाले शिखी निर्भिद्योपरिकर्णिकारकुसुमान्याशेरते षट्पदा । तप्त वारि विहाय तीरनलिनी कारण्डव सेवते क्रीडावेश्मनिवेशिपञ्जरशुक श्रान्तो जल याचते ॥ ५२ ॥ स्कन्धान्निर्न्धुरयूथगण्डकषणव्यासक्तदानोदकान्सेवन्ते मधुपा मही रुहशिर पुष्पाणि हित्वा भृशम् । लीयन्ते वलभीकुलाय कुहरे निर्स्पन्दमेते खगा जिह्वालीढवधूमुखो मृगगणश्छायासु विश्राम्यति ॥५३॥ उत्तप्तोऽयमुरगम शिखितलच्छाया समालम्बते वैर साहजिक विहाय च शिखी मूल तरो गच्छति । याचन्ते च जल निकुञ्जभवने तृष्णातुरा सारिका स्तप्ते वारिणि पङ्कजानि मधुपास्त्यक्त्वा श्रयन्ते लता ॥ ५४ ॥ अङ्ग चन्दनपाण्डु पल्लवमृदुस्ताम्बूलताम्रोऽधरो धारायन्त्रजलाभिषेककलुषे धौताञ्जन लोचने । अन्त पुष्पसुगन्धिरार्द्रकबरी सर्वाङ्गलग्नाम्बर रामाणा रमणीयता विदधति ग्रीष्मापराह्णागमे ॥ ५५ ॥ पान्थाना प्रमदा इव प्रतिदिन दैन्य हृदिन्यो ययुर्दृश्यन्ते स्म दिगम्बरा इव वने पत्रोज्झिता पादपा । नि श्वासा इव दु सहा विरहिणा वाता ववु सतत पाय पायमिव प्रियाधररस पाथ पपु प्राणिन ॥ ५६ ॥ अस्वाध्याय पिकाना मदनमखसमारम्भणस्याधिमासो निद्राया जन्मलग्न किमपि मधुलिहा कोऽपि दुर्भिक्षकाल । विश्लिष्टानोत्सुकाना मलयजमरुता पान्थकान्ता कृतान्त प्रालेयोन्मूलमूल समजनि समय कश्चिदौत्पातिकोऽयम् ॥५७॥ पत्रच्छायासु हसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीना सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि । बिन्दूत्क्षेपान्पिपासु परिसरति शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्र सर्वैरुस्रै समग्रस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्ति ॥ ५८ ॥

## जलकेलि

निजप्रियमुखभ्रान्त्या हर्षेणाचुम्बदम्बुजम् । दष्टाधरा तु भृङ्गेण सीत्कारमकरोन्मृदु ॥ ५९ ॥ ललितमुरसा तरन्ती तरलतरङ्गौघचालितनितम्बा । विपरीतरतासक्ता किमदृश्यत सरसि या सरया ॥ ६० ॥ एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्वोढुमशक्नुवत्य । गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बाला क्लेशोत्तर रागवशात्प्लवन्ते ॥६१॥ अमी शिरीषप्रसवावतसा भ्रश्शिनो वारिविहारिणीनाम् । पारिप्लवा स्रोतसि निम्नगाया शैवालगोलांश्छलयन्ति मीनान् ॥ ६२ ॥ आसा जलास्फालनतत्पराणा मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु । पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाण सलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि हार ॥ ६३ ॥ आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्भङ्ग्यो भ्रुवा द्वद्वचरा स्तनानाम् । जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६४ ॥ तीरस्थलीबर्हिभि-

१ मयूर २ भ्रमरा ३ गजसमूहस्य ४ लिप्तमदोदकान् ५ भृशम् ६ नीडरन्ध्रे ७ निश्चलम् ८ वापी ९ किरणै १० सूर्य

रुत्कलापै प्रस्निग्धकेशैरभिनन्द्यमानम् । श्रोत्रेषु समूर्छति रक्तमासा गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥ ६५ ॥ सदष्ट वस्त्रेष्वचलानितम्बेष्वि दुप्रकाशा तरितोडुतुल्या । अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापा ॥ ६६ ॥ एता करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ता । वक्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश्चूर्णारुणा वारिलवान्वहन्ति ॥ ६७ ॥ उद्बन्धकेशश्च्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्ट । मनोज्ञ एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेष ॥ ६८ ॥ उन्मृष्टपत्रा कलितालकान्ता कण्ठेषु लग्ना जघन स्पृशन्त । स्तनस्थलेष्वाहतिमादधाना गता वधूना प्रियता जलौघा ॥ ६९ ॥ हृतोऽङ्गरागस्तिलक विमृष्ट लब्धान्तरैरेभिरतीव मत्वा । सुसहितेनेति तदा जलानामदायि मध्य न कुच द्वयेन ॥ ७० ॥ निरीक्ष्य वेणीप्रतिबिम्बमेणीदृशो भुजगभ्रममानहृत्य । पतद्दुकूल धुतबाहुमूल झम्पाप्रकम्पाकुलिता प्रचेलु ॥ ७१ ॥ अथ स्फुरन्मीनविधूतपङ्कजा विपङ्कतीरस्खलितोर्मिसहति । पयोऽवगाढु कलहसनादिनी समाजुहावेव वधू सुरापगा ॥ ७२ ॥ प्रशान्तघर्माभिभव शनैर्विवान्विलासिनीभ्य परिमृष्टपङ्कज । ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिल ॥ ७३ ॥ गते सहावैः कलहसविक्रम कलत्रभारे पुलिनं नितम्बिभि । मुखै सरोजानि च दीर्घलोचनै सुरस्त्रिय साम्यगुणान्निरासिरे ॥ ७४ ॥ विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तय पुरो विगाढा सखिभिर्मरुत्वत । कथचिदाप सुरसुन्दरीजनै समीतिभिस्तत्प्रथम प्रपेदिरे ॥ ७५ ॥ विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि प्रयत्नसवाहितपीवरोरुभि । विभिद्यमाना विससार सारसानुदस्य तीरेषु तरङ्गसहति ॥ ७६ ॥ शिलाघनैर्नाकसदामुर स्थलैर्बृहन्निवेशैश्च वधूपयोधरै । तटाभिनीतेन विभिन्नवीचिना रुषेव भेजे कलुषत्वमम्भसा ॥ ७७ ॥ विधूतकेशा परिलोलितस्रज सुराङ्गनाना प्रविलुप्तचन्दना । अतिप्रसङ्गाद्विहितागसो मुहु प्रकम्पमीयु सभया इवोर्मय ॥ ७८ ॥ विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणास्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये । हृतस्य शेषानिव कुङ्कुमस्य तान्विकत्थनीयान्दधुरन्यथा स्त्रिय ॥ ७९ ॥ प्रियेण सग्रथ्य विपक्षसनिधावुपाहिता वक्षसि पीवरस्तने । स्रज न काचिद्विजहौ जलाविला वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥ ८० ॥ असशय न्यस्तमुपान्तरक्तता यदेव रोद्धु रमणीभिरञ्जनम् । हृतेऽपि तस्मिन्सलिलेन शुक्लता निरास रागो नयनेषु न श्रियम् ॥ ८१ ॥ द्युतिं वहन्तो वनितावतसका हृता प्रलोभादिव वेगिभिर्जलै । उपप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयता च्युताधिकारा सचिवा इवाययु ॥ ८२ ॥ विपत्रलेखा निरलक्तकाधरा निरञ्जनाक्षीरपि बिभ्रती श्रियम् । निरीक्ष्य रामा बुबुधे नभश्चरैरलकृत तद्वपुषैव मण्डनम् ॥ ८३ ॥ तथा न पूर्वं कृतभूषणादर प्रियानुरागेण विलासिनीजन । यथा जलार्द्रो नखमण्डनश्रिया ददाह दृष्टीश्च विपक्षयोषिताम् ॥ ८४ ॥ शुभानना साम्बुरुहेषु भीरवो विलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु । नितान्तगौर्यो हृतकुङ्कुमेष्वल न लेभिरे ता परभागमूर्मिषु ॥ ८५ ॥ ह्रदाम्भसि व्यस्तवधूकराहते रव मृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति । मुहु स्तनैस्तालसम समाददे मनोरम नृत्यमिव प्रवेपितम् ॥ ८६ ॥ श्रिया हसद्भि कमलानि सस्मितैरलकृताम्बु प्रतिमागतैर्मुखै । कृतानुकूल्या सुरराजयोषिता प्रसादसाफल्यमवाप जाह्नवी ॥ ८७ ॥ परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरव सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टय । उपाययु कम्पितपाणिपल्लवा सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥ ८८ ॥ भयादिवाश्लिष्य झषाहतेऽम्भसि प्रिय मुदानन्दयति स्म मानिनी । अकृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनो हरन्ति रामा कृतकैरपीहितै ॥ ८९ ॥ तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैरपा विगाहादलकै प्रसारिभि । ययुर्वधूना वदनानि तुल्यता द्विरेफवृन्दान्तरितै सरोरुहै ॥ ९० ॥ करौ धुनाना नवपल्लवाकृती पयस्यगाधे किल जातसभ्रमा । सखीषु निर्वाच्यमधार्ष्ट्यदूषित प्रियाङ्गसश्लेषमवाप मानिनी ॥ ९१ ॥ प्रिये सलील करवारिवारित प्रवृद्धनिश्वासविकम्पितस्तन । सविभ्रमाधूतकराग्रपल्लवो यथार्थतामाप विलासिनीजन ॥ ९२ ॥ उदस्य धैर्यं दयितेन सादर प्रसादितायाः करवारिवारितम् । मुख निमीलन्नयन नतभ्रुव श्रिय सपत्नीवदनादिवाददे ॥ ९३ ॥ विहस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि प्रियेण वध्वा मदनार्द्रचेतस । सखीव काञ्ची पयसा घनीकृता बभार वीतोच्चयबन्धमशुकम् ॥ ९४ ॥ निरञ्जने साचिविलोकित दृशामयावक वप्रयुरोष्ठपल्लवम् । नतभ्रुवो मण्डयति स्म विग्रहे बलिक्रिया चातिलक तदास्पदम् ॥ ९५ ॥ निमीलदाकेकरलोलचक्षुषा प्रियोपकण्ठ कृतगात्रवेपथु । निमज्जतीना श्वसितोद्धतस्तन श्रमो नु तासा मदनो नु पप्रथे ॥ ९६ ॥ प्रियेण सिक्ता चरम विपक्षतश्चुकोप काचिन्न तुतोष सान्त्वनै । जनस्य रूढप्रणयस्य चेतस किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते ॥ ९७ ॥ अञ्जलौ जलमधीरलोचना लोचनप्रतिशरीरलाञ्छितम् । आत्तमात्तमपि कान्तमुक्षितु कातरा शफरशङ्किनी जहौ ॥ ९८ ॥ निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भ प्लावित चलदृशा लहरीभि । तद्भवै कुहुरुतै सुरनार्य स्मारिता सुरतकण्ठरुतानाम् ॥ ९९ ॥ सक्षोभ पयसि पुनर्महेभकुम्भश्रीभाजा कुचयुगलेन नीयमान । विश्लेष युगमगमद्रथाङ्गनाम्नोरुद्वृत्त क इव सुखावह परेषाम्

१ जलद्विपाम्

॥ १०० ॥ किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्या । संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्बिब्बोकैर्बकसहवासिना परोक्षै ॥ १०१ ॥ योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चिर्निर्दग्धस्मरपृतनाधिराज्यलक्ष्म्या । कान्ताया करकलशोद्यतै पयोभिर्वक्त्रेन्दोरकृत महाभिषेकमेक ॥१०२॥ पर्यच्छे सरसि हृतेंऽशुके पयोभिर्लोलाक्षे सुरतगुरावपत्रपिष्णो । सुश्रोण्या दलरसनेन वीचिहस्तन्यस्तेन द्रुतमकृताब्जिनी सखित्वम् ॥ १०३ ॥ नारीभिर्गुरुजघनस्थलाहतानामासश्री विजितविकासिवारिजानाम् । लोलत्वादपहरता तदङ्गराग सजज्ञे सकलुष आशयो जलानाम् ॥ १०४ ॥ सौगन्ध्य दधदपि काममङ्गनाना दूरत्वाद्गतमहमाननोपमानम् । नेदीयो जितमिति लज्जयेव तासामालोले पयसि महोत्पल ममज्ज ॥ १०५ ॥ प्रभ्रष्टे सरभससम्भ्रमसोऽवगाहक्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गै । आकल्पै सरसि हिरण्मयैर्वधूनामोर्वाभिद्युतिशकलैरिव व्यराजि ॥ १०६ ॥ आस्नाकी युवतिदृशामसौ तनोति च्छायैव श्रियमनपायिनीं किमेभि । मत्वैव स्वगुणपिधानमाभ्यसूयै पानीयैरिति विदधाविरेऽञ्जनानि ॥ १०७ ॥ निर्धौते सति हरिचन्दने जलौघैरापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनाया । अह्राय स्तनकलशद्वयादुपेये विच्छेद सहृदययेव हारयष्ट्य ॥ १०८ ॥ अन्यून गुणममृतस्य धारयन्ती सफुल्ल स्फुरितसरोरुहावतसा । प्रेयोभि सह सरसी निषेव्यमाणा रक्तत्व व्यधित वधूदृशा सुरेव ॥ १०९ ॥ स्नान्तीना बृहदमलोदबिन्दुचित्रौ रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भौ । हाराणा मणिभिरुपाश्रितौ समन्तादुत्सूत्रैर्गुणरहुपभकाम्ययेव ॥ ११० ॥ आरूढ पतित इति स्वसमब्रोऽपि स्वच्छाना परिहरणीयतामुपैति । कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पल वधूना वीचीभिस्तटमनुयन्निरासुराप ॥ १११ ॥ दन्तानामधरमयावक पदानि प्रत्यग्रास्तनुमविलेपना नखाङ्का । आनिन्यु श्रियमधितोयमङ्गनाना शोभायै विपदि सदाश्रिता भवन्ति ॥ ११२ ॥ कस्याश्चिन्मुखमनु धौतपत्रलेख व्यातेने सलिलभरावलम्बिनीभि । किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभिश्चित्रश्रीरलमलकाग्रवल्लरीभि ॥ ११३ ॥ अविरलमिदमम्भ स्वेच्छयोच्छालयन्त्या विकचकमलशोभोत्तानहस्तद्वयेन । परिकलित इवार्घ कामबाणातिथिभ्य सलिलमिव वितीर्ण बाललीलासुखेभ्य ॥ ११४ ॥ जलविलुलितनव्यव्यक्तनिम्नोन्नताभि परिगततटभूमिस्नानमात्रोत्थिताभि । कनकरुचिरकुम्भश्रीमदाभोगतुङ्गस्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधूभि ॥ ११५ ॥ एतस्या करिकुम्भसंनिभकुचप्राग्भारपृष्ठे लुठद्गुञ्जागर्भगजेन्द्रमौक्तिकसरश्रेणीमनोहारिणि । दूरादेत्य तरङ्ग एष पतितो वेगाद्विलीन कथ को वाऽन्योऽपि विलीयते न सरस सीमन्तिनीसंगमे ॥ ११६ ॥

## प्रपापालिका

यथोर्ध्वाक्ष पिबत्यम्बु पथिको विरलाङ्गुलि । तथा प्रपापालिकापि धारा वितनुते तनुम्[1] ॥ ११७ ॥ अङ्गुल्यग्रनिरोधतस्तनुतरा धारामिय कुर्वती कर्कर्या न पर पयो निपुणिका दातु प्रपापालिका । विश्लिष्टाङ्गुलिना करेण दशनापीड शनै पान्थ हे निष्पन्दोर्ध्वविलोचनस्त्वमपि हा जानासि पातु पय ॥ ११८ ॥ दूरादेव कृतोऽञ्जलिर्न तु पुन पानीयपानोचितो रूपालोकनकौतुकात्प्रचलितो मूर्धा न शान्त्या तृप । रोमाञ्चोऽपि निरन्तर प्रकटित प्रीत्या न शैत्यादपामश्रुण्णो विधिरध्वगेन विहितो वीक्ष्य प्रपापालिकाम् ॥ ११९ ॥ गन्तु सत्वरमीहसे यदि पुनर्व्यालोलवेणीलता द्रष्टु वा स्वकुटुम्बिनीमनुदिन कान्ता समुत्कण्ठसे । तत्तृष्यन्नपि मुग्धमन्थरवलन्नेत्रान्तरुद्धाध्वगामेता दूरत एव हे परिहर भ्रान्त प्रपापालिकाम् ॥ १२० ॥ मध्याह्नेऽतिखरे निदाघसमये तापोऽध्वनो वर्तते शीते कुञ्जतटे विचित्रविटपे भो पान्थ विश्रम्यताम् । एकाकी च भवानह च तरुणी शून्या प्रपा[2] वर्तते लज्जेऽह युवती स्वय तु चतुरो जानासि कालोचितम् ॥ १२१ ॥ कस्येय तरुणि प्रपा पथिक न किं पीयतेऽस्या पयो[3] धेनूनामथ माहिष पथिक रे वार[4] कथ मङ्गल । सोमो वाथ शनैश्चरोऽमृतमिद तत्तेऽधरे दृश्यते भो भो पान्थ विलाससुन्दर सखे यद्रोचते तत्पिब ॥ १२२ ॥ मध्याह्न गमय त्यज श्रमजल स्थित्वा पय[5] पीयता मा शून्येति विमुञ्च पान्थ विवश शीत प्रपामण्डप । तामेव स्मर घस्मरस्मरशरत्रस्ता निजप्रेयसीं त्वच्चित्त तु न रञ्जयन्ति पथिक प्राय प्रपापालिका ॥ १२३ ॥

## ग्रीष्मवायव

आध्मातोद्धतदाववह्निसुहृद कीर्णोष्णरेणूत्करा सततसाध्वगमुक्तखेदविषमश्वासोष्णसंवादिन । तृष्णार्ताजगरायतास्वकुहरक्षिप्रप्रवेशोत्कटा भ्रूभङ्गैरिव तर्जयन्ति पवना दग्धस्थलीकज्जलै ॥१२४॥ कारञ्जी कुञ्जयन्तो निजजरठरवव्यञ्जितावीरकोशानुत्पाका कृष्णलाना पृथुसुषिरगताञ्शिम्बिकान्पाटयन्त । झिल्लीकाझल्लरीणा बधिरितककुभ झङ्कृत खे क्षिपन्तमिञ्जानाश्वत्थपत्रप्रकरझणझणारावि‍णो वान्ति वाता ॥ १२५ ॥ व्योमव्यालोलमुक्ताफलधवलगलद्बिन्दुसंदोहगर्भानम्भोदा भर्त्सयित्वा दिशि दिशि भुवने भीतिमुद्भावयन्त । एते रक्षोमृगाक्षीगतलुलितमदक्षोभसरम्भरूक्षा वाता पाताल कुक्षिस्थितमपि सलिल तत्क्षणाद्भक्षयन्ति ॥ १२६ ॥

## ग्रीष्मपथिका

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकुन्दद्रुहि ।

---

१ सूक्ष्माम् २ पानीयशालिका ३ जलम्, पक्षे,-क्षीरम् ४ जलानि, पक्षे,-सोमादिवासर ५ उदकम्, पक्षे,-पीयूषम्

शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूमिरजसि ज्वालायमानार्णसि ग्रीष्मे मासि ततार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन्नीवसि ॥ १२७ ॥ वाताकीर्णविशीर्णनीरणतृणश्रेणीझणत्कारिणि ग्रीष्मे सोष्मणि चण्डसूर्यकिरणप्रक्राथ्यमानाम्भसि । चित्तारोपितकामिनीमुखशशिज्योत्स्नाहृतक्लान्तयो मध्याह्नेऽपि सुखं प्रयान्ति पथिकाः स्वदेशमुत्कण्ठिताः ॥ १२८ ॥ ग्रीष्मोष्मप्लोषशुष्यत्पयसि बकभयोद्भ्रान्तपाठीनभाजि प्रायः पङ्कैकमात्रं गतवति सरसि स्वल्पतोये लुठित्वा । कृत्वा कृत्वा जलार्द्रीकृतमुरसि जरत्कर्पटार्धं प्रपाया तोयं जग्ध्वापि पाथः पथि वहति हहा हेति कुर्वन्पिपासुः ॥१२९॥ ग्राम्यचीत्कारचक्रभ्रमभरितघटीयन्त्रचक्रप्रमुक्तस्रोतःपूर्णप्रणालीपथसरणिशिरासारि सीत्कारि वारि । कौपं पान्थाः प्रकामं शितमणिमुसलाकारविस्फारधारं विक्षिप्तक्षुण्णमुक्ताकणनिकरनिभासारपातं पिबन्ति ॥ १३० ॥

---

## वर्षावर्णनम्

चलद्बलाकाञ्चनाभिरामं परिस्रवद्वारिमदाम्बुधारम् । आहन्यमानस्तडिदङ्कुशेन स्मरस्य दध्वान घनद्विपेन्द्रः ॥ १ ॥ या कामिनी सा यदि मानिनी स्यात्स्मरस्य राज्ञो ह्यपराधिनी स्यात् । इतीव दण्डैः किमु ताड्यतेऽसौ कादम्बिनी कामनृपस्य ढक्का ॥ २ ॥ चन्द्रबिम्बविनिम्बितारकामण्डलानि घनमेघडम्बरे । भक्षितानि जलदोदरेषु तद्रोदनध्वनिरिवैष गर्जितम् ॥ ३ ॥ निद्रितस्य बत शम्बरद्विषो जागराय किमु वारिवाहकः । ऊर्जितं दधदतीव गर्जितं सभ्रमन्नभसि सम्भ्रमाययौ ॥ ४ ॥

### वर्षासमयस्वभावाख्यानम्

शीतलादिव सतस्त्र प्रावृषेण्यान्नभस्वतः । नभो बभार नीरन्ध्रं जीमूतकुलकम्बलम् ॥ ५ ॥ स्फुरन्ति पिङ्गलाभासो धरण्यामिन्द्रगोपकाः । सरक्तवान्तपान्थस्त्रीजीवा इव चक्रिरे ॥ ६ ॥ पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति च कलापिनः । अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥ ७ ॥ उत्कण्ठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनाम् । यूनां चोत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥ ८ ॥ अस्थिरमनेकरागं गुणरहितं नित्यदुष्प्रापम् । प्रावृषि सुरेन्द्रचापं विभाव्यते युवतिचित्तमिव ॥९॥ नन्दयति कस्य न मनश्चपलैर्नधूलिधूसरच्छायैः । आक्रम्य पुनरिव मलिनीकृतमम्बरं जलदैः ॥१०॥ आयाता सखि वर्षा वर्षादपि यासु वासरो दीर्घः । दिशि दिशि नीरतरङ्गो नीरतरङ्गो ममापि हृदयेश ॥ ११ ॥ गर्जति वारिदपटले वर्षति नयनारविन्दमबलायाः । भुजगलिमूलसेके निरहलता पल्लवं सूते ॥ १२ ॥ अतिशयितमदम्बोऽयं मोदकदम्बानिलो वहति । वियदम्बुदमेदुरितं मे दुरितं पश्य नागतो दयितः ॥ १३ ॥ शमयति जलधरधारा चातकयूनां तृषं चिरोपनताम् । क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासरुचिम् ॥ १४ ॥ आस्वाद्य निर्विशेषं विरहिवधूनां मृदूनि मांसानि । करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोऽस्थीनि ॥१५॥ वर्षासु जाता नवयौवनश्रीराशावधूः प्रौढपयोधराभूत् । पुण्योद्गमोऽजायत मालतीनां बभूवुरस्पृश्यतमास्तटिन्यः ॥ १६ ॥ वसन्तविश्लेषमपारयन्त्या भुवो निदाघस्मरतापशान्त्यै । आशावयस्याभिरुदाह्रियन्ते पयोदनीलोत्पलपल्लवानि ॥ १७ ॥ घनोद्यमे गाढतमेऽन्धकारे न कोऽपि निर्णेतुमहः शशाक । स्पृशन्मुहुः किंतु करेण नाभीसरोजमाभीरकुलाधिनाथः ॥ १८ ॥ कामेन कामं प्रहिता जवेन प्रावृट् चचाल त्रिजगद्विजेतुम् । किं चन्द्रबिम्बं दधि भक्षयन्ती सधारयन्ती हरितं शुभाय ॥ १९ ॥ निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः । धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्ततरं ररास ॥ २० ॥ सजलजलधरं नभो विरेजे विवृतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् । व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ २१ ॥ परिसुरपतिसूनुधाम सद्यः समुपदधन्मुकुलानि मालतीनाम् । विरलमपजहार बद्धबिन्दुः सरजसतामवनेरपां निपातः ॥२२॥ प्रतिदिशमभिगच्छताभिमृष्टः ककुभविकाससुगन्धिनानिलेन । नव इव विबभौ स चित्तजन्मा गतघृतिराकुलितश्च जीवलोकः ॥ २३ ॥ व्यथितमपि भृशं मनो हरन्ती परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा । परभृतयुवतिः स्वनं वितेने नवनवयोजितकण्ठरागरम्यम् ॥ २४ ॥ अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे । जन इव न धृतेश्चचाल *जिष्णुर्न हि महतां सुकरः समाधिभङ्गः* ॥ २५ ॥ धृतबिसवलयावलिर्वहन्ती कुमुदवनैकदुकूलमात्तबाणा । शरदमलतले सरोजपाणौ घनसमयेन वधूरिवाललम्बे ॥ २६ ॥ समदशिखिरुतानि हंसनादैः कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या । श्रियमतिशयिनीं समेत्य जग्मुर्गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥ २७ ॥ सरजसमपहाय केतकीनां प्रसवमुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम् । प्रियमधुरसनानि षट्पदाली मलिनयति स्म विनीलबन्धनानि ॥ २८ ॥ मुकुलितमतिशय्य बन्धुजीवं धृतजलबिन्दुषु शाद्वलस्थलीषु । अविरलवपुषः सुरेन्द्रगोपा विकचपलाशचयश्रियं समीयुः ॥ २९ ॥ रटतु जलधरः पततु धारा स्फुरतु तडिन्मरुतोऽपि वान्तु शीताः । इयमुरसि

१ ऊर्ध्वं कण्ठो यस्य तादृशं करोति २ मयूराणाम् ३ विरतसुरतरागम्

१ मेघ, पक्षे—निर्गता रदा दन्ता यस्य, दन्तानामभावादस्थिचर्वणासमर्थं संत्यजतीति भावः २ भगवान् पद्मनाभः ३ आक्रन्दनं कृतवान्

महौपधीव कान्ता निखिलमयप्रतिघातिनी स्थिता मे ॥३०॥
स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहु प्रियमिवागलितोरुपयोधरा ।
जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमयासमयाज्जगतीधरम् ॥३१॥
गजकदम्बकमेचकमुच्चकैर्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ।
अभिससार न वल्लभमङ्गना न चमके च कमेकरस रह ॥३२॥
अनुययौ विविधोपलकुण्डलद्युतिवितानकसवलिताशुकम् ।
धृतधनुर्वलयस्य पयोमुच शबलिमा वलिमानमुषो वपु
॥ ३३ ॥ द्रुतसमीरचलै क्षणलक्षितव्यवहिता विटपैरिव
मञ्जरी । नवतमालनिभस्य नभस्तरोरचिररोचिररोचत
वारिदै ॥३४॥ पटलमम्बुमुचा पथिकाङ्गना सपदि जीवित
सशयमेष्यती । सनयनाम्बुसखीजनसभ्रमाद्विधुरबन्धुरबन्धुर
मैक्षत ॥ ३५ ॥ प्रवसत सुतरामुदकम्पयद्विदलकन्दल
कम्पनलालित । नमयति स्म वनानि मनस्विनीजनमनो-
नमनो घनमारुत ॥ ३६ ॥ जलदपङ्क्तिरनर्तयदुन्मद कल-
विलापि कलापिकदम्बकम् । कृतसमार्जनमर्दलमण्डलध्वनि-
जया निजया स्वनसपदा ॥ ३७ ॥ नवकदम्बरजोरुणिताम्बरै-
रधिपुरन्ध्रि शिलीन्ध्रसुगन्धिभि । मनसि रागवतामनुरागिता
नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ ३८ ॥ शमिततापमपोढमहीरज
प्रथमबिन्दुभिरम्बुमुचोऽम्भसाम् । अविरलैरचलाङ्गनमङ्गना-
जनसुग न सुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३९ ॥ द्विरददन्तवलक्ष
मलक्ष्यत स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् । घनघनौघविघट्ट-
नया दिव कृशशिख शशिखण्डमिव च्युतम् ॥ ४० ॥ दलित-
मौक्तिकचूर्णविपाण्डव स्फुरितनिर्झरशीकरचारव । कुटज-
पुष्पपरागकणा स्फुट विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम् ॥ ४१ ॥
नवपय कणकोमलमालतीकुसुमसततिसततसङ्गिभि । प्रच-
लितोडुनिभै परिपाण्डिमा शुभरजोभरजोऽलिभिराददे ॥४२॥
निजरज पटवासमिवाकिरद्धृतपटोपमवारिमुचा दिशाम् ।
प्रियवियुक्तवधूजनचेतसामनवनी नवनीपवनावलि ॥ ४३ ॥
प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखा सपदि वारिधरारवभीरव । प्र-
णयिन परिरब्धुमथाङ्गना ववलिरे वलिरेचितमध्यमा ॥४४॥
विगतरागगुणोऽपि जनो न कश्चलति वाति पयोदनभस्वति ।
अभिहितेऽलिभिरेवमिवोच्चकैरननृते ननृते नवपल्लवै ॥४५॥
प्रौढमौक्तिकरुच पयोमुचा बिन्दव कुटजपुष्पबान्धव ।
विद्युता नभसि नाट्यमण्डले कुर्वते स्म कुसुमाञ्जलिश्रियम्
॥ ४६ ॥ महीमण्डलीमण्डपीभूतपाथोधरारब्धहर्षासु वर्षासु
सद्य । कदम्बे प्रसून प्रसूने मरन्दो मरन्दे मिलिन्दो मिलिन्दे
मदोऽभूत् ॥ ४७ ॥ उन्निद्रकन्दलदलान्तरलभ्यमानगुञ्ज-
न्मदान्धमधुपे नवमेघकाले । स्वप्नेऽपि य प्रवसति प्रविहाय
कान्ता तस्मै विषाणरहिताय नमो वृषाय ॥ ४८ ॥
घनसमयमहीभृत्पत्तनस्याम्बरस्य त्रिभुवनपतिचाप गोपुरत्व
प्रपेदे । अपि विरसवचोभि प्राप्तपङ्काभिषेका कुकवय इव
भेका खेदयन्ति स्म लोकान् ॥ ४९ ॥ घनतरघनवृन्दच्छा-
दिते व्योम्नि लोके सवितुरथ हिमांशो सकथैव व्यरंसीत् ।
रजनिदिवसभेद मन्दवाता शशसु कुमुदकमलगन्धानाहर-
न्त क्रमेण ॥ ५० ॥ घनतरघनवृन्दच्छादिते व्योम्नि
लोके सवितुरथ हिमांशो सकथैव व्यरंसीत् । विरहमनुभव-
न्ती सगम चापि भर्त्रा रजनिदिवसभेद चक्रवाकी शशस
॥ ५१ ॥ अथ नमसि निरीक्ष्य व्याप्तदिक्चक्रवाल सजल-
जलदजाल प्राप्तहर्षप्रकर्ष । विहितविपुलबर्हाडम्बरो नील-
कण्ठो मदमृदुकलकण्ठो नाट्यमङ्गीचकार ॥ ५२ ॥ अभि-
नवयवसश्रीशालिनि क्ष्मातलेऽस्मिन्नतिशयपरभाग भेजिरे
जिष्णुगोपा । कुवलयशयनीये मुग्धमुग्धेक्षणाया मणय इव
विमुक्ता कामकेलिप्रसङ्गात् ॥ ५३ ॥ मलिनहुतभुग्धूम-
श्यामैर्दिशो मलिना घनैरविरलतृणश्यामा भूमिर्नवोद्गत-
कन्दलै । सुरतसुभगो नून काल स एष समागतो मरण-
शरणा यस्मिन्नेते भवन्ति वियोगिन ॥ ५४ ॥ क्षपा[1] क्षोभी-
कृत्य प्रसभमपहृत्याम्बु सरिता प्रताप्योर्वीं कृत्वा[2] तरुगहन-
मुच्छोप्य सकलम् । क्व सप्रत्युष्णांशुर्गत इति तदन्वेषण
परास्तडिद्दीपालोका[3] दिशि दिशि चरन्तीव जलदा ॥५५॥
मेघाटोपे स्तनितसुभग वीक्ष्य ख हस्तिदन्तै कृत्वा भित्ती-
नुपरिसदन चामरैश्छादयित्वा । कर्पूरैस्ता मृगमदरसैर्भूमि-
मालिप्य शेते सैंहे चर्मण्युरसि दयिताबाहुरूढ पुलिन्द
॥ ५६ ॥ उपैति घनमण्डली नदति नीलकण्ठावली तडि-
ल्लसति सर्वतो वहति केतकीमारुत । इतोऽपि यदि नागत
प्रियतमो नु मन्येऽधुना दधाति मकरध्वजस्त्रुटितशिञ्जिनीक
धनु ॥ ५७ ॥ दिशा हाराकारा शमितशमभारा शमवता-
मसूचीसचारा कृतमदविकाराश्च शिखिनाम् । हृताध्व-
व्यापारास्तुहिनकणसारा विरहिणीमन कीर्णाङ्गारा किरति
जलधारा जलधर ॥ ५८ ॥ देवे वर्षत्यशनपवनव्यापृता
वह्निहेतोर्गेहाद्गेह फलकनिचितै सेतुभि पङ्कभीता । नीध्र-
प्रान्तानविरलजलान्पाणिभिस्ताडयित्वा शूर्पच्छत्रस्थगित-
शिरसो योषित सचरन्ति ॥ ५९ ॥ आकर्ण्य स्मरयौवराज्य
पटह जीमूतधीरध्वनिं नृत्यत्केकिकुटुम्बकस्य दधत मन्द्रा
मृदङ्गक्रियाम् । उन्मीलन्नवनीलकन्दलदलव्याजेन रोमाञ्चिता
हर्षेणेव समुच्छ्रितान् वसुमती दध्रे शिलीन्ध्रध्वजान् ॥ ६० ॥
वज्रेण त्रिजगत्पतेर्बलरिपोरच्छिन्नपक्षा पुरा ये भीता निम-
मज्जुरब्धिजठरे ते लूनपक्षा गिरीन् । आश्वास्य व्रणदु खजा
शमयितु तेषामुदभ्यथामुत्तस्थुर्जलदच्छलेन जलधेरूढा
म्भस पवता ॥ ६१ ॥ मन्द मुद्रितपासव परिपत-

१ रात्रिम् २ कृशा कृत्वा ३ तडिदेव दीपस्तस्यालोक प्रकाशस्तै

ज्झंकारिझञ्झामरुद्वेगध्वस्तकुटीरकान्तनिपतच्छिद्रेषु रन्ध्रान्तराः । कर्मव्यग्रकुटुम्बिनीकुचभरस्वेदच्छिदः प्रावृषः प्रारम्भे मदयन्ति कन्दलदलोल्लासाः पयोबिन्दवः ॥ ६२ ॥ किंचित्स्फुटितशासनं शिखिकुलैरुत्कण्ठमालोकिता जीर्णावासरदद्दरिद्रगृहिणीश्वासानिलैर्जर्जराः । एते ते निपतन्ति नूतनघनाव्यापृङ्मरारम्भिणो विच्छायीकृतविप्रयुक्तवनितावक्त्रेन्दवो बिन्दवः ॥ ६३ ॥ काले नीलवलाहके सतडिति प्रीतिप्रदे बर्हिणामाश्चर्यं कथयामि व शृणुत भो यद्वृत्तमस्मद्गृहे । सौभाग्यव्ययशङ्कयैकशयने कान्ताप्रियाभ्यामहो मानिभ्यां बत रात्रिरेव सकला चीर्णे प्रणामेऽन्तरम् ॥ ६४ ॥ उत्फुल्लार्जुनसर्जवासितवहत्पौरस्त्यझञ्झानिलप्रेङ्खोलत्स्खलितेन्द्रनीलशकलस्निग्धाम्बुदश्रेणयः । धारासिक्तवसुंधरासुरभयः प्राप्तास्त एवाधुना घर्माम्भोविगमागमव्यतिकरश्रीवाहिनो वासराः ॥ ६५ ॥ आच्छन्ने क्षितितेजसी मनसिजव्यापारमेयं मनः स्वात्मा च द्वयमेतदस्ति दशमं द्रव्यं परेषां तमः । कालाकाशदिशां निरस्वमधुना नामापि वर्षागमे द्रव्यं वारि गुणश्च वारिदरवः कर्मापि वारिक्रिया ॥ ६६ ॥ आसारेण न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं बहिः शक्यते शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं समालिङ्ग्यते । जाताः शीकरशीतलाश्च मरुतो रत्यन्तखेदच्छिदो धन्यानां बत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासंगमे ॥ ६७ ॥ उद्योगः क्षयमेति हन्त सहसा जाड्यं समुज्जृम्भते मित्रस्यापि च दर्शनं भवति नो किं वान्यदाचक्ष्महे । यल्लोकस्पृहणीयता गतममूत्तज्जीवनं व्यर्थतां प्राप्तं येन दुनोति तन्मम मनो दुर्दैवदुर्दिनम् ॥ ६८ ॥ सर्वेऽयोद्गतकन्दला वसुमती वृद्धिर्जलानां परा जातं निष्क्रमणं जगत्कुसुमलिनैर्लब्धा घनैरुन्नतिः । सर्पन्ति प्रतिमन्दिरं द्विरसनाः सत्यक्तमार्गा जनो वर्षाणां च कलेश्च संप्रति जयं लेकैन राज्यस्थितिः ॥ ६९ ॥ नैतद्वारिदगर्जितं रतिपतिप्रस्थानढक्कारवो नैते वारिधराः स्मरमदकलास्तुरिसंधुराः प्रोद्धुराः । नैषा विद्युदियं विभाति रुचिरा तत्र द्रहासप्रभा मन्ये मानिनि मानदुर्गमधुना जेतुं किमायात्यसौ ॥ ७० ॥ दृष्ट्वाडम्बरमम्बरे घनकृतं सौदामिनीनर्तकीनृत्यारम्भमृदङ्गमङ्गलरवं श्रुत्वा च तद्गर्जितम् । पुष्प्यत्पुष्पभरानताङ्गणतरुस्कन्धावसद्वायसक्वाणाकर्णनलोलसत्वप्रियतमं पान्था ययुर्मन्दिरम् ॥ ७१ ॥ सद्मन्येव निरन्तरं निवसतिर्मिनाथना लोकेन पथा पङ्कसमाकुला कलुषता धारा सदा दुर्दिनम् । एवं यद्यपि दूषणानि तदपि स्वर्भूजनोल्लासकृत्सम्भोगप्रचितिनिमित्तैकगुणतः प्रावृट् प्रपदे यतः ॥ ७२ ॥

## दोलाकेलिः

सौन्दर्यमिन्दीवरलोचनानां दोलासु लोलासु यदुल्लास । यदि प्रमादात्स्मरते कविस्तं जानाति तद्वर्णयितुं मनोभूः ॥ ७३ ॥ प्रसार्य पादौ निहितस्थितीनां दोलासु लोलांशुकपल्लवानाम् । मनोरथानामपि यन्न गम्यं तद्रूपमापुः सुदृशां युवानः ॥ ७४ ॥ उन्नम्य दूरं मुहुरानमन्त्यः कान्ताः श्लथीभूतनितम्बबिम्बाः । दोलाविलासेन जितश्रमत्वात्प्रकर्षमापुः पुरुषायितेषु ॥ ७५ ॥ दृशा निदधिरे दिशः कमठराजिनीराजिता कृता हसितरोचिषा हरति चन्द्रकान्तिद्वयम् । अकारि हरिणीदृशः प्रबलदण्डकप्रस्फुरद्वपुर्विपुलरोचिषा वियति विद्युता विभ्रमः ॥ ७६ ॥ प्रत्यासन्नमुखी कराम्बुजयुगप्रेङ्खोलिता प्रेङ्खिकामारुह्यैष मुदस्तहारलतिकाव्यावृत्तवस्तुङ्गस्तनी । दृष्टादृष्टमुखी गतागतवशादालोकमानानुगा तन्वङ्गी गगने करोति पुरतः शातह्रदं विभ्रमम् ॥ ७७ ॥

## वर्षानायकः

एते ते दुरतिक्रमक्रममिलद्धर्मोर्मिमर्मच्छिदः कादम्बेन रजोभरेण ककुभो रूषयति झञ्झानिलाः । गाढारम्भनिगूढनीरदघटासंघट्टनीलीमनव्योमक्रोडकटाहपातुकपयोवेणीकणग्राहिणः ॥ ७८ ॥ धाराधौतं धुनाना शशधरधवलं केसरं केतकीनां कैलासे निर्झरीणां चटुलदलकुलतालाम्यलीलां दधानाः । आमूलं मानिनीनां मनसि विनिहितं मानमुन्मूलयन्तो वान्त्येते वारिवाहव्यतिकरशिशिराः प्रावृषेण्याः समीराः ॥ ७९ ॥ गोकर्णं गाहमाना पृथुतरपृषतग्राहिणः शबरीघानाकपन्तो दिगन्तानपि च विदधतः कन्दलीसुप्रचारान् । एते धावन्ति वार्धश्रनसमुरुधनुर्धारयन्तः समन्ताद् घूर्णन्तोऽभ्रवीथिं वनमिव शबरभ्रान्तिभाजोऽम्बुवाहाः ॥ ८० ॥

## वर्षापथिकाः

उपरि पयोधरमाला दूरे दयिता किमेतदापतितम् । हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविष्टः फणी शिरसि ॥ ८१ ॥ उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्गिरयोऽपि नर्तितमयूराः । क्षितिरपि कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क्व पातयतु ॥ ८२ ॥ किं गतेन यदि सा न जीवति प्राणिति प्रियतमा तथापि किम् । इत्युदीक्ष्य नवमेघमालिकां न प्रयाति पथिकः स्वमन्दिरम् ॥ ८३ ॥ शिखिनि कूजति गर्जति तोयदे स्फुटति जातिलताकुसुमाकरे । अहह पान्थ न जीवति ते प्रिया नभसि मासि न यासि गृहं यदि ॥ ८४ ॥ रसति तरुणीकेशश्यामे पयोभृति निर्भरं स्फुटति चपले वारंवारं क्षणद्युतितेजसि । उपगुरुजनं मन्ये दैन्यात्पराङ्मुखमुग्धया निभृतनिभृतं मन्दोच्छ्वासं तया बत स्थीयते ॥ ८५ ॥ निशीथे दीनानां झटिति तडितां वीक्ष्य विषयं घनानामाभोगं रसिकपथिकैर्नो सुमुदृशा । न गीतं सोत्कण्ठं न च रुदितमुत्कण्ठतरलं न मुक्ता निःश्वासाः स्फुरदनुमनः किं तु हृदयम् ॥ ८६ ॥ यथा रम्यं व्योमश्रवलजलदधूमः स्थगयति स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च

१ मार्गगमने

यथा कीटमणय । यथा विद्युज्ज्वालोल्लसितपरिपिङ्गाश्च ककुभस्तथा मन्ये लग्न पथिकतरुखण्डे स्मरदव ॥ ८७ ॥ बर्ही रौति बका रटन्ति तडितो भ्राम्यन्त्यतिव्याकुला विक्रोशन्ति घना घना च विलपत्युच्चैर्बलाकावलि । आस्मान मरुत क्षिपन्ति सलिलासार पतत्यमतो मुक्त्वा प्रावृषि साट्टहासैकरसिके याति प्रियामध्वगे ॥ ८८ ॥ नृत्यच्चन्द्रकिणि क्वणन्मधुलिहि श्यामायमानक्षितौ धीरध्वानपयोमुचि प्रविलसत्सौदामिनीदामनि । धाराम्भ कणग्राहिशीतमरुति प्राणान्पयोदागमे हा हा ह्रासति मुग्धिका नववधू रित्यध्वग क्रन्दति ॥ ८९ ॥ श्रुत्वा बालमृगीविलोलनयना शब्द घनाना पुरा भीत्या वक्षसि सश्रितापि निबिड भूय समालिङ्गति । *या यत्नादपहृत्य रोपितवती कण्ठे मनैवानन सा द्रक्ष्यत्यधुना कथ नु विरहे बाला पयोदावलीम्* ॥ ९० ॥ रात्रौ वारिभरालसाम्बुदरवोद्विग्नेन जाताश्रुणा पान्थेनात्मवियोगदु खपिशुन गीत तथोत्कण्ठया । आस्ता जीवितहारिणि प्रवसनालापस्य सकीर्तन मानस्यापि जलाञ्जलि सरभस लोकेन दत्तो यथा ॥ ९१ ॥ ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय पान्थ वसतिर्नैवाधुना दीयते रात्रावत्र विहारमण्डपतले पान्थ प्रसुप्तो युवा । तेनोद्गीय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रिया तत्कृत येनाद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जन स्तिष्ठति ॥ ९२ ॥ भ्रात पान्थ कुतो भवान्नगरतो वार्ता न वा वर्तते बाढ ब्रूहि युवा पयोदसमये त्यक्त्वा प्रिया जीवति । *सत्य जीवति जीवतीति कथिता वार्ता मयापि* श्रुता विस्तीर्णा पृथिवी जनोऽपि विविध किं किं न सभाव्यते ॥ ९३ ॥ धीर वारिधरस्य वारि किरत श्रुत्वा निशीथे ध्वनि दीर्घोच्छ्वाससमुदश्रुणा विरहिणीं बाला चिर ध्यायता । अध्वन्येन विमुक्तकण्ठकरुण रात्रौ तथा क्रन्दित ग्रामीणै पुनरध्वगस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा ॥ ९४ ॥ भ्रात पान्थ प्रसीद प्रतिविरम समुत्सृज्य बालामकाण्डे गन्तु बाष्पाम्बुपूरप्लुतनयनमुखीं प्रेयसीं ते न युक्तम् । वृत्त ग्रामेऽतिकष्ट यदिह गृहपते प्रोषितस्य प्रियाया मुक्ताक्रन्दास्वमेता सलिलवितरणे निर्गतान्पश्य बन्धून् ॥ ९५ ॥ भद्रात्र ग्रामके त्व वससि परिचयस्तेऽस्ति जानासि वार्तामस्मिन्न्नन्यजाया *जलधररसितोत्का न काचिद्विपन्ना । इत्थ पान्थ* प्रवासावधिदिननिगमापायशङ्की प्रियाया पृच्छन् वृत्तान्त मागत्यिनिजभवनोऽप्याकुलो न प्रयाति ॥ ९६ ॥

## वर्षापथिककामिनी

अदृष्टपूर्वमस्माभिर्यदेतद्दृश्यतेऽधुना । विष विषधरै पीत मूर्च्छिता पथिकाङ्गना ॥ ९७ ॥ सखि हे पश्य रसमय जलधरसमय समुद्भवम् । विलसति कापि बलाका कापि बलाका मुद धत्ते ॥ ९८ ॥ शिशिरसीकरवाहिनि मारुते चरति शीतभयादिव सत्वर । मनसिज प्रविवेश वियोगिनीहृदयमाहितशोकहुताशनम् ॥ ९९ ॥ एष्यन्त्यवश्यमधुना हृदयाधिनाथा मुग्धा मुधा कुरुत मा विविध विलापम् । इत्थ शशसुरिव गर्जितकैतवेन पाथोधरा पथिकपङ्कजलोचनाभ्य ॥ १०० ॥ आकर्णितानि रसितानि यथा प्रसर्पत्प्रधुम्नराजरथनि स्वनसोदराणि । उच्चै रणच्चरणनूपुरया पुरन्ध्र्या क्षिप्र प्रिय कुपितयापि तया भिरम्भे ॥ १०१ ॥ प्रणतिभिरपि पत्यु प्रार्थनाभिश्च सख्या क्षणमपि न मनस्तो मानिनी मानमौज्झत् । तमसमशरशस्त्रीभूतगानप्रकार फणिनमिव शिखण्डी किं न खण्डीचकार ॥ १०२ ॥ *नभसि जलदलक्ष्मीं सास्रया वीक्ष्य दृष्ट्या* प्रवसमि यदि कान्तेत्यर्धमुक्त्वा कथचित् । मम पटमवलम्ब्य प्रोल्लिखन्ती धरित्रीं तदनु कृतवती सा यत्र वाचो निवृत्ता ॥ १०३ ॥ विरमत घना कि वो वृष्ट्या मुधैव विसृष्टया व्रजत ककुभ कामप्यन्या मनोरुचिरामत । न तदिह वन नासौ मार्गो न तच्च धरातल विरहगलितैस्तन्व्या यत्र प्लुत नयनाम्बुभि ॥ १०४ ॥ प्रसरदलकाकीर्णे कर्णे न केकिरुत श्रुत श्वसितविजितो वातो ज्ञातो न वा कुटजोत्कट । न च परिचितासावासवप्रसुताश्रुणि लोचने तदपि किमपि प्रावृट्श्यामा धुनोति वियोगिनी ॥ १०५ ॥ मेघैर्व्योम नवाम्बुभिर्वसुमती विद्युल्लताभिर्दिशो धाराभिर्गगन *वनानि कुटजै पूरैर्वृता निम्नगा । एका घातयितु* वियोगविधुरा दीना वराकीं स्त्रिय प्रावृट्काल हताश वर्णय कृत मिथ्या किमाडम्बरम् ॥ १०६ ॥ वाता वान्तु कदम्बरेणुशबला नृत्यन्तु सर्पद्विष सोत्साहा नववारिगर्भगुरवो मुञ्चन्तु नाद घना । *मया कान्तवियोगशोकजलधौ मा* वीक्ष्य दीनानना विद्युत्किं स्फुरसि त्वमप्यकरुणे स्त्रीत्वे समाने सति ॥ १०७ ॥ अम्भोवाहमुरद्विषो निवसन ध्वान्ताद्रिदिव्यौषधी कन्दर्पस्य विलासचम्पकधनुर्वेपालतामञ्जरी । लेखा व्योमकषोपले विरचिता चामीकरस्य स्फुरद्धाम्ना पथविलासिनीजनमन कम्पाय शम्पाभवत् ॥ १०८ ॥ श्रुत्वा तन्व्या निशीथे नवघनरसित विश्लथाङ्ग पतित्वा शय्याया भूमिपृष्ठे करतलधृतया दु खितालीजनेन । सोत्कण्ठ मुक्तकण्ठ कठिनकुचतटाघातशीर्णाश्रुबिन्दु स्मृत्वा स्मृत्वा प्रियस्य स्खलितमृदुवचो रुद्यते पान्थवध्वा ॥ १०९ ॥

## खद्योत

प्राचीमहीधरशिलाविनिवेशितस्य धाराधरस्फुरदयोघनताडितस्य । तप्तायसस्य तपनस्य कणा विकीर्णा खद्योतपोतसुषमा स्फुटमावहन्ति ॥ ११० ॥

हस

तटमुपगत पद्मे पद्मे निवेशितमानन प्रतिपुटकिनीपत्र च्छाया मुहुर्मुहुरामितम् । मुहुरपगनैरस्मै कोष्णीकृता जलवीचयो जलदमलिना हसेनाशा विलोक्य पिपासता ॥१११॥

## शरद्वर्णनम्

अहो बाणस्य सधान शरदि स्मरभूपते । अपि सोऽय त्विषामीश कन्याराशिमुपागत ॥ १ ॥ अपीतक्षीबकादम्बमसमृष्टामलाम्बरम् । अप्रसादितसूक्ष्माम्बु जगदासीन्मनोरमम् ॥ २ ॥ अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृड्ययौ शान्ततडित्कटाक्षा । कासा न सौभाग्यगुणोऽङ्गनाना नष्ट परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥ ३ ॥

### शरत्समयस्वभावाख्यानम्

दर्शयति शरन्नद्य पुलिनानि शनै शनै । नवसगमसव्रीडा जघनानीव योषित ॥ ४ ॥ एकेन चुलुकेनाब्धिनिपीत कुम्भजेन यत् । तस्योदयेऽन्त कालुष्य त्यजन्त्यापो भयादिव ॥ ५ ॥ पाथोदजालजटिल मलिन शरदङ्गना । अम्बर धावयामास चन्द्रिकाचयवारिभि ॥ ६ ॥ धन्या शरदि सेवन्ते प्रोल्लसच्चित्रशालिकान् । प्रासादान्स्त्रीसखा पौरा केदाराश्च कृषीवला ॥ ७ ॥ नमिता फलभारेण न मिता शालमञ्जरी । केदारेषु हि पश्यन्त के दारेषु विनि स्पृहा ॥ ८ ॥ हसश्चन्द्र इवाभाति जल व्योमतल यथा । विमला कुमुदानीव तारका शरदागमे ॥ ९ ॥ राजीवमिव राजीव जल जलमिवाजनि । चन्द्रश्चन्द्र इवातन्द्र शरत्समुदयोद्यमे ॥ १० ॥ काशा क्षीरनिकाशा दधिसवर्णानि सप्तपर्णानि । नवनीतनिभश्चन्द्र शरदि च तक्रप्रभा ज्योत्स्ना ॥ ११ ॥ द्वयमिदमत्यन्तसम नीचे प्रभविष्णुना शरच्चेयम् । क्षेत्रेभ्य प्राप्य फल खलेषु निक्षिप्यते यस्याम् ॥ १२ ॥ अथ प्रसन्नेन्दुमुखी सिताम्बरा समाययावुत्पलपत्रलोचना । सपङ्कजा श्रीरिव गा निषेवितु सहसबालव्यजना शरद्वधू ॥ १३ ॥ समुल्लसत्पङ्कजलोचनेन विनोदयन्ती तरुणानशेषान् । शुद्धाम्बरा मुक्तपयोधरश्री शरन्नवोढेव समाजगाम ॥ १४ ॥ पयोदकेशेषु विकृष्य रोषान्निष्काम्य सा कोकनदायताक्षी । वर्षावधू म्वा श्रियमुन्नयन्ती प्रौढा सपत्नीव शरच्चकाश ॥ १५ ॥ चन्द्रायते शुक्लरुचापि हसो हसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहाय ॥ १६ ॥ ऐन्द्र धनु पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् । प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दु ताप रवेरभ्यधिक चकार ॥ १७ ॥ उपैति सस्य परिणामरम्यता नदीरनौद्धत्यमपङ्कता महीम् । नवैर्गुणै सप्रति सस्तवस्थिर तिरोहित प्रेम घनागमश्रिय ॥ १८ ॥ पतन्ति नास्मिन्विशदा पतत्रिणो धृतेन्द्रचापा न पयोदपङ्क्तय । तथापि पुष्णाति नभ श्रिय परा न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् ॥ १९ ॥ विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरैश्च्युताचिराभा गुणहेमदामभि । इय कदम्बानिलभर्तुरत्यये न दिग्वधूना कृशता न राजते ॥ २० ॥ विहाय वाञ्छामुदिते मदात्ययादरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिन । श्रुति श्रयत्युन्मदहसनि स्वन गुणा प्रियत्वेऽधिकृता न सस्तव ॥ २१ ॥ अमी पृथुस्तम्बभृत पिशङ्गता गता विपाकेन फलस्य शालय । विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचित नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम् ॥ २२ ॥ विहारभूमेरभिघोषमुत्सुका शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तय । असक्तमूधासि पय क्षरन्त्यमूरुपायनानीव नयन्ति धेनव ॥ २३ ॥ जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी व्रजोपकण्ठ तनयैरुपेयुषी । द्युति समग्रा समितिर्गवामसावुपैति मन्त्रैरिव सहिताहुति ॥ २४ ॥ कृतावधान जितबर्हिणध्वनौ सुरक्तगोपीजनगीतनिस्वने । इद जिघत्सामपहाय भूयसीं न सस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम् ॥ २५ ॥ असावनास्थापरयावधीरित सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि । उपैति शुष्यन्कलम सहाम्भसा मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ॥ २६ ॥ अमी समुद्धूतसरोजरेणुना हृता हृतासारकणेन वायुना । उपागमे दुश्चरिता इवापदा गति न निश्चेतुमल शिलीमुखा ॥ २७ ॥ मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितै शिखा पिशङ्गी कमलस्य बिभ्रती । शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला धनु श्रिय गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥ २८ ॥ ददतमन्तरितांहिमदीधिति खगकुलाय कुलायनिलायिताम् । जलदकालमबोधकृत दिशामपरथाप रथावयवायुध ॥ २९ ॥ स विकचोत्पलचक्षुषमैक्षत क्षितिभृतोऽङ्कगता दयितामिव । शरदमच्छगलद्वसनोपमाक्षमघनामघनाशनकीर्तन ॥ ३० ॥ जगति नैशमशीतकरकरैर्वियति वारिदवृन्दमय तम । जलजराजिषु नैद्रमदिद्रवन्महतामहता क्व च नारय ॥३१॥ समय एव करोति बलाबल प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् । शरदि हसरवा परुषीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥३२॥ तनुरुहाणि पुरोविजितध्वनेर्धवलपक्षविहङ्गमकूजितै । जगलुरक्षमयेव शिखण्डिन परिभवोऽरिभवो हि सुदु सह ॥ ३३ ॥ अनुवन वनराजिवधूमुखे बहलरागजवाधरचारुणी । विकचबाणदलावलयोऽधिक रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमा ॥३४॥ कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे सरजसारुणकेसरचारुभि । प्रियविमानितमानवतीरुषा निरसनै रसनैरवृथार्थता ॥ ३५ ॥ मुखसरोजरुच मदपाटलामनुचकार चकोरदृशां यत । धृतनवातपमुत्सुकतामतो

---

१ मदम् २ आकाराम्; वधु,-वलम्

न कमल कमलम्भयदम्भसि ॥ ३६ ॥ निगतसस्यजिघत्स मघट्टयत्कलमगोपनघूर्न मृगव्रजम् । श्रुततदीरितकोमल गीतकध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रत ॥ ३७ ॥ कृतमद निगदत इवाकुलीकृतजगत्त्रयमूर्जमतङ्गजम् । चतुरयुग्च्छद गुच्छसुगन्धय सततगास्ततगानगिरोऽलिभि ॥ ३८ ॥ तीक्ष्ण रविस्तपति नीच इवाचिराढ्य शृङ्ग रुरुस्त्यजति मित्रमिवा कृतघ्न । तोय प्रसीदति मुनेरिव चित्तवृत्ति काम दरिद्र इव शोषमुपैति पङ्क ॥ ३९ ॥ आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहास प्राप्त शरत्समय एप विशुद्धकान्त । उत्खाय गाढतमस घनकालमुग्र रामो दशास्यमिव सभृतबन्धुजीव ॥ ४० ॥ वृद्धाङ्गनेव निजहौ सरिदुद्धतत्व वेदान्तिनामिव मन शुचि नीरमासीत् । चन्द्रे प्रभा युवतिवक्त्र इवाद्भुता भूद्विद्वत्कवित्वमिव केकिरुत न रेजे ॥ ४१ ॥ मधुमधुरिमभङ्गीं भेजिरे हसनादास्तुहिनपटललीला लेभिरे वारिवाहा । क्षितिरभवदपङ्का किं च रोलम्बबालावलिकलित नलिन्य शैवलिन्यस्तदासन् ॥ ४२ ॥ स्फुट स्फुटपलाशवत्सुभगभासिचञ्चूपुटे विपाककपिशीकृता कलममञ्जरीर्बिभ्रती । भ्रमौ दिवि शुकावलि भुवलयच्छविर्जङ्गमा समानहृदयंगमा विबुधचापलक्ष्मीरिव ॥ ४३ ॥ अपाकृत्याशेषाण्यपि च घनजालानि परितस्तमोधूमस्तोमोद्भवमलिनिमान च तदनु । शरच्चन्द्र शिल्पी रतिपतिमुदेऽसौ निजकरै सुधासदोहार्द्रैर्भुवनभवन पाण्डुरयति ॥ ४४ ॥ रम्य हर्म्यतल नवा सुनयना गुञ्जद्द्विरेफा लता प्रोन्मीलन्नवमालतीसुरभयो वाता सचन्द्रा क्षपा । यद्येतानि जयन्ति हन्त परित शस्त्राण्यमोघानि मे तद्भो कीदृगसौ विवेकविभव कीदृक्प्रबोधोदय ॥ ४५ ॥ अर्धं सुप्तो निशाया सरभससुरतायाससन्नश्लथाङ्ग प्रोद्भूतासह्यतृष्णो मधुमदविरतौ हर्म्यपृष्ठे प्रबुद्ध । सभोगक्लान्तकान्ताशिथिलभुजलतावर्जित कर्करीतो ज्योत्स्नाभिन्नाच्छधार न पिबति सलिल शारद मन्दपुण्य ॥ ४६ ॥ चेत कर्षन्ति सप्तच्छदकुसुमरसासारसौरभ्यलुभ्यद्भृङ्गीसगीतमङ्गिश्रुतिसुभगदिशो वासरा शारदीना । किं च व्याकोशपङ्केरुहमधुरमुखीं सचरच्चञ्चरीकश्रेणीवेणीसनाथा रमयति तरुण पद्मिनीमंशुमाली ॥ ४७ ॥

### भ्रमरक्रीडा

अलक्षितकुचाभोग भ्रमन्ती नृत्यभूमिषु । स्मरेणापि सरोजाक्षी न लक्ष्यीक्रियते शरै ॥ ४८ ॥ भ्रमात्प्रकीर्णभ्रमरीषु किंचिच्चेलाञ्चले चञ्चललोचनाया । कुचौ कदाचिज्जघन युवानो विलोक्य साफल्यमवापुरक्ष्णो ॥ ४९ ॥ परिभ्रमन्त्या भ्रमरीविनोदे नितम्बबिम्बाद्विगलद्दुकूलम् । विलोक्य कस्याश्चन कोमलाङ्ग्या पुमानमन्या सुदृशो ववाञ्छु ॥ ५० ॥ यतो यत पद्भ्रमणोऽभिनर्तते ततस्तत प्रेरितलोललोचना । विवर्तितभ्रूरियमद्य शिक्षते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् ॥ ५१ ॥ करौ धुनाना नवपल्लवाकृती वृथा कृथा मानिनि मा परिश्रमम् । उपेयुषी कल्पलताभिशङ्कया कथ न्वितस्त्रस्यति षट्पदावलि ॥ ५२ ॥ चेलाञ्चलेन चलहारलताप्रकाण्डैर्वेणीगुणेन च चलद्वलयीकृतेन । हेलाहितभ्रमरकभ्रममण्डलीभिश्छत्रत्रय रचयतीव चिरं नतभ्रू ॥ ५३ ॥ मुक्ते काञ्चनकुण्डले निपतिते माणिक्यभूषामणौ कीर्णे केलिसरोरुहे विगलिते मुक्ताकलापे सति । नि श्वस्याम्बुजलोचनाभ्रमरिकानृत्यावसाने पुन प्राणेशच्युतिशङ्कयेव हृदये हस्तारविन्द ददौ ॥ ५४ ॥

### शरद्वायव

वान्ति रात्रौ रतिक्लान्तकामिनीसुहृदोऽनिला । ललनालोलधम्मिल्लमल्लिकामोदवासिता ॥ ५५ ॥ वान्ति कह्लारसुभगा सप्तच्छदसुगन्धय । वाता नवरतम्लानवधूगमनमन्थरा ॥ ५६ ॥

### शरत्पथिक

पङ्कानुपङ्ग पथि विस्मरन्त कथावशेषे च पयोदवृन्दे । मार्गेषु चन्द्रातपपिच्छिलेषु पदे पदे चस्खलुरध्वनीना ॥ ५७ ॥ इह निचुलनिकुञ्जे वञ्जुलसमारभाजि स्वपिषि यदि मुहूर्तं पश्यसि क्षेमभेतत् । इति पथिकमकस्मान्मार्ग एवोपविष्ट वदति तरुणकान्त गोपिका साङ्गभङ्गम् ॥ ५८ ॥

---

## हेमन्तवर्णनम्

हेमन्तहिमनिस्पन्दमवलोक्य मनोभवम् । प्रहर्तु सुभ्रुवा चेतो रविर्देवो धनुर्दधौ ॥ १ ॥ दुराशेव दरिद्रस्य तृष्णेव कृपणस्य च । अहो न विरमत्येषा हन्त हेमन्तयामिनी ॥ २ ॥ हेमन्ते बहुदोषाढ्ये द्वौ गुणौ सर्वसमतौ । अयत्नशीतल वारि सुरत स्वेदवर्जितम् ॥ ३ ॥

### हेमन्तसमयस्वभावाख्यानम्

हे हेमन्त स्मरिष्यामि त्वय्यतीते गुणद्वयम् । अयत्नशीतल वारि निशा च सुरतक्षमा ॥ ४ ॥ हसन्तीं वा हसन्तीं वा हसन्तीं वामलोचनाम् । हेमन्ते ये न सेवन्ते ते नून दैववञ्चिता ॥ ५ ॥ कामिनो हन्त हेमन्तनिशि शीतज्वरातुरा । जीवन्ति हरिणाक्षीणा वक्षोजाश्लेषरक्षिता ॥ ६ ॥ अद्य शीत वरीवर्ति सरीसर्ति समीरण । अपत्नीको मरीमर्ति नरीनर्ति कुचोष्मवान् ॥ ७ ॥ हिमधवलदन्तकेशी मन्दद्युतितारका बृहत्तिमिरा । द्विगुणीभूता रजनी वृद्धेव शनै शनैर्याति ॥ ८ ॥ अम्बरमेष रमण्यै यामिन्यै वासर प्रेयान् । अधिक ददौ निजाङ्गादथ सकुचित स्वय तस्थौ ॥ ९ ॥ विकसति सूर्ये विकसति मुकुलति चास्तङ्गते तस्मिन् । शिशिरे नि स्वकुटुम्ब पङ्कजलीला समुद्वहति ॥ १० ॥

* ४४ सु र०भा

कन्याप्रसूतस्य धनु प्रसङ्गादङ्गाधिकासादितविक्रमस्य । धनंजयाधीनपराक्रमस्य हिमस्य कर्णस्य च को विशेष ॥ ११ ॥ अलं हिमानीपरिदीर्णगात्र समापित फाल्गुनसंगमेन । अत्यन्तमाकाङ्क्षितकृष्णवर्त्मा भीष्मो महात्माजनि माघतुल्य ॥ १२॥ अविरलफलिनीवनप्रसून कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाह । गुणमसमयज चिराय लेभे विरलतुषारकणस्तुषारकाल ॥ १३ ॥ निचयिनि लवलीलताविकासे जनयति लोध्रसमीरणे च हर्षम् । विकृतिमुपययौ न पाण्डुसूनुश्चलति नयान्न जिगीषता हि चेत ॥ १४ ॥ कतिपयसहकारपुष्परम्यस्तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रसिन्दुवार । सुरभिमुखहिमागमान्तशसी समुपययौ शिशिर स्मरैकबन्धु ॥ १५ ॥ गजपतिद्वयसीरपि हैमनस्तुहिनयन्सरित पृषतापति । सलिलसततिमध्वगयोषितामतनुतातनुतापकृतं दशाम् ॥ १६ ॥ इदमयुक्तमहो महदेव यद्वरतनो स्मरयत्यनिलोऽन्यदा । स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान्स्तुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिन ॥ १७ ॥ प्रियतमेन यया सरुषा स्थित न सहसा सहसा परिरभ्य तम् । श्लथयितु क्षणमक्षमताङ्गना न सहसा सहसा कृतवेपथु ॥ १८ ॥ भृशमदूयत याऽधरपल्लवक्षतिरनावरणा हिममारुतै । दशनरश्मिपटेन च सीत्कृतैर्निवसितेव सितेन सुनिवरौं ॥ १९ ॥ व्रणभृता सुतनो कलसीत्कृतस्फुरितदन्तमरीचिमय दधे । स्फुटमिवावरण हिममारुतैर्मृदुतया द्रुतयाधरलेखया ॥ २० ॥ धृततुषारकणस्य नमस्वतस्तरुलताङ्गुलितर्जनविभ्रमा । पृथुनिरन्तरमिष्टभुजान्तर वनितयानितया न निषेहिरे ॥ २१ ॥ हिमऋतावपि ता स्म भृशस्विदो युवतय सुतरामुपकारिणि । प्रकटयत्यनुराग मकृत्रिम स्मरमय रमयन्ति विलासिन ॥ २२ ॥ प्रालेयशैलशिखरानिलसप्रयोग प्रोत्फुल्लकुन्दमकरन्दहृतालिवृन्द । कालोऽयमातपति कुङ्कुमपङ्कपिङ्गप्रोत्तुङ्गरम्यरमणीकुचसङ्गयोग्य ॥२३॥ शुकहरितयवाना सीम्नि नीहारभाग सपदि विगतनिद्रा शैखकान्ता क्षपान्ते । विदधति कमनीयक्वाणमुधन्वकारं सरलितगलनाल जर्जरस्फाररेफम् ॥ २४ ॥ लघुनि तृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवाना नवकलमपलालस्रस्तरे सोपधाने । परिहरति सुषुप्त हालिकद्वन्द्वमारात्कुचकलशमहोष्मावद्धरेखस्तुषार ॥ २५ ॥ अपि दिनमणिरप क्लेशिन शीतसघैग्यनिशि निजभार्यां गाढमालिङ्ग्य दोर्भ्याम् । स्वपिति पुनरुदेतु सालसाङ्गस्तु तस्मात्किमु न भवतु दीर्घा हैमनी यामिनीयम् ॥ २६ ॥ जरीजृम्भत्प्रौढद्युमणिकरसदोहसदृशस्फुरद्दीप्तिव्रात प्रगुणतरतारुण्यसुभगाम् । हसन्तीं हेमन्ते परिजनयुता या सुवदना हसन्तीं सेवन्ते परिणतमहाभाग्यनिचया ॥ २७ ॥ वेपन्ते कपयो भृश कृतजड गोजाविक म्लायति श्वा चुल्लीकुहरोदर क्षणमपि प्राप्यापि नैवोज्झति । शीतातिव्यसनातुर पुनरसौ दीनो जन कूर्मवत्स्वान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निह्नोतुमाकाङ्क्षति ॥ २८ ॥ शीतांशोरिव नूतनस्य रुचयो विद्या इवामेधसा विप्रातिक्रमिणा विभूतय इव क्षीबस्य बोधा इव । भावै सवलिता इव प्रियतमे दृग्भङ्गय सुभ्रुवा प्रादुर्भूय तिरोभवन्ति सहसा हैमन्तिका वासरा ॥२९॥ लज्जा प्रौढमृगीदृशामिव नवस्त्रीणा रतेच्छा इव स्वैरिण्या नियमा इव स्मितरुच कुल्याङ्गनानामिव । दपत्यो कलहा इव प्रणयिता वाराङ्गनानामिव प्रादुर्भूय तिरोभवन्ति सहसा हैमन्तिका वासरा ॥ ३० ॥ हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना माञ्जिष्ठवासोभृत काश्मीरद्रवलिप्तचारुवपुष खिन्ना विचित्रै रतै । वृत्तोरुस्तनकामिनीजनकृताश्लेषा गृहाभ्यन्तरे ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखा धन्या सुख शेरते ॥ ३१ ॥ चक्रे चण्डरुचा सम रणमसौ हेमन्तपृथ्वीपतिर्ये ये तत्र जिता दिवाकरकरास्ते तेऽमुना तत्क्षणात् । कान्ताना कुचभूधरे निदधिरे मन्येऽहमेवं तदा नो चेन्म दकर कथ दिनकरस्तस्य तन्वीस्तन ॥ ३२ ॥ प्रोद्यत्प्रौढारविन्दद्युतिभृति विदलत्कुन्दमाद्यद्द्विरेफे काले, प्रालेयवातप्रबलविकसितोद्दाममन्दारदाम्नि । येषा नो कण्ठलग्ना क्षणमपि तुहिनक्षोददक्षा मृगाक्षी तेषामायामियामा यमसदनसमा यामिनी याति नूनम् ॥ ३३॥

## कन्दुकक्रीडा

पयोधराकारधरो हि कन्दुक करेण रोषादिव ताड्यते मुहु । इतीव नेत्राकृतिमीतमुत्पल तस्या प्रसादाय पपात पादयो ॥ ३४ ॥ वनिताकरतामरसाभिहत पतित पतित पुनरुत्पतसि । विदित खलु कन्दुक ते हृदय वनिताधरसगमलुब्धमिव ॥ ३५ ॥ सानन्दकन्दुकविहारविधौ वधूना दोलायमानमणिकङ्कणनिक्वणेन । उड्डायितेषु युवचित्तविहगमेषु श्येना इव स्मृतिभुवो विशिखा विलग्ना ॥ ३६ ॥ स्मरदारधिनिकाश वर्णपाश कृताङ्गी रयविगलिततालीपत्रताटङ्कमेकम् । वहति हृदयचोरं कुङ्कुमन्यासगौरं वलयितमिव नाल लोचनेन्दीवरस्य ॥ ३७ ॥ अमन्दमणिनूपुरक्वणनचारुचारिक्रम झणज्झणितमेखलास्खलिततारहारच्छटम् । इद तरलकङ्कणावलिविशेषवाचालित मनो हरति सुभ्रुव किमपि कन्दुकक्रीडनम् ॥ ३८ ॥ भ्रमचरणपल्लवक्वणदमन्दमञ्जीरक परिस्खलदुरोरुहस्तबककम्प

१ कन्याराशावुत्पन्नस्य, पक्षे,-कुमारिकायां प्रसूतस्य २ धनूराशिसंगमेनाङ्गेषु शरीरेष्वधिकमासादित संपादितो विक्रमो रोमाञ्चोत्थानादिरूप पराक्रमो येन; पक्षे,-धनुर्विषयाङ्गदेशेषु संपादित पराक्रमो येन ३ धनजयोऽग्निस्तदधीन पराक्रमो बल यस्य; पक्षे,-धनजयोऽर्जुनस्तदधीनपराक्रम ४ सूर्य

मानाशुकम्। रणत्कनकमेखलं करसरोरुहाभ्यां पुरः पतत्-मपराऽऽददे कुसुमकन्दुकं सुंदरी ॥ ३९ ॥ वक्त्रश्रीजित-लज्जितेन्दुमलिनं कृत्वा करे कन्दुकं क्रीडाकौतुकमिश्रभाव-मनया तिर्यग्वहन्त्याननम् । भृङ्गाममहकृष्णकेतकदल सर्पावतीना दृशा दीर्घापाङ्गतरङ्गणैकसुहृदा कोऽप्येष पात्री कृतः ॥ ४० ॥ व्यावल्गत्कुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलि प्रेङ्खत्कुण्डलशोभिगण्डयुगलं प्रस्वेदि वक्त्राम्बुजम् । शश्वद्दत्तकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया यस्मात्कन्दुक सादरं सुभगया ससेव्यसे तत्कृती ॥ ४१ ॥ चञ्चच्चेला-ञ्चलानि प्रतिसरणिचलव्यस्तवेणीनि बाह्वोर्निक्षेपाद्दक्षिणस्य प्रचलितवलयस्कारकोलाहलानि । श्वासत्रुट्यद्वचांसि द्रुत-मितरकरोत्क्षेपलोलालकानि सस्तसक्ति प्रमोदं दधति मृग-दृशां कन्दुकक्रीडितानि ॥ ४२ ॥ अस्याः स्वेदाम्बुबिन्दु-च्युततिलकतया व्यक्तवक्त्रेन्दुकान्तेर्नीरवारेण वेगग्रहणन-गणनाकेलिवाचालितायाः । तत्तातोत्थानतालक्रमनमितदृशा खाण्डवोचालतालीलालितयाशोभिता स्म प्रतिकलममुना कन्दुकक्रीडितेन ॥ ४३ ॥

### हेमन्तवायवः

दधत्यधरचुम्बनं नयनपङ्कजं मुद्रयत्यमन्दपुलकं मनागमलमङ्गमालिङ्गते । विचालयति चालकं चपललोचनानां हठात्तनोत्यविनयं मरुत्प्रिय इवैष हैमन्तिकः ॥ ४४ ॥ कूणीसीमन्तमुद्रां सपदि तरलयन्कीरकान्ताकुचान्तः स्वच्छ-न्दस्रस्तवस्त्राञ्चलचपलतया लोलयन्हारवल्लीम् । प्रालेयावासपृथ्वीधरशिखरचलच्चारुवारिप्रवाहप्रक्षोभप्रातिभश्रीः प्रसरति परितो हैमनो गन्धवाहः ॥ ४५ ॥ नीत्वोच्चैर्विक्षिपन्तः कृततुहिनकणासारसङ्गान्परागान्कौन्दानानन्दिताली नतितर-सुरभीन्भूरिशो दिङ्मुखेषु। एते ते कुङ्कुमाक्तस्तनकलशभरा-स्फालनादुच्छलन्तः पीत्वा सीत्कारिवक्त्रं शिशुहरिणदृशां हैमना वान्ति वाताः ॥ ४६ ॥

### हेमन्तपथिकः

आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि। गन्तुमना अपि पथिकः सकोचं नैव शिथिलयति ॥ ४७ ॥ हेमन्ते पथिकजनाः प्रियावियुक्ता लोकानां गृहबहिरङ्गणे शयानाः । कन्दर्पाकुलमनसा निशासु तेषां शीतं किं लगति जगत्प्रकम्पकारि ॥ ४८ ॥ हेमन्ते हिमकरबिम्बचारुमुख्या रामाया मृदुभुजपञ्जरे शयाना । ये कालं परमसुखं नयन्ति तेषां शीतं किं लगति जगत्प्रकम्पकारि ॥४९॥ हे पान्थ प्रियविप्रयोगहुतभुग्ज्वालानभिज्ञोऽसि किं किं वा नास्ति तव प्रिया गतघृणं किं वा विहीनो धिया । येनासिन्नवकुङ्कुमारुणरुचिव्यासङ्ग-धर्मोचिते कुन्दानन्दितमत्तषट्पदकुले काले गृहान्निर्गतः ॥५०॥ शीतार्तिप्रसरस्तथाकुलयत्यासैः समुत्कम्पिभिः पान्थै-र्निर्दयतुच्छगोधननदद्वापारवैः सूचिता । प्राप्यन्ते हिमपीडि-तानि निभृतप्रोद्दाटधूमा घनस्तोकालक्ष्यकुटीरकाः कथमपि प्राप्ता गिरिग्रामकाः ॥ ५१ ॥ अन्योन्याहतिदन्तनादमुखरं वक्त्रं मुखं कुर्वता नेत्रे साश्रुकणे निमील्य पुलकव्यासङ्गि कण्डूयता । हा हा हेति सुनिष्ठुरं विवदता बाहू प्रसार्य क्षणं पुण्याग्निः पथिकेन पीयत इव ज्वालाहतश्मश्रुणा ॥ ५२ ॥

---

## शिशिरवर्णनम्

प्रावरणैरङ्गारैर्गर्भगृहैः स्तनतटैश्च दयितानाम् । सतर्जितं माद्यानां निपतति शीतं दरिद्रेषु ॥ १ ॥

### शिशिरसमयस्वभावाख्यानम्

कारणोत्पन्नकोपोऽपि साम्प्रतं प्रमदाजनः । निशि शीता-पदेशेन गाढमालिङ्गति प्रियम् ॥२॥ एते समुल्लसद्भासो रा-जन्ते कुन्दकोरकाः । शीतभीता लताकुन्दमाश्रिता इव तारकाः ॥३॥ अंशुकमिव शीतभयात्सस्त्यानत्वच्छलेन हिमधवलम् । अम्भोभिरपि गृहीतं पश्यत शिशिरस्य माहात्म्यम् ॥ ४ ॥ आचुम्ब्य निम्बाधरमङ्गवल्लीमालिङ्ग्य सस्पृश्य कपोलपालिम् । श्रीखण्डमादाय करेण कान्तः सन्नासयामास सरोरुहाक्षीम् ॥५॥ तपनस्तपति स मन्दंमन्दं ज्वलनोऽपि ज्वलति स किंचि-देव । शरणं शिशिरेऽथ किं च यूनां युवतीनां स्तनयुग्ममात्र-मासीत् ॥६॥ कुसुमयफलिनीरलिनीरवैर्मदविकासिभिराहित-हुंकृतिः । उपवने निरभर्त्सयत प्रियान्वियुवतीर्युवती शिशि-रानिलः ॥ ७ ॥ उपचितेषु परेष्वसमर्थतां व्रजति काल-वशाद्बलवानपि । तपसि मन्दगभस्तिरभीषुमान्नहि महाहिमहा-निकरोऽभवत् ॥ ८ ॥ अभिषिषेणयिषु भुवनानि यः स्मरमि-वारयत लोध्ररजश्चयः । क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुरद्युतिरय-तिरयन्नुदभूद्दिशः ॥९॥ शिशिरमासमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः । इति धियास्तरुषः परिरेभिरे घनमतो नमतोऽनुमतान्प्रियाः ॥१०॥ अधिलवङ्गममी रजसाधिकं मलि-नितासुमनोदलतालिनः । स्फुटमिति प्रसवेन पुरो हसत्सपदि कुन्दलता दलतालिनः ॥ ११ ॥ द्वारं गृहस्य पिहितं शय-नस्य पार्श्वे वह्निर्ज्वलत्युपरि तूलपटो गरीयान् । अङ्गानुकूलमनुरागवशं कलत्रमित्थं करोति किमसौ स्पतस्तुषारः ॥ १२ ॥ वह्नेः शक्तिर्जलमिव गता दशनाद्दाहवृत्तेर्नित्यो-द्वृद्धे नवमरुबके वर्तते पुण्यकार्यम् । शीतत्रासं दधदिव रविर्याति सिन्धोः कृशानुं शीतैर्भीता इव च दिवसाः साम्प्रतं सकुचन्ति ॥ १३ ॥ पीनोत्तुङ्गपयोधरा परिलसत्सु-पूर्णचन्द्रानना कान्ता नैव गृहे गृहे न च दृढं जाल्यं न काश्मीरजम् । ताम्बूलं न च तूलिका न च पटी तैलं न

---

१ वह्नि २ सूर्य ३ वह्नि ४ केशरम्

गन्धाविल सद्यो गोघृतपाचिता न वटका शीत कथ गम्यते ॥ १४ ॥ चुल्लीसीमनि गोरसार्द्रमशन भुक्त्वा परीत्यार्भकैरभ्याशे स्वकृषीक्षुयन्त्रनिनद हर्षात्समाकर्णयन् । शेते सहतगोगणोष्मणि गृहे सस्तम्बरा गेहिनीमालिङ्ग्यागणयन्निशासु तुहिन प्रोद्दामर पामर ॥ १५ ॥

### दृङ्मीलनक्रीडा

न पाणिप्रच्छाद्य नयनयुगमत्यायतमिद नितम्बसौदार्यात्त्वरितगतियोगोऽप्यसुलभ । अतिस्थलौ पाणी स्तनभरनिरोधान्न मिलितौ निमीलक्रीडाया कलुषयसि मुग्धे किमिति न ॥ १६ ॥ नैतस्या प्रसृतिद्वयेन सरले शक्ये पिधातु दृशौ सर्वैरेव विलोक्यते मुखशशिज्योत्स्नावितानैरियम् । इत्थ बालतया सखीभिरसकृद्दृङ्मीलनाकेलिषु व्याविद्धा रजनीमुखे च नयने स्वे गर्हते कन्यका ॥ १७ ॥

### शिशिरवायव

केशानाकुलयन्दृशो मुकुलयन्वासो बलादाक्षिपन्नातन्वन्पुलकोद्गम प्रकटयन्नावेगकम्प गते । वारवारमुदारसीत्कृतमरैर्दन्तच्छद पीडयन्प्राय शैशिर एष सप्रति मरुत्कान्तासु कान्तायते ॥१८॥ चुम्बन्तो गण्डभित्तीरलकवति मुखे सीत्कृतान्यादधाना वक्ष सूत्कञ्चुकेषु स्तनभरपुलकोद्भेदमापादयन्त । ऊरूनाकम्पयन्त पृथुजघनतटात्स्रसयन्तोऽशुकानि व्यक्त कान्ताजनाना विटचरितभृत शैशिरा वान्ति वाता ॥ १९ ॥

### शिशिरपथिक

पुण्याग्नौ पूर्णवाञ्छ प्रथममगणितप्लोषदोष प्रदोषे पान्थ सुप्त्वा यथेच्छ तदनु तनुतृणे धामनि ग्रामदेव्या । उत्कम्पी कर्पटार्धे जरति परिजडे ठिद्रिणि च्छिन्ननिद्रे वाते वाति प्रकाम हिमकणिनि कणन्कोणत कोणमेति ॥ २० ॥ सविष्टो ग्रामदेव्या कुटघटितकुटीकुड्यकोणैकदेशे शीते सवाति वायौ हिमकणिनि रणद्दन्तपङ्क्तिद्वयाग्र । पान्थ कन्था निशीथे परिकुथितजरत्तन्तुसतानगुर्वी ग्रीवापादाग्रजानुग्रहणचटचटत्कर्पटा प्रावृणोति ॥ २१ ॥ आरात्कारीषवह्नेर्विरचितसुतृणप्रस्तरान्तर्निषण्णे सक्षीणप्रथिकन्याविवरवशविशच्छीतवाताभिभूते । नीता कृच्छ्रेण पान्थै श्वभिरिव निबिड जानुसकोचकुब्जैरन्त दुर्गारदु खद्विगुणतरकृतायामयामास्त्रियामा ॥ २२ ॥

---

## स्त्रीस्वभावनिन्दा

अनृत साहस माया मूर्खत्वमतिलोभता । अशौच निर्दयत्व च स्त्रीणा दोषा स्वभावजा ॥१॥ स्त्रियो ह्यकरुणा क्रूरा दुर्मर्षा प्रियसाहसा । घ्नन्त्यल्पार्थेऽपि विश्रब्ध पति भ्रातरमप्युत ॥ २ ॥ स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिता । पुरुषाणा तु पाण्डित्य शास्त्रेणैवोपदिश्यते ॥ ३ ॥ विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्तसौहृदा । नव नवम भीप्सन्त्य पुंश्चल्य स्वैरवृत्तय ॥ ४ ॥ जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्य सविभ्रमम् । हृदये चिन्तयन्त्यन्य प्रिय को नाम योषिताम् ॥ ५ ॥ स्त्रीणा द्विगुण आहारो लज्जा चापि चतुर्गुणा । साहस षड्गुण चैव कामश्चाष्टगुण स्मृत ॥ ६ ॥ अन्त क्रूरा सौम्यमुखा अगाधहृदया स्त्रिय । अन्तर्विषा बहि सौम्या मक्ष्या विषकृता इव ॥ ७ ॥ कामनाम्ना किरातेन विततां मूढचेतसाम् । नार्यो नरविहगानामङ्गबन्धनवागुरा ॥ ८ ॥ दर्शनाद्धरते चित्त स्पर्शनाद्धरते बलम् । सगमाद्धरते वीर्यं नारी प्रत्यक्षराक्षसी ॥ ९ ॥ चतुर सृजत पूर्वमुपायास्तेन वेधसा । न सृष्ट पञ्चम कोऽपि गृह्यन्ते येन योषित ॥ १० ॥ स्त्रियस्तु य कामयते सनिकर्तुं च गच्छति । ईषच्चप्रकुरुते सेवा त तमिच्छन्ति योषित ॥ ११ ॥ स्थान नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नर । तेन नारद नारीणा सतीत्वमुपजायते ॥ १२ ॥ यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेय मम कामिनी । स तस्या वशगो नित्य भवेत्क्रीडाशकुन्तवत् ॥ १३ ॥ अनर्थित्वान्मनुष्याणा भयात्परिजनस्य च । मर्यादायाममर्यादा स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १४ ॥ नासा कश्चिदगम्योऽस्ति नासा च वयसि स्थिति । विरूप रूपवन्त वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १५ ॥ रक्तो ऽभिजायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा । घृष्यते यो दशालम्बी नितम्बे विनिवेशित ॥ १६ ॥ अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा । अबलाभिर्बलाद्रक्त पादमूले निपात्यते ॥ १७ ॥ शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि । बले कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदु ॥ १८ ॥ हसन्त प्रहसन्त्येता रुदन्त प्ररुदन्त्यपि । अप्रिय प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगत ॥ १९ ॥ उशना वेद यच्छास्त्र यच्च वेद बृहस्पति । स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत तस्माद्रक्ष्या कथ हि ता ॥ २० ॥ अनृत सत्यमित्याहु सत्य चापि तथानृतम् । इति यास्ता कथ धीरै सरक्ष्या पुरुषैरिह ॥ २१ ॥ अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमा । गुञ्जाफलसमाकारा योषित केन निर्मिता ॥ २२ ॥ यदि स्यात्पावक शीत प्रोष्णो वा शशलाञ्छन । स्त्रीणां तदा सतीत्व स्याद्यदि स्याद्दुर्जनो हित ॥ २३ ॥ या भार्या दुष्टचरिता सतत कलहप्रिया । भार्यारूपेण सा ज्ञेया विदग्धैर्दारुणा जरा ॥ २४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन नामापि परिवर्जयेत् । स्त्रीणामिह हि सर्वासा य इच्छेत्सुखमात्मन

१ अमलम् २ कपटम् ३ दुःसहा ४ स्वभावत

१ कपटविश्वासम् २ कुलटा ३ स्वेच्छावृत्तय ४ सह ५ भिन्न ६ मक्षना ७ नरा एव विहंगा पक्षिणस्तेषाम् ८ पाशा ९ समुचितावसर १० श्लोकार्धं पतित पिञ्जरस्थो हि पक्षी यथा भाषणादि करोति तद्वत् ११ पट

॥ २५ ॥ के नाम न विनश्यन्ति मिथ्याज्ञाननितम्बिनीम् । रम्या बुद्ध्वोपसर्पन्ति ये ज्वाला शलभा इव ॥ २६ ॥ यदन्तस्तन्न जिह्वाया यज्जिह्वाया न तद्बहि । यद्बहिस्तन्न कुर्वन्ति विचित्रचरिता स्त्रिय ॥ २७ ॥ ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विखण्डिता । न वश योषितो यान्ति न दानैर्न च सस्तवै ॥ २८ ॥ आस्ता तावत्किमन्येन दौरात्म्येनात्र योषिताम् । विधृत स्वोदरेणापि घ्नन्ति पुत्रमपि स्वकम् ॥ २९ ॥ रूक्षाया स्नेहसभार कठोराया सुमार्दवम् । नीरसाया रस बालो बालिकाया विकल्पयेत् ॥ ३० ॥ भोजनाच्छादने दद्यादृतुकाले च सगमम् । भूषणाद्य च नारीणा न ताभिर्मन्त्रयेत्सुधी ॥ ३१ ॥ यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्र प्रशासिता । राजन्निर्मूलता याति तद्गृह भार्गवोऽब्रवीत् ॥ ३२ ॥ तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्गुरुजने रत । पुरुषो योषिता यावन्न शृणोति वचो रह ॥ ३३ ॥ एता स्वार्थपरा नार्य केवल स्वसुखे रता । न तासा वल्लभ कोऽपि सुतोऽपि स्वसुख विना ॥ ३४ ॥ यदि स्याच्छीतलो वह्निश्चन्द्रमा दहनात्मक । सुस्वाद सागर स्त्रीणा तत्सतीत्व प्रजायते ॥ ३५ ॥ सगतानि मृगाक्षीणा तडिद्विलसितान्यपि । क्षणद्वय न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३६ ॥ उत्तमानामपि स्त्रीणा विश्वासो नैव विद्यते । राजप्रिया कैरविण्यो रमन्ते मधुपै सह ॥ ३७ ॥ न लज्जा न विनीतत्व न दाक्षिण्य न भीरुता । प्रार्थनाभाव एवैक सतीत्वे कारण स्त्रिया ॥ ३८ ॥ न दानेन न मानेन नार्जवेन न सेवया । न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वथा विषमा स्त्रिय ॥ ३९ ॥ सुरूप पुरुष दृष्ट्वा भ्रातर यदि वा सुतम् । योनि क्लिद्यति नारीणामामपात्रमिवाम्भसा ॥ ४० ॥ न स्त्रीणामप्रिय कश्चित्प्रियो वापि न विद्यते । गावस्तृणमिवारण्ये प्रार्थयन्ति नव नवम् ॥ ४१ ॥ कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषित । मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोष स्त्रीषु नारद ॥४२॥ समयज्ञानर्थवत प्रतिरूपान्वशे स्थितान् । पतीना तटमासाद्य नाल नार्य प्रतीक्षितुम् ॥ ४३ ॥ न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतो कथचन । न ज्ञातिकुलसबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ ४४ ॥ माद्यति प्रमदा दृष्ट्वा सुरा पीत्वा न माद्यति । यस्माद्दृष्टिमदा नारी तस्मात्ता परिवर्जयेत् ॥ ४५ ॥ यौवने वर्तमानाना मृष्टाभरणवाससाम् । नारीणा स्वैरवृत्तीना स्पृहयन्ति कुलस्त्रिय ॥ ४६ ॥ या हि शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिता स्त्रिय । अपि ता सप्रसज्जन्ते कुब्जान्धजडवामनै ॥ ४७ ॥ पङ्गुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता जना । स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महामुने ॥ ४८ ॥ अलाभात्पुरुषाणा हि भयात्परिजनस्य च । वधबन्धभयाच्चैव तथा गुप्ता हि योषित ॥ ४९ ॥ लोकानामपि दातार कर्तार मानसान्वयो । रक्षितार न मृष्यन्ति भर्तार परमस्त्रिय ॥ ५० ॥ न कामभोगान्बहुलान्नालकार्थसचयान् । तथा हि बहु मन्यन्ते यथा रत्या परिग्रहम् ॥ ५१ ॥ असद्धर्मस्त्वय स्त्रीणामस्माक भवति प्रभो । पापीयसो नरान् यद्वै लज्जा त्यक्त्वा भजन्ति ता ॥ ५२ ॥ अविद्वासमल लोके विद्वासमपि वा पुन । प्रमदा ह्युत्पथ नेतु कामक्रोधवशानुगम् ॥ ५३ ॥ यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निस्त्रीकस्य क्व भोगभू । स्त्रिय त्यक्त्वा जगत्त्यक्त जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ ५४ ॥ यस्य जिह्वासहस्र स्याज्जीवेच्छरदा शत च य । अनन्यकर्मा स्त्रीदोषान्सोऽप्यनुक्त्वा लय व्रजेत् ॥ ५५ ॥ न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना । अप्रतीकारपारुष्या स्त्रीभिरेव स्त्रिय कृता ॥ ५६ ॥ नयनविकारैरन्य वचनैरन्य विचेष्टितैरन्यम् । रमयति सुरतेनान्य स्त्री बहुरूपा निजा कस्य ॥ ५७ ॥ स्त्रीषु न राग कार्यो रक्त पुरुष स्त्रिय परिभवन्ति । रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु हातव्या ॥ ५८ ॥ हृदय हरन्ति नार्यो मुनेरपि भ्रूकटाक्षविक्षेपै । दोर्मूलनाभिदेश प्रदर्शयन्त्यो महाचपला ॥ ५९ ॥ सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्त्येव शितेन चेतसा । मधु तिष्ठति वाचि योषिता हृदये हालहल महद्विषम् ॥ ६० ॥ अत एव निपीयतेऽधरो हृदय मुष्टिभिरेव ताड्यते । पुरुषै सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धै कमल यथालिभि ॥ ६१ ॥ गुणाश्रय कीर्तियुत च कान्त पतिं विधेय सधन रतिज्ञम् । विहाय शीघ्र वनिता व्रजन्ति नरान्तर शीलगुणादिहीनम् ॥ ६२ ॥ समुद्रवीचीव[2] चलस्वभावा सध्याभ्र[3]लेखेव मुहूर्तरागा । स्त्रियो हृतार्था पुरुष निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति ॥ ६३ ॥ स्त्रियो हि मूल निधनस्य पुस स्त्रियो हि मूल व्यसनस्य पुस । स्त्रियो हि मूल नरकस्य पुस स्त्रियो हि मूल कलहस्य पुस ॥ ६४ ॥ अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति । श्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्यो भुजगकन्यापरिसर्पणानि ॥ ६५ ॥ अन्य मनुष्य हृदयेन कृत्वा अन्य ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति । अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्य शरीरेण च कामयन्ते ॥ ६६ ॥ नातिप्रसङ्ग प्रमदासु कार्यो नेच्छेद्बल स्त्रीषु विवर्धमानम् । अतिप्रसक्तै पुरुषैर्यतस्ता क्रीडन्ति काकैरिव लूनपक्षै ॥ ६७ ॥ कुर्वन्ति तावत्प्रथम प्रियाणि यावन्न जानन्ति नर प्रसक्तम् । ज्ञात्वाथ त मन्मथ-

१ प्रतीकाररहित पारुष्य क्रौर्यं यासां ता २ तरङ्ग ३ सायतनाभ्रमिव क्षणमनुरागिण्य ४ निष्पीडितलाक्षारसरञ्जितकार्पासवत् ५ मरणस्य ६ दुःखस्य

पाशबद्ध ग्रस्तामिष मीनमिवोद्धरति ॥ ६८ ॥ समोहयति मदयति विडम्बयति निर्भर्त्सयति रमयति विषादयन्ति । एता प्रविश्य सदय हृदय नराणा किं नाम वामनयना न समाचरति ॥ ६९ ॥ स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणा सदृश्यते किमुत या परिबोधवत्य । प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यद्विजै परभृता किल पोषयन्ति ॥७०॥ अनङ्कुरितकूर्चक स तु सितोपलाढ्य पय स एव घृतकूर्चक सलवणाम्बुतक्रोपम । स एव सितकूर्चक क्वथितगुग्गुलूद्वेगकृद्भवति हरिणीदृशा प्रियतमेषु भावाश्रय ॥ ७१ ॥ शृणु हृदय रहस्य यत्प्रशस्त मुनीना न खलु न खलु योषित्सनिधि सविधेय । हरति हि हरिणाक्षी क्षिप्रमक्षि क्षुरप्रै पिहितशमतनुत्र चित्तमप्युत्तमानाम् ॥ ७२ ॥ शास्त्रज्ञोऽपि प्रकटविनयोऽप्यात्मबोधेऽपि गाढ ससारेऽस्मिन्भवति विरलो भाजन सद्गतीनाम् । येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती वामाक्षीणा भवति कुटिला भ्रूलता कुञ्चिकेव ॥ ७३ ॥ अपसरत रे दूरादस्मात्कटाक्षविषानलात्प्रकृतिविषमाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभृत । इतरफणिना दष्ट शक्यश्चिकित्सितुमौषधैश्चटुलवनितामोगिग्रस्त त्यजन्ति हि मन्त्रिण ॥ ७४ ॥ स्वातन्त्र्य पितृमन्दिरे च वसतिर्यात्रोत्सवे सगतिर्गोष्ठीपूरुषसनिधानमनियमो वासो विदेशे तथा । ससर्ग सह पुश्चलीभिरसकृद्वृत्तेर्निजाया क्षति पत्युर्वार्धकमीर्ष्यित प्रवसन नाशस्य हेतु स्त्रिय ॥ ७५ ॥ अग्राह्य हृदय तथैव वदन यद्दर्पणान्तर्गत भाव पर्वतसूक्ष्ममार्गविषम स्त्रीणा न विज्ञायते । चित्त पुष्करपत्रतोयतरल विद्वद्भिराशासित नारी नाम विषाङ्कुरैरिव लतादोषै सम वर्धिता ॥ ७६ ॥ एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षर वीक्षन्तेऽन्यमित स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचना । दूरोदारचरित्रचित्रविभव ध्यायन्ति चान्य धिया केनेत्थ परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ॥ ७७ ॥ कार्कश्य स्तनयोर्दृशोस्तरलतालीक मुखे दृश्यते कौटिल्य कचसचये प्रवचने मान्द्य त्रिके स्थूलता । भीरुत्व हृदये सदैव कथित मायाप्रयोग प्रिये यासा दोषगणो गुणा मृगदृशा ता कि नराणा प्रिया ॥ ७८ ॥ भर्ता यद्यपि नीतिशास्त्रनिपुणो विद्वान्कुलीनो युवा दाता कर्णसम प्रसिद्धविभव शृङ्गारदीक्षागुरुः । स्वप्राणाधिककल्पिता स्ववनिता स्नेहेन सलालिता त कान्त प्रविहाय सैव युवती जार पतिं वाञ्छति ॥७९॥ आलापैर्मधुरैश्च काश्चिदपरानालोकितै सस्मितैरन्या विभ्रमतल्पनाभिरितरानङ्गैरनङ्गोज्ज्वलै । आचारैश्चतुरै पराननिभृतैरन्यान्भ्रुव कम्पनैरित्थ काश्चन रञ्जयन्ति सुदृशो मन्ये मनस्त्वन्यथा ॥ ८० ॥ ह्रासस्तूलकलिकाप्रदीपनपटुर्हस्ता द्विनेत्रानन तन्वङ्ग्या विषजातमेव भुजगी वेणी च रोमावलि । किं च श्रीफलसन्नतस्तनभर काम मनस्तामिमा सर्वाकारविषप्रमूर्तिमबला प्राप्यापि यज्जीवति ॥ ८१ ॥ मुक्ताहारलता रणन्मणिमया हैमास्तुलाकोट्यो राग कुङ्कुमसभव सुरभय पौष्प्यो विचित्रा स्रज । वासश्चित्रदुकूलमल्पमतिभिर्नार्यो महो कल्पित बाह्यान्त परिपश्यता तु निरयो नारीति नाम्ना कृत ॥ ८२ ॥ आवर्त सशयानामविनयभवन पत्तन साहसाना दोषाणा सनिधान कपटशतमय क्षेत्रम प्रत्ययानाम् । दुर्ग्राह्य यन्महद्भिर्नरवरवृषभै सर्वमायाकरण्ड स्त्रीयन्त्र केन लोके विषममृतमय धर्मनाशाय सृष्टम् ॥ ८३ ॥

---

## सतीवर्णनम्

यस्य भार्या शुचिर्दक्षा भर्तारमनुगामिनी । नित्य मधुरवक्त्री च सा रमा न रमा रमा ॥ १ ॥ नित्य स्नाता सुगन्धा च नित्य च प्रियवादिनी । अल्पभुक्तमितवक्त्री च देवता सा न मानुषी ॥ २ ॥ असारभूते ससारे सारभूता नितम्बिनी । इति सचिन्त्य वै शभुरर्धाङ्गे पार्वतीं दधौ ॥ ३ ॥ सैव साध्वी सुमक्तश्च सुस्नेह सरसोज्ज्वल । पाक सजायते यस्या करादप्युदरादपि ॥ ४ ॥ रूपसपन्नमैमाम्य प्रेमप्राय प्रियवदम् । कुलीनमनुकूल च कलत्र कुत्र लभ्यते ॥ ५ ॥ न गृह गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते । गृह तु गृहिणीहीन कान्तारादतिरिच्यते ॥ ६ ॥ वृक्षमूलेऽपि दयिता यत्र तिष्ठति तद्गृहम् । प्रासादोऽपि तया हीनो ह्यरण्य सदृश स्मृत ॥ ७ ॥ तावत्कुलस्त्रीमर्यादा यावल्लज्जावगुण्ठनम् । हृते तस्मिन्कुलस्त्रीभ्यो वरं वेश्याङ्गनाजन ॥ ८ ॥ कार्ये दासी रतौ वेश्या भोजने जननीसमा । विपत्तौ बुद्धिदात्री च सा भार्या सर्वदुर्लभा ॥ ९ ॥ वस्य भावेन सुमना सुव्रता सुसमाहिता । अनन्यचित्ता सुमुखी भर्तु सा धर्मचारिणी ॥ १० ॥ न कार्येषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा । स्पृहा यस्याश्च यथा भर्तु सा नारी सुखभागिनी ॥ ११ ॥ कैल्योत्थानपरा नित्य गुरुशुश्रूषणे रता । सुसमृष्टगृहा चैव गोशकृत्कृतलेपना ॥ १२ ॥ श्वश्रूश्वशुरयो पादौ तोषयन्ती पतिव्रता । मातापितृपरा नित्य या

---

१ अनुद्गतश्मश्रु २ शर्करायुक्त दुग्धमिव सुखावह ३ सितकूर्चक तु स्त्रीणां क्वथितगुग्गुलुवदुद्वेगजनक न कथमपि संतोषजनक इत्यर्थ ४ 'चावी' इति लोके ५ समागम ६ प्रवास ७ चित्ताभिप्राय ८ पर्वतस्थसूक्ष्ममार्गवत्क्लिष्टकठिन ९ कमल्पत्रगतजलबिन्दुवच्चञ्चलम् १० उत्प्रेक्षा

१ पवित्रा २ लक्ष्मी ३ पक्वान्नम्, पक्षे,-बालक ४ सौन्दर्यपूर्णम् ५ सभ्यवहारचतुरम् ६ प्रेमबहुलम् ७ मधुरभाषि ८ पत्नी ९ लज्जाया अवगुण्ठनं संवरणम् १० प्रातरुत्थाननिपमा

नारी सा पतिव्रता ॥ १३ ॥ पतिर्हि देवो नारीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः । पत्युर्गतिसमा नास्ति दैवतं वा यथा पतिः ॥ १४ ॥ बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता । न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥ १५ ॥ नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ १६ ॥ पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा । पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥ १७ ॥ सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्ये च दक्षया । सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १८ ॥ जीवति जीवति नाथे मृते मृता या मुदा युता मुदिते । सहजस्नेहरसाला कुलवनिता केन तुल्या स्यात् ॥ १९ ॥ प्रतिरजनि प्रतिदिवसं विहर बहिश्चण्डि डिण्डिमं दत्त्वा । कोणवधूदृगञ्चलैर्विद्ध पुनराकुलीभवति ॥ २० ॥ दीपदशा कुल्युवती वैदग्ध्येनैव मलिनतामेति । दोषा अपि भूषायै गणिकाया शशिकलायाश्च ॥ २१ ॥ प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः । अन्यसरिता शतानि हि समुद्रगाः प्रापयन्त्यब्धिम् ॥ २२ ॥ तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजशास्त्रे श्रमे भुजिष्येव । गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा व्रीडा ॥ २३ ॥ दक्कामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः । स्त्रीणां करिणीनामिव मदः पुनः स्वकुलनाशाय ॥ २४ ॥ अकरुण कातरमनसा दर्शितनीरा निरन्तरालेयम् । त्वामनुधावति विधुरा गङ्गेव भगीरथ दृष्टिः ॥ २५ ॥ परपतिनिर्दयकुलटाशोषित शठ नेर्ष्यया न कोपेन । दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥२६॥ कार्येषु मन्त्री करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा । धर्मेऽनुकूला क्षमया धरित्री भार्या च षाड्गुण्यवतीह दुर्लभा ॥ २७ ॥ बहिर्न लोला दृगपाङ्गमूलादुपैति कूलादिव सागरोर्मिः । न वा सतीनामभिलापबन्धं व्यनक्ति गन्धं कलिकेव चेतः ॥ २८ ॥ लज्जावशावनतमन्थरदृष्टिपातं यैश्चुम्बितं कुलवधूवदनारविन्दम् । तेषामनेकपुरुषप्रणिताधरेषु सक्तिः कथं भवति वेशवधूमुखेषु ॥ २९ ॥ नातः परं कुलव्रतं परतो न शीलं नातः परं च करुणास्पदं मृगाक्ष्याः । यद्बाष्पबिन्दुरपराधवतोऽपि पत्युरुत्सङ्गितेन चरणेन तया पनिन्ये ॥ ३० ॥ मानाभिवर्धनमहौषधमेतदेव स्त्रीणां सपत्नवनिताहृदयकीर्तनं यत् । अव्याजनिर्भरभयप्रणतोत्तराणां मध्ये विशेषत इदं कुलकन्यकानाम् ॥ ३१ ॥ पदन्यासो गेहाद्बहिरहिफणारोपणसमो निजोवासादन्यत्क्वचनमपरद्वीपतुलितम् । वचो लोकालभ्यं कृपणधनतुल्यं मृगदृशः पुमानन्यः कान्ताद्विधुरिव चतुर्थीसमुदितः ॥ ३२ ॥ चतुर्थेऽह्नि स्नाता विदिनविरहात्पाण्डुवदना रजोमुक्ता तन्वी चपलनयना कामकलिताम् । हिमत्वङ्मार्जारीमलयभवगन्धप्रणयिनीमधन्यः को भुङ्क्ते च्युतकुसुमशेषामिव लताम् ॥३३॥ गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि स्मितं कुलनतभ्रुवामधर एव विश्राम्यति । वचः प्रियतमश्रुतेरतिथिरेव कोपक्रमः कदाचिदपि चेत्तदा मनसि केवलं मज्जति ॥ ३४ ॥ भक्तिः प्रेयसि संश्रितेषु करुणा श्वश्रूषु नम्रं शिरः प्रीतिर्यातृषु गौरवं गुरुजने क्षान्तिः कृतागस्यपि । अम्लाना कुलयोषितां व्रतविधिः सोऽयं विधेयः पुनर्भर्तुर्दयिता इति प्रियसखीबुद्धिः सपत्नीष्वपि ॥ ३५ ॥ अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् । सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति प्राच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलवधूसिद्धान्तधर्मागमः ॥ ३६ ॥ शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥३७॥ निर्व्याजा दयिते ननान्दृषु नता श्वश्रूषु भक्ता भव स्निग्धा बन्धुषु वत्सला परिजने स्मेरा सपत्नीष्वपि । भर्तुर्मित्रजने सनम्रवचना खिन्ना च तद्वैरिषु प्रायः संवननं नतभ्रु तदिदं वीतौषधं भर्तृषु ॥ ३८ ॥ स्नानाम्भो बहु साधिता रसवती देवाभिकार्योचितः संभारो रचितो विशुद्धवमने कालोचिते योजिते । स्नानं नाथ विधीयतामतिथयः सीदन्ति नान्या त्वरा धन्यं बोधयते शनैरिति पतिं मध्याह्नसुप्तं सती ॥ ३९ ॥ संचारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं चेतः कान्तसमीहितावधि महामानोऽपि मौनावधि । हासश्चाधरपल्लवावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितं सर्वं सावधि नावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं केवलम् ॥ ४० ॥ शुश्रूषामनुरुन्धती गुरुजने वाक्ये ननान्दुः स्थिता दाक्षिण्यैकपरायणा परिजने स्निग्धा सपत्नीष्वपि । संबद्धातिथिसत्कृतौ गृहभरे नैस्तन्द्रयमाबिभ्रती धत्से किं बहुना भजस्व कुशलं भर्तुः प्रिये जाग्रती ॥ ४१ ॥

---

## असतीचरित्रम्

यस्य भार्या विरूपा च कश्मला कलहप्रिया । अधिकाधिकभक्षा च सा जरा न जरा जरा ॥ १ ॥ एषैव योषिता धन्या शीलं च लभते सुखम् । दिवा पतिव्रता भूयो

---

१ सर्प २ स्वगृहात्

१ कान्तादिप्रियादन्यः पुमान्वरदचतुर्थ्युदितश्चन्द्र इव दर्शनानर्ह इत्यर्थः २ भर्तरि ३ आश्रितेषु ४ क्षमा ५ अपराधिनि ६ प्रफुल्लवदना ७ पूजा ८ त्यजेत् ९ अमङ्गला १० वृद्धत्वम्

नक्तं च कुलटा यत ॥ २ ॥ पर्यङ्कः स्वास्तरणः पतिरनुकूलो मनोहरं सदनम् । तृणमिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्यरतिलुब्धाः ॥ ३ ॥ दुर्दिवसे[1] घनतिमिरे दुःसचारासु नगरवीथीषु । पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ ४ ॥ इह वटवृक्षे यक्षः प्रतिवसति दिवापि यत्र भयशङ्का । तस्मिन्नभिनववध्वा नीता वीतोदया क्षणदा ॥ ५ ॥ सुखशय्या ताम्बूलं विश्रब्धाश्लेषचुम्बनादीनि । तुलयन्ति न लक्षांशं त्वरितक्षणचौर्यसुरतस्य ॥ ६ ॥ दिवसे घटिकास्त्रिंशत्त्रिंशद्घटिका पर रजनौ । लक्ष्य नगरयुवानस्तात विधातः किमाचरितम् ॥ ७ ॥ आरोपिता[2] शिलायामश्मेव त्वं भवेति मन्त्रेण । मन्नापि[3] परिणयापदि[4] जारसुखं वीक्ष्य हसितैव ॥८॥ कुलपतनं जनगर्हा बन्धनमपि जीवितस्य संदेहम् । अङ्गीकरोति सकलं वनिता परपुरुषसंसक्ता ॥ ९ ॥ सखि सुखयत्यवकाशे[5] प्राप्तः प्रेयान् यथा तथा न गृहे । वातादवारितादपि भवति गवाक्षानिलः शीतः ॥ १० ॥ द्वारि स्तम्भविलग्ना प्रियसखि दृष्टिं पथि क्षिपसि । प्रह्णोषि[6] भाग्यभाजि प्रेयसि दूतीमिव भ्रमरीम् ॥ ११ ॥ सुभग वदति जनस्तं निजपतिरिति नैव रोचते मह्यम् । पीयूषेऽपि हि भेषजभावोपहिते भवत्यरुचिः ॥ १२ ॥ इह नगरे प्रतिरथ्यं[8] भुजगः सर्वाघरुचिरसंचारे[9] । सुन्दरि मम मतमेतन्नैकुलप्रतिपालनं[10] श्रेयः ॥ १३ ॥[11] केलिं प्रदहति मज्जा शृङ्गारोऽस्थीनि चाटवः कटवः । बन्धक्या[12] परितोषो न स्यादनमीष्टपत्यौ ॥ १४ ॥ संदिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे । स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः ॥ १५ ॥ यदि भवति दैवयोगात्पुमान्विरूपोऽपि बन्धकी रहसि । न तु कृच्छ्रादपि भद्रं निजकान्तं सा भजत्येव ॥ १६ ॥ यदवधि विटद्रुमात्रा विकसितकुसुमोत्करा शणश्रेणी । पीताशुकप्रियेय तदवधि पल्लीपतेः पुत्री ॥ १७ ॥ तिमिरेऽपि दूरदृश्या कठिनाश्लेषे च रहसि मुखरा च । दन्तमयवलयराजी गृहपतिशिरसा सह स्फुटतु ॥ १८ ॥ एष्यति मा पुनरयमिति गमने यदमङ्गलं मयाकारि । अधुना तदेव कारणमनस्थितौ दग्धगेहपतेः ॥ १९ ॥ ग्रामतरुणं तरुण्या नवेन[13] वञ्जुलमञ्जरी[14] सनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥ २० ॥ मया कुमार्यापि न सुस्तमेक्या भ जारमुत्सृज्य पुमान्विलोकितः । अनेन गोत्रक्षितिपालनेन मे प्रसन्नतामेतु भवोपकारिणी ॥ २१ ॥ पाणौ गृहीतापि पुरस्कृतापि स्नेहेन नित्यं परिवर्धितापि । परोपकाराय भवेदवश्यं वृद्धस्य भार्या करदीपिकेव ॥ २२ ॥ प्रियो मयैनावचितैः प्रसूनैर्हृष्टो हरस्यातनुते सपर्याम् । अतो नतानेकलतावृतानि यास्यामि सायं विपिनानि सत्यम् ॥ २३ ॥ निभृतं निभृतं निभालयन्त्या वरुणाशाभरणायितं पतङ्गम् । गुरुयन्त्रितयापि गोपवध्वा नयनान्तेन निमन्त्रितो मुकुन्दः ॥ २४ ॥ शिरसि शिरसिजं दृशोर्निमेषं विटपिनि पल्लवमालये तृणं वा । गणयितुमपि पारयन्ति केचित्प्रियसखि के कथयन्तु जारसख्याम् ॥ २५ ॥ पतिरतीव घनी सुभगो युवा परविलासवतीषु पराङ्मुखः । शिशुरलंकुरुते भवनं सदा तदपि सा सुदती रुदती कुतः ॥ २६ ॥ नाम्बुजैर्न कुसुमैरुपमेयं स्वैरिणीनयनपङ्कजयुग्मम् । नोदये दिनकरस्य न वेन्दोः केवलं तमसि यस्य विकासः ॥ २७ ॥ दग्भङ्गभङ्गिमशतैरसतीरहस्यमन्वेषयन्कपटभिक्षुक लक्षितोऽसि । स्वस्य प्रभुर्न च भवामि ततः क्षमस्व भिक्षोपढौकनमिषादयमञ्जलिस्ते ॥ २८ ॥ ब्रह्मैव सत्यमखिलं नहि किंचिदन्यत्तस्मान्न मे सखि परापरभेदबुद्धिः । जारे तथा निजवरे सदृशोऽनुरागो व्यर्थं न्निमर्थममतीति कदर्थयन्ति ॥ २९ ॥ जन्मैव मास्तु यदि वा न नितम्बिनीषु तत्रापि चेदहह नैव कुलाङ्गनासु । हा धिग्विधे कुलवधूत्वं चेद्भवेय नैवास्तु च क्वचन मे मनसोऽनुबन्धः ॥ ३० ॥ गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्बधिरा ननान्दा नेत्रद्वयस्य च न पाटवमस्ति यातुः । इत्थं निशम्य तरुणी कुचकुम्भसीम्नि रोमाञ्चकञ्चुकमुदञ्चितमाततान ॥ ३१ ॥ वयं बाल्ये बालास्तरुणिमनि यूनः परिणतावपीच्छामो वृद्धान् परिणयविधौ नः स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुममेनैकपतिना न मे गोत्रे पुत्री क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥ ३२ ॥ दृशा किंचित्किंचिद्वलितभुजलीलाविलसितैः कराघातैः निश्चिह्नखविलिखनैः किंचिदधिकम् । स्पृशन्त्यः सर्वाङ्गे गुरुभिरनभिप्रेक्षितपथे यथेष्टं चेष्टन्ते स्फुटकुचतटाः पश्य कुलटाः ॥ ३३ ॥ अनार्यप्रशानामिह जनवधूनां हि मनसो महाशल्यं कर्णे तव नवकजम्बूकिसलयम् । भ्रमन्निष्क्राहतोरधिनगरि बुद्धोऽसि न मया त्वयैतावद्वेषं पथिक न विधेयं पुनरपि ॥ ३४ ॥ अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवासमुचितः समीरोऽयं वेलानवविदलदेलापरिमलः । इयं प्रावृड्

---

१ दुर्दिने २ राभय ३ स्वामिना ४ परिणयरूपायामापदि संकटे ५ भ्रष्टताम् ६ निन्दाम् ७ अवसरे ८ रथ्यायां रथ्यायाम् ९ सर्वा, पक्ष,-जारा संमर्दे १० नकुलस्य पालनम्, पक्षे,-न इति पदच्छेदः- ११ कुलप्रतिपालनं न श्रेयः- १२ बन्धकी=कुलटा १३ अशोककलिका १४ अशोकतरुतले कृतसंकेतं तत्र गत्वा तदीयमञ्जरीमादाय प्रतिनिवृत्तं दृष्ट्वा गृहव्यापारावेशात्संकेतभङ्गेन मत्तास्त्वापराधभावनया तस्या मुखच्छाया लज्जया मलिना भवतीत्यर्थः

१ प्रीत्या, पक्ष,-तैलेन २ सुन्दर, पक्ष च,-ग्रस्तु भ नक्षत्रमसि गच्छन्ति कुयोग लब्ध्वा भार्या भवन्ति इदमेव रोदनकारणम् ३ उपमातुं योग्यम् ४ बाल्यावस्थायाम् ५ तारुण्ये ६ वार्धक्ये ७ इच्छाविषया कुर्मः ८ जनसंमर्दे ९ व्यापारं कुर्वते १० स्वैरिण्यः ११ नर्मदातीरमेव रतागृहम्

धन्या नवजलदविन्यासचतुरा परार्धान चेत सखि न्मिपि कर्तुं मृगयते ॥ ३५ ॥ स्थितिर्गेहोपान्ते परिजनपरीहासकलना मुहुर्यातायाते सकृदपि गृहे व्याजगमनम् । मुहुस्तद्भोग्येऽपि क्षणपरिचयो वस्तुनि दृश समुत्पन्नप्रेम्ण सकलमिदमापात सुखदम् ॥ ३६ ॥ नितम्बिन्यो नित्य विनयपथविन्यस्तमनस पताका स्यु पुनि प्रतिनियतमेता स्वकुलयो । गुरोरित्या-देश सदसि सुदृशामोंकृतवती गतातङ्क राधा हरिमुखमृगाङ्क मृगयते ॥ ३७ ॥ अये को जानीते निजपुरुषसङ्गो नहि तथा यथा स्त्रीणा चेत परपुरुषसङ्गो रमयति । अपि स्वैर मुक्त्वा दिवसमखिल वासरकृता करस्पर्शादिन्दोर्मुकुलयति नेत्राणि नलिनी ॥ ३८ ॥ ताम्बूलाक्त दशनमसकृद्दशय न्तीह चेटी घोटीहेषा विकृतविरुत हेतुहीन हसन्ती । स्थानस्थानस्खलितपदविन्यासमाभासमाना यूनामग्रे वसति कुटिल नर्तितोर्वैर्नितम्बम् ॥ ३९ ॥ ज्ञाता मैत्री सहज मधुरापातिमिर्लोचितान्तै कर्णाकर्णि प्रथितमयशो बन्धुवर्गे रमाणि । सप्रत्येत्र तदपि न मनाङ्मुञ्चति प्राणनाथ को जानीते कुवलयदृश कीदृश प्रेमबन्ध ॥ ४० ॥ भ्रूभेदै कतिचिद्गिरा कुटिलया काश्चित्कियत्य स्मितै स्वैरिण्य कथयन्ति मन्मथरसव्यापारवश्य मन । कासाचित्पुनरङ्गकेषु मसृणच्छायेषु मध्यस्थितो भाव काचपुटेषु पुष्परमिव प्रव्यक्तमालोक्यते ॥ ४१ ॥ य कौमारहर स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभय प्रौढा कदम्बानिला । सा चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्यापार लीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेत समुत्कण्ठते ॥४२॥ दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यति प्रायेणास्य शिशो पिता न विरसा कौपीरप पास्यति । एकाकिन्यपि यामि तद्वरमित स्रोतस्तमालाकुल नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थय ॥ ४३ ॥ शुश्रूषस्व गुरून्निवर्तय सखीवृन्दस्य बन्धुस्त्रिय कावेरीतटसनिविष्टनयने मुग्धे किमुत्ताम्यसि । आस्ते पुनि समीप एव गमनादेलालता लिङ्गितन्यञ्चद्बालतमालदन्तुरदरी तत्रापि गोदावरी ॥ ४४ ॥ भद्र तस्य तरो स्वय चिरकृतप्रस्थानक कथ्यता दुर्वारस्म-रणव्यवहिरदहद्भिग्दारुण दुवच । मा खिद्यस्व तत प्रभृ-त्यनुदिन तस्या पतद्भिर्दृशोरम्भोभि परिणद्धपल्लवघनच्छाय-स्तरुर्वर्धते ॥ ४५ ॥ स्वामी नि श्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्र सपत्नीजन श्वश्रूरिङ्गितदैवत नयनयोरीहालिहो यातर । तद्दूरादयमञ्जलि किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते वैदग्धीमधुर-प्रपञ्चचतुर व्यर्थोऽयमत्र श्रम ॥ ४६ ॥ आयातासि विमुञ्च

१ सूर्येण २ जलम् ३ नवयौवनोपभोक्ता ४ श्रेष्ठ विलक्षणरतिक्षम इत्यर्थ ५ कूपसवर्धिनी

४५ द्रु र भो

वेपथुमर दृश्यसि नो केनचिन्नील चोलमसु विमुञ्च हरतु खेद निशीथानिल । इत्यन्तर्भयसन्नकण्ठमसकृद्यामीति तल्प गता जल्पन्ती परिरभ्यते सुकृतिभि स्वैर नवस्वैरिणी ॥ ४७ ॥ सव्रीडार्धनिरीक्षण यदुभयोर्यद्दूतिसप्रेषण यद्य श्वो भविता समागम इति प्रीतिप्रसादश्च य । प्राप्ते कालसमा-गमे सरभस यच्चुम्बनालिङ्गन तत्कामस्य फल तदेव सुरत शेषा पशूना स्थिति ॥ ४८ ॥ इन्दुर्येन न निन्द्यते न मधुर दूतीवच श्रूयते नोच्छ्वासा हृदय दहन्त्यशिशिरा नो याति कार्श्यं वपु । स्वाधीनामनुकूलिका स्वगृहिणीमालिङ्ग्य यत्सुप्यते तत्किं प्रेम गृहाश्रमव्रतमिद कष्ट समाचर्यते ॥ ४९ ॥ चेतौरादपि शङ्कसे हिमरुचोरप्यर्चिषो लज्जसे भोगीन्द्रादपि चेद्बिभेषि तिमिरस्तोमादपि त्रस्यसि । चेत्कुड्या-दपि दूयसे जनघटध्यानादपि क्षुभ्यसि प्राय पुत्रि हतासि हन्त भविता त्वत्त कलङ्क कुले ॥ ५० ॥ आ पाक न करोषि पापिनि कथ पापी त्वदीय पिता रण्डे जल्पसि किं तवैव जननी रण्डा त्वदीया स्वसा । निर्गच्छ त्वरित गृहा-द्बहिरितो नेद त्वदीय गृह हा हा नाथ ममाद्य देहि मरण जारस्य मान्योदय ॥ ५१ ॥ कार्ये सत्यपि जातु याति न बहिर्नाप्यन्यमालोकते साध्वीरप्यैनुकुर्वती गुरुजन श्वश्रू च शुश्रूषते । विस्रम्भ कुरुते च पत्युरधिक प्राप्ते निशीथे पुन-र्निद्राणे सकले जने शशिमुखी निर्याति रन्तु विटै ॥५२॥ आकारेण शशी गिरा परभृत पारावतश्चुम्बने हसश्चङ्क्रमणे सम दयितया रत्या प्रमत्तो गज । इत्थ भर्तरि मे समस्त-सुरतश्लाघ्यैर्गुणै सेविते क्षुण्ण नास्ति विवाहित पतिरिति स्यान्नेप दोषो यदि ॥ ५३ ॥ ज्ञात ज्ञातिजनै प्रमृष्टमयशो दूर गता धीरता त्यक्ता ह्री प्रतिपादितोऽप्यविनय साध्वी-पदं प्रोज्झितम् । लुप्ता चोभयलोकसाधुपदवी दत्त कलङ्क कुले भूयो दूति किमन्यदस्ति यदसावद्यापि नागच्छति ॥ ५४ ॥ देहे दुर्ललितस्य देवरशिशो स्फोटव्रणो दारुणो यार्तस्तेन वनस्पतित्वचमुपाहर्तुं मया गम्यते । हृष्यन्तु श्वसितानि घर्मसलिलै पत्राणि लुप्यन्तु वा वक्षो वा विलिखन्तु हन्त नखरै क्रुद्धा कपिश्रेणय ॥ ५५ ॥ अम्ब श्वश्रु यदि त्वया हतशुक सवर्धनीयस्तदा लौह पञ्जरमस्य दुर्नयवतो गाढान्तर कारय । अद्यैन बदरीनिकुञ्जकुहरे सलीनमवि-ष्यती दृष्टा यत्र भुजङ्गमेन तदतिश्रेय किमेभि क्षतै ॥ ५६ ॥ न्यस्त पन्नगमूर्ध्नि पादयुगल भक्तिर्विमुक्ता गुरोस्त्यक्ता प्रीतिरकारि किं न भवतो हेतोर्मया दुष्कृतम् ।

१ भगिनी २ कदाचिद् ३ अनुकरण कुर्वाणा ४ विश्वासम् ५ शयाने ६ क्रीडितुम् ७ जारै ८ कोकिल ९ गमने १० सबोधनपदम् 'जात' इति वा पाठ

अङ्गाना शतयातना नयनयो कोऽपि क्रमो रौरव कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्त त्वयि प्रस्थिते ॥ ५७ ॥ नारीणा खलु बन्धुरन्धतमस पाथोधर सोदर कुञ्ज नाभिगृह निशा सहचरी सेव्य स्मर क्ष्मापति । इत्थ चारुचकोरचञ्चलदृशा यासा मतिर्जायते तासामेव यश सुधाशुधवल तासा च सौख्य सदा ॥ ५८ ॥ हसै शैवलमञ्जरीति कबरी चञ्चूभिराकर्षिता वक्रे चन्द्रधिया चकोरवनिता चक्रे नखैरक्रमम् । भृङ्गे पङ्कजकोरकप्रतिभया वक्षोरुहो वीक्षितस्तन्मात करवै पुनर्न सरसीतोयावगाहोद्यमम् ॥ ५९ ॥ आस्ता विश्वसन सखीषु विदिताभिप्रायसारे जने तत्राप्यर्पयितु दृश सुरुचिरा शक्नोमि न व्रीडया । लोकोऽप्येष परोपहासकुशल सूक्ष्मेङ्गितज्ञोऽप्यल मात क शरण व्रजामि हृदये जीर्णोऽनुरागानल ॥ ६० ॥ कार्येणापि विलम्बन परगृहे श्वश्रूर्न समन्यते शङ्कामारचयन्ति यूनि भवन प्राप्ते मिथो यातर । वीथीनिर्गमनेऽपि तर्जयति च क्रुद्धा ननान्दा पुन कष्ट हन्त मृगीदृशा पतिगृह प्रायेण कारागृहम् ॥ ६१ ॥ एकान्ते बत नो गृह शशिमुखोऽप्यन्यादृशो दृश्यते क्षिप्र साधय यातु पुनि स दिने भुक्त्वान्यमावासकम् । श्वश्र्वा सभ्रमिता निलेति बहुश सप्रेरयन्त्या वधू पान्थ वीक्ष्य वमञ्ज सस्मितमुखी सैवार्धसिद्धौदनम् ॥ ६२ ॥ एते वारिकणा किरन्ति पुरुषान्वर्षन्ति नाम्भोधरा शैला शाद्वलमुद्वमन्ति न सृजन्त्येते पुनर्नायकान् । त्रैलोक्ये तरव फलानि सुवते नैवारभन्ते जना धात कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया कि कृतम् ॥ ६३ ॥ सपत्न्यस्याद्य तारा भवति तरलिता यत्पुरो नेत्रतारा दृष्टा केनाद्य काञ्ची यदभिमुखगता वेपते रत्नकाञ्ची । उग्र कस्याद्य तुष्ट सखि यदनुमते कश्चिदुग्रोऽनुताप स्नात केनाद्य वेणीपयसि विलुलिता यत्कृते कापि वेणी ॥ ६४ ॥ पश्यन्ति स्निग्धमुग्ध प्रतिकलमधुरैर्मोहयन्त्यङ्गहारै माकूतैर्मन्दहासैरपि पर पुरुषान् शश्वदानन्दयन्ति । चेष्टन्ते चेत एते किमपि परिचयाद्धारयिष्यन्ति तेषा प्राणान्को वेद लोके परजलजदृशा चित्तमत्यन्तलोलम् ॥ ६५ ॥ पृथ्वी तावत्त्रिकोणा विपुलनदनदीग्रावरुद्धा तदर्धे तत्राप्यर्धं युवत्य शिशुगतवयसो रोगिणो योगिनश्च । त्याज्यास्तत्रापि मान्या श्वशुरपितृसुता सन्ति शेषा नियन्तो मिथ्यावादो ममाय मुखरमुखरव पुंश्चली पुंश्चलीति ॥ ६६ ॥

पान्थसङ्केत

ग्रामेऽस्मिन्प्रस्तरप्राये न [1]किंचित्पान्थ विद्यत । पयोधरो न्नति दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस ॥ ६७ ॥ पान्थ मन्दमते किंवा सतापमनुविन्दसि । [1]पयोधर [2]समाशास्व येन शान्तिमवाप्नुयात् ॥ ६८ ॥ वीक्षितु न क्षमा श्वश्रू स्वामी दूरतर गत । अहमेकाकिनी बाला तवेह वसति कुत ॥ ६९ ॥ त्वमिव पथिक [3]प्रियो मे [4]विटपिस्तोमेषु गमयति क्लेशान् । किमितोऽन्यत्कुशल मे सप्रति यत्पान्थ जीवामि ॥ ७० ॥ किमिति कृशासि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तान्तै । कथय तथापि [5]मुदे मम कथयिष्यति पान्थ तव जाया ॥ ७१ ॥ यदि गन्तासि दिगन्त पथिक पतिस्तत्र सनोध्य । नयनश्रवणविहीना कथमुपचर्या मये क्या जननी ॥ ७२ ॥ निबिडतमतमालमल्लिवल्लीविचकिलराजिविराजितोपकण्ठे । पथिक समुचितस्तवाद्य तीव्रे सवितरि तत्र सरित्तटे निवास ॥ ७३ ॥ [6]भो पान्थ पुस्तकधर क्षणमत्र तिष्ठ वैद्योऽसि कि गणितशास्त्रविशारदोऽसि । केनौषधेन मम पश्यति भर्तुरम्बा किं वागमिष्यति पति सुचिरप्रवासी ॥ ७४ ॥ एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशे । क याचसे तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पान्थ ॥ ७५ ॥ रथ्यारजोरुणितधूसरिताङ्गयष्टे कच्चित्पितु स्मरसि पुत्रक निर्घृणस्य । उक्त्वैवमङ्कगतयायतमायताक्ष्या पान्थस्त्रिया प्ररुदित करुण दिनान्ते ॥ ७६ ॥ भवनमिव मदीय निर्जन पान्थ पन्था कुसुमशर इवास्मिंस्तस्करा दुर्निवारा । [7]गृहप इव [8]पतङ्गोऽप्येष यातो दिगन्ता मदनसुभग भूयो नैव गन्तु समीहे ॥ ७७ ॥ अहमिव दिनलक्ष्मी प्रोषितप्राणनाथा त्वमिव पथिक पन्था मुक्तपान्थानुबन्ध । अयमपि परदेश सोऽपि यत्रासि गन्ता मदनमधुरमूर्ते किं वृथा सत्वरोऽसि ॥ ७८ ॥ [9]यामिन्येषा बहलजलदैर्बद्धभीमान्धकारा निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशित [11]कर्मदुग्धै । बाला चाह [12]मैनैसिजभयात्त्रासगाढप्रकम्पा ग्रामश्चौरैरयमुपहत पान्थ निद्रा जहीहि ॥ ७९ ॥ कुत्रायासी किमिवमकरो साहस पान्थ बन्धो यद्येतस्मिन्निवससि पुरे सावधानस्तदा स्या । अन्नोचाला कतिचिदबला सन्ति यासा विलासैरुत्पद्यन्ते सपदि मदनव्याधयो दुर्निवारा ॥ ८० ॥ इय [13]सुरतरंगिणी न पुनरत्र [14]नौसङ्गमो भवेत्तरणिमज्जन पथिक नैव

१ पाषाणबहुले, पक्षे,-पाषाणतुल्ये २ आस्तरणादिकम् पक्षे,-समागमप्रतिबन्धकम् ३ मेघानालक्ष्यति पश्चात्तामसकेन इति भावः पक्षे,-स्तनयोरुन्नति-

१ मेघम्, पक्षे,-स्तनम् २ सम्यक्प्रार्थनां कुरु ३ कान्त ४ वृक्षगहनेषु ५ हर्षाय ६ कस्मै पुस्तकधारिणं पान्थं प्रति कस्याश्चित्कामिन्या स्वाभिप्रायद्योतकोक्ति औषधप्रश्नेन भर्त्रा अन्धत्वं सूचितम् प्रोषितस्य पत्यु क्वागमनं भविष्यतीति प्रश्नेन सोऽपि गृहे नासीति सूचितम् ७ गृहस्वामीव ८ सूर्य ९ रात्रि १० भयकरगाढान्धकारा ११ कर्मजन्यैर्दु खै श्रान्त इत्यर्थ १२ उत्कैर्हेतुभिर्मनसि जात यद्भय तस्मात्, पक्षे,-कामभयात् १३ सुराणां तरंगिणी नदी। पक्षे-सुरतरञ्जनशीला १४ नौसंगम नौकाप्राप्ति, पक्षे,-आवयो समागम १५ तरणि सूर्य, पक्षे,-नौका

पान्थागम । निधाय हृदये सदा विपुलचारुकुम्भद्वय सखे घनघनागमे घनरसस्य पार व्रज ॥ ८१ ॥ वाणिज्येन गत स मे गृहपतिर्वार्तापि न श्रूयते प्रातस्तज्जननी प्रसूततनया जामातृगेह गता । बालाह नव यौवना निशि कथ स्थातव्यमस्मिन्गृहे साय सप्रति वर्तते पथिक हे स्थानान्तर गम्यताम् ॥ ८२ ॥ रे रे पान्थ कुतो भवान्नगरतो वार्ता न चापि श्रुता गाढ ब्रूहि युवा पयोदसमये हित्वा प्रिया जीवति । सत्य जीवति जीवतीति कथिता वार्ता मयापि श्रुता विस्तीर्णा पृथिवी जनोऽपि विविध किं किं न सभाव्यते ॥ ८३ ॥ शून्य वेश्म चिरायितो गृहपतिर्जाताधुना शर्वरी स्थातुं नोचितमत्र गच्छ निभृत लोकैरनालक्षित । इत्थ लोलदृशा ह्यसावभिहितो दासीमुखेनाध्वग स्थित्वा किंचिदिव क्व यामि रजनी प्राप्तेत्युदीर्य स्थित ॥ ८४ ॥ स्मर्तव्या वयमिन्दुसुन्दरमुखि प्रस्थायतोऽपि त्वया स्यादेव यदि नाथ दास्यति विधिर्जातिस्मरत्व मम । एकस्मिन्नपि जन्मनि प्रियतमे जातिस्मरत्व कुत प्राणा पान्थ सम त्वयैव चलिता क्वाद्यापि जन्मैकता ॥ ८५ ॥ भ्रात पान्थ पथि त्वया न पथिक कश्चित्समासादितो बाले नैकशतानि कीदृश इति प्रत्याययता वल्लभ । य दृष्ट्वा प्रमदाजनस्य भवत स्फारे मुदा लोचने स ज्ञेयो दयितो ममेति पथिकायावेद्य मोह गता ॥ ८६ ॥ भो पान्थ त्वरितोऽसि तिष्ठ निमिष किंचिद्वदामो वय मार्गोऽय पुरतो द्विधा खलु भवेद्वामेन नो गम्यताम् । तत्रास्ते सहकारकोमलतरोर्मूले प्रपापालिका तस्या लोचनवागुरानिपतितो न त्व पुनर्यास्यसि ॥ ८७ ॥ नाथो मे विपणिं गतो न गणयत्येषा सपत्नी च मा त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवो याता गृहाभ्यन्तरम् । शय्यामात्रसहायिनीं परिजन श्रान्तो न मा सेवते स्वामिन्निर्गमलालनीय रजनीं लक्ष्मीपते रक्ष माम् ॥ ८८ ॥

---

## वेश्यागर्हणम्

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता । कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ १ ॥ अय च सुरतज्वालाकामाग्नि प्रणयेन्धन । नराणा यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥२॥ इह सततफलिन कुल्पुनमहाद्रुमा । निष्फलत्वमल यान्ति वेश्याविहगभक्षिता ॥ ३ ॥ धनाशाकैतवस्नेहो नितरैश्वित्ततोषणम् । एकमप्यस्ति नात्मासु कथ वेश्यासमा वयम् ॥ ४ ॥ कष्ट जीवति गणिका गणकोऽपि च राजसेवको वैद्य । दिवसे दिवसे मरण परस्य यच्चित्तरञ्जन वृत्ति ॥ ५ ॥ न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति न गर्दभा वाजिधुर वहन्ति । यवा प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो न वेशजाता शुचयस्तथाङ्गना ॥ ६ ॥ हारहीरकहिरण्यभूषणैस्तोषमेति गणिका धनैषिणी । प्रेमकोमलकटाक्षवीक्षितैरेव जीवति कुलाङ्गनाजन ॥७॥ एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोर्विश्वासयन्ति पुरुष न च विश्वसन्ति । तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन वेश्या श्मशानघटिका इव वर्जनीया ॥८॥ जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलत्कुष्ठाभिभूताय च । यच्छन्तीषु मनोहर निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया पण्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत क ॥ ९ ॥ केश कुन्दमिषादिवोपहसति द्रव्यैर्विहीनाञ्जनान् यूना ग्रथिघन विलोमितुमिवोद्धीनस्तनस्तिष्ठति । प्रेमच्छेदकृपाणवल्लिसुषमा रोमालिरालम्बते यस्या सा कथमस्तु चेतसि चमत्काराय वाराङ्गना ॥ १० ॥ वाप्या स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधम फुल्ला नाम्यति वायसोऽपि हि लता या नामिता बर्हिणा । ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया नावा तयैवेतरे त्व वापीव लतेव नौरिव जन वेश्यासि सर्वं भज ॥ ११ ॥

---

## अष्टनायिकाः

### स्वाधीनपतिका

यदपि रतिमहोत्सवे नकारो यदपि करेण च नीविधारणानि । प्रियसखि पतिरेष पार्श्वदेश तदपि न मुञ्चति तत्किमाचरामि ॥ १ ॥ मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कान्त स्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति । अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशाना वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तराय ॥ २ ॥ अस्माक सखि वाससी न रुचिरे ग्रैवेयक नोज्ज्वल नो वक्रा गतिरुद्धत न हसित नैवास्ति कश्चिन्मद । किं त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्या पतिर्नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दु खितम् ॥ ३ ॥ श्वश्रू पश्यति नैव पश्यति यदि भ्रूभङ्गवक्रेक्षणा मर्मच्छेदपटु प्रतिक्षणमसौ ब्रूते ननान्दा वच । अन्यासामपि किं ब्रवीमि चरित स्मृत्वा मनो वेपते कान्त स्निग्धदृशा

---

१ उदकस्य २ वाणिज्यार्थ परदेश गत ३ भर्ता ४ सत्यम् ५ वर्षाकाले ६ चिरकाल दूर गत ७ अदृष्ट ८ उक्त्वा ९ गोष्ठीप्रसङ्गेन १० वामभागेन ११ लोचनमेव वागुरा मृगबन्धिनी जालमित्यर्थ १२ पण्यवीथिका १३ रजस्वला १४ आगमेन वेदेन लालनीय स्तुत्य पक्षे—आगमनेन लालनीय १५ रजनी व्याप्येत्यर्थ १६ वाराङ्गना १७ रूपमेवेन्धन काष्ठ तेन सम्यक्प्रदीप्ता

१ कपटस्नेह २ अमत्यगोष्ठीभि ३ धनेच्छावती ४ श्मशानस्थिता घटिका घट्यो घटा इति यावत् एता यथा अस्पृश्या स्तथैव ता वर्जनीया इति भाव ५ जन्मनान्धाय ६ ग्राम्याय ७ अपण्य दीषु ८ लक्ष्मीलेशाशया ९ गणिकासु

विलोकयति मामेतावदाग सखि ॥ ४ ॥ वक्त्रस्याधरपल्लवस्य वचसो हास्यस्य लास्यस्य वा धन्यानामरविन्दसुन्दरदृशां कान्तस्तनोति स्तुतिम्। स्वप्नेनापि न गच्छति श्रुतिपथं चेतःपथं दृक्पथं कस्याप्यन्या दयितस्य मे सखि कथं तस्यास्तु भेदग्रहः ॥ ५ ॥ स्वीयाः सन्ति गृहे गृहे मृगदृशो यासां विलासक्वणत्काञ्चीकुण्डलहेमकङ्कणझणत्कारो न विश्राम्यति। को हेतुः सखि कानने पुरवने सौधे सरःसंनिधौ भ्राम्यन्ती मम वल्लभस्य परितो दृष्टिर्न मां मुञ्चति ॥ ६ ॥ सत्येन प्रतिमन्दिरं युवतयो यासां सुधासागरस्रोतःस्यूतसरोजसुन्दरचमत्कारा दृशोर्विभ्रमाः। चित्रं किं तु विचित्रमन्मथकलावेशैकहेतोः पुनर्वित्तं चित्तहरं प्रयच्छति युगा मय्येव किं कारणम् ॥ ७ ॥ एतत्किं प्रणयिन्यपि प्रणयिनी या मानिनी जायते मन्ये मानविधौ भविष्यति सुखं किंचिद्विशिष्टं रसात्। वाञ्छा तस्य सुखस्य मेऽपि हृदये जागर्ति नित्यं परं स्वप्नेऽप्येष न मेऽपराध्यति पतिः कुप्यामि तस्मै कथम् ॥८॥ मध्ये न कृशिमा स्तने न गरिमा देहे न वा कान्तिमा श्रोणौ न प्रथिमा गतौ न गरिमा नेत्रे न वा वक्रिमा। लास्ये न द्रढिमा न वाचि पटिमा हास्ये न वा स्फीतिमा प्राणेशस्य तथापि मज्जति मनो मय्येव किं कारणम् ॥ ९ ॥

### खण्डिता

वक्षः प्रियस्य कलशाङ्कितमिति किमपि प्रष्टुमिच्छन्त्या। नयनं नतोदरदृशः प्राणेशः पाणिना पिदधे ॥ १० ॥ सत्यमेव गदितं त्वया विभो जीव एक इति यत्पुरावयोः। अन्यदारनिहिता नखव्रणास्तावके वपुषि पीडयन्ति माम् ॥ ११ ॥ सव्यलीकमवधीरितखिन्नं प्रस्थितं सपदि कोपपदेन। योषितः सुहृदिव स रुणद्धि प्राणनाथमभिबाष्पनिपातः ॥ १२ ॥ शङ्कितायः कृतबाष्पनिपातामीर्ष्यया विमुखितां दयितायः। मानिनीमभिमुखाहितचित्ता शंसति स्म घनरोमविभेदः ॥ १३ ॥ वक्षोजचिह्नितमुरो दयितस्य वीक्ष्य दीर्घं न निःश्वसिति जल्पति नैव किंचित्। प्रातर्जलेन वदनं परिमार्जयन्ती बाला विलोचनजलानि तिरोदधाति ॥ १४ ॥ कान्तं निरीक्ष्य वलयाङ्कितकण्ठदेशं मुक्तास्रया परभिया परया न वाचः। दूतीमुखे मृगदृशा स्खलदम्बुपूरा दूरात्परं निदधिरे नयनानि तप्ताः ॥ १५ ॥ भवतु विदितं व्यर्थालापैरलं प्रिय गम्यतां तनुरपि न ते दोषोऽस्माकं विधिस्तु पराङ्मुखः। तव यदि तथा रूढं प्रेम प्रपन्नमिमां दशां प्रकृतितरले का नः पीडा गते हतजीविते ॥ १६ ॥ उरस्तव पयोधराङ्कितमिदं युतो मे क्षमा तनो मयि निधीयतां वसु पुरा यदङ्गीकृतम्। इति प्रचलचेतमं प्रियतमस्य वारस्त्रिया क्वणत्कनककङ्कणं करतलस्यमाकृष्यते ॥ १७ ॥ जातम्ने निशि जागरो मम पुनर्नेत्राम्बुजे शोणिमा निपीतं भवता मधु प्रविततं व्याघूर्णितं मे मनः। भ्राम्यद्भृङ्गघने निकुञ्जभवने लब्धं त्वया श्रीफलं पञ्चेषु पुनरेष मा बहुतरैः क्रूरैः शरैः कृन्तति ॥ १८ ॥ प्रातः प्रातरुपागतेन जनिता निर्निद्रता चक्षुषोर्मन्दाया मम गौरवं व्यपहृतं प्रोत्पादितं लाघवम्। किं तद्यत्र कृतं त्वया रमण भीर्मुक्ता मया गम्यतां दुःखं तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्तासि तच्छ्रोष्यसि ॥ १९ ॥ लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टफलके केयूरमुद्रा गले वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः। दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥ २० ॥ कान्तं वीक्ष्य विपक्षपक्ष्मलदृशः पादाम्बुजालक्तकैरालिप्तं नतमानतीकृतमुखी चित्रार्पितेवाभवत्। रूक्षं नोक्तवती न वा कृतवती निःश्वासकोष्णे दृशौ प्रातर्मङ्गलमङ्गना करतलादादर्शमादर्शयत् ॥ २१ ॥

### अभिसारिका

भीतासि नैव भुजगात्पथि मद्भुजस्य सङ्गे पुनः किमपि कम्पमुरीकरोषि। अम्भोधरध्वनिभिरक्षुभितासि तन्वि मद्वाचि साचिवदनासि किमाचरामि ॥ २२ ॥ इह जगति रतीशप्रक्रियाकौशलिन्यः कति कति न निशीथे सुभ्रुवः संचरन्ति। मम तु विधिहताया जायमानस्मिताया सहचरि परिपन्थी हन्त दन्ताङ्कुरेव ॥ २३ ॥ अम्भोजाक्ष्या पुरनवलताधाम्नि संकेतमाजश्वेतोनाथे चिरयति भृशं मोहनिद्रां गतायाः। स्वच्छं नाभीह्रदवलयितं कान्तरत्नांशुजालं तोयभ्रान्त्या पिबति हरिणी विस्मयं च प्रयाति ॥ २४ ॥ किमुत्तीर्णं पन्था कुपितभुजगीभोगविषमो विसोढा भूयस्य निमिति कुलपालीकटुगिरः। इति स्मारं स्मारं दरदलितशीतद्युतिरुचौ सरोजाक्षी शोणं दिशि नयनकोणं विकिरति ॥ २५ ॥ जनो दुर्लक्ष्योऽयं कुलममलिनं वर्त्म विषमं पतिश्छिद्रान्वेषी प्रणयिवचनं दुष्परिहरम्। अतः काचित्तन्वी रतिविहितसंकेतगतये गृहाद्द्वारंवारं निरगमदथ प्राविशदथ ॥ २६ ॥ सितं वसनमर्पितं वपुषि नीलचोलभ्रमान्मया मृगमदाशया मलयजद्रवः सेवितः। करेण परिबोधितः स्वजनशङ्कया दुर्जनः परमपुण्यतः सखि न लङ्घिता देहली ॥ २७ ॥ प्रत्याहृत्य यदि प्रयामि भवनं याचा मनोवाञ्छया निर्गच्छामि निकुञ्जमेव यदि वा को वेद किं स्यादितः। तिष्ठामो यदि वा क्वचिद्वनतटे किं जातमेतावता मध्ये वर्त्म कलानिधेः समुदयो जातः किमातन्यताम् ॥ २८ ॥ भ्रातः कङ्कण किं कदाप्यमि घनाश्लेषेषु विश्लेषितं दूरे किङ्किणि किं कृताप्यमि रतारम्भे रणत्कारिणी। किं मञ्जीर बहिष्कृतोऽप्यसि रहस्याविरोहे मया सर्वेतान्यपि वद्धवैरमिव यन्मौखर्यमाम्भसे ॥ २९ ॥ उद्भिन्न करकङ्कणद्वयमिदं

बद्धा दृढ मेखला यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता । आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधु ॥ ३० ॥ एषा पुलकदम्बनीपसुरभौ काले घनोद्भासिते कान्तसालयमागता समदना हृष्टा जलार्द्रालका । विद्युद्वारिदगर्जिते सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी पादौ नूपुरलग्नकर्दमधरौ प्रक्षालयन्ती स्थिता ॥ ३१ ॥ मार्गे पङ्कचिते घनान्धतमसे निःशब्दसचारया गन्तव्या च मया प्रियस्य वसतिर्मुग्धेति कृत्वा मतिम् । आजानूद्धृतनूपुरा करतलेनाच्छाद्य नेत्रे भृशं कृच्छ्रेणाप्तपदस्थिति स्वभवने पन्थानमभ्यस्यति ॥ ३२ ॥ छिद्रान्वेषणतत्पर प्रियसखि प्रायेण लोकोऽधुना रात्रिश्चापि घनान्धकारबहुला गन्तु न ते युज्यते । मा मैव सखि वल्लभ प्रियतमस्तस्योत्सुका दर्शने युक्तायुक्तविचारणा यदि भवेत्स्नेहाय दत्त जलम् ॥ ३३ ॥ दूती विद्युदुपागता सहचरी रात्रि सहस्थायिनी देवज्ञो दिशति स्वनेन जलद प्रस्थानवेला शुभाम् । वाचं माङ्गलिकीं तनोति तिमिरस्तोमोऽपि झिल्लीरवैर्जातोऽय दयिताभिसारसमयो मुग्धे विमुञ्च त्रपाम् ॥ ३४ ॥ छिन्नै केलिसरोरुह त्रिचतुरैर्धम्मिल्लमल्लीस्रज कण्ठान्मौक्तिकमालिका च तदनु त्यक्त्वा पदे पञ्चमि । अन्त कान्तवियोगकातरतया दूराभिसारातुरा तन्वङ्गी निरुपायमध्वनि परं श्रोणीभर निन्दति ॥ ३५ ॥ भ्रात प्राणगणप्रयाणसमये प्राणाधिनाथस्य मे कुर्या स्थैर्यमपि क्षणं करुणया कण्ठस्थलेऽपि स्थित । यावल्लोचननीरनिर्मितनदीवन्याभिरन्यादृश पन्थान परिकल्पयामि भविता येनाप्रयोर्वाञ्छितम् ॥ ३६ ॥ कान्ते कत्यपि वासराणि गमय त्व मीलयित्वा दृशौ सत्य नाथ निमीलयामि नयने यावन्न शून्या दश । आयाता वयमागमिष्यसि सुहृद्वर्गस्य भाग्योदये सदेशं वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु तोयाञ्जलि ॥ ३७ ॥ उद्दामाम्बुदवर्धितान्धतमसि प्रभ्रष्टदिङ्मण्डले काले यामिकजाग्रदुग्रसुभटव्याकीर्णकोलाहले । कर्णस्पृग्सुहृदार्णगाम्बुवडवानलैर्यदन्त पुरादायातासि तदम्बुजाक्षि कृतकं मन्ये भय योषिताम् ॥ ३८ ॥ पल्लीनामधिपस्य पङ्कजदृशा पर्वोत्सवामन्त्रणे जाते सद्मजना मिथ कृतमहोत्साह पुर प्रस्थिता । सव्याज स्थितयोर्निहस्य गतयो शुद्धान्तमन्त्रान्तरे यूनो स्विन्नकपोलयोर्विजयते कोऽप्येष कण्ठग्रह ॥ ३९ ॥ लोलच्चोलचमत्कृति प्रविलसत्काञ्चीलताझङ्कृति न्यञ्चत्कञ्चुकबन्धनं धुरचलद्वक्षोजकुम्भोन्नति । स्फूर्जद्दीधिति विस्फुरद्गति चलच्चामीकरालङ्कृति क्रीडाकुञ्जगृह प्रयाति कृतिनं कस्यापि वाराङ्गना ॥ ४० ॥

## कलहान्तरिता

द्वारि चतुरधिपाणि कपोलौ जीवित त्वयि कुत कलहोऽस्या । कामिनामिति वच पुनरुक्त प्रीतये नवनवत्वमियाय ॥४१॥ चकितहरिणलोललोचनाया क्रुधि तरुणारुणतारहारकान्ति । सरसिजमिदमानन च तस्या सममिति चेतसि समद विधत्ते ॥ ४२ ॥ विरमति कथन विना न खेद सति कथने समुपैति कापि लज्जा । इति कलहमधोमुखी सखिभ्यो लपितुमनालपितु समाचचक्षे ॥ ४३ ॥ अनुनयति पतिं न लज्जमाना कथयति नापि सखीजनाय किंचित् । प्रसरति मलयानिले नवोढा वहति परं तु चिराय शून्यमन्त ॥४४॥ प्रयच्छतोच्चै कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्र दयितेन लम्भिता । न किंचिदूचे चरणेन केवल लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥ ४५ ॥ न वरीमरीति कबरीभरे स्रजो न चरीकरीति मृगनाभिचित्रकम् । विजरीहरीति न पुरेव मत्पुरो विवरीवरीति न च विप्रिय प्रिया ॥ ४६ ॥ तत्तद्वदत्यपि यथावसर हसत्यप्यालिङ्गनेऽपि न निषेधति चुम्बनेऽपि । किंतु प्रसादनभयादपि निह्नुतेन कोपेन कोऽपि विहितोऽद्य रसावतार ॥ ४७ ॥ न तिर्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोहित वचोऽपि परुषाक्षर न च पदेषु सगच्छते । हिमार्त इव वेपते सकल एव बिम्बाधर प्रकामविनते भ्रुवौ युगपदेव भेद गते ॥ ४८ ॥ मय्यायाते सपदि नयनादुत्थित चाटुवाक्य बद्धा पाणी बहु निगदित क्षालित पादपद्मम् । दत्त्वा वीटीं सविनयमथोद्वीजित तालवृन्तैर्भूते कोप कुवलयदृशो भूयसी भक्तिरेव ॥ ४९ ॥ चरणपतनप्रत्याख्यानात्प्रसादपराङ्मुखे निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृते । व्रजति रमणे नि श्वस्योच्चै स्तनस्थितहस्तया नयनसलिलच्छन्ना दृष्टि सखीषु निवेशिता ॥ ५० ॥ स्फुटतु हृदय काम कामं करोतु तनुं तनु न सखि चटुलप्रेम्णा कार्यं पुनर्दयितेन मे । इति सरभस मानोद्रेकादुदीर्य वचस्तया रमणपदवी सारङ्गाक्ष्या ससभ्रममीक्षिता ॥ ५१ ॥ पय पीठ दत्ते त्वरितमभिधत्ते न च वच समाज्ञामाधत्ते शिरसि न विधत्ते च मलिनम् । इति स्वान्ते गोपायितनिबिडकोपा प्रतिपद कृशोदर्याश्चर्या प्रियमहह पर्याकुलयति ॥ ५२ ॥ पुरस्तन्व्या गोत्रस्खलनचकितोऽह नतमुख प्रवृत्तो वैलक्ष्यात्किमपि लिखितु दैवहतक । स्फुटो रेखान्यास कथमपि स तादृक्परिणतो गता येन व्यक्तिं पुनरवयवै सैव तरुणी ॥ ५३ ॥ ततश्चाभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरुचा मनस्विन्या रोषप्रणयरभसाद्गद्गदगिरा । अहो चित्र चित्र स्फुटमिति निगद्याश्रुकलुष रुषा ब्रह्मास्त्र मे शिरसि निहितो वामचरण ॥ ५४ ॥ चल चेत पुसा सहजसरला पङ्कजदृशो

मन्त्येव क्रोध क्वचिदपि कदाचित्तरणयो । दहेदङ्ग भृङ्गी विधुरपि विदध्यात्परिभव स्मरो मा मथ्नीयादिति किमपि नाज्ञासिषमहम् ॥ ५५ ॥ आनन्द क्वचिदश्च मुञ्च हृदय चातुर्य धैर्य त्वया स्थेय क्वेति विचार्यता रसिक ते निर्याहि पर्याकुला । रक्ताम्भोजपरीतषट्पदनदल्लोपमानक्षमक्षुभ्यत्पक्ष्मचलाचलेक्षणयुग पश्यामि तस्या मुखम् ॥५६॥ मानम्लानमना मनागपि नन नालोकते वल्लभ निर्याते दयिते निरन्तरमिय बाला पर तप्यते । आनीते रमणे बलात्परिजनैर्मान समालम्बते धत्ते कण्ठगतानसून्प्रियतमे निर्गन्तुकामे पुन ॥५७॥ आयस्ता कलह पुरेव कुरुते न स्रसने वाससो भुग्नभ्रूरतिखण्ड्यमानमधर धत्ते न केशग्रहे । अङ्गान्यर्पयति स्वय भवति नो वामा हठालिङ्गने तन्व्या शिक्षित एष सम्प्रति कुत कोपप्रकारोऽपर ॥ ५८ ॥ एकत्रासनसस्थिति परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतस्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि सविघ्नित । आलापोऽपि न मिश्रित परिजन व्यापारयन्त्यान्तिके कान्त प्रत्युपचारतश्चतुरया कोप कृतार्थीकृत ॥ ५९ ॥ आशङ्क्य प्रणतिं पटान्तपिहितौ पादौ करोत्यादराद्व्याजेनागतमावृणोति हसित न स्पष्टमुद्वीक्षते । मय्यालापवति प्रतीपवचन सख्या सहाभाषते तन्व्यास्तिष्ठतु निर्भरप्रणयिता मानोऽपि रम्योदय ॥ ६० ॥ दूरादुत्सुकमागते विवलित समाषिणि स्फारित सश्लिष्यत्यरुणे गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् । मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षण चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुर जातागसि प्रेयसि ॥ ६१ ॥ तारल्य मुखमेत्य ने न च वचोवैदग्ध्यमन्यादृश न भ्रूभङ्गपरिग्रहो न च रह प्रश्नेऽपि मौनस्थिति । एव सम्प्रति तर्क्यते तु सुदृश कोपस्तु मद्वस्तुनि स्वाधीनेऽपि पुरेव पङ्कजदृशो यन्न प्रभुत्वग्रह ॥ ६२ ॥ शोण वीक्ष्य मुख विचुम्बितुमह यात समीप तत पादेन प्रहृत तया सपदि त धृत्वा सहासे मयि । किंचित्तन्न विधातुमक्षमतया बाष्प त्यजन्त्या सखे ध्यातश्चेतसि कौतुक वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुव ॥ ६३ ॥ सा पत्यु प्रथमापराधसमये सख्योपदेश विना नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिससूचनम् । स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितै पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभि ॥ ६४ ॥ एकस्मिञ्शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया सद्य कोपपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि । आवेगादवधीरित प्रियतमस्तूष्णीं स्थित तत्क्षण मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीव पुनर्वीक्षित ॥६५॥ तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे वक्रीकृतग्रीवया कातर्याकुलया च विमाविहसितस्पर्नेस्पोऽश्रिया । हन्यन्यसक्रे पुनर्मृगदृशा लाक्षारसक्षालितप्रोष्ठीपृष्ठमयूखमासलरुचो निस्फारिता दृष्टय ॥ ६६ ॥ भ्रूभेदो रचितश्चिर नयनयोरभ्यस्तमामीलन रोद्धु शिक्षितमादरेण हसित मौनेऽभियोग कृत । धैर्यं कर्तुमपि स्थिरीकृतमिद चेत कथचिन्मया बद्धो मानपरिग्रहे परिकर सिद्धिस्तु दैवे स्थिता ॥ ६७ ॥ न ब्रूते परुषा गिर वितनुते न भ्रूयुग भङ्गुर नोत्तस क्षिपति क्षितौ श्रवणत सा मे स्फुटेऽप्यागसि । कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहि सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति पर पर्यश्रुणी लोचने ॥ ६८ ॥

## विप्रलब्धा

उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायात । यात परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्या ॥ ६९ ॥ नि स्नेह निष्करुण निस्त्रप निर्निमित्त मद्दुःखकृत्त्वमपि सम्प्रति वञ्चित स्या । इत्यक्षराणि लिखितानि समीक्ष्य कश्चित्सकेतकेतकदले नितरामताम्यत् ॥ ७० ॥ सकेतकेलिगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्यमेणीदृशो निभृतनि श्वसिताधराया । अर्धाक्षर वचनमर्धनिकामि नेत्र ताम्बूलमर्धकवलीकृतमेव तस्थौ ॥ ७१ ॥ कपटवचनभाजा केनचिद्वारयोषा सकलरसिकगोष्ठीवञ्चिका वञ्चितासौ । इति विहसति रिङ्गद्भृङ्गविक्षिप्तचक्षुर्विकचकुसुमकान्तिच्छद्मना केलिकुञ्ज ॥ ७२ ॥ नायातो यदि निर्दय सखि शठस्त्व दूति किं दूयसे स्वच्छन्द बहुवल्लभ स रमते किं तत्र ते दूषणम् । पश्याद्य प्रियसगमाय दयितस्याकृष्यमाण गुणैरुत्कण्ठार्तिभरादिव स्फुटदिद चेत स्वय यास्यति ॥ ७३ ॥ शून्य कुञ्जगृह निरीक्ष्य कुटिल विज्ञाय चेतोमुव दूती नापि निवेदिता सहचरी पृष्टापि नो वाऽनया । शभो शकर चन्द्रशेखर हर श्रीकण्ठ शूलिन्शिव त्रायस्वेति परंतु पङ्कजदृशा भर्गस्य चक्रे स्तुति ॥ ७४ ॥ तत्किं कामपि कामिनीमभिसृत किंवा कलाकेलिभिर्बद्धो बन्धुभिरन्धकारिणि वनोपान्ते किमु भ्राम्यति । कान्त क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षम सकेतीकृतमञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि यन्नागत ॥ ७५ ॥ सास्रे मा कुरु लोचने निगलति न्यस्त गलान्नाञ्जन तीव्र नि श्वसित निवर्तय नवास्ताम्यन्ति कण्ठस्रज । तल्पे मा लुठ कोमलाङ्गि तनुता हन्ताङ्गरागोऽश्रुते नातीतो दयितोपयानसमयो मा स्वा यया मन्यथा ॥ ७६ ॥ अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक्सुहृद्यो मा नेच्छति नागतश्च हहहा कोऽय विधे प्रक्रम । इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रा निशि ॥ ७७ ॥ दत्त्वा धैर्यभुजगमूर्ध्नि चरणावुल्लङ्घ्य लज्जानदीमङ्गीकृत्य घनान्धकारपटल तन्व्या न दृष्ट प्रिय । सतापाकुलया तया च परित पाथोधरे गर्जति क्रोधान्धा तमन्तमत्तमद्विपभ्रान्त्या दृशौ

---
१ मरसी

योजिते ॥ ७८ ॥ आलीभि शपथैरनेककपटै कुञ्जोदर नीतया शून्य तच निरीक्ष्य विमुग्धितया न प्रस्थित न स्थितम् । न्यस्ता किंतु नवोढनीरजदृशा कुञ्जोपकण्ठे रपा तादृग्भृङ्गकदम्बडम्बरचमत्कारस्पृशो दृष्टय ॥ ७९ ॥

## प्रोषितभर्तृका

अर्पयति प्रतिदिवस प्रियस्य पथि लोचने बाला । निक्षिपति कमलमाला कोमलमिव कर्तुमध्वानम् ॥ ८० ॥ आकस्मिकस्मितमुरीपु सखीपु विज्ञा विज्ञास्वपि प्रणयनिह्नवमाचरन्ती । तत्रैव रक्तनयना नयनारविन्दमस्पन्दमाहित वती दयिते गतेऽपि ॥ ८१ ॥ विरहविदितमन्त प्रेम विज्ञाय कान्त पुनरपि वसु तस्मादेत्य मे दास्यतीति । मरिचनियममक्ष्णोर्न्यस्य बाष्पोदविन्दून्विसृजति पुरयोषिद्द्वार देशोपविष्टा ॥ ८२ ॥ ता जानीथा परिमितकथा जीवित मे द्वितीय दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् । गाढोत्कण्ठा गुरुपु दिवसेष्वेपु गच्छत्सु बाला जाता मन्ये शिशिरमथिता पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥ ८३ ॥ माला बालाम्बुजदलमयी मौक्तिकी हारयष्टि काञ्ची याते प्रभवति हरौ सुभ्रुव प्रस्थितैव । अन्यद्ब्रूम किमपि धमनी वर्तते वा न वेति ज्ञातु बाहोरहह वलय पाणिमूल प्रयाति ॥ ८४ ॥ समर्प्य हृदि दारुणा मदनवेदना भूयसीमनेन तव वर्त्मना प्रचलित स मे वल्लभ । न वामदिशि शब्दित किमिति बालया वायस त्वया मदनसारिके किमिति वा कृत न क्षुतम् ॥ ८५ ॥ आदृष्टिप्रसरात्प्रियस्य पदवीमुद्वीक्ष्य निर्विण्णया विश्रान्तेषु पथिष्वह परिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति । दत्त्वैक सशुचा गृह प्रतिपद पान्थस्त्रियास्मिन्क्षणे मा भूदागत इत्यमन्दवलितग्रीव पुनर्वीक्षितम् ॥ ८६ ॥ श्वश्रू पत्रदल ददाति तदपि भ्रूसज्ञया गृह्यते सद्यो ममरशङ्कया न च तया सस्पृश्यते पाणिना । वातुर्याचि सुहृज्जनस्य वचसि प्रत्युत्तर दीयते श्वास किंतु न मुच्यते हुतवहक्रूर कुरङ्गीदृशा ॥ ८७ ॥

## वासकसज्जा

निजपाणिपल्लवतटस्खलनादभिनासिकाविवरमुत्पतिते । अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे मुखवासमास्यकमलश्वसने ॥ ८८ ॥ नेद समीरितमकारि कला न चेयमित्याकुला कथमपि प्रथमार्धमह्न । एव विधेयमथ वाच्यमिद मयेति शेष प्रिया सुकृतिनामतिवाहयन्ति ॥ ८९ ॥ कृत वपुषि भूषण चिकुरधोरणी धूपिता कृता शयनसंनिधौ क्रमुकवीटिकासभृति । असारि हरिणीदृशा भवनमेत्य देहत्विषा स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥९०॥ विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयैरल गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेय किमनया । नवामेकामेकावलिमपि मयि त्व विरचयेर्न पथ्य नेपथ्य बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ ॥ ९१ ॥ श्वश्रू स्नापयति च्छलेन च तिरोधत्ते प्रदीपाङ्कुर धत्ते सौधकपोतपोतनिनदै साकेतिक चेष्टितम् । शश्वत्पार्श्वविवर्तिताङ्गलतिक लोलत्कपोलद्युति क्वापि क्वापि कराम्बुज प्रियधिया तल्पान्तिके न्यस्यति ॥ ९२ ॥ चोल नीलनिचोलकर्पणविधौ चूडामणिं चुम्बने याचिष्ये कुचयो करार्पणविधौ काञ्चीं पुन काञ्चनीम् । इत्थ चन्दनचर्चितैर्मृगमदैरङ्गानि सस्कुर्वती तास्कि यत्र मनोरथ वितनुते वारेषु वाराङ्गना ॥ ९३ ॥ दृष्ट्वा दर्पणमण्डले निजवपुर्भूषा मनोहारिणीं दीप्तार्चि कपिश च मोहनगृह ग्रस्तकुरङ्गीदृशा । एव नौ सुरत भविष्यति चिरादद्येति सानन्दया काम कान्तदिदृक्षया च ललिता द्वारेऽर्पिता दृष्टय ॥ ९४ ॥ हार गुम्फति तारकान्तिरुचिर मृज्ञाति काञ्चीलता दीप न्यस्यति किंतु तत्र बहुल स्नेह न धत्ते पुन । आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामानुरूपा क्रिया साचिस्मेरमुखी नवोढसुमुखी दूरात्समुद्वीक्षते ॥ ९५ ॥ शिल्प दर्शयितु करोति कुतुकात्कह्लारहारस्रज चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वार समुद्वीक्षते । गृह्णात्याभरण नव सहचरीभूषाजिगीषामिषादित्य पञ्चदश प्रतीत्य चरित स्मेराननोऽभूत्स्मर ॥ ९६ ॥

## उत्का

अम्भोरुहाक्षि शम्भोश्चरणाराधिनो केन । यत्सै विवलितवदना मदनाकृत विभावयसि ॥ ९७ ॥ सखि स निजितो वीणावाद्ये कयाप्यपरस्त्रिया पणितमभवत्ताभ्या तत्र क्षपाललित ध्रुवम् । कथमितरथा शेफालीषु स्खलत्कुसुमास्वपि प्रसरति नभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विलम्ब्यते ॥ ९८ ॥ भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिक सोत्कण्ठमुद्वीक्षते रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिद दग्धानन जायते । कार्कश्य नमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते दृष्टे निर्वहण भविष्यति कथ मानस्य तस्मिञ्जने ॥ ९९॥ किं रुद्ध प्रियया कयाचिदथवा सख्या ममोद्वेजित किंवा कारणगौरव किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभ । इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्राम्बुज दीर्घं नि श्वसित चिरं च रुदित क्षिप्ताश्च पुष्पस्रज ॥ १०० ॥ यत्राद्यापि समागत पतिरिति प्राय प्रपेदे परामित्य चेतसि चिन्तयन्त्यपि सखीं न व्रीडया पृच्छति । दीर्घं नि श्वसित दधाति चकित न प्रेक्षते केवल किंचित्पक्वपलाण्डुपाण्डुररुचिं धत्ते कपोलस्थलीम् ॥ १०१ ॥ आनेतु न गता किमु प्रियसखी भीतो भुजगात्किमु क्रुद्धो वा प्रतिषेधवाचि किमसौ प्राणेश्वरो वर्तते । इत्थ कर्णसुवर्णकेतकरज पातोपघातच्छलादक्ष्णो क्वापि नवोढनीरजमुखी बाष्पोदक मुञ्चति ॥१०२॥ स्नान वारिदवारिभिर्विरचितो वासो घने कानने शीतै-

१ झुतभ्रमरा सफुल्लकुसुमवृक्षा २ धारणम्

श्चन्दनबिन्दुभिर्मनसिजो देव समाराधित । नीता जागरणव्रतेन रजनी व्रीडा कृता दक्षिणा तस्त किं न तपस्तथापि स कथं नायाति नेत्रातिथि ॥ १०३ ॥

---

## वीररसनिर्देश·

भर्तृपिण्डानृणकरो यश क्रयमहापण । सुराङ्गनास्वयंग्राहो रम्य कालोऽयमागत ॥ १ ॥ प्रायेण सुकरं दानं प्रायेण सुकरं तप । प्राणानपेक्षी व्यापार पुनर्वीरस्य दुष्कर ॥ २ ॥ मा भैष्ट नैते निस्त्रिंशा नीलोत्पलदलत्विष । एते वीरावलोकिन्या लक्ष्म्या नयनविभ्रमा ॥ ३ ॥ खड्गाश्लिष्टं तु मत्तेभकुम्भकूटाट्टहासिन । एकदोर्दण्डशेषेऽपि क सहेत पराभवम् ॥ ४ ॥ इतेऽभिमन्यौ मन्द्रेव तत्र पार्थेन सत्युगे । अक्षौहिणी सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथ ॥ ५ ॥ लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनंजय । पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान् ॥ ६ ॥ रथेभ्यो गजवाजिभ्य सङ्ग्रामे वीरसंकरा । पातिता पाल्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनताडिता ॥ ७ ॥ पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीना नरोत्तम । प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावक ॥ ८ ॥ आकर्णपलित श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चक । रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्ध षोडशवर्षवत् ॥ ९ ॥ लक्ष्मणो लघुसंधानी दूरपाती च राघव । कर्णो दृढप्रहारी च पार्थस्तेते जयो गुणा ॥ १० ॥ न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तदस्य च । श्रूयन्ते तानि कर्माणि यानि युद्धे हनूमत ॥ ११ ॥ सप्तषष्टि हता कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् । पश्चिमेनाह्न शेषेण मेघनादेन सायकै ॥ १२ ॥ धृतधनुषि शौर्यशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम् । रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ॥ १३ ॥ जीवन्नेव मृतोऽसौ यस्य जनो वीक्ष्य वदनमन्योन्यम् । कृतमुखभङ्गो दूरात्करोति निर्देशमङ्गुल्या ॥ १४ ॥ रविमणिरपि निश्चेष्ट पादैस्तिग्मद्युतेमनाक्स्पृष्ट । ज्वलतितरामिति को वा मन्युं सोढुं क्षमो मानी ॥ १५ ॥ छिन्नेऽपि शस्त्रभिन्नेऽप्यापतितेऽपि निर्विशेषेऽपि । हनुमति कृन्तप्रतिज्ञे दैवमदैन्यमोऽप्ययम ॥ १६ ॥ लोकं शुभमिच्छतु तावदन्यपराङ्मुखाना समरेषु पुसाम् । पश्योऽपि तेषा न ह्रिया मुखानि पुर सखीनामपि दर्शयन्ति ॥ १७ ॥ हा तात तातेति स वेदनार्त व्रणच्छ्ररं मूत्रकराङ्गुलिस । वरं मृत किं मरने किमाजौ सदस्यदस्तच्छदमीमरत्र ॥ १८ ॥ समूर्छितं सयुगसप्रहारैं पश्यति सुप्तप्रतिबुद्धतुल्यम् । आत्मानमङ्केषु सुराङ्गनाना मन्दाकिनीमारुतवीजिताङ्गम् ॥ १९ ॥ कश्चिद्द्विपस्यद्वन्द्वनोत्तमाङ्ग सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य । वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गन स्व नृत्यत्कबन्ध समरे ददर्श ॥ २० ॥ ते क्षत्रिया कुण्डलिनो युवान परस्परं सायकविक्षताङ्गा । कुम्भेषु लग्ना सुपुङ्खजाना कुचेषु लग्ना इव कामिनीनाम् ॥ २१ ॥ भूरेणुदिग्धा नवपारिजातस्रजो रजोवासितबाहुमध्या । गाढं शिवाभि परिरभ्यमाणा सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तराला ॥ २२ ॥ सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्न चित्रमुच्चैश्रवस पदक्रमम् । अनुद्रुत सयति येन केवल बलस्य शत्रु प्रशशस शीघ्रताम् ॥ २३ ॥ कोऽप्येष खण्डितशिरा विकसन्मुखश्री प्रारब्धताण्डवविधि सुरकामिनीभि । आलोक्यते निजकराभिनयानुरूपव्यापारितेक्षणनिवेदितसत्त्वसार ॥ २४ ॥ स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्य । त्वद्दोर्वशीकृतविशाखसुखावलोकक्रीडानिवेदितहृदया स्पृहयाबभूव ॥ २५ ॥ शस्त्रीकृतस्तरुवर कपिपुङ्गवेन लङ्केशवक्षसि मृणालमृदु पपात । तत्र स्थितैश्च कुसुमै कुसुमेषुरेव सीतावियोगविधुर दृढमाजघान ॥ २६ ॥ दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रय सत्त्वसारा धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् । कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुता दधानो वीरो रस किमयमेत्युत दर्प एष ॥ २७ ॥ अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरत्यद्भुतैरपहृतस्य तथापि नास्था । कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेयमाहात्म्यसारसमुदायमय पदार्थ ॥ २८ ॥ समरविहरदसङ्घ्नानि पातमिन्नप्रतिनरपतिभिः सोद्भासता बिम्बमध्यात् । वयमहह धराया पातयाम पताकावसनपवनलोल वारि दिव्यापगाया ॥ २९ ॥ वयसा क्रोधात् प्रतिशृणुत बद्धोऽञ्जलिरयं किमप्याकाङ्क्षाम क्षरति न तथा वीरचरितम् । मृतानामस्माक भवति परवश्य वपुरिदं मनाङ्गि कर्तव्यं नहि नहि पराचीनचरणम् ॥ ३० ॥ कपोले जानक्या करिकलभदन्तद्युतिमुषि स्मरस्मेर गण्डोड्डमरपुलक वक्त्रकमलम् । मुहु पश्यञ्छृण्वन्रजनिचरसेनाकलकल जटाजूटग्रन्थि द्रढयति रघूणा परिवृढ ॥ ३१ ॥ मयासेनो यस्य प्रमदयमदम्रासहचरै शरसैक्तो जीवन्निरिव शरजन्मा समभवत् । इमा च क्षत्राणां भुजवनमहादुर्गविषहामय वीरो धीमानजयदधिविशान्यसुमतीम् ॥ ३२ ॥ पुरोजन्मा गाद्य प्रभृति मम राम स्वयमहं न पुन पौत्रो वा रघुकुम्भुवा च क्षितिभुजाम् । अधीर धीर वा कल्पयतु जनो मामयमय मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीक्षापरिकर ॥ ३३ ॥ चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तवीर्यो विजेय शस्त्रव्यस्त सदनमुदधिर्भूरिय हन्तकार । अस्त्यवैतत्किमु कृत

---

१ 'मासप्रमाणा निशा स्यादम् मासचतुष्टयम् । अथ चतुर्थं प्राङ्इ तकार द्विजोत्तमा ॥

वतो रेणुकाकण्ठबाधा बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्र हास ॥ ३४ ॥ अत्रैः स्वरपि सयतामचरणो मूर्च्छाविरामक्षणे स्वाधीनव्रणिताङ्गशस्त्रनिचितो रोमोद्गम वर्णयन् । भमानुद्वलयन्निजान् परभटा सतर्जयन्निष्टुर धन्यो धाम जयश्रिय पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥ ३५ ॥ जन्मेन्दोरमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदा मा दु शासन कोष्णशोणितसुराक्षीब रिपु भाषसे । दर्पान्धो मधुकैटभद्विपि हरावप्युद्धत चेष्टसे मत्त्रासान्नृपशो विहाय समर पङ्केऽधुना लीयसे ॥ ३६ ॥ वीरोऽसौ किमु वर्ण्यते दशमुखच्छिन्नै शिरोभि स्वय य पूजास्रजमुत्सुको घटयितु देवस्य खट्वाङ्गिन । सूत्रार्थी हरकण्ठसूत्रभुजगव्याकर्षणायोद्यत साटोप प्रमथै कृतभ्रुकुटिभि स्थित्वान्तरे वारित ॥ ३७ ॥ सतुष्टे तिसृणा पुरामपि रिपौ कण्डूलदोर्मण्डलक्रीडाकृत्तपुन प्ररूढशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् । याच्ञादैन्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्व वृणु त्व वृणुष्वेत्यभितो मुखानि स दशग्रीव कथ वर्ण्यते ॥ ३८ ॥ भूमात्र नियतेतदर्णवमित तत्साधित हार्यते यद्वीरेण भवादृशेन वदति निःसत्त्वो जय । वीरोऽयं नवबाहुरीदृशमिद घोर च वीरव्रत तत्क्रोधाद्विरम प्रसीद भगवञ्जात्यैव पूज्योऽसि न ॥ ३९ ॥ तात त्व निजकर्मणैव गमित स्वर्गे यदि स्वस्ति ते भ्रूमस्त्वेकमिद वधूहृतिकथा तातान्तिक मा कृथा । रामोऽह यदि तद्दिने कतिपयैर्व्रीडानमत्कधर सार्धं बधुजनै सुरेन्द्रविजयी वक्ता स्वय रावण ॥४०॥ त्वय्यर्धासनभाजि किंनरगणोद्गीतैर्भवद्विक्रमैरन्त सभृतमत्सरोऽपि मघवानाकारगुप्तौ कृती । उन्मीलद्भवदीयदक्षिणभुजारोमाञ्चविद्योत्वरद्राष्यैरेव विलोचनैरभिनयत्यानन्दमाखण्डल ॥ ४१ ॥ शशाशशिकथैव काननमगाद्वीणापाणिधमा पन्थानो दिवि सकुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भटान् । लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्यङ्किकाविश्रान्तैरलिभिर्न कुञ्जरघटागण्डोत्करैर्मोदते ॥ ४२ ॥ अस्त्रौघप्रसरेण रावणिरसौ य दुर्यशोभागिन चक्रे गौतमशापयन्त्रितभुजस्तेमानमाखण्डलम् । कच्छागर्तकुलीरता गमयता वीर त्वया रावण तत्समृष्टमहो विशल्यकरिणी जागर्ति सत्पुनता ॥ ४३ ॥ चत्वारो वयमृत्विज स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरि सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपति पत्नी गृहीतव्रता । कौरव्या पशव प्रियापरिभवक्लेशोपशान्ति फल राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीत यशो दुन्दुभि ॥ ४४ ॥ अद्यारभ्य कठोरकार्मुकलताविन्यस्तहस्ताम्बुजस्तावन्न प्रकटीकरोमि नयने शोणे निमेषो दयात् । यावत्सायककोटिपाटितरिपुक्ष्मापालमौलिस्खलन्मल्लीमाल्यमिलत्परागपटलैरामोदिनी मेदिनी ॥ ४५ ॥ नो तावत्कलयामि केलिकृपणे वामभ्रुवो लोचने तावन्न प्रणयावलीढमनस पश्यामि मातुर्मुखम् । यावत्तत्कुठारपातनिपतत्प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिभ्राम्यत्स्वर्णकिरीटबद्धशिरसो भ्राम्यन्ति नो फेरव ॥ ४६ ॥ निपीते कलशोद्भवेन जलधौ गौरीपतेर्गङ्गया होतु हन्त वपुर्ललाटदहने यावत्कृत प्रक्रम । तावत्तत्र मया विपक्षनगरीनारीदृगम्भोरुहद्वन्द्वप्रस्खलदस्रवारिपटले सृष्टा पयोराशय ॥ ४७ ॥ आजन्मब्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भविभ्राजमानज्याघातश्रेणिसञ्जान्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्ति । वक्ष पीठे घनास्त्रव्रणनिकठिने सक्षुवान पृषत्कान्प्राप्तो राजन्यगोष्ठीवनगजमृगयाकौतुकी जामदग्न्य ॥ ४८ ॥ क्षुद्रा सत्रासमेते विजहित हरयो भिन्नमत्तेभकुम्भा युष्मद्देहेषु लज्जा दधति परममी सायका निष्पतन्त । सौमित्रे तिष्ठ पात्र त्वमसि न हि रुषा नन्वह मेघनाद किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ ४९ ॥ अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे सेनानादे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् । कर्णाल सभ्रमेण व्रज कृप समर मुञ्च हार्दिक्य शङ्का ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाश ॥ ५० ॥ कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा प्रत्यक्ष भूपतीना मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी । तस्मिन्वैरानुबन्धे वद किमपकृत तैर्हता ये नरेन्द्रा बाह्वोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमद मामजित्वैव गर्वं ॥ ५१ ॥

## करुणरसनिर्देशः

यस्या कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी । साऽधिशेते कथ देवी ज्वलन्तीमधुना चिताम् ॥ १ ॥ साक्षान्मघवत पौत्र पुत्रो गाण्डीवधन्वन । स्वस्रीयो वासुदेवस्य त गृध्रा पर्युपासते ॥ २ ॥ असहाय सहायार्थी मामनुध्यातवान्ध्रुवम् । पीड्यमान शरैस्तीक्ष्णैर्द्रोणद्रौणिकृपादिभि ॥ ३ ॥ मित ददाति हि पिता मित भ्राता मित सुत । अमितस्य प्रदातार भर्तार का न शोचति ॥ ४ ॥ अथ बद्धजटे रामे सुमन्त्रे गृहमागते । त्यक्तो राजा सुतत्यागादविश्वस्तैरिवासुभि ॥५॥ देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवा । त देश नैव पश्यामि यत्र भ्राता सहोदर ॥ ६ ॥ प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव समत्र । भूयादमुष्य भूयोऽपि भूयासमनुसंचर ॥ ७ ॥ विकृन्ततीव मर्माणि देह शोषयतीव मे । दहतीवान्तरात्मान क्रूर शोकाग्निरुत्थित ॥ ८ ॥ अविशीर्णकान्तपात्रे नव्यदशे मुमुखि सभृतस्नेहे । मद्गेहदीपकलिके कथमुपयातासि

१ युधिष्ठिर २ द्रौपदी ३ शब्द करोति

निर्वाणम् ॥ ९ ॥ वत्स गच्छ मम वाचिकमेतद्रामचन्द्रचरणे कथयेथा । आवयोरिव भवेदनुरागो नानयोरिव विधि प्रतिकूल ॥ १० ॥ शैशवात्प्रभृति पोषिता प्रियै सौहृदादपृथगाशया प्रियाम् । छद्मना परिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ ११ ॥ शीलानि ते चन्दनशीतलानि श्रुतानि भूमीतलविश्रुतानि । तथापि जीर्णौ पितरावतस्त्विं विहाय हा वत्स कथ प्रयासि ॥ १२ ॥ वनी मुनीनामटवी तरूणा दरी गिरीणा तु गवेषितैव । अत पर लक्ष्मण पक्ष्मलाक्षीं प्राणा बहिर्भूय गवेषयन्तु ॥ १३ ॥ अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सप्रेष्य परिग्रहीतु । जातो ममाय विशद प्रकाम प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ १४ ॥ गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वा बत किं न मे हृतम् ॥ १५ ॥ अपहस्तितबान्धवे त्वया विहित साहसमस्य तृष्णया । तदिहानपराधिनि प्रिये सखि कोऽय करुणोज्झितक्रम ॥ १६ ॥ विपिने क्व जटानिबन्धन तव चेद क्व मनोहर वपु । अनयोर्घटना विधे स्फुट ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥ १७ ॥ मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी । गतिस्तयोरेव जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वा करुणा रुणद्धि न ॥ १८ ॥ मदर्थसदष्टमृणालमन्थर प्रिय कियद्दूर इति त्वयोदिते । विलोक्य त्वा रुदतोऽथ पक्षिण प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षण ॥ १९ ॥ इयमिय मयदानवनन्दिनी त्रिदशनाथजित प्रसवस्थली । क्रिमपर दशकन्धरगेहिनी त्वयि करोति करद्वययोजनम् ॥ २० ॥ उत्खातदैवतमिवायतन मुरारेरस्ताचलान्तरितसूर्यमिवान्तरिक्षम् । हम्मीरभूभुजि गते सुरवेश्म विश्व पश्यामि हारमिव नायकरत्नशून्यम् ॥ २१ ॥ आदाय मासमखिल स्तननर्जमङ्गा मा मुञ्च वागुरिक यामि कुरु प्रसादम् । सीदन्ति शष्पकवलग्रहणानभिज्ञा मन्मार्गवीक्षणपरा शिशवो मदीया ॥ २२ ॥ सद्य पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता । गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा रामाश्रुण कृतवती प्रथमावतारम् ॥ २३ ॥ हत्वा पतिं नृपमवेक्ष्य भुजङ्गदष्ट देशान्तरे विधिवशाद्गणिकास्मि जाता । पुत्र पतिं समधिगम्य चिता प्रविष्टा शोचामि गोपगृहिणी कथमद्य तक्रम् ॥ २४ ॥ अस्तङ्गते शशिनि सैव कुमुद्वती मे दृष्टिं न नन्दयति सस्मरणीयशोभा । इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ २५ ॥ यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीना तैल न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे । श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति सोऽय न पुत्रकृतक पदवीं मृगस्ते ॥ २६ ॥ दैवे पराग्वदनशालिनि हन्त जाते याते च सप्रति दिव प्रति बन्धुरत्ने । कस्मै मन कथयितासि निजामवस्था क शीतलै शमयिता वचनैस्तवाधिम् ॥ २७ ॥ सर्वेऽपि विस्मृतिपथ विषया प्रयाता विद्यापि खेदकलिता विमुखीबभूव । सा केवल हरिणशावकलोचना मे नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥ २८ ॥ धृत्वा पदस्खलनभीतिवशात्कर मे यारूढवत्यसि शिलाशकल विवाहे । सा मा विहाय कथमद्य विलासिनि द्यामारोहतीति हृदय शतधा प्रयाति ॥ २९ ॥ भूमौ स्थिता रमण नाथ मनोहरेति सबोधनैर्यमधिरोपितवत्यसि द्याम् । स्वर्गं गता कथमिव क्षिपसि त्वमेणशावाक्षि त धरणिधूलिषु मामिदानीम् ॥ ३० ॥ कनकहरिण हत्वा रामो ययौ निजमाश्रम जनकतनया प्राणेभ्योऽपि प्रियामविलोकयन् । दृढमुपगतैर्बाष्पापूरैर्निमीलितलोचनो न विशति कुटीमाशात तुप्रणाशभयादसौ ॥ ३१ ॥ अथेद रक्षोभि कनकहरिणच्छद्मविधिना तथा वृत्त पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि । जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितैरपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ ३२ ॥ ध्रुव ध्वसो भावी जलनिधिमहीशैलसरितामतो मृत्यो शीर्यत्कणलघुषु का जन्तुषु कथा । तथाप्युच्चैर्बन्धुव्यसनजनित कोऽपि विषयो विवेकप्रोन्माथी दहति हृदय शोकदहन ॥ ३३ ॥ अक्षत्रारिकृताभिमन्युहननप्रोद्धततीव्रक्रुध पार्थस्याकृतशात्रवप्रतिकृतेरन्त शुचा मुह्यत । कीर्णा बाष्पकणै पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयो हा वत्सेति गिर स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्ति वक्त्राद्बहि ॥ ३४ ॥ कोऽह ब्रूहि सखे स एव भगवानार्य सखे राघवा के यूय बत नाथ नाथ किमिद दासोऽस्मि ते लक्ष्मण । कान्तारे किमिहास्महे बत सखे देव्या गतिर्मृग्यते का देवी जनकाधिराजतनया हा जानकि क्वासि हा ॥ ३५ ॥ मध्याह्ने दववह्निनोष्मसमये दन्दह्यमानाद्गिरे कृच्छ्रान्निर्गतमुत्तृष जलमयो वीक्ष्यैकरक्षाक्षमम् । प्रेम्णा जीवयितु मिथ पिब पिबेत्युक्त्वार्यमिथ्या पिबन्निर्मग्नास्यमपीतवारि हरिणद्वन्द्व विपन्न वने ॥ ३६ ॥ हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिद हा देवता क्वाशिषो धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ । इत्थ घर्घरमध्यरुद्धकरुणा पौराङ्गनाना गिरश्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥ ३७ ॥ यास

१ पञ्चदिवसाभ्यन्तरे २ व्याध ३ अयोध्यासमीपदेशे ४ शिरीषकुसुमवत्कोमला ५ वारंवारम्

१ पराङ्मुखे २ खेदे ३ मनोव्यथाम् ४ अमर्षसहिता ५ स्वर्गम् ६ कपटम् ७ आचरितम् ८ दुष्टै ९ मल तकरणै १० पाषाण ११ शीर्यति १२ नाश १३ विवेकोन्मूलन

त्यच शकुन्तलेति हृदय सस्पृष्टमुत्कण्ठया कण्ठस्तम्भित-बाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजड दर्शनम् । वैक्लव्य मम ताव-दीदृशमपि स्नेहादरण्यौकस पीड्यन्ते गृहिण कथ न तनयाविश्लेषदु खैर्नवै ॥ ३८ ॥ पातु न प्रथम व्यवसति जल युष्मास्वपीतेषु या नादत्ते प्रियमण्डनापि भवता स्नेहेन या पल्लवम् । आद्ये व कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्यु-त्सव सेय याति शकुन्तला पतिगृह सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ३९ ॥ या केलिच्युतकेशलेशविषमा शय्यां न भेजे पुरा या जालान्तरनिर्गतार्ककिरणद्योतादपि म्लायते । सेय निष्ठुर-काष्ठसचितचिता देदीप्यमानानला सस्मेरा भजते यदि प्रियसुख स्नेहस्य किं दुष्करम् ॥ ४० ॥ ध्वस्त काव्योरु-मेरु कविविपणिमहारत्नराशिर्विशीर्ण शुष्क शब्दौघसिन्धु प्रलयमुपगतो वाक्यमाणिक्यकोश । दिव्योक्तीना निधान निधनमुपगत हा हता दिव्यवाणी वाणे गीर्वाणवाणी-प्रणयिनि विधिना शायिते दीर्घनिद्राम् ॥ ४१ ॥

## अद्भुतरसनिर्देशः

तस्मिन्युद्धे क्षणेनैव त्वरितो वानरध्वज । सरथ सध्वज साश्व भीष्ममन्तर्दधे शरै ॥ १ ॥ रत्नभित्तिषु सक्रान्तै प्रतिबिम्बशतैर्वृत । ज्ञातो लङ्केश्वर कृच्छ्रादाञ्जनेयेन त त्वत ॥ २ ॥ चतुर्ष्वपि समुद्रेषु सध्यामन्यास्य तत्क्षणात् । कक्षाक्षिप्त निशान्ते स्वे वाली पौलस्त्यमत्यजत् ॥ ३ ॥ न केनापि श्रुत दृष्ट वारिणा वारि शुष्यति । अहो गोदा-वरीवीरा भवसिन्धुर्विशुष्यति ॥ ४ ॥ एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखर । मृगतृष्णाम्भसि स्नात शश-शृङ्गधनुर्धर ॥ ५ ॥ कस्मै किं कथनीय कस्य मन प्रत्ययो भवति । रमयति गोपवधूटी कुञ्जकुटीरे पर ब्रह्म ॥ ६ ॥ चित्र कनकलताया पल्लव पल्लवामृत सूते । कुसुमसमुद्गम-समये नो जाने किं परं भावि ॥ ७ ॥ अम्बुजमम्बुनि जात न हि दृष्ट जातमम्बुजादम्बु । अधुना तद्विपरीत चरण-सरोजाद्विनिर्गता गङ्गा ॥ ८ ॥ जाता लता हि शैले जातु लताया न जायते शैल । अधुना तद्विपरीत कनकलताया गिरिद्वय[11] जातम् ॥ ९ ॥ कमलमनम्भसि कमले कुवलय-मेतानि कनकलतिकायाम् । सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पात परम्परा केयम् ॥ १० ॥ चित्र कनकलताया शरदिन्दुस्तन खञ्जनद्वितयम् । तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढान्ध-काराणि ॥ ११ ॥ चित्र महानेष बतावतार क्व कान्ति-रेषाभिनवैव भङ्गि । लोकोत्तर धैर्यमहो प्रभाव काप्या-कृतिर्नूतन एष सर्ग ॥ १२ ॥ स्थाणु स्वय मूलविहीन एव पुनो विशाखो रमणी त्वपर्णा । परोपनीतै कुसुमैरजस्र फलत्यभीष्ट किमिद विचित्रम् ॥ १३ ॥ किं क्रमिष्यति किलैष वामनो यावदित्थमहसन्न दानवा । तावदस्य न ममौ नभस्तले लङ्घितार्कशशिमण्डल क्रम ॥ १४ ॥ युगा-न्तकालप्रतिसहृतात्मनो जगन्ति यस्या सविकासमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसभवा मुद ॥ १५ ॥ कथमुपरि कलापिन कलापो विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् । कुवलययुगल ततो विलोल तिल-कुसुम तदध प्रवालमस्मात् ॥ १६ ॥ विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये । मदविभ्रमासक-लया पपे पुन स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ १७ ॥ पाश्चात्यभागमिह सानुषु सनिषण्णा पश्यन्ति शान्तमनसा-न्द्रतराशुजालम् । सपूर्णलम्बललनालपनोपमानमुत्सङ्गसङ्गि-हरिणस्य हिमाशुमूर्ते ॥ १८ ॥ इद तावच्चित्र यदवनि-तले पार्वणशशी कलङ्कादुन्मुक्त किमपि च तदन्तर्विल-सति । प्रवाल माणिक्य कुवलयदल मन्मथधनुर्मनोवीणा-वादध्वनिरिति महच्चित्रमपरम् ॥ १९ ॥ मूकारब्ध कमपि बधिरा श्लोकमाकर्णयन्ति अन्धालुस्य विलिखति कुणि श्ला-घया वीक्षतेऽन्ध । अभ्यारोहत्यहह सहसा पङ्गुरप्यद्रि-शृङ्ग[3] सान्द्रालस्या शिशुमरणतो मन्दमायाति वन्ध्या ॥ २० ॥ काकुत्स्थेन शिरासि यानि शतशश्छिन्नानि माया-निधे पौलस्त्यस्य विमानसीमनि तथा भ्रान्तानि नाकौक-साम् । तान्येवास्य धनु श्रमप्रशमन कुर्वन्ति सीतापते क्रीडा-चामरडम्बरानुकृतिभिर्दोलायमानै कचै ॥ २१ ॥ किं ब्रूमो हरिमस्य विश्वमुदरे किं वा फणाभोगिनि शेते यत्र हरि स्वय जलनिधे सोऽप्येकदेशे स्थित । आश्चर्यं कल-शोद्भवो मुनिरसौ यस्यैकहस्तेऽम्बुधिर्गण्डूषीयति पङ्कजीयति फणी भृङ्गीयति श्रीपति ॥ २२ ॥ दोर्दण्डाञ्चितचन्द्र-शेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतष्टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावना-डिण्डिम । द्राक्पर्यस्तकपालसपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्रा-म्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥ २३ ॥

१ अरण्यवासिन २ गृहस्थाश्रमिण ३ कन्यावियोगदु खै ४ उदकेन ५ खमाकाश तस्य पुष्पेण कृत शेखर शिरोभूषण येन ६ मरुमरीचिकोदके कृतमज्जन ७ शशशृङ्गकृतधनुर्धारी ८ विश्वास ९ गोपस्त्री १० सुवर्णवर्णाङ्गी या स्त्री तस्या कोमलशरीरे ११ पर्वततुल्यमतिनिबिड स्तनद्वयमिति भाव

## हास्यरसनिर्देशः

जिह्वाग्रा छेदन नास्ति न तालुपतनाद्भयम् । निर्विशेषेण वक्तव्य निर्लज्ज को न पण्डित ॥ १ ॥ परान्न प्राप्य

१ मदावान् २ विकल्पाणि ३ शिखरम् ४ देवानाम् ५ अगस्त्य

दुर्बुद्धे मा प्राणेषु दया कुरु । दुर्लभानि परान्नानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥ २ ॥ विना मद्य विना मांसं परस्वहरणं विना । विना परापकारेण [1]दिविगे दिवि रोदिति ॥ ३ ॥ पूर्वं चेटी ततो बेटी पश्चाद्भवति कुट्टिनी । सर्वापायपरिक्षीणा वृद्धा वेश्या तपस्विनी ॥ ४ ॥ यदक्षिभ्रूलतापाङ्गैः स्त्रिय कुर्वन्ति चापलम् । जघनेष्वेव तत्सर्वं पतत्यनपराधिषु ॥ ५ ॥ केशलुञ्चनसाम्येऽपि हन्त पश्यैतदन्तरम् । उपस्था. कीटमश्नन्ति घृतभक्तं दिगम्बरा ॥ ६ ॥ सामगायनपूत मे नोच्छिष्टमधरं कुरु । उत्कण्ठितासि चेद्भद्रे वाम कर्णं दशस्व मे ॥ ७ ॥ भस्माङ्गुलिर्विवेकोद्गायी बालशौची तथा हिहि । धारावर्ती चक्रवर्ती षडेते पुरुषाधमा ॥ ८ ॥ प्रेषक प्रेष्यक काण्ड निमेक सम्भलीनक । योगी तत्कालरोगी च षडेते सेवकाधमा ॥ ९ ॥ आदौ वेश्या पुनर्दासी पश्चाद्भवति कुट्टिनी । सर्वोपायपरिक्षीणा वृद्धा नारी पतिव्रता ॥ १० ॥ गता केचित्प्रबोधाय स्वयं त कुम्भकर्णकम् । तदघ पत्नोत्सर्गादुड्डीय पतिता क्वचित् ॥ ११ ॥ असारे खलु ससारे सार श्वशुरमन्दिरम् । हरो हिमालये शेते हरि शेते महोदधौ ॥ १२ ॥ कमले कमला शेते हर शेते हिमालये । क्षीराब्धौ च हरि शेते मन्ये मत्कुणशङ्कया ॥ १३ ॥ बिलाद्बहिर्निलस्यान्त स्थितमार्जारसर्पयो । मध्ये चाखुरिवाभाति पत्नीद्वययुतो नर ॥ १४ ॥ सदा वक्र सदा क्रूर सदा पूजामपेक्षते । कन्याराशिस्थितो नित्य जामाता दशमो ग्रह ॥ १५ ॥ स्वय पञ्चमुख पुत्रौ गजाननषडाननौ । दिगम्बर कथ जीवेदन्नपूर्णा न चेद्गृहे ॥ १६ ॥ उदरद्वयमरणभयादर्धाङ्गाहितदार । यदि नैव तस्य सुत कथमपि कुमार ॥ १७ ॥ अङ्गुलिभङ्गविकल्पनविविधविवादप्रवृत्तपाण्डित्य । जपचपलौष्ठ स जने ध्यानपरो नगररथ्यासु ॥ १८ ॥ मुण्डो जटिलो नग्नश्छत्री दण्डी कषायचीरी वा । भस्मस्मेरशरीरो दिशि दिशि भोगी निजृम्भते दम्भ ॥ १९ ॥ भ्रुकुटीकुटिलललाट कण्टकिताङ्ग कटाक्षविकटाक्ष । कलयति पृथुलस्वरैस्तण्डुलमचल द्विज क्षुद्र ॥ २० ॥ क्रयविक्रयकूटतुलालाघवनिक्षेपरक्षणव्याजै । एते हि दिवसचौरा मुष्णन्ति महाजन वणिज ॥ २१ ॥ आख्यायिकानुरागी व्रजति सदा पुण्यपुस्तक श्रोतुम् । दष्ट इव कृष्णसर्पं पलायते क्षानधर्मेभ्य ॥ २२ ॥ दत्त्वा दिशि दिशि दृष्टिं याचकचकितोऽवगुण्ठन कृत्वा । चौर इव कुटिलचारी पलायते कुटिलरथ्याभिः ॥ २३ ॥ गणयति गगने गणकश्चन्द्रेण समागम विशाखाया । विविधभुजङ्गक्रीडासक्तां गृहिणीं न जानाति ॥ २४ ॥ कलमाग्रनिर्गतमषीबिन्दुव्याजेन साञ्जनाश्रुकणैः । कायस्थलुण्ठ्यमाना रोदिति खिन्नेव राजश्री ॥ २५ ॥ वाचयति नान्यलिखित लिखितमनेनापि वाचयति नान्य । अयमपरोऽस्य विशेष स्वयमपि लिखित स्वय न वाचयति ॥ २६ ॥ अर्थो नाम जनाना जीवितमखिलक्रियाकलापश्च । त सहरन्ति धूर्ताश्छगलगला गायना लोके ॥ २७ ॥ तमसि वराकश्चोरो हाहाकारेण याति सत्रस्त । गायनचौर कष्टो हा हा कृत्वा न याति लक्ष्य च ॥२८॥ आमन्त्रणस्वरशब्दैः प्रतिपदहुंकारघर्घरारावैः । स्वयमुक्तसाधुवादैरन्तरयति गायनो गीतम् ॥ २९ ॥ मेरु स्थितोऽतिदूरे मनुष्यभूमिं परा परित्यज्य । भीतो भयेन चौर्याद्दोराणा हेमकाराणाम् ॥ ३० ॥ तस्मान्महीपतीनामसभये दस्युचौराणाम् । एक सुवर्णकारो निग्राह्य सर्वथा नित्यम् ॥ ३१ ॥ उपभुक्तमदिरवीटकजनिताधररागभङ्गभयात् । पितरि मृतेऽपि हि वेश्या रोदिति हा तात तातेति ॥ ३२ ॥ वर्णनदयित कश्चिद्धनदयितो दानकर्मदयितोऽन्य । रक्षादयितश्चान्यो वेश्याना नर्मदयितोऽन्य ॥ ३३ ॥ शृणु सखि कौतुकमेक ग्राम्येण कुकामिना यदद्य कृतम् । सुरतसुखमीलिताक्षी मृतेति भीतेन मुक्तास्मि ॥ ३४ ॥ श्रमेण श्रावकवध्वा सुरतविधौ दशति नाधर दत्तम् । मदिराक्षिमासमक्षणमक्षत्समये निषिद्धमिति ॥ ३५ ॥ द्विजराजशेखरो यद्वृषभारूढ सदा सदारस्सरम् । चक्रे हर तद्विना पुनरपनयन ललाटघटित ते ॥ ३६ ॥ विनापि तातेन विना जनन्या गजानन शम्भुसुताभिधान । विनैव शास्त्रेण विनैव वेदैर्माध्यदिनानामिव पाठकोऽभूत् ॥ ३७ ॥ शिक्षितापि सखिभिर्ननु सीता रामचन्द्रचरणौ न ननाम । किं भविष्यति मुनीशवधूवद्बालरत्नमिह तद्रजसेति ॥ ३८ ॥ अय पटो मे पितुरङ्गभूषण पितामहाद्यैरुपभुक्तयौवन । अलंकरिष्यत्यथ पुत्रपौत्रकान् मयाधुना पुष्पवदेव धार्यते ॥ ३९ ॥ वैराग्यमङ्गिरचनावचनै प्रतार्य रण्डा चिराय विकटस्तनसनताङ्गीम् । अक्षोपदेशमिषसगतगण्डभित्ति नि शङ्कचुम्बनरसैं नितरा द्रवन्ति ॥४०॥ धान्याकनागरनिशार्द्रकदाडिमरक्तस्तुम्बरीलवणतैलसुसस्कृतान । मत्स्या सुशीतसितभक्ततले ददाति स ब्रह्मलोकमधिगच्छति पुण्यकर्मा ॥ ४१ ॥ सद्मा नितान्त लघुका शिथिलप्रताना द्वेष्य पति स च निरन्तरचाटुकारी । तत्रापि दैवहतिरा गलु मायरान्यो हा सख्यता कथमय व्यसनप्रपञ्च ॥ ४२ ॥ आकृष्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मन्त्राम्भसा प्रतिपद पृषते पवित्रे । तार स्वरं प्रहितथूत्कमदात्प्रहारं हा हा हतोऽहमिति रोदिति

१ कायस्थ

१ प्राणिदिवामीदनैनधर्मैष्ठि २ यस्तम् ३ लाक्षा

विष्णुशर्मा ॥ ४३ ॥ गौरी तनुर्नयनमायतमुन्नता च नासा कृशा कटितटी च पटी विचित्रा । अङ्गानि रोमरहितानि सुखाय भर्तु पुच्छं न तुच्छमिति पुत्र समस्तमस्तु ॥ ४४ ॥ आपाण्डुरा शिरसिजावलिरावली कपोले दन्तावली विगलिता न च मे विषाद । एणीदृशो युवतय पथि मा विलोक्य तातेति भाषणपरा खलु वज्रपात ॥ ४५ ॥ कटी गुप्तिमाया द्विपुष्पभुजग्राह्यमुदर मनो घण्टालोलो जगन्नविगतु व्यवसितौ । श्रित भेरीनादो गुणगणपि च यत्त क्षयकर तथाप्येषा रण्डा परिमनति सतापयति च ॥ ४६ ॥ एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया पुनस्त्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवार । शेष शय्या शयनमुदधौ वाहन पन्नगारि स्मार स्मार स्वगृहचरित दारुभूतो मुरारि ॥ ४७ ॥ गत्वा द्वारवर्ती नयामि दिवसानाराधयन्ती हरि त्यक्त्वा वाऽनशनेन जीवितमिद मुञ्चामि भागीरथीम् । प्रात प्रातरिति प्रवर्तितकथा निर्वेदमातन्वती रण्डा नक्तमनन्तवारसुरतप्रीता सुखायास्तु व ॥ ४८ ॥ पाणौ ताम्रघटी कुश करतले धौत सिते वासस्री भाले मृत्तिलक सचन्दनरसो न्यस्तैकपुष्प शिर । दूराक्षिप्तपदा गतिर्दृढतरव्याक्षिप्तदन्ता गिर सोऽय वञ्चयितु जगद्गरतो दम्भस्य देहक्रम ॥ ४९ ॥ यल्लोत्थापनमात्रनि सहजरचर्मावशेषक्षयभ्रश्यच्छेफसि दुर्बलाङ्गचलनव्यर्थोद्यमालिङ्गन । लज्जाधायिनि खिद्यमानयुवती वृद्धस्य वृच्छ्रे रते यस्याचत्प्रतिमाव्य किं नु हसितु युक्त किमारोदितुम् ॥ ५० ॥ धत्ते वक्षसि कौस्तुभोपलमय मत्वा प्रिय सोदर तन्नासीगृहमाकलय्य मकरावास मनाङ्नोज्झति । तन्नामग्रणयान् लुम्पति हरि श्रीवत्समङ्के स्थित किं केन नियता स एव यदभूदेतादृश. क्षीरश ॥ ५१ ॥ अत्तु वाञ्छति वाहन गणपतेराखु क्षुधार्त फणी त च क्रौञ्चपते शिखी च गिरिजासिंहोऽपि नागाननम् । गौरी जह्नुसुतामसूयति कलानाथ कपालानलो निर्विण्ण स पपौ कुटुम्बकलहादीशोऽपि हालाहलम् ॥ ५२ ॥ रण्डा पीनपयोधराङ्कुत मया चण्डानुरागाद्भुज दोर्दण्डद्वयपीवरस्तनभर नो गाढमालिङ्गिता । बुद्धेस्य शतश शपे यदि पुन कुत्रापि कापालिनीपीनोत्तुङ्गकुचावपीडनभर प्रास प्रबोधोदय ॥५३॥ जग्धा मापमयानपूपनटकानाध्मायमानोदरे पट्कटकाडिति पायरीयरवान योगेश्वरे मुञ्चति । उड्डीन विहगैर्धरैर्विघटित दोलायित भित्तिभि शिष्यैर्धावितमर्भकैर्निपतित कोलाहलोऽभून्मठे ॥ ५४ ॥ पीठीप्रक्षालनेन क्षितिपतिकथया सज्जनाना प्रवादैर्नीत्वा यामार्धमेव कुशकुसुमसमाग्निगणव्यग्रहस्ता । पश्चादेते निमज्जत्युरसुनतिकुचाभोगदत्तेक्षणार्धा प्राणायामापदेशादिह सरिति सदा वासराणि क्षिपन्ति ॥ ५५ ॥ र रे लोका कुरुध्व श्रवणपुटपिधान द्रुत हस्तयुग्मै शेष सर्वेऽपि यूय भवत सुस्तरा सावधाना धरित्र्याम् । शीघ्र रे रावण त्व विरचय वसनैर्नासिकाना पिधान सुमोऽय कुम्भकर्ण कटुरटितमिद दीर्यते दीर्घमुच्चै ॥ ५६ ॥

## भयानकरसनिर्देशः

इद मघोन कुलिश धारासनिहितानलम् । स्मरण यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय केनरम् ॥ १ ॥ तत परामर्शविवृद्धमन्योर्भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य । स्फुरन्नुदर्चि सहसा तृतीयादक्ष्ण कृशानु किल नि पपात ॥ २ ॥ विनिर्गत मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् । ससभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥ ३ ॥ अशक्नुवन्सोढुमधीरलोचन सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् । प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तर निनाय विभ्यद्दिवसानि कौशिक ॥ ४ ॥ महाप्रलयमारतक्षुभितपुष्करावर्तकप्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहु । रव श्रवणभैरव स्थगितरोदसीकन्दर कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्व पुर ॥ ५ ॥ किंचित्कोपकलाकलापकलनाहुकारविभ्रद्भ्रुवोर्विक्षेपादकरोदसौ रघुपतिर्लङ्कापते पत्तनम् । कन्दरफेर रटत्करेटु विघटद्वार स्फुरद्गुग्गुलु नोत्कीदरकपि नि श्वसत्फणि रणज्झिलि भ्रमद्द्वीपि च ॥ ६ ॥ अद्याप्युन्मदयातुधानतरुणीचञ्चत्करास्फालनव्यावल्गन्नृकपालतालरणितैर्नृत्यत्पिशाचाङ्गना । उद्गायन्ति यशासि यस्य विततैर्नादै प्रचण्डानिलप्रक्षुभ्यत्करिकुम्भकूटकुहरव्यक्तै रणक्षोणय ॥ ७ ॥ गीर्वाणा प्रतियन्ति नैव पिदधे कर्णौ सुधर्माधिप कर्णाकर्णिकयन्ति हन्त निभृत शभुप्रियभूगणा । दूराद्दैत्य कृतान्तदूतनिवहा स्वाकारसगोपनेरुद्ग्रीव कलयन्ति कोणपचमूनाथे शयाने रणे ॥ ८ ॥ नि शङ्क वहिरम्ब चण्डमनसो नामानुरूपा क्रिया सर्वैश्चापदधर्षरस्वनवती न क्वापि रङ्गस्थली । किंचान्यद्दशकधराद्वियुगले कल्याणभाजि स्फुट लङ्काया प्रतिपक्षनिस्मयथाराङ्काकरी भ्राम्यति ॥ ९ ॥ अद्याकल्पचलत्पयोधरभरव्याविद्धमेघच्छटासूर्वस्वामिपरागृहान्गृध्रगर्गरदास्फालोच्चलमूर्धजा । व्यादायाननमट्टहासविकट दूरेण तारापथात्रम्यसिद्धपुरभिन्दन्दरससोन्मुक्ताटुपक्रामति ॥ १० ॥ प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैहिकेयोपमेयत्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् । कुर्व काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुता कधरारन्ध्रभाजा झाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति

१ मूषिकम् २ कार्तिकेयस ३ मयूर ४ गजाननम् ५ द्वेष्टि

१ अपानवायु मुञ्चति २ ओष्ठप्रान्त ३ ज्वाला ४ पक्षा ५ स्त्री

वियत कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥ ११ ॥ मायन्मातङ्गकुम्भस्थ-लनहल्वसावासनाविस्रगन्धव्यासक्तव्यक्तमुक्ताफलशकल-लसत्केसरालीकराल । एणीवैधव्यरेघा स्वभुजबलमदग्रस्त तेजस्विधामा गुञ्जकुञ्जे गिरीणा हरिरिह शबरीगर्भपात विधत्ते ॥ १२ ॥ मन्थायस्तार्णवाम्भ प्रतिकुहरचल मन्दर-ध्वानधीर कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसघट्ट-चण्ड । कृष्णाक्रोधाग्रदूत कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवात केनास्मत्सिहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥१३॥ निर्मज्जचक्षुरन्तर्भ्रमदतिकपिलक्रूरतारा नरास्थिमन्थि दन्तान्त-रालग्रथितमविरत जिह्वया घट्टयन्ती । ध्वान्तेऽपि व्यात्त-वक्त्रे ज्वलदनलशिखाजर्जरे व्यक्तकर्मा निर्मान्ती गृध्ररौद्री दिवमुपरि परिक्रीडते ताडकेयम् ॥ १४ ॥

---

## बीभत्सरसनिर्देशः

प्रस्वेदमलदिग्धेन वहता मूत्रशोणितम् । व्रणेन विकृ-तेनेद सर्वम घीकृत जगत् ॥ १ ॥ विकीर्णहरिचन्दनद्रविणि यत्र लीलालसा निपेतुरतिचञ्चलश्रुतुरकामिनीदृष्टय । तदे-तदुपरिभ्रमन्निबिडगृध्रजाल जनैलुठत्कृमि कलेवर पिहित-नासिकैरीक्ष्यते ॥ २ ॥ अत्रै कल्पितमङ्गलप्रतिसरा स्त्रीह-स्तरक्तोत्पलव्यक्तोत्तसभृत पिनह्य शिरसा हृत्पुण्डरीकस्रज । एता शोणितपङ्ककुङ्कुमजुष सभूय कान्तै पिबन्त्यस्थि स्नेहसुरा कपालचषकै प्रीता पिशाचाङ्गना ॥ ३ ॥ उत्कृत्य ज्वलिता शनात्क्थमपि प्रेताशन पैशिती पेशीमग्निमयीं निगीर्य सहसा दन्दह्यमानोदर । धावत्युल्लवते मुहुर्निप तति प्रोत्तिष्ठति प्रेक्षते विष्वक्क्रोशति सपिनष्टि जठर मुग्धा चलन्मस्तक ॥ ४ ॥ अग्रप्रोतबृहत्कपालनलककूरक्वणत्क-ङ्कणप्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् । पीतच्छर्दित-रक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धत धावति ॥ ५ ॥ रक्त नक्तचरौघ पिबति वमति च भस्तकुन्त शकुन्त क्रव्य नव्य गृहीत्वा प्रणदति मुदितो मत्तवेतालजाल । क्रीडत्यक्रीडमस्मिन्रुधिरमदवशात्पूतना पूतनाङ्गी योगिन्यो मासभेदप्रमुदितमनस शूरशक्ति स्तुवन्ति ॥ ६ ॥ उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफ-भूयासि मासान्यसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा । आत्तस्नाय्वन्त्रनेत्र प्रकटितदशन प्रेतरङ्क करङ्का-दङ्कस्थादस्थिसस्थ स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥ ७ ॥

---

## रौद्ररसनिर्देशः

स रोषदष्टाधरलोहिताक्षैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहद्भि । तस्थार गा मल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुंकारगर्भैर्द्विषता शिरोभि ॥१॥ पातालत किमु सुधारसमानयामि निष्पीड्य चन्द्रममृत किमु वाहरामि । उद्यन्तमद्य तपन किमु वारयामि कीनाश-पाशमथवा किमु चूर्णयामि ॥ २ ॥ चञ्चद्भुजभ्रमित-चण्डगदाभिघातसचूर्णितोरुयुगलस सुयोधनस । स्त्यानाव नद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तसयिष्यति कचास्तव देवि भीम ॥ ३ ॥ कृतमनुमत दृष्ट वा यैरिद गुरुपातक मनुजपशु-भिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधै । नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभी-मकिरीटिनामहमयमसृङ्मेदोमासै करोमि दिशा बलिम् ॥ ४ ॥ यत्सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृत यद्वि-स्मर्तुमपीहित शमवता शान्ति कुलस्येच्छता । तद्द्यूतार-णिसभृत नृपसुताकेशाम्बराकर्षणै क्रोधज्योतिरिद महत्कु-रुवने यौधिष्ठिर जृम्भते ॥ ५ ॥ येन स्वा विनिहत्य मातरमपि क्षत्रास्रपूरासवास्वादोन्मत्तपरश्वधेन विदधे नि -क्षत्रिया मेदिनी । यद्बाणव्रणवर्त्मन शिखरिण क्रौञ्चस्य हस च्छलादद्याप्यस्थिकणा पतन्ति स पुन क्रुद्धो मुनिर्मार्गण ॥ ६ ॥ देश सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदा पूरिता क्षत्रादेव तथाविध परिभवस्तातस्य केशग्रह । तान्येवाहित शस्त्रघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे यद्रामेण कृत तदेव कुरुते द्रोणात्मज क्रोधन ॥ ७ ॥ यै प्राणापहृति कृता मम पितु क्रुद्धैर्युधि क्षत्रियै रामोऽह रमणीविहाय बल-वान्निरोषमेषा हठात् । भास्वत्प्रौढकुठारकोटिघनका-काण्डत्रुटत्कधरास्रोतोऽन्त सुतशोणशोणितभरै कुर्यां क्षुधा निर्वृतिम् ॥ ८ ॥ राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधन साम्प्रत प्रत्यक्ष कुरु बान्धवस्य च तथा कर्णस्य शल्यस्य च । पीत तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिण कोष्ण जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुण्णादसृग्वक्षस ॥ ९ ॥ स्पृष्टा येन शिरोरुहे नृपशुना पाञ्चालराजात्मजा येनास्या परि-धानमप्यपहृत राज्ञा कुरूणा पुर । यस्योर स्थलशोणिता सवमह पातु प्रतिज्ञातवान् सोऽय मद्भुजपञ्जरे निपतित सर-क्ष्यता कौरवा ॥ १० ॥ रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयन कम्पो-त्तराङ्गो मुहुर्मुक्त्वा कर्णमपेतवीर्धृतधनुर्बाणो हरे पश्यत । आध्मात कटूरोक्तिभि स्वमसकृद्दोर्विक्रम कीर्तयन्न-स्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तु प्रविष्टोऽर्जुन ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यत्राणशौण्ड सैरभिजनसते सप्रसूतो भुजाभ्यां सुशय नाम वर्ण कुलिशकठिनयोर्यस्य दोर्ष्णोर्निलीन । ज्वाला-

---

१ श्मशाने शवं भुञ्जान प्रेत दृष्ट्वा माधवस्योक्तिरियम् २ चर्म ३ कदिदास्यमांसपिण्ड ४ अन्यतदुर्गन्धीनि ५ भक्षयित्वा ६ प्रेत-दरिद्र ७ मृतशरीरात् ८ निम्नोन्नतप्रदेशस्थम् ९ मांसम्

१ स्वपितृद्रोणशिरश्छेदकृद्धस्याश्वत्थाम्न उक्तिरियम् २ कृष्णेन ३ अर्जुन- ४ रक्षणम् ५ भवता ६ बाहो-

जिह्वालकालानलकवलमयभ्रान्तदैत्यासुराणि व्यातन्वानो जगन्ति ज्वलति मुनिरयं पार्वतीधर्मपुत्रः ॥ १२ ॥ अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्के मग्नानां स्यन्दनानामुपरि कृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ । स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्यनृत्यत्कबन्धे सङ्ग्रामैकार्णवान्तःप्रविचरितुमलं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥ १३ ॥ रे धृष्टा धार्तराष्ट्राः प्रबलभुजमहत्ताण्डवाः पाण्डवा रे रे वार्ष्णेयाः सकृष्णाः शृणुत मम वचो यद्ब्रवीम्यूर्ध्वबाहुः । एतस्योत्खातबाहोर्द्रुपदनृपसुतातापिनः पापिनोऽहं पाता हृच्छोणितानां प्रमथति यदि वस्तत्किमेतं न पाथ ॥ १४ ॥ नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि । भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वस्त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥ १५ ॥ यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ १६ ॥

---

## शान्तरसनिर्देशः

### वैराग्यम्

को देशः कानि मित्राणि कः कालः कौ व्ययागमौ । कश्चाहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥ पुत्रमित्रकलत्रेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः । सरःपङ्कान्तरे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ २ ॥ मन्ये मायेयमज्ञानं यत्सुखं स्वजनादपि । निदाघवारणायालं निजच्छाया न कस्यचित् ॥ ३ ॥ विपत्प्रशान्त्यै सेव्यन्ते यदि कष्टेन भूभृतः । तत्करिष्यति कष्टापि विपत्किमधिकं ततः ॥ ४ ॥ मितमायुर्वयोऽनित्यं नैति यातं कदाचन । परामृशन्ति तदपि न भवभोगलोलुपाः ॥ ५ ॥ निःस्नेहो याति निर्वाणं स्नेहोऽनर्थस्य कारणम् । निःस्नेहेन प्रदीपेन यदेतत्प्रकटीकृतम् ॥ ६ ॥ अश्नीमहि वयं भिक्षामाशावासो वसीमहि । शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ७ ॥ यावन्तः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् । तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ ८ ॥ प्रचण्डवासनावातैरुद्धूता नौर्मनोमयी । वैराग्यकर्णधारेण विना रोद्धुं न शक्यते ॥ ९ ॥ रागिण्यपि विरागिण्यः स्त्रियस्तासु रमेत कः । अहं च कलये मुक्तिं या विरागिणि रागिणी ॥ १० ॥ लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः । तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥ ११ ॥ पूरयित्वार्थिनामाशां प्रियं कृत्वा द्विषामपि । पारं गत्वा श्रुतौघस्य धन्या वनमुपासते ॥ १२ ॥ पुत्रदारादिसंसारः पुंसां संमूढचेतसाम् । विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत् ॥ १३ ॥ गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः । गतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ १४ ॥ वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः । द्रुमा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥ १५ ॥ शान्तिकन्थालसत्कण्ठो मनःस्थालीमिलत्करः । त्रिपुरारिपुरद्वारि कदाहं मोक्षभिक्षुकः ॥ १६ ॥ उद्घाटितनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः । यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥ १७ ॥ निर्विवेकतया बाल्यं कामोन्मादेन यौवनम् । वृद्धत्वं विकलत्वेन सदा सोपद्रवं नृणाम् ॥ १८ ॥ प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया । तृप्ताः कामेन बाध्यन्ते प्राणिनो निशि निद्रया ॥ १९ ॥ गतसारेऽत्र संसारे सुखभ्रान्तिः शरीरिणाम् । लालापानमिवाङ्गुष्ठे बालानां स्तन्यविभ्रमः ॥ २० ॥ दिनमेकं शशी पूर्णः क्षीणस्तु बहुवासरान् । सुखाद्दुःखं सुराणामप्यधिकं का कथा नृणाम् ॥ २१ ॥ न विषयभोगो भाग्यं योग्यः खलु यत्र जन्तुमात्रमपि । ब्रह्मेन्द्ररुद्रमृग्यं भाग्यं विषयेषु वैराग्यम् ॥ २२ ॥ पाषाणखण्डेष्वपि रत्नबुद्धिः कान्तेति धीः शोणितमांसपिण्डे । पञ्चात्मके वर्ष्मणि चात्मभावो जयत्यसौ काचन मोहलीला ॥ २३ ॥ अप्यन्तःसिद्धाञ्जननिर्मलाक्षैस्तपोधनैरप्यनवेक्षितं यत् । अवेक्ष्यते धाम तदेव काश्यामात्यन्तिकेनाक्षिनिमीलनेन ॥ २४ ॥ कुटुम्बचिन्ताकुलितस्य पुंसः कुलं च शीलं च गुणाश्च सर्वे । अपक्वकुम्भे निहिता इवापः प्रयान्ति देहेन समं विनाशम् ॥ २५ ॥ सुरमन्दिरतरुमूलनिवासः शय्या भूतलमजिनं वासः । सर्वपरिग्रहभोगत्यागः कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ २६ ॥ निखिलं जगदेव नश्वरं पुनरस्मिन्नितरां कलेवरम् । अथ तस्य कृते कियानयं क्रियते हन्त जनैः परिश्रमः ॥ २७ ॥ मलयानिलकालकूटयो रमणीकुन्तलभोगिभोगयोः । श्वपचात्मभुवोः किमन्तरं मम भूयात्परमात्मनि स्थितिः ॥ २८ ॥ नवनीलमेघरुचिरं परं पुमांसमेनमप्राप्य धृतगोपविग्रहम् । नवनीयकीर्तिरमरैरपि स्वयं नवनीतभिक्षुरधुना स चिन्त्यते ॥ २९ ॥ सार्वभौमभवनं वनवासो निःस्वभावभवभावनया ते । बालिशो हि विषयेन्द्रियचौरैर्मुष्यते स्वभवने च वने च ॥३०॥ इतो न किंचित्परतो न किंचिद्यतो यतो यामि ततो न किंचित् । विचार्य पश्यामि जगन्न किंचित्स्वात्मावबोधादधिकं न किंचित् ॥ ३१ ॥ व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परि-

१ भ्रामक २ रक्षथ ३ नाशमासुवति

१ प्रव्रज्यायाम् २ प्राणवायु ३ निचारशून्यत्वेन ४ शैशवम् ५ निःसारे ६ संपूर्णम् ७ नाशवत् ८ शरीरम् ९ चाण्डाल १० ब्रह्मा ११ पृथ्वीम् १२ देह १३ भर्त्सयन्ती

तर्जयन्ती रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम्। आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ३२॥ दैन्यं क्वचित्क्वचन मन्मथजा विकारा कुत्राप्यनेकविधबन्धुजनप्रपञ्चः। क्वापि प्रभुत्वधनकल्पितमीश्वरत्वमित्येकवैकृतमिदं जगदाविभाति ॥ ३३ ॥ आस्तामकण्टकमिदं वसुधाधिपत्यं त्रैलोक्यराज्यमपि नैव तृणाय मन्ये। निःशङ्कसुप्तहरिणीकुलसंकुलासु चेतः परं वलति शैलवनस्थलीषु ॥ ३४ ॥ ते तीक्ष्णदुर्जननिकारशरैर्न भिन्ना धीरास्त एव शमसौख्यसुजस्त एव। सीमन्तिनीभुजलतागहनं व्युदस्य येऽन्वसिता शमफलेषु तपोवनेषु ॥ ३५ ॥ बुद्धेरगोचरतया न गिरां प्रचारो दूरे गुरुप्रथितवस्तुकथावतारः। तत्र क्रमेण विदुषा करुणावदाते श्रद्धावता हृदि पदं स्वयमादधाति ॥ ३६ ॥ दधति तावदमी विषयाः सुखं स्फुरति यावदियं हृदि मूढता। मनसि तत्त्वविदां तु विवेचके क्व विषयाः क्व सुखं क्व परिग्रहः ॥ ३७ ॥ क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः। जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव वलीमण्डिततनुर्नरः संसाराङ्के विशति यमधानीजवनिकाम् ॥ ३८ ॥ क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरः क्वचिद्भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः। क्वचिद्भिक्षावृत्तिः क्वचिदपि च मृष्टाशनरुचिर्महात्मा योगज्ञो न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ३९ ॥ अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा। तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः क्वचित्पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ ४० ॥ गतास्तातभ्रातृप्रमुखसुखपीयूषमधुराः पुरा लक्ष्मीक्लेश्यव्यसनसरसास्तेऽपि दिवसाः। अदः शान्तं स्वान्तं सपदि यदि निर्वेदपदवीं भजत्यभ्यासो ऽयं जनयति सुखं भावविमुखम् ॥ ४१ ॥ अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून्। व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः स्वयं त्यक्तास्त्वेते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ ४२ ॥ न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः। महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ४३ ॥ घनं तावल्लब्ध्वा कथमपि तथाप्यस्य नियतं विनाशोऽलाभे वा तव सति वियोगोऽप्युभयथा। अनुत्पादः श्रेयान्किमु कथय तस्याथ निरयो विनाशो लब्धस्य व्यथयतितरां न त्वनुदयः ॥ ४४ ॥ परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलिलम्। प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे विविक्तः संकल्पः किमिव हि फलं पुष्यति न ते ॥ ४५ ॥ यदेतत्स्वच्छन्दं विहरणमकार्पण्यमशनं सहार्यैः संलापः श्रुतमुपशमैकव्रतफलम्। मनो मन्दस्पन्दं बहिरपि चिरस्यापि विमृशन्न जाने कस्यैषा परिणतिरुदारस्य तपसः ॥ ४६ ॥ तडिन्मालालोलं प्रतिदिवसदत्ताघतमसं भवे सौख्यं हित्वा शमसुखमुपादेयमनघम्। इति व्यक्तोद्गारं चटुलवचसः शून्यमनसो वयं वीतव्रीडाः शुक इव पठामः परममी ॥ ४७ ॥ यदासौ दुर्वारः प्रसरति मदश्चित्तकरिणस्तदा तस्योद्दामप्रसररसरूढैर्व्यसनितैः। क्व तद्धैर्यालानं क्व च निजकुलाचारनिगडः क्व सा लज्जारज्जुः क्व विनयकठोराङ्कुशमपि ॥ ४८ ॥ कुरङ्गाः कल्याणं प्रतिविटपमारोग्यमटवि स्रवन्ति क्षेमं ते पुलिनकुशलं भद्रमुपलाः। निशान्तादम्बातात्कथमपि विनिष्क्रान्तमधुना मनोऽस्माकं दीर्घामभिलपति युष्मत्परिचितिम् ॥ ४९ ॥ गतः कालो यत्र प्रणयिनि मयि प्रेमकुटिलकटाक्षं कालिन्दीलघुलहरिवृत्ति प्रभवति। इदानीमस्माकं जरठकमठीपृष्ठकठिना मनोवृत्तिस्तत्किं व्यसनिनि मुधैव ग्लपयसि ॥ ५० ॥ गतः कालो यत्र द्विचरणपशूनां क्षितिभुजां पुरः स्थित्वा स्थित्वा विषयसुखमास्वादितमभूत्। इदानीमस्माकं तृणमिव समस्तं कलयतामपेक्षा भिक्षायामपि किमपि चेतस्त्रपयति ॥ ५१ ॥ अहंकार क्वापि व्रज वृजिन हे मा त्वमिह भूर्भूमिर्दर्पाणामहमपमरं त्वं पिशुन हे। अरे क्रोध स्थाना तरमनुसरानन्यमनसा त्रिलोकीनाथो नो हृदि वसतु देवो हरिरसौ ॥ ५२ ॥ अतिक्रान्तः कालो लटितललनाभोगसुभगो भ्रमन्तः श्रान्ताः स्मः सुचिरमिह संसारसरणौ। इदानीं स्वः सिन्धोस्तटभुवि समाक्रन्दनगिरः सुतारैः फूत्कारैः शिवशिवशिवेति प्रतनुमः ॥ ५३ ॥ महाशय्या भूमिर्मसृणमुपधानं भुजलता वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः। स्फुरद्दीपश्चन्द्रः स्वधृतिवनितासङ्गमुदितः सुखं शान्तः शेते विगतभवभीतिर्नृप इव ॥ ५४ ॥ कदा वृन्दारण्ये नवघननिभं नन्दतनयं परीतं गोपीभिः क्षणरुचिमनोज्ञाभिरभितः। गमिष्यामस्तोषं नयनविषयीकृत्य कृतिनो वयं प्रेमोद्रेकस्खलितगतयो वेपथुभृतः ॥ ५५ ॥ कदा भिक्षामक्तैः करकलितगङ्गाम्बुतरलैः शरीरं मे स्वास्थ्यं व्युपरतसमस्तेन्द्रियसुखम्। कदा प्रज्ञाभ्याससिथिरतनुतयारण्यविहगाः पतिष्यन्ति स्थाणुभ्रमहतधियः स्कन्धशिरसि ॥ ५६ ॥ कदा वृन्दारण्ये विमलयमुनातीरपुलिने चरन्तं गोविन्दं हलधरसुदामादिसहितम्। अये कृष्ण स्वामिन्मधुरमुरलीवादक विभो प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि

१ पद्मनी. २ राणवा. ३ पर्यङ्क. ४ गुड. ५ उन्नीव. ६ स्वधृति स्वीय पैर्य तदेव वनिता स्त्री तस्याः सङ्गेन मुदितो हृष्टः सन्.

दिवसान् ॥ ५७ ॥ कदा वा साकेते विमलसरयूतीरपुलिने चरन्त श्रीराम जनकतनयालक्ष्मणयुतम् । अये राम स्वामिञ्जनकतयावल्लभ विभो प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिपमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ५८ ॥ कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वस वसान कौपीन शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् । अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शभो त्रिनयन प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिष मिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ५९ ॥ भू पर्यङ्को निजभुजलतागेन्दुक[2] ख वितान दीपश्चन्द्रो विरतिवनितालब्धयोग प्रमोद । दिक्कन्याना व्यजनपवनैर्वीज्यमानोऽनुकूलैर्भिक्षु शेते नृप इव सदा वीतरागो जितात्मा ॥ ६० ॥ आससारात्त्रिभुवनमिद चिन्वता तात तादृङ्नो धाऽस्माक नयनपदवीश्रोत्रवर्त्मागतो वा । योऽय धत्ते विपयकरिणीगाढगूढाभिमानक्षीवस्यान्त करणकरिण सयमालानलीलाम् ॥ ६१ ॥ आयुर्वायुव्यथितनलिनीपत्रमिव किमन्यत्सपच्छम्पाद्युतिसहचरी स्वैरचारी कृतान्त । कस्मादस्मि भ्रमसि तमसि त्व प्रयाहि प्रयाग पौनपुन्य भुवि भगवती स्वर्धुनी ते धुनीते ॥ ६२ ॥ पूर्वं तावत्कुवलयदृशा लोललोलैरपाङ्गैराकर्पद्भि किमपि हृदय पूजिता यौवनश्री । सम्प्रत्यन्तर्निहितसदसद्भावलब्धप्रबोधप्रत्याहारैर्विशदहृदये वर्तते कोऽपि भाव ॥ ६३ ॥ मातर्माये भगिनि कुमते हे पितर्मोहजाल व्यावर्तध्व भवतु भवतामेप दीर्घो वियोग । सद्यो लक्ष्मीरमणचरणभ्रष्टगङ्गाप्रवाहव्यामिश्राया दृपदि परमब्रह्मदृष्टिर्भवामि ॥ ६४ ॥ गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य ब्रह्मज्ञानाभ्यसनविधिना योगनिद्रा गतस्य । किं तैर्भाव्य मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्का कण्डूयन्ते जरठहरिणा शृङ्गमङ्गे मदीये ॥ ६५ ॥ भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसदेहवृत्ते । शब्दातीत त्रिगुणरहित प्राप्य तत्त्वावबोध निस्त्रैगुण्ये पथि विचरत को विधि को निषेध ॥ ६६ ॥ यद्वात्मान सकलवपुपामेकमन्तर्बहि स्थ दृष्ट्वा पूर्णं खमिव सतत सर्वभाण्डस्थमेकम् । नान्यत्कार्यं किमपि च तत कारणाद्भिन्नरूप निस्त्रैगुण्ये पथि विचरत को विधि को निषेध ॥ ६७ ॥ हेम्न कार्ये हुतवहगत हेममेवेति यद्वत्क्षीरे क्षीर समरसतया तोयमेवाम्बुमध्ये । एव सर्वे समरसतया त्वपद तत्पदार्थे निस्त्रैगुण्ये पथि विचरत को विधि को निषेध ॥ ६८ ॥ यस्मिन्विश्व सकलभुवन[3] सामरस्यैकभूतमुर्वी ह्यापोऽनलमनिलख जीवमेव क्रमेण । यत्क्षाराब्धौ समरसतया सैन्धवैकत्वभूत निस्त्रैगुण्ये पथि विचरत को विधि को निषेध ॥ ६९ ॥ यद्वन्नद्योदधिसमरसौ सागरत्व ह्यवाप्तौ तद्वज्जीवालयपरिगतौ सामरस्यैकभूतौ । भेदातीत परिलयगत सच्चिदानन्दरूप निस्त्रैगुण्ये पथि विचरत को विधि को निषेध ॥ ७० ॥ दृष्ट्वा वेद्य परमथ पद स्वात्मबोधस्वरूप बुद्ध्वात्मान सकलवपुपामेकमन्तर्बहि स्थम् । भूत्वा नित्य सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूप निस्त्रैगुण्ये पथि विचरत को विधि को निपेध ॥ ७१ ॥ कार्याकार्ये किमपि सतत नैव कर्तृत्वमस्ति जीवन्मुक्तस्थितिरवगतो दग्धवस्त्रावभास । एव देहे प्रविलयगते तिष्ठमानो विमुक्तो निस्त्रैगुण्ये पथि विचरत को विधि को निपेध ॥ ७२ ॥ कस्मात्कोऽह किमपि च भवा कोऽयमत्र प्रपञ्च स्व स्व वेद्य गगनसदृश पूर्णतत्त्वप्रकाशम् । आनन्दाख्य समरसघने बाह्यमन्तर्विहीने निस्त्रैगुण्ये पथि विचरत को विधि को निपेध ॥ ७३ ॥ किं कदर्प कर कदर्थयसि रे कोदण्डटङ्कारितै रे रे कोकिल कोमलै कलरवै किं त्व मुधा वल्गसि । मुग्धे स्निग्धविदग्धमुग्धमधुरैर्लोलै कटाक्षैरल चेतश्चुम्बितचन्द्रचूडचरणध्यानामृत वर्तते ॥ ७४ ॥ मातर्मेदिनि तात मारुत सखे ज्योति सुबन्धो जल भ्रातर्व्योम निबद्ध एप भवतामन्त्य प्रणामाञ्जलि । युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतोद्रेक स्फुरन्निर्मलज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥ ७५ ॥ आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वसिनी । मोहावर्तसुदुस्तरातिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी तस्या पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वरा ॥ ७६ ॥ येषा वल्लभया सह क्षणमपि क्षिप्र क्षपा क्षीयते तेषा शीतकर शशी विरहिणामुल्केव सतापकृत् । अस्माक तु न वल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रशिनामिन्दू राजति दर्पणाकृतिरसौ नोष्णो न वा शीतल ॥ ७७ ॥ धावन्त प्रतिवासर दिशि दिशि प्रत्याशया सपदा दृष्ट्वा कालवशेन हन्त फलित कस्यापि दैवद्रुमम् । श्वाव श्वानमवश्ययोपहसित मर्त्य[1] मभोधमाजीनाम परमार्थशून्यहृदयास्तृप्ता मनोमोदके ॥ ७८ ॥ सन्त्येके धनलाभमात्रगहनव्यामोहसमूर्च्छिता केचिद्दैवतसुन्दरीस्तनपरीरम्भभ्रमव्याकुला । अन्तर्भूतसमस्ततत्त्वनिवह चिन्मात्रशेष शिव दृष्ट्वा हृष्टतनूरुहाङ्कुरभरा कष्ट न शिष्टा क्वचित् ॥ ७९ ॥ आदित्यस्य गतागतैरहरह सक्षीयते जीवित व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभि कालोऽपि न ज्ञायते । दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरण त्रासश्च नोत्पद्यते पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूत जगत् ॥ ८० ॥ यत्रैक श्रुतमक्षर पशुपतेर्हेतु श्रुतीना कृतौ सद्यो रोहति चाष्टधा तनुभृता यत्रैकमुद्यद्वपु । यत्रैकाम्रनदीकणेऽपि विधृते सर्वैव सा धार्यते सा दृष्टाद्भुतवैभवा कविगिरा पारे हि

१ अयोध्यायाम् २ भागीरथीतीरे ३ उपधानम्

१ नक्र २ अम्भसां भ्रम

वाराणसी ॥ ८१ ॥ स्मारस्मेरमदोन्नमत्कुचतटीकान्ताकरान्दोलितैः पुष्पाम्मोनिचितैरुशीररचितैः किं तालवृन्तैर्मम । अत्रानन्दवन मुख शिशयिषोरर्धप्रमीलद्दृशो यातायानपरिश्रम शमयिता गङ्गातरङ्गानिल ॥ ८२ ॥ एकद्वे किमभावि सूरिभिरथ द्वित्राणि मित्राणि किं व्यापन्नानि गताश्च किं निचतुरा घोरा महाव्याधय । सखाष्टैरलमिष्टमेतदपि नश्येत क्षणान्यत्रपा स्वात्मन्येव रमस्व तेजसि गते कालेऽथ या सर्वत ॥ ८३ ॥ नित्यानित्यविचारणा प्रणयिनी वैराग्यमेक सुहृन्मित्राण्येव यमादय शमदमप्राया सखायो मता । मैत्र्याद्या परिचारिका सहचरी नित्य मुमुक्षा बलादुच्छेद्या रिपवश्च मोहममतासकल्पवैरादय ॥ ८४ ॥ पुण्यैर्मूलफलै प्रियप्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वाधुना भूशय्या नवपल्लवै कुरु तृणैरुत्तिष्ठ यामो वने । क्षुद्राणामविवेकमूढमनसा यत्रेश्वराणा सदा वित्तव्याध्यविवेकसकुलगिरा नामापि न श्रूयते ॥ ८५ ॥ भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभ हा सोपानपरम्परे गिरिसुताकान्तालयालकृते । अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥ ८६ ॥ कृत्वा दीननिपीडना निजजने बद्धा वचोविग्रह नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातना । द्रव्यौघा परिसचिता खलु मया यस्या कृते साप्रत नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो सेय कृतार्था तनु ॥ ८७ ॥ रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगै सत्रास च सकौतुक च सदय दृष्टस्य तैर्नागरै । निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे निःशङ्क करट कदा करपुटीभिक्षा विलुण्ठिष्यति ॥ ८८ ॥ सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता तेषा शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥ ८९ ॥ भोगे रोगभय कुले च्युतिभय वित्ते नृपालाद्भय माने दैन्यभय बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् । शास्त्रे वादभय गुणे खलभय काये कृतान्ताद्भय सर्वं वस्तु भयान्वित भुवि नृणा वैराग्यमेवाभयम् ॥ ९० ॥ शय्या शार्दूलमासन शुचि शिला सद्म द्रुमाणामध शीत निर्झरवारि पानमशन कन्दा सहाया मृगा । इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्ध्यैर्वृथा स्थीयते ॥ ९१ ॥ याच्ञादैन्यमयत्नलभ्यमशन वायु कृतो वेधसा व्यालाना पशवस्तृणाङ्कुरभुज सुप्ता स्थलीशायिन । ससारार्णवलङ्घनक्षमधियां वृत्ति कृता सा नृणा यामन्वेषयता प्रयाति सतत सर्वे समाप्तिं गुणा ॥ ९२ ॥ बीभत्सा विषया जुगुप्सिततम कायो वयो गत्वर प्रायो बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगो वियोगावह । हातव्योऽयमसार एष विरस ससार इत्यादिक सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुन कस्यापि पुण्यात्मन ॥ ९३ ॥ पुत्र स्यादिति दु खित सति सुते तस्यामये दु खितस्तद्दु खादिकमार्जने तदनये तन्मूर्खताद् खित । जातश्चेत्सगुणोऽथ तन्मृतिभय तस्मिन्मृते दु खित पुनर्व्याज मुपागतो रिपुरय मा कस्यचिज्जायताम् ॥ ९४ ॥ आहार फलमूलमात्ररचित शय्या मही वल्कल सवीताय परिच्छद कुशसमित्पुष्पाणि पुत्रा मृगा । वस्त्राश्रयदान भोगविभवा निर्यन्त्रणा शाखिनो मित्राणीत्यधिक गृहेषु गृहिणा किं नाम दु खावहे ॥ ९५ ॥ सूक्तिं कर्णसुधां व्यनक्तु सुजनस्तस्मिन्न मोदामहे भृता वाचमसूयको विष मुच तस्मिन्न खिद्यामहे । या यस्य प्रकृति स ता वितनुता कि नस्तया चिन्तया कुर्मस्तत्खलु कर्म जन्मनिगडच्छेदाय यज्जायते ॥ ९६ ॥ यत्क्षान्ति समये श्रुति शिव शिवे-त्युक्तौ मनोनिर्वृतिर्भैक्षे चाभिरुचिर्धनेषु विरति शश्वत्स माधौ रति । एकान्ते वसतिर्गुरौ प्रतिनति सद्भि सम सगति सत्त्वे प्रीतिरनङ्गनिर्जितिरसौ सन्मुक्तिमार्गे स्थिति ॥ ९७ ॥ सभोगाद्विषयामिषस्य परित सौहित्यमस्ताखिलज्ञानोन्मेषतया कथ तव भवेदत्यासद देहिन । साध्य तद्धि तदेव साधनमितो व्यावृत्तिरेवामिषात्तस्मा ज्योतिरुपैत्यनिन्धनमिद दीपत्रय घक्ष्यति ॥ ९८ ॥ सत्य वक्तुमशेषमस्ति सुलभा वाणी मनोहारिणी दातु दानवर शरण्यमभय स्वच्छ पितृभ्यो जलम् । पूजार्थे परमेश्वरस्य विमल स्वाध्याय यत्न परं क्षुद्बाधे फलमूलमस्ति शमन क्लेशात्मकै किं धनै ॥ ९९ ॥ जिह्वे लोचन नासिके श्रवण हे त्वक् चापि नो वार्यसे सर्वेभ्योऽस्तु नम कृताञ्जलिरह सप्रश्रय प्रार्थये । युष्माक यदि समत तदधुना नात्मानमिच्छाम्यह होतु भूमिभुजा निकारदहनज्वालाकराले गृहे ॥ १०० ॥ भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिहत भीतिच्छिद सर्वदा दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथन दु खौघविध्वसनम् । सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभ साधुप्रिय पावन शभो सत्रमवार्यमक्षयनिधिं शसति योगीश्वरा ॥ १०१ ॥ मातर्लक्ष्मि भजस्व कचिदपर मत्का ङ्क्षिणी मा स्म भूर्भोगेभ्य स्पृहयालवो नहि वय का नि स्पृहाणामसि । सद्य स्यूतपलाशपत्रपुटके पात्रे पवित्रीकृते भिक्षासक्तुभिरेव सप्रति वय वृत्तिं समीहामहे ॥ १०२ ॥ धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं गेहिनी सत्य सूनुरय दया च भगिनी भ्राता मन सयम । शय्या भूमि-

१ काश- २ नवपुनभयम् १ पापीव मम् २ बाधामहे ३ गृहस्था यश्री ४ पुत्र ५ मनोनिग्रह-

तल दिशोऽपि वसन ज्ञानामृत भोजनमेते यस्य कुटुम्बिनो यद सखे कस्माद्भय योगिन ॥ १०३ ॥ सध्यावन्दन भद्रमस्तु भवते भो स्नान तुभ्य नमो भो देवा पितरश्च तर्पणविधौ नाह क्षम क्षम्यताम्। यत्र क्वापि निषद्य यादवकुलोत्तमस्य कसद्विष स्मार स्मारमध हरामि तदल मन्ये किमन्येन मे ॥ १०४ ॥ एणाक्षीस्पृहयालुता न कथमप्यास्ते विवेकोदयाश्चित्य प्रच्युतिशङ्कया क्षणमपि स्वर्गे न मोदामहे । अप्यन्येषु विनाशिवस्तुविषयाभोगेषु तृष्णा न मे स्वर्णदा पुलिने पर हरिपदध्यान मनो वाञ्छति ॥ १०५ ॥ जातोऽह जनको ममैष जननी क्षेत्र कलत्र कुल पुत्रा मित्रमरातयो वसु बल विद्या सुहृद्वान्धवा । चित्तस्पन्दितकल्पनामनुभवन्विद्वानविद्यामयीं निद्रामेत्य विघूर्णितो बहुविधान्स्वप्नानिमान्पश्यति ॥ १०६ ॥ लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीक्रीडाकुटीदोस्तटीपाटीरद्रुमवर्णनेन कविभिर्मूढैर्दिनं नीयते । गोविन्देति जनार्दनेति जगतां नाथेति कृष्णेति च व्याहारै समयस्तदेकमनसा पुसामतिक्रामति ॥ १०७ ॥ वेदस्याध्ययन कृत परिचित शास्त्र पुराण स्मृत सर्वे व्यर्थमिद पद न कमलाकान्तस्य चेत्कीर्तितम्। उत्खात सदृशीकृत विरचित सेकोऽम्भसा भूयसा सर्वे निष्फलमालवालवलये क्षिप्त न बीज यदि ॥ १०८ ॥ हेय हर्म्यमिद निकुञ्जभवन [3]श्रेय प्रदेय धन पेय तीर्थपयो हरेर्भगवतो गेय पदाम्भोरुहम्। नेय जन्म चिराय दर्भशयने धर्मे विधेय मन स्थेय तत्र सितासितस्य सविधे ध्येय पुराण मह ॥ १०९ ॥ गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गरिङ्गणलघूत्सर्पन्मरुच्छीतला गुञ्जन्मत्तमदभ्रभृङ्गमुखरप्रोल्लसत्कुञ्जोपकण्ठा मुदा । अध्यास्य प्रणिधाय मानसमहो शमो पदाम्भोरुहे धन्या प्राप्य पर पद प्रतिदिन नन्दन्ति योग विना ॥ ११० ॥ कौपीन शतखण्डजर्जरतर कन्था पुनस्तादृशी निश्चिन्त सुखसाध्यभैक्षमशन शय्या श्मशाने वने । मित्रामित्रसमानता पशुपतेश्चिन्ताथ शून्यालये स्वात्मानन्दमदप्रमोदमुदितो योगी सुख तिष्ठति ॥ १११ ॥ धिग्धिक्तान्कृमिनिर्विशेषवपुष स्फूर्जन्महासिद्धयो निष्पन्दीकृतशास्तयोऽपि च तम -कारागृहेष्वासते । त विद्वासमिह स्तुम करपुटीभिक्षान्नशाकोऽपि वा बालावक्त्रसरोजिनीमधुनि वा यस्याविशेषो रस ॥ ११२ ॥ पाणि पात्र पवित्र भ्रमणपरिगत भैक्षमक्षय्यमन्न वस्त्र विस्तीर्णमाशादशकममलिन तल्पमस्वल्पमुर्वी। येषा नि सङ्गताङ्गीकरणपरिचिति स्वान्तसतोषिणस्ते धन्या सन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकरा कर्म निर्मूलयन्ति ॥ ११३ ॥ आशा निद्रा प्रतिष्ठा मम किल महिलास्तासु सौख्य कदा स्याद्भ्रान्त्या सा निद्ध्यादिह किमपि तथा मध्यमा सा परा । आद्या सा नोभयनाप्यहह तदपि किं सक्तता यामि तस्या या प्रोज्झ्याद्यमगत्यमे प्रतिदिवसमुमे ते कदर्थीकरोति ॥ ११४ ॥



### विषयोपहास

नित्यमाचरत शौच कुर्वत पितृतर्पणम्। यस्य नोद्विजते चेत शास्त्र तस्य करोति किम्॥ ११५ ॥ कृमयो मस्म विष्ठा वा निष्ठा यस्येयमीदृशी। स काय परतापाय युज्यतामिति को नय ॥ ११६ ॥ रक्तमासमय काय स्त्रीणा स्पर्शसुखाय न । तमेवाश्नन्ति सिंहाद्या रम्य नास्तीह वस्तुत ॥ ११७ ॥ अङ्गमङ्गेन सपीड्य मास मासेन तु स्त्रिय । पुराहममत प्रीतो यत्तन्मोहविजृम्भितम्॥ ११८ ॥ उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसंनिभे । क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमे कस्य जायते ॥ ११९ ॥ दृष्ट्वैव विकृत काय वायुस्पर्शविवर्जितम् । ये तु निर्व्याजमासक्तास्तेभ्योऽपि बिभिमो वयम् ॥ १२० ॥ अन्यत्र भीष्माद्गाङ्गेयादन्यत्र च हनूमत । हरिणीखुरमात्रेण चर्मणा मोहित जगत् ॥ १२१ ॥ त्वङ्मासरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसहतौ। विण्मूत्रपूये रमता कृमीणा कियदन्तरम्॥ १२२ ॥ चर्मखण्ड द्विधा भिन्नमपानोद्गारधूपितम्। ये रमन्ते नरास्तत्र कृमितुल्या कथ न ते ॥ १२३ ॥ सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिन । शरीरकस्यापि कृते मूढा पापानि कुर्वते ॥ १२४ ॥ लाला वक्त्रासव वेत्ति मासपिण्डौ पयोधरौ। मासास्थिकूट जघन जन काममहातुर ॥ १२५ ॥ दारा परिभवकारा बन्धुजनो बन्धन विष विषया । कोऽय जनस्य मोहो ये रिपवस्तेषु सुहृदाशा ॥ १२६ ॥ केश काशस्तबकविलास काय प्रकटितकरभविलास । चक्षुर्दग्धवराटककल्प त्यजति न चेत काममनल्पम् ॥ १२७ ॥ आलोचन च वचन च निगूहन च यासा स्मरन्नमृतवत्सरस कृशस्त्वम् । तासा किमङ्ग पिशितास्रपुरीषपात्र गात्र स्मर मृगदृशा न निराकुलोऽसि ॥ १२८ ॥ प्रादुर्भवन्ति वपुष कति नाम कीटा यान्यत्नत खलु तनोरपसारयन्ति। मोह क एष जगतो यदपत्यसज्ञा तेषा विधाय परिशोषयति स्वदेहम्॥ १२९ ॥ स्तनौ मासग्रन्थी कनककलशावित्युपमितौ मुख श्लेष्मागार तदपि च शशाङ्केन तुलितम् । स्रवन्मूत्रक्लिन्न करिवरकरस्पर्धि जघन पर निन्द्य रूप कविजनविशेषैर्गुरु कृतम्॥ १३० ॥ तृषा शुष्यत्यास्ये पिबति सलिल स्वादु सुरभि क्षुधार्त सन्शालीन्कवलयति मासाज्यकलितान्। प्रदीप्ते कामाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति वधू प्रतीकार व्याधे सुखमिति विपर्यस्यति जन ॥ १३१ ॥ कृश काण खञ्ज श्रवणरहित पुच्छविकलो

व्रणी पूयक्लिन्न कृमिकुलशतैराचिततनु । क्षुधाक्षामो जीर्ण पिठरकक्पालार्पितगल शुनीमन्वेति श्वा हतमपि निहन्त्येव मदन ॥ १३२ ॥ श्रियो दोलालोला विषयजरसा प्रान्त विरसा विपद्गेह देह महदपि धन भूरि निधनम् । बृहच्छोको लोक सततमबला दु खबहुलास्तथाप्यस्मिन्घोरे पथि बत रता हन्त कुधिय ॥ १३३ ॥ समाश्लिष्यत्युच्चैर्घनपिशितपिण्ड स्तनधिया मुख लालाक्लिन्न पिबति चषक सासवमिव । अमेध्यक्लेदार्द्रे पथि च रमते स्पर्शरसिको महामोहान्धाना किमिव रमणीय न भवति ॥ १३४ ॥ बाला मामियमिच्छतीन्दुवदना सानन्दमुद्वीक्षते नीलेन्दीवरलोचना पृथुकुचोत्पीड परीरप्सते । का त्वामिच्छति का च पश्यति पशो मासास्थिभिर्निर्मिता नारी वेद न किंचिदत्र स पुन पश्यत्यमूर्त पुमान् ॥ १३५ ॥ आस्य यस्या सुधाशु कलयति नयनाभ्या जित पुंसमूह कान्त्या विद्युल्लताभ्या तरणजलरुहे निर्जितेऽस्या सुधाशुम् । कुच्छ दुर्गन्धियुक्त लघुकृमिविकृत पूयमज्जास्रवाहिव्याप्त तन्मक्षिकाभिर्गतिरिति वपुष कुत्सिता नास्ति लोके ॥ १३६ ॥ क्वैतद्वक्त्रारविन्द क्व तदधरमधु क्वायतास्ते कटाक्षा क्वालापा कोमलास्ते क्व च मदनधनुर्भङ्गुरो भ्रूविलास । इत्थ खट्वाङ्गकोटौ प्रकटितदशन मञ्जुगुञ्जत्समीर रागान्धानामिवोच्चैरुपहसति महामोहजाल कपालम् ॥ १३७ ॥

## गर्भवासप्रयुक्त दु खम्

कृमिभि क्षतसर्वाङ्ग सौकुमार्यात्प्रतिक्षणम् । मूर्च्छामामोत्युरुक्लेशो गर्भस्थ क्षुधितैर्भृशम् ॥ १३८ ॥ कटुतीक्ष्णोष्णलवणक्षाराम्लादिभिरुल्बणै । मातृभुक्तैरुपस्पृष्ट सर्वाङ्गोत्थितवेदन ॥ १३९ ॥ उल्बेन सर्वतस्तस्मिन्नार्द्रैश्च बहिरावृत । आस्ते कृत्वा शिर कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधर ॥ १४० ॥ अकल्प स्वाङ्गचेष्टाया शकुन्त इव पञ्जरे । अनुच्छ्वसन्स्मरन्पूर्वे गर्भे किं नाम विन्दते ॥ १४१ ॥ नि सृतोऽहं करिष्यामि सुकृतानीति चिन्तयन् । मेदोसृग्दिग्ध सर्वाङ्गो जरायुपुरुसवृत ॥ १४२ ॥ निष्क्रामन्भृशदु खार्तो रुदन्नुच्चैरधोमुख । यन्त्रादिव विनिर्मुक्त पतत्युत्तानशाय्यथ ॥ १४३ ॥

## अनित्यतानिरूपणम्

एता या प्रेक्षसे लक्ष्मीश्छत्रचामरचञ्चला । स्वप्न एष महाबुद्धे दिनानि त्रीणि पञ्च वा ॥ १४४ ॥ एकेऽद्य प्रातरपरे पश्चादन्ये पुन परे । सर्वे नि सीम्नि ससारे यान्ति क केन शोच्यते ॥ १४५ ॥ येषा निमेषोन्मेषाभ्या जगता प्रलयोदयौ । तादृशा पुरुषा याता मादृशा गणनैव का ॥ १४६ ॥ गलितानीन्द्रलक्षाणि बुद्बुदानीव वारिणि । मा जीवितनिबद्धाश विहसिष्यन्ति साधव ॥ १४७ ॥ ससाररात्रिदु स्वप्ने शून्ये देहमये भ्रमे । आस्था चेदनुबध्नामि तन्मूर्खो नास्ति मत्पर ॥ १४८ ॥ येषु येषु दृढ बद्धा भावना दृष्टवस्तुषु । तानि तानि विनष्टानि दृष्टानि किमिहोत्तमम् ॥ १४९ ॥ यन्मध्ये यच्च पर्यन्ते यदापाते मनोरमम् । सर्वमेवापवित्र तद्विनाशामेध्यदूषितम् ॥ १५० ॥ नीलोत्पलामनयना परमप्रेमभूषणम् । हासायैव विलासिन्य क्षणभङ्गितया स्थिता ॥ १५१ ॥ गन्धर्वनगराकार ससार क्षणभङ्गुर । मनसो वासनैवेयमुभयोर्भेदसाधनम् ॥ १५२ ॥ गतेनापि न सबन्धो न सुखेन भविष्यता । वर्तमान क्षणातीत सगति कस्य केन वा ॥ १५३ ॥ पृथिवी दह्यते यत्र मेरुश्चापि विशीर्यते । सुशोष सागरजल शरीरे तत्र का कथा ॥ १५४ ॥ इद युगसहस्रस्य भविष्यदमरदिनम् । तदप्यवसमापन्न का कथा मरणान्धे ॥ १५५ ॥ लब्धास्त्यक्ताश्च ससारे यान्तो बान्धवास्त्वया । न सन्ति खलु तावन्त्यो गङ्गायामपि वालुका ॥ १५६ ॥ आसन्नतामेति मृत्युरायुर्याति दिने दिने । आघात नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे ॥ १५७ ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ १५८ ॥ एकसार्थप्रयाताना सर्वेषा तत्र गामिनाम् । यद्येकस्त्वरित यातस्तत्र का परिदेवना ॥ १५९ ॥ सत्य मनोरमा रामा सत्य रम्या विभूतय । किंतु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोल हि जीवितम् ॥ १६० ॥ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च । तत्रानन्तानि यातानि कस्य ते कस्य वा भवान् ॥ १६१ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता समुच्छ्रया । सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्त हि जीवितम् ॥ १६२ ॥ बिडालभक्षिते दु ख यादृश गृहकुक्कुटे । न तादृड्ममताशून्ये कलविङ्केऽथ मूषके ॥ १६३ ॥ शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रिय । आपातरम्या विषया पर्यन्तपरितापिन ॥ १६४ ॥ अन्तक पर्यवस्थाता जन्मिन सततापद । इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जन ॥ १६५ ॥ न्यस्य यथा मूर्ध्नि मुदाति मेषो यमाङ्गताय बलिरिलसित सन् । मृत्यु समीपस्थितमप्यजानन्भुनक्ति मर्त्यो विषयास्तथैव ॥ १६६ ॥ नन्दति मन्दा श्रियमाप्य नित्य परे विषीदन्ति विपद्गृहीता । विवेकदृष्या

१ मांसपिण्डम् २ पानपात्रम् ३ मद्ययुक्तम् ४ कीटकै ५ मज्जा ६ दुर्गन्धयुक्त ६ उत्तरे- ७ जरायुणा ८ व्याप्त ९ असमर्थ १० चलनादिव्यापारे ११ पक्षीव १२ उच्छ्वासं त्यक्त्वा स्मरन्-१३ प्राचीन कर्म १४ गर्भाशयच्युत १५ मेदोरक्तलिप्तसर्वाङ्ग-१६ जरायुरूपेणच्छादितः १७ बहिर्निस्सरन् १८ निस्सरणकालेऽत्यन्तदुःखयुक्त १९ उच्चस्वरेण रोदनं कुर्वन् २० शयाने शेतेऽसौ

१ उच्छ्राय उन्नतत्वं वा २ दर्पेण माद्यति

चरता नराणा श्रियो न किंचिद्विपदो न किंचित् ॥ १६७ ॥ हरिष्यमाणो बहुधा परस्व करिष्यमाण सुतसपदादि । धरिष्यमाणोऽरिशिर सु पाद न स्व मरिष्यन्तमवैति कोऽपि ॥ १६८ ॥ उत्तुङ्गवातायनगोपुराणि गृहाणि वित्तानि दुरर्जितानि । क्षणादघ पातकराणि हन्त चितातिथेरस्य निरर्थकानि ॥ १६९ ॥ मरण प्रकृति शरीरिणा विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधे । क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ १७० ॥ क्षिपसि शुक वृषदशकरदने मृगमर्पयसि मृगादनवदने । वितरसि तुरग महिषविषाणे विदधचेतो भोगविताने ॥ १७१ ॥ नलिनीदलगतजलमतितरल तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् । विद्धि व्याधिव्यालग्रस्त लोक शोकहत च समस्तम् ॥ १७२ ॥ अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा ब्रह्मपुरदरदिनकररुद्रा । न त्व नाह नाय लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोक ॥१७३॥ चेतोहरा युवतय सुहृदोऽनुकूला सद्बान्धवा प्रणतिगर्भगिरश्च भृत्या । गर्जन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरङ्गा समीलने नयनयोर्न हि किंचिदस्ति ॥ १७४ ॥ मित्र कलत्रमितर परिवारलोको भोगैकसाधनमिमा किल सपदो न । एक क्षण स तु भविष्यति यत्र भूयो नाय न यूयमितरे न वय न चैते ॥ १७५ ॥ अहमिह कृतविद्यो वेदिता सत्कलाना धनपतिरहमेको रूपलावण्ययुक्त । इति कृतगुणगर्व खिद्यते किं जनोऽय कतिपयदिनमध्ये सर्वमेतन्न किंचित् ॥ १७६ ॥ वय येभ्यो जाताश्चिरतरगता एव खलु ते सम ये सवृद्धा स्मरण पदवीं तेऽपि गमिता । इदानीमेते स्म प्रतिदिवसमासन्न पतना गतास्तुल्यावस्था सिकतिलनदीतीरतरुभि ॥ १७७ ॥ यदस्माभिर्दृष्ट क्षणिकमभवत्स्वप्नमिव तत्क्रियन्तो भावा स्यु स्मरणविषयादप्यवगता । अहो पश्य पश्य स्वजनमखिल यान्तमनिश हतनीड चेतस्तदपि न भवेत्सङ्गरहितम् ॥ १७८ ॥ अमीषा जन्तूना कतिपयनिमेषस्थितिजुषा वियोगे धीराणा क इह परितापस्य विषय । क्षणादुत्पद्यन्ते विलयमपि यान्ति क्षणममी न केऽपि स्थातार सुरगिरिपयोधिप्रभृतय ॥ १७९ ॥ आयुर्वर्षशत नृणा परिमित रात्रौ तदर्धं गत तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपर बालत्ववृद्धत्वयो । शेष व्याधिवियोगदु खसहित सेवादिभिर्नीयते जीवे वारितरङ्गबुद्बुदसमे सौख्य कुत प्राणिनाम् ॥ १८० ॥ रम्य हर्म्यतल न किं वसतये श्रव्य न गेयादिक किं वा प्राणतमासमागमसुख नैवाधिक प्रीतये । कि तूद्भ्रान्तपतत्पतङ्गपवनव्यालोलदीपाङ्कुरच्छायाचञ्चलमाकलय्य सकल सन्तो वनान्त गता ॥ १८१ ॥ भूत्वा कल्पशतायुषोऽण्डजभुव सेन्द्राश्च देवासुरा मन्वाद्या मुनयो महीजलधयो नष्टा[1] परा[5] कोटय । मोह कोऽयमहो महानुदयते लोकस्य शोकावहो बन्धो फेनसमे गते वपुषि यत्पञ्चात्मके पञ्चताम् ॥ १८२ ॥ आक्रान्त मरणेन जन्म जरया यात्युल्बण[1] यौवन सतोषो धनलिप्सया शमसुख[2] प्रौढाङ्गनाविभ्रमै[3] । लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभुवो व्यालैर्नृपा दुर्जनैरस्थैर्येण विपत्तयोऽप्युपहता ग्रस्त न किं केन वा ॥ १८३ ॥ आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते लक्ष्मीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव व्यापद[4] । जातं जातमवश्यमाशु विवश[5] मृत्यु[6] करोत्यात्मसात्[7] तत्किं तेन निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मित सुस्थिरम्[8] ॥ १८४ ॥ भोगास्तुङ्गतरङ्गभङ्गचपला[9] प्राणा क्षणध्वसिन स्तोकान्येव दिनानि यौवनसुख स्फूर्ति क्रियास्वस्थिरा । तत्ससारमसारमेव निखिलं बुद्ध्वा बुधा बोधका लोकानुग्रहपेशलेन[11] मनसा यत्न समाधीयताम् ॥ १८५ ॥ भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरम् । लोला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुत योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्व बुधा ॥ १८६ ॥ साक्षात्क्षेमावतार कमलदलदृशो दिक्षु लक्ष्मीरनन्ता सत्पुत्रा सन्ति मित्राण्यपि विषमविपत्सविभागी कुटुम्ब । एतत्सर्वं हि तावत्सुकृतविलसित दृश्यमान मनोज्ञ यच्चैतत्क्षिप्रनाशप्रणयि बत मनाड् म्लायते तेन चेत ॥ १८७ ॥ आयु कल्लोललोल कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीरर्था सकल्पकल्पा[12] घनसमयतडिद्विभ्रमा[13] भोगपूगा । कण्ठाश्लेषोपगूढ तदपि च न चिर यत्प्रियाभि[14] प्रणीत ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाम्भोधिपार तरीतुम् ॥ १८८ ॥

## कालचरितम्

मातुलो यस्य गोविन्द पिता यस्य धनजय । सोऽपि कालवश प्राप्त कालो हि दुरतिक्रम ॥ १८९ ॥ पुरदरसहस्राणि चक्रवर्तिशतानि च । निर्वापितानि कालेन प्रदीपा इव वायुना ॥ १९० ॥ अद्यैव हसित गीत पठित यै शरीरिभि । अद्यैव ते न दृश्यन्ते कष्ट कालस्य चेष्टितम् ॥ १९१ ॥ म्रियमाण मृत बन्धु शोचन्ति परिदेविन । आत्मान नानुशोचन्ति कालेन कवलीकृतम् ॥ १९२ ॥ ब्रह्मा विष्णुदिने याति विष्णु रुद्रस्य वासरे । ईश्वरस्य तथा सोऽपि क काल लङ्घितु क्षम ॥ १९३ ॥ अप्सु प्लवन्ते[15] पाषाणा मानुषा घ्नन्ति राक्षसान् । कपय कर्म कुर्वन्ति कालस्य कुटिला गति ॥ १९४ ॥ अशन[16] मे

१ उच्छ्रितम् २ शान्तिसुखम् ३ विलासै ४ विपत्तय ५ पराधीनम् ६ काल ७ आत्माधीनम् ८ स्वतन्त्रेण ९ तुङ्गा उच्चा ये तरङ्गा ऊर्मयस्तेषा भङ्गस्तद्वच्चपला १० जल्पानि ११ मृदुलेन १२ सङ्कल्पतुल्या १३ वर्षाकालविद्युद्विलासा अतिचञ्चला इत्यर्थ १४ कान्ताभि १५ तरन्ति १६ भोजनम्

वैसन मे जाया मे बन्धुवर्गो मे । इति मे मे कुर्वाणं कालवृको हन्ति पुरुषाजम् ॥ १९५ ॥ प्राप्ता जरा यौवनमप्यतीतं बुधा यतध्वं परमार्थसिद्ध्यै । आयुर्गतप्रायमिदं यतोऽसौ विश्रम्य विश्रम्य न याति कालः ॥ १९६ ॥ भगीरथाद्या सगरः ककुत्स्थो दशाननो राघवलक्ष्मणौ च । युधिष्ठिराद्याश्च बभूवुरेते सत्यं क्व याता वत ते नरेन्द्राः ॥ १९७ ॥ आराध्य भूपतिमवाप्य ततो धनानि भुञ्जामहे वयमिह प्रसभं सुखानि । इत्याशया बत विमोहितमानसानां कालो जगाम मरणावधिरेव पुसाम् ॥ १९८ ॥ यत्रानेकेः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते । इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन्द्वाविवाक्षौ कालः काल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिसारैः ॥ १९९ ॥ भ्रातः कष्टमहो महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत्पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चन्द्रबिम्बानना । उद्रिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथा सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥ २०० ॥ काश्चित्कल्पशतं कृतस्थितिचयान्काश्चिद्युगानां शतं काश्चिद्वर्षशतं तथा कतिपयाञ्ज्तूदिनानां शतम् । तास्ताः कर्मभिरात्मनः प्रतिदिनं संक्षीयमाणायुषः कालोऽयं कवलीकरोति सकलान्भ्रातः कुतः कौशलम् ॥ २०१ ॥ कालेन क्षितिवारिवह्निपवनव्योमादियुक्तं जगद्ब्रह्माद्याश्च सुरा प्रयान्ति विलयं विद्यो विचारादिति । पश्यामोऽपि विनश्यतोऽनवरतं लोकाननेकान्सुधा मायां मोहमयीं भवप्रणयिनीं नास्था जहीमो वयम् ॥ २०२ ॥ व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहंगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मत्स्याः समुद्रादपि । दुर्नीतं किमिहास्ति किं सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २०३ ॥ मान्धाता स महीपतिः क्षितितलेऽलंकारभूतो गतः सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः । अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो यावन्त एवाभवन्नैकेनापि समं गता वसुमती मुञ्ज त्वया यास्यति ॥ २०४ ॥

### पश्चात्तापः

जन्मैव व्यर्थता नीतं भवभोगप्रलोभिना । काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥ २०५ ॥ तरत्तरल्तृष्णेन निमिवामिषघरातले । मया न कृतमन्येन पश्चात्तापाग्निरुद्धये ॥ २०६ ॥ यातं यौवनमधुना वनमधुना शरणमेकमस्माकम् । स्फुरदुरुहारमणीनां हा रमणीनां गतः कालः ॥ २०७ ॥ धनवानिति हि मदो मे किं गतविभवो विषादमुपयामि । करनिहतकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणाम् ॥ २०८ ॥ भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः । कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ २०९ ॥ पुनः प्रभातं पुनरेव शर्वरी पुनः शशाङ्कः पुनरुद्यतो रविः । कालस्य किं गच्छति याति यौवनं तथापि लोकः कथितं न बुध्यते ॥ २१० ॥ न चाराधि राधाधवो माधवो वा न वाऽपूजि पुष्पादिभिश्चन्द्रचूडः । परेषां धने धन्धने नीतकालो दयालो यमालोकने कः प्रकारः ॥ २११ ॥ न चाकारि कामारिमस्तारिसेवा न वा स्वेष्टमाचेष्टितं हन्त किंचित् । मन प्रेयसीरूपपङ्के निमग्नं विमन्ते तु नान्ते मयावेदनीयम् ॥ २१२ ॥ चित्तभूवित्तभूमत्तभूपालकोपासनावासनायासनानाश्रमैः । साधुता या धुता साधिता साधिता किं तया चिन्तया चिन्तयाम शिवम् ॥ २१३ ॥ अजानन्दाहार्तिं पतति शलभस्तीव्रदहने न मीनोऽपि ज्ञात्वा बडिशयुतमश्नाति पिशितम् । विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिलान्न मुञ्चाम कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥२१४॥ चिरं ध्याता रामा क्षणमपि न रामप्रतिकृतिः परं पीतं रामाधरमधु न रामाङ्घ्रिसलिलम् । नता रुष्टा रामा यदरचि न रामाय विनतिर्गतं मे जन्माग्र्यं न दशरथजन्मा परिगतः ॥ २१५ ॥ कुचौ तु परिचर्चितौ परिचितं चिरं चन्दनं कृता परमुरोजयोः परिसरेऽरविन्दश्रियः । स्तुतिर्नतिरपि स्मृतिरतनोः कृतेवादरादिदं तु निखिलं मया विरचितं पुनर्नेश्वरे ॥ २१६ ॥ नाभ्यस्ता भुवि वादिवृन्ददमनी विद्या विनीतोचिता खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदलनैर्नाकं न नीतं यशः । कान्ताकोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये तारुण्यं गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ २१७ ॥ न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छित्तये स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः । नारीपीनपयोधरोरुयुगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ २१८ ॥ क्षान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तं न संतोषतः सोढा दुःसहशीततापपवनक्लेशा न तप्तं तपः । ध्यातं वित्तमहर्निशं नियमितप्राणैर्न शंभोः पदं तत्तत्कर्म कृतं यदेव मुनिभिस्तैस्तैः फलैर्वञ्चितम् ॥ २१९ ॥ धन्यानां गिरिकन्दरे निवसतां ज्योतिः परं ध्यायतामानन्दाश्रुजल

१ वञ्चम् २ काल एव वृकः ३ पुरुष एवाजः ४ प्राज्ञाः ५ भुवनमेव फलकं सारीपट्टलम् इति ६ प्राणिन एव सारास्तैः ७ मायां मोहमयीम् ८ चतुर्मुखः ९ स्तुतिः १० केवल्याकाशसंचारिणः ११ पक्षिणः १२ विपत्तिम् १३ कुशलैः १४ निष्फलम् १५ हे तेवि शरे १६ रामेत्र

१ चित्तभूः कामः, वित्तभूमिः ताभ्यां मत्तो यो भूपालस्तस्योपासनायां वासना तया आयासस्तेन ये नानाश्रमास्तैः २ भाविसहितत्वम् ३ श्री ४ राममूर्तिः ५ रामपादोदकम् ६ नमस्कारः ७ दशरथात्मजः यस्य स रामः ८ स्वर्गम् ९ छेदनाय १० परवशाः

पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशया । अस्माकं तु मनोरथो परचितप्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ २२० ॥ मयोद्भावितदेववर्तनं विपिनदासीकृता सिद्धयो योगाभ्याससमाहितैस्तदपि न तीर्णो न मोहार्णवः । क्षुभ्यत्क्षुद्रनरेन्द्रदत्तविगलत्तापज्वलोल्लासितैर्धिक्शूद्रैरिव पण्डितैरपि बलात्कालः कथं नीयते ॥ २२१ ॥ धावित्वा सुसमाहितेन मनसा दूरान्निशो नामित भूपानां प्रतिशङ्करैरिव चिरं प्रोल्लुण्ठमिह च न । द्वाराध्यक्षप्रियप्रणयपरिभवप्रम्लान-वक्त्रै स्थित भ्रात किं करवाम मुञ्चति मनो नाद्यापि विघ्नामहम् ॥ २२२ ॥ नो धर्माय ततो न तत्र निरता नार्थाय येनेदृशा कामोऽप्यर्थवतां तदर्थमपि नो मोक्षः कश्चित्कस्यचित् । तत्के नाम वयं वृथैव घटिता ज्ञातं पुनः कारणं जीवन्तोऽपि मृता इति प्रवदतां शब्दार्थसंसिद्धये ॥ २२३ ॥ [1]अज्ञप्राज्ञविवेकिनोऽमरधिय कुर्वन्त्यहो दुष्करं यन्मुञ्चन्त्युपभोगवन्त्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः । न प्राप्तानि पुरा न सम्प्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्ययो वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परित्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥ २२४ ॥ विद्या [2]नाधिगता कलङ्करहिता वित्तं च नोपार्जितं शुश्रूषापि समाहितेन मनसा [3]पित्रोर्न सम्पादिता । आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेरितः ॥ २२५ ॥ दन्तैः प्रस्थितमागतस्तदनु भोः शौक्ल्यं धृतं मूर्धजैः कर्णाभ्यामपि वाग्विलासरचना कष्टं [4]समाकर्ण्यते । नेत्राभ्यामपि चापलं युवतिषु त्यक्तं गतं यौवनं [5]सार्धेऽस्मिञ्श्लथिते कथं पुनरहं याताऽस्मि [6]संचिन्तये ॥ २२६ ॥ रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा मुधा जन्तवो धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः । व्यापारैः पुनरुक्तभुक्तविषयैरेवंविधेनामुना संसारेण कदर्थिताः कथमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ २२७ ॥ श्रुत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीना प्रजा मज्जन्तो निटजल्पितैरुपहृताः क्षोणीभुजस्ते किल । विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतीसर्गस्थितिव्यापदामीशस्तत्परिचर्यया न नमितो यैरेष नारायणः ॥ २२८ ॥ क्षोणीपर्यटनश्रमाय विदुषां वादाय विद्यार्जिता भ्रात्रध्वसनहेतवे परिचितास्ते ते धराधीश्वराः । विश्लेषाय सरोजसुन्दरदृशामासे कृता दृष्टयः कुज्ञानेन मया प्रयागनगरे नाराधि नारायणः ॥ २२९ ॥ देवो देवो दुराशाकवलितहृदयो भिक्षुमाणां प्रमाणां पात्रं पात्रं पुरस्तादतिकुमतिरहं जन्म संपादयामि । आधायाधाय राधाधव तव चरणाम्भोजमन्तः समाधावन्येऽरण्येऽतिपुण्ये पुलकितवपुषो वासरान्वाहयन्ति ॥ २३० ॥

विचारः

मृत्योर्बिभेषि किं मूढ भीतं मुञ्चति किं यमः । अजातं नैव गृह्णाति कुरु यत्नमजन्मनि ॥ २३१ ॥ अधीत्य चतुरो वेदान्व्याकृत्याष्टादश स्मृतीः । अहो श्रमस्य वैफल्यमात्मापि कलितो न चेत् ॥ २३२ ॥ आदरेण यथा स्तौति धावन्तं धनेच्छया । तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥ २३३ ॥ समस्तकसमारूढं मृत्युं पश्येज्जनो यदि । आहारोऽपि न रोचेत किमुतान्या विभूतयः ॥ २३४ ॥ विवेक एव व्यसनं पुंसां क्षपयितुं क्षमः । अपहर्तुं समर्थोऽसौ रविरेव निशातमः ॥ २३५ ॥ यस्मिन्वस्तुनि ममता मम तापस्तत्रैव । यत्रैवाहमुदासे तत्र [1]मुदासे स्वभावसंतुष्टः ॥ २३६ ॥ मुण्डी जटी वल्कलवान्शिखण्डी कषायवासा व्रतकारी नाग्नः । स्यात्कैतविको वा यदि नाप्ततत्त्वस्तथा तु तस्योभयमेव नष्टम् ॥ २३७ ॥ जलास्तावोभिः शमयन्ति देहं क्षुधा मात्रापि विकारहेतुम् । श्वा मुक्तमस्तं ददातीति कोपात्क्षेपानुद्दिश्य हिनस्ति सिंहः ॥ २३८ ॥ किं ते धनैर्बन्धुभिरेव वा किं दारैश्च किं ब्राह्मण यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गताः पिता च ॥ २३९ ॥ धर्मं प्रसङ्गादपि नाचरन्ति पापं प्रयत्नेन समाचरन्ति । आश्चर्यमेतद्धि मनुष्यलोकेऽमृतं परित्यज्य विषं पिबन्ति ॥ २४० ॥ बालिकारचितवस्त्रपुत्रिकाक्रीडनेन सदृशं सुरार्चनम् । यत्र शाम्यति मनो न निश्चयः स्फीतवज्जलधिमज्जनानलम् ॥ २४१ ॥ केचिद्वदन्ति धनहीनजनो जघन्यः केचिद्वदन्ति गुणहीनजनो जघन्यः । व्यासो वदत्यखिलवेदविशेषविज्ञो नारायणस्मरणहीनजनो जघन्यः ॥ २४२ ॥ भिक्षाशनं भवनमायतनैकदेशः शय्या भुवः परिजनो निजदेहभारः । वासश्च जीर्णपटखण्डनिबद्धकन्था हा हा तथापि विषयान्न जहाति चेतः ॥ २४३ ॥ केनाप्यनर्थरुचिना कपटप्रयुक्तमेतत्सुहृत्सुतनयत्वभ्रममयं विचित्रम् । कस्यात्र कः परिजनः स्वजनो जनो वा स्वप्नेन्द्रजालसदृशः खलु जीवलोकः ॥ २४४ ॥ अग्रे गीतं सरसकवयः पार्श्वतो दाक्षिणात्याः पृष्ठे लीलावलयरणितं चामरग्राहिणीनाम् । यद्यस्त्येवं कुरु भवरसास्वादने लम्पटत्वं नो चेच्चेतः प्रविश सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ २४५ ॥ यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं सदा दृष्टं नारीमयमखिलमेतज्जगदिति । इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ २४६ ॥ परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुन

१ अज्ञज्ञानविचारेण शुद्धान्तःकरणाः २ दुःखेन कर्तुमशक्यम् ३ स्वभावतः, नैरन्तर्येणेति वा ४ निरिच्छः ५ संपादिता ६ स्वरूपेण ७ माता च पिता च पितरौ तयोः

१ उदासीनो भवामि २ हर्षेण तिष्ठामि

जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथ यो न गतवान् । विवेकप्रध्वंसादुपचित महामोहगहनो विकार कोऽप्यन्तर्जडयति च ताप च कुरुते ॥ २४७ ॥ विशीर्ण प्रारम्भो वपुरपि जराव्याधि विधुर गत दूरे विप्रस्वजनभरण वाञ्छितमपि । इदानीं व्यामोहादहह विपरीते हतविधौ विधेय यत्तत्त्व स्फुरति मम नाद्यापि हृदये ॥ २४८ ॥ शुचा पात्र धात्री परिणति-रमेध्यप्रचयभूरय भूतावासो विमृश क्रियतीं याति न दशाम् । तदस्मिन्धीराणा क्षणमपि किमास्थातुमुचित खलीकार कोऽय यदहमहमेवेति रभस ॥ २४९ ॥ यदा पूर्व नासी दुपरि च तथा नैव भविता तदा मध्यावस्थाक्षणपरिचयो भूतनिचय । अत सयोगेऽस्मिन्परिणतिवियोगे च सहजे किमाधार प्रेमा किमधिकरणा सन्तु च शुच ॥ २५० ॥ स्थिरपाय काय प्रणयिषु सुख स्थैर्यविमुख महाभोगा रोगा कुवलयदृश सर्पसदृश । महावेश क्लेश प्रकृति-चपला श्रीरपि खला यम स्वैरी वैरी तदपि न हित कम विहितम् ॥ २५१ ॥ विवेक किं सोऽपि स्वरसजनिता यत्र न कृपा स किं योगो यस्मिन्न भवति परानुग्रहरस । स कि धर्मो यत्र स्फुरति न परद्रोहविरति कृत किं तद्वा स्यादुपशमफल यन्न भवति ॥ २५२ ॥ दिवसरजनीकूल-च्छेदे पतद्भिरनारत वहति निकटे कालस्रोत समस्त-भयानहम् । इह हि पतता नास्त्यालम्बो न चापि निवर्तन तदिह महता कोऽय मोहो यदेष मदाविल ॥ २५३ ॥ माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि क्षीणे बन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने । युक्त केवलमेत-देव सुधिया यज्जह्नुकन्यापय पूतग्रावगिरीन्द्रक दरदरीकुञ्जे निवासः क्वचित् ॥ २५४ ॥ अद्वैतोक्तिपटून्पटूनपि वय बालाग्नमस्तुमहे ये तु द्वैन्द्वनदास्त्वदीयशिरसि न्यस्याम वाम पदम् । सिंह स्वीयशिशून्निवेश्य हृदये सान्द्रादरादाङ्कुश-त्वावेशेन भिनत्ति सभ्रमपद मत्तेभकुम्भस्थलम् ॥ २५५ ॥ क्लेशत्यागकृतेऽर्पितेन करणव्यूहेन देहेन च स्वानर्थं बत जन्तुर्जयति चेन्मे तुर्निर्यैतु कुत । शस्त्रे शत्रुजयाय नैजगुरुणादत्तेऽथ तेनैव चेत्सुतो हन्ति निज वपु कथय रे तत्रापराधी तु क ॥ २५६ ॥ बीभत्सा प्रतिभान्ति किं न विषया किं तु स्पृहायुष्मती देहस्यापचयो मृतौ निविशते गाढो गृहेषु ग्रह । ब्रह्मोपासमिति स्फुरत्यपि हृदि व्यावर्तिका वासना का नामेयमतर्क्यहेतुगहना दैवी सता यातना ॥ २५७ ॥ नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगता-मेकाधिपे चेतसा सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि सुरे नारायणे तिष्ठति । य कश्चित्पुरुषाधम कतिपयग्रामेशमल्पा र्थद सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम् ॥ २५८ ॥ रेत शोणितयोरिय परिणतिर्यद्वर्ष्म तत्रामव-न्मृत्योरास्पदमाश्रयो गुरुशुचा रोगस्य विश्रामभू । जान-न्नप्यवशी विवेकविरहा मज्जन्नविद्याम्बुधौ शृङ्गारीयति पुन-काम्यति बत क्षेत्रीयति स्त्रीयति ॥ २५९ ॥ इन्द्रस्याशुचि शूकरस्य च सुखे दु खे च नास्त्य तर स्वेच्छाकल्पनया तयो खलु सुधा विष्ठा च काम्याशनम् । रम्भा चाशुचि-शूकरी च परमप्रेमास्पद मृत्युत सत्रासोऽपि सम स्वकर्म गतिभिश्चान्योन्यमात्र सम ॥ २६० ॥ अर्थप्राणविनाश सशयकरीं प्राप्यापद दुस्तरा प्रत्यासन्नमय न वेत्ति विभव स्व जीवित काङ्क्षति । उत्तीर्णस्तु ततो धनार्थमपरा भूयो विशत्यापद प्राणाना च धनस्य चाधमधियामन्योन्यभाव पण ॥ २६१ ॥ अग्रे कस्यचिदस्ति कश्चिदभित केनापि पृष्ठे कृत ससार शिशुभावयौवनजराभारावतारादयम् । बालस्त्व बहु मन्यतामसुलभ प्रास युना सेवता वृद्धस्त्व विष याद्वहिष्कृत इव व्याघूर्ण्य किं पश्यसि ॥२६२ ॥ येषा श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणा येषामाभीर-कन्याप्रियगुणकथने नानुरक्ता रसज्ञा । येषा श्रीकृष्णलीलालालितगुणरसे सादरौ नैव कर्णौ धिक्तान्धिक्तान्धिगेतान् कथयति सतत कीर्तनस्थो मृदङ्ग ॥ २६३ ॥

१ द्वैतवादिन

१ अपराध २ परमेश्वरस्य

## इति श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारे षष्ठ नवरसप्रकरणं समाप्तम् ।

# सप्तमं संकीर्णप्रकरणम्

शील प्रधान पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति । न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभि ॥ १ ॥ महतो हि क्षय लब्ध्वा श्लाघा नीचोऽपि गच्छति । दानार्थी मधुपो यद्वद्गजकर्णसमाहत ॥ २ ॥ महद्भि स्पर्धमानस्य विपदेव गरीयसी । दन्तभङ्गो हि नागाना श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ ३ ॥ पश्चासस्य पराभवाय भैषको मासेन गोर्भूयमा दध्यन्नैरपि पायसै प्रतिदिन सवर्धितो यो मया । सोऽय *सिंहरवाद्गुहान्तरगमद्भीत्याकुल सभ्रमाद्धन्ताशा विलय गता* हतविधेर्लाभ पर गोवध ॥ ४ ॥ पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्र चेदेकमिन्द्रियम् । ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृते पात्रा दिवोदकम् ॥ ५ ॥ पञ्चैव पूजयँल्लोके यश प्राप्नोति केवलम् । देवान्पितृन्मनुष्याश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६ ॥ यन्निमित्त भवेच्छोकस्त्रासो वा दु खमेव च । आयासो वा यतो मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ७ ॥ यत्र शब्दजला घनाश्मपरुषे देशेऽतिघोरारवा यत्राच्छा समये पयोदमलिने कालुष्यसद्दूषिता । दृश्यन्ते कुलनिम्नगा अपि परं दिग्देशकालाविमौ तत्सत्य महतामपि स्वसदृशाचारप्रवृत्तिप्रदौ ॥ ८ ॥ यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् । हृदि स्थित कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ९ ॥ भीतवत्स विधातव्य यावद्भयमनागतम् । आगत तु भय दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ १० ॥ भुञ्जाना पवन सरीसृपगणा प्रख्यापिता भोगिनो गायद्भृङ्गनिवारका निगदिता विस्तीर्णकर्णा गजा । *यश्चाभ्यन्तरसभृतोष्मविकृति प्रोक्त शमी* स द्रुमो लोकेनेति निरर्गल प्रलपता सर्वं विपर्यासितम् ॥ ११ ॥ पतिव्रता पतिप्राणा पत्यु प्रियहिते रता । यस्य स्यादीदृशी भार्या धन्य स पुरुषो भुवि ॥१२॥ सक्षेपात्कथ्यते धर्मो जना किं विस्तरेण तु । परोपकार पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १३ ॥ शुभ्र सद्म सविभ्रमा युवतय श्वेतात पत्रोज्ज्वला लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमिव स्फीते शुभे कर्मणि । विच्छिन्ने नितरामनङ्गकलहक्रीडात्रुटत्तन्तुक मुक्ताजालमिव प्रयाति झटिति भ्रश्यद्दिशो दृश्यताम् ॥ १४ ॥ यत्रम्र सरल चापि यच्चापत्सु न सीदति । धनुर्मित्रं कलत्र च दुर्लभ शुद्धवशजम् ॥ १५ ॥ यन्नवे भाजने लग्न सस्कारो नान्यथा भवेत् । कथाछलेन बालाना नीतिस्तदिह कथ्यते ॥ १६ ॥ यदप्युच्चैर्विजानीयान्नीचैस्तदपि कीर्तयेत् । कर्मणा तस्य वैशिष्ट्य कथयेद्विनयान्वित ॥ १७ ॥ सकृज्जल्पन्ति राजान सकृज्जल्पन्ति साधव । सकृत्कन्या प्रदीयन्ते त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ १८ ॥ मुख प्रसन्न विमला च दृष्टि कथानुरागो मधुरा च वाणी । स्नेहोऽधिक सभ्रमदर्शन च सदानुरक्तस्य जनस्य चिह्नम् ॥ १९ ॥ पश्च त्वाऽनुगमिष्यति यत्र यत्र गमिष्यसि । मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविन ॥ २० ॥ परेषामात्मनश्चैव योऽविचार्य बलाबलम् । कार्यायोत्तिष्ठते मोहादापद स समीहते ॥ २१ ॥ बलीयसा हीनबलो विरोध न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् । न वध्यतेऽत्यन्तबलो हि यस्माद्व्यक्त प्रणाशोऽस्ति पतङ्गवृत्ते ॥ २२ ॥ बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नर पर नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् । भिषङ्ममास्तीति विचिन्त्य भक्षयेदकारणात्को हि विचक्षणो विषम् ॥ २३ ॥ मित्रस्वजनबन्धूना बुद्धेर्धैर्यस्य चात्मन । आपन्निकषपाषाणे नरो जानाति सारताम् ॥ २४ ॥ मित्राण्येव हि रक्षन्ति मित्रधात्रावसीदति । मित्रादुत्पादित वैरमपि मूल निकृन्तति ॥ २५ ॥ मित्रार्थे बान्धवार्थे च बुद्धिमान् यतते सदा । जातास्वापत्सु यत्नेन जगादेद वचो मनु ॥ २६ ॥ प्रत्यासत्ति मदकरटिनो दानगन्धेन वायुर्गर्जोद्भूति प्रकटितरुचिश्चञ्चलेनाम्बुदस्य । चेष्टा स्पष्ट वदति मतिमन्नैपुणोन्नेयतत्त्वा जन्तोर्जन्मान्तरपरिचिता निश्चला चित्तवृत्तिम् ॥ २७ ॥ प्रसाद कुरुते पत्यु सपत्तिं नाभिजातताम् । कालिमा कालकूटस्य नापैति हरसगमात् ॥ २८ ॥ प्रसादो *निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थक । न त भर्तारमिच्छन्ति* षण्ढ पतिमिव स्त्रिय ॥ २९ ॥ प्रज्ञावृद्ध धर्मवृद्ध स्वबन्धु विद्यावृद्ध वयसा चापि वृद्धम् । कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य य सपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ ३० ॥ यथा ग्रामान्तर गच्छन्नर कश्चित्क्वचिद्वसेत् । उत्सृज्य च तमावास प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ३१ ॥ एवमेव मनुष्याणा पिता माता गृह वसु । आवासमात्र काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जना ॥ ३२ ॥ यथा छायातपौ नित्य सुसबद्धौ परस्परम् । *एव कर्म च कर्ता च सश्लिष्टावितरेतरम्* ॥ ३३ ॥ यथा फलाना पक्काना नान्यत्र पतनाद्भयम् । एव नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ ३४ ॥ यथा बीज विना क्षेत्रमुप्त भवति निष्फलम् । तथा पुरुषकारेण विना दैव न सिध्यति ॥ ३५ ॥ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारक ॥ ३६ ॥

१ गजानाम्  २ सिंहस्य  ३ कुक्कुर  ४ चर्ममय जलपात्रम्

१ आपद् विपत्तिरेव निकषपाषाण शाणस्तस्मिन्

शान्तेऽनन्तमहिम्नि निर्मलचिदानन्दे तरंगावलीनिर्मुक्तेऽमृतसागराम्भसि मनाङ्मग्नोऽपि नाचामति । निःसारे मृगतृष्णिकार्णवजले श्रान्तो विमूढः पिबत्याचामत्यवगाहतेऽभिरमते मज्जत्यथो मज्जति ॥ ३७ ॥ वश प्राप्ते मृत्यो पितरि तनये वा सुहृदि वा शुचाऽऽक्रन्दं तप्यन्ते भृशमुदरताडं जडधियः । असारे संसारे विरसपरिणामे तु विदुषां वियोगो वैराग्यं द्रढयति वितन्वन् शमसुखम् ॥ ३८ ॥ विधिरेव हि जागर्ति भव्यानामर्थसिद्धये । असचेतयमानानां मद्वृत्या स्वामिनामिव ॥ ३९ ॥ लीलायन्त्यः कुलं घ्नन्ति कुलानीव सरिद्वराः । दोषाः सर्वोश्च मत्वाशु प्रजापतिरमापत ॥ ४० ॥ रामो हेममृगं न वेत्ति नहुषो नो यानयुनक्ति द्विजाञ्शिप्रादेव सवत्सधेनुहरणे जाता मतिश्चार्जुने । द्यूते भ्रातृचतुष्टयस्त्वमहिषीं धर्मात्मजो दत्तवान् प्रायः सत्पुरुषो विनाशसमये बुद्ध्या परित्यज्यते ॥ ४१ ॥ पुरा विद्वत्ता सीदमलिनधिया क्लेशहतये गता कालेनासौ विषयसुखसिद्धौ विषयिणाम् । इदानीं संप्रेक्ष्य क्षितिलवभुजः शास्त्रविमुखा नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ॥ ४२ ॥ राजा धर्मविना द्विजः शुचिविना ज्ञानं विना योगिनः कान्ता सत्यविना हयो गतिविना ज्योतिर्विना भूषणम् । योद्धा शूरविना तपो व्रतविना छन्दो विना गायनं भ्राता स्नेहविना नरो हरिविना मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ४३ ॥ प्रियवचनकृतोऽपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते । प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥ ४४ ॥ मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा । सर्वे प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥ ४५ ॥ परां विनीतः समुपैति सेव्यतां महीपतीनां विनयो विभूषणम् । प्रवृत्तदानो मृदुसंचरत्करः करीव भद्रो विनयेन शोभते ॥ ४६ ॥ प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् । तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यदेतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ ४७ ॥ भार्याया जनितं पुत्रमादर्शेष्विव चाननम् । ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८ ॥ हिंसकान्यपि भूतानि यो हिनस्ति स निर्घृणः । स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥ ४९ ॥ सुखास्वादपरो यस्तु संसारे सत्समागमः । स वियोगावसानत्वाद्दुःखानां धुरि युज्यते ॥ ५० ॥ पूज्यो बन्धुरपि प्रियोऽपि तनयो भ्राता वयस्योऽपि वा मोहादनवधार्यविमुखो हेयः स कार्यार्थिना । लोके हि प्रथिता ननु श्रुतिरियं नार्योऽपि गायन्ति यां किं कार्यं कनकेन तेन भवति च्छेदाय कर्णस्य यत् ॥ ५१ ॥ सुधाशुभ्रं धाम स्फुरदमलरश्मि शशधरः प्रियावक्त्राम्भोजं मलयजरजश्चातिसुरभि । स्रजो हृद्यामोदास्तदिदमखिलं रागिणि जने करोत्यन्तःक्षोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे ॥ ५२ ॥ भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः । भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥ ५३ ॥ मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ । यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ५४ ॥ बाहू द्वौ च मृणालमास्यकमलं लावण्यलीलाजलं श्रोणी तीर्थशिला च नेत्रशफरं धम्मिल्लशैवालकम् । कान्तायाः स्तनचक्रवाकयुगलं कन्दर्पबाणानलैर्दग्धानामवगाहनाय विधिना रम्यं सरो निर्मितम् ॥ ५५ ॥ भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ५६ ॥ प्रिया हिताश्च ये राज्ञो ग्राह्यवाक्या विशेषतः । आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांस्तद्द्वारेण नान्यथा ॥ ५७ ॥ भवारण्यं भीमं तनुगृहमिदं छिद्रबहुलं बली कालश्चौरो नियतमसिता मोहरजनी । गृहीत्वा ज्ञानासिं विरतिफलकं शीलकवचं समाधानं कृत्वा स्थिरतरदृशो जाग्रत जनाः ॥ ५८ ॥ प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनम् । अनागतसुखाशा च नैव बुद्धिमतां नयः ॥ ५९ ॥ प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते । पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्व्यनुगच्छति ॥ ६० ॥ प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥ ६१ ॥ रागी बिम्बाधरोऽसौ स्तनकलशयुगं यौवनारूढगर्वं नीचा नाभिः प्रकृत्या कुटिलकमलकं स्वल्पकं चापि मध्यम् । कुर्वन्त्वेतानि नाम प्रसभमिह मनश्चिन्तितान्याशु खेदं यन्मां तस्याः कपोलौ दहत इति मुहुः स्वच्छकौ तन्न युक्तम् ॥ ६२ ॥ यो नानाद्रुतिमत्पदार्थरसिकोऽसारेऽपि शाकायुधे सप्रेमा स विलोक्य बर्हमिह मे किं किं न कुर्यात्प्रियम् । इत्याविष्कृतबर्हराजि नटते यो बर्हिणोऽम्भोलवान्नान्यन्मुञ्चति तं विहाय जलद कोऽन्योऽस्ति शून्याशयः ॥ ६३ ॥ शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् । यद्यच्छरीरेण करोति कर्म तेनैव देही समुपाश्नुते तत् ॥ ६४ ॥ विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना । रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता ॥ ६५ ॥ शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ६६ ॥ वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनृतं वरं क्लैब्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् । वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचिर्वरं भिक्षाशित्वं न च परधनास्वादनसुखम् ॥ ६७ ॥ पुरो रेवापारे गिरिरतिदुरारोहशिखरो धनुर्बाणैः पश्चाच्छबरकवरो धावति भृशम् । सरः सव्येऽसव्ये दवदहनदाहव्यतिकरो भगन्तुं न स्यात

हरिणशिशुरेव निलयति ॥ ६८ ॥ लीलावतीना सहजा विलासास्त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति । रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्धस्तत्र भ्रमत्येव सुधा षडङ्घ्रि ॥ ६९ ॥ बुद्धिश्च हीयते पुसा नीचै सह समागमात् । मध्यमैर्मध्यता याति श्रेष्ठता याति चोत्तमै ॥ ७० ॥ विस्तीर्णाप्यवसायसाध्यमहता स्निग्धप्रयुक्ताशिषा कार्येणा नयसाहसोन्नतिमतामिच्छापदारोहिणाम् । मानोत्सेकपराक्रमव्यसनिन पार न यावद्गता सामर्षे हृदयेऽवकाशविषया तावत्कथ निर्वृति ॥ ७१ ॥ लोको वहति किं राजन्न मूर्ध्ना दग्धुमिन्धनम् । क्षालयन्नपि वृक्षाङ्घ्रीन्नदीवेगो निकृन्तति ॥ ७२ ॥ वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते । तथा पापान्निगृह्णीया व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ७३ ॥ लाक्षालक्ष्म ललाटपट्टमभित केयूरमुद्रा गले वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोदय । दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिद प्रातश्चिर प्रेयसो लीलातामरसोदरे मृगदृश श्वासा समाप्तिं गता ॥ ७४ ॥ लज्जा स्नेह स्वरमधुरता बुद्धयो यौवनश्री कान्तासङ्गो स्वजनसमता दु खहानिर्विलास । धर्म शास्त्र सुरगुरुमति शौचमाचारचिन्ता पूर्णे सर्वे जठरपिठरे प्राणिना सभवन्ति ॥ ७५ ॥ पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालीकपालीमादाय न्यायगर्भं द्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठम् । द्वार द्वार प्रविष्टो दरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो मानी प्राणी सनाथो न पुनरनुदिन तुल्यकुल्येषु दीन ॥ ७६ ॥ अदेशकालज्ञमनायतिक्षम यदप्रिय लाघवकारि चात्मन । योऽत्रानवीत्कारणवर्जित वचो न तद्वच स्याद्विषमेव तद्वच ॥ ७७ ॥ अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् । इष्टानिष्टा मनुष्याणामस्त गच्छन्ति रात्रय ॥ ७८ ॥ सत्क्षेत्रप्रतिपादित प्रियवचोबद्धालवालावलिर्निर्दोषेण मन प्रसादपयसा निष्पन्नसेकक्रिय । दातुस्तत्तदभीप्सित किल फलन्कालेऽतिवालोऽप्यसो राजन् दानमहीरुहो विजयते कल्पद्रुमादीनपि ॥७९॥ अथ नित्यमनित्य वा नेह शोचन्ति तद्विद । नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभाव शोचतामिति ॥ ८० ॥ अत्युन्नतिं प्राप्य नर प्रावार कीटको यथा । स विनश्यत्यसदेहमिहैवमुशना नृप ॥ ८१ ॥ क्षेत्रग्रामवनाद्रिपत्तनपुरीद्वीपक्ष्मामण्डलप्रत्याशाघनसूत्रबद्धमनसा लब्धाधिक ध्याय ताम् । तृष्णे देवि यदि प्रसीदसि तनोष्यङ्गानि तुङ्गानि चेत्तद्वो प्राणभृता कुत शमकथा ब्रह्माण्डलक्षैरपि ॥ ८२ ॥ अत्युदात्तगुणेष्वेषा कृतपुण्यै प्ररोपिता । शतशाखी भवत्येव यावन्मात्रापि सत्क्रिया ॥ ८३ ॥ अत्युत्सेकेन सहसा साहसाध्यवसायिनाम् । श्रीरारोहति सदेह महतामपि भूभृताम् ॥ ८४ ॥ ज्ञातु वपु परिमित क्षमते त्रिलोकीं जीव कथ कथय सगतिमन्तरेण । शक्नोति कुम्भनिहित सुशिखोऽपि दीपो भावा प्रकाशयितुमप्युदर गृहस्य ॥ ८५ ॥ अत्यादरपरो विद्वानीहमान स्थिरा श्रियम् । अग्ने शेषमृणाच्छेष शत्रो शेष न शेषयेत् ॥ ८६ ॥ अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च दिवाशयाज्जागरणाच्च रात्रौ । सरोधनान्मूत्रपुरीषयोश्च षड्भि प्रकारै प्रभवन्ति रोगा ॥८७॥ आश्रिताश्चैव लोकस्य विवृद्धिं यान्ति विद्विष । विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मात्रोद्वेजयेत्प्रजा ॥ ८८ ॥ अत्यन्तचञ्चलस्नेह पारदस्य निबन्धने । काम निज्ञायते युक्तिर्न स्त्रीचित्तस्य कांचन ॥ ८९ ॥ अतुष्टिदान कृतपूर्वनाशनममानन दुश्चरितानुकीर्तनम् । कथाप्रसङ्गेन च नामविस्मृतिर्विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणम् ॥ ९० ॥ दुर्जनस्य च सर्पस्य वर सर्पो न दुर्जन । सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥ ९१ ॥ अतीव गुणसपन्नो न जातु विनयान्वित । सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमुपेक्षते ॥ ९२ ॥ अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति साप्रतम् । तान्कालनिर्मिता बुद्ध्वा न सज्ञा हातुमर्हसि ॥ ९३ ॥ धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतन । तिर्यगीक्ष शुष्कमुख पापको भ्रुकुटीमुख ॥९४॥ अतिवादास्तितिक्षेत नावमन्येत कचन । क्रोध्यमान प्रिय ब्रूयादाकुष्ट कुशल वदेत् ॥ ९५ ॥ अतिक्लेशेन येऽर्था स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च । अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मन कृथा ॥ ९६ ॥ निर्दशन्नधरोष्ठ च क्रुद्धो दारुणभाषिता । कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टु दातुमिच्छति चेन्महीम् ॥ ९७ ॥ अज्ञेभ्यो ग्रन्थिन श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वरा । धारिभ्यो ज्ञानिन श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिन ॥ ९८ ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् । तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीय न समाचरेत् ॥ ९९ ॥ मा कुरु धनजनयौवनगर्वं हरति निमेषात्काल सर्वम् । मायामयमिदमखिल हित्वा ब्रह्मपद प्रविशाशु विदित्वा ॥ १०० ॥ अजाखरखुरोत्सर्गमार्जनीरेणुवज्जनै । दीपखट्वापच्छायेव त्यज्यते निर्धनो जन ॥ १०१ ॥ अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्व काल नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ १०२ ॥ नाकालतो भानुरुपैति योग नाकालतोऽस्त गिरिमभ्युपैति । नाकालतो हीयते वर्धते च चन्द्र समुद्रोऽपि महोर्मिमाली ॥ १०३ ॥ अघ स केवल भुङ्क्ते य पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशन ह्येतत्सतामन्न विधीयते ॥ १०४ ॥ अभ्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनै । लोकान्विश्वासयित्वैव ततो लुम्पेद्यथा वृक ॥१०५॥ नाकालतो म्रियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बाल । नाकालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति बीजमुप्तम् ॥ १०६ ॥ असौ प्रोक्त तु पुरुष कर्मा वेति स्वयङ्कृतम् ।

१ अप्रियवचनानि २ हुतम्

तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं सचिनुयाच्छनै ॥१०७॥ अग्निहोत्र
त्रयो वेदास्त्रिदण्ड भस्मगुण्ठनम् । प्रज्ञापौरुषहीनाना जीवि-
केति बृहस्पति ॥ १०८॥ नाकालमत्ता खगपन्नगाश्च मृग-
द्विपा शैलमृगाश्च लोके । नाकालत स्त्रीषु भवन्ति गर्भा
नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षा ॥१०९॥ एवमेव कुले जाता
पावकोपमतेजस । क्षमावन्तो निराकारा काष्ठेऽग्निरिव
शेरते ॥११०॥ स एव खलु दारुभ्य यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तद्दारु च वन चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ १११ ॥ नाक्रोशी
स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी । न
चाभिमानी न च हीनवृत्तो रूक्षा वाचमुषतीं वर्जयीत ॥ ११२॥
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु । न चोपयुङ्क्ते
तद्दारु यावन्नोद्दीप्यते परै ॥ ११३ ॥ अग्निं प्राप्य यथा
सद्यस्तूलराशिर्विनश्यति । तथा गगा प्रवाहेण सर्वं पाप
विनश्यति ॥ ११४ ॥ व्याधिभिर्मथ्यमानाना त्यजता विपुल
धनम् । वेदना नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सका ॥ ११५ ॥
अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति । अबीजकमपि क्षेत्र
केवल स्थण्डिल भवेत् ॥ ११६ ॥ अक्षमा ह्रीपरित्याग
श्रीनाशो धर्मसक्षय । अभिध्याप्रख्यता चैव सर्वं लोभा
त्प्रवर्तते ॥११७॥ शमयति गजानन्यान्गन्धद्विप कलभोऽपि
सन्प्रभवतितरा वेगोदग्र भुजगशिशोर्विषम् । भुवमधिपति-
र्बालावस्थोऽप्यल परिरक्षितु न खलु वयसा जात्यैवाय
स्वकार्यसहो गण ॥ ११८ ॥ अक्षम क्षमतामानी क्रियाया
य प्रवर्तते । स हि हास्यास्पदत्व च लभते प्राणसशयम्
॥ ११९ ॥ अक्रोधेन जयेत्क्रुद्धमसाधु साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ १२० ॥ ब्राह्मण
पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु । दाम्भिको दुष्कृतप्राज्ञ
शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ १२१ ॥ अक्रोधन क्रोधनेभ्यो
विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्ट । अमानुषेभ्यो मानु
षाश्च प्रधाना विद्वांस्तथैवाविदुष प्रधान ॥ १२२ ॥
अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै सप्रकर्षति । युवैव धर्मशील
स्यादनिमित्त हि जीवितम् ॥ १२३ ॥ यस्तु शूद्रो दमे सत्ये
धर्मे च सततोत्थित । त ब्राह्मणमह मन्ये वृत्तेन हि
भवेद्द्विज ॥ १२४ ॥ अकीर्ति विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं
पराक्रम । हन्ति नित्य क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम्
॥ १२५ ॥ अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वत । अवेक्ष-
माणस्त्रींल्लोकान्न तुल्यमिह लक्षये ॥ १२६ ॥ सन्त सच्चरि-
तोदयव्यसनिन प्रादुर्भवद्यन्त्रणा सर्वत्रैव जनापवाद
चकिता जीवन्ति दु ख सदा । अव्युत्पन्नमति कृतेन न सता
नैवासता व्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो
जन प्राकृत ॥ १२७ ॥ अकिंचन परिपतन्सुखमास्वादयि
ष्यसि । अकिंचन सुख शेते समुत्तिष्ठति चैव ह ॥ १२८ ॥
अकाले कृत्यमारब्ध कर्तुर्नार्थाय कल्पते । तदेव काले
आरब्ध महतेऽर्थाय कल्पते ॥ १२९ ॥ ह्य पश्यद्भिरकारण-
क्षितसित पाथोजकोशाकृति श्मश्रूद्बोधकठोरमद्य रभसादुत्तप्त-
ताम्रप्रभम् । प्रातर्जीर्णनलक्षकेशविकृत वृद्धाजशीर्षोपम वक्त्र
न परिहस्यते ध्रुवमिद भूतैश्चिरस्थायिभि ॥ १३० ॥
अकालसहमत्यल्प मूर्खव्यसनिनायकम् । अगुप्त भीरुयोध
च दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ १३१ ॥ अकार्याण्यपि पर्याप्य
कृत्वापि वृजिनार्जवम् । विधीयते हित यस्य स देह कस्य
सुस्थिर ॥ १३२ ॥ स्तनतटमिदमुत्तुङ्ग निम्नो मध्य समुन्नत
जघनम् । विषमे मृगशावाक्ष्या वपुषि नवे क इव न
स्खलति ॥ १३३ ॥ अकार्यकरणाद्भीत कार्याणा च विवर्ज-
नात् । अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ १३४ ॥

अकामान्कामयति य कामयानान्परित्यजेत् । बलवन्त च
यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ १३५ ॥ स्तनयोर्जघनस्यापि
मध्ये मध्य प्रिये तव । अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि
निवर्तते ॥१३६॥ अकामो कामयानस्य शरीर परिपीड्यते ।
इच्छन्तीं कामयानस्य रतिर्भवति शोभना ॥१३७॥ अकामस्य
क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्धि कुरुते
किंचित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥ १३८ ॥ प्रथमा गतिरात्मैव
द्वितीया गतिरात्मज । सन्तो गतिस्तृतीयोक्ता चतुर्थी
धर्मसचय ॥ १३९ ॥ अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्माच्चाप
कर्षणम् । शुभाशुभे महत्त्व च प्रकर्तु बुद्धिलाघवम् ॥१४०॥
अकर्मशील च महाशन च लोकद्विष्ट बहुमाय नृशसम् ।
अदेशकालज्ञमनिष्टवेषमेतान्गृहे न प्रतिवासयेत ॥ १४१ ॥
प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत । तानह पण्डिता-
न्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिन ॥ १४२ ॥ अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो
मा त्वा कालोऽत्यगादयम् । अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै
सप्रकर्षति ॥ १४३ ॥ अधर किसलयराग कोमलविटपानु-
कारिणौ बाहू । कुसुममिव लोभनीय यौवनमङ्गेषु सनद्धम्
॥ १४४ ॥ चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
मृगया पानमक्षाश्च ग्राम्ये चैवातिरक्तता ॥ १४५ ॥ अधर्मेण
च य प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति । तयोरन्यतर प्रैति विद्वेष
वाधिगच्छति ॥ १४६ ॥ अध्रुवेण शरीरेण प्रतिक्षणविना-
शिना । ध्रुव यो नार्जयेद्धर्मं स शोच्यो मूढचेतन ॥ १४७ ॥
निबध्नती रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रति । छित्त्वैनां सुकृतो
यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृत ॥ १४८ ॥ अध्वा जरा
देहवता पर्वताना जल जरा । असभोगो जरा स्त्रीणां वाक्
शल्य मनसो जरा ॥ १४९ ॥ अनधिगतमनोरथस्य सर्वं
शतगुणितेव गता मम त्रियामा । यदि तु तव समागमे

[illegible] ॥ १५० ॥ [illegible] ॥ १५१ ॥ [illegible] ॥ १५२ ॥ [illegible] ॥ १५३ ॥ [illegible] ॥ १५४ ॥ [illegible] ॥ १५५ ॥ [illegible] ॥ १५६ ॥ [illegible] ॥ १५७ ॥ [illegible] ॥ १५८ ॥ [illegible] ॥ १५९ ॥ [illegible] ॥ १६० ॥ [illegible] ॥ १६१ ॥ [illegible] ॥ १६२ ॥ [illegible] ॥ १६३ ॥ [illegible] ॥ १६४ ॥ [illegible] ॥ १६५ ॥ [illegible] ॥ १६६ ॥ [illegible] ॥ १६७ ॥ [illegible] ॥ १६८ ॥ [illegible] ॥ १६९ ॥ [illegible] ॥ १७० ॥ [illegible]

[illegible] ॥ १७१ ॥ [illegible] ॥ १७२ ॥ [illegible] ॥ १७३ ॥ [illegible] ॥ १७४ ॥ [illegible] ॥ १७५ ॥ [illegible] ॥ १७६ ॥ [illegible] ॥ १७७ ॥ [illegible] ॥ १७८ ॥ [illegible] ॥ १७९ ॥ [illegible] ॥ १८० ॥ [illegible] ॥ १८१ ॥ [illegible] ॥ १८२ ॥ [illegible] ॥ १८३ ॥ [illegible] ॥ १८४ ॥ [illegible] ॥ १८५ ॥ [illegible] ॥ १८६ ॥ [illegible] ॥ १८७ ॥ [illegible] ॥ १८८ ॥ [illegible] ॥ १८९ ॥ [illegible] ॥ १९० ॥ [illegible] ॥ १९१ ॥ [illegible]

पक्षस्य नित्यश । तत सहायास्तत्पक्षान्सर्वांश्च तदनन्तरम् ॥ १९२ ॥ अन्योच्छिष्टेषु पात्रेषु भुक्तवत्सु महीभुज । कस्मान्न लज्जाभवहन् शौचे चिन्ता न वा दधु ॥ १९३ ॥ अन्यो घन प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् । द्वाभ्यामय गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्टयमान ॥१९४॥ चलस्वभावा दु सेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा । प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा श्रिय ॥ १९५ ॥ अन्योऽन्य-समुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च । ज्ञातय सम्प्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ १९६ ॥ अन्यो हि नाश्नाति कृत हि कर्म मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् । यत्तेन किंचिद्धि कृत हि कर्म तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाश ॥ १९७ ॥ उद्योगेन विना नैव कार्य किमपि सिध्यति । नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगा ॥ १९८ ॥ अपकारिणि विश्रम्भ य करोति नराधम । अनाथो दुर्बलो यद्वन्न चिर स तु जीवति ॥ १९९ ॥ लोभादेव नरा मूढा धनविद्यान्विता अपि । अकृत्येषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥ २०० ॥ अन्यो हि नाश्नाति कृत हि कर्म मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् । यत्तेन किंचिद्धि कृत हि कर्म तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाश ॥ २०१ ॥ अपहृत्य तमस्तीव्र यथा भात्युदये रवि । तथापहृत्य पापानि भाति गङ्गाजलप्लुत ॥ २०२ ॥ अरा प्रवाहो गाङ्गो वा समुद्र प्राप्य तद्रस । भवत्यपेयस्तद्विद्वान्नाश्रयेदशुभात्मकम् ॥ २०३ ॥ सुखमेव हि दु खान्त कदाचिद्दु खत सुखम् । तस्मादेतद्द्वय जह्याद्य इच्छेच्छाश्वत सुखम् ॥ २०४ ॥ अपि मन्दत्वमापन्नो नष्टो वाऽभीष्टदर्शनात् । प्रायेण प्राणिनां भूयो दु खवेगोऽधिको भवेत् ॥२०५॥ अपि मार्दवभावेन गात्र सलीय बुद्धिमान् । अरिनाशयते नित्य यथा वल्ली महाद्रुमम् ॥ २०६ ॥ सुप्ताया नागारिप्रतिभयशमात्प्रत्युत सुख जहौ शेषस्त ल्पीकृततनु निषेव्यासुररिपुम् । यतस्तेनासुप्तिमनधिगतवता क्लेशसहता क्षमायामपि न्यस्त निरवधि धरामारवहनम् ॥ २०७ ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च । तस्मात्पुत्रमुख दृष्ट्वा पश्चाद्भवति तापस ॥२०८॥ अपूर्णेन न कर्तव्य कर्म लोके विगर्हितम् । कृतपूर्वं तु त्यजतो महाधर्म इति श्रुति ॥ २०९ ॥ सुखदु खानि भूतानाम जरो जरयत्यसौ । आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुन पुनरुदेति च ॥ २१० ॥ अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पत । सर्वत सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ २११ ॥ अप्र साद्रोऽनधिष्ठान देयांशहरण च यत् । कालयापोऽप्रती कारस्तद्वैराग्यस्य कारणम् ॥ २१२ ॥ सुखदु खे समे सातां न तूनां क्लेशहेतवे । मूर्ध्नि स्थितानां केशानां भवेतां

स्नेहच्छेदने ॥ २१३ ॥ अप्रियैरपि निष्पिष्टै किं स्यात्क्लेशा-सहिष्णुभि । ये तदुन्मूलने शक्ता जिगीषा तेषु शोभते ॥ २१४ ॥ अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत्फलम् । नहि प्राणसम दान त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥२१५॥ सुखदु खे हि पुरुष पर्यायेणोपसेवते । न ह्यनन्त सुख कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ २१६ ॥ अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि । असावञ्जनसकाशस्त्व तु चामीकरद्युति ॥ २१७ ॥ अभि-प्राय यो विदित्वा तु भर्तु सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्री । वक्ता हितानामनुरक्त आर्य शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनु-कम्प्य ॥ २१८ ॥ सुख दु खान्तमालस्य दाक्ष्य दु ख सुखोदयम् । भूति श्रीर्ह्रीर्धृति: कीर्तिर्दक्षे वसति नालसे ॥ २१९ ॥ वाक्य तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्ट प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमान । प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी त्याज्य स तादृक् त्वरयैव भृत्य ॥ २२० ॥ अभिमानवता भ्रष्टान्युक्ता युक्तविवेकिनाम् । युज्यतेऽवश्यभोज्याना दु खानामप्रकाशनम् ॥ २२१ ॥ सुखमापतित सेवेद्दु खमापतित वहेत् । काल प्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षक ॥ २२२ ॥ अभिमान श्रिय हन्ति पुरुषस्याल्पमेधस । गर्भेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विज ॥ २२३ ॥ अभियुक्त बलवता दुर्बल हीनसा धनम् । हृतस्व कामिन चौरमाविशन्ति प्रजागरा ॥ २२४ ॥ सुकरं सवथा मैत्र दुष्कर प्रतिपालनम् । अनित्यत्वाद्धि चित्ताना प्रीतिरल्पेन भिद्यते ॥ २२५ ॥ अभियोक्ता बलीय स्त्वादलब्धा न निवर्तते । उपहारादृते तस्मात्सधिरन्यो न विद्यते ॥ २२६ ॥ अभिलष्य स्थिरं पुण्य ख्यात सिद्धनिषे वितम् । सेवेत सिद्धिमन्विच्छन् श्लाघ्य विन्ध्यमिवेश्वरम् ॥ २२७ ॥ यथा शरीरमेवेद जलबुद्बुदसनिभम् । प्रवात-दीपचपलास्तथा कस्य कृते श्रिय ॥ २२८ ॥ यथा हि पुरुष कुर्याच्छरीरे यत्नमुत्तमम् । वसनाद्यैरुपायैस्तु तथा राज्ये नराधिप: ॥ २२९ ॥ अमित्र नैव मुञ्चेत वदन्त करुणा-न्यपि । दु ख तत्र न कर्तव्य हन्यात्पूर्वापकारिणम् ॥ २३० ॥ अमित्रादुन्नतिं प्राप्य नोन्नतोऽस्मीति विश्वसेत् । तस्मात्प्राप्योन्नतिं नश्येत् प्रावार इव कीटक ॥ २३१ ॥ यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् । नानारूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनू ॥ २३२ ॥ अमित्रो न विमो-क्तव्य कृपणो बह्वपि ब्रुवन् । कृपा न तस्मिन्कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ॥ २३३ ॥ अमित्रो मित्रतां याति मित्र चापि प्रदुष्यति । सामर्थ्ययोगात्कार्याणामनित्या वै सदागति ॥ २३४ ॥ बुद्धि: प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च । व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्य वृत्तिभय कुत ॥ २३५ ॥ अमृत चैव मृत्युश्च द्वय देहे प्रतिष्ठितम् । मृत्युरापद्यते

मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ २३६ ॥ बुद्धिमन्त कृतप्रज्ञ शुश्रूषुमनसूयकम् । दान्त जितेन्द्रिय चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ २३७ ॥ बुद्धिमन्त च मूढ च शूर भीरु जड कविम्। दुर्बल बलवन्त च भागिन भजते सुखम् ॥ २३८ ॥ बुद्धिरूपगुणायुष्मत्पुत्रान्विद्याविशारदान् । प्राप्नुवन्ति नरा सर्वे सुकृतै पूर्वजन्मनि ॥ २३९ ॥ बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत। तानि जङ्घा जघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ २४० ॥ दिशो वास पात्र करकुहरमेणा प्रणयिन समाधान निद्रा शयनमवनी मूलमशनम् । कदैतत्सपूर्णं मम हृदयवृत्तेरभिमत भविष्य त्यत्युग्र परमपरितोषोपचितये ॥ २४१ ॥ तप सीमा मुक्ति सकलगुणसीमा वितरण कलासीमा काव्य जनन सुखसीमा सुवदना। भिय सीमा मृत्यु सुकृतकुलसीमा श्रितभृति क्षुधासीमान्नान्त श्रुतिमुखरसीमा हरिकथा ॥२४२॥ यदा विनाशकालो वै लक्ष्यते दैवनिर्मित । तदा वै विपरीतेषु मन प्रकुरुते नर ॥ २४३ ॥ व्यालाश्रयापि विफलापि सकण्टकापि वक्रापि पङ्किलभवापि दुरासदापि । गन्धेन बन्धुरसि केतकि सर्वजन्तोरेको गुण खलु निहन्ति समस्तदोषान् ॥ २४४ ॥ प्रेयास्तेऽह त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवादस्त्व मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलाप । त्व मे ते स्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे व्याहारे नौ नहि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोग ॥ २४५ ॥ उत्थिता एव पूज्यन्ते जना कार्यार्थिभिर्नरै । शत्रुवत्पतित को नु वन्दते मानव पुन ॥ २४६ ॥ उत्पततोऽन्तरीक्ष वै गच्छतोऽपि महीतलम् । धावत पृथिवीं सर्वां नादत्तमुपतिष्ठते ॥२४७॥ उत्पन्नमापद यस्तु समाधत्ते स बुद्धिमान् । वणिजो भार्यया जार प्रत्यक्षे निह्नुतो यथा ॥ २४८ ॥ उपशमफलाद्विद्या-बीजात्फलान्तरमिच्छता भवति विफलो यस्तारम्भस्तदत्र निभद्रुतम् । नियतविषया ह्येते भावा न यान्ति विपर्यय जनयति यत शालेर्बीज न जातु यवाङ्कुरम् ॥ २४९ ॥ एक स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् । एको न गच्छेदध्वान नैक सुप्तेषु जागृयात् ॥ २५० ॥ एकाकी गृहसत्यक्त पाणिपात्रो दिगम्बर । सोऽपि सबाध्यते लोके तृष्णाया पश्य कौतुकम् ॥ २५१ ॥ एकाकी नि स्पृह शान्त पाणिपात्रो दिगम्बर । कदा शभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षम ॥२५२॥ द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा । गृहस्थश्च निरारम्भ कार्यवांश्चैव भिक्षुक ॥२५३॥ आहारयति न स्वस्थो विनिद्रो न प्रबुध्यते । वक्ति न स्वेच्छया किंचित्सेवक किं तु जीवति ॥ २५४ ॥ आयस्य तुर्यभागेन व्ययकर्म प्रवर्तयन् । अन्यूनतैलदीपोऽपि चिर भद्राणि पश्यति ॥ २५५ ॥ आयत्या गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चय । अतीते कार्यशेषज्ञ शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ २५६ ॥ आयत्या च तदात्वे च यत्स्यादास्वादपेशलम् । तदेव तस्य कुर्वीत न लोकद्विष्टमाचरेत् ॥२५७॥ एतत्काम-फल लोके यद्द्वयोरेकचित्तता । अन्यचित्तकृते कामे शवयोरिव सगम ॥२५८॥ एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रय श्रेयोमार्गमशेषदु खशमनव्यापारदक्ष क्षणात् । आत्मीभाव मुपैहि सत्यज निजा कल्लोललोला गतिं मा भूयो भज भङ्गुरा भवरतिं चेत प्रसीदाधुना ॥ २५९ ॥ धैर्यं हि कार्यं सतत महद्भि कृच्छ्रेऽपि कष्टेऽप्यतिसकटेऽपि । कृच्छ्राण्य-कृच्छ्रेण समुत्तरन्ति धैर्योच्छ्रिता ये प्रतिपत्तिदक्षा ॥२६०॥ देहि देहीति जल्पन्ति त्यागिनोऽर्थार्थिनोऽपि च । आलोकयन्ति यावत्स्यादस्ति नास्तीति न क्वचित् ॥ २६१ ॥ एते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थं परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यम-भृत स्वार्थाविरोधेन ये । तेऽमी मानुषराक्षसा परहित स्वार्थाय विघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थक परहित ते के न जानीमहे ॥ २६२ ॥ देवस्याम्बुमुचश्च नास्ति नियम कोऽप्यानुकूल्य प्रति व्यञ्जन् य प्रियमुत्कट घटयते जन्तो क्षणादप्रियम् । क्षिप्र दीर्घनिदाघवासरवियत्सतापनिर्वापणा प्रादुष्कृत्य वनस्पते प्रकुरुते विद्युद्विसर्गं च य ॥ २६३ ॥ देवी श्रीजनकात्मजा दशमुखस्यासीद्गृहे रक्षसो नीता चैव रसातल भगवती वेदत्रयी दानवै । गन्धर्वस्य मदालसा च तनया पातालकेतुच्छलाद्दैत्येन्द्रोऽपजहार हन्त विषमा वामा विधेर्वृत्तय ॥२६४॥ किमशक्य बुद्धिमता किमसाध्य निश्चय दृढ दधताम् । किमशक्य प्रियवचसा किमलभ्यमिहो-द्यमस्थानाम् ॥ २६५ ॥ गन्धाप्यसौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा पद्मभ्रान्त्या चपलमधुप पुष्पमध्ये पपात । अन्धी भूत कुसुमरजसा कण्टकैर्लूनपक्ष स्थातु गन्तु द्वयमपि सखे नैव शक्तो द्विरेफ ॥ २६६ ॥ गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्वाम्यर्थे स्त्रीकृतेऽथ वा । स्थानार्थे यस्त्यजेत्प्राणास्तस्य लोका सनातना ॥ २६७ ॥ गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैनैव द्विजातय । चारै पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना ॥ २६८ ॥ त्यागो गुणो गुणशताभ्यधिको मतो मे विद्यापि भूषयति त यदि किं ब्रवीमि । शौर्यं च नाम यदि तत्र नमोऽस्तु तस्मै तच्च त्रय न च यदीर्ष्यति चित्रमेतत् ॥ २६९ ॥ त्याज्य सुख विषयसगमजन्म पुसा दु खोपसृ-ष्टमिति मूर्ख विचारणैषा । व्रीहीञ्जिहासति सितोत्तम-तण्डुलाढ्यान्को नाम भोस्तुषकणोपहितान्हितार्थी ॥२७०॥ दुर्गं त्रिकूट परिखा समुद्रो रक्षासि योधा धनदाच्च वित्तम् । शास्त्र च यस्योशनसा प्रणीत स रावणो दैववशाद्विपन्न

॥२७१॥ कर्मानुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः । तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्म विभावयेत् ॥२७२॥ किं गजेन प्रभिन्नेन राजकार्याण्यकुर्वता । स्थूलोऽपि यदि वाऽस्थूलः श्रेयान्कृत्यकरः पुमान् ॥२७३॥ किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः शीतलैश्च किम् । सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २७४ ॥ नोपभोक्तुं न च त्यक्तुं शक्नोति विषयाञ्जरी । अस्थि निर्दशनः श्वेव जिह्वया लेढि केवलम् ॥ २७५ ॥ नो सत्येन मृगाङ्क एष वदनीभूतो न चेन्दीवरद्वन्द्वं लोचनतां गतं न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता । किं त्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्वं विजानन्नपि त्वङ्मांसास्थिमयं वपुर्मृगदृशां मन्दो जनः सेवते ॥ २७६ ॥ दायादाः व्ययभीरुतापरिहृतारब्धेर्मेवन्त्युन्नता भृत्याः प्रत्युपकारकातरमते कुर्युर्न केऽपि प्रियम् । राशीभूतधनस्य जीवितहृतौ शश्वद्यतेरन्निजा भूमर्तुः क्रियते द्विषन् रभसाल्लोभेन किं नाप्रियम् ॥ २७७ ॥ कोकिलोऽहं भवान्काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥२७८॥ क्व स दशरथः स्वर्गे भूत्वा महेन्द्रसुहृद्गतः क्व स जलनिधेर्वेलां बद्ध्वा नृपः सगरस्तथा । क्व स करतलाज्जातो वैन्यः क्व सूर्यतनुर्मनुर्ननु बलवता कालेनैते प्रबुध्य निमीलिताः ॥ २७९ ॥ आदीर्घेण चलेन वक्रगतिना तेजस्विना भोगिना नीलाब्जद्युतिनाहिना वरमहं दष्टो न तच्चक्षुषा । दष्टे सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्मार्थिनो मुग्धाक्षीक्षणवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न चाप्यौषधम् ॥ २८० ॥ आदौ चित्ते ततः काये सतां संजायते जरा । असतां च पुनः काये नैव चित्ते कदाचन ॥२८१॥ अत्युक्तिं रहसि गतं विचित्रमल्पेन भाषमाणं च । उचितं प्रणयमपि नृपं सहसार्या नोपसर्पन्ति ॥ २८२ ॥ दुर्जनसंगतिरनर्थपरंपराया हेतुः सतामधिगतं वचनीयमत्र । लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं प्राप्नोति बन्धमथ दक्षिणसिन्धुराजः ॥२८३॥ जलौकयोपमीयन्ते प्रमदा मन्दबुद्धिभिः । मृगीदृशां जलौकानां विचारो महदन्तरम् ॥ २८४ ॥ जलौका केवलं रक्तमाददाना तपस्विनाम् । प्रमदा सर्वमादत्ते चित्तं वित्तं बलं सुखम् ॥ २८५ ॥ कुलं वृत्तं च शौर्यं च सर्वमेतन्न गण्यते । दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातरि रज्यते ॥ २८६ ॥ दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि समृद्ध्या । कूपोऽन्तःस्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः ॥ २८७ ॥ निःश्वासोद्गीर्णहुतभुग्धूमधूम्रीकृताननैः । वरमाशीविषैः सङ्गः कुर्यान्नत्वेव दुर्जनैः ॥२८८॥ किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथ वा सख्या ममोद्वेजितः किं वा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः । इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः ॥ २८९ ॥ कालिदासकविता नवं वयो माहिषं दधि सशर्करं पयः । ऐणमांसमबला च कोमला संभवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥ २९० ॥ उपायो न जयो यादृग्रिपोस्तादृग् हेतिभिः । उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥ २९१ ॥ आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमं नयेत् । विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्रभसेन न संपतेत् ॥ २९२ ॥ नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः ॥ अधोऽपि यत्स्पर्शनघातगातकः प्राणात्मसाम्यं रसता सुदुर्लभम् ॥ २९३ ॥ ये बाल्यभावान्न पठन्ति विद्यां ये यौवनस्था ह्यधनाश्च दाराः ॥ ते शोचनीया इह जीवलोके मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ २९४ ॥ दमेन हीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः ॥ सांख्यं च योगश्च कुलं च जन्म तीर्थाभिषेकश्च निरर्थकानि ॥२९५॥ कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ॥ तत्संघातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २९६ ॥ शत्रोरपत्यानि प्रियंवदानि नोपेक्षितव्यानि बुधैर्मनुष्यैः ॥ तान्येव काले विषवत्क्षराणि विषस्य पात्राण्यपि दारुणानि ॥ २९७ ॥ ऋतेन जीवेदनृतेन जीवेन्मृतेन जीवेत्प्रमितेन जीवेत् ॥ सत्यानृताभ्यामथवापि जीवेत् श्ववृत्तिमेकां परिवर्जयेत्तु ॥ २९८ ॥ अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषेभ्यो मानुषश्च प्रधानो विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ २९९ ॥ नास्तीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ यथा मैत्री च लोकेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ ३०० ॥ न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैः सुमर्मगैः ॥ यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३०१ ॥ शूरत्वयुक्ता मृदुमन्दवाक्या जितेन्द्रियाः सत्यपराक्रमाश्च ॥ प्रागेव पश्चाद्विपरीतरूपा ये ते तु भृत्या न हिता भवन्ति ॥३०२॥ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ ३०३ ॥ कं योजयेन्मनुजोऽर्थं लभेत निपातयन्नष्टदृशं हि गर्ते ॥ एवं नराणां विषयस्पृहा च निपातयन्निरये त्वन्धकूपे ॥ ३०४ ॥ कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं न वा अमीषां च सतां विहिंसनम् ॥ द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य तज्ज्ञात्वा विशत्कुण्डमशेषदग्घहरिः ॥ ३०५ ॥ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योऽर्थान्समीहेत निकामकामः । अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोरनन्तदुःखं न च वेद मूढः ॥ ३०६ ॥ सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ॥ सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्नपात्र्या

दिग्गलकलादौ सति किं दुकूलै ॥ ३०७ ॥ भूतेराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगै । तद्विद्वान चलेन्मार्गादन्वशिष्ट क्षितेर्मतम् ॥३०८॥ *प्राणवृत्त्यैव सतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियै* । ज्ञान यथा न नश्येत नावकीर्येत वाड्मन ॥३०९॥ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकाल विमुञ्चति ॥ न तेषु युज्यते देही गोभिर्गा इव गोपति ॥ ३१० ॥ महीयसा पादरजोऽभिषेक निष्किञ्चनाना न वृणीत यावत्॥३११॥ नवनीतोपमा वाणी करुणाकोमल मन । धर्मबीजप्रसूतानामेतत्प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ ३१२ ॥ कोकिलाना स्वरो रूप नारीरूप पतिव्रता । विद्या रूप कुरूपाणा क्षमा रूप तपस्विनाम् ॥ ३१३ ॥ किं जीवितेन धनमानविवर्जितेन मित्रेण किं भवति भीतिसशङ्कितेन । सिंहव्रत चरत गच्छत मा विषाद काकोऽपि जीवति चिर च बलिं च भुङ्क्ते ॥ ३१४ ॥ तन्मगल यत्र मन प्रसन्न तज्जीवन यन्न परस्य सेवा । तदर्जित यत्स्वजनेन भुक्त तद्गर्जित यत्समरे रिपूणाम्॥ ३१५॥ वेदादिशास्त्रमखिल प्रपठन्तु लोका कुर्वन्तु नाम सतत क्षितिपालसेवाम् । उग्र तप प्रतिदिन प्रतिसाधयन्तु न श्रीस्तथापि च भजत्यतिभाग्यहीनम् ॥ ३१६ ॥ त्यक्त्वालसान्दैवपरान्मनुष्यान् उत्थानयुक्तान्पुरुषान्हि लक्ष्मी । *अन्विष्य यत्नाद्वृणुयान्नृपेन्द्र तस्मात्सदोत्थानवता हि भाव्यम्* ॥ ३१७ ॥ नित्य छेदस्तृणाना धरणिविलिखन पादयोश्चापमार्ष्टिर्दन्तानामस्वशौच *मलिनवसनता रूक्षता मूर्धजानाम्* । द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयन ग्रासहासातिरेक स्वाङ्गे पीठे च वाद्य हरति घनपते केशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥ ३१८ ॥ कुचेलिन दन्तमलोपधारिण बह्वाशिन निष्ठुरवाक्यभाषिणम् । सूर्योदये ह्यस्तमयेऽपि शायिन विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥३१९॥ तद्वीर्यादधिक यस्तु पुनरन्यत्स्वशक्तित । निष्पादयति त प्राज्ञा प्रवदन्ति नरोत्तमम् ॥३२०॥ भिक्षाशी जनमध्यसङ्गरहित स्वायत्तचेष्ट सदा दानादानविरक्तमार्गनिरत कश्चित्तपस्वी स्थित । रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनैरास्यूतकन्थाधरो निर्मानो निरहकृति शमसुधाभोगैकबद्धस्पृह ॥ ३२१ ॥ रोहते सायकैर्विद्ध वन परशुना हतम् । वाचा दुरुक्त बीभत्स न सरोहति वाक्क्षतम् ॥ ३२२ ॥ शय्या शैलशिला गृह गिरिगुहा वस्त्र तरूणा त्वच सारगा सुहृदो ननु क्षितिरुहा वृत्ति फलै कोमलै । येषा नैझरिणाम्बु पानमुचित रत्यै च विद्याङ्गना मन्ये ते परमेश्वरा शिरसि यैर्बद्धो न सेवाञ्जलि ॥३२३॥ स्वामिनि गुणान्तरज्ञे गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे । मित्रे चानुपचर्ये निवेद्य दुख सुखी भवति ॥ ३२४ ॥ ताम्बूल कटु तिक्तमिश्रमधुर क्षार कषायान्वित वातघ्न कफनाशन कृमिहर दौर्गन्ध्यदोषापहम् । वक्त्रस्याभरण मलापहरण कामाग्निसदीपन ताम्बूलस्य सखे *त्रयोदश गुणा स्वर्गेऽप्यमी दुर्लभा ॥ ३२५ ॥ य पित्रा* समुपात्तानि धनवीर्ययशासि वै । न्यूनता नयति प्राज्ञस्तमाहु पुरुषाधमम् ॥३२६॥ भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चाय भवस्तत्कस्येह कृते परिभ्रमथ रे लोका कृत चेष्टितै । आशापाशशतोपशान्तिविशद चेत समाधीयता काम्योत्पत्तिवशे स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वच ॥ ३२७ ॥ लज्जा गुणौघजननी जननीमिव स्वामत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमाना । तेजस्विन सुखमसूनपि सत्यजन्ति सत्यव्रतव्यसनिनो न पुन प्रतिज्ञाम् ॥ ३२८ ॥ शीघ्रकृत्येषु कार्येषु नरो यदि विलम्बते । तत्कृत्य देवतास्तस्य कोपाद्विघ्नन्त्यसशयम् ॥ ३२९ ॥ आत्मभाग्यक्षतद्रव्य स्त्रीद्रव्येणानुकम्पित । अर्थत पुरुषो नारी या नारी साऽर्थत पुमान् ॥ ३३० ॥ दक्षता भद्रता दार्ढ्य क्षान्ति क्लेशसहिष्णुता । सतोष शीलमुत्साहो मण्ड*यन्त्यनुजीविनम् ॥ ३३१ ॥ यदुपात्त यश पित्रा धन* वीर्यमथापि वा । तन्न हापयते यस्तु स नरो मध्यम स्मृत ॥ ३३२ ॥ प्रियमेवाभिधातव्य नित्य सत्सु द्विषत्सु च । शिखीव केकामधुर प्रियवाक्स्य न प्रिय ॥ ३३३ ॥ राज्ञो विपद्बन्धुवियोगदु ख देशच्युतिर्दुर्गममार्गखेद । आस्वाद्यतेऽस्या कटु निष्फलाया फल मयैतच्चिरजीविताया ॥ ३३४ ॥ वीतव्यसनमश्रान्त महोत्साह महामतिम् । प्रविशन्ति सदा लक्ष्म्य सरित्पतिमिवापगा ॥ ३३५ ॥ स्थानमुत्सृज्य गच्छन्ति सिंहा सत्पुरुषा गजा । तत्रैव निधन यान्ति काका कापुरुषा मृगा ॥ ३३६ ॥ के वा न सन्ति तामरसावतसा हसावलीवलयिनो जलसनिवेशा । किं चातक फलमपेक्ष्य सवज्रपाता पौरदरीमुपगतो नववारिधाराम् ॥३३७॥ मानमुद्वहत पुसो वरमापत्पदे पदे । मानहीन सुरै सार्धं विमानमपि सत्यजेत् ॥ ३३८ ॥ पुनर्दारा पुनर्वित्त पुन क्षेत्र पुन पुन । पुन शुभाशुभ कर्म शरीर न पुन पुन ॥ ३३९ ॥ रथ शरीर पुरुषस्य राजन्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वा । तैरप्रमत्त कुशली सदश्वैर्दान्तै सुख याति रथीव धीर ॥ ३४० ॥ विधात्रा रचिता रेखा ललाटेऽक्षरमालिका । न ता मार्जयितु शक्त स्वबुद्ध्याप्यतिपण्डित ॥३४१॥ सत्य जना वच्मि न पक्षपातात्लोकेषु सर्वेषु च तथ्यमेतत् । नान्यन्मनोहारि नितम्बिनीभ्यो दु खस्य हेतुर्न च कश्चिदन्य ॥३४२॥ एक भूमिपति करोति सचिव राज्ये प्रधान यदा त मोहाच्छ्रयते मद स च मदादास्येन निर्विद्यते । निर्विण्णस्य पद करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा स्वातन्त्र्यस्पृहया तत स नृपते प्राणेष्वभि-

दुह्यति ॥ ३४३ ॥ सत्यमेव व्रत यस्य दया दीनेषु सर्वथा । कामक्रोधौ वशे यस्य तेन लोकत्रय जितम् ॥ ३४४ ॥ पर क्षिपति दोषेण वर्तमान स्वय तथा । यश्च क्रुध्यत्यनीशान स च मूढतमो नर ॥ ३४५ ॥ धनानि जीवित चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् । सन्निमित्त वर त्यागो विनाशे नियते सति ॥३४६॥ सनियच्छति यो वेगमुत्थित क्रोधहर्षयो । स श्रियो भाजन राजन् यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ३४७ ॥ परिचरितव्या सन्तो यद्यपि कथयन्ति नो सदुपदेशम् । यास्तेषा स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ ३४८ ॥ श्रीर्मङ्गला त्प्रभवति प्रागल्भ्यात्सप्रवर्धते । दाक्ष्यात्तु कुरुते मूल सयमा त्प्रतितिष्ठति ॥ ३४९ ॥ पञ्चभि सभृत कायो यदि पञ्चत्व मागत । कर्मभि स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ३५० ॥ धनहेतोर्य ईहेत तस्यानीहा गरीयसी । भूयान्दोषो हि वित्तस्य यश्च धर्मस्तदाश्रय ॥ ३५१ ॥ वाचाशौच च मनस शौचमिन्द्रियनिग्रह । सर्वभूतदयाशौचमेतच्छौच परार्थिनाम् ॥ ३५२ ॥ हृष्यन्ति देवता सर्वा गायन्ति ऋषयस्तथा । नृत्यन्ति पितर सर्वे ह्यतिथौ गृहमागते ॥ ३५३ ॥ दुर्वृत्त वा सुवृत्त वा सर्वपापरत तथा । भर्तारं तारयत्येव भार्या धर्मेषु निष्ठिता ॥ ३५४ ॥ न भिक्षा दुष्प्रापा पथि मम महारामचरिते फलै सपूर्णा भूरपि मृगमुचर्मापि वसनम् । सुखैर्वा दु खैर्वा सदृशपरिपाक खलु सदा त्रिनेत्र कस्त्यक्त्वा धनलवमदान्ध प्रणमति ॥ ३५५ ॥ यद्यपि भ्रातर क्रुद्धा भार्या वा कारणान्तरे । स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतर प्रीयते जन ॥ ३५६ ॥ ललाटदेशे रुधिर स्रवेद्यच्छूरस्य यस्य प्रविशेच्च वक्त्रे । तत्सोमपानेन सम भवेच्च सग्रामयज्ञे विधिवत्प्रदिष्टम् ॥३५७॥ मीन स्नानपर फणी पवनभुङ् मेषश्च पर्णाशनो गर्ते तिष्ठति मूषिकोऽपि विपिने सिंहो बको ध्यानवान् । शश्वद्भ्राम्यति चक्रिणी परिचरन्देव सदा देवल किं तेषा फलमस्ति तेन तपसा तद्भावशुद्धिं कुरु ॥ ३५८ ॥ बाहुवीर्य बल राज्ञो ब्राह्मणो ब्रह्मविद्बली । रूपयौवनमाधुर्यं स्त्रीणा बलमनुत्तमम् ॥३५९॥ नश्यतो युध्यतो वापि तावद्भवति जीवितम् । यावद्धाताऽसृजत्पूर्वं न यावन्मनसेप्सितम् ॥ ३६० ॥ पतिर्भार्यां सप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते । जायायास्तद्धि जायात्व यदस्या जायते पुन ॥ ३६१ ॥ दग्ध दग्ध त्यजति न पुन काञ्चन कान्तिवर्णं छिन्न छिन्न त्यजति न पुन स्वादुतामिक्षुदण्डम् । घृष्ट घृष्ट त्यजति न पुनश्चन्दन चारु गन्ध प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम् ॥३६२॥ नाल्पीयसि निबध्नन्ति पदमुन्नतचेतसः । येषां भुवनलाभेऽपि नि सीमानो मनोरथा ॥ ३६३ ॥ छादयित्वात्मभाव हि चरन्ति शठबुद्धय । प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोऽनर्थ सुमहान्भवेत् ॥ ३६४ ॥ नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् । नात्यक्त्वा चाभय शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥ ३६५ ॥ तर्पच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् । निवर्तते तदा तप पापमन्तगत यदा ॥ ३६६ ॥ दिवसे सनिधानेन पिशुनप्रेरणा प्रभो । ईर्ष्यालुना स्वैरिणीव रक्षितु यदि पार्यते ॥३६७॥ कर्मण फलनिर्वृत्ति स्वयमश्नाति कारक । प्रत्यक्ष दृश्यते लोके कृतस्यापकृतस्य च ॥३६८॥ क पृच्छाम सुरा स्वर्गे निवसामो वय भुवि । किं वा काव्यरस स्वादु किं वा स्वादीयसी सुधा ॥ ३६९ ॥ उर्वीपतेश्च स्फटिकाश्मनश्च शीलोज्झितस्त्रीहृदयस्य चान्त । असनिधानात्सततस्थितीनामन्योन्यराग कुरुते प्रवेशम् ॥३७०॥ आत्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषा परिनिन्दया । स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥३७१॥ कृतिनोऽपि प्रतीक्ष्यन्ते सहाय कार्यसिद्धये । चक्षुष्मानपि नालोकाद्विना वस्तु न पश्यति ॥ ३७२ ॥ किं देवकार्याणि नराधिपस्य कृत्वा निरोध विषयस्थितानाम् । तदेवकार्ये जपयज्ञहोमा यस्याश्रुपाता न पतन्ति राष्ट्रे ॥ ३७३ ॥ दद्यमार्तस्य शयन स्थितश्रान्तस्य चासनम् । तृषितस्य च पानीय क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ३७४ ॥ राजन्राजन्युपाध्यायो देवी यच्छिक्षयेदिह । तत्र प्रजागर कर्तुमसर्वज्ञैर्न शक्यते ॥३७५॥ किं ते धनैर्बान्धवैर्वापि किं ते किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि । आत्मानम न्विच्छ गुहा प्रविष्ट पितामहस्ते क्व गत पिता च ॥३७६॥ न व्याधयो नापि यम प्राप्त श्रेय प्रतीक्षते । यावदेव भवेत्कल्यस्तावच्छ्रेय समाचरेत् ॥ ३७७ ॥ न व्याधिर्न विष तापस्तथान्यद्वापि भूतले । दु खाय स्वशरीरोत्थ मौर्ख्य मेतद्यथा नृणाम् ॥ ३७८ ॥ सुगाद्धुतर दु ख जीविते नास्ति सशय । स्निग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ ३७९ ॥ सामुद्रास्तिमयो नृपाश्च सदृशा एके ह्यतानम्भस स्वस्यादेव कणान्घनस्य जहतो जानन्ति ये दातृताम् । सर्वस्मात्स्फुटलुण्ठिताद्धितरतो लेशाकिलान्येऽपि ये दुष्का यस्यकुलस्य हन्त कल्पयन्त्यन्तर्हिताघायिताम् ॥ ३८० ॥ सुख च दु ख च भवाभवौ च लाभालाभौ मरण जीवित च । पर्यायश सर्वमेते स्पृशन्ति तस्माद्धीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ॥ ३८१ ॥ कृपिरा रूपनाशाय अर्थनाशाय याजिन । शालको गृहनाशाय सर्वनाशाय पावक ॥ ३८२ ॥ एको बहूनां मूर्खाणा मध्ये निपतितो बुध । पद्म पय स्तरङ्गाणामिव विप्लवते ध्रुवम् ॥ ३८३ ॥ निजानुत्पतत शत्रून्पय पयप्रयोजनान् । यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्ग्रसते नरम् ॥ ३८४ ॥ ज्ञान सतां मानमदादिनाशन केषांचिदेत न्मदमानकारणम् । स्थान विविक्त यमिनां

विमुक्तये कामातुराणामतिकामकारणम् ॥ ३८५ ॥ तद्भोजन
यद्द्विजभुक्तशेष तत्सौहृद यत्क्रियते परस्मिन् । सा प्राज्ञता
या न करोति पाप दम्भ विना य क्रियते स धर्म
॥ ३८६ ॥ धर्मात्मैवनृगो राजा चिराय बुभुजे भुवम् ।
अधर्माच्चैव नहुष प्रतिपेदे रसातलम् ॥ ३८७ ॥ क
समानगभीराणा लक्षयेद्बहिरापदम् । वालापल्येन भूल्येन
यदि सा न प्रकाश्यते ॥३८८॥ नास्ति धर्मसमो बन्धुर्नास्ति
धर्मसमा क्रिया । नास्ति धमसमो देव सत्य सत्य
वदाम्यहम् ॥३८९॥ नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातक
परम् । श्रुतिर्हि सत्य धर्मश्च तस्मात्सत्य न लोपयेत् ॥३९०॥
एष ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधर । कस्य नो तनुते
तन्वि पिपासाकुलित मन ॥ ३९१ ॥ नावज्ञया प्रदातव्य
किंचिद्वा केनचित्क्वचित् । अवज्ञया हि यद्दत्त दातुस्तद्दोष-
मावहेत् ॥ ३९२ ॥ एकीभूय स्फुटमिव क्रिमप्याचरद्भि
प्रलीरेभिर्भूते स्मर कति कृता स्वान्त ते विप्रलम्भा ।
तस्मादेषा त्यज परिचय चिन्तय स्वव्यवस्थामा
मापस्ते किमु न विदित पण्डित खण्डित स्यात् ॥३९३॥
नाश्रम कारण धर्मे क्रियमाणो भवद्धि स । अतो
यदात्मनोऽपथ्य परेषा न तदाचरेत् ॥ ३९४ ॥ जलाहृतौ
विशेषेण वैद्युताग्नेरिव द्युति । आपदि स्फुरति प्रज्ञा
यस्य धीर स एव हि ॥ ३९५ ॥ नाभूतिकालेषु फल
ददति शिल्पानि मन्त्रश्च तथौषधानि । तान्येव कालेन
समाहितानि सिद्ध्यन्ति वर्धन्ति च भूतिकाले ॥ ३९६ ॥
देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् । क्रियमाणानि
दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३९७ ॥ ऐश्वर्यमदपापिष्ठा
मदा पानमदादय । ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते
॥३९८॥ कुलोद्गत सत्यमुदारविक्रम स्थिर कृतज्ञ धृतिमन्त-
मूर्जितम् । अतीव दातारमुपेतवत्सल सुदुष्प्रसाध्य प्रवदन्ति
विद्विषम् ॥ ३९९ ॥ ऐश्वर्यात्सहसान्ध न कुर्याच्च कदा-
चन । गते च गौरव नास्ति आगते च धनक्षय ॥४००॥
कन्या वरयते रूप माता वित्त पिता श्रुतम् । बान्धवा
कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जना ॥ ४०१ ॥ नारभेतान्य-
सामर्थ्यात्पुरुष कार्यमात्मन । मतिसाम्य द्वयोर्नास्ति कार्येषु
कुरुनन्दन ॥ ४०२ ॥ एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा
सुखम् । अल्पामप्यापद प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥४०३॥
धनेन वाससा प्रेम्णा श्रद्धयामृतभाषणै । सतत तोषये-
द्दारा नाप्रिय क्वचिदाचरेत् ॥ ४०४ ॥ का तव कान्ता कस्ते
पुत्र ससारोऽयमतीव विचित्र । कस्य त्व वा कुत आया-
तस्तत्त्व चिन्तय तदिद भ्रात ॥ ४०५ ॥ ते चापि निपुणा
वैद्या कुशला सभृतौषधा । व्याधिभि परिकृष्यन्ते मृगा
व्याधैरिवार्दिता ॥ ४०६ ॥ काले महिष्णुर्गिरिवदसहिष्णुश्च
वह्निवत् । स्कन्धेनापि वहेच्छत्रून्प्रियाणि समुदाहरन्
॥ ४०७ ॥ ऐन्दवादर्चिष कामी शिशिर हव्यवाहनम् ।
अबलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्ययम् ॥ ४०८ ॥ पुनर्वित्त
पुनर्मित्र पुनर्भार्या पुनर्मही । एतत्सर्वे पुनर्लभ्य न शरीर
पुन पुन ॥ ४०९ ॥ कश्चिदाम्रवण छित्त्वा पलाशाश्च
निषिञ्चति । पुष्प दृष्ट्वा फले गृध्नु स शोचति फलागमे
॥ ४१० ॥ देवो राजा गुरुर्भार्या वैद्यनक्षत्रपाठका ।
रिक्तहस्ता न गच्छन्ति गते कार्ये न सिध्यति ॥ ४११ ॥
त्वन्मुख कमल चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा । कमल जलसरोहि
त्वन्मुख त्वदुपाश्रयम् ॥ ४१२ ॥ परोऽप्यपत्य हितकृद्यथौ-
षधा स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहित । छिन्द्यात्तदङ्ग यदुता-
त्मनोऽहित शेष सुख जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ४१३ ॥
क श्रद्धास्यति भूतार्थ सर्वा मा तुलयिष्यति । शङ्कनीया
हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥ ४१४ ॥ पूर्व वयसि
कर्माणि कृत्वा पापानि ये नरा । पश्चाद्गङ्गा निषेवन्ते
तेऽपि यान्त्युत्तमा गतिम् ॥ ४१५ ॥ तरुणिमसमारम्भे
तस्या शरीरसरोवर सरभस मनोहस श्रीमन्प्रयासि कथ
पुन । श्रवणलतिकापाशौ पार्श्वे प्रसारितपातितौ हतविधि-
वशाद्व्याधाधो न पश्यति किं मनाक् ॥ ४१६ ॥ प्रीत
क्रुद्धेन तातश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येन रोषादाऽऽबाल्या-
द्विप्रवर्यै स्ववदनविवरे धार्यते वैरिणी मे । गेह मे छेद-
यन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तात्तस्मात्खिन्ना सदाह
द्विजकुलनिलय नाथ युक्त त्यजामि ॥ ४१७ ॥ दूर्वाया
भूषण पत्र वृक्षाणा भूषण सुमम् । सद्वृत्तिर्भूषण पुसा
नारीणा भूषण पति ॥ ४१८ ॥ कृतवैरे न विश्वास
कार्यस्त्विह सुहृद्यपि । छन्न सतिष्ठते वैर गूढोऽग्निरिव
दारुषु ॥ ४१९ ॥ द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु
चार्जवी । क्षत्रिय शीलभाग्राजश्चिर पालयते महीम्
॥ ४२० ॥ धनहीनो न हीनश्च धनिक स सुनिश्चयात् ।
विद्यारत्नेन यो हीन स हीन सर्ववस्तुषु ॥ ४२१ ॥
परवाक्यैर्न वर्तय परद्रव्येण चेश्वरा । निर्लोठितेन सत्कृति
पुष्णन्त्यद्यतने क्षणे ॥ ४२२ ॥ धननाशेऽधिक दु ख मन्ये
सर्वमहत्तरम् । ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनाच्च्युतम्
॥ ४२३ ॥ तीर्थसेवनमौनभागपि तिमि सक्त स्वकुल्याशने
वाताशा ग्रसते शिखी घनपयोमानाशनोऽप्यन्वहम् । विश्व
स्वाञ्जलचारिण प्रकटितध्यानोऽपि भुङ्क्ते बक सत्कर्माचरणे-
ऽपि दोषविकृता न प्रत्यय पापिनाम् ॥ ४२४ ॥
कृतविद्योऽपि मलिना व्यक्त रागेण रज्यते । रागानुरक्त
चित्तस्तु किं न कुर्यादसाम्प्रतम् ॥ ४२५ ॥ त्वया

नीलोत्पल कर्णे स्मरेणास्त्र शरासवे । मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत्समं कृतम् ॥ ४२६ ॥ धनक्षय शिष्टगर्हा सदाचारविवर्जनम् । जातिभि पीडनं चैव द्यूतासक्तधिया नृणाम् ॥ ४२७ ॥ नासहेतोर्विनीतिस्तु क्रियते जीवितेशया । पश्चत्वं चेद्गमिष्यामि किं सिंहानुनयेन मे ॥ ४२८ ॥ निर्दहति कुलशेषं ज्ञातीनां वैरसंभव क्रोध । वनमिव घनपवनाहततरुवरसंघट्टसंभवो दहन ॥ ४२९ ॥ पयोमुच परीताप हरन्त्येव शरीरिणाम् । नन्वात्मलाभो महता परदु खोपशान्तये ॥ ४३० ॥ त्यजेद्धर्मं दयाहीनं विद्याहीनं गुरुं त्यजेत् । त्यजेत्क्रोधमुखीं भार्यां नि स्नेहान्बान्धवांस्त्यजेत् ॥ ४३१ ॥ त्यजेत संचयांस्तस्मात्तज्जान्क्लेशान्सहेत वा । नहि संचयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रव ॥ ४३२ ॥ नौका च खलजिह्वा च प्रतिकूलप्रवर्तिनी । प्रतारणाय लोकानां दारुणा केन निर्मिता ॥ ४३३ ॥ तलवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव । न चैवास्ति तल व्योम्नि खद्योते न हुताशन ॥ ४३४ ॥ नोपभोगो न वा दानं बन्धुना भरणं न वा । तथापि गुरुता धत्ते नृणां संरक्षितं धनम् ॥ ४३५ ॥ द्वावेव कथितौ सद्भि पन्थानौ वदतां वर । अहिंसा चैव सत्यं च यत्र धर्म प्रतिष्ठित ॥ ४३६ ॥ तृणोल्क्या ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधु । शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीर कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ४३७ ॥ निर्गुणस्य हतं रूपं दु शीलस्य हतं कुलम् । असिद्धस्य हता विद्या अभोगेन हतं धनम् ॥ ४३८ ॥ दोग्ध्री धान्यं हिरण्यं च मही राज्ञा सुरक्षिता । नित्यं स्वेभ्य परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पय ॥ ४३९ ॥ मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा । ददात्यमित्रेष्वभियाचित स्व तमात्मवन्त प्रजहत्यनर्था ॥ ४४० ॥ यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन । न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायक ॥ ४४१ ॥ भिषजो भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणाम् । यदि कालेन पच्यन्ते भेषजै किं प्रयोजनम् ॥ ४४२ ॥ मूर्खस्तु परिहर्तव्य प्रत्यक्षो द्विपद पशु । भिनत्ति वाक्यशल्येन अदृश कण्टको यथा ॥ ४४३ ॥ यत्रोदकं तत्र वसन्ति हंसास्तथैव शुष्कं परिवर्जयन्ति । न हंसतुल्येन नरेण भाव्यं पुनस्त्यजन्ते पुनराश्रयन्ते ॥ ४४४ ॥ भूतानामपर कश्चिद्धिंसाया सततोत्थित । वञ्चनाया च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥ ४४५ ॥ मृत्योर्वा गृहमेतद्वै या ग्रामे वसतो रति । देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुति ॥ ४४६ ॥ य सर्वकालमबुधै परिहस्यमानो मूलाङ्कुरावपि न जातु पुरस्करोति । व्यापत्सु शास्त्रविटपी स फलं प्रसूय पुंस किलैकपद एव लुनात्यलक्ष्मीम् ॥ ४४७ ॥ भैषज्यमेतद्दु खस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् । चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ ४४८ ॥ पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् । मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारक ॥ ४४९ ॥ भक्तद्वेषो जडे प्रीति सुरुचिर्गुरुलङ्घने । मुखे कटुकता नित्यं धनिनां ज्वरिणामिव ॥ ४५० ॥ यत्संग्रहो रत्नमहौषधीनां करोति सर्वव्यसनावसानम् । त्यागेन तद्यस्य भवेन्मोऽस्तु चित्रप्रभावाय धनाय तस्मै ॥ ४५१ ॥ उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति । अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ॥ ४५२ ॥ महाबलान्पश्य महानुभावान्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् । राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ ४५३ ॥ यथा खरश्चन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य । एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु मूढा खरवद्वहन्ति ॥ ४५४ ॥ फेनमात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते । अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ४५५ ॥ यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदित । तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नरा कालवशं गता ॥ ४५६ ॥ प्रिया वा मधुरा वा तु स्वाम्येष्वेव विराजते । श्रीरक्षणे प्रमाणं तु वाचं सुनयकर्कशा ॥ ४५७ ॥ महादेवो देव सरिदपि च सैवामरसरिद्गुहा एवागारं वसनमपि ता एव हरित । सुहृद्वा कालोऽयं व्रतमिदमदैन्यव्रतमिदं कियद्वा वक्ष्यामो वटविटप एवास्तु दयिता ॥ ४५८ ॥ यथा तैलक्षयाद्दीप प्रह्रासमुपगच्छति । तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्रह्रासमुपगच्छति ॥ ४५९ ॥ प्राप्य कार्ये गरीयस्तु प्रियमुत्सृज्य दूरत । हितमेव हि वक्तव्यं सुहृदा मन्त्रिणा सदा ॥ ४६० ॥ मत्वा परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् । श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥ ४६१ ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् । तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाश्नुते ॥ ४६२ ॥ भर्तारं किल या नारी छायेवानुगता सदा । अनुगच्छति गच्छन्तं तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ॥ ४६३ ॥ महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं य संत्यजत्यनपाकृष्ट एव । सुखं सुदु खान्यवमुच्य शेते जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ ४६४ ॥ यस्य चित्तं द्रवीभूतं कृपया सर्वजन्तुषु । तस्य ज्ञानेन मोक्षेण किं जटाभस्मलेपनै ॥ ४६५ ॥ मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखण्डिन । हरन्ति न तथा वाचो यथा साधु

विपश्चिताम् ॥ ४६६ ॥ प्राज्ञो वा यदि वा मूर्ख सधनो निर्धनोऽपि वा । सर्व कालवश याति शुभाशुभसमन्वित ॥ ४६७ ॥ यदा शरीरस्य शरीरिणश्च पृथक्त्वमेकान्तत एव भाति । आहार्ययोगेण वियुज्यमान परेण को नाम भवेद्विषादी ॥ ४६८ ॥ मधुरेणदृशा मान मधुरेण सुगन्धिना । सहकारोद्गमेनैव शब्दशेष करिष्यति ॥ ४६९ ॥ तद्भावभावनिरता तत्सयोगपरायणा । तमेव भूयो भर्तार सा प्रेत्याप्यनुगच्छति ॥ ४७० ॥ मूर्खश्चिरायुर्जातोऽपि तस्माज्जातमृतो वर । मृत स चाल्पदु खाय यावज्जीव जडो दहेत् ॥ ४७१ ॥ प्राकृतो हि प्रशमन्या निन्दन्या किं करिष्यति । वने काक इवाबुद्धिर्वाशमानो निरर्थकम् ॥ ४७२ ॥ यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्य स धर्म । मायाचारो मायया बाधितव्य साध्वाचार साधुना प्रत्युपेय ॥ ४७३ ॥ मयास्योपकृत पूर्व ममाप्येष करिष्यति । इति य क्रियते सधि प्रतीकार स उच्यते ॥ ४७४ ॥ युगान्ते चलते मेरु कल्पान्ते सप्त सागरा । साधव प्रतिपन्नार्थान्न चलन्ति कदाचन ॥ ४७५ ॥ भवने सुहृदो यस्य समागच्छति नित्यश । चित्ते च सौख्येन न किंचित्सदृश भुवि ॥ ४७६ ॥ वणिकप्रमादी भृतकश्च मानी भिक्षुर्विलासी ह्यधनश्च कामी । वराङ्गना चाप्रियवादिनी च न ते च कर्माणि समारभन्ते ॥ ४७७ ॥ चिंतासहस्रेषु च तेषु मध्ये चिंताश्चतस्रोऽप्यसिधारतुल्या । नीचापमान क्षुधित कलत्र भार्या विरक्ता सहजोपरोध ॥ ४७८ ॥ कान्तावियोग स्वजनापमान ऋणस्य शेष कुजनस्य सेवा । दारिद्र्यभावाद्विमुखाश्च मित्रा विनाग्निना पञ्च दहन्ति तीव्रा ॥ ४७९ ॥ यदा न योगोप चितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग । अनन्यहेतुष्वथ मे गति स्यादात्यन्तिको यत्र न मृत्युहास ॥ ४८० ॥ गृहेश्वरीं सद्गुणभूषिता शुभा पङ्गन्धयोगेन पतिं समेताम् । न लालयेत्पूरयेन्नैव काम स किं पुमान्न पुमान्मे मृतोऽस्ति ॥ ४८१ ॥ योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढ ॥ प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टि ॥ ४८२ ॥ एकान्तशीलस्य दृढव्रतस्य सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य । अध्यात्मयोगे गतमानसस्य मोक्षो ध्रुव नित्यमहिंसकस्य ॥ ४८३ ॥ न शब्दशास्त्रे निरतस्य मोक्षो न वर्णसङ्गे निरतस्य चैव । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ॥ ४८४ ॥ बालातप प्रेतधूम स्त्री वृद्धा तरुण दधि । आयुष्कामो न सेवेत तथा समार्जनी रज ॥ ४८५ ॥ नाश्नन्ति पितरो देवा क्षुद्रस्य वृषलीपते । भा नाश्नन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ ४८६ ॥ सङ्ग त्यजेत मिथुनव्रतिना मुमुक्षु सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि । एकश्चरन्रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्ग ॥ ४८७ ॥ धर्म प्रव्रजितस्तप प्रचलित सत्य च दूर गत पृथ्वी वन्ध्यफला जन कपटिनो लौल्ये स्थिता ब्राह्मणा । मर्त्या स्त्रीवशगा स्त्रियश्च चपला नीचा जना उन्नता हा कष्ट खलु जीवित कलियुगे धन्या जना ये मृता ॥ ४८८ ॥ यस्मिन्यदा पुष्करनाभमायया दुरन्तया स्पृष्टधिय पृथग्यश । कुर्वन्ति तत्र ह्यनुकम्पया कृपा न साधवो दैवबलात्कृते क्रमम् ॥ ४८९ ॥ यो धर्मशीलो जितमानरोषो विद्याविनीतो न परोपतापी ॥ स्वदारतुष्ट परदारवर्जितो न तस्य लोके भयमस्ति किंचित् ॥ ४९० ॥ अत कविर्नामसु यावदर्थ स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धि । सिद्धेऽन्यथार्थे न यतेत भूय परिश्रम तत्र समीक्षमाण ॥ ४९१ ॥ अथ प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्यायत स आस्ते सह षट्सपत्न । जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रम किं नु करोत्यवद्यम् ॥ ४९२ ॥ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला क्रिया ॥ ४९३ ॥ पुनर्वित्त पुनर्मित्र पुनर्भार्या पुनर्मही । एतत्सर्वं पुनर्लभ्य न शरीर पुन पुन ॥ ४९४ ॥ यस्य कृत्य न जानन्ति मन्त्र वा मन्त्रित परे । कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ ४९५ ॥ ममत्व हि न कर्तव्यमैश्वर्ये वा धनेऽपि वा । पूर्वावास हरन्त्यन्ये राजधर्मं हि त विदु ॥ ४९६ ॥ प्रज्ञावास्त्वेव पुरुष सयुक्त परया धिया । उदयास्तमनज्ञो हि न हृष्यति न शोचति ॥ ४९७ ॥ यस्य पुत्रो वशीभूतो भार्या छन्दानुगामिनी । विभवे यश्च सतुष्टस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥ ४९८ ॥ भोक्तु पुरुषकारेण दुष्टस्त्रियमिव श्रियम् । व्यवसाय सदेवेच्छेन्न हि क्लीबवदाचरेत् ॥ ४९९ ॥ मार्दव सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृति । आयुष्याणि बुधा प्राहुर्मित्राणा चापि मानना ॥ ५०० ॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितर सुत । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्त स्वयमेव स्वयभुवा ॥ ५०१ ॥ यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी । अरण्य तेन गन्तव्य यथारण्य तथा गृहम् ॥ ५०२ ॥ भस्मना शुध्यते कास्य ताम्रमम्लेन शुध्यति । रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ॥५०३॥ मा वन छिन्धि सव्याघ्र मा व्याघ्रा नीनशन् वनात् । वन हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षति काननम् ॥ ५०४ ॥ यत्कोपनो यजति यद्ददाति यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्वं मोघः श्रमो भवति हि क्रोधनस्य ॥ ५०५ ॥ पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च । न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ ५०६ ॥ भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्या मूलं सुखस्य च । भार्या धर्मफलावाप्त्यै भार्या संतानहेतवे ॥ ५०७ ॥ ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन वा । तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५०८ ॥ वध्यन्ते न ह्यविश्वस्ता शत्रुभिर्दुर्बला अपि । विश्वस्तास्तेषु वध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ ५०९ ॥ पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमान् जागर्ति पूरुषः । स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित् ॥ ५१० ॥ बन्धनानि खलु सन्ति बहूनि प्रेमरज्जुदृढबन्धनमुक्तम् । दारुभेदनिपुणोऽपि षडङ्घ्रिर्निष्क्रियो भवति पङ्कजकोशे ॥ ५११ ॥ यस्तु कृच्छ्रमनुप्राप्य विचेता नावबुध्यते । स कृच्छ्रकाले व्यथितो न श्रेयो विन्दते महत् ॥ ५१२ ॥ ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च । वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५१३ ॥ यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् । पुंसास्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः ॥ ५१४ ॥ पुष्पे गन्धं तिले तैलं काष्ठेऽग्निं पयसि घृतम् । इक्षौ गुडं तथा देहे पश्यात्मानं विवेकतः ॥ ५१५ ॥ मुखं पद्मदलाकारं वाक्यं चन्दनशीतलम् । हृदयं वह्निसदृशं त्रिविधं धूर्तलक्षणम् ॥ ५१६ ॥ भार्या पतिं संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः । जायायास्तद्धि जायात्वं पौराणाः कवयो विदुः ॥ ५१७ ॥ पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ । भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥ ५१८ ॥ यस्य स्नेहो भयं तस्य स्नेहो दुःखस्य भाजनम् । स्नेहमूलानि दुःखानि तानि त्यक्त्वा वसेत्सुखम् ॥ ५१९ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा । अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥५२०॥ यस्य स्त्रीषु रते शक्तिर्जीर्णशक्तिश्च भोजने । देहेऽधिकबला शक्तिस्तस्यारोग्यं प्रचक्षते ॥५२१॥ प्रकीर्णविषयारण्ये धावन्तं विप्रमाथिनम् । ज्ञानाङ्कुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदन्तिनम् ॥ ५२२ ॥ प्रकुप्यत्यप्रतीकार्यं सत्वेनस्वस्थचेतसाम् । शरणं मरणं त्यक्त्वा निमित्तान्यस्य शोर्ग्धिनाम् ॥ ५२३ ॥ सज्जमानमकार्येषु सुहृदो वारयन्ति ये । सत्यं ते नैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥ ५२४ ॥ फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् । न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ५२५ ॥ प्रामे भार्ये परित्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् । केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ ५२६ ॥ सत्यं वक्तुमशेषमस्ति सुषमा वाणी मनोहारिणी दातुं दानवरं शरण्यमभयं स्वच्छं पितृभ्यो जलम् । पूजार्थं परमेश्वरस्य विमलं स्वाध्याययज्ञः परं क्षुद्बाधे फलमूलमस्ति शमनं क्लेशात्मकैः किं धनैः ॥ ५२७ ॥ फलतीह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः । यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति ॥ ५२८ ॥ सर्वनाशे च संजाते प्राणानामपि संशये । अपि शत्रुं प्रणम्योच्चै रक्षेत्प्राणान्धनानि च ॥५२९॥ प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युते । पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केसरी मत्तदन्तिनः ॥ ५३० ॥ संचये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते । संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः ॥५३१॥ प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम् । क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत् ॥ ५३२ ॥ सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते । कालेन व्यसनं प्राप्य पश्चात्तापं स गच्छति ॥ ५३३ ॥ पृथिवी रत्नसंपूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ ५३४ ॥ व्यथयति परं चेतो मनोरथशतैर्जना । अनुष्ठानैर्विहीनाः स्युः कुलजा विधवा इव ॥ ५३५ ॥ बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः । अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ ५३६ ॥ प्रदह्यमानास्तीक्ष्णेन नीचाः परयशोग्निना । अशक्तास्तत्पदं गन्तुमतो निन्दां प्रकुर्वते ॥ ५३७ ॥ फलं धर्मस्य विभवो विभवस्य फलं सुखम् । सुखमूलं तु तन्वङ्ग्यो विना ताभिः कुतः सुखम् ॥ ५३८ ॥ वणिगालोक्य निजे हृदि सोत्साहं परिचितग्रहीतारम् । हृष्यति तद्धनलुब्धो यद्वत्पुत्रेण जातेन ॥ ५३९ ॥ बहुधा बहुभिः सार्धं चिन्तिताः सुनिरूपिताः । न कथंचिद्विलीयन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ५४० ॥ श्यामा प्रिया केशव एव देवो मानो घनं मन्मथ एव धन्वी । वाणी सखी वारण एव यानं कालो वसन्तः कवितैव विद्या ॥ ५४१ ॥ बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति । प्राणार्थमेते हि समाचरन्ति मतं सतां यत्र मतं यदेषाम् ॥ ५४२ ॥ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । जीर्यन्त्यपि तु काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ॥ ५४३ ॥ शत्रुणा योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरम् । स्वकार्याय यतो स्यात्राचित्पीडात्र तत्क्षये ॥ ५४४ ॥ प्रायः कन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि । तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ ५४५ ॥ बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः । तृणैरावेष्ट्यते रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते ॥ ५४६ ॥ वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना सत्यो जितसर्गा न संशयः ॥ ५४७ ॥ प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य

विघ्नविहता विरमन्ति मध्या । विघ्नै पुन पुनरपि प्रतिहन्यमाना, प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ ५४८ ॥ शक्याशक्यमविज्ञाय यस्त्वसाध्ये प्रवर्तते । स केवलमवाप्नोति निजजीवितसक्षयम् ॥ ५४९ ॥ प्रणयादुपकाराद्वा यो विश्वसिति शत्रुषु । स सुप्त इव वृक्षाग्रे पतित प्रतिबुध्यते ॥ ५५० ॥ विप्रो वृक्षस्तस्य मूल च सध्या वेद शाखा धर्मकर्मादि पत्रम् । तस्मान्मूल यत्नतो रक्षणीय छिन्ने मूले नैव शाखा न पत्रम् ॥५५१॥ शक्यामि कर्तुमिदमल्पमयत्न-साध्यमनादर क इति कृत्यमुपेक्षमाणा । केचित्प्रमत्तमनस परितापदु खमापत्प्रसङ्गसुलभ पुरुषा प्रयान्ति ॥ ५५२ ॥ विश्राम्यन्ति महात्मानो यत्र कल्पतराविव । स श्लाघ्य जीवति श्रीमान्सत्समोगफला श्रिय ॥ ५५३ ॥ सचिन्त्य सचिन्त्य तमुग्रदण्ड मृत्यु मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षाम्बुसिक्ता इव चर्मबन्धा सर्वे प्रयत्ना शिथिलीभवन्ति ॥ ५५४ ॥ प्रविष्ट सर्वभूतानि यथा चरति मारुत । चारेणैव चरेद्राजा स्मृत तन्मारुत व्रतम् ॥ ५५५ ॥ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणा नर पतनमृच्छति ॥ ५५६ ॥ शतह्रदाना लोलत्व शस्त्राणा तीक्ष्णता तथा । गरुडानिलयो शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषित ॥ ५५७ ॥ व्यञ्जन हन्ति वै पूर्व चैव पयोधरौ । रतिरिद्यास्तथा लोकान्हन्याच्च पितर रज ॥ ५५८ ॥ प्लावते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवा । मज्जन्ति पापगुरव शस्त्र स्कन्नमिवोदके ॥ ५५९ ॥ सर्वेषामेव मर्त्याना व्यसने समुपस्थिते । वाङ्मात्रेणापि साहाय्य मित्रादन्यो न सदधे ॥ ५६० ॥ शठस्तु समय प्राप्य नोपकार हि मन्यते । वर तमुपकर्तार दोषदृष्ट्या च दूषयेत् ॥ ५६१ ॥ सुख स्वपमत शेते सुख च प्रतिबुध्यते । सुख चरति लोकेऽस्मिन्नरमन्ता विनश्यति ॥ ५६२ ॥ प्रयाति शमन यस्य तेजस्तेजस्वितेजसा । वृथाजातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा ॥ ५६३ ॥ साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्य । पित्त यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थ पटोलेन ॥ ५६४ ॥ विकार याति नो चित्त वित्ते यस्य कदाचन । मित्र स्यात्सर्वकाले च कारयेन्मित्रमुत्तमम् ॥ ५६५ ॥ सामवादा सकोपस्य शत्रो प्रत्युत दीपका । प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दव ॥ ५६६ ॥ विपुलमपि धनौघ प्राप्य भोगान्स्त्रियो वा पुरुष इह न शक्त कर्महीनो हि भोक्तुम् । सुनिहितमपि चार्थं दैवतै रक्ष्यमाण पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्त ॥ ५६७ ॥ योऽभ्यर्थित सद्भिरसज्जमान करोत्यर्थ शक्तिमहापयित्वा । क्षिप्र यशस्त समुपैति सन्तमल प्रसन्ना हि सुखाय सन्त ॥ ५६८ ॥

षण्णामात्मनि युक्तानामिन्द्रियाणा प्रमाथिनाम् । यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथि ॥ ५६९ ॥ वेदा प्रमाण स्मृतय प्रमाण धर्मार्थयुक्त वचन प्रमाणम् । यस्य प्रमाण न भवेत्प्रमाणक तस्य कुर्याद्वचन प्रमाणम् ॥ ५७० ॥ सहायबन्धना ह्यर्था सहायाश्चार्थबन्धना । अन्योऽन्यबन्धनावेतौ विनान्योऽन्य न सिध्यत ॥ ५७१ ॥ वैराग्ये सचरत्येको नीतौ भ्रमति चापर । शृङ्गारे रमते कश्चिद्भुवि भेदा परस्परम् ॥ ५७२ ॥ हृदि विद्ध इवात्यर्थं यथा सतप्यते जन । पीडितोऽपि हि मेधावी न ता वाचमुदीरयेत् ॥ ५७३ ॥ विद्वद्भि सुहृदामत्र चिह्नैरेतै-र्विसशयम् । परीक्षाकरण प्रोक्त होमाग्नेरिव भूतले ॥५७४॥ सतोषस्त्रिषु कर्तव्यो स्वदारे भोजने । त्रिषु चैव न कर्तव्योऽध्ययने तपदानयो ॥ ५७५ ॥ प्रसारितकर मित्रे जगदुद्द्योतकारिणि । किं न वेत्व लज्जा ते कुनत कोशसवृतिम् ॥ ५७६ ॥ यो यत्र सतत याति भुङ्क्ते चैव निरन्तरम् । स तत्र लघुता याति यदि शक्रसमो भवेत् ॥५७७॥ लब्धव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि त वारयितु न शक्त । अतो न शोचामि न विस्मयो मे ललाटलेखा न पुन प्रयाति ॥ ५७८ ॥ ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धे पर गता । त एव सुखमेधन्ते मध्यम क्लिश्यते जन ॥५७९॥ वर न राज्य न कुराजराज्य वर न मित्र न कुमित्रमित्रम् । वर न शिष्यो न कुशिष्यशिष्यो वर न दारा न कुदारदारा ॥ ५८० ॥ यो जित पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा । आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराट् ॥ ५८१ ॥ प्रालेय-लेशमिश्रे मरुति प्राभातिके च वाति जडे । गुणदोषज्ञ पुरुषो जलेन क शीतमपनयति ॥ ५८२ ॥ प्राणत्यागे समुत्पन्ने यदा स्यान्मित्रदर्शनम् । तद्वाभ्या सुखद पश्चाज्जीवतोऽपि मृतस्य च ॥ ५८३ ॥ सङ्ग सत्सु विधीयता भगवतो भक्तिर्दृढाधीयता शास्त्रादि परिचीयता दृढतर कर्माशु सत्यज्यताम् । सद्विद्यो ह्युपसर्प्यता प्रतिदिन तत्पादुका सेव्यता ब्रह्माकाक्षरमर्थ्यता श्रुतिशिरोवाक्य समाकर्ण्यताम् ॥ ५८४ ॥ विरहोऽपि सगम खलु परस्पर सगत मनो येषाम् । यदि हृदय तु विघटित समागमोऽपि विरह विशेषयति ॥ ५८५ ॥ प्रणयमधुरा प्रेमोद्गाढा रसादलसा-स्तथा भणितिमधुरा मुग्धप्राया प्रकाशितसमदा । प्रकृति-सुभगा विश्रम्भार्हा स्मरोदयदायिनो रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥ ५८६ ॥ शरत्पद्मोत्सव वक्त्र वचश्च श्रवणामृतम् । हृदय क्षुरधाराभ स्त्रीणा को वेद चेष्टितम् ॥ ५८७ ॥ यो नोद्धत कुरुते जातु वेष न पौरुषेणापि विकत्थतेऽन्यान् । न मूर्च्छित कटुकान्याह

किंचित्प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ ५८८ ॥ प्रतीपं कृष्यमाणो हि नोत्तरेदुत्तरेन्नरः । वाह्यमानोऽनुकूलं तु नद्योघाद्व्यसनात्तथा ॥ ५८९ ॥ संप्राप्य पण्डितः कृच्छ्रं प्रज्ञामेवावगाहते । बालस्तु कृच्छ्रमासाद्य शिलेवाम्भसि मज्जति ॥ ५९० ॥ प्रणिपातेन हि गुरुः सतोऽनूचानचेष्टितैः । कुर्वीताभिमुखान्भृत्यैर्देवान्सुकृतकर्मणा ॥ ५९१ ॥ समानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव । अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ ५९२ ॥ प्रसन्ना कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः । भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ ५९३ ॥ सर्वौषधीनाममृता प्रधाना सर्वेषु सौख्येष्वशनं प्रधानम् । सर्वेन्द्रियाणां नयनं प्रधानं सर्वेषु गात्रेषु शिरः प्रधानम् ॥ ५९४ ॥ राजा राष्ट्रकृतं पापं राज्ञः पापं पुरोहितः । भर्ता च स्त्रीकृतं पापं शिष्यपापं गुरुस्तथा ॥ ५९५ ॥ यो नात्युक्तः प्राह रूक्षं प्रियं वा यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् । पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तुस्तस्येह देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ५९६ ॥ प्रतिक्षणमयं कायः क्षीयमाणो न लक्ष्यते । आमकुम्भ इवाम्भःस्थो विशीर्णः सन्विभाव्यते ॥ ५९७ ॥ वित्तं देहि गुणान्वितेषु मतिमन्नान्यत्र देहि क्वचित्प्राप्तं वारिनिधेर्जलं घनमुखे माधुर्ययुक्तं सदा । जीवान्स्थावरजङ्गमांश्च सकलान्संजीव्य भूमण्डलं भूयः पश्य तदेव कोटिगुणितं यच्छन्तमम्भोनिधिम् ॥५९८॥ प्रियमनुचितं क्ष्मापण्यस्त्रीक्षणप्रभुरीश्वरो रमयति यतो धिक्तान्भृत्यान्स्ववृत्तिसुखार्थिनः । नृपमपथगं पान्ति प्राणानुपेक्ष्य निजानपि प्रसभमिह ये ते पूतेयं महात्मभिरुर्वरी ॥ ५९९ ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् । एवं विद्वानविद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं परम् ॥ ६०० ॥ संसारश्रान्तचित्तानां तिस्रो विश्रान्तिभूमयः । अपत्यं च कलत्रं च सतां संगतिरेव च ॥ ६०१ ॥ वाति गन्धः सुमनसां प्रतिवातं कथंचन । धर्मजस्तु मनुष्याणां वाति गन्धः समन्ततः ॥ ६०२ ॥ शयानं चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति । अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ ६०३ ॥ विद्वानृजुरभिगम्यो विदुषि शठे चाप्रमादिना भाव्यम् । ऋजुमूर्खस्त्वनुकम्प्यो मूर्खशठः सर्वथा त्याज्यः ॥ ६०४ ॥ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् । अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवोदके ॥ ६०५ ॥ राजा वेश्या यमश्चाग्निस्तस्करो बालयाचकौ । परदुःखं न जानन्ति अष्टमो ग्रामकण्टकः ॥ ६०६ ॥ प्राणवद्रक्षयेद्भृत्यान्स्वकायमिव पोषयेत् । सदैकदिवसस्यार्थे यत्र स्याद्रिपुसंगमः ॥ ६०७ ॥ स शोकेनेवाभिहतं व्याधिं स्पृशन्ति दारुणाः । तस्मात्सा सर्वसुखेन न शोकाद्धमुच्यते ॥६०८॥ सर्वर्धिनोऽपि भुजगं पयसा न वश्यस्तत्पालकानपि निहन्ति बलेन सिंहः । दुष्टः परैरपकृतस्तदनिष्टकारी विश्वासलेश इह नैव बुधैर्विधेयः ॥ ६०९ ॥ विद्यार्थी सेवकः पान्थः क्षुधार्तो भयकातरः । भाण्डारी प्रतिहारी च सप्त सुप्तान्प्रबोधयेत् ॥ ६१० ॥ शोकेन रोगा वर्धन्ते पयसा वर्धते तनुः । घृतेन वर्धते वीर्यं मांसान्मांसं प्रवर्धते ॥ ६११ ॥ श्लाघ्यं जन्म सुरूपता धनिकता नीरोगता प्राज्ञता स्वाचारस्थिरता दया सुकुलता दाक्षिण्यवद्दारता । आयुष्मद्बहुपुत्रता स्ववशता सौजन्यवन्मित्रता श्रीशे भक्तिरती च यस्य स नरः सन्मानवानन्दवान् ॥ ६१२ ॥ वयसः परिणामेऽपि यः खलः खल एव सः । सुपक्वमपि माधुर्यं नोपयातीन्द्रवारुणम् ॥ ६१३ ॥ शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया । प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ६१४ ॥ यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः । न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥ ६१५ ॥ रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः । सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥ ६१६ ॥ भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः । वस्तुमन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥ ६१७ ॥ रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितेऽपि जन्तुः । तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ ६१८ ॥ संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६१९ ॥ शीतभीताश्च ये विप्रा रणभीताश्च क्षत्रियाः । अग्निभीता च या नारी त्रयः स्वर्गं न यान्ति हि ॥ ६२० ॥ विपत्तिष्वव्ययो दक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः । अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्यं भद्राणि पश्यति ॥ ६२१ ॥ रसायनविदश्चैव सम्प्रयुक्तरसायनाः । दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥ ६२२ ॥ योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते । शृणोति चानुकूलानि द्विषतां वशमेति सः ॥ ६२३ ॥ लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां लोके विकासिन्या च किं तया । बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च निश्चयं या न भुज्यते ॥६२४॥ रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥ ६२५ ॥ लक्ष्मीर्धर्मश्च संतानं कीर्तिश्चायुष्यनैर्मरम् । वर्धते दयया नित्यं राजन्भूतदया कुरु ॥ ६२६ ॥ प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः । बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभारेण चिन्ताभिः ॥ ६२७ ॥ रम्या रामा यदि कुलवधूः रत्यागभोगाय वित्तं वक्त्रे वाणी सरलकविता केशवे चित्तवृत्तिः । सद्भिः सङ्गो वपुषि दृढता सत्कुले जन्म पुंसां

धिग्धिग्दूरादनशनमथ सर्गमेकान्तदुर्गम् ॥ ६२८ ॥ पूर्णापूर्णे माने परिचितजनद्वेषण तथा नितम् । मिथ्याकथस्य कथन प्रकृतिरिय सात्त्विकेराटानाम् ॥ ६२९ ॥ विवेकिनमनुप्राप्ता गुणा यान्ति मनोज्ञताम् । सुतरां रत्नमाभाति चामीकरनियोजितम् ॥ ६३० ॥ पूर्णेन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमाप्नायते नर । एव य त्र प्रजा सर्वा निर्वृतास्तच्छशिमतम् ॥ ६३१ ॥ सत्कृता लालितानैव वैदेहि प्राइता स्त्रिय । दरिद्रमवमन्यन्ते भर्तार न तु सत्स्त्रिय ॥ ६३२ ॥ कश्चित्तरति काष्ठेन सुगम्भीरां महानदीम् । स तारयति तत्काष्ठ स च काष्ठेन तार्यते ॥६३३॥ कुमुदान्येव शशाङ्क सविता बोधयति पङ्कजान्येव । वशिना हि परपरिग्रहसश्लेषरतास्तुरी वृत्ति ॥ ६३४ ॥ निर्गत्य न विशेद्भूयो महतो दन्तिदन्तवत् । कूर्मग्रीवेव नीचानां वच आयाति याति च ॥६३५॥ यातिशस्तु नरो नित्य वेश्म्य योऽनुवर्तते । स मज्जत्यवश शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ ६३६ ॥ कुपुत्रे नास्ति विश्वास कुभार्यायां कुतो रति । कुराज्ये निर्वृतिर्नास्ति कुदेशे नास्ति जीविका ॥६३७॥ जीवित च शरीरेण जात्यैव सह जायते । उभे सह विवर्तेते उभे सह विनश्यत ॥६३८॥ प्रशरीरेणाभिहतस्य जन्तोश्चिकित्सका सन्ति न चौषधानि । न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथवणा नाप्यगदा सुसिद्धा ॥६३९॥ बन्धनानि खलु सन्ति बहूनि प्रेमरज्जु दृढबन्धनमुक्तम् । दारुभेदनिपुणोऽपि षडङ्घ्रिर्निष्क्रियो भवति पङ्कजकोशे ॥६४०॥ भार्या हि परमो ह्यर्थ पुरुषस्येह पठ्यते । असहायस्य लोकेऽस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ ६४१ ॥ कोशद्वन्द्वमिय दधाति नलिनी कादम्बचञ्चुक्षत धत्ते चूतलता नव किसलय पुस्कोकिलास्वादितम् । इत्याकर्ण्य मिथ सखीजनवच सा दीर्घिकायास्तटे चेलान्तेन तिरोदधे स्तनतट बिम्बाधरं पाणिना ॥ ६४२ ॥ जानाति विश्वासयितु मनुष्यान्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् । जानाति मात्रा च तथा क्षमां च त तादृश श्रीर्जुषते समग्रा ॥ ६४३ ॥ एकाम सादविवृतो नित्य विवरदर्शक । राजवित्य सपत्नेषु नित्योद्विग्न समाचरेत् ॥ ६४४ ॥ कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् । अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिन ॥ ६४५ ॥ न किंचित्सहसा कार्यं कार्यं कार्यविदा क्वचित् । क्रियते चेद्विविन्त्यैव तस्य श्रेय करस्थितम् ॥ ६४६ ॥ दातारो यदि कल्पशाखिभिरल यद्यर्थिन किं तृणैर्ज्ञातिभेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौषधै किं फलम् । किं कर्पूरशलाकया यदि दृशो पन्थानमेति प्रिया संसारे नसतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ॥ ६४७ ॥ एकान्ते सुखमास्यता परतरे चेत समाधीयता प्राणात्मा सुसमीक्ष्यतो जगदिद तद्यापित दृश्यताम् । प्रागर्म प्रविलोप्यता चितिवशात्प्राप्युत्तरे श्लिष्यतां प्रारब्धमिह भुज्यतामथ परब्रह्मात्मनास्थीयताम् ॥ ६४८ ॥ धूमाद्गाढमलीमसाच्छुचि पय सुते घनसोद्गमो लोहस्यातिशितस्य जातिरचशकुठारममालमयात् । किं चात्यन्तजडाज्जलद्युतिमतो ज्वालाब्जसोद्भवो जन्मावध्यनुकारिणो न महतां सत्य सभावा क्वचित् ॥ ६४९ ॥ भूतानामपर कश्चिद्धिंसायां सततोत्थित । वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेष्वेव जीयते ॥ ६५० ॥ एकामिषप्रभवमेव सहोदराणामुज्जृम्भते जगति वैरमिति प्रसिद्धम् । पृथ्वीनिमित्तमभवत्कुरुपाण्डवानां तीव्रस्तथा हि भुवनक्षयकृद्विरोध ॥ ६५१ ॥ ते पिबन्त कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च । दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमै ॥ ६५२ ॥ न कालस्य प्रिय कश्चिन्न द्वेष्य कुरुसत्तम । न मध्यस्थ क्वचित्काल सर्वं काल प्रवर्तति ॥ ६५३ ॥ एकाकिना न गन्तव्य यदि कार्यशतान्यपि । कर्कटीजन्तुमात्रेण कालसर्पो निपातित ॥ ६५४ ॥ न दानै शुध्यते नारी नोपवासशतैरपि । न तीर्थसेवया तद्वत्तु पादोदकैर्यथा ॥ ६५५ ॥ भैषज्यमेतद्दु खस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् । चिन्त्यमान हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ ६५६ ॥ न दिष्टमप्यतिक्रान्तु शक्य भूतेन केनचित् । दिष्टमेव ध्रुव मन्ये पौरुष तु निरर्थकम् ॥ ६५७ ॥ भिषजो भेषज कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणाम् । यदि कालेन पच्यन्ते भेषजै किं प्रयोजनम् ॥ ६५८ ॥ भार्या यस्य गृहे नित्यमतीव परिगर्विता । तस्य लक्ष्मी क्षयं याति कृष्णपक्षे यथा शशी ॥ ६५९ ॥ न कर्मणा लभ्यते नेज्यया वा नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित् । पर्याययोगाद्विहित विधात्रा कालेन सर्वं लभते मनुष्य ॥ ६६० ॥ भोक्तु पुरुषकारेण दुहस्त्रियमिव श्रियम् । व्यवसाय सदैवेच्छेत्तद्धि क्लीबवदाचरेत् ॥६६१॥ धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ६६२ ॥ कुर्मे किल्बिषमेतदेव हृदये कुर्वेति कौतूहलात्स्वैरिण्य क्षितिपाश्च चित्तचपलतो कौर्यं च कुर्युं सकृत् । पाशाक्रान्तधियो भव त्यथ यथा नान्याम्पृशन्त्योऽपि ता ह्यन्ते न च ते यथा स्वपितरौ भ्रान्तोऽपि शान्तत्रपा ॥ ६६३ ॥ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्ष क्लेशात्क्लेश भयाद्भयम् । मृतेभ्य प्रमृत यान्ति दरिद्रा पापकारिण ॥ ६६४ ॥ बहवोऽविनयान्नष्टा राजान सपरिच्छदा । वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ६६५ ॥ जलरेखा सत्प्रीतिरर्धवारिघटस्थता । शिरसा धार्यमाणोऽपि खल खलखलायते ॥ ६६६ ॥ जीवन्त मृतवन्मन्ये देहिन धर्मवर्जितम् । मृतो धर्मेण सयुक्तो दीर्घजीवी न सशय ॥ ६६७ ॥ न याचा दुर्गम पार कार्याणा राक्षसाधम ।

१ इन्दिराम्

कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ ६६८ ॥ नयेन जाग्रत्यनिशं नरेश्वरे सुखं स्वपन्तीह निराधयः प्रजाः । प्रमत्तचित्ते स्वपतीह सम्भ्रमात्प्रजागरेणास्य जगत्प्रबुध्यते ॥ ६६९ ॥ चिता दहति निर्जीवं चिन्ता जीवं दहत्यहो । बिन्दुनैवाधिका चिन्ता चितायास्तु हि भूतले ॥ ६७० ॥ न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ६७१ ॥ दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव । विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ६७२ ॥ न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य स्वर्गकामानुगा शुभा । सम्भवेद्या परा प्रीतिर्गङ्गाया पुलिने नृणाम् ॥ ६७३ ॥ तीर्थस्थितं स्वकुलजास्तिमिरत्ति भुङ्क्ते मौनी बकस्तिमिमुपेत्य वनान्तवासी । व्याधो निहन्ति तु बकं प्रभवन्ति ते ते पात्राण्युपर्युपरि वञ्चनचञ्चुतायाम् ॥ ६७४ ॥ एतल्लब्धमिदं च लभ्यमधिकं तन्मूललभ्यं ततो लभ्यं चापरमित्यनारतमहो लभ्यं धनं ध्यायसि । नेतद्वेत्सि पुनर्भवन्तमचिरादाशापिशाची बलात्सर्वग्रासमियं ग्रसिष्यति महामोहान्धकारावृतम् ॥ ६७५ ॥ पूर्वं सममानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना । जह्यात्तत्सत्त्ववान्स्थानं शत्रोः सम्मानितोऽपि सन् ॥ ६७६ ॥ धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् । धर्मेण लभ्यते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ६७७ ॥ न वैराण्यभिजानन्ति गुणान्पश्यन्ति नागुणान् । विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत्तमपूरुषाः ॥ ६७८ ॥ क्षीणो रविमनुगच्छति शशी वृद्धौ च वर्धयति पयसां नाथम् । अन्ये विपदि सहाया धनिनां श्रियमनुभवन्त्यन्ये ॥६७९॥ कुमार्यां च कुपुत्रं च कुराजानं कुसौहृदम् । कुसम्बन्धं कुदेशं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६८० ॥ किं कुलेन विशालेन शीलमेवात्र कारणम् । कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥ ६८१ ॥ नहि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये । काले कार्यवशात्सर्वं भवन्त्येवाप्रिया प्रिया ॥ ६८२ ॥ तीक्ष्णोपायप्राप्तगम्योऽपि योऽर्थस्तस्याप्यादौ संश्रयः साधुयुक्तः । उत्तुङ्गाग्रः सारभूतो वनानां सालोऽभ्यर्च्य च्छिद्यते पादपेन्द्रः ॥ ६८३ ॥ नापितस्य गृहे क्षौरं पाषाणे गन्धलेपनम् । आत्मरूपं जले पश्यन् शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥ ६८४ ॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ६८५ ॥ धर्माख्याने श्मशाने च रोगिणां या मतिर्भवेत् । सा सर्वदैव तिष्ठेच्चेत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ६८६ ॥ कालो हेतुं विकुरुते स्वार्थस्तमनुवर्तते । स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञं लोकोऽनुवर्तते ॥ ६८७ ॥ न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः । दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ६८८ ॥ तिलार्धं स्वीयभागश्च निःसारं बदरीफलम् । आहारात्परतः श्रेयो धूलिः परगृहादपि ॥ ६८९ ॥ धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् । सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥ ६९० ॥ न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् । वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥ ६९१ ॥ दोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् । येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ ६९२ ॥ किं करिष्यति संसर्गः स्वभावो दुरतिक्रमः । पश्याम्रफलसंसर्गात्कषायो मधुरः कृतः ॥६९३॥ धार्मात्मन शुभैर्वृत्तैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः । धुतपाप्मा गता स्वर्गं पितामहनिषेवितम् ॥ ६९४ ॥ न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले । न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ ६९५ ॥ बध्यन्ते न ह्यविश्वस्ताः शत्रुभिर्दुर्बला अपि । विश्वस्तास्तेषु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ ६९६ ॥ न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्ति मेति । न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यं तमार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥ ६९७ ॥ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः । प्रसाधयति कृत्यानि शत्रुं चाप्यधितिष्ठति ॥ ६९८ ॥ चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किंचित् । मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ ६९९ ॥ धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते । असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ७०० ॥ मदरक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखण्डिनः । हरन्ति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चिताम् ॥ ७०१ ॥ न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् । अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ ७०२ ॥ कोशमूलो हि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः । एतत्सर्वं जहातीह कोशव्यसनवान्नृपः ॥ ७०३ ॥ कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति । कालेन पद्मोत्पलवज्जलं च कालेन पुष्यन्ति नगा वनेषु ॥ ७०४ ॥ त्वमेव धातुः पूर्वोऽसि त्वमेव प्रत्ययः परः । अनाख्यातं न ते किंचिन्नाथ केनोपमीयसे ॥७०५॥ क्षीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्वसंपन्नसस्या पर्जन्यः कालवर्षी सकलजनमनोनन्दिनो वान्तु वाताः । मोदन्तां जन्मभाजः सततमभिमता ब्राह्मणाः सन्तु सन्तः श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्मनिष्ठाश्च भूपाः ॥ ७०६ ॥

## इति श्रीसुभाषितरत्नभाण्डागारे सप्तमं संकीर्णप्रकरणम् ॥

## समाप्तोऽयं ग्रन्थः

# सुभाषितरत्नखण्डमञ्जूषा

अकाण्डपातोपनता न क लक्ष्मीर्विमोहयेत्। (कं० स०)
अकालमेघवद्वित्तमकस्मादेति याति च। (क० स०)
अकृत्य मन्यते कृत्यम्। (प० त०)
अक्षोभ्यतैव महता महत्त्वस्य हि लक्षणम्। (क० स०)
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति।
अगम्य मन्यते सुगम्।
अगाधजलसचारी न गर्वं याति रोहित। (प० त०)
अगुणस्य हत रूपम्।
अङ्कमारुह्य सुप्त हि हत्वा किं नाम पौरुषम्।
अङ्गीकृत सुकृतिन परिपालयन्ति।
अचिन्त्य शीलगुप्तानां चरित कुलयोषिताम्। (क० स०)
अचिन्त्यं हि फल सूते सद्य सुकृतपादप। (क० स०)
अचिन्त्यो बत दैवेनाप्यपात सुखदु खयो। (क० स०)
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मी फलमानुपङ्गिकम्।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम्। (प० त०)
अजानन्तो हठात्कुर्वन्नाग्रमानी विनश्यति। (क० स०)
अजीर्णे भोजनं विषम्। (हि०)
अज्ञता कस्य नामेह नोपहासाय जायते। (क० स०)
अज्ञानामृतचेतसामतिदुर्गा कोऽर्थस्तिरश्चां गुणे।
अतर्क्या कुट्टनी कूटरचना हि विधेरपि। (क० स०)
अतिदानाद्बलिर्बद्ध। (भाग०)
अतिपरिचयादवज्ञा सततगमनादनादरो भवति।
अतिभुक्तिरतीवोक्ति सद्य प्राणापहारिणी।
अतिलोभो न कर्तव्यश्चक्रं भ्रमति मस्तके। (प० त०)
अति सर्वत्र वर्जयेत्। (प० त०)
अतृणे पतितो वह्नि स्वयमेवोपशाम्यति। (प० त०)
अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभव। (र० व०)
अत्युच्चैर्भवति लघीयसा हि धार्ष्ट्यम्। (शि० व०)
अथास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षु।
अदाता वंशदोषेण।
अधरेऽमृत हि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम्।
अधर्मयुद्धेन जयं को हीच्छेत्क्षत्रियो भवन्। (क० स०)
अधर्मविषवृक्षस्य पच्यते स्वादु किं फलम्। (क० स०)
अधिकस्याधिक फलम्।
अनध्वा वाजिना जरा। (प० त०)
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा। (कु० स०)
अनन्यगामिनी पुसां कीर्तिरेका पतिव्रता।
अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी। (कु०सं०)

१ एतत्सांकेतिकचिह्नानां विवरण 'साङ्केतिकचिह्नपरिचयात्' अवसेयम्।



अनपेक्ष्य गुणागुणौ जन स्वरुचिं निश्चयतोऽनुधावति। (शि० व०)
अनवसरे याचितमिति सत्पात्रमपि कुप्यते दाता।
अनाथा कृच्छ्रपतिता विदेशे स्त्री करोति किम्। (क०स०)
अनार्य परदारव्यवहार। (अ० शा०)
अनार्यजुष्टेन पथा प्रवृत्तानां शिवं कुत। (क० स०)
अनार्यसगमाद्वर विरोधोऽपि सम महात्मभि। (कि० अ०)
अनाश्रया न शोभन्ते पण्डिता वनिता लता।
अनियुक्तोऽपि च ब्रूयाद्यदीच्छेत्स्वामिनो हितम्। (क० स०)
अनिर्वर्णनीय परकलत्रम्। (अ० शा०)
अनिश्चितावधिं धीरा सहन्ते विरह चिरम्। (क० स०)
अनुकूलेऽपि कलत्रे नीच परदारलम्पटो भवति।
अनुगृह्णन्ति हि प्रायो देवता अपि तादृशम्। (क० स०)
अनुत्सेक खलु विक्रमालकार।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्ण शमयति परितापं छायया संश्रितानाम्। (अ० शा०)
अनुरागपरायत्ता कुर्वते किं न योषित। (क० स०)
अनुरागान्धमनसा विचार सहसा कुत। (क० स०)
अनुसृत्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्बहु।
अनुहुंकुरुते घनध्वनिं नहि गोमायुरुतानि केसरी। (शि० व०)
अन्तरापाति हि श्रेय कार्यसपत्तिसूचकम्। (क० स०)
अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमा। (प० त०)
अन्त सारविहीनानामुपदेशो न विद्यते।
अन्धस्य दीपो बधिरस्य गीतम्।
अन्यस्माल्लब्धपदो नीच प्रायेण दु सहो भवति।
अन्याय कुरुते यदा क्षितिपति कस्त निरोद्धुं क्षम।
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभाव।
अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिता। (र० व०)
अपन्थानं तु गच्छन्त सोदरोऽपि विमुञ्चति।
अपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरत।
अपायो मस्तकस्थो हि विषयग्रस्तचेतसाम्। (क० स०)
अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादु सुगन्धि स्वदते तुषारा। (नै० च०)
अपि गङ्गाजलस्नानादद्य केशा कुशायते।
अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्। (मा० मा०)
अपि धन्वन्तरिर्वैद्य किं करोति गतायुषि।
अपि मुदमुपयान्तो वाग्विलासै स्वकीयै परभणितिषु तृप्तिं यान्ति सन्त कियन्त।
अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीय। (र० व०)

अपुत्रस्य गृहं शून्यम् ।
अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयात् यस्य नेच्छेत् पराभवम् ।
अपेक्षन्ते हि विपदः किं पेलवमपेलवम् । (क० स०)
अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म ।
(कु० सं०)
अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते ।
अप्राप्यं नाम नेहास्ति धीरस्य व्यवसायिनः । (क० स०)
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः । (प० त०)
अबला यत्र प्रबला ।
अबुद्ध्वा चित्तमप्राप्य विस्रम्भं प्रभविष्णुषु । (क० स०)
अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यम् ।
अभद्रं भद्रं वा विधिलिखितमुन्मूलयति कः ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ।
(र० व०)
अभोगस्य हतं धनम् । (प० त०)
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ।
(कु० सं०)
अभ्यागतो यत्र न तत्र लक्ष्मीः ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ।
(र० वं०)
अमृतं क्षीरभोजनम् ।
अमृतं प्रियदर्शनम् ।
अमृतं राजसमानम् ।
अमृतं शिशिरे वह्निः ।
अमृतायते हि स्तुतयः सुकर्मणाम् । (कि० अ०)
अमोघो देवतानां च प्रसादः किं न साधयेत् । (क० स०)
अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते । (र० वं०)
अयमश्च पताकेयमथवा धीरघोषणम् ।
अयशोभीरवः किं न कुर्वते बत साधवः । (क० स०)
अयाच्यो नार्तानामनुपकरणीयो न महताम् ।
अयातपूर्वा परिवादगोचरं सतां हि वाणी गुणमेव भाषते ।
(कि० अ०)
अपि खलु विषमः पुराकृतानां भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाकः ।
अयोविकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि । (नै० च०)
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि संधिदूषणानि । (कि० अ०)
अरंतुदस्त्वं महतां ह्यगोचरः । (कि० अ०)
अर्थमात्यवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ।
अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
(च० पं०)
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं । (प० त०)
अर्थातुराणां न गुरुर्न बन्धुः ।
अर्थिनि जने त्यागं विना श्रीश्च का ।
अर्थेन बलवान् सर्वः । (प० त०)
अर्थो हि कन्या परकीय एव । (अ० शा०)
अर्धमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ।
अर्धो घटो घोषमुपैति नूनम् ।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् । (कु० सं०)
अल्पबीजं हतं क्षेत्रम् ।
अल्पविद्यो महागर्वी ।
अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।
अल्पसत्त्वेषु धीराणामवज्ञैव हि शोभते । (क० स०)
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् । (र० व०)
अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी ।
अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्तेर्महापकाराय रिपोर्विवृद्धिः ।
(कि० अ०)
अवसाययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसंपदः ।
(कि० अ०)
अवस्तुनि कृतक्लेशो मूर्खो यात्युपहास्यताम् । (क० स०)
अविचार्य प्रभूणां हि शुचेर्वीक्ष्य स्वमन्विणः । (क० स०)
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात्प्रह्लादते मनः । (कि० अ०)
अविद्याजीवनं शून्यम् ।
अविनीता रिपुर्भार्या ।
अविश्रमो लोकतन्त्राधिकारः । (अ० शा०)
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयंकरः । (भर्तृ०)
अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् । (र० व०)
अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति । (प० त०)
अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ।
(कु० सं०)
अशीलं कस्य नाम स्याद्य खलीकारकारणम् । (क० स०)
अशीलं कस्य भूतये । (क० स०)
अशीलस्य हतं कुलम् ।
अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्तृप्रतिपादिता । (कु० सं०)
अश्नुते स हि कल्याणं व्यसने यो न मुह्यति । (क० स०)
अश्रेयसे न वा कस्य विश्वासो दुर्जने जने । (क० स०)
अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च । (प० त०)
अश्वा यस्य जयस्तस्य । (चा० नी०)
अश्वा यस्य यशस्तस्य ।
असंतुष्टा द्विजा नष्टाः । (प० त०)
असन्मैत्री हि दोषाय कूलच्छायेव सेविता । (कि० अ०)
असमाप्ता अपि नृणां भवन्तीह समागमाः । (क० स०)

असम्भोगो जरा स्त्रीणाम् ।
असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।
असाध्य सत्यसाध्यीना निमित्ति हि जगत्त्रये । (क० स०)
असाध्य साधयत्यर्थं हेलयाभिमुखो विधि । (क० स०)
असारे दग्धसंसारे सार सारङ्गलोचना ।
असारेऽस्मिन्भवे तावद्भोगा पर्यन्तनीरसा । (क० स०)
असिद्धार्था निवर्तन्ते न हि धीरा कृतोद्यमा । (क० स०)
अस्निग्धेषु हता विद्या ।
अस्थाने पतिता सतीव महतामेतादृशी स्यादृति ।
अस्थिर जीवित लोके । (हि०)
अस्थिरा पुत्रदाराश्च । (हि०)
अस्थिरे धनयौवने । (हि०)
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टम् ।
अहह कलिकाल प्रभवति ।
अहह कष्टमपण्डितता विधे । (भर्तृ०)
अहह महता नि सीमानश्चरित्रविभूतय । (भर्तृ०)
अहितो देहजो व्याधि ।
अहो अतीव भोगाशा क नाम न विडम्बयेत् । (क० स०)
अहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविद ।
अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता । (कि० अ०)
अहो दैवाभिशप्ताना प्राप्तोऽप्यर्थ पलायते । (क० स०)
अहो नवनवाश्चर्यनिर्माणे रसिको विधि । (क० स०)
अहो रूपमहो ध्वनि । (हि०)
अहो विधेरचिन्त्यैव गतिरद्भुतकर्मणाम् । (क० स०)
अहो विधौ विपर्यस्ते न विपर्यस्यतीह किम् । (क० स०)
अहो विनेन्द्रजालेन स्त्रीणां चेष्टा न विद्यते । (क० स०)
अहो विश्वास्य वञ्चयन्त धूर्तश्छद्मभिरीश्वरा । (क० स०)
अहो सहन्ते बत नो परोदयम् ।
आकण्ठजलमग्नोऽपि श्वा लिहत्येव जिह्वया ।
आकर स्वपरभूरिकथाना प्रायशो हि सुहृदो सहवास (नै० च०)
आकृष्ट कामलोभाभ्यामपाय को हि पश्यति । (क० स०)
आचार प्रथमो धर्म । (म० स्मृ०)
आज्ञा गुरूणा ह्यविचारणीया । (र० व०)
आत्मबुद्धि सुखायैव ।
आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् । (प० त०)
आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्ना समाधिभेदप्रभवो भवन्ति । (कु० स०)
आदानं हि विसर्गाय सता वारिमुचामिव । (र० व०)
आदावसत्यवचन पश्चाज्ज्ञाता हि कुस्त्रिय । (क० स०)
आदौ साम प्रयोक्तव्यम् । (प० त०)
आपत्काले च कष्टेऽपि नोत्साहस्त्यज्यते बुधै । (क० स०)
आपत्काले तु सम्प्राप्ते यन्मित्र मित्रमेव तत् । (प० त०)
आपत्सु धीरान्पुरुषान्स्वयमायान्ति सपद । (क० स०)
आपदर्थे धन रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि । (प० त०)
आपदि येनापकृत येन च हसित दशासु विषमेषु । (प०त०)
आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य धीर स एव हि । (क० स०)
आपदेत्युभयलोकदूषणी वर्तमानमपथे हि दुर्मतिम् । (कि० अ०)
आपद्यपि त्याज्य न सत्त्व सपदेषिभि । (क० स०)
आपद्यपि सतीवृत्त किं मुञ्चन्ति कुलस्त्रिय । (क० स०)
आपन्नत्राणविकले किं प्राणै पौरुषेण वा । (क० स०)
आपन्नस्य विषयवासिन आर्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् । (अ० शा०)
आपन्नार्तिप्रशमनफला सपदो ह्युत्तमानाम् । (मे०दू०)
आपो वहन्तीह हि लोकयात्रा यथा न भूतानि तथा-पराणि । (नै० च०)
आमुखापाति कल्याण कार्यसिद्धिं हि शसति । (क० स०)
आये दु ख व्यये दु ख धिगर्था कष्टसश्रया । (प० त०)
आरब्धा ह्यसमाप्तैव किं धीरैस्त्यज्यते क्रिया । (क० स०)
आरब्धे हि सुदुष्करेऽपि महता मध्ये विराम कुत । (क० स०)
आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् । (प० त०)
आर्जवं हि कुटिलेषु न नीति । (नै० च०)
आलस्योपहता विद्या । (हि०)
आवेष्टितो महासर्पैश्चन्दन किं विषायते ।
आशाबन्ध कुसुमसदृश प्रायशो ह्यङ्गनाना सद्य पाति प्रणयि हृदय विप्रयोगे रुणद्धि । (मे० दू०)
आशु बध्नाति हि प्रेम प्राग्जन्मान्तरसस्तव । (क० स०)
आश्रितो वेत्ति कुशलि प्रभु को हि स्वमन्त्रिणाम् । (क० स०)
आसुर कुलमनादरणीयम् ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्ज सुखी भवेत् ।
आहु सप्तपदी मैत्री ।
आहृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनस न लिम्पति । (नै० च०)

इच्छादानपरोपकारकरण पात्रानुरूप फलम् ।
इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्ट ।
इद च नास्ति न पर च लभ्यते ।
इन्द्रोऽपि लघुता याति स्वय प्रख्यापितैर्गुणै । (प० त०)
इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् । (शि० व०)
इष्ट धर्मेण योजयेत् । (प० त०)
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य दु खानि नूनमतिमात्र सुदु सहानि । (अ० शा०)
इष्टमूलानि शोकानि ।
इहामुत्र च नारीणां परमा हि गति पति । (क० स०)
ईर्ष्या हि विवेकपरिपन्थिनी । (क० स०)

ईश्वराणां हि विनोदरसिकं मनः । (कि० अ०)
उच्छ्राय नयति यदृच्छयापि योगः । (क० स०)
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते ।
उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः । (नै० च०)
उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । (अ० शा०)
उत्सहन्ते नहि द्रष्टुमुत्तमाः स्वजनापदम् । (क० स०)
उत्साहैकधने हि वीरहृदये नाप्नोति खेदोऽन्तरम् । (क० स०)
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् । (हि०)
उदारसत्त्वं वृणुते स्वयं हि श्रीरिवाङ्गना । (क० स०)
उदारस्य तृणं वित्तम् ।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः ।
उदिते परमानन्दे नाहं न त्वं न वै जगत् ।
उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः । (अ० शा०)
उद्धृतौ भवति कस्य वा भुवः श्रीवराहमपहाय योग्यता । (शि० व०)
उद्यमेन विना राजन्न सिद्ध्यन्ति मनोरथाः । (प० त०)
उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः । (प० त०)
उद्योगः पुरुषलक्षणम् ।
उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः । (प० त०)
उद्वृत्तः क इव सुखावहः परेषाम् । (शि० व०)
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ।
उन्नतो न सहते तिरस्क्रियाम् ।
उन्मादो मातृदोषेण ।
उपकृत्य निसर्गतः परेषामुपरोधं नहि कुर्वते महान्तः । (शि० व०)
उपदेशपराः परेष्वपि स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः । (शि० व०)
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये । (प० त०)
उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी । (अ० शा०)
उपभुक्ते हि तारुण्ये प्रशमः सद्भिरिष्यते । (क० स०)
उपहितपरमप्रभावधाम्नां न हि जयिनां तपसामलङ्घ्यमस्ति । (कि० अ०)
उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञः । (प० त०)
उपायेन हि यत्कुर्यात् तन्न शक्यं पराक्रमैः । (प० त०)
उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । (प०त०)
उप्तं सुहृद्बीजं हि सुक्षेत्रेषु महत्फलम् । (क० स०)
उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य । (र० वं०)
उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम् । (प० त०)
ऋणकर्ता पिता शत्रुः । (प० त०)
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् । (कु० सं०)
ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः । (शि० व०)
ऋद्धिश्चित्तविकारिणी ।
एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा । (भर्तृ०)
एकाग्रो हि बहिर्वृत्तिनिवृत्तस्तत्त्वमीक्षते । (क० स०)
एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा । (भर्तृ०)
एको देवः केशवो वा शिवो वा । (भर्तृ०)
एकोऽप्याश्रमहीनोऽपि लक्ष्मीं प्राप्नोति सत्त्ववान् । (क० स०)
एको वासः पत्तने वा वने वा । (भर्तृ०)
एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः । (कु० सं०)
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः । (हि०)
एकचित्ते द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदिति । (क० स०)
औचित्यं गणयति को विशेषकामः । (शि० व०)
क उष्णोदकेन नवमल्लिकां सिञ्चति । (अ० शा०)
कठिनाः खलु स्त्रियः । (कु० सं०)
कणशः क्षणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् ।
कण्ठे सुधा वसति वै खलु सज्जनानाम् ।
कथं हि लङ्घ्यते मूर्खैरैहिकस्य प्रभोर्वचः । (क० स०)
कथंचित्र हि दिव्यानां वीर्यं भजति मोघताम् । (क० स०)
कथमपि भुवनेऽस्मिंस्तादृशाः संभवन्ति । (मू०)
कदर्याणां परे प्राणाः प्रायेण ह्यर्थसंचयाः । (क० स०)
कदापि सत्पुरुषाः शोकवास्तव्या न भवन्ति । (अ० शा०)
कन्या नाम महद्दुःखं धिगहो महतामपि । (क० स०)
कमलवनभूपा मधुकरः ।
करिवैशते रमयितुं न गुणाः । (कि० अ०)
करुणार्द्रा हि सर्वस्य सन्तोऽकारणबान्धवाः । (क० स०)
कर्तव्यं हि सतां वचः । (क० स०)
कर्तव्यो महदाश्रयः । (प० त०)
कर्मणो ज्ञानमतिरिच्यते ।
कर्मदोषाद्दरिद्रता ।
कर्मानुगो गच्छति जीव एकः । (भाग०)
कर्मायत्तं फलं पुंसाम् ।
कलहान्तानि हर्म्याणि । (प० त०)
कलारसं गाने । (प्र० म०)
कलासीमा काव्यम् । (प्र० म०)
कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव ।
कल्पवृक्षोऽप्यभव्यानां प्रायो याति पलाशताम् । (क० स०)
कवयः किं न पश्यन्ति ।

कवले पतिता सद्यो वमयति ननु मक्षिकान्नभोक्तारम्।
कष्ट शिष्टक्षतिकृति कलौ कार्श्यमृच्छन्ति विद्या ।
कष्ट निर्धनिकस्य जीवितमहो दारैरपि त्यज्यते।
कष्ट हन्त मृगीदृशा पतिगृह प्रायेण कारागृहम्।
कष्ट खलु पराश्रय ।
कष्टा कुल्खलीकारहेतवो बत कुस्त्रिय । (क० स०)
कष्टादपि कष्टतर परगृहवास पराञ्च च।
कष्टा हि कुटिलश्वश्रूपरतन्त्रवधूस्थिति । (क० स०)
कष्टो हि बान्धवस्नेह राज्यलोभोऽतिवर्तते। (क० स०)
कष्टो ह्यविनयक्रम । (क० स०)
कस्त्याग स्वकुटुम्बपोषणविधावर्थव्यय कुर्वत ।
कस्मिन्वा सजलगुणे गिरा पटुत्वम्। (शि० व०)
कस्य नेष्ट हि यौवनम्। (क० स०)
कस्यचित्किमपि नो हरणीयम्।
कस्य नाभ्युदये हेतुर्भवेत्साधुसमागम । (क० स०)
कस्य नोच्छृङ्खल बाल्य गुरुशासनवर्जितम्। (क० स०)
कस्य सत्सङ्गो न भवेच्छुभ । (क० स०)
कस्यात्यन्त सुखमुपनत दु खमेकान्ततो वा नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण। (मे० दू०)
कस्याश्वसिति चेतो हि विहितस्वैरसाहसम्। (क० स०)
क कालस्य न गोचरान्तरगत । (भर्तृ०)
क पर प्रियवादिनाम्। (हि०)
क पैतामहगोलकेऽत्र निखिले समानितो वर्तते।
क प्राज्ञो वाञ्छति स्नेहं वेश्यासु सिकतासु च। (क० स०)
क शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्ना पटान्तेन वारयिष्यति। (अ० शा०)
क सहकारमन्तरेणातिमुक्तलता पल्लविता सहते। (अ० शा०)
क सूनुर्विनय विना।
क स्थानलाभे गुण । (हि०)
का कस्य परिदेवना।
काका किमपराध्यन्ति हसैर्जग्धेषु शालिषु। (क० स०)
काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्क्ते। (प० त०)
का नाम कुलजा हि स्त्री भर्तृद्रोह करिष्यति । (क० स०)
कान्ता रूपवती शत्रु ।
कान्ते कथ घटितवानुपलेन चेत ।
कामक्रोधौ हि विप्राणा मोक्षद्वारार्गलावुभौ। (क० स०)
काम न श्रेयसे कस्य सगम पुण्यकर्मभि । (क० स०)
काम व्यसनवृक्षस्य मूल दुर्जनसगति । (क० स०)
कामातुराणा न भय न लज्जा। (भर्तृ०)
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु। (मे० दू०)
कामिनश्च कुतो विद्या।
काय कस्य न वल्लभ ।
कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते। (नै० च०)
कार्यान्ते ते च शष्पवत्।
कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति । (कु० स०)
कालयुक्त्या ह्यरिर्मित्र जायते न च सर्वदा। (क० स०)
कालस्य कुटिला गति ।
काले खलु समारब्धा फल बध्नन्ति नीतय । (र० व०)
काले दत्त वर ह्यल्पमकाले बहुनापि किम्। (क० स०)
कालेन फलते तीर्थे सद्य साधुसमागम । (भाग०)
कालो ह्यय निरवधिर्विपुला च पृथ्वी। (मा० मा०)
का विद्या कविता विना।
काश्मीरजस्य कटुतापि नितान्तरम्या।
का ह्यब्जिनी विना हस कश्च हसोऽब्जिनी विना। (क०स०)
किं वा धाराधिरूढ हि जाड्य वेदजडे जने। (क० स०)
किं वा भविष्यदरुणस्तमसा विभेत्ता त चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत्। (अ० शा०)
किं वा सुलभपापा हि भवन्त्युन्मार्गवृत्तय । (क० स०)
किं हि न भवेदीश्वरेच्छया। (क० स०)
किं किं करोति न निरर्गलता गता स्त्री।
किंचित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च।
किं जीवितेन पुरुषस्य निरक्षरेण। (भर्तृ०)
किं तदस्ति हि ससारे पर्यन्तविरस हि यत्। (क० स०)
किं दूर व्यवसायिनाम्। (चा० नी०)
किं न कुर्वन्ति योषित । (भर्तृ०)
किं न भक्षन्ति वायसा ।
किं नाम न सहन्ते हि भर्तृभक्ता कुलाङ्गना । (क० स०)
किमज्ञेय हि धीमताम्। (क० स०)
किमत्र चित्र यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते। (अ० शा०)
किमदेयमुदाराणामुपकारिषु तुष्यताम्। (क० स०)
किमलभ्य भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने।
किमिव हि मधुराणा मण्डन नाकृतीनाम्। (अ० शा०)
किमिव हि शक्तिहर ससाध्वसानाम्। (शि० व०)
किमिवावसादकरमात्मवताम्। (कि० अ०)
किमिवास्ति यन्न सुकर मनस्विभि । (कि० अ०)
किमु चोदिता प्रियहितार्थकृत कृतिनो भवन्ति सुहृद सुहृदाम्। (शि० व०)
किं परस्य स गुण समश्नुते पथ्यवृत्तिरपि यदरोगिताम्। (शि० व०)
किं मर्दितोऽपि कस्तूर्या लशुनो याति सौरभम्।
किं मिष्टमन्नं खरसूकराणाम्।
कुकर्मान्त यशो नृणाम्।
कुकुले को न पण्डित ।
कुगेहिनीं प्राप्य गृहे कुत सुखम्।
कुण्डे कुण्डे नव पय ।

कुत परसि-पुरटे विकार । (कि० अ०)
कुत्र शङ्का कलङ्किन ।
कुत सख्य च कामिनाम् ।
कुतो विद्यार्थिन सुखम् ।
कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसचय ।
कुदेशेष्वपि जायन्ते क्वचित्केचिन्महाशया । (क० स०)
कुपात्रदानाच्च भवेद्दरिद्र ।
कुपुत्रमासाद्य कुतो जलाञ्जलि ।
कुपुत्रेण कुलं नष्टम् ।
कुप्येत्को नातियाचित ।
कुभोजन चोष्णतया विराजते ।
कुभोज्येन दिन नष्टम् ।
कुरहस्यसहाये हि भृत्ये भृत्यायते प्रभु । (क० स०)
कुराजान्तानि राष्ट्राणि । (प० त०)
कुरूपता शीलतया विराजते ।
कुरूपी बहुचेष्टिक ।
कुर्वन्यकालेऽभिव्यक्तिं न कार्यापेक्षिणो बुधा । (क० स०)
कुलवधू का स्वामिभक्तिं विना ।
कुले कश्चिद्धन्य प्रभवति नर श्लाघ्यमहिमा ।
कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते ।
कुवाक्यान्तं च सौहृदम् । (प० त०)
कुशिष्यमध्यापयत कुतो यश ।
कृतघ्ना धनलोभान्धा नोपकारेक्षणक्षमा । (क० स०)
कृतघ्नाना शिव कुत । (क० स०)
कृतज्ञाश्चिरसिद्धार्था अपि भ्रश्यन्ति हि ध्रुवम् । (क० स०)
कृतघ्ने सत्परीवारे प्रभौ सेवाऽफला कुत । (क० स०)
कृतार्थ स्वामिनं द्वेष्टि । (प० त०)
कृपणानुसारि च धनम् ।
कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ।
कृप्या दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो बीजप्ररोहजननीं ज्वलन करोति । (र० व०)
केचिदज्ञानतो नष्टा ।
केचिन्नष्टा प्रमादत ।
केचिज्ज्ञानैस्तु नाशिता ।
केनेत्थं परमार्थतोऽयवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ।
केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुद किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छित । (र० वं०)
के वा न स्यु परिभवपद निष्फलारम्भयत्ना । (मे० दू०)
केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु । (मे० दू०)
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ।
केषां हि नापदां हेतुरतिलोभान्धबुद्धिता । (क० स०)
को जानाति जनो जनार्दनमनोवृत्ति कदा कीदृशी ।
कोऽतिभार समर्थानाम् । (प० त०)
को धर्म कृपया विना ।
को न तृप्यति वित्तेन ।
को न याति वश लोके मुखे पिण्डेन पूरित ।
को नाम राज्ञां प्रिय । (प० त०)
कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धु प्रभविष्यति । (अ० शा०)
कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वित । (प० त०)
कोऽर्थी गतो गौरवम् । (प० त०)
कोऽवकाशो विवेकस्य हृदि कामान्धचेतस । (क० स०)
को वा दुर्जनवागुरासु पतित क्षेमेण यात पुमान् । (प० त०)
को विदेश समर्थानाम् । (प० त०)
को विहन्तुमलमास्थितोदये वासरश्रियमशीतदीधितौ ।
(शि० व०)
को हि मार्गममार्गं वा व्यसनान्धो निरीक्षते । (क० स०)
को हि वित्त रहस्य वा स्त्रीषु शक्नोति गूहितुम् । (क० स०)
को हि संपत्सु चपलास्वाश्वासे वनितासु च । (क० स०)
को हि स्वशिरसश्छायां विधेश्चोल्लङ्घयेद्गतिम् । (क० स०)
क्रियाणा खलु धर्म्याणा सत्पत्न्यो मूलकारणम् । (कु० सं०)
क्रियासिद्धि सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे । (भर्तृ०)
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति । (र० वं०)
क्रुद्धे विधौ भजति मित्रममित्रभावम् ।
क्रोध संसारबन्धनम् ।
क्रोधो मूलमनर्थानाम् । (हि०)
क्लेश फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते । (कु० सं०)
क्वचिद्धि नास्ति विश्वास क्षुद्रकर्मणि दुर्जने । (क० स०)
क्व वा निधिर्निर्धनमेति किं च त स याक्कपाट घटयन्निरस्यति । (नै० च०)
क्वाश्रयोऽस्ति दुरात्मनाम् ।
क्षणविध्वंसिन काया का चिन्ता मरणे रणे ।
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयताया ।
(शि० व०)
क्षमन्ते न विचार हि मूर्खा विषयलोलुपा । (क० स०)
क्षमया किं न सिध्यति ।
क्षान्तितुल्यं तपो नास्ति ।
क्षारं पिबति पयोधेर्वर्षत्यम्भोधरो मधुरमम्भ ।
क्षितितले किं जन्म कीर्तिं विना ।
क्षितिपति को नाम नीतिं विना ।
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति । (प० त०)
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ।
(भर्तृ०)
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ।
(कु० सं०)
क्षुधातुराणां न रुचिर्न पक्वम् ।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्य । (शि० व०)

ख(फ)टाटोपो भयकर । (प० त०)
खण्डिता एव शोभन्ते वीराधरपयोधरा ।
खलसङ्गेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृते कुत ।
गणयन्ति न राज्यार्थेऽपत्यस्नेह महीभुज । (क० स०)
गत न शोचामि कृत न मन्ये ।
गतस्य शोचन नास्ति ।
गतानुगतिको लोको न लोक पारमार्थिक ।
गन्तव्य राजपथे ।
गहना कर्मणो गति । (भ० गी०)
गुणलुब्धा स्वयमेव सपद । (कि० अ०)
गुणसहते समतिरिक्तमहो निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् । (कि० अ०)
गुणान्भूषयते रूपम् ।
गुणार्जुनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धय प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधव । (कि० अ०)
*गुणा पूजास्थान गुणिषु न च लिङ्ग न च वय ।(उ०च०)*
गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोष ।
गुणी गुण वेत्ति न वेत्ति निर्गुण । (म० स्मृ०)
गुणैर्विहीना बहु जल्पयन्ति ।
गुरुता नयन्ति हि गुणा न सहति । (कि० अ०)
गुर्वपि विरहदु खमाशाबन्ध साहयति । (अ० शा०)
गृहानुपैतु प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृता मनीषिण । (शि० व०)
गृहे या पुण्यनिष्पत्ति साध्वनि भ्रमत कुत । (क० स०)
ग्रसते हि तमोपह मुहुर्न तु राहुाङ्कमदर्पितं तम । (शि० व०)
ग्रहीतुमार्यान्परिचर्यया मुहुर्महानुभावा हि नितान्तमर्थिन । (शि० व०)
ग्रामनाशाय कुञ्जर । (वृ० चा०)
ग्रामस्यार्थे कुल त्यजेत् । (प० त०)
ग्रावाणोऽप्यार्द्रता सम्यग्भजन्त्यभिमुखे विधौ । (क० स०)
ग्लपयति यथा शशाङ्क न तथा हि कुमुद्वतीं दिवस । (अ० शा०)
घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले क्वचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते । (नै० च०)
घनाम्बुभिर्बहुलितनिम्नगाजलैर्जलं नहि व्रजति विकारमम्बुधे । (शि० व०)
घ्नन्ति सहजमपि भूरिभिय: सममागता सपदि वैरमापद । (कि० अ०)
चकास्ति योग्येन हि योग्यसगम । (नै० च०)
चक्रवत्परिवर्तन्ते दु खानि च सुखानि च । (यो० वा०)
चक्षुपूतं न्यसेत्पादम् । (चा० नी०)
चन्द्रचन्दनयोर्मध्ये शीतला साधुसगति ।
चपलौ किल शूराणा रणे जयपराजयौ । (क० स०)
चाण्डाल पक्षिणा काक ।
चाण्डालोऽपि नर पूज्यो यस्यास्ति विपुल धनम् ।
चाराज्जानन्ति राजान ।
चित्त जानाति जन्तूना प्रेम जन्मान्तरार्जितम् । (क० स०)
चित्तमेतदमलीकरणीयम् ।
चित्ते वाचि क्रियाया च साधूनामेकरूपता ।
चित्रा गति कर्मणाम् ।
चिन्ता जरा मनुष्याणाम् ।
चिन्तासम नास्ति शरीरशोषणम् ।
चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्ति । (अ० शा०)
चोराणामनृत बलम् ।
चौरे गते वा किमु सावधानम् ।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा । (अ० शा०)
*छाया हि भूमे शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमत प्रजाभि । (र० व०)*
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् । (प० त०)
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति । (प० त०)
जगति बहुमता कस्य नाभ्यर्चनीया ।
जठर को न बिभर्ति केवलम् ।
जनानने क करमर्पयिष्यति । (नै० च०)
जनानुरागप्रभवा हि सपद ।
जनो बहु क्षपयति स्वल्पस्यार्थे धनान्धधी । (क० स०)
जपतो नास्ति पातकम् ।
जरा रूप हरति ।
जलदसमय एष प्राणिना प्राणभूत । (वा० दा०)
जलबिन्दुनिपातेन क्रमश पूर्यते घट ।
जात तु जात न पुन प्रयाति ।
जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु । (यो० वा०)
जातापत्या पतिं द्वेष्टि ।
जातौ जातौ नवाचारा ।
जानन्ति पशवो गन्धात् ।
जामाता दशमो ग्रह ।
जायन्ते बत मूढाना सवादा अपि तादृशा । (क० स०)
*जारस्त्रीणा पति शत्रु ।*
जितक्रोधेन सर्वं हि जगदेतद्विजीयते । (क० स०)
जितक्रोधो न तु खलस्यास्पदीभवेत् । (क० स०)
जितशान्तेषु धीराणा स्नेह एवोचितोऽरिषु । (क० स०)
जिह्वालक्षशतैककोटिनियमो नो दुर्जनाना मुखे ।
जीवन्तमेव कुष्णाति कान्तेव कुटुम्बिनी । (क० स०)
जीवन्तोऽसति मूढोऽर्थान्यावदर्थे स नोज्झित । (क० स०)
जीवद्धि धीरोऽभिमत किं नाम न यदाप्नुयात् । (क० स०)
जीवो जीवस्य जीवनम् ।
ज्ञातास्वादो विवृतजघना को विहातुं समर्थ । (मे० दू०)

ज्ञानमार्गे ह्यहंकार परिघो दुरतिक्रम । (क० स०)
ज्ञानमेव शक्ति ।
ज्ञानलवदुर्विदग्ध ब्रह्मापि नर न रञ्जयति । (भर्तृ०)
ज्ञानस्याभरण क्षमा ।
ज्येष्ठभ्राता पितु सम ।
ज्वलयति महता मनास्यमर्षे न हि लभतेऽवसर सुखाभिलाप । (कि० अ०)
झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञा । (नै० च०)
तक्रान्त खलु भोजनम् ।
तत्कार्मुक कर्मसु यस्य शक्ति ।
तत्क्षण किं नु कुर्याद्धि प्रसाद पारमेश्वर । (क० स०)
तत्तस्य किमपि द्रव्य यो हि यस्य प्रियो जन । (उ० च०)
तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुरानन ।
तदेव दु सह स्त्रीणामिह प्रणयखण्डनम् । (क० स०)
तप सीमा मुक्ति । (प्र० भ०)
तपोधीनानि श्रेयासि ह्युपायोऽन्यो न विद्यते । (क० स०)
तपोधीना हि सपद । (क० स०)
तमस्तपति घर्माशौ कथमाविर्भविष्यति । (अ० शा०)
तरणीकच इव नीच कौटिल्य नैव विजहाति ।
तस्करस्य कुतो धर्म ।
तस्माच्छेषं न रक्षयेत् ।
तस्माज्ज्ञात्वा महान्तोऽधमजनविषये मौनमेवाश्रयन्ते ।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेक भजेत्सती ।
तस्य तदेव हि मधुर यस्य मनो यत्र सलग्नम् ।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।
तस्य सकुचिता बुद्धिर्घृतबिन्दुरिवाम्भसि ।
तिष्ठत्येका निशा चन्द्र श्रीमान्सपूर्णमण्डल ।
तीव्रसत्त्वस्य न चिराद्भवन्त्येव हि सिद्धय । (क० स०)
तुदति कुसुममासो मन्मथोद्रेजनाय । (का० दा०)
तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ।
तुष्यन्ति भोजनैर्विप्रा ।
तृष्णैका तरुणायते । (प० त०)
तेजसा हि न वय समीक्ष्यते । (र० व०)
ते भूमण्डलमण्डनैकतिलका सन्त कियन्तो जना ।
तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्विन्ध्यस्तरेत्सागरम् ।
त्यजन्त्युत्तमसत्त्वा हि प्राणानपि न सत्पथम् । (क० स०)
त्यजेदेक कुलस्यार्थे । (प० त०)
त्यागाज्जगति पूज्यन्ते पशुपाषाणपादपा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्रा कुर्वन्ति तपसो व्ययम् । (र० व०)
त्रिभुवनविषये कस्य दोषो न भाति ।
त्रैलोक्ये दीपको धर्म ।
ददाति तीव्रसत्त्वानामिष्टमीश्वर एव हि । (क० स०)
दया मांसाशिन कुत । (प० त०)
दयित जन खलु गुणीति मन्यते । (शि० व०)

दयितास्वनवस्थित नृणा न खलु प्रेम चल सुहृज्जने ।
(कु० सं०)
दरिद्रता धीरतया विराजते ।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौन हि शोभनम् ।
दशाननोऽहरत्सीता बन्धन च महोदधे ।
दारिद्र्यदोषेण करोति पापम् ।
दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी । (प० त०)
दारिद्र्य परमाञ्जनम् । (भा० ब०)
दावानलोपविपत्तिमन्योऽरण्यस्य हर्तुं जलदात्प्रभु किम् ।
(कु० सं०)
दिक्शून्या चेदबान्धवा ।
दिवि गगनरत्न दिनकर । (प्र० म०)
दिशत्यपाय हि सतामतिक्रम । (कि० अ०)
दु खान्धा हि पतन्त्येव विपच्छ्वभ्रेषु कातरा । (क० स०)
दुग्धधौतोऽपि कि याति वायस कलहसताम् ।
दुरधिगमा हि गति प्रयोजनानाम् । (कि० अ०)
दुरधीता विष विद्या । (हि०)
दुरितक्षतय शुद्धिसव्यपेक्षा हि सिद्धय । (क० स०)
दुर्गहीनस्तथा नृप । (हि०)
दुर्जन परिहर्तव्यो विद्ययाऽलकृतोऽपि सन् ।
दुर्जनस्य कुत क्षमा ।
दुर्जनस्यार्जित वित्त भुज्यते राजतस्करै ।
दुर्जया हि विषया विदुषापि । (नै० च०)
दुर्बलस्य बल राजा । (हि०)
दुर्मन्त्री राज्यनाशाय । (प० त०)
दुर्लक्ष्यचिह्ना महता हि वृत्ति । (कि० अ०)
दुर्लभ क्षेमकृत्सुत ।
दुर्लभ भारते जन्म मानुष्य तत्र दुर्लभम् ।
दुर्लभ स गुरुर्लोके शिष्यचिन्तापहारक ।
दुर्लभ स्वजनप्रिय ।
दुष्ट हि जन्तुमुत्थाप्य कस्यात्मनि सुख भवेत् । (क० स०)
दुष्टेऽपि पत्यौ साध्वीना नान्यथावृत्ति मानसम् । (क० स०)
दूरत पर्वता रम्या ।
दूरारोहपरिभ्रशविनिपातो हि दारुण ।
दृष्टतत्त्वश्च न पुन कर्मजालेन बध्यते । (क० स०)
दृष्टो हि वृण्वन्कलभप्रमाणोऽप्याशा पुरोवातमवाप्य मेघ ।
(र० व०)
देवद्विजसपर्या हि कामधेनुर्मता सताम् । (क० स०)
देवा हि नान्यद्वितरन्ति किं तु प्रसद्य ते साधुधिय ददन्ते ।
(नै० च०)
देवो दुर्बलघातक ।
देहपातमपीच्छन्ति सन्तो भाविनय पुन । (क० स०)
देहस्नेहो हि दुस्त्यज । (क० स०)
दैवमेव हि साहाय्य कुरुते सत्त्वशालिनाम् । (क० स०)

दैवी विचित्रा गतिः ।
दैवे दुर्जनतां गते तृणमपि प्रायेण वज्रायते ।
दैवेनैव हि साध्यन्ते सदर्थाः शुभकर्मणाम् । (क० स०)
दोषग्राही गुणत्यागी पल्लोलीव हि दुर्जनः । (प० त०)
दोषाय निर्विमर्शस्य भोक्तप्रश्नोत्तरक्रिया । (क० स०)
दोषोऽपि गुणतां याति प्रभोर्भवति चेत्कृपा ।
द्यौर्न काचिदथवास्ति निरूढा सैव सा चलति यत्र हि चित्तम् । (नै० च०)
द्रव्येण सर्वे वशाः ।
धनं सर्वप्रयोजनम् ।
धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् । (प० त०)
धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्संनिधिरेव संनिधिः । (शि० व०)
धन्यास्ते भुवि ये निवृत्तमनसो धिग्दुःखिताः कामिनः ।
धर्मक्षयकरः क्रोधः ।
धर्मः कीर्तिर्द्वयं स्थिरम् । (म० भा०)
धर्मः सत्येन वर्धते ।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति ।
धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः । (र० वं०)
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् । (म० भा०)
धर्मस्य त्वरिता गतिः । (प० त०)
धर्मेण चरतो लोके नास्त्यनभ्युदयः क्वचित् । (क० स०)
धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ।
धर्मो मित्रं मृतस्य च ।
धर्मो हि सान्निध्यं कुरुते सताम् । (क० स०)
धर्मो ह्यसम्यङ्निर्णीतो निहन्त्युभयलोकयोः । (क० स०)
धिक्कलत्रमपुत्रकम् ।
धिक्पुत्रमविनीतं च ।
धिगाशा सर्वदोषभूः ।
धिगिमां देहभृतामसारताम् । (र० वं०)
धिग्गृहं गृहिणीशून्यम् ।
धिग्जीवितं चोद्यमवर्जितस्य ।
धिग्जीवितं ज्ञातिपराजितस्य ।
धिग्जीवितं व्यर्थमनोरथस्य ।
धिग्जीवितं शास्त्रकलोज्झितस्य ।
धिग्ज्योतिषमजातकम् ।
धीराणां भजति हि सर्व एव नान्तःपातित्वादभिभवनीयतां परस्य । (शि० व०)
धीराश्च सोढविरहाः प्राप्नुवन्तीष्टसंगमम् । (क० स०)
धीर्न चित्रीयते कस्मादभित्तौ चित्रकर्मणा । (क० स०)
धूमो निवर्तेत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव वह्निः । (र० वं०)
धूर्ताः क्रीडन्त्येव हि बालिशैः । (क० स०)
भुवमभिमते को वा पूर्णे मुदा न हि माद्यति । (कु० स०)

ध्रुवं फलाय महते महता सह संगमः । (क० स०)
न कस्य धीर्याय वरस्य संगतिः । (कु० सं०)
न काचस्य कृते जातु युक्ता मुक्तामणेः क्षतिः । (क० स०)
न कामसदृशो रिपुः । (यो० वा०)
न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे । (हि०)
नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति । (प० त०)
न क्वापि सौख्यमपराधकृता प्रभूणाम् ।
नक्षत्रभूषणं चन्द्रः । (चा० नी०)
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः । (मे० दू०)
न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम । (अ० शा०)
न खलु वयस्तेजसो हेतुः । (भर्तृ०)
न खलु स उपरतो यस्य वल्लभो जनः स्मरति ।
न च दैवात्परं बलम् ।
न च धर्मो दयापरः ।
न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ।
न च विद्यासमो बन्धुः ।
न च व्याधिसमो रिपुः ।
न चापत्यसमः स्नेहः ।
न जात्ववसरे प्राप्ते सत्त्ववानवसीदति । (क० स०)
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ।
न ज्ञानात्परमं चक्षुः ।
न तथा कृतवेदिनां करिष्यन्प्रियतामेति यथा कृतावदानः । (कि० अ०)
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ।
न तोषात्परमं सुखम् ।
न तोयो महतां मृषा । (क० स०)
न दयासदृशं ज्ञानम् ।
न दरिद्रस्तथा दुःखी लब्धक्षीणधनो यथा ।
न दुष्प्रापं परच्छिद्रं जाल्मैर्निपुणैर्यतः । (क० स०)
न दैवं परमो विष्णोः ।
न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते । (कु० सं०)
न धर्मसदृशं मित्रम् ।
न धर्मात्परमं मित्रम् ।
न नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणं क्षणं हृष्यति कस्य चेतः । (कु० सं०)
न नश्यति तमो नाम कृतया दीपवार्तया ।
ननु तैलनिषेकबिन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् । (र० वं०)
ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ।
ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः । (अ० शा०)
ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः । (कि० अ०)
ननु विमृश्य कृती कुरुतेऽखिलम् ।

न पतिव्यतिरेकेण स्त्रीणामपरा गति । (क० स०)
न परिचयो मलिनात्मना प्रधानम् । (शि० व०)
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव । (शि० व०)
न परोदित हि कल्यन्ति कुमारा । (ह० वि०)
न पादपोन्मूलनशक्तिरंह शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य । (र० व०)
न पुत्रात्परमो लाभ ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् । (अ० शा०)
न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम् ।
न भयं चास्ति जाग्रत ।
न भवति पुनरुक्त भाषित सज्जनानाम् ।
न भवति महता हि क्वापि मोघ प्रसाद । (ह० वि०)
न भविष्यति हन्त साधन किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधे । (र० व०)
न भार्याया पर सुखम् ।
न भूतो न भविष्यति ।
न भेक कोकनदिनीकिञ्जल्कास्वादकोविद । (क० स०)
नभोभूषा पूषा । (प्र० म०)
न मुक्ते परमा गति । (यो० वा०)
नयनसुख को निवारयति ।
नयवर्त्मगा प्रभवता हि धिय ।
न युक्त ते रोषादतिथिमिव धिक्कृत्य गमनम् ।
नये च शौर्ये च वसन्ति सपद ।
नयेन चालक्रियते नरेन्द्रता ।
नर प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिवाञ्छति ।
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् । (कु० स०)
नरपति हितकर्ता द्वेष्यता याति लोके । (प० त०)
नराणा नापितो धूर्त । (प० त०)
नर्मैकसादर हि नव वय । (क० स०)
न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वर सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वर । (नै० च०)
नवाङ्गनानां नव एव पन्था ।
नवा वाणी मुखे मुखे ।
न विवेक विना ज्ञानम् ।
न वैराग्यात्पर भाग्यम् ।
न शरीर पुन पुन ।
न शान्ते परमं सुखम् ।
न शास्त्र वेदात्परम् ।
न शिक्षित प्रयत्नो हि धीराणा हृदये भिया । (क० स०)
न शूरा विमहन्ते हि स्त्रीनिमित्त पराभवम् । (क० स०)
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते । (कु० सं०)
न स नाशोति किं यस्य प्रज्ञा नार्थैर्हीयते । (क० स०)

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा ।
न सुवर्णे ध्वनिस्तादृग्यादृक्कांस्ये प्रजायते ।
न स्त्री चलितचारित्रा निर्गोप्तुमवेक्षते । (क० स०)
न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति । (म० भा०)
न स्नेहो न च दाक्षिण्य स्त्रीष्वहो चापलादृते । (क० स०)
न स्पृशति पल्वलाम्भ पञ्जरशेषोऽपि कुञ्जर क्वापि ।
न स्वेच्छ व्यवहर्तव्यमात्मनो भूतिमिच्छता । (क० स०)
नहि कृतमुपकार साधवो विस्मरन्ति ।
नहि गणयति क्षुद्रो जन्तु परिग्रहफल्गुताम् ।
नहि तापयितु शक्य सागराम्भस्तृणोल्कया ।
नहि दुर्बलदग्धाना काले किंचित्प्ररोहति ।
नहि दुष्करमस्तीह किंचिदध्यवसायिनाम् । (क० स०)
नहि नार्यो विनेर्ष्यया ।
नहि प्रफुल्ल सहकारमेत्य वृक्षान्तर काङ्क्षति षट्पदाली । (र० व०)
नहि प्रिय प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिण । (कि० अ०)
नहि मूला प्रसिध्यति ।
नहि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम्।
नहि विचलति मैत्री दूरतोऽपि स्थितानाम् ।
नहि सत्त्वावसादेन स्वल्पाप्यापद्विलङ्घ्यते । (क० स०)
नहि सर्वविद सर्वे ।
नहि सर्वेऽपि कुर्वन्ति सभ्या युक्तिविवेचनम् ।
नहि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्गिरिगुहाशय । (र० व०)
नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगा ।
नहीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति । (कि० अ०)
नहीश्वरव्याहृतय कदाचित्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् । (कु० स०)
नाकाले म्रियते जन्तुर्विद्ध शरशतैरपि । (प० त०)
नातिपीडयितु भग्नानिच्छन्ति हि महौजस । (कि० अ०)
नाधर्मश्चिरमृद्धये । (क० स०)
नानातत्त्वविचारणप्रणयिनो लोका बहिर्बुद्धय ।
नानाफलै फलति कल्पलतेव भूमि । (भर्तृ०)
नानृतात्पातक परम् ।
नाभाग्य भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाश कुत ।
नारीणां भूषण पति ।
नार्कातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् । (नै० च०)
नार्य समाश्रितजन हि कलङ्कयन्ति ।
नाल सुखाय सुहृदो नाल दु खाय शत्रव । (म० भा०)
नाल्पीयान्बहु सुकृत हिनस्ति दोष । (कि० अ०)
नाऽविष्णु पृथिवीपति । (ग० भा०)
नासद्भि किंचिदाचरेत् ।
नासमीक्ष्य पर स्थान पूर्वमायतन त्यजेत् ।
नास्ति काममसो व्याधि ।
नास्ति क्रोधसमो वह्नि ।

नास्ति चक्षुःसमं तेजः ।
नास्ति चात्मसमं बलम् ।
नास्ति त्यागात्परं सुखम् ।
नास्ति तृष्णासमो व्याधिः ।
नास्ति धान्यसमं प्रियम् ।
नास्ति प्राणसमं भयम् ।
नास्ति बन्धुसमं बलम् ।
नास्ति भर्तृसमो बन्धुः । (विक्र०)
नास्ति मेघसमं तोयम् ।
नास्ति मोहसमो रिपुः ।
नास्ति व्यसनिना किंचिद्बुद्धि पर्याप्तये धनम् । (क० स०)
नास्ति सत्यसमो धर्मः । (म० भा०)
नास्ति हस्तिसमं सत्त्वम् ।
नास्ति हस्तिसमो बन्धुः ।
नास्त्यदेयं महात्मनाम् ।
नास्त्यहो स्वामिभक्तानां शुद्धे चात्मनि वा स्पृहा ।
(क० स०)

निकटवर्ति विकल्पन्त सन्ति सन्त क्रियन्तः ।
निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम् ।
(नै० च०)

निशमनीया हि सतामसाधवः । (शि० व०)
निःसारस्य पदार्थस्य प्रायेणाडम्बरो महान् ।
निर्गतोऽप्यपरस्यै करुणा कठिनप्रकृतेः कुतः । (प० रा०)
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते । (हि०)
निरर्गलितान्तुगमं शरच्छ्रीं नार्हति पातकोऽपि । (र० व०)
निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ।
(र० व०)

निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिकाः । (भर्तृ०)
निर्धनता सर्वापदामास्पदम् ।
निर्धनस्य कुतः सुखम् ।
निर्वाणदीपे किमु तैलदानम् ।
निर्व्याह प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ।
निर्निमित्ता हि भीरवः । (क० स०)
निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ।
(कि० अ०)

निरगलवन्द्वंदाणि स्तदयो यच्छिन्न तु उत्थिताः ।
निरूपापन्नयकोः सर्वो नास्ति हि निर्वृतिम् । (क० स०)
निष्कारणस्य गृहं तपोवनम् । (हि०)
निःसारस्य धनम् । (भर्तृ०)
निम्नगासरस्वतीर्व लोकोपदशितिस् सदा । (क० स०)
निम्नगो नारायणस्य प्रमोदयमत्याप्रमारः । (क० स०)
निसर्गः स हि धीराणां यदापद्यधिकं दृढम् । (क० स०)
निसर्गचपलानां हि मादृशां मनसः कुतः । (क० स०)
निसर्गतोऽन्तर्मलिना हतसाधवः ।

निसर्गसिद्धो नारीणां सपत्नीषु हि मत्सरः । (क० स०)
निःस्पृहस्य तृणं जगत् ।
निःसम्भावयति महतां मानपूजापहारः ।
नीचाश्रयो हि महतामपमानहेतुः ।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण । (मे० दू०)
नीचैर्नीचैरतिनीचनीचैः सर्वैरुपायैः फलमेव साध्यम् ।
नीचो वदति न कुरुते वदति न साधुः करोत्येव ।
नूनं विरूपैरधिकं हासने क्रीडति स्मरः । (क० स०)
नृपति जनपदानां दुर्लभः । (प० त०)
नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मः । (र० व०)
नेन्दुं क्षिपति किं काले परिक्षीणोऽर्कमण्डले । (क० स०)
नेर्ष्यां भर्तृहितैषिण्यो गणयन्ति हि कुस्त्रियः । (क० स०)
नैकत्र सर्वो गुणसन्निपातः ।
नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलम् । (भर्तृ०)
नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । (हि०)
नैरात्म्यनीतिमथवा क्रियते मदान्धैः । (शि० व०)
नैवान्यथा भवति यल्लिखितं विधात्रा ।
नैवाश्रितेषु महतां गुणदोषशङ्का ।
न्याय्यमुपेक्षते हि यः । (नै० च०)
न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ।
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः । (भर्तृ०)
पङ्को हि नभसि क्षिप्तः क्षेप्तुः पतति मूर्धनि । (क० स०)
पञ्चभिर्मिलितैः किं यज्जगतीह न साध्यते । (नै० च०)
पण्डितो नास्ति मूर्खस्य ।
पयः श्रुतवनायिनाय दुःखरा मलीमसामाददते न पद्धतिम् ।
(र० वं०)

पदं हि सर्वत्र गुणैर्विधीयते ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ।
(कु० सं०)

पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ।
पद्मानां शिशिरात्ययम् ।
पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम् । (प० त०)
पयो गते किं खलु सेतुबन्धः ।
पयो मुधा पक्षिषु विस्तृतं ।
परदुःखेनापि दुःखिता विरलाः ।
परबुद्धिर्विनाशाय ।
परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्घ्यम् ।
(शि० व०)

परभुक्ते हि यत्न किम् जायते रतिः । (क० स०)
परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः । (कि० अ०)
परमार्थमविज्ञाय न भेतव्यं कथंचिदपि । (क० स०)
परलोकगतस्य को बन्धुः ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ।
(र० व०)

परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्। (शि० व०)
परसदननिविष्ट को लघुत्व न याति। (मल्ल०)
परसैर्धकसक्तानां को हि स्नेहो निजे जने। (क० स०)
परहस्तगता स्त्रिय ।
परहितनिरतानामादरो नात्मकार्ये।
पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्।
परार्थप्रतिपन्ना हि नेक्षन्ते स्वार्थमुत्तमा । (क० स०)
परिजनतापि गुणाय सद्गुणानाम्। (कि० अ०)
परिवर्तिनि संसारे मृत को वा न जायते।
परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धय ।
परैरनिन्द्य चरितं मनस्विनां यथोनुसारोचितमेव शोभते।
(क० स०)
परैरपर्यासितवीर्यसंपदां पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्।
(कि० अ०)
परोपकारज पुण्य न स्यात्क्रतुशतैरपि।
परोपकाराय सतां विभूतय ।
परोपकारार्थमिदं शरीरम्।
परोपदेशवेलायां शिष्टा सर्वे भवन्ति वै।
परोऽपि हितवान्बन्धु । (प० त०)
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशो कलाक्षय श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ।
(र० व०)
पर्वताना भय वज्रात्। (चा० नी०)
पललजालै पिहित स्वय हि प्रकाशमासादयतीक्षुडिम्भ ।
(नै० च०)
पवन परागग्राही रथ्यासु वहन्रजस्वलो भवति।
पश्यन्तु लोका कलिकौतुकानि।
पश्यन्तु लोका कलिदोषकानि।
पाणौ पयसा दग्धे तक्र फूत्कृत्य पामर पिबति।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति।
पात्रानुसार फलम्।
पादपाना भय वातात्। (चा० नी०)
पापप्रभावाद्वरक प्रयाति।
पापे कर्मण्यवज्ञातहितवाक्ये कुत सुखम्। (क० स०)
पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना।
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु।
पितृदोषेण मूर्खता।
पिपासितै काव्यरसो न पीयते।
पिबाम शास्त्रौघानुत विविधकाव्यामृतरसान्।
पिशुनजन खलु बिभ्रति क्षितीन्द्रा ।
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूत जगत्।
पुसामदृष्टे दृष्टे वा श्रेयोऽङ्कुरकारिणां कुत । (क० स०)
पुण्यवन्तो हि सतान पश्यन्त्युद्धैं कुलान्वयम्। (क० स०)
पुण्यैरेव हि लभ्यते सुकृतिभि सत्सगतिर्दुर्लभा।
पुत्र पिण्डप्रयोजन । (चा० नी०)
पुत्र शत्रुरपण्डित । (चा० नी०)
पुत्रप्रयोजना दारा ।
पुत्रहीन गृहं शून्यम्।
पुत्रादपि भय यत्र तत्र सौख्य हि कीदृशम्।
पुत्रोदये माद्यति का न हर्षात्। (कु० सं०)
पुनर्दरिद्री पुनरेव पापी।
पुनर्दारा पुनर्वित्त। (विक्र० च०)
पुनर्धनाढ्य पुनरेव भोगी।
पुरुषा अपि बाणा अपि गुणच्युता कस्य न भयाय।
पुष्प पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा ।
पुस्तकप्रत्ययाधीत । (नारद०)
पूज्य वाक्य समृद्धस्य।
पूर्वपुण्यतया श्रिया।
पूर्वावधीरित श्रेयो दु ख हि परिवर्तते। (अ० शा०)
पृथिवीभूषण राजा।
पेशल हि सनीमन । (क० स०)
प्रकृति खलु सा महीयस सहते नान्यसमुन्नतिं यया।
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नम कविकर्मणे।
प्रकृतिरिय सत्त्ववताम्।
प्रकृतिसिद्धमिद हि दुरात्मनाम्।
प्रकृतिसिद्धमिद हि महात्मनाम्। (भर्तृ०)
प्रकृत्या ह्यमणि श्रेयानलंकारश्च्युतोपल । (कि० अ०)
प्रच्छन्नमप्यूह्यते हि चेष्टा। (कि० अ०)
प्रजानामपि दीनानां राजैव सदय पिता।
प्रजापतेर्विसर्गो हि प्राणिसर्गोऽधिकाधिक । (क० स०)
प्रज्ञा नाम बल' होत निष्प्रज्ञस्य बलेन किम्। (क० स०)
प्रज्ञाबल च सर्वेषु मुख्य कार्येषु साधनम्। (क० स०)
प्रणामान्त सतां कोप ।
प्रणिपातप्रतीकार सरम्भो हि महात्मनाम्। (र० व०)
प्रतिकारविधानमायुष सति शेषे हि फलाय कल्पते।
(र० वं०)
प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति
बहुसाधनता। (शि० व०)
प्रतिक्षणं यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयताया ।
प्रतिपन्नसुहृत्कार्यनिर्वाह धीरसत्त्वता। (क० स०)
प्रतिपन्नार्थनिर्वाह सहज हि सतां व्रतम्। (क० स०)
प्रतिबध्नाति हि श्रेय पूज्यपूजाव्यतिक्रम । (र० वं०)
प्रतिभान्त्र पश्यन्ति सर्वं प्रज्ञावतां धिय । (क० स०)
प्रतीयन्ते न नीतिज्ञा कृतावज्ञस्य वैरिण । (क० स०)
प्रत्यय स्त्रीषु मुष्णाति विमर्शं विदुषामपि। (क० स०)
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसा प्रायो मति क्षीयते।
प्रत्युक्त हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव। (मे० दू०)
प्रत्युत्पन्नमतित्वैणम्। (अ० शा०)
प्रथमालीढमधुरा पिबन्ति कटु भेषजम्।

प्रतल्पमग्नामिवमाया शुभेषु हि वृत्तय स्वजमपि शिरस न्यक्षिता धुनोत्यहिशङ्कया । (अ० शा०)
प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्तते । (शि० व०)
प्रभुप्रमादो हि मुदे न कस्य । (कु० स०)
प्रभुश्च निर्विचारश्च नीतिरेवं प्रशस्यते । (क० स०)
प्रभुस्तु विदुराश्रय कति न सन्ति कुक्षिमरा ।
प्रभूणा हि विभूत्या धावत्यनिपये मति । (क० स०)
प्रभौ हठप्रवृत्ते हि कस्य प्रत्यायना भवेत् । (क० स०)
प्रमदालोचनन्यस्त मलीमसमिवाञ्जनम् ।
प्रमाण परम श्रुति । (म० भा०)
प्रमाथता सङ्गोति खलु दोषमसङ्गता । (कि० अ०)
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणा प्रायश्चल गौरवमाश्रितेषु । (कु० सं०)
प्रलयोल्लसितस्य वारिधे परिवाहो जगत करोति किम् । (शि० व०)
प्रवादमोहित प्रायो न विचारक्षमो जन । (क० म०)
प्रसन्नतोयानि सुशीतलानि सरासि चेतासि हरन्ति पुसाम् । (वा० द०)
प्रसन्नाना वाच फलमपरिमेय प्रसुवते ।
प्रसन्ने हि किमप्राप्यमस्तीह परमेश्वरे । (क० स०)
प्रसादचिह्नानि पुर फलानि ।
प्रसादसौम्यानि सता सुहृज्जने पतन्ति चक्षूषि न दारुणा शरा । (अ० शा०)
प्रसूत च यौवनम् ।
प्रस्तुतार्थविरुद्ध हि कोऽभिदध्याद्दशालिश । (क० स०)
प्रहर नमतु चाप प्राक्प्रहारप्रियोऽहम् ।
प्रह्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्त । (र० व०)
प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामा प्राप्येन्द्रनील किमुतोन्मयूखम् । (र० व०)
प्राचीनकर्म बलवन्मुनयो वदन्ति । (म० भा०)
प्राज्ञा सत्त्वहित कुर्यात्सम्यक्सत्त्वबोधलब्धये । (क० स०)
प्राणव्ययाय शूराणा जायते हि रणोत्सव । (क० स०)
प्राणानुदारा विसृजन्त्यर्थिनो न पराङ्मुखा । (क० स०)
प्राणिना हि निकृष्टापि जन्मभूमि परा प्रिया । (क० स०)
प्राणेभ्योऽपि हि धीराणा प्रिया शत्रुप्रतिक्रिया । (नै० च०)
प्राणेभ्योऽप्यर्थमात्रा हि कृपणस्य गरीयसी । (क० स०)
प्राणैरपि हि भृत्याना स्वामिसरक्षण व्रतम् । (क० स०)
प्राप्तोऽप्यर्थं क्षणादेव हार्यते मन्दबुद्धिना । (क० म०)
प्राप्नोतीष्टमविक्लव । (क० स०)
प्राप्यते कि यश शुभ्रमनङ्गीकृत्य साहसम् । (क० स०)
प्राय प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादर । (कु० सं०)
प्राय श्वश्रूस्नुषयोर्न दृश्यते सौहृद लोके ।
प्राय सज्जनसगतो हि लभते दैवानुरूप फलम् ।
प्राय सत्पुरुषाश्रितोऽपि लभते दैवानुरूप फलम् ।

प्राय समानविद्या परस्परयश पुरोभागा ।
प्राय समासन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुसा मलिनीभवन्ति ।
प्राय सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा । (मे० दू०)
प्राय स्त्रियो भवन्तीह निसर्गविषमा शठा । (क० स०)
प्राय स्व महिमान क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जन ।
प्रायेण गृहिणीनेत्रा कन्यार्थेषु कुटुम्बिन । (कु० स०)
प्रायेण मायाशौ शील्य स्नेहान्धो नेक्षते जन । (क० स०)
प्रायेण भूमिपतय प्रमदा लताश्च य पार्श्वतो भवति त परिवेष्टयन्ति । (प० त०)
प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि श्रेयासि लब्धुमसुखानि विनान्तरायै । (कि० अ०)
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तय ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणाना पराङ्मुखी विश्वसृज प्रवृत्ति । (कु० स०)
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुण ससर्गतो जायते । (भर्तृ०)
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदा भाजनम् । (भर्तृ०)
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापद । (भर्तृ०)
प्रायो वारितवामा हि प्रवृत्तिर्मनसो नृणाम् । (क० स०)
प्रायोऽशुभस्य कार्यस्य कालहार प्रतिक्रिया । (क० स०)
प्रारभ्य चोत्तमजना न परित्यजन्ति । (भर्तृ०)
प्रासादशिखरस्थोऽपि काक कि गरुडायते । (प० त०)
प्रियबन्धुविनाशोत्थ शोकाग्नि क न तापयेत् । (क० स०)
प्रियमनु सुकृता हि स स्पृहाया विलम्ब । (नै० च०)
प्रियमासमृगाधिपोज्झित किमवद्य करिकुम्भजो मणि । (शि० व०)
प्रियानाशे कृत्स्न किल जगदरण्य हि भवति । (मे० दू०)
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता । (कु० स०)
प्रिये सीमाहार ।
प्रौढे विक्रान्तभाजीव्न इव भवता शूरशून्ये रणेऽस्मिन् ।
फल भाग्यानुसारत । (म० भा०)
फलेन फलमादिशेत् ।
बत क्षीणा चञ्चल्याश्रितवृत्तय । (क० स०)
बताश्रितानुरोधेन किं न कुर्वन्ति साधव । (क० स०)
बधिरस्य गानम् ।
बधिरान्मन्दकर्णं श्रेयान् ।
बन्धायार्यपरीवाद खलमगादशृङ्खला । (क० स०)
बन्धु को नाम दुष्टानाम् ।
बन्धुरप्यहित पर ।
बलवति सति दैवे बन्धुभि कि विधेयम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यय चेत । (अ० शा०)
बल मूर्खस्य मौनित्वम् ।
बली बल वेत्ति न वेत्ति निर्बल ।

बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा । (म० मा०)
बहुरत्ना वसुंधरा ।
बहुवचनमल्पसारं यः कथयति विप्रलापी सः ।
बहुविघ्नास्तु सदा कल्याणसिद्धयः । (क० स०)
बह्वाश्चर्या हि मेदिनी । (क० स०)
बालानां रोदनं बलम् ।
बुद्धयः कुलगामिन्यो भवन्ति महतामपि ।
बुद्धिः कर्मानुसारिणी । (चा० नी०)
बुद्धिर्नाम च सर्वत्र मुख्यं मित्रं न पौरुषम् । (क० स०)
बुद्धेः फलमनाग्रहः ।
बुद्ध्वा वा निजमपरेण क्षाममाविष्कुर्वीत स्वगुणमपत्रपः क एव । (शि० व०)
बुभुक्षितः किं न करोति पापम् । (पं० त०)
बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् ।
बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते ।
बोधे बोधे सच्चिदानन्दभासः ।
ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् । (नै० च०)

भक्तानामनिवार्यं हि चेष्टितम् । (क० स०)
भक्त्या कार्यधुरं वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ।
भक्त्या हि तुष्यन्ति महानुभावाः ।
भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स वशकारकः । (पं० त०)
भङ्गेऽपि हि मृणालानामनुबध्नन्ति तन्तवः ।
भजन्ति वैरस्यं क्षितिं राजानः कालवेदिनः । (क० स०)
भजन्त्यात्मभरित्वं हि दुर्लभेऽपि न साधवः । (क० स०)
भद्रकृत्प्राप्नुयाद्भद्रमभद्रं चाप्यभद्रकृत् । (क० स०)
भद्रमभद्रं वा कृतमात्मनि कल्पते । (क० स०)
भयकार्कश्यकोपानां गृहं हि क्षत्रिया द्विजाः । (क० स०)
भये सीमा मृत्युः । (घ० ख०)
भर्ता च स्त्रीकृतं पापम् ।
भर्तारं हि विना नान्यः सतीनामस्ति बान्धवः । (क० स०)
भर्तृमार्गानुसरणं स्त्रीणां च परमं व्रतम् । (क० स०)
भवति महत्सु न निष्फलः प्रणामः । (शि० व०)
भवति योनयिनुर्वचनीयता ।
भवति हि विफलता गुणोऽङ्गनानाम् । (शि० व०)
भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ।
भवन्ति क्लेशबहुलाः सर्वस्यापीह सिद्धयः । (क० स०)
भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता ध्रुवं फलाविष्टफलोदयाय । (कु० सं०)
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः । (कु० सं०)
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः । (कु० सं०)
भवन्त्युदयकाले हि सत्कल्याणपरम्पराः । (क० स०)
भवन्त्यत्र हि महान्ति धर्मादरवशाद्रतात् । (क० स०)

भवितव्यता बलवती । (अ० शा०)
भवितव्य भवत्येव कर्मणामीदृशी गतिः । (म० भा०)
भवितव्यस्य नामाध्यं दृश्यते बत दृश्यताम् । (क० स०)
भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र । (अ० शा०)
भवेद्यस्य यत्कर्म स तत्कुर्वन्विनश्यति । (क० स०)
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ।
भस्मीभूतस्य जीवस्य पुनरागमनं कुतः । (नै० च०)
भाग्येनैव हि लभ्यते पुनरसौ सर्वोत्तमः सेवकः ।
भार्या मूलं गृहस्थस्य । (दम्पती०)
भार्यासमं नास्ति शरीरतोषणम् ।
भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं मतम् ।
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि । (अ० शा०)
भिक्षुको भिक्षुकं दृष्ट्वा श्वानवद्गुर्गुरायते ।
भिन्नरुचिर्हि लोकः । (र० वं०)
भीता इव हि धीराणां यान्ति दूरे विपत्तयः । (क० स०)
भूतार्थकथने यस्य स्थेयस्येव सरस्वती ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ।
भूभृद्दलं कनकशिखरी । (प्र०म०)
भूयोऽपि सिक्तः पयसा घृतेन न निम्बवृक्षो मधुरत्वमेति ।
भोगरत्नं मृगाक्षी । (प्र०म०)
भोगो भूषयते धनम् ।
भोग्यं किं रमणीं विना ।
भ्रष्टस्य का वा गतिः ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः । (भर्तृ०)
मणेस्तु यत्र मूल्यं सहजसुभगस्य द्युतिमतः ।
मतिरेव बलाद्गरीयसी ।
मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः । (शि० व०)
मद्यपस्य कुतः सत्यम् ।
मद्यपाः किं न जल्पन्ति ।
मद्ये मारकसुहृदि प्रसक्ता स्त्री सती कुतः । (क० स०)
मधुसमयभूषा मनसिजः । (प्र०म०)
मधुरविधुरमिश्राः सृष्टयो हा विधातुः । (प्र० रा०)
मधुरापि हि मूर्छयते विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ।
मनःपूतं समाचरेत् । (ध० नी०)
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । (भ०गी०)
मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् । (शा० प०)
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् । (भर्तृ०)
मनीषिणः सन्ति न ते हितैषिणः ।
मनोभूषा मैत्री । (प्र० म०)
मनोरथानामगतिर्न विद्यते । (कु० सं०)
मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् । (र० वं०)
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः । (मे० दू०)
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातापि भग्नोद्यमः ।
मयि तु कृतनिधाने किं विदध्याः परेण ।

मय्युल्लङ्घितमर्यादे को हि तिष्ठेत्स्वगीनि । (र० व०)
मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम् । (र० व०)
मर्दनं गुणवर्धनम् ।
मर्मवाक्यमपि नोच्चरणीयम् ।
महतां हि धैर्यमविभाव्यवैभवम् । (कि० अ०)
महतां हि सर्वमथवा जनातिगम् । (शि० व०)
महतामनुकम्पा हि विरुद्धेषु प्रतिक्रिया । (क० स०)
महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः सुजनो न विस्मरति जातु किंचन । (शि० व०)
महते रुजन्नपि गुणाय महान् । (कि० अ०)
महाजनो येन गतः स पन्था । (प० त०)
महानपि प्रसङ्गेन नीचं सेवितुमिच्छति ।
महानुभावः प्रतिहन्ति पौरुषम् । (कि० अ०)
महान्महत्येव करोति विक्रमम् । (प० त०)
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः । (र० वं०)
महीपतीनां विनयो हि भूषणम् ।
महेश्वरमनाराध्य न सन्तीप्सितसिद्धयः । (क० स०)
महोदयानामपि सङ्घवृत्तिता सहायसाध्याः प्रदिशन्ति सिद्धयः । (कि० अ०)
मातर्लक्ष्मि तव प्रसादवशतो दोषा अपि स्युर्गुणाः ।
माता च व्यभिचारिणी । (चा० नी०)
मातापितृभ्यां शप्तः सन्न जातु सुखमश्नुते । (क० स०)
मातृपक्षा हि वत्सस्य गम्भीभवन्ति बन्धने । (प० त०)
मात्सर्यरागोपहतात्मनां हि स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि । (कि० अ०)
मात्सर्येण दुरात्मकोऽपि सुजनं दृष्ट्वा सदा ह्याम्यते ।
मात्रा समं नास्ति शरीरपोषणम् ।
मादृशो हि कथं कुर्यात्सर्वोत्सादनसाध्वसम् । (क० स०)
माने म्लाने कुतः सुखम् ।
मासराजो वसन्तः । (प्र० म०)
मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता । (नै० च०)
मित्रार्थगणितप्राणा दुर्लभा हि महोदयाः । (क० स०)
मिथ्या परोपकारो हि कुमतेः स्वात्मनाशने । (क० स०)
मिष्टान्नमितरे जनाः । (नै० च०)
मुक्त्वा षडिभुजं काशी कोकिले रमते कथम् । (क० स०)
मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः । (नै० च०)
मुखरतावसरे हि विराजते । (कि० अ०)
मुख्यमङ्गं हि मध्यस्य विलिपात्प्रतिक्रिया । (क० स०)
मुहुरत्वेन हि दृष्ट्वेषु सम्भ्रमज्वलितं मनः । (कि० अ०)
मुह्यन्मार्गममार्गं वा रागान्धः को हि पश्यति । (क० स०)
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः । (प० त०)
मूर्खस्य किं शास्त्रकथाप्रसङ्गः ।
मूर्खस्य हृदयं शून्यम् ।
मूर्खाणां बोधको रिपुः ।
मूर्खैर्हि सङ्गः कस्यास्ति शर्मणे । (क० स०)
मूर्खा दृष्टव्यलीकोऽपि व्याजवाक्यैः तुष्यति । (क० स०)
मूर्खोऽनुभवति क्लेशं न कार्यं कुरुते पुनः । (क० स०)
मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु । (अ० शा०)
मूर्खो सर्वत्र तुल्यता ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे । (मे० दू०)
मेनो गिरिजन्मियपा च । (प० तं०)
मोघा हि नाम जायेत महत्सूपकृतिः कुतः । (क० स०)
मोहान्धमविवेकं हि श्रीश्चिराय न सेवते । (क० स०)
मौनं विधेयं सततं सुधीभिः ।
मौनं सर्वार्थसाधनम् ।
मौनिनः कलहो नास्ति ।
म्लायति श्रीः कुलस्त्रीव गृहे बन्धनयन्त्रिते । (क० स०)
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः । (भर्तृ०)
यतः सतां हि सगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते । (कु० स०)
यतः सत्यं ततो धर्मः ।
यतो धर्मस्ततो धनम् ।
यतो नागास्ततो जयः ।
यतो रूपं ततः शीलम् ।
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ।
यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।
यत्रास्ति लक्ष्मीर्विनयो न तत्र ।
यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
यथा देशस्तथा भाषा ।
यथा बीजं तथाङ्कुरः ।
यथा भूमिस्तथा तोयम् ।
यथा राजा तथा प्रजा ।
यथा वृक्षस्तथा फलम् ।
यथासत्त्वमतिथौ पूजा धर्मो हि गृहमेधिनाम् । (क० स०)
यथोत्तरेच्छा हि गुणेषु कामिनः । (शि० व०)
यथौषधं स्वादु हितं च दुर्लभम् ।
यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते । (कु० स०)
यदनुद्वेगतः साध्यं पुरुषार्थं सदा बुधैः । (क० स०)
यदन्नं भक्षयेन्नित्यं जायते तादृशी प्रजा ।
यदि वात्यन्तमृदुता न कस्य परिभूतये । (क० स०)
यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ।
यद्धात्रा निजभाललिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ।

यद्धात्रा निजभालपट्टलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ।
यद्भाविता मा म्रियते जन्तुस्तद्रूपमश्नुते । (क० स०)
यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाकरणीयं नाचरणीयम् ।
यद्वा तद्वा भविष्यति ।
यशः पुण्यैरवाप्यते । (चा० नी०)
यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः । (र० व०)
यस्याधारस्तस्य काञ्चनम् ।
यस्याधारस्तस्य मेदिनी ।
यः क्रियावान्स पण्डितः ।
यो गोविन्दरसप्रमोदमधुरा सा माधुरी माधुरी ।
याचको याचकं दृष्ट्वा श्वानवद्गुर्गुरायते ।
याचनान्तं हि गौरवम् ।
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । (मे० दू०)
यादृशो यः कृतो धात्रा भवेत्तादृश एव सः । (क० स०)
यादृशास्तन्तवः काम तादृशो जायते पटः । (क० स०)
यानरत्नं हि तुरगः । (प्र० म०)
यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् । (अ० रा०)
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ।
या राका शशिशोभना गतघना सा यामिनी यामिनी ।
या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी ।
या सौन्दर्यगुणान्विता पतिरता सा कामिनी कामिनी ।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ।
युक्तानां खलु महतां परोपकारे कल्याणी भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः । (कि० अ०)
युक्तानां विमलतया तिरस्क्रियायै नाक्रामद्यपि हि भवत्यलं जलौघः । (शि० व०)
युक्तियुक्तं प्रगृह्णीयाद्बालादपि विचक्षणः ।
युद्धस्य वार्ता रम्या स्यात् ।
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे । (भर्तृ०)
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ।
येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ।
ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः । (मा० मा०)
येनेष्टं तेन गम्यताम् ।
योगश्चन्द्रितोयदयोरिवास्तु ।
योजकस्तत्र दुर्लभः ।
यो यद्वपति बीजं हि लभते सोऽपि तत्फलम् । (क० स०)
रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ।
रक्षः गुरुरूपे यथा ।
रक्षदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नश्यति ।
रत्नव्ययेन पाषाणं को हि रक्षितुमर्हति । (क० स०)
रथं समायुञ्जतु काञ्चनेन ।
रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् । (कु० सं०)
रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्थाः । (अ० शा०)
रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति । (कि० अ०)
रविपीतजला तपात्यये पुनरोघेन हि युज्यते नदी । (कु० सं०)
रसमूला हि व्याधयः ।
रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ।
राजा राष्ट्रकृतं पापम् । (वृ०चा०)
राजा सहायवाञ्शूरः सोत्साहो जयति द्विषः । (क० स०)
राज्ञः पापं पुरोहितः । (वृ० चा०)
रामधाम शरणीकरणीयम् ।
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय । (मे० दू०)
रिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं देवतां गुरुम् ।
रिपुष्वपि हि भीतेषु सानुकम्पा महाशयाः । (क० स०)
लक्ष्मीरनुसरति नयगुणसमृद्धिम् ।
लक्ष्मीर्यस्य गृहे स एव भजति प्रायो जगद्वन्द्यताम् ।
लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं प्राप्नोति बन्धमथ दक्षिणसिन्धुराजः ।
लब्धदिव्यरसास्वादः को हि रज्येद्रसान्तरे । (क० स०)
लब्धस्पर्शाना भवति कुतोऽथवा व्यवस्था । (शि० व०)
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् । (अ० शा०)
ललितान्तानि गीतानि ।
लाभः परं खलु मुखे तव भस्मपातः ।
लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ।
लीलया भवजलं तरणीयम् ।
लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् । (प० त०)
लुब्धानां याचकः शत्रुः ।
लोके पशुश्च मूर्खश्च निर्विवेकसमौ समौ । (क० स०)
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ।
लोकोपहसिता दाक्षकीदन्त्येव ह्यबुद्धयः । (क० स०)
लोभः पापस्य कारणम् ।
लोभमूलानि पापानि ।
वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र संपदः ।
वक्ति जन्मान्तरप्रीतिं मनः स्निग्धदकारणम् । (क० स०)
वक्रे विधौ वद कथं व्यवसायसिद्धिः ।
वचने किं दरिद्रता ।
वचोभूषा सत्यम् । (प्र० म०)
वञ्चयन्ते हेलयैवेह कुधीभिः सरलाशयाः । (क० स०)
वज्रादपि हि धीराणां चित्तरत्नमखण्डितम् । (क० स०)
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते । (कु० सं०)
वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणाम् ।
वयोगते किं वनिताविलासः ।
वरं हि मानिनो मृत्युर्न दैन्यं स्वजनाग्रतः । (क० स०)

वर क्लैव्य पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् । (भर्तृ०)
वर प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वभिरुचि ।
वर भिक्षाशित्व न मानपरिखण्डनम् । (वृ० चा०)
वर मौन कार्यं न च वचनमुक्त यदनृतम् ।
वरविभवभूषा वितरणम् ।
वरयेत्कुलजां प्राज्ञो विरूपामपि कन्यकाम् । (वृ० चा०)
वर्तमानेन कालेन वर्तयन्ति विचक्षणा ।
वशिना न निहन्ति धैर्यमनुभावगुण । (कि० अ०)
वसुमत्या हि नृपा कलत्रिण । (र० व०)
वस्त्रपूत पिबेज्जलम् । (का० नी०)
वस्त्राणामातपो जरा । (प० त०)
वाक्यात्रोत्पादितामर्षवैरागो नानुतप्यते । (क० स०)
वाञ्छास्य परमपदवी । (प्र० म०)
वाते वाति कदम्बपुष्पसुरभौ केन प्रतारिष्यते ।
वामे विधौ न हि फलन्त्यभिवाञ्छितानि ।
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा । (भर्तृ०)
वाल प्रधान खलु योग्यताया ।
वाद्योविहीनं विजहाति लक्ष्मी ।
विकार खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भ प्रतीकारस्य ।
(अ० शा०)
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषा न चेतांसि त एव धीरा ।
(कु० स०)
विक्रियायै न कल्पते सबन्धा सदनुष्ठिता । (कु० सं०)
विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवाद ।
विघ्नवत्य प्रथितार्थसिद्धय । (अ० शा०)
विचित्ररूपा नियता ईदृशा एव सर्वदा । (क० स०)
विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तय । (कि० अ०)
विचित्रविषये तस्मै सवदा विधये नम । (क० स०)
विचित्रा खलु वासना ।
विचित्रो बत कायस्य विपाकविषम क्रम । (क० स०)
विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रता भवत्यपाये परिमोहिनी मति । (कि० अ०)
वित्तेन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते । (वृ० चा०)
विदग्धा अपि वञ्च्यन्ते विटवञ्चनया स्त्रिय । (क० स०)
विदेशे बन्धुलाभो हि मरावमृतनिर्झर । (क० स०)
विद्यातुराणां न सुख न निद्रा ।
विद्या ददाति विनयम् । (हि०)
विद्या मित्र प्रवासे च । (वृ० चा०)
विद्या रूप कुरूपिणाम् ।
विद्या विवादाय धनम् । (गु० र०)
विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणम् ।
विद्या सर्वस्य भूषणम् ।
विद्या ह्यव्यस्य निष्फला ।
विद्वान्कुलीनो न करोति गर्वम् ।
विद्वान्सर्वगुणेषु पूजितजनुमूर्खस्य नान्या गति ।



विद्वान्सर्वत्र पूज्यते । (चा० नी०)
विधिरहो बलवानिति मे मति । (भाग०)
विधिरच्छृङ्खलो नृणाम् ।
विधिर्हि घटयत्यर्थानचिन्त्यानपि संमुख । (क० स०)
विधिविहित बुद्धिरनुसरति ।
विधेर्विचित्राणि विचेष्टितानि ।
विधेर्विलासानन्येश्च तरङ्गान्को हि तर्कयेत् । (क० स०)
विनयाधानि पात्रताम् ।
विनयो हि सतीव्रतम् । (क० स०)
विनाप्यर्थैर्धीर स्पृशति बहुमानोन्नति पद । (हि०)
विना मलयमन्यत्र चन्दन न प्ररोहति ।
विनाशकाले विपरीतबुद्धि ।
विनाश्रया न शोभन्ते पण्डिता वनिता लता ।
विना हि गुर्वादेशेन सपूर्णा सिद्धय कुत । (क० स०)
विनियोगप्रसादा हि किंकरा प्रभविष्णुषु । (कु० सं०)
विनीतनाम किल सूत्रधारेन्द्र पद भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ।
(र० व०)
विपदा परिभूता किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् । (कु० सं०)
विपदि न दूषितातिभूमि । (शि० व०)
विपदोऽपि पद श्लाघ्योऽपकारयति नो हि स । (कु० सं०)
विप्रियमप्याकर्ण्य ब्रूते प्रियमेव सर्वदा सुजन ।
विभूषण मौनमपण्डितानाम् । (भर्तृ०)
विमर्शं कलुषीभवच्च चेत कथयत्येव हितैषिण रिपु वा ।
(कि० अ०)
विरक्तस्य तृण जगत् ।
विरक्तस्य तृण भार्या ।
विलम्बितु न खलु सदा मनस्विनो विधित्सव कलहम वेक्ष्य विद्विप । (शि० व०)
विलासिनी हि सर्वस्य स्व भवेव क्षणरागिणी । (क० स०)
विवक्षित ह्यनुक्तमनुतापं जनयति । (अ० शा०)
विवेकशाणशातमन्त सतां न काम कलुषीकरोति ।
(नै० च०)
विशावादत्तानि सेधानि ।
विश्वासं स्त्रीषु वर्जयेत् । (वृ० चा०)
विश्राम कुटिलेषु क । (क० स०)
विश्वासयत्याशु सतां हि योग । (कि० अ०)
विषं गोष्ठी दरिद्रस्य ।
विषमप्यमृत क्वचिद्भवेदमृत वा विषमीश्वरेच्छया ।
(र० व०)
विषयाकृष्यमाणा हि तिष्ठन्ति सुपथे कथम् । (क० म०)
विषयिण कस्यापदोऽस्त गता । (हि० पु०)
विषवृक्षोऽपि सवर्ध्य स्वय छेत्तुमसाप्रतम् । (कु० सं०)
*वीरसाहाय्यनिर्विघ्ना सुखलभ्या हि सिद्धय* । (क० स०)
वीरो हि स्वाम्यमर्हति । (क० स०)
वृक्ष क्षीणफल त्यजन्ति विहगा । (सु० र०)

वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम्। (र० वं०)
वृथा सुप्तस्य भोजनम्।
वृथा दानं समर्थस्य।
वृथा दीपो दिवापि च।
वृथा भवेदसद्ग्राहान्धस्य हितोपदेशना। (कु० सं०)
वृथा वृष्टिः समुद्रेषु।
वृद्धस्य तरुणी विषम्।
वृद्धा जना निष्करुणा भवन्ति।
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम्।
वृद्धा नारी पतिव्रता।
वेगज्ञानन्ति पण्डिताः।
वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा।
वेश्यानां च कुतः स्नेहः।
व्याघ्रस्य चोपवासस्य पारणं पशुमारणम्।
व्याजमप्रणयैर्वाक्यैर्जनन्या को न वञ्च्यते। (क० स०)
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः। (कु० स०)
व्याधितस्यौषधं मित्रम्।
व्रताभिरक्षा हि सतामलंक्रिया। (कि० अ०)
शक्त्यो नियता वारि वैद्युताग्निं तु हन्ति किम्। (क० स०)
शक्त्या हि केन निश्चेतुं दुर्ज्ञाना नियतेर्गतिः। (क० स०)
शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि।
शयनतलरता शशिमुखी। (प्र० म०)
शरीरमूला हि नृपा मन्त्रमूला च राजता। (क० स०)
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्। (कु० सं०)
शस्त्रघाता न तथा सूचीशस्त्रवेदना यादृक्।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति। (र० वं०)
शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः। (कु० स०)
शास्त्रं हि निश्चितधियां क्व न सिद्धिमेति। (शि० व०)
शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी।
शिरसि लिखितं लङ्घयति कः।
शिष्यपापं गुरुस्तथा।
शील परं भूषणम्।
शीलं भूषयते कुलम्।
शीलं हि विदुषां धनम्। (क० स०)
शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम्।
शुचिः क्षेमकरो राजा।
शुचिर्नारी पतिव्रता।
शुचिभूमिगतं तोयम्।
शुभकृन्नहि सीदति। (क० स०)
शुभस्य शीघ्रमशुभस्य कालहरणम्।
शुभाचारस्य कः कुर्यादशुभं हि सचेतनः। (क० स०)
शुभेन्धने वह्निरुपैति वृद्धिम्।

शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः। (प० त०)
शूरस्य मरणं तृणम्।
शूराणां मृतमारणे नहि परो धर्मः प्रयुक्तो बुधैः।
शूरा हि प्रणतिप्रियाः। (क० स०)
शोककन्दः क्व कन्या हि क्वानन्दः कायवान्सुतः। (क० स०)
शोभन्ते विद्यया विप्राः।
शोषितसरसि निदाघे नितरामेवोद्धतः सिन्धुः।
श्यालको गृहनाशाय। (चा० नी०)
श्रद्धया न विना दानम्।
श्रवणपुटरसं हरिकथा। (प्र० म०)
श्रवणसुरसीमा हरिकथा। (प्र० म०)
श्रीकृष्णस्य कृपाम्बो यदि भवेत्कः कं निहन्तुं क्षमः।
श्रीपतेः पदयुगं स्मरणीयम्।
श्रीमङ्गलात् प्रभवति। (म० भा०)
श्रेयसि केन तृप्यते। (शि० व०)
श्रेयो हि मानिनो मृत्युर्नेदृगात्मप्रकाशनम्। (क० स०)
श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रम्।
संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम्।
संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति। (मनु०)
सहर्षिणा सह गुणाभ्यधिकैर्दुरासम्। (शि० व०)
सकलं शीलेन कुर्याद्वशम्।
सकलकृतिसीमा श्रुतिभृतिः। (प्र० म०)
सकलगुणभूषा च विनयः।
सकलगुणसीमा विनरणम्।
सकलसुरसीमा सुवदना। (प्र० म०)
सकृद्विविशानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम्। (र० वं०)
स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यः।
सखि साहजिकं प्रेम दूरादपि विराजते।
सङ्कटे हि परीक्ष्यन्ते प्राज्ञाः शूराश्च सङ्गरे। (क० स०)
सङ्कल्पैकप्रधाना हि दिव्यानामखिला क्रिया। (क० स०)
सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति। (भाग०)
सङ्गात्संजायते कामः। (भ० गी०)
सङ्ग्रामो नाम शूराणामुत्सवो हि महानयम्। (क० स०)
सतां प्रशोऽपि पुनरयमसीमा विनयते।
सतां महत्समुत्थापि पौरुषम्। (नै० च०)
सतां हि चेतः शुचितामसाक्षिका। (नै० च०)
सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूयते। (भाग०)
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः। (अ० शा०)
सतां हि साधुशीलत्वात्स्वभावो न निवर्तते।
सतां गुरुनिर्गमे हि चेतसि स्थीयते नियत्। (क० स०)
सतीधर्मो हि सुश्रीणां विस्त्यो न सुहृदादयः। (क० स०)
स तु निरवधिरेकः सज्जनानां विवेकः।
सत्त्वाधीना हि सिद्धयः। (क० स०)

सत्त्वानुरूपं सर्वस्य धाता सर्वं प्रयच्छति । (क० स०)
सत्पुत्र एव कुलसद्मनि कोऽपि दीप ।
सत्य प्रमादो यच्छिद्रेऽन्वनर्था यान्ति भूरिताम् । (क० स०)
सत्यनियतवचस वचसा सुजन जनाश्चलयितु क इशते । (शि० व०)
सत्यपूता वदेद्वाणीम् ।
सत्य सम्यकृतोऽल्पोऽपि धर्मो भूरिफलो भवेत् । (क० स०)
सत्य कण्ठस्य भूषणम् ।
सत्य न तयच्छलमभ्युपैति ।
सत्यमेव जयते । (वृ० चा०)
सत्येन तपते रवि । (वृ० चा०)
सत्येन धार्यते पृथ्वी । (वृ० चा०)
सत्येन पूयते साक्षी ।
सत्येन वाति वायुश्च । (वृ० चा०)
सत्सगति कथय किं न करोति पुसाम् । (भर्तृ०)
सन्सद्वा नहि विदु कुस्त्रीवचनमोहिता । (क० स०)
सदाभिमानैकधना हि मानिन । (शि० व०)
सदा स्वायोऽत्र यच्चित्तस्तन्मयत्वमुपैति स । (क० स०)
सदोभूषा सूक्ति ।
सद्भावार्द्रे फलति न चिरेणोपकारो महत्सु । (मे० दू०)
सद्भि कुर्वीत सगतिम् ।
सद्भिरेव सहासीत ।
सद्भिर्विवाद मैत्री च ।
सद्भिस्तु लीलया प्रोक्त शिलालिखितमक्षरम् ।
सद्य फलति गान्धर्वम् ।
सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् । (र० व०)
स धार्मिको य परमर्म न स्पृशेत् ।
स धीरो यो न समोहमापत्कालेऽपि गच्छति । (क० स०)
सन्त परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते ।
सन्त परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् । (म० भा०)
सतति शुद्धवश्या हि परत्रेह च शर्मणे । (र० व०)
सतोष एव पुरुषस्य पर निधानम् ।
सतोषतुल्य धनमस्ति नान्यत् ।
सतोषे ब्राह्मण शुचि ।
सदीप्ते भवने तु कूपखनन प्रत्युद्यम कीदृश । (भर्तृ०)
सधत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोग ।
सधिं कृत्वा तु हन्तव्य सप्राप्तेऽवसरे पुन । (क० स०)
सनिकृष्टे निकृष्टेऽपि कष्ट रज्यन्ति कुस्त्रिय । (क० स०)
समारब्ध विद्वान् । (म० भ०)
समये हि सर्वमुपकारि कृतम् । (शि० व०)
समर्थो यो नित्य स जयतितरा कोऽपि पुरुष ।
समानशीलव्यसनेषु सख्यम् । (हि० प०)
समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य । (कु० स०)
सपत्सु हि सुसत्त्वानामेकहेतु स्वपौरुषम् । (क० स०)
सपूर्णकुम्भो न करोति शब्दम् ।
सभवत्यभिजातानामभिमानो ह्यकृत्रिम । (क० स०)
सभावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेज । (कि० अ०)
सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । (भ० गी०)
समुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् । (र० व०)
सरित्पतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् । (शि० व०)
सरित्पूरप्रपूर्णोऽपि क्षारो न मधुरायते । (यो० वा०)
सर्प क्रूर खल क्रूर सर्पात्क्रूरतर खल । (चा० नी०)
सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते । (म० भा०)
सर्व कान्तमात्मीय पश्यति । (अ० शा०)
सर्वं कालवशेन नश्यति ।
सर्व कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जन सत्त्वानुरूपं फलम् । (भर्तृ०)
सर्वं प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी सपद्यते जन्तु ।
राज्ञा तु चरितार्थता दु खोत्तरैव । (अ० शा०)
सर्व प्रिय खलु भवत्यनुरूपचेष्ट । (शि० व०)
सर्वं कार्यवशाज्जनोऽभिरमते तत्कस्य को वल्लभ । (भर्तृ०)
सर्वं जीवद्भिराप्यते । (क० स०)
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथ कालाय तस्मै नम ।
सर्वं रत्नमुपद्रवेण सहित निर्दोषमेकं यश ।
सर्वं शून्य दरिद्रस्य । (प० त०)
सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् । (चा० नी०)
सर्वं सावधि नावधि कुलभुवा प्रेम्ण पर केवलम् ।
सर्वनाशाय मातुल । (चा० नी०)
सर्वमत्यन्तगर्हितम् ।
सर्वलोकप्रतिष्ठाया यतन्ते बहवो जना ।
सर्वशून्या दरिद्रता ।
सर्वश्चित्तप्रमाणेन सदसद्वाभिवाञ्छति । (क० स०)
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहित, मूर्खस्य नास्त्यौषधम् । (प० त०)
सर्वाङ्गे दुर्जनो विषम् ।
सर्वारम्भास्तण्डुलप्रस्थमूला ।
सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम् । (अ० शा०)
सर्वे गुणा काञ्चनमाश्रयन्ते । (भर्तृ०)
सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता समुच्छ्रया । (म० भा०)
सर्वो हि नोपगतमप्यपचीयमान वर्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति । (शि० व०)
सलज्जा गणिका नष्टा ।
स सुहृद्व्यसने य स्यात् । (प० त०)
सहते मादृश को हि तादृश धर्मविप्लवम् । (क० स०)
सहते विपत्सहस्रं मानी नैवापमानलेशमपि । (म० भा०)
सहते विरहक्लेश यशस्वी नायश पुन । (क० स०)

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्। (कि० अ०)
सहसा हि कृतं पापं वध मा भूद्विपत्तये। (क० स०)
सहसि प्लवगैरुपासितं नहि गुञ्जाफलमेति सोष्मताम्। (शि० व०)
सहस्रेषु च पण्डितः।
सहायकृत्यैर्महता न सगतं भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः। (कि० अ०)
सागरं वर्जयित्वा कुत्र महानद्यवतरति। (अ० शा०)
साधनेषु हि रतेरुपधत्ते रम्यतां प्रियसमागम एव। (कि० अ०)
साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाखिलसिद्धिः। (नै० च०)
साधु सीदति दुर्जनः प्रभवति प्राप्ते कलौ दुर्युगे।
साधूनां दुर्जनाद्भयम्। (प० त०)
साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः।
साध्यासाध्यविचारं हि नेक्षते भवितव्यता। (क० स०)
सानुकूले जगन्नाथे विप्रियः सुप्रियो भवेत्।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः। (शि० व०)
सारं गृह्णन्ति पण्डिताः।
साहसं नैरपेक्ष्यं च कितवानां निसर्गजम्। (क० स०)
सिते हि जायेत शिते सुलक्ष्यता। (नै० च०)
सिद्धिं वा यदि वाऽसिद्धिं चित्तोत्साहो निवेदयेत्। (प० त०)
सिध्यन्ति कुत्र सुकृतानि विना श्रमेण।
सीमन्तिनीनां कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सगमात्किंचिदूनः। (मे० दू०)
सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम्।
सुकृती धातुभूयैव दुःखमप्यश्नुते सुखम्। (क० स०)
सुखं च मे शयनं च मे।
सुखमास्ते निःस्पृहः पुरुषः।
सुखार्थिनः कुतो विद्या।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम्। (प० त०)
सुदुर्सहान्तःकरणा हि साधवः। (कि० अ०)
सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसंगमे। (कि० अ०)
सुपवर्णे हि स्फुटभावना या सा पूर्वरूपं फलभावनायाः। (शि० व०)
सुरेषु हि ध्रुवभक्तो गमस्या सर्वार्थसिद्धाङ्गमियं समस्या। (शि० व०)
सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम्। (कि० अ०)
सुलभो हि द्विषां भङ्गो दुर्लभा सत्यवाच्यता। (कि० अ०)
सुहृदर्थमीहितमजिह्मधियां प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि। (शि० व०)
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम्। (मे० दू०)
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा। (र० वं०)
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः। (भर्तृ०)
सौख्यं धन्याः किमपि दधते सव्यसाचीसमृद्धा।
सौधे रवेरप्सु कृताङ्घ्रिवैरे कृते न मुद्वती जातु भवेत्कुमुद्वती। (नै० च०)
स्तोत्रं कस्य न तुष्टये। (कु० सं०)
स्त्रियश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति कुतो मनुष्यः।
स्त्रियो नष्टा ह्यभर्तृकाः। (वृ० चा०)
स्त्रियो यथा विचेष्टन्तां निष्कम्पं हि सतां मनः। (क० स०)
स्त्रीचित्तमहो विचित्रमिति। (क० स०)
स्त्रीचित्तस्येव दैवस्य को वेत्ति गहनां गतिम्। (क० स०)
स्त्रीणां पतिः प्राणा न बान्धवाः। (क० स०)
स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः। (कु० सं०)
स्त्रीणां भावानुरक्तं हि विरहासहनं मनः। (क० स०)
स्त्रीणामलीकमुग्धं हि वचः को मन्यते मृषा। (क० स०)
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु। (मे० दू०)
स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम्। (कु० सं०)
स्त्री पुंवच्च प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम्।
स्त्रीबुद्धिः प्रलयावहा। (शा० नी०)
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः। (भर्तृ०)
स्त्रीवचः प्रलयो हन्ति विचारं महतामपि। (क० स०)
स्त्री विनश्यति रूपेण। (शा० प०)
स्त्रीषु वात्सल्यं कुतः। (क० स०)
स्त्रीष्वनर्गलचेष्टासु कस्येच्छा नोपजायते। (क० स०)
स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन। (र० वं०)
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः। (कु० सं०)
स्थिरा शैली गुणवताम्। (कुम० न०)
स्नापितोऽपि बहुशो नदीजलैर्गर्दभः किमु हयो भवेत्क्वचित्।
स्निग्धमुग्धा हि सत्स्त्रियः। (क० स०)
स्निग्धो हि विरहायासे साधुवादं ददाति किम्। (क० स०)
सुपात्र पापानां फलमधनगेहेषु सुहृदाम्।
स्नेहमूलानि दुःखानि। (म० भा०)
स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगादिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति। (मे० दू०)
स्नेहः खलु पापशङ्की। (अ० शा०)
स्पृशन्ति न मृगशाना हृदयं पशुबुद्धयः। (नै० च०)
स्पृहणीयान्यरण्यानि किमिव नहि हर्म्ये मृगदृशः।
स्पृशन्नपि गजो हन्ति। (प० त०)
स्मर्तुमधिगतगुणस्मरणाः पटवो न दोषमखिलं खलूत्तमाः। (शि० व०)
स्रोतोरये निम्नगतटिनी। (म० भा०)
स्वं जीवितमपि सन्तो न गणयन्ति मित्रार्थे। (प० त०)
स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः।

स्वगृहे पूज्यते मूर्खः ।
स्वग्रामे पूज्यते प्रभुः ।
स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य केन प्रशाम्यति । (प० त०)
स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते । (कु० सं०)
स्वजनालोकपातेद्द्रो दुःखाग्निः कं न तापयेत् । (क० स०)
स्वजातीयविघाताय माहात्म्यं दृश्यते नृणाम् ।
स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता । (शि० व०)
स्वदेशजातस्य नरस्य नूनं गुणाधिकस्यापि भवेदवज्ञा ।
स्वदेशे पूज्यते राजा । (चा० नी०)
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः । (भ० गी०)
स्वधियो निश्चयो नास्ति यस्य स भ्रमति स्वयम् । (दृ० श०)
स्वपन्त्यज्ञा हि निश्चेष्टाः कुतो निद्रा विवेकिनाम् । (क० स०)
स्वपदाश्रयमात्मस्य कलाज्ञः को हि मन्यते । (क० स०)
स्वमात्र एवैष परोपकारिणाम् । (भर्तृ०)
स्वभावतः सर्वमिदं हि सिद्धम् ।
स्वभावस्वच्छानां पतनमपि भाग्य हि भवति ।
स्वभावो दुरतिक्रमः । (प० त०)
स्वभावो यादृशो यस्य न जहाति कदाचन । (चा० नी०)
स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ।
स्वयशांसि विक्रमवतामवतां न वधूष्वघानि विमृशन्ति धियः । (कि० अ०)
स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते । (र० वं०)
स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः । (र० वं०)
स्वसुखं नाम्ति साध्वीनां तासां भर्तृसुखं सुखम् । (क० स०)
स्वस्थे को वा न पण्डितः । (प० त०)
स्वस्थे चित्ते बुद्धयः सम्भवन्ति ।
स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते (र० वं०)
स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । (अ० शा०)
स्वाधीना दयिता सुतावधि ।
स्वामापदं प्रोज्झ्य विपत्तिमग्नं शोचन्ति सन्तो ह्युपकारिपक्षम् । (कि० अ०)
स्वामिन्यसाध्यव्यसने सुखं सम्मन्त्रिणो कुतः । (क० स०)
स्वामिवत्पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि दासवत् । प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ (प्र० म०)
स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भृत्यानामर्जिता धनैः । (प० त०)
स्वैरमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिपिञ्चति । (शि० व०)
स्नेहानलस्य स्फुरतां वियामो स्फुलिङ्गरूपेक्षा कियती खलु स्यात् । (शि० व०)
हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयन्त्यपः । (अ० शा०)
हहो पद्मसरः कृतः कतिपयैर्हंसैर्विना श्रीस्तव ।
हतं ज्ञानं क्रियाहीनम् । (वृ० चा०)
हतमश्रोत्रियं श्राद्धं । (चा० नी०)
हतं सैन्यमनायकम् । (चा० नी०)
हतश्चाज्ञानतो नरः । (वृ० चा०)
हतविधिपरिपाकः केन वा लङ्घनीयः । (मे० दू०)
हरति मनो मधुरा हि यौवनश्रीः । (कि० अ०)
हसन्नपि नृपो हन्ति ।
हस्तस्य भूषणं दानम् ।
हस्तौ दानविवर्जितौ । (वृ० चा०)
हा कष्टं खलु वर्तते कलियुगे धन्या नराः सज्जनाः ।
हास्यादते किमन्यत्स्यादतिरौत्यवतां फलम् । (क० स०)
हा हा तथापि विषयान्न जहाति चेतः । (भर्तृ०)
हिंसा बलमसाधूनां । (म० भा०)
हितप्रयोजनं मित्रम् ।
हितभुङ्मितभुक् शाकभुक् ।
हितमारण्यमौषधम् ।
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः । (कि० अ०)
हितैषिणः सन्ति न ते मनीषिणः ।
हितोपदेशो मूर्खस्य कोपायैव न शान्तये । (क० स०)
हीनान्यनुपकर्तॄणि प्रवृद्धानि विकुर्वते । मित्राणि । (र० वं०)
हीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात् ॥ (हि०)
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा । (र० वं०)
होतारमपि जुह्वन्तं स्पृष्टो दहति पावकः । (प० त०)
ह्रीर्हि लोके पुरुषस्य बन्धुः । (भर्तृ०)
ह्रदे गभीरे हृदि चावगाढे शंसन्ति कार्यावतरं हि सन्तः । (नै० च०)

इति सुभाषितरत्नखण्डमञ्जूषा सपूर्णा ॥

## ग्रन्थसमाप्तिः

इति विरचितनन्धा पद्धतिर्या मयेयं सकलगुणिगणाना प्रीतये सास्तु नित्यम् ।
विपुलविमलदीव्यत्सत्कलानां निधान तरुणतरणिरुद्धा विद्विपत्कौशिकानाम् ॥

अस्माभ्यासाद्ग्रन्थवर्यस्य शिष्यः सर्वज्ञः स्याद्विस्फुरच्चारुबुद्धिः ।
अर्थं कामं वेत्ति धर्मं च मोक्षं निःसदेह शीलितु पण्डितोऽपि ॥

शास्त्राब्धिं सकलं विलोड्य नितरां ग्रन्थः कृतोऽयं मया
लोकानन्दकरः समस्तसुकलासंतानजैवातृकः ।
अस्यास्वाद्य सुभाषितामृतरसानानन्दपूर्णान्तराः
सन्तः संप्रति नाकवासनिरतान्देवान्हसन्तु ध्रुवम् ॥

---

## विज्ञप्तिः

दृष्ट किमपि लोकेऽस्मिन्न निर्दोषं न निर्गुणम् ।
आवृणुध्वमतो दोषान्विवृणुध्व गुणान्बुधाः ।

---

## आशीर्वचनम्

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् ॥

# सुभाषितरत्नभाण्डागारस्थपद्यानां सस्थाननिर्देशमनुक्रमकोशः



२ अत्रोपयुक्तसाङ्केतिकचिह्नानां विवरणं 'साङ्केतिकचिह्नपरिचय'तोऽवसेयम् ।

## इ

उद्यद्बालाङ्कुर (शा प १२३५) १३८।७६
उद्यद्विद्रुमकान्ति (रत्ना १ १७)३३३।९३
उद्यत्लमूनि (शा प ७४१) २०९।९
उद्यन्नाद धन्विभि १९९।५६
उद्यमं साहस धैर्यं (विक्रम ६८) ८२।२
उद्यमेन हि (पच २ १३८) ८२।३
उद्यानपालकल २३८।६८
उद्योग कलहः १५६।१३९
उद्योग क्षयमेति ३४२।६८
उद्योग खलु कर्तव्य ८२।१
उद्योगिन करालम्ब ८२।१३
उद्योगिनं (घट नी १३) ८२।२०
उद्बाहारोपितार्द्रक्षत १३।४९
उद्वृत्तदैत्यपृतना (सु ५०) १६।४७
उद्वेजयति दरिद्रं १७०।७६२
उन्नतं पद (का म १० ४३८) ५९।२१४
उन्नतावनतभा (कुमार ८ ६९)३००।३१
उन्नतेपु शशिन (कुमार ८ ६६)२९९।२९
उन्नमय्य सकच (शा प ५०९) १८२।३७
उन्नमितैक (म शा ३ ११) २०८।३९
उन्नम्य दूरं मु (सूक्ति ६५ २९)३४२।७५
उन्नादाम्बुदवर्धि १८३।६८
उन्नालनाभिपङ्केरुह इव ११।९
उन्निद्रचन्दलद (शा प ३८७५) ३४१।४८
उन्निद्रकोकन (का म ५ ११४) ३२७।८
उन्मीलद्रसबिन्दु २४१।१२८
उन्मीलद्वदनेन्दु (सूक्ति ५३ ३) २५७।२६
उन्मीलन्ति (सा द १० ७९) २९०।७३
उन्मीलन्ति निशा ३२४।५२
उन्मीलन्ति (सूक्ति ७२ ११) ३०३।१३१
उन्मीलन्नयनान्त २८३।१६१
उन्मीलन्मधु (सा द १० ४) ३३५।१४४
उन्मीलन्मुकु (मालती १ ४१) २८३।१४९
उन्मीलयन्ति कुसु २३८।७५
उन्मीलित तूलि (कुमार १ ३२)२५५।१९
उन्मुक्ताभिर्दिवस (सूक्ति ६९ ५) २९६।५
उन्मूलितालान(नैषध ७ ८५) २६७।३५१
उन्मृष्ट कुचसीम्नि २१।९३
उन्मृष्टपत्रा (शा प ३८४८) ३३८।६९
उन्मेष यो (का.प्र १० ४१६) ३१३।६०
उपकर्ताधिकार (हि २ ९५) १४७।२०५
उपकर्तुमप्रकाश (सु २५२) ४८।१४८
उपकर्तुं प्रिय (शा प २३१) ४६।३८
उपकर्तुं यथा (द श १३) १६८।६७२
उपकार (शा प ६४९) १५९।४२
उपकार (किरात २ ४३) १७५।९३२
उपकारं (का नी ९ १०) ३८९।४५२
उपकारगृही (चा नी २२) १४९।३१८
उपकारपर (शिशु १६ २२) ५९।२००
उपकारमेव तनुते (रसगगाधर) ४७।१०४
उपकाराच्च (पच २ ३७) १६५।५२६
उपकारिणि विश्रब्धे (सु ३०६१) ७५।२
उपकारिणि वीत (सु ३०६१) ४९।१६३
उपकारिषु य (पच १ २७०) ४६।४०
उपकारेण दूयन्ते (सु २०२) ८०।२४
उपकारोऽपि नीचाना ५४।१०
उपकृतमनेन (शा प ३५२) ५७।१२८
उपकृतिविरेव (सु ४१७) ५८।१८८
उपकृतिसाहसिक (सु २५०) ४८।१४७
उपगूढवेलमल (शिशु ९ ३८) ३००।६३
उपचरितव्या (शा प २३६) ४७।१०९
उपचार कर्तव्यो १७१।७८८
उपचारानुनयास्ते ३०९।१
उपचितावयवा (रघु ९ ४४) ३३२।५४
उपचितेषु (शिशु ६ ६३) ३४७।८
उपजीवति स्म (शिशु ९ ३२) ३००।५७
उपताप्यमान (शिशु ९ ६५) २८८।२९
उपदेशो हि(पच १ ४२०) ३९।४
उपनदिपुलिने २४२।२६९
उपनयनविवाहावुत्स ९९।१२
उपनिषद परिपीता २५१।२४
उपनेतुमुन्नतिमते (शिशु ९ ७२) ३१०।४
उपपत्तिभिरम्लाना (सु १४२) ३९।२१
उपबर्हमम्बुजदृशो ३२१।१६
उपभुक्तखदिरवी ३६५।३२
उपभोक्तु न १५७।१६७
उपभोगकातराणा (सु ४८२) ७२।३२
उपमा कालिदासस्य ३५।६३
उपययौ तनुता मधु ३३२।४८
उपरि करवालधारा (रसगगाधर)४८।१२७
उपरिगत हि सवर्णं १८९।४७
उपरि घन घन(मुद्रारा १ २१) ३४२।८२
उपरितरु (शिशु ७ ४९) ३३४।११३
उपरि पयो (शा प ३८८४) ३४२।८१
उपरि पीनपयोधर २६६।२९९
उपवनतरुन्नत्या ३३४।१२७
उपशम (शान्ति ३ १२) ३८३।२४९
उपहरण विभवाना (शा प ९२) ४।२५
उपहित शिशि (रघु ९ ३१) ३३१।३७
उपसर्प्यमास्त (शिशु ९ ५) २९४।३४
उपादाता यावश्च भव ८२।४६
उपाधिभि सतत १७४।८८७
उपाध्यायश्च वैद्य १५७।१८९
उपानीत दूरात्परि २३७।५०
उपायज्ञो ३८४।२९१
उपार्जितानां वित्ता(पच २ १५७) ६९।१०
उपेक्षित क्षी (पच १ २५८) १५१।३८०
उपैति घनमण्डली ३४१।९७
उपैति सस्य परि (किरात ४ २२)३४४।१८
उपोढरागेण वि(शा प ३६३४) २९९।१९
उप्ता कीर्तिलता १२१।१५६
उभौ श्वेतौ पक्षौ (शा प ८९४) ८६।१३
उमामिमा समुद्वीक्ष्य ३०।१२
उर स्थल कोऽन्न २०२।८०
उरसि निहितस्ता (अमरु ३१) २९८।१७
उरसि फणिपति शिखी २४५।२
उरसि मुरभिद का २०३।९६
उरस्तव पयोधराङ्कि - ३५६।१७
उरोजवत्त्वक्षमनो २६७।३२७
उरोरुहाद्रुमितै पयो ८९।१०
उरोरुहाम्भोरुहदर्शी ३१९।२५
उर्वीपतेश्च स्फटिकाश्मनश्च ३८६।३७०
उल्बेन सन्ततस्त ३७२।१४०
उल्लङ्घ्यापि सखी (शा प ३४४४) २८७।८
उल्लापयन्त्या (शा प ३५११) २९२।१
उल्लास्य कालक (का म ४ ५४) १३३।१०
उशना वेद (भा १३ २२३९) ३४८।२०
उषसि परिवर्तयन्त्या ३२८।६
उषसि मलयवासी ३२६।१८
उष्णालु शिशिरे ३३७।५२
उष्णालु क्वचिदर्कं २६।१९७

ऊ

ऊरु कुरङ्ग (सा द १० ४३) २६८।३९०
ऊरुद्वय मृगदृश (अमरु १३७) २७१।३७
ऊरुप्रकाण्डद्वि (नैषध ७ ९५) ३६९।३९४
ऊरुमूलचपले (शिशु १० ६७) ३१७।२८
ऊरू रम्भा दृगपि २७९।६४
ऊर्जित सज्जन दृष्ट्वा (द श ३५) ५४।८
ऊर्णा नैप दधा(शा प १२१०) २३३।९६
ऊर्ध्वं नीरपतन्दमै २७२।६५

## न

## भ

र

समाप्तोऽयं सुभाषितरत्नभाण्डागारस्थपद्यानुक्रमकोशः

# शुद्धिपत्रम्

| अशुद्धम् | शुद्धम् | पृ | श्लो |
|---|---|---|---|
| यत्नम | यत्नम् | ३७७ | १५ |
| मूल | मूलं | ,, | २५ |
| यत्नन | यत्नेन | ,, | २६ |
| पूजयि वा | पूजयित्वा | ,, | ३० |
| प्रतिष्ठि । | प्रतिष्ठेता | ,, | ३१ |
| क्लैब्य | क्लैब्य | ३७८ | ६७ |
| दारभ्य | दारभ्यो | ३८० | १११ |
| जयेत्क्रुद्धो | जयेत्क्रुद्धो | ,, | १२० |
| श्मश्रुद्रोध | श्मश्रूद्रोध | ,, | १३० |
| मय गच्छत्यसुत्र | मयं सह गच्छत्य | ३८२ | १९४ |
| अभिमान | अभिमान | ,, | २२३ |
| हन्या पूर्वा | हन्यापूर्वा | , | २३० |
| मूर्ख विचारणैपा | मूर्खविचारणेपा | ३८३ | २५० |
| वपुमृग | वपुर्मृग, | ३८४ | २७६ |
| सजयाते | सजायते | ,, | २८१ |
| जलाराना | जलौकाना | ,, | २८४ |
| ऐंण | ऐण | ,, | २९० |
| स्वभत्रो | स्वभात्रो | ,, | २९६ |
| जी वितेन | जीवेन्मितेन | ,, | २९८ |
| मेत्री | मैत्री | ,, | ३०० |
| निरामक्मा | निरामकाम | ,, | ३०६ |
| क्रुद्दल | मुद्दल | ३८६ | ३४१ |
| स्तत्व | स्तत्वं | ३८७ | ४०५ |
| भक्त | भक्ते | ३८८ | ४५० |
| समार्जनी रज | समार्जनीरज | ३८९ | ४८५ |
| भा नाश्नति | भार्याजितस्य नाश्नाति | ,, | ४८६ |
| यत्त | यत्तु | ३९० | ५१४ |
| मुनिहित | मुनिहित | ३९१ | ५६७ |
| त्प्रमाणक स्तस्य | त्प्रमाण वस्तस्य | , | ५७० |
| भोनने | भोजने जने | ,, | ५७१ |
| कर्नव्योऽध्येन | कर्तव्योऽध्ययने | , | ,, |
| वह्नीका | वह्नीका | ३९१ | ५८४ |
| श्लाघ्य | श्लाघ्य | ,, | ६१२ |
| भायया भता | भार्यया भर्ता | ,, | ६१९ |
| कायालते | कायालटे | ३९३ | ६४२ |
| जलाद्युनिमतो | जलाद्द्युनिमतो | ,, | ६४३ |
| दोग्धव्य | दोग्धव्यं | ३९४ | ६९२ |
| धार्मात्मन | धर्मात्मान | ,, | ६९४ |